

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ
ДЕРЖАВНІСТЬ

ВОЛИНЬ ХОЛМЩИНА

1938

1947

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ
ПРОТИСТОЯННЯ
ТА ЙОГО ВІДЛУННЯ

ДОСЛІДЖЕННЯ, ДОКУМЕНТИ, СПОГАДИ

2003/10

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І.КРИП'ЯКЕВИЧА

УКРАЇНА: КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ, ДЕРЖАВНІСТЬ

10

ВОЛИНЬ І ХОЛМЩИНА 1938–1947 рр.

ПОЛЬСЬКО – УКРАЇНСЬКЕ
ПРОТИСТОЯННЯ ТА ЙОГО ВІДЛУННЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ, ДОКУМЕНТИ, СПОГАДИ

ББК 63.3 (4 Укр.)

Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич. Львів, 2003 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – 813 с.

Книга присвячена польсько-українському протистоянню напередодні Другої світової війни, під час нацистської окупації і в перші роки після неї. Основну увагу приділено подіям на Холмщині (головно від часу акції нищення православних церков у 1938 р. до масової депортації українського автохтонного населення в 1945–1947 рр.) і на Волині (головно в 1943–1944 рр., коли конфлікт був найкривавішим). Наводяться також окремі матеріали про Галичину (включно з Надсянням і Лемківщиною), однак ширше питання про події в цьому регіоні будуть висвітлені в окремому томі.

Книга включає дослідження, а також добірки документів, спогадів і матеріалів дискусії, що велася напередодні відкриття на Волині 11 липня 2003 р. пам'ятника польським і українським жертвам міжнародного конфлікту.

Видання підготоване завдяки підтримці Фонду Теодора і Магдалини Бутреїв при Освітній Фундації Петра Яцика, Торонто, Канада.

Volhynia and the Kholm Region, 1938–1947: Polish-Ukrainian Conflict and Its Repercussions. Studies, Documents, Memoirs. Edited by Jaroslav Isaievych. Lviv: I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, 2003 (Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, and Statehood, vol. 10). – 813 p.

The volume is dedicated to the Polish-Ukrainian Conflict on the eve of World War II, during the Nazi Occupation and its immediate aftermath. The focus is on events in the Kholm Region (mainly from the campaign of demolishing Orthodox churches in 1938 to the mass deportations of Ukrainian native inhabitants of the region in 1945–1947) and in Volhynia (mostly in 1943–1944, when the conflict was most acute). There is also some material on Galicia (including the Sian and Lemko Regions), but a more detailed account of events in these territories will be given in a separate volume.

The book includes studies and a selection of documents, memoirs, and materials of a public polemic preceding the opening of a memorial to Polish and Ukrainian victims of the conflict between these nations on 11 July, 2003.

The publishers acknowledge the generous support of the Theodore and Magdalena Butrey Fund at the Peter Jacyk Educational Foundation, Toronto, Canada.

Редакційна колегія: Ярослав Ісаєвич (голова), Микола Литвин, Василь Расевич, Богдана Пікулик (секретар)

Упорядники: Ярослав Ісаєвич, Олександр Вовк, Іван Пусько, Василь Расевич, Володимир В'ятрович

Оригінал-макет виготовлено на обладнанні, наданому
Фондом Катедр Українознавства

Тираж книжки надруковано на кошти Львівської обласної державної адміністрації

Ярослав ІСАЄВИЧ

ХОЛМСЬКО-ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ, ЇЇ ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ, НАСЛІДКИ

Трагедія та її інтерпретації

11 липня 2003 р. у Порицьку на Волині, бездумно перейменованому радянською владою на Павлівку, відбулася сумна врочистість. Українці й поляки зібралися, щоб вшанувати пам'ять мирних мешканців краю, вбитих, закатованих і насильно депортованих під час Другої світової війни і в перші післявоєнні роки, затаврувати страхітливі злочини, згадати добрим словом тих, хто, ризикуючи життям, рятували людей. Президенти України й Польщі відкрили пам'ятник – хрест, на постаменті якого викарбувано “Схиляємо голови перед світлою пам'яттю поляків та українців, які стали жертвами міжнародного конфлікту”.

Текст напису засвідчив досягнення певного компромісу. Щоб спосіб відзначення трагічних подій став прийнятним для обох сторін, це було потрібним. Ствердження, правдиві по суті, але компромісні за формою, кроки назустріч один одному і спроби зрозуміти один одного мають служити взаємному порозумінню людей. Без наближення до такого порозуміння, без доброї волі суспільства по обидва боки кордону декларації високих посадових осіб залишаються суто формальними актами.

На відміну від напису на пам'ятнику, узгоджений компромісний текст спільної заяви Сейму Польщі й Верховної Ради України виявився несправедливим щодо українців. Прагнучи за всяку ціну не пошкодити добросусідським відносинам із стратегічним партнером, українські парламентарі, щоправда більшістю лише в один голос, всупереч власним рішенням погодилися на запропоновану Сеймом версію: “Трагедію поляків, яких вбивали і виганяли з місць їхнього проживання збройні формування українців, супроводжували рівнож страждання українського населення – жертв збройних польських акцій”¹. Висловлюючи погляди громадськості, українська преса підкреслювала неспівмірність застосованих

¹ Текст заяви див. у додатку до цієї книги.

окреслень: поляків “вбивали і виганяли”, українське населення “страждало”, без уточнення, в чому це полягало. Але ж страждало воно “від такої ж жорстокої безглуздої різанини, як і поляки – лише з тією різницею, що українці гинули на своїй рідній землі, а поляки на окупованій”². Звичайно, більшості поляків важко прийняти природний для більшості українців погляд, що панування Польщі на Волині та інших українських землях було окупацією, яка не мала правних підстав. Лише окремі польські політичні діячі й вчені – серед істориків найраніше, наскільки знаємо, таку позицію чітко зайняв Збігнев Марцін Ковалевський – зуміли вийти за межі націоцентричного світогляду й оцінити боротьбу українських націоналістів у роки війни як визвольний рух гнобленого народу проти тих, хто намагалися зберегти панування над ним, отже і проти польського збройного підпілля³.

Характер і наслідки польсько-українського збройного конфлікту 1942–1947 рр. і терористичних акцій, якими він супроводився, важко адекватно інтерпретувати, якщо ці події не розглядати в контексті Другої світової війни й з урахуванням характеру польсько-українських взаємин кінця XIX – першої половини XX ст. Навіть тепер у Польщі й Україні, не кажучи вже про інші країни, далеко не всі усвідомлюють, що поляки й українці – народи, жертви яких у роки Другої світової війни були більшими, ніж жертви будь-якого іншого народу. Втрати України, незадовго перед тим знекровленої голодомором і більшовицькими репресіями⁴, внаслідок терору нацистських окупантів становили понад 5 млн. серед цивільного населення, 2,5 млн. українців загинуло на фронтах, сотні тисяч загинули в ході більшовицьких репресій у післявоєнні роки. Дуже великими були і втрати Польщі – щонайменше 4 млн. жертв серед цивільної людності, до півмільйона вбитих на фронтах. До цього слід додати примусові депортації: понад 550 тис. українців з Польщі до УРСР, близько 150 тис. на колишні німецькі землі, 800 тис. поляків з України

² Див. статтю Б.Л. Козловського, газ. “Високий Замок”, 12.07.2003.

³ З.М. Ковалевський обґрунтував таку оцінку в доповіді “Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії”, виголошеній ще в 1990 р. на науковій конференції в Інституті історії Ягеллонського університету в Кракові. Див. український переклад розширеного варіанту доповіді у цій книжці, с. 287-334. Польський оригінал: Kowalewski Z.M. Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nr 1088. Prace Historyczne. 103. Kraków, 1993. S. 189-224.

⁴ Про різні форми терору – державного і протидержавного, жертвою яких був народ України, див.: Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. / Ред. В.А. Смолій. Київ, 2002.

до Польщі. Ці надзвичайно жорстокі депортації отримали санкцію держав-переможниць, як і вигнання з теренів, які раніше належали до Німеччини, кількох мільйонів німецького цивільного населення⁵.

На тлі гігантських за масштабами злочинів щодо цілих народів кількість жертв територіально обмеженого польсько-українського збройного протистояння на Холмщині, Волині й Галичині (з Надсянням та Лемківщиною) може видатись порівняно незначною. Але пам'ять про ці жертви залишилася дуже болісною. До неї долучаються згадки про катування й знущання, почуття кривди сотень тисяч українців і поляків, депортованих зі своїх осель. На жаль, слухне обурення жорстокостями, яких припустилися обидві сторони, використовується також тими силами, які не бачать згубних наслідків ескалації напруги в польсько-українських взаєминах або свідомо прагнуть зашкодити співпраці сусідів.

Нагадаємо, що становище українського і польського народів під час війни було неоднаковим. Поляки вже понад 20 років мали визнану світом державу, легальним репрезентантом якої в роки окупації більшість їх вважали підпільні установи еміграційного уряду і підвладні йому збройні формування. Натомість Україна, яка опинилась у епіцентрі бойових дій велетенських армій, залишалась, як і раніше, не суб'єктом, а об'єктом історії⁶. За володіння її землями змагалися більшовицька Росія (замаскована під псевдоінтернаціоналістський СРСР), нацистська Німеччина та її союзники (Угорщина, Румунія), Польща. Тільки під час війни виникла Українська Повстанська Армія – єдина збройна сила, яка тоді й потім боролась за самостійну Україну, проти всіх її ворогів. Хоч ця боротьба, підтримувана ілюзіями про неминучість зудару внаслідок війни СРСР та його західних союзників, була на той час безнадійною, саме незалежницький напрям виявився, в остаточному підсумку, визначальним чинником дальшої еволюції України. Напрошується аналогія з польськими повстаннями ХІХ ст., особливо з повстанням 1863 р.: попри відсутність шансів на успіх, традиції повстанського руху сприяли утвердженню тієї ідеології, яка у відповідний момент відіграла вирішальну роль у відновленні державності.

Оскільки головні вороги свободи польського й українського народів були ті самі, поляки, які боролися за відновлення своєї держави, і

⁵ Див.: Депортації українців та поляків: кінець 1930-х – початок 1950-х років. Упоряд. Ю.Ю. Сливка. Львів, 1998; Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.. Документи, матеріали, спогади. Т.1-3. Львів, 1996–2003.

⁶ Див.: Україна у другій світовій війні / Ред.-упоряд. О. Трубайчук. Київ, 1997.

самостійницькі течії в українському суспільстві мали підстави прагнути до союзу. Однак, як відомо, не тільки не дійшло до реальної співпраці (певні кроки в цьому напрямі були епізодичними і, як правило, засвідчили неадекватне врахування всіх політичних перспектив обома сторонами), а, навпаки, вибухнув кривавий польсько-український конфлікт на західноукраїнських землях, який включав не лише бої між українськими і польськими збройними формуваннями, але й злочинні примусові вигнання та жорстоке нищення мирного населення.

Безпосередньою причиною непримиренності позицій національних військово-політичних сил обох народів, як і значної частини громадян, став намір польського уряду, підтримуваного в цьому більшістю суспільства, борючись за включення до Польської держави земель, на яких поляки залишались меншиною. Така орієнтація польського керівництва була зумовлена перебільшеною оцінкою ним власних можливостей і недооцінкою українців, які протистояли планам приєднання українських територій до Польщі. Прагнення поширити свою державу за рахунок сусіда, якого вважають нездатним оборонитися, було донедавна загальноприйнятою засадою міжнародних відносин, отже, не можна польську політику періоду війни вважати виявом якогось специфічно польського експансіонізму чи імперіалізму. З другого боку, для українських незалежників пріоритетом не була приписувана їм багатьма польськими публіцистами “ворожнеча до всього, що польське”: протистояння з сусіднім народом ставало політичним завданням лише остільки, оскільки всі тодішні національно-політичні польські програми були ворожі ідеї самостійності й цілісності України. В той же час більшість українських керівників не усвідомили того, що перспектива встановлення надовго більшовицько-російської гегемонії у Східній Європі визначала необхідність ставлення до Польщі як до стратегічного союзника. Інша річ, що й при наявності доброї волі до згоди, українцям було б важко домовитися з польськими лідерами, переважна більшість яких не вважали українців рівноправним і важливим для Польщі партнером.

Серед факторів, що зумовили в роки нацистської окупації виняткову гостроту конфлікту, слід назвати соціальну та національну напруженість, спричинену як співвідношенням земельної та іншої власності в руках різних категорій населення, так і передвоєнною політикою Польської держави, а також свідоме роздмухування міжнаціональної ненависті німецько-нацистськими і російсько-більшовицькими чинниками. Визнання істотної ролі провокацій ззовні не знімає питання про моральну відповідальність тих, що не зуміли або не захотіли протидіяти провокаціям, як і не звільняє

істориків від обов'язку вияснення, що створило сприятливий ґрунт для успіху провокацій.

Яка назва найадекватніше відображає характер подій на західно-українських землях під час нацистської окупації і в перші роки після неї? Українські учасники збройного руху вважали його повстанням, революційною боротьбою проти окупантів та їхніх союзників за створення Української Самостійної Соборної держави. Природно, що така оцінка – з тими чи іншими модифікаціями – стала панівною в українській національній історіографії. За чітким визначенням Я. Дашкевича, “на західноукраїнських землях був не просто конфлікт (конфлікт, зрештою, не мусив бути збройним і кривавим), а повстання проти трьох окупантів, об'єднаних антиукраїнською ідеологією. (...) Повстання було частиною національно-визвольної боротьби за створення Української держави (...). Це була національно-визвольна війна⁷. Деякі автори пишуть також про локальну польсько-українську війну, оскільки вона не охопила більшої частини населення України й Польщі. Терор, який супроводив війну, більшість польських авторів і деякі українські називають “різаниною” (до речі, це слово має і трохи інший відтінок, ніж польське “rzeź”, відповідником якого вважається), а також “етнічною чисткою”. Вживане в окремих документах українського підпілля окреслення “антипольська акція” поширилося в польських публікаціях останніх років. Вживаючи його, слід мати на увазі і проведення польським збройним підпіллям антиукраїнських акцій різного рівня – від індивідуального терору до нападів на села. На думку американського історика Тімоті Снайдера, спершу мала місце здійснена українцями етнічна чистка поляків Волині, а на другому етапі – здійснена поляками етнічна чистка українців в межах післявоєнної Польської держави⁸. Насправді це не є слушним, бо на Волині відбувалися не лише масові вбивства поляків, але й масові вбивства українців, а в південно-східному регіоні післявоєнної Польщі мали місце акти терору і щодо поляків. Отже, якщо вже й вживати термін, який розповсюдився після жорстоких вбивств у колишній Югославії та

⁷ Дашкевич Я. Волинський вузол // Універсум. 2003. № 5-6 (115-116). С. 19.

* “Rzeź Pragi” – під такою назвою увійшло в свідомість поляків мордування цивільного населення 4 листопада 1794 р. російським військом під командуванням О.В. Суворова, яке придушувало повстання Т. Костюшка.

⁸ Snyder T. The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus. New Haven and London, 2003. P.154-201. Див. у цій книзі рецензію на монографію Т. Снайдера.

* Публіцистичні тексти, які не мають наукового характеру, заслуговують на окремий розгляд. Коротко про них див. у додатку цієї книги.

геноциду в Руанді, то треба мати на увазі, що етнічні чистки були взаємними на всіх теренах, охоплених польсько-українським збройним протистоянням. Інша річ, що слова “етнічна чистка” чи “різанина” створюють враження, що була принципова різниця між вбивствами цивільного населення з рушниць, кулеметів чи, особливо, холодною зброєю і масовими вбивствами, здійснюваними із застосуванням потужної військової техніки. Звичайно, солдатів, який виконує наказ, зручніше відкривати бомбовий люк, ніж братись за сокиру. Легше зрозуміти і навіть вибачити тих, хто в ім'я своєї батьківщини спричиняли смерть тисяч жінок і дітей, ніж тих, що піднімали руку на дітей, бачивши, що це діти, вбивали і катували сусідів, товаришів з шкільної лавки, навіть родичів. Ми можемо тільки припускати, що люди зі злочинними схильностями охоче давали волю найбільш диким інстинктам, інші ж ішли на злочини наперекір власному сумлінню і мусили вигадувати для себе якісь пояснення власної жорстокості. Важко оцінити, якою мірою діяло прагнення помститися за справжні та уявні кривди, і якою мірою брав гору “інстинкт юрби”, масове шаленство, коли на якийсь час втрачалися моральні й раціональні критерії поведінки (нагадаймо повість “Fata morgana” М. Коцюбинського).

Чому український визвольний рух був спрямований не лише проти нацистської Німеччини і більшовицької Росії, але й проти польського збройного підпілля, чому в кривавий конфлікт втягнуто з обох боків мирне населення і чому конфлікт спричинив так багато жертв, навіть з числа тих цивільних громадян, які прагнули залишатися поза ним? Наведемо розлогу цитату з праці згаданого вже Збігнева М. Ковалевського, який підсумував складну й суперечливу ситуацію так: “Під час війни керівництво українського визвольного руху ставилося двояко до польського питання. З одного боку, розглядало польський визвольний рух як потенційного союзника, з другого – в ньому вбачало імперіалістичну загрозу. Рішуче переважив другий погляд. Загроза була реальною з огляду на підтримку польською стороною претензій на “Польщу по Збруч”, трактування українського питання як об'єкта, а не суб'єкта міжнаціональних і міждержавних стосунків і заперечення права українського народу на незалежність принаймні на східних кресах. (...) Українська сторона відреагувала на це в дусі інтегрального націоналізму, приступаючи до терористичної “деполонізації” спочатку Волині, а потім східної Галичини і стаючи таким чином активною стороною польсько-українського конфлікту. (...) Симетрія позицій – імперіалізм з одного боку, інтегральний націоналізм з другого – не може приховати глибокої історичної асиметрії, на якій вона виросла. По одну сторону виступав визвольний рух народу, котрий історично належав до грона пануючих

над українцями народів. По другу сторону виступав визвольний рух поневоленого народу... Якщо визвольний рух гнобленого народу вдається до злочинів щодо пануючого народу, то причиною є сам гніт...". "В той же час, – продовжує дослідник, – по-іншому польське питання постало в післявоєнній стратегії українського визвольного руху... З великими труднощами і дуже пізно визвольний рух дійшов висновку, що, незважаючи на весь польський імперіалізм і шовінізм в українському питанні, в останній інстанції істотним є інше – те, що для справи незалежності України неодмінною умовою є незалежність Польщі".

З.М. Ковалевському були недоступні архіви, але він використав дуже широке коло джерел, в тому числі польські й українські підпільні видання, програмні документи, спогади. В наш час набагато більше, ніж раніше, відомо про конкретні події, але широкомасштабність і жорстокість взаємного терору були добре відомі й Ковалевському. Його принципові висновки не підважені новими дослідженнями, побудованими на архівах, навпаки, вони набули дальшого підтвердження внаслідок цих досліджень. Хоч сам З.М. Ковалевський про це не згадує, припускаємо, що на зміст і форму його оцінок вплинуло знайомство з проблематикою його інших наукових праць – історією визвольного руху латиноамериканських народів. Цитована тут розвідка була опублікована в достатньо відомому в науковому світі виданні – наукових записках Ягайлонського університету в Кракові. Тим не менше, на цю працю практично не звернули уваги ні поважні дослідники польсько-українських відносин, ні шовіністичні публіцисти, які вважають виявом зради будь-який більш-менш неупереджений виклад фактів з цього питання*.

Як тільки архіви стали доступними для дослідження, історики активно взялися за їх розробку. З широким використанням архівних матеріалів побудовані праці Ігора Ільюшина⁹, Володимира Сергійчука¹⁰, Юрія Шаповала¹¹, Анатолія Кентія, Сергія Кокіна, Юрія Киричука, Миколи Кучерепа, Степана Макарчука та інших; певним підсумком попередніх досліджень стала брошура Юрія Сливки¹². Першою спробою

⁹ З низки праць цього автора назвемо останню: Ільюшин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України; Київський славістичний університет, 2003. 313 с.

¹⁰ Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Київ, 2003.

¹¹ Шаповал Ю.І. ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947). Київ, 2000. 197 с.

¹² Сливка Ю.Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 2003. 52 с.

розгляду національно-патріотичних рухів різних народів у межах регіону можна вважати книгу Анатолія Русначенка¹³. Цінні архівні матеріали опублікував свого часу Микола Сивіцький¹⁴, особливо ж зросла кількість археографічних публікацій останнім часом¹⁵. Винятково важливе значення має фундаментальна публікація документів “Літопис УПА” (видається в Торонто з 1976 р.) і “Літопис УПА. Нова серія” (видається в Україні з 1995 р.). Напередодні липневих роковин 2003 р. широкий спектр поглядів українських і польських вчених, а також представників громадськості запредентував спеціальний номер львівського культурологічного часопису “Ї”, який вийшов під назвою “Волинь 1943. Боротьба за землю”¹⁶.

У Польщі значними є досягнення тих сучасних істориків, які будують свої праці на ґрунтовному вивченні друкованих і архівних джерел різного походження. Започаткував цей напрям Ришард Тожецький¹⁷. Згодом у вивченні проблеми польсько-українських відносин часу Другої світової війни великий внесок зробили Гжегож Мотика, Гжегож Мазур, Влодзімеж Бонусяк, Анджей Сова та інші¹⁸. Головне те, що вони прагнуть працювати в руслі традиційної академічної об’єктивності, ставлять завданням будувати свій виклад на підставі всієї сукупності фактів, не уникаючи суперечливих. Дещо відмінні позиції займає Чеслав Партач, у книзі якого вбивства українських культурних і громадських діячів на Холмщині й Підляшші в 1941–1943 рр. розцінюються як “відплата і покарання за дії

¹³ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. Київ, 2002.

¹⁴ Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T.1-3. Warszawa: Nakładem autora, 1992–1994.

¹⁵ Лисенко О.Е., Марущенко О.В. Організація українських націоналістів та Українська Повстанська Армія. Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років. Київ, 2002.

¹⁶ Ї, 28/2003. Це число, як і всі інші, доступне на сайті часопису (www.ji-magazine.lviv.ua).

¹⁷ Madajczyk Cz. The Eagle and Trident: Polish-Ukrainian Relations in the Scholarly Works of Ryszard Torzecki // Harvard Ukrainian Studies. Vol.23. Nr.1/2. 1999. S. 9-15.

¹⁸ Називаємо лише деякі дослідження, насамперед ті, які широко висвітлюють історіографію питання. Див., зокрема: Motyka G. Konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu w świetle polskiej historiografii // Przegląd Wschodni. T.4. Z.1(13). 1997. S. 219-226; Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX w. Pod. red. P.Kosiewskiego i G.Motyki. Kraków, 2000. S. 166-178; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa: PWN, 1993. 349 s.; Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947. Warszawa, 1997. 212 s.; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948. Warszawa, 1999. 552 s.; Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Kraków, 1998. 342 s.

української поліції та колаборантів, а пізніше за геноцид з боку ОУН”¹⁹. Праці Владислава Філяра відображають складність подолання зумовлених давнім протистоянням поглядів; в той же час заслуговує уваги прагнення цього автора відходити від колишніх “чорно-білих” схем.

Багато авторів стверджують, що для дальшого прогресу в розв’язанні проблеми потрібно впровадження до розгляду джерел, які донедавна були недоступними. Не заперечуючи потреби розширення кола джерельних матеріалів, прагнемо підкреслити необхідність дальшого вдосконалення методики аналізу. Дотепер – і це було природно для перших праць – ті чи інші події часто висвітлюються з посиланнями на документи, але без врахування специфіки кожного з цих документів і контексту їх створення. Щодо цього поле для дальших студій залишається надзвичайно широким.

Одночасно з активізацією досліджень, побудованих на історичних джерелах, продовжувалося, головно в Польщі, нагромадження спогадів про кривавий характер протистояння, про масові вбивства й катування невинних людей. Однак, якщо йдеться про українські жертви, то частково були відомі громадській думці тільки факти стосовно Холмщини й Підляшшя, Надсяння, Лемківщини. Збирання матеріалів про анти-українські акції на Волині розпочалося лише в останні роки, тому донедавна про великі жертви серед українського цивільного населення не знали навіть фахівці-історики, не кажучи вже про громадськість по обидва боки кордону.

За задумом ініціаторів, зближенню поглядів українських і польських істориків мали служити десять семінарів, започаткованих Світовим об’єднанням жовнірів АК і Об’єднанням українців Польщі, але завершених, уже без участі первісних ініціаторів, Волинським державним університетом ім. Лєсі Українки та польським Інститутом військової історії, коли стала ясною неможливість досягнення цілей, важливих для кожного з попередніх організаторів²⁰. Мусимо відзначити, що більшість українських учасників були менш підготовані, ніж польські колеги, оскільки проблематикою семінару зайнялися порівняно недавно; для українських дискусантів, крім І. Ільюшина і В. Ханаса, тема була не основною, або принаймні, не єдиною в їхній науковій праці. Все ж семінари заслуговують позитивної оцінки. Панувала на них, за невеликими

¹⁹ Partacz Cz. *Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939–1945)*. Koszalin, 2001. S. 136.

²⁰ Україна–Польща: важкі питання. Т. 1-2–5. Варшава, 1998–2001; Polska–Ukraina: trudne pytania. Т.1-2–8. Warszawa, 1996–2001.

винятками, атмосфера пошуків істини, яка сприяла кращому взаємному пізнанню поглядів сторін і певною мірою створювала передумови для вироблення менш протиставної концепції ходу подій. В недавно виданому підсумковому збірнику доповідей наукової сесії, яку організувало в Любліні в 2001 р. Бюро громадської освіти Інституту Національної пам'яті – Комісії переслідування злочинів проти польського народу, “Антипольська акція ОУН–УПА 1943–1944 рр. Факти й інтерпретації” вміщено матеріали дуже неоднакові за науковим рівнем і за методологічною позицією авторів, навіть за їхнім політичним спрямуванням. Різноманітністю підходів і ґрунтовністю відзначаються матеріали проведеної в квітні 2002 р. жешівським відділом Інституту наукової сесії, присвяченої акції “Вісла”²¹. На конференціях, проведених 2003 р. в Києві (20-21 березня) і Луцьку (22-23 травня), польські й українські історики часто повторювали написане або сказане ними раніше і далеко не завжди прислуховувалися одні до одних.

Поки що важко сказати, який буде загальний підсумок слідств, що його веде “слідча вертикаль” (pion śledczy) Інституту національної пам'яті – Комісії переслідування (“ścigani”) злочинів проти польської нації. Локальним відділам цієї комісії доручено слідства і в справі “злочинів, вчинених українськими націоналістами” на Волині (Люблінський відділ), в Галичині (Вроцлавський відділ) та Поліссі (Познанський відділ) і т.д.²² Одночасно ведуться слідства щодо злочинів польських партизан і Війська Польського стосовно українського населення на Надсянні (Жешівський відділ) та Холмщині (Люблінський відділ)²³. Однак цією Комісією навіть не ставиться питання про юридичне переслідування злочинів польських збройних формувань щодо українського населення Волині й Галичини, хоч значна частина виконавців цих злочинів живе (або жила) в сучасній Польщі, а жертвами їх були колишні громадяни міжвоєнної Польщі*. Тим самим слідства не зможуть показати навіть приблизно співвідношення жертв з обох сторін. В той

²¹ Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje / Red. G. Motyka i D. Libionka. Warszawa, 2002; Akcja Wisła. Pod red. J. Pisulińskiego. Warszawa, 2003.

²² Zając P. Śledztwa prowadzone przez Główną Komisję Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu dotyczące stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 // Akcja Wisła. Warszawa, 2003. S. 118-119.

²³ Ibidem. S. 120-121.

* Не торкаюсь тут питання про те, що після 1939 р. українці не вважали себе громадянами держави, яка без їхньої згоди поширила свою владу на них.

же час в Україні патронована державою робота на подібному рівні взагалі не ведеться, а слідчі дії, проведені свого часу більшовицькою прокуратурою, не заслуговують на довір'я. Відсутність орієнтованого на максимальну повноту цілеспрямованого збору свідчень – документальних і мемуарних – щодо всіх жертв конфлікту серйозно гальмує даліше всебічне його дослідження.

Вся складність проблем, пов'язаних із суперечливою і багатогранною історією трагічного протистояння, ще не знайшла повного висвітлення, зроблено лише перші кроки в цьому напрямі. Не кажучи про відверто тенденційні тексти, в яких ігнорується все, що не узгоджується з поглядами авторів, мусимо з жалем констатувати наявність книг і статей, у яких для доведення слушних тез використовуються сумнівні джерела й аргументи. Буває і навпаки: добре знання джерел не супроводиться всебічним їх аналізом. Навіть у деяких ґрунтовних дослідженнях часто перекручено особові й географічні назви, і це підриває довіру до таких видань. В наявних оглядових працях і навіть в монографіях багато аспектів історії України часу Другої світової війни висвітлено в дуже загальних рисах. Порівняльне дослідження українського і польського рухів опору та порівняльний аналіз їхніх ідеологій практично не проводилися.

Праці українських істориків видаються мізерними накладками, тому ширші кола читачів мусять задовольнитись повідомленнями преси, часто дуже поверховими, а інколи й тенденційними. Праці польських поважних авторів доступні в книгарнях, але не в такій кількості, як публікації про “українські звірства”. Якщо йдеться про польські мемуари й побудовані на них зіставлення подій, автор цих рядків, на відміну від багатьох своїх українських колег, не вважає їх не вартими уваги істориків. В них є багато спогадів, які тією чи іншою мірою відображають реальні факти. В той же час поряд з правдивими свідченнями публікуються і дуже однобічні, головне ж, що в таких публікаціях замовчуються страждання українців. Майже всі подібні книжки налаштовані на “доведення”, що українці “почали першими” і що вся вина на їхньому боці*.

Надзвичайно негативне враження на українську громадську думку (крім, очевидно, тієї частини лівих, які налаштовані на відновлення СРСР) справляють необ'єктивні й підкреслено образливі оцінки ОУН і УПА, замовчування їхньої боротьби проти нацизму й більшовизму,

* Див. у цій книзі рецензійну статтю “Про книгу В. і Е. Семашків”.

повторення тверджень комуністичної пропаганди про те, що український визвольний рух був агентурою гітлерівської Німеччини. В Україні, за невеликими винятками, тенденційні публікації, головню газетні, в яких злочини нацистів приписуються полякам, з'явилися останнім часом. Втім, тексти такого спрямування є продовженням наявної і раніше тенденції ідеалізувати всі відлами політичного руху власного народу, замовчувати факти, які суперечать такій ідеалізації.

Парадоксальним є факт, що поширення ненаукової за своїм спрямуванням публіцистики стимулювало появу солідних наукових досліджень, зростання зацікавлення ними в наукових і позанаукових колах як в Польщі, так і в Україні. Публіцистичні тексти – навіть найтенденційніші – обов'язково мають бути об'єктом зваженого наукового дослідження, метою якого, однак, є не відтворення ходу задекларованих у таких текстах подій, а висвітлення механізму виникнення стереотипів, з'ясування шляхів їх зародження і подальшого функціонування. Це потрібно для вивчення відображення подій минулого у суспільній свідомості. Слід, однак, підкреслити певну плинність меж між науковим і позанауковим дискурсом, наявність наукових вкраплень в текстах інших жанрів і позанаукових елементів у виданнях, які претендують на науковість. З'явилася тенденція (яку інколи неслухно вважають властивою постмодерністичній методології) з рівною міркою підходити до наукових праць, налаштованих на пошук істини, і свідомих фальсифікацій. Розмежування між ними, справді, інколи буває нелегким, часом може видаватись майже неможливим, і все ж прагнути до цього треба.

Про вплив на громадську думку наукових і публіцистичних публікацій останніх років на громадську думку ще йтиме мова попереду. Якщо ж йдеться про суто наукове вирішення проблеми, певного прогресу вже досягнуто. Значно зросла взаємна поінформованість українських і польських істориків про стан досліджень, про наявність джерельних матеріалів та їхній характер. Природно, що багато питань ще є дискусійними, деякі з них, можливо, залишаться такими надовго. При цьому йдеться про суперечності різного рівня: від незгод щодо подробиць до протилежної оцінки суті подій. Читач зверне увагу на різницю поглядів у написаних різними авторами розділах цієї книги. В той же час, є всі підстави сподіватись, що розширення кола джерел, їх подальший неупереджений і методологічно коректний аналіз сприятимуть наближенню істориків до більш адекватного висвітлення складних і суперечливих подій періоду Другої світової війни.

Історична спадщина

Ті, хто напередодні сумного ювілею нагнітали пристрасті та провокували ескалацію взаємних звинувачень, переважно виокремлювали події 1943 року з усього перебігу українсько-польських відносин, у яких були не тільки конфлікти, але й численні приклади співробітництва, плідних взаємних впливів. З другого боку, включення терору в контекст історичного процесу інколи сприймається як прагнення виправдати злочини²⁴. На це можна відповісти: все зрозуміти – не обов'язково означає все виправдати. А зрозуміти таки треба, причому ні наука, ні поточна ментальність не знає іншого способу пояснення подій, як розгляд їх у ланцюгу причиново-наслідкових зв'язків, тим самим – у плині історії.

За останні роки в Україні і Польщі видано чимало монографій і ще більше збірників статей з історії українсько-польських відносин. В більшості цих праць підкреслюється позитивний баланс цих взаємин, хоч не замовчуються і негативні їх аспекти. Книги на цю тему видаються і в Україні²⁵, і в Польщі²⁶.

Якщо йдеться про початки протистояння, яке з особливою гостротою проявилось у воєнні роки, то дехто вважає можливим вести історію польсько-українських конфліктів ще з XIV ст., тобто від захоплення частини українських земель Польським королівством за правління Казимира III. Тоді, мовляв, з'явилася в Україні польська меншина, згодом зайняло панівні позиції польське панство, а тому суттю дальшої історії, особливо з кінця XVI ст., стали криваві повстання та їх придушення²⁷.

²⁴ Попович М. Волинь: Наше і не наше горе // Критика. Рік 7. Ч. 5(67). 2003. С.3. Див. також статтю А. Заярнюка у цій книзі, с.261-286.

²⁵ Литвин В.М. Тисяча років сусідства і взаємодії. Київ, 2002. Із численних збірників назвемо для прикладу лише деякі: Польща – Україна: Історична спадщина і суспільна свідомість. Міжнародна наукова конференція (Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992). Тези доповідей. Київ, 1992; Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Польсько-українські студії, 1 / Ред. Ісаєвич Я., Дашкевич Я. та ін. Київ, 1993; Україна і Польща у Центрально-Східній Європі: спадок і майбуття. Київ, 1999; Україна і Польща: стратегічне партнерство. Історія, світогляд майбутнє / Ред. Т.І. Зарецька. Т. 1-2. Київ, 2002.

²⁶ Кількість виданих у Польщі монографічних видань на українські теми постійно зростає. Цінні розвідки на тему польсько-українських взаємин друкуються у "Варшавських українознавчих зошитах", "Краківських українознавчих зошитах", виданнях Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі (збірники "Polska – Ukraina, 1000 lat sąsiedstwa" за ред. С. Стемпеня і монографії), Інституту Центрально-Східної Європи в Любліні, Жешівського університету та низки інших вищих шкіл.

²⁷ Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T.1. Warszawa, 1992. S. 11.

Без сумніву, експансія польських магнатів і шляхти на схід провокувала соціальну боротьбу, яка набувала національно-релігійного забарвлення. При цьому згадки про давніші конфлікти служили формуванню ідеології постійної боротьби, нові конфліктні ситуації сприймалися як дальше розгортання попередніх. І все ж, з наукової точки зору, конфлікти минулих сторіч були породжені насамперед ситуацією в кожний окремий період. Не можна вважати простим продовженням давніх повстань між-національне протистояння ХХ ст., зумовлене формуванням модерних етнічних націй і кристалізацією модерних національних ідеологій. Тому конфлікт, який набрав особливо трагічного виміру в 1943–1944 рр., можна зрозуміти в першу чергу в контексті соціальних і національних визвольних рухів другої половини ХІХ ст. – першої половини ХХ ст.

Як відомо, польські повстання і польська визвольна ідеологія мали істотний вплив на формування перших українських політичних програм в ХІХ ст. Досить згадати Кирило-Мефодіївське товариство в Києві. На українських землях у складі Росії, в тому числі й на Волині, український національний рух назагал не мав непримиренних суперечностей з польським, навпаки, відомі випадки співпраці діячів обох народів. Попри окремі непорозуміння, брало верх відчуття спільності інтересів перед обличчям головного гнобителя – російського царату. Натомість гострим залишався соціальний конфлікт українського селянства з польським поміщицтвом. Достатньо глибоко це протистояння висвітлено в працях Даниеля Бовуа. Результатом переплетіння суперечливих соціальних, політичних і культурних чинників стала поява у польській літературі двох міфів – міфу співіснування чи навіть братерства народів і більш закоріненого міфу конфронтації польських острівців з українським морем, яка віщує поразку польської цивілізаційної місії (читай – поразку польського панування)²⁸.

Природно, що в Галичині²⁹ значно раніше, ніж на Волині, українсько-польське протистояння набрало форм ідеологічно забарвленої і організованої політичної боротьби. До речі, у цьому випадку є сенс говорити саме про українсько-польське, а не польсько-українське протистояння.

²⁸ Sapa D. Między polską wyspą a ukraińskim morzem. Kresy południowo-wschodnie w polskiej prozie 1918–1988. Kraków, 1998. S. 227.

²⁹ Під Галичиною, згідно з українською традицією, розуміємо український регіон, який в 1772–1918 рр. був східною частиною “королівства Галичини” – тодішньої провінції імперії Габсбургів. Частиною Галичини українці вважали також Надсяння та Лемківщину, відокремлені державним кордоном від решти українських земель в 1939–1941 рр. і з 1944 р.

Адже його започаткувало прагнення українців здобути політичні права на території, де вони були більшістю. Відмова польських правителів краю своєчасно піти на істотні поступки й зумовила гостроту конфлікту. Хоч українська інтелігенція для пробудження національної свідомості селян використовувала і державницькі традиції, основним змістом суспільно-політичного життя українців стало будівництво нації на етнічній основі, формування її на українських етнічних (тоді казали “етнографічних”) землях. Навпаки, “історичні” народи (такі, як угорський чи польський) вважали своєю спадщиною всі терени колишніх “їхніх” держав – отже й регіони, де титульний етнос цих держав був панівним, не становлячи більшості. Саме такою – права етнічної спільноти на свою територію *versus* історичні права панівної меншини – стала схема міжнаціонального конфлікту в Галичині. Таким чином, витворилася та модель, яка поширилася й на Волинь і відображала мотивацію польсько-українського протистояння в наступні десятиріччя, аж до 1943–1944 рр. Прокидаючись до політичного життя, українці, яких раніше називали русинами або малоросами, визнали своєю батьківщиною ту країну, де автохтонне українське населення було з давніх-давен більшістю. Натомість, в розумінні поляків вважалися Польщею всі землі, які в минулому були під владою польських королів. При таких несумісних національних програмах, взаємокорисні польсько-українські угоди (чи то спрямовані проти російської імперської політики, чи то проти галицького москвофільства)³⁰ могли бути лише епізодами, які не відвернули зростання напруги.

Звичайно, поняття “Польща” впродовж віків не залишалося незмінним. Від Люблінської унії 1569 р. до кінця XVIII ст. “Річ Посполита двох народів” юридично, значною мірою і по суті, була федерацією Королівства Польського і Великого князівства Литовського, тобто не Польщею, а об’єднанням Польщі і Литви. В наш час, коли польські автори хочуть підкреслити давні традиції федералізму й демократії, то стверджують, що шляхетська Річ Посполита – федерація двох держав, “як рівних з рівними і вільних з вільними”. А коли хочуть показати велич і могутність давньої держави польського народу, називають всю Річ Посполиту Польщею. Запозичена з шкільного історичного атласу карта “територіальних змін Польської держави в XIX–XX ст.” на обкладинці реваншистського журналу “*Na rubieży*” охоплює терени далеко на схід, включно з Полтавщиною та Смоленською землею. У 1863 р. польські шляхетські повстанці боролися не за державу, де поляки були більшістю, а за “Польщу

³⁰ Див., наприклад: Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. Львів, 1995.

в історичних кордонах”, яка включала б Литву, Білорусь і більшу частину України.

Під кінець XIX і особливо на початку XX ст. ряд польських політиків починали розуміти нереальність поглинення відродженою Польською державою всіх українських земель, але аксіомою вважалася вимога входження до Польщі принаймні Галичини й Холмщини (можливо, також якоїсь частини Волині й Центрального Поділля). Лише найдалекоглядніші діячі польської культури розуміли, що майбутня Польща має бути в основі демократичною, а якщо так, то повинна обмежитись польськими етнічними землями. Визначний польський вчений Францішек Буяк свого часу підкреслював, що національне усвідомлення селян Галичини в поєднанні з їхнім соціальним антагонізмом до шляхти та її прибічників прирікає на невдачу плани зберегти польське панування в Галичині.

В умовах піднесення політичної та соціальної активності українців істотним чинником збереження переваги польської панівної верхівки в краї стала римсько-католицька церква. Її переорієнтацію на “служіння нації” відобразила зміна позиції верхівки духовенства. Приблизно до третьої чверті XIX ст. більшість ієрархів латинського обряду в Галичині були, в першу чергу, лояльними Ватиканові й монархії Габсбургів. Натомість в кінці XIX ст. єпископи латинського обряду виявляють себе переважно як польські патріоти, вважаючи своїм обов’язком прищеплювати національні почуття тій частині пастви, яка їх не мала, зокрема “латинникам” – україномовним римсько-католикам. Головно з цією метою львівський архієпископ Юзеф Більчевський інтенсивніше, ніж його попередники, будував нові “польські” храми: за роки його правління (1900–1923) кількість костьолів і каплиць у архієпархії набагато зросла. Саме римсько-католицький єпископат заблокував виборчу реформу, яка забезпечила б справедливіше представництво українців у крайовому сеймі. З свого боку, греко-католицькі священники як народовської, так і “москвофільської” орієнтації, в більшості випадків протидіяли переходові своїх парафіян на латинський обряд, а отже й колонізації. Особливою була позиція греко-католицького митрополита Андрея Шептицького. Щиро підтримуючи український національно-культурний рух, він вважав завданням церкви в першу чергу зміцнення релігійності і при цьому намагався розвивати екуменічні тенденції в християнстві. Але популярність “князя церкви” зумовила не так екуменічна, як національно-культурна активність. Саме в цій царині його наслідувало місцеве духовництво, яке відчувало себе національною елітою. Участь значної частини духовенства в національних партіях, освітніх, кооперативних та інших

товариствах була, напевне, навіть більшою, ніж того хотілося б ієрархії. Дослідники вважають провідним напрямком суспільної діяльності церков їх дедалі більшу інструменталізацію національно-політичними рухами³¹. В загальному підсумку, діяльність духовенства й ієрархії сприяла загостренню, а не пом'якшенню міжконфесійних – отже, й міжнаціональних конфліктів.

У багатьох відношеннях переломними для української справи були роки Першої світової війни. “Союз визволення України” став першою політичною організацією, яка реально винесла питання незалежності України на міжнародну арену³². Українські й польські збройні формування – Українські січові стрільці та Польські легіони – розглядалися, відповідно, українцями та поляками, як крок на шляху до майбутніх збройних сил своїх народів, хоч офіційно питання про самостійність на початку війни ще не могло ставитися.

За часів УНР Українська Центральна Рада вела дуже доброзичливу політику щодо польського населення, створила Комісаріат в польських питаннях, попри тодішню фінансову скруту виділила кошти для польських шкіл. Великим дипломатичним успіхом УНР був Берестейський мир і таємний протокол про закріплення Холмщини за Україною, тим більшою невдачею стало наступне скасування Австро-Угорщиною цього протоколу.

Виникнення ЗУНР і пізніше проголошення її злуки з УНР були актами волевиявлення українського народу. Українсько-польська війна в Галичині почалася, по суті, із заколоту частини львівських поляків проти української влади. Спершу це була війна польської меншини населення Східної Галичини проти влади ЗУНР, і в такому вимірі вона могла закінчитись перемогою українців. Але, оскільки в боротьбу з Галицькою Армією вступили збройні сили всієї відродженої Польщі (зокрема, армія генерала Юзефа Галлера, споряджена Антантою для боротьби з Червоною армією), а УНР не змогла надати адекватної допомоги своїй західній області, бойові дії завершилися військовою окупацією Галичини поляками влітку 1919 р.³³ Відновлена Польща будувалася за схемою націонал-

³¹ Національно-політичній інструменталізації церков Галичини напередодні і в роки Першої світової війни присвячене дослідження В.В.Расевича (готується до друку).

³² Патер І. Союз Визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000.

³³ Литвин М.Р. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998; Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.6: Західноукраїнська Народна Республіка: історія і традиція. Львів, 2000.

демократів – як держава польського народу, а не як Річ Посполита багатьох народів*.

Спроба воєнного співробітництва УНР з Польщею, попри всі дуже поважні застереження, заслуговує позитивної згадки. Вона не вдалася з багатьох причин, однією з яких було те, що армія Ю. Пілсудського назагал поводитися на українських землях не як союзниця, її офіцери думали про завоювання земель на Сході та повернення маєтків польським великим землевласникам. Все ж сам Пілсудський йшов на Київ у 1920 р. з наміром сприяти утвердженню дружньої Польщі України. Навіть, якщо б вона стала залежною від Польщі, наявність її мала б бути корисною і для української справи взагалі і для статусу українців в окупованій Галичині. Проте, коли під контролем Польщі залишився шматок підросійської України, його просто анексували, забувши про федералістську риторику. Природно, що приєднання Західної Волині до Польщі було сприйняте більшістю населення як окупація. Як слушно пише польський історик Влодзімеж Менджецький, “українські селяни властиво від самого початку сприйняли II Річ Посполиту як “панську”. До маєтків повернулися пани, багато з них позаймали адміністративні посади. Також приїжджі урядовці поводитись по-панськи. В установах, навіть у школі, запанувала “панська мова”. Ворожість до “польського пана” українські й білоруські селяни перенесли на польську державу. В такій ситуації не лише військові осадники, але й осілі здавна польські селяни, які не приховували своєї відданості Польщі, ставали частиною чужого “панського” світу”³⁴. Дальшу націоналізацію соціального протистояння зумовило насамперед те, що неполяки стали “громадянами другого сорту”, яким був закритий шлях до посад, крім найнижчих, в уряді, місцевій адміністрації, поліції, війську. Треба було “перенести метрику до костьола”, щоб отримати добру роботу. В міру зростання напруженості, для національно усвідомлених українців головним ставав той аргумент, що польське панування на українських землях – найістотніша перешкода на шляху до входження цих земель до

* Давня багатонаціональна держава Rzecz Pospolita в офіційній назві не мала додатку “Польської”: розумілося, що вона є федеративним об’єднанням Польської і Литовської держав. Сучасне Rzeczpospolita Polska перекладається українською мовою як Республіка Польща. Як видається, нема підстав українською мовою називати міжвоєнну Польщу Річчю Посполитою: краще зарезервувати цю останню назву для тієї держави, яка не підкреслювала в назві своєї польскості.

³⁴ Mędrzecki W. Polityka Narodowościowa II Rzeczypospolitej a antypolska akcja UPA w latach 1943–1944 // Antypolska akcja... S. 17. Український переклад цієї статті: Ї. 28/ 2003. С. 48-56.

майбутньої соборної української держави. В той же час, партизанка, що діяла на Волині до 1924 р., була просоветською, ставлення прихильників КПЗУ до “білополяків” як до ворогів СРСР підливало оливи у вогонь міжнародного конфлікту.

У передмові Р. Павловського до відомої книжки В. і Е. Семашків, про яку ще буде мова, стверджується, що ворожість “до всього, що польське” була в українців атавістичною, що вона успадкована з часів Хмельниччини і Гайдамаччини. В той же час, багато, якщо не більшість, авторів спогадів, опублікованих у другому томі тієї ж книжки, висувають цілком протилежну тезу: життя українського народу під польською владою до 1939 р. укладалося без проблем, взаємини українців з поляками були добрими або принаймні задовільними (“поправними”). Тому автори таких спогадів не розуміють, чому українці “виявилися такими невдячними”, чому вони повели себе, як “вороги Польщі” – точніше було б сказати, як вороги польського панування на українських землях. Натомість в спогадах старшого покоління українців з Волині, Галичини, Холмщини не так легко знайти добре слово про владу Польщі як такої, хоч багатьох позитивно оцінював окремі аспекти тодішнього життя, з симпатією згадував своїх польських сусідів, друзів, знайомих. Погану пам’ять залишили по собі Корпус охорони прикордоння (КОП) і парамілітарні польські формування цивільних осіб, такі як “Стшелец” (їх на Холмщині та Волині називали “кракусами”). Дотепер люди старшого покоління у с. Церківній Долинського району пам’ятають розповіді своїх батьків про те, як “стшельци” на конях били хлопців у вишиванках. Польський письменник Анджей Хцюк згадував про те, як офіцер вдарив селянина в обличчя за відповідь українською мовою. Аналогічних спогадів можна було б навести багато, деякі з них опубліковано в цій книжці.

Не лише українці, але й досить численні польські фахові історики негативно характеризують національну політику польської довоєнної держави. Правда, деякі з польських авторів пояснюють цю політику “необхідністю охорони правного порядку і польської расії стану”³⁵. Але, напевно, підставою оцінки цієї політики мав би бути її результат. Як часто підкреслюють польські мемуаристи, ставлення українців з-за Збруча і Горині до поляків було набагато кращим, ніж ставлення воляків і галичан. При цьому вони не задумуються над тим, чому двадцять років панування Польської держави дало посів недоброзичливості, яка нерідко переростала в ненависть.

³⁵ Mędrzecki W. Назв. праця. С. 14.

Деякі сучасні польські автори закидають українцям, що вони не цінують безперечного факту, що польське панування не принесло українцям таких катастрофічних наслідків, як більшовицьке: голодомор, жорстоке винищення політичних і культурних еліт, повна ліквідація свободи слова та організації зібрань. Справді, Березу Картузьку за масштабами не можна зрівнювати з таборами Гулагу (хоч доводилося чути й таку думку: в сибірських і мордовських таборах биття в'язнів не було таким повсякденним ритуалом, як у Березі). Поза всяким сумнівом, міжвоєнна Польща була більш правовою державою, ніж керована з Москви імперія зла. На відміну від СРСР, у Польщі були можливі як легальна культурницька праця, так і підпільна діяльність. Але, попри страшні злочини більшовицького режиму, тих його підданих, які “не сиділи” (був такий вислів: у СРСР люди ділилися на тих, що сидять, тих, що сиділи і тих, що будуть сидіти), не дискримінували і не принижували лише за належність не до панівної національності й релігії.

Українськими і польськими дослідниками висвітлено специфіку української політики різних польських угруповань. Нема нічого дивного в тому, що майже всі вони відстоювали цілісність держави, отже заперечували право неполяків на самовизначення. При цьому слід відзначити, що були серед польської інтелігенції і щирі друзі української культури, особливо серед прибічників курсу на визнання за українцями права на власну культуру за умови їхньої повної лояльності до польської держави. Варто, однак, мати на увазі, що багато хто з прибічників державної асиміляції бачили в ній перший крок до національної асиміляції (повного етнічного ополячення) – бажаної і для них, але нереальної, бо менш ефективної при тодішньому рівні усвідомлення українців. Аналогічно багато українців, які вважали вимушену лояльність доцільною, вбачали в ній засіб отримання поступок, щоб просунутись на шляху до усвідомлення мас – передумови боротьби за автономні права, а далі й незалежність.

Ряд польських авторів прийняли тезу В. Поліщука, що причиною між-національної ворожнечі була сформульована Дмитром Донцовим ідеологія “інтегрального” націоналізму, яку, мовляв, втілювали в життя УВО, а потім ОУН. Тут все поставлено з ніг на голову. Не ідеологія спровокувала протистояння, а навпаки, тодішня ситуація не могла не провокувати націоналістичних настроїв, до того ж на оформлення теорії і практики українського націоналізму мав великий вплив і польський націоналізм. У поглядах Донцова головним мотивом була не ворожість до Польщі, а орієнтація на західну культуру, негативний стосунок до російського експансіонізму³⁶.

³⁶ Див.: Stryjek T. Europejskość Dmytra Doncowa czyli o cechach szczególnych ideologii ukraińskiego nacjonalizmu // Antypolska akcja. S. 31.

У Галичині символом антиукраїнського терору з боку польської влади стала так звана пацифікація у вересні–жовтні 1930 р.³⁷ Безправно застосовували засаду колективної відповідальності, поліція та військо арештовували, нерідко жорстоко били українських діячів, в тому числі активістів легальних товариств, нищили майно читалень і кооперативних крамниць. Урядові кола твердили, що пацифікація була відповіддю на терористичні акції ОУН. Однак антидержавний терор на тому етапі аж ніяк не був масовим. Крім того, методи, застосовані нелегальною організацією, аж ніяк не личили **державі**, яка за конституцією мала бути демократичною. Від пацифікації страждали головно мирні громадяни, що їм жорстокість репресій нерідко прищеплювала радикалізм, переконання про неможливість співіснування з режимом, який *de facto* ґрунтувався на безправ'ї.

Відомий польський політик Тадеуш Голувко заявляв свого часу, що на Волині “ситуація виглядає найгіршою, бо там українська свідомість прокидається із стихійною силою, і, внаслідок безглузвих переслідувань і поборювання по-злочинному дурною і шовіністичною адміністрацією, формується під прапором ненависті до польського народу й держави”³⁸. Це застереження пролунало ще в 1926 р., але протягом наступних років політика щодо українців стала ще брутальнішою. Саме напередодні війни були прийняті й почали втілюватися урядові програми прискорення насильницької національної асиміляції українців Галичини, Холмщини, Волині. В деяких районах Волині “навертанням” на “польську віру” займалися військо і Корпус прикордонників (“КОП”).

Попри всю агресивність і брутальність політики урядових кіл Польщі, агресивність реакції на неї радикального крила українського національного руху, питання про напрям дальшого розвитку українсько-польських відносин довго залишалось відкритим. Сталося, однак, так, що подальші події загострювали, а не злагіднювали політичне протистояння.

Початок відкритого конфлікту й етапи його ескалації

Улюблене заняття національних історіографів – пошуки винних з іншого боку. “Найвиннішим” прийнято вважати того, хто “першим почав”. Адже дальші стадії насильства можна витлумачувати як “відплатні акції”, “справедливу відсіч насильникам”. Але не так легко однозначно вирішити,

³⁷ Швагуляк М. Пацифікація. Польська репресивна акція в Галичині 1930 р. і українська суспільність. Львів, 1993.

³⁸ Hołowko T. Stosunki administracyjne na Wołyniu // Robotnik. 1926. Nr.65. Цит. за: Sawicka J. Wołyń poetycki w przestrzeni kresowej. Warszawa, 1999. S. 149.

які акти були передісторією конфлікту, а які започаткували “справжній” конфлікт. Так чи інакше, єдино можливий шлях дослідження – вивчення етапів розгортання конфліктних ситуацій в їхній хронологічній послідовності.

Ті, хто мріяли про незалежність України, покладали надії на війну, яка зламає версальську систему: для України ця система означала легімітизацію володіння Польщі, Чехословаччини та Румунії в західних регіонах України. Для українських патріотів визвольна війна почалася вже в березні 1939 р., коли Організація народної оборони “Карпатська Січ” захищала Карпатську Україну від агресії Угорщини – союзника нацистської Німеччини і тодішньої Польської держави. Попри неминучу поразку, цей епізод відіграв певну роль в інтернаціоналізації питання про українську державність. З другого боку, підтримка Польщею Угорщини ще більше загострила протипольські настрої в українських незалежницьких середовищах.

Ще раніше, влітку 1938 р. відбулися події, які, на думку багатьох українців, започаткували незворотну ескалацію насильств у польсько-українських відносинах. Йдеться про акцію нищення поліцією і місцевою польською владою церков та каплиць на суміжній з Волиню Холмщині³⁹. Це супроводжувалося знущаннями озброєних ватаг над православними селянами, щоб насильно змусити їх перейти на католицизм. Такі дії викликали антипольські настрої також і в тих місцевостях, де раніше їх не було, або майже не було. Вони відштовхували від Польської держави і те православне духовенство, яке раніше намагалося бути лояльним. Відомо, як провокує ворожість людей те, що сприймається як несправедливість щодо їхньої релігії. Терор – це не тільки вбивства, це й насильство, знущання всупереч засадам права і моралі. Тому є всі підстави вважати акцію нищення церков виявом терору, тим більш обурливого, що здійснюваного державою. У квітні 1939 р. польська влада провела “малу пацифікацію”. Хоча масштаб її був менший, як у 1930 р., урядові акції перед війною “викликали такий стан напруги серед українців Підгаєцького, Бережанського і Стрийського повітів, що один поліціант не смів увійти до села”⁴⁰. Те, що робила офіційна Польща в 1938 і до вересня 1939 рр., остаточно визначило позицію дуже багатьох українців в подальші роки. З цього часу можна говорити про ескалацію серед значної частини

³⁹ Депортації... Т. 1. 1996. С. 32-44; Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. Вінніпег, 1968. С. 381-396, 401.

⁴⁰ Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodyw. Warszawa, 2002. S. 316-317.

православних і греко-католиків ненависті до “всього, що польське”, поширення націоналістичних настроїв та релігійного фанатизму і в середовищах, які раніше були політично інертними. Зупинити процес могла тільки цілеспрямована політика в протилежному напрямі, однак істотних ініціатив в такому напрямі не було. Проте, на час акції руйнування церков на Холмщині, ще важко говорити про обопільне протистояння, бо для нього потрібні були б дві сторони, а православні українці, яким співчувала і греко-католицька церква на чолі з митрополитом Андрієм Шептицьким, були тільки жертвою, їхня реакція обмежувалася скаргами до влади і проханнями про припинення насильств.

У роки Другої світової війни українці зробили визначний внесок у перемогу над нацистською Німеччиною – спершу в складі Польської армії, тоді в арміях США, Канади, потім в партизанських загонах різної орієнтації і – в незрівняно більших масштабах – у Червоній армії. Досить сказати, що на радянсько-німецькому терені воєнних дій загинуло до чотирьох мільйонів українців. Заслуг тих, хто йшов на бій з гітлеризмом, не применшує та обставина, що солдати – крім добровольців – опинилися у військах внаслідок мобілізації. Якесь частина українців не вважала своєю ні польську, ні армію СРСР, але далеко не всі мали можливість вибору. А частина українських націоналістів зробила вибір на користь німецької армії, в якій було утворено окремі українські за складом формування – два легіони, сформовані ОУН(б) в 1941 р. і дивізію “Галичина”, яка діяла в 1943–45 рр. Ті, що вступали до цих формувань, мали ілюзію, що їх наявність поліпшить політичну ситуацію українців. При цьому враховували й досвід легіонів Пілсудського, які у Першій світовій війні воювали на боці Німеччини й Австро-Угорщини, але після поразки цих держав стали основою армії відродженої Польщі. Втім, участь українців в німецьких формуваннях мала місце в 1941–1945 рр., а в 1939 р. 600-особовий легіон Романа Сушка не був використаний німцями в бойових діях, натомість в рядах польської армії воювало з німцями близько 110 тис. українців⁴¹. Деякі польські автори патетично пишуть, що ці люди з честю виконали обов’язок громадян Польської держави. Натомість, Михайло Козій, який був у польському війську в 1939 р. і в італійській кампанії (включно з битвою під Монте-Кассіно) назвав свої спогади “За чужу справу” (1995).

⁴¹ Руккас А. Участь українців – вояків польської армії у вересневій компанії 1939 року // 1939 рік в історичній долі України і українців / Ред. К.К. Кондратюк. Львів, 2001. С. 142.

У перші дні Другої світової війни мали місце і окремі обмежені акції проти польської армії, організовані ОУН, і напади селян на панські маєтки та урядові установи – як стихійні, так і організовані більшовиками. Але нема достатніх підстав перебільшувати масштаб таких акцій. Всенародною війною вони не стали. До того ж, для повноти картини треба мати на увазі й вбивства невинних мирних громадян – не лише українців, але й євреїв і навіть поляків – польськими військовиками, розгубленими і часто заляканими в умовах безладного відступу, паніки, шпіономанії. Проти організації в 1939 р. у Західній Україні повстання на користь Німеччини категорично виступила Крайова езекутива ОУН⁴².

Коли Західна Україна після змови Сталіна з Гітлером опинилася в 1939–1939 р. під владою СРСР, це аж ніяк не сприяло владнанню міжнародних відносин. Декларуючи свій інтернаціоналізм, тодішні правителі дуже часто провокували протистояння націй, у різних обставинах надаючи перевагу одній або іншій. Майже всі поляки сприйняли крах їхньої держави як національну трагедію, більшість українців раділи, що закінчилася польська влада – навіть ті, які усвідомлювали небезпеки, що їх несло з собою більшовицьке панування. Вітальні арки на честь Червоної армії часто будували українці та євреї, а з поляків – лише віддані своїй ідеології комуністи. При цьому в багатьох українських селах вітали комуністів з синьо-жовтими прапорами, але дуже швидко їм пояснили, що ці кольори ще більше ненависні новій владі, ніж кольори “білополяків”. Українській культурі надавалися переваги порівняно з польською, оскільки офіційним мотивом анексії регіону Радянським Союзом було “визволення братів українців і білорусів від польського ярма”. Створювалися в містах і єврейські школи з викладанням мовою їдиш, натомість гебрайська мова (іврит) і традиційні релігійно-освітні установи євреїв опинились під заборону. Українській і єврейській інтелігенції надавалися посади, які їй раніше були недоступними, проте ключові позиції зарезервовано для “визволителів”, значна частина яких були російськомовними. Арешти і вивози на Сибір були спрямовані не лише проти “польських панів”, офіцерів, колишніх поліцистів і всіх осадників, але й проти українських та єврейських “буржуїв”, національних політиків, громадських і освітніх діячів. Представникові британського посольства, який у 1940 р. відвідав Львів, видалося, що “росіяни можуть похвалитись тільки одним досягненням – чимсь, що рідко траплялось перед тим – об’єднати поляків

⁴² Русначенко А. Народ збурений. Київ, 2002. С. 146. Про роль комуністів у організації анти польських виступів на Волині див. статтю М. Кучерепи у цій книжці, с. 59-70.

та українців ненавистю до спільного ворога”⁴³. Проте, у липні 1941 р. виявилось, що значна частина польського населення Львова боялась виникнення незалежної Української держави більше, ніж німецької окупації⁴⁴. Втім, така оцінка спрощена: не тільки на українців і євреїв, але й на частину поляків, справляла враження соціальна демагогія нової влади. З другого боку, навіть серед євреїв, знаходилися й такі, котрі припускали, що “цивілізовані німці” будуть толерантнішими від “східних варварів”. Тим більш закономірними були подібні настрої серед частини поляків і особливо серед українців.

Починаючи з осені 1939 р., розійшлися – як виявилось, на весь наступний час – історичні долі окупованої частини галицько-волинського регіону і тих населених українцями західних земель, які згідно з пактом Сталіна–Молотова з Гітлером і Ріббентропом опинилися під окупацією нацистського райху і були включені до Генерального Губернаторства (ГГ) з центром у Кракові. Це були Холмщина, Надсяння і Лемківщина – терени, що їх українське підпілля стало згодом називати Закерзонським краєм або Закерзонням: від решти етнічної української території ці землі були відокремлені кордоном, який назагал збігався з т.зв. “лінією Керзона”. Прагнучи спекулювати на загостренні українсько-польських суперечностей, нацистська окупаційна адміністрація надала українській інтелігенції кращі, порівняно з поляками, можливості для розвитку – в дуже обмежених рамках – культурного життя.

Перші дні й тижні нової окупації пройшли в захоплених Німеччиною західноукраїнських землях під знаком враження від виявлених в тюрмах трупів численних в’язнів, вбитих більшовиками напередодні їхньої втечі. Нацистські окупанти, приписуючи вбивства “жидівським комісарам”, намагалися активізувати юдофобію. Проте сподівання окупантів, що євреї будуть винищені внаслідок стихійних погромів, не справились. Перші масові вбивства євреїв були здійснені зондеркомандами СС, також і даліше повне винищення єврейського населення проводили озброєні нацисти, а місцевій поліції (в тому числі й єврейській) відводилась допоміжна роль. Поширені на початку війни надії на те, що новий окупаційний режим буде м’якшим, ніж попередній, швидко виявилися ілюзорними. Щоправда, і в Галичині, подібно як раніше в Закерзонні, українцям спершу було надано певні привілеї порівняно з

⁴³ Gogol B., Tebinka J. Wizyta brytyjskiego dyplomaty we Lwowie na początku 1940 r. // *Dzieje Najnowsze*. 2001. 4. S. 152.

⁴⁴ Hryciuk G. *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*. Warszawa, 2000. S. 209.

поляками, зокрема дозволено українські середні школи, бургомістрами призначали українців. Проте, приєднавши Східну Галичину до Генерального губернаторства, тобто до окупованих польських земель, арештувавши організаторів проголошеного у Львові 30 червня 1941 р. акту відновлення державності України, здійснюючи політику репресій щодо національно свідомих діячів і жорстоко експлуатуючи ресурси краю, гітлерівці налаштовували проти себе більшість українців.

У Волині, як і у всьому “райхскомісаріаті Україна”, окупаційний режим був значно важчим, ніж у Галичині. Щоправда, в перші тижні окупації влада на Волині була в руках війська, яке порівняно мало втручалось в діяльність сільських, міських і районних управ, що їх створило українське населення. Ці управи не могли навіть думати про рятування єврейської людності, але поки не розгорнув діяльність нацистський владний апарат, не було ексцесів, спрямованих проти польських співгромадян. За даними, зібраними В. і Е. Семашками⁴⁵, в 1941 р. зафіксовано 24 напади “українських націоналістів” на поляків, в яких загинуло “понад 41 особа”, з них 28 відомих за прізвищами. В 1942 р. йдеться вже про понад 127 нападів і загибель 301 поляків, з них 202 відомих за прізвищами. Якщо врахувати, що хвиля насильств починалася в самому кінці 1942 р., можна зробити висновок, що 1942 рік теж був досить спокійним. В умовах насиченості міст і сіл озброєними кримінальними злочинцями саме їм можна приписати більшість порівняно нечисельних жертв серед польського цивільного населення; жертви з числа українців не взяті на облік. Ясно, що ніякого організованого антипольського терору, а тим більше “геноциду” у той час не було. Підкреслюємо ще раз: така ситуація засвідчена для того часу, коли місцева влада складалася головно з українців, а натиск окупаційного апарату на неї був набагато менший, ніж у наступні місяці.

Кінець 1942 і, особливо, весна 1943 р., були тим часом, коли до краю загострилася ситуація на Холмщині й Волині. Варто почати з Холмщини, оскільки українські підпільники вже в жовтні 1943 р. стверджували, що конфлікт розпочався з антиукраїнських акцій польського підпілля саме в цьому регіоні⁴⁶. Таке тлумачення послідовності подій стало найпоширенішим в українській історіографії. Натомість, польські автори переважно вказують, що в 1942 – на початку 1943 р. події на Холмщині мали інший характер (одиночні вбивства, а не нищення сіл),

⁴⁵ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T.2. Warszawa, 2000. S. 1036, 1038.

⁴⁶ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. Київ, 1993. С. 276.

повторюються і твердження, що це була “відплата за діяльність української поліції і колаборантів”⁴⁷. Справді, терор на Холмщині спрямовувався проти окремих осіб, але саме проти тих, які були найактивнішими громадськими діячами. Впродовж лютого–вересня 1942 р. “невідомими” вбито мужів довір’я УДК у ряді сіл Грубешівського повіту – Старому Селі, Которові, Липівці, М’ягкому, Телятині, Малкові, Маличах⁴⁸. Ситуацію загострила проведена німецькою адміністрацією переселенська акція, оскільки частина виселених польських сіл, що їх мали замінити німецькі колоністи, заселялася українцями, які, в свою чергу, були вигнані зі своїх осель. “Німецька провокація” – так назвав Андрей Сова присвячений цим подіям розділ своєї праці⁴⁹. АК поставила завданням цілеспрямованим терором залякати ініціаторів акції та її вимушених учасників – українських селян.

Укладений Холмським представництвом УЦК і датований 22 січня 1944 р. список вбитих українських “передовиків” нараховує 500 прізвищ⁵⁰. Але цей список не претендував на повноту: навпаки, це був вибір тих, кого пропонувалося згадувати в церквах на Божій службі і панахидах. Активісти київського товариства “Холмщина і Підляшшя” Ніна Міщанчук та Олексій Толочко зібрали свідчення земляків, які живуть тепер у Києві, про вбивства їхніх родичів на Холмщині у 1942–1945 рр. У їхньому списку 113 прізвищ⁵¹ і жодне з них не наведене у списку, укладеному Холмським представництвом УЦК.

За даними поминального реєстру, у січні – березні 1943 р. на Холмщині (головно в Грубешівському повіті, але також у Холмському) з рук польських боївко загинуло дев’ять представників громад (війти, солтиси або їх заступники), п’ять діячів УДК, окремі селяни; черга на вчителів і священників прийшла пізніше. АК активізувала терористичні акції щодо українців починаючи з лютого 1943 р.⁵² Особливе враження справило

⁴⁷ Partacz Cz., Łada K. Kto zaczął? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1941–1943 // Antypolska akcja OUN–UPA. S. 40.

⁴⁸ Див. датований 22 січня 1944 р. список вбитих громадян Холмщини в розділі “Документи” цієї книги.

⁴⁹ Sowa A. Op.cit. S. 155–167.

⁵⁰ Оригінал зберігається у Провінційному архіві Альберти в Едмонтоні (Канада). Оpubліковано в розділі документів цього збірника (док. № 24). Існують інші скорочені версії цього списку.

⁵¹ Копія списку є у архіві Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.

⁵² Ziętek R. Konflikt polsko-ukraiński na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w okresie okupacji niemieckiej // Rocznik Chełmski. 7. 2001. S. 265.

вбивство діячів, налаштованих на співпрацю з поляками: 1 березня 1943 р. одного з керівників УДК в Грубешові Якова Гальчевського-Войнаровського*, 19 березня голови Грубешівського УДК Миколи Струтинського, врешті в травні 1943 р. колишнього сенатора Івана Пастернака. На той час (до весни 1943 р.) невідомі ані українські замаху на життя польських діячів такого високого рівня, ані польські замаху на провідників українського життя в Галичині й Волині. Навряд чи можна пояснювати замаху на Холмщині головно колаборацією українців з німцями, оскільки в Галичині і польських, і українських колаборантів було не менше. Українці схилились до думки, що в Галичині поляки звикли до існування здавна українського національно-культурного руху, натомість поява такого руху на Холмщині, яка незадовго перед тим видавалась майже полонізованою, стала для них особливо прикрою.

Хоч терор на Холмщині не був масовим, спрямованість його проти політичної верхівки та інтелігенції, викликала надзвичайне обурення: нагадаймо, як польське суспільство визнало передвісником того, чого чекати від окупантів, вбивство ними університетських професорів у Львові і Кракові. Знищення еліт було оголошенням війни, воно показало ілюзорність надій на можливість міжнародного порозуміння. Втім, розмах конфлікту зростав. Від грудня АК і БХ вели цілеспрямовану акцію нападів на станиці української поліції, потім 5 травня підрозділи АК спалили село Молотів у Грубешівському повіті, 26 травня – село Тугані, 31 травня – Стрільці.

Як і в 1938 р., так на зламі 1942–1943 рр. новини з Холмщини швидко ставали відомими на Волині і в Галичині; добре знав про ці події, зокрема, волинський Крайовий провід ОУН⁵³. На галицькому ґрунті “антиукраїнська акція” в Холмщині цілком могла бути одним з мотивів розгортання “антипольської акції” в Галичині⁵⁴. Натомість навряд, чи холмські події були безпосереднім поштовхом до волинських: в цьому регіоні головну роль відіграла діяльність місцевих поляків⁵⁵.

* Варто нагадати, що Я. Войнаровський був старшиною армії УНР, в 1922–1923 рр. діяв як командувач підтримуваних польським військовим командуванням повстанських загонів Правобережної України, під час кампанії 1939 р. служив у польському війську як контрактний офіцер. Див.: Ібрагімова Д.М. “Польський фактор” українського повстанського антибільшовицького руху 1921–1922 рр. // Наукові записки. Серія: Історія, вип.5 / Вінницький держ. пед. ун-т. Вінниця, 2003. С. 95.

⁵³ Ільющин І. Волинська трагедія... С. 177-178.

⁵⁴ Мотика Г. Антипольська акція ОУН–УПА // Український альманах 2003. Варшава, 2003.

⁵⁵ Ільющин І. Волинська трагедія... С. 178.

Саме на кінець 1942 р. припадає посилення “паціфікаційних” акцій нацистського режиму і збройних виступів радянських партизанів, які провокували ескалацію жорстоких насильств з боку окупантів. Брутальні нацистські репресії, що включали масові розстріли, нищення сіл разом з населенням (пізніше часто доходило і до бомбардування сіл з літаків), – все це мало на меті залякати населення і забезпечити його покірність. На практиці, однак, жорстокість загарбників стала чинником активізації опору, його подальшого перетворення в партизанську війну. На відміну від Галичини, в апараті райхскомісара України Еріха Коха, адміністраціях державних маєтків, лісництв, залізниці, будівельній організації “баудінст” й інших адміністративних та господарських структурах багато привілейованих посад обійняли польські фахівці та фольксдойчі польського походження. За словами відомого дослідника цього питання І. Ільюшина, волинські поляки “всілякими шляхами намагались проникнути в адміністративний, господарський і торгівельний апарат окупаційної німецької влади, створювали тим самим для себе фундамент, за наявності якого вони змогли б зберегти свій вплив на цих землях після поразки гітлерівської Німеччини”⁵⁶. Хоча більшість польського населення почувала себе лояльною до лондонського еміграційного уряду, на виду були ті, хто колаборували з нацистами, тому обурення німецьким режимом посилювало ворожість української більшості до поляків, яких сприймали як прислужників окупантів. Подібним чином негативне ставлення поляків до українців, які працювали у німецьких установах (поліція, низова адміністрація), активізувало антиукраїнські настрої польського населення.

Складність ситуації на Волині визначалася і боротьбою військово-політичних структур – українських, польських, радянських. Радянські підпільники й партизани були підпорядковані центральному московському керівництву, майже все польське національне підпілля визнавало владу польського еміграційного уряду, натомість в українському самостійницькому таборі єдності не було. Діяли, зокрема, “Поліська Січ” Тараса Бульби-Боровця, ОУН (Мельника) і ОУН (Бандери)*, яка швидко стала найвпливовішою. За визначенням датованого 14 листопада 1941 р. німецького документа, обидві ОУН, попри гострі розбіжності між собою, мали однакову мету – створення суверенної і незалежної України”⁵⁷. Це

⁵⁶ Там само. С. 52.

* Від Третьої конференції (лютий 1943 р.) до Третього Великого збору (серпень 1943 р.) мала назву ОУН-СД (Самостійників-Державників).

⁵⁷ Косик В. Німецькі документи про УПА // Український визвольний рух. 2003. 1. С. 61.

стосується й “Поліської Січі”, яка прагнула бути лояльною щодо емігрантських структур УНР.

Налаштована на боротьбу під лозунгом “Проти Берліна і Москви”, ОУН спочатку ставилася до польського підпілля як до потенційного союзника. Друга конференція ОУН у квітні 1942 р. висловилася за порозуміння з поляками на ґрунті незалежних держав і визнання права українського народу до західноукраїнських земель⁵⁸. За свідченням її учасника М. Степаняка, конференція “розглядала питання щодо взаємовідносин з поляками, й прийшла до висновку, що необхідно: 1. Утворити “Союз поневолених народів СРСР. 2. Домовитись з поляками про спільну боротьбу проти СРСР або, у гіршому випадку, домогтись їх нейтралітету в боротьбі ОУН проти Радянського Союзу”⁵⁹. Той же Степаняк в середині 1942 р. вів переговори з представниками польських підпільних організацій (“демократичної лівиці”), а восени 1943 р. – з представниками лондонського емігрантського польського уряду. Були й інші спроби українсько-польського порозуміння⁶⁰. Втім, згода виявилася недосяжною, оскільки всі поляки несхитно стояли на позиції легальності кордонів 1939 р., а українцям польські політики навіть не обіцяли автономії у відновленій Польській державі, не кажучи вже про право на самовизначення. Крім того, для обох ОУН головним ворогом був СРСР, а Німеччина (особливо після того, коли стала ясною неминучість її поразки) – ворогом № 2. Як згадувалося, неможливість порозуміння чітко показали замах польських підпільників на життя українських діячів на Холмщині.

Протягом майже всього 1942 р. українські підпільники утримувались від партизанської боротьби, щоб не провокувати репресій, берегти сили до вирішальної хвилини – часу, коли взаємне ослаблення СРСР і Німеччини зумовить можливість і доцільність всенародного збройного повстання. Не партизанська боротьба сотень чи тисяч, а національна визвольна революція мільйонної маси, – таке гасло висувала ОУН(б) на цьому етапі⁶¹. Подібними були й позиції польського підпілля: відкладати збройний виступ до часу наближення фронту, щоб тоді поставити СРСР і західних союзників перед доконаним фактом – проголошенням польської влади в

⁵⁸ ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. Торонто, 1989. С. 73-74.

⁵⁹ ДА СБУ. Спр.372. Арк.36. М.Степаняк помилково датував конференцію березнем (Там само. Арк.33).

⁶⁰ Torzecki R. Problemy porozumienia polsko-ukraińskiego w okresie II Wojny Światowej // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze, 2(1994). S. 117-120.

⁶¹ Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Т. 2. Львів, 1998. С. 279.

межах довоєнних кордонів Польщі. Радянський підпільно-партизанський рух дотримувався іншої стратегії: збройними діями, терористичними актами, диверсіями, замахами на нацистів провокувати якнайбільше репресій, які сприятимуть загостренню антинімецьких настроїв і тим самим залученню населення до червоних партизанських загонів.

Вибухова ситуація виникла наприкінці 1942 р., коли окупанти послали економічний визиск краю і розпочали масовий примусовий вивіз на роботу до Німеччини. Дедалі більше молоді скупчувалося в лісах, множилися випадки самочинних виступів проти окупантів. Саме до цього етапу, на наш погляд, відноситься повідомлення до Лондона волинського представництва еміграційного уряду про напади на поляків, зайнятих в нацистській адміністрації, зокрема в державних маєтках, лісництвах, будівельній організації “баудінст”. Це повідомлення, майже дослівно повторене в пресових органах лондонського уряду⁶², визнавало напади на працівників німецьких владних і господарських органів прелюдією до масових вбивств населення польських сіл.

Враховуючи даліше загострення антинімецьких настроїв, ОУН, яка завжди вважала революційну збройну боротьбу головним методом здобуття незалежності, вирішила, що момент для творення повстанської армії настав, і що даліше зволікання з цим може бути використане радянською партизанкою. За даними опублікованої в 1953 р. книжки І. Мірчука, перший бій з німцями провів загін під командуванням І. Перегіняка (“Довбешки”, “Коробки”) 7 лютого 1943 р. за містечко Володимирець⁶³. 20 лютого загін, який пізніше визнано сотнею УПА, атакував табір червоних партизанів біля с. Заморочене.

Третя конференція Проводу ОУН в лютому 1943 р. прийняла рішення про творення збройних відділів, перед якими, крім завдань самооборони, відразу поставила завдання готувати кадрову організацію майбутньої Української Повстанської Армії*. Назва “Українська Повстанська Армія”, вживана раніше “Поліською Січчю” під командуванням Т. Бульби-Боровця, була на практиці прийнята військовими формуваннями ОУН(б) в квітні 1943 р., а з травня 1943 р. почала діяти Головна Команда УПА*. Ряд загонів, які дуже скоро об’єдналися в складі УПА, виникли після того,

⁶² Tragiczne wypadki na Wołyniu // Nasze Ziemię Wschodnie. 1943. Nr.3. S. 6-7.

⁶³ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. Київ, 1999. С. 116.

* Визнання 14 жовтня 1942 р. датою виникнення УПА визначається тим, що вже восени того року на волинському Поліссі діяли слабкі чисельно, але міцні якісно повстанські загоони, підпорядковані ОУН(б).

* Докладніше про виникнення УПА див. у статті О.Д. Вовка у цій книжці, с.203-224.

коли між 15 березня – 10 квітня 1943 р. “до лісу” пішла значна частина т.зв. української допоміжної поліції. На кінець березня – початок квітня припадає ряд бойових акцій повстанців (бандерівців і бульбівців) проти німецьких гарнізонів⁶⁴. Також з кінця березня – квітня починаються напади повстанців і місцевих селян на польські села, акти безжалісного терору проти цивільного населення.

Як бачимо, на Волині практично одночасно з виникненням організаційної структури УПА починається не тільки боротьба її відділів з німцями та червоними партизанами⁶⁵, але й “антипольська акція”. Але, якщо розглянути хронологію подій, то не залишиться сумніву, що масові нищення цілих сіл започаткували таки німецькі карателі. Причиною спалення сіл і розстрілів їхніх мешканців проголошувалося сприяння радянським диверсантам, яке могло в одних випадках бути справжнім (хоч часто вимушеним), в інших було приписане донощиками непричетним до партизан людям. 16 грудня 1942 р. жертвами пацифікації села Озерці (гміна Людвіполь, Ковельський повіт) стало 380 мешканців. 26 грудня 1942 р. німці спалили село Будки Войткевицькі (Столинського повіту колишнього Поліського воєводства). Загинуло близько 840 осіб⁶⁶. Подібних випадків можна було б назвати більше. Німецька пацифікація Борщівки (Гоцанський район) була викликана тривалим перебуванням у цій місцевості червоних партизан.

Як перша злочинна акція “українських націоналістів” у багатьох польських публікаціях фігурує вбивство 39 мешканців села Обірок (гміна Колки, Луцький повіт) 13 і 14 листопада 1942 р.⁶⁷ Але екзекуцію здійснювали озброєні німці, які і є відповідальними за цей злочин⁶⁸. З другого боку, саме німці відповідають і за знищення українського села Ремель (гміна Олександрія, повіт Рівне) 17 березня 1943 р. Тому, хоча брала участь і польська поліція, не можна цю акцію визначати як “злочин поляків”⁶⁹. Під час пацифікації Кошищ (гміна Колки Луцького повіту) 15 березня

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Кондратюк К. Боротьба УПА з німецькими окупантами України // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. Дрогобич, 2002. С. 40-42.

⁶⁶ Garlowski H. Szlaki bez drogowskazyw. Z Wołynia przez Polesie w Lubelskie. Pruszków, 2001. S. 9.

⁶⁷ Нерідко польські автори приписують пацифікацію Обірок українській поліції, навіть не згадуючи німців. Див.: Piotrowski T. Ukrainian Integral Nationalism. P.36.

⁶⁸ Sowa A. Stosunki... S. 171.

⁶⁹ Див., наприклад: Кричильський С. Ремель: вічна ганьба поляків // Волинь (Рівне), 21.03.2003. С. 1, 3.

1943 р. загинуло близько 180 мешканців, в т.ч. 145 поляків і 20 українців⁷⁰, 7 квітня 1943 р. зафіксовано напад відомої польської групи самооборони з Гути Степанівської разом з червоними партизанами загону Ю. Собесяка – “Макса” на село Бутейки (гміна Степань, Костопільський повіт); загинуло кілька десятків українців, а серед них і бійці УПА⁷¹.

Отже, ще до початку масової антипольської акції українських партизанів і місцевого населення, мало місце нищення як українських, так і польських сіл нацистами; участь польської міліції в німецьких пацифікаціях і співпраця польської самооборони з червоними партизанами не могли не впливати на посилення міжнаціональної ворожості. В тодішній ситуації польське населення відповідалось за “німецько-українські” акції приписувало українцям, а українці винними за “німецько-польські” вважали головно поляків. Тому масові вбивства українців, здійснені з ініціативи німців, під їх командуванням та за їхньою вирішальною участю, теж ставали одним з мотивів участі місцевого українського населення у нападах на польські села.

Якщо рішення ОУН(б) про створення УПА було прискорене посиленням антинімецьких настроїв у селах, то є підстави припускати, що стихійні напади селян на польських службовців окупаційної адміністрації мали вплив також на рішення командирів окремих повстанських загонів спрямувати удар і на польські села. Поширення антипольської акції на всю Волинь мусило статися з ініціативи Волинської УПА: з 24 червня 1943 р. є звітка про таємну директиву Кліма Савура з цього питання. Натомість Головний провід ОУН, очевидно, був поставлений перед доконаним фактом. Хоч ряд членів Головного проводу спершу були проти “відкриття третього фронту”, прибічники антипольської акції взяли гору. Як один з мотивів їхньої позиції фігурувала потреба усунути з теренів, які мали стати операційною базою або запіллям повстанців, “всі ворожі елементи” – не лише опорні пункти німців та радянських партизанів, але й ті польські села, мешканці яких ані не служили німцям, ані не співпрацювали з червоними, але могли розглядатись як потенційна база та резерв для збройних відділів, аж ніяк не дружніх українцям. Напади на польські села, жорстокі вбивства значної частини населення мали на меті тероризувати і змусити до втечі всіх інших. Участь місцевої людності, зумовлена соціальними конфліктами, а якоюсь мірою і асоціальними

⁷⁰ Siemaszko W., Siemaszko E., op.cit. S. 572. У книжці Ю.Туровського і В.Семашка ця подія, очевидно помилково, датується 15 березня 1942 р.

⁷¹ Ільюшин І. Волинська трагедія... С. 222. 26 травня Бутейки були спалені (там само).

чинниками, надавала протистоянню рис нещадної селянської війни. Натомість одночасне нищення значної кількості сіл, як це було 11 липня, можна пояснити лише координованими діями загонів, що мали спільне командування волинської УПА. З другого боку, участь у нападах на села мельниківських та бульбівських загонів⁷² може розглядатись як аргумент, що масовість акцій не можна пояснювати виключно діями єдиного організаційного центра. Очевидно, відіграла істотну роль і стихійна ескалація насильств.

За словами Анджея Сови, “під кінець 1943 р. [...]щораз більшою мірою почала утверджуватися засада колективної відповідальності, яка зводилася до вбивств за сам факт бути українцем чи поляком; це утворювало такий ланцюг подій, коли вже не було відомо, яка акція є відплатою за яку”⁷³. Треба однак визнати, що така ситуація в ряді районів Волині почала виникати вже раніше, під час кривавих німецьких пацифікацій з участю місцевої поліції і ще більшою мірою – під час перших нападів українців на польські села, а поляків – на українські.

Деякі з причин такого розвитку подій вже називались: політика польського уряду до війни і під час війни, непримиренність позицій польського і українського підпілля щодо майбутнього статусу Волині, обурення українців співпрацею багатьох поляків з німецькою адміністрацією, а інших – з червоними партизанами. Однак, на наш погляд, можна погодитись з припущенням Г. Мотики, що навіть переплетіння багатьох реальних обставин “...ще нічого не детермінувало. Коли було б не дійшло до дезерції української поліції, то, напевно, все скінчилося би на обмежених діях партизанки, зв’язаних з нею окремих убивств”⁷⁴. Колишнім поліцестам треба було дати завдання, які дозволили б тримати їх під контролем. Коли поліція опинилась в лісах, під тиском подій відпали ті застереження, що їх мали деякі впливові члени волинського керівництва ОУН(б) проти негайного початку партизанської боротьби, спрямованої проти “всіх ворогів”. Той же Г. Мотика показав, що передумовою трагічного епілогу стали провокаційні дії червоних партизанів. Дослідник вперше звернув увагу на звіт Антона Бринського, командира партизанської бригади спеціального призначення, підпорядкованої розвідці Червоної армії. Останній хвалився: “Шляхом провокації мені довелося довести у чотирьох районах до того, що німці почали арештовувати

⁷² Ільющин І. Трагедія... С. 212.

⁷³ Sowa A. Stosunki... S. 167.

⁷⁴ Мотика Г. Антипольська акція ОУН–УПА // Український альманах 2003. Варшава, 2003. С. 187.

поліціантів і їх розстрілювати. Тоді поліціанти втекли в ліс [...] Це, в результаті, на Волині призвело до вибуху повстання проти німців”⁷⁵. Тогочасний польський документ підтверджує цю версію. В ньому йдеться про те, що “советська провокація використала фермент в рядах ОУН, ненависть членів цієї організації до поляків і ворожий стосунок бандерівських чинників до німецьких чинників на Волині та Східній Малопольщі, прискорюючи, з огляду на політичні та військові советські інтереси, початок заворушень”⁷⁶. Тим самим, рішення українських підпільників почати відкриту партизанську війну з німцями, червоними загонами і поляками вимусили, очевидно несвідомо, німці, почавши арешти поліцистів, і радянські партизани, підкинувши німцям компрометуючі матеріали на поліцію⁷⁷.

Існують вказівки, які ще вимагають перевірки, що 11 липня було обрано для упереджувального масованого удару, бо 15 липня польське підпілля планувало широкі антиукраїнські акції⁷⁸. Але якщо навіть удари були превентивними, то їх жорстокість найчастіше перевершувала будь-які морально-етичні норми. Є розповіді про різанину, вчинену сокирами, косами, кілками, спалення живих людей, грабування майна⁷⁹. Підґрунтям “було почуття кривди, але справу доповнила моральна атмосфера часів війни. Розкладу моральності послужили терор НКВД до війни, згодом – нищення євреїв, збірна відповідальність населення перед німцями за диверсії радянських партизанів, низький моральний рівень багатьох членів допоміжної поліції на німецькій службі. Жорстокість породжувала жорстокість”⁸⁰. І ця жорстокість “великою мірою заретушовує собою ознаки визвольного характеру боротьби українців”⁸¹. Деякі автори наголошують, що суттю подій була селянська жакерія⁸², інші це заперечують*, вказуючи на істотну роль організації. Як бачимо, діяли обидва фактори.

⁷⁵ Там само. С. 181.

⁷⁶ Там само. Див. також: Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. С. 223.

⁷⁷ Мотука Г. Postawy... S. 327-328.

⁷⁸ Русначенко А. Народ збурений. С. 161.

⁷⁹ Там само. С. 163.

⁸⁰ Там само. С. 165.

⁸¹ Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.). Тернопіль, 2002. С. 115.

⁸² Гудь Б. Українці – поляки: хто винен. У пошуку першопричин конфліктів першої половини ХХ ст. Львів, 2000. С. 102-111.

* Див. у цій книжці (с. 225-260) статтю С.А. Макаруча “Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни”.

Хоча за великим рахунком боротьбу спровокували ті, хто зробив волинських поляків заручниками плану відновлення на українських землях влади Польщі, нема і не може бути ніякого виправдання масовим вбивствам невинних людей, катуванням і знущанням, виявам садизму й жорстокості. Відповідальність за злочини падає не тільки на тих, хто їх вчинив, але й на тих, хто не протидіяв злочинним акціям, хоч мав таку можливість. Однією з граней трагедії стала вина за вбивства невинних людей повстанських керівників, які виявляли справжній героїзм у боротьбі з нацистськими окупантами і більшовицьким режимом. Насамперед, це перші командувачі волинської УПА, які згодом загинули в боротьбі з більшовиками, – Сонар (Василь Івахів), Клим Савур (Д. Клячківський). Рішення відкрити антипольський “третій фронт” не було прийняте Головним проводом ОУН, на Третньому Великому Зборі ОУН нищення польських сіл засудили ряд провідних діячів організації. З червня 1943 р. є окремі документальні згадки про існування і в загонах УПА прибічників примирення з поляками⁸³. Але стихія ірраціональної ескалації насильств набрала такого розмаху, що в УПА не знайшлося сил, які хотіли б і могли її стримати. З великим запізненням було видано наказ не знищувати старих, дітей і жінок. Лише з осені 1944 р. УПА почала повільно переходити на позиції спільної з поляками боротьби проти московського імперіалізму.

Як тільки польське населення Волині сконцентрувалося у великих укріплених базах (“пляцувках”), а німцями була створена замість української польська поліція, частими стали напади поліцистів, а потім і бійців польського підпілля, зокрема підрозділів Армії Крайової, на українські села⁸⁴. Метою їх були реквізиції продуктів харчування і теплого одягу, відплата, бажання залякати противників. Жорстокими були як каральні експедиції з участю поліції, але з ініціативи нацистської окупаційної влади, так і ті терористичні, в тому числі “превентивні” та відплатні акції, ініціаторами яких були поляки. Співпраця польської поліції з польським збройним підпіллям була повсякденним явищем. Більшість українців, які згадують про нищення українських сіл, говорять просто про “озброєних поляків”, не розрізняючи поліцистів від учасників підпільних боїв, партизанських загонів, груп самооборони. Польські автори пишуть про дві тисячі українських жертв польських акцій на всій Волині, але лише в одному невеликому Володимир-Волинському

⁸³ Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни. Нові документи. Київ, 1996. С. 33, 82.

⁸⁴ Ільюшин І. Трагедія... С. 235.

районі зафіксовано 1454 українців, що загинули від рук польських воєнізованих формувань⁸⁵.

У червні й липні 1943 р. німці організували великомасштабну пацифікаційну акцію, якою командував генерал СС і поліції Еріх фон дем Бах Целевський (той самий, який керував пізніше військами, що придушили Варшавське повстання і знищили Варшаву). До початку вересня, нацистами було спалено 200 українських сіл, відбулися масові розстріли⁸⁶. В цих пацифікаціях брала участь польська поліція (наприклад, 13 серпня 1943 р. в Малині Чеському), подекуди й українська, яку німці почали відновлювати. З вересня у зв'язку з втечею польського населення до міст і організацією добре озброєних баз самооборони кількість антипольських акцій зменшилася, однак в грудні відбулись нові напади УПА на польські села та нападів АК на українські села. Від січня до березня 1944 р. сформована в цей час 27 Волинська дивізія піхоти Армії Крайової “очищувала” від українського населення терени своєї операційної бази – “від Ковеля до Стиру, по Турію і Буг”⁸⁷. У цьому районі відбулися запеклі бої між підрозділами дивізії і УПА. У виданому 16 січня 1944 р. наказі командир округи АК вимагав “ведення війни з українськими групами з цілою безпардонністю (*bezwzględnoscią*) і суворими засобами, особливо у відплатних акціях за різанину цілих польських родин. Для вбивців жінок і дітей нема жалю й пощади”. Одночасно заборонялось вбивати “українських жінок і дітей”, – про дорослих чоловічої статі, навіть найстарших, мови не було⁸⁸. Істотну роль в розгортанні конфлікту на Волині, Холмщині і в Галичині відіграли і провокації з боку радянських партизанів і німецьких окупантів⁸⁹, хоч було б неслухно цим пояснювати всі випадки масових вбивств.

Слід підкреслити, що польські партії, які підтримували лондонський уряд, не зробили висновків з тотального характеру загострення польсько-українських відносин у 1943 р.⁹⁰ Особливо негативну позицію щодо

⁸⁵ Царук Я. Трагедія волинських сіл... С. 21.

⁸⁶ Літопис УПА. Т. 2. Торонто, 1977. С. 44.

⁸⁷ Sowa A. Stosunki... S. 249; Fijacka M. 27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK. Warszawa, 1986. S. 62. S. 119.

⁸⁸ Filar W. Burza na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Warszawa, 1997. S. 103.

⁸⁹ Див., наприклад, Sowa A. Stosunki... S. 213, 217, 221; Mazur G. Między dwoma totalizmami. III Rzesza i ZSSR wobec konfliktu polsko-ukraińskiego. 1939–1945 // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть / Ред. В.І. Сергійчук. Т. 1. Київ, 2001. С. 299.

можливості поступок і навіть обіцянок українцям зайняло Східне бюро Делегатури уряду на край⁹¹. Також і в 1944 р. всі звернення до українців, як і декларація Ради національної єдності (органу чотирьох партій, які підтримували уряд), виходили з постулату про домінуючу роль етнічних поляків у післявоєнній державі. Непольській людині погрожували, що визнання її прав після війни прямо залежить від її вірності державі і від позитивного ставлення до прав та інтересів польського народу.

З Волині протистояння протягом першої половини 1944 р. перекинулося в Галичину, де гинули поляки, які не виконували ультимативної вимоги покинути свої села, і українці – жертви польських “відплат”⁹². Як підкреслює Ґ. Мотика, в рішенні ОУН(б) приступити до антипольської акції в Галичині першорядну роль відіграло переконання, що повториться 1918 рік, тобто, що почнеться війна двох народів за володіння краєм⁹³. На думку цього ж дослідника, “українські дії не були хаотичними: вони прямували до здобуття якнайкращих вихідних позицій до можливої війни з Польщею. УПА намагалася створити міцні бази у Карпатах і на Тернопільщині, оточити Львів з навколишніми місцевостями та перетяти коридор між Львовом і Любліном”⁹⁴.

Після приходу Червоної армії стало ясно, що СРСР до справжньої незалежності Польщі ставиться так само негативно, як до незалежності України. 1 вересня 1944 р. командир УПА в Галичині “Шелест” (Василь Сидор) видав наказ припинити боротьбу з польськими національними силами. В наказі, зокрема, говорилося: “...Є ознаки того, що поляки відвертаються від НКВС, а цим самим існує можливість наблизитись до нас. Ми принципово призупиняємо антипольські акції. Однак послідовно слід їх проводити проти всякого польського елемента, який співпрацює з НКВС і тими органами московського імперіалізму, які намагаються морально і фізично знищити український народ”⁹⁵. Звичайно,

⁹⁰ Kersten K. The Polish–Ukrainian Conflict Under Communist Rule // *Acta Poloniae Historica*. 73. 1996. P.135-138.

⁹¹ Bonusiak W. Kwestia ukraińska w opracowaniach Biura Wschodniego Delegatury Rządu na Kraj // *Polacy i Ukraińcy podczas I wojny światowej*. Pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów, 2000. S. 63-64; Bonusiak W. *Stosunki polsko-ukraińskie podczas II wojny światowej* // *Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть* /Ред. В.І. Сергійчук. Т. 1. Київ, 2001. С. 288-290.

⁹² Офіцинський Р., Хаврак Л. Українсько-польські стосунки у дистрикті “Галичина” (1941–1944). Ужгород, 2002.

⁹³ Мотика Ґ. Антипольська акція... С. 184.

⁹⁴ Там само. С. 186.

⁹⁵ Там само. С. 186-187. Див. також: Мотука G. *Postawy...* S. 336; Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. Київ, 1999. С. 105.

новий наказ було виконано не відразу і не повністю, окремі криваві сутички тривали; особливо багато їх було на зламі 1944–1945 рр. на Тернопільщині, де у винищувальних батальйонах (ІБ) НКВС поляків було більше, ніж у інших околицях⁹⁶. Проте “Шелест” вживав заходів для проведення в життя політики миру з польськими національними силами, зокрема в листопаді 1944 р. він категорично вимагав нападати на ІБ, а не на “польську масу”⁹⁷. Наслідком такої політики стали окремі, правда нечисленні, локальні порозуміння в деяких місцевостях Галичини про спільну боротьбу проти радянської влади⁹⁸.

Ситуація на Холмщині була не менш складною, як на Волині й Галичині. Атаки на українців в цьому краї розгорталися з весни 1943 р. під знаком “відплати за Волинь”. Вже згадувалося, що у травні 1943 р. АК спалила три села в Грубешівському повіті. У відповідь українці на базі груп самооборони створили боївки ОУН–УНС. Акції і контракції приводили до ескалації напруги. В кінці лютого на нараді в Замостьському інспектораті АК вирішено організувати лінію протиукраїнської оборони і підготувати масований наступ на українців⁹⁹. Найкривавішою стала атака АК на Сагринь 10 березня 1944 р. Того ж дня спалено Турковичі й ряд інших сіл в околиці, Шиховичі, Ласків. 16 березня аківці підступом (вдаючи німців) здобули Бересть, де вбито понад 200 селян. Всього за ці дні спалено понад 20 сіл, в яких загинуло понад 1500 українців, а втрати польських партизан становили кілька осіб¹⁰⁰.

Від березня 1944 р., відразу після знищення поляками кількох десятків українських сіл Холмщини, в цьому регіоні почали діяти сильні підрозділи УПА¹⁰¹. У зв’язку з перевагою УПА місцеве керівництво АК вирішило відступити за річку Гучву¹⁰². Внаслідок березневих сутичок сформувалася своєрідна лінія фронту довжиною біля 100 км і кількакілометровою “нічийною” смугою вздовж місцевостей Ярців–Рокитно–Стенятин–Телятин–Гонятичі. Головною метою “Холмського фронту УПА” Г. Мотика вважає блокування, на випадок війни, просування

⁹⁶ Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав “Бурю”? Армія Крайова на Тернопіллі, 1941–1945. Тернопіль, 1996. С. 79-80.

⁹⁷ Motyka G. Postawy... S. 337.

⁹⁸ Motyka G., Wnuk R. Pany i “rezuny”. Współpraca AK–WiN i UPA 1945–1947. Warszawa, 1997. S. 80-81.

⁹⁹ Motyka G. Tak było... S. 184.

¹⁰⁰ Там само. С. 192.

¹⁰¹ Motyka G. Postawy... S. 337-338.

¹⁰² Motyka G. Tak było... S. 196.

польських сил на Львів. Бої протягом наступних тижнів докладно описані в книзі Г. Мотики. Кривавих епізодів було багато. Зокрема, керівництво АК наказало полякам евакуюватись на захід від шосе Белжець–Любачів, а українцям на схід; останні виконали розпорядження, коли було “ліквідовано дев’яťох провідних українців з тої місцевості”¹⁰³. По обидва боки “фронтвої лінії” брали участь в боях близько 4 тис. партизанів, кілька десятків тисяч людей мусили залишити свої оселі¹⁰⁴.

Цілковито нова ситуація витворилася після того, як Холмщина, Надсяння і Лемківщина опинилися в складі “народної” (“людової”) Польщі, цілком залежної від Москви. Формально владу у Польській республіці радянські комуністи передали створеному в Москві 21 липня 1944 р. Польському комітетові національного визволення (ПКВН). Вже 27 липня ПКВН підписав таємну угоду з СРСР про встановлення радянсько-польського кордону по лінії Керзона (з невеликими відхиленнями на користь Польщі), а 9 вересня угоду з УРСР про “обмін населенням”, який на практиці звівся до примусових депортацій. Разом з Червною армією до всіх зайнятих нею регіонів прибували органи НКВС, відомі серед населення, як “енкаведисти” – за їхньою російською назвою. Створено також УБ – “управління безпеки” в Польській республіці та її теренових структурах. Почалися арешти, які нерідко закінчувались розстрілами. Терор був однаково нещадним і щодо українського визвольного руху, і щодо підпорядкованих лондонському урядові структур АК, і щодо польського правонаціоналістичного підпілля, опанованого ендеками. В той же час, антиукраїнські акції здійснювали різні угруповання польського партизанського руху, а також міліція (МО), Військо польське. Зокрема, в лютому – квітні 1945 р. прокотилася хвиля пацифікацій сіл і нищення їх людності в Надсянні (Павлокома, Пискоровичі, Малковичі і інші). Вважається, що винними в цих злочинних масових вбивствах були польські партизанські загони різного підпорядкування (в т.ч. БХ і НЗВ–НСЗ), а також МО і батальйон польських внутрішніх військ, що дислокувався в Любачеві¹⁰⁵. На Холмщині 27 березня 1945 р. загін НСЗ, яким командував майор “Шарий” (Міхал Паздерський), увійшов до села Верховин і почав вбивати українців; загинуло 194 особи – чоловіки, жінки, діти¹⁰⁶. Відповіддю були відплатні акції УПА.

¹⁰³ Там само. С. 205.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Motyka G. Postawy... S. 309.

¹⁰⁶ Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. S. 139-154.

Однак, як українському підпіллю, так і польському національному рухові (крім груп ендецького напрямку) ставало дедалі очевиднішим, що ворог у них один – комуністичний режим у СРСР та Польщі¹⁰⁷. Враховуючи попередній трагічний досвід, переломною подією можна вважати підписання 29 квітня і 21 травня 1945 р. угод загонів, що вважали себе продовжувачами АК*, з УПА про припинення боротьби і співпрацю в боротьбі з УБ і НКВС. Як слушно вважає Г. Мотика, ці угоди означали завершення першого етапу конфлікту, принаймні на землях, що увійшли до Польщі¹⁰⁸. Після замирення “післяківського” підпілля з УПА проти останньої діяли тільки органи “народної” Польщі і СРСР, а також правонаціоналістичні, ендецькі за світоглядом, підпільні збройні формування. Втіленням в життя згаданих вище угод стали спільні атаки УПА і ВіН 6 квітня 1946 р. на станцію Вербковичі, звідкіля відходили ешелони “репатрійованих” і на Грубешів 27-29 травня 1946 р. Найважливішим військовим досягненням було, без сумніву, здобуття повітового міста Грубешова, де було зосереджено, крім УБ і МО, частину НКВС і 5-й полк Польської армії (в якому, між іншим, тоді служив Войцех Ярузельський). Командував українським підрозділом Євген Штендера (“Прірва”), пізніший історик і видавець “Літопису УПА”¹⁰⁹. Слід, що правда, сказати, що співдія з УПА залишалася з боку ВіН виявом ініціативи низових структур, не схваленої командуванням цієї організації.

У вересні керівник загонів УПА на Підляшші Сергій Мартиняк (“Траб”, “Крига”) встановив контакт з інструктором Біло-Підляського інспекторату ВіН майором Яном Шатинським (“Загоньчик”), колишнім в.о. командира 27 ВДП АК. Укладена в кінці жовтня–листопада угода ВіН з УПА діяла на Підляшші, хоча в більш, ніж на Холмщині, обмежених рамках, також і в 1946 р.¹¹⁰ У серпні–листопаді 1946 р. Військо Польське вело збройну боротьбу з ОУН–УПА на Південному Підляшші¹¹¹.

¹⁰⁷ Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі. С. 105.

* АК була розпущена в січні 1945 р., її спадкоємцем стала ДСЗ (Делегатура Сил Збройних), з вересня того ж року перетворена в організацію ВіН (Вольносьць і Независлосць). Окремі загони визнавали свою належність до АК і після її розпуску.

¹⁰⁸ Motyka G. Tak było... S. 273; Sztendera Ye. In Search of Understanding: The Ukrainian and Polish Underground Movements 1945 to 1947. Cooperation between the UPA and the WiN // Poland and Ukraine. Past and Present. Ed. P.J.Potichnyj. Edmonton; Toronto, 1980. P. 282-284.

¹⁰⁹ Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny... S. 157-171, 179.

¹¹⁰ Ibidem. S. 107-117.

¹¹¹ Ziętek R. Zwalczenie ukraińskiego podziemia OUN–UPA na Podlasiu przez grupy operacyjne 49 pp w okresie sierpień–listopad 1946 r. // Rocznik Chełmski. 6. 2000. S. 143-154.

З вересня 1945 р. виселення українців до УРСР стали примусовими і здійснювалися Військом Польським суто терористичними методами¹¹². Відомі, зокрема, масові вбивства в селах Терка, де загинули 33 особи, і Завадка Морохівська, де жертв нараховували 72 – серед них “через помилку” опинилось і кілька поляків. УПА встала на захист земляків, відстоюючи їхнє право жити на батьківській землі. Ця боротьба привернула багато місцевих українців на бік УПА, сили якої значно зросли. Досягнуто ряд успіхів у боротьбі з Військом Польським, сили якого були набагато чисельнішими. Відома, наприклад, атака в ніч з 8 на 9 березня 1946 р. на цілий полк, розквартирований у Любичі Королівській, Любичі–Князях і Тенетиськах. Але всі успіхи можна розцінити як суто тактичні, стратегічної мети – зриву депортації – досягти не було змоги¹¹³.

Вбивства населення українських сіл Холмщини, Надсяння і Лемківщини польськими збройними формуваннями, їхніми цивільними помічниками, а пізніше військом і поліцією “народної” Польщі деякі польські автори кваліфікували як “помсту за Волинь”. Якщо й справді частина учасників нападів на українські села суб’єктивно вважали себе месниками, то ініціатори й керівники думали насамперед про “остаточне вирішення українського питання” в Польщі у її нових територіальних межах: наявність широкої смуги українських сіл, на їхню думку, могла б стати підставою для порушення питання про зміну кордону на некористь Польської держави.

Заключним акордом акції деукраїнізації території, яку українці стали називати “Закерзонням”, була операція “Вісла” – примусова депортація українців польськими військовими частинами та спецслужбами на колишні німецькі землі*. Об’єктивні польські автори визнають, що це була етнічна чистка для реалізації планів “вирішення українського питання” за своїми наслідками більш тотальна, ніж багато інших спроб усунення меншин. Не відповідає дійсності твердження, що операція “Вісла” була потрібна, щоб зламати опір УПА¹¹⁴. Насправді, це був вияв запланованої

¹¹² Kersten K. Polish–Ukrainian Conflict under Communist Rule // Acta Poloniae Historica. 73. 1996. P.143-145.

¹¹³ Motyka G. Tak było... S. 296.

* Не зупиняємось тут на подіях, що передували акції “Вісла” і на самій акції, оскільки докладніше про це у цій книзі (с. 335-352) розповідається у статті Р. Дрозда “Польсько-українські відносини на Холмщині, Надсянні та Лемківщині в 1944–1947 рр.”. Депортації українського населення в УРСР присвячено 3-ій том збірника документів та матеріалів “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.” (Львів, 2003).

¹¹⁴ Kersten K. Polish–Ukrainian Conflict. P. 148-149.

ще в роки війни далекосяжної політики польських сателітів Москви, які, реалізуючи націоналістичний проєкт моноетнічної держави, хотіли зобразити себе захисниками національних інтересів. Відверто говорилося, що поселення українців на нових місцях розсіяно, без більших скупчень, мало на меті забезпечити швидку етнічну асиміляцію переселенців.

Отже наприкінці Другої світової війни і в перші післявоєнні роки УПА вела нерівну, але все ж героїчну, боротьбу з тоталітарним режимом в УРСР, а також на Закарпатті, де головний удар був спрямований проти примусових депортацій. Саме на Закарпатті мали місце спільні акції УПА і польського національного підпілля. Вони не набули значного розмаху, але добрі наміри були з обох сторін. В одній з листівок, виданій у підпільній друкарні УПА і підписаній “українські повстанці”, читаємо: “Поляки! Віковий західний сусіде.

... Вже близький час, коли кожний нарід на своїй власній землі заживе своїм самостійним державним життям.

Хай живе згода, порозуміння та співпраця українського й польського народів у боротьбі з московським імперіалізмом!

За самостійні держави всіх поневолених народів!

Свобода народам і людині!”

Шкода, що й дотепер найбільше популяризують конфлікт між УПА й АК і порівняно мало пишуть про тенденції до співпраці на заключному етапі історії цих організацій. Але саме ці традиції, хоч вони не знайшли повного розвитку, заслуговують пошани і продовження в нових умовах.

Після акції “Вісла” умов для діяльності УПА в Польщі не стало, проте лише після тривалих боїв з Військом Польським командування УПА вирішило вивести найбоекватніші сотні на Україну і за кордон. В Україні УПА як об’єднана формація діяла до загибелі в 1950 р. її головнокомандувача Романа Шухевича, окремі розрізнені боївки збереглися до кінця 1950-х років. Підсумовуючи свої дослідження українського національного руху в роки Другої світової війни, американський історик Джон Армстронг вважав можливим ствердити: “Якщо взяти до уваги тривалість, територію діяльності та її інтенсивність, УПА дала приклад потужного опору стійкому комуністичному режимові, ймовірно найважливіший аж до початку в 1979 р. десятиріччя відчайдушного афганського резистансу”¹¹⁵. Розуміння історичного значення діяльності УПА необхідне, щоб мати перспективу для оцінки конфлікту українців з польським національним рухом, конфлікту, який, попри всю фатальну помилковість

¹¹⁵ Armstrong J.A. *Ukrainian Nationalism*. 3rd Edition. Englewood, 1990. P.223.

дій обох сторін і шкідливість боротьби для взаємовідносин сусідніх народів, залишився лише трагічним епізодом.

Українсько-польське протистояння 1943–1947 рр.: відображення в суспільній свідомості поляків та українців

Питання про місце трагічних подій 1943–1947 рр. у свідомості поляків – ключове для розуміння причин спалаху в наш час конфлікту – не тільки наукового але й політичного – щодо оцінки цих подій. Українці, як вже відзначалося, бачать їх головню в контексті історії визвольної боротьби українського народу і всієї історії польсько-українських взаємин. При цьому багато українців з Галичини й Холмщини початок конфлікту відносять до останніх років польської влади на західноукраїнських землях, особливо виділяючи загострення полонізаційної акції в 1938–1939 рр. Натомість значна частина поляків зводить все до неспровокованої “різанини невинного мирного населення”^{*}.

Звичайно, пам’ять про колишні події не є незмінною. На її еволюцію впливають політична ситуація, пропагандистські тексти, шкільна освіта і, особливо тепер, засоби масової інформації. В наш час фундаментальні наукові праці доходять до широкого кола читачів переважно не безпосередньо, а саме через ЗМІ. В них нерідко виступають науковці, але ще частіше їхні ідеї транслуються, не завжди адекватно, журналістами.

Під час війни українці – слухно чи неслухно – вважали, що тоді у поляків, краще ніж в українців, була поставлена “шептана” пропаганда. Є підстави вважати, що підпільна преса та інші засоби інформації поляків мали ширше коло читачів, ніж їхні українські відповідники. Інформації, як правдиві, так і спотворені стереотипами, поширювалися і внаслідок розпорошення по всій Польщі втікачів з Волині, а пізніше – поляків, депортованих звіттю радянською владою. Натомість на самій Волині, як видно з ряду спогадів, українці найчастіше більш-менш адекватно знали те, що діялося у своїй місцевості й сусідніх селах, а інформації про розмах взаємних етнічних чисток в масштабах регіону не ставали широко відомими ні в роки війни, ні пізніше. По суті, факт масовості взаємного терору не дійшов до суспільної свідомості українського населення регіону, не кажучи вже про Україну в цілому. Дуже часто окремі злочини, свідками яких були люди, або про які вони знали з надійних джерел, сприймалися як винятки.

^{*} Тут і далі окреслення “українці”-“український” і “поляки”-“польський” умовні, – йдеться про репрезентантів протиставних поглядів, що сприймаються як визначальні політично заангажованою частиною суспільства обох народів.

Між залежною від Москви Польщею і Радянською Україною встановлено стіну, яка для громадян стала не менш непроникною, ніж “залізна завіса” між “Сходом” і “Заходом”. До смерті Сталіна у СРСР не допускалися навіть офіційні польські газети, не кажучи вже про католицьку пресу і західні видання. Мінімальними були подорожі до сусідніх країн, хоч вони й входили до “соціалістичного табору”. В таких умовах більшість мешканців УРСР не довідалися ні про депортації українців у Польщі на її західні землі, ні про протистояння польського й українського підпілля комуністичній владі. Керована комуністичними партіями пропаганда по обидва боки кордону аж ніяк не сприяла розумінню поляками й українцями спільності своїх інтересів. В УРСР шкільні підручники й газети переконували, що Радянський Союз і “великий російський народ” врятували українців та білорусів від поневолення “польськими панами”, в той же час “найлютішим ворогом українського народу” проголошували “українських буржуазних націоналістів” (яких у роки війни і деякий час після її закінчення називали “українсько-німецькими”).

Польське післявоєнне суспільство було поділене між тими, хто пішов на компроміс з новою владою, і тими, хто симпатизував польському національному підпіллю і західним державам. Але одні й другі охоче сприймали антиукраїнські складові комуністичної пропаганди. Зі згоди режиму, або за його сприяння, в польському суспільстві утверджувалося переконання, що в придушенні Варшавського повстання брала участь дивізія “Галичина” і що українці були співвиконавцями і винуватцями страти польських професорів в окупованому нацистами Львові. Водночас у Польщі не дозволялося ставити під сумнів законність західних кордонів СРСР, отже цензура намагалася не допускати до явного проголошення панівного серед поляків погляду про історичні права Польщі на західноукраїнські землі у складі УРСР. Тому, після поразки українського визвольного руху, по обидва боки кордону польська офіційна пропаганда воліла говорити про “злочини українських націоналістів” лише стосовно території післявоєнної польської держави. Згадки про Львів і Волинь мали бути мінімальними, а одночасно різко негативно оцінювалася, особливо до 1956 р., діяльність польського національного підпілля, в тому числі й Армії Крайової. В таких умовах пропагандистська теза про “злочини українців” мусила проводитись в контексті міфологізації боротьби польського війська й міліції з УПА на теренах “народної” Польської держави – в Надсянні, Лемківщині, Холмщині. Особливо спричинилась до антиукраїнської істерії проголо-

* Бещади – польська назва Середнього і Високого Бескиду. У поточному вжитку ця назва закріпилась на позначення східної частини карпатських пасм на терені сучасної Польщі.

шена документальною пригодницько-фантастична повість Яна Гергарда “Заграви в Бещадах”¹¹⁶, яка в 1959–1989 рр. мала в Польщі 12 видань масовими тиражами. Популярність цієї фальсифікаторської книжки та її екранізації, а також інших подібних публікацій¹¹⁶, сприяла вкоріненню в польському суспільстві погляду про вояків УПА як злочинців, що воювали “проти польського народу”. Цю тезу охоче сприймали також і кола, критично налаштовані до інших аспектів політики режиму. В офіційній пропаганді замовчувалося, що відділи УПА, борючись проти сил НКВС, Війська Польського, міліції і ненависного полякам УБ (“Уряду Безпеки”), протидіяли насильницькій депортації селян, захищали їх від репресій війська, спецслужб і кримінальних злочинців. Факти спільних виступів УПА з польським національним підпіллям (зокрема з організацією ВіН, що була спадкоємницею АК) проти комуністичної влади зображались як вияв “солідарності фашистів”. Давні антиукраїнські стереотипи полегшували успіх пропаганди, спрямованої проти УПА, в свою чергу ця пропаганда сприяла дальшому поширенню і посиленню таких стереотипів.

Піднесення в Польщі у 80-і роки боротьби проти комуністичного режиму супроводилося появою в колах демократичної опозиції поглядів про корисність українського незалежницького руху для польської свободи. Почали налагоджуватися контакти між польським антитоталітарним підпіллям і українськими дисидентами. В умовах послаблення цензурного режиму став можливим вихід у світ і солідних наукових праць, спрямованих на об’єктивний аналіз польсько-українських відносин періоду світової війни. Піонерський характер мали тут вже згадувані дослідження Ришарда Тожецького. В новій посткомуністичній Польщі започаткований ним зважений підхід до джерел продовжили Гжегож Мотика, Гжегож Мазур, Анджей Сова й інші вчені. Ці автори підходять до свідчень сучасників не лише з повагою до їх значення як людських документів і джерел про ментальність людей, але й з критичизмом, без якого неможливе всебічне дослідження історичного минулого. Цілком зрозуміло, що й названі дослідники не можуть бути цілком вільні від впливу загальнопоширених уявлень, але безперечним є їхнє прагнення долати упередженість.

Процес відходу від старих схем, що вважались раніше обов’язковими, був суперечливим. Свобода об’єднань і слова створила умови для

¹¹⁶ Див. у цій книзі (с.353-368) статтю Владзімежа Менджецького “*Obraz Ukraińca w polskim dialogu publicznym po Drugiej wojnie światowej*”.

одночасного розвитку двох тенденцій. З одного боку, з'являються статті поляків – прибічників зближення з Україною і публікуються (зокрема в українській газеті “Наше слово”) спогади та інші матеріали про депортації українців і насильства над ними. З другого боку, виникають об'єднання “кресов'яків” і ветеранів, “Товариство дослідження злочинів українських націоналістів” у Вроцлаві, подібне товариство в Замості й ряд інших. Набирає розмаху видання в Польщі книг і статей, в яких у злочинах і виняткових жорстокостях звинувачують лише українське населення. Одним з перших авторів книг такого роду був вроцлавський римо-католицький єпископ Вінценти Урбан. Поряд з описом жаклих подій, які бачив або про які чув з різних джерел, він дозволив собі й узагальнення, у слухності якого він, напевне, був переконаним: “Не було на Волині жодного села, де б не мордували поляків рафінованим способом. Обдирали бритвами шкіру з обличчя, палили живцем, заганяли дубові кілки поміж ребра, різали пилкою”¹¹⁷. Ці слова залюбки цитуються авторами публікованих великими тиражами текстів, які не можна назвати інакше, як антиукраїнськими¹¹⁸. Повірили у такі й навіть ще фантастичніші твердження також і авторитетні в польському суспільстві люди. Наприклад, Єжи Яніцькій, популярний тележурналіст і довголітній голова Товариства любителів Львова і Львівської землі, у своїй гарно виданій книжці про Львів написав після опису церкви Юра: “Останній перед Сліпим уніатський митрополит Андрей Шептицький (хоч народжений дочкою Фредра і брат геройського польського генерала) був владикою не тільки віруючих, але й цілого націоналістичного українського руху, ідеологом і духовним провідником ОУН і УПА, благословив сокири й дерев'яні пилки, які були зброєю в братовбивчій різанині на цілому Поділлі і Волині”¹¹⁹.

В контексті таких тверджень про характер вбивств “у всіх селах” розглядалося питання про загальну кількість жертв. У передмові до книжки Едварда Пруса “Herosi spod znaku tryzuba”, виданої в 1985 р. накладом 50 тис. примірників, сказано, що це документальна епітафія

* Кресов'яки – вихідці з “кресів”. “Kresy” (окраїни) поширена в Польщі назва українських, білоруських і литовських земель, які в минулому були під владою Польщі.

¹¹⁷ Urban W. Droga krzyżowa archidiecezji lwowskiej w latach Drugiej wojny światowej. Wrocław, 1983. S. 32.

¹¹⁸ Див. напр., Prus E. Banderowcy – defekt historii. Wyd. 1. Wrocław. Fundacja “Semper fidelis”, b.r. S. 50.

¹¹⁹ Janicki J. Nima jak Lwów. Warszawa, 1990. S. 206.

“для понад 500 тис. поляків, замордованих українськими фашистами у Східній Малопольщі”. У липні 1990 р. Польське Агентство Преси (ПАП) розіслало інформацію, яку опублікували багато газет, з викладом заяви з’їзду делегатів Товариства прихильників Львова, проведеного у Вроцлаві, про “злочин геноциду, здійснений на кресовому польському населенні українськими націоналістами з ОУН–УПА”. У заяві говорилося: “Підсумок цих злочинів вражає. Сотні спалених сіл, півмільйона замордованих поляків, півтора мільйона євреїв і не уточнена кількість русинів-українців, замордованих за допомогу, надану полякам або відмову взяти участь у злочині. Жертвами були передусім цивільні люди, головно старці, жінки й діти”¹²⁰. 1994 року в часописі “Dziennik Polski” Й. Матусевич написав, що події у південно-східних регіонах Польщі були “голокостом, в якому загинуло 500 тис. безборонних польських громадян; метою було знищити польський елемент в тому краю і встановити незалежну Українську республіку”¹²¹. Врешті у 1996 р. на сторінках місячника “Na rubieju”, органу Товариства вшанування жертв злочинів українських націоналістів, можна було прочитати, що “з рук УПА” загинуло півмільйона поляків, 300 тис. євреїв, кілька тисяч українців, причому “ці цифри впливають з реляцій свідків та з документів, зібраних Товариством і редакцією “Na rubieju”¹²². Авторів таких публікацій не турбував той факт, що знищення нацистами основної маси єврейського населення України мало місце до виникнення УПА.

Ще з середини 80-х років великими тиражами починають друкуватися тексти згадуваного Едварда Пруса, який спершу повністю солідаризувався з радянською пропагандою, але, змінивши орієнтири, дійшов до твердження, що “сучасна т.зв. Західна Україна була польським краєм не тільки від доби Казимира Великого, але споконвіку”¹²³. Поступово місце Едварда Пруса в ролі провідного експерта з польсько-українських питань зайняв Віктор Поліщук, який неодноразово підкреслював, що він українець і православний. Це мало б служити вірогідності поширюваних ним тверджень. У багатьох польських публікаціях про роки війни прийнялась його теза, що “геноцид поляків” був нічим іншим, як реалізацією давно задуманих людиноненависницьких планів “українського інтегрального націоналізму”, найвидатнішим представником якого вважається Дмитро Донцов. У 1999 р., після численних менших публікацій, видано

¹²⁰ Див., напр.: Przeróżający rachunek zbrodni. Nowiny, 10.07.1990.

¹²¹ Dziennik Polski, 29.11.1994. S. 2.

¹²² Buczacki K. Stosunki polsko-ukraińskie w “Gazecie Wyborczej” // Na Rubieży. 1996. Nr. 3(17).

¹²³ Цит. за: Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Warszawa, 1999. S. 18.

¹²⁴ Poliszczuk W. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. 1999.

двотомник В.Поліщука “Український інтегральний націоналізм як різновид фашизму”¹²⁴. Друга його частина, велика за обсягом (778 стор.) книга “Докази злочинів ОУН–УПА. Діяльність українських націоналістичних структур в 1920–1999 рр.” стала підставою для габілітації автора (присудження йому ступеня доктора габілітованого) у Сілезькому університеті. Поряд з серйозними рецензіями, в Польщі опубліковано, в тому числі в наукових журналах, захвалювальні відгуки на цю книгу¹²⁵, в яких не сказано про запозичення Поліщуком тверджень радянської офіційної пропаганди і оцінок експертів КГБ, промовчано ігнорування автором аналогій українського інтегрального націоналізму з польським, невисвітлення ним питання про об’єктивні передумови виникнення національних рухів.

Утвердженню негативних стереотипів про українців і, зокрема, про українських селян служить “кресова” тематика в художній літературі – давній і новій. На останній сторінці обкладинки повісті Зофії Коссак-Щуцької “Пожога” (про добу громадянської війни на волинському селі), перевиданої в 1990 р. масовим тиражем, стверджується, що у зв’язку з малою поінформованістю поляків про описувані письменницею події цей твір може заповнити “білі плями в історії польської присутності на Волині”¹²⁶. Можемо уявити, в якому напрямі впливала на свідомість читачів ця книжка, яка є типовим репрезентантом шляхетської мемуаристики з її ідеєю, що “український народ нездатний до створення власної держави”, що “для нього єдиний шанс не піддатись власній кривавій і жорстокій натурі полягає в тому, щоб залишитися під владою Польщі”¹²⁷. Схильність до крайньої жорстокості (“bestialstwa”) українцям приписують і книжки для дітей, рекомендовані свого часу до шкільних бібліотек, – такі як у міжвоєнній Польщі книжка Гелени Закшевської “Dziesięć Lwowa”, а в післявоєнній – повість Жулкевської “Władcy gysich pazuryw”. На думку дослідниці цього питання проф. Данути Сосновської такі популярні примітивні тексти найбільше впливають на поширення відповідно примітивних стереотипів¹²⁸. Втім, Влодзімеж Одоєвський, якого відносять до

¹²⁵ B.Grott. Przegląd Wschodni. T.8. Z.1(29). 2002. S. 176-177.

¹²⁶ Kossak Szczucka Z. Pożoga. Łódź, 1990.

¹²⁷ Sosnowska D. Stereotyp Ukrainy i Ukraińca w literaturze polskiej // Narody i stereotypy. Red. T. Walas. Kraków, 1995. S. 128. Англійський переклад. Stereotypes and Nations. Ed. T. Walas. Cracow, 1995.

¹²⁸ Ibidem. S. 130.

* Див. у цій книзі рецензійну статтю П. Ковалю про українську тему у творах В. Одоєвського. Див. також: Трухан М. Негативний стереотип українця у післявоєнній польській літературі. Мюнхен; Львів, 1992 (за покажчиком прізвищ); Довжок Т. Функціонування етнічних стереотипів у сучасній прозі польсько-українського пограниччя // Україна – Польща: стратегічне партнерство. Т. 2. Київ, 2002. С. 199-200.

найталановитіших творців у сучасній польській літературі, у зображенні “дикунства” українців мало відрізняється від Коссака Щуцької*. Саме з твору Одоєвського вибрав Яцек Кольбушевський уривок на завершення “Малої антології текстів” у своїй цікаво написаній і гарно оформленій книжці “Kresy” (виданій в популярній серії “A to Polska właśnie”). Останній з них – цитата з роману Влодзімежа Одоєвського “Zasypie wszystko, zawieje”. Опис нападу на фільварок “мужиків”, від яких несло горілкою і смерділо лосем з колтунів, кінчається тим, як п’яна юрба вкидає до гноївки стареньку сиву, згорблену пані¹²⁹. Я. Кольбушевського зрадив такт, коли він вирішив всю історію “польських кресів” завершити таким акцентом. Але, хоч у Одоєвського п’яні “мужики” співають пісню – не знаю, хто її придумав – “Там на лузі стояла калина, там бульбовська шаліла дружина”, ясно, що його опис не узгоджується з тезою Віктора Поліщука про донцовську ідеологію як “першопричину злочинів”. А “п’яні, смердючі мужики” – це окреслення відбиває ту оцінку дійсності польськими шляхетськими мемуаристами, яку узагальнив Д. Бовуа “Вони й інші: польські мемуаристи на східних окраїнах у ХХ ст.”. Французького професора Бовуа особливо вразила віра цього середовища у власну правоту. На закінчення вже згадуваної статті він цитує одну з авторок спогадів: “Я все ще не могла повірити, що нам щось загрожує без жодної причини з нашого боку. За що? За стільки років доброї сусідської згоди”¹³⁰.

Не тільки багатьма журналістами і політичними діячами, але й окремими науковцями як найавторитетніше джерело стала сприйматися видана в 2000 р. двотомна книжка Владислава і Еви Семашків “Геноцид, здійснений українськими націоналістами над польським населенням Волині 1939–1945”. У непоінформованих читачів цього двотомника могло скластися враження, що зібрані в ньому тексти доводять слушність неправдивих і образливих тверджень, сформульованих у передмові й підсумкових розділах книжки. Слід гадати, що погляди Владислава і Еви Семашків сформувалися під впливом шоку, яким була волинська катастрофа. Нема також підстав сумніватися, що вони керувалися патріотичними почуттями. Вкладено багато зусиль, щоб вшанувати пам’ять людей, які загинули. Але, з другого боку, книжка спричинилася до погір-

¹²⁸ Beauvoix D. Oni i inni: pamiętnikarze polscy na kresach wschodnich w XX w. // Przegląd Wschodni. T.7. Nr.1(25). 2000. S. 204.

¹²⁹ Kolbuszewski J. Kresy. Wrocław, 1996. S. 241-243.

¹³⁰ Beauvoix D. Oni i inni: pamiętnikarze polscy na kresach wschodnich w XX w. // Przegląd Wschodni. T. 7. Nr. 1(25). 2000. S. 204.

шення клімату українсько-польських взаємин. Кількість польських жертв у цьому виданні в багатьох випадках дуже перебільшена, а українських жертв – занижена ще більшою мірою*. До речі, двотомник є значно розширеною версією виданої десятиріччям раніше книжки Ю.Туровського і В.Семашка¹³¹, яка вийшла від імені двох державних установ, вказаних у грифі на першому місці (Головна комісія дослідження гітлерівських злочинів у Польщі – Інститут національної пам’яті) і однієї громадської (Середовище жовнівців 27-ої Волинської дивізії піхоти АК у Варшаві), яке й готувало текст. Професор Кристина Керстен, писала, що “тільки в незначній мірі вдалось усунути формулювання, найбільш ненависні щодо українців”¹³². При виданні двотомника, виданого без грифу державних установ, але при їх фінансовій підтримці, вже не стояло питання про усунення “найненависніших” тверджень.

Як вже згадувалося, в Польщі працюють і солідні знавці складної, суперечливої історії Східної Європи періоду Другої світової війни. Їхні публікації, на відміну від книг українських авторів, доступні в книгарнях, але ясно, що і вони доходять до порівняно малого кола читачів. Це частково надолужує преса. В 1995 р. багатотиражна й авторитетна “Газета виборча” надала свої сторінки для обговорення теми “Правда про Волинь”. Без цензурування друкувалися як сповнені щирого розпачу спогади тих, хто свого часу втратили на Волині свою найближчу рідню, так і міркування тих, для кого “найбільший злочин” ОУН і УПА полягав у прагненні “відірвати східні землі від Польської держави”. Досить численними були й дописи тих, хто шукали глибших причин трагедії, усвідомлювали, що події 1943–1947 рр. значною мірою стали наслідком попередньої історії. Критичне ставлення таких авторів до помилок і прорахунків політичних діячів власного народу може поставити як приклад для тих українських публіцистів та істориків, які вважають обов’язком про “своїх” писати лише приємні речі. Наприклад, Януш Рошковський з Варшави допис до “Газети виборчої” почав словами: “Для наших поглядів про українців характерне незнання, ігнорування фактів і панування стереотипів: історичних, сформованих творами Сенкевича, і найновіших, згідно з якими українці –

* Рецензію на двотомник В.і Е. Семашків див. у цій книзі.

¹³¹ Turowski J., Siemaszko W. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich, dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945. Warszawa, 1990.

¹³² Polska i jej wschodni sąsiedzi – dzień dzisiejszy i przyszłość. Materiały z dyskusji zorganizowanej przez Fundację Kunczewiczów. Kazimierz Dolny, 1991.

це банди УПА, СС Галичина, помічники німців в придушуванні Варшавського повстання”. Полякам, – продовжує він, – “хотілось би не пам’ятати про безперервні повстання українців, починаючи з XVI ст., жажливі умови на селі в XIX ст., польську політику періоду між двома війнами. Тільки на цьому тлі можна зрозуміти вибух довго затаюваної, сказати б, атавістичної, ненависті українських селян, які становили головну нищівну антипольську силу...” Вказуючи, що за старі прорахунки платили невинні, автор цитує книгу відомого історика Чеслава Мадайчика “Фашизм і окупація 1939–1945 рр.”, який стверджував: “У період окупації поляки становили на Волині й Поліссі значну частину адміністрації в економіці і допоміжного персоналу”¹³³. Це в ситуації, коли на цих землях вони становили лише кільканадцять відсотків населення, сприяло перенесенню ненависті до німців на тих, кого пов’язували з їхнім пануванням. В іншому номері тієї ж газети історик Люціюш Влодковський, який походить зі Здолбунова на Волині, підкреслював: “Для українського селянина влада асоціювалася з поляками. Поліціант, осадник, податковий езекутор, вчитель, чиновник в гміні і на пошті, суддя, унтер-офіцер, офіцер у війську – це все були поляки. Так само великі землевласники. В 1937 р. на Волині було тільки 46 українців, які мали більше ніж 55 га землі”. Далі висловлюється думка про згубність для польсько-українського поєднання декларацій польського емігрантського уряду і його представників про те, що “східні землі Речі Посполитої ніколи не будуть Україною, а залишатимуться інтегральною частиною Польщі” і що “українці не можуть мати в Польщі ніяких політичних прав”. Деякі автори нагадували, що до війни такі заслужені діячі, як польська письменниця Марія Домбровська, впливовий публіцист Ксаверій Прушинський, поет-журналіст Юзеф Лободовський та інші завбачливі люди попереджували: політика дискримінації більшості українського населення “кресів” призведе до катастрофи Польщі, яка стане трагедією і для її сусідів¹³⁴.

Свідченням наявності і в роки війни людей, які шукали виходу не шляхом конфронтації, є опублікована в тій же “Газеті виборчій” стаття-спогад Яна-Марії Шиманського – історика за освітою, працівника Центру наукового вивчення процесів глобалізації. Батько автора був шефом контррозвідки Жешівського інспекторату АК, сам він з 12 років брав участь у польському підпільному антикомуністичному русі. І він, і його батько

¹³³ Roszkowski I. Zmętnienie szczerki // Gazeta Wyborcza. 25.07.1995. S. 14.

¹³⁴ Włodkowski L. Bezustanne drażnienie // Gazeta Wyborcza. 9.08.1995. S. 12-13.

належали до тих нечисленних в Армії Крайовій діячів, які не лише щиро прагнули порозуміння з УПА, але й працювали в такому напрямі. Унікальне значення мають його спогади про провокації нацистських та більшовицьких агентів, які робили все, щоб посилити розбрат і ворожнечу між українцями й поляками. Сам пан Я.-М. Шиманський теплим словом згадав героїв боротьби за незалежність України, з якими був разом в ув'язненні. За його словами, юнаки з УПА в найважчі хвилини допитів не піддавалися на катування, зберігали вірність обов'язкові¹³⁵.

Як свідчать такі і їм подібні публікації, “нова східна політика”, свого часу сміливо накреслена Єжи Гедройцем, не тільки стала підставою стратегічного партнерства Варшави з Києвом, але й почала здобувати ґрунт серед польської інтелігенції. Десять років тому екстремістським силам не вдалося перетворити п'ятдесяту річницю волинської трагедії у привід для маніфестацій, які могли б пошкодити добрим стосункам народів і держав. Все ж таки травма значної частини поляків старшого покоління, зокрема тих, які колись самі чудом врятувалися від смерті або втратили “з українських рук” найближчих кривних, була настільки глибокою, що з часом почуття кривди й образи стали зростати. На жаль, законний смуток пошкодованих родин і ностальгія вигнанців за втратою краю дитячих років були використані політичними силами, яких не влаштовувало потепління клімату взаємин між державами та їхніми громадянами.

Широка громадська підтримка в Польщі вимоги одностороннього вибачення українців стала можливою, оскільки значна, – якщо не переважна, – частина польського суспільства знала лише про мордування поляків Волині й Галичини українцями, але майже ніхто, навіть серед фахівців, не знав про масштаби вбивств українців поляками, не тільки тими, хто був на службі у нацистів, але й тими, які зі зброєю в руках боролись за відновлення Польської держави. Втім, також і в Україні майже ніхто не знав про нищення польською поліцією і польськими підпільниками українських осель на Волині. Трохи більше було відомо про трагедію українських сіл Холмщини, Надсяння і Лемківщини: щодо українців, як і щодо поляків справдилася така закономірність, що переселенці більше культивують пам'ять про долю й недолю рідних сіл, ніж ті, кому не довелося покидати батьківських околиць.

Як видно з доступних нам повідомлень преси, польські екстремістські товариства “вигнанців”, подібні до аналогічних об'єднань вихідців із

¹³⁵ Szymański J.M. W diabelskim kręgu // *Gazeta Wyborcza*. 13.09.1995. S. 12-13.

Східної Німеччини були ініціаторами відзначення 60-річчя волинських подій як акції однозначного заставування “злочинів українських націоналістів”. У багатьох публікаціях на цю тему словом “націоналісти”, негативним в очах авторів, називають усіх причіників незалежності України. Непередбачувана організаторами ювілею реакція українського суспільства, і то не лише в Західній Україні, вплив серйозних польських дослідників, як і тверезі підходи політиків, що керуються національними інтересами держави, правдоподібно, спричинилися до модифікації первісних планів. Ми не знаємо, наскільки дійшли до польського суспільства повідомлення української преси про масові вбивства в роки нацистської окупації українців польськими озброєними формуваннями (не тільки поліцією на німецькій службі, але й підпільниками, партизанами, жовнірами АК, просто селянами). Але польські дипломати й посадові особи таких публікацій не могли не помітити. Як згадувалося, зустріч у Порицьку проведено за компромісним сценарієм. В той же час, у Варшаві було відкрито явно реваншистський пам’ятник у вигляді карти Волині, на якій пілонами позначено центри повітів цього українського краю. Річниця минула – але залишаться і цей пам’ятник, і пам’ятник у Вроцлаві, і неправдиві за змістом й образливі для українців за формою таблиці в багатьох костьолах, в тому числі в катедрі св. Яна у Варшаві та перемишльському костьолі кармелітів – колишньому кафедральному греко-католицькому соборі. Залишаться в книгарнях старі книжки про “український геноцид”, напевне, з’являтимуться і нові, не перестануть виходити антиукраїнські журнали. Чогось подібного в Україні нема – ні пам’ятників жертвам “польського” терору, ні антипольських книг, ні специфічно антипольських журналів*. Але з нагоди ініційованої протиукраїнськими силами кампанії в Україні, крім зважених і побудованих на фактах реплік, з’явилися в пресі також публікації, де “полякам” приписують також і злочини, ними не вчинені. Щось з того теж залишиться в пам’яті, змішуючись з винесеними зі школи уявленнями про минуле як ланцюг кривд і конфліктів, в яких українці бували тільки жертвами. Своєрідною реакцією на підкреслювання “української рації” стали статті про неморальність пошуків об’єктивних причин жорстокості (стаття М. Поповича

* Автор однієї з статей на тему польсько-українських відносин, відзначаючи цю обставину, ставить питання: “Чи це свідчення слабкості національного компонента легітимізації державності, чи дефіциту історичної пам’яті, чи толерантності?”. Див.: Brusnyj A. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie pod ciężarem historii // ABC. Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne. 2003. 2(10). S. 58.

в журналі “Критика”, А. Заярнюка у цій книзі). Все ж у недавніх виступах церковних ієрархів, культурних діячів і політиків провідною думкою став заклик враховувати аргументи обох сторін, “зрозуміти чужий біль” і прямувати до поєднання на платформі взаємного вибачення: “просимо вибачення і вибачаємо”. Прозвучав осуд всіх злочинів, в тому числі скоєних українцями, як і глибокий смуток з приводу невинних жертв конфлікту, який, в кінцевому результаті, був згубним для обох народів. Саме така позиція переважає в опублікованих напередодні роковин заявах і статтях (деякі з них передруковані в додатку до цієї книжки). В цілому, додає оптимізму те, що в Україні антипольські стереотипи не набули значного поширення, натомість повільно, але неухильно зростає розуміння позитивного значення для України польського прикладу і самого факту існування суверенної Польської держави як чинника, сприятливого для української державності.

Після відновлення суверенітету Польщі й появи на карті світу незалежної України співпраця двох сусідніх держав і народів вперше стала можливою в повному обсягу. Українці вдячні тим польським політичним колам і громадським структурам, які підтримали Україну на міжнародній арені. Така політика – в інтересах обох народів, в інтересах європейської і світової спільноти. Прикро, що нагнітання емоцій навколо інтерпретації історії і щодо способу увічнення жертв конфлікту негативно вплинуло на атмосферу добросусідства. Виникла загроза, що будівництво в Польщі реваншистських монументів і видання тенденційних книг може спровокувати подібні акції і в Україні. Здоровий глузд підказує: треба докладати всіх зусиль для взаємного порозуміння, виховувати суспільство, особливо молодь, в такому дусі, щоб спогади про минуле не ставали на перешкоді співробітництву й дружбі. На жаль, і серед українців і серед поляків дотепер мало хто знає про нечисленні, але принципово дуже важливі спільні акції УПА і польського аківського підпілля в останні роки їхньої діяльності. Досвід співпраці між ними, забутий або спаплюжений свого часу комуністичною і шовіністичною пропагандою, заслуговує ширшого дослідження й популяризації. Він є складовою частиною історії тих взаємин українців і поляків, які відповідали інтересам обох народів.

Як доводить історія останнього сторіччя, негативні явища в польсько-українських відносинах часто бували результатом взаємної недооцінки. До війни і під час війни поляки не бачили потенційних можливостей України і вважали, що її інтересами можна безкарно нехтувати. Подібною була і помилка українських політичних сил, які не усвідомили значення Польщі як головного на дальшу перспективу стратегічного союзника Української держави. Протягом останнього десятиріччя добрі міждержавні

взаємини стали, насамперед, виявом зрозуміння корисності цих стосунків. Якщо зростатиме українсько-польське співробітництво, а економічні й політичні позиції України поліпшуватимуться, стереотипи, зумовлені однобічним тлумаченням історії, не матимуть живильного середовища. Глибше взаємне пізнання – необхідна передумова усвідомлення, що минулих помилок не варто повторювати.

Микола Кучерена

ДО ГЕНЕЗИ КОНФЛІКТУ: УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ НА ВОЛИНІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Українсько-польські стосунки у міжвоєнній Польській державі були складними і суперечливими. Західна Волинь, як відомо, увійшла до складу Польщі за Ризьким мирним договором 1921 р. Тут було утворено багатонаціональне Волинське воєводство, яке за територією займало друге місце в польській державі.¹ На сьогоднішній день важко визначити кількість мешканців воєводства тієї чи іншої національності, що пов'язано з недосконалістю офіційної статистики, проведених у 1921 і 1931 роках переписах населення. Так, перепис 1931 року засвідчив, що у Волинському воєводстві проживає 2085,6 тис. осіб, з них українці становлять 1426,9 тис. (68,4%), поляки – 346,6 тис. (16,6%), євреї – 205,5 тис. (9,8%), решта – інші національності (росіяни, чехи, німці, білоруси).² Проте, як перший, так і другий переписи засвідчили, що українці на Волині склали абсолютну більшість.

Отже, український чинник був досить істотним у політиці урядових кіл. Національна політика польської держави не завжди відзначалася гнучкістю, поважаннями прав місцевої української людності, тому українсько-польські відносини на Волині протягом усього міжвоєнного періоду були досить непростими.

Зазначимо, що під українсько-польськими стосунками вказаного періоду розглядається широкий спектр взаємин у різних площинах. Насамперед, це взаємини між польськими державними структурами та політичними угрупованнями з однієї сторони і найвпливовішими українськими політичними силами, громадськими об'єднаннями, групами людей чи окремими особами – з іншої. Вони торкаються проблем правно-політичного становища українців у Другій Речіпосполитій, відносин в економічній, соціальній, культурно-освітній, релігійній та багатьох інших сферах.

¹ Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 7 grudnia 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. T. 70. Warszawa, 1938. S. 2.

² Ibidem.

Незважаючи на те, що нашим завданням є аналіз урядової політики Польщі щодо українців Волині напередодні Другої світової війни, все ж таки коротко зупинимось на її попередніх етапах.

Польські політики вважали, що з точки зору міжнародного права територія Другої Речі Посполитої була законною, оскільки польська державність в її кордонах визнавалася міжнародними чинниками. Таке правно-політичне становище Польща виборола збройно, і воно було схвалене пізніше міжнародними договорами³. Слід зазначити, що українці Волині, як і інших українських земель, опинилися в польській державі всупереч своїй волі. Повоєнний устрій, закріплений Версальською системою, як відомо, не був досконалим. Скористатися проголошеними Вільсоном принципами права націй на самовизначення зуміли не всі народи, на жаль, і українці. Неприязне ставлення українців підкріплювалося польською державною національною політикою. У міжвоєнний період їй були характерні вагання, половинчасті рішення і несправедливі, алогічні дискримінаційні заходи.

Щодо вирішення українського питання, в польському політичному таборі було декілька концептуальних підходів. Протиборство велося в основному навколо двох концепцій – “прометеїзму” та інкорпорації, представлених відповідно головними політичними таборами – пілсудчиками (прихильниками політичної лінії Ю. Пілсудського) та ендеками (національними демократами).

Пілсудчики виступали за створення федерації Польщі, України і Білорусі шляхом відокремлення двох республік від Радянського Союзу, при цьому Волинь мала залишатися в складі Польщі. Цю концепцію підтримували близькі Ю. Пілсудському “федераціоністи” Л. Василевський, Т. Голувко, які наполягали на проведенні окремого курсу щодо Волині. Його практичне здійснення пов’язане з ім’ям волинського воєводи Г. Юзевського, про що йтиметься нижче.

Ендеки, котрі були при владі до травневого перевороту 1926 р., прагнучи створити однонаціональну польську державу, намагалися якнайшвидше асимілювати представників непольських меншин. Для цього вони не заперечували навіть використання насильницьких методів. Польські націонал-демократи фальсифікували історичне минуле західно-українських земель, відомості про їхній національний склад. Намагаючись утримати й розширити “польський стан посідання на східних кресах”, вони надіялися досить швидко інкорпорувати Західну Україну в склад

³ Див. : Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми // Україна–Польща: важкі питання. Варшава, 1998. С. 35.

польської держави. Представники цього напрямку не враховували того, що навіть короткотривале існування української держави доводило можливість її існування в майбутньому. На це надіялись українські політики, широкі народні маси. Відбувся процес неспинного зростання національної свідомості наших країн. Цього факту ендецькі політики не брали до уваги. Офіційна Варшава при розробці політичної лінії щодо українців намагалася поглибити регіональні особливості й роз'єднати український народ. Враховуючи відмінності в рівні національної свідомості, культури, політичної активності українців Волині й Галичини, польські урядовці хотіли ці відмінності поглибити і не допустити об'єднання українців в єдину політичну силу. Особлива увага при цьому приділялася Волині.

Уособленням нової урядової політики щодо національних меншин на Волині став давній соратник Ю. Пілсудського – Г. Юзевський, якого 30 червня 1928 р. призначили на посаду волинського воєводи. Новий адміністратор вирішив радикально змінити політичний курс.

З майбутньою політичною лінією Г. Юзевський ознайомив волинських послів і сенаторів 20 серпня 1928 р.⁴ 2 грудня 1929 року у Луцьку на нараді керівників східних воєводств Польщі воєвода виступив із доповіддю, яка цілком присвячувалася проблемам Волині. Так народилася нова “волинська політика” чи так званий “волинський експеримент”. Його суть полягала в тому, щоб виробити у волинян почуття приналежності до польської держави, виховати відданих громадян Речі Посполитої шляхом державної асиміляції неполяків. “В українців, – говорив воєвода, – не мало виникати бажання відійти від Польщі навіть після створення самостійної України над Дніпром”.⁵

Нова волинська адміністрація на чолі з Г. Юзевським визначила суспільні пріоритети так: “або безоглядна підтримка влади, або ж репресії до нелояльних груп, які ставлять свої вимоги”.⁶ У 1928 р. воєвода відзначав, що необхідно ліквідувати ворожі групи, закрити суспільні організації, які проводять антидержавну агітацію.⁷

У таких умовах нових переслідувань зазнали національні українські кооперативи, культурно-освітні товариства, політичні партії з галицьким родоводом. Різними заборонами і репресіями нова адміністрація

⁴ *Przegląd Wołyński*. 1928.28. 8. № 35.

⁵ Див. Siwicki M. *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*. T. 1. Warszawa, 1992. S. 170.

⁶ Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1928–1939*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1979. S. 95.

⁷ *Archiwum Akt Nowych (AAN), PRM, RKT 56*. T. 8. K. 42.

стримувала розвиток “Просвіти”, українського шкільництва, закривала українські кооперативи. Все це робилося для того, щоб “сокальським кордоном” відмежувати Волинь від впливів націоналістичної Галичини.⁸

У 30-х роках український політичний і громадський рухи на Волині дедалі більше набирали незалежницького спрямування. В той час посилилася тенденція до відновлення української державності. Зростання національної свідомості волинян дуже непокоїло польську владу, яка щораз частіше вдавалася до репресивних заходів. Зокрема, у червні 1935 р. поліцією було проведено міні-паціфікацію у Волинському воєводстві. В ніч з 24 на 25 червня були організовані масові облави. В них брали участь 11 офіцерів і більше 500 поліцистів. На підмогу були вислані курсанти поліцейної школи з Великих Мостів, що в Галичині.⁹

Як відомо, на Волині величезний вплив на людей мала церква, а християнська мораль у міжвоєнний період виступала тут як панівна ідеологія. Жодна політична партія не мала такого впливу на людей, як церква. Розуміючи це, правлячі кола Польщі, з однієї сторони, і українські політики, з другої, намагалися використати релігійні організації і церкви в своїх інтересах. Українська інтелігенція розпочала боротьбу за надання Православній церкві національного характеру. У цій справі вона відчувала підтримку Г. Юзевського. Хоча він був проти розвитку українського шкільництва, виступаючи за так звані “утраквістичні”, тобто двомовні школи.

Вже перші успіхи Юзевського в реалізації “волинської програми” супроводжувалися невдачами. В середині 30-х років стало очевидним, що його експеримент не досяг успіху. В українському суспільстві зростало незадоволення політикою воєводи. Та, якщо з українцями Юзевський ще давав собі раду, то більша небезпека чекала на нього з польської сторони. Отже, спроби нормалізації польсько-українських відносин на Волині не дали бажаних результатів.

Протиріччя в таборі “санації”, які намітились у першій половині 30-х років, стали особливо помітними після смерті Ю. Пілсудського 12 травня 1935 р. Боротьба за владу розгорнулася між трьома угрупованнями, котрі об’єднувалися навколо осіб прем’єр-міністра В. Славека, президента І. Мосціцького та новопризначеного Генерального інспектора збройних сил Е. Ридз-Смігли. Розбіжності поглядів в урядовому таборі негативно

⁸ Biuletyn Polsko – Ukraiński (BP-U). 1936.13.I. № 35.

⁹ Державний архів Волинської області (ДАВО). Ф. 46. Оп. 9. Спр. 3096. Арк. 24.

позначилися і на вирішенні української проблеми в Польщі. У 1935–1937 рр. у національній політиці паралельно розвивалися три напрямки. Перший, репрезентований Е. Ридз-Смігли, військовим міністром Т. Каспшицьким та вищим генералітетом, активізував діяльність щодо “зміцнення польськості” на сході держави. Прихильники ліберальних методів на чолі з прем’єр-міністром Б. Славеком започаткували у травні–червні 1935 р. політику нормалізації польсько-українських стосунків. Водночас на Волині продовжував реалізовуватися політичний експеримент Г. Юзевського.

Політика щодо “зміцнення польськості” у південно-східних воєводствах держави розпочалася ще за життя Ю. Пілсудського. Проте активна праця в цьому напрямку припала саме на 1935 р.

31 січня 1935 р. у Любліні відбулася таємна нарада за участю воєводи Юзефа Ружнецького і командування II-го корпусу, на якій воєвода оголосив свою директиву щодо ставлення влади до української проблеми. Під час її обговорення деякі військові висловили радикальні думки. Зокрема, капітан Міховський сказав: “Держава мусить позбутися шкідливої для себе толеранції, яка зайшла задалеко і є необґрунтованою нинішніми стосунками в терені. В ім’я власної екзистенції потрібно на території Холмщини цілком зліквідувати проблему української меншини, або ж звести її до ролі незначної проблеми, такої, якою є справа чеських колоністів на Волині і німецьких у Холмському повіті”.¹⁰ Вимоги війська були настільки великими, що люблінський воєвода був змушений зробити таку заяву: “Політика сильної руки щодо неприхильних до держави громадян, не є методом екстермінації нації, якого ми повинні уникати”.¹¹

Все ж на нараді військові оголосили свою програму дій на найближче майбутнє. Вони домагались обмеження кількості православних церков, перемішування українців із поляками, усунення всіх українців з лісової служби, всіх учителів–українців зі шкільництва в Холмському повіті, звільнення непольських елементів із залізниць і шляхової служби. Підсумовуючи нараду, воєвода Ружнецький подав директиви, які мали стати обов’язковими для всього воєводського адміністративного апарату на найближчі роки.¹²

Втручання вищих військових кіл у питання внутрішньої політики були зумовлені, окрім боротьби за владу у правлячому таборі, загостренням політичної ситуації у зв’язку з радикалізацією суспільних настроїв і

¹⁰ Mańkowski Z. Dokument w kwestii ukraińskiej // Akcent. 1990. № 1-2. S.170.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

активізацією діяльності опозиційних партій та складною міжнародною ситуацією, зокрема загрозою з боку Німеччини та Радянського Союзу.¹³ Прикриваючися гаслами зміцнення обороноздатності держави, військовики перебирали на себе функції цивільної адміністрації. Водночас особливого значення надавалося зміцненню східних кордонів. На це вплинули, зокрема, й особисті погляди Ю. Пілсудського. На так званих “східних кресах” єдиною реальною опорою режиму в разі війни визнано польське населення. Внаслідок його малочисельності було визначено першочергове завдання – змінити національну структуру населення Західної України. У цьому плані великого значення набирали ґрунтовно сплановані акції “ходачкової шляхти”.

Політика “зміцнення польськості на кресах” посилилася після того, як 15 липня 1936 р. прем’єр-міністр Ф. Славой-Складковський оголосив Генерального інспектора Збройних сил другою (після президента) особою в державі й зобов’язав усіх міністрів підпорядковуватися його наказам. Нижчі військові чини, наслідуючи приклад командувачів, активно втручались у внутрішньополітичні питання. З ініціативи командуючих округів активізувалося місцеве польське населення “східних кресів”. На території Галичини 77 польських організацій об’єдналися в Секретаріат порозуміння польських суспільних організацій (СППСО). Наприкінці 1936 р. постав Координаційний комітет у Любліні, котрий поширював свою діяльність на всі східні воєводства. Польські організації ставали знаряддям для реалізації політики “зміцнення польськості” в Західній Україні. У таких умовах політика нормалізації і волинський експеримент Г. Юзевського втрачали шанси на реалізацію.

Восени 1937 р. копівці розпочали насильницьке перехресування православних у католицизм, так званий “конверсійний рух”. Здійснювалося це дуже брутально. Українців вразили ганебні події у селі Гриньки Кременецького повіту. Підступним шляхом копівці примусили майже всіх селян перейти на католицизм. Справа набрала великого розголосу. Проти втручання військових у релігійні справи протестувало багато волинян. Відомо польська громадська діячка, публіцист Марія Домбровська у своєму щоденнику занотувала: “Бідна Волинь. Залишаться в ній лише Гриньки [...] і військо у ролі польських хрестоносців, які наvertsають православних в католицизм. Морально – відразу, політично–клінічне божевілля, гріх, за який дорого заплатить Польща.”¹⁴

¹³ AAN, PRM, RKT 56. Т.8. К. 24.

¹⁴ Dąbrowska M. Dzienniki. Warszawa, 1988. Т. 2. S. 257-258.

Конфлікт між волинськими воєводою і Міністерством військових справ розгорівся з новою силою. Недруги Юзевського, не маючи можливості усунути його з посади, розробили тактику поступової компрометації волинської політики, щораз частіше використовуючи заклики “рятувати польськість на Волині”. Заснований ворогами Юзевського у січні 1937 р. тижневик “Кур’єр волинські” розпочав гострі нападки на воєводу, а до Варшави на нього надходили доноси та скарги. Військових підтримало Міністерство справедливості, яке вимагало негайного усунення Юзевського, а прем’єр-міністрові погрожували, що “обурені офіцери застрілять того зрадника”.¹⁵

Проте зупинити хід подій воєвода не зумів. 10 березня 1938 р. прем’єр-міністр Ф. Славоу-Складковський дозволив КОПу й надалі проводити “конверсійний рух”. Внаслідок поданого командуючим округом генералом Сморовінським рапорту Міністерству військових справ волинський воєвода у квітні 1938 р. був звільнений і переведений на таку ж посаду до Лодзі.

Наступником Юзевського став Александр Гавке-Новак – довірена особа військових, товариш вбитого оунівцями у 1934 р. міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, а також “своя людина” в уряді. Перед виїздом на Волинь новий управитель Волині мав зустріч з прем’єр-міністром Ф. Славоєм-Складковським, який доручив йому детально проаналізувати ситуацію на Волині і представити урядові нову політичну програму дій, що було нелегко: в той час міжнародна ситуація загострилася. Над Польщею зависла німецька і радянська загроза, виникла небезпека втрати суверенітету. Неспокійно було й на Волині, де активізувались оунівці.

А. Гавке-Новак подав програму наприкінці січня – початку лютого 1939 р., яку схвалили прем’єр і міністри.¹⁶ Основною її метою було пов’язати Волинь з Польщею економічно, культурно і організаційно. Цьому регіону відводилася роль постачальника сировини, що мало узалежнити край від Центральної Польщі. Власне звідти мали надходити директиви про напрями економічного розвитку Волинського воєводства. Поляки мали тут відігравати керівну роль. План передбачав поділ Волині на дві частини – північну і південну. У північній Волині можна було досить

¹⁵ Pobog-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. 1864–1945. Gdańsk, 1990. T.2. S. 826.

¹⁶ Polit I. Program wołyński wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka 1938-1939 // Przegląd Wschodni. T. 5. Zeszyt 4(20). S.702.

швидко досягти позитивних результатів, оскільки, на думку творців програми, ця частина дуже подібна до Полісся, з нижчою, ніж в українців півдня Волині, національною свідомістю. План впровадження програми передбачав два етапи: схилити непольське населення до ідеї польської держави, а згодом – завоювати його для ідеї самої польськості.¹⁷ Натомість, всі прояви, які суперечили польським державним інтересам, необхідно було поборювати. Йшлося, насамперед, про український націоналізм.

Вказана програма складалась із низки розділів, перший з яких присвячувався проблемі православного населення. В ньому зазначалося: “Реалізуючи польську програму щодо руського (українського) населення, потрібно мати на увазі, що не все православне населення може бути до цієї нації зараховане... Не можна ідентифікувати православних з руською (українською) нацією... Боротьба за душі несвідомого православного населення мусить бути піднята всією польською громадськістю, і ця боротьба в державних інтересах повинна закінчитися перемогою”.¹⁸ Далі в цьому розділі пропонувалося утворити осередки православних поляків, які започаткували б ефективну колонізацію; охопити і підпорядкувати несвідому українську молодь польським напіввійськовим організаціям, посилити польські впливи у сільськогосподарських гуртках і кооперативах; активізувати польську пропаганду в органах місцевого самоврядування.

Наступний розділ стосувався проблем термінів “русини” і “українці”.¹⁹ В ньому вказувалось, що “прогресуючий націоналістичний процес в українському суспільстві призвів до того, що назви “українець”, “український” стали символом ворожого Польщі напрямку і відцентрового руху, який ставить за мету утворення України на землях, що входять до складу Польської держави, і на яких одвічно проживають поляки.”²⁰ Далі рекомендувалося терміни “українець”, “український” вживати лише до осіб, які усвідомлюють себе українцями. Пропонувалося використовувати терміни “русин”, “руський” і такі нейтральні слова, які нічого спільного не мали з національністю як, наприклад, “православний” або регіональні терміни “волиняк”, “поліщук”, “тутейший”. На думку творців програми, це мало призвести до повної асиміляції українців. Досить цікавими є розділи, що стосувалися релігійних проблем: уніфікація православного календаря з католицьким, виховання нових православних священників.²¹

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1671. Арк. 1.

¹⁹ ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 4671. Арк. 5-6.

²⁰ Там само. Арк. 5.

²¹ Там само. Арк. 7-13.

Зокрема, програма передбачала такий підбір кадрів православного духовенства, які б допомогли ополячувати українців. Створювалася така система відбору, що жоден національно свідомий українець не міг потрапити на навчання в духовні православні навчальні заклади. Шовіністичні думки проглядалися і в розділі: “Принципи співжиття польського населення з непольським”²², де українці, які становили абсолютну більшість, поставлені в один ряд із такими національними меншинами, як росіяни, чехи, німці, що становили незначний відсоток. Польській культурі надавалась не тільки перевага, а й винятковість. У всіх громадських і господарських організаціях польській мові і культурі забезпечувалася перевага над всіма іншими. У цьому розділі вказувалося, що “основною метою національної політики на Волині щодо непольського населення є державна, а при сприятливих умовах і національна асиміляція непольського населення...”²³

Програма державної політики на Волині передбачала співучасть поляків із українцями, росіянами, чехами, німцями в національно змішаних організаціях, де асиміляцію передбачалося проводити при таких умовах:

- “1) надання польській культурі не тільки переваг, а й винятковості;
- 2) польський виховний ідеал у змішаних молодіжних організаціях стане єдиним;
- 3) у всіх громадських і господарських організаціях тактовно і без будь-яких політичних акцентів буде надано перевагу польській мові над непольською;
- 4) у всіх громадських і господарських організаціях буде забезпечена перевага всього польського, що є головною метою проведення асиміляційних заходів;
- 5) місця інструкторів, які мають такі великі можливості в повсякденному організаційному житті, будуть надані тільки тим полякам, що знають місцеву мову;
- 6) метою діяльності змішаних організацій з точки зору державної політики, є не дати усвідомити людині, що вона належить до іншої, ніж польська, національності, наприклад, до української.

Це стало б запереченням принципів як державної, так і національної асиміляції на Волині. Бо в рамках внутрішньої політики не можуть зародитися з польською допомогою чужі польському народові сили, а тим

²² Там само. Арк. 16-18.

²³ Там само. Арк. 16.

більше під прикриттям змішаних організацій не може зростати український рух”.²⁴

Важливим місцем нової політичної програми було розширення мережі напіввійськових організацій, які охоплювали б значну частину православної молоді з метою сильнішої, ніж в інших структурах, її асиміляції. Не оминула програма залучення поляків до господарських організацій, органів самоврядування. Новації мали торкнутися й школи. Зокрема, в програмі зазначалось: “Будуть витіснені непольські навчальні заклади, а з виникненням руху православних поляків буде подолана національна відмінність в школі, а православна церква не обмежиться лише віруючими однієї мови (крім чехів)”.²⁵

У спеціально розісланих повітовим старостам інструкціях волинський воєвода категорично наказував: “Органи державної адміністрації всіх рівнів не можуть і не повинні проводити іншої, ніж визначені програмними тезами, політики”.²⁶

Ця програма була таємною, і до ознайомлення з нею допускалося обмежене коло людей. Насамперед воєвода ознайомив деяких співробітників воєводського управління і членів польської парламентарної групи – волинських послів і сенаторів на спеціально зібраній 19 лютого 1939 р. нараді.²⁷ Це зібрання короткою промовою відкрив А. Гавке-Новак. Спочатку він охарактеризував різницю між Східною Галичиною і Волиню, потім зробив екскурс в історію, повертаючись до часів поділів Польщі і подій Першої світової війни. При цьому він зауважив: “Війна змінила лице обох країв. Староруський рух у Східній Малопольщі був знищений, німецька політика почала реалізовувати давній план Великої України. Націоналістичні течії у Східній Малопольщі довели до збройного конфлікту з Польщею. Договір маршала Пілсудського з Петлюрою встановив кордони Польщі по лінії Збруча, яка відповідає нині існуючому кордону.”²⁸ Далі воєвода ствердив, що “на захід від цієї лінії лежить безпосередньо польська територія. Після закінчення війни український рух у Східній Малопольщі набрав виразно негативного відношення до Польщі...”²⁹

Цікавими є роздуми нового волинського адміністратора над експериментом Г. Юзевського: “На Волині з 1929 р. почала діяти програма,

²⁴ Там само. Арк. 17.

²⁵ Там само. Арк. 18.

²⁶ Там само. Арк. 14.

²⁷ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW) Generalny Inspektor Sił Zbrojnych (GISZ), Protokół z zebrania polskiej grupy parlamentarnej Wołynia, odbytego dnia 19.II.1939 r. w Łucku, 302.4.122. K. 60.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

побудована на засадах договору Пілсудський–Петлюра. Вона була розроблена в період демолібералізму, після якого, однак, настала переоцінка понять у цілому світі, яка триває до цього часу. Програма 1929 року, розроблена після 9 років від договору 1920 року, який був укладений під час війни і діяв короткий час, не зміг вирішальним чином вплинути на українське суспільство.”³⁰

Продовжуючи А. Гавке-Новак заявив: нова програма державної політики на Волині переймає з програми 1929 р. все, що у ній було позитивне і відкидає все те, що не витримало життєвих випробувань. На перше місце він висунув значення Волині для Польщі з огляду військового і економічного. Особливо у новій програмі підкреслювалась відмінність Волині і Галичини, насамперед у національному і цивілізованому рівнях “руських”.³¹ Після воєводи виступив посол, голова Союзу осадників Кременецького повіту і голова окружної ради Табору національного єднання Станіслав Вненк, який підтримав нову програму і підкреслив необхідність використання для її реалізації відповідних методів. Сенатор, голова окружного суду Т. Гедройць заявив, що за таку програму вся парламентарна група Волині буде голосувати обома руками. При цьому він додав, що колишні римо-католицькі храми, забрані царською владою для православних, повинні бути ревіндиковані, передані колишнім власникам. Загалом нова політична програма була прийнята без застережень.³² Результати наради підсумував воєвода А. Гавке-Новак, заакцентувавши увагу на проблемі православної церкви і необхідності її деполітизації та колонізації.³³

З метою втілення в життя нової політичної програми А. Гавке-Новак провів низку зібрань, нарад, конференцій з представниками державних установ, польських громадських організацій і політичних партій, котрі діяли на Волині. Зокрема, 9 березня відбулася чергова нарада з начальниками влади і управлінь II інстанції. 19 березня воєвода ознайомив з найголовнішими пунктами програми делегатів з’їзду незалежників у Луцьку за участю майже 600 осіб. З програмою були також ознайомлені голови повітових організацій Союзу польських учителів, голови воєводських управ польських громадських організацій з усього воєводства.³⁴

Особливо важливою для воєводи стала зустріч 5 квітня у Рівному за участю командирів військових частин, розміщених на території Волині, та командувача другого округу М. Сморавінського.³⁵

³⁰ Ibidem. K. 61.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem. K. 62-63.

³³ Ibidem. K. 64.

³⁴ Ibidem. K. 185-186.

³⁵ Polit I. Op.cit. S. 750.

Нова програма не була “паперовою” і після певних організаційних заходів Волинське воєводське управління почало її реалізацію. Зокрема, у червні 1939 р. Товариство ім. Лесі Українки отримало відмову щодо купівлі земельної ділянки для приватної української гімназії в Луцьку. Воєводський уряд вважав “небажаним розбудову згаданим товариством української гімназії в Луцьку, оскільки в цьому навчальному закладі панують націоналістичні тенденції і проявляються шкідливі для польської держави впливи”.³⁶ Урядовці планували ліквідувати цю гімназію, перевівши її на заклад з польською мовою навчання і “руською” як предметом.³⁷

Якщо ж поляки з захопленням сприйняли нову політичну програму, то українці чинили їй опір. Воєвода намагався, насамперед, впорядкувати систему безпеки в краї. Як і його попередник, А. Гавке-Новак поборював комуністичний і націоналістичний рухи. За час його управління на Волині було заарештовано майже 3000 комуністів. Далі він повів боротьбу з Організацією українських націоналістів. Під час саботажної акції на залізничній колії поліції вдалося схопити оунівців. До липня 1939 р. було заарештовано майже 700 осіб у Луцькому, Дубнівському, Кременецькому і Рівненському повітах. Українці активно протистояли мобілізації до польського війська напередодні і на початку Другої світової війни.³⁸

Таким чином, напередодні світової війни польсько-українські відносини знову загострилися. Складні й суперечливі спроби пошуку шляхів розв’язання української проблеми в Польщі завершилися поверненням до ендецьких концепцій мононаціональної Польської держави. Ініційована вищим військовим керівництвом політика “зміцнення польськості” в 1939 р. переросла в офіційну доктрину правлячого табору. Для її реалізації були задіяні урядові структури, збройні сили, громадські та парамілітарні організації, а це призвело до критичного загострення польсько-українських відносин. Реалізацію цього етапу політики “зміцнення польськості” обірвав вибух Другої світової війни.

³⁶ AAN, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRIO). Sygn. 1234. K. 220.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Polit I. Op. cit. S. 707.

Юрій МАКАР

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА ХОЛМЩИНІ: ПРИЧИНИ, ХАРАКТЕР, НАСЛІДКИ*

Відразу хочу запевнити, що автор статті аж ніяк не має наміру ставити під сумнів нинішнє державне розмежування між Україною та Польщею, це було б верхом безвідповідальності. Хотів би лише по змозі об'єктивно, без емоцій глянути на той край, якому довелося за свою історію побувати у складі декількох держав, найбільше Польщі, де він перебуває і тепер. Але українці свого часу тут становили етнічну більшість. Боротьба за “душу й тіло” холмщаків та підляшуків розгорілася у XIX ст. між поляками, які втратили свою незалежність наприкінці XVIII ст., але свято вірили, що повернуть її собі, і Росією, яка вважала холмщаків, як і підляшуків, “рускими”, що розмовляють “на малорусском языке”. Цікаві співставлення було зроблено відомим українським етнографом, письменником, автором тексту нинішнього Державного гімну України Павлом Чубинським. Зібрані ним матеріали щодо національно-релігійного стану населення Холмщини і Підляшшя, опубліковано 1872 р.¹. За даними його дослідження, виходить, що до того часу ліквідації російським самодержавством унії на Холмщині і Підляшші проживало 255 тис. уніатів, з яких українською мовою спілкувалося близько 245 тис. осіб, а решта – польською. Натомість серед римокатоликів на той час українською мовою ще розмовляло понад 36,5 тис. осіб. Понад 2 тис. жителів Білгорайщини були православними. Уніати, тобто українці переважали в Грубешівському, Холмському, Томашівському, Білгорайському повітах Люблінської губернії і Володавському, Радинському та Константинівському повітах Седлецької губернії².

* Дещо доповнена версія цієї статті опублікована окремим виданням: Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття. Історико-політична проблематика. Львів, 2003. 88 с., з іл.

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженный Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. Т. 7. Ч. I. Санкт-Петербург, 1872. С. 360-374.

² Там само.

Послідовно здійснюючи політику русифікації Королівства Польського, царські власті вживали суворих заходів. Процес прискорився після польського повстання 1863–1864 рр., відповідно Росія не оминула можливості скористатися з тодішньої ситуації, щоб русифікувати насамперед ті регіони, де компактно проживали етнічні українці. Але на заваді стояла Греко-католицька церква, і саме тому указом Олександра II від 6 квітня 1875 р. її прилучено до Варшавської православної єпархії Російської православної церкви. Половина уніатів не перейшла на православ'я, чим викликала гнів російської влади, яка застосувала до них суворі репресії включно з арештами. З 214 греко-католицьких священників новий обряд прийняло лише 59. Переслідування уніатів викликало пожвавлення в польському суспільстві. Поширювалася думка, що русифікують не українців, а уніатів-поляків³. Тобто, як з російської, так і з польської сторони долю українців намагалися вирішити без їх участі, використовуючи їхнє невисоке національне самоусвідомлення, століттями штучно стримуване поневолювачами. В усякому випадку, з 1872 р. до 1909 р. (період між переписами населення) чисельність православних, тобто українців, краю за різними даними зменшилася на 170 тис. осіб. Основними причинами такого явища слід вважати насильницьку ліквідацію Уніатської церкви та впровадження у життя т.зв. толеранційного указу від 17 квітня 1905 р. про можливість “вільного” вибору віросповідання. Це з одного боку. З іншого, насильницькі заходи царизму були використані польськими політичними колами, щоб ополячити дезорієнтованих місцевих українців, схилиючи їх не на повернення до греко-католицизму, а до навернення їх на римо-католицизм, як ніби-то свого часу зденаціоналізованих поляків⁴.

Російський царизм хотів використати Холмщину та Підляшшя як форпост русифікації Королівства Польського. Тому з частин Люблінської та Седлецької губерній у 1912 р. було утворено Холмську губернію, яка проіснувала до 1917 року. Вона підпорядковувалась центральній російській владі, а з 1915 р. – Київському генерал-губернаторству⁵. Незважаючи на широкомасштабну русифікаторську роботу, зусилля царату, як невдовзі показало життя, особливої користі для них не принесли. Наступним заходом, який завдав великої шкоди національному само-

³ Енциклопедія Українознавства. Т.10. Париж: Молоде Життя, 1984. С. 3616-3617.

⁴ Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. Львів, 2002. С. 157-158.

⁵ Там само. С. 154.

усвідомленню українців Холмщини та Підляшшя стало т.зв. “біженство” під час Першої світової війни. Саме тоді, 1915 р., перед відступом російського війська вглиб Росії переселено близько 300 тис. її “підданих”, здебільшого українців, що становило приблизно 70% від їх загалу⁶.

У роки українських визвольних змагань серед холмських “біженців” у Росії пройшли масові збори і з’їзди, що вимагали приєднання до України Холмщини з Підляшшям. Вінцем їх став Всенародний з’їзд Холмщини, який відбувся 7-12 вересня 1917 р. у Києві в приміщенні Центральної Ради. В ньому взяли участь 276 делегатів, що представляли понад 300 тис. українських “біженців”, розкиданих по всій Україні і Росії.

У ХХ ст. двічі сталася сутичка між українською та польською сторонами з приводу того, до якої ж держави має належати Холмщина з Підляшшям – України чи Польщі. В першому випадку це було наприкінці Першої світової війни, коли держави Четверного союзу 9 лютого 1918 р. в Брест-Литовську підписали мирну угоду з УНР, за якою територія колишньої Холмської губернії визнавалася складовою частиною України⁷. Насправді ж, як відомо, та угода не набрала чинності через ряд причин.

Формальною підставою прилучення Холмщини і Підляшшя до відновленої Польської держави став Ризький мирний договір між Польщею і радянською Росією від 3 березня 1921 р., підписаний також представниками радянської України. Але ще до того і навіть до проголошення незалежності Польщі у листопаді 1918 р. на Холмщині повним ходом формувалися польські владні структури, ускладнювалося повернення “біженців” з Росії, тих, хто був на місці, австро-угорські власті кваліфікували як “громадян Королівства Польського”⁸.

Лихоліття війни, а особливо революції та громадянської війни в Росії, в т.ч. на українських землях, призвели до того, що розпорошені по 37 губерніях холмські “біженці” лише на початку 20-х рр. змогли з величезними труднощами повернутися на свої споконвічні землі, та й то далеко не всі. Частина загинула в буремні роки, інші втратили надію на повернення. За різними даними український елемент на Холмщині і Підляшші включно з тими, хто не повернувся з “біженства”, скоротився на 120 тис. осіб⁹. Ті, хто повернувся додому, застали вражаючу картину руїни, яку принесла війна, і нових сусідів в особі польських колоністів.

⁶ Олійник П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя. Прага: Пробоем, 1941. С. 79.

⁷ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922: deren Bedeutung und historische Hintergründe Band II. Philadelphia, 1967. S. 213-214.

⁸ Несук М. Назв. праця. С. 206-207.

⁹ Енциклопедія Українознавства. Т.10. Париж: Молоде Життя, 1984. С. 3618.

За даними польської урядової статистики, на яку покликається Євген Пастернак, автор “Нарису історії Холмщини і Підляшшя”, їх мало б бути станом на 1921 р. майже 190,5 тис.¹⁰ У Меморандумі Собору єпископів Автокефальної Православної Церкви в Польщі від 16 червня 1938 р. сказано про 250 тис. православних (тобто українців) на Люблінщині¹¹. На час обміну населенням між Польщею і УРСР на підставі угоди від 9 вересня 1944 р. польський уряд вважав, що на Люблінщині, вже після воєнного лихоліття, проживало понад 233 тис. українців.

Якщо в роки Другої Речіпосполитої її панівні верстви були готові підтримувати визвольні змагання українців у кордонах Радянського Союзу, то західноукраїнські землі вони вважали своїми “споконвічними”, а українців такими, що повинні стати поляками, до того ж справа не відкладалася на далеку перспективу. Тому власті Другої Речі посполитої не захотіли створити бодай елементарних умов для забезпечення культурно-національних запитів холмщаків і підляшуків, розраховуючи на їх швидку асиміляцію. Польська влада знехтувала нормами права стосовно українців Холмщини і Підляшшя. Вже з початку 20-х рр. минулого століття розпочато безпрецедентний наступ на Православну церкву під прикриттям нібито усунення наслідків неправомірної ліквідації унії російськими властями: у 1875 р. 149 церков переобладнано на костели, 111 замкнено, 79 знищення під час воєнних дій або пізніше поляками¹². Подібну політику власті Другої Речіпосполитої щодо українців Холмщини і Підляшшя здійснювали в усіх сферах суспільного життя. Забороняли українські школи, вживання рідної мови в установах, громадських місцях і навіть вдома. Щоправда, останнє не дуже вдалося в умовах компактного проживання українців¹³. До слова, авторові цього розділу довелося розшукувати метричні церковні записи народжень, шлюбів, смертей. Українською мовою вони велися лише в роки Другої світової війни. До Першої світової церковна документація велася російською мовою, у міжвоєнний період – польською.

Вважається, що протягом першого десятиліття міжвоєнної Польщі позиція правлячих кіл щодо українців була, умовно кажучи, дещо толерантнішою, ніж потім. Саме тоді на Холмщині і Підляшші розвивався кооперативний рух, діяло Товариство “Рідна Хата” (заборонене 1930 р.),

¹⁰ Пастернак Є. Назв. праця. С. 206.

¹¹ Там само. Дод. ч.10. С. 399.

¹² Там само. С. 158.

¹³ Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини в першій половині ХХ століття. Хроніка подій. Київ, 1997. С. 29.

розвивалися осередки українських політичних партій, які вели активну боротьбу за дотримання владою зобов'язань щодо національних меншин, холмщаки і підляшуки брали дієву участь у виборах до місцевих і центральних органів влади¹⁴. Тим не менше, місцеві українці тієї толерантності у повсякденному житті майже не відчували. Наприклад, влітку 1923 р. Томашівський повітовий суд розглядав справу голови і двох активістів “Рідної Хати” з села Потуржин (рідне село матері автора статті) Панька Шутовського, Прокопа Зубкевича і Ковальчука за позовом директора місцевості школи Крика і вчительки (прізвище невідоме), які звинувачували названих осіб в агітації восени минулого року за українську школу і закликів до бойкоту польської школи. На виправдання Шутовський заявив, що ціла гміна Потуржин на 97% українська за населенням і повинна б мати українські школи, де дітей не били б і не полонізували, бо “це є норма польської конституції і вимога міжнародних договорів”¹⁵. В іншому випадку того ж року шкільний інспектор з Холма відповів жителям села Плаванич на їх прохання відкрити українську школу, що в Польщі мусять бути тільки польські школи¹⁶. У квітні 1929 р. Люблінський окружний суд на виїздному засіданні слухав справу редактора “Нового життя” за його статтю “Утраквізм” (щоб відбити домагання українців вимагати для своїх дітей шкіл з рідною мовою навчання, їм створили двомовні, а насправді польськомовні школи). За висміювання шкіл, в яких українські діти “хто не знає польської мови, може по українськи мовчати”, редактор дістав місяць в'язниці і мусів відшкодувати судові видатки¹⁷.

Гірше було попереду. Люблінський воєвода 31 січня 1935 р. проголосив програму, згідно з якою не слід було допускати створення чисто українських організацій, а залучати українців до польських установ та організацій, відгороджувати Холмщину і Підляшшя від Волині й Галичини, не допускати українських видань звідти і не дозволяти їх публікування на місці, здійснювати послідовну полонізацію молоді, полонізувати Православну церкву та обмежити мережу храмів, посилити польське осадництво та сприяти економічному зміцненню “польського елемента”¹⁸. Політика польських властей щодо українців регіону загострилася у 1937 р.,

¹⁴ Горний М. Назв. праця. С. 173-178 і ін.

¹⁵ Винниченко І. Назв. праця. С. 170, 182.

¹⁶ Там само. С. 195.

¹⁷ Там само. С. 244.

¹⁸ Купріянович Г. Назв. праця. С.65, 74; Mańkowski Z. Dokument w kwestii ukraińskiej // Akcent. 1990. №1-2. S. 169-174.

коли посилилася акція насильницької полонізації та окатоличення місцевого населення з застосуванням адміністративних заходів і залученням поліції та війська. Було розроблено програму “деукраїнізації” всіх ділянок життя на Холмщині і Підляшші¹⁹. Крапку в цьому ганебному процесі проти українського населення поставлено 1938 р. у ході т.зв. “Католицької акції”. Саме тоді по-варварськи знищено, за неофіційними даними, 167 православних храмів²⁰. Руйнування церков супроводжувалося масовим насиллям над місцевими українцями і православними священниками. Доведені до відчаю люди зверталися до органів влади, через депутатів-українців до Сейму, уряду, судових інстанцій. Масові протести українців залишалися без відповіді. Ніхто нікого і ніколи не покарав за такий жакливий акт варварства і насилля. Не дуже можна було почути ні тоді, ні тепер з польського боку адекватного осуду цього злочину.

Отже, на підставі владних розпоряджень на Холмщині і Підляшші на всю потужність закипіла репресивно-асиміляційна діяльність. За таких обставин Польща вступила у Другу світову війну. На короткий час Забужжя зайняли підрозділи Червоної армії. Були задоволені чи незадоволені приходом радянських військ місцеві українці? Питання риторичне. В роки міжвоєнного двадцятиліття їхнє становище було нестерпним. Радянська пропаганда всіляко вихваляла райське життя в “союзі незламнім”. Щоправда, чутки про цей “рай” доходили до Холмщини і Підляшшя. Але, доведені до відчаю, холмщаки і підляшуки сподівалися на те, що хоча б щось має змінитися на краще. В усякому випадку можна буде, як вони сподівалися, вільно спілкуватися рідною мовою і ніхто нікого не буде переслідувати тільки за те, що хтось українець. Тому місцеві жителі назагал приязно зустріли нових визволителів. А досвідчений радянський пропагандистський апарат трактував вступ радянських військ як урочистий акт визволення з-під “буржуазно-поміщицького польського гніту”. Радянські військові політпрацівники відшукували членів раніше розпущеної польською владою КПЗУ і за їх допомогою організовували урочисту зустріч військам. Багатьом з активістів тих урочистих зустрічей це коштувало життя, “бо після вибуху війни з большевиками в 1941 році розпочався німецький терор і ті, що зустрічали большевиків, загинули найскоріше в німецьких концентраційних таборах, або були розстріляні німцями на донос місцевих поляків”²¹.

¹⁹ Купріянович Г. Назв. праця. С. 65, 74; Mańkowski Z. Dokument w kwestii ukraińskiej // Akcent. 1990. № 1-2. S. 169-174.

²⁰ Макар Ю. Мартиролог Української православної церкви Холмщини і Підляшшя // Українознавство. Календар-щорічник 2003. Київ: Поліграфкнига, 2002. С. 158.

²¹ Пастернак Є. Назв. праця. С. 246.

Після відходу радянських військ німецькі були введені на Холмщину і Південну частину Підляшшя у середині жовтня. Терен включили до складу створеного декретом Гітлера від 12 жовтня Генерал-губернаторства, очоленого Гансом Франком. До складу Генерал-губернаторства увійшли землі довоєнної Польщі, за винятком приєднаних до Райху тих частин Західної України і Західної Білорусії, що відійшли до СРСР.

Німецька політика щодо українців у Генерал-губернаторстві не була постійною. Вона змінювалася в залежності від військово-політичної ситуації, як зрештою і просто від настроїв німецьких окупантів. В цілому, її досить недвозначно сформулював Ганс Франк на нараді своїх підлеглих 15 травня 1940 р. Він зокрема сказав, що “не належить допустити до організації національної спільноти українців, однак можна дозволити на заснування певного роду допомогової організації”. Такими допомоговими організаціями стали Український Центральний Комітет (УЦК) в Кракові та Українські Допомогові Комітети (УДК) на місцях. Треба зазначити, що незалежно від бажання німецьких властей обмежити діяльність українських установ до харитативної служби, їхній авторитет і діяльність далеко вийшли за межі, визначені німцями. УДК фактично виникли відразу з падінням Польщі з ініціативи самих українців. Тому місцеві німецькі власті були поставлені перед доконаним фактом.

На Холмщині і Підляшші діяльність українських установ координувало Люблінське представництво УЦК. А безпосередньо роботу по організації українського національного життя на місцях проводили УДК, які протягом усієї німецької окупації діяли в Холмі з філією у Володаві, Грубешеві з філіями у Белзі та Угринові, Замості з філією у Тарнограді, Білій Підляській з філіями у Тересполі, Янові та Вишничках. Окремо УДК діяли також в Радині, Красноставі та Любліні²². Найорганізованішим виявилось українське відродження в Грубешівському повіті, де відчувалися впливи українських громадсько-політичних організацій Галичини, з якою Грубешівщина межувала. Тут був найчисельніший на всій Холмщині та Підляшші прошарок національно свідомої української інтелігенції та населення загалом. Порівняно з іншими повітами, тут створено найбільше українських шкіл, культурно-освітніх та кооперативних установ, організацій Української Самооборони. Керівниками Грубешівського повітового УДК були адвокат Йосип Галушак та лікар Йосип Колодницький, адвокати Микола Струтинський, Микола Багринівський та Антон Хрущ²³.

²² Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939–1941: Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго: Вид. Миколи Денисюка. С. 387.

²³ Холмська земля. 1943. 24 жовтня; Горний М. Назв. праця. С. 240-241.

Українські вчителі, священники та організатори кооперативного руху стали головною рушійною силою національного відродження краю. Вони заснували мережу Українських Освітніх Товариств, яких на початок 1943 р. на Холмщині і Підляшші налічувалося 528²⁴. Однак з початком німецько-радянської війни значна частина вчителів, що попередньо втекли з Галичини і Волині, цілком слушно остерігаючись переслідувань з боку радянських властей, повернулася назад. Це, в свою чергу, негативно позначилося на розвиткові мережі освітніх установ і якості навчання на Холмщині і Підляшші. На середину 1942 р. тут залишилося близько 500 українських шкіл, у яких працювало 700 вчителів²⁵. 1 вересня почала діяти державна гімназія з українською мовою навчання.

Ще у жовтні 1940 р. у Холмі відкрито ремісничу і технічну школи під загальним керівництвом галичанина Василя Тракала. З метою залучення молоді тут було створено підготовчі курси за гімназійною програмою (без латинської мови). В перший рік після заснування до ремісничої школи на базі семи класів прийнято 299 юнаків²⁶, а до технічної школи – 100 учнів. У складі педагогічних колективів цих навчальних закладів було вісім місцевих вчителів²⁷. Для підготовки фахівців у торгівельній сфері, яка за часів Другої Речіпосполитої перебувала виключно в руках поляків та євреїв, в Білій та Володаві на Підляшші, в Грубешеві, Тарнограді на Холмщині та Белзі в Галичині (під час німецької окупації невелика частина Галичини перебувала у складі Грубешівського повіту) відкрито українські торгівельні школи. В 1940 р. створено українську сільськогосподарську школу, з 1943 р. у Грубешеві діяла українська вчительська семінарія.

Після трагедії 1938 р. нагальною проблемою для Холмщини і Підляшшя було впорядкування церковних справ. Попри перешкоди з боку варшавських проросійських кіл, які намагалися не допустити створення окремої Холмсько-Підляської православної єпархії, місцеві українці таки домоглися її утворення, хіротонії професора Варшавського університету Івана Огієнка і надання йому єпископського сану під духовним ім'ям Іларіон. Його інтронізовано на становище архієпископа Холмського і Підляського. Українцям повернуто кафедральний Собор Пресвятої Діви Марії в Холмі. Запровадження Богослужіння в храмах почало здійсню-

²⁴ Холмська земля. 1943. 17 січня.

²⁵ Холмська земля. 1943. 17 січня.

²⁶ Холмська земля. 1943. 21 березня.

²⁷ Холмський православний народний календар на 1942 рік. Холм: Свята Данилова Гора. С. 94.

ватися церковослов'янською мовою, а проповіді – сучасною українською мовою²⁸. Внаслідок тривалих клопотань архієпископа Іларіона перед німецькими окупаційними властями було відкрито Українську православну духовну семінарію.

Позиція архієпископа Іларіона сприяла тому, що священнослужителі в Холмсько-Підляської єпархії стали серед українців провідниками національної ідеї. За їхньою діяльною участю в містах і селах урочисто відзначалися визначні події історії українського народу, споруджувалися і освячувалися символічні могили полеглим борцям за волю України, закладалися дитячі та молодіжні церковні братства, діяльність яких носила виразний національно-патріотичний характер.

Використовуючи ті сприятливі умови, які склалися, хоч вони через двозначну політику німецьких окупаційних властей не завжди були надійними, українська інтелігенція активно включилася в розбудову культурно-освітньої сфери. Діяльність культурно-освітніх осередків координувало Українське освітнє товариство (УОТ), головою якого тривалий час був відомий громадський діяч Холмщини ще з міжвоєнних часів, письменник Володимир Островський²⁹. Отже, спільними зусиллями українських організацій та установ, що виникли на теренах Холмщини і Підляшшя, культурне життя краю почало швидко відроджуватися. Незважаючи на тотальне спольщення суспільного життя українців у міжвоєнний період, в їхньому середовищі збереглися народні традиції та духовна єдність. До національно-культурного відродження сільського населення долучилися вчителі місцевих шкіл. Під їх керівництвом, а також священників проходили традиційні свята роковин Тараса Шевченка, Лесі Українки, Героїв Крут, початку й закінчення навчального року в школах. Холмське повітове УОТ 4 квітня 1943 р. провело Шевченківську академію, на якій доповідь “Шевченко в сучасному світі” зробив письменник Тодось Осьмачка³⁰. З постаттю Лесі Українки українців Володавського повіту познайомив поет Олесь Бабій, який в селах повіту провів цикл доповідей про життєвий і творчий шлях визначної поетеси³¹. Помітну роль в культурному житті холмщаків відіграв професійний український театр під керівництвом голови референтури Холмського повітового УДК з культурно-освітніх питань Назара Ободзинського.

²⁸ Холмська земля. 1943. 28 лютого.

²⁹ Горний М. Назв. праця. С. 251.

³⁰ Холмська земля. 1943. 16 травня.

³¹ Холмська земля. 1943. 23 травня.

Внаслідок політики властей Другої Речіпосполитої було ліквідовано всі структури організованої господарської діяльності. Єдиною установою під кінець міжвоєнного періоду, яка діяла, залишався заснований 1927 р. Український кооперативний банк. У поверсальській Польщі розвиток українського підприємництва, зокрема на Холмщині та Підляшші, для свого розвитку мав мізерні можливості. В деяких селах існували кооперативи, толеровані владою, але вони не були пов'язані між собою, не мали своєї організації. Тому з кінця 1939 р. розпочався рух за відродження власне української економіки³². За допомогою досвідчених фахівців з Галичини та Волині в Холмі виник повітовий Союз українських кооператив, який на початку 1942 р. об'єднав 111 низових установ з 23132 членами. Одночасно кооперативні союзи виникли ще, крім загального, в Білій, Володаві, Грубешеві, Белзі, Томашеві і Тарногороді. Першими їх осередками стали сільські низові кооперативи загальної закупівлі і збуту, які попередньо, через відсутність української організації, належали до польських "Рольнік" або "Сполем". Виникло чимало нових сільських кооперативних спілок.

Зміни в українському середовищі Холмщини і Підляшшя не на жарт стурбували польські підпільні військово-політичні організації, які вбачали в організованому українському русі загрозу для територіальної цілісності повоєнної Польщі. Це було для них тим більше неприйнятним, що асиміляція (додамо – насильницька) холмсько-підляських українців напередодні Другої світової війни видавалася близькою до завершення. Тому, трохи оговтавшись від вересневої катастрофи 1939 р., вони з кінця 1941 р. – початку 1942 р. приступили до активних антиукраїнських дій. Аж до ранньої весни 1944 р. ці дії зводилися до вибіркового знищення місцевих (і не лише) національно свідомих українців, щоб фізично усунути елемент, який потенційно міг зашкодити остаточному спольщенню решти українців.

Німеччині, якій здавалося, що вона швидко і порівняно легко опанує Центральною і Східною Європою, йшлося, однак, про те, щоб дійсно скористатися загальновідомим "правилом" – "Поділяй і владарюй!" Тому її керманічі досить легко роздавали обіцянки, котрі, як виявилось, практично ні до чого не зобов'язували Райх, але посилювали міжнародні чвари серед жителів етнічного покордоння. Наприкінці 1942 р. він був уже відверто стурбований можливим українсько-польським порозумінням:

³² Горний М. Назв. праця. С. 253; Пастернак Є. Назв. праця. С. 260.

“Наслідком помилкової політики (німецької. – Ю.М.) на сході можна завважити спроби порозуміння поміж українцями і поляками. Це ...супроводжується до послаблення нашого становища в цій країні”³³.

Яскравим прикладом ставлення до поляків і українців як представників нижчої, ніж “арійська”, раси, було їх насильницьке виселення з Люблінського та Замостського повітів. Згідно з рішенням райхсфюрера СС Гайнріха Гімmlера, прийнятого взимку 1942 р., передбачалося виселити з цих двох повітів орієнтовно 110 тис. осіб, а на їхнє місце поселити родини етнічних німців і напівнімців з різних регіонів Центральної і Східної Європи. За “Щоденником Ганса Франка” це мали бути 1200 родин босняцьких німців, 1000 родин бессарабських, 200 родин сербських, 2000 родин лєнінградських, 4000 родин балтійських, 500 родин волинських німців. Разом це мало становити 10 тис. родин або 50-60 тис. осіб. За твердженням особистого лікаря Гімmlера Керсетна, шеф гестапо ще на початку 1941р. планував переселити у “Східну Польщу” 8,5 млн. голландців³⁴. Щодо останніх, то план не був зреалізований. Але виселення таки розпочалося. Перші обмежені виселення українців і поляків датовані вже листопадом 1941 р. і лютим 1942 р., але широкомасштабна депортаційна акція розпочалася у листопаді 1942 р.³⁵ З 27 листопада 1942 р. і до середини лютого 1943 р. загалом виселено 116 сіл: з повіту Замістья – 47, з Томашівщини і Грубешівщини – відповідно 15 і 54 села. Передбачалося, що заселені німцями і голландцями території будуть оточені кільцем українських сіл, які мали становити своєрідний заслін перед нападами на німецьких поселенців. До повної реалізації плану не дійшло. Поселили лише частково фольксдойчів. Але, тим не менше, акція викликала гострий протест з польського боку, що цілком природньо. Але польське підпілля, не в змозі помститися німцям, перенесло свій гнів на українців, вбиваючи їх і знищуючи їхні села³⁶.

Незважаючи на німецьку окупацію, а часто користуючись нею, польське військово-політичне підпілля робило все для того, щоб позбутися українського елемента на Холмщині і Підляшші, хоча той елемент

³³ Цит. за тим же твором. С. 250.

³⁴ Пастернак Є. Назв. Праця. С. 272.

³⁵ Ziętek R. Konflikt polsko-ukraiński na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w okresie okupacji niemieckiej // Rocznik Chełmski, T. 7, 2001. S. 262. Див. також: Zamojszczyzna Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji niemieckiej. Red. Cz. Madajczyk. T.1. Warszawa, 1977.

³⁶ Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. 3. Warszawa, 1994. S. 49.

тут існував з незапам'ятних часів. Фактично вже після вересневої катастрофи в регіоні, як зрештою й на інших теренах довоєнної Польщі, створювалася мережа підпільних збройних загонів різної політичної орієнтації – від крайнє правих до комуністичних. За деякими даними, на землях Холмщини та Підляшшя станом на 1941 р. діяло не менше 30-ти польських боївок. В 1943 р. вони налічували у своїх лавах близько 50 тис. осіб. А 1944 р. їх озброєний склад досяг 125 тис. осіб, у тому числі в загонах Армії Крайової – 70 тис., Армії Людової – 15 тис., Батальйонів хлопських – 40 тис. Крім того, були ще загони вкрай шовіністичних Народових сіл збройних та ін. У складі радянських партизанських загонів також діяли польські відділи³⁷. Ця досить потужна, як на умови підпілля, сила не стільки шкодила німецьким окупантам, скільки займалася знищенням місцевих українців. Усі підпільні загони, за винятком Армії Людової і суто кримінальних, були зорієнтовані на пасивний опір німецьким окупантам, нанесенню удару в останню хвилину їхнього відступу перед радянськими військами, яких вони мали зустріти вже у ними “визволеній” Польщі. Це відповідало засадам акції “Бужа”, план якої був схвалений лондонським емігрантським урядом наприкінці листопада 1943 р.³⁸ А до часу приходу східних визволителів від німецької окупації польські партизанські загони при фактичному потуранні з боку німецьких властей очищали Холмщину і Підляшшя від українців.

Залишені напризволяще українці краю самі були змушені подбати про те, щоб залишитися живими і врятувати своє майно. Терор з боку польських боївок щодо українського населення, каральні акції з боку німецьких властей, дошкульні наскоки радянських партизанів, яких українці Холмщини спочатку досить щиро вітали, – все це змусило їх до створення власної системи самозахисту. Ініціативу щодо її організації подав колишній полковник армії УНР (пізніше контрактовий офіцер Війська польського) Яків Гальчевський-Войнаровський, котрий у той час перебував на Холмщині. Власне, на його пропозицію Український допомоговий комітет в Грубешеві 16 червня 1942 р. скликав нараду, на якій було створено п'ятиособовий штаб Української самооборони. Той, у свою чергу, організував перший загін у складі 20 осіб. Завдання загону полягало в охороні УДК у Грубешеві, а також інших місцевих українських установ³⁹. Довго і наполегливо українські провідники домагалися доз-

³⁷ Mańkowski Z. Między Wisłą a Bugiem 1939–1944. Lublin, 1982. S. 179, 188, 355.

³⁸ Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej. T. 3 Londyn, 1950. S. 552-553; Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. T.3. Londyn, 1960. S. 461-462.

³⁹ Пастернак Є. Назв. праця. С. 273; Siwicki M. Op. cit. S. 48.

волю німецьких властей на саме існування Самооборони. Дозвіл був виданий, але лише напівофіційний.

Намагаючись не допустити розвитку Української самооборони, польські підпільники вирішили ліквідувати її штаб майже відразу після створення. На нього вчинено напад 6 серпня 1942 р. Щоправда акція не вдалася. Але вона довела українцям, що вони повинні бути пильними і дбати про свій самозахист. Це також підтвердили події, пов'язані зі спробами окупаційних властей заснувати німецькі колонії, про що йшлося вище. Самооборона зайнялася допомогою для виселених українців та їх захистом. Чимало виселених поляків-чоловіків пішло в партизанські загони і включилося у палення сіл і беззастережне нищення українського населення. Є згадка, що вже у лютому боївка АК спалила село Стрільці Грубешівського повіту⁴⁰. Повністю зруйновані села Моложів, Стрільці, Тугані і Мірче 25 травня 1943 р., більшість мешканців знищено⁴¹. Пізніші пояснення, що то була “відплатна акція” за трагедію поляків на Волині, непереконливі, щонайменше з двох причин. По-перше, події на Волині щойно починали розвиватися. Пік їх, як відомо, припав на літо 1943 р. А, по-друге, польському підпіллю на Холмщині ще тоді не йшлося ні про якусь “відплату”. Вони просто боялися українського національного відродження, внаслідок якого Холмщина і Підляшшя прагнули б до з'єднання з Україною. А це, у свою чергу, могло б порушити цілісність польської державної території. Отже, продовжувалася політика, здійснювана століттями – або спольщення українців, або усунення їх з терену чи то шляхом виселення, чи знищення на місці.

Знищення названих чотирьох сіл не було першим такого типу випадком. Як згадував Микола Кухарчук, уродженець села Ульгівок, що на межі Галичини з Холмщиною, неподалік Томашева, йому у серпні 1942 р. довелося їхати вузькоколійкою до Грубешева. Неподалік Тишівцеь, що десь на півдорозі між Томашевом і Грубешевом, він раптом побачив хмари диму. Виявилось, що це горіло українське село Пасіка. Згодом він довідався, що село ще звечора обступили польські партизани. Мешканцям наказали зібратися у школі. Жінок і дітей звільнили, а чоловіків віком від 16 до 60 років “в тій школі розстріляли, потім закинули ще й гранатами, нарешті пустили з димом ціле село. То був перший масовий морд на

⁴⁰ Ziętek R. Назв. праця. С. 264.

⁴¹ Надбужанщина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. Т. 2. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Об'єднання надбужанців, 1989. С. 654-655.

українцях на захід від Бугу (під час Другої світової війни. – Ю.М.)”. На думку автора спогадів, сталося це тому, що “Пасіка була свідомим селом, мала тоді українську школу й поволі позбувалася страху перед Польщею”⁴².

Загалом усунення українського елементу з Холмщини і Підляшшя в роки Другої світової війни здійснювалося шляхом постійного тиску, загроз, позбавлення майна, убивств. Спочатку знищувалося тих українців, які могли, в очах польських керівників підпілля, бути провідниками українського національного руху. Це – священики, вчителі, організатори кооперативів, лікарі, урядовці та ін. За різними даними, таких вбивств на Холмщині і Підляшші протягом 1942–1943 рр. сталося 400-500. В матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України значиться 394 особи⁴³. Микола Сивицький з посиланням на Люблінський архів і “Надбужанщину”, наводить дані про 399 осіб⁴⁴, автори ж самої “Надбужанщини” – про 378 осіб⁴⁵, а колишній редактор “Краківських Вістей” Михайло Хом’як – про 500 осіб⁴⁶. Усі ці дані дуже наближені, і слід гадати – далеко неповні. Автори “Надбужанщини”, подаючи список українських жертв польського терору, зауважили, що “він становить тільки частину ширшої документації, що її опрацювали співробітники Грубешівського Українського Допомогового Комітету”⁴⁷. Як видно, ні “Надбужанщина”, ні Микола Сивицький, ані хто інший на час опублікування своїх матеріалів не володіли інформацією про вбивства українців на Холмщині практично до 1943 р. Тому в їх списку, що міститься в другому томі “Надбужанщини” з 378 наведених прізвищ лише 14 відносяться до 1942 р., а у списку Миколи Сивицького з 399 – лише 31 вбитий українець у 1942 р.⁴⁸. Разом з тим, занотовано, що ще 25 лютого 1941 р. громадськість Холму і околиць, за участю учнів українських шкіл, маніфестаційно поховала вчителя Михайла Остап’яка, якого вбила польська боївка за те, що він навчав дівчату української мови та історії свого народу⁴⁹.

⁴² Микола Кухарчук – “Буревій” // Закерзоння. Спомини вояків УПА. Т. 4. / Підг. Богдан Гук. Варшава: Тирса, 1998. С. 62-63.

⁴³ Крайовий провід Організації Українських Націоналістів (ОУН) на Західних Землях. Фонд 3833. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 163.

⁴⁴ Siwicki M. Op. cit. S. 105-116.

⁴⁵ Надбужанщина... Т. 2. С. 667-678.

⁴⁶ Список з особистого архіву М. Хом’яка, переданого до Альбертського провінційного архіву в Канаді. Див. у цій книзі, розділ “Документи”.

⁴⁷ Надбужанщина... Т. 2. С. 667.

⁴⁸ Надбужанщина... Т. 2. С. 667-678; Siwicki M. Op. cit. S. 106-116.

⁴⁹ Надбужанщина... Т. 1. 1986. С. 9.

Колишній член Грубешівського УДК Іван Фур писав, що кількість “замордованих українців тяжко було встановити”. Підрахунками українських жертв, за його інформацією, займався, доки це було можливим, голова Грубешівського УДК Африкан Хрущ. Він поіменно встановив 1385 осіб вбитих українців. На думку ж Фура, кількість загиблих могла складати 2,5 тис. осіб⁵⁰.

За даними Євгена Пастернака, жертвами терору 1942–1943 рр. на Холмщині стали: голова повітового УДК в Грубешеві, 12 священників, 10 дяків, 11 агрономів, 15 вчителів, 15 вїтїв та їх заступників, 14 керівників волосних (гмінних) установ, понад 30 сільських старост (солтисів), близько 100 працівників українських культурно-освітніх та кооперативних установ. Тоді ж на Підляшші загинули: один голова УДК, 4 вчителів, 3 працівників кооперативних установ, 36 сільських активістів⁵¹. Зокрема, було вбито голову УДК у Білій відомого громадсько-політичного діяча Івана Пастернака. П’ять років він був сенатором Польщі (обраний 1922 р. за списком Блоку національних меншин), відстоюючи громадські і просто людські права українців Холмщини і Підляшшя. Він, власне, був засновником і першим головою УДК в Білій, першим головою Українського учительського об’єднання, першим головою Наглядової ради кооперативного руху. 23 травня 1943 р. “невідомі” злочинці напали на хату колишнього сенатора Івана Пастернака в селі Хорошинка, повіт Біла Підляська і тяжко поранили” його. Через день поранений помер в міській лікарні Білої⁵². За два місяці до вбивства Івана Пастернака така ж доля спіткала голову Грубешівського УДК Миколу Струтинського, котрий очолював цю українську установу з січня 1941 р. Вихідець з Галичини віддав життя за долю холмшаків. 19 березня на нього напали “невідомі справники”, а через день він помер у грубешівській лікарні⁵³. 22 березня в селі Пересоловичі вчинено напад 18-ти особової польської боївки на командира Української самооборони Якова Гальчевського-Войнаровського, де він проживав з сім’єю. Кілька годин колишній полковник армії УНР відбивався, але сили були нерівними. Він підірвав себе гранатою разом з нападаючими⁵⁴. Ще такий приклад з Володавщини: між 9 травня і 6 червня 1943 р. у тамтешніх

⁵⁰ Там само. С. 730.

⁵¹ Пастернак Є. Назв. праця. Док. 16. С. 426.

⁵² Холмська Земля. 1943. 13 червня.

⁵³ Холмська Земля. 1943. 4 квітня.

⁵⁴ Холмська Земля. 1943. 11 квітня.

селах загинуло десять українських урядовців – солтиси, їх заступники, мужі довір'я УДК та ін.⁵⁵

Не менше трагічною виявилася доля православних священників. В доповіді митрополитові Іларіонові 4 січня 1944 р. Холмсько-Підляська консисторія повідомляла, що майже всі діючі сільські священники (150 осіб) постраждали матеріально від постійних нападів польських боївок. Але далеко не всі священники, на яких нападали, залишилися живими. Прикладом цьому може слугувати доля священника Олексія Марцинкевича, який мав парафію в Шевні Замістського повіту. Перший раз на нього напали в березні 1943 р., вимагаючи, щоб залишив парафію і погрожуючи, що, коли не виконає вимоги, буде йому “гірше”. Другого нападу священник зазнав 16 липня. А за третім разом, хоча він і залишив парафію, його вбито⁵⁶. Мученицькою смертю разом з дружиною в селі Грабівець Грубешівського повіту загинув 28 жовтня 1943 р. протоіерей Павло Швайка.

Вибіркові вбивства визначних діячів і спалення окремих сіл, як виявилось, були лише прологом до масового знищення українців Холмщини і Підляшшя і вони розпочалися ще до трагедії поляків на Волині. Суцільне, сказати б – планове, паління сіл і поголовне вирізання тамошних українців, розпочалося в лютому 1944 р. Лише в Грубешівському повіті, разом із знищеними у травні 1943 р. селами, повністю зруйновано 52 села, де вбито майже 4 тис. українців⁵⁷.

Символом трагедії Холмщини є розправа над жителями великого села Сагринь та доцентне його зруйнування. Село налічувало 300 дворів. Напад на нього здійснено 10 березня 1944 р. До речі, того ж дня згоріли ще сім сіл Грубешівщини. В Сагрині була 20-особова група Самооборони⁵⁸. Тому туди стягалися люди із сусідніх сіл, сподіваючись, що ця група їх захистить перед нападниками. Напад на село вчинено добре озброєним загоном у 500 вояків. За даними місцевого священника, знищено 280 сільських хат, церкву, парафіяльні будинки, вбито від 600 до 800 сільських мешканців і тих, що шукали тут порятунку. Нападники знали, що люди є не лише в селі, але й ховаються на полях поза селом у т.зв. “схронах”, тобто виритих землянках, зверху замаскованих. Тому вояки йшли в поля, відшукували там свої жертви, торгували і вбивали

⁵⁵ Холмська Земля. 1943. 4 липня.

⁵⁶ Пастернак Є. Назв. праця. С. 427–428.

⁵⁷ Надбужанщина... Т. 2. С. 655–656.

⁵⁸ Пастернак Є. Назв. праця. С. 277.

їх. Потім грабували майно, захопивши коні і вози місцевих селян. Оргія грабежу тривала декілька днів⁵⁹. За іншими даними, на село напав загін у 600 вояків і знищив 812 жінок, дітей і старших віком чоловіків, бо молодь відійшла з села разом з підрозділом Самооборони⁶⁰.

Щоб закінчити зі справою Сагриня, звернемося до версії польських авторів. Під загальною редакцією професора Владислава Філяра 2000 р. другим виданням вийшла колективна праця “Перед акцією “Вісла” була Волинь”⁶¹. Там вміщений допис колишнього військовика 27 Волинської дивізії АК Бенедикта Юзефа “Холмщина – незабутня історія”. Подаючи себе за високоморальну і порядну людину, змішуючи праведне з грішним, він написав щиру неправду про Сагринь, у знищенні якого він брав безпосередню участь⁶². Якщо слідувати за ним, то 6 березня його, як представника 27-ої Волинської дивізії, поінформував керівник АК в Грубешеві, що “кілька днів перед тим затримано трьох попівських емісарів... з наказами та листівками із закликами, щоб 16 березня 1944 р. розпочати в південній частині Грубешівського і Томашівського повіту генеральну різню поляків”⁶³. Нібито під впливом тих закликів, а також розправ українців над польськими селянами в ряді місць Грубешівщини, було прийнято рішення напасти на Сагринь та інші українські села. Щоправда, про такі масові випадки, як пише автор, ніхто тоді не чув. Йшов процес одностороннього винищення практично беззахисних українців. Таким чином виходить, що серед превентивних заходів польських місцевих загонів, до яких долучилися загопи 27 Волинської дивізії АК, були спроби знищити військові сили українців (УПА, поліції і полків з дивізії “Галичина”), які тут ніби-то у вісім разів переважали польські. До загальної акції боротьби проти “загрози з боку українців”, за словами автора, було залучено не більше 3 тис. польських партизанів. Безпосередньо Сагринь заатакувало близько 800 з них, тобто більше, ніж наводять українські автори⁶⁴. Знуцанням над здоровим глуздом звучать слова автора про те, що перед наступом на село “атакуючі відділи АК і БХ отримали наказ, щоб вояки щадили цивільних людей”. Їхнім завданням було, за словами Б. Юзефа “оволодіння селом і вигнання з нього близько 600 дуже добре озброєних різунів. “Різунів” не виявилось, тому ніхто не згадував про “пощадку цивільних”. Як підсумовує цей ветеран: “Цілком

⁵⁹ Надбужанщина... Т. 2. С. 660.

⁶⁰ Пастернак Є. Назв. праця. С. 277.

⁶¹ Przed akcją “Wisła” był Wołyń. Materiały do studiów konfliktu polsko-ukraińskiego w drugiej wojnie światowej ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń wołyńskich i działalności OUN-UPA na obszarze południowo-wschodniej Polski pojażańskiej. Warszawa, 2000.

зрозуміло, що під час того кількогодинного важкого бою (тривав з 4 год. ранку до 1 години пополудні. – Ю.М.) за це до зубів озброєне і забезпечене бункерами село, полягла і цивільна людність, але того, на жаль, не вдалося уникнути”⁶⁵. Тоді, в тій масакрі загинула дружина двоюрідного брата батька автора цієї статті, яка поїхала до Сагриня відвідати своїх батьків і разом з ними, скатована і обещена, загинула.

Про інше село – Крупі в Красноставському повіті. Старий священник, настоятель церкви цього села, так охарактеризував поведінку польських підпільників щодо місцевих українців: “Немає в людській мові слів і відповідних висловів, щоб ними можна було докладно і достеменно віддати всі ті незлічимі види й роди моральних і фізичних мук, катування, калічення, мордування, убивства поодиноких людей і цілих родин, які мали місце в К[рупі] (від січня аж до травня цього (1944) року)”⁶⁶. Переслідування, жорстокі катування, різноманітні “контрибуції” закінчилися насильницьким наверненням українців на римо-католицизм на Великдень у травні того року. Перед селянами висунули вимоги: “Святкувати разом з нами! Святкувати Пасху в костелі! Перейти на католицьку віру! 15 травня – останній строк!”⁶⁷. Внаслідок таких заходів з парафії втекло 30 родин. Побито і покалічено тих, хто не встиг утекти, зруйновано 20 селянських осель, майже всіх пограбовано, 20 осіб застрелено, три особи в процесі навернення на католиків закатовано, двох людей зарізано пилою. Внаслідок такої “переконливої” агітації до костела загнано 450 селян. А при православ’ї залишилося кільканадцятьоро старих жінок і чоловіків⁶⁸.

Перелік кривд, заподіяних українцям Холмщини і Підляшшя польським підпіллям під час Другої світової війни можна продовжувати. Керівництво польського підпілля своїми антиукраїнськими заходами намагалося довести місцевих українців до того, щоб вони покинули свої споконвічні землі і перебралися деінде, зокрема за Буг. Про це є цілий ряд свідчень. Зокрема, командир 21-ої роти АК з Томашівського повіту М.Пілярський (“Гром”) передав підлеглим загонам розпорядження керівництва округу “псувати життя всім українцям, щоб вони з цього терену

⁶² Przed akcją “Wisła” był Wołyń... С. 143-154.

⁶³ Там само. С. 149.

⁶⁴ Там само. С. 149-150.

⁶⁵ Там само. С. 150.

⁶⁶ Надбужанщина... Т. 2. С. 663.

⁶⁷ Там само. С. 664.

⁶⁸ Там само.

якнайшвидше відійшли за Буг чи в інші місцевості. Не належить контактувати і співжити з українцями, з кожним кроком віддалятися від них, пам'ятати про всі кривди, заподіяні нашим родакам за Бугом і на терені Грубешівського повіту”⁶⁹.

Подальшим підтвердженням такого ставлення до місцевих українців може служити спеціальний наказ від 13 квітня 1944 р. командира Томашівського округу АК В.Щепанкевича (“Другак”, “Лось”) своїм підлеглим, в якому говорилося, що вони повинні негайно приступити до виселення українців з теренів, які контролюють, “в східному напрямку (Грубешівщина)”⁷⁰. Виконуючи наказ, місцеві командири повинні були: “1) Перекрити всі напрями на захід, щоб не дозволити українцям відходити в західному напрямку. 2) Мати загони, які увійдуть до українських сіл і вручать листівки (попередження про залишення села. – Ю.М.)... Зібрати всіх на збірних пунктах, дати їм напрямок відходу і вивести їх далеко в грубешівському напрямку. 3) Тих, хто чинить опір, ліквідувати”⁷¹. В листівках “До українського населення!”, підписаних місцевими керівниками польського підпілля Томашівщини, говорилося, що українці звідти “мусять вибратися негайно, найпізніше до 14.IV.1944 р. Напрямок евакуації: схід. Вийжджати на захід категорично заборонено”⁷².

До остаточного розв'язання “української проблеми”, як це хотіли зробити керівники польського підпілля на Холмщині і Підляшші, навесні 1944 р. не дійшло, оскільки в їх східну частину вступили загони УПА з Волині і Галичини, рятуючи від беззастережного винищення місцевих українців, вже суттєво стероризованих. В ситуації, що склалася, їм довелося вести боротьбу проти німецьких окупантів, польських і радянських партизанів. Якщо хтось доводить, що Українська самооборона, загони УПА чи підрозділи дивізії “Галичина” прибули на Холмщину, щоб нищити поляків – це якоюсь мірою відповідає дійсності, бо поляки почали поголовно винищувати українців. Як не трагічно, але то був час боротьби не на життя, а на смерть. Вина за загибель українців і поляків лежить на обох сторонах. Але українці на той час були впевнені, що без прийшлих загонів українська людність Холмщини і Підляшшя була б знищена. Зараз вже опубліковані, не лише на Заході, а й в Польщі і Україні, спогади окремих учасників походів на Холмщину і Підляшшя з метою захисту українського населення. Один з них, Іван Новосад

⁶⁹ Цит. за: Siwicki M. Op.cit. S. 55.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. С. 56.

⁷² Там само.

(“Стецько”), уродженець села Гдешина на Грубешівщині розповів, як він у складі загону “Ягоди” (Мар’яна Лукашевича) брав участь у відплатних акціях проти польських загонів і місць поселення поляків поблизу зруйнованих ними українських сіл⁷³.

Зі вступом радянських військ під кінець другої декади липня 1944 р. на терени повересневої Польщі ситуація змінилася. Радянські війська однаково поборювали і українські незалежницькі, і польські патріотичні сили. В основному така, з дозволу сказати, робота лягла на плечі підрозділів, військових частин і навіть з’єднань НКВС. Вони всіляко підтримували каральні сили “народної” Польщі, яка виникла всупереч більшості політичних сил держави, але завдяки зусиллям керівництва СРСР. Однак, у трикутнику – пролондонське підпілля, офіційна влада “народної Польщі” і радянські політичні та військові власті – всі мали на меті ліквідацію “українських націоналістів”, хоча серед трьох названих два останні чинники намагалися придушити перший.

У липні і на початку серпня радянські військові політпрацівники з “ініціативи” місцевих активістів, а такі в будь-якому суспільстві завжди знайдуться, проводили сільські сходини за прилучення Холмщини до УРСР як окрему область, до якої входили 6 райони, починаючи від Південного Підляшшя і закінчуючи Засянням. Самі проекти створення такої області, підготовлені за завданням Микити Хрущова, як і його лист до Сталіна та інші архівні документи, побачили світ уже в незалежній Україні. Тоді ж по селах мітингували і збирали підписи за приєднання до УРСР. Виснажені і зневірені в будь-яку справедливість місцеві українці досить одноставно підтримали таку ідею, про що свідчить чимало їх письмових заяв. Ентузіазму додавало те, що Ніна Кухарчук з села Василева була дружиною Микити Хрущова, який, за чутками, дуже хотів приєднати Холмщину до материкової України. Національна свідомість холмщаків і підляшуків була значно нижчою від українців на інших західних землях, але й вона почала пробуджуватись. Цьому на той час найбільше сприяла політика правих і лівих польських політичних сил.

Однак, дуже швидко під тиском радянських органів рух за приєднання Холмщини до України поступився рухові за “добровільне” переселення. Опосередковано на це вказує згадана супровідна записка до листів-прохань холмщаків. Спроби Хрущова створити Холмську область зависли в повітрі. Невипадково Холм було проголошено місцем створення Польського комітету національного визволення і проголошення

⁷³ Закерзоння. Спогади вояків Української Повстанської Армії. Т.1 / Ред. Богдан Гук. Варшава: Український архів, 1994. С. 200-208 і ін.

ним саме звідти маніфесту “До польського народу!” 22 липня 1944 р. Було добре відомо, що ПКНВ – установа, яка за задумом керівництва СРСР, мала виконувати функції тимчасового уряду “народної Польщі”, створено не 21 липня 1944 р., а ще раніше на теренах Радянського Союзу, під особистим суворим контролем Сталіна. То чому ж місцем його проголошення обрано Холм? Тому, як сказала колись Ванда Василевська, проживаючи в Києві, знаному українському історикові-полоністові Павлові Калениченкові, щоб ні в кого не було сумніву, до якої держави мала належати Холмщина⁷⁴.

Отже, після політичного вирішення долі Холмщини і Підляшшя, разом з іншими етнічними українськими землями Закерзоння, в кремлівських кабінетах, пропозиції Хрущова залишилися без відповіді, а серед місцевих українців, замість приєднання їх теренів до УРСР, розгорнулася широко розрекламована кампанія виїзду “під залізну руку Сталіна”, як висловився на сільському сході в Новосілках під кінець вересня 1944 р. (тобто, після підписання Угоди 9 вересня про обмін населенням між УРСР і Польщею) один колишній член Компартії Західної України, закликаючи людей до переселення. Згодом, уже в Рівненській області, він був засуджений за “буржуазно-націоналістичну діяльність” на Холмщині, хоча він до неї не мав ані найменшого відношення, оскільки свято вірив у визвольну місію Радянського Союзу і симпатизував радянським партизанам⁷⁵.

Польська сторона з полегшенням сприйняла угоду про переселення, проте не хотіла випустити майна. Особливо дошкульними щодо українців у цьому плані виявилися дії польського підпілля і місцевого польського населення. З іншого боку, і українське національне підпілля намагалося не допустити вивозу місцевого населення, яке в масі своїй не хотіло покидати свої з прадідівських часів місця. Траплялися випадки застосування насилля з боку українського підпілля щодо місцевих активістів виїзду до УРСР. Це давало підстави представникам радянських евакуаційних властей змішувати до купи (очевидно, виходячи з класово-ідеологічних позицій) програму і безпосередні дії українських і польських незалежницьких організацій. У донесенні заступника головного уповноваженого уряду УРСР у справах евакуації Кальненка на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Коротченка від 5 березня 1945 р. знаходимо таке: “АК і ОУН розв’язали терор в усіх повітах, з яких евакуюється українське

⁷⁴ З особистого архіву автора.

⁷⁵ З особистого архіву автора.

населення. Вбивають і грабують, переважно в Грубешівському повіті. В лютому 1945 р. тут зареєстровано понад 20 випадків масового пограбування. Пограбовано близько 250 господарств. Забрано 219 коней, 111 корів і 112 свиней, домашні речі і харчі⁷⁶. 6 квітня 1945 заступник Миколи Підгорного Кальненко повідомляв до Києва, що лише за березень за неповними даними аківцями (очевидно, в даному випадку АК в донесенні виступала як збірний образ всього польського некомуністичного підпілля) спалено 959 українських господарств, пограбовано – 500, вбито і поранено 925 українців, забрано 500 коней, 520 корів, здійснено п'ять замахів на радянських працівників евакослужби⁷⁷. В наступному донесенні Кальченко повідомляв, що за квітень, знову за неповними даними, спалено 180 українських господарств, пограбовано – 139, вбито і поранено 620 українців, відібрано 7 коней і 139 корів, здійснено 8 нападів на радянських працівників⁷⁸. До речі, в документі зазначено, що “ненависть між поляками і українцями зростає з кожним днем. В усіх повітах Польщі, охоплених евакуацією населення (українського. – Ю.М.) зареєстровано масові підпали українських сіл, грабежі і вбивства українського населення”⁷⁹.

Наведені в повідомленнях факти стосувалися всіх українських етнічних земель Закерзоння. Причому з весни 1945 р. терор щодо українців з Холмщини і Підляшшя все більше переносився на південь – на Засяння і Лемківщину, оскільки там більше опиралися виселенню. Дуже показовим прикладом розправи над українцями стала екзекуція села Верховини, що на стику Красноставського і Холмського повітів. Його знищення відбулося 6 червня 1945 р., тобто вже після закінчення війни в Європі. На той час з Холмщини і Підляшшя вже було вивезено більшу частину українців до УРСР. Факт цей загалом досить відомий. Але його годі оминати, оскільки він зайвий раз підкреслює спроби з польського боку нищити українців на засадах збірної відповідальності. Отже, згаданого дня чотири загони НСЗ під керівництвом капітана “Шареро” взяли до виконання наказу “вбити всіх до одного жителів села Верховини”, щоб таким чином запобігти “подальшому винищенню поляків та їх родин”. Протягом трьох годин – між 12-ою і 15-ою – “вбито 194 особи лише українського походження” (в селі проживало декілька польських родин). Вбито всіх, хто потрапляв під руку, а “молодих

⁷⁶ Siwicki M. Op.cit. S. 372.

⁷⁷ Там само. Док. 78. С. 379.

⁷⁸ Там само. Док. 79. С. 383-384.

⁷⁹ Там само. С. 382.

катовано”. Майно вбитих і тих, кому пощастило уникнути смерті було пограбовано. Нападники з великим обозом пограбованого, не маскуючись, подалися далі. Проте зустрілися з підрозділами радянських військ НКВС. Під час бою вони зазнали людських втрат, загинув капітан “Шари”, інші керівники акції та рядові її виконавці. Втратили також все нагробоване, зброю⁸⁰.

За наявними даними, з Польщі до України протягом 1944–1946 рр. евакуйовано 482880 українців. Перший ешелон з ними відійшов із залізничної станції Володимир-Волинський. Пасажирами 28 вагонів стали 290 жителів с. Стрільці Грубешівського повіту разом зі своїм майном. Останній збірний ешелон у складі 15 вагонів з 71 українцем відійшов від станції Буг Володавський 12 липня 1946 р. Таким чином перший і останній переселенські потяги з українцями відійшли з холмсько-підляських земель⁸¹. На цьому практично переселення до УРСР закінчилося, хоча близько однієї тисячі українців до останньої декади листопада того року ще переселено з Польщі до України⁸². Скільки ж вивезено українців з Холмщини і Підляшшя? Якщо виходити з цитованого тут документу, то 193 тис. 420 осіб або понад 94%⁸³. За офіційними польськими даними, напередодні акції “Вісла”, тобто на початок 1947 р. у Польщі мало залишитися приблизно 20 тис. українців. Виявилось, що то неправда, бо під час депортаційних заходів на т.зв. “понімецькі землі” вивезено щонайменше 150 тис. українців. До того ж, за підрахунками Мирослава Трухана, її уникли 50 – 60 тис. українців, в т.ч. 20-30 тис. на Холмщині і Підляшші⁸⁴. Наскільки це відповідає дійсності, важко сказати. Проте, бодай частково, це мало місце. Зокрема, вдавалося уникнути вивезення ні до УРСР, ні у ході акції “Вісла” ціною зречення своєї національно-релігійної приналежності. Їх діти і внуки стали переважно стовідсотковими католиками і поляками.

Радянський Союз всіляко підтримував зміцнення ладу “народної демократії” в Польщі, який сам насадив. А це вимагало подолання опору тих польських політичних сил, які цього не хотіли, а також українських національно-визвольних сил, які діяли у південно-східних регіонах країни. Обидва незалежницькі чинники – польський і український –

⁸⁰ Pająk H. Za samostijną Ukrainę. Lublin: Retro, 1992. S. 88-89.

⁸¹ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. С. 230-231.

⁸² Підрах. за: Там само. С. 231-232.

⁸³ Підрах. за: Там само. С. 233.

⁸⁴ Трухан М. Українці в Польщі після Другої світової війни. 1944–1984. Нью-Йорк, 1990. С. 32.

перебували між собою у стані конфлікту. Спроби пошуку примирення були ще під час війни. Вони виходили з українського боку. Польська сторона їх здебільшого не сприймала.

Можливість порозуміння засвідчив спільний напад 120 вояків УПА і 25 вояків АК 28 травня 1945 р. на гарнізони радянського батальйону НКВС і польської служби безпеки, приміщення місцевого комітету Польської робітничої партії, пошту в Грубешеві. Внаслідок спільної атаки вбито 15 радянських і польських військовиків, визволено 20 в'язнів, зруйновано будівлю польської служби безпеки, спалено шість житлових будинків, знищено документи ППР.

Опинившись поза законом у власній державі польське незалежницьке підпілля волею-неволею йшло хоча б на тактичну співпрацю з УПА. Щоправда, у цій справі, як на мене, варто розрізняти становище польських і українських підпільників хоча б у тому, що метою польсько-радянських акцій проти УПА була їх фізична ліквідація з наступним розв'язанням “українського питання” як такого. Що ж стосується польського підпілля, то воно, йдучи на тактичну співпрацю з українським, з одного боку, вважало існуючий стан справ тимчасовим, що в подальшому підтвердилося, а з іншого – воно ні за яких обставин не мало наміру відступати від політичної лінії на територіальну цілісність Польської держави.

Тим не менше, протягом 1945–1946 рр. мали місце спроби нав'язати контакти між УПА і ВіН, що виявив великий судовий процес 1947 р. проти керівників Люблінського округу ВіН, звинуваченого у співпраці з УПА. В матеріалах звинувачення значилися обміни документами, зв'язківцями. Фігурувало навіть прийняття представника Української головної визвольної ради, який нібито просив допомоги у пересиланні матеріалів до Лондону, а також встановлення контактів на рівні керівництва УГВР і ВіН⁸⁵. Важко сказати, чи такий факт мав місце, але восени 1945 р. велося листування між керівником оперативного відділу УПА на терені Холм – Володава – Біла Підляська “Кригою” та його польським відповідником “Дзіритом” про налагодження взаємодії⁸⁶.

Підсумовуючи сказане про спроби польсько-українського порозуміння під час війни та по її закінченні, можна сказати, як вважає дослідник цього питання Роман Дрозд, що “з обох боків почала формуватися думка про потребу припинити подальшу боротьбу, а навіть розпочати взаємні переговори”⁸⁷. Далі вчений констатує, що “навесні 1945 р. дійшло до

⁸⁵ Там само. С. 67.

⁸⁶ Там само. С. 68-72.

⁸⁷ Drozd R. *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*. Warszawa: Tyrsa, 2001. S. 40.

локального порозуміння між АК – ВіН та УПА на південно-східній Люблінщині. Подібного порозуміння досягнуто восени 1945 р. на Підляшші. Внаслідок цього не лише розмежовано сфери впливу і взято зобов'язання до взаємодії в боротьбі з УБ (Управління безпеки. – Ю.М.), КВБ (Корпус внутрішньої безпеки. – Ю.М.) і НКВС, але також постановлено припинити взаємні напади на польські та українські села”. Більше того, в грудні 1945 р. польська сторона пообіцяла українській допомогі в уникненні насильницького виселення⁸⁸. На думку деяких польських вчених, підпільне польське керівництво вважало, що виселення українців з Польщі (очевидно з Західної Галичини) на перспективу може унеможливити повернення їй Львова⁸⁹.

Мали місце в ті часи непоодинокі випадки провокацій з боку радянських військ НКВС з метою підсилення польсько-української ворожнечі, щоб потім розправитися як з українським, так і польським підпіллям. Яскравим прикладом цьому служить те, що сталося в містечку Динові між Перемишлем і Ряшевом (то вже не Холмщина, але випадок показовий). У цій місцевості українські й польські підпільні загони в силу домовленості між собою на той час не здійснювали нападів на польські чи українські села. Енкаведисти напали на Динів під виглядом загону УПА (до речі, на теренах Західної України діяло чимало таких псевдозагонів). Польське населення вчинило опір і викликало на допомогу військо. Батальйон, що надійшов з допомогою, приступив до знищення “бандерівців”. Перед загрозою повного знищення підрозділу НКВС його командир зважився на розпачливий крок – деконспірацію. Через кілька днів навколишні польські села, які також надавали допомогу Динову, були зруйновані радянськими енкаведистами і польськими убивцями, знову ж таки під виглядом “бандерівців”, а їхні мешканці вивезені⁹⁰. А ось про що йшлося в інструкції ЦК ППР з 1945 р. За № 1/25/45/Z щодо подібних випадків: “Всіма інцидентами між поляками і українцями на прикордонні потрібно нехтувати. Можна навіть провокувати інциденти. Наша справа на тому нічого не втратить. Зброя українців спрямована виключно проти фашистів з АК. В порозумінні з НКВС не допускати, щоб військо чи міліція інтервенювали у цьому напрямку”⁹¹.

⁸⁸ Drozd R. Op.cit. S. 41.

⁸⁹ Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK – WiN i UPA. 1945 – 1947. Warszawa, 1997. S. 85-121.

⁹⁰ Там само. С.163; Drozd R. Op.cit. S. 40.

⁹¹ Motyka G., Wnuk R. Op.cit. S. 40.

Провал плану повного виселення українців до УРСР спонукав правлячі кола “народної Польщі” спробувати “розв’язати” українську проблему в кордонах своєї держави. На це вказують документи осені 1946 р. Зокрема, в листопаді того року на ім’я генерального секретаря ЦК ППР Владислава Гомулки, який виконував також обов’язки віцепрем’єра та міністра “повернених земель” (переданих після війни Польщі від Німеччини), подано документ, в якому пропонувалося остаточно розв’язати українську проблему “шляхом примусового переселення (українців. – Ю.М.) на повернені землі до однієї чітко визначеної місцевості, яка перебувала б під пильним контролем органів безпеки”, бо, мовляв, “на майбутнє не можна розраховувати на лояльність цих людей щодо держави”⁹². Розпочата 28 квітня 1947 р. акція “Вісла” тривала як військово-політична операція три місяці, хоча її завершення затяглося на досить тривалий час. За даними польського генштабу, було виселено понад 140,5 тис. українців та членів змішаних українсько-польських родин, в т.ч. з Люблінського воєводства, тобто з Холмщини і Підляшшя трохи менше 45 тис. осіб⁹³.

Якщо говорити про Холмщину, то тут тепер є десь 150 православних цвинтарів, які вже майже шістдесят років є суцільною руїною, навіть у самому Холмі. На колись боголюбній Холмщині діє до десяти православних церков, які обслуговує ще менша кількість священників. Повністю відсутні українські школи чи осередки культури. Однак, заради справедливості слід зазначити, що протягом останньої декади відбуваються певні зрушення на краще. Виник і діє Союз українців Підляшшя, виходить часопис “Над Нарвою і Бугом”, неперіодично з’являється «Холмський вісник», редагований доктором історії з Любліна Григорієм Купріяновичем. Мають місце спроби відкрити пункти навчання української мови тощо. Навряд, чи особливу користь принесла й польському суспільству брутальна розправа з його складовою частиною – українцями. Так чи інакше, у взаємному поборюванні на Холмщині і Підляшші гинули й поляки, хоч на порядок менше. Колись великі села з розвинутою інфраструктурою (звичайно, відповідною тим часам) перетворилися на невеликі виселки з нежиттєздатними кооперативами чи державними сільгоспами. За даними польської статистики, в 1950 р. облогували 255 тис. га колись оброблюваних земель, в т.ч. близько 112 тис. га в Люблінському воєводстві⁹⁴.

⁹² Akcja “Wisła”. Dokumenty / Opr. E. Misiło. Warszawa, 1993. S. 19.

⁹³ Макар Ю. Акція “Вісла”: характер та наслідки для українців Польщі // Pamiętny rok 1947. Rzeszów: WSP, 2001. S. 193-194.

⁹⁴ Макар Ю. Назв. праця. С. 197.

Про Холмщину і Підляшшя, не лише з польського боку, але й з українського довго практично не згадувалося, хоч те, що там творилося ще до подій на Волині, маловідомо громадськості. Етнічна чистка наших земель передбачалася заздалегідь і незалежно від того, сталася б трагедія на Волині, чи ні. Українці Холмщини і Підляшшя мали або стати католиками (не греко-католиками) і, відповідно поляками, або їх там не повинно було бути взагалі. Вони мали покинути ці терени або там загинути.

Можна зрозуміти польських вчених, політиків, коли вони вболівають за загиблими поляками і тими, хто змушений був покинути Волинь чи Східну Галичину та їхніми нащадками. Але при тому вони не повинні забувати і про тих, кого так само жорстоко вбивали поляки на Холмщині та Волині. Видається, важку українсько-польську спадщину можна подолати швидше, якщо Українська держава послідовніше керуватиметься власними національними цінностями. Польська сторона, треба сподіватися, зрозуміє українську. І на шляхах конструктивної співпраці обидва суспільства зможуть знайти дорогу до поєднання, як це зробили ті ж поляки з німцями чи німці з французами. Шлях єдиний: взаємне примирення, взаємне вибачення. Іншого просто немає, якщо представники України і Польщі бажають добра своїм народам, то вони повинні шукати те, що їх єднає.

Grzegorz KUPRIANOWICZ

**PROJEKTY “ROZWIĄZANIA” KWESTII UKRAIŃSKIEJ
NA CHEŁMSZCZYŹNIE I PODLASIU POŁUDNIOWYM
W DRUGIEJ POŁOWIE LAT TRZYDZIESTYCH XX WIEKU**

W drugiej połowie lat trzydziestych XX w. terenem szczególnie aktywnej polityki narodowościowej państwa polskiego stały się Chełmszczyzna i Podlasie Południowe. Te dwa regiony były specyficznymi, ponieważ znaczny odsetek ich mieszkańców stanowiła ludność ukraińska lub pochodzenia ukraińskiego, a jednocześnie przez polskie społeczeństwo i władze państwowe były one postrzegane jako rdzenne ziemie polskie. Były to przy tym regiony należące do centralnej części państwa, co miało również kontekst strategiczno-militarny. Miejscowa ludność ukraińska dopiero od lat pierwszej wojny światowej weszła w okres masowego formowania się nowoczesnej świadomości narodowej i proces ten trwał przez cały okres międzywojenny, co było dodatkowym czynnikiem, który stymulował polskie władze państwowe do zatrzymania procesu przemiany spokojnych “Rusinów” w świadomych narodowo Ukraińców.

W drugiej połowie trzeciej dekady XX w. kwestia ukraińska na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym stała się przedmiotem szczególnego zainteresowania polskiej administracji państwowej różnych szczebli, szczególnie administracji wojewódzkiej i wojska. Rezultatem tego było sformułowanie projektów “rozwiązania” kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym. Projekty te przewidywały nie tylko konsekwentną politykę wzmocnienia polskości i przeciwdziałanie aktywności ukraińskiego ruchu narodowego – jak miało to miejsce do tej pory, ale przewidywały również aktywne działania administracji państwowej i społeczeństwa polskiego, których celem była istotna zmiana struktury etnicznej tych regionów i ostateczne “rozwiązanie” kwestii ukraińskiej na tym terenie.

Zmiana polityki narodowościowej państwa polskiego w stosunku do ludności ukraińskiej Chełmszczyzny i Podlasia Południowego, wyraźnie dostrzegalna od 1935 r., była skutkiem nie tylko ewolucji samej polityki narodowościowej, ale procesów znacznie szerszych, które dotyczyły wszystkich sfer życia państwa. Rok 1935 przyniósł znaczące zmiany w funkcjonowaniu obozu rządzącego w Polsce, związane ze śmiercią marszałka Józefa Piłsudskiego. Równocześnie w obozie piłsudczykowski nastąpiły zmiany o charakterze ideowym, dotyczące rozumienia roli narodu i państwa oraz zmierzające w kierunku przejmowania wielu haseł i postulatów z ideologii Narodowej Demokracji. Zamiast państwa, jak dotychczas głoszone w obozie piłsudczy-

kowskim, najwyższą wartością stawał się naród, jak stwierdzano wówczas: “[...] trzonym kierowniczym naszego państwa, jego organizatorem jako główną siłą ponoszącą też odpowiedzialność za losy Rzeczypospolitej – jest Naród Polski”.¹ Kierunkami ewolucji ideowej obozu rządzącego stały się w tym okresie nacjonalizm, katolicyzm i totalizm.²

Oczywiście musiało to przynieść zmiany także w kształcie polityki narodowościowej, która zaczęła ewoluować w nowym kierunku już przed rokiem 1935.³ Zaczęto jednoznacznie utożsamiać interes państwa z interesem narodu polskiego. W polityce narodowościowej nastąpiła ostateczna ewolucja od koncepcji asymilacji państwowej ku asymilacji narodowej. Schyłano się ku pogładowi, że państwo powinno czuwać nad przebiegiem procesów narodowościowych, aby obce grupy etniczne nie uświadamiały się narodo-wo. Sprzyjano jednocześnie zwiększeniu się potencjału narodu polskiego. Wyraźnie stwierdzano, że polityka narodowościowa powinna być realizowana przez dwa podmioty: instytucje państwowe i “zorganizowane społeczeństwo polskie”.⁴

Wykryształizowały się trzy uzupełniające się wzajemnie programy polityki państwa wobec ludności ukraińskiej:

- oddzielenie części terytoriów z ludnością ukraińską (popieranie regionalizmów, utrzymanie kordonu sokalskiego),
- polonizacja obszarów na pograniczu polsko-ukraińskim i niektórych grup ludności,
- kolonizowanie słabo zaludnionych terenów i nasycenie elementem polskim obszarów zamieszkałych przez świadomą narodowościowo ludność ukraińską.⁵

Właśnie Chełmszczyzna i Podlasie Południowe były terenem idealnym dla realizacji tych programów i w tę stronę zostały skierowane koncepcje i projekty przedstawione na odbytym jeszcze przed zmianą układu sił w obozie rządzącym poufnym ‘Zjeździe poświęconym mniejszości ukraińskiej w Województwie Lubelskim’. Zjazd odbył się 31 stycznia 1935 r. w Lubelskim Urzędzie Wojewódzkim (UWL). Obok wojewody Józefa Różnieckiego i urzędników administracji ogólnej (starostowie, naczelnicy wydziałów UWL) wzięli w nim udział przedstawiciele wojska z dowódcą Okręgu Korpusu II (OK II) gen. bryg. Mieczysławem Smorawińskim⁶. Na konferencji wszech-

¹ W. Paruch, *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926-1939)*, Lublin 1997, s. 250.

² Ibidem, s. 247-255.

³ Por. A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*, Wrocław 1979, s. 206-208.

⁴ W. Paruch, *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej...*, s. 256-270.

⁵ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej...*, s. 212-213.

⁶ Wśród nich m. in. kierownik Samodzielnego Referatu Bezpieczeństwa Wojennego mjr Bryłański, kierownik Samodzielnego Referatu Informacyjnego kpt. Wacław Michowski, płk Stefan Iwanowski, kpt Nowak.

stronnie przedstawiono kwestię ukraińską w województwie lubelskim w różnych jej aspektach.⁷ Konstatowano konieczność wszechstronnych działań w celu rozwiązania kwestii ukraińskiej na tym terenie z udziałem całego społeczeństwa. Jeden z referentów ubolewając, że społeczeństwo polskie "nie orientuje się w politycznej sytuacji ruchu ukraińskiego i nie przejawia zupełnie żadnego zainteresowania sprawą ukraińską uważając, że w drodze zarządzeń administracyjnych da się problem ukraiński całkowicie rozwiązać", stwierdzał: "Kwestia ukraińska musi stać się problemem, w rozwiązywaniu którego wezmą udział wszyscy, którzy po polsku myślą i czują." A dalej: "Nie należy się łudzić, by w drodze takich czy innych zarządzeń administracyjnych na przestrzeni kilku, czy kilkunastu miesięcy, udało się rozwiązać problem ukraiński. Na to potrzeba lat i pracy pokoleń."⁸

Przedstawiciele wojska zaproponowali podjęcie stanowczych działań mających na celu zlikwidowanie kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie. Kpt. Wacław Michowski stwierdził:

"Państwo musi wyzbyć się szkodliwej dla siebie, za daleko posuniętej i nieuzasadnionej istotnymi stosunkami w terenie tolerancji. W imię własnej egzystencji musi na terenie Chełmszczyzny zlikwidować całkowicie zagadnienie mniejszości ukraińskiej, a przynajmniej sprowadzić je do roli drobnego zagadnienia, jakim jest sprawa kolonistów czeskich na Wołyniu i niemieckich w powiecie chełmskim."

Inny z referentów, z kolei, stwierdzał jednoznacznie: "Dążymy do całkowitego opanowania przez żywioł polski terenów, położonych między Wieprzem a Bugiem."⁹ Referent Dowództwa OK II zaproponował podjęcie w tym celu stanowczych i różnorodnych działań.

Tak stanowcze stanowisko zmusiło wojewodę lubelskiego J. Różnieckiego tonowania nastrojów i stwierdzenia, że:

"Polityka silnej ręki w stosunku do obywateli nastrojonych do państwa nieprzychylnie, nie jest metodą eksterminacji narodowości, której musimy unikać."

⁷ Tematy ogłoszonych referatów były następujące: Kwestia ukraińska w województwie lubelskim, Mniejszość ukraińska a bezpieczeństwo Państwa, Polityka oświatowa na terenach niejednorodnych pod względem narodowościowym, Mniejszość ukraińska w świetle zagadnień wyznaniowych, Zagadnienie spółdzielczości na terenach o ludności mieszanej, Mniejszość ukraińska a sprawa reform rolnych.

⁸ Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej APL], Urząd Wojewódzki Lubelski Wydział Społeczno-Polityczny [dalej UWL WSP], sygn. 430, s. 387-388. Referat J. Fischera pt. Zagadnienie spółdzielczości na terenach o ludności mieszanej, przygotowany na zjazd "Kwestia ukraińska na terenie Województwa Lubelskiego" 31 I 1935 r. w UWL.

⁹ APL, UWL WSP, sygn. 430, s. 325. Referat Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego pt. Polityka oświatowa na terenach niejednorodnych pod względem narodowościowym, przygotowany na zjazd "Kwestia ukraińska na terenie Województwa Lubelskiego" 31 I 1935 r. w UWL.

W przemówieniu podsumowującym konferencję wojewoda J. Różniecki zarysował główne kierunki polityki państwa wobec kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu. Na wstępie stwierdzał, że “większość ludności tych terenów czuła się Polakami, a obecny stan sztucznie przez rusyfikację i okupantów został wywołany”.¹⁰ W kwestii ukraińskiej na tym terenie wyróżniał dwie zasadnicze aspekty: “rola Cerkwi Prawosławnej” i “nastroje nacjonalistyczne ludności ukraińskiej”.

W odniesieniu do pierwszego aspektu konstatował:

“[...] Od czasu odzyskania niepodległości Cerkiew Prawosławna była czynnikiem rusyfikacyjnym, zaś w ostatnich latach zaczyna grać rolę czynnika ukrainizacyjnego.

Rola Cerkwi musi odpowiadać polskiej państwowej racji stanu, a więc być czynnikiem oddziałującym w duchu tej racji stanu, wiązać obywateli w pierwszym rzędzie z Państwem Polskim, a w odniesieniu do Lubelszczyzny musi być czynnikiem polonizacji.

Dążymy do polonizacji Prawosławia.

Cerkiew Prawosławna z tendencjami rusyfikacyjnymi (góra hierarchji cerkiewnej) względnie ukraińskimi (niższy kler i wierni) działać będzie zawsze odśrodkowo w stosunku do Państwa Polskiego.

Idąc dalej natknijemy się na ważne bardzo zagadnienie: różnice wyznaniowe wśród ludności. I tu odrazu wyłonią się pytania – czy asymilacja narodowa, do której dążymy jest jednoznaczna z jednością religijną? Uważam, że nie. Dziś [...] kwestja jedności religijnej nie jest rzeczą istotną. [...] Zresztą tak się u nas ułożyły stosunki, że Rzym chciałby na naszych ziemiach zrobić ośrodek wypadów na wschód, a przygotowanie tego ośrodka robi się w sposób wielce dla państwa i narodu polskiego szkodliwy. Wszelkie misje czy greko-katolickie, czy wschodnio-słowiańskie dążą do odseparowania się od polskości, a zatem jako szkodliwe nie mogą być popierane. Poczynania rzymsko-katolickie wobec przyzwyczajenia ludności do pewnych form obrzędowych dużego powodzenia mieć nie mogą. Pozostaje więc spolszczenie prawosławia – i w tym kierunku nasza praca idzie i iść powinna. [...]”

Odnosząc się zaś do drugiej dziedziny:

“Wychodząc z założenia, że celem naszej polityki jest spolszczenie terenu, a więc asymilacja, musimy się zastanowić w jakich warunkach ta asymilacja może mieć powodzenie.

Niewątpliwie asymilować można te tylko elementy, które stanowią odpowiednie do tej akcji podłoże, a więc nastrojowo są przygotowane. Im bardziej przyjaźnie będzie mniejszość nastrojona do Państwa względnie narodowości polskiej, tem łatwiejszą i szybszą może być asymilacja.

¹⁰ APL, Urząd Wojewódzki Lubelski Wydział Ogólny, sygn. 360, s. nlb.

Zatem w naszej polityce musimy zawsze iść takimi drogami, które nie psują przyjaznego nastroju w stosunku do państwa i narodowości polskiej.

Zastanowić się musimy w jaki sposób tworzy się takie nastroje; czy drogi na tem oparte prowadzą do zespolenia z państwem, czy też pogłębiają odrębność i uświadomienie mniejszości narodowej.

Istnieją dwie drogi: pozytywna i polityka silnej ręki. Pozytywna droga jest to odpowiednia akcja społeczno-kulturalna i gospodarcza, a więc podniesienie kulturalno-gospodarcze mniejszości na tle tradycji kulturalnej polskiej, gospodarcze wiązanie z ośrodkami i organizmem gospodarczym polskim, szkoły polskie – nauka religii – prasa – radio, oświata pozaszkolna – spółdzielczość itp. Wszystkie te akcje powinny wychodzić z ośrodków polskich – a nie jak dotychczas prasa – ze Lwowa – spółdzielczość ześrodkowana w R. S. U. K. itp.

Zwolennicy silnej ręki dowodzą, że polityka pozytywna wzmacnia świadomość i siły mniejszości, która zarazem coraz bardziej separatystycznie się nastraja.

Rzeczywistość jednak w każdej mniejszości przedstawia się dwojako, część społeczeństwa stanowi podłoże do akcji pozytywnej, część zaś, stosunkowo mała na naszym terenie, jest tak nastrojona, że praca kulturalna – społeczna i gospodarcza nie zmienia tendencji separatystycznych.

Zatem brać rzeczywistość taką, jaka jest, dzielić na odłamy dla państwowości pozytywne i na odłamy o orientacji odmiennej, na obywateli odłamu umiarkowanego i nastrojonych antypaństwowo. Do pierwszej grupy obywateli będziemy odnosić się pozytywnie, t. j. zdobywać ją kulturalnie i gospodarczo, do drugiej będziemy stosować politykę silnej ręki.

W rozumowaniu tym używam określenia grupa obywateli, gdyż dotychczas z takimi mamy do czynienia, jeszcze nie zorganizowanymi w stronnictwa; na przyszłość nie mogą powstawać stronnictwa czy ugrupowania mniejszościowe o wyraźnym obliczu politycznym.

Zaznaczam, że polityka silnej ręki w stosunku do obywateli nastrojonych do państwa nieprzychylnie nie jest metodą eksterminacji narodowości, której musimy unikać.¹¹

Następnie wojewoda przedstawił ogólne metody i środki realizacji tych założeń w zakresie polityki rolnej, wyznaniowej, personalnej, oświatowej, w konkluzji zaś ostrzegął:

“Wiadomo, że każda akcja wywołuje kontrakcję. Wiedzą Panowie jak każde niezręczne posunięcie może być wykorzystane przez przeciwnika. Nie możemy dopuścić, aby ukraińcy na naszym terenie mogli z jakiegokolwiek posunięcia władz stworzyć swoją Wrześcię [powinno być Wrześnię – G.K.] lub <Wóz Drzymały>. [...] Wszelkie jednak [...] zbyt silne wzmoczenie i propaganda kursu polonizacyjnego, mogłyby wywołać wprost fatalne dla naszej akcji następstwa.

¹¹ APL, UWL WSP, sygn. 430, s. 278-281.

Praca cicha, spokojna, ale ciągła da napewno lepsze wyniki, niż wyraźne szturmowanie nacjonalistycznych ośrodków i tendencji ukraïnizmu.

[...] Panowie widzą trudności tylko po drugiej stronie frontu, a zapominają o nastawieniu naszego społeczeństwa. [...] nie mogą mieć nadziei, by program państwowy mógł być przez nasze pokolenie szybko i całkowicie przyswojony. Długo jeszcze polak-prawosławny będzie neofitą, <moskalem>, czy <hajdamaką> i będąc wykluczonym ze społeczeństwa ruskich endeków, u nas będzie obywatelem niepewnym – drugoklasowym.

Mimo jednak tych trudności nie możemy odkładać polonizacji Nadbuża, aż do czasu wychowania swojego społeczeństwa. Musimy prowadzić ją zdając sobie sprawę z kłód, rzucanych nam pod nogi z jednej i z drugiej strony.

Akcja polonizacyjna musi pójść etapami i musi być dostosowaną do terenu. Gdzie będzie możliwe pójście w szybszym tempie, gdzieindziej będzie się posuwać krok za krokiem. Poszczególne pociągnięcia muszą być przemyślane wszechstronnie, aby nie wywołały szkodliwej kontrakcji. W razie złego obliczenia się, lepiej się cofnąć, niż wywołać otwartą wojnę, mogącą się rozszerzyć na dalsze nawet tereny.”¹²

Podkreślał też, że “nie należy tworzyć na zewnątrz wielkiego zagadnienia ze spraw mniejszościowych. Wszelkie zjazdy, konferencje, obrady – zawsze wywołują pewien odgłos w terenie i mogą spowodować zwiększenie uwagi strony przeciwnej.” Akcją w terenie powinien kierować starosta.¹³

Na zakończenie konferencji wojewoda przedstawił *Wytyczne w sprawie ustosunkowania się do zagadnienia ukraińskiego na terenie Województwa Lubelskiego*¹⁴, które “będą realizowane odpowiednio do indywidualnych warunków miejscowych”¹⁵. Zawierały one w 35 punktach szczegółowy i długofalowy program likwidowania “zagadnienia mniejszości ukraińskiej” na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym i pozyskania jej “trwale dla Państwa oraz kultury i narodowości polskiej”.

Teoretycznym założeniem tego programu była teza, że “element ukraiński można pozyskać [...] tylko metodami pozytywnymi, obliczonymi na dłuższy okres działania, nie powodującymi uprzedzeń i zadrażnień”, a realizowany miał on być w “planowej i skoordynowanej akcji”.

W propozycjach szczegółowych *Wytyczne...* przewidywały jednak działania niewiele mające wspólnego z programem pozytywnym. Najważniejsze tezy *Wytycznych...* były następujące:

- odseparowanie Chełmszczyzny i Podlasia od środowisk ukraińskich Galicji i Wołynia;

¹² Ibidem, s. 283-284.

¹³ Ibidem, s. 284-285.

¹⁴ Ibidem, s. 287-293. *Wytyczne...* opublikował “in extenso” Z. Mańkowski, *Dokument w kwestii ukraińskiej*, “Akcent”, 1990, nr 1-2, s. 171-172.

¹⁵ APL, UWL WSP, sygn. 430, s. 283.

- zakaz druku wydawnictw ukraińskich i sprowadzania ich z zewnątrz;
- obsadzenie wszystkich urzędów i służb publicznych "materiałem polskim doborowym";
- unikanie zadrażniania stosunków z ludnością ukraińską i budzenia poczucia krzywdy przez władze administracyjne;
- wciąganie ludności ukraińskiej do współpracy w instytucjach i organizacjach polskich;
- "nie należy dopuszczać do powstania jakichkolwiek organizacji czysto ukraińskich";
- żywioł polski ma dominować pod względem gospodarczym i kulturalnym, należy go wzmacniać;
- szkoły mają się znajdować w miejscowościach o przewadze ludności polskiej, mają być zabezpieczone pomoce naukowe z zakresu wiedzy o Polsce, oraz prowadzone liczne zajęcia "obejmujące elementarny program wychowania obywatelskiego";
- zabezpieczenie rozwoju oświaty pozaszkolnej (biblioteki ruchome, domy ludowe, wycieczki zbiorowe "do tych ośrodków Państwa, które świadczą o potędze, wysokiej kulturze i dorobku gospodarczym") i jej koordynowanie przez organizacje prorządowe¹⁶;
- "młodzież ukraińską [...] otoczyć należy troskliwą opieką", powinna być kierowana na studia do miast Polski (poza Lwowem);
- specjalny dobór kadr przysposobienia wojskowego i wychowania fizycznego oraz oficerów Związku Strzeleckiego, oraz niedopuszczenie Ukraińców do polskich organizacji paramilitarnych;
- do pieśni żołnierskich powinny być wprowadzone pieśni ludowe "z tekstem polskim do melodii ukraińskich";
- należy organizować "pokazy siły zbrojnej Państwa";
- wszechstronna polonizacja prawosławia;
- nauczanie religii prawosławnej w języku polskim przez "duchownych wyraźnie lojalnych, narodowościowo niezorientowanych lub współdziałających z władzami państwowymi";
- wydawanie publikacji religijnych w języku polskim,
- sieć parafii prawosławnych nie powinna być zbyt rozbudowana, należy zwrócić uwagę na duchownych prawosławnych;
- "akcja unijna nie odpowiada interesom państwa", szczególnie gdy pochodzi z Galicji Wschodniej;
- "polski element osadniczy winien podlegać odpowiedniej selekcji";
- osadnikom polskim "winna być zapewniona szczególna opieka władz państwowych" poprzez ulgi, pożyczki, szybkie uzyskanie tytułu własności;

¹⁶ Ideę tę interesująco rozwinął wojewoda J. Różniecki w swym przemówieniu, stwierdzając: "Na specjalne podkreślenie zasługuje teza tworzenia organizacji, które mogą [...] wysysać celem polonizacji element niepolski". APL, UWL WSP, sygn. 430, s. 282-283.

- parcelacja, melioracje i akcja komasacyjna mają być dokonywane przede wszystkim dla elementu polskiego, "uwzględnienie elementu ukraińskiego uzależnione powinno być od stopnia istotnej lojalności i nastroju do Państwa";
- należy popierać spółdzielczość, "przy czym paraliżować należy tendencje do zakładania spółdzielni czysto ukraińskich".

Był to więc program stopniowego wynarodowienia ludności ukraińskiej Chełmszczyzny i Podlasia Południowego, nie uwzględniający aspiracji tej ludności i jednoznacznie traktujący wszelkie przejawy ukraińskiego życia narodowego jako niepożądane i wrogie państwu.

Kilka miesięcy później, 20 maja 1935 r., odbyła się kolejna poufna konferencja z udziałem wojewody i dowódcy Okręgu Korpusu II gen. Mieczysława Smorawińskiego poświęcona kwestii ukraińskiej. Omawiano na niej kwestię unormowania stanu prawnego osadnictwa oraz obsadzenie przez Polaków stanowisk nauczycieli, urzędników gminnych i dozorców drogowych.¹⁷

W tym czasie oficjalnie rząd Walerego Sławka prowadził w stosunku do Ukraińców politykę "normalizacji". Rządowi szczególnie zależało na nakłonieniu partii ukraińskich do udziału w wyborach, a w zamian za to był skłonny do ustępstw.¹⁸ Chociaż porozumienie wyborcze zostało ograniczone do Galicji, to w postulatach znalazł się także punkt wymagający prowadzenia przez rząd jednolitej polityki we wszystkich ziem zamieszkałych przez ludność ukraińską.¹⁹

Jednak w ciągu 1935 r. nastąpiło widoczne zaostrzenie działań administracji na terenie Chełmszczyzny i Podlasia. Administracja terenowa miała wizję bardziej radykalnych kroków niż administracja centralna, dla której kwestia ukraińska na Chełmszczyźnie i Podlasiu była marginalną, a regiony te postrzegano jako część Polski centralnej. Do rozbieżności między administracją wojewódzką a centralną doszło np. w kwestii pozwoleń na przedstawienia teatralne w języku ukraińskim. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wydało kilka takich pozwoleń dla teatrów objazdowych na rok 1935 z ważnością m. in. na cały obszar woj. lubelskiego i początkach roku rozpoczęły one działalność artystyczną. Urząd Wojewódzki Lubelski uznał, że "tego rodzaju przedsięwzięcia na terenach narodowościowo mieszanych lub w ich bezpośrednim sąsiedztwie są zdecydowanie niepożądane" i wielokrotnie zwracał się do MSW "o nieudzielanie

¹⁷ T. A. Kowalski, *Mniejszości Narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918-1939)*, Toruń 1997, s. 75.

¹⁸ О. Зайцев, *Спроба нормалізації польсько-українських відносин (1935-1938)*, в: *Третій міжнародний конгрес україністів 26-29 серпня 1996 р. Історія, частина II*, Харків 1996, ред. Я. Ісаєвич, с. 116-121; *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*, т. II, с. 182.

¹⁹ J. Moklak, *Ukrajinske Nacionalno-Demokratyczne Objednannia (UNDO) i Ukraïnska Reprerentacija Parlamentarna (URP) wobec polityki rządowej na Łemkowszczyźnie, "Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze"*, 1996-1997 (t. V-VI), s. 393.

tego rodzaju pozwoleń na obszar powiatów: bialskiego, włodawskiego, radzyńskiego, chełmskiego, hrubieszowskiego, tomaszowskiego, biłgorajskiego, zamojskiego i krasnostawskiego."²⁰ Cofnięcie takich zezwoleń było jednak niemożliwe ze względów formalnych. W takiej sytuacji administracja wojewódzka przypominała starostom, że "powiatowe władze administracji ogólnej mogą na podstawie art. 9 prawa o publicznych przedsięwzięciach rozrywkowych zakazać funkcjonowania i tych przedsięwzięć rozrywkowych, które legitymują się pozwoleńiami Ministerstwa."²¹

Rozpoczęto również realizację zaleceń dotyczących doboru funkcjonariuszy państwowych na terenach mieszanych zwracając szczególną uwagę, aby nie trafiali tam pracownicy nie dający "całkowitej gwarancji pod względem politycznym i narodowościowym." Dążono do tego, by nie były tu przenoszone m. in. "elementy niemieckie z Województw Śląskiego, Poznańskiego i Pomorskiego, elementy ukraińskie z Woj. Wołyńskiego i Małopolski Wschodniej oraz elementy podejrzane o udział w ruchu komunistycznym na Wołyniu."²²

Coraz wyraźniej kierunki nowej polityki narodowościowej uwidaczniały się w 1936 r.²³ Zostały one nakreślone w *exposé* kolejnego premiera Mariana Żyndrama Kościałowskiego 17 lutego 1936 r., gdy stwierdził że "celem [polityki narodowościowej] jest wewnętrzne zespolenie Rzeczypospolitej."²⁴

W ciągu lat 1935-1936 szybko wzrastała rola wojska w kształtowaniu polityki narodowościowej, stało się ono jedną z głównych instytucji państwowych zaangażowanych w jej realizację. Przedstawiciele wojska proponowali zazwyczaj rozwiązania bardziej radykalne niż przedstawiciele administracji cywilnej. Na odprawie dowódców Okręgów Korpusów 2 lipca 1936 r. minister Tadeusz Kasprzycki stwierdzał, że państwo polskie musi dążyć do:

"[...] poddania wyznawców poszczególnych wyznań pod asymilacyjny wpływ kultury polskiej [...] a tam gdzie to jest możliwe [...] proces spolszczenia się na terenie życia religijno-kościelnego otoczyć wyraźną i zdecydowaną opieką."²⁵

W realizacji polityki narodowościowej znacznie więcej uwagi poświęcano kwestiom wyznaniowym. Drogą do asymilacji miało być spolszczenie życia religijnego poszczególnych wyznań. Szczególną rolę przyznano też

²⁰ APL, UWL WSP, sygn. 432, s. 60-61. Brudnopis pisma UWL do MSW z 13 II 1935 r.

²¹ APL, UWL WSP, sygn. 432, s. 55-72.

²² Ale niepokój administracji budziła nawet obecność osób związanych z PPS (CKW). APL, UWL WSP, sygn. 426, s. 9. Pismo WSP UWL do Ministerstwa Komunikacji z 13 XI 1935 r.

²³ 19 XII 1935 r. Rada Ministrów powołała Komitet do Spraw Narodowościowych ze stałym Biurem Polityki Narodowościowej. Por. A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej...*, s. 206-208.

²⁴ "Sprawy Narodowościowe", 1936, nr 1-2, s. 58.

²⁵ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej...*, s. 197-198, 226-230.

Kościółowi rzymsko-katolickiemu, uznając, że najpewniejszym sposobem polonizacji jest przyjęcie katolicyzmu w obrządku łacińskim.

Najbardziej drastyczne formy akcja rewindykacyjna przybrała właśnie na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w latach 1937-1938. Do realizacji programu rewindykacyjno-polonizacyjnego przystąpiono w województwie lubelskim w grudniu 1936 r. 11 grudnia 1936 r. powstał Komitet Koordynacyjny przy Dowództwie Okręgu Korpusu nr II (Lublin)²⁶, który swym zasięgiem obejmował pięć południowo-wschodnich powiatów województwa lubelskiego oraz województwo wołyńskie. Na czele Komitetu stanął dowódca Okręgu Korpusu II gen. Mieczysław Smorawiński, jego a organem wykonawczym był sztab Samodzielnego Referatu Bezpieczeństwa Wojennego DOK II kierowany przez ppłk Z. Krogulskiego. Kierownikiem Akcji Koordynacyjnej na b.Chełmszczyznę został dowódca 3 Dywizji Piechoty Legionów – gen. Brunon Olbrycht. W skład Komitetu weszli przedstawiciele ponad 20 polskich organizacji społecznych województw lubelskiego i wołyńskiego²⁷, w jego pracach brali również udział przedstawiciele władz administracyjnych i profesorowie KUL.²⁸ Analogiczny Komitet Koordynacyjny powstał przy Dowództwie Okręgu Korpusu nr IX (Brześć), obejmującego m. in. Podlasie Południowe, jednak obszar ten w jego działalności w stosunku do mniejszości narodowych i wyznaniowych był marginalnym, prowadzona ona była głównie na terenie sąsiedniego Polesia.²⁹

Kwestia Chełmszczyzny była uwzględniana także w teoretycznych projektach “umocnienia polskości na kresach”, np. w przygotowanym w Instytucie Badań Spraw Narodowościowych opracowaniu Wiktora Ormickiego pt. *W sprawie planu rolniczego osadnictwa wewnętrznego na wschodzie Polski* (w

²⁶ Obejmował on swym zasięgiem także województwo wołyńskie. Komitety Koordynacyjne powstały także w innych regionach państwa, jednak tam ich rola była inna, gdyż ograniczały się do organizacji obchodów państwowych. Por. P. Stawecki, *Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna II Rzeczypospolitej w latach 1935-1939*, Warszawa 1969, s. 229-233.

²⁷ Głównie organizacji paramilitarnych i kombatanckich, ale także Związku Harcerstwa Polskiego, Związku Straży Pożarnych, Polskiego Czerwonego Krzyża, Polskiej Macierzy Szkolnej.

²⁸ Centralne Archiwum Wojskowe [dalej CAW], 3 Dywizja Piechoty Legionów [dalej 3 DPL], sygn. I.313.3.2, k. 3-5v. Komunikat Nr 1 plenarnego zebrania członków Komitetu Koordynacyjnego przy DOK II, odbytego w Lublinie w lokalu Oficerskiego Kasyna Garnizonowego w dniu 4 czerwca 1937 r.; ibidem, k. 6-6v. Uchwała; A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej...*, s. 230; W. Kozyra, *Administracja wojewódzka wobec mniejszości ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1919-1939*, w: *Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku*, pod red. Z. Mańkowskiego, Lublin 1992, s. 30.

²⁹ CAW, Główny Inspektorat Sił Zbrojnych [dalej GISZ], sygn. I.302.4.120, k. 8-19. Pismo Dowódcy Okręgu Korpusu nr IX do Ministra Spraw Wojskowych z 15 II 1937 r. [odpis].

światle stanu z grudnia 1931 r.).³⁰ Plan ten przewidywał „wzmocnienie siły żywołu polskiego na obszarach dzisiejszej przewagi terytorialnych mniejszości narodowych” poprzez „rolnicze osadnictwa wewnętrzne”.³¹ Do terenów leżących poza obszarem „stabilizowanej przewagi żywołu polskiego” zaliczono m. in. powiaty hrubieszowski i włodawski.³² W celu osiągnięcia pożądanego stanu przewidywano prowadzenie działań w drodze: „imigracji elementu polskiego”, „ewakuacji żywołu niepolskiego”, „wymiany ludności”.³³ Do tych dwóch powiatów miała napływać ludność z centralnej Lubelszczyzny.³⁴

Równoległe odpowiednie działania prowadziła także administracja cywilna. W lutym 1937 r. UWL wydał starostom polecenie sporządzenia wykazów Ukraińców zatrudnionych w służbie państwowej i samorządowej.³⁵ Wiązało się to z obawami, że pracujący na terenie województwa Ukraińcy z Wołynia i Galicji Wschodniej mogą wpływać na miejscową ludność ukraińską.³⁶ Niepokój administracji wojewódzkiej budziła także kwestia ksiązek ukraińskich. Stwierdzano:

„[...] dużą rolę w ruchu nacjonalistycznym odgrywa akcja wprowadzenia do bibliotek ksiązek ukraińskich. Akcja ta idzie z góry, od czynników szkolnych, co do których Urząd Wojewódzki ma poważne zastrzeżenia.”³⁷

Radykalizacja polityki narodowościowej wywołała także kontrowersje w kierownictwie województwa. Wojewoda lubelski J. Różniecki nieoficjalnie przeciwstawiał się niektórym działaniom otwarcie antyukraińskim, co – jak przypuszcza Waldemar Kozyra – stało się zapewne przyczyną odwołania go ze stanowiska wojewody we wrześniu 1937 r.³⁸ Na fali przesunięć w obozie

³⁰ W. Ormicki, *W sprawie planu rolniczego osadnictwa wewnętrznego na wschodzie Polski (w świetle stanu z grudnia 1931 r.)*, Warszawa 1937 (maszynopis, CAW, GISZ, sygn. I.302.4.120, k. 36-116).

³¹ Ibidem, s. 5.

³² Ibidem, s. 7-9. Ten pierwszy zaliczono do obszaru „niestabilizowanej przewagi żywołu niepolskiego”, zaś drugi do obszaru „niestabilizowanej przewagi żywołu polskiego”.

³³ Ibidem, s. 11.

³⁴ Ibidem, mapa 2 *Ekspansja żywołu polskiego*.

³⁵ Stwierdzono wówczas, że na terenie całego województwa pracuje w służbie państwowej i samorządowej oraz zajmuje bardziej eksponowane stanowiska w wolnych zawodach 497 Ukraińców. APL, UWL WSP, sygn. 427, s. 48-116.

³⁶ W piśmie do starostów stwierdzano: „Nie jest również wykluczone wywieranie przez ten element nacisku na życie ukraińskiej mniejszości zamieszkałej na Lubelszczyźnie, skutkiem czego tak sama obecność tych Ukraińców (Rusinów), jak i ich jawna czy konspiracyjna działalność wpłynąć musi i wpływa na natężenie fali nacjonalistycznej na terenie województwa lubelskiego. Ibidem, s. 20. Pismo WSP UWL do starosty z 16 II 1937 r.

³⁷ Ibidem.

³⁸ W. Kozyra, *Urząd Wojewódzki w Lublinie w latach 1919-1939*, Lublin 1999, s. 192. Jak zauważa W. Kozyra, wojewoda J. Różniecki „Był też zwolennikiem zachowania *status quo* w polityce państwa wobec mniejszości narodowych. Stąd nowa polityka w tym względzie po 1935 roku, zmierzająca do «wzmocnienia polskości na Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej» nie w pełni mu odpowiadała.” Ibidem, s. 87.

rzządzającym nowym wojewodą lubelskim został od września 1937 r. mjr Jerzy A. de Tramecourt, dotychczasowy p.o. wojewody poleskiego. Poparł on w pełni akcję “wzmocnienia polskości na Kresach Wschodnich” i działania kół wojskowych.

27 października 1937 r. gen. B. Olbrycht wydał zarządzenie określające zadania akcji polonizacyjnej, w którym polecał przygotowanie planów powiatowych i zapowiadał opracowanie planu wojewódzkiego. Został on opracowany i otrzymał nazwę: *Podstawowe wytyczne do polonizacji Chełmszczyzny*.³⁹ Myślą przewodnią tego programu była teza, że “Wszyscy prawosławni Chełmszczyzny są zruszczonymi Polakami”. Wyróżniono wśród nich 3 kategorie ludności:

- “obojętni dla cerkwi prawosławnej”, których można nakłonić do przejścia na rzymskokatolicyzm,
- przywiązani do prawosławia, ale nie będący świadomymi Ukraińcami,
- “uświadomionych narodowo Ukraińców”.⁴⁰

Przewidywano zróżnicowaną politykę wobec każdej z grup – od ostrożnej akcji propagandowej wobec pierwszej do ograniczania wpływów trzeciej metodą “rozbijania większych skupień ludności tego typu, odgradzania ich zaporą osiedli polskich od skupisk bardziej politycznie czynnych itp.” Wobec ludności z drugiej grupy planowano przeprowadzenie polonizacji prawosławia. Program ten zaplanowany został na kilkadziesiąt lat. Zakładano także reorganizację struktur administracji gminnej tak, aby ludność polska miała w nich przewagę. Administracja miała pilnować, by parcelowana ziemia trafiała wyłącznie w ręce katolików “i to z zachodnich części województwa lubelskiego”, zaś przy komasacji należało “prowadzić politykę wymieszania elementu ludzkiego”. Przewidywano również popieranie emigracji ukraińskiej (i wysiedlenie z terenów mieszanych wszystkich obywateli niepolskich) oraz wstrzymanie emigracji ludności polskiej.⁴¹

Komitet włączał w swe działania polskie organizacje społeczne, inspirowało ich wystąpień w różnych kwestiach (np. polonizacji prawosławia, zmian nazw miejscowości), co miało stwarzać wrażenie inicjatyw oddolnych. Starano się zachować pozory akcji nieskoordynowanej. Dużą uwagę przywiązywano do sprawy Kościoła prawosławnego.

2 grudnia 1937 r. prezes Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej Wasyl Mudryj konstatował:

“W oczach przeciętnego Polaka, a w tym i urzędnika, ruch ukraiński wyrósł na pierwszorzędnego wroga wewnętrznego Polski.”⁴²

³⁹ CAW, 3 DPL, sygn. I.313.3.2, k. 22-24. Podstawowe wytyczne do polonizacji Chełmszczyzny (dokument ten został opublikowany: M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. I, Warszawa 1992, s. 99-103). Nie mamy pewności czy jest to pełny jego tekst.

⁴⁰ CAW, 3 DPL, sygn. I.313.3.2, k. 22.

⁴¹ CAW, 3 DPL, sygn. I.313.3.2, k. 13, 22-24.

⁴² “Sprawy Narodowościowe”, 1937, nr 6, s. 637.

24 stycznia 1938 r. premier Felicjan Sławoj-Składkowski ustosunkowując się do krytyki polityki narodowościowej stwierdzał:

"Naród polski winien w sobie wzbudzić wysoką świadomość, że od jego stosunku do mniejszości narodowych zależą w znacznym stopniu losy Polski.

Naród polski winien uważać, by w jego zewnętrznych przejawach do mniejszości stosunek był zawsze godny tradycji i godny wielkiego ducha tego narodu. Dlatego wszelkiego rodzaju objawy nienawiści, czy zniecierpliwienia ze strony narodu polskiego do mniejszości uważam za ciężki błąd, który wcześniej czy później na Polsce zemścić się musi. Uważam, że niegodne jest narodu polskiego, jako większości narodowej, świadomej swej roli w państwie, wszelkiego rodzaju nie dające się pomieścić w porządku prawnym nawoływania do zgniecenia, lub utrudnienia życia mniejszości, bo przecież musimy żyć razem i wszelkiego rodzaju nawoływania i odruchy niecierpliwości zemszczą się na współzyciu, na zwartości Polski."⁴³

Były to jednak deklaracje, które nie znalazły odbicia w praktyce polityki narodowościowej i wyznaniowej na Chełmszczyźnie i Podlasiu.

4 marca 1938 r. odbyła się druga konferencja narodowościowa organizowana przez UWL z udziałem przedstawicieli administracji cywilnej i wojska. Była ona poświęcona "Polityce osobowej w odniesieniu do mniejszości ukraińskiej i niemieckiej". Końcowym wnioskiem wojewody lubelskiego z tej konferencji było stwierdzenie, że "z dniem dzisiejszym, ani Ukraińiec, ani Niemiec nie może być zatrudniony w służbie publicznej."⁴⁴

21 maja 1938 r. Kierownikiem Akcji Koordynacyjnej na b. Chełmszczyznę w miejsce gen. Brunona Olbrychta został nowy dowódca 3 Dywizji Piechoty Legionów płk Marian Turkowski. Główne kierunki działania wskazane przez niego krótko po objęciu funkcji, to:

- podniesienie dobrego samopoczucia i uświadomienia narodowego u ludności polskiej,

- akcje przeciw duchownym prawosławnym skierować głównie "przeciw duchownym prawosławnym nieoficjalnym, prowadzącym robotę antypolską",

- przeniesienie ciężaru akcji rewindykacyjnej na duchowieństwo rzymskokatolickie ("w ośrodkach przeznaczonych do akcji rewindykacyjnej wyznaniowej akcję tę prowadzić w ten sposób, by miała ona charakter masowy (masowe przejścia na rzymskokatolicyzm)"),

- organizacja półkolonii "przy szkole znajdującej się w całkowicie polskim środowisku", z których "korzystałyby biedne dzieci prawosławne o nastawieniu polskim (posługujące się językiem polskim)",

- gromadzenie petycji "za zmianą nazw wsi zruszczonych na polskie nazwy",

- "akcje zmierzającą do zgłaszania próśb o zmianę nazwisk zruszczonych",

⁴³ "Sprawy Narodowościowe", 1938, nr 1-2, s. 97.

⁴⁴ T. A. Kowalski, *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych...*, s. 75.

- podawanie nazwy miejscowości, gdzie mają być zorganizowane polskie ośrodki rzemieślnicze,
- zbadanie warunków do utworzenia kas bezprocentowych,
- intensywna akcja czytelniana (od jesieni),
- prowadzenie kursów uświadamiających o akcji rewindykacyjnej dla pracowników samorządowych i państwowych,
- ustalanie rejonów, gdzie do akcji koordynacyjnej “należałoby wykorzystać pobyt wojsk z okazji ćwiczeń letnich” (na terenie powiatów Tomaszów, Hrubieszów, Chełm).⁴⁵

Apogium akcji rewindykacyjnej stanowiła akcja burzenia cerkwi latem 1938 r. Poprzedziła ją kampania propagandowa skierowana przeciwko Kościołowi prawosławnemu, w którą włączyła się miejscowa ludność polska, przeprowadzono również działania mające na celu osłabienie prawosławia. Samo burzenie cerkwi przeprowadzone zostało w ciągu dwóch miesięcy – od połowy maja do połowy lipca 1938 r. W ramach tej akcji, która – jak konstatawał Andrzej Chojnowski – “wywołała na tych terenach atmosferę wojny religijnej”⁴⁶, zburzono (według danych UWL) 127 świątyń.⁴⁷ W trakcie akcji burzono nawet cerkwie zbudowane już po pierwszej wojnie światowej, rozebrano ich aż 20.⁴⁸ Zarządzenia w sprawie burzenia cerkwi wydawały komitety koordynacyjne. Przeprowadzała je administracja przy pomocy młodzieży, straży pożarnej, oddziałów saperów, pod ochroną policji i wojska.

Równoległe z akcją burzenia cerkwi podjęto też stanowcze działania w kierunku wprowadzenia do cerkwi prawosławnych języka polskiego, a także prowadzono akcję tzw. rewindykacji wyznaniowej, czyli na rzecz przechodzenia prawosławnych na katolicyzm.⁴⁹ Dokonywano też usuwania Ukraińców z posad państwowych.⁵⁰ Podejmowano również szkolenia polskich organizacji paramilitarnych (Związek Strzelecki i Związek Rezerwistów), co miało na celu zastraszenie ludności prawosławnej i “ożywienie” ludności polskiej. Czasem doprowadzało to do otwartych zatargów z ludnością prawosławną.⁵¹ W grudniu

⁴⁵ Okólnik Kierownika Akcji Koordynacyjnej na b. Chełmszczyznę do Powiatowych Kierowników Akcji Koordynacyjnej z 27 V 1938 r. (za: M. Siwicki, *Dzieje konfliktów...*, t. I, s. 120-123).

⁴⁶ A. Chojnowski, *Ukraina*, Warszawa 1997, s. 128.

⁴⁷ APL, UWL WSP, sygn. 183, s. 73. Sprawozdania sytuacyjne wojewody lubelskiego za 1938 r.

⁴⁸ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989, s. 373-374.

⁴⁹ Szerzej o akcji polonizacyjno-rewindykacyjnej w rozdziale VI.

⁵⁰ CAW, 3 DPL, sygn. I.313.3.2, k. 258. Pismo płk M. Turkowskiego do DOK II z 13 VI 1938 r., ibidem, k. 265-266. Wykaz pracowników reklamowanych – mniejszości.

⁵¹ Np. w pow. zamojskim (Lipsko, Sitno, Suchowola). CAW, Dowództwo Okręgu Korpusu nr II [dalej DOK II], sygn. I.371.2.173, k. 16. Pismo Okręgowego Urzędu WF i PW DOK II do Szefa Sztabu DOK II z 4 VII 1938 r.

1938 r. rozpoczęto kolejny etap akcji rewindykacyjnej – rejestrację i organizowanie tzw. szlachty zagrodowej, której liczbę na tym terenie określono wstępnie na 4,5 tys. osób.⁵²

Akcja polonizacyjno-rewindykacyjna została wstrzymana w pierwszych miesiącach 1939 r. Ryszard Torzecki następująco ocenił jej skutki dla lokalnych stosunków polsko-ukraińskich:

"Trzeba zaznaczyć, że cała ta akcja wzburzyła opinię ukraińską i polską. Była wynikiem błędnych analiz i możliwości, przeprowadzona w najmniej odpowiednim czasie, okazała się jednym z wielu błędów władzy. W akcję tę – co gorsze – wciągnięto społeczeństwo miejscowe, pogłębiając przepaść między Polakami i Ukraińcami."⁵³

Paradoksalnie właśnie wtedy dwoma aktami prawnymi unormowano, po 20 latach istnienia państwa, status prawny Kościoła prawosławnego w Polsce. Były to: dekret Prezydenta RP z 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa wobec Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego⁵⁴ oraz Rozporządzenie Rady Ministrów z 10 grudnia 1938 r. o uznaniu Statutu Wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.⁵⁵ Istotnym jest fakt, że akty te wydano bez skonsultowania z władzami Kościoła. Oba akty zawierały wiele postanowień ingerujących w wewnętrzne życie kościelne i wprowadzających istotne uprawnienia dla władz państwowych. W sprawach majątkowych przyjęto zasadę *status quo*, co nie było korzystnym dla Kościoła prawosławnego, który w ciągu poprzednich 20 lat utracił większość swych świątyń i majątku. Kierunek polityki państwa wobec Kościoła wskazywała wyraźnie nawet zmiana jego nazwy poprzez dodanie przymiotnika "polski". Kościół prawosławny miał stać się powolnym instrumentem polonizacji jego wyznawców.⁵⁶ Dyrektor Wydziału Wyznań Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego H. Dunin-Borkowski na naradzie wojewodów w dniu 14 lutego 1939 r. jednoznacznie stwierdził, że polityka państwa wobec prawosławia

"[...] zmierza [...] do zwiększenia wszędzie, gdzie to tylko możliwe, ekspansji kultury polskiej. Możemy sobie jednak powiedzieć, iż w stosunku do [...] woj. [...] lubelskiego [...] stawiamy sobie za cel polonizację."⁵⁷

⁵² APL, UWL WSP, sygn. 183, s. 164. Sprawozdania sytuacyjne wojewody lubelskiego za 1938 r.

⁵³ R. Torzecki, *Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich na Lubelszczyźnie*, w: *Stan i perspektywy badań historycznych lat wojny i okupacji 1939-1945*, Warszawa 1988, s. 235.

⁵⁴ "Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej", 1938, nr 88, poz. 597.

⁵⁵ "Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej", 1938, nr 103, poz. 679.

⁵⁶ S. Kiryłowicz, *Niektóre problemy prawosławia na tle polityki wyznaniowej Państwa w okresie międzywojennym*, "Posłannictwo", 1979, nr 3-4, s. 126-135; A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej...*, s. 208-211.

⁵⁷ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej...*, s. 238.

Znaczącą jest wypowiedź premiera F. Sławoja-Składkowskiego z 11 stycznia 1939 r., gdy odpowiadał on na zarzuty ukraińskie:

[...] Rząd polski uważa istnienie narodu ukraińskiego za fakt realny i nie usiłuje bynajmniej narodu ukraińskiego zdenacjonalizować. [...] Mówił dalej p. kolega [poseł W. Celewicz z UNDO], że różnie traktowany jest naród ukraiński na różnych terenach Państwa. To jest zarzut, który jest co roku przez panów wyciągany ze schowka, odkurzany, strzepywany i wynoszony w dyskusji. Tak jest, inaczej się rządzi w różnych dzielnicach Polski, różna polityka jest stosowana nawet wobec Polaków, a nie tylko mniejszości. [...] Myślę, że nie o to chodzi, tylko, że panowie szukacie Ukraińców tam, gdzie ich nie ma i nie było. Dlatego nie możemy się porozumieć. Trudno, żeby Rząd wypowiadał się, że tam są Ukraińcy, gdzie panowie chcą ich widzieć. My musimy mieć swój własny pogląd i decydujący musi być nasz pogląd w tej sprawie.”⁵⁸

W tym okresie konsekwentnie powrócono do zasady używania wyłącznie terminu “Rusini”. W styczniu 1939 r. wojewoda lubelski podkreślał:

“[...] termin <Ukraińcy> nie powinien mieć miejsca na terenie woj.[ewództwa] lubelskiego, a tylko <Rusini>.”⁵⁹

Dużą uwagę w działalności władz, a szczególnie policji, w tym okresie zwracano na najmniejsze przejawy ukraińskiego życia narodowego. Wszędzie doszukiwano się śladów działalności OUN, stwarzano wręcz pewną psychozę.⁶⁰

Podsumowania dotychczasowej polityki narodowościowej na Chełmszczyźnie i Podlasiu i wytyczenia nowych jej kierunków dokonano na trzeciej konferencji narodowościowej⁶¹ zorganizowanej przez UWL 23 lutego 1939 r. Wojewoda lubelski J. A. de Tramecourt konstataował na wstępie fiasko prowadzonej wcześniej polityki wobec ludności ukraińskiej:

“Do niedawna bo do r. 1935 mniejszość ukraińska, mówiąc między nami, a rusińska lub prawosławna w enuncjacjach na zewnątrz, określana była na terenie tutejszego województwa mianem <tutejszych>, t.j. ludzi nieuświadomionych co do swej nacji a przez to podatnych dla akcji wchłaniania ich przez naród polski drogą stosowania czystej polityki asymilacyjnej. Bilans tej polityki za 17 lat zamknął się saldem wybitnie ujemnym. Nie zdała ona próby życia i dlatego uległa częściowej rewizji za mojego poprzednika a moje względem niej stanowisko jest wyraźnie negatywne.”⁶²

⁵⁸ “Sprawy Narodowościowe”, 1939, nr 1-2, s. 99.

⁵⁹ APL, Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Lublinie, sygn. 526, s. 5. Sprawozdanie z odprawy Komendantów Powiatowych PP woj. lubelskiego w dniu 27 I 1939 r.

⁶⁰ APL, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Białej Podlaskiej, sygn. 61.

⁶¹ Dwie pierwsze odbyły się 31 I 1935 r. i 4 III 1938 r.

⁶² APL, UWL WSP, sygn. 429, s. 2. Referat wojewody na konferencję narodowościową pt. Polityka osobowa w odniesieniu do mniejszości ukraińskiej i niemieckiej.

Skonstruowano kolejny i ostatni już program polityki wobec kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu. Jego generalnym celem miała być poprawa obronności państwa poprzez wzmocnienie polskości tych terenów:

"Dążeniem naszym będzie należyte skonsolidowanie i zorganizowanie społeczeństwa polskiego w Nadbużu i w części COP'u, wchodzącej w skład województwa lubelskiego, pod hasłem zapewnienia bezpieczeństwa wojennego tych terenów w zakresie narodowościowym."⁶³

Dla realizacji tych założeń stwierdzano:

"[...] konieczność jak najdalej idącego powiększenia zwłaszcza w powiatach nadbużańskich polskiego stanu posiadania i wyklarowania oblicza tamtejszej ludności. Chłop nadbużański, czy kolonista niemiecki musi zdecydowanie odpowiedzieć na pytanie silnej władzy państwowej i zjednoczonego społeczeństwa polskiego, że jest Polakiem wyznania rzym.[sko]-katolickiego, albo wrogiem państwowości polskiej, narządem polityki państw ościennych. Z wrogiem należy już walczyć nie czekać wojny, a deklarującego się do narodu polskiego oderwać od wszystkiego co obce polskości."⁶⁴

W oparciu o kryterium wyznaniowe określono liczbę ludności ukraińskiej w 6 powiatach Chełmszczyzny i Podlasia⁶⁵ na 24,4 % i zaznaczano:

"Cyfry te nie stanowią jeszcze powodu do załamania rąk i mam nadzieję, że przy planowym stosowaniu polityki eksterminacji w stosunku do Ukraińców a rewindykacji w odniesieniu do zrutenizowanych niegdyś Polaków, ulegną one z czasem znacznemu zmniejszeniu."⁶⁶

Realizację przyjętych założeń planowano poprzez program osadniczy. Opierając się na wcześniejszych doświadczeniach⁶⁷ zakładano, że

"[...] akcja przesiedleńcza na terenie tutejszego województwa będzie miała za zadanie tworzyć skupiska żywołu polskiego na terenach zamieszkałych przez zaktywizowanych narodowościowo i politycznie Ukraińców oraz wyrwanie z ośrodków rusińskich i rozpraszanie daleko wśród ludności polskiej konwertytów."⁶⁸

Dużo uwagi w programie poświęcano kwestiom wyznaniowym:

"Akcji tej powinna towarzyszyć szeroko pojęta akcja rewindykacyjna na katolicyzm poprzez badanie specjalne akt stanu cywilnego celem ustalenia wyznania katolickiego przodków na drodze tworzenia szlachty zagrodowej na zasadzie nawiązania do polskich atentatów.

⁶³ Ibidem, s. 111.

⁶⁴ Ibidem, s. 112.

⁶⁵ Były to powiaty: bialski, biłgorajski, chełmski, hrubieszowski, tomaszowski, włodawski.

⁶⁶ Ibidem, s. 4.

⁶⁷ Chodzi o doświadczenia z terenu Galicji Wschodniej: "Jak wykazało doświadczenie w Małopolsce Wsch.[odniej] stwarzanie większych skupisk znacjonalizowanych Ukraińców przy okazji akcji przesiedleńczej mija się z celem i przesuwają tylko granicę zagadnienia ukraińskiego w głąb kraju." Ibidem, s. 108. Uwagi w sprawie osadnictwa.

⁶⁸ Ibidem.

Niezmiernie doniosłą rolę na tym odcinku mógłby spełnić Kościół rz.[ymsko]-katolicki i szkoła.”⁶⁹

Jednoznacznie określano także stosunek do Kościoła prawosławnego i jego przyszłość na tym terenie:

“Eksterminacja prawosławia przez katolicyzm, związany integralnie z narodowością polską, byłaby najbardziej pożądana z punktu widzenia polskiej racji stanu.”⁷⁰

Planowano nakłanianie duchownych katolickich do działania w tym kierunku i współpracy z czynnikami państwowymi, a także zahamowanie akcji neounijnej, którą uważano za szkodliwą. Widziano możliwości realizacji tej akcji nawet gdyby duchowieństwo katolickie nie chciało zaangażować się w te działania:

“Akcja rewindykacyjna na Podlasiu i Chełmszczyźnie ma szerokie możliwości realizacji z pominięciem nawet duchowieństwa katolickiego.”⁷¹

Drugim aspektem programu miało być wyeliminowanie Ukraińców (i Niemców) ze służb publicznych i ważniejszych gałęzi własności prywatnej w województwie lubelskim.⁷² Stwierdzono wręcz, że:

“[...] z dniem dzisiejszym ani Ukrainiec ani Niemiec nie może być zatrudniony w służbie publicznej [...]. W województwie lubelskim nie ma miejsca dla Ukraińców. Musimy tolerować prawo własności prywatnej chłopów ukraińskiego na polskim zagonie, jednak nie możemy tolerować Ukraińca w nadzorze technicznym służby pocztowo-telegraficznej, na stanowisku dozorczy śluży, czy mostu, technika w akumulatorni elektrowni miejskiej [...], urzędnika hipotek [...], a nawet robotnika czy majstra w fabryce maszyn i narzędzi rolnych, której urządzenia techniczne są przystosowane do produkcji wojennej. Na stanowiska te czeka bezrobotna inteligencja polska, a nadprodukcji inteligencji ukraińskiej i tak nie zdołamy oderwać od środowiska irredenckiej roboty polityczno-wywrotowej.”⁷³

W 1939 r. planem tym mieli być objęci ”Ukraińcy, którzy ujawnili już swoje zapały irredentystyczne, w szczególności zaś liderzy raz spod znaku OUN, FNJ i KPZU oraz Ukraińcy zatrudnieni w gałęziach służby mających szczególne znaczenie z punktu widzenia bezpieczeństwa wojennego”. W roku 1940 planowano “doprowadzić do końca czystkę na terenach narodowościowo

⁶⁹ Ibidem, s. 109.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Ibidem, s. 110.

⁷² O planie “deunkrainizacji” służb publicznych pisał E. Horoch, *Plan eliminacji Ukraińców ze służb publicznych i ważniejszych gałęzi własności prywatnej w województwie lubelskim w latach 1939-1941*, w: *Pogranicze...*, op. cit., s. 43-46.

⁷³ APL, UWL WSP, sygn 429, s. 9-10. Referat wojewody na konferencję narodowościową pt. *Polityka osobowa w odniesieniu do mniejszości ukraińskiej i niemieckiej*.

mieszanych". Ostateczne wykonanie planu w skali całego województwa planowano na 1941 r.⁷⁴

Podczas konferencji podkreślano, że wartością nadrzędną jest niezwykle szeroko rozumiana obronność państwa:

"[...] własność prywatna na terenach narodowościowo-mieszanych, a zwłaszcza mających doniosłe znaczenie dla obronności Państwa, wolność gospodarcza i prawa publiczne w zakresie służby publicznej oraz funkcjonowanie i obsada personalna aparatu publicznego muszą być podporządkowane obronności państwa."⁷⁵

Plany te odpowiadały ogólnej linii polityki państwa wobec kwestii ukraińskiej. Analogiczne programy zaostrzenia działań, choć mniej restrykcyjne, formułowano w tym czasie również w odniesieniu do innych regionów kraju zamieszkałych przez ludność ukraińską.⁷⁶

W miesiącach poprzedzających wybuch wojny miała miejsce ostatnia fala represji wobec ukraińskiego ruchu narodowego na Chełmszczyźnie i Podlasiu. Latem 1939 r. aresztowano i uwięziono w obozie w Berezie Kartuskiej wybitnych ukraińskich działaczy narodowych, np. 73-letniego wybitnego działacza ukraińskiego z Zamościa Aleksandra Rocznika oraz byłego posła do Sejmu RP 63-letniego Szymona Lubarskiego. Wyszli oni na wolność dopiero we wrześniu 1939 r., po opuszczeniu obozu przez polskich strażników.⁷⁷

Program narodowościowy obozu sanacyjnego, sformułowany i realizowany pod koniec lat trzydziestych był najbardziej nacjonalistycznym programem polityki narodowościowej państwa polskiego w okresie międzywojennym. Niewiele też było programów postulujących działania bardziej radykalne. Te koncepcje polskiej polityki narodowościowej wpisywały się oczywiście w szerszy kontekst

⁷⁴ Ibidem. Liczba Ukraińców w służbie państwowej, samorządowej i wolnych zawodach (bez duchowieństwa prawosławnego i obieralnych członków samorządowych) wynosiła wówczas 557 osób. Opracowany był szczegółowy plan realizacji projektu z nazwiskami osób, których miał dotyczyć. Ibidem, s. 44-48. Projekt trzyletniego planu odukrainizowania służby publicznej na terenie województwa lubelskiego.

⁷⁵ Ibidem, s. 111.

⁷⁶ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 21; М. Швагуляк, *3 історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р.*, в: *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, Київ 1993 ("Польсько-українські студії", 1), s. 236-237; Ю. Ю. Сливка, *Західня Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939)*, Київ 1985, s. 158-160, 162, 176-177. Pierwszy sekretarz ambasady brytyjskiej w Warszawie Kenneth de Courcy pisał w lipcu 1939 r. do brytyjskiego MSZ: "Ukraińcy staną po stronie kogokolwiek, kto ma im coś do zaoferowania. Ze strony polskiej nie zaoferowano im jednak nic." (za: K. Zelenko, *Stosunki polsko-ukraińskie w II Rzeczypospolitej 1918.1939*, Lublin 1994, s. 42).

⁷⁷ С. Баран, *Заслужений діяч Холмицини*, "Холмська Земля", 1944, №11, с. 5; С. Баран, *Заслуженому діячеві Холмицини*, "Холмська Земля", 1943, №25, с. 5. We wrześniu 1939 r. w obozie odosobnienia w Berezie przebywało ok. 4500 Ukraińców. В. Heydenkorn, *Українська полеміка о Березі Картуській*, "Zeszyty Historyczne", 1982, z. 63, s. 207-208.

polityczny, a był to okres wzrostu przejawów autorytaryzmu w we wszystkich sferach życia społeczno-politycznego Polski. Jednak właśnie na płaszczyźnie polityki narodowościowej formułowane programy i podejmowane działania miały szczególnie radykalny charakter.

Swoistym "poligonem doświadczalnym" dla radykalnego programu polityki narodowościowej stały się właśnie Chełmszczyzna i Podlasie Południowe.⁷⁸ Właśnie tutaj jego realizacja przybrała najbardziej skrajne formy. Zgodzić się należy z opinią polskiego badacza Włodzimierza Micha, że:

"Przeprowadzona w końcu lat trzydziestych akcja rewindykacyjna, obejmująca wprowadzanie w Cerkwi języka polskiego oraz pozyskiwanie prawosławnych dla katolicyzmu, wyszła poza postulaty większości środowisk nacjonalistycznych. Zwłaszcza niszczenie przez wojsko cerkwi na Podlasiu i Chełmszczyźnie było działaniem skrajnym w stosunku do tradycyjnych postulatów [polskich] nacjonalistów (...)."⁷⁹

Założenia polskiej polityki narodowościowej na tym terenie przewidywały, że ludność ukraińska Chełmszczyzny i Podlasia Południowego poddana zostanie konsekwentnej polonizacji. Cel ten miał być osiągnięty przy użyciu różnych metod, w tym bezpośrednich represji, zastraszania, nacisku ekonomicznego, dyskryminacji. Celem ostatecznym tych działań miało być "rozwiązanie" kwestii ukraińskiej na tym terenie drogą zmiany struktury etnicznej regionu.

Radykalne projekty "rozwiązania" kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w latach 1938-1939 weszły w fazę realizacji. Ich kontynuowanie przerwał wybuch drugiej wojny światowej i zmiana realiów geopolitycznych w tej części Europy.

⁷⁸ J. Kęsik, *Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich na Kresach Wschodnich w latach 1937-1939*, "Dzieje Najnowsze", 1992, nr 1-2, s.

⁷⁹ W. Mich, *Obcy w polskim domu. Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918-1939*, Lublin 1994, s. 101.

Андрій Руккас

АНТИПОЛЬСЬКІ ЗБРОЙНІ ВИСТУПИ НА ВОЛИНІ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 р.)*

Об'єктом нашого дослідження стали збройні загопи, що у вересні 1939 р. були створені місцевим непольським населенням на Волині. При цьому основна увага приділятиметься розгляду їх бойової діяльності проти регулярних частин Війська Польського та Державної Поліції. Цілковито свідомо визначили саме таке обмеження, обійшовши стороною ті випадки, коли зводилися рахунки між односельцями та сусідами, згадувалися всі кривди попередніх років. Зрозуміло, що їх причини полягають у тих економічних, національних та релігійних, а часто навіть й міжлюдських стосунках, що склалися між представниками різних національностей у кожному окремому населеному пункті протягом двох передвоєних десятиліть.

У більшості випадків ініціаторами створення повстанських збройних загонів були члени або прихильники нелегальних політичних організацій, таких як розпущені у 1938 р. Комуністичні партії Західної України та Західної Білорусії (КПЗУ та КПЗБ) та Організація українських націоналістів (ОУН), що вели активну підривну роботу, спрямовану проти існуючої польської влади, виступали за радикальні, революційні зміни політичного устрою та національного буття українського населення. Проте, досить часто, на чолі цих формувань стояли люди без твердих ідеологічних переконань, які були просто скривджені попередньою владою. Основну ж масу рядових бійців становили звичайні селяни, які під впливом комуністичних чи націоналістичних агітаторів вступали до збройних загонів, щиро вірячи, що таким чином у майбутньому вони зможуть покращити своє

* Для написання цієї роботи ми використовували підсумкові звіти-таблиці ОУН за вересень 1939 р, які зберігаються у фондах Бібліотеки імені Ольжича в Києві. Наша робота з цими документами стала можливою завдяки люб'язному дозволу директора Бібліотеки пана Олександра Кучерука. Висловлюємо йому наші найщиріші слова подяки.

This publication was prepared in part under a grant from the Kennan Institute of the Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington, D.C. The statements and views expressed herein are those of the author and are not necessarily those of the Woodrow Wilson Center.

життя. Однак не тільки ідеологія стала причиною утворення збройних загонів. Звичайна потреба захистити рідне село чи містечко від різного роду дезертирів, мародерів, а той й просто озброєних злочинців, які вешталися по околицях, змушувала місцеве населення братися за зброю.

Історики радянської доби багато писали про “революційну боротьбу трудящих” у передвоєнні часи та “золотий вересень” 1939 р., але збройним виступам повстанських комуністичних загонів присвячено було лише кілька невеликих статей¹. На сучасному етапі ці події знову випали з поля зору науковців, які займаються проблемами українсько-польських взаємин у 1939–1941 рр. Лише в окремих роботах подибаємо про них короткі згадки². Все сказане повністю стосується й висвітлення діяльності оунівських загонів у вересні 1939 р. Тут можна назвати кілька праць (в тому числі й нашу власну), в яких щоправда волинські події трактуються доволі маргінесово³.

Вересень 1939 р. завжди викликав у польському суспільстві жвавий інтерес, який особливо посилювався в зв’язку із 60-річницею волинської трагедії. В останнє десятиріччя у Польщі з’явилося чимало праць присвячених кровопролитному українсько-польському збройному протистоянню під час другої світової війни, автори яких, шукаючи корені конфлікту,

¹ Ревкоми Західної України у вересневі дні 1939 року. // У боротьбі за комунізм. Львів, 1964. С. 67-79; Гайковський М.І., Слободян М.І. Зустріч і всенародна підтримка Червоної Армії трудящими Західної України у дні визволення (вересень 1939 р.) // Український історичний журнал. 1979. № 6. С. 34-41; Бурлуцький Д.М. Визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію (вересень 1939 р.) // Український історичний журнал. 1979. № 5. С. 17-25.

² Швагуляк М. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам’янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. К., 1993. С. 232-241; Швагуляк М. Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. К., 1992. Вип. 1. С. 143-172; Житар П.І. Еволюція українсько-польських відносин на Волині у 1939 р. // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2000. № 3. С. 106-110.

³ Кучерук О. Українське повстання вересня 1939 року на Західній Україні. // Пам’ять століть. 2000. №5. С. 143-151; Висоцький Р. Спроба ліквідації ОУН польськими владами напередодні другої світової війни на території Галичини та Волині. // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали міжнародної конференції 23-24 вересня 1999 р. Львів, 2001. С. 82-90; Гривул Т. Протипольське повстання на Західній Україні у вересні 1939 р. // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: історичні науки. Острог, 2003. Вип. 3. С. 230-237; Руккас А.О. Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. Дрогобич, 2002. С. 385-396.

звертають свої погляди на події 1939 р. на західноукраїнських землях⁴. Проте, окремої роботи про антипольські збройні виступи місцевого населення все ще немає.

Таким чином, враховуючи недостатню розробленість даної проблеми як у вітчизняній так й польській історіографії автор поставив собі за мету зібрати та критично проаналізувати ті короткі відомості про антипольські збройні виступи на Волині у вересні 1939 р., що є розсіяними по окремих наукових та науково-популярних виданнях, мемуарній літературі, архівних документах.

* * *

Початки **комуністичного партизанського руху** на Волині сягають 1921 р., коли після підписання ризького мирного договору за ініціативи Розвідувального управління Робітничо-Селянської Червоної Армії на територію Другої Речі Посполитої стали перекидатися спеціально підготовлені бойові загони, головною задачею яких була організація збройного опору проти польської влади. Ці загони, на думку їх творців, мали б стати основою для розгортання широкомасштабного партизанського руху на західноукраїнських та західнобілоруських землях, котрий у подальшому призвів би до звільнення та приєднання цих територій до Союзу радянських республік. Така діяльність отримала назву “активної розвідки”. Для ефективнішого ведення роботи Волинське воєводство було поділене на дві підпільні військові округи, а ті, в свою чергу, на 10 повітових організацій (Володимир-Волинський, Горохів, Дубно, Здолбунів, Ковель, Костопіль, Кременець, Луцьк, Любомль, Рівне). Їх сумарний щомісячний бюджет становив біля 1000 американських доларів⁵. Створені

⁴ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1993. 350 s.; Sowa A. Stosunki polsko-ukraińskie, 1939–1947. Kraków, 1998. 342 s.; Rezmer W. Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku. // Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały IV międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”, 8-10 października 1998. Warszawa, 1999. T.4. S. 13-34. Окремо в цьому ряду стоять роботи польського дослідника В.Семашко, праці якого важко назвати достатньо об’єктивними та виваженими, адже написані вони з явно антиукраїнських позицій, що їх автор, до речі й не приховує. Див.: Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945 / Oprac. Józef Turowski i Władysław Siemaszko. Warszawa, 1990. 180 s.; Siemaszko W., Siemaszko E. Terror ukraiński i zbrodnie przeciwko ludzkości dokonane przez OUN–UPA na ludności polskiej na Wołyniu w latach 1939–1945: (z załącznikami) Warszawa, 1998. 41 s.; Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia: 1939–1945. Warszawa, 2000. T. 1. 997 s.; T.2. 432 s.

⁵ Колпакиди А., Прохоров Д. Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки. М., 2000. Кн. 2. С. 124.

таким чином партизанські загони нападали на державних чиновників, поліцейські постерунки, поміщицькі господарства, в'язниці, проводили диверсії на залізницях.

В останні місяці 1924 р. лідери волинських комуністів, уповноважений ЦК КПЗУ П. Кравченко (Форналь, Рожанський) та секретар Володимир-Волинського повіткому В. Крайц (Барвінченко), при безпосередній підтримці Розвідувального управління приступили до активної підготовки збройного повстання, маючи у своєму розпорядженні в одному тільки Володимир-Волинському повіті близько 5 тисяч бійців⁶. Однак такі наміри йшли врозріз з планами як ЦК Компартії Польщі (КПП) так й, що найголовніше, радянського керівництва, котре вирішило відмовитися від проведення “активної розвідки”. В очікуванні на дозвіл з Москви підпільні загони приведено до стану постійної бойової готовності, що врешті призвело до їх розконспірування. У 1925 р. польська поліція провела масові арешти, внаслідок чого 64 партизани були розстріляні, понад 1500 чоловік потрапили за ґрати⁷.

У лютому 1925 р. Політбюро ЦК ВКП(б) постановило згорнути “активну розвідку” у Польщі та інших сусідніх країнах. Відтепер керівництво повстанської діяльності з компетенції Розвідувального управління переходило до місцевих комуністичних партій, у нашому випадку – КПП та її автономних структур КПЗУ і КПЗБ. У проекті постанови з цього питання зазначалося, що бойові групи “не повинні були ставити собі за мету та займатися розвідувальними та іншими завданнями на користь Військового відомства СРСР. Цими питаннями вони займаються для своїх революційних цілей”. Далі йшлося про те, що замість “активної розвідки” на території Польщі та інших країн для військових цілей мають бути створені конспіративні комендатури. “Ці організації активні тільки під час військових дій. У мирний час вони вивчають військові об’єкти, весь тил противника, вивчають людей, налагоджують всюди зв’язки, тощо, тобто готуються до деструктивної роботи під час війни в тилу противника. З партією вони жодним чином не пов’язані, їх працівники не є членами партії. Під час революції вони передаються у її розпорядження”⁸.

Без належної підтримки радянської розвідки, партизанський рух у східних регіонах Другої Речі Посполитої пішов на спад так, що впродовж першої половини 1925 р. польські органи безпеки змогли розгромити

⁶ Галушко Є.М. Нариси історії КПЗУ (1919-1928). Львів, 1965. С. 164.

⁷ Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939). Львів, 1970. С. 197.

⁸ Колпакиди А., Прохоров Д. Вказ. праця. С. 120-121.

більшість збройних загонів. Після такого удару активність партизан значно знизилася – окремі осередки залишилися лише у важкодоступних районах, зокрема, на Волині та Поліссі.

У 1930–1931 рр. спостерігається тимчасове поживлення на території Польщі керованої з Москви “української роботи”⁹, одним із проявів якої могло бути повернення до методів “активної розвідки”. Напевно, саме цим і пояснюється різке збільшення масштабів партизанської діяльності на Волині та Поліссі. В травні 1932 р. у лісах Камінь-Каширського, Ковельського, Луцького та Любомльського повітів було створено п’ять партизанських груп, об’єднаних у липні місяці в один бойовий загін, чисельністю у декілька тисяч бійців. Повстанці провели ряд успішних операцій (використовуючи укріплення часів Першої світової війни), однією з яких був обстріл поблизу села Волошки машин охорони польського міністра внутрішніх справ. Проте, з підписанням радянсько-польського договору про ненапад та певним потеплінням у відносинах між обома країнами подібного роду акції на деякий час втратили свою актуальність. Очевидно з Москви надійшли відповідні вказівки, після чого повстанський рух на Волині та Поліссі швидко почав згасати, тим більше, що для його приборкання поляки перекинули сюди значні сили, лише в одному Ковельському повіті з цією метою було зосереджено до 8 тисяч поліцейських, 3 піхотні полки, 4 кавалерійські ескадрони, 4 танкетки та 4 літаки. Таким чином, на середину вересня 1932 р. основні вогнища опору придушено, а п’ятеро партизанських ватажків страчено. Водночас почалися масові арешти, внаслідок яких тільки у Ковельському повіті за ґрати потрапили близько 800 чоловік¹⁰.

Таким чином, навряд чи слід дивуватися тому, що рівно через сім років, у вересні 1939 р., саме тут спалахнули найбільш активні збройні виступи, щоправда були вони не такі масові, як у попередній період. По селах на північ від Ковеля постали партизанські загони, які вступали в бої з частинами оперативної групи “Полісся” (до 21 вересня – “Війська оборони Полісся”) генерала Ф. Клеєберга, що з лінії Прип’яті відходили поліськими лісами

⁹ Кен О.Н., Рупасов А.И. Политбюро ЦК ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами (конец 1920 – 1930-х гг.). Проблемы. Документы. Опыт комментария. СПб, 2000. Ч.1. Декабрь 1928 – июнь 1934. С. 499. Так, наприклад, виступаючи на XII З’їзді Рад України, заступник голови Раднаркому УРСР В.Порайко відкрито заявив: “Нажаль, тут немає представників від нашої сестри Західної України. Проте ми сподіваємося, що недалекий той день, коли вона з’єднається зі своєю Батьківщиною матір’ю”. Див.: Кен О.Н., Рупасов А.И. Вказ. праця. С. 219.

¹⁰ Оксенюк Р.Н. Вказ. праця. С. 226-227.

спочатку у південному напрямку, а потім повернули на захід, прагнучи допомогти оточеній Варшаві.

За словами начальника оперативного відділу штабу оперативної групи “Полісся” майора Т. Гжешкевича полякам найчастіше доводилося мати справу із невеликими повстанськими загонами або ж навіть з окремими особами, які влаштовували засідки у лісах, обстрілювали військові колони, коли ті проходили через населені пункти. Зазвичай, після того, як передові підрозділи розгорталися у бойовий порядок й переходили в атаку, партизани починали тікати. Як стверджує польський офіцер, місцеве населення було озброєним, у переважній більшості, російськими гвинтівками системи Мосіна, рідше – польськими. На голові носили кашкети з металевою червоною зіркою. Червоні ж стрічки на шапках або пов’язки на рукавах зустрічалися нечасто¹¹. Досить образно й емоційно змальовує загальну ситуацію у північних районах Волинського воєводства командир піхотної дивізії “Кобрин” полковник А. Еплер. У своїх спогадах він пише, що “тут не було поважної битви, але вдень і вночі було чути постріли патрульних, розвідників. Всюди палали хутори, села та містечка. Ночі були ясними від вогню, а дні темними від диму. Біля невеликих підрозділів регулярних військ наші застави зустрічали якісь загони доморослих комуністів”¹².

Однією з перших жертв місцевих повстанців став командир штабного взводу піхотної дивізії “Кобрин” підпоручик В.Влодаж, якого вбито 19 вересня у Камінь-Каширську під час нападу партизан на польський розвідувальний патруль¹³. Того ж дня у селі Стара Вишва Ковельського повіту здійснено кілька нападів на вояків маршового батальйону “Ружан”. У відповідь на це командир підрозділу капітан Ф. Мiodовський, погрожуючи репресіями, розпорядився взяти заручників серед місцевого населення. 20 вересня партизани захопили станцію Мизово, перебувши при цьому частину польського взводу охорони¹⁴.

Серйозний бій з повстанцями стався у селі Пісочне Ковельського повіту. Вранці 22 вересня частини піхотної дивізії “Кобрин” наближалися до населеного пункту. На підступах до села головну заставу 183-го піхотного полку (йшов першим у маршовій колоні з’єднання) обстріляно бійцями місцевого

¹¹ Grzeszkiewicz T. Działania Samodzielnej Grupy Operacyjnej “Polesie” (z relacji uczestnika walk). // Wrzesień 1939 r. w relacjach i wspomnieniach. Warszawa, 1989. S. 774.

¹² Epler A. Ostatni żołnierz polski kampanii 1939 roku. Tel Aviv, 1942 (reprint). S. 62.

¹³ Meldunek sytuacyjny dowódcy Zgrupowania “Kobryn” z dnia 22 września do gen. Fr.Kleeberga. 23 września 1939 r. // Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł. Warszawa, 1968. S. 943.

¹⁴ Relacja kpt. Miodowskiego Feliksa, d-cy baonu marszowego “Różan”. Centralne Archiwum Wojskowe (далі – CAW), zespół “Kampania wrześniowa”, sygn. arch. II/3/25.

партизанського загону, чисельність якого поляки оцінили у кілька десятків чоловік. Невеликий польський підрозділ був змушений зупинитися й прийняти бій, очікуючи на підхід основних сил своєї частини. Невдовзі прибув авангардний батальйон разом з командиром полку підполковником В. Северином. Вогонь повстанців був досить інтенсивний так, що кілька куль влучили у командирський автомобіль, пробивши радіатор та кожух двигуна. Польський батальйон розгорнувся у бойовий порядок й розпочав наступ на позиції противника. Зав'язався запеклий бій. Польські вояки, широко застосовуючи ручні гранати, брали штурмом будівлю за будівлею. Досить скоро Пісочне почало горіти. Як пише у своїх спогадах командир дивізії полковник А. Еплер, “солдат охопила дивна завзятість: від їх пострілів гинули не тільки люди, але й домашня худоба. Починалася різанина. Офіцерам з трудом вдалося врятувати від спалення церкву, в якій зачинилися кілька десятків людей. Горіло ціле село, в хатах, стодолах, інших господарчих будівлях почали вибухати патрони, ручні гранати, іноді навіть було чути сильніші вибухи, ніби від артилерійських снарядів”¹⁵. Врешті після тривалого і напруженого бою поляки здобули село, зазнавши при цьому мінімальних втрат – один офіцер та один солдат дістали важкі поранення¹⁶. Втрати серед повстанців та цивільного населення вочевидь мали бути значно більшими.

Таким чином, опанувавши Пісочне, дивізія “Кобрин” змогла продовжити марш. Проте, вже у наступному селі Борзова, ситуація повторилася. Польська передова застава знову потрапила під обстріл, при цьому важке поранення дістав її командир підпоручик В. Опальський, крім того серйозно поранений був іще один вояк. Як і минулого разу підрозділам авангардному батальйону довелося штурмом брати населений пункт. Село підготували до оборони: були вириті індивідуальні стрілецькі окопи, зроблені перекриті щілини. Місцевий загін мав на озброєнні один кулемет. Бій за Борзову тривав біля години. В результаті кільканадцять повстанців із зброєю в руках були захоплені в полон. Після короткого допиту їх всіх розстріляли прямо на дорозі, поклавши поруч з трупами поламани карабіни та гвинтівки як очевидний доказ провини. За свідченням полковника А. Еплера серед розстріляних був керівник та організатор тутешнього загону “польський єврей, більшовицький комісар”¹⁷.

¹⁵ Epler A. Sprawozdanie z działania dywizji w czasie od 10 września do 5 października 1939 r. (Visegrad, 4 marca 1940 r.). Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce, m. Nowy York, zespół gen. Jaklicza, sygn. KW/12. S. 22.

¹⁶ Meldunek sytuacyjny dowódcy Zgrupowania “Kobryń” z dnia 22 września do gen. Fr.Kleeberga, 23 września 1939 r. // Wojna obronna Polski 1939... S. 943.

¹⁷ Epler A. Sprawozdanie z działania dywizji... S. 23.

Після придушення опору повстанців у Борзовій частини дивізії “Кобрин” пройшли ще кілька кілометрів й зупинилися на відпочинок у сусідньому містечку Нова Вижва. Мешканці населеного пункту очікували на прихід радянських військ й навіть збудували з цією метою тріумфальну арку, прикрашену квітами та червоними прапорами. Небезпідставно побоюючись репресій з боку поляків, майже все чоловіче населення втекло до найближчих лісів, а тому містечко виглядало напівмертвим. Польські вояки зруйнували тріумфальну арку й почали розміщуватися на квартирах (тут був запланований цілодобовий відпочинок), займаючи порожні будинки, що їх залишили господарі¹⁸. Таким чином, Нова Вижва, що була центром партизанського руху в цьому районі, зайнято без бою.

Очевидно, досвід останніх боїв в Пісочному та Борзовій переконав місцевих повстанців дещо остудити свій войовничий запал. Стало зрозумілим, що проти них діють не малі загони деморалізованих солдатів, а регулярні, дисципліновані, добре озброєні польські бойові частини. За цих умов продовження збройного протистояння призвело б лише до невиправданих людських втрат (як у власних лавах, так і серед цивільного населення) та руйнувань й не принесло б партизанам жодної відчутної користі. Натомість, значно доцільніше було б зберегти наявні сили й на короткий період утриматися від активних дій. Зі свого боку поляки також мали змогу пересвідчитися, що мають справу із серйозним противником, який добре орієнтується на місцевості й тим компенсує нестачу озброєння та бойового досвіду. Генерал Ф. Клеєберг прагнув якомога швидше вивести свою оперативну групу “Полісся” на захід, за Буг, уникаючи при цьому відкритих зіткнень з радянськими військами. Штурми ж окремих сіл й наступна їх пацифікація лише відволікали увагу й значно уповільнювали темп просування. Таким чином, розгортання широкомасштабних антипартизанських акцій було зовсім недоцільне, до того ж активне застосування репресій могло б призвести до ще більшого піднесення повстанського руху. Розуміючи всю складність ситуації, командир дивізії “Кобрин” полковник А. Еплер заборонив підлеглим частинам на власний розсуд проводити розстріли та палити села. “У випадку збройного виступу банди місцевість належить очистити й доповісти мені,” – говорилося у наказі. Всі каральні заходи мали виконувати лише ар’єргардні підрозділи з’єднання й тільки за наказом командира дивізії або начальника маршової колони¹⁹.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Rozkaz szczególny dowódcy Zgrupowania “Kobryn” do marszu w kierunku zachodnim. 23 września 1939 r. m.m. Rudnia – Wyżwa Nowa // Wojna obronna Polski 1939... S. 944.

Вслід за дивізією “Кобрин”, приблизно на відстані одного денного переходу, рухалися підрозділи угруповання “Доргичин” (силою до двох полків піхоти без артилерії) підполковника К. Гожковського. 22 вересня вони знаходилися в 10-15 км на південний схід від міста Камінь-Каширський, де мали низку збройних зіткнень із загонами місцевих повстанців. Так, у селі Сошичне під час нападу поранення дістали 6 польських солдатів, у сусідньому селі Мільці вбито одного підхорунжого, ще кілька вояків поранено²⁰. На підході до села Синово обстріляно розвідувальний підрозділ велосипедистів, на допомогу якому підійшов авангардний батальйон 79-го піхотного полку. Після майже півгодинного бою поляки взяли населений пункт штурмом, внаслідок чого в різних частинах села спалахнули пожежі²¹. В цьому бою загинув один підхорунжий. Втрати ж повстанців були значно більшими. Як вказує у своєму донесенні підполковник К. Гожковський, в усіх згаданих вище епізодах полягло біля 20 партизан, крім того у селі Нуйно був розстріляний партизан, взятий у полон зі зброєю в руках²².

Наступний день, 23 вересня, пройшов для дивізії “Кобрин” та угруповання “Дрогичин” відносно спокійно, адже після останніх боїв загонами повстанців їх особливо не турбували. Натомість кількох збройних нападів зазнали частини Підляшської кавалерійської бригади, що перебувала в той час приблизно в 20 км на північний схід від Ковеля. Так, у селі Несухойже передова сторожа 5-го уланського полку зав’язала бій із сильним загоном місцевих повстанців. Спішившись, польські улани розпочали атаку й невдовзі зайняли населений пункт, захопивши зі зброєю в руках 12 нападників, яких прямо на місці й розстріляли. В той же час у сусідньому селі Грабове Ковельського повіту під обстріл потрапили підрозділи 9-го полку кінних стрільців, внаслідок чого тут загинув старшина 1-го ескадрону старший вахмістр С. Багдах²³ (дістав поранення в голову, а потім був зарубаний сокирою) та одного улана поранено²⁴. У відповідь командир Підляшської кавалерійської бригади генерал Л. Кміціц-Скшинський розпорядився спалити населений пункт й розстріляти кільканадцять

²⁰ Meldunek sytuacyjny dowódcy Zgrupowania “Drohiczyn Poleski”, 23 września 1939 r. // *Wojna obronna Polski 1939...* S. 945.

²¹ Relacja por. Schotteka Aleksandra, d-cy 4 kompanii 79 pp. CAW, zespół “Kampania wrześniowa”, sygn.arch. II/3/25.

²² Meldunek sytuacyjny dowódcy Zgrupowania “Drohiczyn Poleski”, 23 września 1939 r. // *Wojna obronna Polski 1939...* S. 945.

²³ *Kawaleria Polska i bronie towarzyszące w kampanii wrześniowej 1939*. Londyn, 1979. S. 41.

²⁴ Dziewirski J., Kijowski J., Maćkowiak H. *5 Pułk Ułanów Zasławskich. Zarys dziejów*. Ostrołęka, 1994. S. 118-119.

схоплених “на гарячому” партизан²⁵. У наступному селі Сереховичі, де частини бригади зупинилися на відпочинок, польські кіннотники зруйнували триумфальну арку, яку місцеві мешканці споруджували для привітання радянського війська²⁶. Готуючись до наступного переходу, генерал Л. Кміціц-Схшинський вирішив заради уникнення подібних інцидентів вжити ряд попереджувальних заходів, зокрема, знищити на запланованому маршруті руху бригади кілька невеликих сіл довкола Буциня²⁷.

24 вересня частини піхотної дивізії “Кобрин” продовжили марш у західному напрямку. У селі Смоляри місцеві повстанці вчинили напад на розвідувальний патруль ескадрону дивізійної кавалерії, що занадто далеко віддалився від власного підрозділу. Пораненого підхорунжого, командира патруля, нападники забили на смерть прикладами та киями. У відповідь ескадрон провів у населеному пункті масштабну каральну акцію, внаслідок якої в селі залишилися лише старі баби та малі діти, всі інші, рятуючись від польських кіннотників, були змушені тікати разом зі своєю домашньою худобою до навколишніх лісів²⁸. Слідом за дивізією полковника А. Еплера йшли війська угруповання “Дрогичин” підполковника К. Гожковського. У селі Дубечно під час збройного нападу місцевих партизан загинув один польський солдат²⁹.

Наступного дня дивізія “Кобрин” підійшла до містечка Шацьк Любомльського повіту. На той момент влада тут належала революційному комітету, котрий був створений 18 вересня за ініціативи місцевих комуністів. Ревком мав власний збройний загін, жертвами якого, зокрема, стали начальник шацького надлісництва та лісничий із села Світязь (разом із дружиною та дочкою)³⁰. Крім того, у містечку пограбованої невеликий римо-католицький костел та знищено муніципальний шпиталь³¹.

²⁵ Meldunek sytuacyjny dowódcy Podlaskiej Brygady Kawalerii do dowódcy SGO “Polesie” 23 września 1939 r. // *Wojna obronna Polski 1939...* S. 942.

²⁶ Гайковський М.І., Слободян М.І. Зустріч і всенародна підтримка Червоної Армії трудящими Західної України у дні визволення (вересень 1939 р.) // *Український історичний журнал*. 1979. № 6. С. 38.

²⁷ Meldunek sytuacyjny dowódcy Podlaskiej Brygady Kawalerii do dowódcy SGO “Polesie” 23 września 1939 r. // *Wojna obronna Polski 1939...* S. 942.

²⁸ Epler A. Sprawozdanie z działania dywizji... S. 23.

²⁹ Rozkaz operacyjny dowódcy Zgrupowania “Drohiczyn Poleski” do przejścia w rejon Switazi, 25 września 1939 r. // *Wojna obronna Polski 1939...* S. 956.

³⁰ Relacja Krakiewicza Juliana, gajowego nadleśnictwa Szack. Hoover Institution Archives (далі – HIA), Poland. Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Records (далі – PL.MIDR). Box 214. Folder 3. Document 306.

³¹ Epler A. Sprawozdanie z działania dywizji... S. 23.

Захопивши зненацька місцевих повстанців, кавалерійський ескадрон дивізії “Кобрин” швидко вибив їх із населеного пункту. Під час короткого бою загинули кілька партизан. У своїх спогадах поручик В.Татарський (старшина Армії УНР, контрактний офіцер Війська Польського), який 25 вересня разом з військами групи “Полісся” вступив до Шацька, пише: “Перед одним домом лежав забитий партизан і тримав у руках якийсь папір. Я взяв той папір і прочитав, як пригадую, приблизно таке: “Українці! Поляки тікають – і до нас іде побідоносна червона армія. Треба їй допомогти знищити останні польські частини, які, правдоподібно, посуваються в напрямку нашого міста. Тому всі, хто може носити зброю, мають з’явитися до Шацьку тоді й тоді – для отримання зброї”. Пізніше польські кіннотники оповідали мені, що вони знали, що в Шацьку буде збірка партизанів і тому [...] зненацька наскочили на містечко так, що вони не встигли віддати ані одного вистрілу. “Але мало того, – додавали ті кіннотники, – ми навіть позістрілювали з дерев їхніх вартівників, які не встигли злізти”³².

Впродовж 25 вересня в районі Шацька зібралися розрізнені з’єднання оперативної групи “Полісся”, які до цього часу рухалися окремо одне від одного. Наступного дня війська генерала Ф.Клеєберга форсували Західний Буг в районі Влодави, залишивши таким чином територію Волинського воєводства. Проте, й на Люблінщині їм знову довелося зустрітися із загонами українських повстанців. Так, командир Підляшської кавалерійської бригади в своєму оперативному донесенні вказував на те, що “по селах на південь від Влодави у напрямку на Холм мається багато зброї й організовані совети”³³. Відомо, зокрема, що партизанські загони були створені у селах Осова та Мацошин³⁴. Декілька загонів діяли у районах й на захід від Влодави. Зокрема, в українському селі Коденець, більшість населення якого здавна симпатизувала комуністам, 28 вересня із засідки був закиданий гранатами патруль польських саперів, внаслідок чого загинув поручик Е. Познанський та 7 солдатів. Наступної ночі у тому ж населеному пункті вбито польського офіцера капітана В. Соболев. У відповідь генерал Ф. Клеєберг планував провести у селі каральну акцію, але за браком часу здійснити її не встиг³⁵.

6 жовтня після тривалих й запеклих боїв проти німецьких військ оперативна група “Полісся” була змушена припинити боротьбу й скласти

³² Татарський В. Під чотирма прапорами. Мюнхен, 1959. С. 82-83.

³³ Meldunek dowódcy Podlaskiej Brygady Kawalerii do dowódcy SGO “Polesie” o sytuacji we Włodawie, 26 września 1939 r. // *Wojna obronna Polski 1939...* S. 966.

³⁴ Meldunek sytuacyjny dowódcy Zgrupowania “Drohiczyn Poleski”, 27 września 1939 r. // *Wojna obronna Polski 1939...* S. 970.

³⁵ Szawłowski R. *Wojna polsko-sowiecka 1939*. Warszawa, 1996. T. 1. S. 381.

зброю. Польські вояки, котрі змогли уникнути ворожого полону, поодинокі чи малими групами поверталися до рідних домівок. На цьому шляху дехто з них став жертвами нападів повстанських загонів, які діяли у Володавському повіті Люблінського воєводства. Так, відомо, що вбивства польських солдатів мали місце у селах Стульно, Жлобек, Домінічин, Волосковоля та вже згадуваному нами Коденці, де загинуло до 20 осіб³⁶.

Слідом за військами генерала Ф.Клеєберга (на відстані двох-трьох денних переходів) поліськими лісами з-під самого радянського кордону відходили на захід близько 6 тисяч вояків, в основному, з Корпусу Охорони Прикордоння (КОП), під командуванням генерала В.Орліка-Рюкеманна. На своєму шляху підрозділи та частини цього угруповання також нерідко зустрічалися із загонами місцевих повстанців, жертвами яких ставали окремі солдати або невеликі групи, що відправлялися на пошук та закупівлю продовольства. Так, у своїх спогадах командир артилерійського дивізіону майор С. Чернік згадує, що з чотирьох висланих ним за продуктами підофіцерів, виконав завдання тільки один, двоє інших були вбиті, а четвертий, роздягнутий партизанами, повернувся в одній нижній білизні³⁷.

Перший серйозний бій польських прикордонників з повстанцями стався у містечку Степань Костопільського повіту. 18 вересня за ініціативи місцевих комуністів тут був утворений революційний комітет, організований власний збройний загін чисельністю до 100 бійців³⁸, за іншими даними – до 300³⁹ (мали гвинтівки різноманітних зразків, ручні гранати та три кулемети). Нова влада відразу ж роззброїла та арештувала місцевих поліцейських (при цьому двоє з них були поранені, частині вдалося втекти), держаних чиновників та поляків-утікачів із західних регіонів країни. Всюди у містечку були зірвані польські біло-червоні прапори⁴⁰. Невдовзі степанський ревком поширив свою діяльність на довколишні села Корост, Кричильськ, Мале та Велике Вербче⁴¹, Гута-Степанська, Стидін⁴². У своїх

³⁶ Sowa A. Stosunki polsko-ukraińskie, 1939–1947. Kraków, 1998. S. 94-95.

³⁷ Krótki życiorys płk.art. Stefana Czernika, Archiwum Klubu Kleeberczyków (m. Warszawa). Копія документу у власному архіві автора.

³⁸ Żurowski A. W walce z dwoma wrogami. Warszawa, 1991. S. 40-41.

³⁹ Relacja Janickiego Andrzeja, funkcjonariusza Policji Państwowej ze wsi Huta-Stepańska, gm. Stepań, pow. Kostopol. HIA, PL.MIDR. Box 211. Folder 6. Document 695.

⁴⁰ Żurowski A. Op.cit. S. 40-41.

⁴¹ Російський державний військовий архів (далі – РДВА). Ф. 40334. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 3.

⁴² Relacja Janickiego Andrzeja... За його словами у селі Стидін повстанці розправилися з начальником місцевого поліцейського постерунку старшим пшодовніком П.Кухарським.

спогадах Т. Бульба-Боровець вказує, що повстання у Степані підняли члени його підпільної організації “Українське Національне Відродження” (УНВ) на чолі з К. Шумлянським (“Залізником”)⁴³. Очевидно, що комуністи і націоналісти спільними зусиллями повалили польську владу в містечку, переслідуючи при цьому різні цілі. Якщо перші прагнули утвердити новий революційний порядок, то члени УНВ, реально оцінюючи власні сили, намагалися здобути якомога більше зброї для своєї подальшої боротьби.

Вранці 19 вересня до Степані зі сходу підійшов батальйон КОП “Березне”, командир якого майор А. Журовський розраховував тут переправитися через широкоплинну Горинь. Проте, всі підходи до єдиного мосту прострілювалися повстанцями, які закріпилися у забудові містечка на протилежному, високому березі. Своїм щільним та інтенсивним вогнем з гвинтівок та кулеметів вони притиснули польських прикордонників до землі й завдавали їм відчутних втрат. Як згадував майор А. Журовський, час від часу було чути крики поранених вояків, котрі кликали на допомогу санітарів. Розвідавши місце знаходження вогневих точок партизан, поляки відкрили по них вогонь з двох протитанкових гармат та мінометів, після чого командир батальйону підняв в атаку свій підрозділ. Польським солдатам довелося долати досить довгий міст майже у зімкнутому строю, наражаючись тим самим на поважні втрати. З криками “ура” солдати увірвалися до містечка. Повстанці, не витримавши стрімкої атаки регулярної та добре підготовленої польської піхоти, почали тікати. Обслуга одного з кулеметів, який дошкуляв найбільше, була повністю перебита. Багато хто просто кидав зброю і виходив з піднятими руками, інші падали на коліна, благаючи дарувати їм життя. Всього таким чином було захоплено в полон 65 чоловік, водночас частині повстанців вдалося врятуватись, розчинившись серед місцевого населення. Втрати поляків у цьому бою становили, щонайменше, троє вбитих та кільканадцять поранених. Майор А. Журовський збирався провести у Степані карально-пошукову акцію, але за браком часу відмовився від цього наміру. Всіх полонених партизан, під ескортом жандармів, було направлено до військово-польового суду при командуванні полку КОП “Сарни”⁴⁴.

Просуваючись все далі на захід, польські прикордонники вийшли ввечері 26 вересня до містечка Ратно (розташоване на шосе Ковель – Брест), котре їм також довелося займати з боєм. Попереднього дня тут

⁴³ Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. Київ; Торонто; Нью-Йорк, 1996. С. 44.

⁴⁴ Zurowski A. Op.cit. S. 35-40.

був утворений революційний комітет, організований власний збройний загін, бійці якого намагалися затримати поляків на підході до населеного пункту. Опір повстанців був швидко придушений підрозділами батальйону КОП “Рокитне”, що рухався у передовій сторожі однієї з маршових колон⁴⁵. Однак ситуація у містечку залишалася нестабільною, вночі лунали поодинокі постріли, внаслідок чого загинув один польський жандарм.

Після здобуття Ратно війська генерала В. Орліка-Рюкеманна, не затримуючись у містечку, тієї ж ночі рушили далі на захід. Метою їх наступного переходу було село Заболоття. За ініціативи місцевих комуністів тут також був утворений революційний комітет, на чолі якого став письменник, член КПЗУ О. Гаврилюк⁴⁶. В очікуванні на скорий прихід Червоної Армії була збудована тріумфальна арка, прикрашена червоними прапорами. Польські жандарми, зігнавши до неї всіх мешканців Заболоття, змусили чотирьох чоловіків розібрати споруду. Крім того, у цьому селі загинув один польський солдат-прикордонник та один місцевий повстанець. Залишаючи населений пункт, поляки підпалили частину його забудови⁴⁷. У сусідньому селі Тур розмістилася на відпочинок рота польських моряків Пінської річкової флотилії (після затоплення кораблів приєдналися до угруповання КОП). 27 вересня їх захопив у полон невеликий загін радянських танків. Під конвоєм всіх полонених відправили до села Мокрани, де місцеві ревкомівці на чолі з А. Садзом розстріляли біля 30 осіб, в основному офіцерів та старших підофіцерів⁴⁸.

У подальшому війська генерала В. Орліка-Рюкеманна вийшли до містечка Шацьк (28 вересня), де розбили радянський танковий батальйон. Форсувавши Буг, вони продовжили марш у західному напрямку, але 1 жовтня біля села Витичне, знову зіткнувшись з радянськими частинами, були розсіяні.

Широкого розмаху у вересні 1939 р. антипольські збройні виступи набули у північно-східній частині Луцького повіту. Основним центром повстанської діяльності тут було містечко Колки, що над Стиром, де

⁴⁵ Orlik-Rückemann W. Kampania wrześniowa na Polesiu i Wołyniu, 17.IX.1939–1.X.1939. Gdynia, 1989. S. 12.

⁴⁶ Гаврилюк Я. Спогади про сина // Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників. Збірник документів. Львів, 1959. С. 243-244.

⁴⁷ Wiechecki T. Moje krótkie wspomnienia z życia. // Oni strzegli granic II Rzeczypospolitej. Relacje i wspomnienia żołnierzy KOP i funkcjonariuszy SG. Warszawa, 2002. S. 311-312.

⁴⁸ Relacja Petrozolin Magdaleny, urzędniczki nadleśnictwa Zabłocie, zam. we wsi Tur, gm. Zabłocie, pow. Kowel. HIA, PL.MIDR, Box 214, Folder 5, Document 4784; Dyskant J.W. Flotylla rzeczna Marynarki Wojennej, 1919–1939. Warszawa, 1994. S. 336.

комуністичні ватажки здавна користувалися значною популярністю серед місцевого населення. Свідченням цього можуть бути, наприклад, щорічні масові святкування 1 Травня, на які постійно збиралося по декілька тисяч осіб. Особливо знаною була демонстрація 1935 р., відома у радянській історіографії як “колківська трагедія”, коли для розгону маніфестантів польська поліція застосувала вогнепальну зброю, внаслідок чого вісім людей загинуло, ще 37 дістали поранення⁴⁹.

Відразу після початку радянського наступу за ініціативи місцевих комуністів у Колках виник революційний комітет. Одним із його перших кроків стало роззброєння поліцейського постерунку та розправа над своїми давніми кривдниками (відомо, що загинули, щонайменше, четверо польських поліцейських). 20 вересня до містечка підійшли підрозділи польського 3-го прикордонного піхотного полку. До командира частини полковника З. Зайончковського⁵⁰ прибули четверо представників ревкому, які зажадали негайного складення зброї, попередивши, що в разі відмови вони чинитимуть опір й не пропустять поляків на міст через Стир. У відповідь полковник розпорядився заарештувати посланців й готуватися до наступу. В першу чергу була проведена 15-хвилинна артилерійська підготовка. Батарея 75-мм гармат вела вогонь по будівлі двоповерхового млину на околиці містечка, де за даними спостереження повстанці організували свій головний пункт опору. Потім в атаку рушив один із батальйонів полку, підтриманий дивізіоном кавалерії, що діяв на флангах. Після короткого, але запеклого бою поляки зайняли населений пункт, втративши при цьому чотирьох своїх вояків вбитими та вісім пораненими. Втрати повстанців були значно більшими. Так, за свідченням двох польських солдатів, котрі через кілька днів після цих подій потрапили до радянського полону, у Колках було розстріляно 67 чоловік, а ще біля 20 осіб взято в якості заручників⁵¹. За вироком військово-польового суду були розстріляні й четверо заарештованих парламентарів-ревкомівців⁵².

Крім описаного епізоду, підрозділи польського 3-го прикордонного піхотного полку впродовж 20-21 вересня мали в районі містечка Колки

⁴⁹ Оксенюк Р.Н. Вказ. праця. С. 247-248.

⁵⁰ 17 вересня 1939 р. полк знаходився на станції Костопіль. Дізнавшись про початок радянського наступу, його командир вирішив виводити частину на захід, за Буг. Детальніше про 3-й прикордонний піхотний полк див.: Руккас А.О. Збройний опір польських військ проти Червоної Армії у вересні 1939 року на Волині. К., 1997. 31 с.

⁵¹ РДВА. Ф. 40334. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 168.

⁵² Lachowicz J. Bitwa 3 pp KOP z wojskami sowieckimi we wrześniu 1939 roku. // Szawłowski R. (“Liszewski K.”). Wojna polsko-sowiecka 1939. Warszawa, 1995. T. 2. S. 142.

ще кілька сутічок із повстанцями, зокрема, у селах Тростянець (частина партизан загинула, частина втекла до лісу), Смердин (тут загинув один із членів місцевого ревкому)⁵³ та Боровичі (населений пункт частково спалений, декілька мешканців села були розстріляні)⁵⁴. Рухаючись далі на захід, 22 вересня польські прикордонники поблизу містечка Сокол зіткнулися з частинами радянської 87-ї стрілецької дивізії, але не змогли проламати їх оборони і були змушені відступити. Наступного дня у селі Радошин полк капітулював. У його роззброєні брав участь також 50-особовий загін повстанців, створений за ініціативи ревкому села Брюховичі Ковельського повіту. Крім того, брюховецький загін допомагав радянським частинам роззброювати особовий склад польського бронепоезда на станції Поворськ⁵⁵. У самому Поворську 17 вересня місцеві комуністи утворили власний революційний комітет на чолі з колишнім політичним в'язнем Гнідніком. Свою діяльність ревком почав з того, що на будинках гмінної управи, школи, пошти та залізничної станції були вивішені червоні прапори, крім того заарештовані були війт та секретар гміни. У селі створено збройний загін, котрий займався роззброюванням невеликих груп або ж окремих польських вояків. Повстанці встановили свій контроль над залізничною станцією, працівники якої були поки що залишені на своїх місцях, але вся їх діяльність проходила під наглядом кількох озброєних селян. Поворський загін здійснив напад на охорону поблизького військового полігону, внаслідок чого загинули кілька польських солдатів. Однак, начальник полігону (в бою сам дістав поранення) з рештою солдатів зміг врятуватися й відірватися від партизан⁵⁶.

З калейдоскопічною швидкістю змінювалася ситуація у Любомлі, адміністративному центрі однойменного повіту Волинського воеводства. 18 вересня, після того, як місто залишили польські війська, тут за ініціативи члена КПЗУ Л. Сацюка виник революційний комітет, який взяв владу в свої руки, заарештувавши старосту, прокурора та чиновників місцевої адміністрації. У Любомлі був створений збройний загін ("робітничка гвардія") чисельністю до 150 бійців. Ревком встановив зв'язок з повстанцями в інших населених пунктах повіту, зокрема, у Шацьку, Машеві,

⁵³ РДВА. Ф. 40334. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 171.

⁵⁴ Там само, арк. 169.

⁵⁵ Ревкоми Західної України у вересневі дні 1939 року. // У боротьбі за комунізм. Львів, 1964. С. 74.

⁵⁶ Relacja Bełkowskiego Stanisława, pracownika PKP, zam. we wsi Poworsk, pow. Kowel. HIA, PL.MIDR. Box 214. Folder 5. Document 8764.

Головно та Згоранах⁵⁷. 20 вересня у місті з'явився німецький розвідувальний підрозділ, котрий уже наступного дня, в зв'язку із наближенням радянських частин, був змушений залишити Любомль. 22 вересня несподівано прийшли польські підрозділи (24-а, 58-а ремонтні роти залізничних мостів), які на короткий термін оволоділи містом, розігнавши та роззброївши при цьому “робітничу гвардію”. Поляки захопили 11 возів із зброєю та боєприпасами, заарештували також 11 повстанців, котрих під конвоєм доставили до комендатури Холмського гарнізону⁵⁸. Наступного дня поляки залишили Любомль. 24 вересня приблизно о 0.30 годині до міста вступив розвідувальний батальйон радянської 45-ї стрілецької дивізії, який, в першу чергу, взяв під свій контроль банк, пошту, телеграф та залізничну станцію⁵⁹.

Революційні комітети та збройні загони були створені також у багатьох місцевостях південної частини Волинського воєводства. Зокрема, відомо, що подібні структури постали у містечках Олика, Рожище (збройний загін налічував тут до 300 чоловік), Цумань, Торчин (тут діяв загін чисельністю до 50 бійців), селах Дерно, Горянівка, Хорлупи Луцького повіту; селах Торговиця, Ярославичі Дубнівського повіту; селах Хотятчів (19 вересня ревком був розгромлений польськими військами), Михале, Млинище Володимир-Волинського повіту; містечку Клевань Рівненського повіту⁶⁰.

З середини 1930-х рр. на Волині все більшої активності починає проявляти **Організація Українських Націоналістів**. Якщо у 1930 та 1931 рр. тут фіксувалося лише один-два прояви її діяльності, то в подальшому цей показник зростає в десятки разів. У 1932 р. було вже 16 виступів; у 1933 р. – 100; 1934 р. – 41; 1936 р. – 25⁶¹. До найбільш знаних акцій оунівців належить їх участь у боротьбі проти колонізації українських шкіл та невдала спроба замаху на волинського воєводу Г. Юзевського (попереджена польською поліцією)⁶². У 1937 р. почали творитися спеціальні військові відділи ОУН, які “рейдували б по Поліссі та Волині і відповідно до розвитку політичної ситуації перейшли б вздовж Прип'яті в східну Україну або стали б зв'язком проти польської повстанчої армії”.

⁵⁷ Ревкоми Західної України... С. 74.

⁵⁸ Zarzycki P. 2 batalion mostów kolejowych. Pruszków, 1994. S. 38.

⁵⁹ РДВА. Ф. 40334. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 137.

⁶⁰ Ревкоми Західної України... С. 72-73,78; Оксенюк Р.Н. Вказ. праця. С. 262-263.

⁶¹ Romanowski W. ZWZ-АК na Wołyniu, 1939-1944. Lublin, 1993. S. 48.

⁶² Kuczerpa M. Polityka narodowościowa Drugiej Rzeczypospolitej wobec Ukraińców w latach 1919-1939. // Polska-Ukraina. Trudne pytania. T. 1-2. Warszawa, 1998. S. 38, 42.

У липні того ж року був сформований перший подібний загін “Вовків”, до складу якого увійшли 25 “випробуваних боєвиків ОУН”. Другий загін мав з’явитися на Горохівщині. Проте, масові арешти українських націоналістів проведені польською поліцією перервали цю акцію⁶³.

У вересні 1939 р. члени ОУН організували на Волині та Поліссі ряд виступів проти польської влади, створивши при цьому у деяких місцевостях свої бойові загони. Проте, на відміну від комуністів, їх дії були менш масштабними та масовими.

Один з оунівських загонів постав у Яновій Долині Костопільського повіту, де на Державній базальтовій каменоломні працювало понад 5 тисяч робітників. У вересні 1939 р. тут панував суцільний хаос, адже польське керівництво підприємства виявило повну розгубленість та безвідповідальність. Водночас, згідно з вказівками місцевого проводу ОУН, утворилася боївка на чолі якої став член Організації з сусіднього села Злазне, робітник кар’єрів, запасний підфіцер польської армії Г.Крук. Українці почали патрулювати каменоломню, особливо вночі, взяли під охорону все майно – помпи в копальнях, транспорт, депо, електростанцію, зайняли головний адміністративний будинок, де влаштували щось на зразок казарми. Крім того, боївка оточила будинок поліцейської дільниці. Опору не було. На вимогу здатись вийшов комендант, який передав оунівцям все наявне майно: 12 карабінів, боєприпаси до них, ліки, радіоапаратуру, білизну, одяг, тощо. Щоправда невдовзі частину захопленого довелося передати повстанцям-комуністам із села Злазне, котрі, довідавшись про роззброєння поліції, “приїхали більшим гуртом”⁶⁴.

Подібна ситуація мала місце поблизу сіл Моквін та Космачів Костопільського повіту, де на вогнепальну зброю місцевих лісничих так само претендували два різні повстанські угруповання. Цього разу першими встигли комуністи на чолі з М. Нагірним, які, щоправда, з оунівцями не поділились. У своїх спогадах Л. Гадзіна, один із роззброєних егерів, відзначає кращу організацію, дисципліну та бойову підготовку націоналістів, якими, на його думку, керував колишній підфіцер польської армії⁶⁵.

Ще один оунівський загін, чисельністю в 20 бійців, був утворений у селі Спасів Здолбунівського повіту (поблизу містечка Мізоч). Очолив його член Організації А. Мось. Місцевим повстанцям вдалося здобути

⁶³ Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942–1952. Мюнхен, 1953. С. 230.

⁶⁴ Петренко Р. (“Юрко”, “Омелько”). За Україну, за її волю. Спогади. Торонто, Львів, 1997. Літопис УПА. Т. 27. С. 20-21

⁶⁵ Gadzina L. Wspomnienia moje ze zderzenia z bolszewikami w dniu 17 września 1939 r. // Moje zderzenie z bolszewikami we wrześniu 1939 roku. Londyn, 1986. S. 33-35.

40 карабінів. Внаслідок збройних сутичок у цьому населеному пункті загинуло п'ятеро українців та четверо поляків⁶⁶.

Організаторами ряду збройних виступів у вересні 1939 р. на території Поліського воєводства були члени ОУН “Вій” та “Орел”. Відомо, що збройні загони постали тоді у Скибичах (ще до початку війни тут був заснований нелегальний учбовий табір, де проходили підготовку біля 100 чоловік), Янові Поліському, Дрогичині, Стрільній та Кльонках⁶⁷. Однак, конкретною інформацією володіємо лише про два з них. Так, в районі міста Янів Поліський за ініціативи давнього члена Організації В.Сидора виникла так звана “Поліська Січ” – осередок загону “Поліського Лозового Козацтва”, який нараховував у своєму складі до 500 бійців. Українські повстанці роззброювали поліцейські постерунки по довколишніх селах, вступали в бої з відступаючими польськими військовими частинами⁶⁸, внаслідок чого протягом 18-22 вересня їм вдалося захопити один ручний кулемет, 16 гвинтівок, дев'ять велосипедів, два автомобілі та 1000 штук набоїв. У цих акціях троє оунівців дістали поранення. Досить активно діяв дрогичинський загін, в якому був вбитий один та пораненні двоє людей, водночас з польського боку загинуло дев'ять осіб⁶⁹.

На завершення варто відмітити, що не скрізь на Волині місцеве українське населення вороже ставилося до поляків. Відомі випадки їх спільної діяльності заради захисту власних осель у складних умовах вересня 1939 р. Так, у місті Горохів, адміністративному центрі однойменного повіту представники української та польської інтелігенції створили об'єднані загони самооборони, до яких записалося чимало учнів міської гімназії⁷⁰. Крім того, жодних ексцесів по відношенню до поляків не зафіксовано у місті Берестечко того ж таки Горохівського повіту⁷¹.

* * *

Таким чином, у вересні 1939 р. під час перехідного періоду, коли польська адміністрація перестала функціонувати, а тимчасові радянські органи управління ще не були організовані, в багатьох населених пунктах Волині владу в свої руки брали самостворені “революційні

⁶⁶ Фонди Бібліотеки імені О.Ольжича (далі – ФБО), Звіт XVII округу “Рівне”.

⁶⁷ ФБО, Звіт XVIII округу “Полісся”.

⁶⁸ Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942–1952. Мюнхен, 1953. С. 230-231.

⁶⁹ ФБО, Звіт XVIII округу “Полісся”.

⁷⁰ Relacja Lasockiego Stanisława, nauczyciela z m. Horochów. HIA, PL.MIDR. Box 216. Folder 1. Document 7606.

⁷¹ Salomonowicz J. Osada rezmontowicze, poczta i gm. Beresteczko, pow. Horochów. // Z Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej. Wspomnienia z osad wojskowych 1921–1940. Londyn, 1998. S. 329.

комітети”, в яких домінуючу роль відігравали члени або прихильники комуністичної ідеології. Організовані за їх ініціативою збройні загони роззброювали невеликі групи польських солдатів, наважуючись іноді на відкриті бої проти регулярних частин польської армії та поліції. У таких зіткненнях з польського боку загинули близько 30 вояків. Втрати ж місцевих повстанців встановити досить важко. На нашу думку, вони мають бути більшими від польських, в середньому, в п’ять-сім разів. Відкриті бої проти регулярних частин польської армії не приносили повстанцям жодної користі, завдаючи непоправної шкоди, в першу чергу, місцевому цивільному населенню. Внаслідок каральних акцій поляків були піддані вогню, принаймні, два волинських села, ще кілька населених пунктів спалено частково.

За неповними даними збройні зіткнення комуністичних повстанських загонів із регулярними частинами польської армії та поліції сталися, принаймні, у 49 населених пунктах Волині та Полісся. Серед них найбільша кількість зафіксована у північних повітах Волинського воєводства (Ковельському – 15; Луцькому – 11; Костопільському – 7; Любомльському – 5) та прилеглих повітах сусіднього Поліського воєводства (5). Значно менше збройних зіткнень спостерігалось у південних районах (Володимир-Волинський повіт – 3; Дубнівський – 2; Рівненський – 1). Отже, збройні виступи комуністів найчастіше відбувалися у важкодоступних, лісових місцевостях, які знаходилися далеко від основних напрямків наступу Червоної Армії. Саме на цих територіях у 1920–1930-х рр. активно діяли створені радянською військовою розвідкою партизанські загони. У порівнянні з комуністичними повстанцями виступи українських націоналістів були менш масштабними. Їх збройні загони були утворені, принаймні, у 8 місцевостях (Полісся – 5; Костопільський повіт – 2; Здолбунівський повіт – 1).

Володимир ТРОФИМОВИЧ

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У роки Другої світової війни проблема польсько-українських взаємин набула винятково важливого значення. У зв'язку з цим в українській політичній думці широко дискутувалося польське питання, зокрема у контексті боротьби українського народу за державну незалежність і соборність. Головним лейтмотивом було визнання права українського і польського народів на самовизначення і розбудову незалежної самостійної держави.

Польське питання розглядалося з точки зору ставлення польської сторони до створення української держави та приналежності до неї західних земель України; припинення українсько-польського протистояння та нормалізації взаємин; створення спільного фронту двох народів у боротьбі проти окупантів.

В українській політичній думці домінувала позиція ОУН, оскільки від кінця 1939 р. були відсутні лівиця, центр, поміркована правиця, що сприяло в основному однобічному тлумаченню польського питання. Поряд з цим існували ліберально-демократична і прокомуністична течії.

Позиція ОУН на початковому етапі Другої світової війни була певною мірою відображена у статті провідного діяча націоналістичного табору Є. Онацького “Наша нейтральність та ідеологічна війна”, опублікованій у травні 1940 р. в українському часописі “Свобода”, що виходив у США. “...Не маємо жодної підстави воювати на боці альянтів, бо вони підтримують шалені наміри Польщі, так само, як не маємо жодної підстави воювати на боці німецького рейху, котрий віддав Західну Україну Москві, – зазначив він. – Жодна із воюючих сторін не висунула української проблеми, а коли б навіть ця проблема була висунута, то й тоді спершу необхідно уважно придивитися до того, наскільки цей крок щирий та реальний. Нашою найбільшою і, зрештою, єдиною є проблема згуртування всіх власних сил, щоб солідарно виступити не в момент гігантської боротьби нині воюючих держав, ... а тоді, коли їхні сили вичерпаються, коли противники захочуть спокою та відпочинку”¹.

¹ Цит. у зворотньому перекладі за: Паргач Ч. Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939–1945 рр. // Україна–Польща: Важкі питання. Варшава, 1999. Т. 4. С. 114-115.

Другий Надзвичайний Збір ОУН у Кракові (квітень 1941 р.) підтвердив принцип революційної боротьби, що спирається “на власні сили українського народу, відкинувши загалом орієнтацію на чужі сили”. Серед постанов, прийнятих Збором, є одна, яка точно характеризує загальну тенденцію ОУН-СД: “Організація Українських Націоналістів продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу українського народу без огляду на всі територіально-політичні зміни, які б зайшли на терені Східної Європи”, тобто навіть в разі німецької окупації. Це було недвозначне попередження німцям, про яких тоді вже було відомо, що вони готуються напасти на СРСР.

У пункті 16 постанови показана позиція організації в польському питанні: “ОУН побороє акцію тих польських угруповань, що змагаються за відновлення польської окупації українських земель. Ліквідація анти-українських акцій з боку поляків є передумовою нормування взаємин між українською і польською націями”².

Слід зазначити, що серед оунівців тоді не було однастайності у підході до українсько-польських взаємин. Так, ревізійоністська течія, очолювана Іваном Мітрингою, вбачаючи у визвольному русі польського народу важливий фактор у війні у Східній Європі, вже на Другому Великому Зборі у Кракові рекомендувала не лише рахуватися з ним, а й досягти порозуміння і співробітництва як проти Німеччини, так і проти СРСР. На засіданні т. зв. секції справ міжнародної політики Мітринга негативно зустрів слова представника берлінської групи бандерівців про те, що “до цього часу наша діяльність була слабкою, оскільки ми всюди шукали приятелів, а тепер зрозуміло, що місце України в “новій Європі”.

Критикуючи таку позицію, Мітринга закликав до протилежної орієнтації: “Разом із поляками, французами, народами СРСР – за вільну Європу без Гітлера і Сталіна. Це наше місце”³. Однак на фоні загальних антипольських настроїв він і його однодумці не були почуті.

На тодішню позицію оунівців певною мірою проливає світло виступ представника польського підпілля із західноукраїнських земель на конференції вищих офіцерів Речі Посполитої в еміграції, що відбулася 29 травня – 2 червня 1940 р. у Белграді: “Відношення українців до

² ОУН в світлі постанов Великих зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955. Мюнхен, 1955. С. 36.

³ Левицький Б. Націоналістичний рух під час Другої світової війни // Діалог. 1979. № 2. С. 17; Ковалевський З. Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії // Україна. Наука і культура. 1993. Вип. 26-27. С. 203. Див. також у цій книзі передрук звіреного з польським оригіналом перекладу цієї статті.

польської справи вороже, – заявив він. – Вони сподіваються на створення у тій чи іншій формі самостійної України. На фоні розчарування у більшовиках наступив виразний поворот у напрямку німців. На федерацію з Польщею йти не хочуть. Мають претензії до польського уряду: “Польський уряд навіть у тій трагічній ситуації, в якій опинилися поляки і українці, не знайшов для нас... теплих слів”⁴.

Позитивно до Польщі у трагічні для неї вересневі дні 1939 р. ставилася емігрантська група діячів УНР. На сторінках тижневика “Тризуб” вона засудила напад Німеччини на Польщу і підтримала політичні чинники останньої. “Німецький Рейх, нападаючи на Польщу, поставив Європу і світ перед загрозою страшних страждань, великих нещасть і небаченої розрухи. Та незалежно від того, як розвиватимуться події, українці чудово знають, де їхнє місце у страшних та вирішальних перипетіях світової драми, що насувається небаченою грозою та воєнними лихоліттями. Станемо на боці Франції, Англії і Польщі. Йдучи поряд з ними, знатимемо, що будемо боротися за правду і справедливість, за право нашого народу на незалежну державу. Будучи на боці держав,... продовжуватимемо боротьбу з новим союзником німецького Рейху – Москвою, нашим одвічним ворогом, і наближатимемося до визволення України з московських кайданів”⁵.

Проте, як відомо, вплив уенерівців у тодішньому українському визвольному русі був майже непомітним. До того ж, дехто з них виявляв пропольські симпатії явно неохоче, лише тому, що перебував на території союзника – Франції. Після її капітуляції сподівання польських керівників на підтримку з боку петлюрівців відпали⁶.

Певну роль у налагодженні тоді контактів між представниками польського еміграційного уряду у Лондоні, антинімецького й антикомуністичного підпілля з українськими політичними силами національно-державницької орієнтації відіграв глава Української Греко-Католицької Церкви митрополит А. Шептицький. Митрополича палата була якийсь час “поштовою скринькою”, де складала обидві сторони свої листи з повідомленням про дату і місце зустрічі. Відомо, що весною і влітку 1940 р. в присутності А. Шептицького і функціонера Союзу збройної боротьби, котрий у 1942 р. був перейменований в Армію Крайову, В. Пеховського відбулися дві такі зустрічі, на яких сторони

⁴ Armia Krajowa (далі АК) w dokumentach. 1939–1945. London, 1970. T. 1. S. 253.

⁵ Партач Ч. Вказ. праця // Україна-Польща: важкі питання. Т. 4. С. 112-113.

⁶ Курузчук J. Próby porozumienia polsko-ukraińskiego w latach II wojny światowej // Polska–Ukraina: Trudne pytania. Warszawa, 2000. T. 6. S. 56.

прощували позиції, обговорювали питання, як пом'якшити гостроту українсько-польських взаємин.

Як згадував один із провідних діячів ОУН З. Матла, “митрополит у наших розмовах завжди вірно обороняв українські позиції, хоча так, як і ми, обстоював думку і потребу шукати якийсь модус вівенді в обличчі наступу на обидва народи жорстоких завойовників з Заходу і Сходу”⁷.

Польські представники керувались на цих переговорах рекомендаціями свого уряду. З листопада 1940 р. останній радив: “У контактах з ними (українцями – В.Т.) необхідно бути надзвичайно обережним. Ці контакти повинні мати виключно інформаційний характер. Прийняття важливих рішень – компетенція уряду”⁸. Таку позицію можна пояснити, очевидно, тим, що поляки вважали, нібито час працює на них, а тому неохоче давали українцям будь-які зобов'язання.

Вищевказані переговори не привели до українсько-польського порозуміння, хоча існують дані про епізодичний обмін інформацією між двома підпіллями⁹. Свою роль тут відіграли: вороже ставлення українців до міжвоєнної політики Польщі; антиукраїнські настрої частини польського суспільства, інспіровані передовсім ендеками; позиція польського керівництва і значної частини підпілля, які у питанні східних кордонів прагнули відновлення статус кво анте беллюм; тодішня орієнтація оунівців на співпрацю з німцями, їхнє нерозуміння справжніх намірів нацистів щодо України, ілюзорні надії, що третій рейх сприятиме відновленню української держави; відсутність перспектив на підтримку українських самостійницьких прагнень західними державами; взаємні звинувачення у нападах оунівців на відступаючі польські частини та їх колаборацію з вермахтом і забуття про внесок вояків-українців польської армії у вересневий опір 1939 р.¹⁰

Після нападу Німеччини на СРСР бурхливу діяльність розгорнула очолювана С. Бандерою ОУН – Державників Самостійників – одна з двох організацій, які почали окремо діяти після розколу у 1940 р. на бандерівців і мельниківців.

Однак арешти С. Бандери, Я. Стецька, інших оунівців за проголошення 30 червня 1941 р. у Львові Акту відновлення української

⁷ Матла З. Митрополит Шептицький і українське підпілля // Визвольний шлях. 1984. Ч. 12. С. 1454-1455.

⁸ АК w dokumentach... Т. 1. S. 298-299.

⁹ Державний архів Львівської області. Ф. П.-1. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 32.

¹⁰ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1993. S. 108.

державності і формування уряду викликали розгубленість і потрясіння серед бандерівців, насторожили організацію, проте не привели до негайних змін у політиці щодо німців. Цей удар був завданий зненацька, при відсутності ясно сформульованої політики стосовно гітлерівців на випадок їхнього ворожого ставлення до ідеї української самостійності. Також велич німецької сили, її ефективність у порівнянні з можливостями бандерівської організації на тодішньому етапі розвитку подій пояснювали в цілому поведінку Революційного Проводу після ліквідації уряду Стецька.

Однак уже у вересні I конференція визначила таке завдання цієї організації: “Пропогандивно – роз’яснювальна підготовка до активної боротьби з німецьким окупантом, розкриття німецьких планів поневолення і колонізації України. Одночасно така ж акція проти нових намагань більшовизації українських теренів”¹¹.

У новій ситуації відновлюються спроби українсько-польського порозуміння. У серпні 1941 р. представник бандерівської ОУН В. Горбовий на цих переговорах заявив: “Вирішення проблеми взаємин українців з поляками залежатиме від того, хто буде ці справи регулювати. Коли німці, то наразі немає про що говорити. Коли ж маємо ці справи вирішити між собою, то мені здається, що польська сторона психологічно не підготовлена до мирного полагодження спірних питань. Ми не можемо зрезигнувати з лінії Сяну та Буга, бо це означало б зректись найбільш національного вартісного елементу... В такій ситуації єдиний вихід – збройно вирішувати ці справи, як це було у 1918 р. ...”¹²

Інший оунівський діяч О. Черкавський, знайомлячи поляків з програмою українців на випадок поразки німців, заявив: “Для нас байдуже, яку компенсацію візьмете з Німеччини. Можете собі взяти Прусію і більше, ми вам охоче в цьому допоможемо, але там, де ми є в більшості (кордон Сяну, Бугу і Прип’яті), хочемо самі вирішувати...”¹³

Після I конференції ОУН-СД доручає журналісту, колишньому головному редакторові газети “Нове село” (1936–1939 рр.) у Львові, одному з мітрингівців Б.Левицькому провести у Варшаві переговори з представниками польських підпільних організацій. Як впливає зі звіту про польсько-українські відносини з часу виникнення світової війни,

¹¹ В боротьбі за Українську державу. Львів, 1993. С. 52.

¹² Цит. за: Гридень В. Чи можна було уникнути проливу крові з поляками (1939–1945)? // Вісті комбатанта. 1991. № 2. С. 37.

¹³ АК w dokumentach... Т. 2. S. 137, 140.

надісланого 11 листопада 1941 р. генералом С. Гротом-Ровецьким прем'єр-міністру В. Сікорському, офіційний представник бандерівців прибув, аби підготувати умови переговорів, які “привели б до вироблення спільної політики щодо німців”. Від імені організації Левицький обіцяв вплинути на антипольські настрої українського населення, якщо буде припинена антиукраїнська кампанія. Він запропонував полякам на майбутніх переговорах “виходити з того, що Україна повинна стати незалежною, а проблема українсько-польського кордону обговорювалась би після війни”.

Згідно з вищезгаданим звітом, Левицький нібито зауважив: “Переживаємо з приводу того, що офіційні українські чинники прийняли на 100 відсотків німецьку концепцію: розуміємо, що нова Європа буде творитися за англійськими рецептами, а не німецькими”.

Характеризуючи Сікорському організацію, яку представляв Левицький, С. Грот-Ровецький зауважив: “Єдиною активною українською групою, схильною врешті-решт шукати з нами порозуміння на ґрунті Великої України, є безкомпромісна незалежна молодь (бандерівці). Тепер вони приступають до таємної діяльності і набирають антинімецького напрямку”¹⁴.

На жаль, серйозних зрушень у польсько-українському порозумінні ні Левицький, ні інший представник ОУН-СД, який прибув у Варшаву в кінці 1941 р., не добились.

У грудні 1941 р. з польським підпіллям налагодили контакт і мельниківці. Тоді у Львові відбулися також переговори між представниками бюро інформації і пропаганди СЗБ М. Жулавським і головою УЦК В. Кубійовичем. Для остаточного врегулювання територіального питання В. Кубійович запропонував розмежувати територію проживання українців і поляків по лінії річок Буг, Гнила Липа та Ломниця. Він не виключав можливості і переселення людей “на зразок німецьких експериментів”. Якщо польська сторона позитивно сприйме його пропозицію, то український діяч вважав за потрібне спільно звернутись до окупаційної влади. В. Кубійович висловлювався загалом за непорушність кордонів II Речі Посполитої, а українським землям у складі майбутньої Польщі пропонував надати широку автономію на зразок давньої Сілезії. Як бачимо, така постановка територіального питання різко суперечила вищезазначеній концепції бандерівців щодо створення Української соборної самостійної держави на всіх етнічних українських землях. Тому

¹⁴ АК w dokumentach... T. 2. S. 141, 145.

вони неодноразово попереджували В. Кубійовича про недопустимість подібного трактування територіальної проблеми¹⁵.

Тим часом, у квітні 1942 р., відбулась II конференція ОУН-СД. Свідченням чіткого визначення політичного ставлення до німецьких окупантів і більшовиків була така її постанова: “Московсько-більшовицькій міжнародній концепції інтернаціоналізму й німецькій концепції т. зв. “нової Європи” ми протиставляємо міжнародну концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом “Свобода народам і людині”¹⁶.

На цій же конференції була прийнята постанова про ставлення до поляків. “Стоїмо за злагіднення польсько-українських відносин у сучасний момент міжнародної ситуації й війни на платформі самостійних держав і визнання та панування українського народу на західноукраїнських землях, – зазначалось у ній. – Одночасно продовжуємо боротьбу проти шовіністичних настроїв поляків та апетитів щодо західноукраїнських земель, проти антиукраїнських інтриг та спроб поляків опанувати важливі ділянки господарсько-адміністративного апарату на західноукраїнських землях шляхом відсторонення українців”¹⁷.

Після цієї конференції були відновлені контакти між польським та українським підпіллями. Як свідчать спогади учасника переговорів З. Матли, поляки перші висловили бажання продовжити переговори. Контакти було встановлено за згодою митрополита А. Шептицького, який займав антинацистську позицію і, як далекоглядний політик, страхував майбутнє УГКЦ, не виключаючи можливості входження західноукраїнських земель або їх частини до складу Польщі після війни. Переговори відбулися у Львові весною і літом, також зимою 1942 р. у Варшаві. Найчастіше у них зі сторони бандерівців брали участь Є. Врецьона, З. Матла, М. Степаняк, В. Охримович”¹⁸. В якості попередньої умови українсько-польської співпраці, а також її гарантії ОУН-СД

¹⁵ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського центрального комітету. Чикаго, 1975; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1993; Ільюшин І. ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). К., 2000.

¹⁶ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів боротьби 1929–1955. С. 62–63.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Див.: Терещук П. Нариси з найновішої історії // Визвольний шлях. 1984. № 12. С. 287–292.

вимагала від лондонського еміграційного уряду публічної заяви про принципове визнання права українців на незалежну державу в межах української етнографічної території і “представити це своїм західним союзникам, домагаючись від них аналогічної декларації”.

Проводячи переговори у жовтні 1942 р., В. Охримович, закликаючи до узгодження спільної антинімецької платформи, підкреслив, що суперечка про кордон не повинна стати принциповою перешкодою для порозуміння, оскільки вона може вирішитися після війни, хоча українці ніколи не відступлять від лінії Сяну і Бугу.

В іншому випадку, на жовтневих переговорах 1942 р., українська сторона висувала таку можливість розв’язки ситуації в українсько-польських відносинах: “...Прийшла хвилина, коли Польща може повернути свої західні кордони, які запропастила була, та перенести їх аж по Одер... На підставі болючого власного досвіду займаємо до німців вороже становище... Перед слов’янськими народами лежить важливе завдання, але Польща мусить пересунути свої східні кордони в ім’я справедливості та рівності. У взаємовідносинах між слов’янськими народами треба прийняти засади етнографічної більшості на даному терені. Так, як поляки слушно домагаються Сілезії, хоч міста там є в більшості опановані німцями, то ж така сама засада мусить панувати на Сході – в Галичині чи на Волині, – поминаючи різні історичні аргументи...”¹⁹

На цю пропозицію коментар польської сторони до лондонського уряду був таким: “З того видно, що експансія ОУН у Галичині та на Волині, східних землях Речі Посполитої є незмінним політичним чинником та глибоко обдуманим елементом цілої доктрини ОУН”²⁰.

Слід зазначити, що з свого боку поляки – учасники переговорів намагалися схилити партнерів до співпраці.

Внаслідок непоступливості з обох сторін переговори були перервані, хоча, як підкреслював у своєму рапорті С. Грот-Ровецький, представники ОУН-СД погоджувались укласти угоду про військову і пропагандистську співпрацю проти СРСР та Німеччини²¹. Прагнучи зрозуміти позицію поляків на переговорах, український діяч В. Левенко зазначав: “У Польщі русофільських настроїв не було. Тут радше панувало антиросійське направлення. Однак до тверезої оцінки ситуації не допускали паморочні мрії про новий Андрусів чи Ригу, тобто про поділ з Росією українських

¹⁹ Цит. за: Гридень В. Вказ. праця. С. 37.

²⁰ Там само.

²¹ АК w dokumentach... Т. 2. S. 474.

земель і спільне панування над ними”. Даючи оцінку польській політиці стосовно територій, включених до складу польської держави, Левенко продовжував: “Слабким місцем польських антибільшовицьких сил є їхні імперіалістичні зазіхання на українські, білоруські і литовські землі. Поляки вже кількакратно в своїй історії заплатили за таку політику своєю державністю. Однак не зробили після цього належних висновків ще й до сьогодні. Як можна так нереально і згубно оцінювати ситуацію? Як думають польські імперіалістичні кола здійснювати свої плани про панування над Україною і Білорусією?”²².

Українсько-польські переговори 1941–1942 рр. зазнали невдачі через причини, що лежали на поверхні. Український визвольний рух розгортався на Західній Україні, що входила до складу Речі Посполитої, і від якої ні уряд Сікорського, ні крайове підпілля, ні місцеве польське населення не збиралися відмовлятися на користь СРСР. Українське ж населення вважало її українською територією. Ці взаємовиключаючі позиції зробили порозуміння неможливим²³.

До того ж, польське підпілля передбачало, що український національний чинник може включитися у територіальну суперечку. Свідченням цього був план загального повстання, підписаний у вересні 1942 р. генералом Грот-Ровецьким. Вбачаючи в німецьких окупантах головного ворога, а в росіянах – можливу й серйозну загрозу, його автор водночас зазначав: “Додатковими противниками вважаємо в першу чергу українців, а в другу – литовців. Існує навіть можливість боротьби з українцями в районі бази з першого дня повстання. Із самого початку будемо змушені боротися також з українцями у Львові”²⁴.

У свою чергу українські самостійницькі сили все більше переконувались, що їхні визвольні і державницькі устремління неминуче вступлять у суперечність з планами польського підпілля, яке вилетіть у збройну сутичку. Так, в огляді суспільно-політичного життя Крайового проводу ОУН на північно-західних землях за квітень і травень 1942 р. повідомлялося таке: “В останнім часі дуже міцно посилили свою бо-

²² Левенко В. Помилкова політика польських антибільшовицьких сил та згубні наслідки. Підпільне видання. Б. м., 1948. С. 3, 11.

²³ Детальніше про це: Partacz Cz. Kwestia Ukrainka w polityce Polskiego Rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w Kraju (1939–1945). Koszalin, 2001. S. 154–161; Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodów. Warszawa; Londyn, 2003. S. 293.

²⁴ АК в документач... Т. 2. S. 331–334.

ротьбу в терені північно-західних українських земель поляки і комуністи. Польські організації діють на цілому просторі Північних ЗУЗ, зцентралізовані однак в різних теренах під різними назвами: Легіон смерті, Бяли ожел, Польська організація військова, Залога Польські неподлеглей, Польська організація терористична, Батальйон Семпуф, Польонія – все це зустрічається в цілому терені. Їх спільна політична програма “Неподлегла Польська”. Це їх разом об’єднує. Всі діють проти українців. Ми для них найбільші вороги, може більші, як німці”²⁵. Про настрої серед населення повідомлялось у рапорті керівництва АК зі Львова 22 листопада 1942 р. до центру: “Українська молодь в переважній більшості налаштована на боротьбу з поляками, якщо навіть та боротьба має бути програна. Старші, бувші комбатанти, оголошують у цілому повторення 1918 р. ... Ставлення ОУН до німців рішуче вороже”²⁶. У таких умовах ідейно-політичного протистояння українських і польських націоналістичних сил, діаметрально протилежних політичних цілей боротьби зароджувався і розростався взаємний збройний конфлікт, що значною мірою переносився на цивільне населення.

У лютому 1943 р. відбулась третя конференція ОУН-СД. Офіційні документи конференції не розглядали українсько-польські відносини. Однак можна припустити, що польське питання порушувалось на ній, оскільки тоді відбувалися переговори між сторонами: з приводу їх С. Грот-Ровецький на початку року звертався до уряду за інструкціями.

З метою позбавити німецьку окупаційну владу і радянських партизанів підтримки польського населення у боротьбі з українським визвольним рухом і забезпечити собі вигідні позиції у майбутньому територіальному спорі, окремі загони УПА влітку 1943 р. приступили до антипольської акції на тих теренах, які вважали своїм запіллям. “Будувати Польщу хай ідуть на польські коронні землі, бо тут можуть приспішити собі свою ганебну смерть”²⁷, – зазначав тоді ж упівський журнал “До зброї”. АК та інші польські збройні угруповання вчинили опір. Ворожнеча, що супроводжувалася вбивствами з обох сторін і в попередні роки війни, досягнула крайньої межі, коли винищували людей за одну лише національну приналежність. Обидві сторони проливали невинну кров, поповнюючи реєстр ганебних вчинків. Як зазначив А. Сова, наприкінці 1943 р. в польсько-українських стосунках все більшого значення набувала тенденція колективної відповідальності, що

²⁵ Цит. за: Ільюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. К., 2003. С. 161.

²⁶ Цит. за: Torzecki R. Op. cit. S. 182.

²⁷ Літопис УПА. Нова серія. К., 1997. Т. 1. С. 8.

приводила до злочинів за сам факт бути українцем чи поляком і створювала такий ланцюг подій, в якому незрозуміло було, яка акція є помстою і за яку²⁸.

Не підлягає сумніву, що в 1943 р., коли визначився перелом у ході війни, а на Волині розгорявся українсько-польський конфлікт, українське керівництво сподівалося на конкретні дії польського підпілля, які б підтвердили розуміння українського питання і створили б підстави для співробітництва. Проте сподівання виявилися марними, оскільки поляки плекали ілюзорні надії на прихильне ставлення СРСР до діяльності польського руху опору на землях колишньої Речі Посполитої. Але тоді сталінське керівництво вже не потребувало союзника в особі лондонського еміграційного уряду, маючи у розпорядженні більш слухняні прокомуністичні сили²⁹.

Натомість на сторінках четвертого номеру журналу ОУН-СД “Ідея і чин” за 1943 р. з’явилася стаття Я. Боровича (В. Мудрого) “Україна і Польща”. Автор ретроспективно показує, наскільки історичне минуле Польщі, точніше її незмінне прагнення захопити українські землі, стоїть на перешкоді налагодженню нових взаємин між обома народами. “Вдумуючись глибше в історію польсько-українських відносин, аналізуючи минулу і сучасну польську політичну ментальність, приходиш до глибокого пересвідчення, що ніколи з поляками ні до чого путнього і певного не договоришся, коли обстоюєш політичну незалежність і державницьку національну ідеологію”³⁰.

Який же вихід пропонує автор? “Пактувати з поляками про мирне співжиття тільки тоді, коли в наших руках є, щонайменше, така сила, як у них, тільки тоді вони будуть поважати наше право на життя і тільки тоді бодай на деякий час вони будуть респектувати підписані ними з нами договори. Хвилеве наше ослаблення вони завжди використовують для себе, на що ніколи в історії не йшли ми. Поляків до лояльного партнера можна полонити тільки силою і то силою наглядною”³¹.

Незважаючи на зневіру і песимістичні прогнози щодо українсько-польського порозуміння, В. Мудрий робить такий висновок: “Ми свідомі того, що і перед лицем небезпеки... німецького і московського імперіа-

²⁸ Sowa A. Stosunki polsko-ukraińskie. 1939–1947. Kraków, 1998. S. 167.

²⁹ Зашкільняк Л. Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939–1945 рр. Україна–Польща: важкі питання. Варшава, 1999. Т. 4. С. 132-133.

³⁰ Борович Я. Україна і Польща // Літопис УПА. Т. 24. С. 196.

³¹ Борович Я. Вказ. праця. С. 196.

лізмів, тільки спільний фронт... проти імперіалістів і ліквідація внутрішніх спорів є одинокою правильною відповіддю поневолених воюючим імперіалістам. Це треба також прикладати до взаємовідносин двох народів – українського і польського”³².

Таку саму вимогу спільного фронту українців і поляків ставив головний редактор журналу “Ідея і чин” М. Палідович-Карпатський у своїй статті “До українсько-польських взаємин”, надрукованій у 6-му номері за 1943 р. Вважаючи цю проблему надто важливою для обох народів, він усвідомлює труднощі, які стоять на перешкоді її позитивного вирішення. Простежуючи минуле українсько-польських взаємин, автор зауважив: “На основі теперішнього історичного досвіду приходиться стверджувати, що вікова ворожнеча та боротьба між українським і польським народами мала для обох народів катастрофічні наслідки. Вони довели до внутрішнього послаблення України й Польщі, а в кінці – до їх упадку, що його вже безпосередньо спричинили зовнішні ворожі сили, які скапіталізували боротьбу обох народів для себе”³³.

Нормалізацію українсько-польських відносин і їх мирну розв’язку автор вбачає лише на платформі визнання польською стороною української державності на українських землях та при умові, що Польща ні тепер, ні у майбутньому не буде посягати на українські землі. В ім’я інтересів обох народів Палідович-Карпатський закликав залишити взаємні винищення, ворожнечу і ненависть. “Сьогодні... обидва народи мають тих самих ворогів: Німеччину і Москву... Вибору тут для обох народів немає, а орієнтуватися на котрого-небудь із ворогів було б політичним божевіллям, бо виграш тієї чи іншої сторони є одночасно зв’язаний з загибеллю обох народів”³⁴.

У липні 1943 р. ОУН-СД видала і поширила польською мовою відозву до поляків, в якій, зокрема, вказувалось: “Дивним і незрозумілим є те, що сьогодні, коли польський народ ще в ярмі німецького наїзника і коли Росія також планує нову окупацію Польщі, польські імперіалістичні провідники заповідають немилосердну боротьбу українському народові, відмовляючи йому в праві на власне державне існування”³⁵. Тут підкреслювалось, що спільна доля і боротьба проти загарбників – Німеччини і Росії – за власні держави вимагають порозуміння обох народів.

³² Борович Я. Вказ. праця.

³³ Карпатський Л. До українсько-польських взаємин // Літопис УПА. Т. 24. С. 273.

³⁴ Там само. С. 275.

³⁵ Цит. за: Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність генерального секретаріату закордонних справ УГВР // Сучасність. 1986. №7-8. С. 188.

Коли вже відбувалися трагічні події на Волині, Крайове політичне представництво надрукувало 30 липня 1943 р. “Відозву до українського народу”. В ній українці Галичини і Волині звинувачувались у колаборації з окупантами, у вбивствах поляків і водночас закликалися до об’єднання у боротьбі проти спільних ворогів. Відозва мала інший характер, який відрізнявся від інструкцій, опрацьованих у Лондоні, і свідчила, що перемогли сили, котрі не мали наміру проводити переговори з українцями. Вона закінчувалась заявою: “Розуміємо та оцінюємо прагнення українського народу до створення незалежної України. Однак заявляємо, що не відмовимося від східних земель Речі Посполитої... Гарантуємо на тих землях повний і вільний розвиток української людності на засадах свободи та рівності прав і обов’язків”³⁶.

Слід зазначити, що на дану позицію польських політиків, на думку Г. Мотики, мали вплив настрої польського суспільства, а вони були рішуче антиукраїнські³⁷.

Не викликає сумніву, що “Відозва” штовхала керівництво ОУН і УПА до висновку, що постулати української незалежності треба захищати від польського підпілля силою.

У рішеннях III Надзвичайного Великого Збору ОУН (серпень 1943 р.) вже відчувалося трагічне дихання малої війни між народами і польське питання розглядалося цілком під іншим кутом зору, ніж в постанові квітневої (1942 р.) конференції, і, насамперед, у контексті ролі зовнішніх чинників “Польська імперіалістична верхівка, – вказувалося тут, – є висулжником чужих імперіалізмів та ворогом свободи народів. Вона намагається запрягти польські меншини на українських землях і польські народні маси до боротьби з українським народом та допомагає німецькому та московському імперіалізмам винищувати український народ”³⁸.

Водночас бандерівське керівництво ще сподівалось на можливість конструктивного українсько-польського діалогу. Свідченням цього є такі слова з постанови збору: “Ведучи боротьбу проти імперіалістичних гнобителів, ми стоїмо за вилучення всіх другорядних фронтів. В наших відносинах з усіма сусідніми народами розраховуємо на співпрацю з їхніми революційними не імперіалістичними елементами”³⁹.

³⁶ АК w dokumentach... Т. 3. S. 55-56.

³⁷ Motyka G. Op. cit. S. 293.

³⁸ ОУН в світлі постанов... С. 117-118.

³⁹ Там само.

За деякими даними, під час обговорення польського питання М. Лебедь і М. Степаняк висловлювалися за те, що не варто кожного разу адекватно реагувати на провокаційну поведінку певних польських сил стосовно українського населення, а краще активніше шукати шляхи до примирення обох народів. Вони нібито зазначали, що УПА “скомпрометувала себе своїми бандитськими діями проти польського населення, як ОУН скомпрометувала себе зв'язками з німцями”. Але переважила думка, що потрібно діяти за принципом: “зуб за зуб, око за око” і що відплатні акції стосовно поляків є виправданими⁴⁰.

Про неоднозначне ставлення до польського питання свідчать і відомості, вміщені у звіті про діяльність ВО УПА “Заграда” за вересень-жовтень 1943 р. Тут вказувалося, що “поляки виступають: як німецькі вислужники, як червоні партизани, як незалежна збройна сила”, акцентувалося на тому, що ці “три групи мають зі собою спільну мову”, тобто, виступаючи проти своїх ворогів, взаємно себе не поборюють. Аналізуючи антипольську боротьбу ОУН і УПА, автор звіту прийшов до такого висновку: “Акція нищення поляків не принесла очікуваних наслідків, ... польський активний елемент в основному зберігся”. Тому він рекомендував “звернутися до компетентних чинників з пропозицією про ревізію нашого відношення до поляків і дорогою перетрактації з польськими провідниками відірвати їх від німців і більшовиків, що позбавило б одних і других поважної кількості живої сили та морально їх розклало”⁴¹. У пропагандивному звіті за вересень 1943 р. з надрайону “Скоб” (Тернопільщина) зверталася, зокрема, увага на наступне: “Хибним, однак, є шовіністичне ставлення нашого активу до поляків та тих, котрі вірять, що українсько-польське питання розв'яже тільки меч”⁴².

Варто зазначити, що в лавах українського підпілля не було одностайності у підході до польського питання. Це підтвердив звіт мітрингівців, які в 1942 р. вийшли з ОУН-СД і утворили власну політичну організацію незалежницько-соціалістичного характеру – Українську народно-демократичну партію (1942–1945 рр.), пов'язану з бульбівцями. За деякими даними, представники новоствореної партії поставили питання

⁴⁰ Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. К., 1999. С. 229; Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Вип. 1. К., 2000. С. 19.

⁴¹ Кентій А. Вказ. праця. С. 229–230.

⁴² Цит. за: Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. К., 2002. С. 169.

про осуд погромів польського населення і притягнення винних до відповідальності. Її програма не містила антипольських акцентів щодо польського населення, проте не погоджувалась на приналежність українських земель до Польщі. Наслідком такої позиції став розроблений спільно з бандерівцями проект декларації, в якій закликалися припинити погроми, дійти порозуміння, співпраці УПА і АК. Однак декларація не була надрукована через незгоди, які з'явилися між діячами ОУН і керівництвом УПА⁴³.

Подальше загострення українсько-польського протистояння, ознаменованого значними жертвами серед українського і польського населення, спонукало Революційний Провід ОУН опублікувати у жовтні 1943 р. спеціальний документ – “Комунікат”. У ньому твердилося, що пропагування у багатьох польських підпільних виданнях ненависті, погромництва довело до відомих мордувань українців на Холмщині та Грубе-шівщині, а сформовані німцями на Волині в 1943 р. відділи польської допоміжної поліції вчинили погром українського населення, що спричи-нило взаємну різню, яку використовують як Берлін, так і Москва в інте-ресах поневолення народів. “Вони кинули їх на взаємну різню, щоб відвернути їхню увагу від основних цілей та завдань, спрямованих на боротьбу з їх спільними ворогами – Москвою і Берліном. Як по одному, так і по другому, польсько-українському, боці знайшлися елементи, що дали себе свідомо чи несвідомо впрягти до чужого воза і виконувати роботу, яка, крім шкоди для національних інтересів, нічого іншого при-нести не може”⁴⁴.

У “Комунікаті” Революційний Провід засудив акти взаємних масових вбивств, звідки б вони не виходили, відмежувався від них і закликав українських громадян не піддаватися на ворожу провокацію та дотримуватись позиції, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу. Водночас він апелював до польського насе-лення утриматись від усяких форм антиукраїнських виступів і твердо їм протистояти, оскільки всі самостійні акти терору буде рішуче по-борювати.

На думку А. Русначенка, цей комунікат виглядає уже як бажання до здійснення, як ідеал, якого важко було досягти в тій вакханалії війни⁴⁵.

⁴³ Левицький Б. Вказ. праця. С. 22; Ковалевський З. Вказ. праця. С. 125.

⁴⁴ Лебедь М. Вказ. праця. С. 189.

⁴⁵ Русначенко А. Вказ. праця. С. 165.

Вже наступного місяця після появи “Комунікату”, згідно з польськими джерелами, “політичний керівник УПА у відозві від 16 листопада закликав поляків до залишення українських земель і відходу їх за Буг”⁴⁶.

Тим часом українсько-польські переговори закінчилися 10 березня 1944 р. підписанням спільного протоколу, що мав зобов’язувати обидві сторони. З польського боку брали участь у переговорах представники СЗБ і делегат еміграційного уряду. З українського боку виступала делегація ОУН, яка мала повноваження також від командування УПА.

У протоколі, який складався з 20 пунктів, сторони визнавали, що існування самостійних держав, української й польської, було в інтересах обох народів і для тривалого їх майбутнього стало історичною необхідністю. Тут зверталася увага на те, що мирне розв’язання українсько-польських відносин можливе лише при взаємному пошануванні боротьби за державну самостійність та не зазіхання на території, що належать до України чи Польщі. Автори протоколу визнавали, що стан напруження та боротьби, який характеризував тодішні взаємини, був шкідливий для інтересів обох народів і зобов’язувались вжити всіх заходів для його усунення і доведення до мирного співжиття⁴⁷. Підписаний документ не лише узгоджував військову співпрацю, а й стверджував позиції політичних взаємин і співробітництва. Після нього мало дійти до оформлення політичного договору, проте цього не сталося, зате існувала військова співпраця українських і польських збройних формувань ще і в 1945–1946 рр. Водночас підписаний документ, очевидно, не відображав настрої керівництва українського і польського підпілля, хоча, можливо, з обох боків виступали течії, що шукали замирення збройного конфлікту.

Протокол також свідчив про значні відмінності у розумінні поляками і німцями тих подій, які відбувалися навколо. Керівництво АК схилилося до думки, що Польща є союзником Червоної армії та СРСР і приймало рішення про надання військової допомоги і співпрацю з радянськими партизанськими загонами та регулярними військами. Керівництво ж УПА після відступу німецьких військ з українських земель вбачало свого головного ворога лише в радянських військах і тому об’єктивно ставало союзником Німеччини⁴⁸. Права фракція УПА вважала, що на чолі

⁴⁶ АК w dokumentach... Т. 3. S. 363.

⁴⁷ Документи спільної польсько-української боротьби // Український самостійник. 1959. № 9. С. 33-35.

⁴⁸ Ільюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни // Україна–Польща: Важкі питання. Варшава, 1998. Т. 1-2. С. 165-166.

польського підпілля стоять “імперіалістичні елементи”, які поставили за мету разом із СРСР поневолити український народ і вислужитись перед Москвою, борючись на західноукраїнських землях лише з українцями.

Дещо пізніше українсько-польські відносини, ставлення ОУН до польського питання були детально розглянуті у статті О. Садового (Мирослава Прокопа) “Куди прямують поляки?”, надрукованій у восьмому номері журналу “Ідея і чин” за 1944 р., тобто під час трагічної взаємної боротьби, на Волині та Галичині. Нагадуючи офіційні рішення, документи ОУН, в яких визнавалось право польського народу на власну державу і заявлялось прагнення мирної ліквідації другорядних фронтів, окрім більшовицького і гітлерівського, автор намагався відшукати причини того, чому досі розбивалися усі спроби українсько-польського порозуміння. Він бачив їх у ставленні деяких польських політичних кіл до українського народу: “1. Не визнають прав українського народу на власну державу і український народ розглядають як народ, призначений бути поневоленим Польщею і московським імперіалізмом. 2. Заперечують право українського народу на західноукраїнські землі та вважають їх стало своєю територією”⁴⁹.

О. Садовий осуджував квітневу (1944 р.) заяву польського еміграційного уряду про співпрацю польських збройних сил з наступаючою Червоною армією і практику такої співпраці на західноукраїнських землях. У той момент, зазначалося у статті, коли український народ, який перебував в одному з найважчих періодів своєї визвольної боротьби проти російського більшовизму і німецького гітлеризму, він одержав зрадницький удар у спину з боку “польських імперіалістичних верховодів”. І далі: “Український народ далекий від того, щоб цілу польську меншину, що проживає на західноукраїнських землях, звинувачувати у зраді. Всім національним меншинам, отже і польській, гарантує український народ повні права в Українській державі і там, де сьогодні зустрічаємось з лояльним ставленням польської меншини до нас, відповідаємо їм тим самим”⁵⁰.

У статті подано частковий перелік жертв терору польських боївків проти українського населення за кілька місяців 1944 р., зокрема про знищення кількох сотень українців на Грубешівщині навесні цього року, про вбивства представників української інтелігенції в різних містах Галичини, про польських донощиків на службі гестапо й комуністичного

⁴⁹ Садовий О. Куди прямують поляки // Літопис УПА. Торонто; Львів, 1993. Т. 24. С.300.

⁵⁰ Там само.

підпілля та їхню участь у поборованні українців і т. д. Однак автор не пише про те, що на Волині, а подекуди і в Галичині були криваві репресії українців проти місцевих поляків; відбувалося примусове виселення осадників з українських земель, жертвою якого впало багато поляків, у тому числі цивільного населення, непричетного до антиукраїнських виступів, не згадується про страхітливі акції взаємного винищування під виглядом “самооборони” та “відплати”. Зрештою, матеріали про польські жертви ми не знаходимо на сторінках журналу “Ідея і чин”. Винятком було коротеньке повідомлення в його четвертому номері: “На терор і провокації з боку польських осадників, сексотів і комуністичних ячеек українське населення на ПЗУЗ почало відповідати самообороною, винищуючи усіх прихованих ворогів українського народу”⁵¹.

На спробі ОУН і УПА нормалізувати українсько-польські стосунки певною мірою проливає світло листівка “До українських поліцистів”, розповсюджена в лютому 1944 р. Вона інформувала, що останнім часом окупанти залучили “поліцистів-українців до придушення польського революційного руху на польських етнографічних землях”. Виходячи з цього, ОУН закликала українську поліцію не дати “втягнути себе в ганебне діло німецьких погромів”. Тут звучало попередження: “Хай вас не переконують німецькі аргументи, що ви повинні таким чином мститися за кривди, заподіяні українському народові польською державою. Не шукайте в Польщі відплати за боротьбу польської поліції на Волині чи за вислужинецьку роботу німцям поодиноких поляків на теренах Західної України”. У листівці підкреслювалось, що антиукраїнська позиція “польських поодиноких угруповань” не може змінити в цілому позитивного ставлення українського народу до польського народу⁵².

Однак послабити напругу українсько-польського збройного протистояння тоді не вдалося; воно перекинулося з Волині на Галичину і Закерзоння. Про це, зокрема, свідчить інформація командира радянського партизанського з’єднання І. Артюхова від 17 квітня 1944 р.: “Між бандерівцями і поляками за Західним Бугом, в районі Сокаль–Холм, йде поголовна різанина”⁵³.

Це зафіксував 28 лютого 1944 р. у своєму щоденнику і головний редактор тижневика “До перемоги” Військової управи з формування дивізії СС “Галичина” М. Островерха: “Атмосфера Львова й Галичини

⁵¹ Садовий О. Вказ. праця // Літопис УПА. Т. 24. С. 20,211.

⁵² Кентій А. Вказ.праця. С. 231.

⁵³ Там само.

згущується. Українці винищують поляків, поляки висилають із Варшави боїварів на наші західні окраїни й ті там винищують українців”⁵⁴.

Слід звернути увагу на ставлення до польського питання тодішнього командира УПА – Поліська Січ Т. Бульби (Боровця). У своїх публікаціях антибандерівського спрямування він звинувачував їх у безглуздому терорі проти польського населення. Як впливає зі спогадів отамана, у квітні 1943 р. ОУН-СД запропонувала йому проект об’єднання партизанського руху, в якому націлювала на “очищення цілої повстанської території від польського населення, що повсюдно шкодить українській справі провокаційною діяльністю польських урядовців у німецьких інституціях і масовою підтримкою польськими селянами більшовицьких партизанів”⁵⁵.

Про спроби порозумітися з польським підпіллям Бульба писав у звіті з “революційної діяльності”: “Нами був нав’язаний контакт з місцевими польськими організаціями. Справа була на добрій дорозі до порозуміння для спільної українсько-польської акції проти німецько-московських загарбників, але 1943 р. ті взаємовідносини перервала гостра протипольська акція бандерівців”⁵⁶.

Потерпівши невдачу у налагодженні контактів з польським підпіллям, Бульба звернувся у червні 1943 р. через листівку до усього польського народу. “Поляки, – говорилося в ній, – німецьким та російським імперіалістам залежить на роз’єднанні та ворожнечі серед поневолених народів. А особисто німцям залежить на тому, щоб між українцями та поляками не було згоди”. Бульба звертав увагу на те, що фашисти “при помочі своїх провокаторів стали українськими руками мордувати поляків”. Закликаючи покласти край міжусобній війні і спільно боротись за своє визволення, він водночас рекомендував полякам не гнатися за “східними кресами, а боротися за звільнення своїх одвічних етнографічних земель”⁵⁷. Однак вгамувати конфлікт “через вороже ставлення поляків до українців” йому не вдалось і це означало, за словами отамана, відкриття проти бульбівців “третього ... фронту – польського”⁵⁸.

Антипольську позицію галичан і волинян можна частково зрозуміти, якщо врахувати, що в документах ОУН і УПА поляків часто подавали

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Вінніпег, 1981. С. 251.

⁵⁶ Цит. за: Дзьобак В. Тарас Боровець і “Поліська Січ” // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. № 1-2. С. 50.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Бульба-Боровець. Т. Армія без держави. Львів, 1993. С. 160.

як таких, котрі доносили на українців у гестапо і кріпо, а, значить, ставали в їхніх очах ледве не колаборантами. Хоча, безперечно, останні в Польщі були і, за деякими даними, складали до 1 млн. осіб, не рахуючи тих 100 тис., хто в період гітлерівської окупації видавав себе за німців по крові⁵⁹.

Слід зазначити, що після підписання вищезгаданого протоколу, переговори продовжувались ще у квітні, травні та червні 1944 р. на тему перемир'я між АК та УПА з пропозицією польської сторони виїхати українському представникові в Лондон для контактів з еміграційним урядом. "Під час зустрічі з Василем Мудрим, – зазначив М.Лебедь, – я питав про можливість його поїздки, але, подумавши, він відповів, що погодився б виїхати на розмови до Швейцарії як нейтральної країни, бо гадає, що в Англії поляки схочуть приймати його, як колишнього віце-маршала польського Сейму..."⁶⁰.

У таких умовах керівництво ОУН-СД у серпні 1944 р. в політичних інструкціях знову зафіксувало своє ставлення до польського питання. "У відношенні до польської національної меншини стати на становище вижидання, – зазначалося тут. – Є багато даних думати, що поляки, якраз тепер, проходять процес перегрупування і переставлення на протисовітські рейки. Якщо це наступило би, то ми готові їх залишити в спокої... Бити однако тих поляків, які стають на службі більшовикам"⁶¹.

Перегляд ідейно-програмних і стратегічних засад, що здійснювався в українському визвольному русі, спричинив до відповідних змін у ставленні до польського питання. До цього спонукала і нова геополітична ситуація, звільнення Червоною армією усієї території України, вступ її у Польщу, насадження тут прорадянського режиму і встановлення нового радянсько-польського кордону.

На Закерзонні українці стали національною меншиною у польській державі. На думку З. Ковалевського, стратеги українського визвольного руху розглядали подальший розвиток діяльності УПА тут у двох площинах: необхідність захисту українського населення від поневолення з боку польської держави та від виселення до СРСР і можливість використання Закерзонського краю як території, що дозволяє поширити боротьбу зі сталінським режимом поза західними кордонами СРСР і створити спільний польсько-український визвольний фронт⁶².

⁵⁹ Русначенко А. Вказ. праця. С. 169.

⁶⁰ Лебедь М. Вказ. праця. С. 191.

⁶¹ Цит. за: Кентій А. Вказ. праця. С. 235.

⁶² Див.: Ковалевський З. Вказ. праця. С. 212.

Керівництво УПА і ОУН Львівщини вважало, що співробітництво з польським підпіллям на цей раз є дійсно можливим: “Усілякі суперечки про кордони втратили сенс. Спостерігаючи радянські спроби контролювати усі сторони польського життя, можна було дійти висновку, що Радянський Союз не має наміру у майбутньому покинути польську територію. Не було жодних підстав припускати, що союзники готові до війни за Польщу. То ж було зрозуміло, що поляки і українці повинні підготуватися до довгої боротьби за незалежність”⁶³.

У новій ситуації представники української політичної еліти задавали питанням: чому обом сторонам не вдалося досягнути порозуміння і на яких шляхах шукати його зараз? Підпільний письменник і публіцист, редактор нелегальних журналів “Юнак” і “Вісті” (1943–1944 рр.), член головного осередка пропаганди при Проводі ОУН (1945–1948 рр.) О. Дяків (Горновий, Гончарук, Осипенко) вбачав, наприклад, причини цього, насамперед у сумному спадку минулого – спадку ненависті і ворожнечі. Він з гіркотою зазначав, що навіть страхітливі дні німецької окупації, коли український і польський народ були однаково пригноблені, не призвели до якихось серйозних зрушень у їхніх взаєминах. На його думку, польські імперіалістичні кола занадто сильно отруїли душі свого народу шовінізмом, щоб він міг швидко позбутись його дії і впливу. У своїй статті “Українська Повстанча Армія – носій ідей визволення і дружби народів” О. Дяків розглянув польське питання у трьох аспектах: “1. Більшовицькі імперіалісти готують польському народу таке саме ярмо, як і українському. 2. Щоб забезпечити успіх своєї боротьби, польський народ мусить відмовитись від штучно прищепленого йому імперіалізму і шовінізму та співпрацювати з іншими народами, зокрема із сусіднім українським народом. 3. Польський народ повинен відкинути усі половинчасті, парламентські методи боротьби, як не придатні у боротьбі з більшовизмом, і обрати революційний шлях боротьби”⁶⁴.

Невдачі вищезазначених спроб порозуміння пояснювались насамперед прорахунками польської сторони, яка категорично відмовляла українцям у створенні власного самостійного державного утворення на західноукраїнських землях, де національний рух мав найбільші впливи, відрізнявся організованістю. Така ситуація поставила українське підпілля перед складним вибором: продовжувати боротьбу проти усіх супротив-

⁶³ Sztendera J. W poszukiwaniu porozumienia // Zeszyty historyczne. 1985. №71. S. 155.

⁶⁴ Гончарук. О. Українська Повстанська Армія – носій ідей визволення і дружби народів // Літопис УПА. Львів, 1992. Т. 9. С. 234.

ників, не рахуючись з втратами і моральністю, готуючи принаймні ґрунт для майбутньої державності⁶⁵.

Таким чином, у період Другої світової війни польське питання посідало важливе місце у національно-визвольних змаганнях українського народу. З одного боку, польський визвольний рух розглядався як потенційний союзник⁶⁶. Майже на всіх політичних форумах ОУН воєнного періоду, в працях її провідних діячів, на сторінках оунівської преси з'ясовувались причини українсько-польських суперечностей та шляхи їх подолання на основі визнання принципу права кожного народу на самовизначення і розбудову незалежної самостійної держави; перенесення розв'язування найбільш болючих питань на післявоєнний період; усвідомлення, що лише спільна боротьба проти радянської і німецької імперій може забезпечити справжню державну незалежність. ОУН однозначно визнала право польського народу на власну державу, заявила про прагнення мирно ліквідувати другорядні фронти, окрім антибільшовицького і антигітлерівського.

З іншого боку, український визвольний рух у польському чиннику вбачав імперіалістичну загрозу. Цей погляд став домінантним у політиці ОУН-СД. Підставою для цього була позиція польського політичного керівництва щодо відновлення польської адміністрації на західно-українських землях, незважаючи на утворення тут динамічного національно-визвольного руху, безкомпромісного у своєму прагненні до незалежності, трактування українського питання як об'єкта, а не суб'єкта міжнародних і міждержавних стосунків⁶⁷.

⁶⁵ Зашкільняк Л. Вказ. праця. С. 126.

⁶⁶ Див.: Ковалевський З. Назв. праця.

⁶⁷ Там само.

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ ПОЛЬСЬКОГО ЕМІГРАЦІЙНОГО УРЯДУ І ПІДПІЛЛЯ В 1939–1945 РОКАХ

Висвітлення місця і ролі українського питання в політичній думці та діяльності польського еміграційного уряду в Лондоні (далі вживатимемо також термін “лондонський” табір) і його представництв в окупованій Польщі в роки Другої світової війни за останні десятиріччя значно поглибилось, давши дослідникам обширний фактичний матеріал та інтерпретації, які дозволяють робити певні узагальнення і висновки. До цього спричинилися спочатку закордонні осередки польської еміграції, опублікувавши низку важливих документів і мемуарів¹, далі також українська діаспора зробила свій внесок у висвітлення питань українсько-польських відносин². У останні роки в Польщі³ і Україні⁴ з’явилися важливі публікації на вказану тему.

¹ Див. напр.: *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. Londyn. 1970–1989. Т. 1-6; Anders W. *Bez ostatniego rozdziału: wspomnienia z lat 1939–1946*. Lublin, 1992; Kot S. *Rozmowy z Kremlem*. Londyn, 1959; Raczyński E. *W sojusznicy Londynie: dziennik ambasadora E. Raczyńskiego 1939–1945*. Warszawa, 1994 і ін.

² ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955. (Мюнхен), 1955; Мірчук П. *Українська Повстанська Армія 1942–1952 рр. Документи і матеріали*. Львів, 1991 (перше видання 1953 р.); УПА: Збірка документів за 1942–1950 рр. (Б.м.в.), 1957–1960. Част. 1-2; *Українська Повстанська Армія: Бойові дії УПА за 1943–1950 рр.* (Мюнхен), 1960; *УПА в світлі німецьких документів / Зібрав Т. Гунчак*. Торонто, 1983. Кн. 1-2; *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник*. (Б.м.в.), 1983. Т. 2-3; Стецько Я. 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України. Торонто, 1967 та ін.

³ *Programy polskich partii politycznych i ugrupowań partyjnych lat wojny i okupacji hitlerowskiej / Wyb. i opr. K. Przybyśz*. Warszawa, 1987; *Rzeczpospolita Polska czasu wojny: Dziennik Ustaw RP i Monitor Polski 1939–1945 / Red. nauk. A. Kunert*. Warszawa, 1995; *Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej / Red. M. Zgórniak і ін.* Kraków, 1994–1996. Т. 1-3 (Видання продовжується); *W kraju і na emigracji: Materiały z londyńskiego archiwum ministra Stanisława Kota (1939–1943) / Wyb. і opr. J. Gmitruk, Z. Hemmerling, J. Sałkowski*. Warszawa, 1989; Siwicki M. *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*. Warszawa; Łuck, 1992–1994. Т. 1-3 і ін.

⁴ *Літопис Української Повстанської Армії*. Торонто; Львів та ін., 1980–2002. Т. 1-31; *Літопис УПА. Нова серія*. Торонто; Київ, 1995–2002. Т. 1-4; Литвин М. *Документи Армії Крайової про військово-політичні протистояння на Західній Україні у роки Другої світової війни // Україна в минулому*. Київ; Львів, 1995. Вип.7. С.129-151; Сергійчук В. *ОУН–УПА в роки війни: Нові документи і матеріали*. Київ, 1996 та ін.

Велику частину неопублікованих документів проаналізовано у працях передусім польських дослідників⁵, серед яких на особливу увагу заслуговують ґрунтовні праці Р. Тожецького⁶, присвячені безпосередньому аналізу українського питання в роки світової війни. Нещодавно з'явилися узагальнюючі праці польських дослідників, у яких поряд з іншим розглянуто також роль українського питання у польській політичній думці і у політиці польських урядів⁷. Українська історіографія останнім часом також багато уваги приділяє висвітленню взаємин українців і поляків років Другої світової війни⁸.

Спроби українських і польських істориків вияснити обставини українсько-польського протиборства в минулій війні спричинили певне зближення позицій обидвох сторін, хоча й залишили низку різних

-
- ⁵ Duraczyński E. Rząd polski na uchodźstwie 1939–1945: organizacja, personalia, polityka. Warszawa, 1993; Korboński S. Polskie Państwo Podziemne 1939–1945. Wrocław etc., 1987; Mazur G. Biuro Informacji i Propagandy SZP, ZWZ, AK. 1939–1945. Warszawa, 1987; Grabowski W. Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj. Warszawa, 1995; Salmonowicz S. Polskie Państwo Podziemne: z dziejów walki cywilnej 1939–1945. Warszawa, 1994; Bonusiak W. Polska podczas II wojny światowej. Rzeszów, 1995; Garliński J. Polska w Drugiej Wojnie Światowej. Warszawa, 1994; Łuczak Cz. Od pierwszej do ostatniej godziny drugiej wojny światowej: dzieje Polski i Polaków. Poznań, 1995; Borodziej W., Chmielarz A., Friszke A., Kunert A. Polska podziemna 1939–1945. Warszawa, 1991; Olszański T.A. Zarys historii Ukrainy w XX wieku. Warszawa, 1990 i in.
- ⁶ Torzecki R. Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939–1944) // Dzieje Najnowsze. Warszawa, 1981. Nr. 1-2; Ejusd. Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1993; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walkipolsko-ukraińskie 1943–1948. Warszawa, 1999 i in.
- ⁷ Wapiński R. Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku. Gdańsk, 1997; Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995. Lublin, 1998; Filar W. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej. Warszawa, 1999; Partacz Cz. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939–1945). Koszalin, 2001.
- ⁸ Poland and Ukraine: Past and Present / Ed. by P.J. Potichny. Edmonton–Toronto, 1980; Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993; Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз. Київ, 1996; Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951. Львів, 1998; Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941–1942 рр. Київ, 1999; Його ж. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. Київ, 1999; Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років XX століття. Львів, 2000; Ільюшин І. ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). Київ, 2000; Ільюшин І.І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. Київ, 2001; Ільюшин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. Київ, 2003; Сергійчук В. Трагедія Волині. Київ, 2003 та ін.

тлумачень подій минулого⁹. Ряд польських істориків намагаються протистояти хвилі емоційних подій¹⁰.

Українська громадськість нервово реагує на звинувачення українського визвольного руху в тому, що його керівники заздалегідь спланували і провели акції антипольського спрямування, часом заперечуючи сам факт таких акцій¹¹. Проте, ще й досі історикам не вдається дійти згоди щодо оцінки польсько-українського протиборства років війни. Причиною цього, на наш погляд, є прагнення кожної з сторін – української і польської – бачити передусім власну національно-державну рацію, забуваючи головне правило історика-науковця: дивитися на події, забуваючи про свою національну, державну, соціальну чи іншу приналежність, а оцінювати минулі явища насамперед з позицій загальнолюдських цінностей, а вже потім державницьких, партійних тощо. Зрозуміло, що такий підхід можливий тільки в ідеалі, але прагнути до нього – покликання справжнього дослідника. Не можна не погодитися з польським істориком Т.А. Ольшанським, який слушно підкреслює безпідставність приписування усіх антигуманних дій часу окупації тільки українцям або тільки полякам, нехтування тим фактом, що в екстремальних умовах війни взаємини між людьми були значно складніші, ніж це випливало би зі стереотипів про “єдине прагнення українців” чи “одностайну позицію поляків”. Стереотипи такого плану, поширювані вже після війни, своїм головним джерелом мали (і мають) “ідеалізацію власного народу і його ставлення до німецьких окупантів”. Такі стереотипи, котрі ігнорують реальне життя на окупованих землях, як вважає дослідник, відіграли “основну роль в затемненні справжнього перебігу подій на Волині і в Східній Галичині”¹².

У даній статті ми спробуємо розглянути політику польського еміграційного уряду та його підпільних структур в українському питанні, зосереджуючись тільки на важливих політичних рішеннях, які мали

⁹ Див. матеріали польсько-українських наукових семінарів: *Polska – Ukraina: trudne pytania*. Warszawa, 1997–2002. Т. 1-9 (Української версії матеріалів вийшло поки що лише 5 томів, решта знаходиться в друці).

¹⁰ Див.: *Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953*. Warszawa; Londyn, 2002; *Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944: fakty i interpretacje / Redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka*. Warszawa, 2002.

¹¹ Варто звернути увагу на статті С. Кульчицького і Г. Мотики у згадуваній книзі “*Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944: fakty i interpretacje*” (с. 133–147).

¹² *Łukaszów J. (Olszański T.). Walki polsko-ukraińskie 1943–1947 // Zeszyty Historyczne*. Paryż, 1989. Zeszyt 90. S. 160.

вирішальне значення для формування стосунків між українцями і поляками на окупованих Німеччиною (а також СРСР в 1939–1941 рр.) західноукраїнських землях в роки Другої світової війни. Не торкаємося фактологічного аналізу конкретних польсько-українських сутичок, оскільки вони досить повно представлені в польській та українській літературі і мемуарах. Чимало питань українсько-польських взаємин цього періоду, зокрема тих, що торкаються особливостей стосунків різних угруповань, і на різних територіях залишаються непорушеними через обмежений обсяг публікації.

У цілому слід констатувати, що польська історіографія без сумніву значно більше уваги приділяла висвітленню українських вимірів політики лондонського еміграційного уряду, ніж українська. Кожна із сторін концентрувала увагу переважно на національних аспектах політичної діяльності. При цьому слід підкреслити, що вихідні оціночні позиції польської та української історіографій суттєво відрізнялися в минулому і зберігають відмінності донині. Це цілком нормальна ситуація. Варто зауважити, що у часи тоталітарних режимів у СРСР і Польщі ці відмінності мали “прихований” характер і частково нівелювались офіційною ідеологічною доктриною. Її головні тенденції, що йшли з СРСР, засновувались на різкому засудженні найменшого прояву українського національного руху (“українського буржуазного націоналізму”) і знаходили певне розуміння у польському середовищі істориків, які віддавали перевагу негативній оцінці українських визвольних змагань в роки світової війни. До певної міри офіційна історіографія народної Польщі у “соціальной” обгортці повторювала поширену під час війни у польському еміграційному середовищі версію українського руху як колабораційного¹³.

Інша ситуація витворилася після утворення самостійної України. Тепер для оцінки українського національного руху першопланового значення набула справа тяглості самостійницьких устремлінь українців до незалежної державності, рації якої лежать у рамках вибору союзника, шляхів і методів її досягнення. Об’єктивний дослідник зобов’язаний визнати мотиви будь-якого народу, залишивши за собою право оцінки шляхів і засобів досягнення усвідомленої мети з позицій загальнолюдських цінностей. Як видається, українсько-польські взаємини періо-

¹³ Див., зокрема критику відомої праці польських істориків А. Щесьняка і В. Шоти про ліквідацію ОУН в Польщі (Варшава, 1973) – Дашкевич Я. Для кого дорога до нікуди? (Нотатки на полях збірника про польсько-українські відносини) // Україна і Польща між минулим і майбутнім. Львів, 1991. С.214-230.

ду Другої світової війни належать сьогодні до числа проблем, в аналізі і оцінці яких потрібно поставити на рівні ваги аргументацію обох сторін, обох народів. Тому доцільно суттєво змінити вектори підходів в оцінці як польських, так і українських національних інтересів, зробивши їх односпрямованими і рівноправними. Це тим більш потрібно, оскільки в реаліях Другої світової війни українське питання в міжнародній політиці, в тому числі й політиці польського еміграційного уряду, виступало не підметом, тим паче першорядним підметом, а предметом, об'єктом політики різних міжнародних чинників, в яких Польща в силу історичних обставин мала перед Україною значні переваги. Це стосувалося державницької свідомості польських політичних сил і більшості польського населення, опори на легітимну традицію самостійної держави з певним міжнародним авторитетом, нарешті дипломатичної підтримки з боку західних керівників держав антигітлерівської коаліції (Великобританії і США). Натомість український національний рух мав обмежені можливості впливу на українське населення, зокрема в Українській РСР, у вирішальний момент війни опинився майже у повній політичній ізоляції, був змушений провадити боротьбу на усі фронти – з більшовиками, поляками, німцями. Така ситуація заздалегідь була програшною, не залишаючи найменших шансів на успіх справи.

До початку війни українці і поляки прийшли з відмінними політичними балансами. Українська еміграція, хоча й поділена на ворогуючі табори, упродовж міжвоєнного періоду уперто шукала шляхи відбудови незалежної української державності. У 30-ті роки провідні позиції в українському національному русі поступово опанували радикальні націоналісти з Організації Українських Націоналістів (ОУН), які не погоджувалися визнати рішень Паризької мирної конференції і схваленої нею низки договорів т.зв. Версальської системи, продовжуючи боротьбу усіма доступними засобами, включаючи терористичні. Постанова Великого Збору ОУН 1929 р. проголошувала, що ця організація “не визнає всі міжнародні акти, умови і установи, що створили нинішній стан розірвання українських земель”¹⁴. Піднесення й експансія гітлерівської Німеччини в Європі створювали шанс зміни існуючого європейського порядку. Гітлерівці, незважаючи на їхні антислов'янські расистські ідеї та плани, ставали реальним союзником українських націоналістів, які не знаходили іншого в західних демократіях, схильних до

¹⁴ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955. [Мюнхен], 1955. С. 15.

збереження континентального статус-кво. Оскільки головними ворогами українства визначалися окупанти українських земель – СРСР, Польща, Чехословаччина і Румунія, то німецькі плани “перевлаштування” Центральної Європи були близькі для націоналістів.

У міжвоєнний період основні дії українських націоналістів спрямовувалися на підрив “польського панування” на західноукраїнських землях, що входили до складу Польщі за Ризьким договором 1921 р. і рішенням Ради Послів Ліги Націй від 1923 р. Галицькі й волинські українці в особі своїх політичних партій негативно ставилися до польської державності, незважаючи на те, що в Польщі були сприятливіші умови для національного розвитку, ніж в СРСР. Польські уряди у різні періоди проводили назагал однонапрямну політику на обмеження прав національних меншин, прагнучи насамперед інтегрувати західноукраїнські землі, де українці складали більшість населення у складі Польщі¹⁵. Така політика викликала спротив українців, а численні конфлікти на національному і соціальному ґрунті сприяли зростанню напруження у стосунках між українцями і польською владою, яке досягло апогею напередодні Другої світової війни. Негативні наслідки мав також зворот у національній політиці уряду Польщі, який у 1937–1939 рр. взяв на озброєння націоналістичну ідеологію і розпочав дії, спрямовані на різке обмеження прав національних меншин, зміцнення “польського елемента” на східних “кресах”¹⁶.

Українські ліберально-демократичні сили в Галичині і на Волині, котрі намагалися запобігти загостренню міжнаціональних стосунків в Польщі шляхом компромісів і угод (“нормалізація” 1935 р.) з польською владою за рахунок надання українцям певних автономних прав, внаслідок таких змін були скомпрометовані в очах власного населення, яке

¹⁵ Література до історії українсько-польських стосунків нині є досить розлогою, тому зішлемося лише на кілька робіт: Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993; Chojnowski A. Konsepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Warszawa etc., 1979 та інші.

¹⁶ Див. матеріали, наведені в: Siwicki M. Dzieje konfliktów... Т. 1. S. 273-315. Уміщені тут документи про рішення польського уряду щодо “зміцнення польського елемента в Східній Малопольщі” (так польська влада офіційно називала Східну Галичину – Л.З.), схвалене на початку 1939 р., на думку польських істориків, нібито так і не були реалізовані. Однак, як свідчать архівні матеріали, політика в річці цих проєктів фактично проводилася в першій половині 1939 р. Див.: Archiwum Akt Nowych. MSW, sygnatura 842, k. 1-43. Роль і діяльність військових чинників в справі національних меншин достатньо повно відбита в праці: Stawecki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939. Warszawa, 1969.

розчарувалося в угодовській політиці й надавало перевагу безкомпромісності націоналістів. Прагнучи рятувати ситуацію, українські демократи з Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) і Української Парламентарної Репрезентації (УПР) в травні 1939 р. мали зустріч з польським прем'єром Ф. Славой-Складковським, який однак відверто оголосив, що "автономію українцям в Польщі ніхто не дасть"¹⁷. Демократичний шлях вирішення українського питання в Польщі виявився відрізаним. Єдино можливим в тих умовах залишався воєнно-силовий. Ніби передбачаючи жахи майбутньої українсько-польської конфронтації, один з відомих українських консерваторів, блискучий дослідник проблем 1918–1923 рр. Василь Кучабський ще у 1932 р. у листі до графа Я.С. Лося писав: "Логіка dokonаних фактів (приєднання Галичини і Волині до Польщі – Л.З.) стала сильнішою від волі польського народу, і тому передбачаю, що період можливості переломових рішень поляків щодо українців скоро неухильно закінчиться остаточним сформулюванням українсько-польської суперечності. А тоді у боротьбі ми повинні будемо стояти на боці свого народу, незалежно від способу політичного мислення, а з рації походження. Однак ні Українці, ні Поляки з того нічого не будуть мати – обидва народи поточаться в прірву!" (виділення наше – Л.З.)¹⁸.

Початок світового конфлікту у вересні 1939 р. змусив політиків усіх країн шукати відповіді на питання, які були поставлені новою ситуацією. Поразка Польщі і знищення гітлерівцями Польської держави однозначно підірвали в українському суспільстві західноукраїнських земель, які до війни входили до складу Польщі, політичні впливи поміркованих ліберально-демократичних кіл, очолюваних УНДО. Ці кола у переддень війни, після тяжких роздумів, викликаних укладенням пакту Ріббентропа–Молотова (23 серпня 1939 р.), який в сутності означав союз двох головних ворогів української самостійності, обрали орієнтацію на Польщу, оскільки не бачили іншого виходу з ситуації і сподівались, що керівники останньої зможуть належним чином оцінити цей непростий крок українського політичного проводу. На засіданні Народного Комітету УНДО 24 серпня 1939 р. була прийнята ухвала, в якій зокрема говорилось: "Не спускаючи з ока національно-політичних змагань української нації як цілоти стати рівноправним і повновартним народом у колі європейських народів та не

¹⁷ Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (3 історії Контактного Комітету 1937–1939 роки) // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. Праці історично-філософської секції. Львів, 1994. Т. 228. С. 240.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Lublinie. Sygnatura Łoś. V–1, teczka 1. K. 88.

резигнуючи з політичної боротьби за повноту прав українського народу в Польщі, Народний Комітет заявляє, що українське громадянство виконає в цих важких часах горожанські обов'язки крові і майна, які покладає на нього приналежність до Польської держави"¹⁹.

Інакше сприйняли початок війни українські націоналісти. Справа Карпатської України в 1939 р., коли Гітлер віддав цей край Угорщині, а також перехід Західної України до складу СРСР означали крах надій на відновлення української державності з допомогою Німеччини і визначали необхідність перегляду усталеної тактики. У документах ОУН зазвучали нотки, неприємні до Німеччини. "Наша нація виживе, – писала газета ОУН "Українське слово" 24 вересня 1939 р., – вона обов'язково переживе як азіатську імперію Сталіна, так і німецьку імперію, обидві вони збудовані на насильстві, брехні і грабунку"²⁰. ОУН, на чолі якої після вбивства Є. Коновальця в 1938 р. став А. Мельник, зробила невдалі спроби налагодити контакт із західними країнами. Зокрема на початку 1940 р. Провід українських націоналістів (ПУН) ОУН передав держсекретареві США С. Веллесу лист з вимогами українців, де йшлося про прагнення створити власну державу на Сході Європи, "оперту на ідеалах національної свободи, культури й правости". Згадувалося й про те, що українці рішуче проти "відбудови так званої Великої Польщі коштом земель західних українців, що мали нещастя знайти після світової війни в межах Польської Держави"²¹. З цього нічого не вийшло, Захід мав інші плани та інтереси. Подальші події призвели до розколу в ОУН і утворення двох фракцій – бандерівців – ОУН(б) і мельниківців, що залишилися під впливом ПУН, – ОУН(м)²². Незважаючи на тактичні розбіжності, обидва відлами ОУН виступали за створення УСС і поступово налагодили співробітництво з гітлерівцями з метою пробитися на українські землі й створити там основи незалежної державності шляхом "національної революції"²³. Обидва відлами створювали збройні формування при німецькій армії, "похідні групи", готувалися до війни Німеччини з СРСР, щоб в її ході самочинно організувати українську

¹⁹ Цит. за: Швагуляк М. Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Київ, 1992. Вип. 1. С.161.

²⁰ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. С. 485.

²¹ ОУН у війні 1939–1945. [Б.м.в.], 1946. С. 28-29.

²² Докл. див.: Косик В. Розкол ОУН (1939–1940). Збірник документів. Львів, 1997.

²³ Див.: ОУН в світлі постанов... С. 20-23 та ін.

адміністрацію і гуртувати населення для вирішального повстання. Відмінність полягала в тому, що ОУН(м) вважала за необхідне спочатку привернути маси до національних гасел шляхом тривалої пропаганди²⁴, а ОУН(б) планувала швидко поставити німців перед доконаним фактом проголошення Української держави²⁵. Обидві фракції посилено плекали ілюзії про можливу згоду Гітлера на утворення хоча б маріонеткової української державності взамін за допомогу українців у боротьбі з більшовицькою Москвою. Зокрема бандерівці у своєму Меморандумі до Гітлера від 15 червня 1941 р. наголошували на “природності” німецько-українського союзу, без якого Німеччина не буде спроможна встановити “новий порядок” у Східній Європі²⁶. Обидві течії ОУН відмовляли Польщі у відбудові її державності на західноукраїнських землях, які повинні були увійти до складу УССД.

Водночас у 1939 р. з частини окупованих земель Польщі гітлерівці створили Генеральне губернаторство (ГГ) з центром у Кракові, на терені якого проживала й частина українців (5-7 %) – переважно на Лемківщині, Надсянні, Холмщині, Підляшші. На теренах ГГ, призначених для переселення туди всіх поляків, німці децю прихильніше ставилися до українців, вбачаючи в них антипольський стримуючий чинник²⁷. Вони дозволили тут розвиток українських громадських, освітніх і культурних установ, підпорядкованих Українському Центральному Комітетові (УЦК). Однак ці кроки УЦК викликали спротив польського населення, яке звинувачувало українців у колаборації з окупантами, прагненні усунути поляків з їхніх земель. Треба зазначити, що подібні тенденції в діяльності УЦК мали місце. Розбудовуючи українське життя в ГГ в 1939–1941 рр., діячі УЦК, а також численні члени обох фракцій ОУН передбачали відновити український характер пограничних українсько-польських теренів, які, на їх думку, повинні були увійти до складу майбутньої Української держави. У зв’язку з цим на конференції представників УЦК з генерал-губернатором 18 квітня 1941 р. німецькій стороні було передано “Меморандум української національної групи в Генеральній Губернії” з вимогами українців.

²⁴ ОУН у війні 1939–1945... С. 42-44.

²⁵ У “Політичних вказівках ОУН”, схвалених в травні 1941 р., зазначалося, що будувати Українську державу треба, не чекаючи на жодні обставини, щоб “здобути собі ролю підмету і партнера, учасника війни”. ОУН в світлі постанов... С. 51-52.

²⁶ Косик В. Україна і Німеччина... С. 501-504.

²⁷ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. С. 42-43.

Окрім розв'язання різноманітних соціальних і гуманітарних питань, в ньому містилася вимога, “щоб була визначена границя української території, на якій не були б поселювані польські й жидівські евакуйовані. Крім того, вони просять виселити з цієї території поляків і жидів, переселити натомість українців, які становлять національні острови серед поляків”²⁸. Окупанти відмовилися задовольнити ці вимоги, посилаючись на невизначеність майбутнього статусу цих територій. Проте поляки з великою неприязню стежили за зміцненням українських позицій на прикордонних теренах і невдовзі відповіли нападами на діячів УЦК й представників української адміністрації.

Для розуміння причин нагнітання українсько-польських суперечностей важливе значення мала також політика радянської влади щодо поляків на колишніх землях Польської держави, які в 1939 р. відійшли до СРСР. Більшовики, прагнучи виправдати факт агресії проти Польщі, загравали з українським населенням, усуваючи поляків з ключових посад, проводячи арешти й депортації т. зв. “буржуазно-поміщицьких елементів” з числа поляків (українці теж зазнали репресій з боку нової влади). Дослідники й мемуаристи неодноразово відзначали, що ставлення поляків до українців отримало нову порцію ненависті внаслідок того, що “поляки, до цього часу привілейована державна нація, раптом були зіпхнені на позиції однієї з національних меншин”²⁹. Таким чином провина за негаразди поляків автоматично переносилася на українців, котрі виступали і як “зрадники Польщі”, і як чинник національного гніту поляків.

Коротка характеристика стану українського національного руху напередодні і після початку війни необхідна для того, щоб зрозуміти позиції й політику польського еміграційного уряду та його підпілля після ліквідації Польської держави.

У політиці польських еміграційних властей до початку німецько-радянської війни у червні 1941 р. українське питання не займало помітного місця. Головним моментом, який проходив через відозви польського еміграційного уряду В. Сікорського, утвореного на початку жовтня 1939 р. у Франції, була участь Польщі у війні з гітлерівською Німеччиною та її сателітами з метою відбудови Польської держави, яка б посіла гідне місце у післявоєнній Європі. При цьому наголошувалося на тому, що відновлена Польща як жертва агресії мусить бути відбудована у кордонах 1939 р.

²⁸ Там само. С. 547-548.

²⁹ Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. *Życie codzienne*. Warszawa, 2000. S. 154.

Еміграційний уряд вже у листопаді 1939 р. сформував головні цілі війни з боку Польщі, які полягали у розв'язанні трьох проблем: 1) відбудова повної незалежності Польщі, 2) вихід з війни без територіальних втрат, 3) усунення проблеми Східної Пруссії для посилення безпеки країни на майбутнє³⁰. 28 листопада 1939 р. у “Бюлетені МЗС” і 19 лютого 1940 р. у інструкції міністра закордонних справ А. Залеського ці завдання були конкретизовані. Щодо східних кордонів Польщі тут підкреслювалася їхня непорушність відповідно до умов Ризького договору 1921 р. Як стверджує польський дослідник Р. Вапінський, усі політичні сили, що утворили урядову коаліцію (Стронніцтво Народове, Польська Партія Соціалістична, Стронніцтво Людове і Стронніцтво Праці), були переконані в тому, що Польща повинна вийти з війни із зміцненою міжнародною позицією, оскільки в інтересах усіх антифашистських сил не лише перемога над гітлерівською Німеччиною, але й створення у Центральній Європі сильного блоку держав на чолі з Польщею, здатного протистояти як Німеччині, так і СРСР³¹. У більшості вони керувалися застарілою логікою періоду завершення Першої світової війни.

Проте керівники Франції і Великобританії не спішили підтримувати польських претензій щодо гарантування східного кордону Польщі 1939 р., розраховуючи на “перетягнення” СРСР до антигітлерівського табору³². Будуючи плани участі Польщі у війні і післявоєнному врегулюванні, керівники польської еміграції у 1939–1941 рр. керувалися ілюзіями про рівноправне партнерство розчленованої й окупованої Польщі із західними союзниками і вірили у їхню зацікавленість у відбудові сильної держави між Німеччиною та СРСР. Насправді у “великій політиці” часів Другої світової війни західні союзники більшою мірою були зацікавлені у залученні до боротьби з Німеччиною потужних ресурсів Радянського Союзу, розуміючи, що за його участь у війні доведеться розплачуватись суттєвими поступками. Це стало особливо очевидним після початку німецько-радянської війни. За таких умов Польща і “польське питання” перетворювались у об'єкт торгів між союзниками по антигітлерівській коаліції. Політика польського екзильного уряду, особливо після окупації Франції гітлерівцями і переїзду уряду до Лондона, повинна була би враховувати ту обставину, що будь-яка напруженість у стосунках

³⁰ Bonusiak W. Polska podczas... S.156.

³¹ Wapiński R. Historia polskiej myśli... S.248.

³² Козловський І. Встановлення... С.24-25.

союзників, зокрема через територіальні питання, давала підстави висувати звинувачення у підриві єдності членів антигітлерівської коаліції.

Щодо українських прагнень, то ситуація виглядала ще драматичніше: жодна держава в роки війни не підтримала і не збиралася підтримувати ідей створення незалежної Української держави, вважаючи, по-перше, що це питання належить до внутрішніх справ СРСР (або Польщі), а, по-друге, тому, що опора українського національного руху на початку війни на Німеччину значною мірою скомпрометувала його в очах союзників. Таким чином, український національний рух діяв лише “на майбутнє”, на справу продовження традицій української самостійності.

З метою реалізації цілей війни польський еміграційний уряд створив Комітет Міністрів до Справ Краю (13 листопада 1939 р.), збройну організацію Союз Збройної Боротьби (ЗВЗ) (4 грудня 1939 р.), який у 1942 р. був перейменований на Армію Крайову (АК). Уряд докладав також великих зусиль для організації і підпорядкування собі підпільного Руху Опору в окупованих землях. У червні 1940 р. більшість конспіраційних політичних і військових організацій в окупованій країні визнали зверхність екзильного уряду і об’єдналися у Делегатурі уряду на край і ЗВЗ (АК), почавши розбудову їхніх структур. Підпільний лондонський табір утворили ті ж самі політичні сили, що й еміграційний уряд.

Від початку війни провідники лондонського табору як в еміграції, так і на окупованих землях не розглядали і, треба сказати правду, не могли розглядати українське питання в руслі незалежної Української державності. Вони зосереджували увагу на поверненні територіального status quo ante bellum, вбачаючи лише дві зацікавлені сторони – Німеччину і СРСР. Для України в цих розрахунках місця не залишалось. Намагання українського визвольного руху за будь-яких умов створити незалежну державу інтерпретувались як “підступи” гітлерівської агентури. Українська проблема традиційно вважалась внутрішнім питанням Польщі і трактувалася в кращому випадку як справа забезпечення демократичних прав національної меншини у післявоєнній Польщі. При всіх обставинах, які в часі війни неодноразово змінювалися, керівники польського лондонського табору не бачили в українському національному русі рівноправного партнера для взаємин, а лише чинник, що загрожує територіальній цілісності країни. Політичні стереотипи, вироблені у попередні часи, заважали польським політикам побачити в українському національно-визвольному русі гідного партнера.

Разом з тим польський уряд і його керівні діячі не могли ігнорувати українського питання як з огляду територіального, так і внутрішньо-політичного – українці становили поважну частку населення східних

воєводства колишньої Польської держави. Тому українськими справами (як і іншими важливими питаннями) займався згадуваний орган еміграційного уряду – Комітет Міністрів в Справах Краю (КМСК), очолюваний генералом К. Соснковським. Уже 28 листопада 1939 р. на своєму засіданні він схвалив важливий документ “Інструкцію для мужів довір’я в українській справі”. У ній підкреслювалася можливість порозуміння з українським національним рухом для спільної боротьби з окупантами на засадах утворення в майбутньому незалежної Української держави, західний кордон якої буде визнаний поляками як “кожне якнайдалі посунуте розв’язання, накреслене українською стороною”. Щоправда застерігалось, що ця держава буде “сконфедерованою” з Польщею на засадах рівноправності, а українська і польська меншини в обох країнах “користуватимуться повнотою національних і культурних прав на засадах взаємності”³³. Зазначалось, що угода може бути укладена лише після того, як українська сторона виявить готовність до її схвалення, і тільки з представниками петлюрівської еміграції (УНР) на Заході; з угоди автоматично виключалися націоналістичні кола ОУН, щодо яких було відомо про їхню орієнтацію на Німеччину. Проте прем’єр В. Сікорський скептично сприйняв такі “федералістські” пропозиції і доручив підлеглим далі вивчати справу як у її внутрішньопольських, так і міжнародних аспектах.

На першому етапі війни до нападу Німеччини на СРСР еміграційний уряд зосередив увесь дипломатичний запал на підкресленні порушення Радянським Союзом міжнародного права (договорів) під час анексії східних земель Польщі в 1939 р. У зв’язку із цим уряд тривалий час розглядав питання про оголошення стану війни з СРСР. Однак під тиском Великобританії і Франції В. Сікорський не зважився на юридичне оголошення війни, обмежившись констатацією формального стану війни. Щоб підкреслити невизнання польською стороною будь-яких територіальних змін 1939 р., у документі “Головні тези польської закордонної політики”, схваленому і поширеному у серпні 1940 р., зокрема зазначалося, що “Польща знаходиться у стані війни з СРСР без огляду на ставлення до нього союзників”. Той же документ наголошував на необхідності визнання Великобританією провідної ролі Польщі у Центральній і Східній Європі³⁴. Вказані постулати засвідчували певний романтизм уявлень польських політиків про реальне становище Польщі на той

³³ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. Londyn, 1989. T. VI. Uzupełnienia. S. 5.

³⁴ Bonusiak W. Polska podczas... S.166–167.

момент. Насправді вже тоді цілком виразно проявлялась залежність еміграційного уряду від політики провідних західних держав, насамперед Великобританії, залежність, яка в майбутньому не віщувала нічого доброго, оскільки після розгрому Франції СРСР залишався єдиним і то життєво важливим потенційним союзником в боротьбі з фашизмом. Не випадково ще навесні 1940 р. англійські дипломати неодноразово висловлювали своїм радянським колегам тривогу за долю Європи і закликали СРСР відмовитись від союзу з Німеччиною³⁵.

Різноплановість політичних сил лондонського табору (від ендеків з СН до соціалістів з ППС) створювала серйозні труднощі у розробці та реалізації його внутрішньої і зовнішньої політики. Якщо стосовно кордонів 1939 р. усі партії виступали солідарно, то у справі устрою майбутньої відродженої Польщі, і зокрема ставлення до українців, між польськими політичними угрупованнями в роки війни існували певні розбіжності. Політичні кола, пов'язані з ендеками і християнськими демократами, продовжували підтримувати концепцію національної держави, не передбачаючи поступок на користь національних меншин. Вони планували вирішити національні проблеми шляхом повної асиміляції неполяків, а щодо незгідних – проведення після завершення війни їх переселення до відповідних країн (українців до СРСР, німців до Німеччини тощо)³⁶.

СЛ, ППС і СП стояли на позиціях гарантування українцям й іншим меншинам реальних рівних прав, включаючи визнання за ними національно-культурної автономії. При цьому вони виходили з того, що

³⁵ История Великой Отечественной войны СССР 1941–1945. Москва, 1985. Т. 1. С. 403. Загалом поразка Франції викликала шок на Заході і змусила його керівників шукати співробітництва з СРСР. Так, 27 червня 1940 р. заступник держсекретаря США С. Воллес заявив послу СРСР у США К.А. Уманському про те, що прийшов час “обом нашим країнам подумати не лише про нинішні стосунки, але й про майбутні місяці і роки, котрі можливо для обох держав будуть сповнені новими небезпеками” (Борисов А.Ю. СССР и США союзники в годы войны 1941–1945. Москва, 1983. С. 37).

³⁶ Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe... S.246-247. Крайні екстремістські погляди в справі національних меншин розвивали ідеологи опозиційного до екзильного уряду представники Обозу Народово-Радикального, які висували постулат побудови “Польщі Трьох Морів” (Балтійського, Чорного, Адріатичного). У вересні 1941 р. орган ОНР “Валька” писав: “Ця держава (майбутня Польща – Л.З.), природним кордоном якої на заході є лінія Одра–Ниса Лужицька, на півночі – Балтика, на сході – Смоленська Брама і лінія Дніпра, на півдні – Карпати, повинна виконувати завдання важливого значення: слідкувати за тим, щоб Німеччина більше не спокусилася на відбудову імперії і щоб Росія в інтересах Європи повністю зайняла свою політичну думку проблемами Азії” (Wapiński R. Historia... S. 258).

відбудована післявоєнна Польща стане справжньою демократичною державою, яка гарантуватиме рівність прав усіх громадян при збереженні унітарного устрою. Соціалісти за традицією дотримувались погляду, що у “соціалістичній” Польщі національні проблеми втратять свою гостроту. Державницькі інтереси не дозволяли ідеологам і керівникам цих партій навіть подумати про зміну східного кордону країни. Може найдалі в плані задоволення вимог українців (поза комуністичним табором) йшли людовці, котрі визнавали можливість перегляду східного кордону Польщі на користь СРСР на засадах загального перепису населення 1931 р., що дозволяло говорити про передачу СРСР (Українській РСР) територій із абсолютним переважанням українського населення (зрозуміло, без Львівщини і Бориславського нафтового району)³⁷.

Піلسудчики, які зберігали впливові позиції в урядових і підпільних структурах лондонського табору, у політичній думці спиралися на традиції “державної консолідації”, що передбачала врахування передусім інтересів польської державності. Стосовно національних меншин їхня ідеологія виявлялась у прагматичній політиці “прометеїзму”, яка мала на меті підтримку відцентрових рухів народів СРСР з утворенням незалежних держав, котрі б спирались на Польщу і забезпечували її безпеку зі сходу. Після смерті Ю. Пілсудського (1935 р.) і наступного розколу табору його послідовників у ідеології і практиці санації, відчутнішими стали націоналістичні тенденції. Щодо українців це проявилось у посиленні асиміляторських дій і відході від засад польсько-української угоди³⁸.

Відмінності у ставленні до українського питання політичних кіл лондонського табору перешкоджали виробленню єдиної позиції стосовно українців. Тим не менше, у практичній діяльності на міжнародній арені в роки війни цей табір неодноразово виявляв свою неприхильність до ідеї утворення незалежної Української держави саме через її територіальний аспект. Розуміючи утопічність відриву України від СРСР у цей період, керівники лондонського уряду і підпілля категорично відмовлялися сприйняти концепцію виникнення основ Української державності у будь-якій її формі на теренах західноукраїнських земель. У намаганні скомпрометувати український національний рух перед керівництвом СРСР вони часом пропонували Й. Сталіну свої послуги щодо покладення краю “українському сепаратизму” взамін за згоду залишити у складі майбутньої Польщі усіх “кресів” або принаймні їх частини

³⁷ Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości... S.246-248, 250, 252-253, 255.

³⁸ Ibidem. S. 253-255.

зі Львовом і Бориславом³⁹. За таких умов за Сталіним залишалась роль “захисника” поневоленого українського народу, який він, мовляв, прагнув визволити з “польських кайданів” і об’єднати у єдиній державі. Відбулося зміщення понять, наслідком якого єдиним впливовим представником українських інтересів на міжнародній арені виступав радянський диктатор.

Елементи реалізму в українському питанні можна знайти також у довідках та інформаціях, підготовлених для урядового вжитку експертами польського уряду і підпілля в кінці 1939 – першій половині 1940 р. Їхньою спільною рисою були засади “прометеїзму”. Але при цьому справа Західної України в них завжди залишалася внутрішнім питанням Польщі, закладаючи лише можливість часткових територіальних поступок на користь незалежної від СРСР Української держави без теренів Східної Галичини зі Львовом⁴⁰. Проте і ці проекти залишились тільки на папері. Як і раніше польські керівники зазнавали тиску британських дипломатів, котрі вважали недоречним “подразнювати” СРСР якимись планами розігривання “української карти”.

Поділ українського національного руху на різні угруповання, що ворогували між собою, ставив під сумнів можливість досягнення якогось порозуміння з впливовим українським табором. Відомості, які надходили до еміграційного уряду з окупованих теренів, змушували польське політичне керівництво скептично ставитись до ідеї польсько-української угоди. Так, у рапортах польського пролондонського підпілля з першої половини 1940 р. підкреслювалося, що серед українців колишніх земель Польської держави домінують пронімецькі настрої і негативне ставлення до СРСР, очікування “визволення” від німців. Певні полонофільські настрої ще спостерігаються на Волині і Поліссі, “де згадують Петлюру і Пілсудського”, і де можливе налагодження контактів за умови “справедливого розв’язання української справи”. Водночас серед українців відзначалося зростання впливів ОУН, котра під егідою німців “проводить харитативну діяльність, але насправді не зріклася воєнно-політичних акцій”⁴¹. Занепокоєння поляків викликало протегування гітлерівцями українців на теренах ГГ, де, за твердженням інформаторів, окупанти

³⁹ Зокрема, на переговорах з радянськими представниками у Лондоні у 1944 р. ендек С. Грабський пропонував розв’язання питання кордонів між Польщею і СРСР шляхом усунення “українського сепаратизму” у Польщі за умови збереження за нею Львова (Kirkor S. Rozmowy polsko-sowieckie w 1944 roku // Zeszyty Historyczne. Paryż, 1972. Zeszyt 22. S. 44-47).

⁴⁰ Ibidem. S. 105-106.

⁴¹ Armia Krajowa w dokumentach... T. 1. S. 70-71, 108-109.

творили “русинську республіку”. Більш узагальнено небажання українців йти на порозуміння з поляками та їхня орієнтація на Німеччину прозвучала на Конференції ЗВЗ в Белграді на зламі червня–липня 1940 р., де підкреслювалось, що ставлення українців до Польщі назагал є ворожим, вони розраховують на створення німцями в тій чи іншій формі самостійної України, на федерацію з Польщею не згоджуються, мають претензії до польського уряду, який навіть в таких трагічних обставинах для поляків й українців не знайшов для останніх “тепліх слів”⁴².

Складний вузол суперечностей на окупованих землях, де у польсько-українські стосунки безцеремонно втручалися гітлерівці і більшовики, неясність ситуації на міжнародній арені, де західні країни вживали заходів для розколу союзу Гітлер – Сталін, залишали політикам багато питань щодо подальшого розвитку подій. За таких умов польські політичні керівники, зокрема після окупації Франції і переїзду еміграційного уряду до Лондона, внесли корективи у програму подальшої боротьби з агресорами. Наприкінці липня 1940 р. Політичний комітет міністрів схвалив документ під назвою “Головні тези польської закордонної політики”, в якому чітко говорилося, що польський уряд незламно стоїть на позиціях боротьби з агресорами, вірячи в остаточну перемогу й “інтегральний захист усієї Польської держави”. Далі зазначалося, що за умов відсутності безпосереднього контакту із суспільством і парламентом, він “не відчуває себе уповноваженим до розпочинання будь-яких дискусій, які могли б внести зміни в кордони Польщі з вересня 1939 р.”. Нав’язуючи до попередніх розмов із західними союзниками, які обстоювали “лінію Керзона” як можливий майбутній східний кордон Польщі й погоджувалися з пропозицією передачі їй після війни Східної Пруссії, Помор’я і частини Сілезії, автори “Тез” стверджували, що не визнають територіального розширення СРСР і перебувають “в стані війни” з ним без огляду на ставлення до цього факту західних альянтів⁴³. Передбачаючи певні зовнішньополітичні ускладнення, голова КМСК К. Соснковський тоді ж скерував до підпілля в окупованих землях директиву, в якій звертав увагу на те, що розв’язання українського питання залишається тільки в компетенції уряду, і що у взаєминах з українцями треба бути дуже обережним і не давати жодних політичних обіцянок⁴⁴.

Загроза нової війни на сході континенту, яка ставала дедалі очевиднішою в першій половині 1941 р., спричинила активізацію обох відламів

⁴² Ibidem. S. 253.

⁴³ Ibidem. Т. 6. S. 68-70.

⁴⁴ Ibidem. Т. 1. S. 267.

ОУН, які, встановивши контакти з військовими колами Німеччини, намагалися згуртувати свої сили і підготуватися до вступу на українські землі⁴⁵. У квітні 1941 р. ОУН(б) провела біля Кракова II Великий Збір, на якому схвалила низку постанов, головним змістом яких була “революційна боротьба” за УССД, що спирається на власні сили і “в принципі” відкидає орієнтацію на чужі сили, насамперед, “історичних ворогів України”. Попри декларативність і нечіткість багатьох програмних положень цієї організації, які добре виглядали лише на папері, треба зазначити також, м’яко кажучи, подвійні стандарти, до яких вдавалися її керівники, приховуючи свої зв’язки з гітлерівцями і розрахунки на їхнє сприяння. Стосовно поляків у постанові наголошувалося, що ОУН буде поборювати ті польські угруповання, котрі змагатимуть до “відновлення польської окупації українських земель”. Водночас містилася однозначна погроза “скріплення українського характеру тих земель (західноукраїнських – Л.З.) засобами, залежними від умовин і політичної доцільності (виділення наше – Л.З.) й прилучення їх до Української Держави, а не до польських земель”. Політична програма була конкретизована в розлогій інструкції “Боротьба і діяльність ОУН під час війни” (травень 1941 р.), яка визначала дії членів організації після нападу Німеччини на СРСР. Серед численних заходів, що їх передбачалося провести, були й інструкції такого типу: “15. В час хаосу й замішання можна дозволити собі ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів, особливо приклонників большевицько-московського імперіалізму”⁴⁶.

ОУН(м) теж готувалася до війни, співпрацюючи з гітлерівцями, але вона не акцентувала уваги на західноукраїнських землях, а робила ставку на “вкорінення” у Великій Україні і створення там фундаменту для національного зриву. Констатуючи зміцнення своїх позицій в УЦК Генеральної Губернії, мельниківці всі зусилля спрямували на Схід⁴⁷.

Чи не найкраще настрої багатьох українців західноукраїнських земель відобразив діяч Українського крайового комітету (УКК) часів окупації Кость Паньківський, який писав у мемуарах: “Ми настільки були пройняті бажанням відзискати державність, що нам, у нашій простодушності, здавалося, що “визнання” самостійності України Гітлером було б

⁴⁵ Докл. див.: Косик В. Україна і Німеччина... С. 100-104.

⁴⁶ Див.: Патриляк І. Військові плани ОУН(б) у тасмній інструкції Революційного проводу (травень 1941 р. // Український історичний журнал. 2000. № 2. С. 135-136.

⁴⁷ ОУН у війні 1939–1945. С. 42-45.

сповненням наших мрій, генеральним ліком на всі наші недомагання і розв'язувало б усі наші проблеми та усувало всі труднощі економічні, соціальні, національні і т. д. Наш загал надто рожево представляв собі прихід німців"⁴⁸.

Початок німецько-радянської війни докорінно змінив ситуацію як на міжнародній арені, так і на землях, що стали тереном воєнних дій. У нових умовах, що склалися, відбулися суттєві зміни у політиці всіх учасників світового конфлікту. Головний ворог українських націоналістів – СРСР – опинився в таборі союзників по антигітлерівській коаліції, а головний союзник – Німеччина – дуже швидко дала зрозуміти свої наміри щодо ідеї Української державності, розігнавши й репресувавши учасників проголошення Акту 30 червня 1941 р. у Львові, розділивши українські землі між ГГ, Райхкомісаріатом “Україна” і румунською Трансністрією, встановивши на окупованих теренах режим терору і сваволі. Як подають у мемуарах провідні діячі ОУН, вже 10 липня 1941 р. на засіданні Проводу ОУН(б) було вирішено “розгортати проти німців свою національно-визвольну війну”⁴⁹.

Проте розробка планів боротьби проти Німеччини зайняла значний період часу, оскільки, по-перше, німецькі армії ще вели переможні бої на Сході і становили могутню силу, з якою не можна було не рахуватися, і, по-друге, арешти багатьох активних діячів ОУН внесли дезорганізацію в середовище керівного активу. Тому наприкінці вересня – початку жовтня 1941 р. І конференція ОУН(б) ухвалила рішення не вступати в конфлікт з німцями, а гуртувати національні сили, використовуючи можливості легальної діяльності в окупаційній адміністрації⁵⁰. Один з діячів ОУН(б) Є. Стахів особисто передав керівникам організації записку ув'язненого німцями С. Бандери про те, щоб “не проводити ніяких акцій проти німців – антинімецькі виступи є шкідливі і треба якось направляти українсько-німецькі стосунки”⁵¹. Ще документи II конференції ОУН(б) в квітні 1942 р. містили досить “мирну” критику нацистського режиму і наголосили на “пропагандистській роботі”⁵². І тільки в 1943 р. ОУН(б)

⁴⁸ Паньківський К. Роки німецької окупації 1941–1944. Друге видання. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. С. 176.

⁴⁹ Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України. Торонто, 1967. С. 259-260.

⁵⁰ Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941–1942 рр. С. 92-94.

⁵¹ Стахів С. Кризь тюрми, підпілля й кордони: повість мого життя. Київ, 1995. С. 98-100.

⁵² Див.: ОУН в світлі постанов... С. 62-70.

зважилась на оголошення війни гітлерівцям⁵³. Проте окупанти від самого початку не довіряли українським націоналістам. У 1942 р. в їхніх документах все частіше згадуються бандерівці як безпосередні вороги. Таємна німецька інструкція з листопада 1942 р. наказувала: “1. Наші вороги: комуністи, прихильники Бандери, партизани. Потенційно найнебезпечніші бандерівці. За всяку ціну знищити”⁵⁴. Подібну політичну еволюцію пройшла також і ОУН(м), тривалий час розраховуючи на прихильне ставлення німців до українського питання. Треба зазначити, що під впливом репресивної політики окупантів вже наприкінці 1942 р. на Волині і Поліссі виникли збройні формування українського Руху Опору різного спрямування, які однак не змогли досягти єдності в діях⁵⁵. Цей північно-східний регіон поступово перетворювався (зрештою і за планами ОУН) в “головну базу” українського партизанського руху.

Слід також коротко зупинитися на ставленні українських націоналістів до поляків і польського питання в цей період (до 1943 р.). Після початку переслідувань гітлерівцями українських націоналістів у серпні – жовтні 1941 р. за їхньою ініціативою відбулося чотири зустрічі представників українських політичних кіл з діячами пролондонського польського підпілля, на яких обговорювалися питання можливого співробітництва в боротьбі проти Німеччини. Українці поставили тільки одну умову – визнання української державності на землях на схід від Бугу і Сяну, на що польська сторона аж ніяк була не готова погодитися⁵⁶. Переговори між сторонами продовжувалися також в 1942–1944 рр., але завжди наштовхувалися на територіальне питання – державної приналежності західноукраїнських земель⁵⁷. Постанова II Конференції ОУН(б) з квітня 1942 р. окремим положенням оприлюднювала ставлення українського національно-визвольного руху до поляків і Польщі. Тут говорилося про “злагодження польсько-українських відносин у сучасний

⁵³ Див. постанови III конференції ОУН (СД) і III Надзвичайного Великого Збору ОУН (СД). Там само. С. 75-89, 90-102.

⁵⁴ Косик В. Україна і Німеччина... С. 587.

⁵⁵ Докладніше див.: Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1945 рр.). Тернопіль, 2002. С. 55-67.

⁵⁶ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T. 2. S. 137-145.

⁵⁷ Докладніше див.: Киричук Ю. Спроби співробітництва польських та українських національно-патріотичних угруповань у 1939–1945 рр. // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2003. Вип. 3. С. 223-229; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa... S. 255-274; Partacz Cz. Kwestia ukraińska w polityce... S. 141-173.

момент міжнародної ситуації й війни на плятформі самостійних держав і визнання та панування права українського народу на Західньо-Українських Землях” і водночас містилося застереження проти “антиукраїнських інтриг”⁵⁸. Подібні переговори з польським підпіллям на Волині вів у 1942 р. керівник УПА “Поліська Січ” Т. Бульба-Боровець. Але й ці розмови не дали жодного наслідку через небажання польської сторони погодитись на включення західноукраїнських земель до складу самостійної України⁵⁹. Таким чином спроби досягти якогось порозуміння між українцями і поляками під гітлерівською окупацією в 1941–1943 рр. не дали позитивних результатів.

Польський еміграційний уряд і підпілля досить швидко відреагували на початок німецько-радянської війни. На початку липня 1941 р. у Лондоні відбулися зустрічі В. Сікорського з радянським послом у Великобританії І. Майським, на яких було вироблено підстави співробітництва між СРСР і еміграційним урядом Польщі. 30 липня 1941 р. у Лондоні підписано польсько-радянську Угоду про відновлення дипломатичних відносин і створення польської армії на території СРСР. Цей документ визнав недійсними радянсько-німецькі угоди 1939 р. щодо Польщі, проголосив надання обома сторонами взаємодопомоги і підтримки в боротьбі з гітлерівською Німеччиною, створення польської армії в СРСР⁶⁰. Питання врегулювання кордону між двома державами було відкладене на пізніший період. Встановлення союзницьких відносин з СРСР вимагало від польського уряду розглядати українську проблему з врахуванням інтересів Радянського Союзу, а значить в її чисто територіальному аспекті. Український національний рух перетворювався у предмет торгу двох сторін, в якому Польща опинилась у явно невигідному становищі “прохача”. Радянське керівництво, відчуваючи загальну підтримку союзників по антигітлерівській коаліції, провадило політику доконаних фактів, не враховуючи бажання й вимоги лондонських поляків. Позиція польського екзильного уряду у взаєминах союзників автоматично знизилась до рівня розмінної монети у торгах за впливи у післявоєнній Європі.

Польські керівні діячі усвідомлювали, що вступ у війну СРСР значно ускладнює обстановку в регіоні. 24 червня 1941 р. В. Сікорський скерував

⁵⁸ ОУН в світлі постанов... С. 69-70.

⁵⁹ Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Львів, 1993. С. 157-158.

⁶⁰ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Москва, 1973. Т. 7. С. 204-208.

до Делегатури в окупованій Польщі “Інструкцію № 2”, в якій зазначав сприятливість для польської справи початку німецько-радянської війни, котра змусить “радянців” визнати Польщу та її уряд. Водночас він застерігав польське підпілля на випадок, якщо німці почнуть творити під своєю егідою “українські, литовські й інші держави з включенням до них польських територій”. Такий перебіг подій вимагав “підготовки до оборони”⁶¹.

Невдовзі передбачення про розвиток подій почали збуватися. У жовтні 1941 р. командувач ЗВЗ генерал С. Ровецький (“Грот”) доповідав у Лондон, що німці створюють українську поліцію на теренах Волині, Поділля і Полісся, а ставлення місцевих українців до поляків є виразно ворожим⁶². Він просив вказівок щодо взаємин з українцями (а також литовцями й білорусами). У середині листопада 1941 р. командувач ЗВЗ подав у Лондон докладний аналітичний рапорт про стан польсько-українських стосунків за період з вересня 1939 р. по листопад 1941 р. з допискою “передбачення на майбутнє”. Документ узагальнював розвиток взаємин двох народів напередодні і після початку війни та констатував, що ставлення українського населення до поляків постійно погіршувалося внаслідок “помилок нашої політики щодо українців”. Німецька окупація розчарувала українців, серед яких зростало переконання про тимчасовість німецької присутності на землях України, Галичини й Волині. Водночас серед керівних діячів українського руху поширюється переконання про те, що “поляки є більш небезпечним ворогом, ніж німці”, оскільки другі відійдуть, а перші залишаться. Тому слід використати перебування німців для послаблення поляків. Автор рапорту робив висновок, що при наступних спробах повернути Східну Малопольщу (Галичину) доведеться зіткнутися з “опором зміцнілої української стихії” в некорисних для Польщі обставинах, а збройні дії з польського боку тут будуть представлятися як “агресивна війна”. Автор закликав лондонський уряд якомога швидше виробити політику щодо українців, залучити їх представників до урядових структур тощо⁶³.

Однак як в польських еміграційних структурах, так і в підпіллі на теренах Західної України зіткнулися протилежні погляди на можливості розв’язання українського питання – від ліберальних “федераційних” до

⁶¹ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. Londyn, 1973. T. 2. Czerwiec 1941 – Kwiecień 1943. S. 6-8.

⁶² Armia Krajowa w dokumentach... T. 6. S. 207.

⁶³ Armia Krajowa w dokumentach... T. 2. S. 137–142.

націоналістичних асиміляторсько-силових. Інформація, яка надійшла до еміграційного уряду з окупованих земель, значною мірою виражала погляди польських націоналістичних кіл з “кресів”. На ній яскраво відбивалися старі упередження і відгомін польсько-українського протистояння. Негативна інформація стосовно українців надходила у Варшаву і Лондон від створеного наприкінці 1941 р. Східного Бюро при Департаменті внутрішніх справ Делегатури, в керівництві якого перебували ендеки. Достатньо навести уривки з документів, отриманих Делегатурою з Львівського округу. Так, автор інформації “Українська проблема” (за припущенням Р. Тожецького ендек др. В. Свірський) у шовіністичному дусі стверджував, що “українці не надаються на рівноправних і повновартісних громадян Польщі, і що “традиційно стосунки між поляками і українцями складались як стосунки пана до підданого”⁶⁴. Хоча подібні погляди не поділялись усіма керівниками польського підпілля і уряду, але категоричні протести “кресовців” формували психологічну атмосферу, ворожу будь-яким українським інтересам. Скрайні націоналістичні погляди ендеків викликали заперечення поміркованіших діячів польського підпілля. Наприкінці 1943 р. з ініціативи людовців при Делегатурі були створені також Рада в Справах Національностей і Національне Бюро, які мали готувати для керівних структур більш виважену інформацію.

Для польської сторони питання утримання Східної Галичини і Волині (“кресів”) у складі відновленої Польщі було позадискусійним. Як видається, на таку позицію більшою мірою впливали емоційні чинники, аніж економічно-державні інтереси. На переговорах з українцями польські представники наполягали насамперед на “цивілізаційному” вкладі поляків у розвиток цих земель, закликали українців звернути свої погляди “на Київ, а не на Львів”. У той же час усім тверезо мислячим політикам після 1939 р. було зрозуміло, що СРСР не допустить створення самостійної України ні в Українській РСР, ні на Західній Україні. Для українських державників, “затиснених” між німцями, більшовиками і польським Рухом Опору, не залишалось місця для створення підстав власної держави.

Лондонський уряд, заклопотаний різними справами, тривалий час не наважувався прийняти загальний документ, який би окреслював його ставлення до України та українців. На початку січня 1942 р. з’явилася “Ідейна декларація уряду Польської Республіки”, в якій містилися лише

⁶⁴ Torzecki R. Polacy... S. 209-210.

загальні положення про забезпечення демократичних прав всіх громадян післявоєнної Польщі, а щодо кордонів, то йшлося про ширший доступ до Балтійського моря і забезпечення “тривалої безпеки” країни⁶⁵. Між тим, рапорти, які надходили з окупованих земель у першій половині 1942 р., свідчили про посилення організованості та згуртованості українських патріотичних сил, серед яких зростали впливи ОУН(б). У рапорті з лютого 1942 р. командувач АК генерал С. Ровецький (з цього місяця ЗВЗ було перейменовано на Армію Крайову) сигналізував у Лондон, що “українці посилено готуються до майбутнього збройного виступу, головню проти нас”; в червні 1942 р. висловлював занепокоєння ізольованістю польського населення Галичини, Полісся й Волині, яке представлене лише “окремими островами”, і тільки “умиротворення” стосунків з українцями може дозволити опанування “східних земель” без боротьби. У вересні він писав до В. Сікорського, що українці збираються зробити спробу створення своєї держави, яка включатиме “Східну Малопольщу” (Галичину), Волинь і Полісся, і в момент боротьби з німцями вони будуть мати перевагу над поляками⁶⁶.

З середини 1942 р. польський еміграційний уряд почав більше уваги приділяти розробці політики щодо українців в цілому і західноукраїнських земель зокрема. Влітку 1942 р. в Лондоні відбулося кілька нарад, присвячених українському питанню. На підставі обміну думками та інформацією представників різних відомств уряду професор О. Гурка склав пам’ятну записку для міністра внутрішніх справ (С. Миколайчика) під назвою “Актуальна ситуація української справи виключно в кордонах Речіпосполитої від 1 вересня 1939 р.”. У ній зазначалося, що більшість українських політичних сил покладали великі надії на Німеччину, але останнім часом були розчаровані діями окупантів. Перед українськими провідниками стоїть питання – на кого орієнтуватися в умовах, коли німці програють, і західноукраїнські землі стануть перед обличчям нової радянської окупації. Автор приходив до висновку, що в інтересах польського уряду привернути українців на свій бік, пообіцявши повний розрив з політикою попередніх польських урядів, запропонувати українцям рівноправність і самоврядування в складі післявоєнної демократичної Польщі, опертій на західних союзницьких цінностях і Атлантичній Хартії⁶⁷. Не бракувало й націоналістичних пропозицій. Так, в середовищі львівських поляків постали документи “Загальний нарис

⁶⁵ Armia Krajowa w dokumentach... T. 6. S. 215.

⁶⁶ Armia Krajowa w dokumentach... T. 2. S. 194-196; 277-278; 330-331.

⁶⁷ Partacz Cz. Kwestia ukraińska w polityce... S. 302-318 i in.

проекту відбудови Червенської землі...” і “Українська проблема”, підготовлені В. Свірським. Автор проводив думку про необхідність посилення польського елемента в Галичині після завершення війни шляхом переселення сюди поляків з інших районів країни і виселення українців “та інших меншин”. Він вважав, що, виходячи з традицій тривалого ворогування українців і поляків, немає можливості їхнього співжиття в одній державі. Далекоглядно передбачалось, що післявоєнні кордони держав будуть визначатися насамперед Радянським Союзом, і тому не оминуть великих переселень людності. Тож треба приготуватися до відповідного торгу з СРСР, а не з українцями⁶⁸.

У Лондоні багато уваги приділяли справі східних кордонів Польщі, прагнучи домогтися від СРСР визнання їх непорушності від 1 вересня 1939 р. Однак ці плани зустрічали негативну реакцію радянського диктатора Сталіна. На початку 1943 р. відбувся обмін нотами між польським еміграційним і радянським урядами з приводу східного кордону Польщі, які продемонстрували категоричну відмову СРСР повернутися до передвоєнного стану⁶⁹. Еміграційний уряд намагався заручитися підтримкою Великобританії і США в справі східних кордонів Польщі. На початку 1943 р. поляки подали англійцям і американцям меморандуми в справі східного кордону Польщі, які постулювали кордон Ризького договору 1921 р. як єдино можливий варіант післявоєнного врегулювання відносин Польщі і СРСР, який до того ж буде “розділовою лінією між комуністичною концепцією світу та ідеалами західних демократій”⁷⁰. Однак західні союзники скептично сприйняли польські плани, узалежнюючи їх реальність від позиції СРСР. Такий розвиток подій ставив польський уряд у скрутне становище. Це стало очевидним, коли після обміну нотами між урядами Польщі і СРСР в лютому–березні 1943 р. щодо кордону між ними, 25 квітня стався розрив дипломатичних відносин між обома урядами з приводу Катинської справи⁷¹.

⁶⁸ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy... S. 201-211 i in.

⁶⁹ Див.: Заява польського еміграційного уряду від 25 лютого 1943 р. і відповідь ТАРС на неї від 2 березня 1943 р. Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 7. С. 350-351.

⁷⁰ Hulaś M. Rząd Władysława Sikorskiego czerwiec 1940-lipiec 1943 // Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej 1939–1945. Praca zbiorowa / Red. Z. Błażyński. Londyn, 1994. S. 222-223.

⁷¹ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 7. С. 356-357. Обгрунтовуючи позиції В. Сікорського, британський прем'єр Черчилль писав Сталіну, що польський керівник Сікорський знаходиться під сильним тиском тих поляків, які вважають його недостатньо рішучим у відстоюванні національних інтересів перед СРСР (Там само. С. 355-356).

Тим не менше, польські керівники продовжували розробляти моделі відбудови незалежної Польщі в кордонах 1939 р. У листуванні командувача АК С. Ровецького з прем'єром В. Сікорським в 1942 р. неодноразово виникало питання про ставлення до українців, литовців, білорусів. С. Ровецький постійно повідомляв про самостійну позицію українців, з якою не можна не рахуватися, апелював до уряду в справі певної декларації, яка б могла прихилити українців на бік Польщі. Його турбувало, що політика німців на окупованих землях відверто спрямована на зіткнення поляків та українців, чому служили депортації польського та українського населення в 1942 р. на Люблінщині і Львівщині⁷². Необхідно було терміново шукати площини взаємодії із зростаючим українським національним рухом. Восени 1942 р. і на початку 1943 р. відбулося кілька нових зустрічей представників АК і Делегатури з діячами українського національного руху, головно від ОУН(б), які не принесли змін у позиціях сторін: поляки наполягали на збереженні західноукраїнських земель у складі відновленої Польщі, а українці виступали за їхнє включення до незалежної України⁷³. Не зустрічаючи розуміння з боку польських політичних чинників, провідники ОУН(б) приступили до рішучих дій по забезпеченню умов для здійснення національної революції і створення УССД, розбудовуючи власні збройні сили насамперед на Волині і Поліссі.

Треба зазначити, що на той час провідники українського національного руху, як підкреслювалося вище, не задовільнялися частковими поступками на зразок автономії українців в складі Польської держави, прагнучи створити і утвердити підвалини власної державності всупереч несприятливим міжнародним обставинам. За ухвалами II Конференції ОУН(б) (квітень 1942 р.) було вирішено розпочинати створення збройних воєнізованих відділів, які повинні були стати зародком регулярної армії. До цього спонукали бандерівців як приготування польського підпілля до організованого повстання проти окупантів, так і поява в західноукраїнських землях радянських партизанів. Було очевидним те, що з поразками гітлерівців на фронтах війни, на перший план вийде питання устрою в східній частині континенту. Проте серед керівників ОУН(б) не було єдності щодо доцільності розгортання масового партизанського руху і

⁷² Armia Krajowa w dokumentach. T. 2. S. 388-394.

⁷³ Див. докл.: Siwicki M. Dzieje konfliktów... T. 2. S. 104-109; Partacz Cz. Próby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w czasie II wojny światowej // Polska-Ukraina: trudne pytania. Warszawa, 2000. T. 6. S. 26-30.

активних бойових дій проти гітлерівців, були поширені погляди, що така боротьба буде “лити воду на млин Сталіна”⁷⁴. У той же час ситуація диктувала необхідність чіткого визначення позицій всіх сторін світового конфлікту, а на західноукраїнських землях – усіх його учасників. До того ж у 1942 р. серед населення на Волині і Поліссі постійно зростав стихійний рух опору окупантам, виникали численні збройні загони і формування різної орієнтації. Політичним силам, що претендували на керівну роль в русі, не можна було далі зволікати з визначенням позицій.

Переломне значення в розвитку українського національного руху мала Військова конференція ОУН(б), що зібралася на початку грудня 1942 р. у Львові. Хоча на ній ще проявилися розбіжності щодо тактики подальшої боротьби, було прийняте одностайне рішення про створення єдиних українських збройних сил під проводом ОУН(б) і підготовку в майбутньому збройного повстання проти німців і радянських військ⁷⁵. Розбіжності було подолано на III Конференції ОУН(б) (ОУН-СД), що відбулася в лютому 1943 р. поблизу Олеська на Львівщині. У її постановках стверджувалось, що українці ведуть боротьбу як проти німців, так і проти більшовиків за УССД й готові до співробітництва з усіма, хто визнає українську державність на “етнографічних територіях”, але будуть поборювати будь-які “імперіалістичні намагання”⁷⁶.

Після конференції ОУН(б) приступила до розбудови УПА, насамперед на Волині і Поліссі. Приблизно в цей час, чи трохи пізніше, керівництво ОУН(б) або його волинські структури, очевидно прийняло негласне рішення про проведення “антипольської акції” на Волині і Поліссі з метою недопущення зміцнення тут польського підпілля, усунення польського елемента, який міг відіграти роль “п’ятої колони” в ході боротьби за УССД, а також на знак відплати за протиукраїнські дії і співробітництво поляків з радянськими партизанами⁷⁷. На сьогодні немає певних документів про те, що ОУН і УПА мали завдання ви-

⁷⁴ Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941–1942 рр. С. 168-169.

⁷⁵ Там само. С. 13-15.

⁷⁶ ОУН в світлі постанов... С. 75-89.

⁷⁷ Про проведення антипольської акції ОУН і УПА свідчать численні документи і мемуари безпосередніх учасників подій з обох сторін. Див.: Ільюшин І.І. Протистояння УПА і АК... С. 123-133; Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. Київ, 1999. С. 237; Filar W. Działania UPA przeciwko Polakom na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944. Podobieństwa i różnice // Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje. Warszawa, 2002. S.41-58; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. S. 110-114 і інші.

нищити все польське населення Волині і Полісся (а потім Галичини). Однак незаперечним фактом залишається те, що, починаючи з весни 1943 р. українські збройні загони при підтримці місцевого українського населення чинили скоординовані і жорстокі напади на польські населені пункти, які часто супроводжувалися винищенням цивільного населення. Не обізнаний з планами оунівців священник з Волині Максим Федорчук у своєму щоденнику 23 березня 1943 р. записав: “Від 21 березня поляки гвалтовно забирають свої клунки і втікають до міста. По дорозі сунеться обоз за обозом. Всі поляки смутні. Питаємо, яка причина втечі до міста, і отримуємо відповідь, що українці винні. Дійсно, щось є. Бо коли наступає ніч, то навколо видно пожежі. Людей огортає страх. Є оголошення, що Великдень українці відсвяткують по селах без поляків. Щоденно чути нові тривожні вісті щодо долі поляків”⁷⁸.

Урядуючий на той час провідник ОУН(б) М. Лебедь у своїх спогадах у пом’якшеній формі писав: “УПА пробувала втягнути поляків до спільної боротьби. Коли ж це не дало жодного успіху, УПА дала польському населенню наказ опустити українські терени Волині і Полісся”. Далі, прагнучи зняти відповідальність з української сторони, керівник ОУН звинувачує у антипольських акціях німців, радянських партизан, які винищували поляків під виглядом УПА. Однак в іншому місці він змушений визнати: “...Відповідь українського народу (на провокації з боку польського підпілля – Л.З.) могла бути тільки одна. Очистити терен від ворожого польського населення, щоб могли вдержатися в боротьбі з основними ворогами й не мати постійної провокації. І тому нехай нікого не дивує, що боротьба ця прийняла в деяких місцевостях спонтанні, гострі форми”⁷⁹. Антипольська акція ОУН і УПА набирала сили в 1943 р., щоб потім перекинутися на Галичину і т. зв. Закерзоння (землі на захід від Бугу і Сяну). Польське підпілля відповідало відплатними акціями, знищуючи українські села. Розгорілася справжня війна, в якій перевага в людських ресурсах була на боці українців.

Загострення польсько-українських стосунків на окупованих теренах співпало з урядовою кризою серед польських емігрантів, викликаною спочатку тиском потужної опозиції В. Сікорському, а потім і трагічною

⁷⁸ Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939–1944 років. Луцьк, 1995. С. 145.

⁷⁹ Лебедь М. УПА. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Частина I. Німецька окупація України. [Б.м.в.], Видання пресового Бюро УГВР, 1946. С. 27, 79.

смертю останнього 4 липня 1943 р. Його наступником на чолі уряду став людовець С. Миколайчик. Йому протистояли впливові кола військових на чолі з генералом К. Соснковським, які вважали лінію на порозуміння з СРСР зрадою національних інтересів Польщі. Діяльність уряду С. Миколайчика була спрямована на відновлення дипломатичних стосунків із східним сусідом за рахунок певних поступок в справі кордонів. Проте подальший перебіг подій показав, що Сталін не збирався рахуватися з думкою польських емігрантів, створивши слухняні собі польські інституції з числа польських комуністів (ППР, КРН та ін.). На Тегеранській конференції “Великої Трійки” (28 листопада – 1 грудня 1943 р.) справу східного кордону Польщі фактично було вирішено на користь СРСР⁸⁰. Тому наступні зусилля польського еміграційного уряду посісти позицію рівноправного учасника післявоєнного облаштування Європи наштовхувалися на непереборні перешкоди великих держав. Спроби С. Миколайчика рятувати ситуацію, погодившись з “лінією Керзона” як східним кордоном Польщі, зустрічали непримиренну позицію як в уряді, так і підпілля в окупованій країні. На запитання прем’єра щодо згоди на “лінію Керзона” як східного кордону Польщі після війни, Делегатура уряду і крайова Рада Національної Єдності (створена у січні 1944 р.) на початку 1944 р. одноставно відповіли категоричним запереченням акцентуючи на тому, що вони “не піддадуться і не зламаються”⁸¹. 15 березня 1944 р. Рада Національної Єдності ухвалила і розповсюдила документ “За що бореться польський народ”, в якому підкреслювалася незмінна позиція щодо східного кордону Польщі з 1939 р.⁸².

Із зміною міжнародних умов польсько-українське протиборство на окупованих західноукраїнських землях перетворювалося на локальний спір, суддею в якому виступав радянський диктатор Сталін. Це протистояння, що набирало гостроти, непокоїло польське підпілля напередодні появи в цьому регіоні Червоної армії. У квітні 1943 р. командувач АК скерував до Лондона докладний аналіз ситуації стосунків з національними меншинами. Він повідомляв, що впливи ОУН(б) швидко зростають на Волині та Галичині, де майже вся молодь прагне незалежної України, і що українці використовують кон’юнктуру для творення ситуації “доконаних фактів”, “зміцнюючи свій стан посідання за рахунок

⁸⁰ Див.: Тегеран, Ялта, Потсдам. Москва, 1971. С. 90-96.

⁸¹ Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej 1939–1945. S. 285.

⁸² Programy polityczne lat wojny i okupacji 1939–1944 / Opracował K. Przybylsz. Warszawa, 1992. S. 325 i in.

поляків”⁸³. Щодо місцевих поляків, то зазначалося, що вони дуже вороже ставляться до українців і серед них “переважає бажання помсти за пережиті кривди і прагнення у відповідний момент усунути активність української стихії, щоб назавжди позбутися небезпеки”⁸⁴.

У 1943 р., коли визначився перелом у ході війни, усі зацікавлені сторони серйозно зайнялися питанням післявоєнного устрою в Європі. Українська сторона чекала від польського підпілля дій, які б засвідчили розуміння української проблеми і створили підстави для співробітництва. Це було тим більше необхідно, що на Волині уже розгорілися події польсько-українського міжетнічного конфлікту, жертвами якого ставало цивільне населення обох сторін. Однак цього не сталося. Згідно з планами АК, передбачалося щонайбільше досягти нейтралітету українців під час звільнення західноукраїнських земель від німецької окупації. Польське підпілля плекало ілюзорні надії на прихильне ставлення СРСР до діяльності польського Руху Опору на землях колишньої Речі Посполитої. Але на той час більшовицьке керівництво вже не потребувало союзника в особі лондонського табору, маючи у розпорядженні слухняніші прокомуністичні сили.

31 березня 1943 р. після тривалих дискусій польський уряд у Лондоні схвалив нарешті перший офіційний документ у справі польсько-українських стосунків “Тези в справі української політики”. Він повторював засади польської політики щодо українців початку 1920-х років, обіцяючи їм рівноправність на засадах територіального самоврядування, широку національно-культурну автономію, що її у підсумку можна було б з певними застереженнями окреслити як територіальну автономію⁸⁵. Натомість містилося положення про спільні дії проти радянських зазіхань на західноукраїнські землі й обіцянка включити українських представників до урядових структур. Запропонована програма не враховувала тих величезних змін, які відбулись як на окупованих землях, так і на міжнародній арені.

Проте, навіть така дуже поміркована програма зустріла гостру опозицію і протидію керівництва польського підпілля на західноукраїнських землях. У середині травня 1943 р. керівник львівського (III) округу АК генерал К. Савицький скерував до командувача АК свої нотатки з приводу польсько-українських стосунків, в яких відстоював старі позиції про кордон Польщі 1939 р. і будівництво України тільки на схід від

⁸³ Armia Krajowa w dokumentach... T. 6. S. 314-320.

⁸⁴ Ibidem. S. 319.

⁸⁵ Ibidem. S. 310-311; Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości... S.370.

Збруча, звинувачував українців у зраді і підступах щодо поляків й вимагав від них безапеляційного прийняття польської позиції, на основі якої тільки й може відбутися порозуміння⁸⁶. На знак протесту проти урядових тез в українській справі він невдовзі подав у відставку. В окупованій Варшаві в середовищі Делегатури і АК навесні-влітку 1943 р. було підготовлено ще один документ під назвою “Справа польсько-українських переговорів”. У ньому українське питання розглядалося виключно з позицій збереження інтегральності Польщі в кордонах 1939 р. і забезпечення інтересів польського населення “кресів”, а українцям відводилася роль пасивного чинника, який повинен спочатку отримати вибачення за “зраду” державних інтересів⁸⁷.

Після тривалих і гострих дискусій Крайова Політична Репрезентація 30 липня 1943 р. розробила свій документ під назвою “Відозва до українського народу”. Витримана у провокаційних тонах, вона звинувачувала весь український народ у співпраці з гітлерівцями у винищенні поляків, містила погрози покарання і закликала до союзу з поляками в боротьбі з німецькими окупантами. У відозві стверджувалося, що поляки “розуміють і цінують прагнення української нації до створення незалежної України”, але оголошують, що ніколи не відмовляться від східних земель Речі Посполитої, “на яких Польська Нація протягом століть внесла величезний цивілізаційний і господарський вклад”⁸⁸. Далі йшли туманні обіцянки “рівноправності й вільного розвитку”, котрі навіть не співпадали з офіційними тезами уряду в Лондоні.

“Відозва” була поширена у листівках і підпільних виданнях, розіслана на приватні адреси знаних українських політиків. Вона стала офіційним документом, який був добре відомим українській громадськості і викликав у неї обурення, міжетнічний конфлікт. У відповідь на неї провід ОУН(б) у грудні 1943 р. опублікував заяву, в якій відкинув викладені у відозві постулати як неприйнятну платформу політичного співробітництва з огляду на “тенденційне і фальшиве представлення в ній фактів, що стосуються боротьби Українців за власну державу”⁸⁹. Заяві ОУН(б) передували програмні рішення III Надзвичайного Великого Збору ОУН (21-25 серп-

⁸⁶ Partacz Cz. Próby porozumienia... S. 35-36.

⁸⁷ Ibidem. S. 41-43.

⁸⁸ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy... S. 219.

⁸⁹ Cyt. za: Drozd R. Stanowisko polskiego podziemia prołondyńskiego w kwestii ukraińskiej w latach 1939–1944 // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ, 1997. С. 272.

ня 1943 р.), в яких знайшла завершене відображення ідейна еволюція організації впродовж останніх років. Політична програма ОУН(б), спрямована на побудову УССД, набула більш демократичних рис. Вона проголошувала боротьбу з усіма “імперіалізмами”, насамперед більшовицьким і німецьким. Окремим пунктом викладалася теза про “імперіалістичну верхівку”, яка є прислужником чужих імперіалізмів і “намагається запрягти польські меншини на українських землях і польські народні маси до боротьби з українським народом та помагає німецькому й московському імперіалізмам винищувати український народ”. Разом з тим містився заклик ліквідувати “всі другорядні фронти” і співпрацювати з “народними масами сусідніх народів”⁹⁰. Українське підпілля остаточно стало на шлях створення незалежної державності, незважаючи на несприятливі зовнішньополітичні обставини, не зупиняючись перед застосуванням збройного поборювання противників.

Оскільки лондонський уряд був зайнятий переважно зовнішньополітичними питаннями, основний тягар розв’язання польсько-українських суперечностей взяли на себе крайова Делегатура і АК. У травні 1943 р. рапорти командувача АК генерала С. Ровецького били на сполох через масові повідомлення про напади українських загонів УПА на польські села, що супроводжувалися винищенням цивільного населення. Командувач скаржився, що ситуація на Волині настільки складна і заплутана, що “нагадує дикі поля”⁹¹. Польське населення втікало до більших міст і укріплених баз самооборони. Керівництво АК вживало термінових заходів для зміцнення польського збройного підпілля на Волині. 17 травня 1943 р. командувач Волинського округу АК дав наказ організувати тут польську самооборону, який передбачав не тільки відбиття нападів УПА та німецьких каральних експедицій, але й відплатні акції проти українських сіл⁹². Боротьба стала особливо запеклою влітку 1943 р.

Водночас обидві сторони розгорнули активну пропагандистську діяльність, поширюючи різноманітні заклики і відозви. У липні 1943 р. ОУН(б) поширила на Волині відозву “До поляків”, в якій звинувачувала їхні керівні кола в агресивності, запереченні права українців на власну державність, співробітництві з німцями і радянськими партизанами. У відозві стверджувалось, що український народ веде боротьбу за свою

⁹⁰ ОУН в світлі постанов... С. 117-120.

⁹¹ Armia Krajowa w dokumentach... Т. 3. С. 4-5, 18, 34 і in.

⁹² Filar W. “Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe. Warszawa, 1997. S. 71-72.

незалежність і зможе її відстояти також і проти “польських імперіалістів”. Водночас підкреслювалося, що українці не мають ворожості до польського народу і не хочуть жодного клаптя польської землі, але й не допустять загарбання навіть частки українських земель⁹³. Зі свого боку польське підпілля поширювало листівки з закликом до поляків не залишати Волині, стояти “незламно і безстрашно до переможного кінця”, тому що “польської Волині без польського суспільства не буде”⁹⁴. У серпні 1943 р. новий командувач АК генерал Т. Коморовський (“Бур”) повідомляв у Лондон, що почалася концентрація загонів АК у зв’язку з підготовкою загального повстання проти німців, посилювався опір окупантам і відплатні акції помсти проти українців і тих осіб, що брали участь у пацифікації польських сіл. Водночас він зазначав, що на “східних кресах” панує анархія і безлад, де всі воюють проти всіх⁹⁵.

Антипольська акція ОУН і УПА на Волині не дала бажаних результатів, а лише спричинила зростання взаємної недовіри і ненависті. Обидві сторони – українська і польська – виставляли свої аргументи на користь присутності в регіоні. Польське підпілля готувалося відновити свій контроль на теренах колишньої Речі Посполитої, незважаючи на прагнення більшості українців мати тут самостійну державу і несприятливу для поляків міжнародну кон’юнктуру та плануючи діяти методом “доконаних фактів”. Такий розвиток подій був відбитий у плані “Бужа”, розробленому й затвердженому командувачем АК 20 листопада 1943 р. Він передбачав загальнопольське повстання в центрі країни і збройні демонстрації на “кресах” в момент відступу німців і напередодні приходу Червоної Армії, щоб виступити “господарем” цих земель⁹⁶. Тоді ж делегат польського уряду поширив “Звернення до населення східних земель у зв’язку з наближенням німецько-радянського фронту” (датоване 15 листопада 1943 р.), в якому говорилося: “На цих теренах багато століть поляки проживали спільно з українцями, білорусами й литовцями, які користувалися рівними правами і свободами і яким Річпосполита Польська гарантує повну свободу і права в культурному, соціальному і господарському розвитку”. Документ завершувався словами, що з війни Польща повинна вийти “неподільна й велика”⁹⁷. У традиційних тонах “віковичної приналежності Волині до Польщі”, звинувачень “політично

⁹³ Siwicki M. Dzieje konfliktów... T. 2. S. 169-173.

⁹⁴ Ibidem. S. 173-174.

⁹⁵ Armia Krajowa w dokumentach... T. 3. S. 68-92.

⁹⁶ Bonusiak W. Polska podczas II wojny światowej. Rzeszów, 1995. S. 365-366.

⁹⁷ Armia Krajowa w dokumentach... T. 6. S. 358-359.

несвідомих елементів українського суспільства” у співробітництві з німцями були витримані документи, які поширювалися польським підпіллям в цьому регіоні. Так, у “Заклику Волинської землі”, поширюваному в січні 1944 р., говорилося про “культурну і цивілізаційну працю Польщі на цих теренах”, яка дає полякам право вимагати приналежності Волині до Польщі⁹⁸.

У січні–березні 1944 р. розгорнулося жваве листування між прем'єром лондонського уряду С. Миколайчиком і крайовим підпіллям у зв'язку з наміром альянтів встановити східний кордон Польщі по “лінії Керзона”. У відповідь на це з краю стали надсилати документи з протестами щодо намірів союзників. 8 січня 1944 р. Крайова Політична Репрезентація в складі всіх основних партій лондонського табору виступила з відозвою “До народів світу”, в якій вимагала пошанування прав поляків, які з перших днів війни чинили опір гітлерівцям, зазнали небачених страждань і терору й сподівалися, що “цілість і незалежність Польщі будуть святістю для світу”. Лист-відповідь Делегатури, КРП і АК стверджував, що польське суспільство незламно стоїть на засадах “непорушності східного кордону Польщі”. У депеші РЄН, Делегатури і АК від 1 березня 1944 р. підкреслювалося: “Категорично протестуємо проти початку дискусії з Советами на тему ревізії східних кордонів взагалі... В Польщі ніхто би не зрозумів, чому вона повинна платити втраченою своїх земель і свободи...”⁹⁹

ОУН(б) і командування УПА не очікувало такого серйозного опіру з боку поляків. Волинський конфлікт набув розголосу в документах гітлерівців, радянських органів, на міжнародній арені. Вже у звіті Служби Безпеки Воєнної Округи “Заграва” (район Сарн і Костополя на Волині) за вересень–жовтень 1943 р. зазначалося, що “акція нищення поляків не принесла очікуваних наслідків” і що “польський елемент в основному зберігся”. Автор звіту пропонував “піддати ревізії” ставлення до поляків і повести з ними переговори¹⁰⁰. Напевно, цією зміною була викликана поява в жовтні 1943 р. “Комунікату” Проводу ОУН(б), в якому відповідальність за конфліктну ситуацію перекладалася на попередні польські уряди, які проводили на Волині антиукраїнську політику, а також на шовіністичні кола поляків та їхню позицію в роки війни, що не рахувалася з визвольними прагненнями українців. Нагромаджувана ненависть, зазначалося в документі, вилилась у події, “що своїми формами і розмірами викликали страхіття, що потрясли до глибини народами українським і польським”. Далі керівництво ОУН відхрещу-

⁹⁸ Siwicki M. Dzieje konfliktów... Т. 2. S. 178–181.

⁹⁹ Armia Krajowa w dokumentach... Т. 3. S. 234–237, 238–239, 247, 294–295.

¹⁰⁰ Кентій А.В. Українська Повстанська Армія... С. 229–230.

валося від “масових вбивств”, але попереджало польське населення проти участі в антиукраїнських діях¹⁰¹.

З початку 1944 р. також і в Галичині конфлікт поступово набув рис масових збройних нападів¹⁰². Ставлення українського підпілля до польського населення в цей час ілюструється “Інструкцією до відома командирів відділів” від 9 червня 1944 р., виданою ВО “Буг” УПА-Захід. У ній зазначалося, що треба ліквідувати сильні польські скупчення, знищувати польську верхівку, але не вбивати жінок, дітей, старців, членів мішаних польсько-українських родин і українських римо-католиків¹⁰³. На ділі у воєнній завірюсі командири і вояки УПА не завжди мали змогу виконувати вказівки керівництва. Командувач АК генерал Т. Бур-Коморовський у березні 1944 р. доповідав у Лондон, що до Галичини перейшли потужні загони УПА, які розпочали тут масове нищення польського населення. У відповідь ним було дано наказ створювати бази самооборони і застосовувати “акції помсти на українських селах”¹⁰⁴. Додатковим подразником і без того напружених стосунків стало створення дивізії СС “Галичина”, окремі частини якої використовувалися німцями для боротьби з польським підпіллям¹⁰⁵. Прагнучи зберегти польський вплив в Галичині, польське підпілля творило бази самооборони, поширювало заклики до польського населення не залишати галицьких і волинських земель, гуртуватися в протистоянні “українському націоналізмові”, який намагається “відібрати у Польщі право на землі “Волині й Східної Малопольщі”. Українські повстанці називалися не інакше як “українська орда різунів”, а претензії українців на самостійну державність – “бунтом проти гідності (majestatu) польської нації”¹⁰⁶.

Наближення Червоної армії до західноукраїнських земель змусило обидві сторони конфлікту шукати порозуміння перед загрозою радянської окупації, яка не віщувала нічого доброго для обох таборів. Наприкінці січня 1944 р. керівництво ОУН(б) звернулося до Делегатури польського уряду з пропозицією розпочати негайні переговори про налагодження польсько-українських стосунків. 8-10 лютого 1944 р. відбулася перша зустріч представників Делегатури і АК з діячами ОУН(б) у Львові, на якій обговорювалися два головних питання: оголошення

¹⁰¹ Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. Документи і матеріали. Львів, 1991. С. 294-296.

¹⁰² Ільющин І.І. Протистояння УПА і АК... С. 176-177.

¹⁰³ Кентій А.В. Українська Повстанська Армія... С. 231-232.

¹⁰⁴ Armia Krajowa w dokumentach... Т. 3. S. 326-327, 346.

¹⁰⁵ Ibidem. S. 347, 381 i in.

¹⁰⁶ Siwicki M. Dzieje konfliktów... Т. 2. S. 199-201, 207-209.

заяви української сторони щодо претензій СРСР на західноукраїнські землі й припинення дій УПА проти польського населення. Слід відзначити, що інструкції польської сторони на переговори були розроблені ще восени 1943 р. і виходили з позиції, що ці землі залишаються інтегральною складовою польської держави, яка повинна виступати на їх захист на міжнародній арені¹⁰⁷. Проте на переговорах було підписано дещо інший документ – “Протокол з відбутих конференцій”. У ньому підкреслювалося, що основою поладження взаємовідносин визнано принцип самовизначення народів (ст. IV), існування самостійних держав (ст. V). Польська сторона визнала право українців боротися за свою державу і позитивно поставилася до неї (ст. VII). Документ передбачав дві можливості подальшого розвитку подій: розвал СРСР і утворення самостійної України, яка стане рівноправним партнером Польщі, і збереження СРСР, що переведе взаємини двох народів в площину співжиття в кордонах Польської держави (ст. IX). Особливо важливою була ст. X, яка стверджувала, що залагодження польсько-українських відносин можливе лише при пошануванні боротьби за державну самостійність обох народів і непосягання на землі одної чи другої сторони; питання ж остаточного врегулювання кордонів між Україною і Польщею переносилося на післявоєнний період. Обидві сторони зобов’язувалися припинити ворожу пропаганду і діяльність й вжити заходів задля мирного співжиття (ст. XVI). Певні розбіжності торкалися лише питань визнання польською стороною українського представництва (чи ОУН(б) має право представляти весь український народ)¹⁰⁸.

Однак переговори і підписаний протокол не мали впливу на подальший розвиток подій, оскільки польська сторона була обмежена урядовою програмою відновлення *status quo ante bellum*, а українська – не збиралася зійти із шляху створення за будь-яку ціну підстав державності на західноукраїнських землях. Ще кілька зустрічей представників ОУН і УПА й Делегатури і АК в квітні, травні і червні 1944 р. проходили в умовах ескалації польсько-українських збройних сутичок на теренах Галичини і Закерзоння.

Швидкоплинна ситуація навесні і влітку 1944 р., пов’язана з наступом Червоної армії і захопленням нею теренів Волині і Галичини, змусила командування УПА передислокувати основні сили за Буг і створити тут

¹⁰⁷ Partacz Cz. *Kwestia ukraińska...* S. 189.

¹⁰⁸ Документ спільної польсько-української боротьби (Протокол узгодження в польсько-українських переговорах в 1944 р.) // Український самостійник. Мюнхен, 1959. Ч. 9. С. 32-35.

ВО УПА-Захід. Тут українські сили зіткнулися із сильною протидією як поляків, так і німців. У важких і жорстоких боях загони УПА, спираючись на місцеве українське населення, чинили опір німецьким і польським каральним операціям¹⁰⁹. Усі сторони, включаючи прорадянські партизанські загони, що діяли на Люблінщині, перекладали вину за насильство на своїх супротивників. Газета “Помста”, що видавалася УПА-Захід, в травні 1944 р. писала: “Не ми, а ляхи хотіли мати з нами війну, так мають. Відплатимо їм страшним пеклом, аж до повного винищення. А там хай нас історія судить”¹¹⁰. У Галичині УПА напередодні приходу Червоної армії фактично опанувала сільську місцевість. Командувач АК у травні 1944 р. доповідав у Лондон, що “більшість населення сіл охоплена організаціями ОУН”, молодь мобілізується до УПА в надії “перетривати” до початку війни англо-американців проти СРСР¹¹¹.

З весни 1944 р. у польсько-український конфлікт втрутилися частини ЧА, а згодом НКВС, які проводили “зачистку” тилу. Загони АК, реалізуючи план “Бужа”, співпрацювали з частинами ЧА у визволенні території від гітлерівців. Однак майже відразу після визволення загони АК розформовувалися, а їхні вояки скеровувалися або до польської армії З. Берлінга, або у концентраційні табори¹¹². Останньою спробою здійснити план “Бужа” стало повстання у Варшаві, яке розпочалося 1 серпня 1944 р. Керівники лондонського уряду пробували рятувати ситуацію, звертаючись за підтримкою до урядів Великобританії і США, але намарно: справа була вирішена. Переговори прем’єра С. Миколайчика з радянськими керівниками і участю британської верхівки (Черчілль та Іден) в жовтні 1944 р. показали, хто є справжнім господарем ситуації. Парадоксально, але захисником інтересів українців (білорусів та литовців) виступив Сталін, який на репліку польського прем’єра про “новий поділ Польщі” оголосив: “Я проти поділу Польщі, але пан з свого боку хоче поділити Україну і Білорусію”. У розмові віч-на-віч з С. Миколайчиком радянський диктатор відрубав: західноукраїнські і західнобілоруські терени “завжди були ареною зіткнень і боротьби між поляками, білорусами та українцями і це повинно раз і назавжди закінчитися. Хто хоче миру, повинен з цим

¹⁰⁹ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Україна у Другій світовій війні. Матеріали для навчальних закладів / Ред.-упор. А. Трубайчук. Київ, 1997. С. 343-345.

¹¹⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie. UPA-Zachód. VI Okręg Wojskowy. Kryptonim “Sian”. III Odcinek Taktyczny. Kryptonim “Danyliw”. Teczka 69. K. 3-4.

¹¹¹ Armia Krajowa w dokumentach... T. 3. S. 436.437.

¹¹² Див. докл.: НКВД и польское подполье 1944–1945 (По “Особым папкам” Й.В. Сталина). Москва, 1994; Ільошин І.І. Протистояння УПА і АК... С. 245-250; Pempel S. ZWZ-AK we Lwowie 1939–1945. Warszawa, 1990. S. 119-128.

погодитися”¹¹³. У той час, коли ОУН(б) і УПА готувалися продовжувати опір головному противникові – СРСР, радянські війська окупували Польщу і встановлювали в ній комуністичний уряд (КРН і ПКНВ). У 1944 р. польський лондонський табір усунули від вирішення проблем післявоєнного устрою в Європі. Ці проблеми розв’язувалися великими державами, серед яких провідна роль стосовно долі народів Центральної і Східної Європи належала СРСР. Сталін вирішив українське питання шляхом приєднання західноукраїнських земель до Української РСР у складі Радянського Союзу. Укладені СРСР угоди 1944–1945 рр. з ПКНВ і ТУНС передбачали взаємне переселення українського і польського населення з метою позбавити у майбутньому польських політиків можливості претензій на західноукраїнські землі на схід від “лінії Керзона” і покласти край не тільки протистоянню двох народів на контрольованих СРСР теренах, але й існуванню постійного осередка українського національного руху. Польські пролондонські структури залишалися за межами великої політики. На початку 1945 р. АК була розформована, а на її місці почали створювати нові підпільні структури. У липні 1945 р. Делегатура Збройних Сил на Край (наступниця АК) видала “Політичні інструкції та рекомендації”. У ній стверджувалося, що польське суспільство дезорієнтоване і розгублене, авторитет еміграційного уряду підірваний, але треба його переконати в тому, що “хоча справа східного кордону програна на тривалий час, та в боротьбі за незалежність маємо всі шанси виграти”¹¹⁴.

З політичною поразкою еміграційного уряду, яка стала очевидною після Кримської конференції керівників СРСР, Великобританії і США (лютий 1945 р.), утворення Тимчасового уряду національної єдності (ТУНС, червень 1945 р.) й утвердження в Польщі комуністичної влади, українсько-польський конфлікт перейшов в іншу площину: на землях Закерзоння, що увійшли до складу Польщі, розпочалася боротьба як українського, так і польського антикомуністичного підпілля проти про-радянської польської влади. Хоча взаємні польсько-українські конфлікти тривали, але на місцях дійшло до локальних порозумінь. Одна з перших угод між УПА і проаковським польським підпіллям була підписана 29 квітня 1945 р. на Жешівщині коло Динова, але вона виявилась нетривкою. 21 травня 1945 р. в Руді Рожанецькій на Грубешівщині з ініціативи української сторони (полковника Ю. Лопатинського) було підписано ще одну угоду¹¹⁵. Однак ці угоди, як і окремі спільні акції УПА з польським

¹¹³ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. Londyn, 1981. T. 5. S. 63, 78.

¹¹⁴ Armia Krajowa w dokumentach... T. 6. S. 472.

¹¹⁵ Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947. Warszawa, 1997. S. 85-138.

підпіллям, не мали поважного впливу на загальну атмосферу українсько-польських стосунків. Антиукраїнські настрої значно поширилися серед польського населення, значна частина якого змушена була у 1944–1946 рр. залишити родинні гнізда на західноукраїнських землях. Ставлення до українців на захід від Бугу і Сяну вирізнялося гострим неприйняттям і поборюванням, які підсилювалися комуністичною пропагандою – польською і радянською – про українських націоналістів як посібників гітлерівців.

Польські еміграційні кола, незважаючи на визнання західними державами варшавського Тимчасового уряду національної єдності (липень 1945 р.), зберегли урядові структури і продовжували виступати на міжнародній арені з представництвом польських національних інтересів. Проблема нових кордонів Польщі, окреслених на конференції в Ялті, перебувала в полі зору польських емігрантів. Уряд, очолюваний надалі соціалістом Т. Арцішевським, гостро зреагував на підписання 16 серпня 1945 р. “Договору між СРСР і Польщею про радянсько-польський державний кордон”, який ґрунтувався на “лінії Керзона”. У спеціальній ноті екзильного уряду стверджувалося, що новий кордон “не виражає волі польського народу і суперечить його інтересам”, містився заклик до світової громадськості не визнавати його¹¹⁶. Ще 1947 р. польський екзильний уряд поширив “Резолюцію Союзу південно-східних земель”, де висловлювалася віра у відбудову незалежної Польщі, з’єднаної з “Львовом, Східною Малопольщею і Волинною”¹¹⁷.

Українсько-польський конфлікт на західноукраїнських землях в роки війни мав виразні ознаки міжетнічного зіткнення, пов’язаного з реалізацією державницьких прагнень обох націй. Зрозуміти і пояснити його, не беручи до уваги історичного тла того періоду, нереально. Можна наводити десятки фактів, які будуть промовляти на користь одної чи другої сторони і підтверджуватимуть її односторонні рації¹¹⁸. Однак минула реальність завжди залишатиметься суперечливішою, ніж вихоплений окремим істориком чи сучасником подій погляд. З українського боку, польсько-

¹¹⁶ Kierownictwo obozu niepodległościowego na obczyźnie 1945–1990 / Praca zbiorowa, red. A.Szkuta. Londyn, 1996. S. 11.

¹¹⁷ Wybór dokumentów do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939–1991 / Oprac. i red. F. Suchcitz, L. Maik, W. Rojek. Londyn, 1997. S. 73-74.

¹¹⁸ Можна взяти за приклад праці Е. Семашко з польського боку і В. Сергійчука – з українського, в яких проявляється цілком обґрунтований односторонній погляд на події. Обидва історики говорять про одні і ті ж речі, але дають прямо протилежні їхні визначення: у Семашко це “польський етноцид”, у Сергійчука – “український геноцид”. Див.напр.: Siemaszko E. Ludobójcze akcje OUN-UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu // Antypolska akcja... S. 59-75; Сергійчук В. Трагедія Волині. С. 96-97.

український конфлікт в роки Другої світової війни буде представлятися “відплатною акцією” за прислужництво поляків перед німцями і зневажання українських визвольних прагнень (М. Лебедь, П. Мірчук, Л. Шанковський і ін.). Польські дослідники бачитимуть “вбивство поляків” і зазіхання на цілісність Польської держави. І кожна сторона буде мати свої рації, а загальне тло жорстокої війни та окупації складатиме додатковий аргумент виправдання цих рацій.

З перспективи минулих після війни років легше побачити хиби політики обох національних таборів. Польські провідники лондонського табору і підпілля будували свою політику в українському питанні на засадах великодержавності, вироблених ще в період національного руху ХІХ ст., що виростили з міцно вкоріненого у свідомості образу “історичної Речі Посполитої”. Український національний рух, ставши на рейки радикального націоналізму, намагався своїми діями продемонструвати рішучість докорінно змінити становище власного народу. Якими б передбачливими не були політичні керівники обох рухів, треба визнати, що найменших реальних шансів на розумний компроміс між ними тоді не було. Тому й неунікний українсько-польський конфлікт на західно-українських землях набув великого розмаху і жорстоких форм з обох сторін. На наш погляд, безперспективним є пошук “головного винуватця” або “зачинщика” взаємного винищення, як і докладний арифметичний підрахунок його жертв з обох боків. Фактологічні дослідження показують неможливість відокремлення жертв “чисто” українсько-польського протиборства від жертв від німецьких каральних експедицій, взаємного побороювання, поліційних репресій, провокаційних і кримінальних нападів. Уже згадуваний священик М. Федорчук під датою 18 липня 1943 р. записав у щоденнику таке: “Німці посварили українців з поляками і тепер збирають добрий врожай. З дурного засліплення одних і других добре користаються і німці, і совіти. Навкрути часом хаос, буває, що свій свого не впізнає”¹¹⁹.

Важко не піддатись враженню, що радикальне, силове, диктаторське “розв’язання” українсько-польських суперечок за Західну Україну було єдино можливим рішенням, здатним припинити застарілий конфлікт. Сьогодні можна робити різні припущення щодо інших варіантів розв’язання української проблеми в роки Другої світової війни. Наприклад, якби провід українського національно-визвольного руху зберігся в руках ліберально-демократичних сил, а у польській політичній думці взяли гору

¹¹⁹ Данилюк В. Вірити занадто боляче... С. 164.

послідовно демократичні течії, то могла б скластись ситуація, в результаті якої утворення після війни федеративної Речі Посполитої з рівноправною Західноукраїнською (Східногалицькою?) республікою могло б стати кроком на шляху до майбутньої самостійної Української держави. З усіх зацікавлених сторін може найближче до такого розвитку подій стояла українська сторона в особі її духовного лідера митрополита А. Шептицького, який у розпал українсько-польського конфлікту в серпні 1943 р. видав пастирський лист, де засудив братовбивчі дії. Що стосується польської сторони, а тим більше міжнародних чинників, то вони жодною мірою не були готові до таких неординарних рішень. Залишається лише констатувати, що диктаторське і трагічне за наслідками об'єднання українських земель у складі Української РСР безумовно сприяло “підживленню” національної свідомості решти українців шляхом “влиття” в організм Радянської України багатомільйонної маси свідомого й згуртованого українського населення Західної України. Навіть такий потужний репресивний та ідеологічний апарат, який мала у своєму розпорядженні більшовицька влада, не зміг “перетравити” західноукраїнського “кусня”. Традиція національних змагань змогла перетривати найскладніші часи і з новою силою виринути наприкінці століття.

Висновки, які напрошуються після вивчення винесеного у назву питання, здається могли б полягати у наступному. Загальні засади політики польського еміграційного уряду і підпілля стосовно українського питання в роки Другої світової війни спирались на основні політичні категорії, вироблені у міжвоєнний період. Вони полягали насамперед у збереженні за Польщею обширних західноукраїнських земель, які розглядались як цивілізаційне надбання польської нації без врахування тих суттєвих свідомісних і політичних змін, що відбулися серед основної маси місцевого українського населення у першій половині ХХ століття. Оборона польської рації стану на цих землях стала наріжним каменем політики еміграційних і підпільних структур, котрі за будь-яку ціну намагались зберегти їх у складі післявоєнної Польщі. З огляду міжнародного права польські політики лондонського табору дотримувались погляду про необхідність відновлення “справедливості” – довоєнного status quo. Поза їхньою увагою залишалися факти швидкого зростання українського національного руху, який ще у міжвоєнний період створював складні проблеми для тогочасної польської влади. Трактання українського руху як інспірованого нацистами (ще раніше – австрійцями, німцями) не сприяло його сприйняттю і розумінню як рівноправного партнера і можливого союзника в антигітлерівській боротьбі. За українською проблемою польські керівники бачили майже

виключно проблему *територіальну*, а ніяк не національну. Не враховувався також фактор тривалого нагромадження українсько-польських суперечностей і протистояння, в ході яких українці пройшли добру “школу” національного згуртування перед загрозою національної асиміляції.

Зорієнтувавши всі стратегічні плани на відбудову довоєнної Польщі в кордонах 1939 р., польські політики не змогли зробити своєчасних висновків із нової ситуації, яка загрожувала відштовхнути їх на узбіччя “великої політики” внаслідок переоцінки своїх впливів і можливостей. У підсумку, замість посилення своїх позицій перед обличчям союзників, польський пролондонський табір отримав серйозне їх підваження саме в тому пункті, який вважався чи не найголовнішим у програмі відбудови незалежної державності. Трудно уявити, яким чином розвивались би події у випадку укладеення польсько-українського військово-політичного союзу, але при наявності такого розвитку подій, як видається, перед СРСР і західними союзниками повстали б дещо відмінні проблеми, і способи їх розв’язання були б іншими (хоча, наврояд чи Сталін, маючи величезну військову потугу, відмовився б від планів гегемонії у Східній Європі).

До цього слід додати також, що певну частку відповідальності за невдачу зближення польського і українського визвольних рухів повинні нести радикальні керівники українського підпілля, які протягом війни проявили забагато коливань і непослідовності у виборі союзників, результатом чого була майже повна ізоляція українських самостійницьких зусиль на міжнародній арені.

Олександр *ВОВК*

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ УПА В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ

Вивчення історії українського визвольного руху середини ХХ ст., започатковане відразу після війни самими його учасниками, активізувалося в незалежній Україні. У науковому обігу з'явилися невідомі раніше джерела, насамперед архівні документи, підпільні видання, мемуари. Ряд цінних розвідок видано з нагоди святкування 60-річчя УПА. Це відкриває нові перспективи для історичних досліджень. Одним з актуальних завдань залишається поглиблене висвітлення обставин виникнення Української Повстанської Армії. Попри значні успіхи у висвітленні цього питання, в дотеперішніх працях недостатньо враховувалась політична ситуація на Північно-західних українських землях (ПЗУЗ). На наш погляд, на час і спосіб організаційного оформлення УПА мала вплив, поза стратегічними програмовими настановами національно-визвольного руху про творення українських збройних сил, діяльність на ПЗУЗ декількох основних ворогуючих чинників. До них слід віднести сили (організовані структури) загарбника – нацистської Німеччини (від 1941 р.), попередніх “власників” території – Радянського Союзу (1939–1941) і Польської республіки (1920–1939) та панівної сили українського національно-визвольного руху – Організації українських націоналістів (ОУН(б)).

Жорстокий окупаційний режим, запроваджений нацистською Німеччиною на українських землях*, здійснювався розбудованою тут адміністрацією і підпорядкованими їй силовими структурами. Як відомо, захоплена територія України була поділена між Генеральним Губернаторством (туди ввійшла територія Галичини), переданою Румунії провінцією Трансністрія, Райхскомісаріатом Україна та військовою зоною. Райхскомісаріат Україна, в свою чергу, був поділений на шість генеральних округ. Крайньою на північному заході райхскомісаріату була генеральна округа (“Generalbezirk”) Волинь–Поділля у складі Волинської, Рівненської і Кам’янець-Подільської областей та південних районів

* Про окупаційний режим див. статтю А.Макарчука у цьому збірнику.

Білорусі (Берестейщина, Пинщина). Округа пбділялась на генеральні комісаріати: Брест-Литовський, Пинськ, Луцьк, Рівне, Кам'янець-Подільський. За приблизними оцінками, на 1941 р. в окрузі налічувалось 4 млн. 600 тис. мешканців, з яких 3 млн. 500 тис. українців (75%), 460 тис. поляків (10%), 280 тис. білорусів, 330 тис. євреїв, 330 тис. росіян, 3 тис. німців. Генеральні комісаріати Луцьк і Рівне за своєю територією відповідали території довоєнного (до 1939 р.) Волинського воєводства Польщі. Населення останнього складало 2085600 чол., з яких українці становили – 68%, поляки (у більшості – населення міст) – 16,6%, євреї – 9,9%, німці – 2,3%, чехи та інші народності – 3,2%¹.

Тимчасово “столицею” Райхскомісаріату Україна, резиденцією райхскомісара Е. Коха, було обрано Рівне. Центром генеральної округи Волинь-Поділля, де перебував генеральний комісар Шене, став Луцьк. Нижчими ланками німецького адміністративного поділу були: повіт-округа (Gebiet), район та найнижча клітина – село-грумада. Всюди на визначеній за новим поділом території, на місце новоствореної української, встановлювалась німецька адміністрація, в якій не німці могли займати тільки посади нижчого або, як виняток, середнього ешелону. На місцях з українців створювались поліція для охорони громадського порядку під назвою “Hilfsmannschaft” (допоміжна поліція), або “Ukrainische Milizija” (українська міліція) та вартова (охоронна) поліція шуцманшафт (“Schutzmannschaft”). У районах нараховувалось по 30-50 поліцистів допоміжної поліції, а в повітових центрах стояли повітові сотні шуцманшафту.

У сільському господарстві за аграрним законом від 26 лютого 1942 р. німецька адміністрація, скасовуючи радянське законодавство в цій галузі, перелицьовувала “колгоспи” і “радгоспи” в своєрідні комуни типу традиційних громад. При тому, за німецькою адміністрацією залишалось право встановлення обсягів здачі селянами сільськогосподарських контингентів з 22-х видів різних товарів, за виконання яких комуна несла колективну відповідальність. Після поширення інструкції міністра окупованих територій Сходу А. Розенберга від 6 березня 1942 р. почалась перша широкомасштабна компанія вивозу робочої сили з України на роботи до Райху. На початках набір мав проводитись на добровільних засадах. “Але ця машина, – за спогадами начальника оперативного відділу Головного Штабу УПА полковника М.Омелюсіка, функціювала ще сяк-так лише в першій половині 1942 року, ще поки порівняння з попередньою большевицькою окупацією виходило на користь німців,

¹ Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK. Warszawa, 1990. S. 7.

та поки людність не переконалася на фактах, що несе для України німецький “націонал-соціалізм”. І далі: “Винищення літом 1942 року в бестіяльний спосіб всього жидівського населення показало, на що здібні німці, коли їм треба буде винищити не тільки поодиноких людей, але й цілу націю”².

У другій половині 1942 року нацистська Німеччина почала втрачати ініціативу, події Другої світової війни розвивалися поза її контролем. Серед значної частини населення України пошана до “непереможних залізних німецьких когорт” і страх перед їхньою “непереможністю” щораз більше поступається скептицизмові. На той час продовольчі реквізиції німців постійно зростали, а надумані й абсолютно нереальні квоти, які призначав Берлін, нагадували селянам про найгірші роки першої п’ятирічки. До економічного грабунку додався грабунок людських ресурсів: зростаючі потреби Райху в робочій силі призвели до масового примусового відправлення працездатного населення в Німеччину. На цьому тлі щораз більше людей входило в конфлікт з німецькою системою, з її вимогливими нормами, дедалі більше молоді, яку насильно вивозили на невідільницьку працю до Німеччини, втікало з дороги. Такі втікачі, діставшись додому, переховувалися, жили далеко від адміністративних центрів і місць доступу каральних німецьких органів, для власної вигоди й захисту починали групуватися, здобувати зброю. З найактивніших юнаків виростали провідники. Цю загальну тенденцію зміцнював й прямо диктував форми її вияву український національно-визвольний рух, а з другого боку на неї впливали польське підпілля і радянські партизани.

Інформацію про події кінця 1942 р. на Рівненському Поліссі подавав організаційний звіт провідника “Ома” з Сарненської округи ОУН(б) “Лісова Пісня”. За його свідченнями, місцева українська адміністрація була “вповні здеморалізована німецьким поведженням”. З боку німецької адміністрації відчутне повне недовір’я до української поліції. Всю поліцію було німцями “заприсяжено”. В терені діє “ворожа” (радянська – *О. В.*) партизанка. Відзначено підриви залізниці та мостів. Далі у звіті розглядаються причини та методи німецьких репресій щодо українського мирного населення. Причина спалювання німцями господарств – невиконання поставок сільськогосподарських контингентів. Палення німцями господарств супроводжувалось побиттям населення. Автор констатує вияви пасивного спротиву: “При битті одної жінки в с. Люхче вона зубами почала кусати посіпак і бити їх руками, її даліше не били”³.

² Літопис Української Повстанської Армії. Торонто, 1989. Т. 1. С. 21.

³ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО). Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 66.

Важливим свідченням про ставлення ОУН(б) до перебігу подій кінця 1942 – початку 1943 рр. на ПЗУЗ є лист члена крайового проводу ОУН(б) Василя Макара: “Ще тоді, коли ми не почали повстанчої акції, німота почала масово винищувати села. Хотіли приневолити населення до здавання контингентів (продналоги) і контингентів робочої сили в Німеччину. Отже, в цій цілі вибирали одно село в окрузі чи районі, яке нищили дощенту. Всіх людей вистрілювали, а забудування палили. У зв’язку з тим маса людей почала втікати в ліси і блукати самопас. Почались грабежі, інші пішли в комуністичну партизанку, до Бульби і т. п. Отже, ми мусіли організаційно охоплювати тих людей в лісі.”⁴

Таким чином, посилення Німеччиною економічного грабунку населення, вивіз робочої сили на невольницьку працю, жорстокість репресій провокували спротив. В цих обставинах ОУН(б) змушена була відповідно діяти, надавши цьому спротиву організовані форми.

Ще одним визначальним військово-політичним чинником, що мав вплив на пришвидшення організаційного оформлення в 1943 р. УПА, був радянський підпільно-партизанський рух на ПЗУЗ. На півночі Волинської області його започаткували в 1941–1942 рр. у більшості місцеві жителі, колишні члени КПЗУ⁵. Серед них М. Коніщук (“Крук”), П. Самчук (“Бондаренко”), О. Філюк, а також колишній член компартії Польщі Г. Собесяк (“Макс”). Їхні партизанські загони нараховували по декілька десятків чоловік. Зокрема, у загоні Г. Собесяка влітку 1942 р. було півсотні чоловік. У 1942 р. місцеві радянські загони вели певну антинімецьку збройну боротьбу, до якої закликали й місцеве населення. В одному з таких закликів – листівці від листопада 1942 р. за підписом “Комітету партизанів” говорилося: “Товариші! Ми вас закликаємо знищувати німецько-фашистську гадину і їх пособників, знищуйте вдень і вночі, в лісах і на полях, по дорогах і вулицях... Ми цим врятуємо свій радянський народ.”⁶

У листопаді 1942 р. з південної Білорусі, з бази партизанського з’єднання Г. Лінькова (“Батя”) відійшов на Волинське Полісся невеликий за чисельністю загін – спецгрупа Розвідупру РСЧА⁷, на чолі з батальйонним комісаром А. Бринським (“дядя Петя”). 6 грудня загін перетнув північний кордон Рівненської області. Пройшовши північними районами

⁴ Літопис Української Повстанської Армії. Торонто: Літопис УПА, 1990. Т. 2 (третє видання). С. 43-44.

⁵ Комуністична партія Західної України.

⁶ Прокоп’юк М. Меморіальний комплекс “Партизанська слава”. Львів: Каменяр, 1986. С. 7-8.

⁷ Розвідувальне управління Робітничо-селянської червоної армії.

області, споряджена радіостанцією і значною кількістю вибухівки спецгрупа вийшла в північно-східні лісові райони Волинської області. У грудні 1942 р., після зустрічі з підрозділом А. Бринського двох місцевих партизанських загонів С. Собесяка (“Макс”) і М. Конішука (“Крук”), останні були підпорядковані першому, і всі разом відповідно названі: загін “дяді Петі” – загін №1; загін “Макса” – №2; “Крука” – №3. В останніх числах 1942 р. загоны оформились у партизанську бригаду особливого призначення №1 під командуванням А. Бринського (“дядя Петя”). Крім вже названих загонів, “дяді Петі” підпорядкувався загін під командуванням М. Корчева. Цей загін займався розгортанням радянського партизанського руху на основі місцевого загону М. Місюри у Володимирецькому районі Рівненської області. В січні 1943 р. партизанська бригада особливого призначення складалася з 15-ти загонів по 50-150 осіб. При бригаді перебувала велика кількість цивільного населення. Базувалася вона головно на території північно-східних районів Волинської області і частково у північно-західних районах Рівненської області.

На півночі Рівненської області один з перших невеликих партизанських загонів утворився восени 1942 р. з “Підпільної спілки”, що діяла на Хочинських хуторах Висоцького району. Першим командиром загону був поляк Я. Бужинський. У кінці листопада, розпочавши облаштувати землянки в околиці с. Старопільня, відділ перейшов на таборове життя. В січні 1943 р. загін Я. Бужинського, який нараховував 187 чол., об’єднано з новоприбулим загonom Сазонова й реорганізовано в Партизанську бригаду особливого призначення №2. Командиром бригади став капітан С. Каплун, а його заступником – Я. Бужинський.⁸

У листопаді 1942 р. на територію суміжних з рівненським Поліссям Житомирської і Поліської (Білорусь) областей з Лівобережної України прибули кількатисячні з’єднання радянських партизанів – під командуванням О. Сабурова (комісар Богитир) і Сумське з’єднання С. Ковпака (комісар С. Руднев). Після рейду Сумського з’єднання його окремі загоны провели комбіновану операцію на північній Рівненщині під назвою “Сарненський хрест”. У ніч з 4 на 5 грудня 1942 р. було підірвано всі чотири колії, що відходили від залізничної станції в м. Сарнах. Акція паралізувала вузлову станцію на півтора місяці⁹.

Коротко підсумовуючи викладене, можна говорити про те, що на зламі 1942–1943 рр. на Волинському Поліссі утворилася велика, контро-

⁸ Бречак І. Бойові побратими. Львів: Каменяр, 1974. С. 47.

⁹ Там само. С. 43.

льована радянськими партизанами зона, розгорнута фронтом на південь. На західному фланзі була бригада А. Бринського – 15 загонів, понад тисяча осіб. На схід від неї розташувалася бригада С. Каплуна – кількасот чол. Ще східніше – у Житомирській і Поліській областях – розташувалися відповідно кількатисячні з'єднання О. Сабурова та С. Ковпака.

Характерним для кінця 1942 р. є одне з німецьких донесень (від 11 грудня) з окупованих територій Сходу, яке характеризує діяльність радянських партизанів: “На всій Північній Волині активність банд анітрохи не зменшується. Кожен день відбуваються напади на державні господарства, мерії, будинки лісників, а також вибухи на залізничних шляхах.”¹⁰

Ситуація з радянським партизанським рухом у Генеральній окрузі Волинь–Поділля почала кардинально змінюватись в сторону загострення після затвердження Центральним штабом партизанського руху (ЦШПР) 15 січня 1943 р. “Оперативного плану проведення першочергових заходів по посиленню партизанського руху в Україні”. Враховуючи успішні дії частин Червоної армії під Сталінградом, в плані зроблено певні висновки щодо посилення партизанської диверсійної та розвідувальної роботи, її форсованого розвитку всіма можливими способами аж до надання допомоги від партизанських загонів з території Росії та Білорусі. В цьому ж плані йшлося про “Першочергові заходи по посиленню партизанського руху в Україні” для орієнтовної реалізації з січня 1943 р. Серед них – передислокування партизанських загонів з РРФСР та БРСР на Україну, проведення великих рейдів по території України, відокремлення від великих партизанських з'єднань невеликих загонів, організація обласних опергруп, проведення ряду заходів по розкладанню поліції й “національних” формувань¹¹.

Після затвердження цих планів, в Україні, а зокрема на Волині й Поліссі, з січня 1943 р. почалася нова фаза діяльності радянського підпільного й партизанського руху. В кінці січня з Білорусі туди прибули 7-ий та 12-ий батальйони партизанського з'єднання О. Сабурова. Отримавши 21 лютого 1943 р. бойові накази, в Костопільський і Цуманський райони також рушили Рівненський та Волинський партизанські загони. Крім інших військових завдань, вони мали “насаджувати розвідувальну, диверсійну й терористичну агентуру, проводити розклад поліційних та націоналістичних формувань”¹².

¹⁰ Косик В. Назв. праця. С. 668.

¹¹ Білас І. Назв. праця. С. 356-359.

¹² Там само. С. 367-370.

15 лютого 1943 р., після прибуття на територію рівненського Полісся оперативної групи по керівництву партизанським рухом в Рівненській області, було утворено Рівненський обласний комітет КП(б)У та оперативний партизанський штаб на чолі з В. Бегмою. На базі новоприбулого, відразу підпорядкованого В. Бегмі, партизанського загону “За Родіну” під командуванням І. Федорова (420 чол. особового складу), шляхом відокремлення менших загонів, сформувалися місцеві партизанські загони. 17 лютого 1943 р. таким чином у Висоцькому районі створено загін ім. Ворошилова, 20 лютого – загін ім. Кармелюка у Володимирецькому районі, 27 лютого – загін ім. Богдана Хмельницького у Морочанському районі, 5 березня – загін ім. Шевченка в Дубровицькому районі. 11 березня за наказом Українського штабу партизанського руху (УШПР) на Правобережну Україну вийшло в рейд партизанське з’єднання під командуванням О. Федорова. Воно отримало завдання дислокуватися у Волинській області та організувати диверсійну діяльність на залізниці Ковельського вузла¹³.

З викладеного видно, що від початку 1943 р. над частково опанованим ОУН(б) регіоном ПЗУЗ нависла реальна загроза поширення радянського партизанського руху з Полісся з його безкомпромисним ставленням до українських самостійницьких ідей. Це, поряд із кардинальними військово-політичними подіями в тому часі – поразкою Німеччини під Сталінградом і вступом радянської армії на територію України, стало вагомим важелем на шальках вирішення організацією ОУН(б) питання про постановня “політично-збройного чину”.

Невід’ємним чинником у подіях 1942–1943 рр. на Волині був польський підпільний та партизанський рух. Польські організації діяли на цілому просторі ПЗУЗ централізовано, однак на різних теренах під різними назвами: Легіон Смерці, Бяли Ожел, Польська Організація Конспіративна, Польська Організація Войскова, Залюга Польські Неподлеглей, Польська Організація Терористична, Баталіон Семпф, Польонія, Звйозек Валькі Збройней (ЗВЗ – Союз Збройної Боротьби), Армія Крайова (АК). Насамперед, слід підкреслити настанову більшості польських структур, як і суспільства загалом, на незмінність довоєнних кордонів Польщі, зокрема на входження до її складу українських земель до річки Збруч. Про це, зокрема, Й. Сталіну в січні 1943 р. у своїй доповідній записці звітував начальник ЦШПР П. Пономаренко: “Можливо вважати абсолютно

¹³ Курас І., Кентий А.. Штаб непокоренных. Киев: И-во полит. лит. Украины, 1988. С. 67.

встановленим наступне: поляки у відношенні східних кордонів настроєні непримиренно за дотримання умов Ризької угоди. Це вважається каноном сучасної польської політики. Більш крайні елементи вимагають навіть боротьби за східні території Польщі Ягеллонів.”¹⁴

Ставлення поляків до прав українського народу на власну державу викладено у підпільній газеті “Пляцуфка” (1.І.1943): “Частині русинів... убздурилося (“убрадало сев”), що вони становлять окремих нарід... Помисл України зродився в головах ворогів Польщі”¹⁵. У “Політичних програмових вказівках Польської Організації” (1943) зокрема зазначалося: “В інтересі Західної Росії, як і Польщі, є не допустити до створення самостійної української держави”¹⁶. Діяльність і наставлення польських чинників щодо українців відбилися у підпільно-інформативному виданні ОУН(б) від 1942 р. “Огляд життя на Північно-західних українських землях”: “Всі діють проти українців. Ми для них найбільші вороги, може більші, як німці.”¹⁷

У кінці листопада 1942 р. на Волинь прибув представник польського еміграційного уряду генерала В. Сікорського – “окружний делегат” уряду Польської Республіки К. Банах (“Ян Ліновскі”). Разом зі своїми співробітниками він почав розбудову мережі делегатури (окружне підпільне представництво емігрантського уряду) на Волині. До неї входили наступні відділи: безпеки і самооборони, воєводська Команда ПКБ¹⁸ і Самооборони, пропаганди, освіти і культури, інспекторат зв’язку. У січні 1943 р. осідком окружної делегатури було обрано Ковель. У с. Ружин біля Ковеля розміщено привезену з Варшави друкарню, яка почала видання матеріалів для потреб делегатури. Діяльність представництва емігрантського уряду опиралася здебільшого на праці членів Строніцтва людового (СЛ – Селянська партія) та Волинського Союзу Селянської Молоді.

З приводу польської військової діяльності на території Волині окружний делегат “Ян Ліновскі” звітував лондонському урядові В. Сікорського: “Організація конспіративних відділів почалася ще за большевицької окупації, а за німців спроби поновлено. Військову акцію ведено впродовж цілого 1942 р. інтенсивно, але хаотично. Діяли тут різні місцеві військові організації... Систематичну акцію військо вело тільки в Дубенському

¹⁴ Білас І. Назв. праця. С. 361.

¹⁵ Макар В. Споми́ни та роздуми. Торонто; Київ, 2001. Т. 4. С. 201.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГО). Ф. 57. Оп. 4. Спр. 347. Арк. 30.

¹⁸ Паньство́вий Корпус Безпеки.

інспектораті.”¹⁹ На кінець 1942 р. було створено Паньстовий Корпус Безпеки, воеводським комендантом якого призначено в Ковелі полковника “Йозефа Орловського” (Й. Новак). Цей корпус мав близько 250 постів і відділень загальною чисельністю в 4 тис. осіб. За твердженнями делегата уряду, у цитованому вже звіті, повна мобілізація поляків на Волині могла дати корпусу приблизно 15 тис. чоловік.

Провідну роль у військовій та політичній діяльності серед польських підпільних організацій на Волині та Поліссі виконувала правонаступниця довоєнного Війська Польського – підпільна військова організація Армія Крайова. Започаткована в 1939 р. під назвою Звйонзек Валькі Збройней як військово-політична організація, вона на час свого перейменування в лютому 1942 р. на Армію Крайову досягла певних успіхів в об’єднанні сил підпілля та набрала масового характеру. Основним і головним завданням ЗВЗ–АК, за свідченням керівника відділу розвідки Луцького районного інспекторату АК “Андрія” (В. Косідло), була “боротьба за створення самостійної Польської держави, за відновлення Польщі. Для досягнення цієї мети готувалися повстанські загони, диверсійні групи, які повинні були розгорнути свою діяльність в німецькому тилу.”²⁰

Велику матеріальну та фінансову підтримку організація отримувала з-за кордону, головню з Великобританії, куди переїхав емігрантський уряд генерала В. Сікорського. Керувало АК Головне Командування (ГК) на чолі з командуючим генералом “Тротом” (С. Ровецький) з Варшави. До ГК, крім командуючого та начальника штабу, входили відділи (oddziaiy) і бюро, які розподілялись на підвідділи (wydział) і реферати, які займалися певними ділянками конспіративної роботи. Серед них: бюро інформації і пропаганди; бюро фінансів і контролю; оперативна частина; відділ навчання; артилерійський відділ; десантний відділ; авіаційний відділ; інформаційно-розвідувальна частина; управління прийому перекинутого озброєння; частина Вк (кур’ери, шифрувальники, канцелярія); управління диверсіями (Кедив); інтендантство; управління підпільного виробництва; інспекторат головної військової служби охорони повстання і т. д.²¹ Аналогічна, хоч, зрозуміло, менш повна організаційна структура розбудовувалася і в місцевих окружних та районних штабах АК. Вся окупо-

¹⁹ Сивіцький М. Польсько-український конфлікт 1943–1944 рр. // Україна і Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Київ: Либідь, 1993. С. 245–246.

²⁰ Данилюк В. “ПЗП” 1943–1944 рр. // Молода Волинь. 1993. 13 травня. С. 5.

²¹ Mazur G. Komenda Główna AK // Armia Krajowa. Szkice z dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa podziemnego. Red. K. Komorowski. Warszawa, 2001. S. 110–121.

вана територія Польщі в межах довоєнних кордонів була розділена за організаційно-підпільною структурою АК на обшари, округи та обводи.

В організаційній структурі АК територія Волині і частини Полісся становила “Округ АК Волинь” (“Гречка”, “Просо”, “Пожога”). На терені округу вже в листопаді 1941 р. розпочалось організування мережі “Вахляжа”, а під кінець року почала діяти експозитура W–W (Wołyń–Wschód) розвідки Головної Команди АК, яка мала своїх представників у Ковелі, Рівному, Здолбунові, Костополі, Луцьку. В лютому 1942 р. прибуло шість офіцерів на чолі з майором Б. Рольке (Аспік), який командував округом до липня 1942 р., потім в.о. коменданта був Юзеф Гузьнічак (Федея), з вересня комендантом став полковник Бомбінський. У січні–лютому Головна Команда надіслала ще 20 офіцерів. На кінець 1943 р. округ нараховував 8000 солдат²². Центром Команди округу від березня 1943 р. остаточно стало м. Ковель. До штабу Команди, крім коменданта та начальника штабу майора “Тола” (А. Жоховські), на кінець 1942 р. входили відділи: II – розвідки, III – оперативний, Вк – конспіративний, ВІ – бюро інформації і пропаганди і т. д. Капеланом округу був ксьондз, полковник “Правдзіц” (А. Пьотровські). Всі працівники штабу мали автентичні, оригінальні документи різних німецьких фірм, тому до викриття організації справа майже не доходила.

Округ АК Волинь у 1943 р. ділився на чотири “інспекторати районів” (Ковель, Луцьк, Рівне, Дубно) і “самостійний обвуд” Сарни, налічуючи в загальній сумі чотирнадцять обводів. До складу інспекторату Ковель (“Коваль”, “Краків”, “Кузня”) входили обводи Ковель, Любомль, а від 15 червня 1943 р. також Камень-Каширський. Велику допомогу в організуванні кадрів інспекторату Ковель надав місцевий ксьондз “Правдзіц” (А. Пьотровські), котрий спричинився до зміцнення впливів АК на території міста й околиць.

Від 10 березня 1943 р. відомо про діяльність на посаді інспектора інспекторату Ковель майора “Ковалья”–“Загончика” (Я. Шатовські). Головною базою інспекторату був обвод Ковель-місто, комендантом якого став поручник “Турбач”. Першими організаторами бойових груп в інспектораті були “Богун” (Г. Чижевські), “Гліан” (Г. Добровські) і “Борсук”.

Інспекторат районувий Луцьк (“Поле”, “Ловіч”) складався з обводів Луцьк, Горохів, Володимир-Волинський, Ківерці і Цумань. На посаді районового інспектора в 1943 р. відома діяльність поручника “Адама” (Л. Свікла).

²² Mazur G. Kształtowanie się struktur terenowych. Ibid. S. 164-165.

Інспекторат районний Рівне (“Радам”) складався з обводів Рівне, Костополь і Здолбунів. Є певні відомості про стан діяльності на території цього інспекторату підрозділів АК від весни 1942 р. Тоді до м. Рівного, яке мало стати осідком II відтинка АК “Вахляжа”, з Варшави прибула група колишніх вояків Війська Польського. Завданням відділу “Вахляжа” на чолі з поручником “Донатом” – “Понури́м” (Я. Півнік) були диверсійні дії, головню на залізничних транспортних шляхах південної Волині. За першою групою прибували наступні. Особовий склад відділу нараховував понад 300 чоловік, об’єднаних у 22 диверсійні групи. У липні 1942 р. після викриття відділу та чисельних арештів новим командиром відтинку став поручник “Кльон” (Т. Клімовські). 25 січня 1943 р. відтинок “Вахляжа” як районний інспекторат увійшов до складу Округу АК Волинь, а його інспектором до часу викриття в серпні 1943 р. продовжував бути поручник “Кльон”.

До складу районного інспекторату Дубно (“Демблін”) входили обводи Дубно і Кременець. На посаді районного інспектора до часу викриття у вересні 1943 р. відома діяльність капітана “Груби” – “Лесні Дзядек” (Я. Гзефчак).

Комендантом “самостійного обвуду” Сарни (“Станіславув”) до літа 1943 р. був поручник “Вуек” – “Бомба” (В. Коханські). У Сарненському обводі в містечках Рокитні й Клесові за активної участі місцевого священика “Роха” (Хоміцкі), діяли відділи (“пляцувкі”) самооборони.²³

Крім діяльності польських проемігрантських підпільних організацій, на території ПЗУЗ слід зазначити також і про діяльність прорадянських організацій. У 1942 р. у с. Велюнь та навколишніх селах Висоцького району Рівненської області діяло таке польське підпілля. Воно стало основою для постановня на початку лютого 1943 р. польського партизанського загону з 22 чол. під командуванням Роберта Сатановського. Дещо пізніше загін отримав назву “загін ім. Тадеуша Костюшка”²⁴. У січні 1943 р. Сатановський провів переговори з командуванням Сумського з’єднання радянських партизанів (з’єднання С. Ковпака). Тоді, за спогадами начальника розвідки з’єднання П. Вершигори, представник місцевого польського підпілля Р. Сатановський пропонував союз і підтримку, обіцяв відразу поставити під рушницю не менше тисячі “польських

²³ Fijałka M. 27 Wołyńska dywizja piechoty AK. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1986. S. 30-43.

²⁴ Garbowski W. Szlaki bez drogowskazów. Z Wołynia przez Polesie w Lubelskie. Pruszków, 2001.

патріотів”²⁵. На початку травня Р. Сатановський вилетів до Москви для доведення своїх пропозицій вищому радянському керівництву.

Прибуття на Волинь делегата емігрантського уряду, творення ним підпільних структур для підготовки організації в майбутніх польських державних органах, широкорозгорнутої конспіративної військової діяльності правонаступниці Війська Польського – Армії Крайової, як і діяльність інших військово-політичних організацій на території ПЗУЗ, свідчать про практичні приготування до відновлення збройним шляхом Польщі в межах довоєнних кордонів. До такої діяльності польських чинників за допомогою католицької церкви активно залучалася більшість польського населення.

Таким чином, на початок 1943 р. на ПЗУЗ актуалізувались передумови для гострого польсько-українського протистояння, що не могло не відбитись на утворенні та подальшій діяльності УПА.

Як відомо, у 20–30-х рр. ХХ ст. на українських землях, а зокрема на ПЗУЗ, діяли Українська Військова Організація (УВО) та її правонаступниця – Організація Українських Націоналістів. Обидві організації ставили собі за мету відновлення української незалежності. Одним із шляхів її досягнення мала бути збройна боротьба. Зокрема, у Постановах I-го Великого Збору (ВЗ) ОУН (1929 р.) цей аспект був виділений в окремий розділ “Військова політика”²⁶.

Істотно вплинув на діяльність ОУН початок у 1939 р. Другої світової війни. Різне бачення організаційних, політичних та військових завдань на українських землях Краєвою ексекутивною ОУН і діючим за межами України Проводом Українських Націоналістів (ПУН) великою мірою призвело до розколу організації на дві фракції ОУН(б) (“бандерівці”) і ОУН(м) (“мельниківці”).

Не дивлячись на окупацію Радянським Союзом Західної України (включно з ПЗУЗ), ОУН(б) (“бандерівців”) продовжувала на українських землях військово діяльність, засади якої викладені у рішеннях II-го ВЗ ОУН(б) (квітень 1941 р.): “Завданням військової сили ОУН є: а) зорганізувати й перевести збройну боротьбу ОУН за перемогу Української Національної Революції й здобуття Української Держави”²⁷. Тактика

²⁵ Вершигора П. П. Рейд на Сан і Віслу. Київ: В-во худ. літ., 1961. С. 110.

²⁶ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. // Причинки до суспільного мислення (збірка статей). Торонто: Studium, 1989. С. 13-14.

²⁷ Там само. С. 37.

реалізації стратегічного завдання була викладена в інструкціях, розроблених напередодні німецько-радянської війни²⁸.

З початком німецько-радянської війни в Україні, а зокрема на ПЗУЗ, пожвавилася діяльність українських самостійницьких організацій. Серед основних були ОУН(б), ОУН(м) та УПА “Поліська Січ”. Найбільші досягнення мала, після проголошення 30 червня 1941 р. у Львові Акту відновлення Української Самостійної Соборної Держави, ОУН(б). За цим актом було створено український уряд – Українське державне правління. На місцях, в тилу німецьких військ за участі членів похідних груп ОУН(б), місцевих підпільників та українського населення творилися органи місцевої адміністрації. Зокрема, на ПЗУЗ місцева адміністрація виникла у формі обласних, міських, повітових, районних та сільських управ. Мілітарні структури організовувалися у вигляді міліційних формувань під назвою “Січ”. В обласних центрах Рівному і Луцьку створено збройні підрозділи – курені ім. Холодного Яру та ім. Євгена Коновальця відповідно.

За внутрішнім організаційним поділом ОУН(б) Північно-західні українські землі склали край (землю) і включали більшість території німецької Генеральної округи Волинь–Поділля (окрім Кам’янець-Подільської області). На ПЗУЗ діяв крайовий провід ОУН(б), якому підлягали обласні, окружні (повітові) та подекуди районні, кушеві та станичні (головно сільські)²⁹ структури. Є дані, що на кінець літа 1941 р. ОУН(б) мала на території ПЗУЗ 1100 організаційних осередків та 30 юнацьких підпільних груп³⁰. Загальна чисельність організації на ПЗУЗ становила близько 7 тис. членів, а кількість прихильників серед населення за тодішньою оцінкою – до 80%³¹.

Невизнання Німеччиною державотворчих ініціатив ОУН(б) відразу започаткувало проведення німецькими каральними органами жорстоких репресій щодо націоналістів та їхніх прибічників. Усі легальні осередки ОУН(б) ліквідовано, а мілітарні структури переведено у т. зв. українську допоміжну (охоронну) поліцію (шущманшафт). Це змусило організацію

²⁸ Йдеться про “Загальні вказівки Проводу ОУН про державну діяльність організації в умовах війни з метою утворення Української держави” (від травня 1941 р.), одним з підрозділів яких були “Військові інструкції Проводу ОУН на випадок війни для здобуття української державності”. Див.: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. Львів; Київ: Піраміда, 2001. С. 15-56.

²⁹ У залежності від кількості членів станиця могла додатково ділитися на осередки (ланки) по 3-5 чол.

³⁰ ЦДАГО. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 343. Арк. 32.

³¹ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10.

перейти до нової тактики – йти в глибоке підпілля, нагромаджувати сили та проводити політику вичікувальної опозиції до німецького окупаційного режиму. Одним з нормативів політики ОУН(б) у 1942 р., поза загальною налаштованістю на майбутню збройну боротьбу, було негативне ставлення до партизанської діяльності. Такий тактичний підхід відбився у 2-му пункті постанов П-ї Конференції Проводу ОУН(б) від квітня 1942 р.: “Щоб енергія народу не вилилась у партизанщину, але оформилась у широкий всенародний рух... – ми вже тепер організуємо, мобілізуємо планово сили на всіх ділянках.”³²

У листівках ОУН(б) від червня та жовтня 1942 р. під назвою “Партизанщина і наше ставлення до неї” декларувалося: “Наше ставлення до партизанщини активно вороже.”³³ У зверненні проводу ОУН(б) ПЗУЗ до українського народу (жовтень 1942 р.) зокрема говориться: “Зберігай перед загрозою своє життя. Не давай вивести себе з рівноваги. Не час тобі сьогодні на оружну боротьбу з наїздниками. Сьогодні виступ твій скінчився невдачою, провалом. Хай хижі імперіалісти Москва і Німеччина, що жеруться за наші багаті землі, пожеруть себе до шерсти. Тоді прийде твій час, як вороги будуть валитися. Цей час іде. Тоді ти збройно станеш до боротьби за Самостійну Соборну Українську Державу.”³⁴

Попри офіційне ставлення ОУН(б) до партизанської діяльності, швидке загострення на ПЗУЗ суспільних і військових відносин, багато в чому продиктоване діями німецьких, радянських та польських мілітарних чинників, внесло значні корективи у діяльність місцевих провідників ОУН(б), які змушені були відповідно реагувати. До таких, у першу чергу, належав військовий референт Рівненської області Сергій Качинський (“Остап”), який під кінець 1942 р. першим почав організовувати з членів і симпатиків ОУН(б) невеликі збройні групи (боївки).

Однак, поза ініціативою окремих функціонерів, на кінець року ОУН(б) не мала ніяких офіційних рішень з організації збройної боротьби чи творення мілітарних підрозділів. Потребою таких рішень було викликане проведення на початку грудня 1942 р. військової конференції Проводу ОУН(б). Заслугує на увагу цитований (умовно – *О. В.*) виступ на конференції військового референта ПЗУЗ Василя Івахіва (“Сом”): “Вже давно назріла потреба для захисту. Давайте створимо повстанчу армію!... Волиняни й поліщуки створюють відділи самооборони, власну Січ. Невже

³² ОУН в світлі постанов... Ч. 1. С. 62.

³³ ЦДАГО. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 347. Арк. 27.

³⁴ ЦДАГО. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 348. Арк. 26.

ми не можемо взяти їх під свою опіку?!”³⁵ Наслідком конференції стали відповідні рішення про розширення діяльності військової референтури, зокрема на ПЗУЗ.

До втілення в життя перших тактичних рішень ОУН(б), стихія партизанської війни вже накривала Генеральну округу Волинь–Поділля. За донесенням з окупованих районів Сходу начальника поліції безпеки і СД до Берліна, станом на 22 січня 1943 р. по Генеральній окрузі відмічено 47 бойових сутичок з “бандами” та 26 нападів на залізниці та інші середники руху³⁶. Термін “банди” застосовувався тоді до всіх військових антинімецьких формувань, кількість яких постійно зростала.

На основі рішень ОУН(б) про розширення військової діяльності на зламі 1942–1943 рр. на ПЗУЗ започатковується організація невеликих збройних підрозділів. Одним з них став відділ під командуванням військового референта Сарненської округи Григорія Перегіняка (“Довбенька”, “Коробка”), який пізніше названо першою сотнею повстанської армії³⁷. Серед інших підрозділів, фіксується діяльність у січні–лютому 1943 р. чоти “Острого” (Я. Ждан) на Костопільщині³⁸ та відділу “Аркаса” (О. Брись) на Горохівщині³⁹.

Новостворені збройні підрозділи ОУН(б) відразу включалися у збройну боротьбу з німецькими та радянськими збройними формуваннями. Зокрема, 7 лютого 1943 р. сотня “Коробки” зробила вдалий напад на районний центр – м. Володимирець, де розбито станицю німецької жандармерії, а 20 лютого здійснено успішний напад на табір радянських партизанів біля с. Заморочене. Під час постою сотні біля районного центру м. Висоцьк 22 лютого 1943 р. її атакували переважаючі сили німців. При відступі загинув командир сотні Г. Перегіняк.⁴⁰

Вслід за військовими рішеннями Проводу ОУН(б) під наростаючим впливом ворожих чинників приймаються політичні рішення. 17-23 лютого 1943 р. відбулася III Конференція ОУН(б), яка, дотримуючись стратегічних настанов I-го і II-го ВЗ ОУН, прийняла тактичні рішення, що визначили напрямки подальшої збройної боротьби. На конференції

³⁵ Щеглюк В. “...Як роса на сонці”. Львів: Фенікс Лтд., 1992. С. 89.

³⁶ Косик В. Назв. праця. С. 674.

³⁷ До зброї. Липень 1943 р. Ч. 1 // Літопис УПА. Київ; Торонто, 1995. Нова серія. Т. 1. С. 20.

³⁸ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 28.

³⁹ Архівно-кримінальна справа О. Брися. ДА СБ України (Луцьк). ПФ. Т. 1. Арк. 41.

⁴⁰ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952 рр. Документи і матеріали. Львів: Проміт, 1991. С. 33-34.

також була прийнята нова організаційна назва – ОУНСД (Самостійники Державники).

В лютому 1943 р. провід ПЗУЗ в рамках рішень Проводу ОУНСД видав директиви про організацію партизанської структури (повстанської армії). Згідно з матеріалами III-го НВЗ ОУН (від серпня 1943 р.): “Провід ОУН на III-ій Конференції в лютому 1943 р. зважив стан внутрішніх сил та сил ворога, розглянув зовнішні політичні обставини і ствердив, що настали сприятливі обставини для військових дій. Після цього на терені Полісся і Волині виступили перші збройні відділи Української Повстанчої Армії (УПА)⁴¹ ... УПА, крім завдань самооборони, прийняла зразу також завдання кадрової організації майбутньої Української Народньої Армії”⁴².

Наказ Проводу ОУНСД про організацію та розбудову повстанської армії було розповсюджено на ПЗУЗ у березні 1943 р.⁴³ Згідно з ним, після активної пропаганди, розпочався масовий перехід українців шуцманів і поліцистів на Волині і Поліссі зі зброєю в руках у підпілля, до збройних відділів під проводом ОУНСД та принагідно до військових формувань інших рухів. Широкомасштабний “виступ перших збройних відділів” (не боївок – *О. В.*) припадає орієнтовно на 15 березня – 10 квітня 1943 р.

У повідомленні від 12 березня начальника поліції і СД групенфюрера СС Томаса відзначалося: “Внаслідок надзвичайно сильної пропаганди, що проводиться з допомогою листівок та пліток, збільшились випадки переходу до банд цілих поліцейських та козачих підрозділів...”⁴⁴ У повідомленні від 19 березня вказано: “У дедалі більшій кількості спостерігається перехід до банд поліцейських та козачих підрозділів разом зі зброєю. В бандерівських групах подальша радикалізація. Створюються таємні склади зброї, видаються накази й інструкції. Звільнення України можливе тільки за допомогою збройного повстання, – говориться в цих документах”⁴⁵. У спецповідомленні начальника УШПР Т. Строкача від

⁴¹ Перші збройні підрозділи від ОУНБ не носили назви УПА. У квітні 1943 р., після переговорів з ГК УПА “Поліська Січ”, підрозділи ОУНСД перебрали назву УПА.

⁴² ОУН в світлі постанов... Ч. 1. С. 97.

⁴³ Сам текст наказу не виявлено. Припускаємо, що його наявність засвідчує березневий випуск часопису проводу ПЗУЗ “Вісті” (№ 2), на титулі якого поряд з портретом Т. Шевченка опублікована цитата-заклик: “Вставайте, кайдани порвіте, і вражою, злою кров’ю волю окропіте”. Далі зазначено: “В цю хвилю пророчий заповіт Шевченка стає боєвим наказом” (ДА СБ України. Ф. 13. Спр. 376. Т. 24. Арк. 165.).

⁴⁴ ЦДАГО. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 134. Арк. 16.

⁴⁵ Там само.

21 березня 1943 р. зазначалося: “Штаб українських націоналістів, прибічників Бандери з Закарпатської України в двадцятих числах березня місяця ц. р. вислав вказівку про формування української національної армії за рахунок поліцистів, козаків і місцевих українців бандерівського й бульбівського напрямків. Головне завдання національної української армії – здійснити революцію в Україні”⁴⁶.

Ще однією важливою обставиною, яка, поза закликами й наказами ОУНСД, примусила поліцію до виходу “в ліс”, було те, що в березні 1943 р. німецька адміністрація прискорила акцію набору молоді на невільницьку працю в Німеччині. Наштовхуючись на відмову, німці застосували примус, використавши для цього українську поліцію, яка, в свою чергу, також почала відмовлятися від участі в цій акції. Один з перших випадків відмови української поліції виконувати карально-примусові функції мав місце в м. Здолбунові. Після цього поліцію там роззброїли, 12 чоловік розстріляли, а решту – вивезли до Німеччини⁴⁷. Отже, істотною причиною “виходу” поліції на ПЗУЗ була небезпека масового роззброєння, арешту чи навіть розстрілу шуцманів-українців німцями. До цього також вели маловідомі на сьогоднішній час провокативні дії, згідно з вищеназваним оперативним планом УШПД (від 15 січня 1943 р.), по “розкладанню поліції” з боку радянських партизанів.

Таким чином, з початком весни 1943 р. німці почали проводити проти української поліції більші репресивні акції. Шуцманам закидалися зв’язки з ОУНСД та саботаж “найгрубішим чином” відправлення робочої сили на роботи до Райху. Окрім Здолбунова, німці роззброїли, репресували або розстріляли українську поліцію в містах Рівному, Луцьку, Костополі, Дубні, Камінь-Каширську та ін. При спробі зробити це в м. Ковелі розпочався бій з німцями, під час якого загинуло 18 німецьких вояків⁴⁸.

Отже, на середину березня почався перехід “української” поліції у підпілля. Протягом зазначеного вище терміну “в ліс” перейшли підрозділи поліції та інших спеціальних формувань з повітових міст Рівного, Луцька, Ковеля, Володимира-Волинського, Дубна, Кременця, Костополя та з більшості районів. “Це були, – за словами полковника штабу УПА М. Омелюсіка, – основні кадри сляк-так вишколених людей для розгортання більших відділів УПА”⁴⁹. Загальна чисельність поліцаїв, які

⁴⁶ Там само Спр. 523. Арк. 43.

⁴⁷ Вовк О. До питання утворення Української Повстанчої Армії під проводом ОУНСД // Архіви України. 1995. №1-3. С. 64.

⁴⁸ Там само. С. 64.

⁴⁹ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 1. С. 26.

залишили німецьку службу, становила від трьох до п'яти тисяч чоловік. Більшість⁵⁰ влилася (приєдналася) до збройних підрозділів ОУНСД та інших українських рухів, інші ж переховувались. Таким чином, ранньою весною 1943 р. почалась організація військово-партизанських структур ОУНСД у великих масштабах. “В лісі” (в лісових поселеннях), на основі досить розгалуженої підпільної організаційної структури (“сітки”), почалося творення великих партизанських таборів – партизанських баз.

Процес формування збройних підрозділів ОУНСД – УПА на ПЗУЗ в перші весняні місяці 1943 р. відбувався швидко, масово та частково спонтанно. Новопосталі відділи об'єднувалися у більші підрозділи – ватаги, сотні, загони, групи. В різних регіонах об'єднання відбувалося індивідуально. У травні 1943 р. організація повстанських підрозділів увійшла в більш планове русло.

У другій половині весни 1943 р. перші, порівняно великі (500-800 осіб), повстанські формування мали таку структуру та командний склад:

1-ша група УПА (охоплювала Сарненщину) – командир “Дубовий” (І. Литвинчук). Діяла у складі сотень – “Яреми” (Н. Семенюк), “Пугача”, “Ворона”, “Шаули” (А. Рудик) та підстаршинської школи “Вовки”;

Група “Енея” (охоплювала південну Рівненщину та Кременеччину) – командир “Еней” (П. Олійник). Діяла у складі загонів – “Черника” (Д. Казван) на Дубенщині, “Крука” (І. Климишин) на Кременеччині, “Чорноморця” (Є. Басюк) в Острожчині;

“Українська повстанча група “Озеро” (охоплювала Ковельщину) – командир “Рудий” (Ю. Стельмашук). Діяла у складі загонів – “Вовчака” (О. Шум) біля м. Ковеля, “Лисого” (І. Климчак) на Любомльщині, “Бистрого” в Голобщині.

Серед менших формувань відомі підрозділи: “Рубашенка” (С. Коваль) на Колківщині, “Славка” (М. Горобець) на Горохівщині, “Сосенка” (П. Антонюк) на Володимир-Волинщині, “Пташки” (С. Затовканюк) на Луччині.

Зазначені вище формування виступили попередниками створених влітку 1943 р. військових груп та округ УПА: “Заграда”, “Енея” (“Богун”), “Турів”.

З березня–квітня 1943 р. збройні дії повстанців набрали більших масштабів, між “бандерівською” УПА та німецькою адміністрацією почалась відверта війна (т. зв. перший фронт). Військові підрозділи ОУНСД на короткий час займали містечка (головно поліські районні центри) Володимирець, Степань, Висоцьк, Дубровицю, Людвипіль (28

⁵⁰ Менша почала переховуватися.

березня), Деражне, Олику (27 березня), Цумань, Горохів (2 квітня). До перерахованих акцій слід додати вдалі напади на концтабір у Любачівці (Горохівщина), табір військовополонених і в'язницю в Ковелі. В містечку Ківерцях було розбито пункти, де перебували особи, призначені до вивозу на роботи до Райху. Багато зі звільнених під час акцій вступило до військових підрозділів ОУНСД.

Райхкомісар України Е. Кох у повідомленні від початку квітня 1943 р. підкреслив поширення на ПЗУЗ партизанської діяльності ворожих (радянських, українських, польських) формувань: “На Волині залишилося тільки дві вільні від банд округи”⁵¹. Весною 1943 р. німецька адміністрація й поліція “замурувались” в містах, більших містечках і деяких лігеншафтах. Залоги німецької жандармерії були збільшено, на службу в допоміжну поліцію замість українців покликано кілька тисяч поляків. До того ж, у центральних містах було розміщено т. зв. “національні” шуцбатальйони, що склалися з козаків (переважно росіяни, колишні військовополонені), латишів, литовців, узбеків, татар тощо.

У міру прибуття у 1943 р. радянських партизанських підрозділів до охоплених українським повстанським рухом регіонів ПЗУЗ зростає українсько-радянське військове протистояння (т. зв. другий фронт). Одним з перших боїв фіксується згаданий напад 20 лютого 1943 р. “першої сотні” УПА “Коробки” на табір радянських партизанів біля с. Заморочене (північна Сарненщина). На Цуманщину (східна Луччина) перші великі радянські партизанські формування прибули у квітні 1943 р. Серед них загони Розвідупру РСЧА “Переможці” (командир майор Д. Медведєв) та “Мисливці” (підполковник М. Прокопюк). Відразу після їх появи дійшло до великого бою між партизанами і повстанцями біля села Берестян. Радянські партизани за участі поляків силою у 200 чол. наступали на дві повстанські чоти (60-80 осіб). За архівними даними, наступаючі втратили понад 50 вбитих, а повстанці 28 вбитих і п’ятеро поранених⁵².

Польсько-українське протистояння дійшло до значного загострення весною 1943 р. Його причини багато в чому крилися у різному баченні подальшого існування сусідніх народів. У міру зростання збройної сили структур ОУНСД та масовості залучення поляків до служби в лавах основних противників української незалежності – гітлерівської Німеччини та сталінського Радянського Союзу, протистояння почало переходити у збройну боротьбу. Істотним аспектом цієї боротьби стало те,

⁵¹ Косик В. Назв. праця. С. 683-684.

⁵² ЦДАГО. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 354. Арк. 45.

що польські поселення в Пінщині, Сарненщині, Костопільщині, Ковельщині та Берестейщині стали першим пристанищем для радянських партизанських формувань, тим самим виділившись у ворожі осередки, які планувала ліквідувати УПА. З приводу співпраці поляків з противниками української незалежності та практичними приготуваннями по відновленню польської держави у першому числі часопису УПА “До зброї” (липень 1943 р.) недвозначно заявлялося: “Така сама доля чекає всіх поляків на українських землях, що служать большевизму, німецькому чи польському імперіалізму. Будувати Польщу хай ідуть на польські корінні землі, бо тут зможуть тільки приспішити свою ганебну смерть”⁵³.

До перших значних боїв за участі збройних структур ОУНСД та поляків дійшло у квітні 1943 р. 7 квітня на розміщені в с. Бутейках Степанського р-ну повстанські відділи напали червоні партизани у спілці з поляками. Напад із втратами з обох сторін було відбито.⁵⁴ 22 квітня 1943 р. три сотні УПА провели наступ на німецький опорний пункт у центрі видобутку базальту – Івановій Долині. Метою наступу була ліквідація німецького гарнізону та здобуття вибухових матеріалів. Наслідком акції стало захоплення близько двох тон вибухівки. Під час наступу в селі загинула частина цивільного польського населення. В подальшому подібні акції почали набирати масовості, а швидкий розвиток українських і польських збройних структур та вплив німецьких і радянських чинників призвели до переходу українсько-польського протистояння у локальну (на ПЗУЗ) українсько-польську війну (т. зв. третій фронт).

З розгортанням збройної боротьби на ПЗУЗ черговим кроком ОУНСД на військовій ниві стала координація діяльності різнорідних новопосталих партизанських формувань та творення командного центру. Формально початок діяльності такої структури у вигляді Головної Команди (ГК) УПА фіксується 1 травня 1943 р. Від цієї дати ГК УПА взяла на себе обов’язки “найвищої єдино-суверенної влади України”⁵⁵.

Першим командиром УПА став військовий референт крайового проводу ОУНСД ПЗУЗ Василь Івахів (“Сом”)⁵⁶. Шефом штабу УПА

⁵³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 1. С. 7-8.

⁵⁴ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 127.

⁵⁵ ДА СБ України. Ф. 13. Спр. 376. Т. 61. Арк. 1-3.

⁵⁶ Докладніше див.: Вовк О. Василь Івахів – перший Командир Української Повстанської Армії // Визвольний шлях. Лютий 2003 р. № 2 (659). С. 10-16; Його ж. До питання про першого командира Української Повстанської Армії // Український визвольний рух. 2003. 36.1. С. 151-158.

призначено поручника Юліяна Ковальського (“Гарпун”), а ад’ютантом – хорунжого Семена Снядецького (“Сівко”)⁵⁷. Однак, 13 травня 1943 р. усі ці командири загинули в бою з німецьким військовим підрозділом біля с. Черниш Колківського р-ну (Волинська обл.). Після цього обов’язки командира УПА взяв на себе провідник ОУНСД на ПЗУЗ Дмитро Клячківський (“Клим Савур”, “Охрім”), а обов’язки шефа штабу, певно, Василь Сидор (“Крегул”).

Коротко підсумовуючи військову діяльність ОУНСД на ПЗУЗ протягом 1942 р. та на початку 1943 р., можна стверджувати, що поза стратегічними завданнями збройної боротьби, Провід ОУН впродовж 1942 р. діяв за тактикою відмови від партизанського руху. Від кінця 1942 р., під впливом посилення діяльності німецьких, радянських і польських чинників, Провід ОУНСД був змушений змінювати тактику дій та приймати відповідні настанови з військової діяльності. На їх підставі краєвий провід ПЗУЗ у лютому-березні 1943 р. видав наказ про формування повстанських підрозділів ОУНСД. Впродовж весни 1943 р. новостворені збройні підрозділи ОУНСД оформилися в Українську Повстанську Армію на чолі з Головною Командою.

До викладеного можна додати маловідомий аспект. Затягування тактичного стримування партизанської діяльності мілітарних структур ОУН(б) мало не коштувало останній втрати впливу на регіон ПЗУЗ. З цього приводу слід навести свідчення члена проводу ПЗУЗ, референта Служби безпеки В. Макара: “Повстанчу акцію на північно-західних і частинно східних теренах ми мусіли почати, і це не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно... Отже, коли б ми не були почали повстанчої акції, то не мали б що робити”⁵⁸.

Отже, підсумуємо вищесказане:

– Посилення Німеччиною економічного грабунку населення, вивіз людей на невольницьку працю, жорстокість репресій заклали основи для національного спротиву. В цих обставинах відповідно змушена була діяти ОУН(б), надавши спротиву організовані форми УПА (“перший фронт”).

– Від початку 1943 р. над частково опанованим ОУН(б) регіоном ПЗУЗ нависла реальна загроза поширення радянського партизанського руху з його безкомпромісним ставленням до українських самостійницьких ідей. Ця обставина змусила ОУН(б) діяти відповідно загрозі, тобто

⁵⁷ Там само. С. 15-16.

⁵⁸ Літопис Української Повстанської Армії. Торонто: Літопис УПА, 1990. Т. 2 (третє видання). С. 43.

творити на ПЗУЗ свій повстансько-партизанський рух для протидії (“другий фронт”).

– На початок 1943 р. на ПЗУЗ вже були закладені істотні передумови політичного й військового характеру для гострого польсько-українського протистояння, що також відбилося на утворенні та діяльності УПА. Швидкий розвиток українських і польських збройних структур та вплив німецьких і радянських чинників призвели до переходу українсько-польського протистояння у локальну (ПЗУЗ) українсько-польську війну (“третій фронт”).

Від початків діяльності УВО і ОУН обидві організації ставили стратегічну мету – відновлення незалежності української держави. З початком Другої світової війни напрям на збройне здобуття УССД взяла одна з двох ОУН – ОУН(б). Реальна оцінка обставин змушувала ОУН(б) обрати тактику відмови від збройної (партизанської) боротьби. Лише наприкінці 1942 р. під впливом посилення діяльності німецьких, радянських і польських чинників Провід ОУНСД прийняв відповідні “запізнілі” настанови. На їх підставі краєвий провід ПЗУЗ видав наказ про творення повстанських підрозділів. Навесні 1943 р. повстанська армія – УПА стала доконаним фактом, наявність якого змушувала ворожі сили на ПЗУЗ рахуватися з українськими національними інтересами.

Степан Макарчук

ЦИВІЛЬНЕ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНІ І ГАЛИЧИНИ У РОЗРАХУНКАХ І ДІЯХ РІЗНИХ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ СТРУКТУР РОКІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

За офіційними даними обліку населення колишнього СРСР станом на 1 січня 1945 р., тобто за кілька місяців після переходу радянсько-німецького фронту через західні області України – Волинську, Рівненську, Тернопільську, Станіславську, Львівську, Дрогобицьку – в них проживало 4818 тис. осіб, що становило 61,24% від його чисельності на 1 січня 1941 р. (7868 тис.).¹ Тобто, втрати становили 3050 тисяч осіб. Навіть, якщо припустити, що облік 1945 р. був недосконалим, приблизним або й тенденційним, це все ж не пояснює такого величезного скорочення. Очевидним є те, що за час німецької окупації в Галичині і на Волині було знищено близько 750 тис. євреїв; що приблизно 455 тис. молоді було вивезено на примусові роботи до Німеччини, за офіційними радянськими даними, з Волинської – 30 тис., з Львівської і Дрогобицької разом – 170,4 тис., з Рівненської – 22,2, з Станіславської – 68,3, з Тернопільської – 164 тис. осіб², з яких до 1 січня 1945 р. ще ніхто не вернувся; протягом 1939–1941 рр. радянські вербувальні та каральні органи депортували у східні регіони СРСР близько 250 тис. місцевих українців, поляків та тих польських громадян, які у 1939–1941 рр. перебралися з німецької зони окупації у західні області УРСР; понад 350 тис. чоловіків були мобілізовані на радянсько-німецький фронт. Ще десятки, а можливо і сотні тисяч поляків залишили Волинь і Галичину та виїхали в корінну Польщу, рятуючись від небезпеки українсько-польського протиборства. Невідомим є число вбитих внаслідок німецьких каральних акцій чи просто сваволі

¹ Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. Київ: Книга пам'яті України, 2000. С. 561; Облік на 1.01.1941 р. виглядав близьким до дійсного.

² За повідомленням Українського штабу партизанського руху, за 24.11.44 р., за доповіддю губернатора дистрикту, до половини червня 1944 р. з дистрикту Галичина на роботи до Німеччини було відправлено 325 тисяч. Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.) Збірник документів і матеріалів. Львів: Каменяр, 1968. С. 121; У виданні “Львовщина в годы Великой Отечественной войны” (Львов, 1988) подано 400 тис. осіб. С.22.

окупантів в українських, польських, чеських та інших поселеннях. На рівні припущень і домислів в амплітуді від 400 осіб³ і до десятків тисяч зустрічаються твердження про кількість вбитих і замордованих українців та від 20 до 100 тисяч вбитих і замордованих поляків в ході українсько-польської боротьби на Волині, Холмщині і в Галичині. Неопублікованими є жертви мирного населення, внаслідок акцій радянських партизанських загонів проти поліських і волинських сіл, які підтримували УПА та УНРА Тараса Бульби та УПА-бандерівців. Численними були втрати мирного населення, найбільше українського, але також польського в ході радянського придушення національних рухів. Багато людей загинули внаслідок інших причин. І на даному етапі дослідження Другої світової війни відповісти на питання хоча б наближено, скільки дійсно загинуло мирних людей з тих чи інших причин не просто. Хочу, можливо фрагментарно, описати ті засоби і методи, якими керувалися різні військово-політичні структури, шукаючи в своїх інтересах підтримки з боку частини мирних жителів, втягуючи їх у збройне протиборство, або ж спрямовуючи свої удари на ті верстви населення, які могли стати опорою протилежних першим ворожих структур. Бажано також простежити, за яких обставин і в яких формах наносилися ті удари і якими були їх наслідки. Оскільки автор детально зупинявся на висвітленні методів, ходу, масштабів і часу винищення німецькою окупаційною владою єврейського населення західних областей України⁴, і оскільки правда про геноцид євреїв є загальновідомою, менш дискусійною, цього питання торкатися не будемо. Зауважимо, що тенденційними є намагання деяких польських авторів покласти вину за голокост євреїв на Україні на поліцаїв української національності на німецькій службі, як це робить професор Ришард Шавловські⁵. За такою логікою треба було б покласти вину за страту євреїв Варшави чи Кракова на поляків і навіть на єврейську поліцію, яку, наприклад, у Тернополі, німці стратили після ліквідації гетто, так би мовити, на завершення всієї кривавої розправи з євреями Тернопільської області⁶.

³ Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945. Warszawa, 2000. T. 1. S. 16.

⁴ Макарчук Степан. Нищення населення на Волині в часи війни (1941–1945) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1999. Вип. 34. С. 361–365; Макарчук Степан. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939–1945) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 327–331.

⁵ Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów... S. 14.

⁶ Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). Ф. 274 (Підсумки обліку шкоди, нанесеної німецькими окупантами на території Тернопільської області). Оп. 1. Спр. 123. Арк. 116.

Так само загальновідомими є злочини німецьких фашистів, вчинені над мирним українським, польським, чеським населенням. Теоретично німецький нацизм зневажав усі ненімецькі народи. Іншою була тільки його практична політика щодо них: який знищувати поетапно, який виселяти чи переселяти на інші території, який використовувати як слуг, які страляти між собою, щоб взаємно себе знищували. Хоч в українському національному русі періоду Другої світової війни було чимало груп, які сподавались на підтримку Німеччини у боротьбі проти імперії росіян Радянського Союзу, для Гітлера принципової різниці у ставленні до українців і росіян не було: “Немає різниці між українцями і великоросами”, – говорив він, – навпаки, Україна – мати (Mütterchen) Росії, а українці завжди були найбільшими захисниками великоруської світової імперії”. Галичину ж той же Гітлер розглядав як “колишній австрійський край”, що в історичній перспективі повинен стати повністю онімеченим⁷. Серед засобів, що їх потрібно було використовувати для створення Lebensraum-а німецькій расі, не остання роль відводилась створенню штучного голоду. В одному з документів верховного німецького командування, датованому 2 грудня 1941 р., прямо вказувалось, що вилучення продуктів з України слід нарощувати також за рахунок знищення “зайвих ідоків” і скорочення до крайніх меж норм споживання продуктів мешканцями міст, а також і сільським населенням⁸.

При всіх загальних особливостях ставлення німецьких окупантів до поневолених народів з метою досягнення власних цілей до окремих з них застосовувався диференційований підхід, як наприклад, до українців і поляків в Генеральному Губернаторстві вже від 1939 р., так само до українців і поляків на Волині до квітня 1943 р., коли більше толерувались українці, і після квітня 1943 р., коли окупант з метою придушення українського руху став більше спиратися на польську поліцію.

Орієнтуючись в часовій перспективі на фізичне усунення українського, польського та інших слов'янських народів з місць їхнього корінного розселення, в роки окупації німецька влада, все ж, так би мовити безпричинного геноциду українців, поляків, чехів, росіян не проводила. Разом з тим окупант застосовував покарання смертю мирних жителів сіл і міст, криваві розправи над сотнями людей у тих випадках, коли в тій чи іншій місцевості появлялись партизани, відбувались диверсійні

⁷ Цит.: Косик Володимир. Україна під час Другої світової війни. 1938–1945. Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992. С. 149.

⁸ Ньорнберзький процес. Москва, 1958. Т. 3. С. 416.

акти чи напади на функціонерів влади, люди ухилялися від виїзду на примусові роботи до Німеччини, коли селяни не виконували так званого контингенту на зерно та інші сільськогосподарські продукти, коли переховували євреїв і т. ін.

У західноукраїнських областях нараховуються сотні сіл, в яких у 1942–1944 рр. німецькі окупанти чинили розправи над цивільним населенням, палили селянські обійстя і церкви тільки за те, що в околиці хтось замінував місток або ж був знайдений парашут. Тисячі українських і польських селян були вбиті в результаті німецьких каральних акцій на Волині. Тільки тут долі білоруської Хатині, французького Орадур чи чеського Лідіце зазнали десятки поселень. Це Кортеліси Ратнівського району Волинської області, де 22 вересня 1942 р. німецькі карателі вбили, замордували, спалили 1783 особи, а село знищили⁹. Приводом для розправи над мирним сільським населенням став напад радянського партизанського загону на поліцейську дільницю. Партизани нібито захопили “два кулемети, кілька автоматів і гвинтівок”. Але, “коли окупанти кинули на село регулярні есесівські частини”, зупинити їх не було кому¹⁰.

30 червня 1943 р. до с. Малин Острожецького району (тепер Млинівського) Рівненської області зайшли партизани С.Ковпака, “захопили 50 п. білої муки, 10 п. сиру” та й пішли. А 13 липня 1943 р. нагрянули німці, почалася розправа над мирними жителями. Близько 80 чоловіків, переважно чехів, загнали в церкву, інші групи людей – в школу, в клуню, хлів. Приміщення замкнули, обклали соломною, облили бензином і підпалили. Кому вдавалося вирватися з палаючих приміщень, по тих стріляли з автоматів. Було страчено 482 мирних людей, серед яких було 120 дітей віком до 10 років. За іншими повідомленнями в Малині тоді було вбито 740 чол., в тому числі 624 чехи і 116 українців¹¹.

В надвечір'я одного з вересневих днів 1943 р. над лісом, що біля с. Погулянка Маневицького району, з літака викинувся парашутист. А на другий день, 19 вересня, в село прибула колона німців. Розпочалися допити селян. Кількох загнали в клуню і спалили. Наступного дня, 20 вересня, село обстріляли з літаків. Люди тікали до лісу. А німці, які вдруге вдерлися в село, стали палити всі селянські садиби. З 50 хат лише одна недогоріла¹².

⁹ Державний архів Волинської області (далі ДАВО). Ф. Р-164. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 1.

¹⁰ Макарчук Степан. Нищення населення на Волині... С. 366.

¹¹ Там само; Сергійчук Володимир. Трагедія Волині. Причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Київ, 2003. С. 106.

¹² Вінок безсмертя. Київ: Політвидав України, 1988. С. 216, 258-261; ДАВО. Ф. 164. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 1-2.

Головним приводом німецької екзекуції над селом Молотків Ланівського району (колишнього Кременецького повіту), що була проведена 29 квітня 1943 р., послужило ухиляння сільської молоді від виїзду на примусові роботи до Німеччини. Схоплених чоловіків заганяли до сільської кузні, в якій і спалили живцем. Інших розстрілювали, кололи, різали в хатах, на вулицях, кидали в колодязі. Замордували 617 чол., спалили 255 дворів. Серед замордованих, за Ю. Туровським і В. Семашко, було близько 25 польських родин в кількості майже 100 осіб. На цій підставі згадані польські автори відносили молотківську трагедію на рахунок “злочинів українських націоналістів”, ніби не помічаючи, що було вбито тоді ще понад 500 українців¹³.

У час проходження радянсько-німецького фронту через Чортківський район Тернопільської області німці запідозрили жителів села Стара Ягольниця у симпатіях до Червоної армії. 12 березня 1944 р. село було оточене німецькими солдатами з усіх сторін і підпалене. Хто тікав, в того стріляли з автоматів, того кидали у вогонь. Так вбили і спалили 140 осіб. Так само трапилось у с. Швайківці того ж району, куди 27 березня 1944 р. вступила Червона армія, а 8 квітня повернулися німці і, за підозрою у сприянні червоноармійцям, вбили 28 мирних жителів села, 95 схопили і вивезли в Німеччину, спалили 40 господарств, дві школи, ще 32 людей поранили¹⁴.

Список західноукраїнських поселень, в яких німецькі окупанти чинили розправи над мирними жителями за підозрою у зв'язках з підпіллям, за погане виконання так званих контингентів сільськогосподарських продуктів, за ухиляння від виїзду до Німеччини, за порушення заборон на користування млинами і вітряками, а тим більше у випадках навіть одиничних нападів на німецькі установи, функціонерів чи солдатів, часто зовсім без відомої причини практично обіймав більше половини сіл Волині. Наприклад, в селах тодішнього Оликського (нині Ківерцівського) району було вбито в Одерадах 22 особи (більшість прізвищ українські: Кирилюк, Назарчук, Боярчук, Козак, Марчук, Остапчук, Багнюк, Денисюк та ін., хоч є Наврусевич, Бандура, Літвіцькі); в Жорнищах – 32 особи (за винятком імені Людвиг Сінкевич, всі інші прізвища українські: Смолин, Мартинюк, Дроздюк, Вашчук, Блоха, Козак і т.ін.); в Личанах – 37 осіб

¹³ Вінок безсмертя... С. 530-545; Turowski Józef, Siemaszko Władysław. Zbrodnie nacionalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu. 1939–1945. Warszawa, 1990. S. 50, 109.

¹⁴ ДАТО. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 108; Вінок безсмертя... С. 595.

(Ковальчук – чотири прізвища, Шестуха – шість прізвищ, Бражники Андрій, Наталка, Миколай, Сергійчук, Теслюк, Нагорний, є також Градиські, Ринькевич, Ярига); в Мощаниці вбито 52 особи, з них віком до 12 років – 14 дітей (прізвища: Поліщук, Лавринчук, Ільчук, Мирончук, Устянич, Дідович. Є також Василевські, Соколовські)¹⁵.

13 листопада 1943 р. гестапівці разом з українською поліцією за підозрою у зв'язках з антинімецьким підпіллям в районі села Рудники Маневицького району оточили польську колонію Обурки, пограбували майно, худобу, птицю, хліб, овочі, одяг, взуття, будинки спалили, а жителів 48 чол. як дорослих, так і дітей, розстріляли. Тіла похоронили в одній ямі. У списку розстріляних поляків, що зберігається в архіві, 23 чоловіки і 25 жінок, з того дітей до 15 років 20 осіб¹⁶.

Кривавою була розправа 6 жовтня 1943 р. над мешканцями с. Старосілля. Після бомбардування сімома літаками село було оточене і спалене. Вбито 117 осіб. В архіві подано повний список загиблих. За прізвищами – Гапончук, Оксенюк, Снитюк, Романюк, Зінчук, Єфімець і ін. – усі українці¹⁷.

Масштабними були німецькі каральні акції 2 листопада 1943 р. в Колках нинішнього Маневицького району. За підозрою в наявності партизанів селище бомбардували 5 літаків. Солдати гестапо і есесівці палили будинки. Всіх мешканців вбили, багатьох стріляли і кидали в палаючі будинки, в криниці, дітей кололи багнетами чи кидали об каміння. За наслідками акції загинуло 240 осіб. Всього ж у цьому містечку за час німецької окупації було знищено 3272 особи¹⁸.

Численними були жертви німецьких каральних акцій в Ковельському районі. Тут “німецькими окупантами і їх спільниками” в селі Доротище було розстріляно 30 чол., в тому числі 15 жінок і 12 дітей до 15 років, в с. Грушів – 39 чол., в с. Скулин – 75 чол., у списку яких 18 дітей до 15 років. Всі прізвища та імена українські. Список жертв с. Колодяжного містить 52 українські прізвища та імена (Божик, Савчук, Кушнерук, Гушенець, Кулик, Турчин, Поліщук, Сильчук, Ващук, Киндир і ін.); с. Облапи – 23 українські прізвища та імена; с. Заріччя – 28 українських прізвищ та імен; с. Васюшки – 13, с. Бахів – 28 (Грядковець, Олексюк, Столярчук, Призванюк, Миронюк і т.ін), с. Дубова – 29 (Черняк, Мацюк, Горбач, Самчук, Лазарук, Мишковець і т.ін.), с. Рокитищі – 33 (українські

¹⁵ ДАВО. Ф. Р-164 (Акти і списки вбитих і замучених в Оликському районі). Оп. 3. Спр. 10. Арк. 6, 7, 10-10 зв, 16-16 зв.

¹⁶ Там само. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 20-21

¹⁷ Там само. Арк. 46.

¹⁸ Там само. Арк. 2-2 зв.

і, можливо, польські прізвища), с. Билина – 73 (Колодюк, Сорока, Шевчук, Федосюк, Данелюк, Онищук, Батюк і т.ін), с. Перновичі – 31 прізвище та ім'я (Власюк, Назарук, Пиченюк, Дяків, Горбач і т. ін). У списку жертв у с. Тайкута – 38 осіб (у сучасному покажчику адміністративного поділу Волинської області не значиться), прізвища та імена яких є очевидно польськими (Лептицька, Козак Крися, Докуш Стах, Пачковський Владислав, Тичинський Іван, Тичинський Стасько, Зизюк та ін.)¹⁹.

У зведеному списку поселень Волинської області, в яких за роки німецької окупації були вбиті чи замордовані мирні жителі, подано 582 поселення і райони. Список, на жаль, не обіймає більших міст області, як наприклад Луцька, Ковеля, Володимира, Горохова, Ківерців, Камінь-Каширського. Незважаючи на це, навіть цей неповний список лічить більше половини всіх населених пунктів області. (Зараз в області обліковується близько 1100 населених пунктів. Є 313 сільрад, 21 селищна рада, 10 – міських). Звичайно, найбільші людські жертви припадали на містечка, в яких єврейське населення винищувалось поголовно. В Любомлі було вбито 6264 чол., в Рожищах – 6070, в Олиці – 5500, в Ратному – 5138, в Торчині – 4039, в Локачах – 3667, в Любешові – 2930, в Сенкевичівці – 1287, в Маневичах – 1064²⁰ і т.д.

Відомо багато випадків, коли німці розстрілювали українських чи польських селян і міських жителів за переховування євреїв, наприклад 1 березня 1944 р. у м. Самборі за такий “злочин” були страчені українці Крушковська Марія, Зубович Стефан, Качмар Марія, Масляга Анна, Назар Марія, Куляк Микола, Ковальчук Михайло, також без зазначення національності Дмитровська Софія, Суж Настя та ін.²¹

Німецька окупаційна влада у своєму ставленні до місцевого цивільного населення керувалася нацистською ідеологією, що окрім того поділяла всі нації на три категорії: нації-творці культури, нації-носії культури і нації-руйнівники культури. Нації-творці культури створили більшість культурних цінностей людства, включаючи державу. Нації другої категорії здатні лише запозичувати; руйнівники ж, не маючи власної держави, як наприклад євреї та цигани, заради власних інтересів здатні лише нищити цивілізаційні досягнення. Ця так звана ідеологічна аксіома лежала в основі політики і практики німецького фашизму щодо єврейського населення європейських країн. Як відомо, в Європі було знищено близько 6 млн. євреїв, в тому числі близько 200 тис. на території Західної

¹⁹ ДАВО. Ф. 164. Оп. 1. Спр. 119. Арк. 1-22.

²⁰ Там само. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 1-62.

²¹ Сусленський Яків. Справжні герої. Київ, 1999. С. 51.

Волині та близько 550 тисяч в українській Галичині. Політика німецького фашизму до національностей другої категорії, до якої, зокрема, відносили всі слов'янські народи, в роки Другої світової війни і на перспективу передбачала їх депортацію з територій, що призначалися для розширення життєвого простору німецької нації, штучне обмеження їх народжуваності і вимирання, максимальне використання фізичної праці, нищення голодом, а також під різними приводами пряме фізичне винищення. Ці засоби боротьби німецької окупаційної влади зі слов'янами широко реалізовувалися як на українських, так і на польських землях. Сотні тисяч юнаків і дівчат із західних областей України вивозили на примусові роботи до Німеччини, чим підривався людський продуктивний елемент на місці і в умовах підневільного становища переставав бути таким в Німеччині; польську і українську людність, починаючи з 1942 р., з багатьох місцевостей повітів українсько-польського етнічного пограниччя в Генеральному Губернаторстві – Замостя, Грубешів, Томашів, Білгорай, Люблін і ін. – виселяли, а на вивільнених засобами насильства територіях поселяли так званих фольксдойче, головним чином з числа тих, хто опинився в Губернаторстві після власного виселення з територій України за наслідками німецько-радянської угоди 1940 р.; свавільно застосовувалось покарання смертю цивільних людей за будь-яке невиконання вимог окупаційної влади, не говорячи вже про покарання за зв'язок з антинімецькими рухами. Зрозуміло, що для досягнення власних цілей окупаційна влада широко використовувала незгоди між політичними структурами окупованих народів.

Використання цивільного населення зі своїми реальними чи потенційними політичними противниками було дуже властивим для **радянських адміністративних і каральних структур**, що, безумовно, заслуговує окремого дослідження, в тому числі і на матеріалі західних областей України. Тут лише нагадаємо про деякі особливо експлуатовані радянськими органами напрямки і методи роботи з цивільним населенням з метою його залучення до боротьби зі своїми ворогами. В час вступу Червоної армії у вересні 1939 р. у Західну Україну радянське командування вдавалося до експлуатації природного незадоволення українського селянства польською владою, чиновниками, поміщиками і на тій основі стимулювало створення так званих революційних комітетів, закликало селян до боротьби з панами, підпанками, поміщиками і капіталістами. “Забирайте до своїх рук панську землю, випаси, луги і вигони... До зброї, товариші! Ми йдемо вам допомогти, вставайте проти панів – споконвічних ваших ворогів... До зброї, наші брати, ми з вами!” Створені в атмосфері подібних закликів ревкоми, так звана червона гвардія, червона міліція не раз вдавалися до безпідставних кривавих

розправ не тільки над тими панамі, яких бодай формально можна було б віднести до “ворогів народу”, але і над зовсім невинними людьми. Священик Максим Федорчук, який у вересні 1939 р. проживав в с. Романові недалеко від Луцька, у своєму щоденнику описав випадок розправи таких “червоних міліціонерів” із с. Романова над пасажирами двох авто чотирма польськими втікачами, що 20 вересня проїжджали селом. “Всі речі розграблено... Виводили тих, як виявилось польських інженерів, на катування до фігури на роздоріжжя. В дикунський спосіб знущалися над невинними жертвами. Ця картина зробила таке враження на всіх людей, що зі сльозами на очах всі розійшлися по хатах. В свідоміших селян відлетіла охота бути симпатиками комуністів”²².

Проте в 1939–1941 рр. найбільшого значення в політиці щодо цивільного населення радянська влада надавала ліквідації соціальної бази не тільки існуючої політичної опозиції, але і можливої в майбутньому будь-якої організованої антирадянської сили. Першочергове значення в такій ліквідації надавалося депортаціям тих соціальних елементів, які могли стати опорою таких сил. Досі радянські депортації із Західної України в 1939–1941 рр. вивчені недостатньо. Історики виділяють кілька хвиль депортацій. Перша масова була проведена в лютому 1940 р. за постановою Раднаркому СРСР від 5 грудня 1939 р., що охопила головним чином польських осадників, лісників та понад 100 тис. населення. Начальник ВТП ГУТАБ НКВС СРСР старший лейтенант Кондратов у квітні 1940 р. доповідав Берії, що із західних областей УРСР і БРСР виселено 139590 осадників у 115 поселень 21 східних країв і областей СРСР²³. Друга хвиля пройшла в ніч з 12 на 13 квітня 1940 р. за постановою Раднаркому СРСР від 2 березня 1940 р. і стосувалася сімей усіх поміщених у таборі і в’язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів, чиновників державного апарату, учасників антирадянських (практично всіх політичних нерадянських – С.М.) організацій і товариств; акція охопила понад 50 тис. осіб.

5 березня 1940 р. була прийнята постанова Політбюро ЦК ВКП(б), що “пропонувала” НКВС розглянути справи згаданих категорій військовополонених і ув’язнених “в особливому порядку із застосуванням до них вищої міри покарання – розстрілу”²⁴.

²² Данилюк Володимир. Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939–1944 років. Луцьк: Ініціал, 1995. С. 31.

²³ Там само. С. 20.

²⁴ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи. Матеріали. Спогади. Утръох томах. 1939–1945 рр. Львів, 1996. Т. 1. С. 91-94.

За згаданою постановою від 2 березня 1940 р., але конкретизованою інструкцією Раднаркому СРСР від 10 квітня 1940 р., 29 червня 1940 р. виселенню із західних областей підлягали біженці із окупованої німцями території Польщі. Найбільшу частину серед цієї маси (84,6%) становили євреї²⁵.

Крім згаданих, у 1940 р. були ще примусові виселення місцевого населення з 800-метрової приграничної зони вздовж нового західного та південно-західного кордону СРСР, що за офіційними підрахунками мали охопити 21212 родин або ж 102800 осіб. Для цих переселенців місцем постійного проживання визначалися колонії в Аккерманській (Ізмаїльській) області²⁶. 13 лютого 1940 р. РНК УРСР прийняв постанову про виселення людей з понад 30 сіл і хуторів Янівського, Жовківського і Немирівського районів. Згідно з постановами було виселено близько 17 тис. осіб²⁷. У червні 1941 р. проведено ще одну акцію виселення, яка охопила кваліфікованих робітників, заможних селян та інтелігенцію²⁸.

Десятки тисяч людей були арештованими. Професор Гжегож Мазур пише, що вже у 1939 р. в Західній Україні було арештовано 5406 поляків, 2779 українців та 1439 євреїв; в 1940 р. – 15518 поляків, 15024 українців та 10924 євреї; в 1941 р. – 1058 поляків, 5360 українців і 797 євреїв²⁹. Як відомо, майже всіх арештованих, які перебували в тюрми західних областей України, перед відступом Червоної армії в кінці червня 1941 р. розстріляно. Допускають, що було знищено близько 20 тис. осіб.

На жаль, історики не можуть назвати бодай приблизні, але дійсні числа жертв радянських репресій на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. Митрополит Андрей Шептицький повідомляв про 200 тис. репресованих українців лише по регіону української Галичини³⁰. Дуже великими є розбіжності у польській літературі при визначенні кількості

²⁵Карпус Збігнев. Втрати населення в Західній Україні в 1939–1941 рр. // Україна–Польща: Важкі питання. Матеріали V міжнародного семінару істориків... Warszawa: Tyrsa, 2001. Т. 5. С. 140–141.

²⁶Макарчук С. Втрати населення Галичини... С. 324.

²⁷Там само.

²⁸Кондратюк Костянтин. Втрати населення Західної України у 1939–1941 рр. // Україна–Польща: Важкі питання. Матеріали V міжнародного семінару істориків... Warszawa: Tyrsa, 2001. Т. 5. С. 157.

²⁹Mazur Grzegorz. Polityka władz sowieckich w stosunku do ludności Ukrainy Zachodniej w latach 1939–1941: historia i następstwa // Polska – Ukraina: trudne pytania. Warszawa: Karta, 2000. S. 34.

³⁰Гунчак Тарас. Втрати українців під час Другої світової війни // Сучасність. 1992. С. 35.

репресованих “польських громадян” за наслідками радянських репресій 1939–1941 рр. у польській літературі: від 388 тисяч чол., за радянською офіційною заявою польській стороні у жовтні 1941 р., до 2 млн. осіб, за підрахунками А. Головацького, чи 1684 тис. за оцінками польських емігрантських авторів³¹.

Звичайно, причини масштабних радянських репресій не можна пояснювати лише бажанням підризу соціальної бази можливих антирадянських рухів в майбутньому. Радянські репресії 1939–1941 рр. були органічною рисою тоталітарного політичного режиму.

З поверненням радянської влади у західні області України репресії проти цивільного населення, рівно ж як і різноманітне використання мирних людей з метою зміцнення тоталітарної влади набрали розмаху. Взявши курс на збройне і беззастережне придушення Української Повстанської Армії та оунівського підпілля, радянські каральні органи, а також військові частини і підрозділи, що залучилися до боротьби з УПА, вбивали при тому не тільки дійсних учасників антирадянського руху, але і тисячі людей, які не були ні вояками УПА, ні членами ОУН, ні навіть так званими симпатиками. За радянськими інформативними матеріалами, тільки протягом 1944–1945 рр. сили НКВС, НКДБ чи Червоної армії у всіх західних областях вбили 103313 чол., “затримали” – 110785, арештували членів ОУН – 8370 чол. У 1946 р., за тими ж даними, радянські каральні органи вбили 10774 вояків УПА, арештували 9541 чол., ще 6120 вояків вийшли з повинною³². Звичайно, УПА була багаточисельною армією. Але чи справді такою, щоб тільки в 1944–1945 рр. втратити аж 103 тисячі чоловік? Ті тисячі “заповнювалися” також і мирними людьми.

14 грудня 1944 р. у Рівному відбулася обласна нарада секретарів райкомів компартії, районних начальників НКДБ та НКВС, на якій обговорювались завдання боротьби з УПА і ОУН. У нараді брав участь начальник Українського штабу партизанського руху Тимофій Строкач, який тоді практично спрямовував військові дії радянських структур проти УПА і ОУН. У своєму виступі він, зокрема, сказав про Рівненську область: “...нема області, яка мала б більші результати боротьби з бандитизмом і більшу кількість одиниць формувань... Зараз чисельність цих 100 формувань – 10000 чол. Це збройні сили, які беруть участь в бандах”³³. Говорячи про дії радянських військових частин і підрозділів, що воювали

³¹ Карпус Збігнев. Втрати населення в Західній Україні... С. 140-141.

³² Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Львів, 1997. Кн. 2. С. 31, 286, 287.

³³ Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). Ф. 400 (Рівненський обком компартії України). Оп. 1. Спр. 31. Арк. 43.

з УПА, Т. Строкач критикував їх за те, що вони звітують за свої успіхи кількістю вбитих і захоплених рядових “бандитів“, але “в більшій мірі (“в большой степени”) в числі вбитих навіть і не бандити”³⁴. Т. Строкач такі факти намагався виправдовувати ніби тим, що в радянських спецгрупах і органах НКВС є спеціально заслані бандерівцями агенти, які мають завдання підбурювати населення проти радянської влади. “І ми маємо цілий ряд випадків, коли спецгрупи, проводячи операції, вбивають кого не треба. Необхідно подивитись, за чиїм завданням діють, і не розглядати це явище, як хитрість, небажання конвоювати затриманих”. Далі радянський керівник попереджував командирів спецслужб, що їх діяльність не буде оцінюватись за показником кількості вбитих “бандитів”: “ноль ціна вашій роботі, якщо не буде ні одного керівника банд, оунівського підпілля (серед вбитих – С.М.). Якщо ми не знищимо оунівського підпілля, не знищимо банд”³⁵. У даному випадку радянський керівник досить високого рангу, визнаючи вбивства радянськими спецгрупами “в більшій мірі... навіть і не бандитів”, все ж застерігав від такої практики. Принаймні, особисто йому вона не подобалась. В той же час один з найвищих радянських керівників Микита Хрущов чи не десятки разів на нарадах у Львові, Дрогобичі, Тернополі, Рівному закликав максимально використовувати мирних селян для морально підлої агентурної роботи в користь радянської влади. 14 січня 1945 р. в Рівному проходила обласна нарада партійно-радянського активу з питання “Про хід боротьби з німецько-українськими націоналістами”, у якій брав участь М. Хрущов. Чи не кожного другого промовця він перебивав запитаннями: “Скільки агентів?” Коли, наприклад, начальник Сарненського райвідділу НКВС Карпенко відповів, що в районі 58 агентів, М. Хрущов зреагував банально: “Что же так мало?... Если бы были агенты, то дело лучше бы шло”³⁶.

На наступній аналогічній нараді в Рівному, що відбулася 17 лютого 1945 р. М.Хрущов знову штовхав місцевих керівників на всіляке вербування і розширення таємної радянської агентури в селах області³⁷. До вербування агентів з числа селян М.Хрущов так само закликав на всіх нарадах у галицьких областях³⁸. При цьому як по волинських, так і

³⁴ Там само. Арк. 47.

³⁵ Там само. Арк. 49.

³⁶ Там само. Спр. 50. Арк. 19.

³⁷ Там само. Спр. 51. Арк. 5.

³⁸ Макарчук Степан. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА (за матеріалами 1944–1945 рр. з Дрогобицької та Львівської областей) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. Дрогобич, 2002. С. 76-77, 85; Його ж. Радянські методи розправи з бандерівцями // Галичина. Науковий і культурно-просвітницький часопис. Івано-Франківськ, 2001. №5-6. С. 323-361.

по галицьких областях фактично не прослідковується якоїсь особливої турботи радянських органів за життя завербованих ними ж проти оунівського підпілля і УПА агентів. На місце вбитих агентів методами шантажу, залякування шукали нових.

За даними начальника Рівненського обласного управління НКВС Трубнікова, до 1 січня 1945 р. в радянській агентурі області діяло 1565 агентів, в тому числі “резидентів”, агентів-маршрутників, “осведомителів” та інших³⁹.

Наскільки цинічними і антигуманними були радянські методи тиску на так званих агентів, може свідчити “одкровення” начальника Дрогобицького обласного управління НКВС генерала Сабурова на нараді в Дрогобичі 16 січня 1945 р.: “Ему пропадать не хочется, под расстрелом был, он вербуетя, но работает...Надо заставить агента работать честно. Не работает, сажать надо. Их надо заставить работать”⁴⁰. Т. Строкач орієнтував місцеві енкаведистські та кадебістські органи на використання в агентурних цілях навіть дітей, які можуть “подати величезне сприяння у ліквідації банд. Маленькі діти (ребятишки) в селі дуже багато знають, більше них ніхто не знає, знають більше, ніж старики”⁴¹.

Особливим засобом використання сільського цивільного населення в радянських розрахунках під час боротьби з загонами УПА та оунівським підпіллям була насильна депортація десятків тисяч сімей на Сибір, в райони заполярної Півночі та інші віддалені місця радянської імперії.

Цей засіб однаково застосовувався як в галицьких, так і у волинських областях. Тільки в 1944–1946 рр. у віддалені райони Півночі і Сибіру було виселено: з Тернопільської області – 3780 чол.; з Дрогобицької – 5272, зі Станіславської – 5590, із Львівської – 5972 чол., з Волинської області до 1 жовтня 1947 р. – 8938, з Рівненської до тої ж дати – 11563 особи⁴². Але особливо масові виселення були проведені вже пізньої осені 1947 року.

Із запідозрених сімей в тому, що хтось з їх членів є у підпіллі чи в УПА, спочатку брали розписки із зобов’язанням вплинути на учасника організації вийти з підпілля. У випадку невиконання зобов’язання сім’ї підлягали виселенню. Вже до початку 1945 р. з Рівненської області виселено 507 сімей “бандитів”, а з 9000 сімей взято підписки з альтерна-

³⁹ ДАРО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 50.

⁴⁰ Макарчук Степан. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА... С. 77.

⁴¹ ДАРО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 62.

⁴² Макарчук Степан. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни... С. 342; Його ж. Нищення населення на Волині... С. 379.

тивною умовою: або вони забезпечують розкриття підпільника (вихід з повинною, розкриття місця його знаходження, передання радянським органам і т. ін.), або вони будуть виселені⁴³. Не цуралися радянські структури, так само, як і німці, у власних тактичних цілях натравлювати українців на поляків і навпаки. Так робили керівники радянської партизанки на Поліссі та радянські державні структури вже після вигнання німців. Практично всі “радянські” польські партизанські загони на Поліссі, також в лісостеповій Волині, в Галичині залучалися насамперед для “розгрому банд українських буржуазних націоналістів”. Наприклад, за джерелами радянського походження, партизанський загін, очолюваний П.К. Кундіусом, в якому поляки становили 90% складу, за час німецької окупації нібито знищив “3 гестапівців, 3 паровозних машиністів і кочегарів, 26 німецьких солдатів, 4 німецько-українських поліцаїв, сільського старосту-зрадника, 13 офіцерів гестапо, помічника губернатора Львівської області (?!), 447 україно-німецьких націоналістів-бандерівців (!), 6 керівників бандерівців, 32 німців-есесівців”⁴⁴. Отже, 75 німців і 461 українців. Навіть, якщо ця статистика є відображенням бравади прорадянського партизанського руху, вона все ж відображає, проти кого найперше був спрямований той рух.

Вкотре доводиться констатувати, що у боротьбі з українським рухом, особливо з українським підпіллям, радянська влада, декларуючи на кожному кроці рівноправність націй і народностей, все ж головним чином спиралася на росіян або ж на інших неукраїнців. Наприклад, депортацію 10-13 лютого 1940 р. із Львівської області здійснювали так звані “трійки” у такому складі: у Бібрці Сокальського району – Черпаков, Малишов, Леонов; у Бродівському – Євграфов, Саркісов, Нусімович; у Городоцькому – Матвеєв, Уфланд, Чуніхін; у Любачівському – Кононов, Петров, Пишкін; в районі Львівської “трійки” № 9 – Хомутов, Алафедров, Хохряков і т.д. Правда, у складі “трійок” траплялися українські прізвища на зразок Кононенко, Губаренко, Гробовенко, але зовсім не так часто, як вони мали б виступати в Україні⁴⁵. Станом на грудень 1944 р. у Рівненській області начальниками районних відділів НКВС та НКДБ були: в Корецькому районі Попов, Корнишев; у Тучинському – Селіванов, Храмцов; у Гощанському – Долганов, Краснопоров; у Людвиполь-

⁴³ ДАРО. Ф. 400. Оп. 1. Спр.51. Арк. 8, 49-50.

⁴⁴ Львівщина у Великій вітчизняній війні... С. 166-167.

⁴⁵ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Львів, 1993. Кн. 1. С. 57-58.

ському – Антіпов, Трубніков; в Острожецькому – Пеканов; в Клеванському – Пронін; у Морочненському – Емаз, ще в одному районі – Брагін. Це прізвища виступаючих на обласній нараді 14 грудня 1944 р.⁴⁶

Треба сказати, що і серед присланих у західні області росіян були такі, які не схвалювали радянської національної політики. У вересні 1944 р. радянська служба держбезпеки фіксувала висловлювання завідуючого базою Рівненського змішторгу прибулого зі східних областей Сергія Кузнецова. Він говорив: “ОУН–УПА – це не банда, а люди, які борються за свою самостійність і незалежність. Їхня боротьба правильна, адже в Сталінській Конституції сказано, що кожна республіка, яка бажає вийти зі складу СРСР, може бути самостійною і сама собою управляється. От через те то бандерівці і ведуть боротьбу. Вони не хочуть, щоб ми тут командували, а хочуть самі управляти своєю країною, за що і ведуть законну боротьбу. Радянська ж влада незаконно знищує бандерівців”⁴⁷.

Після проходження радянсько-німецького фронту через західні області органи НКВС, з метою залучення цивільного населення до боротьби з оунівським підпіллям та загонами УПА, почали організовувати так звані “истребительные батальоны” – ИБ. З явною метою використання напружених стосунків між польським і українським населенням в інтересах радянської влади до тих загонів активно залучалися саме поляки. Найбільше це було властивим для Тернопільської області, де станом на 1 січня 1945 р. на 4232 “бійці” ИБ було 2910 (54,4%) поляків, а в деяких регіонах їхня частка сягала 80%⁴⁸. Як відомо, бандерівці рішуче карали тих українців, які погоджувалися служити у “винищувальних батальйонах”. Зрозуміло, що так само вони ставились і до “стрелків”-поляків, а це поглиблювало і без того значну українсько-польську ворожнечу.

Як відомо, у 1944–1945 рр. різні низові радянські ланки – кагебістські, енкаведистські, а навіть заготівельні – дозволяли собі такі злочинні дії проти мирного населення, які не вкладалися навіть в тоталітарну мораль військового часу. У рідному селі доповідача (Дуліби Гощанського району на Рівненщині) взимку 1945 р. якась озброєна група, що прибула з райцентру, ціпами “замолотила” селянина Дикала Олександра на току його ж клуні. Під весну того ж року озброєні районні функціонери на хуторі Гай насилували жінок.

⁴⁶ ДАРО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 15-50.

⁴⁷ Там само. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 100.

⁴⁸ Ткачов Сергій. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. Тернопіль, 1997. С. 139.

Звичайно, ідеологічні засади радянської політики щодо місцевого населення західних областей України не були орієнтовані на його нищення, більше того, вся діяльність радянських органів трактувалась як така, що служила інтересам того населення. Насправді ж, людські жертви від радянських дій у західних областях України за роки війни були не меншими, ніж жертви років німецької окупації.

Розгалуженими організаційно, відносно чисельними за своїм складом, так само відносно єдиними за своїми політичними цілями були на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни **польські підпільні політичні та військові структури**. Провідна роль серед них належала Związku Walki Zbrojnej (ZWZ), який у лютому 1942 р. реформувався в Armię Krajową (АК). Остання перебувала під політичним керівництвом Delegatury Rządu, тобто місцевої підпільної політичної креатури польського емігрантського уряду в Лондоні. Окрім військової гілки – Армії Крайової, що перебувала у віданні Delegatury Жонду, в підпорядкуванні останнього була також нелегальна Państwowa służba suwільna – розгалужена сітка управління польськими громадами Галичини і Волині в містах, селах, колоніях. Поряд з нелегальними структурами продержавницького характеру діяло чимало громадських, як наприклад Народова організація військова, Народова організація військова жінок (Kobiet), Незалежницький Конвент (Konwent Niepodległościowy) та ін.

Соціальною базою для названих та деяких інших польських підпільних структур було польське населення західних областей України, яке за час існування Другої Речіпосполитої у порівнянні з передвоєнним періодом суттєво збільшилось. Якщо за першим Всеросійським переписом населення 1897 р. у західних повітах Волинської губернії, які за Ризьким миром відійшли до Польщі і склали Волинське воєводство, проживало 113 тисяч римо-католиків (7,1% від всього населення), немала частка яких належала до україномовних (“малорусского наречия”), то за Другим польським переписом населення 1931 р. на тій же території проживало вже 333,9 тис. римо-католиків, або 15,5% від всього населення. Дещо повільнішим було зростання польського населення і на території історичної Східної Галичини, тобто історично української. За австрійським переписом 1900 р. у Східній Галичині числилось 1074,7 тис. римських католиків (22,7% від всього населення), релігійна приналежність яких найбільш ймовірно відповідала їхній приналежності до польської національності, а в 1931 р. на тій же території проживало 1630,4 тис. римо-католиків (29,9% всього населення). Отже, за третину століття на Волині число поляків (римо-католиків) зросло на третину, а у Східній Галичині – на 51,8% (на 555,8 тис. чоловік). За той же час чисельність українців в

Західній Волині хоч і піднялася з 1115 тисяч до 1509,5 тис., їх частка серед всього населення навіть впала з 69,8% до 69,2%. В українській Галичині приріст українців за період з 1900 р. до 1931 р. склав всього 214,7 тис. або ж 7%, але їхня частка серед всього населення скоротилася до 59,1%. Іншими відносно чисельними національними групами на Волині у 1931 р. були євреї (за конфесійною ознакою приналежності до юдейської релігії) – 211,8 тис. (9,7%), німці – 47,1 тис. (2,1%), чехи – 30,9 тис. (1,8%), росіяни – 23,6 тис. (1,1%). В українській Галичині в 1931 р. проживало 563,2 тис. євреїв (10,3%). 0,7% населення припадало на німців, чехів, вірмен⁴⁹.

Як відомо, польський уряд в Лондоні і підпорядковані йому структури в Західній Україні, незважаючи на повну воєнно-політичну поразку 1939 р., не допускали права українців не тільки “національних”, але і “радянських” на власну державність також і на території Галичини і Волині. Їх позиція у питанні так званих Східних Кресів була до примітивності однобокою. Лідери польської політики взагалі не брали до уваги нових реалій, як наприклад, українського національного руху, або тим більше позиції Радянського Союзу. Владислав Сікорський ще до нападу Німеччини на СРСР зробив такий напис на письмових пропозиціях Бенеша вести полеміку з приводу східних границь: “Коли про Польщу мова, наші границі були і є здефінізованими. Піддавати їх сумніву, то не послуга союзника, а ворога. В 1923 р. зробив визнання східних границь. Було б безумством (szaleństwem) гадати, що тепер буду їх захитувати... Справа границь, з якими Польща ввійшла у війну, взагалі не підлягає дискусії”⁵⁰.

Ризький мир 1921 р., ухвала Ради Амбасадорів 1923 р., які українська думка – і в “верхах”, і в “низах” – вважала історичною несправедливістю, наругою над національними прагненнями української нації, у польській “східній” політиці продовжували вважатися висхідними.

В досягненні цілей такої політики польський лондонський уряд, його Делегатура в краї, структури АК та інші ланки польського підпілля у Західній Україні могли спиратися лише на польську національну меншість в Галичині і на Волині та ще на зовнішні сили, зокрема на Англію та США. Польські структури, звичайно ж, усвідомлювали те, що поляки є хоч і значною, але все ж меншістю серед населення Західної України, де українці становлять близько двох третин населення, а в

⁴⁹ Макарчук С.А. Етносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львів: Вища школа, 1983. С. 19-57, 114-154.

⁵⁰ Cit. Korpalska Walentyna. Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna. Wydanie drugie. Wrocław-Warszawa-Kraków-Łódź, 1988. S. 225.

сільській місцевості ще більше. Та надію покладали на вищу національну свідомість поляків, вищу організованість, більшу частку професійних військовиків серед польського населення і т. ін. Ставилось завдання, щоб орієнтація на відновлення польської держави також на західноукраїнських землях стала власною для кожного кресового поляка. Активну роботу в цьому напрямку проводили служителі римо-католицького костьолу, часто свідомо налаштовуючи поляків проти українців. Так, ксьондз Кранц в Острозі говорив про свою діяльність: “Я мав великий вплив на поляків не тільки в костьолі, але й поза його стінами. Моє слово – це слово Бога для поляків”. Серед тих “божих” слів була і заборона одній польці взяти за куму українку. Таке бажання він назвав зрадою католицької релігії⁵¹.

Під впливом цілеспрямованої пропаганди у маси польського населення формувалося переконання не просто про його природне право проживати на місцях свого розселення в західних областях України, а про те, що ці терени є відвічною польською землею. Особливо частими в такому дусі стали висловлювання поляків у 1944 р. після підписання українсько-польської угоди від 9 вересня того ж року. У згаданому вже Острозі поляк Станіслав Козловські реагував на угоду так: “Радянський уряд хоче виселити нас передчасно, до закінчення війни, а потім скаже, що поляків тут нема, і через це може пропасти споконвічна польська земля”⁵².

З амвонів костьолів ксьондзи Клесова, Рокитного, Сарн нагадували полякам, що Полісся “земля наша”⁵³. Такими ж закликами радянські служби звинувачували багатьох польських служителів костьолу Львова⁵⁴.

Незважаючи на заклики польських підпільних структур і костьола до польського населення Волині і Галичини міцно триматися місць свого проживання, перед небезпекою збройних нападів з боку українських боївок в багатьох випадках польське населення вже від весни 1943 р. все ж залишало свої обійстя і тікало в сторону Польщі. Про це свідчать деякі непрямі дані з 1944 р. Наприклад, у жовтні 1944 р. радянські органи вже мали справу із значною кількістю польських ребіженців з Буського, Краснянського та Глинянського районів. В одному з повідомлень йшлося про прибуття 25 вересня 1944 р. з Польщі у згадані райони аж чотирьох ешелонів з такими ребіженцями⁵⁵. 30 вересня 1944 р. серед інших в

⁵¹ ДАРО. Ф. 400. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 33 зв.

⁵² Там само. Арк. 81.

⁵³ Там само. Арк. 82.

⁵⁴ ДАЛО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 5-6.

⁵⁵ Там само. Спр. 63. Арк. 45.

с. Петричі Краснянського району (тепер Буського району) прибув такий ребіженець Броніслав Темірські. Але після приїзду, як сказано в документі, “бандити” вбили його матір і забрали до лісу його зятя. Б. Темірські після цього заявляв: “Я проживав в с. Петричі весь час. В 1943 р. виїхав в Польщу, через те, що мене заставили бандерівці. Тепер, коли прийшла Червона армія, я вважав, що бандерівців нема і приїхав. Коли ж убили мою матір, я в Польщу не поїду, а піду в Червону армію і буду бити німців і бандерівців”. 10 серпня 1944 р. один з командирів УПА Гайдамака у своєму звіті писав про масові повернення поляків у Любачівський повіт⁵⁶. У с. Синевидне Вижне на 6000 мешканців було 500 поляків. У травні 1943 р. оунівські структури направили кожному полякові повідомлення про вимогу виїхати із села. Всі до одного виїхали, ніхто не був вбитий. Звичайно, що обліку таких біженців 1943 р. ні з Галичини, ні з Волині не проводилися. Можна лише допускати, що з Волині і Галичини у 1943 р. стихійно виїхали за Буг і за Сян десятки тисяч поляків.

Ці втечі поляків не входили в розрахунки польських політичних структур. Останні, коли усвідомили небезпеку активного залучення розпорошеного по окремих селах і колоніях польського населення для протистояння українському рухові проти польських претензій на західноукраїнські землі, повели роботу, спрямовану на переселення польського населення з розкиданих сіл і колоній у міста, містечка чи великі польські колонії і творення у поселеннях значного скупчення поляків збройної самооборони. Вважалося також, що в містах і містечках, де стояли німецькі військові загони, польське населення буде під їхньою охороною. Проте більшою ставала небезпека вивезення поляків на примусові роботи до Німеччини.

Найінтенсивніше переселення поляків з віддалених сіл і колоній у наперед визначені пункти відбувалося весною 1943 р. Поляки покидали свої хати і перебиралися в Луцьк, Острог, Дубно, Межиріччя, Шумськ, Березно, Торчин, Мізоч, Пшебраже (нині с. Гайове) Ківерцівського району і багато інших. В документах німецького, польського та українського походження збереглося чимало відомостей про окремі епізоди з життя таких польських скупчень, з організації оборони, вилазок на українські села, важкі умови проживання. В Мізочі, наприклад, зібралося багато польських родин з таких сіл, як Будераж, Гурби, Тульча, Замлине та інші.

⁵⁶ Там само. Арк. 44; Спр. 70. Арк. 58, 60-61.

Тим не менше, коли в містечку зменшилась німецька військова залога, в ніч на 26 серпня 1943 р. на нього був вчинений напад загону УПА⁵⁷.

У Великих Межирічах (тепер Корецького району) скупчилися поляки з тодішніх (радянських) районів Межиріцького, Тучинського, Людвипільського, на території яких полишали свої господарства. Після переходу радянсько-німецького фронту на початку 1944 р. вони працювали в колгоспі ім. Ватутіна, організованому на базі штатгута, що діяв при німцях⁵⁸. На залізничній станції Антонівка Березнівського району зібралось близько трьох тисяч поляків⁵⁹. (Напевне, дані про кількість зібраних на станції поляків перебільшені). Загони озброєних поляків із таких “пляцувок” вже в час максимального загострення українсько-польського протистояння робили виїзди в польські колонії, щоб евакуювати тих поляків до “пляцувок”, що мали посилену самооборону, або ж забрати полишене майно. В.Семашко і Ю.Туровські, наприклад, подають, що 5 червня 1943 р. загін польської самооборони в кількості двісті чоловік із Пшебража, в якому зосереджувалось нібито аж 18 тис. поляків, здійснив евакуацію до Пшебража польських сімей із сіл Тераж, Голодниця, Мар’янівка, Рудники, Дмельно. Від весни 1943 р., після того, як близько 5000 поліцаїв-українців Волині⁶⁰ полишили німецьку службу і перейшли в ліси, в УПА на послугах німецьких окупантів в містах і містечках перебували головним чином польські поліцаї. Вони не раз робили напади на українські села, вбивали українських селян, зокрема в місцевостях, де були спалені садиби польських селян чи колоністів. Дії польських поліцаїв рівно ж, як і боївки самооборони, також підрозділів АК щодо українського цивільного населення були не менш жорстокими, кривавими і злочинними, ніж дії підрозділів УПА стосовно поляків. 6 липня 1943 р. польські поліцаї з Острога у селі Хорів схопили селянина Басюка, українця, відвезли його під ліс і там розстріляли. Того ж дня авто польської поліції прибуло на Бродівські Хутори Острозького району. Поліцаї схопили господаря Аврама Деркача та його синів Василя й Івана і повезли з собою. Наступного дня недалеко від хуторів люди

⁵⁷ ДАРО. Ф. Р-289 (Акти комісії з розслідування злочинів...) Оп. 1. Спр. 2. Арк. 5; Семашко. В. і Е. Вказ. праця. С. 577-580.

⁵⁸ Там само. Ф. 400. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 75.

⁵⁹ Там само. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 35.

⁶⁰ Кенсік Ян називає 12 тис. українських поліцаїв. Див.: Kęsik Jan. Ogólny bilans strat ludności w wyniku polsko-ukraińskiego konfliktu narodowościowego w latach II wojny światowej // Polska-Ukraina: trudne pytania... Warszawa: Karta, 2002. Т. 9. S. 40.

знайшли трупи всіх трьох. 7 липня польські поліцаї в с. Стійло-Бір спалили господарство Антона Білоуса⁶¹.

Польські підпільні політичні і військові структури типу Делегатури Жонду, командування АК, особливо диверсійно-терористичний відділ командування АК у своєму ставленні до українського визвольного руху, рівно ж як і до всього цивільного населення, не хотіли прислухатися до будь-яких українських вимог чи аргументів. І це виходило не тільки від місцевих “кресових” шовіністичних сил. Така лінія рекомендувалася польським політичним керівництвом зверху. Спеціальним листом від 19 квітня 1943 р. лондонський уряд роз’яснював командирам обшару III Армії Крайової, що при переговорах з українцями їм не слід обіцяти в наслідок повоєнного врегулювання автономію, а щонайбільше – рівні громадянські права у Польській державі⁶².

В руслі аналогічних політичних установок польські озброєні боївки вже у 1942 р. вбили відомих українських громадсько-політичних діячів сенатора з Підляшшя за часів Польщі Івана Пастернака, посла з Грубешівської округи Семена Любарського, посла від Холмської округи Павла Васильчука, активістів громадського життя Якова Войнаровського, священника Павла Мелешу та інших⁶³. Восени 1942 р. в Генеральному Губернаторстві від рук польських боївок загинуло близько 400 українців⁶⁴. Ці польські розправи над українцями відбувалися задовго до того, як у структурах ОУН з весни 1943 р. перемогла орієнтація на максимальне усунення польського людського елемента із західних областей України. Те, що поляки чинили криваві розправи над українським населенням визнав на допиті в НКДБ Львівської області восени 1944 р. арештований керівник Польської Служби Цивільної – Делегатури Жонду Островскі. Він говорив: “... українські націоналісти в особі своїх бойових загонів, так звана УПА, громили і знищували польське населення, з другого боку, поляки платили їм тим же”⁶⁵.

Про масові криваві розправи польських боївок АК, польської поліції над українським цивільним населенням доповідач писав у кількох своїх

⁶¹ ДАРО. Ф. Р-22 (Рівенський гібетскомісаріат). Оп. 1. Спр. 53. Арк. 41, 51, 56.

⁶² Луцький Олександр, Науменко Кім. Уроки Другої світової війни // Львів. Історичні нариси. Львів, 1996. С. 480.

⁶³ Салюк І.М., Горний М.М. Історична Холмщина в описах, дослідженнях і спогадах. Львів, 1996. С. 127-128.

⁶⁴ Zbierski Andrzej, Próby współpracy środowisk polskich i ukraińskich w latach 1939–1947 // Polacy o Ukraińcach. Materiały z sesji naukowej pod Red. Tadeusza Stegnera. Gdańsk, 1993. S. 167.

⁶⁵ ДАЛО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 110; Спр. 230. Арк. 86.

статтях, зокрема доповіді-статті про нищення населення на Волині в роки війни, яка в цьому році в дещо скороченому варіанті вже вчетверте (в цей раз без відома автора) була опублікована в числі 28 незалежного культурологічного часопису "І" під тематичним заголовком "Волинь 1943. Боротьба за землю" (С. 118-207). Автор на основі матеріалів радянських районних та сільських комісій з розслідування злочинів німецьких окупантів та "їх пособників" в селах і містах Волинської, Рівненської та інших областей, а також на основі інших архівних та опублікованих документів ілюстрував багатьма прикладами, як "польські банди", "польські націоналісти" за термінологією документів розправлялись з українськими селянами, з дітьми, з жінками, з старими і молодими. У відповідному документі навпроти 20 імен і прізвищ з 22 вбитих за час німецької окупації по Задибській сільраді Турійського району є примітки: "задушений", "зарубаний", "замучений", "спалений" "польською бандою"; по Озерянській сільраді того ж району загинуло 54 мирних жителів, з яких німцями було вбито двох, а 52 "замучено" "польськими націоналістами"; по Свинарській сільраді із 46 вбитих 44 понесли смерть – "вбиті", "замучені" – "з рук польських банд" і т.д.⁶⁶ З рук поляків так само в селах Любомльського району загинули сотні селян: в с. Замостечі – 48 осіб, в с. Бабаці – 48, в с. Штунь – 92, в с. Запілля – 83, в с. Рівному – 68⁶⁷. Багато образних ситуацій, при яких гинули українські селяни Волині наводить у своїх "Зошитах" волинський краєзнавець Ярослав Царук, який велосипедом об'їхав сотні сіл Володимирського та інших районів. Вкрай жорстоко поведилась польська поліція на німецькій службі, яка з весни 1943 р. чинила особливо криваві розправи в селах Волині. Один лише приклад: 20 травня 1943 р., тобто ще за два місяці до спалаху українських нападів на польські поселення, в с. Нехворощі Володимирського району польська поліція при спокійному спогляданні німців вбила Зиновію Карп'юк – 51 рік, Катерину Карп'юк – 52 роки – і спалили тіла в її хаті. Були вбиті і спалені в їхніх же хатах Ірина Тарасюк – 33 роки, її син Андрійко – 3 роки, свекруха Ірини Петруня – 95 років. Вбили і спалили жінку Михальчук, Уліяна Тарасюка, сім'ю Панаса Максимюка з його дружиною, дочкою і матір'ю схопили і повезли до Володимира, де пізніше розстріляли. Того ж дня, 20 травня, польські поліцаї, їдучи з села Нехворощі на Володимир, заїхали в с. Хмелів, в якому вбили Параску Хом'юк – 33 р., її матір Теклю – 53 р. і обох спалили в клуні (син Теклі Василь був в цей час в українських повстанцях, про що очевидно, знали

⁶⁶ Макарчук С. Нищення населення на Волині... С. 375.

⁶⁷ Там само. С. 376.

поляки). Крім сім'ї повстанця в селі вбили Никипора Захватка – 80 р., Арсена Захватка – 70 р., Григорія Киюка вбили та кинули в річку. Вбили і спалили в запалених будівлях Євдокима Маслюка, Семена Подоляка (безногого інваліда Японської війни), Андрія Куневича – 30 р., його дружину Агафею – 26 р., їхню донечку Клавдію – рік і два місяці від народження⁶⁸.

На жаль, українські історики спеціально не аналізували жертв цивільного українського населення з рук польських збройних загонів і в Галичині. Польський дослідник Гжегож Грицюк подає, що до липня 1944 р. поляки замордували в Галичині 521 українця. Він називає села Шептиці, Купновичі, Розділовичі, Хлібовичі, Свірські Сороки біля Старого Села, де відбувалися вбивства українців. Особливо кривавим було вимордування польським військовим відділом 48 українських фірманів з Поршни, Підтемного, Шоломії⁶⁹.

Цікаво відзначити, що українські дослідники чи не кожного разу, описуючи українсько-польський збройний конфлікт на Волині, подають відомості, за якими українські жертви з рук поляків перевищують жертви цивільного польського населення. За підрахунками згаданого Ярослава Царука, у 82 населених пунктах, в тому числі хуторах Володимирського району з рук поляків загинуло 1233 українців, українські ж боївки в тому ж районі вбили 616 поляків. Владислав і Єва Семашки, як підрахував той же Я. Царук, подали, що у Володимирському районі від рук українців загинуло 2532 поляки, а поляки мовляв, вбили в тому районі всього 49 українців⁷⁰. Втрати українців у всіх випадках взаємних нищень мирних людей на Волині за неповною їх оцінкою 1943 і 1944 рр., наведеною у книжці В. Сергійчука “Трагедія Волині”, становили 4910, втрати поляків – 2430 осіб⁷¹.

В автора ж передмови до видання Владислава і Єви Семашків професора Ришарда Шавловського співвідношення польських і українських жертв взагалі дивовижне: “українські націоналісти” вбили на Волині 50-60 тис. поляків – поляки ж вбили 100 українців та ще 300 їх загинуло під час нападів на польські села і колонії⁷².

⁶⁸ Царук Ярослав. Зошит 8. С. 121-125 (рукопис).

⁶⁹ Hryciuk Grzegorz. Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941–1945 // Polska – Ukraina: trudne pytania. Warszawa, 2000. Т. 6. С. 279, 290, 294.

⁷⁰ Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich... S. 20, 28.

⁷¹ Сергійчук Володимир. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Київ: Укр. вид. спілка, 2002. С. 136-138.

⁷² Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich... S. 20, 28.

Не інакше, як писав це не професор-вчений, а просто шовініст. Згаданий вже Ярослав Царук позиції поляків на Волині в час війни дав наступну оцінку: “Німець став наче осторонь, поляки вели себе тут, як господарі, неначе Волинська земля була їхньою, а українці були пришельцями, вони вели себе згорда, як усі загарбники, що вміли, навчились це робити на протязі довгих літ нашого поневолення. Поляки були згуртовані, мали своїх офіцерів, зброю, свою донедавна державу – хоч і слабеньку, але протягом цілих 20 років”. Так “згорда” дивиться на волинську трагедію 60-річної давності сучасний польський професор Шавловський. Жертви ж українців, внаслідок тієї трагедії, не варті навіть уваги!

Коли говоримо про жертви українців з рук поляків в роки війни, з уваги не може зникати трагедія українців на Холмщині протягом всіх років війни, аж до зловісної акції “Вісла” 1947 р. Не будемо вдаватися в перебіг подій на Холмщині. Наведемо лише цитати з “Прохання” “До верховного маршала СРСР Йосифа Віссаріоновича товариша Сталіна” від “представників сталих мешканців громад Грубешівського і Томашівського повітів на Холмщині”, датованого 2 серпня 1944 р.: “Банди поляків вночі окружали наші села, до тла палили наші домовства і мордували всіх з наших людей, кого лиш напїткали. Так, цілком до тла випалено більші оселі Сагринь, де вимордувано перешло 720 людей, Турковичі – 600 людей, Мирче – 160 людей, Новосілки – 120 людей, Ліски – 80 людей, Стенятин – 63 людей, Телятин – 35 люда і багато, багато інших сел... Спалено разом перешло* 150 сел і вимордувано до 4500 людей... Людям видирано очі, жінкам відрізувано груди і розпорювано животи, дітей рубано сокирами... Нас не мордували поляки з Варшави чи з Кракова, нас мордували і палили наші села наші сусіди осадники... Покірно просимо Тебе, батько-маршал товариш Сталін, визволь нас з нової неволі та приєднай нас з нашими землями одвічно українськими холмськими землями до материнських українських земель СССР”⁷³.

Втрати українського цивільного населення, внаслідок діяльності польських військово-політичних структур на західноукраїнських землях, однак не дають підстав позитивно оцінювати політику і дії щодо цивільного населення **українських організацій та бойових підрозділів**.

Як відомо, Організація Українських Націоналістів Самостійників Державників або ж бандерівців поділяла постулати інтегрального націо-

* Перешло (полонізм) – приблизно.

⁷³ ДАЛО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 42-43.

налізму, тобто такого, який прагнув до свого виключного становища в громадсько-політичному житті нації, усунення з того життя всіх інших партій і організацій, охоплення своїм впливом та ідеологією всього суспільства, поборювання в суспільстві ідей і рухів, що не поділяли постулатів націоналізму. Ці, по-суті, тоталітарні устремління ОУН до домінуючого становища в українському суспільстві не витримали випробування в складних умовах німецької окупації. Через це вже від серпня 1943 р., зокрема від III Надзвичайного Великого Збору ОУН (бандерівців) і в більшій мірі з утворенням у липні 1944 р. Української Головної Визвольної Ради почали переоцінюватися. Але до 1943 р. практичні дії ОУН як політичної сили українського суспільства, як організатора Української Повстанської Армії чітко відображали ідеологію саме інтегрального націоналізму. Керуючись нею влітку 1943 р., оунівські політичні і військові структури бандерівського напрямку силовими методами підпорядкували собі військові підрозділи Української Повстанської Армії Тараса Бульби (Максима Боровця). Після того Т. Бульба для решти вірних йому загонів взяв назву “Українська Народно-Револьюційна Армія”⁷⁴. Так само до УПА під зверхністю ОУН були приєднані мельниківські збройні відділи на Волині⁷⁵.

Проте ОУН тоталізувала не лише військові сили. Очевидними були наміри і дії, спрямовані на підпорядкування своїй волі громадського життя і поведінки цивільних людей. ОУН прагнула, щоб її політичні цілі стали зрозумілими широкій народній масі. З цією метою ідеологія і політика ОУН пропагувалася серед населення шляхом організації виступів кращих промовців партії перед церквами після закінчення богослужінь, поширення по селянських дворах тематичних листівок та інших друкованих і машинописних матеріалів, що часто закінчувалися закличками: “Хай живе Українська Соборна Самостійна Держава!”, “Геть Москву і Берлін!” та ін., шляхом організації масових похоронів підпільників та вояків УПА, які загинули в боротьбі з німецькими окупантами, червоними партизанами та боївками АК. На цвинтарях після відправи заупокійного молебню перед емоційно налаштованою масою кожного разу виступав промовець від ОУН чи від УПА. То були незвичайно впливові промовці, що піднімали національний дух народу, вселяли віру у перемогу, надію на здобуття Української незалежної держави. При

⁷⁴ Киричук Юрій. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років XX століття. Львів, 2000. С. 63.

⁷⁵ Там само. С. 71.

опусканні домовини в могилу боївка УПА, до цього часу замаскована за кущами цвинтаря, салютувала на честь героя. Ще й сьогодні можна дивуватися, як в тих умовах ОУН зуміла виплекати таких високих майстрів дієвого слова. Для національного просвітництва мас активісти ОУН організовували урочисті вечори, присвячені Шевченківським дням, героям Крут та іншим подіям з історії України, із залученням свого роду підпільної патріотичної художньої самодіяльності.

Молодь широко залучалася до читання художньої літератури історико-патріотичного спрямування, в тому числі українських, берлінських та празьких видань, які, до речі, ще до початку 1943 р. надходили окремим селянам від українських полонених з польської армії, які вже як сільськогосподарські чи промислові робітники працювали в Німеччині. Молодь захоплювалася народнопісенною стихією героїчної тематики. Одні пісні вражали емоційну українську душу, інші кликали до бою:

*Де ж ті вірні сини?!
Де поділись вони?!
Де ж ті лицарі грізні, завзяті?!
Чом вони не встають,
Чом вони не ідуть
Батьківщину свою рятувати!*

Проте був і інший напрям впливу на маси: силою поборювати в їхньому середовищі не тільки всяку “крамольну” дію на зразок пропозиції здавати “контингент” німецькій владі, щоб не дратувати німців, чи вияв добровільного бажання їхати на роботу до Німеччини, але і “крамольну” думку. Щодо цивільного населення застосовувалося покарання смертю з виконанням присуду СБ, “польової жандармерії” УПА, чи якихось інших структур різними засобами, а також – за менші “провини” – фізичне покарання. До осіб, засуджених підпільними службами ОУН на смерть, застосовувалось лаконічне формулювання: “знищити”. Радянські органи складали списки громадян, “знищених”, як зазначалося в документах “бандами ОУН”⁷⁶. Очевидно, в рядах ОУН, командних ланок УПА, що переслідували мету формування національно активного, але покійного ОУН суспільства, чинилося свавілля з боку окремих керівників і командирів. 1 січня “командир групи УПА” Саблюк від свого імені розповсюдив “Правила польової жандармерії УПА”. Головним чином “правила” стосувалися покарань в УПА, але деякі пункти визначали покарання за ті чи інші провини і цивільних людей. “Правила” були дуже суворими.

⁷⁶ ДАЛО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 517. Арк. 2-54.

Покарання смертю встановлювалось, наприклад, за такі провини: дезертирство, втрату зброї, крадіжку, надмірне вживання алкоголю, невиконання наказів, розголошення військової таємниці. Серед покарань цивільного населення називалися такі: змусити звинуваченого винагородити постраждалу від його дій людину (оббріхану) грошима чи сільськогосподарськими продуктами, “в іншому випадку звинувачений підлягає покаранню смертельною стратою”⁷⁷.

Серед цивільних осіб бандерівська СБ карала смертю працівників радянського і партійного апарату, включаючи окремих голів сільрад, районних уповноважених із заготівлі сільськогосподарських продуктів, комуністичних агітаторів, комуністів і комсомольців, окремих вчителів, які хвалили радянську владу. Однозначно підлягали знищенню завербовані радянською владою так звані агенти, хоч, як відомо, майже всіх їх органи НКДБ та НКВС “вербували” шляхом шантажу. Мали місце випадки, коли страчувалися також члени сімей агентів. 23 грудня 1944 р. у с. Соколя Глинянського району (тепер Буського) вчитель місцевої школи Волошин, який виступив на зборах селян, осуджуючи бандерівський рух, був розп’ятий на стіні місцевої школи.

В одній з інструкцій якоїсь команди УПА, датованій 11 серпня 1944 р. і підписаній псевдо Багий, вказувалось “ліквідація сексотів всіма доступними методами (розстріл, повішання і навіть четвертування із запискою на грудях “За співучасну роботу з НКВД”⁷⁸. Однак, вже в 1945 р. підпільні структури ОУН і УПА офіційно це забороняли. Про що, до речі, свідчили підпільні документи, які потрапляли до рук органів радянської влади. “Вбивати тільки зрадників, жінок і дітей знищувати не дозволяється”⁷⁹.

Важливого значення, особливо на Волині, українське підпілля надавало захисту українського цивільного населення від німецьких каральних акцій, від нападу радянських партизанів та боївок АК. Охорона населення проти німецьких розправ найчастіше зводилася до організації оповіщення населення про небезпеку. На дорогах можливого пересування німців постійно діяли спостережні пункти, в розпорядженні яких була необхідна від одного до другого візуальна сигналізація. Доки каральний загін німців доїжджав до села, селяни часто зі своєю худобою вже були в лісі. Німці грабували майно, коли не було збройного нападу,

⁷⁷ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. Кн. 2. Док. 31. С. 121.

⁷⁸ ДАЛО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 48, 54, 72.

⁷⁹ Там само. Ф. 5001. Оп. 6. Спр. 46. Арк. 188.

нищили кілька обійсть і поверталися до місця свого постою в райцентрі. Значну активність виявили волинські підпільні структури у справі захисту української молоді від вивезення на примусові роботи до Німеччини. Часто загони УПА відбивали транспортовані групи молоді і повертали їх у рідні села або ж в ліси. Цілком не випадково, що саме з Рівненської і Волинської областей було вивезено до Німеччини менше молоді, ніж з інших областей України: з Рівненської – 22272 осіб, з Волинської, за офіційними даними – 30000 осіб, хоча за оцінкою Волинського обласного статистичного управління, зробленого у червні 1945 р., з області до Німеччини вивезено 19840 осіб⁸⁰. З інших же областей, за винятком Миколаївської (вивезено 26 тис. людей), на примусові роботи до Німеччини з кожної було забрано набагато більше. Наприклад – з Тернопільської – 164 тис., з Львівської (разом з Дрогобицькою) – 170,4, з Полтавської – 175, Запорізької – 174,4 тис., з Дніпропетровської – 176,3, з Харківської – 164, а з Сталінської – аж 252,2 тис. осіб.

У протистоянні з радянськими партизанами та підрозділами АК загони УПА часто захищали українські села боями, деякі описав Ярослав Царук (липень 1943 р., с. Ставки Володимирського району).

Політична позиція ОУН і командування УПА щодо польського цивільного населення Волині і Галичини впродовж всієї війни зазнавала серйозних змін. Хоч на ґрунті соціально-національного протистояння між українцями і поляками ще до вересня 1939 р., під впливом радянської пропаганди, та з вини відступаючих підрозділів Польського війська в 1939 р. мали місце криваві інциденти. Але в цілому роки “перших советів” характеризувалися взаємною терпимістю, співчуттям перед радянськими репресіями 1939–1941 рр. Після відступу Червоної армії у червні 1941 р. селяни с. Синевидсько Сколівського району привезли 14 своїх односельчан замордованих стрийськими радянськими тюремниками. Їх похоронили в братській могилі. Серед закатованих була Броніслава Салетин, дочка коменданта польської поліції. І сьогодні, коли відбуваються заупокійні відправи над братською могилою, її ім’я називається кожного разу разом з іменами закатованих українців⁸¹.

Після німецьких репресій проти ініціаторів і послідовників проголошення Української держави у Львові 30 червня 1941 р., коли ОУН

⁸⁰ ДАВО. Ф. Р-6 (Волинське обласне статуправління). Оп. 3. Спр. 102. Арк. 2.

⁸¹ Матисякевич Зиновій. Синевидсько Вижне. Історія селища від найдавніших часів і до наших днів. Львів: Літопис, 1998. С. 101.

перейшла в підпілля, в її орієнтації німецький режим був віднесений до числа ворогів українського народу, структури українського підпілля, рівно ж і легальні українські діячі (А. Шептицький, В. Кубійович, В. Мудрий, М. Рудницький, В. Горбовий) шукали порозуміння з польськими силами, в тому числі з підпіллям. Але, як було сказано, до порозуміння не дійшло: діаметрально протилежними і категоричними були цілі українського і польського рухів. В цих обставинах в середовищі українського націоналістичного підпілля, очевидно, і народилася, по-суті, невважена ідея примусового звільнення терену західноукраїнських земель від польського населення.

Наскільки відомо, якогось офіційного документу чи то Проводу ОУН, чи то командування УПА, який би зобов'язував підпорядковані структури провести вигнання чи тим більше винищення польського населення, не виявлено.

Тим не менше, курс на підрив соціальної бази польського руху на практиці почав проводитися. Деякі пояснення цього курсу знаходимо в українській історіографії. Петро Мірчук, автор відомої праці “Українська Повстанська Армія. 1942–1952”, давши оцінку “постави польського елемента на північно-західних землях”, що “ішов на зустріч сталінській партизанці”, що “почав оглядатися за новим опікуном і знайшов його у німцях”, і “ясна річ, що треба було протиставитись їм теж”, писав: “в такій ситуації провід українського підпілля... дає краєвим проводам вільну руку в виборі форм боротьби відповідно до місцевої ситуації”⁸².

Юрій Киричук про переростання українсько-польського протистояння на Волині у збройну боротьбу писав: “Перші напади українських повстанців зафіксовані наприкінці 1942 р. Вони проходили під знаком помсти за події на Холмщині. Однак тоді ж мали місце розправи польських військових над мирними українськими жителями. Так, на католицьке Різдво польська боївка напала на с. Пересоловичі. Над трупами замордованих українців польські партизани колядували”. Цей же автор узагальнював, що “антипольська акція набуває етнічного характеру з кінця лютого” (1943 р. – *С.М.*). Така констатація є перебільшенням. Відомі криваві розправи над поляками з боку українських озброєних боївок чи “української” поліції так само, як і випадки розправ “польської” поліції над українськими селянами зовсім не означали якогось етнічного

⁸² Мірчук Петро, Українська Повстанська Армія. 1942–1952. Документи і матеріали. Львів, 1991 (Відтворення Мюнхенського видання 1953 р.). С. 28.

протиборства. Ю. Киричук навів наступну оцінку становища, яку в той час давав журнал “До зброї”: “Будувати Польщу хай ідуть на польські корінні землі, бо тут зможуть тільки приспішити свою ганебну смерть”. Ця фраза з журналу ніби означала те, що бандерівці вирішили очистити від поляків Волинь. “Їх представники, – продовжував Ю. Киричук, – повідомляли кожне польське село, щоб його мешканці за 48 годин вибралися за Буг або Сян – інакше смерть. Польське підпілля віддало наказ: сидіти на місці, бо Польща втратить Волинь”⁸³.

Автор “Передмови” до відомих гросбухів Владислава і Єви Семашків професор Ришард Шавловські, антиукраїнські расистські позиції якого багатократ одіозніші, ніж самих Семашків, для обґрунтування тези про свідому цілеспрямовану політичну лінію ОУН на вигнання поляків з Волині наводить цитату з праці Миколи Лебеда “Українська Повстанська Армія”, виданої в 1946 р. в Мюнхені і перевиданої в 1993 р. в Дрогобичі. Мовляв, коли УПА не вдалося схилити поляків до спільної боротьби з німцями і советами, “УПА дала польській людності наказ залишення території Волині і Полісся”⁸⁴.

Українські ж структури, якщо вірити П. Мірчуку, з благословення Крайового Проводу ОУН, мали вже “вільну руку” у виборі методів, якими змусити поляків “залишити територію Волині і Полісся”. Найпростішим було створити нестерпні умови проживання поляків у їхніх колоніях, селах і обійстях шляхом збройних нападів на населення, підпалів житлових і господарських будинків, погроз смертю і ін.

Найбільший нападів бандерівців на польські села, колонії і господарства припадало на липень-серпень 1943 р. Якою була атмосфера тих днів ілюструють, наприклад, донесення Осторозької районної управи, та інших піднімецьких органів району Гебітскомісаріату м. Рівного. В ніч з 29 на 30 червня згоріли хати і господарські будівлі на хуторах села Грем’ячого у поляків Антона Ліхтанського, Станіслава Красницького, Адольфа Бурковського, Романа Бурковського, Цезара Міхалевського та інших. Тієї ж ночі в селі Дерев’янче того ж району горіли обійстя поляків Цимбальського та Юлії Цимбальської, в с. Білашів – Вацлава Яцкевича і Анджея Мартиновського, в с. Почапці – житловий будинок і стайня Альфреда Скибінського. В ніч з 2 на 3 липня в с. Бочаниця був спалений

⁸³ Киричук Юрій. Нариси з історії українського національно-визвольного руху... С. 69.

⁸⁴ Szawłowski Ryszard. Przedmowa // Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945. Warszawa, 2000. S. 16.

будинок поляка Юзефа Печкіса, який, як і переважна частина польського населення району, вже проживав у місті. 4 липня на осаді села Ляхова згоріло 12 хат польських колоністів. В донесенні Гебітскомісаріату, крім іншого, зазначалось, що “пожар повстав від підпалу партизанами”. Того ж дня в с. Садки “незнані” спалили хату, клуню, хлів поляка Івана Котоловського, а в с. Тесів вбили Тадеуша Котоловського. Спалено решту будинків державного маєтку Довгелішки. 5 і 6 липня “банда в числі около 100 чол.” спалила 31 господарство (78 будинків) польських господарств в с. Кураж. Тоді ж горіли будинки державного маєтку в с. Коростові. 6 липня в 11-й годині ночі в с. Ілляшівка “приїжджали партизани” та спалили 11 будинків польських господарств Тодора Ковальчука, Мар’яна Клижанського, Фелікса Єзерського, Кирила і Петронема Соколовських, Олександра Ведлярського, Тимера Варковського та двох євреїв. 3 6 на 7 липня в с. Дерев’янча згоріла “маленька хата” Адольфа Галімсського (очевидно, якогось польського бідняка). 7 липня о 23 годині ночі в с. Кургани “незнайомі люди” спалили хату і клуню Гната Ходасевича та хату Яна Філіповича. В ніч з 7 на 8 липня на хуторах с. Тесів згоріли всі будинки, що їх залишили поляки Влодислав Качановський та Марцін Скалецький. Тоді ж в Бухареві згоріло господарство, залишене поляком Казиміром Селецьким. 8 липня в с. Хренів були спалені будинки, залишені поляком Броніславом Рачковським. 11 липня в с. Вілія були вбиті поляки Фелікс Підгорецький, Марцеліна Підгорецька, Анна Крутевич та Лія Олішевський. Наймасовішим, як свідчать документи, було вбивство восьми громадян польської національності в с. Хорів Острозького району, вчинене в другій половині червня 1943 р. ще до масової втечі поляків до міста⁸⁵.

Донесення німецькому Гебітскомісаріату в Рівному з Острозького району створюють явне враження про те, що боївки українського націоналістичного руху влітку 1943 р. переслідували польське мирне населення.

Як бачимо, у час тих масових бандерівських акцій проти польських поселень на початку липня 1943 р. в більшості випадків мешканців-поляків вже не було. Вони перебралися до міст та інших “пляцувок” під охорону німецької влади, польської поліції, загонів АК чи польських груп самооборони. Але так було не скрізь. В окремих поселеннях поляки ще залишалися, покладаючись на власну самооборону. Напади ОУН на такі поселення супроводжувались великими людськими жертвами. Так, за

⁸⁵ ДАРО. Ф. Р-22 (Рівненський гебітскомісаріат). Оп. 1. Спр. 53. Арк. 26-28, 30, 35, 40-41, 46, 48, 51-52, 54, 56-57, 60, 63, 80, 83.

актами радянських комісій з розслідування злочинів “німецьких фашистів та їх пособників” з Маневицького району у колонії Нешестя з 66 мешканців бандерівці вбили 30 осіб, у колонії Діброва з 84 – вбито чотирьох, в колонії Обурки – вбито всіх – 41 мешканця. В Любомльському районі в колонії Чмихоська “банда УПА” із 150 жителів вбила 100, у колонії Гряда із 265 осіб – 55, у колонії Підлуга із 80 – 52, у с. Кути з 400 поляків було вбито 135, у с. Ягодин Новий зі 1250 було вбито 103 поляків і т.д. Автори згаданих “протоколів” радянського походження могли і не знати, як насправді розвивалися події в деяких колоніях, особливо в тих, які до серпня-вересня 1944 р., коли складалися протоколи, вже перестали існувати. Проте загальну атмосферу часу вони відображають. Дійсно, в 1943 р. збройне протистояння УПА і АК, ОУН і структур Делегатури Жонду перекинулось також на протистояння УПА – польське цивільне населення; АК, польські боївки самооборони – українське цивільне населення. З боку поляків, можна думати, протистояння напевне захопило переважну більшість населення, а отже, набрало етнічного характеру. З боку українців анти-польська налаштованість не дуже виходила за межі організованих військово-політичних структур.

Маса українського населення осуджувала криваві погроми польських сіл і колоній, здійснювані українськими боївками і загонами УПА.

Навіть згаданий українофоб Р. Шавловські визнає, що В. і Є. Семашки фіксують 700 випадків допомоги українців полякам, яким загрожувала смерть⁸⁶, але називає ту допомогу “краплею у морі” в порівнянні з кількістю вимордуваних.

В цілому націоналістично налаштований священник з с. Романова під Луцьком Максим Федорчук, автор цікавого щоденника з тих років, записав під 2 серпня 1943 р., що в нього ночувала з родиною вчителька-полька Загвайська, яку потім поляки забрали до фільварку у Воротнові, очевидно до польської “пляцувки”. Під 1 жовтня 1943 р. той же священник записав: “В Александрії проживало дві змішані родини. Чоловік – поляк, жінка – українка... навіть дітей хрестили на православний лад. Та дурні не витримали, щоб не замордувати цих людей. Цієї ночі прийшли до Маєвського і ще до одного, побили чи помордували, спалили хату. Навіщо це? Кому потрібна така дика праця!?”⁸⁷.

Доцент факультету міжнародних відносин Львівського національного університету Степан Трохимчук написав брошуру “Волинська тра-

⁸⁶ Szawłowski Ryszard. Przedmowa... S. 13.

⁸⁷ Данилюк Володимир. Вірити занадто боляче... С. 171, 198.

гедія на тлі українсько-польського конфлікту 1939–1947 років”, побудовану в значній мірі на його власних спогадах про події на Крем’яччині (в сучасному Ланівецькому районі). З-поміж інших подій він описав також, як його батько Василь в с. Оришківці вночі літом 1943 р. забрав з лісу родину Лозновських і переховував її до 1944 р. Родина пізніше виїхала на західні землі Польщі і довго підтримувала зв’язки зі своїми рятівниками у 1943–1944 роках.⁸⁸

Восени 1943 р. у с. Дуліби Гощанського району Рівненської області був похорон вояка УПА Павла Мирончука, якого замордували колоністи з недобитої німцями колонії Борщівка. П.Мирончука схопили поляки, коли загін УПА нападав на колонію. Напад не вдався. Схоплених замордували. Селяни після похорону шепталися між собою: “І що вони (бандерівці – С.М.) роблять?”. Авторів цих рядків було тоді майже 14 років і настрої маси він відчував досить виразно. Але до чого ця інформація? А справа в тому, що не тільки в польській українофобській історіографії події на західноукраїнських землях 1942–1947 рр. змальовуються як вияв розбишацького українського духу, що веде своє начало від Хмельницького, гайдамаків, Шевченка і т. ін. Мовляв, і мордування поляків 1942–1945 рр. було свідченням низьких антигуманних рис українського характеру. Як не дивно, але подібні повороти думки властиві і деяким українським історикам, які твердять, що події на Волині мали характер міжетнічної війни. 12 травня 2003 р. у НТШ у Львові проходила наукова конференція “Третій фронт у Західній Україні: 1939–1947 роки”. Серед інших з доповіддю виступав колишній командувач УПА (після Романа Шухевича) Василь Кук, який, між іншим, сказав, що на Волині у 1943 р. була така ненависть української маси до поляків, що ті маси самочинно нападали на польські поселення, і що ті самочинні дії були настільки бурхливими, що навіть командування УПА виявилось неспроможним їх стримати. Яким би шанобливим не було наше ставлення до провідного ветерана УПА, повірити такій тезі, тобто перекласти з ОУН і УПА вину за погроми польського населення на українську народну масу ми не можемо. Не дозволяють історичні джерела.

Подібно до того, як польські націоналістичні боївки чинили розправи не тільки над волинськими українцями, але і над галицькими, так само вже від осені 1943 р. відбувалося багато нападів українських боївок чи

⁸⁸ Трохимчук Степан. Волинська трагедія на тлі українсько-польського конфлікту 1939–1947 років. Львів. 2003. С. 17-18.

загонів на поляків Галичини. В архівах, у документах радянського походження, збереглося чимало повідомлень про вбивства поляків і польських сімей вже у 1944 р., вчинені “бандами УПА”. Є повідомлення про розправи восени 1943 р. над 40 польськими сім’ями в с. Бовдури Лопатинського району, про вбивство бандерівцями в Підкамені 300 осіб, які боронилися в монастирі⁸⁹, про вбивство загоном УПА 23 липня 1944 р. 23 поляків, в основному жінок та дітей, в с. Дідилові Ново-Милятинського району (тепер Кам’янсько-Бузького району)⁹⁰. За липень-серпень 1944 р. збереглися повідомлення про розправи над поляками в с. Дунаєві Перемишлянського району, в Немирові (тепер Яворівського району), в с. Булаші Буського району, в селах Піски, Язлівчик Бродівського району, Поглиби і Мазурки Івано-Франківського району (тепер не існують), Желдець Кам’янсько-Бузького району, Митиця (тепер не існує)⁹¹, в с. Річки Рава-Руського району (тепер Яворівського району)⁹². До жовтня 1944 р. було страчено 30 польських сімей в Дрогобицькій області; в селах Соколів та Лисовичі Стрийського району та інших поселеннях⁹³.

В дуже великій мірі напади загонів УПА на поляків вже після повернення радянської влади у 1944 р. були пов’язані, як вже зазначалось раніше, з активним залученням поляків до так званих “истребительных батальонов”.

Польський дослідник Гжегож Грицюк подає, за даними відповідних тогочасних польських служб, що від 1943 до середини 1944 р. у Галичині загинуло 8820 поляків, а за весь час протиборства – від 1943 до 1946 р. – за його припущеннями, 20-24 тис. осіб. Правда, з наведеного числа загиблих до липня 1944 р. нібито відомі прізвища лише 2502 осіб⁹⁴. Враховуючи дуже уважне ставлення польських служб 1943–1946 рр. до обрахування втрат поляків, рівно ж велику увагу польської історіографії до цього питання, можна думати, що останнє число є дещо меншим від дійсного. Більші ж числа – просто довільні припущення.

Підсумовуючи вищесказане, варто навести кілька прикінцевих тез:

– в роки Другої світової війни у практиці воюючих сторін, навіть у порівнянні з часом Першої світової війни, в боротьбі за досягнення політичних цілей елементарні моральні цінності (відповідальність за

⁸⁹ ДАЛО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 72, 76.

⁹⁰ Там само. Спр. 62. Арк. 103.

⁹¹ Там само. Арк. 109, 111, 112, 119, 147, 149.

⁹² Там само. Спр. 61. Арк. 12 зв.

⁹³ Там само. Ф. 5001. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 2, 108, 110; Оп. 6. Спр. 47. Арк. 190.

⁹⁴ Hryciuk Grzegorz. Straty ludności w Galicji Wschodniej... S. 279, 290, 294.

життя невинних людей, поцінування людського життя взагалі) практично не враховувалися. На ставлення всіх політичних структур до цивільного населення негативно вплинув німецький геноцид євреїв;

– німецька окупаційна влада, керуючись ідеологією расизму, була зацікавлена в житті українців і поляків лише як засобу одержання матеріальних ресурсів, зокрема продовольчих, потрібних Німеччині, а також як джерело дармової робочої сили. Кожне життя українця чи поляка, яке не служило цілям Великої Німеччини, для окупантів жодної вартості не становило. Через це найменші прояви непокори цивільних окупаційній владі придушувалися зброєю;

– не цінували людського життя місцевих українців і поляків й радянські структури; партизанські загони подібно до німецьких каральних служб в боротьбі з “українським буржуазним націоналізмом” не раз нищили цілі поліські села; радянські каральні служби, переслідуючи мету ліквідацію повстанців, вбивали більше людей, ніж було в українському підпільному русі;

– політичною метою польського проводу було відновлення влади Польської держави на території західних областей України; всі, хто стояв на перешкоді, розглядалися як вороги поляків, через це над тим місцевим населенням, яке виявляло симпатії до українського руху або тим більше його підтримувало, польські сили чинили жорстокі розправи;

– українські сили в боротьбі за незалежну Українську державу вели війну проти всіх, хто стояв на перешкоді до досягнення цієї мети, – тобто проти советів, німців і поляків. У діях ОУН і УПА загальноприйняті у воєнному протистоянні методи часто переносилися на мирне населення як польське, так і українське, зокрема, якщо воно запідозрювалось у симпатіях до радянської влади;

– великі жертви цивільного населення стали наслідком цілеспрямованих дій польських і українських організованих політичних структур, а не так званої “міжетнічної війни” між українцями і поляками. В більшості випадків українські народні маси нищення польського населення не схвалювали;

– у вирі тих кривавих подій моральні цінності спотворювалися всіма сторонами, або ж про них зовсім забували.

Андрій ЗАЯРНЮК

ВИКОНАВЦІ ЕТНІЧНОЇ ЧИСТКИ ПОЛЯКІВ НА ВОЛИНІ ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА

Метою цієї статті є проаналізувати, як виконавці етнічної чистки поляків на Волині фігурують в польській і українській історіографіях та спробувати подивитися, наскільки продуктивними у цьому випадку були б підходи до політичного, етнічного, геноцидального насильства, що використовуються у контексті інших подібних конфліктів. Те, що в назві статті фігурує слово “інтелектуальна” не означає, що автор не бачить у даних подіях проблеми моральної, або, що вірить у можливість сепарації інтелектуального інтересу від моральної позиції. Навпаки, будь-яка дискусія подібних проблем вимагає від автора ясної моральної позиції. Щодо позиції автора цієї статті, то вона проста – вбивство, незалежно від обставин, інституцій, нібито легітимізуючих його факторів, не можна ні виправдовувати, ні схвалювати, особливо, це стосується масового вбивства. Проте про нього варто говорити і думати. Будь-яке вбивство – зло, а тим більше, коли вбивство стає масовим, стає фактом щоденного життя, частиною не тільки особистого, а й колективного досвіду як жертв, так і виконавців.

Теперішнє обговорення кривавих подій на Волині структурується рядом чинників, зовнішніх щодо чисто академічного зацікавлення. Найсильнішим з цих чинників є націоналізм. Націоналізм в сенсі визнання існуючих націй-держав природними детермінантами історії, які в них пишуться, а національної ідентичності історика такою, що природно визначає його позицію з даного питання. Нації у цій дискусії, цілком у відповідності до націоналістичного символу віри, вважаються реально існуючими і триваючими у часі спільнотами, що як і люди, мають свою пам’ять, досвід, і несуть колективну відповідальність за свої вчинки.

Саме через це майже кожна дискусія Волинських подій останніх десяти років передбачала існування “польської” і “української” позицій, а сама проблема мала б закритися узгодженням цих позицій і досягненням певного компромісу. Проте, як показали дискусії, узгодження певних фактів саме по собі не приводить до узгодження інтерпретацій¹.

¹ Це добре показують опубліковані матеріали міжнародного наукового семінару “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”.

Спроби скласти спільні “хронології” подій унеможливилює постійне привнесення нових фактів і відсилання до них.² Єдиним досягненням “узгодження” позицій стала фіксація дискусії у рамках, що задаються національною ідентичністю і визначають інтерпретацію. Кожна сторона виробила свій набір стратегій щодо уникнення дискомфортичних питань. В цьому випадку мене цікавлять українські стратегії і українська позиція.

Перед тим, як перейти до самої проблеми, обговорюваної в даній статті, варто звернути увагу на термінологію. Для означення брутальних масових вбивств польського цивільного населення на Волині у 1943–1944 рр. автор даної статті використовує термін “етнічна чистка.” Деякі польські історики надають перевагу терміну “геноцид”, в той час, як українські переважно говорять про “збройний конфлікт”, або, навіть, повстання. Бачимо, що однією з головних відмінностей між цими крайніми точками зору є їх погляд на співвідношення сили між сторонами конфлікту. З одного боку, коннотаціями геноциду є повна беззахисність жертв і наявність апарату влади, переважно державної, на стороні виконавців. З іншого боку, збройний конфлікт, або повстання передбачають паритет сили, або навіть зображають виконавців слабшою стороною, яка виступає проти гнобителів, що автоматично мало б виправдати вбивства і жорстокості, які у такій інтерпретації перетворюються у просто ексцеси³. Термін “етнічна чистка” видається придатнішим для ситуації, де баланс сил є різним на різних територіях, в різний час, де форми проведення включають як фізичне винищення, так і виселення, де виконавці не мають підтримки державного апарату, а жертви можуть чинити збройний опір. Термін “етнічна чистка” не означає щось менш криваве, чи менш брутальне, ніж геноцид, ідеться радше про “закінченість” процесу і відмінності у соціально-політичному і інституційному контексті.

В недавній українській історіографії Волинські події 1943 року представляються за допомогою кількох стратегій для уникнення питань

² На це звернув увагу Гжегож Мотика, за чиїм влучним визначенням відсилання до “фактів” у контексті обговорення українсько-польських стосунків під час Другої світової війни перетворюється у своєрідний “пінг-понг”, коли на приведений факт відсилається до іншого “факту”, а таких “фактів” “є понад 100 тисяч... якими історики можуть розкидатися направо і наліво, доводячи різні тези”. Україна–Польща: важкі питання. Т.3. Варшава, 1998. С.117.

³ Ті, що наголошують на тому, що дані події повинні представлятися як збройна боротьба і збройний конфлікт, не помічають, що така героїзація минулого зміщує акценти з людського досвіду і пережиття на схематизоване протистояння, затушовує страждання і вип’ячує момент змагання. За такою логікою і радянський терор на Західній Україні перестав бути злочинним та перетворюється на цілком виправдану збройну боротьбу.

про відповідальність і злочинність дій УПА, ОУН, СБ ОУН та певної частини місцевого українського населення щодо польського цивільного населення. Однією такою стратегією є наголошення власної ролі жертв – пошук українських жертв німецьких акцій, в яких часто особливо зловісну роль відіграла польська поліція, “відплатних” акцій загонів АК і баз самооборони, українських сіл, які б постраждали до того, як почалася антипольська “акція” УПА, складання власної мартирології жертв і т. п. Переважно в цих репрезентаціях будь-які злочини, вчинені поляками, чи за участю поляків, зараховуються до злочинів “польських”⁴.

Другою стратегією є наголошування “причин” конфлікту і пошук за ними в “історії польсько-українських стосунків”, починаючи від часів Богдана Хмельницького. Хоча, переважно, корінь всіх бід воєнного часу все-таки бачиться у міжвоєнній Польщі, її несправедливій щодо національних меншин політиці, культурно-національних утисках. Вважається, що така нерівність і несправедливість цілком природно викликала протидію і привела до кривавих подій 1943 року. При цьому ніхто не зачіпає однієї з найбільших проблем писання історії – співвідношення між макрофакторами, чи причинами, і конкретними діями конкретних осіб. Як саме ці ширші “причини” транслювалися у винищення беззахисного цивільного населення? Ще гірше те, що в такому разі цілковито зникає питання про моральну відповідальність за вбивство. Воно, фактично, виправдовується як прийнятна реакція на дискримінацію і утиск. Навіть ті, хто засуджує вбивства та жорстокість, часто представляють їх як ексцеси під час подій, загалом “спровокованих” чи то міжвоєнною політикою польського уряду, чи рішенням не віддавати “кресів”, прийнятим лондонським урядом.

Третьою стратегією є втеча від розгляду конкретної історичної проблеми – антипольських “акцій” на Волині у 1943 р. і наголошування потреби розглядати їх в комплексі з іншими моментами “українсько-польських стосунків” під час Другої світової війни. Так, ніби виокремлення часто дуже абстрактних українсько-польських стосунків є якимось чином більш виправдане, ніж виокремлення Волині у 1943 р. За такою логікою могла б існувати тільки якась тотальна історія, яка брала б до

⁴ Потрібно сказати, що в цьому українські історики часто копіюють польську сторону, яка робить подібні-ж речі зі складанням власної мартирології, в якій часто різні злочини, скоєні за участю українців, зливаються в один образ зловісного українця, готового мордувати поляків. Такий образ чітко малюється авторами у: Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistyw ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T.1 i 2. Warszawa, 2000.

уваги одночасно все і всіх, одночасно пояснюючи плетиво взаємозв'язків між безмежною множиною подій і осіб.

Четвертою стратегією, яка з'явилася останнім часом, є спроба описати події 1943 р. на Волині як своєрідну селянську “жакерію”, як бунт, позбавлений ідеологічної мотивації, викликаний класовою ненавистю, чи жаданням землі. Наприклад, таке пояснення конфлікту: “Селянин не мислить світу без землі, яка важливіша для нього і за ідею в усіх її формах та проявах, і за інтегральний націоналізм Дмитра Донцова, творів якого він ніколи не читав, і за побудову самостійної держави. ...За землю селянин часто готовий вести війну з ближнім, і деколи, на жаль, дійти до крайнощів. Так сталося на Волині 1943 року”⁵. Така репрезентація мала б виправдати ідеологію українського інтегрального націоналізму і показати насильство, винищення цивільного населення як таке, що ґрунтується у примітивних порухах неокультуреної маси⁶.

Спільним для цих всіх підходів є уникання образу виконавця. “Українська сторона” не хоче говорити про виконавців, бо боїться розчарування у своїх героях і кризи власної, ще твореної ідентичності, частиною якої мала б бути впевненість у героїчності і справедливості своєї “національно-визвольної боротьби”⁷. Або боїться виявити, що у винищенні польського населення були задіяні ширші маси простих українців, що нанесло б тій ідентичності ще гірший удар. “Польська сторона” не хоче займатися виконавцями, бо вони, з її точки зору, є злочинцями, якими повинні займатися відповідні правоохоронні органи. Або боїться, що більша увага до виконавців і намагання зрозуміти їх

⁵ Редакція незалежного культурологічного часопису “І”. Переднє слово // І. Ч.28. 2003. С.10.

⁶ Вищенаведені тенденції не означають, що немає українців, які відкриті до обговорення не надто привабливої сторінки, яку вперто намагаються вирізати з української національної історії. Прикладом цього може служити Мирослав Попович. Волинь: наше і не наше горе // Критика. 2003. Ч.5. С.2-3. Та і чи не єдиний український історик, який справді досліджує дану проблему, Ігор Льюшин, не пробує приховати проблему. Для прикладу див.: Льюшин І. Волинська трагедія (1943–1944). Київ, 2003.

⁷ Щодо цього страху, то варто зацитувати слова Світлани Бойм про провини і відповідальність, сказані нею про “національне примирення”, ініційоване в сучасній Росії й небажання говорити про злочини радянського часу – “Історична провина може бути тільки конкретною і індивідуальною, винними можуть бути тільки ті люди, які безпосередньо брали участь в репресіях і стратах. Проте відповідальність за те, що творилося під час сталінського терору і після нього, стосується всіх, і полягає перш за все в збереженні і обговоренні своєї історії. В Росії, на відміну від багатьох країн Західної і Східної Європи, розмови про абстрактну колективну провину перейшли у впевненість про колективну невинність, котра знімає зі всього населення будь-яку особисту відповідальність за минуле і за майбутнє.” Светлана Бойм. Общие места. Мифология повседневной жизни. Москва: НЛО, 2002. С.294-295.

вчинки відкривають у них цілком звичайних людей, а значить потенційно симпатичних. Щонайбільше, польська історіографія пробує просто ідентифікувати винних.

Цікаво, що хоч історіографія Волинської трагедії набагато менша, ніж історіографія Голокосту (українські і польські історики змогли зайнятися цими питаннями тільки після падіння комуністичного режиму), питання, з якими вона стикається, і тенденції у відповідях на них дуже подібні до питань і тенденцій в історіографії Голокосту. З одного боку, ми зустрічаємо тут і демонізацію виконавців, і приписування вирішальної ролі ідеології та намірам лідерів, які втілюються в життя за допомогою злочинної організації. Часто такі інтерпретації, просякнуті антиукраїнськістю, змальовують усіх українців Західної України як підступну, брехливу і готову вбивати своїх добрих сусідів і друзів масу.⁸ З іншого боку, бачимо звинувачення проти польського уряду, проти польської меншини, які “спровокували” вбивства, а то й заперечення самого факту етнічної чистки.⁹ М’якший варіант полягає у звинувачуванні третьої сторони – німців, а то і радянської влади¹⁰. Гжегож Мотика зробив вирішальний крок для того, щоб залишити ці інтерпретації, вивести дискусію проблеми поза подієву історію, де політичні декларації, терористичні акти і події дуже легко пояснюють масові вбивства. Він старається контекстуалізувати винищення польського населення в динаміці подій, збігу обставин, у ставленні одне до одного різних національних і політичних груп. А що найголовніше, Мотика про-

⁸ Тут можна привести уже цитовану працю: Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistyw ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. Цікаво, що видавництво, у якому вийшов цей двотомник, що легко кидає звинувачення на українців загалом, і українських “сусідів” зокрема, видало книгу-заперечення участі “простих” поляків у Голокості: Jerzy Robert Nowak. Sto kłamstw J. T. Grossa o Jedwabnem i żydowskich sąsiadach. Warszawa, 2001.

⁹ Навіть у працях тих істориків, які наголошують на складності і багатокомпонентності описуваних подій, можна зустріти редукцію проблеми до простого звинувачення: “... за великим рахунком її спровокували ті, хто зробив волинських поляків заручниками плану відновлення на українських землях влади Польщі...”: Ісаєвич Я. З хроніки трагічного протистояння. Замість передмови // Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. Львів, 2003. С. 8.

¹⁰ Для прикладу див.: Сергійчук В. Трагедія Волині (Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни) (Частина 1) // Визвольний Шлях. Лютий 2003. Кн.2. С.50. Також див.: Трофимович В. Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939–1945 рр. // Україна–Польща: важкі питання. Т.5. Варшава, 1999. С.181–207.

бує шукати відповіді на питання – як так сталося, що звичайні люди масово вбивали інших звичайних людей?¹¹ Щодо цього, то праці Гжегожа Мотики нагадують роботи Рауля Гільберга “Знищення європейських євреїв” і Ганні Арендт “Айхман в Єрусалимі: доповідь про банальність зла”.

Книги Гільберга і Арендт, які з’явилися у 1960-х роках, показали, що виконавці нацистських злочинів не були патологічно інакшими, радше навпаки – типовою частиною суспільства. За Гільбергом, “машинерія знищення структурно ніяк не відрізнялася від організованого німецького суспільства в цілому”. Тому і “виконавець-німець не був особливим видом німця”¹². Обидві праці покінчили з воєнною і повоєнною практикою демонізації нацизму і виконавців нацистських злочинів. Обидві праці започаткували широкі дебати щодо виконавців, а точніше – щодо пояснення їхньої поведінки. Знайомство з цими дебатами може дозволити історіографії Волинських подій уникнути певних глухих кутів і вийти на рівень, який дозволить включитися в загальну історіографічну дискусію про масакри і геноциди.

Праці Гільберга і Арендт дали нам зрозуміти, що участь у винищенні цивільного населення не можна пояснити якоюсь патологією, – у всіх геноцидах виконавцями є не люди з психічними відхиленнями, а пересічні молоді чоловіки (жінки в геноцидах фігурують тільки у допоміжній ролі). Проте сама констатація цього факту не дає аж надто багато. Проблема полягає у визначенні того, що робить з людей добровільних вбивць і катів собі подібних. Уже в рецензіях на роботи Гільберга і Арендт, критики заявляли, що ці праці не дозволяють проникнути у особистий світ виконавців, у мотивації, їх власні відчуття, виправдання і пояснення.

Заперечення пояснення через фанатизм вело, як і в українському випадку, до применшення ролі ідеології загалом. Дихотомія інтенціоналізм-функціоналізм, яку бачимо в історіографії Голокосту¹³, у моди-

¹¹ Порівняй його: *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*. Warszawa, 1999 з його *Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej* // *Tygiel narodów. Melting Pot of Nations. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953*. (Pod red. Krzysztof Jasiewicz). Warszawa; Londyn: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, Polonia Aid Foundation Trust, 2002. С.279-408.

¹² Hilberg R. *The Destruction of European Jews*. Chicago, 1961. P.640.

¹³ Щодо цього поділу в історіографії Голокосту див. Browning, C. *Beyond “Intentionalism” and “Functionalism”*: The decision for the Final Solution Reconsidered // Browning C. *The Path to Genocide. Essays on Launching Final Solution*. Cambridge University press, 1995. P.86.

фікованому вигляді проявляється у випадку Волині. Роль інтенціоналістів тут грають польські історики, які вбачають першопричину Волинських подій у націоналістичній ідеології і текстах ідеологів українського інтегрального націоналізму, написаних у міжвоєнний період. Українські ж історики, що грають роль функціоналістів, схильні пояснювати Волинські події ескалацією напруги у стосунках між двома народами, а також втручанням третіх сил – Німеччини чи Радянського Союзу. В той час, як країні “інтенціоналісти” наголошують на тому, що волинське “вирішення” польської проблеми було закладене в ідеології ОУН від самого її заснування, і українські націоналісти у 1943 році просто скористалися сприятливими воєнними обставинами, щоб його зреалізувати, “функціоналісти” наголошують на тому, що рішення приймалося і виконувалося окремими командирами УПА на Волині, незалежно від керівництва ОУН, яке радше просто було поставлено перед фактом¹⁴.

Очевидно, що історіографія Волинських подій не просто повторює історіографію Голокосту. В той час, як ніхто з серйозних вчених не буде заперечувати нацистського геноциду проти євреїв, в українському випадку багато істориків продовжують говорити про “збройне українсько-польське протистояння”, в якому Волинь була лише окремим, особливо жорстоким випадком. Як вже згадувалося раніше, в українсько-польському випадку не було такого контрасту у співвідношенні сили і влади як у випадку з німцями і євреями. В українському випадку насильство виконувалося не державним апаратом, а партизанськими з’єднаннями чи парамілітарними структурами з можливим широким залученням цивільного населення. Це, проте, не змінює факту, що напади на польські поселення не були сутичками з озброєним противником, а розправами з фактично беззбройними людьми, в тому числі дітьми, жінками і старцями. Очевидно, що під час Другої світової війни етнічна чистка застосовувалася не тільки українцями щодо поляків, а й поляками щодо українців. Проблема в тому, що концепція “збройного протистояння” чи “збройного конфлікту” заважає українським дослідникам розглянути і одну, і другу саме як організоване і бруталне насильство над цивільним населенням, застосоване в ім’я певних ідей і мотивоване певними концепціями.

Останнім часом окремі автори наголошують на потребі відійти від “стандартних” випадків масового терору, таких, як нацистська Німеч-

¹⁴ Ця інтерпретація базується на нових даних про різні тенденції в середовищі бандерівського ОУН, зокрема про Волинську фракцію, яка почала діяти на власну руку, незалежно від центрального керівництва організації. Див.: Льюшин І. Волинська трагедія (1943–1944).

чина, чи сталінський Радянський Союз і враховувати глобальний контекст, у якому насильство часто не пов'язане ні з концепцією “сучасності” (modernity), ні з всесильним державним апаратом¹⁵. Волинь 1943-го року теж може розглядатися в такому глобальному ракурсі. Маємо партизанську армію, яка діє без підтримки держави (типове для багатьох держав Латинської Америки), маємо армію, яка воює для створення власної держави (випадок Ізраїлю), маємо винищення поселенців, які прибули порівняно недавно і під захистом держави (випадок колишніх колоній), маємо колишніх чи просто селян, які користуються не надто софістикованою вогнепальною і холодною зброєю. Проте не варто просто відкидати два згадані “класичні” випадки масового насильства. Треба враховувати, що дослідження геноциду у нацистській Німеччині і сталінському Радянському Союзі дають можливість використовувати широку джерельну базу. Обидва випадки, особливо перший, мають солідну історіографію проблеми, відкриття якої можна використовувати, розглядаючи геноциди в інших контекстах.

До волинського випадку і нацистський, і радянський геноцид мають безпосереднє відношення. Її територія служила полем як для радянських “чисток,” масових розстрілів і депортацій, так і для нацистського “остаточного вирішення” єврейської проблеми, при чому все це відбувалося безпосередньо перед українськими “акціями” проти польського населення 1943-го року. Безпосереднім контекстом Волинської трагедії була тотальна війна між нацистською і радянською системами. Історія масового терору на Волині не закінчилася з припиненням антипольських акцій ОУН–УПА. Тільки в перші чотири роки радянської окупації на Західній Україні було вбито майже 60 000 “українських націоналістів”¹⁶.

В історіографії Голокосту ні інтенціоналізм, ні функціоналізм не змогли адекватно підійти до проблеми простих виконавців. Виглядає, що найбільшою проблемою обох підходів було причинно-наслідкове розуміння події. І інтенціоналізм, і функціоналізм сепарували причини і наслідки, пояснювали унікальність і надзвичайність події чи то надзвичайними намірами, чи трансформацією теж дещо незвичайної бюрократичної машини і всесильної держави. За кадром, знову ж таки, залишався особистий досвід, мотиви і дії виконавців як окремих осіб. Суспільство прийшло до масового вбивства чи то завдяки зловісним намірам Гітлера

¹⁵ Mazower M. Violence and the State in the Twentieth Century // American Historical Review. October 2002. P.1160, 1177.

¹⁶ Пальський З. Втрати українського населення на Волині та в Східній Малопольщі в період з лютого 1944 до кінця 1947 рр. // Україна–Польща: важкі питання. Т.5. Варшава, 1999. С.271-290.

і нацистської верхівки, чи то завдяки налагодженій бюрократичній і технічній машині, які водночас ставали і першопричиною зла, і несли головну відповідальність, знімаючи її з суспільства загалом.

Новим поворотом до виконавців і проривом у цьому напрямку стала праця Крістофера Бравнінга “Звичайні люди. 101-й резервний батальйон поліції і “остаточне розв’язання” у Польщі”¹⁷. Для поліцейських цього батальйону “остаточне розв’язання” єврейської проблеми означало не доставку жертв до концентраційних таборів, подачі смертельного газу, охорону і підтримання дисципліни, а безпосередній і власноручний розстріл євреїв, з близької відстані.

Найцікавіше те, що на відміну від членів айнзацгруп, які займалися тим самим, але нібито мали спеціальну підготовку і спеціальну увагу з боку нацистського режиму, поліцейські 101-го батальйону походили з Гамбурга, найменш про-нацистського регіону Німеччини. Вони були рекрутовані з робітничого класу і дрібної буржуазії, мали, переважно, 30–50 років, – а це означає, що як особистості вони сформувалися ще перед приходом Гітлера до влади. Тим не менше, більшість батальйону (близько 80%) вв’язалася у геноцидальні вбивства, в той час, як меншість (близько 20%) змогли уникнути цього без якихось особливих репресій. За Бравнінгом, подібні цифри бачимо і в інших поліцейських батальйонах.

Книга Бравнінга змістила акценти у баченні і розумінні Голокосту, як каже автор: “кінець-кінців Голокост мав місце тому, що на найбільш фундаментальному рівні людські істоти вбивали інших людських істот у великій кількості і протягом довшого періоду часу”¹⁸. При чому робилося це не під прямим примусом чи через загрозу власному життю. Очевидно, що з такої перспективи стає мало важливим, чи Гітлер планував знищення євреїв з самого початку, чи ні, чи він дав відкритий наказ, чи ні, чи існувала складна бюрократична і технічна машинерія, робота якої не брала до уваги цінність людського життя. Важливою стає здатність вбивати беззахисних людей і фактори, які до цього ведуть.

У інтерпретації самого Бравнінга головну роль відіграють психологічні фактори. Поліцейських 101-го батальйону змушував убивати

¹⁷Browning C. *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland.* New York, 1992.

¹⁸ Там само, С.17. Потрібно сказати, що те саме відноситься і до випадку з Волинню, тільки тут історіографія ще чекає історика, який би змістив акценти і заявив, що кривава чистка сталася не через політику польського уряду, не через рішення лідерів ОУН певного рівня, а через те, що люди вбивали один одного.

натиск інших членів групи. Ця атмосфера чоловічої групи, об'єднаної майже військовою дисципліною, привела до ситуації, в якій навіть ті, що уникали участі у вбивствах, пояснювали це не своєю добротою чи моральністю, а своєю слабкістю. Інтерпретація Бравнінга багатьом здавалася незадовільною, бо цілком викидала з пояснення вбивства ідеологію і попередній досвід виконавців. Людська воля занадто легко перетворювалася в об'єкт маніпуляції позасуб'єктивної динаміки колективу. Окрім того, сам Голокост ставав занадто універсальним – мотивації Бравнінга могли бути мотиваціями людей з будь-якого суспільства. Хоча заради справедливості треба сказати, що Бравнінг вважає, що тиск групи був особливо інтенсивним через умови війни і специфічно нацистський расизм.

Одним з критиків Бравнінга був Даніель Йона Гольдгаген, чию книгу можна розглядати як контраргумент Бравнінгу. Гольдгаген вважав, що Бравнінг занадто некритично сприйняв соціально-психологічне пояснення, запропоноване як виправдання самими виконавцями. Багато з тих, хто ніби-то уникав вбивств, насправді могли просто краще їх приховати. Відразу поліцейських до вбивства була радше психосоматичною реакцією, а не спротивом до самої ідеї вбивства євреїв. Поліцейські резервного батальйону не були звичайними людьми, а звичайними представниками екстраординарної культури антисемітизму¹⁹. Інший критик, Омер Бартов звернув увагу на проблему “репрезентативності” загалом – так, за віком, місцем проживання і соціальним походженням поліцейські 101-го батальйону виглядають, як найменш придатний на виконавців масового вбивства людський матеріал, проте де гарантія, що ці фактори взагалі мають вплив на поведінку під час геноциду. За якими критеріями взагалі рекрутувався батальйон? Чому так багато цих поліцейських опинилися у поліції ФРН? Чому так мало знаємо про їхні долі у міжвоєнному Гамбургу?²⁰

Тут ми знову повертаємося до питання мотивації, яке є центральним для книги Гольдгагена “Тітлерівські кати з власної волі. Пересічні німці і Голокост”²¹. Гольдгаген вважає, що німці – виконавці “остаточного ви-

¹⁹ Goldhagen D. J. The Evil of Banality // The New Republic. 13/20 July 1992. P.49-52.

²⁰ Bartov O. An Idiot's Tale: Memories and Histories of the Holocaust // The Journal of Modern History. V.67. March 1995. С.55-82. Треба зауважити, що всі ці питання Омера Бартова, як і інші, більш підставові, треба поставити щодо українських виконавців етнічних чисток на Волині.

²¹ Goldhagen D. J. Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust. New York, 1997.

рішення” мали вибір і робили його на користь знищення євреїв, таким чином стаючи катами з власної волі. Вони вбивали євреїв тому, що мали певну культурну систему знання про світ, яка передбачала певний образ єврея. Ця система ненависти до євреїв репродукувалася в головах пересічних німців і чекала, коли перестануть діяти різні стримуючі фактори. Одним словом, німці вбивали євреїв тому, що вони їх ненавиділи. Така ненависть, за Гольдгагеном є необхідним моментом будь-якого геноциду минулого століття. Іншим необхідним моментом є наявність політичного керівництва, схильного застосувати масове вбивство. Правда, за Гольдгагеном, якщо в інших геноцидах ненависть ґрунтувалася у певному реальному соціальному конфлікті, то у німецькому – суто у світі вірувань і ідей. Єдине, чого хотіли німецькі євреї – бути добрими громадянами Німеччини.

Книга Гольдгагена викликала бурю контрверсії і була піддана критиці, навіть більш нищівній, як книга Бравнінга. Поза пошуками окремих емпіричних помилок, критикою підбору та інтерпретації джерел, рецензенти звернули увагу і на кілька концептуальних проблем. По-перше, інтерпретація антисемітизму, який часто представляється автором як вроджена німецька риса. Ми знаємо, що реакція пересічних німців у Німеччині 1930-х років до антисемітських акцій уряду була неоднозначною, і виглядає, що основна маса німців не дуже переймалася антисемітизмом, найбільш типовою відповіддю на нацистські антисемітські заходи був просто індивідуалізм. Нацистський антисемітизм був частиною расистської ідеології та науки і цим відрізнявся від “побутового антисемітизму”.

Расова доктрина не обов’язково базується на примітивному етноцентризмі і ксенофобії. Детлеф Пойкерт показав, що у випадку з нацистською Німеччиною расизм був науковим. Це був расизм, який фокусувався на ідеї про расово чисте тіло нації і визначав тих, що йому шкодять (більше, менше і абсолютно). Етика і риторика нацистського антисемітизму була модерною і науковою, а не традиційною²². Нацистський образ єврея не націлювався на його особливі характеристичні риси – інша релігія, звичаї, багатство, освіта, як це робив традиційний чи побутовий антисемітизм, а творила всеохоплюючий образ небезпечного і хитромудрого ворога, ворога, що добре маскується і прикидається невинним, а насправді є

²² Peukert D. J. K. The Genesis of the “Final Solution” from the Spirit of Science // Childers T. and Caplan J. (eds.) Reevaluating the Third Reich, 1993. P.236.

²³ Peukert D. J. K. Inside Nazi Germany. Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life. Yale University Press, 1987. P.58.

лишаєм на тілі людства і смертельно небезпечним вірусом у тілі німецької нації²³. Єврей у нацистській пропаганді поєднував елементи расового, класового і національного ворога, він кидав дурних американців у імперіалістичну бойню, яка мала його збагатити, і затуманював комуністичними гаслами народи Радянського Союзу, щоб задовільнити свою жагу влади і контролю.

Проте ці аспекти антисемітизму, модифікація і трансформація побутового антисемітизму під впливом нацистського ідеологічного антисемітизму залишаються поза увагою Гольдгагена. Окрім того, дедалі більше сумнівів з'являється щодо того, чи історія певних ідей може легко поєднуватися з екстермінаційними акціями причинно-наслідковим ланцюжком. Як каже Зигмунт Бауман, “расизму, навіть коли він подвоєний технологічною predisпозицією сучасного розуму, не вистачить для того, щоб здійснити Голокост. Щоб здійснити це, він би мав бути здатним забезпечити перехід від теорії до практики – і це, мабуть, мало б означати активізацію, за допомогою чисто мобілізаційної влади ідей, кількості людей, достатньої, щоб могли дати собі раду з масштабом завдання, і підтримування їх посвяти цій справі так довго, як того вимагатиме завдання”²⁴.

Цілком можливо, що така комплексна мобілізація, втілення ідей через практики як структур, так і окремих людей, є ключем до розуміння геноцидальних механізмів. Практика стає категорією, яка дозволяє подолати дихотомію розуму і тіла, наміру і дії, причини і наслідку. Практика передбачає увагу до малопомітних деталей щоденного життя, до знаків і символів, які надають йому значення в очах людей. Ця увага до структур сигніфікації дозволить показати, що “уявний” характер конфлікту між жертвами і виконавцями не є унікальною рисою Голокосту. Будь-який соціальний конфлікт, будучи практикою, насичений значеннями, які продукуються (виписуються) навіть під час нього. Геноцидальне вбивство не є голим інстинктом, і не обмежується до суто технічного аспекту процесу. Саме тут, у поясненні конкретних практик, пошуку закономірностей у розстановці конкретних значень, у поясненні механізму ставання виконавцями стоїть завдання історії геноцидів. І саме тут вона зустрічається з найбільшими труднощами.

Дослідження причин і політики у традиційному історичному ключі мало що дадуть. Тім Мейсон, один з найбільших спеціалістів з соціальної історії нацистської Німеччини, в епілозі до своєї “Соціальної політики

²⁴ Bauman Z. *Modernity and Holocaust*. P.73.

у Третьюму Райху. Робітничий клас і “національна спільнота” (1977), написаному пізніше від книжки, у 1980-х роках, визнав, що “расове мислення і расова політика в найширшому значенні мали бути основою чи метою нового соціального порядку в національному і в континентальному масштабі. Їм має належати передній план у будь-якому загальному аналізі, і я не міг знайти потрібного місця”²⁵.

Мало що дасть сама по собі занадто вже неісторична соціальна психологія. Хоча варто ще раз розглянути фактори, які називають соціальні психологи для того, щоб пояснити досить поширену схильність до масового вбивства собі подібних. Загальний підсумок різних психологічних підходів і пояснень недавно був зроблений Джейвсом Воллером²⁶. Його праця цікава тим, що не претендуючи пояснити кожне масове вбивство, і не подаючи ідентифікованих автором факторів як причин, що викликають геноцид, тим не менше, дозволяє історикам у своїх дослідженнях звертати увагу на присутність чи відсутність і значення тих чи інших факторів у конкретних історичних випадках.

Перша група факторів – це так звані “тіні предків”, або спадок, який залишила нам еволюція від наших примітивних предків. Це фактори, які досліджує еволюційна психологія, і які, поза іншим, пояснюють чому людині, на відміну від більшості ссавців, досить легко вбивати інших особин свого виду. Одне з пояснень еволюційної психології каже, що це спадок не надто сильних, погано озброєних природою тварин, які більшість часу існування свого виду проводили в невеликих, порівняно замкнутих групах, від яких залежало виживання одиниць. Звідси – ксенофобія або несприйняття чужих, етноцентризм чи схильність ідентифікуватися з малою групою, а не з видом в цілому, а також бажання соціальної домінації, яке бачимо в групах вищих тварин.

Друга група факторів – це ідентичності. Вона включає певну систему культурних цінностей і пересудів, специфічне знання про світ, яке твориться певною групою і не є універсальним, потенційне моральне відсторонення від жертв, базоване на власній ідентичності, раціональне зацікавлення одної групи у знищенні іншої, якій протиставляється групова ідентичність. Ці ідентичності можуть бути релігійними, національними чи соціальними, коли видається, що соціальну нерівність можна вирішити коштом іншої групи.

²⁵ Mason T. Social Policy in the Third Reich. The Working Class and the “National Community”. Oxford; New York, 1993. P.280.

²⁶ Waller J. Becoming Evil. How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing. Oxford, UK, 2002.

Третя група факторів передбачає наявність “культури жорстокости” як контексту, у якому відбувається геноцид. Це і жорстокість війни, і професійна солідаризація виконавців як членів одної й тієї самої групи. Це прив’язання особи до групи та її діяльності, а також занадто сильна ідентифікація особи зі своєю роллю – чи то солдата, чи поліція, чи ката. Це ситуація, коли вбивство виправдовується почуттям обов’язку.

Четвертим блоком є соціальна смерть потенційних жертв. Вона передбачає поділ суспільства на “нас” і “їх”, дегуманізацію жертв через мову, дефініції, які до них застосовуються, звинувачення жертв у проблемах суспільства загалом і у своїй власній долі зокрема. Така соціальна смерть, зокрема, мала місце з євреями напередодні Голокосту. Ежен Вебер, наприклад, показує, що фазу екстермінації антисемітська політика нацистської Німеччини досягнула, пройшовши через попередні фази ізоляції і дегуманізації²⁷.

Проблемою, з якою зіткнуться історики, використовуючи ці соціально-психологічні фактори, буде бажання просто приписати їх наявність певній групі. Це бажання є наслідком причинно-наслідкового мислення, коли події пояснюються як такі, що спричиняються одною чи певними властивостями груп і осіб. Важливо берегтися від есенціалізації понять, з якою часто зустрічаємося у історіографії таких складних проблем – коли вбивство, жорстокість, чи схильність до насильства подаються, як властиві певній групі – чи то етнічній, чи соціальній, чи релігійній, чи цивілізаційній. Категорії людської практики і людського досвіду, погляд на історичні феномени як на відносини, а не речі, дозволяє подолати цю проблему, і вже з’явилися певні дослідження, які стараються це більш чи менш успішно висвітлювати.

Візьмемо для прикладу статтю Альфа Людтке “Привабливість знищення “інших”: німецькі робітники і межі опору”²⁸. Людтке бере добірку листів зі східного фронту, авторами яких були колишні робітники і клерки нижчого рівня з Ляйпціга. З цих листів він пробує дослідити шлях робітників від опору до згоди і співучасті, які підтримували нацистський режим навіть у найкритичніший час. Механізм впровадження нацистського режиму в мирний час і потреба щоденного вбивства були дуже подібними. Необхідність якось дати собі раду з новою і не-

²⁷ Weber E. *Modern Anti-Semitism // The Holocaust: Ideology, Bureaucracy, and Genocide*. Millwood. New York, 1980.

²⁸ Lüdtke A. *The Appeal of Exterminating “Others”: German Workers and the Limits of Resistance // Journal of Modern History*, 64, supplement (December 1992). P.46-67.

приємною ситуацією вела до прийняття речей такими, якими вони були. При чому ідентичність тих солдатів як чоловіків і робітників сприяла цьому. Категорії, які стояли в центрі тої ідентичности, такі як праця, почуття обов'язку, плеча, легко накладалися на нові умови. Естетизація не тільки політики, а й місця роботи, контроль з боку нацистської партії не загрожували, а навпаки, заохочували ідентифікацію в таких категоріях. На фронті війна стала працею, інструмент замінила зброя, а все решта в індустріальній масакрії було дуже подібним до індустріального суспільства в мирний час. Солдати нацистського режиму в статті Людтке перестають бути простими оглядачами чи маріонетками, а стають акторами. Акторами, які уявляють себе в певній ролі та пояснюють собі свої дії.

Наскільки прикладаються згадані соціально-психологічні й історичні фактори та історіографічні відповіді на питання про виконавців до Волині і як виглядають у їх світлі Волинські події? У чому полягає проблема інтерпретацій Волинських подій, які з'явилися до цього часу? Виглядає, що найбільш крайні праці і з української, і з польської сторони виявляють багато спільного. Обидві сторони говорять про дві нації чи два народи, як про природних акторів історії, про боротьбу між ними, жорстокість одної сторони та героїзм і благородність іншої. Обидві сторони певна політкоректність заставляє переходити з категорій “поляки” й “українці” на “націоналістів” відповідних національностей чи “імперіалістів” і “шовіністів”, коли йдеться про визначення винних. Обидві сторони вбачають причини конфлікту в націоналізмі (шовінізмі) протилежної сторони²⁹.

Іншим блоком пояснень будуть ті, що висвітлюють подію головним чином через ОУН і створену нею геноцидальну машину – УПА. В таких поясненнях можна розрізнити кілька течій – одна виводить цілу справу

²⁹ З польського боку дивись “Передмову” Ришарда Шавловського до: Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T.1. (Warszawa: Wydawnictwo von borowiecki, 2000). С.11-33. У передмові йдеться про український геноцид, традиції якого сягають Коліївщини і Хмельниччини, про варварський і особливо брутальний характер убивств, якому ніби-то не можна знайти нічого відповідного ні серед нацистських, ні серед радянських злочинів. У той же сам час, коли доходить до тих, хто здійснили геноцид, Шавловський називає “українських націоналістів”. Щодо української версії подібного зображення дивись виступ В. Сергійчука, у якому поляки зображаються як пришельці на споконвічно українську землю і таким чином стають самі винні у своїй загибелі – Депортації українців і поляків. Кінець 1939 – початок 50-х років. Львів, 1998. С.11.

з ідеології ОУН і шукає причини конфлікту в безпосередньому наказі керівництва ОУН (б)³⁰. Ця позиція, яку ми б назвали інтенціоналістською, зводиться до того, що на початок 1943 р. УПА стала на Волині найсильнішою збройною силою і ефективно провела акцію, заплановану ОУН. Таке пояснення останнім часом зазнає критики з боку більш “функціоналістичних” інтерпретацій. Ті показують, що на початок 1943 року бандерівська УПА як така де-факто не існувала. Вона творилася весною 1943 року в тому числі і в ході протипольських “акцій”³¹. Під впливом нових джерельних знахідок навіть ті, хто схилилися до “інтенціоналізму” починають інтерпретувати початок етнічної чистки поляків трагічним збігом обставин. Саме цей збіг обставин, а не ідеологія ОУН був вирішальним для кампанії винищення польського населення на Волині українцями. Серед цих обставин ключовим моментом видається перехід української поліції до бандерівської УПА, в ліс³². При чому, у світлі останніх досліджень історії УПА виглядає, що якщо не завищувати дані про чисельність УПА, то виявиться, що ця поліція стала кісткою постійних загонів УПА, в яких, принаймні протягом більшої частини 1943-го року, становила абсолютну більшість³³.

Цікаво, що єдина відома мені наукова інтерпретація чистки польського населення Волині, що виходить поза межі “українсько-польської контрверсії”, теж наголошує на ключовій ролі української поліції. Ця

³⁰ Така версія обстоюється у: Filar W. “Burza” na Wołyniu: z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armiji Krajowej: studium historyczno-wojskowe. 1997; Filar W. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej. Warszawa, 1999; Piotrowski T. (ed.) Genocide and Rescue in Wolyn: Recollections of the Ukrainian Nationalist Ethnic Cleansing Campaign against the Poles during World War II. Jefferson, 2000.

³¹ Кентій А. В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. Київ, 1999. Див. також Г. М. Стародубець. ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.). Тернопіль, 2002. Також: Ільюшин І. Волинська трагедія (1943–1944).

³² Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodów. Melting Pot of Nations. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953. (pod red. Krzysztof Jasiewicz). Warszawa, Londyn: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, Polonia Aid Foundation Trust, 2002. С.279-408.

³³ Ця інтерпретація, яку знаходимо в працях Кентія, Стародубець, Ільюшина і Мотики підтверджується документами УПА, опублікованими у Волинь і Полісся: УПА та запілля, 1943–1944. Документи і матеріали. Київ; Торонто, 1990 (Літопис УПА; нова серія. Т.2).

інтерпретація належить Тіму Снайдеру³⁴. Снайдер наголошує, що етнічної чистки поляків dokonали люди, які протягом 1942 року були задіяні у винищенні єврейського населення. Беручи участь у цих подіях, вони наочно переконалися у можливості фізично “вирішити” національне питання. Окрім того, вони були людьми, які довший час перебували у безпосередньому контакті з нацистською політичною машиною, її ідеологією та расистськими принципами. Вони були людьми, які через участь у винищенні євреїв вивчили певні методи ефективної ізоляції жертв, прочісування населених пунктів, техніку оточення і вбивства³⁵.

З іншого боку, автор не применшує значення політичної еволюції українського табору – через депортації, винищення, розгром організованого політичного життя єдиною дієвою організацією залишилася ОУН, причому ОУН, очолена молодими екстремістами, готова вбивати не тільки поляків, а й інших українців для того, щоб утримати владу й монополію в політичному житті. Ця криза розбитої української еліти призвела до того, що рішення від імені українців почало приймати керівництво ОУН. Одним з таких рішень і було очистити “українську” територію від поляків.

Але Снайдер вказує на ще один момент, який часто залишається поза увагою українських і польських дослідників – він вказує на роль нацистського і сталінського режимів. У той час, як в українській і польській історіографіях цей вплив обмежується розглядом сумнівних гіпотез щодо радянських чи німецьких провокацій, які викликали і підтримували криваві українсько-польські сутички, Снайдер наголошує на принципах і практиках класифікації населення, які, як це не дивно, були спільними і для радянського, і для нацистського режимів. І радянською владою, і німцями населення класифікувалося за національною ознакою. Під час радянської та німецької окупацій репресії і привілеї мали чітко виражений національний характер (незважаючи на те, що за радянської окупації

³⁴ Snyder T. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. Yale University Press, 2003. P.154-178.

³⁵ Правда, вже кілька разів згадані відмінності між етнічною чисткою на Волині і Голокостом щодо співвідношення сили між сторонами знайшли своє відображення і тут. У доповідній записці Хрущову від 21.09.1943 (Документ № 6 цього збірника) детально описується тактика, яку використовують „націоналісти”. З неї бачимо, що сокири, пили і піки, які широко застосовувалися у акціях, були наслідком не якоїсь особливої “кровожерливості”, а браком амуніції. Ця ж сама записка показує, що “пили і сокири” не є свідченням участі у чистках якогось ширшого „посполитого рушення” – у записці ними користуються менш озброєні “націоналісти”, в той час, як більш озброєні ідуть попереду і придушують опір.

маховик репресій повертався то проти одної, то проти другої національної групи).

Розвиваючи цю інтерпретацію, можна сказати більше – ця класифікація прив'язала індивідуальні долі до долі нації більше, ніж будь-яке інше культуртрегерство чи національно-просвітницька діяльність. Вона також утвердила принцип пояснення тих чи інших подій через поведінку тої чи іншої національності та її характеристики. В обох випадках використовувалося поєднання національних образів з класовими, соціальними (чи асоціальними): пани-поляки, партійці-євреї, селяни-українці. Ці поєднання виводили соціальну ідентифікацію виключно в сферу репрезентацій, поза межі реального щоденного досвіду й співвіднесення з реаліями виробництва, в той же час забезпечуючи легке і доступне пояснення власного ущемленого становища.

Очевидно, що ґрунт під такі репрезентації був підготовлений і самим українським національним дискурсом. Дозволю собі зацитувати спогади українського інтелігента селянського походження з Галичини про роки його формування, які припали ще на австрійські часи. Спочатку, в 7-ій класі гімназії, він відкриває в своєму селянському походженні расовий зміст, який дозволяє йому черпати силу з наділення цього походження певними біологічними асоціаціями:

“У тій книжці я між іншим вичитав, що вищі верстви, якраз через надуживання полового життя, дегенерують і гинуть, а на їх місце приходять верстви низші, головно селяне, що не дегенерують... це ствердження з високого наукового місця наповнило мене гудою до всіх тих, що дегенерують, а пошаною до тих, що не дегенерують. А крім того воно наповнило мене гордістю, що я син селянина, і причинилося до зменшення того немилуго почування. Нехай – казав я собі – той селянин і темний, і всіми покривджений, але він не дегенерат!...

Оце ствердження морального й фізіологічного здоровля селянина як верстви, до котрої я належав, було для мене теж наче завершенням і заокругленням мого знання і світогляду, оскільки я мав вражіння, що обняв розумом цілий світ у його минулому й будучому й угадав загадку світа, наче зрозумівши, як він гине й назад відроджується”³⁶.

Але проблема в тому, що будь-яка невдача тепер теж легко викликала подібне ж пояснення через походження:

³⁶ Іван Билина. Моя сповідь (Зі споминів інтелігента селянського походження). Тернопіль: “Будучність”, 1928. С.50.

“Внавши раз на ту ідею, що селянське походження може бути причиною якоїсь хибі в духовості людини, я вишукував у собі більше хиб і клав їх на карб походження... Мені пригадалося, що я знав на селі – не тільки в своїм, але й у других – багато гикавих, божжевільних, недоумних, вішальників, топільників і взагалі багато всіляких збочених умов, і – моя віра в монополію душевного здоров'я селянина, як і свого власного, – пропала”³⁷.

І хоча шлях, яким широкі маси населення прийшли до таких расових інтерпретацій, був іншим, ніж шлях цитованого автора, їх переживання власної ідентичності, пояснюваної расово і біологічно, були, напевне, не менш глибокими. Важливо зрозуміти, що такі інтерпретації подій через нації і расово забарвлені образи стали частиною особистого досвіду на дуже підставовому рівні. Тому легко стало приписати донос на українську поліцію полякам (як комуністам), бачити репресії проти родин колишніх поліцейських як помсту поляків, а спільні з польською поліцією акції німців проти польських сіл – як справу поляків. Коли говорилося про поляків, то з'являлися конотації “валенродизму”, культури пихатої і гіпокритичної, готової ламати слово й співпрацювати з ворогом, зіпсованої міщанством і дегенерованим шляхетством. При чому, не грало ніякої ролі те, що жертви нападів на польські поселення за будь-якою соціологічною класифікацією були в основному селянами, навіть якщо й трохи заможнішими.

У світлі вищесказаного стає зрозумілим, що будь-які інтерпретації українсько-польського геноцидального насильства повинні брати до уваги репрезентації, що оточували вбивства і частиною яких ці вбивства ставали. Вбивство не було інстинктивним відрухом, не відбувалося в ситуації, коли призупинялися будь-які пояснення. Як каже Беатріс Гансен, “якщо насильство, з одного боку є вічним і універсальним, воно теж, видається, є дивним чином історичним і специфічним, оскільки кожне покоління, кожен історичний період продукує не тільки свої власні способи насильства, а і свій власний *дискурс* щодо цього феномену.” І далі – “...чи справді насильство є завжди німим? Хіба що як травма, та й навіть тоді, як ми знаємо з психоаналізу, травма продовжує говорити через тіло, через жести чи через те, що Бурдьє назвав *габітус* (втілені акти)”³⁸.

³⁷ Там само. С.66, 69.

³⁸ Hanssen B. The Violence of Language. The Contemporary Study of Culture. Herausgegeben von Bundesministerium für Wissenschaft und Verehr und Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften. Wien, 1999. S.61, 68.

Можна бути певним, що, крім інституалізації й інтерналізації національних і расових класифікацій, були й інші фактори. По-перше, у випадку селянського суспільства, яке страждало від контакту з “ширшим світом і від включення в капіталістичну економіку, досить сильним мало б бути несприйняття “інших”, етноцентризм як відмінний від націоналізму і обмежений до простого поділу на своїх і чужих. Для цього етноцентризму золотим віком були дні після падіння російської монархії і до встановлення польської влади в регіоні, коли сільські громади могли жити незалежно і від центральної державної влади, і від великих землевласників, епоха “свободи”. В перші роки польської влади багато ексцесів можна було пояснити саме цим етноцентризмом³⁹. Також важливо зауважити, що такий етноцентризм має мало спільного з класовою ненавистю і класовою боротьбою – ті, проти кого він був спрямований, не були поміщиками, просто “іншими”, які прийшли разом з державними структурами, панами й податками. В. Менджецькі каже, що 1917–1921 рр. показали селянам, що життя “без хлопа і пана” є цілком реальною можливістю⁴⁰. Свідомість такої можливості накладалася на ідею свободи національної спільноти в Українській Самостійній Соборній Державі, що, мабуть, і використовувалося ОУН⁴¹.

Хоча виглядає, що геноцид як такий є модерним винаходом, інтегральною частиною формації, підвалини якої були закладені капіталізмом і Просвітництвом, “традиційне” суспільство ні в якому разі не було позбавлене знання і досвіду масакри. На тій самій Волині біблійний сюжет про масове вбивство Іродом маленьких дітей був інтегральною частиною традиційного бачення світу, розігрувався в Різдвяних вертепах, і незважаючи на те, що це вбивство засуджувалося, воно становило готову модель масакри як засобу, який може застосовувати влада для політичних цілей. Більше того, масакра в даному конкретному випадку асоціювалася з сильною владою і фігурувала як засіб її збереження.

³⁹ Це добре показано Влодзімежем Менджецькім: *Mędrzecki W. Wojewódstwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988. Також див. там про повоєнні акти насильства – С.84. Ці акти насильства теж відзначалися жорстокістю, яка мала цілком певне символічне навантаження – наприклад, відрізання геніталій новоприбулому колоністові групою селян.

⁴⁰ *Mędrzecki W. Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej a antypolska akcja UPA w latach 1943–1944 // Grzegorz Motyka i Dariusz Libionka (red.) Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*. Warszawa, 2002. S.14–18.

⁴¹ Принаймні, знаємо, що знищення поляків не становило секрету для українського населення і питання ставлення УПА до поляків піднімалося на зустрічах з політичними працівниками УПА як стрільцями, так і населенням. – Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали. (Літопис УПА. Нова серія, т.2), (Київ; Торонто, 1999). С.378.

Якщо відійти від цих традиційних факторів і повернутися до факторів більш модерних – а саме ідентичностей, то вони були не тільки расовими і національними. Ці ідентичності були також пов'язані з досвідом громадянства у національній державі, у чюю титулярну і привілейовану націю не вписувалися українськомовні волинські селяни. Їх ідентичність була ідентичністю дискримінованої і скривдженої меншини. Їх досвід був досвідом ущемлення прав, дрібних ситуацій, у яких підкреслювалося, часто навмисне грубо і брутально, що вони були громадянами другої категорії. Їх досвід був досвідом “м'якого насильства” держави над особою (термін позичений від П'єра Бурдьє). І це м'яке насильство викликало потенційне контрнасильство, контр-насильство не проти абстрактної держави, а проти тих_ з ким вона асоціювалася в місцевому контексті. Правда, можливість реалізувати це потенційне контр-насильство як правило з'являється тоді, коли дискриміновані самі потрапляють в позицію влади – як це мало місце в 1943 р.

Мабуть не випадково, командири двох перших груп УПА (а протягом 1943 року і єдиних одиниць УПА такого калібру з більш-менш повно організованими структурними вертикалями), які організували проти-польські акції – Іван Литвинчук (Дубовий) і Юрій Стельмащук (Рудий) вирости і виховалися у польській міжвоєнній Волині: обоє були 1920 року народження⁴². І хоч ідеологією, яку вони сповідували був неприйнятний для міжвоєнної польської держави український націоналізм, не підлягає сумніву, що польська держава була сприятливим місцем для його поширення. Якщо командири найвищого ешелону в УПА у 1943 році мали по 23 р., то що говорити про простих козаків (стрільців). Всупереч тому, що кажуть інтерпретатори польських спогадів про ці події, виглядає, що як і в багатьох інших масакрах у Волинському випадку відзначилися молоді неодружені чоловіки.

Якщо перейти до третьої групи факторів – загальної культури жорстокості, в котрій відбуваються геноциди, то стає зрозумілим, чому винищення польського населення почалося не в Галичині, де український націоналізм був набагато сильнішим, а в Райхскомісаріаті, де становище українців було найбільш несприятливим⁴³. Через присутність партизан-

⁴² Кентій А. В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. С.79, 81.

⁴³ Це, звичайно, не виключає інших факторів, які привели до того, що проти-польська „акція” почалася і була особливо жорстокою на Волині. Поза тим, що Волинь була „партизанським” краєм, який УПА хотіла забезпечити для себе і де польська присутність була не такою значною, як в Галичині, а значить більш придатною для знищення. Деякі можливі пояснення див.: *Stępień S. Antypolska akcja UPA na Wołyniu i w Galicji Wschodniej. Propozycja dla autorów podręczników szkolnych // Grzegorz Motyka i Dariusz Libionka (red.). Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje. Warszawa, 2002. S.157-159.*

ських загонів Волинь була тереном Східного фронту, навіть коли той фронт не проходив через територію Волині безпосередньо. А багато істориків вважають, що саме Східний фронт був місцем, де попередня політика нацистських переслідувань і погромів перетворилася в кампанію прямої екстермінації⁴⁴.

Волинь була місцем, де український націоналізм навесні 1943 року отримав у своє розпорядження не просто підпільну оунівську сітку, не просто сільські групи самооборони, а дисципліновані загони, члени яких ділили одне з одним досвід перебування в одній напівмілітарній одиниці, довший час перебували в товаристві одне одного, і, очевидно, довший час мусили пояснювати своїй совісті участь у вчинках, неприйнятних для християнської моралі, свою колаборацію з окупаційним режимом, підтримувати і цінити певну етику чоловічої камрадерії, етику військового досвіду, певного виправдання жорстокості і брутальності власних вчинків тим, “що ми пережили”. Все таки видається, що винищення польських сіл вимагало дисципліни і координації, яку могли мати тільки організовані загони. Звіти підрозділів УПА відкрито говорять про акції проти польських колоній. Щодо участі українських селян, то здається, що в польських “реляціях” вона перебільшується. Частково вона мала б пояснюватися наказами УПА, яка старалася контролювати дії цивільного населення, мала в селах свої бази, і використовувала селян для транспортування ресурсів, налагодження інфраструктури і тому подібного. З іншого боку, частина селян, безпосередньо не зв’язаних з УПА, могла використовувати “акції” проти польських колоній з метою особистої наживи чи, принаймні, намагалася збільшити власні шанси вижити за рахунок інших.

Четверта група факторів, дегуманізація потенційних жертв теж мала місце. Функціонували національні стереотипи і націоналістична пропаганда, які приписували полякам зрадливість, жорстокість, аморальність і т. п. І радянська, і німецька окупації ефективно ізолювали польське суспільство від контактів з українцями, або принаймні різко їх зменшили, особливо, що стосується контактів не приватних, а громадських, відкритих для спостереження і відчитання. Це створило сприятливий ґрунт для приписування полякам антиукраїнських намірів і акцій. У мові документів видно, як евфемістично представлялося знищення польських сіл – “акції” (що мало б відчитуватися, як те ж саме, що й військові дії),

⁴⁴ Streit C. The German Army and the Policies of Genocide // Hirschfeld G. (ed.) Policies of Genocide. London, 1986. P.15-29.

“чистки поляків” (що носить виразні сліди німецького і радянського дискурсу, сліди соціальної інженерії), поляки часто ставляться в один ряд з більшовиками, сексотами та іншим “ворожим елементом.” Найголовніше, що про них перестають говорити як про людей⁴⁵.

По-друге, відсторонення від жертв відбувалося за допомогою створення нового власного образу. Відбувалася не просто дегуманізація жертв, а й створення власного образу надлюдини. Уявлення про героїчне, надзвичайні погляди і надзвичайну посвяту дуже легко використовуються при вбивстві цивільного і безборонного населення. Не штука відповісти пострілом на постріл – набагато важче знищувати беззахисних людей в ім'я вищого ідеалу. Цей момент бачимо в багатьох революціях і війнах, що мотивуються надзвичайною ідеологією⁴⁶. У ситуації з ОУН, то її претензії на переворот у сфері суб'єктивного, ставлень, свідомости і т. п. були не меншими, а може і більш амбітними, ніж у випадку з нацизмом. Революція свідомости для ОУН була, може, важливішою, ніж зміна об'єктивної реальности, бо остання для ОУН визначалася тою першою. З неї мала початися українська національна революція. Для багатьох “шущманів” саме перебування в поліції було суб'єктивним надзусиллям, кроком поза межі добра і зла, зробленим на вимогу Організації, кроком, який передбачав подвійні стандарти, виправдовував гіпокризію і вимагав відсторонення від деяких своїх вчинків.

Поза розглядом цих окремих, присутніх у Волинських подіях факторів, важливо розглядати їх взаємодію, процес, у якому творили реальність. Переплетіння факторів давало нові значення подіям, і самі події були не просто наслідком цих факторів, а творенням нових значень і нових факторів. Таким новим значенням, що творилося в зоні подій, була УССД. Паралельно зі зміною суб'єктивного світу відбувався процес становлення нової держави українського народу, держави, яка, на відміну від утопійних експериментів Центральної Ради, опереткового гетьманату, чи зам'якої ЗУНР, мала бути справжньою, мала мати тотальну владу сучасної держави. Ішлося не про те, щоб створити державу, яка проводитиме політику, а про те, щоб проводити політику з правом і безоглядністю сучасної держави, політику, яка де-факто буде рівнозначною

⁴⁵ На жаль, дуже часто подібні евфемізми використовуються в сучасній українській історіографії. В точно такий сам спосіб вона пробує виеліминувати людський вимір цих подій, говорячи про “причини”, “протистояння”, “сторони”, “конфлікт” і т. д.

⁴⁶ В українському випадку на це вперше звернув увагу Микола Хвильовий – див. його повість “Я (Романтика)”.

з існуванням держави – “здобуде” її. Проблема в тому, що як кажуть деякі дослідники, будь-яка сучасна “суверенна держава вимагає як інтегральну частину своєї суверенності право чинити геноцид, чи принаймні проводити геноцидальні масакри проти своєї людності...”⁴⁷.

Саме ця присутність будованої національної держави у Волинських подіях відрізняє їх від випадків просто етнічного насильства, чи, скажімо, насильства ранньомодерних часів. Мішель Фуко наголошує, що геноцид тісно пов’язаний з модерним уявленням про індивідуума, його тіло, з суверенною особою, тіло якої є одночасно продуктом влади і її медіумом. Контроль над життям, продовження і підтримування життя через оптимізацію, і адміністрацію, помноження його засобами детальної регуляції, які є характерними для сучасної держави, своєю другою стороною має незнані до того масштаби смерті: “Війни більше не ведуться в імені суверена, якого треба захищати; вони ведуться в імені кожного; ціле населення мобілізується для масової різанини в ім’я життєвої необхідності: масакри стали справою життя”⁴⁸.

Проектована українська держава теж представлялася і сприймалася, як справа життя і смерті. Насильство виписувало її межі – на тілах тих, кого знаходили в її потенційних межах. Принцип національної належності, територіальності і права нації-держави вирішувати долю її суб’єктів стоїть за багатьма випадками жорстокості з символічним значенням, з якими зустрічаємося у Волинській різанині – розпилювання пилами, буквальне виписування на тілах, демонстративне вбивання одних, а то й обох партнерів у мішаних подружжях, не кажучи вже про чисто “технічні” моменти – атаки на села “польського пасу” коло Львова, які б мали відірвати місто від територій, де польське сільське населення становило більшість, чи знищення польського населення як потенційно небезпечного у зоні під фактичним контролем УПА.

Важливо пам’ятати, що націоналістичне насильство не обов’язково вимагає повністю національно свідомого населення. Все, що потрібно – це сітка націоналістичної організації. Населення націоналізуватиметься в процесі організованого насильства, коли кожен зіткнеться з неунікною необхідністю задекларувати свою національну приналежність і підтвердити національну свідомість. Етнічне насильство є потужним інструментом націоналізації, а у випадку Волині антипольське насильство супро-

⁴⁷ Kuper L. *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*. Yale University press, 1981. P. 161.

⁴⁸ Foucault M. *The History of Sexuality*. V.1. New York, 1990. P.137.

воджувалося знищенням політичних опонентів і ненадійних елементів з української сторони. Не перед, а саме в ході антипольських акцій ОУН(б) вдалося фактично знешкодити своїх конкурентів з табору партизанів Бульби (Боровця) і ОУН(м).

На закінчення хоча ще раз нагадати, що дана стаття – лише спроба постановки питань щодо вивчення виконавців. Можливі пояснення окреслені тут на базі опублікованих матеріалів і наявної історіографії. Для того, щоб їх випробувати потрібно зробити глибше дослідження саме виконавців – і ми знаємо наскільки важко це зробити щодо партизанської армії, якою була УПА, партизанської армії, яка програла війну. Важливим кроком у цьому напрямку може бути прозопографія, яка дозволила краще розрізнити між різними людьми, структурними одиницями націоналістичного руху і загонами УПА в різні періоди. Ключем до Волинських подій, як виглядає з напрямку, в якому рухається сучасна історіографія проблеми, мала б стати прозопографія української поліції на службі в німців, поліції, що перебувала під впливом ОУН(б) і, перейшовши в ліс, стала основою постійних загонів УПА⁴⁹. Іншим напрямком мала б стати історія конкретних околиць і сіл – не на рівні запису в загальній історії, а на рівні автономного дослідження.

Те, що ми маємо зараз у вигляді гіпотез, вимагає скрупульозного співставлення з місцевим матеріалом. Вимагають підтвердження описи нападів на польські села, які знаходимо в польських спогадах, і їх ретельніший і софістикований аналіз. Можна співвіднести географію нападів з географією формування і бойових дій УПА, впливами різних партій і організацій у міжвоєнний час, демографічною і політичною ситуацією. Часто дослідники, які працюють над даною проблематикою елементарно не співставляють фактів, які знаходять у документах, з даними інших джерел, виказують дуже слабке знання локального контексту, концентруються чи то на політичній, чи то на мілітарній історії,

⁴⁹ Дослідником, який найбільше покликається на особисті свідчення виконавців, взяті зі справ, які велися проти них радянськими каральними органами, є Владислав Філяр. Проблема в тому, що він цитує тільки свідчення щодо участі в акціях, а не заглядає глибше в їх біографії. Див., наприклад: Filar W. Działania UPA przeciwko Polakom na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944. Podobieństwa i różnice // Grzegorz Motyka i Dariusz Libionka (red.) Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje. Warszawa, 2002. S.49-50. Єдине дотепер дослідження місцевої поліції на службі в німців у Білорусії та Україні і їх участі в Голокості, включає більше білоруського матеріалу і показує слабше знання українського контексту – Dean M. Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. New York, 2000.

в той час, як проблематика вимагає методів історії соціальної і культурної⁵⁰. Чи справді акції проти польських сіл використовували досвід і методи, розроблені під час винищення єврейського населення? Наскільки поширеними були знущання над жертвами, і як це співвідноситься з іншими подібними масакрами – наприклад, хорватсько-сербською? Наскільки у вбивствах поляків використовувалися певні локальні конфлікти, що йшли назад, до міжвоєнного часу, а наскільки це було справою особисто незаангажованих людей?

Важливий не просто мікропідхід, а те, що ми очікуємо від нього, чи що ми хочемо ним досягнути. Мікродослідження, на мою думку, не просто мають доповнити вже існуючу картину, а дати те, чого макрообразам, які маємо тепер, не вистачає, або чого вони не можуть досягнути в принципі. “Мікро” відноситься тільки до фокусу дослідження, а не до поставлених у ньому проблем і висновків. “Мікро” цілком логічно приводить до самого процесу, в той час, як традиційна історія, причинно-наслідковість, розмови про все і ні про що конкретно, приводить до захоплення абстракціями, які створені й підтримувані певними дискурсами, зацікавленими в тому, щоб приховати нестабільність, плинність, перервність і применшити відповідальність за допомогою примарної об’єктивності.

⁵⁰ Навіть роботи найкращого українського спеціаліста з Волинської проблеми виказують недостатнє знання локального контексту. Вони рясніють полонізованими і перекрученими назвами місцевостей Галичини і Волині, які взяті з польської мови. Див.: Ільошин І. Прогистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. Київ, 2001.

Збігнев Марцін КОВАЛЕВСЬКИЙ

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ У ПІСЛЯВОЄННІЙ СТРАТЕГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Розширена версія доповіді*

Дотеперішній стан досліджень у Польщі історії Української Повстанської Армії, особливо її суспільної і політичної природи, ідеології, програми та стратегії – не кажучи вже про підхід до нього в контексті польсько-українських відносин – значною мірою визначався тиском на польську науку інтересів і доктрини державної влади. Тиск був особливо відчутним і спричинився до того, що незалежні дослідження історії УПА не були можливими й, зрозуміло, їх результати не могли побачити світу. Навіть така цінна праця, як “Дорога в нікуди” Антона Б. Щесняка і Веслава З. Шоти (1973 р.) в принципі не виходила за межі обов’язкових вимог інтерпретації та оцінок, хоча наявний у ній фактичний матеріал об’єктивно ставив під сумнів їх правомірність і вірогідність, що, як відомо, спричинилося до вилучення публікації з книгарень.

З точки зору автора, УПА – це народно-визвольний рух, що виражав як історично закономірні змагання до незалежності народу, позбавленого, всупереч його волі, державності, так і соціальні прагнення народних мас, що виростили на ґрунті тодішньої суспільно-економічної та політичної структури України на колишніх східних землях Польщі і в СРСР. Аналіз стратегії УПА стосовно польського питання, що його пропонує автор, виникає з такого підходу. Оскільки він істотно розходиться з підходом, характерним для дотеперішньої польської історіографії, автор вважав необхідним написати розширену версію реферату, котра б дозволила зробити поглиблені висновки і подати її організаційному комітетові, а також, в міру технічних можливостей, розповсюдити серед учасників конференції.

Народження і розвиток Української Повстанської Армії – це результат якщо не революційної, то щонайменше передреволюційної ситуації

* Доповідь було виголошено на науковій конференції “Українська політична думка ХХ століття” в Інституті історії Ягеллонського університету. Краків. 28-30 травня 1990 р.

на Волині й Поліссі в 1942–43 рр. Українське селянство, спонукуване елементарним бажанням захистити свої тодішні матеріальні та моральні інтереси від колоніального супервизиску з боку німецького імперіалізму, а також переконуючись у його тоталітарному расистському і людожерному характері, започаткувало масовий національний і соціальний рух¹. Керівництво т. зв. бандерівської фракції Організації Українських Націоналістів, котре восени 1941 року припинило співпрацю з державними інституціями Третього рейху й пішло в підпілля, після довгих внутрішніх суперечок вирішило очолити цей рух і збройну боротьбу, що вже розпочиналася. Об'єднало перші партизанські відділи, які виникли або спонтанно, або з ініціативи різних політичних течій, і приступило до створення УПА як масової військової формації українського національно-визвольного руху². Керівництво визначило стратегічну мету руху, якою мали стати українська народна революція, і як її наслідок – створення незалежної національної держави, яка включатиме всі українські землі.

Стратегія бандерівців передбачала активну боротьбу на двох фронтах: з німецьким імперіалізмом з одного боку і великорусько-сталінським (“московсько-большевицьким”) – з другого. Спершу вона виходила з того, що обидві держави, воюючи між собою у Східній Європі, ослаблять і знекровлять одна одну і втратять здатність панувати над іншими народами, в тому числі над українським, а також з того, що в СРСР вибухнуть національні революції, які призведуть до розпаду

¹ Див. анонімну статтю: Економічні причини повстання УПА // До зброї. 1947. № 4(21). Тут і далі зірочкою позначено посилання у випадках, коли цитати з україномовних текстів подаються у зворотному перекладі з польської мови.

² Якщо йдеться про українські партизанські рухи, що діяли на Волині незалежно від військових підрозділів бандерівської ОУН до їх об'єднання, то стосовно т. зв. першої УПА, в липні 1943 року перейменованої на Українську Народну-Революційну Армію (УНРА), див.: Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Вінніпег, 1981; про військові відділення мельниківської ОУН див.: Скорупський М. У наступах і відступах. Chicago: Ukrainian American Publishing Co., 1961; Данилюк М. Повстанський записник. New York; Jersey City, 1968; про фронт Української Революції див.: Гірняк К., Чуйко О. Фронт Української Революції. Торонто, 1979. Витоки УПА є предметом гострих дискусій. Див., зокрема: Патріоти партії. Мюнхен: Вид-во “До зброї”, 1946; О. Шуляк (О.Штуль). В ім'я правди: До історії повстанського руху в Україні. Роттердам, 1947; А. Зубенко. До 20-ліття УПА // Літопис Волині. Т.6. 1962; Омелюсік М. УПА на Волині в 1943 році // Вісті Комбатанта. № 1-2 (22-23). 1966; Шанковський Л. Початок УПА // Альманах-календар СУК “Провидіння”. Філадельфія, 1972; Бойко М. Бібліографічний огляд збройної боротьби Волині. Торонто, 1976; Скорупський М. Літопис УПА // Туди, де бій за волю / За ред. В.Михальчука. London: Petro Olzhych Foundation in Great Britain, 1989.

сталінської імперії. У глобальному масштабі ця стратегія передбачала, що з вичерпанням сил великих держав, учасниць світової війни, і наростанням суперечностей між СРСР та західними союзниками, на міжнародну арену виступить нова, незалежна від них, історична сила. “У міру поглиблення кризи міцніють сили поневолених народів і зближається момент національних та соціальних революцій, а поневолені народи стають вирішальним політичним чинником”³. З кінця 1942 року в бандерівському керівництві усталювався погляд, що німецько-радянська війна може закінчитися перемогою СРСР і що треба рахуватися з перспективою нової окупації советами цілої України⁴. Проте вважалося, що навіть в такому випадку національні і соціальні суперечності під час війни і в момент перемоги зростуть настільки, що стане можливим розпад СРСР в результаті внутрішніх революційних процесів.

Такі стратегічні засади були остаточно прийняті бандерівською ОУН на Третньому Надзвичайному Зборі організації, що відбувся у серпні 1943 року – в момент, коли завершувався процес очолення нею масового руху і збройної боротьби на Волині і Поліссі. Цей збір мав в історії ОУН ще одне, дуже важливе значення – він здійснив першу серйозну ідейно-програмну ревізію. Остання підірвала традиційну ідеологію інтегрального націоналізму (обмеженого, насиченого крайнім волонтаризмом, елітаризмом, шовінізмом і тоталітарними тенденціями), що була характерна для ОУН і сформувалася під більше чи менше виразним впливом європейських фашистських або крайньо правих ідей двадцятих і тридцятих років⁵. Ревізія стосувалася також суспільної програми, що не передбачала вже, як раніше, корпоративного устрою, що примиряв би працівників і працедавців, а обстоювала Україну “без поміщиків, капіталістів і большевицьких паразитів”, суспільну власність на найважливіші засоби виробництва та обміну, гарантію селянам свободи

³ Постанови Третнього Надзвичайного Великого Збору ОУН // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. Б.м.в. Вид-во ЗЧ ОУН, 1955. С. 113-116.

⁴ Прокоп М. У сорокаріччя III Надзвичайного Великого Збору ОУН // Сучасність. № 7/8 (267/ 268). С. 122-124.

⁵ Визначення “інтегральний націоналізм” впровадив у дослідження українського націоналізму Джон Александр Армстронг: Armstrong J.A. Ukrainian Nationalism. New York; London: Columbia University Press, 1963. Див. його ж: Collaborationism in World War II: The Integral Variant in Eastern Europe // Journal of Modern History. Т. 40. № 3. 1968. Таке визначення широко вживається у літературі, хоча залишається дуже дискусійним, див., напр., вступ П.Й. Потічного і Є. Штендери у кн. “Political Thought of Ukrainian Underground 1943–1951. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.

у виборі способів використання землі, а робітникам – профспілкових свобод, вільної праці й участі у керівництві підприємствами.

Нова програма проголошувала знищення всіх форм визиску людини людиною і побудову “безкласового суспільства”. Якщо йдеться про державний політичний устрій, то не підтримувалася дотеперішня ідея введення монархичного режиму національної диктатури (“націократії”). Відмовилися від тези, що ОУН – єдиний законний претендент на владу у державі. Натомість проголошувалося встановлення “народної влади” не визначеного точніше характеру⁶. Висунена деякими бандерівськими осередками пропозиція про визначення держави як демократичної республіки не була прийнята. У програмі, однак, записані деякі важливі демократичні постулати⁷. Загалом ідейно-програмна ревізія зайшла далеко, про що виразно свідчить категорично негативна реакція Дмитра Донцова, котрий ще донедавна вважався серед більшості бандерівців найвищим ідейним авторитетом українського націоналізму⁸. Здійснено також певні реформи внутрішнього життя організації. Ще до збору скасовано одноособове керівництво, яке здійснював під час відсутності заарештованого німцями Степана Бандери Микола Лебедь (“Максим Рубан”). Врешті на зборі призначено колегіальне керівництво на чолі з Романом Шухевичем, провідником військових кіл ОУН. Шухевич (“Тарас Чупринка”) став пізніше також Головним Командиром УПА⁹.

Ревізіоністські прояви чи навіть течії щодо організаційної структури і практики інтегрального націоналізму виступали в ОУН з тридцятих років¹⁰ і супроводжували розкол між мельниківцями і бандерівцями в

⁶ Постанови Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН. С. 107-113. Пор. видану тоді ж декларацію “За що бореться Українська Повстанська Армія (УПА)?” // Літопис Української Повстанської Армії. Т.1. Торонто: Літопис УПА, 1978. С. 126-130.

⁷ У звіті Abwehrstelle Ukraine 15 вересня 1943 р. (опубліковано в кн.: Літопис УПА. Т. 6. 1983. С. 94-95) ухвали збору ОУН розцінювались як перехід на позиції демократичного світогляду.

⁸ Див.: Донцов Д. До програми ОУН // Український Самостійник. 1968. № 4 (522). Пор.: Сосновський М. Дмитро Донцов: Політичний портрет. Нью Йорк; Торонто: Trident International, 1974.

⁹ Єдиною доступною його біографією, яка насправді була агіографією, є праця Мірчука П. “Роман Шухевич” (Ген. Тарас Чупринка). Нью Йорк; Торонто: Товариство колишніх вояків УПА в ЗСА, Канаді і Європі, 1970.

¹⁰ Поняття ідейно-пропагандистського ревізіонізму та організаційного реформаторства впровадив у дослідження історії ОУН Кричевський Р. (Р. Льницький): Організація Українських Націоналістів в Україні – Організація Українських Націоналістів за кордоном і ЗЧ ОУН; Причинок до історії українського націоналістичного руху. Нью-Йорк; Торонто, 1962.

1940 р.¹¹ Однак розмаху вони набрали в період Другої світової війни під впливом двох чинників. Першим був досвід похідних груп ОУН, які вслід за гітлерівськими військами проникли на Радянську Україну, і підпільних визвольних сіток, створених бандерівцями під німецькою окупацією. Вони там перебували під могутнім тиском демократичних і соціально-радикальних прагнень нижчих верств (у тому числі робітничого класу) суспільства, яке сформувалося в горнилі спочатку більшовицької революції, а пізніше сталінської контрреволюції. Під цим тиском приступили до праці над ґрунтовними ідейно-програмними змінами, постулюючи проведення їх у цілій організації. Мабуть, найглибшу ревізію здійснив провід ОУН на чолі з Василем Куком (“Леміш”) на південноукраїнських землях, куди входили Донбас та інші великі промислові райони України. На допомогу йому прийшли такі видатні діячі, як Дмитро Маївський (“Косар”) і Мирослав Прокоп (“Вировий”), котрі за німецької окупації брали участь у створенні підпілля в Києві¹².

Другим чинником стало те, що ОУН взяла на себе керівництво широким народним і суспільним рухом, характер і динаміка якого відбилися на організації, досі закритій, законспірованій, побудованій на засадах техніки і етики “революційного чину”. Було принципово переглянуто теорію та практику організації і розпочато її розширення. Тиск на організацію бандерівського підпілля Наддніпрянщини збігається з ревізійними настроями провідних організаторів УПА на Волині, – до числа останніх належали Ростислав Волошин (“Павленко”) та Яків Бусел (“Галина”), до яких приєднався колишній комсомольський діяч Йосип Позичанюк (“Шахай”). Ще частковий, але вже глибокий перелом, що стався в ОУН на Надзвичайному Зборі 1943 року, поставив її перед проблемою: або масовий рух і революція далі будуть зняряддям організації, або організація стане зняряддям масового руху і революції. Спочатку на Волині і Поліссі, а пізніше на інших територіях ОУН поступово втрачала риси політичної організації, неначе розчиняючись в УПА і в регіонально-му адміністраційному апараті визвольного руху.

¹¹ Див.: Левицький Б. Історичне значення розламу в ОУН // Вперед. 1950. № 2 (11).

¹² Див.: Стахів Й. Генеза еволюції ОУН // Український Прометей. 1955. № 44-45; Національно-політичне життя Донбасу в 1941–1943 рр. // Сучасна Україна. 1956. № 17-19 (145-147); ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на Наддніпрянщині (Програмові зміни в ОУН) // Сучасність. 1986. № 5-6 (301-302). Див. також: Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Мюнхен: Вид-во Український Самостійник, 1958; Мотиль О. Організація Українських Націоналістів і робітництво // Сучасність. 1980. № 2 (230); Прокоп М. Програмові процеси в ОУН під час Другої світової війни і питання політичної платформи УПА // Сучасність. 1983. № 1/2 (261/262).

У передреволюційних ситуаціях масові соціальні і національні рухи мають тенденцію до т. зв. роздвоєння влади: свідомо чи ні зосереджують у своїх руках елементи, прерогативи і знаряддя альтернативної влади, що протистоїть державній, – в даному разі, німецькій окупаційній владі. Така тенденція проявилася і у Західній Україні в міру розвитку і поширення визвольного Руху. Бандерівське керівництво надало їй свідомого характеру, створюючи на території, охопленій діяльністю УПА, підпілля і повстанські структури національної влади, а згодом, у липні 1944 року, формуючи сурогат центральної державної влади – Українську Головну Визвольну Раду (УГВР)¹³. Цей формальний акт волі до незалежності і державності мав стати передумовою визнання України, яка боролася, суб'єктом повоєнної системи міжнаціональних і міждержавних стосунків.

Польське питання до 1943 року

Польське питання з самого початку стояло на порядку денному. З ідеологічної точки зору ОУН традиційно була спрямована на боротьбу з московсько-большевицьким імперіалізмом”, але сформувалася не в цій боротьбі. Насправді вона виникла на ґрунті українського національного питання в довоєнній Польщі. Суспільне обличчя “крайових” (на відміну від емігрантських) діячів цієї організації формувалося міжнаціональними відносинами на східних землях тодішньої польської держави з характерними для них особливостями суспільно-політичної кризи 30-х років. Політичне обличчя – конспірацією і терористичними актами проти польського панування, замахом на міністра П'єрацького, масовими репресіями польської влади щодо українського суспільства, судом над Степаном Бандерою і його товаришами, Березою Картузькою. Бандерівська фракція ОУН рекрутувалася саме з молодого покоління “крайових” діячів, політичною школою яких була передусім “перманентна революція”. З радістю вони сприйняли падіння Речі Посполитої у вересні 1939 року і навіть намагались активно йому сприяти. Інтегральний націоналізм, який сповідували бандерівці, був просякнутий антипольським шовінізмом.

¹³ Про підготовку до утворення УГВР див.: Шанковський Л. Ініціативний комітет для створення Української Головної Визвольної Ради. Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1985; Ребет Д. До початків УГВР // Сучасність. 1986. № 7/8 (303/304). Див. також: Прокоп М. Генеза, устрій і платформа УГВР // Сучасність. 1978. № 7/8 (211/212); Як народжувалася програма та діяльність УГВР // Сучасність. 1986. № 7/8 (303-304). Про тимчасовий устрій, платформу та універсали УГВР див.: Літопис УПА. Т. 8. 1980. С. 27-41.

Ревізіоністська течія, згуртована навколо Івана Мітрінги, по-іншому підходила до польського питання – передбачала, що визвольний рух польського народу стане дуже важливим фактором у війні на сході Європи, з яким український націоналізм повинен не тільки рахуватись, а й шукати порозуміння і союзництва як проти Польщі, так і проти СРСР. Сутички на цьому ґрунті відбулися вже на зборі в Кракові у лютому 1940 року, де зіткнулися крайньо протилежні орієнтації. На засіданні т. зв. Секції справ міжнародної політики представник берлінської групи представив концепцію бандерівців так: “До цього часу наша діяльність була слабкою, оскільки ми всюди шукали приятелів, а тепер зрозуміло, що місце України в “Новій Європі”. Ця орієнтація зазнала поразки після блискучого виступу Мітрінги. Його контртеза звучала: “Разом з поляками, французами, народами СРСР – за вільну Європу без Гітлера і Сталіна. Це наше місце”¹⁴.

Ця теза певним чином впливала на політику бандерівського керівництва у польському питанні. Не хто інший, а саме один із мітрінгівців, Борис Левицький, був уповноважений встановити контакт з керівництвом польського підпілля відразу після конференції бандерівського активу у вересні 1941 року, на якій Лебедь форсував перехід організації в підпілля¹⁵. Метою місії Левицького, як писав у звіті генерал Грот-Ровецький, була підготовка умов для переговорів, які “привели до вироблення в певних межах спільної політики щодо німців”. Польська сторона мусила б “виходити з того, що Україна повинна стати незалежною, а проблема польсько-українських кордонів обговорювалася б після війни”. Ровецький, інформуючи про це генерала Сікорського, зазначив: “Єдиною активною українською групою, можливо схильною, врешті-решт, шукати з нами порозуміння в контексті “Великої України”, є молоді

¹⁴ Левицький Б. (інтерв’ю). Націоналістичний рух під час Другої світової війни // Діялог. 1979. № 2. С. 17. Про історію спочатку ревізії, а згодом мітрінгівського дисидентства див. анонімну статтю: Більше світла! У зв’язку з роковинами трагічної смерті Євгена Коновальця // Наша боротьба. 1946. № 2, а також: Каленик (М. Турчманович?). Від опозиції до партії // Наша боротьба. 1946. № 3. Політичні погляди мітрінгівців періоду їх діяльності в ОУН висвітлюються у працях: Воїн П. Соціальне питання. Львів: Дешева книжка, 1936; Орелюк С. (І. Мітрінга). Наш шлях боротьби. 1940 (машинопис).

¹⁵ Ухвали Першої конференції бандерівської ОУН недоступні. Про них анонімно пише колишній німецький урядовець у Львові: Німецькими очима: Спостереження про постановня, структуру і дії українського підпілля (V) // Сучасність. 1952. № 16 (41) і Лебедь М. Організація протинімецького опору ОУН 1941–1943 років // Сучасність. 1983. № 1/2 (261/262). С. 152.

безкомпромісні незалежники (бандерівці). Тепер вони приступають до таємної діяльності і створюють антинімецький фронт”¹⁶.

У квітні 1942 року конференція бандерівської ОУН прийняла знаменну ухвалу про польське питання. “Стоїмо за злагіднення, – говорилося там, – польсько-українських відносин в сучасний момент міжнародної ситуації і війни на платформі самостійних держав і визнання та шанування права Українського народу до Західньо-Українських земель. Одночасно продовжуємо боротьбу проти шовіністичних настроїв поляків та апетитів щодо Західньо-Українських Земель, проти антиукраїнських інтриг та спроб поляків опанувати важливі ділянки господарсько-адміністративного апарату Західньо-Українських Земель, коштом відсторонення”¹⁷. Услід за цією ухвалою протягом 1942 року відбулися переговори з представниками влади польського підпілля. Бандерівський діяч Зенон Матла, який брав у них участь, згадує, що українська сторона вимагала, щоб попередньою умовою будь-якої співпраці між українцями і поляками, а також її запорукою була згода поляків (лондонського еміграційного уряду) публічно заявити про принципове визнання права українців на незалежність держави в межах української етнографічної території і “представити це своїм західним союзникам, домагаючись від них аналогічної декларації”¹⁸. Переговори зірвалися, хоча, як підкреслював у відповідному рапорті Ровецький, бандерівці погоджувалися укласти угоду про військову і пропагандистську співпрацю проти Третього району та СРСР¹⁹.

Причини краху цих та інших переговорів того періоду не є таємницею. Український визвольний рух розвивався на території, що входила до складу Польської довоєнної держави і від якої ні уряд у Лондоні, ні його крайові підпільні структури не мали наміру відмовлятися на користь СРСР – держави, що претендувала на неї від часу підписання пакту Ріббентропа-Молотова і здійснення спільно з Третім райхом поділу Польщі 1939 року. Структури польського підпілля брали до уваги можливість виникнення конфлікту з українцями за територію. Ставлення до нього було чітко визначене в плані загального повстання, підписаному у вересні 1942 року

¹⁶ Див. звіт С. Ровецького від 15 листопада 1941 р. у виданні: *Armija Krajowa w dokumentach*. Londyn: Studium Polski podziemnej. T. 2. 1973. С. 141, 145.

¹⁷ Постанови Другої Конференції ОУН // ОУН в світлі постанов Великих Зборів... С. 69-70.

¹⁸ Фрагменти неопублікованих спогадів З. Матли цитує П. Терещук у ст.: *Нариси найновішої історії (IV) // Визвольний шлях*. 1984. № 12. 1342–1346.

¹⁹ *Armija Krajowa w dokumentach...* T. 2. С. 474.

Ровецьким. У цьому плані вказувалося на німців як на головного ворога і на російську загрозу як можливу й істотну, але разом з тим відверто стверджувалося: “Додатковими противниками вважаю, в першу чергу, українців, а в другу – литовців. Існує навіть можливість боротьби від першого дня повстання з українцями на території бази. З самого початку будемо змушені боротися також з українцями у Львові”²⁰. План, здається, не став відомий бандерівському керівництву, але воно не було бите в тім’я і уміло відчувати все нюхом. Усвідомлювало, що його власні повстанські і державницькі плани раніше чи пізніше ввійдуть у збройне протистояння з планами польської сторони. Про це свідчив і провал чергових спроб переговорів. Тож вирішено, що справу належить розв’язати за допомогою сили²¹. Однак залишається відкритим питання, в якій мірі і до якої межі буде раціональним вдаватися до сили.

Рішучий поворот у польсько-українських стосунках стався протягом 1943 року, позначеного потворною волинською різаниною. Безпосередні причини цього повороту донині до кінця неясні, і цілком певно, дуже спірні. Не претендуючи тут на повне висвітлення, відзначимо деякі з них. Не підлягає сумніву, що розвиток подій пов’язаний із зростанням польської активності на Західній Україні – діяльністю “Вахляжа” та активізацією Армії Крайової на львівській та волинській землях. Не менш важливе значення мало й те, що після дезертирства на Волині близько 5 тис. поліцаїв української національності, велика частина яких була включена до УПА, німці викликали з центральної Польщі частини “гранатової” поліції і приступили до широкомасштабного набору місцевих поляків в ряди допоміжної поліції. Ця поліція відчутно далася взнаки українському населенню. Олії в огонь доливало встановлення співпраці АК з російськими розвідувально-диверсійними і партизанськими підрозділами. Бандерівці вважали, що значна відповідальність за щораз більше їх вкорінення в регіоні припадає на польське підпілля.

Незважаючи на польсько-радянську незгоду щодо державної приналежності передвоєнних східних земель Польщі, обидві сторони де-факто уклали союз проти українського визвольного руху. Польське панування, хоч і значно ослаблене, далі втримувалося в соціально-економічній структурі. Проти нього був спрямований масовий рух українського селянства, що розвивався на Волині і був породжений прагненням ві-

²⁰ Polskie Siły Zbrojne w Drugiej Wojnie Światowej. T.3: Instytut Historyczny im. gen. Sikorskiego. Londyn. T. 3. 1950. С. 199.

²¹ Див.: Вашкович В. Польський підпільний уряд і збройний конфлікт АК – УПА // Український Самостійник. 1959. № 9 (419).

дібрати або знищити дотла польську власність. Свідченням того, що принаймні спочатку ця акція носила в основному стихійний характер, є факт, що найпершими пішли в рух коси, вила і сокири, а не вогнепальна зброя. Селянство незабаром отримало збройну допомогу від різних українських партизанських угруповань, а згодом, після їх об'єднання, – частин УПА, керованої бандерівцями. Радикальний декрет про земельну реформу, виданий Генеральною Командою УПА в серпні 1943 року, який між іншим проголошував, що “всі ґрунти колишніх землевласників (фільварків) і землі колишніх польських колоністів переходять у власність українських селян”, не залишився тільки на папері²². Наприклад, на Костопільщині з утвореного таким чином земельного фонду до листопада того ж року УПА видала безземельним і малоземельним селянам понад 1500 актів про земельні наділи²³. Це було сильним стимулом для розправ українського селянства з польським населенням.

У кінці березня 1943 року лондонський польський уряд прийняв тези про українську політику, тобто загальну інструкцію, якою мала керуватися крайова структура під час переговорів з українською стороною. В тезах висловлювалася готовість забезпечити українському населенню юридичну і фактичну рівноправність, участь у широкому територіальному самоуправлінні на землях, де проживали українці, та проведення на засадах національної і соціальної справедливості земельної реформи на користь місцевих малоземельних селян – поляків та українців. Висунута під час дискусії пропозиція соціаліста Яна Квапінського про необхідність надання українцям територіальної автономії і проведення серед них плебісциту, щоб в'яснити, до якої держави вони хочуть належати, не була схвалена, хоч, на пропозицію представників селянської партії, допускалася можливість дискусії з українцями щодо автономії. Тези жодною мірою не становили передумов для переговорів з єдиною українською політичною силою, що відігравала істотну роль, – з бандерівською ОУН та з УПА, яка лише створювалася. Негативно оцінені за їх “поступливість” впливовими політичними колами в країні і такими контрольованими енденцією* установами, як Східна комісія при Департаменті інформації та Східне бюро при Департаменті внутрішніх справ Делегатури уряду, вони не були прийняті за підставу для

²² Головна Команда УПА. Розпорядження в земельній справі // За Самостійну Україну. 1943. № 8.

²³ Дії українських збройних самооборонних відділів УПА // Літопис УПА. Т. 2. 1977. С. 199-200.

* Енденція (розм.) – Народно-демократична партія.

підходу до українського питання²⁴. Зміна співвідношення сил у підпільних органах влади на користь правих течій після арешту представника лондонського уряду Яна Пекалкевича і генерала Ровецького призвела до еволюції в напрямі непоступливості. Це відобразилось у відозві до українського народу, виданій в кінці липня 1943 року Крайовою політичною репрезентацією. Витримана в агресивному тоні, вона звинувачувала українське суспільство в тому, що значна його частина пішла шляхом колаборації з німецькими окупантами. “Розуміємо і поважаємо, – говорилося у відозві, – прагнення українського народу створити незалежну Україну. Однак заявляємо, що не відмовимося від східних земель Речі Посполитої”. Давалася лише туманна обіцянка, що на цих землях буде забезпечено “повний розвиток українського населення на засадах свободи і рівних громадянських прав та обов’язків”.

Гострі суперечки, які часто набирали характеру фракційної боротьби між прихильниками і противниками лондонських тез, велися далі, але згадана відозва могла тільки утвердити керівництво ОУН і Головної Команди УПА в переконанні, що постулати української незалежності треба захищати перед владою польського підпілля за допомогою сили. В ухвалі Надзвичайного Збору ОУН у серпні 1943 р. польську справу потрактовано цілком по-іншому, ніж в ухвалі квітневої конференції 1942 року: вона розглядалася виключно в контексті аналізу зовнішніх чинників, які мали безпосередній вплив на ситуацію в українських землях – таких, як німецька окупація, діяльність “більшевицьких агентів московського імперіалізму” і “недобитків російського білого імперіалізму”. Відповідне формулювання звучало так: “Польська імперіалістична верхівка є вислужником чужих імперіалізмів і ворогом свободи народів. Вона намагається запрягти польські меншини на українських землях і польські народні маси до боротьби з українським народом та помагає німецькому й московському імперіалізові винищувати український народ”.

Щоб позбавити як окупаційну владу, так і радянських партизанів та АК підтримки польського населення у боротьбі з українським визвольним рухом і забезпечити собі вигідні позиції в майбутній територіальній суперечці, було ухвалено почати “деполонізацію” Волині. Невідомо, ні коли це рішення було прийняте, ні коли почало втілюватись у життя – весною чи влітку 1943 року. Натомість, сам факт існування такого рішення

²⁴ Див.: Torzecki R. Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939–1944) // Dzieje najnowsze. T. 13. Nr 1/2. 1981; Seret J. Rząd polski w Londynie a kwestia ukraińska (1943) // Krytyka. Nr 26. 1987. Див. також: Miegiel J. Zapatrzeni w przeszłość: Stosunki polsko-ukraińskie według źródeł // Suczasnist’ (Zeszyt w jkzyku polskim). 1985. Nr 1/2.

не викликає сумніву. Це підтверджує Лебедь: “Щоб не допустити до стихійної, масової антипольської акції і взаємної українсько-польської боротьби, яка була б на руку як більшовикам, так і німцям і ослаблювала б головний фронт визвольної боротьби, Українська Повстанська Армія намагалася залучити поляків до спільної боротьби з німцями і більшовиками. Коли ці старання не принесли жодного результату, УПА запропонувала польському населенню звільнити українські землі Волині і Полісся”²⁵.

Польське питання з 1943 року до кінця війни

Тарас Бульба-Боровець, командир партизанського руху, що його називали за псевдонімом “бульбівським”, стверджує, що у квітні 1943 року бандерівці представили йому проект об’єднання партизанського руху, в якому вимагали “очистити всю повстанську територію від польського населення, яке всюди шкодить українській справі через провокаційною роботу польських урядовців у німецьких установах та масову підтримку польськими селянами большевицької партизанки”²⁶.

Зрозуміло, що “деполонізації” не можна було досягти інакше, як із застосуванням УПА терору в широкому масштабі. В грудні 1943 року ген. Бур-Коморовський доповідав у Лондон, що керівництво УПА “закликає поляків звільнити українські землі і відійти за Буг”, а також “погрожує знищенням, ставлячи за приклад долю поляків у Гуті Степанській”²⁷. Це було одне з польських поселень, де дійшло до винищення населення.

Криваві погроми цивільного населення – як польського, так і українського – були справою рук дуже різних сил: гітлерівського репресивного апарату, допоміжної поліції, котра йому служила та рекрутувалася з українців і поляків; різнорідних колабораційних формацій – українських і завербованих з середовища радянських громадян різних національностей, банд, що діяли самостійно чи вислужувалися перед будь-ким. У цих бойнях брало участь також цивільне українське й польське населення і утворені формування самооборони, партизанські підрозділи обох націй і радянські диверсійно-розвідувальні загони, які часто маскувалися під частини УПА або під польських партизанів²⁸.

²⁵ Лебедь М. УПА – Українська Повстанська Армія. Мюнхен: Сучасність, 1987. С. 53.

²⁶ Бульба-Боровець Т. Цит. праця. С. 251.

²⁷ Armija Krajowa w dokumentach. T. 3. 1976. С. 155.

²⁸ Див. Звіт з краю, надісланий урядові у Лондоні: Sprawa ukraińska // Zeszyty historyczne. 1985. № 71, а також додатки до цього рапорту: Архів Польського Інституту і Музею ім. ген. Сікорського в Лондоні, шифр PRM 124/56 та: Łukaszów J. Walki polsko-ukraińskie 1943–1947 // Zeszyty Historyczne. T. 90. 1989.

Відомо, що в погромах польського населення брала участь УПА і пов'язана з нею селянська самооборона, але невідомо, в яких масштабах. Відомо також, що в погромах українців брала участь АК і пов'язана з нею самооборона польських поселень, але так само невідомо, в яких масштабах. Теза, що часто трапляється в польській літературі, начебто УПА проводила стосовно польського населення політику геноциду, безпідставна, на що вказав Тадеуш Ольшанський: “Українська деполонізація не мала характеру геноциду. Метою цієї акції було вигнання, а не вимордування польського населення”²⁹. Тим більше безпідставною є теза, що “націоналісти реалізували німецьку ідею, служачи знаряддям”³⁰, передусім тому, що УПА була не колабораційною формацією, а формацією визвольного руху, який вів активну боротьбу з німецьким імперіалізмом. Крім того, німецька окупаційна влада аж ніяк не була зацікавлена у вигнанні поляків з Волині.

Про це свідчить її позиція щодо польських баз самооборони, про яку Юзеф Кусьмерек пише: “Німці не атакували польських таборів, не переслідували й упівських чи бандерівських ватаг. Знаю від гідних довіри людей, які не симпатизують ні німцям, ні росіянам, що місцеві команди доозброювали польські табори, виділяли їм амуніцію і гранати. При цьому вони не керувалися гуманітарними міркуваннями. Польсько-українська різанина, той шал убивства був їм на руку”. Додамо, що доозброєння польських баз самооборони, тісно пов'язаних з АК і радянськими партизанами, давало змогу стягати поставки з контрольованих ними територій, в той час як УПА робила неможливими ці побори на контрольованих нею територіях. “Поляків витіснили з тих земель українці, змушені захищати клаптики, які б дали можливість вижити. Вживання було фізично можливим завдяки постачанню німцями зброї та амуніції”³¹.

У бандерівському керівництві існували розбіжності в підході до польського питання. Це, зокрема, видно із звіту мітрінгівців, які порвали з ОУН і утворили власну політичну організацію незалежницько-соціалістичного характеру – Українську Народню-Демократичну Партію (УНДП), зв'язану з бульбівськими партизанами. В рамках переговорів про можливість об'єднання обидвох організацій на основі радикально-ревізійної програми, позбавленої націоналістичної ідеології, представ-

²⁹ Łukaszów J. Цит. праця. С. 187.

³⁰ Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce Trzeciej Rzeszy (1933–1945). Warszawa: KIW, 1972. С. 296.

³¹ Kuśmierk J. Przegrana Ukraina // Po Prostu. 1990. № 12. С. 15.

ники УНДП домагались осуду погромів польського населення і притягнення винних до відповідальності. Разом з представниками бандерівської ОУН вони розробили проєкт декларації, що закликала припинити погроми і мала на меті створити умови для співпраці УПА та АК. Декларація не побачила світу через незгоди, що виникли між діячами ОУН і керівниками УПА³². Незважаючи на це, влітку і восени 1943 року ОУН звернулася до населення з відозвами, які закликали припинити кровопролиття. У них наголошувалося на спільній долі обох народів, на загрозі з боку спільних ворогів з Берліна і Москви та звучав заклик до порозуміння на підставі взаємного визнання права на самовизначення і власну державність. Водночас ОУН остерігала, що не буде “безкарно терпіти всілякі терористичні плани й акції терористичних польських імперіалістів – дії, скеровані проти майна і життя українських громадян”, і не допустить, щоб “загарбали хоча б частку українських земель”.

До польського населення Західної України ОУН зверталася з такою відозвою: “Ви живете серед української більшості, і тому всяка спроба боротьби з українським народом буде безрезультатною; якщо ви піддастесь підбурюванням імперіалістів, призведете тільки до пролиття вашої крові [...] Не хочемо нікого з вас поневолювати. На території Української держави залишаться тільки ті з вас, хто добровільно засвідчить, що хочуть тут залишитися. Ми гарантуємо їм повну свободу, безпеку і рівні права, нарівні з усіма громадянами української національності. Бо Українська держава ніколи не буде поневолювати свої меншини”³³. Відозви ОУН проголошували, що польсько-українську ворожнечу використовують “зовнішні сили (Москва, Берлін), які, будучи заінтересованими в подавленні і поневоленні українського і польського народів, кинули їх у взаємну різню, щоб відвернути їхню увагу від основних цілей і завдань і від їхніх спільних ворогів Москви і Берліна”, і що “як по одному, так і по другому, польському й українському боці знайшлися елементи, що дали себе впрягти свідомо чи несвідомо до чужого воза і виконали роботу, що крім шкоди для національних інтересів власних народів, нічого іншого принести не може”. У цих відозвах засуджувались “акти взаємного масових убивств” і проголошувалося, що “всі самочинні акти терору, звідки вони не походили б”, керівництво ОУН “уважатиме чужою агентурною роботою і буде рішуче їх по-

³² В.Р. (В.Ривак). В ім'я історичної правди // Револуційний Демократ. 1949. № 1 (4). С. 16-17, а також: Левицький Б. Цит. Праця. С. 22.

³³ Відозва передрукована фрагментарно у: *Sprawa ukraińska*, zał. № 9.

борювати”³⁴. Все ж погроми польського населення на Волині, в тому числі і з боку УПА, тривали. Невідомо, чи керівництво руху насправді цьому протидіяло.

В березні 1944 року у Львові нарешті був підписаний протокол між представниками керівництва польського підпілля на території Львівщини, котре мало повноваження Головної команди АК, узгоджені Делегатурою уряду й уповноваженими керівництва ОУН та ініціативного комітету створення УГВР. Цей протокол мав характер вступного проєкту угоди про польсько-українські відносини. Найважливішими в ньому були три пункти, а саме: “обі сторони визнають, що існування самостійних держав, польської та української лежить в інтересах обох народів”, вони стоять “на становищі, що питання остаточного устійнення кордонів між Україною і Польщею буде вирішене урядами обох суверенних держав – української і польської”; сторони “зобов’язуються обмінятися офіційними деклараціями про визнання і пошанування боротьби обох народів за державну самостійність та непосягання по терени, що належать Україні або Польщі”³⁵. Є підстави серйозно сумніватися в тому, що протокол хоча б якось відображав настрої керівництва обох сторін, хоч не виключено, що з обох сторін діяли течії, які шукали виходу з ситуації, що аж ніяк не сприяла порозумінню, бо саме тоді збройний польсько-український конфлікт набрав великого розмаху і був особливо запеклим.

Преса УПА твердила, що керівництво польським підпіллям захопили імперіалістичні елементи, які намагалися поневолити український народ разом з Москвою і вислугуються перед нею, що “польські патріоти” колаборуються з німецьким та московським імперіалізмом у боротьбі проти українського визвольного руху, що польське підпілля в Західній Україні бореться на практиці виключно з українцями. “Видно, що волинські події ще нічому їх не навчили і що треба буде незабаром дати їм урок на західноукраїнських землях” [тобто в Галичині]. “Український нарід далекий від того, щоб цілу польську меншину, що живе на західноукраїнських землях, обвинувачувати в зраді [...] там, де сьогодні зустрічаємося з лояльним ставленням польської меншини до нас, відповідаємо їм тим самим. Але перед імперіалістичними верховодами та сталінсько-гітлерівськими агентами мусимо боронитися. Хто вклю-

³⁴ Фотокопія повідомлення у кн.: Лебедь М. Цит. праця. С. 174-175.

³⁵ Передрук українського оригіналу протоколу надруковано в: Український Самостійник. 1959. № 9 (419). С. 32-35.

часться в союз і в порозуміння з окупантами, не може жадати іншої відповіді з нашого боку, як ту, яку даємо окупантам”³⁶.

У східній Галичині командування УПА наказало атакувати польські села. “Завданням цієї терористичної акції було спричинити відхід польського населення на корінні польські землі. З цієї причини кожен терористичну акцію попереджувано закликом до польського населення покинути українські землі й переселитися до Польщі”³⁷. Частини АК брали реванш в українських селах³⁸. Більше того, боротьба ширилася на захід, на землі між Бугом і Сяном, де Головна команда УПА вирішила не допустити, щоб під час підготовки “Бурі” сильні угруповання АК створили “коридор”, який дав би їм можливість утримати Львів. Весною формація увела там у дію сильні полки й батальйони, переважно волинські³⁹. Збройна боротьба також і на цих землях супроводжувалася різною українських селян частинами АК і Батальйонів хлопських, а польських – упівцями. Якщо в тодішніх умовах існував якийсь шанс порозумітися, то його остаточно знищила воєнна співпраця АК з Радянською Армією в боях з німецькими військами за Львів у кінці липня 1944 року.

Перелом наприкінці війни

Невдовзі після зайняття Західної України Радянською Армією і після збору, на якому утворено УГВР, тобто в 1944 році, в керівництві українського визвольного руху мали місце дискусії і суперечки щодо ідейно-пропагандистських і стратегічних питань. Певні дані вказують, що виникла навіть серйозна політична криза, оскільки деякі визначні діячі вимагали цілком відмежуватися від усе ще сильних пережитків інтегрального націоналізму – ставили вимогу “цілковитої зміни політики ОУН, а також зміни її теоретичних засад, включно із зміною назви”⁴⁰. Замість ОУН вони прагнули створити нову політичну організацію під назвою Народно-

³⁶ Див., напр.: Ляцький бандитизм // Самостійник. 1944. № 3; Садовий О.С. Куди прямують поляки // Ідея і чин. 1944. № 7.

³⁷ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. Вінніпег, 1953. С.703.

³⁸ Див.: Wegierski J. W Lwowskiej Armii Krajowej. Warszawa: PAX, 1989.

³⁹ Див. Шанковський Л. Цит. праця. С.699-702; Дії УПА і українського збройного підпілля на терені Перемищини 1944–1947 // Перемишль: Західний бастион України / За ред. В. Загайкевича. Нью-Йорк; Філадельфія: Перемиський Вид. Комітет, 1961. С. 184-188; Прірва Є. (Є. Штендера). Дії УПА на оперативному терені між ріками Сяном і Бугом в рр. 1944-47 (1) // До зброї. 1952. № 16 (29). С.3-6. Див. також спогади Ц. Гаврися: Gawryś C. Turkowice – śmierć i ocalenie // Więz. 1987. № 4 (342). С.33-39.

⁴⁰ Зенон (Б. Левицький ?). Замість некрологу // Революційний Демократ. 1948. № 1. С.11. Див. також: Motyl A. The Ukrainian Nationalist Movement and the Galician Reality // Мета. 1975. № 1. С.69.

Визвольна Революційна Організація (НВРО). Здається, радикалізм цих діячів спричинився до висунення проти них закиду, що вони мають “неокомуністичні” нахили (подібний закид раніше висувався щодо мітрінгівців). Однак, не знаходять підтвердження домисли, начебто дійшло до розколу і сформування НВРО як дисидентського руху під керівництвом Ростислава Волошина (“Павленка”)⁴¹. Проте тлом кризи, подібної до тієї, що передувала Надзвичайному Зборові ОУН 1943 року, стало чергове зростання ревізійністських і реформістських тенденцій.

Виразники таких тенденцій прагнули головним чином однозначного й остаточного переходу руху на демократичні позиції, визначення в цьому дусі політичного устрою майбутньої української держави в програмі ОУН або політичної організації, яка могла б виникнути на її місці і надання національній революції демократичного характеру. Одночасно вимагали, щоб у суспільно-політичній царині програма відображала суперечності, характерні для радянського суспільства – виходила з аналізу становища робітників, колгоспників та інтелігенції і відбивала їхні інтереси й прагнення. У зв’язку з цим мав поглибитись антикапіталістичний характер програми, прийнятої на зборі 1943 року: “Мусимо запропонувати масам цілісне розв’язання соціального і національного питання. Зрозуміло, що це розв’язання не може зводитись до руху назад, бо за таким розв’язанням маси не підуть. Не можемо пропагувати західноєвропейської класової системи суспільства... Мусимо йти вперед і стати на шлях побудови справді вільного і безкласового суспільства”⁴². Ревізійністська течія знаходила певне натхнення в соціалістичній ідеї, а в критиці як панування “паразитичного класу большевицьких вельмож”, так і капіталістичного ладу перегукувалася навіть з марксистською думкою⁴³. Ці програмні постулати вказували на

⁴¹ Наводить на таку думку у своїх спогадах Д. Шумук: Shumuk D. Life Sentence: Memoirs of a Ukrainian Political Prisoner. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies. 1984. С. 132, 154. Фантастичну історію НВРО розповідає Е. Прус: Prus E. Herosi spod znaku tryzuba: Konowalec – Bandera – Szuchewycz. Warszawa, IWZZ, 1985. С. 331-334.

⁴² Див. дослідження, опубліковане ідеологічним осередком ОУН Північно-Західної України. Проблеми нашого визволення // Пропагандист. 1945. № 2.

⁴³ Мабуть, першим, хто протиставив погляди Маркса сталінській ідеології, був заступник коменданта УПА-Північ Й. Бусел у праці “Советський патріотизм” (емігрантський передрук 1948 року). Керівництво ОУН і Головний Штаб УПА, інформуючи про його смерть (загинув у вересні 1945 р.), підкреслювали між іншим, що після другої радянської окупації Західної України “Бусел відверто висував нові ідеї революційної боротьби з СРСР та імперіалістичної системи світу взагалі”. У 1948–49 роках ставлення керівництва ОУН до соціалістичних поглядів, у тому числі марксистських, висвітлили командири УПА. Див.: Дяків-Горновий О. Ідея і чин. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Товариство колишніх вояків УПА. С.145-152, а також Полтава П. Лист до А. Бабенка // Вперед. 1950. № 4 (13). С. 3-5.

глибоку схожість із демократичною соціальною програмою, виробленою під час війни польським незалежницьким соціалізмом з кіл PPS – WRN, з тією суттєвою різницею, що за основу соціальних перетворень брали сформовану вже соціально-економічну структуру СРСР⁴⁴.

Ця течія намагалася тісно пов'язати стратегію української революції і всіх національних революцій із стратегією глобальної соціальної революції в СРСР, яка охопила б також трудящі маси Росії. Зокрема, тривалий час твердив про це Йосип Позичанюк. Така стратегія вимагала повного викорінення шовіністичного підходу до російського народу і визнання його спільником у загальносоюзній революції, спрямованій не тільки на розвал сталінської імперії і визволення поневолених народів, але й на повалення сталінського режиму в самій Росії⁴⁵. “Є три головні елементи програми антибольшевицької революції, – стверджували ревізіоністи, – національне визволення, вилучення засобів виробництва з рук бюрократії і передача їх у власність суспільству, демократія. Якщо хочемо, щоб наш визвольний рух був органічною складовою частиною майбутньої антибольшевицької революції, мусимо їх собі виразно усвідомити і змагати до їх реалізації”⁴⁶. Якщо йдеться про широкі міжнародні сили, з якими належало б шукати союзу, то справа ставилася так: “Мусимо відрізнити два роди сил: революційні, з якими можемо єднатись і йти пліч-о-пліч і ті, чиї інтереси суперечать інтересам большевицьких вельмож, їх можемо тільки використати. До перших належать поневолені народи і неімперіалістичні держави, яким загрожує большевицький імперіалізм, до других – імперіалістичні держави, що є суперниками большевицького імперіалізму”. Союз з останніми загрожував би втратою незалежності українського визвольного руху і суперечив би його прагненням “також у плані програмно-соціальному, оскільки ми проти капіталізму”⁴⁷.

У результаті внутрішньої кризи в ОУН наприкінці війни сталися глибокі якісні зміни, котрі завершили перехідний етап в історії цієї організації. Мав

⁴⁴ Пор.: Smrek W. (Z. Zaremba). Demokracja społeczna: Próba wizji ustroju przejściowego. Warszawa: WRN, 1943, а також: Śliwa M. Polska myśl socjalistyczna (1918–1948). Wrocław: Ossolineum, 1988. С. 217-232 і Cielecki S. Wizje demokracji społecznej: Rozważania o ustroju powojennego państwa polskiego w myśli politycznej socjalistów polskich 1939–1945 // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku / Red. W. Wrzesiński. Wrocław: Ossolineum, 1988. Т. 7. С. 233-252.

⁴⁵ Шахай (Й. Позичанюк). Тактика щодо російського народу // Літопис УПА. Т. 8. 1980.

⁴⁶ С.П. (С. Штендера). Дискусії в підпіллі // Вперед. 1952. № 1/2 (21/22). С. 15.

⁴⁷ Проблеми нашого визволення (фрагмент) // Сучасна Україна. 1953. № 7 (58). С. 3.

рацію Борис Левицький, коли в 1950 році писав: “Перехідний характер ОУН (бандерівців) полягав не тільки в суперечностях, які проявлялись у його ідеології в 1940-1944 роках. З тодішнього невизначеного ще ідеологічного характеру виникли надто суперечливі риси політичної тактики і практики ОУН цього періоду. Суперечності в тій ділянці були величезні – найшляхетніші вчинки, на які здатна людина, йшли в парі із звичайним злочинном, братовбивством і терором; героїчний опір окупантові йшов у парі з діями, що плямують честь українця [...] Така практика, виникала через розпливчастість ідеологічної структури ОУН, тобто саме через перехідний характер цієї організації. Звідси ж походить такий різномірний склад рядів ОУН – в них добре почували себе примітивні націоналістичні фанатики, виховані на старих декалогах, поруч із цілком новими людьми, вихованими вже на ґрунті нових ідей. У процесі розвитку організації врешті саме вони заповнили ряди ОУН”.

Левицький робив, мабуть, надто далекосяжні висновки, коли твердив, що ОУН стала відтоді “цілком новим політичним явищем [...], у котрому зі старого залишилася тільки традиційна назва”⁴⁸. Набагато слушнішим видається висновок Олександра Мотиля про те, що в результаті еволюції між довоєнною і повоевною ОУН було більше відмінностей і рис неспадкоємності, ніж схожості та рис тяглості⁴⁹. Вплив ортодоксальної течії, яка ще тяжіла до позицій інтегрального націоналізму, значно зменшується на користь ревізіоністської течії, яка тяжіла до позицій революційно-демократичного націоналізму. Щоправда, формально переможний вплив останнього був скріплений лише на підпільній конференції ОУН у червні 1950 року, яка узаконила зміни в програмі, прийнятій 1943 року, але фактично основні позиції вів здобув у час завершення світової війни⁵⁰.

⁴⁸ Левицький Б. Історичне значення розламу в ОУН... С. 6.

⁴⁹ Мотиль А. Цит. праця. С.43. Мотиль вважає, що в повоенні роки керівництво українського визвольного руху перейшло в загальних рисах на соціал-демократичні позиції. Див. його ж: *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929*. New York: Columbia University Press, 1980. С. 175. Вважаємо, що слід швидше говорити про революційно-демократичний націоналізм.

⁵⁰ Див. уточнення і доповнення до програмних ухвал III Надзвичайного Великого Збору ОУН, внесені конференцією підпільної ОУН у червні 1950 р.: ОУН в світлі постанов Великих Зборів... С. 103-113, а також інші документи 1949–1950 рр.: Роз’яснення Проводу ОУН на Українських Землях в деяких ідеологічних і політичних питаннях // Сурма. 1950. № 25; Становище Проводу ОУН на Українських Землях до різних спірних питань за кордоном // Український Самостійник. 1954. № 13 (219); Полтава П. Лист до друзів за кордоном // Український Самостійник. 1954. № 13-15 (219-221).

На Надзвичайному Зборі ОУН у 1943 році деякі діячі руху – Михайло Степаняк, Йосип Позичанюк – висловлювали думку, що організоване незалежницьке підпілля не має жодних шансів втриматися на Західній Україні після приєднання цієї території до СРСР. У зв'язку з цим Степаняк пропонував підняти загальне збройне повстання на цих землях у момент, коли війська Третього райху відступатимуть під натиском радянських військ. Він не сподівався, що це дасть змогу здобути незалежність, але розраховував, що завдяки цьому, український визвольний рух здобуде міжнародне визнання і що, можливо, українське питання дістане статус міжнародного. Цю пропозицію було відкинуто. Натомість Позичанюк запропонував розпочати діяльність, яка б сприяла вибухові соціальної революції у самій Росії та її поєднанню з національними революціями в СРСР, попри сумнів, чи українське підпілля може викликати таку революцію. Як генеральна перспектива пропозиція Позичанюка з часом здобула собі підтримку завдяки новій ревізійній хвилі. Але вона не розв'язувала найактуальнішого питання – найближчої перспективи руху. Найоптимістичнішу перспективу висунув Роман Шухевич: він вважав, що під пануванням советів українське підпілля матиме шанс протриматись, але не довше, як два роки, і буде знищене, якщо до того часу в СРСР не вибухне загальна революція чи ряд національних революцій, або, якщо не виникне війна між СРСР і західними державами. На думку Шухевича, йдеться про те, щоб протриматись два роки, зберігаючи сили, необхідні для піднесення революції в Україні, якщо на той час виникнуть для цього умови⁵¹.

Діячі ОУН і командування УПА й надалі були переконані, що перемога, здобута СРСР над Третім райхом, не зможе радикально послабити, а, навпаки, загострить національні та соціальні внутрішні суперечності і сприятиме вибухові революції в країні Советів. Антисталінські настрої – доносила преса УПА, коли Радянська Армія займала Україну, – поширюються не тільки серед солдат, що належать до поневолених народів, але й серед російських солдатів. “Солдати вірять, що в СРСР мусить відбутися революція”⁵². Це не було самообманом – українське керівництво відчувало те, про що через багато років писав

⁵¹ Прокоп М. У сорокаріччя III Надзвичайного Великого Збору ОУН... С. 124. Див. також: Р. Ільницький. Політично-мілітарні рішення українського підпілля на переломі 1943–44 рр.(1) // Український Самостійник. 1969. № 9 (539). С.27; Гімбельрайх К. Спогади відділу особливого призначення “УПА-Схід” // Літопис УПА. 1987. Т. 15. С. 221.

⁵² Вісті з осередків і східних українських земель // Самостійник. 1944. № 2. С. 2.

Василь Гроссман у своєму великому романі: “Перемога під Сталінградом вирішила долю війни, але глуха суперечність між переможним суспільством і переможною державою існувала далі”⁵³. Підрозділи УПА були, з одного боку, зорієнтовані на уникання сутичок з радянськими військами, а з другого – проводили широку, як на свої сили, пропаганду, закликаючи після перемоги над гітлерівським режимом повернути зброю проти сталінського режиму⁵⁴.

Перегляд ідейно-програмних і стратегічних позицій, що відбувався в українському визвольному русі, сприяв змінам у ставленні до польського питання. Водночас до цих змін змушувала й нова геополітична ситуація – спочатку СРСР заволодів цілою Україною, а згодом настала воєнна окупація Польщі і встановлення у ній сателітної влади та проведення нового польсько-радянського державного кордону. На землях, що пролягали на захід від т.зв. лінії Керзона і тому іменованих українськими повстанцями “Закерзонням”, українці стали національною меншиною у польській державі. Стратеги руху розглядали перспективи діяльності УПА на Закерзонні в двох площинах. Першою була необхідність захисту українського населення від нового поневолення з боку польської держави і від виселення до СРСР. Щодо депортацій було укладено угоди між сателітною польською владою і радянською владою у вересні 1944 року і повторно – у липні 1945 року. Другою була можливість використання Закерзоння як території, що дає змогу поширити боротьбу зі сталінським режимом поза західними кордонами СРСР і створити спільний польсько-український визвольний фронт.

Командування УПА і провід ОУН Львівщини у грудні 1944 року визнали, що союз із польським підпіллям на цей раз справді можливий. “Будь-які суперечки про кордони втратили сенс. Спостерігаючи советські спроби контролювати всі сторони польського життя, можна було дійти висновку, що Радянський Союз не має наміру покинути в майбутньому польські території. Не було також жодних підстав припускати, що союзники готові до війни за Польщу. Було ясно, що поляки й українці мусять підготуватися до довгої боротьби за незалежність”⁵⁵. Так, згідно з донесенням Євгена Штендери (“Прірви”), аналізувалася ситуація серед крайових керівників українського підпілля. В результаті вони

⁵³ Grossman V. *Vie et destin*. Paris: Julliard Age d’Homme. 1984. С. 628.

⁵⁴ Див передруки листівок у: Українська Повстанська Армія: Збірка документів за 1942–1950 рр. Лондон: Вид-во ЗЧ ОУН. Т. 1. 1960. С. 113-116, 120-127.

⁵⁵ Sztendera J. W poszukiwaniu porozumienia (Podziemie ukraińskie i polskie w latach 1945–1947. Współpraca pomiędzy UPA i WiN) // *Zeszyty Historyczne*. 1985. № 71. С. 155.

послали “Прірву” на Закерзоння із завданням передати тамтешньому українському підпіллю наказ негайно встановити контакти з АК і розпочати пропаганду, адресовану польській громадській думці. З цією метою “Прірва” мав дістатися до командира куреня УПА коло Любачева Івана Шпонтака (“Залізняка”). Крім цього, львівське керівництво подало центральному керівництву руху пропозицію створити в Закерзонні окрему військову округу і політично-адміністративне правління. Якщо йдеться про позицію центрального керівництва, то відомо, що на початку березня головний командир УПА Тарас Чупринка, який водночас очолював керівництво ОУН і Генеральний Секретаріат (виконавчий орган) УГВР особисто доручив підполковникові Юрію Лопатинському (“Калині”) податися до Польщі і встановити контакти з АК на найвищому рівні з метою досягти порозуміння⁵⁶.

Пропагандистська діяльність і нагромадження сил

На Закерзонні український визвольний рух на кінець 1944 року значно ослаб, оскільки більшість регулярних частин УПА, які попередньо проникли на цю територію, були розформовані і навіть цілком демобілізовані чи перенесені за Буг, або ж глибоко законспіровані. Здається, це не було результатом рішення центру, а швидше впевненості цих частин у тому, що нова воєнно-політична ситуація і близька зима зроблять неможливою їхню діяльність. Це створило надзвичайно несприятливі умови як для самого руху, так і для українського населення, яке виявилось покинутим напризволяще і ставало жертвою польського терору. Знаменно, що в Бескидах*, де сильна частина УПА під керівництвом Василя Мізерного (“Рена”) не була демобілізована, після багатьох битв з частинами НКВД виникла ситуація більш-менш мирного двовладдя УПА і Війська Польського. Гарнізони останнього ще не повністю контролювалися комуністичною владою (великий вплив на них мала АК) і не раз намагалися зберегти мирні та навіть приязні стосунки з українськими повстанцями. Ці настрої передавалися також багатьом ланкам крайової адміністрації і міліції. Така ситуація тривала на згаданих землях аж до осені 1945 року⁵⁷.

⁵⁶ Калина Й. (Й. Лопатинський). Із зустрічей з ген. Тарасом Чупринкою // Український Самостійник. 1960. № 4 (426).

* В оригіналі вжито слово Бєщади – польську назву Високого і Середнього Бєсєиду.

⁵⁷ Це ясно видно із спогадів І. Дмитрика “У лісах Лемківщини” (Мюнхен: Сучасність, 1977).

Зовсім інакше було на інших територіях, де частини УПА не діяли. Українське населення могло там розраховувати в кращому випадку на захист з боку нерегулярної, слабо озброєної і не підготовленої селянської міліції, що діяла під назвами Українська Народна Самооборона (УНС) і Самооборонні Кушові Відділи (СКВ)⁵⁸. Озброєне в багатьох селах польське селянство і підрозділи міліції приступили до грабунків, убивств і підпалів в українських селах. Розгортаючи терор, вони хотіли змусити українських селян переселитися в СРСР, щоб захопити покинуті ними господарства і майно. Часто діяли під прикриттям частин Війська Польського. Активну участь у цих акціях брало польське підпілля, також і аківське. Після нападів з'являлися радянські переселенські комісії. Нищення українських сіл було їм на руку, бо, по-перше, підривало базу підтримки УПА, а по-друге, спонукало багатьох українських селян “добровільно” покидати землі і виїжджати на схід⁵⁹. Керівництво руху відповіло на це гаслом: “Переселятись не дамося – берімось за зброю”⁶⁰.

Від початку 1945 року українське підпілля вело інтенсивну усну й писемну пропаганду серед польського населення і підпілля, а також серед працівників адміністрації, міліції, солдат та офіцерів Війська Польського, інтелігенції і діячів підпільних чи незалежних політичних організацій. Воно застерігало їх від московського імперіалізму, осуджувало тих, хто з ним співпрацює, закликало підняти проти нього революційну боротьбу і навіть вступати в ряди УПА. Вказувало, що польське підпілля має зрозуміти, що незалежність Польщі у післявоєнній міжнародній ситуації неможлива без національних революцій в СРСР, розпаду сталінської імперії та створення незалежної України. Українське підпілля також остерігало польське, що Москва разом з люблінським урядом здобуває у Польщі політичні успіхи. Досягає їх “передусім тому, що нижчі верстви польського суспільства негативно ставилися, до існуючого раніше антидемократичного державного ладу”, а “большевики, розуміється, такі настрої використали і допасували до бажань польського, суспільства свої імперіалістичні ідеї”, приступаючи до реалізації соціально-економічних реформ⁶¹.

⁵⁸ Прірва Є. Самооборонні Кушові Відділи (СКВ) // До зброї. 1951. № 12 (25).

⁵⁹ Плечень О. Дев'ять років у бункрі. Мюнхен: Сучасність, 1987. С. 55. Див. ще спогад Л. Погромського: Pogromski L. Wolność w Mrzygłodzie. Akcja wysiedleńcza // Spotkania. 1987. № 33/34.

⁶⁰ Большевицько-польський терор і справа переселення // Інформатор. 1945. № 2 (6). Передрук: Літопис УПА. 1987. Т.16. С. 55.

⁶¹ Большевизм і народи Європи // Інформатор. 1945. № 2 (6). Передрук там само. С. 53.

“Поляки! Знайте, що таку Україну, як зараз ваша Польща, ми маємо вже 26 років. Були в нас теж видатні комуністи-українці, та спитайте тепер нового кремлівського царя – де вони зараз?! Українським селянам теж роздавали поміщицькі та церковні землі, та спитайте тепер “щасливих” і “заможних” колгоспників, скільки у них власної землі! Мають тепер її стільки, що хатини й нема де поставити. Гірше панщини закріпостили большевики все селянство”, – писало українське підпілля у відозві в лютому 1945 року і пропонувало “згоду, порозуміння та співпрацю українського і польського народів у боротьбі з московським імперіалізмом”. “І якраз тепер, коли імперіалістична війна зближається до свого кінця, коли на горизонті вже яскраво зарисовується англійсько-большевицький конфлікт, коли ідеєю національних революцій, що спалахнуть при кінці цієї війни, живуть усі поневолені народи, коли неминучий і близький уже розвал тюрми народів – ССРСР, деяка частина польського суспільства, а передусім на прикордонних польсько-українських землях, нерозуміючи ваги сучасного епохального моменту, запрягла себе до імперіалістичного воза Кремля, накладає важкі кайдани рідному народові, та й нам, українцям, не дає жити”⁶².

Незабаром тон відозв став гострішим. У березні українське підпілля застерігало, що “тих, котрі надалі лишаються вірними агентами Сталіна і будуть мордувати, грабувати і за допомогою переслідувань змушувати українців переселятися, переконаємо свинцем”. Воно заявляло, що український народ відповідь збройною самообороною, зазначаючи однак, що не має наміру викликати війну з польським народом⁶³. У квітні у відозві до польського населення повітів Лісько і Сянік стверджувалося, що зусилля польських патріотів не переконали польських офіційних осіб і міліції на цих землях припинити терор проти українського населення. Далі підпілля повідомляло, що вирішило відплатити за це функціонерам і постах міліції⁶⁴. В травні у відозві до поляків, що мешкали в повітах Перемишль, Ярослав, Любачів, Томашів Любелінський, Грубешів та інших, підпілля інформувало, що у тринадцяти названих селах міліція разом з озброєними бандами і селянами замордували близько 1700 українців і що в зв’язку з цим проведено акцію відплати щодо багатьох дільниць міліції та польських сіл, які служили базами для нападів⁶⁵.

⁶² Передрук: На захід від т. зв. лінії Керзона: Збірка матеріалів і документів. Вид-во ТП ЗЧ ОУН, б.а. 1946. С. 8-11.

⁶³ Передрук там само. С. 12-15.

⁶⁴ Передрук там само. С. 15-17.

⁶⁵ Передрук там само. С. 17-21.

Одне з тих сіл було Павлокома, де, згідно з відозвою, убито близько 200 українців (за іншими даними, загинуло там близько 460 мешканців), причому в цій терористичній акції начебто брала участь частина АК⁶⁶. За свідченнями очевидців, якийсь підрозділ в радянських мундирах забрав там кількох осіб. Серед польського населення поширилася чутка, що це був підрозділ УПА. Озброєне селянство із сусідніх польських сіл вчинило тоді різню українців Павлокоми⁶⁷. У Бахові і Березці криваву розправу здійснили “червоні боївки” (так українське підпілля називало озброєних польських селян), а в Горайці та кількох інших селах коло Любачева – спецформування, відомі пізніше під назвою Корпусу Внутрішньої Безпеки. Все це відбувалося під гаслом “Забирайтесь на Україну”. У Пискоровичах побоїще було справою рук частини під командуванням Юзефа Здзярського (“Волиняка”), який діяв під маркою Народної Військової Організації, а дещо пізніше у Верховинах, де існувала сильна самооборона, озброєна, схоже, радянськими військовими, – справою сконцентрованих загонів Національних Збройних Сил. Озброєне підпілля, що належало до крайньо правих націоналістів, брало активну участь в антиукраїнському терорі, через що українське підпілля – на відміну від АК – не вважало можливою угоду з ним як ендецькою, у широкому розумінні слова, течією.

“Ми свідомі того, – читаємо у відозві українського підпілля від травня 1945 року, – що боротьба між українцями і поляками безцільна і шкідлива для обидвох народів, бо вона ллє воду на млин нашого спільного ворога – Москви. Ми продовжуємо стояти на позиціях співпраці з польським населенням і його революційними елементами, а також єднання і спільної боротьби проти кремлівських гнобителів – за умови, що поляки займуть таку саму позицію. Але не вибачимо бандитам пролиття невинної крові українського народу. Тому ми заявляємо, що на мордування українців, грабунок майна, спалення сіл та інші акти терору проти українського населення, відповімо акціями помсти як проти міліції, так і проти цивільних банд... Постараємося карати тільки винних, але часом куля не вибирає... Мирно настроєне польське населення не буде потривожене, воно не мусить покидати сіл... Ми не ведемо боротьби ні з польським населенням, ні з польськими революціонерами”. Так українське підпілля називало акцівців і взагалі членів польського визвольного

⁶⁶ Szcześniak A.B., Szota W.Z. Droga do nikąd: Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. Warszawa: MON, 1973. С. 187.

⁶⁷ Мудрик А. Трагедія села Павлокоми / За ред. Б. Загайкевича // Цит. праця. С. 211-218.

руху. До них зверталися, щоб припинили нападати на українські села, а до польських патріотичних сил (в тому числі й до тих, що служили в адміністрації та міліції), котрі прагнуть незалежної, демократичної Польщі, – загамувати терор. “Якщо ж ідеться про невинуватих бандитів і слуг Сталіна, то заговоримо з ними вогнепальною зброєю”⁶⁸. Акцію відплати, про яку йшлося у відозві, розпочато в кінці квітня в околицях міст Перемишль, Сянок і Бірча, де влада озброїла польських селян у кільканадцяти селах, перетворивши їх на бази для нападів. Там було зосереджено відділи СКВ з багатьох сіл. Комендант, СКВ у цьому районі, Степан Стебельський (“Хрін”), дав наказ: “Стріляємо стільки ж польських боївкарів, скільки згинуло наших селян і палимо стільки хат, скільки згоріло наших. Всюди говоримо ясно, що це відплата за напад, за помордованих наших селян, за спалені наші хати і за пограбоване наше майно. Кажемо переказати боївкарям, що від сьогодні за кожне вбивство будемо відплачувати вбивством, на підпал – підпалом”⁶⁹. Учасник цієї акції твердив, що “Хрін” одночасно дав наказ: “Не вільно вбивати жінок, дітей і старих. Так наказує нам наша революційна мораль, хоч ворог на це не звертав уваги, коли нападав на наші села”⁷⁰. Повністю спалене село Борівниця, з якого виходило багато збройних експедицій, і доценту розбито його команду⁷¹. СКВ здійснили такі ж каральні експедиції в інших селах, що були гніздами червоних боївок. Це дозволило на певний час загамувати терор і створити в районі Перемишля визволену зону, яку називали Українською Повстанською Республікою. Часом не було точно відомо, хто з ким бореться, бо апарат нової влади охоче ловили рибу в каламутній воді польсько-українського конфлікту. На Динів, де було сильне аківське підпілля, напав загін, що видавав себе за УПА. Аківці організували самооборону, до якої приєднався пост міліції і на допомогу прийшло відділення Війська Польського з Ряшева. Під час битви виявилось, що атакує не УПА, а військова частина радянського Міністерства внутрішніх справ. Та сама частина, не зумівши виконати свого завдання під маркою УПА, незабаром повернулася в Динів, вже як підрозділи Війська Польського, і розв’язала там терор

⁶⁸ Передрук: На захід від т. зв. лінії Керзона... С. 17-21.

⁶⁹ Хрін С. (С. Стебельський). Кризь сміх заліза: Спогади-хроніка 1944–45. Мюнхен: До зброї, 1952. С. 111.

⁷⁰ Конопадський А.О. Спомини чотового Острове́рха: Хроніка тактичних відтинків УПА “Лемко” і “Маківка” 1944–1948. Мюнхен: До зброї, 1953. С. 45.

⁷¹ Див.: Хрін С. Цит. праця. С. 117-123; Конопадський А.О. Цит. праця. С. 45-47; Плечень О. Цит. праця. С. 55-58.

серед аківців⁷². Відомі також випадки, коли радянські команди і військові загони в деяких селах озброювали українських селян і навіть активно допомагали їм в самообороні проти нападів і виселення з польського боку чи проти репресій щодо українського підпілля та уникнення сутичок з ним⁷³. На таку позицію мала вплив українська пропаганда серед солдатів Радянської Армії.

Зміна в розстановці сил і перше зближення з польським підпіллям

На той час чота УПА, яка довший час переховувалася в околицях Грубешева від частин радянських внутрішніх військ, приступила до атаки на кілька дільниць міліції, вживаючи німецькі бризантні снаряди. Так само в околицях Любачева і Ярослава батальйон УПА, до цього часу законспірований, почав активно захищати українське населення. Передусім він виступив проти дільниць міліції, які, хоч і перебували під значним політичним впливом аківського підпілля, відчутно дошкуляли українському селянству. Однієї ночі було розгромлено 12 сільських дільниць міліції, що призвело до втечі міліції з багатьох інших дільниць у більші поселення. “Вдале проведення бойової операції, уникнення акцій помсти щодо польського населення та інтелігентна пропаганда принесли несподіваний успіх”, – згадував “Прірва”⁷⁴. А саме: з’явилися посланці від АК і запропонували переговори й укладення договору.

Перші переговори відбулися на початку травня в околицях Любачева на рівні представників локальних ланок обидвох рухів, що мали повноваження від своїх безпосередніх керівників чи командирів вищого рівня. Польська сторона діяла при підтримці капітана Мар’яна Голембйовського (“Стера”), коменданта замойського інспекторату, який уже з осені 1944 року намагався налагодити співпрацю з УПА. За донесенням “Прірви”, вдалося досягти серйозної угоди. Вона передбачала прощення старих взаємних кривд, політичну і військову співпрацю обох рухів у боротьбі зі спільним ворогом та розмежування зон впливу: усталено, що кожна зі сторін здійснює адміністративну і судову владу, розпоряджається лісами, проводить воєнні акції і т.д. на дотепер контрольованому нею просторі. Суд над особами польської національності на

⁷² Kluz S. W potrzasku dziejowym: WIN na szlaku AK. Londyn, 1978. С. 265-266.

⁷³ Skrzynecki P. Wyszczęlenie ludności ukraińskiej z Polski w latach 1944–1946. Warszawa: Wyd. Niepodległość, 1988. С. 20-21, 27.

⁷⁴ Прірва С. УПА і БіН скорегували т. зв. лінію Керзона // До зброї. 1951. № 10 (23). С. 11.

території, контрольованій УПА (за винятком солдат і офіцерів Війська Польського і функціонерів Управління суспільної безпеки), вимагав консультацій із загонами АК, так само, як суд над особами української національності на територіях, контрольованих АК, – консультацій із загонами УПА. Обумовлено також принципи захисту цивільного населення, пересування і забезпечення харчами на контрольованій другою стороною території у випадку вимушеного відступу, а також спільної боротьби з бандитизмом і шпигунством. Ухвалено поширювати ідеї взаємної приязні і братерства як у власних рядах, так і серед населення і вирішено підписати акт формального порозуміння на вищому рівні. Крім цього, польська сторона заявила, що спонукає дільниці міліції, які перебувають під її впливом, припинити антиукраїнський терор. Також відмежувалася від загону “Волиняка”, даючи згоду на його ліквідацію українською стороною⁷⁵.

Українська сторона намагалася надати централізованого характеру контактам з АК, яких на цій території було щораз більше, і перенести їх на якомога вищий рівень. 21 травня відбулася зустріч делегацій; польською делегацією керував капітан Голембйовський, а українською – підполковник Лопатинський як уповноважений УГВР і Головної Команди УПА. Українська сторона хотіла укласти союз і підписати пакт про ненапад, в якому визнавався б територіальний статус-кво. Цей пакт підлягав би ратифікації керівництвом польського підпілля і схваленню лондонського уряду. Українська делегація пропонувала тимчасове визнання існуючих кордонів східної Польщі, водночас припускаючи можливість утворення польсько-української федерації, виникнення якої поклато б край територіальним суперечкам. Передбачала також акредитацію українських представників при крайовій владі польського підпілля і при лондонському уряді, а також польських представників – при УГВР. Інформувала й про те, що в колишніх Львівському, Станіславському і Тернопільському воеводствах командування УПА заборонило будь-які воєнні дії проти польського населення. Польська сторона

⁷⁵ Там само. С. 11-12; Штендера Є. Співпраця УПА і польського підпілля в 1945-46 рр. (II) // Українські вісті. 1959. № 18. С. 2; Szcześniak A.B., Szota W.Z. Цит праця. С. 328-329; Sztendera J. W poszukiwaniu porozumienia. S.161-163. У травні 1946 р. під тиском Війн комендант Ряшівського округу НОВ Петро Возняк (“Вір”) закликав “Волиняка” припинити діяльність, загрожуючи йому польовим судом. Незважаючи на це, “Волиняка” гарцював під маркою НОВ до 1947 р. Див.: Janicki S. Działalność i likwidacja Rzeszowskiego Okręgu “Narodowej Organizacji Wojskowej w latach 1945-1947/ Red. M.Turlejska. Warszawa: MON, 1972. С. 245-248.

повідомила, що вона, зі свого боку, заборонила репресії проти українського населення у повітах Володава, Холм, Грубешів, Томашів Люблінський і Білгорай⁷⁶.

Голембйовський, який вважав, що стратегія боротьби поляків проти панування советів збігається зі стратегією українського визвольного руху, і гаряче прагнув союзу, під час цих переговорів був у дуже важкому становищі, оскільки не мав ніяких повноважень. “Жоден з визначних політиків і військових, – згадує він, – не вийшов поза шаблон підпорядкування вказівкам [західних] “союзників”. А Радослав (“Ян Мазуркевич”), коли я звітував йому з Люблінщини (весною 1945 року) і рапортував про контакти з українцями, сказав, що з гадами нема про що говорити і легковажно махнув рукою. Однак я розмовляв”⁷⁷. Всупереч домовленостям, чергових зустрічей для продовження переговорів не відбулося у зв’язку з розпуском тоді АК і структур “підпільної Польської держави” (підпорядкованих лондонському урядові).

Розміщення сил Закерзоння після воєнних наступальних операцій СКВ і УПА мало й інші наслідки. Насамперед комендант гарнізону радянських військ Міністерства внутрішніх справ, розташованих в Любачеві, запропонував “українським революціонерам” провести нараду з метою створення спільного фронту боротьби з “польськими реакціонерами”. Українське підпілля відповіло на це у публічній відозві, що даремні “всі надії большевиків на те, що їм вдасться руками українських бандерівців знищити визвольний рух польського народу”⁷⁸. Тоді командир полку Війська Польського в Ярославі і воєнний комендант Ряшівського воєводства письмово запропонували українському підпіллю послати делегатів на нараду, метою якої було б відновлення спокою, особливо на час жнив, щоб селяни не покидали роботи в полі і не втікали з сіл, а також обговорення таких питань, як затримки репатріації в СРСР, надання українцям можливості входити в органи влади, зокрема займати посади сільських старост та участь їх у селянській самодопомозі та інших суспільно-політичних організаціях, включно з можливістю створення українських дільниць міліції⁷⁹.

⁷⁶ Szcześniak A., Szota W.Z. Цит. праця. С. 329-332; Sztendera J. W poszukiwaniu porozumienia. С. 163-167.

⁷⁷ Golembiowski M. Sojusz z Ukraińcami i sojusz narodowy ujarzmionych // Dialogi – Biuletyn polsko-ukraiński. 1987. № 7/8. С. 2.

⁷⁸ Sztendera J. Цит. праця. С. 163. Передрук листівки у: “На захід від т. зв. лінії Керзона”. С. 20.

⁷⁹ Передрук листів там само. С. 24-25.

Тоді ж розпочалося формування централізованого політичного керівництва і військового командування українського руху всього Закерзонського краю. Воно опинилося в руках Ярослава Старуха (“Стяга”) і Мирослава Онишкевича (“Ореста”). Розпочалась також відбудова регулярних підрозділів УПА та активізація вже існуючих, включно до рівня куреня. Це набрало тим більшого розмаху, що приблизно з вересня польська влада почала все масштабніше вводити військо на поле бою, зокрема залучала його до акцій переселення. Підпілля нарешті отримало зелене світло на розбудову військових структур під час інспекції, проведеної в листопаді того ж року за участю найвищого керівництва руху – начальника Головного Штабу УПА Дмитра Грицяя (“Перебийноса”) і члена проводу ОУН Дмитра Маївського (“Косаря”). Вони негативно оцінили політику розпуску і демобілізації підрозділів УПА⁸⁰. Ця політика, яку гостро критикували місцеві діячі, призводила до дезорієнтації, чи навіть до деморалізації в рядах підпілля і серед населення. В результаті проведеної реорганізації Закерзонський край став воєнною округою “Сян”, поділеною на три тактичні відтинки: “Лемко”, “Бастіон” і “Данилів”.

На початку 1946 року, підсумовуючи польсько-українські стосунки за минулий рік, преса українського підпілля підкреслювала, що весною 1945 року сталися певні істотні, хоча і часткові зміни в цій ділянці завдяки тому, що українська сторона приступила, з одного боку, до наступальних дій на захист населення, а з другого – до інтенсивної політико-пропагандистської діяльності. Якщо до весни на польському боці існував широкий антиукраїнський фронт, причому “червоні” надавали своє ім’я, зброю та амуніцію, аківці ж давали своїх людей і проводили під маркою “червоних” боївки і міліції антиукраїнські погроми”, то вже з травня польське підпілля припинило активні антиукраїнські акції. “Хоч польські політичні керівні чинники все ще не зважаються йти з нами до кінця, вони вже серйозно змінили своє ставлення до українського населення за лінією Керзона”. Прагнення української сторони до порозуміння не дало сподіваних наслідків в основному з двох причин. Передусім, з польського боку все ще виступає “психоз східних кресів”. “Ця проблема стала у них непроходимим порогом, через який вони ніяк не можуть переступити, не хочуть навіть його обійти, й не бачать поза цією заслоною того, що такою політикою підкопують самі справу визволення й здобуття незалежності

⁸⁰ Штендера С. Перша книга про перемиський курінь УПА // Літопис УПА. Т. 13. 1986. С. 13.

власного народу [...] Політика Миколайчика, – вигравання легальних можливостей і надій на успіх у майбутніх виборах – здержують також немало польські політичні чинники перед рішенням стати з нами виразно в безкомпромісовому, революційному протибольшевицькому фронті”. Якщо йдеться про терористично-грабіжницькі напади міліції та озброєних селян на українські села, то вони тривали цілий 1945 рік, але не становили вже серйозної загрози у зв’язку з діяльністю УПА і СКВ. “Найбільша трудність була в тому, що за постійні бандитські напади треба було карати деякі польські села, з яких рекрутувалися безперервно найбільші банди грабіжників, а це викликувало не раз ускладнення в польсько-українських відносинах, хоч ми старались завжди уникнути небажаних наслідків відповідним насвітленням і виясненням нашого поступовування”⁸¹.

Осип Дяків (“Горновий”) писав у 1946 році: “Сумний вантаж минулого, вантаж ненависті і постійної ворожнечі не дозволив обом народам знайти спільну мову. Навіть тяжкі дні німецької окупації, коли обидва народи однаково були гноблені, не зробили якихось серйозних зрушень у стосунках наших народів. Занадто сильно польські імперіалістичні кола отруїли душу свого народу, щоб він (народ) міг так скоро позбутися його, щоб міг звільнитися від впливів цього шовінізму, його думання й дії”. Додаймо, що антипольський шовінізм, традиційно властивий українським націоналістам і культивованій ними або пробуджуваний ще донедавна у керованому ними русі, теж ускладнював ситуацію. Передусім ділило їх море крові, яке ще лилося з обох сторін протягом 1944 року. “Горновий” належав до молодого, яке саме входило у рух, покоління бандерівських діячів, що формувалося під впливом ревізіоністських течій і брало на себе політичне керівництво, переводячи його щораз більше в русло революційно-демократичного націоналізму. Основні напрямки ідейно-політичної діяльності щодо польського суспільства він визначав так: “большевицькі імперіалісти готують польському народові таке саме поневолення, як українському; щоб забезпечити успіх своєї боротьби, польський народ мусить відмовитися від штучно прищеплюваного йому імперіалізму й шовінізму та співпрацювати з іншими народами, зокрема з сусіднім, українським народом; польський народ мусить відкинути всі половинчасті, парламентарні

⁸¹ Українські землі за лінією Керзона в огні боротьби // Інформатор. 1946. № 1(11). Передрук у: Літопис УПА. Т. 16. С. 137-139.

методи боротьби як непридатні в боротьбі з більшевизмом і обрати революційний шлях боротьби”⁸².

Опір акції переселення і нове зближення з польським підпіллям

Воєнна діяльність УПА у Закерзонському краї постійно була спрямована на протидію акції виселення, на підтримку опору, який чинило стихійно і масово саме українське селянство цієї акції. З осені 1945 року не було вже кандидатів на добровільний виїзд, натомість опір став загальним, незалежно від того, чи на даній території діяли загони УПА. Жителі покидали села, яким загрожувало виселення, ховалися по лісах, навіть по словацькій стороні кордону, вдавалися до пасивного опору: міняли конфесійну приналежність і видавали себе за поляків, писали колективні петиції до влади, нищили господарства і врожай, втікали з ешелонів і масово верталися з СРСР – такі були головні форми цього опору⁸³. Терор щодо непокірних – а, значить, всього українського населення – тепер застосовувався систематично діючими в регіоні державними інституціями, в тому числі армією, використання якої стало *sine qua non* реалізації планів виселення. Вже у серпні і вересні 1945 року керівництво Закерзонського краю (військової округи “Сян”) наказало підтримувати масовий рух опору. Завдання підпільних структур і загонів УПА полягало у наданні цьому рухові характеру тотальної боротьби⁸⁴.

Підрозділи УПА приступили до реалізації цих завдань, атакуючи залізничні станції, звідки відходили на схід ешелони з населенням, висаджуючи в повітря мости й залізничні переїзди, руйнуючи або замінуючи колію та станційні споруди, зводячи на дорогах перепони, пошкоджуючи лінії зв’язку, атакуючи військо на привалах і у конвоях, влаштовуючи засідки й напади на переселенчі комісії, спалюючи приміщення та документи комісій або інстанцій, що з ними співпрацювали, знищуючи будинки, в яких військо і комісії могли б квартирувати, спалюючи підводи, вагони та інші транспортні засоби, які використовувалися для переселення, або намагаючись розбити місцеві осередки, що були воєнними базами сприяння виселенню. Тактика УПА

⁸² Гончарук О. (Дяків О.). Українська Повстанська Армія – носій ідей визволення і дружби народів // Самостійність. 1946. № 1. Передрук у: Літопис УПА. Т. 9. С. 234.

⁸³ Див.: Skrzynecki H. Цит. праця. С. 15-22.

* *sine qua non* – (букв. “без чого нема”) необхідна умова.

⁸⁴ Див. інструкції “Стяга”, цитовані у: Szcześniak A., Szota W. Z. Цит. праця. С. 286-287.

передбачала також спалювання сіл, залишених українськими селянами, щоб не дати заселити їх польськими селянами, і терор, щоб відлякати їх від заселення українських садіб і сіл. Одночасно українське підпілля продовжувало пропаганду серед цивільних і військових поляків⁸⁵, намагалося пояснити польській громадській думці характер і цілі боротьби, яку вела УПА. Робилися також спроби викликати протести міжнародної громадськості проти акції виселення та антиукраїнського терору на Закарпатті: відкритий лист про це вручено дипломатичним представництвам у Варшаві⁸⁶.

Боротьба українського визвольного руху в Закарпатському краї проти акції виселення не ослабили його прагнення порозумітися з польським підпіллям. Навпаки, надали йому нової якості. “Прірву”, якому вдалось організувати перші переговори з АК в околицях Любачева, незабаром послали з подібною місією до тактичного відтинка “Данилів” (Холмщина і Підляшшя). У вересні 1945 року “Прірва” очолив відтинок. З доступних нам джерел видно, що в політичному плані керівництво тут стояло значно вище, ніж в інших відтинках, де переважав тип традиційного діяча – або ідейно сформованого в душі старої школи українського націоналізму, або ж практика, ідейні засади якого зводились до елементарних націоналістичних переконань. Йому було важко справитися з політичними вимогами ситуації, в котрій він діяв. Існуючий стан досліджень не дає можливості однозначно визначити фактори, які позначилися на особливому характері керівництва відтинка “Данилів”. Одним з них була особистість людини, яка його очолила. Саме рівень політичної культури “Прірви” спричинився до того, що вищі інстанції доручили йому спочатку розпочати переговори з АК, а потім очолити цей відтинок. З точки зору міжнаціональних стосунків Холмщина віддавна і аж до часу небувало кривавих взаємних розправ 1944 року була неначе в центрі циклону. Перша хвиля переселень позбавила її величезної більшості українського населення. Натомість на Підляшші серйозна проблема полягала в тому, що українське селянство було сильно “скоммунізоване”.

У відтинку “Данилів”, як і на інших територіях, ОУН практично втратила характер політичної організації і перетворилася в підпільний адміністративний апарат, який фактично становив систему територіаль-

⁸⁵ Передруки листівок у кн.: На захід від т. зв. лінії Керзона... С. 43-56.

⁸⁶ Див.: Наша відповідь // Українська Повстанська Армія: Збірка документів. Т. 1. С. 170-176 та: До цілого культурного світу! Там само. С. 138-144.

них ланок УГВР і фронт національного визволення. В керівництві ОУН цього відтинка, крім бандерівців, було багато безпартійних, а також колишніх діячів різних політичних партій, зокрема Комуністичної партії Західної України (КПЗУ)⁸⁷. Останні, перейшовши на антисталінські позиції, не відмовлялися від соціального радикалізму. Сам “Прірва” був поборником як політичного плюралізму, так і соціального радикалізму. Він рішуче виступав проти поглядів ортодоксальних націоналістів, для яких боротьба з “московсько-большевицьким імперіалізмом” була “двобоєм світоглядів чи догм”. Він вважав, що загальнонародна визвольна боротьба, в якій треба гарантувати місце всім ідейним і політичним течіям, що змагали до незалежності України – “українськими комуністами-самостійниками починаючи і українськими консерваторами закінчуючи”, – повинна бути одночасно й боротьбою за демократію і соціальну свободу⁸⁸.

Друга фаза співпраці УПА з польським підпіллям – післяаківським об’єднанням “Воля і Незалежність” (ВіН) – настала передусім у відтинку “Данилів”. Спочатку це сталося на Підляшші. Як уже говорилося, українське селянство було тут під сильним комуністичним впливом. Більше того, воно сподівалося, що після війни цей терен буде приєднаний до Української РСР і підтримувало радянських партизанів, а коли фронт пройшов, – то волило вступати до Радянської Армії, а не до Війська Польського. Перша група бандерівських діячів, які прибули сюди під кінець 1944 року, одержала від керівництва ОУН в Грубешеві, добре обізнаного з політичною ситуацією на Підляшші, чітку інструкцію, яка забороняла виступати під назвою ОУН і рекомендувала виключити з політичної мови націоналістичну термінологію. Цієї директиви українське підпілля дотримувалося протягом наступних років. Українці брали участь у творенні польської місцевої адміністрації. Національні почуття селянства і його прокомуністична позиція викликали жорстокі репресії з боку польського підпілля, що, в свою чергу, змусило місцеву владу роздавати зброю та утворювати українські загони ОРМО – парамілітарної організації підтримки міліції⁸⁹. Частини УПА, котрі в другій половині 1945 року проникли на Підляшшя, були здивовані, що українські селяни

⁸⁷ *Badania nad dziejami UPA w PRL // Сучасність (Zeszyt w języku polskim)*. 1985. № 1/2. С. 134-135.

⁸⁸ Прірва Є. Українські підпільні видання під московсько-большевицькою окупацією (II) // *До зброї*. 1950. № 6(19).

⁸⁹ Прірва Є. Дії УПА на оперативному терені (I). С. 8-9; Чуб І. На українському Підляшші в рр. 1944–1948 (1) // *До зброї*. 1953. № 21 (34). С. 32.

питали їх передусім, чиї інтереси вони захищають – робітничого класу чи буржуазії⁹⁰.

Однак швидко серед українців почали брати гору настрої національної солідарності; передавалися вони “більшості людей – з партійними квитками чи без, але прихильників лівих переконань”. Причиною було те, що, по-перше, Підляшшя залишилося в межах Польщі, по-друге, польська державна влада наказала їм покинути батьківські землі і переселитися в СРСР, а по-третє, від людей, уже переселених, почали надходити погані звістки про становище в СРСР. Прагнення протидіяти акції виселення викликало, особливо у молодого покоління, симпатію до УПА⁹¹. Тепер ішлося про те, щоб зростаючому опорі проти виселення надати хоча б мінімум організованості, керівництва і збройної допомоги, що вимагало порозуміння з польським підпіллям. Необхідно було також переконати його припинити репресії проти цивільної людності під приводом того, що вона “скомунізована”, і залучити цю людність до боротьби з переселеннями.

Спеціальна політична група, яка за наказом командування відтинка “Данилів” супроводжувала відділи УПА під час входу на Підляшшя для встановлення контактів з польським підпіллям, у кінці жовтня і в листопаді розпочала переговори з майором Шатинським-Шатовським (“Дзіритом”) та іншими командирами ВІН з околиць Білої Підляської. Дзірит проголосив безумовне визнання польською стороною українських змагань до незалежності, хоч, разом з тим, усвідомлював, що не відбулося формального порозуміння між урядом у Лондоні і УГВР. Він сподівався, що незабаром переговори розпочнуться на вищих рівнях. З уваги на сильно перемішане польське і українське населення в регіоні не проведено демаркаційних ліній, лише вироблено детальний регламент дій військових відділів та адміністрації обох сторін на спільній території і принципи співпраці у війсьній розвідці, постачанні харчів, медичному забезпеченні. Підрозділи УПА отримали згоду розташовуватися в польських селах, причому було вирішено, що в селах, де квартирує друга сторона, відділи чи служби адміністрації не мають права забезпечуватися харчами чи стягати грошову контрибуцію самостійно. У мішаних селах кожна із сторін одержала виключні компетенції щодо справ цивільного населення своєї національності. Українська сторона запевнила, що УПА

⁹⁰ Новина П. Вовки: фрагменти з хроніки одного відділу УПА “Вовки”. Ліон; Париж: Вид-во ЗЧ ОУН, 1948. С. 56.

⁹¹ П'рїва Є. Цит. праця. С.8; Чуб І. Цит. праця. С. 32.

не проводитиме значних наступальних акцій, які могли б стягнути в регіон великі сили Війська Польського і радянських частин та викликати жорстокі репресії проти цивільного населення⁹².

Порозуміння було досягнуто з відома і схвалення Голембйовського, тодішнього заступника коменданта Люблінської округи ВіН, який повідомив про це командування центральної округи організації. Керівники ВіН на Підляшші явно схилилися до формального політичного союзу на вищому рівні, про що свідчить той факт, що шеф інспекторату Біла Підляська прагнув вступити в переговори про принципові питання з уповноваженими УГВР. З доступних нам даних видно, що співпраця на Підляшші тривала до кінця діяльності ВіН, проходила без серйозних конфліктів і позитивно вплинула на стосунки між цивільним польським та українським населенням, а також пом'якшила гостре напруження, яке існувало раніше між українцями, котрих звинувачували в прокомуністичних симпатіях, і польським підпіллям. Вплинула також на ослаблення акції виселення і на позицію частин Війська Польського. Місцеве українське підпілля вело пропаганду серед польських солдат, закликаючи їх у листівках: "Не слухайте наказів сталінських прислужників, які наказують вам тероризувати і виганяти українське населення і хочуть викопати вашими руками ще глибшу прірву між нашими народами"⁹³. Іван Чуб, який діяв у цьому районі, пише: "Треба визнати, що частини ВП, які здійснювали виселення, вели себе надзвичайно пасивно, що треба записати на рахунок нашої пропаганди серед них, а також впливів польського антибільшовицького підпілля, яке, зі свого боку, засуджувало акцію виселення"⁹⁴. Йдеться про період до операції "Вісла".

Акція в Грубешеві. Перелому не відбулося

Значно глибшою була співпраця на півдні відтинка "Данилів". Великою мірою спричинився до цього факт, що цей регіон у структурі ВіН підлягав Замойському інспекторатові, шефом якого був Голембйовський, а після його арешту, з січня 1946 року, таку саму політичну співпрацю з УПА проводив його наступник, капітан Станіслав Ксьонжек ("Вирва"). У квітні 1946 року, під час зустрічей з представниками УПА, якими

⁹² Chech T. Inspektorat Biała Podlaska Zrzeszenia Wolność i Niezawisłość (wrzesień 1945 – kwiecień 1947) //Цит. праця за ред. М.Турлейської. С.304-308; Szcześniak A., Szota W.Z. Цит. праця. С.334-335; Sztendera J. W poszukiwaniu porozumienia. С. 167-169.

⁹³ Chech T. Цит. праця. С. 306.

⁹⁴ Чуб І. Цит.праця. С. 35.

керував Теодор Герасим'як ("Дунайський"), "Вирва" обіцяв діяльну протидію з боку ВіН виселенню українського населення, яке на цей час активізувалося і в якому брали участь великі підрозділи Війська Польського, і антиукраїнському терорі. Йшлося про те, щоб ВіН розпочав воєнну діяльність на територіях, де проживали поляки, з метою відтягнення Війська Польського з українських теренів і повів пропаганду серед польських солдат, щоб вони гуманно ставилися до українського населення, відмовлялися від вигнання його в СРСР і дивилися крізь пальці на втечу чи інші способи ухиляння від переселень. ВіН мав надавати селянам можливість шукати притулку в польських селах. "Прірва" стверджує, що ВіН справді на цій території проводив таку пропаганду у Війську Польським і полегшував українському селянству можливість сховатися від вивезення⁹⁵.

"Вирва" вірив, що керівництво ВіН вирішило провести енергійну воєнну акцію проти комуністичної влади і тісно співпрацювати з УПА. З інших джерел, однак, відомо, що комендант Південної округи, а разом з тим і тодішній голова правління ВіН, полковник Францішек Непокульчицький, у той час дуже критично, якщо не вороже, ставився до будь-яких угод чи навіть контактів з УПА⁹⁶. Командування Жешівської округи ВіН заборонило такі контакти. В керівних органах ВіН на різних рівнях виразно проявлялися різкі суперечності щодо українського питання. Українське керівництво відтинка "Данилів", навіть якщо якоюсь мірою розуміло це, схильне було приймати за чисту монету запевнення "Вирви", що нарешті з'явився шанс для союзництва. У зв'язку з цим вирішено, що в повітах Грубешів і Томашів ВіН та УПА будуть спільно планувати і проводити воєнні операції.

Більше того, для конкретизації справи "Вирва" представив проєкт спільної операції великого масштабу – атаки на Грубешів, передусім щоб розбити розташовані там гарнізони польського Управління громадської безпеки (УБП) і радянського Міністерства внутрішніх справ (МВД), які займались акцією виселення. Першу спільну воєнну операцію проведено негайно – це була атака УПА на гарнізон Війська Польського у Вербковичах, підготована за участю офіцерів розвідки ВіН. Якщо йдеться про

⁹⁵ Прірва Є. УПА і ВіН скорегували... С. 14; Штендера Є. Співпраця УПА і польського підпілля... (III) // Українські вісті. 1959. № 19; Szcseśniak A.B., Szota W.Z. Цит. праця. С. 339; Sztendera J. W poszukiwaniu porozumienia... С. 170-171.

⁹⁶ Sztendera J. W poszukiwaniu porozumienia... С.170-171; поп.: Szcseśniak A.B., Szota W.Z. Цит. праця. С. 338.

проект атаки на Грубешів, то “Прірва” представив його керівництву Закерзонського краю. Існували серйозні сумніви про доцільність цієї операції, оскільки вона вимагала участі частин УПА, які захищали українське населення від виселення. Проте українське керівництво вирішило, що така операція може відтягнути сили ВП і УБП з території, де відбувалося виселення і передусім переважила надія, що операція матиме переломне значення і стане наріжним каменем політично-військового союзу УПА та ВіН⁹⁷.

18 травня 1946 року в селі М’ягке Грубешівського повіту відбулася політична і військова конференція. Українська сторона, котра вже звикла до систематичних невдач своїх зусиль перевести переговори на вищий рівень, не вислала представництво відповідного рівня, якого несподівано надала конференції польська сторона. Керував українською делегацією тільки з трьох осіб “Дунайський”, повноваження якого були дуже обмежені, значно більше, ніж “Остої”, керівника польської делегації з дванадцяти осіб. Останній, щоправда, був шефом пропаганди Люблінської округи ВіН, так само, як “Дунайський”, був референтом пропаганди відтинка “Данилів”, але виступав у ролі керівника політичних справ у Головному правлінні ВіН. Невідомо, чи справді він мав таку функцію. Решта відомих нам членів польської делегації – це “Вирва” і представники повітових команд ВіН з Грубешева, Холма і Томашева. Керівники делегації спершу виголосили реферати про міжнародну ситуацію (“Остоя”), концепцію спільного фронту поневолених народів (“Дунайський”) і польсько-українську співпрацю (“Остоя” і “Дунайський”). “Остоя”, який відстоював англо-американську орієнтацію, змальовував перспективи спрямованого проти російського і німецького імперіалізму геополітичного союзу народів Східної і Центральної Європи, а також Середньої Азії, основа якого повинна постати на польсько-українському пограниччі. “Дунайський” підкреслив наслідки політики властей довересневої Польщі, доводячи, що польсько-українські антагонізми привели в минулому до падіння як Польщі, так і України і що умовою їх відбудови як незалежних держав є союз між ними. Здається, ніколи раніше не було таких ґрунтовних дискусій між представниками визвольного підпілля обох народів. Щодо питань більш практичних чи поточних, то делегати ВіН представили привабливі проекти допомоги УПА в регіоні. Однак насамперед було досягнуто остаточної домовленості і передбачено кожну деталь плану акції в Грубешеві⁹⁸.

⁹⁷ Szcześniak A. B., Szota W.Z. Цит праця. С.341-342; Sztendera J. Цит. праця. С. 171-172.

⁹⁸ Szcześniak A. B., Szota W.Z. Цит праця. С.340-342; Sztendera J. Цит. праця. С. 172-174.

Про вагу, якої надавала цій акції українська сторона, найкраще свідчить те, що в нараді командирів відділів УПА взяв участь “Орест”. Безпосередньо до акції в місті було залучено 120 бійців УПА і 25 – ВіН, плюс українські обслуги реактивних снарядів, які приділено також відділові ВіН. Атака розпочалася 28 травня після півночі. За допомогою снарядів розбито резиденцію радянського МВД і польського УБП, а також дільницю міліції і резиденцію комісії переселення – остання була значно краще озброєна, ніж інформувала розвідка ВіН. Згідно з обіцянкою польської сторони, гарнізон Війська Польського, розквартирований у місті, не втручався. На світанку об’єднані відділи відійшли; під час відходу вони відбили атаки частин, що гналися за ними⁹⁹. Загалом акція в Грубешеві з воєнної точки зору вдалася. Але вона не мала таких політичних наслідків, на які розраховувало українське керівництво. Навпаки. Незабаром “Вирва” повідомив “Прірві”, що лондонський уряд проти підписання будь-яких порозумінь з УГВР і співпраці ВіН з УПА, а також, що відділи ВіН одержали наказ про заборону спільних бойових дій¹⁰⁰. За іншими джерелами, “Вирва” начебто зваблював своїх українських партнерів пропозицією Головного управління ВіН вислати українську делегацію на переговори у Лондон¹⁰¹. Треба додати, що відсутність реакції західних держав на фальсифікацію референдуму в Польщі в червні 1946 року викликала деморалізацію в рядах командування та підрозділах ВіН і що останні дедалі скоріше ліквідовувалися апаратом репресій або саморозпускалися. Через кілька місяців після акції в Грубешеві керівництво УПА почало усвідомлювати, що польська сторона вже не є партнером, разом з яким можна було б вести боротьбу.

Єдиний відомий політичний підсумок повоєнної співпраці з АК і ВіН здійснив “Прірва”. Це не був глобальний підсумок, оскільки зосереджувався лише на причинах поразки політичного підпілля, однак разом з тим чітко вказував на глибокі суперечності, які існували між ним і українським визвольним рухом. Аналіз “Прірви” – це найцікавіший і, мабуть, найважливіший політичний документ, що вийшов з-під пера діяча українського підпілля в повоєнній Польщі. “Прірва” склав його незабаром після того, як переїхав на Захід. Він був одним з останніх

⁹⁹ Звіт з акції на місто Грубешів // До зброї. 1946. № 7/8; Прірва Є. Дії УПА на оперативному терені... (II) // До зброї. 1952. № 17 (30). С. 7. У белетристичній формі ширше описав цю акцію В.Шельонговський: W. Szelaḡowski. Wzburzony San, Warszawa: KiW, 1973. С. 354-382.

¹⁰⁰ Sztendera J. Цит праця. С. 175.

¹⁰¹ Szcześniak A.B., Szota W. Z. Цит. праця. С. 343.

командирів УПА, котрий це зробив: уже після операції “Вісла”, на межі 1947–48 років, він ще командував рейдом відділу УПА на територію колишньої східної Пруссії¹⁰². Згаданий аналіз вийшов друком на початку 1952 року, але досі він не використаний істориками і не введений в науковий обіг.

“Прітва” докоряв підпільним польським урядовим і військовим структурам, що вони не усвідомлювали імперіалістичного характеру замірів Москви щодо Польщі і дотримувались суперечливої політичної стратегії, яка, з одного боку, вела до демобілізації підпілля, а з другого – орієнтувала на легальну діяльність, парламентську боротьбу чи участь в органах влади, а також розраховувала на втручання західних держав у польські справи. Однак, “Прітва” передусім вказував на те, що польський визвольний рух, який у боротьбі з німецьким імперіалізмом здобув величезну підтримку населення і глибоко зрісся з ним, виявився цілком безборонним перед соціальною політикою “московсько-большевицького імперіалізму”. Цей імперіалізм зумів нав’язати Польщі владу-сателіта, головним чином завдяки тому, що усвідомлював прагнення широких мас здійснити радикальні соціально-економічні реформи і що ті реформи провів, позбавляючи землі поміщиків та надаючи її безземельним і малоземельним селянам, націоналізуючи промисловість, ліквідовуючи станові обмеження доступу до влади і військової кар’єри, запроваджуючи безплатне навчання, надаючи можливість робітникам підвищувати професійну кваліфікацію і т.д. Усе це прихильно сприйняло не лише більшість населення, але й підпілля.

Яку ж соціальну програму протиставило комуністичному режимові керівництво польського підпілля? Практично жодної, твердив “Прітва”. “Суспільно-політичні питання вважалися другорядними і не висвітлювалися. Щоправда, дуже незначна частина підпілля марила ще про реставрацію в Польщі суспільно-політичного ладу довоєнного періоду. Інші прагнули будувати його за зразком американського капіталістичного ладу, а ще інші – за англійським зразком. Деякі шукали інших рішень, але це були течії в підпіллі, і фактично ніщо на дальшу перспективу не мінялося. Крім цього, над усім тяжів комплекс імперіалізму – Польща до Збруча, і від цього комплексу ніхто офіційно не відмежовувався. Очевидно, що цей ідейний комплекс не міг, на протигагу більшовицьким реформам, організувати народні маси і повести їх на боротьбу за справу,

¹⁰² Див. статті Є. Прітви: Рейд в Східній Пруссії // Українська трибуна. 1945. № 18, 20, 23, 24, 25, а також у журн. “До зброї”. 1950. № 1 (14).

яка для них була чужою або й ворожою. Навпаки, соціальні реформи та ідеї соціальної рівності і справедливості, пропаганда влади й перші ознаки, що незабаром усе саме так ітимає, давали владі підтримку щораз більшої частини суспільства, зокрема з середовища робітничого класу й інтелігенції, котра щойно виросла з кадрів селян і робітників”.

У підпіллі, вказував далі “Прірма”, чулися вимоги висунути радикальну соціальну програму. “Однак це були неначе пробіски сонця на захмареному небі ідеологічної реакції. На це не могла піти реакція, котра закоренилася в самому підпіллі, а особливо лондонський еміграційний уряд. Прискорений процес соціальних перетворень становить найбільшу перешкоду для ідеологічної кристалізації польського визвольного руху. На Україні і в СРСР взагалі, де цей процес соціальних перетворень закінчився і консолідувався у вигляді побудови нового суспільства, яке спирається на національний і класовий гніт, справа ідеологічної кристалізації вже не становить проблеми. Реставрація старого ладу не є ані практично можлива, ані бажана, тож на ґрунті існуючих там реалій виросла революційна, прогресивна ідеологія. Натомість у Польщі рештки теперішнього підпілля становлять ідеологічний конгломерат, який – що є нормальним з огляду на процес, який там щойно розпочався, – переобтяжений реставраційними елементами”.

“Подальша боротьба підпілля за незалежність Польщі не буде можлива, – стверджував “Прірма”, – якщо не спиратиметься на програму, подібну до програми УПА, що поєднує постулат незалежності з постулатом глибокої демократизації як в політичній, так і в соціальній царині”. Український визвольний рух результативно протиставив тоталітарній большевицькій системі ідею створення справді демократичного ладу [...]. Цей рух особливо наголошує на справедливому вирішенні соціальної проблеми. Ідею суспільства безкласового, опертого на усупільнення засобів виробництва, на справедливий, плановий, демократично здійснюваний поділ продукту і передачу в руки працюючих керівництва економікою він успішно протиставив визискові людей праці в СРСР класом большевицьких вельмож”. “Прірма” вказував, що “ідеї українського визвольного руху були повною протилежністю ідеям польського руху” і що це перекреслювало шанси останнього, а також негативно позначилося на можливості порозуміння між нами¹⁰³.

Це жодним чином не був особистий погляд “Прірми”. У 1948 році Петро Полтава (справжнє прізвище Федун), який тоді був одним з

¹⁰³Прірма Є. Причини поразок польського визвольного руху // Вперед. 1950. № 9/10. С. 9-10.

відомих командирів Воюючої України, писав про підпільні рухи в державах-сателітах Східної Європи: “Їх боротьба з большевизмом може бути успішною лише в тому випадку, коли вони її вестимуть під справді прогресивними, справді народними гаслами, коли вони приймуть справді передову політичну і суспільно-економічну програму. Основні пункти цієї програми, згідно з нашим досвідом, повинні бути такі: а) система вільних національних держав усіх народів; б) демократія в галузі політичного устрою окремих держав; в) побудова безкласового суспільства, спертого на принцип суспільної власності на основні знаряддя і засоби виробництва та на демократичний політичний лад в середині країни. Коли вони такої програми не приймуть, вони в своїй протибольшевицькій боротьбі, програють головним чином тому, що не зуміють здобути для себе мас”¹⁰⁴.

Висновки і кінцеві зауваження

Незалежно від того, якою мірою керівництво українського визвольного руху це усвідомлювало, зведення нанівець в другій половині 1946 року впливового в політичному й військовому відношенні підпілля було для нього поразкою стратегічного масштабу. Після закінчення війни з плином часу ставало дедалі очевиднішим, що нема шансів ні на вибух національних революцій в СРСР, ні, тим більше, на вибух там загальної соціальної революції. Виживання і розвиток українського підпілля залежали від виживання і розвитку підпілля в інших державах, розташованих на нових, зовнішніх окраїнах сталінської імперії. В радянському блоку, що створювався, Польща була єдиною державою, де могло діяти українське підпілля і де на час закінчення війни діяло потужне визвольне підпілля, яке, хоча б потенційно, здатне було чинити опір пануванню советів у такому ж масштабі, як опір визвольного підпілля на Західній Україні. Його падіння перекреслило єдиний шанс створення умов, які б дали змогу проіснувати довший час. У зв'язку із зникненням перспектив на польському відрізку керівництво українського руху зробило спробу знайти вихід із ситуації, збільшуючи кількість збройних пропагандистських рейдів УПА в сусідні держави – Словаччину і навіть Румунію, однак це не могло відвернути наростаючої ізоляції.

На відміну від воєнних років, після війни на Закерзонні УПА не вела боротьби з польським цивільним населенням – не проводила

¹⁰⁴ Полтава П. Збірник підпільних писань. Мюнхен: Вид-во “Український Самостійник”, 1959. С. 206.

“деполонізації” і пов’язаного з такою метою терору. Випадки репресій стосовно населення, в тому числі сліпих і варварських репресій, траплялися. Траплялися й випадки вигнання за Сян, наприклад, у період існування “повстанської республіки” під Перемишлем. Але вони були спорадичними. Знаменно, що серед смертельних жертв, яких зазнало польське цивільне населення через УПА від моменту припинення воєнних дій на цій території в 1944 році, аж 62 відсотки припадає на 1945, тобто рік, коли українське підпілля було найслабшим з точки зору військового потенціалу. Разом з тим, це був рік, коли у відносно чисельних селах польське селянство було озброєне і чинило напади на українські села, а українське підпілля здійснювало акції відплати в цих селах, нерідко спираючись лише на нерегулярні групи СКВ, які мобілізувалися і об’єднувалися для таких цілей. Протягом більшої частини 1945 року підпілля не мало централізованого політичного керівництва і військового командування. У зв’язку з цим його дії не відбувалися в рамках якоїсь політично-воєнної стратегії. При цьому слід підкреслити, що зараховувати 368 осіб, які загинули від рук українського підпілля у 1945 році, до мирного польського населення немає достатніх підстав, оскільки за цивільних вважалися озброєні польські селяни, що не належали до жодних формальних організацій (підпільних чи легальних), члени польського підпілля, а також принаймні значна частина бійців ОРМО.

Пізніше, коли збройні дії українського підпілля проводили майже виключно регулярні підрозділи УПА і підпілля мало централізоване політичне та військово керівництво, кількість приписуваних йому смертних жертв серед польського цивільного населення радикально зменшилася: в 1946 році їх було 98. Цього року в доступних джерелах зареєстрований такий випадок, зовсім не винятковий. 24 січня 1946 року відділи 34 піхотного полку Війська Польського вчинили різню в селі Завадка Морохівська, вбивши близько 70 українців, в тому числі дітей, жінок і старших людей. Потім ще двічі чинили напади і вбивства в цьому селі, аж врешті у квітні зламали опір його мешканців переселенській акції¹⁰⁵. Належить у зв’язку з цим підкреслити, що горезвісна екзекуція кількох десятків офіцерів, підфіцерів і солдатів ВОП (прикордонників), здійснена УПА в кінці травня 1946 року, була відплатою і за різню в Завадці Морохівській, де, за звітом УПА, начебто вони брали участь¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Рапорт про різню в Завадці Мороховській, див.: У боротьбі за волю під бойовими прапорами УПА (Передрук крайового видання). Augsburg: Вид-во ТПН ОУН, 1949. С. 19-143.

¹⁰⁶ Див.: 3 бойових дій УПА // До зброї. 1946. № 7/8.

В акції і Завадці та інших актах терору щодо українського селянства брала участь також “самооборона” польського поселення Небещани. Навколишнє українське середовище чинило тиск на “Хріна”, який тоді був одним з комендантів УПА на Лемківщині, щоб він у помсту знищив Небещани. Поселення було муроване, фортифіковане і добре озброєне. Атака вимагала б використання великої кількості динаміту і спричинила б багато жертв серед цивільного населення. “Хрін” був готовий провести каральну експедицію, але він мусів мати згоду Рена, командира тактичного відтинка “Лемко”. Рен погодився, але висунув свої умови. Не можна було вбити більше 30 “червоних бойовиків”, та ще й виключно тих, котрі виступали із зброєю в руках. Не можна було спричинити смерть ані одної жінки, ані одної дитини. Рен попередив “Хріна”, що за виконання цих умов той відповідатиме головою. “Хрін” знав, що це неможливо, і відмовився від акції¹⁰⁷. Саме завдяки такому ставленню, незважаючи на часто запеклі битви, протягом 1946 і 1947 років від рук УПА загинуло тільки 114 цивільних осіб.

Загалом, за польськими даними, з липня 1944 року до кінця операції “Вісла” на цілому Закерзонні українське підпілля вбило 599 цивільних осіб. З них на Жешівське воєводство припадало 517 чоловік¹⁰⁸. За менший період, що охоплює лише 1945-46 роки, на території цього воєводства від рук польського підпілля загинуло приблизно стільки ж – 536 цивільних осіб¹⁰⁹. Ці промовисті дані не потребують коментарів. Якщо визнати хоча б приблизно вірогідними оцінки урядом ПНР кількості смертних жертв, спричинених усім повоєнним збройним підпіллям серед цивільного населення на цілій території Польщі, то виявиться, що українському підпіллю не можна приписувати більше, ніж шість відсотків цих жертв. Натомість, немає жодних підрахунків смертних жертв серед українського цивільного населення, спричинених польською стороною – державою, цивільним населенням і підпільниками. Вже на перший погляд можна визнати, що їх було в десятки разів більше, ніж жертв серед польського населення, спричинених українським підпіллям.

Висновок простий – у повоєнних роках на Закерзонні УПА з жодної точки зору не перебувала в стані війни з Польщею, а лише у збройному конфлікті з новою державною владою Польщі, котра підлягала Кремлю,

¹⁰⁷ Коноподський А. Цит. праця. С. 74-75.

¹⁰⁸ Szcześniak A.B., Szota W.Z. Цит. праця. С. 423.

¹⁰⁹ Janicki S. Цит. праця. С. 241.

і з польською антиукраїнською стихією. З боку ж тодішнього уряду-сателіта Польщі разом з польською шовіністичною стихією мала місце війна з українським визвольним рухом і з українським населенням.

У рядах УПА в 1945-46 роках воювало 1600-2400 чоловік, а в кінці 1946 року – близько 1800 осіб. Крім того, близько 2 чи 2,5 тис. чоловік належало до персоналу підпільної адміністрації різних рангів і постійного активу в селах¹¹⁰. Організований український рух на Закерзонні мав у своєму розпорядженні невеликі сили. Незважаючи на це, його вдалося знищити тільки завдяки ґрунтовній “деукраїнізації” цієї території, проведеної остаточно в 1947 році в рамках широкої централізованої військової операції “Вісла”. В її результаті рух опинився на буквально оголеній від українського населення землі. Це свідчить про надзвичайно велику підтримку населення, завдяки якій життєздатність українського підпілля переросла найсміливіші очікування – пам’ятаймо, що, за найоптимістичнішими прогнозами, воно мало шанс протриматися два роки. Не меншу життєздатність засвідчило воно й по радянській стороні кордону, де втрималося до початку п’ятдесятих років. Останній раз виступило як організована, хоч і позбавлена центрального керівництва, сила здалеку від земель батьківщини – під час масових страйків у 1953–54 роках в концентраційних таборах “Архіпелагу ГУЛаг” – від Норильська і Воркути за полярним колом по Кінгір в Казахстані, де відіграло ключову роль¹¹¹. Це був рух із міцним, глибоким і широко розгалуженим корінням, як і кожен визвольний рух поневоленого народу.

Під час війни керівництво українського визвольного руху ставилося двояко до польського питання. З одного боку, розглядало польський визвольний рух як потенційного союзника, з другого – в ньому вбачало імперіалістичну загрозу. Рішуче переважив другий погляд. Загроза була реальною з огляду на підтримку польською стороною претензій на “Польщу по Збруч”, трактування українського питання як об’єкта, а не суб’єкта міжнаціональних і міждержавних стосунків і заперечення права українського народу на незалежність, принаймні на східних кресах, навіть перед лицем настільки знаменного, однозначного і невідворотного, яким було виселення, утворення в цьому регіоні потужного

¹¹⁰ Szcześniak A.B., Szota W.Z. Цит праця. С. 255-261; Sztendera J. Badania nad dziejami UPA w PRL. С. 138-139.

¹¹¹ Див.: Barton P. L’Institution concentrationnaire en Russie 1930–1957, Plon, Paris: Plon, 1959. С. 268-271, 305-340. Двоє українських керівників страйків каторжан у Норильську опублікували свої спогади. Див.: Грицяк Й. Короткий запис спогадів. Балтімор; Торонто: Смолоскип, 1980; Шумук Д. Цит. праця. С. 191-247.

народного руху, безкомпромісного у своєму змаганні до незалежності. Українська сторона відреагувала на це в дусі інтегрального націоналізму, приступаючи до терористичної “деполонізації” спочатку Волині, а потім східної Галичини і стаючи таким чином активною стороною польсько-українського конфлікту. Ця реакція зробила неможливим вплив на суперечності, в яких заплуталася польська сторона, і так само, як позиція польської сторони, довела конфлікт до пароксизму.

Симетрія позицій – імперіалізм з одного боку, інтегральний націоналізм з другого – не може приховати глибокої історичної асиметрії, на якій вона виросла. По одній стороні виступав визвольний рух народу, котрий історично належав до грона пануючих над українцями народів. По другій – визвольний рух поневоленого народу. Навіть якщо приблизно приймемо, що за роки війни серед поляків це спричинило втричі більше жертв, ніж серед українців, то не можемо забувати, що одна сторона намагалася зберегти панування, а друга старалася його усунути. Якщо визвольний рух гнобленого народу вдається до злочинів щодо пануючого, то причиною є сам гніт, а не бажання визволитися з-під нього.

Польське питання по-іншому постало в післявоєнній стратегії українського визвольного руху. На це, звичайно, вплинули об’єктивні чинники – зміна геополітичної ситуації, котра поставила польський імперіалізм реальних матеріальних підстав, навіть якщо над польським підпіллям та й взагалі суспільством і далі тяжів комплекс “східних кресів і Польщі по Збруч”. Об’єктивні чинники все ж не були вирішальними. Вирішальне значення мали суб’єктивні чинники. Вони полягали у ще категоричнішій відмові після війни від інтегрального націоналізму, ніж це було під час війни – в тому числі на відтинку, де він попередньо зберігав особливу життєздатність, тобто саме на тлі польського питання. Польський шовінізм в українському питанні виступив з величезною силою на Закерзонні, тим самим стаючи союзником та інструментом нової, сателітної щодо Москви, влади. Незважаючи на це, український визвольний рух вперто намагався знешкодити його зсередини. Він уже не підходив до польського питання як до принципово імперіалістичної проблеми, але, попри різні несприятливі умови, робив ставку на порозуміння і союз із визвольними силами польського суспільства, намагаючись змінити їхнє ставлення до українського питання. Цьому надавалося стратегічного значення. Тепер у його позиції не було симетрії, принаймні в такій мірі, в якій дозволяла об’єктивна ситуація – адже шкідлива для нього історична асиметрія не тільки тривала на Закерзонні далі, але небувало загострилася через “деукраїнізацію” цієї території, яка проводилася всіма доступними засобами.

З великими труднощами і дуже пізно визвольний рух дійшов висновку, що, незважаючи на весь польський імперіалізм і шовінізм в українському питанні, в останній інстанції істотним є інше – те, що для справи незалежності Україні неодмінною умовою є незалежність Польщі. Якщо б під час війни все ще не тяжів над ним інтегральний націоналізм, до такого висновку він дійшов би раніше – так, як дійшла до нього раніше ревізійністська порівняно з інтегрально-націоналістичною течія, що групувалася навколо Івана Мітрінги. Важливо те, що український визвольний рух до такого рішення врешті прийшов і що в наступній, післявоєнній фазі своєї боротьби дотримувався його в принципі послідовно. Цим він корисно відрізнявся від польської сторони. В керівних колах аківського і після-аківського післявоєнного підпілля, не кажучи вже про лондонський уряд, український рух не знайшов послідовних партнерів. Проте знайшлася група місцевих діячів польського підпілля, які – чи то з власної ініціативи, чи під тиском подій – дійшла до подібного висновку про те, що збереження незалежності Польщі від СРСР залежить від здобуття незалежності Україною. Однак в питанні соціальних основ незалежності український рух не знайшов з такими діячами спільної мови. “Прірва” згадує, що перед спільною атакою на Грубешів “Остоя” (який, пригадаймо, називав себе представником Головного правління ВіН) ознайомився з програмними постулатами українського підпілля. Визнавши, що з його соціальною програмою ці постулати не узгоджуються, він не розкрив власної програми. Про те, яку позицію у цій справі займали керівники ВіН – також і ті, котрі були прихильниками порозуміння з УПА – вже знаємо з проведеного “Прірвою” аналізу причин поразки польського підпілля.

Роман ДРОЗД

**ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ НА ХОЛМЩИНІ,
НАДСЯННІ ТА ЛЕМКІВЩИНІ В 1944–1947 рр.**

21 липня 1944 р. у Москві створено Польський Комітет Національного Визволення, який 26–27 липня 1944 р. підписав таємну угоду з радянським урядом про передачу комітетові влади на територіях, зайнятих Червоною армією, і про встановлення нового радянсько-польського кордону, за підставу для якого було прийнято лінію Керзона з невеликими відхиленнями на користь Польщі. Українці, як і поляки, опинилися в нових політичних і військових умовах, і це, безперечно, не могло не впливати на їхні взаємовідносини. При тому, нова лінія кордону не задовольняла ні польський уряд, ні еміграційний лондонський уряд та пов'язані з ним польські політичні угруповання, ні більшість польського суспільства, яке стояло на позиції непорушності східного кордону Польщі за станом до 1939 р. Також частина польських комуністів хотіли бачити в межах польської держави Львів¹. Пересунення східного польського кордону на лінію Бугу не задовольняло і українців, які залишилися на його західному березі, а також частину комуністичних керівників у СРСР на чолі з першим секретарем КП(б)У Микитою Хрущовим². Не бажали бачити ці землі в складі Польщі члени ОУН і УПА та їхні прибічники. Вони обстоювали належність всіх українських земель до самостійної соборної України, тому своїми ворогами вважали всіх, хто був проти соборності. На практиці це означало боротьбу проти СРСР, народної Польщі і їхніх органів безпеки. Продовжувалась боротьба і проти польського озброєного підпілля, не щадили також і цивільного населення.

Серед частини українського населення мала місце тенденція до нормалізації життя в межах Польщі, почали виникати українські громадянські комітети. Із збережених документів видно, що, цілком певно, такі

¹ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. Львів, 1998. С. 109.

² Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т.1. Львів 1996. Док. 90. С. 271-272: Лист секретаря ЦК КП(б)У про доцільність включення Холмщини до УРСР від 20 липня 1944 р.

комітети засновані в Ярославі й Перемишлі. Перемишльський комітет 7 вересня 1944 р. звернувся до перемишльського старости із заявою про “готовність до лояльної співпраці для згідного формування співжиття обох народів”³. Крім того, українці почали утворювати школи й установи культури.

В налагодженні польсько-українських взаємин у Польщі не була зацікавлена тодішня влада “народної” Польщі, яка прагнула переселення українців на радянську Україну. Таку позицію зайняла також більшість польського суспільства і політичних угруповань. На їхню думку, це був також спосіб розв’язання наболілих національних проблем, головно українського питання, значення якого так яскраво проявилось в роки війни. Ймовірно, підтримка польськими комуністами ідеї переселення українців пояснюється досвідом влади міжвоєнної Польщі, яка не змогла забезпечити вирішення українського питання. Непоступливість обох сторін в питанні про майбутню державну приналежність південно-східних теренів післявоєнної Польщі переродилася в кривавий польсько-український конфлікт. Кількість жертв і виявлена в ході його жорстокість ставили під запитання можливість врегулювання польсько-українських взаємин в недалекому майбутньому. Можна навіть говорити про загальну взаємну ворожість обох народів. Виселення небажаних українців давало також шанс здобути прихильність польського суспільства до нової комуністичної влади, яка не користувалася якоюсь істотною підтримкою⁴.

Під диктат Москви 9 вересня 1944 р. Польський Комітет Національного Визволення і уряд УРСР підписали угоду про обмін населенням. Стосувалась вона поляків і євреїв – колишніх польських громадян, які перебували в Україні, і українців в Польщі. Згідно з умовою, обмін населенням мусив мати добровільний характер⁵, однак на практиці

³ Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946, T. 1. Dokumenty 1944–1945 / Red. E. Misilo. Warszawa, 1996. Dok. 3. С. 21-22: Петиція українців Грубешівського повіту до керівника реферату освіти ПКВН в питанні відкриття українських шкіл від 27 серпня 1944 р. Док. 7. С. 26-27: Відозва Українського Громадянського Комітету в Перемишлі в питання про нормалізацію польсько-українських стосунків від 7 вересня 1944 р.

⁴ Bobusia B. Przesiedlenia ludności ukraińskiej w ramach akcji “Wisła” w świetle akt zespołu Głównego Pełnomocnika Rządu d/s. Ewakuacji w Rzeszowie i wybranych akt PUR w Rzeszowie // Rocznik Historyczno-Archiwalny, 1994. T. 7-8. S. 213.

⁵ Archiwum Akt Nowych (AAN), Główny Przedstawiciel Rządu d/s Ewakuacji Ludności Ukraińskiej (GPRd/s ELU), sygn. 397/1. Układ pomiędzy PKWN a Rządem USRR dotyczący ewakuacji obywateli polskich z terytorium USRR i ludności ukraińskiej z terytorium Polski z 9 września 1944 r.

обидві сторони прагнули позбутись із своєї території небажаної людності. 15 жовтня почалось переселення з Польщі українського населення. Спершу виїжджали люди, які втратили своїх родичів і майно внаслідок польсько-українського протистояння або у зв'язку з переходом фронту. Припускають, що на початку переселенської акції добровільно виїхало близько 20 тис. осіб⁶. Однак переважна більшість українців, незважаючи на зроблені раніше заяви, хотіла залишатися на своїх дотеперішніх теренах. Вважали їх своєю рідною українською землею і не мали наміру виїжджати, тим більше, що Україна не була незалежною державою. Слід додати, що залишатися на своїх місцях українців закликала УПА. Натомість польська влада почала обстоювати застосування примусу, щоб спонукати українців залишити Польщу.

13 лютого 1945 р. Тимчасовий уряд Польщі одноголосно прийняв позицію Державного репатріаційного управління ПУР про безумовне стягання зареєстрованих на виїзд українців всіх повинностей на користь держави, про призов їх до війська, ліквідацію збройного підпілля, а також про негайну заборону діяльності українських комітетів в Ярославському і Перемишльському повітах⁷. Прийняття урядом цієї пропозиції офіційно відкривало шлях органам безпеки, щоб почати збройну акцію проти українського населення в ім'я боротьби з "українськими бандами". Отже, тепер до конфлікту між польською і українською стороною, між польським і українським озброєним підпіллям приєдналася третя сторона – Людове Військо Польське, НКВС, а також міліція і Уряд Безпеки (УБ), які боролись не тільки з партизанськими українськими і польськими підрозділами, але й активно підключилися до виселення українського населення. Не слід також забувати про звичайних бандитів, для яких застосування критерію національності мало скрити їхню справжню мету – грабування майна або порахунки із сусідами. Значно зросла кількість нападів на українські села, щоб залякати їхніх мешканців і змусити до виїзду. Наприклад, 24 лютого 1945 р. функціонери міліції напали на село Руське і замордували понад 20 українців; 25 лютого міліціанти замордували 12 мешканців села Підбуковини, а їхнє майно

⁶ Repatriacja czy deportacja... T. 1. S. 11.

⁷ AAN, GPR d/s ELU, sygn. 397/164. Wniosek Państwowego Urzędu Repatriacyjnego przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 13 lutego 1945 r.; Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały). Warszawa, 1999. Dok. 2. Wniosek PUR przyjęty przez rząd w sprawie przyspieszenia przesiedlenia ludności ukraińskiej z 13 lutego 1945 r. S. 33-34.

розграбували; 9 березня підрозділ міліції напав на село Синявку, вбиваючи 22 особи і грабуючи майно⁸. Значно трагічніші наслідки для українських сіл мали напади Війська Польського. 21 березня 1945 р. II самостійний операційний батальйон Корпусу внутрішньої безпеки провів пацифікацію сіл Люблінєць Старий і Люблінєць Новий, внаслідок якої було замордовано щонайменше 58 осіб⁹. Той самий батальйон 5 квітня здійснив напад на село Гораєць Любачівського повіту, де було вбито щонайменше 155 осіб, в тому числі жінок і дітей. Село було пограбоване і спалене¹⁰.

На жаль, на цю злочинну діяльність частини війська, міліції і УБ накладалася взаємна боротьба польського і українського збройного підпілля, жертвами якої, значною мірою, було цивільне населення. Обидві сторони не раз нападали на села тільки тому, що їхні мешканці були українцями або поляками. 3 березня 1945 р. підрозділ колишніх партизан АК під командуванням полковника Юзефа Бісса “Вацлава” разом з польськими мешканцями із сусідніх сіл напав на село Павлокому, де було вбито 365 людей, в тому числі жінки й діти¹¹. 15 квітня підрозділ Батальйонів Хлопських вбив у Малкові 116 осіб, головно жінок і дітей¹². 17 квітня об’єднані загони “Національної військової організації” під командуванням “Меви” й “Волиняка” замордували, як свідчать українські джерела, щонайменше 358 мешканців села Пискорович¹³. Польські джерела говорять про 140 осіб, в тому числі 10 поляків¹⁴. 6 червня загони

⁸ Депортації. Т.1. Док. 152 від 15 березня 1945 р. Лист заступника головного представника уряду УРСР до секретаря ЦК КП(б)У про терор польської поліції щодо українців у Польщі. С. 460-462.

⁹ 1947. Пропам’ятна книга / Упор. Б.Гук. Варшава, 1997. С. 393. Були також повідомлення про 540 жертв (Repatriacja czy deportacja... Т.1. Док. 30. Raport operacyjny nr 1 dowódcy 2 Samodzielnego Batalionu Operacyjnego KBW w sprawie pacyfikacji wsi Lubliniec Stary z 24 marca 1945 r. S. 94-95).

¹⁰ 1947. Пропам’ятна книга... С. 160. Кількість жертв визначають також на 260. (Repatriacja czy deportacja... Т.1. Док. 36. Raport operacyjny nr 6 dowódcy 2 Samodzielnego Batalionu Operacyjnego KBW z pacyfikacji wsi Gorajec z 6 kwietnia 1945 r. S. 104-105; Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Т.3. Warszawa, 1994. S. 206.

¹¹ Repatriacja czy deportacja... Т.1. Док. 26. Pismo przedstawiciela rejonowego rządu d/s ewakuacji ludności ukraińskiej w Przemysłu do przedstawiciela wojewódzkiego do spraw ewakuacji w Jarosławiu w sprawie akcji przesiedleńczej na terenie powiatu brzozowskiego z 7 marca 1945 r. S. 86-88; Szcześniak A.B., Szota W. Z. Droga do nikąd. Warszawa, 1973. S. 187-188.

¹² Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Warszawa, 1999. S. 260.

¹³ Siwicki M. Dzieje konfliktów... S. 215-219. Називаються також значно вищі цифри.

¹⁴ Motyka G. Tak było w Bieszczadach... S. 259.

Народових Сил Збройних (НСЗ) під командуванням “Шарого”, “Сокола”, “Земсти”, “Романа”, “Яцка” напали на село Верховини і замордували 194 особи, в тому числі 65 дітей віком до 11 років¹⁵. 27 березня 1945 р. підрозділи УПА з куреню “Залізняка” здійснили напад на пост міліції у Любачівському і Ярославському повітах. Вбито 30 функціонерів міліції і 43 цивільні особи¹⁶. На Холмщині тоді знищено 12 постерунків¹⁷. 17 квітня підрозділи “Залізняка” в с. В’язівниці вбили 91 особу¹⁸. 21 квітня 1945 р. загоном української самооборони спалено село Боровницю, як відплату за участь його мешканців в нападі на Павлокому. Вбито щонайменше 27 осіб¹⁹. За це саме сотні УПА “Громенка” і “Бурлаки” 3 жовтня спалили села Дильонгова, Бартківка, Лончкі, Сельниця, а також Павлокому, яка після вимордування українців була заселена поляками²⁰. 18 травня підрозділи УПА напали на села Радків, Лаховці, Жеплін і Посадів, де спалено більшість будинків і вбито близько 60 осіб²¹. Відзначимо, що таких акцій з польської і української сторони було значно більше. Взаємні напади викликали посилення настроїв ворожості до іншої національності і прагнення відплати, помсти за кривди. Додамо, що польсько-український конфлікт був на руку комуністам. В суворо таємній інструкції ЦК ППР № 1/26/45-Z від 1945 р. рекомендувалося: “До всіх інцидентів на прикордонні між українцями і поляками треба ставитися байдуже. Можна навіть зручно провокувати інциденти, оскільки наша справа цим не буде пошкодована. Зброя українців спрямована виключно проти фашистів з АК. За порозумінням з НКВД не допускати, щоб військо або міліція втручалися в цьому напрямі. Діяти при цьому дуже ОБЕРЕЖНО”²². В цілому, польська сторона в 1945–1947 рр., за

¹⁵ AMSWiA, MAP, sygn. 72. Protokół z wyniku badań Komisji w sprawie zbrodni popełnionej we wsi Wierzchowiny z 15 czerwca 1945 r.; H. Pająk. *Za samostijną Ukrainę*. Lublin, 1992. S. 88-90; Siwicki M. *Dzieje konfliktów...* S. 151-154.

¹⁶ Szcześniak A.B., Szota W. Z. *Droga do nikąd...* S.281.

¹⁷ Sowa A.L. *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947*. Kraków, 1998. S. 289.

¹⁸ Bereza T. *Tragiczne mikrohistorie i Wiazownica, 19 kwietnia 1945 r.* // *Akcja Wisła*. Warszawa, 2003. S. 193.

¹⁹ Motyka G. *Tak było w Bieszczadach...* S. 262.

²⁰ *Repatriacja czy deportacja...* T.1. Dok. 26. Pismo przedstawiciela rejonowego rządu d/s ewakuacji ludności ukraińskiej w Przemyślu do przedstawiciela wojewódzkiego do spraw ewakuacji w Jarosławiu w sprawie akcji przesiedleńczej na terenie powiatu brzozowskiego z 7 marca 1945 r. S. 86-87.

²¹ Sowa A.L. *Stosunki polsko-ukraińskie...* S. 289.

²² Chmielarz A. *Ukraińskie tropy. Dokumenty* // *Karta*. 1991. Nr 4. Dok. 1. Instrukcja KC PPR nr 1/26/45-Z [b.d.]. S. 132-133.

офіційними даними, внаслідок нападів УПА втратила 2199 вбитих, в тому числі 997 військових, 603 функціонерів УБ, МО і ОРМО (підрозділів допоміжної служби міліції) і 599 цивільних осіб²³. Додамо, що до цього числа включено також українських цивільних осіб, вбитих УПА. З українського боку на той час, за оцінками, загинуло з польських рук близько 6-7 тис. осіб, переважно цивільного населення²⁴.

В ході цього кривавого конфлікту з обох боків почала виникати думка про необхідність припинити дальшу боротьбу і навіть розпочати переговори. На це мало вплив те, що Польща опинилася в радянській зоні впливу, а також встановлення східного кордону Польщі. В таких умовах настала, принаймні з тактичних мотивів, зміна стосунків між польськими і українськими партизанськими відділами. Навесні 1945 р. укладено локальну угоду між загонами – спадкоємцями АК у південно-східній Люблінщині. Подібну угоду укладено восени 1945 р. на Підляшші. Внаслідок них не тільки розмежовано сфери впливів, але й було прийнято зобов'язання про співпрацю в боротьбі з УБ, КБВ (Корпус Беспеченства Вевненшого, Корпус Внутрішньої Безпеки) і НКВД, але також ухвалено припинити взаємні напади на польські чи українські села. Було прийнято також зобов'язання спільно боротися з поширеним тоді бандитизмом. В грудні 1945 р. польська сторона обіцяла також допомогти українському населенню уникнути здійснюваного Військом Польським виселення, оскільки АК-ВіН вважала, що виїзд українців зробить неможливим повернення Польщі Львова²⁵. Додаймо, що цих угод дотримувалися обидві сторони аж до кінця діяльності на цьому терені підрозділів УПА²⁶. Яскравим прикладом цього були спільні атаки УПА й АК-ВіН 6 квітня 1946 р. на станцію Вербковичі, звідкіля відходили транспорти з примусово переселюваними українцями, а також вночі з 27 на 28 травня 1946 р. на Грубешів²⁷. На жаль, не вдалося поширити цих угод на інші території, зокрема через вороже ставлення

²³ Wołoskiuk L. Akcja "Wisła" – przyczyny, przebieg, skutki // *Między Sąsiadami*. 1997. Nr 7. S. 152.

²⁴ Motyka G. Kilka nieprawdziwych poglądów na temat konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1943–1948 // У пошуках правди про акцію "Вісла". Перемишль, 1998. Nr 56; Olszański T.A. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 // *Więź*. 1991. Nr 11-12. S. 232.

²⁵ Motyka G. Od Wołynia do akcji "Wisła" // *Więź*. 1998. Nr 3. S. 125-126.

²⁶ Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947. Warszawa, 1997. S. 85-121. Автори описують також спроби порозуміння на інших теренах.

²⁷ Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny... S. 155-171; Motyka G. Atak na Hrubieszów // *Zeszyty Historyczne WiN*. 1996. 4. Nr 8. S. 87-96.

місцевих партизанських керівників до іншої сторони, а також у зв'язку з антиукраїнською діяльністю польського національного підпілля.

В середині 1945 р. ставала ясною невдача переселенської акції. За даними головного представника уряду Польщі в питаннях евакуації Юзефа Беднажа, до 1 липня 1945 р. було переселено тільки 38% українців, зареєстрованих до виїзду²⁸. В таких умовах польська адміністрація прийняла рішення депортувати українців, оскільки тільки це давало реальну можливість позбутися українського населення. Додаймо, що з цим погодилася і більшість поляків південно-східної Польщі. Адже, внаслідок польсько-українського конфлікту, багато з них втратило своїх близьких і відчували себе покривдженими. Розповідали, часто з перебільшеннями, про жорстокість дій УПА, крізь призму яких дивилися на всіх українців. У такій атмосфері кожний українець в польських очах ставав потенційним бандитом, а це, в свою чергу, робило неможливим укладання добросусідських взаємин. Зазначимо, що так само українці дивилися на поляків. Отже, не дивно, що ідею виселення українців підтримували, бо бачили в цьому можливість позбутися ненависного сусіда і ліквідувати потенційну загрозу. Відіграло роль і бажання легко збагатитися, захопивши майно виселюваних. Ксьондз польської парафії в Олешичах у своїй хроніці записав: "Важко зрозуміти, що та сама людина, яка в костелі виявляє повну побожність і релігійну поставу, поза костелом позбавлена будь-яких засад у словах і діях. Розуміється, бувають рідкісні винятки. Ствердити можна з певністю, що наші селяни все ще керуються нестримною захланністю"²⁹. З свого боку представник ПКВН Юзеф Беднаж писав до ланцутського, ярославського і пшеворського старост: "На черзі дня незліченні напади з метою пограбування, не тільки з боку місцевого цивільного населення, але й найдальших околиць, а також, що можу ствердити з прикрістю, підрозділів місцевої міліції і елементів, які підшиваються під міліцію". Тому просив старост протидіяти їм³⁰. Відзначимо однак, що не всі поляки були охоплені психозом страху й ненависті. Відомі випадки переховування сусідів-українців сусідами-поляками і, навпаки, переховування поляків сусідами-українцями. Поза тим, українцям допомагали уникати

²⁸ AAN, GPRd/s ELU, sygn. 397/164. Sprawozdanie z działalności Głównego Przedstawiciela do Spraw Ewakuacji i zamierzenia na przyszłość z załącznikami, 10 lipca 1945 r.

²⁹ Kronika parafii w Oleszycach // Karta. 1997. Nr 22. S. 54-55.

³⁰ AAN, GPRd/s ELU, sygn. 397/165. Pismo przedstawiciela rejonowego PKWN d/s ewakuacji Józefa Bednarza do starostów: łańcuckiego, jarosławskiego i przeworskiego w sprawie przeciwdziałania napadom rabunkowym z 13 listopada 1944 r.

переселення деякі польські ксьондзи, охоче видавали їм, часом за гроші, посвідчення про належність до римсько-католицької церкви.

3 вересня 1945 р. до південно-східної Польщі направили 3-тю, 8-му і 9-ту дивізії піхоти Війська Польського, головною метою яких було виселення українців. УБ в Жешові дав вказівку виселяти навіть мішані родини, якщо батько не був поляком³¹. Військо виселяло цілі села, даючи їхнім мешканцям близько двох годин на підготовку до виїзду. Часто ця акція супроводжувалася брутальністю військовиків. Ось кілька прикладів. 14 листопада 1945 р. 2-й батальйон 8-го полку піхоти під час виселення Старого і Нового Люблінця почав стріляти з мінометів до людей, які втікали в ліс³². 25 січня 1946 р. 34 полк піхоти провів паціфікацію села Завадка Морохівська. Жорстоко замордувавши до 72 осіб³³. 15 березня 1946 р. в Турянську військо забило 7 осіб³⁴. 9 липня 1946 р. підрозділ 36-ї команди військ охорони кордону з Волковиці замордував у с. Терка 33 українців, до того ж більшість спалено живими³⁵.

Наведені приклади не вичерпують всіх форм дій війська щодо українського населення. 24 березня 1946 р. шеф штабу військової округи № V, генерал бригади Адам Дашкевич наказував, “щоб військо вважало всіх чоловіків-українців бандитами, забирало їх і частину розстрілювало”³⁶. Хоч частина офіцерів була проти таких дій, однак випадки вбивств українського цивільного населення не були рідкісними. Мали місце бандитські напади на цивільне населення, забирання грошей, пограбування, гвалтування і реквізиції; траплялись також випадки продажу зброї українським партизанам³⁷. Такі вчинки мусили бути досить поширеними, оскільки командир 8-ї дивізії піхоти вимагав від свого начальства “приспішити покарання і надати змогу вживати суворих заходів, як це було під час військових дій”³⁸. 8 серпня 1946 р. командир

³¹ AMSWiA, MAP, sygn. 134. Sprawozdanie sytuacyjne wojewody rzeszowskiego za luty 1946 r. z 15 marca 1946 r.

³² Repatriacja czy deportacja... T.1. Dok. 121. Meldunek bojowy nr 0314 dowództwa 8 pp w sprawie wysiedlenia Ukraińców ze wsi Lubliniec Nowy i Stary z 14 listopada 1945 r. S. 278-279.

³³ Pisuliński J. Tragiczne mikrohistorie: Zawadka Morochowska // Akcja Wiśla. Warszawa, 2003. S. 198.

³⁴ Спогад Миколи Соловія (псевдонім) з села Притоцько (власна колекція автора).

³⁵ Siwicki M. Dzieje konfliktów... S. 332-347.

³⁶ Repatriacja czy deportacja. T. 2. Dok. 40. Raport specjalny szefa Głównego Zarządu Informacji WP dla szefa Sztabu Generalnego WP z 6 kwietnia 1946 r. S.93-95.

³⁷ AMSWiA, MAP, sygn. 134. Sprawozdanie sytuacyjne wojewody rzeszowskiego za luty 1946 r. [b.d.].

³⁸ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Sztab Generalny WP, sygn. IV.111.458. Pismo dowódcy 8 DP płk. dypl. Habowskiego do Sztabu Generalnego z 4 kwietnia 1946 r.

військової округи № V генерал дивізії Миколай Венцковський звернувся до командирів і їх заступників з політвиховних питань операційної групи “Жешів”, 8-ї і 9-ї дивізій піхоти і 8-го та 9-го відділів прикордонних військ, наказуючи їм, щоб “негайно припинили ті всі безправ’я і знущання з невинного цивільного населення в Жешівському воєводстві [...]. Морально зобов’язую вас до цього”³⁹. Документи, однак, свідчать, що не вдалося запобігти дальшим ексцесам і зловживанням військовиків⁴⁰.

Попри застосування для виселень війська і пов’язане з цим посилення насильств і бруталності, українське населення надалі намаглося залишитися на своїй землі. Одним з найчастіших способів уникнути виїзду була втеча до лісу⁴¹. Переходили також кордон з Чехословаччиною, який ще тоді слабо охоронявся. З цієї можливості скористалося близько 2500 родин. Однак вони були депортовані до Польщі, а пізніше направлені до УРСР⁴². Дехто записувався поляками і переходив на римокатолицький обряд. До адміністрації надсилали посвідчення про свою лояльність щодо держави, часто разом з позитивними відгуками польських організацій і установ⁴³. Зверталися у цій справі й з петиціями, заявами до влади, але на них отримували негативні відповіді, що згоджувалось з наставленням більшості місцевих властей. Наприклад, вїт з Войткової вимагав “безапеляційного і найшвидшого виселення всіх українців”⁴⁴. Траплялося також, що з проханнями про невиселення людей зверталися до вищої влади представники місцевої адміністрації і місцевого польського населення.

Примус, який був застосований в ході виселень, викликав зростання протидії з боку УПА. Репресії УБ і міліції щодо українців спричинилися до зростання підтримки ними УПА, яка почала перетворюватися на єдиного охоронця українського населення від вигнання з батьківської

³⁹ Repatriacja czy deportacja... T. 2. Dok. 146. Pismo dowódcy Okręgu Wojskowego nr V do dowódców i ich zastępców GO “Rzeszów”, 8 i 9 DP oraz 8 i 9 Oddziału WOP w sprawie nadużyć popełnionych przez wojsko z 8 sierpnia 1946 r. S. 289.

⁴⁰ Patrz: Repatriacja czy deportacja... T. 2. Dok. 168. Pismo naczelnika Wydziału Informacyjnego MIP do podsekretarza stanu PRM w związku z wysiedleniem mieszkańców wsi Rabe z 16 listopada 1946 r. S. 333-334.

⁴¹ Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA (lipiec 1945 – lipiec 1947) // W walce ze zbrojnym podziemiem 1945–1947. Warszawa, 1972. S. 66.

⁴² Repatriacja czy deportacja... T. 2. Dok. 130. Szyfrogram nr 207 zastępcy szefa Sztabu Generalnego WP do dowódcy GO “Rzeszów” z 3 lipca 1946 r. S. 241.

⁴³ Kwilecki A. Łemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji, Warszawa 1974. S. 94-96.

⁴⁴ Tamże. Pismo wójta z Wojtkowej do starosty przemyskiego w sprawie wysiedlenia Ukraińców z 6 listopada 1945 r.

землі. В квітні 1945 р. утворено 6-ту військову округу УПА “Сян”, яка включала землі південно-східної Польщі. На чолі цивільної сітки (Організація Українських Націоналістів) став Ярослав Старух, псевдо “Стяг”, а командиром УПА став Мирослав Онишкевич, псевдо “Орест”. Йому підлягало 4-5 сотень. Ситуація змінилася восени 1945 р., коли виселенням зайнялося Військо Польське⁴⁵. За короткий час сили УПА зросли вчетверо і в травні 1946 р. нараховували 16-17 сотень (коло 2000 осіб)⁴⁶. 9 вересня 1945 р. командування УПА в Польщі наказало проти-діяти виселенню і збирати запаси, потрібні до дальшої боротьби⁴⁷. Вивіз українського населення був для УПА реальною загрозою втрати запілля і ставив під знаком запитання дальшу діяльність на цих теренах. Тому було розпочато такі дії, які забезпечували українське цивільне населення від польських нападів, запобігали переселенням і уможливлювали дальшу діяльність УПА також і після виселення населення. Підрозділи УПА паралізували шляхи сполучення, висаджували в повітря мости і залізничні колії, готували засідки і атакували підрозділи війська, нападали на переселенські відділи і на станції, з яких відбувалося виселення⁴⁸. Проводилась масова пропагандистська і агітаційна діяльність не лише серед українського населення, але й серед польського. Звертались також і до Війська Польського, щоб перестало займатись переселенням і приєднувалося до УПА в боротьбі з “більшовицьким імперіалізмом”⁴⁹. У жовтні 1945 р. поширено перекладений на кілька мов відкритий лист “До всього цивілізованого світу”, який інформував міжнародну громадськість про трагічне становище українців в Польщі⁵⁰.

Згадана діяльність УПА і труднощі технічно-організаційного характеру значно затримували виселення, хоч наближався кінцевий термін, встановлений на 15 червня 1946 р. З метою прискіпшення депортацій 5 квітня 1946 р. утворено Операційну групу “Жешів” під командуванням генерала бригади Яна Родкевича, завданням якої було

⁴⁵ Patrz.: Дрозд Р. Українська Повстанська Армія. Документи, структура. Варшава, 1998. С. 209-257.

⁴⁶ Motyka G. Od Wołynia do akcji “Wisła” // Więż. 1998. Nr 3. S.123-126.

⁴⁷ Repatriacja czy deportacja... T. 1. Dok. 84. Rozkaz dowództwa 6 Okręgu Wojennego UPA w sprawie wysiedlenia Ukraińców przez WP z 9 września 1945 r. S. 200-202.

⁴⁸ AMSWiA, UPA, sygn. X/40. Повідомлення підрозділу УПА про проведені ним дії проти виселення українського населення, 9 березня 1946 р.

⁴⁹ Patrz.: Дрозд Р. Українська Повстанська Армія... С. 158-206.

⁵⁰ AMSWiA, OUN, sygn. IX/4. “До всього цивілізованого світу!” – відкритий лист українці, які мешкають за лінією Керзона, від листопада 1945 р.

повне виселення українців. Заступник начальника Генерального штабу Війська Польського генерал бригади Стефан Моссор наказав до 15 червня виселити понад 14 тисяч родин. Одночасно начальникам 8-ї та 9-ї дивізій піхоти було наказано збільшити кількість виселюваних родин з 100 до щонайменше 500 на день для кожної дивізії⁵¹. Керуючись цим наказом, 34 полк піхоти, під командуванням підполковника Яна Гергарда, за перші два тижні червня виселив з Ліського повіту 1848 родин, які нараховували 10578 осіб⁵². З них 1722 родини (9617 осіб) із сіл, що межували з УРСР, перегнали на інший бік кордону, не даючи змоги забрати будь-що і, на додаток, без переселенських документів⁵³. 34-й полк піхоти не перервав цієї акції, незважаючи на звертання генерала С. Моссора до командира операційної групи “Жешів” генерала Родкевича⁵⁴. В цілому, частини Війська Польського до кінця червня 1946 р. виселили 236799 осіб. Отже, починаючи від 15 жовтня 1944 р., виселено 121521 родину (478486 осіб)⁵⁵. Це означало, що майже все українське населення було переселене в УРСР. Після 15 червня 1946 р. виселення продовжувалося, але вже не в такому великому масштабі. Почали закривати переселенські комісії. В цілому, в 1944–1946 рр. переселено до УРСР 488057 осіб. Для порівняння, скажемо, що в той самий час з

⁵¹ Akcja “Wisła”. Dokumenty / Red. E. Miśiło. Warszawa, 1993. S. 16 (wstęp).

⁵² CAW, Sztab Generalny WP, sygn. IV.111.480. Sprawozdanie dowódcy GO “Rzeszów” gen. Rotkiewicza dla Szefa Sztabu Generalnego WP z całości akcji wysiedleńczej na terenie woj. rzeszowskiego z 12 lipca 1946 r.

⁵³ Repatriacja czy deportacja... T. 2. Dok. 106. Pismo głównego przedstawiciela rządu do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej do dowództwa Okręgu Wojskowego nr V i wiceministra Administracji Publicznej w sprawie wysiedlenia Ukraińców z powiatu leskiego z 11 czerwca 1946 r. S. 205-206; Dok. 112. Pismo głównego pełnomocnika rządu USRR do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski do J. Bednarza w sprawie kontynuowania przez wojsko wysiedlenia Ukraińców z powiatu leskiego z 15 czerwca 1946 r. S. 213.

⁵⁴ Там само. Dok. 105. Szyfrogram nr 122 i 127 zastępcy szefa Sztabu Generalnego WP do dowódcy GO “Rzeszów” z 9 czerwca 1946 r. S. 203-204.

⁵⁵ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т. 2. 1946–1947 рр., Львів, 1998, док. 43. Підсумковий звіт Головного уповноваженого уряду УРСР про виселення українців із Польщі від 14 лютого 1947 р. С. 173. Див. також: CAW, Sztab Generalny WP, sygn. IV.111.480. Sprawozdanie Dowództwa Okręgu Wojskowego nr 7 dla Szefa Sztabu Generalnego WP z zakończenia akcji przesiedleńczej ludności ukraińskiej z terenu woj. lubelskiego z 29 lipca 1946 r. Там само. Sprawozdanie dowódcy GO “Rzeszów” gen. Rotkiewicza dla Szefa Sztabu Generalnego WP z całości akcji wysiedleńczej na terenie woj. rzeszowskiego z 12 lipca 1946 r.

УРСР до Польщі прибуло 780674 особи, в тому числі 742453 поляків і 33105 євреїв⁵⁶.

Депортаційна акція поширювалась також на греко-католицьке населення, маючи за мету, з одного боку, можливу ліквідацію цього обряду, а з другого – прискіпшення виїзду українського населення з Польщі. Але слід підкреслити, що таку діяльність польська сторона почала після того, як радянська влада почала ліквідацію греко-католицької церкви в СРСР. На відміну від Радянського Союзу, в Польщі не намагалися надати ліквідації греко-католицької церкви юридичних форм. Влада вважала, що виселення духовенства і людної автоматично призведе до ліквідації цієї проблеми. 26 червня 1946 р. єпископ Йосафат Коциловський був арештований і переданий радянській владі. Його ув'язнено в таборі Чапаївка поблизу Києва, де внаслідок фізичних і моральних мук він помер. Подібна доля спіткала єпископа-помічника Григорія Лакоту, який помер в 1951 р. у таборі Абас на Воркуті. Тільки трьом членам капітули (священики Василь Гриник, Микола Денько, Василь Пинило) вдалось уникнути арешту. Дослідники вважають, що впродовж 1944–1946 рр. загинуло щонайменше 20 греко-католицьких священиків, а лише 300 виселено. Ліквідовано майже всі монастирі, релігійні установи й організації⁵⁷.

Репресії спіткали також православне духовенство на землях, де мешкали українці. На жаль, не маємо щодо цього цифр, бо не було ще на цю тему досліджень. Під час депортацій втратили життя кільканадцять священиків⁵⁸. Незважаючи на протест люблінського православного єпископа Тимофія, виселено частину православного духовенства⁵⁹ і членів холмської консисторії автокефальної православної церкви⁶⁰. Останніх виселено за наказом холмського старости, хоч вища

⁵⁶ Repatriacja czy deportacja... Т. 1. S. 14 (wstęp).

⁵⁷ Місило Є. Греко-католицька Церква у Польщі (1944–1947) // Україна і Польща між минулим і майбутнім. Львів, 1991. С. 104–106; Гарасим І. Греко-католицька Церква напередодні та після операції акції “Вісла” // У пошуках правди про акцію “Вісла”. Перемишль, 1998. С. 21; Див. також: Hałagida I. Wykaz parafii przemyskiej diecezji grekokatolickiej w Polsce oraz składu osobowego kapituły tejże diecezji z 1946 roku (dokumenty z Archiwum Akt Nowych) // Między Odrą i Dnieprem. Wyznania i narody cz. 2 / Red. T. Stegner. Gdańsk, 2000. S. 266–304.

⁵⁸ Patrz.: Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Т. 3. Warszawa, 1994.

⁵⁹ AAN, MAP, sygn. 1051. Pismo Departamentu Wyznaniowego MAP do Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie w sprawie duchowieństwa prawosławnego z 15 grudnia 1945 r.

⁶⁰ Там само. Pismo Departamentu Wyznaniowego MAP do wojewody lubelskiego w sprawie duchowieństwa prawosławnego z 15 września 1945 r.

адміністративна влада пропонувала затриматись з цим. У 1946 р. формально ліквідовано православні єпархії: холмсько-підляську і краківсько-лемківську⁶¹. Так само, як у випадку греко-католицької церкви, частину церков розібрано⁶², а залишені руйнувалися. Виселено також вірних українських віруючих Польської Євангельської Церкви християн-баптистів і Церкви методистів⁶³. Всупереч сподіванням влади, частина українського населення unikнула виселення. Польська влада прагнула і цих людей переселити до СРСР, але зустріла відмову радянської сторони, яка погодилася тільки на переселення осіб індивідуально в цьому зацікавлених. Існування української національної меншини не узгоджувалося з прагненням влади перетворити Польщу в однонаціональну державу. Тому на перший план почала висуватися концепція депортації українського населення на західні й північні землі Польщі. У світлі збережених документів це мало дві мети: короткотермінову – ліквідацію підрозділів УПА внаслідок виселення, а на перспективу – остаточне вирішення українського питання шляхом денационалізації українців на нових місцях поселення.

Організаційно-технічна підготовка до проведення депортацій українського населення на західні і північні землі Польщі почалася в січні 1947 р. Після її закінчення, операційна група “Вісла” розпочала 28 квітня 1947 р. виселення українців в рамках акції “Вісла”. На практиці головні зусилля зосереджено саме на виселення, а не на ліквідацію підрозділів УПА. Такої ситуації не змінила навіть позиція військового міністра М. Жимерського, який в директиві № 7 наказував генералові С. Моссорові, щоб “виселення українського населення не висунулося на перший план”⁶⁴. Виселення охопило всіх українців і мішані родини без врахування ступеня лояльності щодо польської держави. Не обминуло воно колишніх партизанів і борців з нацизмом, демобілізованих солдат Червоної Армії і Війська Польського. Охопило воно також членів апарату місцевої влади, членів ППР, а також мешканців сіл, в яких підрозділи УПА ні разу не

⁶¹ Єпархії були утворені з думкою про українізацію православ'я в 1940 р. Холмсько-Підляську єпархію очолював єпископ І. Огієнко, Краківсько-Лемківську єпископ Видибід-Руденко.

⁶² AAN, MAP, sygn. 1051. Pismo Ministerstwa Sprawiedliwości do MAP w sprawie mienia cerkiewnego z 7 czerwca 1946 r.

⁶³ Repatriacja czy deportacja... T. 2. Dok. 28. Pismo zwierzchnika Polskiego Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów do W. Wolskiego w sprawie niewysiedlania wyznawców tego kościoła z 16 marca 1946 r. S. 64-65.

⁶⁴ CAW, Sztab Generalny WP, sygn. IV.111.512. Dyrektywa nr 7 marszałka Polski M. Żymierskiego dla dowódcy GO “Wisła” gen. S. Mossora z 5 maja 1947 r.

з'являлися. Воеводський комітет ППР у Любліні вимагав навіть виселення функціонерів української національності повітового УБ⁶⁵.

Розпочалась, особливо після смерті віцеміністра національної оборони генерала К. Сверчевського, антиукраїнська пропаганда. Ця смерть, хоч дотепер досить переконливо не пояснена, стала приводом, досконало використаним владою, щоб усправедливити плановані негуманні дії щодо українського населення. В засобах масової інформації українців зображали головним ворогом поляків і Польщі. Випускались відповідного змісту фільми, виконувались фотографії, на яких зображали начебто взятих в полон членів УПА або їх симпатиків. Насправді, це були часто польські вояки, перебрані за упівців, або місцеве цивільне населення⁶⁶. Розпочалося фабрикування легенди про генерала К. Сверчевського. На жаль, ця пропаганда знаходила прихильний ґрунт, особливо серед поляків, які потерпіли з рук УПА. Саме вони виступали як наочні свідки мордування польського населення, щоб надавати переконливості антиукраїнській пропаганді серед польського суспільства⁶⁷.

Символами репресій польської влади в ході акції "Вісла" став центральний табір праці в м. Явожно, створений на базі заснованого під час війни нацистського концентраційного табору SS-Lager Dachgrube філії табору Aushwitz (Освенцім). Там були ув'язнені німці й поляки, а також, на підставі ухвали Політбюро ЦК ППР від 23 квітня 1947 р.⁶⁸, українці, яких підозрювали у співпраці з УПА, а також представники інтелігенції і українського духовенства. З числа українців через табір перейшли 3873 особи, в тому числі 700 жінок і дітей, 22 католицьких священики і 5 православних⁶⁹. Затриманих осіб піддавали психічним і фізичним

⁶⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), KW PPR, sygn. 1/V/35. Sprawozdanie KW PPR w Lublinie dla KC PPR za okres od 15 maja do 15 czerwca 1947 r. [b.d.].

⁶⁶ Wołoskiuk L. Historia jednej fotografii // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji "Wisła" 1947 roku // Red. W. Mokry. Kraków, 1997. S. 403-414; Його ж. Przebieg i skutki akcji "Wisła" // Problemy Ukraińców... S. 24-25.

⁶⁷ Drozd R. Ukraińcy w Polsce w okresie przełomów politycznych 1944–1981 // Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresie przełomów politycznych (1944–1989) / Red. P. Madajczyk. Warszawa, 1998. S. 203-204; Див. також: Czernatowicz D. Obraz Ukraińskiej Powstańczej Armii na łamach prasy polskiej w latach 1945–1947: społeczne i poznawcze konsekwencje propagandy prasowej // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. 1997. Nr 1.

⁶⁸ AAN, KC PPR, sygn. 295/V-3. Protokół nr 7 z posiedzenia Biura Politycznego KC PPR z 23 kwietnia 1947 r.

⁶⁹ Akcja "Wisła"... S. 30 (wstęp); o. мітрап Дзюбина С. І стверди діло рук наших. Спогади. Варшава, 1995. С. 94; Urban K. Prześladowania duchowieństwa prawosławnego w Polsce po 1945 r. (przyczynek do losu uwięzionych w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie // Церковний Вістник. 1992. Nr 4. S. 28-42; Місило Є. Греко-Католицька Церква у Польщі (1944–1947) // Варшавські українознавчі зошити. 1989. Т. 1. С. 214.

тортурам. Внаслідок них, а також від недоїдання і хвороб втратила життя щонайменше 161 особа⁷⁰, в тому числі греко-католицький священник Юліан Криницький⁷¹. Тих, кому довели співпрацю з УПА, передавали до військового суду операційної групи “Вісла”, який за час своєї діяльності присудив 173 особи на кару смерті, 58 – до пожиттєвого ув’язнення, 40 – на 15 років, 38 – до 15 років, а 5-х звільнив від відповідальності⁷². Процеси мали показовий характер і їм надавали великого розголосу⁷³.

Військові частини не дотримувалися більшості вказівок, які були в інструкціях про порядок переселення. На практиці виселення проводилось залежно від рішення начальника підрозділу. На світанку військо оточувало село і наказувало мешканцям готуватися в дорогу, даючи близько двох годин, щоб спакуватись, зібрати найпотрібніші речі та інвентар. Траплялося, що переселенський відділ обмежував час виїзду до 20 хвилин⁷⁴. Такий короткий час пакування приводив до того, що населення не могло забрати навіть найнеобхідніше. Становище ускладнювали труднощі з транспортними засобами. Один віз припадав на 2-3 родини, а бувало й так, що переселенці несли своє майно на плечах або військо обмежувало його кількість до 25 кг на особу⁷⁵. Людей спрямовували до збірних пунктів, тоді до станцій завантаження, де мешканців одного села розподіляли і вивозили поїздами до різних місцевостей західних і північних земель. Відомий приклад села Фльоринка, мешканці якого були поселені в 30 селах у 6 повітах⁷⁶. Із залізничних станцій

⁷⁰ Трухан М. Акція “Вісла” // Україна і Польща між минулим і майбутнім. Львів, 1991. С. 59-60.

⁷¹ Hałagida I. Kościół greckokatolicki i jego wierni narodowości ukraińskiej na Zachodnich i Północnych Ziemiach Polski w latach 1947–1957 // Ziemie Zachodnie i Północne Polski w okresie stalinowskim / Red. Cz. Osękowski. Zielona Góra, 1999. S. 158.

⁷² Див.: Літопис УПА. Т. 22. УПА в світлі польських документів. Кн. 1: Військовий суд оперативної групи “Вісла” / Упор. С. Місило. Торонто; Львів, 1992; Akcja “Wisła”... S. 31 (wstęp); Borowiec J. Ukraińcy skazani na śmierć przez Wojskowy Sąd Grupy Operacyjnej “Wisła” w 1947 roku // Studia Rzeszowskie. 1995. T. 5.

⁷³ Akcja “Wisła”... S. 31 (wstęp).

⁷⁴ Tyliszczak M. 9 Drezdeńska Dywizja Piechoty w walce z ukraińskim podziemiem zbrojnym (czerwiec 1945 – październik 1947) // W walce ze zbrojnym podziemiem 1945–1947. Warszawa, 1972. S. 193-194.

⁷⁵ Hrywna I. Ukraińcy w województwie Olsztyńskim // Inicjatywy Warmińskie. 1989. Nr 4. S. 37.

⁷⁶ Hrywna I. Powojenne losy Ukraińców w Polsce // Dziś. 1992. Nr 8. S. 38-39; Див.: Kwilecki A. Liczebność i rozmieszczenie grup mniejszości narodowych na Ziemiach Zachodnich // Przegląd Zachodni. 1964. Nr 4.

транспорти направлялись через Катовіце (Освенцім) або Люблін до розподільчих станцій (Щецінек, Ольштин, Познань, Олесніца) і до станцій призначення. Звідтіля українську людність розвозили по найближчих територіях (повітах). Переповнення вагонів людьми й худобою, довготривала подорож під наглядом війська в надзвичайно важких санітарних умовах, а також стресова ситуація спричинилися до того, що під час подорожі померло щонайменше 27 осіб⁷⁷. На західні й північні землі Польщі транспорти з українським населенням систематично прибували до 15 серпня 1947 р. Після цієї дати вони надходили нерегулярно до 1950 р. В цілому, можна прийняти, що в рамках акції “Вісла” на західні і північні землі Польщі було депортовано близько 150 тис. осіб.

Депортували також і українське духовенство. Напередодні акції “Вісла” в Польщі було 114 греко-католицьких священників. Їх доля була різною. Разом з парафіянами депортовано на західні і північні землі 62 священники. Арештовано і передано СРСР 7 священників, 22 ув’язнено в таборі Явожно. До тюремного ув’язнення засудили сімох, а одного до смертної кари. Щонайменше трьом вдалось уникнути виселення, а решта виїхали з Польщі, загинули під час військових дій, перейшли на римокатолицький обряд або залишили духовний сан⁷⁸. Хоч не маємо конкретних даних, а тільки фрагментарну інформацію, можна ствердити, що подібна доля спіткала православних священників. Більшість з них була депортована разом з парафіянами, деякі арештовані, інші ув’язнені, ще інші залишилися на місцях, п’ятьох ув’язнено в Явожно. Внаслідок депортації населення й духовенства перестала існувати греко-католицька Перемишльська єпархія і Апостольська адміністрація Лемківщини.

Акції війська, а також те, що УПА втратило запілля, змусили керівництво українського підпілля розпустити партизанські підрозділи. Партизани, які уникли ув’язнення, перейшли в Україну, або до західних окупаційних зон Австрії і Німеччини, а також до родин на західні й північні землі Польщі. Було ліквідовано також керівництво українського підпілля в Польщі. Крайовий провідник Я. Старух в жовтні 1947 р. у бункері, оточеному військами Корпусу внутрішньої безпеки, покінчив життя самогубством, а командир УПА в Польщі М. Онишкевич був арештований у березні 1948 р. і засуджений до смерті.

⁷⁷ Motyka G. *Od Wołynia do akcji “Wisła”...* S. 130-131.

⁷⁸ Місило Є. *Греко-Католицька Церква у Польщі (1944–1947) // Україна і Польща...* С.108-109.

Виселення українців і військової дії привели до спустошення й економічного занепаду земель південно-східної Польщі. Багато сіл перестало існувати, інші знищено більш як на 50%. У Ярославському повіті повністю зруйновано 5612 будівель, Любачівському – 7470, Сяноцькому – 8260, Ліському – 2565 і Горлицькому – 3452. Це був, головним чином, результат спалювання УПА залишених людьми сіл. Такою була ситуація і в Люблінському воєводстві⁷⁹. Залишене українцями майно було розкрадене або поруйноване невиселеним населенням, переважно польським⁸⁰. Частина господарств була продана владою з призначенням для перенесення або на паливо⁸¹. Багато церков було також приречено на руйнування. Як слушно вважає Кристина Керстен, переселення “мало наслідком матеріальні втрати, які складно оцінити, обезлюднення і спустошення Бещадів і величезну моральну шкоду. Значною мірою знищено специфічну культуру польсько-українського прикордоння, а brutальні методи масових примусових переселень, які мали розв’язати “українську проблему”, негативно вплинули не тільки на свідомість переселених українців, але й поляків, не розв’язуючи “проблеми”, але ще ускладнюючи і так вже складні взаємовідносини”⁸².

⁷⁹ Dominiczak H. W walce o polską ludową. Udział Wojska Polskiego w Przeobrazeniach ustrojowo-społecznych i gospodarczych 1944–1948. Warszawa, 1980. S. 114.

⁸⁰ AAN, Zarząd Centralny PUR (ZC PUR), sygn. XI/247. Pismo okólne wojewody rzeszowskiego do starostów powiatowych województwa rzeszowskiego z 10 grudnia 1947 r.

⁸¹ APKr, UW, sygn. 3158. Sprawozdanie Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu z kontroli finansowej ze sprzedaży budynków polemkowskich z 21 sierpnia 1947 r.

⁸² Kersten K. Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948. Poznań, 1990. S. 341.

Włodzimirz MĘDRZECKI

OBRAZ UKRAJŃCA W POLSKIM DIALOGU PUBLICZNYM PO DRUGIEJ WOJNIE ŚWIATOWEJ¹

1. Dyskurs polityczny

Miejsce problematyki ukraińskiej w dialogu politycznym w Polsce powojennej nie było stałe. W pierwszych miesiącach po zakończeniu wojny rzadko gościła ona na łamach prasy. Można przypuszczać, że było to wynikiem decyzji politycznych. W nielicznych publikacjach piętnowano przypadki wystąpień zbrojnych podziemia ukraińskiego, pozytywnie oceniano ustalenia dotyczące wymiany ludności i przebieg akcji. Podkreślano, że tworzy ona podstawy dla przyjaznych przyszłych stosunków polsko–ukraińskich. Do znacznego wzrostu liczby publikacji na interesujący nas temat doszło w okresie przeprowadzania akcji “Wisła”. Przy czym zarówno wydawnictwa związane z obozem komunistycznym, jak i wychodząca jeszcze prasa opozycyjna przemawiały wspólnym głosem, uznając masową, przymusową akcję przesiedleńczą za konieczną. W większości tekstów autorzy zastosowali podział Ukraińców na dwie kategorie. Pierwszą tworzył naród ukraiński, który składał się z masy dobrych, przyjaznych, otwartych, prostych, akceptujących rzeczywistość i popierających ludzi. Drugą kategorię Ukraińców tworzyli nacjonałiści – bezwzględni, brutalni fanatycy, przepełnieni nienawiścią do wszystkiego co polskie, z premedytacją wciągający spokojną ludność cywilną

¹ Problematyka ukraińska podejmowana była, i jest, w Polsce wielokrotnie. W pojedynczym artykule nie sposób nawet zasygnalizować całej złożoności zagadnienia. Dlatego też autor zdecydował się na rekonstrukcję wizerunku Ukraińca w określonym kontekście historycznym – w przededniu i w okresie drugiej wojny światowej. Dokonał tego w oparciu o wybrane zbiory pamiętników i relacji oraz cieszące się największą poczytnością utwory literackie publikowane w kraju i na emigracji: Z Kresyw Wschodnich R.P. Wspomnienia z osad wojskowych 1921–1940. Wyd. 2. Londyn, 1998; Apolinary Oliwa, Gdy poświęcano noże. Opole, 1973; Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 1-2. Warszawa, 2000; Jan Gerhard. Łuny w Bieszczadach. Wyd. 12. Lublin, 1987; Włodzimirz. Odojewski. Zasypie wszystko, zawieje... Paryż, 1973, wydanie krajowe. Warszawa, 1990.

do swej nieczystej gry². Schemat ten nie jest niczym niezwykłym. Stałym elementem propagandy bolszewickiej było wskazywanie na zdrową większość oddaną władzy radzieckiej i nielicznych, wysługujących się imperializmowi kontrrewolucyjnych nacjonalistów. Nie sposób odpowiedzieć, czy stosowanie go przez peerelowski aparat propagandowy było wynikiem mniej lub bardziej bezpośredniej inspiracji radzieckiej, czy też sięgnięcia do jednego z uniwersalnych schematów kampanii propagandowej. Tym niemniej występował on w tekstach, które pretendowały do miana zarówno naukowych jak publicystycznych. Do tego samego nurtu zaliczyć można inspirowane przez aparat propagandowy utwory literackie i filmy³. Jak pisał w deklarującym się jako czasopismo naukowe „Wojskowym Przeglądzie Historycznym” w 1959 roku Jan Gerhard podstawową formą aktywności ukraińskiego nacjonalisty był terror. „Typowy anarchistyczno–bandycki terror zaczerpnięty z tradycji takich osobników, jak Machno i Petlura. Terror nie cofający się przed żadną zbrodnią, mało – lubujący się w zbrodniach; banderowcy nie zadawali się samym zabijaniem. Doprowadzili technikę morderstwa do szczytów wyrafinowania. Byli mistrzami powolnej, męczeńskiej śmierci, prawdziwymi wirtuozami tortur”⁴. Z reguły też ukraiński nacjonalista był typem o zaburzonej osobowości. Zdaniem Edwarda Prusa „Mały Stepko [Stepan Bandera–WM] odznaczał się sadystycznymi skłonnościami. Jeżeli w dzieciństwie Stefan Bandera na oczach rówieśników, tylko dlatego, żeby „hartować wolę”, jedną ręką dusił kocięta, to poczynając już od lat 30., te swoje praktyki przenosił na ludzi”⁵. Pozostający w znacznej większości „zwykli” Ukraińcy, poddani byli potężnej presji ze strony

² Szczegółowo omawiał ten problem Mariusz Zajączkowski w referacie Propagandowe uzasadnienie akcji „Wisła” w ówczesnej prasie polskiej, wygłoszonym w czasie konferencji poświęconej akcji „Wisła”, która miała miejsce w 2002 roku. Píše on między innymi: „warto przyrzeć się ukazanemu przez propagandę wizerunkowi zwykłego członka UPA. Przedstawiany był on zazwyczaj jako brudna, zarosnięta, odziana w łachmany postać ludzka, o tępych pełnym nienawiści spojrzeniu, z doskonale zakonserwowaną bronią, zdeterminowana, gotowa na wszystko: „(...) z brudu, jaki się widzi wśród zabitych i ujętych członków band [UPA – przyp. M.Z.], widać, że mydła jest brak, natomiast broń jest wyczyszczona starannie i naoliwiona”. Czasem wręcz przyrównywano banderowców do klasycznych rozbójników. Poniżej reprezentatywny przykład zaczerpnięty z „Życia Warszawy”: „ (...) Twarze ich pokryte są dawno niegolonym zarostem i brudem. W złachmanionej odzieży (...). Swym wyglądem zewnętrznym przypominają zupełnie owych to zbrojów, o których poeta pisał, że <<wzrok ich dziki i suknia plugawa>>”.

³ Do najbardziej znanych filmów prezentujących wizerunek Ukraińca jako nienawistnika i bandyty należały obrazy „Łuny w Bieszczadach” (scenariusz Jan Gerhard) i „Ogniomistrz Kaleń”. Ich treścią było zwalczanie zbrojnego podziemia ukraińskiego na terenie Polski południowo–wschodniej w latach 1945–1947.

⁴ Cyt. za Andrzej Purat. Stereotyp narodowościowy Ukraińca w polskiej historiografii powojennej // Stereotypy narodowościowe na pograniczu. Rzeszyw, 2002. S. 344.

⁵ Cyt. za Andrzej Purat. Op. cit. S. 347.

nacjonalistów. Jak napisał autor wstępu do jednego z pamiętników “Krwawy terror OUN wobec rozsądniejszej części ludności ukraińskiej, terror jakby żywcem zapożyczony od takich mistrzów jak Goering i Himmler”⁶. W konsekwencji, pod przymusem, a niekiedy uległszy podszeptom nacjonalistów – pozostali Ukraińcy udzielali terrorystom pomocy, a nawet brali udział w ich akcjach.

Pozytywny obraz Ukraińca epoki powojennej w propagandzie PRL to regionalna mutacja człowieka radzieckiego, z oddaniem budującego socjalizm we własnym kraju i miłującego narody całego świata, w tym także naród polski.

Można zaryzykować stwierdzenie, że skrajnie negatywny obraz Ukraińca kreślony przez aparat propagandowy PRL pełnił podobne funkcje, jak skrajnie negatywny obraz niemieckiego faszysty i rewizjonisty. A mianowicie pokazywać realność zagrożenia z ich strony, także po zakończeniu wojny światowej. Jednocześnie przekonywano, że aktualny układ stosunków międzynarodowych (w tym charakter stosunków–polsko–radzieckich) jest najlepszą ochroną przed niemieckim rewizjonizmem i ukraińskim nacjonalizmem. W ten sposób, paradoksalnie, postać “rezuna z UPA” stawiano na straży ładu jałtańskiego.

Nie istnieje możliwość choćby przybliżonego oszacowania realnego wpływu propagandy PRL–owskiej na obraz Ukraińca w świadomości zbiorowej. Z pewnością jednak w wielu środowiska treści propagandowe były odbierane jako wyjaśnienie traumatycznych doświadczeń wojennych członków rodziny lub znajomych, którzy przeżyli wojnę na ziemiach wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej.

Drugi wizerunek Ukraińca w polskim dialogu politycznym po drugiej wojnie światowej miał zupełnie inny charakter. Był on kreślony przez polskie środowisko emigracyjne skupione wokół Jerzego Giedroycia i wydawanych przez niego “Kultury” oraz “Zeszytów Historycznych”. W tym ujęciu Ukrainiec jest przede wszystkim bratem. Fundamentem braterstwa są natomiast – wspólne terytorium, na którym zamieszkujemy, wspólna historia, której efektem jest trudno definiowalne ale oczywiste pokrewieństwo duchowe oraz wspólny wróg – czyli imperialna Rosja. Ostre nieraz konflikty, a nawet walki bratobójcze nie zaprzeczały, zdaniem środowiska “Kultury” polsko–ukraińskiemu braterstwu. Były one świadectwem, iż nawet w rodzinie nie zawsze wszystko uda się uzgodnić i załatwić polubownie. Ukrainiec – brat miał trzy najważniejsze oblicza. Pierwsze – to osobisty przyjaciel. Często z czasów studenckich lub okresu działalności w ruchu socjalistycznym. Z reguły był on gorącym patriotą ukraińskim, jednak nie szowinistą. Ponadto rozumiał, polskie interesy państwowe oraz akceptował istnienie polsko–ukraińskiego pogranicza narodowego, na którym dominującą rolę odgrywali rzecz jasna

⁶ Jzyef Krotiuk. Wstęp // Apolinary Oliwa. Gdy poświęcano noże. Opole, 1973. S. 10.

Polacy. Drugie oblicze – to oblicze chłopca; czasem statecznego gospodarza, czasem parobka lub służącego, czasem hożej czarnobrewej “mołodyci”. Ukraiński chłop z reguły okazywał szacunek wobec polskiego dziedzica lub urzędnika, jednak nieodmiennie zachowywał przyrodzoną godność w stosunkach wzajemnych. Reprezentował głęboką mądrość życiową, naturalny zmysł moralny (nie należy oczywiście mieszać go z przyziemną moralnością mieszczańską) i bogatą kulturę tak duchową, jak materialną (tej też nie można mylić z banalną zamożnością). Na marginesie ukraińskiego świata pojawiało się trzecie oblicze – brata opętanego. Był to z reguły człowiek młody, którego opanowały demony nacjonalizmu lub komunizmu. Opętany oddawał się służbie wrogom, których misją było zniszczenie polsko–ukraińskiego świata – Moskwie lub Berlinowi. W efekcie sam stawał się Obcy – i jak wrogowie kierował się bezrozumną, ślepą nienawiścią do wszystkiego co polskie i prawdziwie ukraińskie. Właśnie za sprawą wrogów i brata opętanego dochodziło w stosunkach polsko–ukraińskich do takich tragicznych wydarzeń jak walki z lat 1917–1919, terroryzm w okresie międzywojennym i czystki etniczne okresu drugiej wojny światowej.

Obraz Ukraińca szkiełowany przez środowisko “Kultury” miał być remedium na wizję przepelnionego nienawiścią okrutnika i uzasadnić słuszność podstawowego założenia politycznego – konieczności i możliwości historycznego pojednania polsko–ukraińskiego, którego fundamentem miała być wspólna walka z imperializmem rosyjskim. Zasięg oddziaływania środowiska “Kultury” na społeczeństwo polskie, zwłaszcza do 1976 roku był bardzo ograniczony. Dopiero po powstaniu drugiego obiegu wydawniczego część tekstów była powielana w kraju. Zaczęły się też pojawiać krajowe wydawnictwa z założenia propagujące ideę pojednania polsko–ukraińskiego⁷. Wydaje się jednak, że do 1989 roku objęły one swym zasięgiem jedynie część inteligencji polskiej, związanej z szeroko rozumianą opozycją polityczną.

Pierwsze lata po przełomie 1989 roku polski dyskurs polityczny na tematy ukraińskie został zdominowany przez wydarzenia aktualne – przede wszystkim rozwój ukraińskiego niezależnego ruchu społecznego oraz powstanie i utrwalanie niepodległego państwa. Emancypacja Ukrainy znalazła wielu gorących zwolenników, przede wszystkim w liberalno–demokratycznym nurcie obozu solidarnościowego, a w następnych latach także części obozu postkomunistycznego. Przede wszystkim na łamach “Gazety Wyborczej” prezentowane były w postaci ukraińskich dysydentów i opozycjonistów – ideowych, oddanych sprawie demokracji i niepodległości, zdolnych do największych cierpień i poświęceń, a jednocześnie opisującymi świat nowoczesnymi, zachodnioeuropejskimi kategoriami społeczeństwa

⁷ Najbardziej znana jest książka Bohdana Skaradzińskiego “Białorusini, Litwini, Ukraińcy. Nasi wrogowie czy bracia”. Warszawa, 1981.

demokratycznego. Pozytywnym bohaterem ukraińskich przemian stał się nawet do niedawna aparatczyk partyjny, obecnie prezydent Ukrainy – Aleksander Krawczuk. Tej jednoznacznie pozytywnej ocenie współczesnych towarzyszyły kroki podważające prawomocność jednoznacznie negatywnej oceny Ukraińców w okresie drugiej wojny światowej. Przede wszystkim odrzucono tezę o z założenia zbrodniczym charakterze ukraińskiego ruchu narodowego w czasie drugiej wojny światowej. Podkreślano patriotyzm, antyniemieckie i antyrosyjskie nastawienie OUN i UPA. Wydarzenia lat 1943–1945 na Wołyniu prezentowano nie w kategoriach rzezi, lecz wojny domowej, tragedii dwóch bratnich narodów.

Naszkicowana powyżej wizja bardzo pozytywna Ukrainca została przyjęta za swoją przez ugrupowania rządzące Polską i jest świadomie wykorzystywana jako jedno z narzędzi budowania pojednania polsko–ukraińskiego⁸.

2. Pamiętniki i relacje

W warunkach braku swobody dialogu politycznego istotny wpływ na kształtowanie postaw i wyobrażeń zbiorowych miały w Polsce inne formy wypowiedzi publicznych – a przede wszystkim pamiętniki i relacje świadków historii.

Powojenne pamiętniki i relacje polskie, które podejmują wątki ukraińskie zaliczyć można do dwóch zasadniczych grup. Pierwsza – to te, które koncentrują się na okresie międzywojennym. Zazwyczaj pisane były w intencji rekonstrukcji świata, którego istnienie zostało brutalnie przerwane przez wybuch drugiej wojny światowej, zaś wybuch wojny, lub pierwsze represje zamykają systematyczną narrację. Istotą omawianej grupy przekazów jest najczęściej przesłanie o dawnym, bajkowym świecie na miarę człowieka, w którym każdy miał swoje miejsce, lub o cudownym kraju lat dziecińczych. „Dożyła przeszłość... Przed oczami moimi ukazał się piękny Wołyń – Osada Krechowiecka, Równe, jednym słowem kraj lat dziecińczych, być może wyidealizowany przez pryzmat czasu. Pamiętam ciemny, zdradliwy Horyń, w którym kapaliśmy się... . Pamiętam przepiękne łąki otaczające Równe, na których rosły kaczęńce, tartak i czeremchy urzekające swoim zapachem, i któ-

⁸ Po 1989 roku w środkach masowego przekazu pojawiła się nowa kategoria reprezentantów ukraińskiego świata – tych, którzy chcieli na przemianach w Polsce zarabiać. Do prasy, publicystyki, ale też do literatury i seriali telewizyjnych weszli – ukraiński gangster, drobny handlarz, robotnik budowlany oraz pomoc domowa. Są oni przedstawiani bardzo rozmaicie, trudno określić jednoznaczną tendencję. Ponadto bardzo często są oni jedynie fragmentem świata „ruskich” – a więc posługujących się językiem a „wschodniosłowiańskim”. Ich postaci są rzadko wykorzystywane w dyskusjach politycznych, choć z pewnością istotnie wpływają na zbiorowe wyobrażenia Polaków.

rych już więcej nie widziałam w życiu. Pamiętam las otaczający osadę Krechowicką w kierunku wsi ukraińskiej zwanej Koźlin. Do lasu tego chodziliśmy z Alą i mamusią lub babcią na grzyby. Tam też mieszkała w leśniczowce rodzina Łowickich, którzy mieli cztery córki i my z Alą przyjaźniłyśmy się z dziewczynkami. Ich domek otoczony był całymi polami fiołków... Przez las przepływał malutki strumyk, woda w nim była czysta jak kryształ, a dno wyłożone złocistym piaskiem i tam mieszkały malutkie zielone żabki. Jako dzieci siedzieliśmy beztrzesko na brzegu strumyka, łapaliśmy malutkie żabki po to, żeby się im przyjrzeć, dotknąć, i wrzucić z powrotem do strumyka.... Wspomnienia te tak silnie ożyły w mojej pamięci, że pragnę podzielić się nimi, bo one właśnie podkreślają czar Osady Krechowickiej i Wołynia⁹. Ukraińcy występują w tym świecie przede wszystkim jako element tła, określane niekiedy mianem "Rusinów", a nawet "tubylców"¹⁰. W wielu pamiętnikach, przede wszystkim osadniczych, podkreśla się, że "towarzyskie stosunki z Ukraińcami nie istniały"¹¹, "grupy ludnościowe żyły każda swoim życiem"¹². Nie zmieniało to jednak faktu, że więzi ekonomiczne były dość ścisłe.

"Miejscowy chłop był raczej konserwatywny i podejrzliwy w stosunku do wszystkich nowości i dopiero po długich obserwacjach decydował się co i jak ma przyjąć"¹³. Jednak zdaniem pamiętnikarzy w wielu przypadkach osadnicy stawali się swego rodzaju apostołami postępu na wsi ukraińskiej. Jak notowała córka osadnika wojskowego "Pamiętam, że do mojego ojca przychodzili Rusini po radę, co i jak siał, a do mamy po jaja na wylęg, bo nasze były lepsze"¹⁴. Inny autor wspomnień stwierdzał, że "lokalna ludność sąsiednich wsi również korzystała przy osadnikach, znajdując pracę na gospodarstwach osadniczych, jak również z ulepszonej rasy zwierząt, drobiu oraz lepszych gatunków ziarna i nowych nasion, np. włoszczyzny"¹⁵. W pamiętnikach rzadko pojawiają się indywidualne postacie ze świata ukraińskiego. Jeśli już, to koledzy szkolni, albo obdarzeni szczególnymi cechami pracownicy zatrudniani w gospodarstwie lub w domu, służące. "Do stałej pomocy w gospodarstwie przychodził Oleś Sołoducha...olbrzym o żylastych rękach i kręconej czuprynie i roześmianych oczach, który brał moją malutką siostrę Krysię i podrzucał w górę, "do nieba", a ona spadając mu w spracowane dłonie, zanosiła się od radosnego śmiechu. Prócz Olesia był także

⁹ Janina Miski. Osada Krechowicka. Z Kresyw Wschodnich R.P. Wspomnienia z osad wojskowych 1921–1940. Wyd. 2. Londyn, 1998. S. 254–255.

¹⁰ Ibid. S. 311. 387.

¹¹ Ibid. S. 355.

¹² Ibid. S. 266.

¹³ Ibid. S. 288.

¹⁴ Ibid. S. 340.

¹⁵ Ibid. S. 234

u nas Dmytro. Był to Ukraińiec w średnim wieku, krępy i silny jak tur...”¹⁶ – wspominała córka osadnika. W pamięci pozostawały też, jako symbole wrogości i niebezpieczeństwa, postaci ukraińskich nacjonalistów.

Oceny charakteru stosunków polsko–ukraińskich są w przekazach pamiętnikarskich bardzo zróżnicowane, ale z reguły ogólne i nie oparte na konkretach. Na jednym biegunie sytuują się wypowiedzi wskazujące na stałą i zdecydowaną wrogość. Na przeciwnym odnajdujemy deklaracje, które wskazywały na współzycie zgodne i przyjazne, w pełni zgodne z zasadami idylli w kraju lat dzieciennych pamiętnikarzy.

Gdyby starać się odnaleźć głos, który w największym stopniu współbrzmiał by z ogólnym tonem wspomnień o Ukraińcach w okresie międzywojennym to brzmiałby on w sposób następujący “..zasadniczo współżyliśmy ze sobą zgodnie. Trzeba jednak stwierdzić, że ta zgodność była właściwie pozorna, w najlepszym przypadku raczej płytką i przyćmioną wzajemną nieufnością. Można by powiedzieć, że była zgodnością z obustronnej konieczności i obustronnego wyrachowania. Ukraińcy dostarczali nam brakujących rąk do pracy, za co płaciliśmy im gotówką, bądź w naturze... nieufność i podejrzliwość z naszej strony okazała się najbardziej uzasadniona. Wymownym tego dowodem było nadzwyczaj nienawistne zachowanie się Ukraińców wobec Polaków w ogóle podczas najazdu bolszewickiego...”

Obraz Ukraińca czasu wojny pozostaje podobny we wszystkich dostępnych pamiętnikach i relacjach. Dla jego rekonstrukcji posłużymy się pamiętnikiem Apolinarego Oliwy, syna gospodarza polskiego, uczestnika samoobrony, po wojnie wysokiego oficera wojska polskiego oraz największym opublikowanym zbiorem relacji uczestników wydarzeń na Wołyniu w okresie drugiej wojny światowej załączonym do pracy Władysława i Ewy Siemaszko¹⁷. W galerii postaci na plan pierwszy wysuwa się ukraiński nacjonalista nazywany na wiele sposobów – bandytą, banderowcem, bulbowcem, hajdamaką, rezunem, “hadem”, schutzmanem, zwyrodnialcem... Jego najbardziej wyrazistą cechą jest nienawiść do Żydów i Polaków. “Smert żydiwskiej komune i smert Lacham były ich podstawowymi hasłami. Jednocześnie ukraiński nacjonalista z założenia wystugiwał się Niemcom, dokonywał na ich rozkaz najgorszych zbrodni (w tym aktywnie uczestniczył w zagładzie Żydów) i krył się za ich plecami przed odpowiedzialnością za zbrodnie popełniane na Polakach. Jego istotną cechą była skłonność do niewyobrażalnego okrucieństwa. Było to okrucieństwo praktykowane świadomie, a nawet z upodobaniem. “Upowcy mieli swoistą praktykę przyjmowania rekrutów. Każdy nowo przyjęty do bandy musiał przejść

¹⁶ Ibid. S. 172.

¹⁷ Apolinary Oliwa. *Gdy poświęcano noże*. Opole, 1973; Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. *Ludobójstwo...* T. 1–2. Warszawa, 2000.

chrzest, polegający na zamordowaniu Polaka, Żyda, Cygana lub jeńca radzieckiego. Ponieważ nie zawsze była ku temu okazja, zwyrodnialcy, aby zapewnić sobie stały “zapas” ludzi–ofiar, zostawiali wiele rodzin polskich pozornie w spokoju, do czasu, kiedy przyjęto większą ilość rekrutów... Wręczano im broń. Różnie bywało – czasem były to siekiery, niekiedy deski z przymocowanym na końcu obustronnie wyostrzonym nożem. Wywlekano wtedy z domostw potrzebną liczbę ofiar i dawano na pastwę rekrutom, przyglądając się z upodobaniem “zabawnemu” – według nich – widowisku. Tę “broń” uprzednio poświęcano w cerkwi, prosząc Boga o “dobre żniwo”¹⁸. Charakterystykę osobowości uzupełniało wiele negatywnych cech charakteru. Przede wszystkim tchórzostwo, które znajdowało wyraz w panicznej ucieczce przed równorzędnym przeciwnikiem i jednocześnie w skłonności do znęcania się nad słabszymi. Oto w czasie napadu biegnie “...wysoki, barczysty schutzman. Dopada spłoszone, śmiertelnie przerażone małe istoty, które z płaczem zatrzymują się w miejscu. Dwa strzały. Trzymając się kurczowo za rączki, dzieci przewracają się w śnieg. Schutzman, potworny “bohater”, z dumą powraca do swych zbójeckich kompanów”¹⁹. Kolejną cechą nacjonalistów ukraińskich było wiarołomstwo. W wielu przypadkach starali się oni uśpić czujność Polaków, zawierali z nimi porozumienia, gwarantowali im bezpieczeństwo, by następnie zaatakować znienacka²⁰. Syntetyczną charakterystykę ukraińskiego nacjonalisty dał sam Apolinary Oliwa, w refleksji nad ciałem jednej z ofiar zbrodni: “ogłędając zwłoki staruszka zdałem sobie sprawę, że nie walczyliśmy z ludźmi, nie walczyliśmy nawet ze zwierzętami, gdyż one nie są zdolne do torturowania siebie wzajemnie. Walczymy nie z kimś, lecz z czymś, co stanowi zło w ludziach. Człowiek – istota rozumna, a jednak niekiedy tak podła”²¹. Nacjonalista ukraiński jawi się więc jako wcielenie zła, diabeł.

Autorzy większości pamiętników i części relacji podkreślają istotną różnicę między nacjonalistami a narodem ukraińskim jako takim. Oliwa pisze na przykład: “Obok nacjonalistów ukraińskich byli też Ukraińcy, którzy nie

¹⁸ A. Oliwa. Op.cit. S. 83. Inny fragment pamiętnika ma wykazać, że okrucieństwo stanowiło dla nacjonalistów ukraińskich cel sam w sobie, formę rozrywki. Złapanemu 70-latkowi “Przy akompaniamencie plugawych wyzwisk i rechetów obnażono mu brzuch. Staruszek drżał naprężony konwulsyjnie, w oczekiwaniu czegoś straszliwego. Jeden z sanitariuszy rozciął mu brzuch scyzorykiem, a drugi, babrząc się gołymi rękami w krwawiącej ranie wyciął wyrostek robaczkowy. Następnie trzeci “asystent” zwykłym, workowym sznurkiem zaszył ranę, używając w tym celu grubego szydła. [...] Bandyci wpadli na nowy “pomysł”. Jeden z nich ukląkł na leżącym, rozwarł mu szerzej usta i wyciął kleszczami język...”; Ibid. S. 39.

¹⁹ Ibid. S. 119.

²⁰ Ibid. S. 88.

²¹ Ibid. S. 41.

splamili się żadnym mordem, a wręcz przeciwnie – narażając życie własne spieszyli z pomocą Polakom”²². Zaś w innym miejscu podkreśla, “że nie wszyscy Ukraińcy dzielali lub pochwalali zbrodnicze praktyki swoich ziomek. Przecież byli nawet i tacy, którzy dostawali ode mnie broń i walczyli po naszej stronie”²³. Według przekazu Oliwy na czele nacjonalistów stały niesprecyzowane grupy przywódcze. “W Kołkach zaczęli panować sami Ukraińcy. Grupa prowodyrów–nacjonalistów wygłosiła na urządzonym przed kościołem wiecu znamienne dla nich zdania, że skoro już mają spokój z Żydami, to dawno już jest pora by zająć się Polakami. Zapowiedzieli, że każdego Ukraińca, który udzieli pomocy Polakowi, spotka surowa kara”²⁴. Zdarzało się, że znajdowali oni poparcie ze strony duchowieństwa prawosławnego i grekokatolickiego, czego świadectwem było między innymi poświęcanie broni, która miała być użyta do mordowania Polaków. W ujęciu Oliwy na agitację nacjonalistyczną najbardziej podatna była młodzież ukraińska. W wielu przypadkach starsze pokolenie Ukraińców bolało nad faktem, że dzieci (obojga płci) przystępowały do band. W opisach walk zdarzają się przypadki, uczestnictwa ludności miejscowej. Generalnie jednak zbrodniarze są raczej postaciami anonimowymi, a wielu sąsiadów ukraińskich stara się w miarę możliwości pomagać Polakom. Tak skonstruowany opis pozwala uzasadnić zasadniczy wniosek, w myśl którego znaczna część Ukraińców pozostała odporna na czad nacjonalizmu i wojenną demoralizację.

W relacjach świadków zbrodni na Wołyniu także znajdujemy deklaracje o rozróżnianiu między zbrodniczymi nacjonalistami, a narodem ukraińskim jako takim.. Jednak szereg wypowiedzi, przede wszystkim mieszkańców wsi mieszanych narodowościowo, wskazuje, że aktywnymi uczestnikami wystąpień antypolskich byli “zwykli ludzie”, często sąsiedzi²⁵. W wielu innych relacjach napastnicy występują jako anonimowa masa, ale to, że nie byli rozpoznawani mogło wynikać z daleko posuniętej izolacji społecznej Polaków przed wybuchem wojny. Pośrednim tego potwierdzeniem może być fakt, że często stosowaną w relacjach kategorią opisu sytuacji było pojęcie wsie

²² Ibid. S. 55.

²³ Ibid. S. 97.

²⁴ Ibid. S. 72.

²⁵ Piszą o tym autorzy dokumentów nr 4 (s.1114–1115), nr 5 (s. 1120 – dawny przyjaciel z ławy szkolnej mówił “Budem ryzaty lachiw i tebe też zaryzem”), nr 9 (s. 1127), nr 12 (s.1131 – Ukrainiec z naszej wsi, jeden z przywydcyw), nr 13 (s. 1132 – były sąsiad, „prowodyr jednej z band ukraińskich nacjonalistów”), nr 14, nr. 16, 17 (s. 1144; cywilny propagandzista UPA, nasz sąsiad), nr 18 (s. 147 – bardzo dobrze znani we wsi, posiadali własny zespół grajków, nr 20 (w mordzie brał udział syn sąsiada, syn sekretarza gminy z czasów przedwojennych, dwóch synów popa – s. 1151, nr 21 (mieszkaniec wsi mieszanej wskazujący Polaków), nr. 22, 23, 28 (wśród morderców rozpoznano Ukraińców z sąsiednich wsi), nr 29, 30,

ukraińskie, stosowane zamiennie z terminem “wsie ukraińskie”. Na porządku dziennym jest też stosowanie w relacjach zamiennie terminu – bandyci, banderowcy i “Ukraińcy”. Z przypadkami indywidualizacji postaci ze świata ukraińskiego mamy do czynienia przy pokazywaniu aktów solidarności, ostrzegania przed grożącym niebezpieczeństwem, pomocy w opresji. Wśród pomagających najczęściej występują członkowie rodziny, znajomi, dawni pracownicy, rzadziej po prostu sąsiedzi. Są oni opisywani jako wyjątki w zdecydowanie wrogim świecie i nie oni decydują o ogólnej ocenie postawy Ukraińców. W relacjach pojawiają się stwierdzenia wprost, że “Ukraińcy, nawet najlepszy za czasów Polski, był każdy wrogiem, tak w 1939 r., jak i później – nacjonałści”²⁶.

3. Literatura

“Łuny w Bieszczadach” były najbardziej popularną powieścią, która podejmowała temat walk polsko-ukraińskich w Bieszczadach, w latach 1945–1947. Książka, która przez kilkanaście lat należała do kanonu lektur szkolnych, do końca PRL miała 12 wydań, stała się także kanwą scenariusza filmowego. Jej autorem był Jan Gerhard, publicysta i historyk, należący do elity władzy PRL. Świat ukraiński tej książki to przede wszystkim dowódcy i żołnierze kurenia UPA, dowodzonego przez “Rena”. Ren był nacjonalistą o długim stażu, współorganizatorem zamach na ministra spraw wewnętrznych Drugiej Rzeczypospolitej Bronisława Pierackiego, w okresie wojny walczył w formacjach związanych z Niemcami. Wśród jego podwładnych wyróżniał się Hryń – przedwojenny fornał w majątku ziemskim, ponurak i pijak. W 1928 po pijanemu. W 1928 r zabił siekierą ojczyrna. W celi zetknął się z nacjonalistami ukraińskimi i “ich ideały znalazły świetną pożywkę w jego mętnym, przeżartym nienawiścią łbie”. W 1941 roku Hryń rozplatał głowę siekierą właścicielowi majątku i wziął udział w paru pogromach antyżydowskich, “co w sumie zapewniło mu do końca okupacji służbę w niemieckiej policji, a nawet stopień podoficerski”. Innym dowódcą sotni podlegającym Renowi był Bir – eks-kleryk. Dowódcy UPA byli bez wyjątku osobowościami patologicznymi, okrutnikami odgrywającymi rozmaite kompleksy, a jednocześnie tchórzami niezdolnymi do konfrontacji z równorzędnym przeciwnikiem. Kieruje nimi przede wszystkim nienawiść do nowego ładu i wszystkich, którzy chcą żyć normalnie. Kureń był zbieraniną różnego typu straceńców i najmitów – faszystów i zbrodniarzy wojennych – niemieckich, węgierskich, rumuńskich, a nawet belgijskich i francuskich, istotną rolę odgrywali w nim byli żołnierze SS–Galizien. W oddziale panowały stosunki charakterystyczne raczej dla gangu przestępczego, niż formacji wojskowej.

²⁶ W. Siemaszko, E. Siemaszko. Op.cit. T. 2. S. 1149.

Nie ufano sobie wzajemnie, prowadzono stałą inwigilację wewnętrzną, dyscyplinę wymuszano drakońskimi karami, uniemożliwianie dezercji członkom bandy było jedną z ważniejszych rzeczy, jakimi zajmowali się dowódcy. Licząc na korzyści polityczne dowództwo z zimną krwią wymordowano lojalnych członków oddziału (Niemców, etc.), W walce z regularnym wojskiem UPA ponosiła same klęski, dlatego też atakowała z zasadzki i najchętniej tych, którzy z różnych powodów stracili kontakt z głównymi siłami, a przede wszystkim ludność cywilną i to zarówno polską, jak i ukraińską. Postawę i morale żołnierzy UPA charakteryzuje następujący fragment "Sotenny "Bir", eks-kleryk poprowadził ekspedycję karną do jednej ze wsi [ukraińskiej, której mieszkańcy zebrali plony z pól pozostawionych przez rodziny przesiedlone do ZSRR – WM]. W ciągu kilku godzin wieś przestała istnieć. Mieszkańców płci męskiej zamknięto w jednej szopie, osoby płci żeńskiej – w drugiej. Pierwszych rozstrzelano prując karabinami maszynowymi przez ściany. Strzelano tak długo, aż z wnętrza dochodziły tylko słabe jęki. Wtedy strzelcy zgromadzili odpowiednią ilość słomy i szopę podpalili.

Wśród kobiet sotenny Bir kazał przeprowadzić selekcję. Młodym i ładniejszym polecano szopę opuścić, starsze lub brzydsze oraz dzieci zamknięto powtórnie w szopie i rozstrzelano tak samo, jak przedtem mężczyzn. Młode kobiety i dziewczęta półmartwe ze zgrozy strzelcy zagnali do kilku domów, po czym odbyło się to, co starbzt Kemperer nazywał "kwadransiem higieny seksualnej". Strzelanina z pistoletów maszynowych do ofiar owego "kwadransa" położyła kres całej zabawie..

Strzelcy skrupulatnie przeszukali na zakończenie operacji wszystkie izby w chatach, strychy i piwnice. Wśród ogólnej wesołości zadżgano bagnetami jakąś staruszkę, która ukryła się z dzieckiem w stercie słomy. Dziecko wrzucono z rozmachem w ogień dopalającej się szopy.

Zadanie zostało wykonane nader ściśle i zgodnie z obowiązującymi regulami....Sotenny Bir i jego strzelcy w wesołym nastroju wracali do obozu pod Suchymi Rzekami. Mieli poczucie pracowicie spędzonego dnia i dobrze spełnionego obowiązku".

Miejscowa ludność ukraińska opisywana jest w kategoriach normalnych, spokojnych ludzi, którzy pragną spokoju, akceptują istniejącą sytuację i popierają politykę władz rozdających ziemię i wprowadzających ład i porządek. Nawet jeśli w nieokreślonej przeszłości sprzyjali podziemiu ukraińskiemu, to obecnie mają go serdecznie dosyć i jeśli z nim współpracują to tylko ze strachu przed straszliwymi represjami.

W obrazie rysowanym przez Jana Gerharda charakterystyczne jest, że nie eksponuje w portretach ukraińskich nacjonalistów rysu antypolskiego. Przeciwnie, UPA jest sterowana z Monachium przez ten sam ośrodek, który kieruje działalnością oddziałów WiN. W ten sposób członkowie partyzantki są raczej patologicznymi mordercami i najemnikami w służbie międzyna-

rodowego imperializmu, niż bojownikami o sprawę narodową. Wrażenie to jest jeszcze potęgowane przez międzynarodowy skład oddziałów. Ofiarami UPA są na równi Żydzi, Polacy i Ukraińcy. Linia frontu przebiega więc nie według podziałów narodowych, lecz klasowo–politycznych.

Książka Włodzimierza Odojewskiego „Zasypie wszystko, zawieje...”, wydana na emigracji, napisana została w Polsce jako kontynuacja wątku podjętego wcześniej w zbiorze opowiadań „Opowieści leskie” oraz powieści „Wyspa ocalenia”. Została odebrana, i po dziś funkcjonuje w Polsce, jako jeden z najbardziej autentycznych, choć i najbardziej gorzkich rozrachunków z tym, co wydarzyło się na południowo–wschodnich kresach Rzeczypospolitej w okresie wojny²⁷.

Autor nie wykorzystuje w swym utworze własnej biografii i wspomnień, opisywane przezeń osoby i wydarzenia są fikcją literacką. Ma to istotne znaczenie, gdyż w tym przypadku Ukraińcy występujący na kartach powieści są postaciami świadomie wykreowanymi, zaś ich czyny i działania – wynikiem decyzji pisarza.

Oś fabuły tworzą wojenne losy rodzin ziemiańskich leżące w nieokreślonym miejscu pogranicza polsko – ukraińskiego, czasem można odnieść wrażenie, że na Wołyniu, kiedy indziej, że w Galicji.

Fundamentem ukraińskiego świata jest lud, którego obraz był bynajmniej nie budujący. „Myślał o licznych niegdyś tutaj wsiach, zamieszkałych przez rolnych robotników, Ukraińców lub zrutenizowanych osadników z innych stron Rzeczypospolitej, których wielu dało się podszcuć do nieszczęsnej rebelii wpieryw Sowiecom, potem Niemcom i własnym hałaśliwym prowodyrom, szlachetne dążenia narodowe tego ludu topiących w mordzie i gwałcie, brukających rabunkiem i ogniem, hańbiących je na zawsze. Myślał, jak ten ślepy, prymitywny żywioł, ruszony ze swego łożyska wpieryw bałamutnymi hasłami klasowymi, następnie narodowościowymi i rasowymi, w których jedno było wspólne – nienawiść: rozlał się po okolicy. Jak ludzie ci skwapliwie zabrali się do unicestwienia wszystkich, którzy cokolwiek posiadali. Jak rzucili się do wyrzynania żydowskich osad. Jak potem ruszyli na ziemiańskie dwory, dworki dzierżawców, co zasobniejsze futury, gdy zaś tych nie stało, zabrali się do rabowania i niszczenia pospolitych chłopskich zagród, i to nie tylko tych, gdzie się mówiło po polsku, także swoich współplemieńców i współwyznawców, aż w końcu sami między sobą zaczęli się mordować, bo bezrozumny żywioł jest jak fale, które, jeśli się nie rozbiją o brzeg, same siebie zalewają...”Czerń”. Szepnął²⁸ „Czerń” występuje w powieści w różnych kontekstach. W postaci statycznej tworzy ją społeczność

²⁷ Zob.: Elżbieta Dutka. Ukraina w twórczości Włodzimierza Odojewskiego i Włodzimierza Paźniewskiego. Katowice, 2000.

²⁸ Włodzimierz Odojewski. Zasypie wszystko, zawieje. S. 296.

chłopska – biedna, bierna, nieufna, zamknięta w sobie, tchórzliwa i spętana strachem przed możliwymi tego świata. Gdy właściciele splądrowanego dworu odkryli w jednej z chałup zrabowane rzeczy, jej mieszkanka usiłowała się powiesić. “...dlaczego ona się wieszła? Przecież połowa, czy nawet cała wieś poszła tam rabować – zapytał jeden z bohaterów powieści – “Bo los właśnie do niej nas zaprowadził. Jeśli wkrótce nie wyniesiemy się z Czupryni na zawsze, oni ze strach z dymem ją puszcza, aby tylko sami się w naszych oczach oczyścić. Myślisz, że nie wiedzą, że u niej byliśmy? I po co byliśmy? Dziesiątki oczu śledzą nasze kroki z ciemnych okien i słuchają ich odgłosów. I dziesiątki tych co się boją, wiedzą, że jesteśmy bez broni. Dlatego ich strach jest jeszcze większy...”²⁹. Jednak ta sama czerń pijana i kierowana przez prowodyrów zdolna była do największych zbrodni “...a potem wyprowadzili panią; i było jak z Hanczarem, że patrzyła im jeszcze w oczy, to ją tylko ciągnęli przez schody i podjazd pod ramiona trzymając, bo może iść już o własnych siłach nie mogła, ale później Własow z tyłu się zaczął i kołem uderzył w plecy, to przestała już więcej patrzeć, wyciągnęła ręce, lecz nawet się nie podparła, gdy na kolana padła; i zaraz zatratowali ją butami, jak tamtych dwóch, i kłonicami, i orczykami; i potem krzyczeli; o potem się śmiali; i potem powlekli na folwark za stajnię...; no więc potem rabowali dwór i ładowali różnorakiem dobrem wozy; i potem palili książki i cięli obrazy; i potem tłuki porcelanę i świniłi gdzie się dało...”³⁰. Przytoczone fragmenty ukazują Ukraińców jako masę, na którą składa się nieprzebrana ciżba ludzi prostych, by nie rzecz prymitywnych, biednych, nie starających się nawet objąć rzeczywistej istoty świata. Dlatego też Ukraińcy z reguły akceptują ład narzucony z zewnątrz. Są pogodzeni ze swą dolą, poddają się władzy panów, służąc im osobiście są często wzorem oddania. Jak choćby powieściowa niania – Paraska, czy służąca we dworze w Glebach rodzina Hanczarów. Jednak brak własnej tożsamości stanowi ogromne zagrożenie. Chłopi są podatni na różnego rodzaju wpływy zewnętrzne – choćby wymienianych przez Odojewskiego – Sowieców, Niemców, czy “własnych prowodyrów”.

Owi “prowodyrzy” stanowią drugą grupę Ukraińców występujących na kartach książki. Czołowe miejsce zajmuje wśród nich Semen Gawryluk, nieślubny syn rosyjskiego ziemianina i ukraińskiej chłopki. Wykształcony dzięki pomocy ojca, skrajny nacjonalista, stoi na czele oddziału zbrojnego, który dokonuje systematycznych napadów na miejscowości zamieszkałe przez Polaków. Występuje “na motocyklu z przyczepą w mundurze niemieckiej formacji “Nachtigal”, z oficerskimi naszywkami (niektórzy twierdzili, że w mundurze nacjonalistów ukraińskich spod znaku Bandery).” Jest symbolem zła, jednak on sam osobiście nie jest katem. Mokłą robotę wykonywali jego

²⁹ Ibid. S. 205.

³⁰ Ibid. S. 338.

ludzie: “zwała się ta bandycka hałastra Gawryluka.. [i świadek] widział, jak ten parotysięczny tłum [Żydów i Polaków] wycinany był, od niemowląt począwszy, na starcach kończąc, gdyż napastnicy nie przepuścili nikomu, kto się z ruska przeżegnać nie potrafił lub po ukraińsku nie mówił, tak że niewielu ocalało, ze trzy, albo cztery setki najwyżej, których miejscowi Ukraińcy, z tymi od tryzuba nie chcący mieć nic wspólnego, u siebie przechowali...”³¹. W zasadzie autor uznaje, że celem ukraińskich nacjonalistów jest niepodległa Ukraina. Jednak przypisywane im działania nieodparcie nasuwają wniosek, że nie wierzy on w wyższe motywacje ich czynów. Prezentuje ich zwykle jako skrajnie zdemoralizowanych bandytów, którzy myślą przede wszystkim o grabieży oraz zaspokojeniu najbardziej wyuzdanych zachcianek. Po spaleniu miasteczka ludzie Gawryluka “zamknęli się w jakimś domu wraz z wybranymi z tłumy kobietami, przeznaczonymi przed zamordowaniem do pohulanki na noc. A później coś się stało. Oni pod wieczór zaczęli te kobiety wyprowadzać. Dzielili się nimi. Ale tych, co chcieli kobiecego ciała, było więcej niż kobiet. I choć męczyli je tak długo, że strzelając wszystkim w brzuch dobijali już tylko ludzkie ochłapy wstrząsane podświadomymi tylko drgawkami, to jednak tych czekających swojej kolejki nie ubywało i zaczęli się o nie między sobą bić”³². W świetle przytoczonych fragmentów nie dziwi, że obraz “Ukraińca spod znaku tryzuba” (duchowny ukraiński, jego syn, członkowie oddziałów zbrojnych (banderowcy, melnykowcy, bulbowcy, schutzmani, hajdamaki z galicyjskiej dywizji [SS]) jest skrajnie negatywny. Przede wszystkim traktowany jest jako sprzedawczyk niemiecki – prowadzi swą zbrodniczą działalność pod osłoną Niemców, którzy jednocześnie go wykorzystują, okazując przy tym ostentacyjną pogardę. Znajduje się pod panowaniem najniższych instynktów i pobudek. Mówi o niepodległości Ukrainy, ale jedynie co robi – to morduje z bezbrzeżnym okrucieństwem bezbronnych Żydów i Polaków, grabi ich majątek, a to czego nie potrafi wykorzystać – profanuje i niszczy. Sowieci, a potem Gawryluk i jemu podobni znajdują posłuch w “czerni”, która w wielu wypadkach uznaje, że tak ma być i poddaje się nawoływaniu do udziału w rzezi i grabieży.

Powieść Odojewskiego w wielu istotnych punktach, nie tylko rangą literacką, różni się od utworu Gerharda. Jednak wizerunek Ukraińca nacjonalisty jest tu malowany tą samą paletą, której używali propagandyści PRL, a także pamiętnikarze dający świadectwo tragedii polskiej na Kresach. Jego cechą jest przepełnienie nienawiścią, w typ przypadku do polskiego-pańskiego świata i bezrozumne okrucieństwo. Istota różnica jest taka, że u Gerharda czy u Oliwy lud ukraiński pozostawał w zasadzie dobry i niewinny, co najwyżej jakaś część uległa otumanieniu. Odojewski nie rozróżnia dobrej

³¹ Ibid. S. 163.

³² Ibid. S. 367.

większości i złej mniejszości. Ciemny i prymitywny lud idzie za swymi przewodnikami, a jedynie jednostki, czasem zwykle za sprawą wcześniejszych związków pomagają pojedynczym osobom czy rodzinom.

Po 1989 roku nie powstały znaczące utwory literackie podejmujące problem stosunków polsko ukraińskich lat 1939–1947. Włodzimierz Odojewski w kolejnych powieściach, omawiających powojenne losy bohaterów epepei nie weryfikuje obrazu drugiej wojny światowej. Pokazuje, jak wygląda zmaganie się z takim bagażem przeszłości – zarówno po polskiej jak ukraińskiej stronie³³.

Postać Ukrainca w polskim dialogu publicznym zdominowana była, i jest przez polskie doświadczenia pogranicza narodowego z lat 1939–1947. W galerii postaci ukraińskiego świata zdecydowanie dominuje – ukraiński nacjonalista – banderowiec, upowiec, rezun, faszysta, bandyta. Obraz taki był długo propagowany świadomie przez państwo komunistyczne, jednak odnajdujemy go także w emigracyjnej literaturze pięknej i różnorodnych publikacjach o charakterze autobiograficznym. Wydaje się, że podobnie kształtował się obraz Ukrainca w tradycji rodzinnej wielu repatriantów.

Nic zatem dziwnego, że inne postacie ukraińskiego świata w wyobrażeniach zbiorowych Polaków – ukraińscy mieszkańcy kraju lat dziecińczych lub arkadii kresowej, kozacy z powieści Sienkiewicza, czy współczesne typy rodzajowe stanowią bardzo słabą przeciwwagę dla rezuna. Wydaje się, że nie zniknie on z polskiego widzenia Ukrainy. Szansą jest wzbogacanie galerii postaci ukraińskich w polskiej świadomości zbiorowej o kolejne postacie o możliwie pozytywnych konotacjach.

³³ Włodzimierz Odojewski. Oksana. Warszawa, 1999.

Cornelia SCHENKE

**NATIONALSTAAT UND NATIONALE FRAGE:
POLEN UND DIE UKRAINER (1921–1939)**

Zusammenfassung der Dissertation

Mit der Etablierung der polnischen Herrschaft in Wolhynien wurde die ukrainische Mehrheit zur Minderheit. Der polnische Staatsapparat, der hier aus dem Nichts aufgebaut werden musste, wurde von autochthonen und zugezogenen Polen nahezu monopolisiert und räumte den Wirtschafts- und Bildungsinteressen der polnischen Minderheit von Anfang an Priorität ein. Daraus resultierten für die polnischen Behörden Legitimitätsprobleme. Nur durch massive Zwangsmaßnahmen und die strikte Abriegelung der Ostgrenze konnte der polnische Staat in den Ostgebieten die prokommunistische Partisanenbewegung zurückdrängen und seine Autorität durchsetzen.

Trotz staatlicher Repressionen begann sich die ukrainische Nationalbewegung auch in Wolhynien in Opposition zum Herrschaftsanspruch des polnischen Staates und seiner diskriminierenden Politik in den ersten Jahren der Zweiten Republik dynamisch zu entwickeln. Ihre Exponenten kritisierten insbesondere die polnische Agrar-, Siedlungs-, Schul- und Konfessionspolitik sowie die unzureichenden staatlichen Hilfen beim Wiederaufbau des vom Krieg verwüsteten Landes. Sie begannen gleichzeitig mit dem Aufbau ukrainischer Wirtschafts- und Bildungsorganisationen und politischer Parteien, die die Interessen der ukrainischen Landbevölkerung fördern und vertreten sollten. Anders als die in Ostgalizien dominierende ukrainische Nationaldemokratie tendierten die sozialistischen ukrainischen Parteien in Wolhynien dazu, die Ziele der sozialen und der nationalen Befreiung gleichwertig zu behandeln. Mit dieser Strategie gewannen sie unter den ukrainischen Bauern eine zahlreiche Anhängerschaft.

Die ukrainische sozialistische Bewegung war von Anfang an das Zielobjekt kommunistischer Unterwanderung und Instrumentalisierung. Die Erfolge der sowjetischen Ukrainisierungspolitik und die Repressionen, denen die legalen sozialistischen Parteien in Wolhynien ausgesetzt waren, begünstigten diesen Prozess.

Das politische Zentrum und auch die polnischen Behörden vor Ort verfolgten in den ersten Jahren gegenüber den Ukrainern in Wolhynien keine kohärente Politik. Häufige Regierungswechsel, Kabinettsumbildungen und der fortwährende Austausch der politischen Beamten in der Wojewodschaft verhinderten eine kontinuierliche politische Zielvorgabe und Leitung.

Die ukrainische Frage in Wolhynien stand anfänglich nicht im Mittelpunkt des Interesses der polnischen Parteien und des im Aufbau befindlichen Staatsapparats in der Hauptstadt. Erst unter dem Eindruck der politischen Unruhen in den Ostgebieten, die im Sommer und Herbst 1924 ihren Höhepunkt erreichten, setzte man sich auch in Warschau vermehrt mit der Frage der Politik gegenüber den ostslawischen Minderheiten in den Kresy auseinander. Während die polnische Nationaldemokratie und ihre politischen Verbündeten die Rezepte der preußischen Teilungsmacht propagierten (Kolonisierung des Gebiets und Privilegierung der Angehörigen des Staatsvolkes) und eine ethnische Assimilierung der ostslawischen Minderheiten anstrebten, befürworteten linksgerichtete und konservative Kräfte sowie die Pilsudskisten das Konzept einer staatsbürgerlichen Assimilierung. Danach sollten staatliche Modernisierungs- und Entwicklungsleistungen sowie die Gewährung staatsbürgerlicher Gleichberechtigung mit dem Mehrheitsvolk, die den Minderheiten die freie Entfaltung ihrer kulturellen, sprachlichen und konfessionellen Besonderheiten erlaubte, zur Entwicklung einer loyalen Haltung der Minderheiten gegenüber dem polnischen Staat führen. Beiden Konzepten lag die Annahme zugrunde, dass das nationale Bewusstsein der Ukrainer und Weißrussen in den nordöstlichen Wojewodschaften nur rudimentär ausgeprägt sei und bleiben werde. Da es in Wolhynien vor dem Krieg keine ukrainische Nationalbewegung gegeben hatte, wurde die dortige ukrainische Opposition gegenüber der polnischen Herrschaft in der Anfangszeit häufig als Ergebnis von Manipulationen äußerer Mächte, der während der Kriegszeit eingetretenen Anarchisierung, der wirtschaftlichen Not oder als Ausdruck von Zweifeln an der Dauerhaftigkeit des polnischen Staates interpretiert. Im Allgemeinen war man optimistisch, dass der polnische Staat durch positive Leistungen, eine Landreform, eine rechtsstaatlich handelnde und effiziente Verwaltung, den Ausbau des Bildungssystems und eine Entwicklung der territorialen Selbstverwaltung, schnell die Anerkennung und Sympathie der Ukrainer in Wolhynien erringen könne. Man glaubte, dass damit ein neuer Siegeszug der überlegenen polnischen Kultur und Zivilisation in den Ostgebieten beginnen werde, der in einer evolutionären Assimilierung der ukrainischen und weißrussischen Minderheiten münden würde. In der Beurteilung der Situation in Wolhynien und den übrigen nordöstlichen Wojewodschaften herrschte gleichzeitig ein Moment der Selbstkritik vor. Man war sich darüber im Klaren, dass Anspruch und Wirklichkeit der polnischen Modernisierungspolitik weit auseinanderklafften.

Das Pilsudski-Regime, das im Mai 1926 an die Macht gelangte, postulierte die staatsbürgerliche Assimilierung der Minderheiten als Aufgabe der polnischen Nationalitätenpolitik. Die Methoden, mit denen man dieses Ziel in Wolhynien erreichen wollte, waren die Regionalisierung der Nationalitätenpolitik, die Befriedigung der wirtschaftlichen Bedürfnisse der Ukrainer, die Verbesserung der Verwaltung, die Entwicklung der territorialen Selbstverwaltung sowie entschiedene Repressionen gegenüber staatsfeindlichen und separatistischen Tendenzen.

Henryk Józewski, der von 1928 bis 1938 als wolhynischer Wojewode amtierte, entwickelte und implementierte im Rahmen dieser vorgegebenen Richtlinien das Programm einer wolhynischen Regionalpolitik. Der "Wolhynischen Politik" lagen die Annahmen zugrunde, dass es in Wolhynien möglich sei, dem ukrainischen Nationalismus eine propolnische Ausrichtung zu geben, und dass im Zuge einer konstruktiven polnisch-ukrainischen Zusammenarbeit für die Modernisierung und Entwicklung der Wojewodschaft der überlegene Einfluss der polnischen Kultur zu einer festen Integration Wolhyniens und seiner ukrainischen Bevölkerung in den polnischen Staatsverband führen würde. Das ukrainische Unabhängigkeitsstreben sollte auf die zukünftige Errichtung einer von Russland unabhängigen Kiewer Ukraine gelenkt werden. Dabei ging Józewski von der Annahme aus, dass eine unabhängige Ukraine nur mit der Hilfe Polens entstehen und im Bündnis mit Polen fortexistieren könne.

Während die wolhynischen Behörden unter der Leitung Józewskis eine propolnische ukrainische Partei, die "Wolhynische Ukrainische Vereinigung" (VUO), aufbauten und förderten, wurde die ukrainische kommunistische und bürgerlich-nationalistische Opposition in allen ihren Erscheinungsformen rigoros unterdrückt und in den Untergrund gedrängt. In anderen Landesteilen, selbst in Ostgalizien, erlaubte das autoritäre System die Artikulation politischer Opposition, solange diese seine Herrschaft nicht ernsthaft bedrohte. In Wolhynien wurde dagegen nicht allein die ukrainische politische Opposition, sondern jede ukrainische gesellschaftliche Initiative zu Bildungs- und Wirtschaftsförderung, die sich nicht in das Schema des propolnischen ukrainischen Nationalismus und der polnisch-ukrainischen Zusammenarbeit fügen wollte, kriminalisiert. Die Verfolgung und Unterdrückung der illegalen sozialistischen und nationalistischen Parteien sowie der unabhängigen ukrainischen Genossenschaften und Bildungsorganisationen band einen beachtlichen Teil der Ressourcen der wolhynischen Verwaltung und Polizei. Im Untergrund radikalisierte sich die ukrainische Opposition; ihre Abriegelung vom Einfluss des bürgerlichen ukrainischen Nationalismus in Ostgalizien trug dazu bei, dass, ungeachtet der katastrophalen Entwicklungen in der Sowjetukraine, in Wolhynien auch in den dreißiger Jahren der kommunistische Einfluss dominierend blieb. Die Tatsache, dass die ukrainische Opposition in Wolhynien nur noch konspirativ tätig sein konnte, führte zu einem Klima des gegenseitigen Misstrauens. Die von der offiziellen Propaganda unablässig wiederholte Beschwörung des friedlichen polnisch-ukrainischen Zusammenlebens und der Zusammenarbeit in Wolhynien bekam vor diesem Hintergrund einen schalen Beigeschmack.

Trotz ungünstiger wirtschaftlicher Rahmenbedingungen führten die polnischen Behörden in der Ära der "Wolhynischen Politik" im Rahmen der ihnen zur Verfügung stehenden Mittel eine konsequente Modernisierungspolitik durch. Reformen in der Verwaltung und der territorialen Selbstverwaltung

resultierten in einer Professionalisierung und Ausdifferenzierung ihrer Tätigkeit. Dabei achtete man in der Verwaltung auf eine absolute, in der territorialen Selbstverwaltung auf eine relative Dominanz polnischer Amtsträger. Die Agrarstukturereformen wurden in Wolhynien vergleichsweise erfolgreich durchgeführt. Der Ausbau des Volksschulwesens machte beachtliche Fortschritte, auch wenn keine flächendeckende Versorgung erreicht wurde. Das allgemeinbildende weiterführende Schulwesen stagnierte hingegen, war sogar leicht rückläufig. An der Ausbildung einer breiteren ukrainischen Intelligenzschicht, für die im polnisch dominierten Staatsapparat und Schulwesen kein Bedarf bestand, hatten die polnischen Behörden kein Interesse.

Die Verwaltung bemühte sich, gesellschaftliches Engagement vor allem im Bereich der landwirtschaftlichen Bildung und des Genossenschaftswesens in den Rahmen gemischter polnisch-ukrainischer Organisationen zu lenken, deren Tätigkeit von den Verwaltungs- und Selbstverwaltungsbehörden gefördert und gleichzeitig dirigiert wurde. Unabhängiges ukrainisches Engagement wurde dagegen unterdrückt. Wirtschaftlicher Fortschritt war nur erwünscht, wenn er als Ergebnis staatlicher Leistungen oder der polnisch-ukrainischen Zusammenarbeit erschien und damit die staatsbürgerliche und schrittweise ethnische Assimilierung der Ukrainer förderte.

Daß die polnische Minderheit in Wolhynien es überwiegend vorzog, ihre Interessen unabhängig von ihren ukrainischen Mitbürgern zu organisieren, konnte Józewski dagegen nicht verhindern. Eine Politik der Gängelung und Bevormundung, wie sie die wolhynischen Behörden gegenüber den Ukrainern erfolgreich praktizierte, war gegenüber den Mitgliedern des Staatsvolkes nicht durchführbar.

Die polnische Bevölkerungsgruppe wurde im Zuge der staatlichen Modernisierungsinvestitionen durchgängig bevorzugt. Nicht nur, dass ihr die Leitungspositionen im Staatsapparat und in der Selbstverwaltung vorbehalten blieben. Auch bei der Umverteilung von Land im Zuge der Landreform wurden die Polen weit überproportional berücksichtigt und polnische Kinder wurden überwiegend nicht bilingual, sondern in ihrer Muttersprache unterrichtet. Trotz der privilegierten Behandlung der polnischen Minderheit profitierten auch die Ukrainer in Wolhynien von den staatlichen Investitionen. Doch die sich im Zuge der Modernisierungspolitik vollziehenden Veränderungen führten nicht wie erwartet zu einer Regulierung des ethnischen Konflikts, sondern zu Verteilungskonflikten entlang ethnischer Grenzen, die den nationalen Konflikt zusätzlich anheizten. Daß die polnische Modernisierungspolitik auch für die ukrainische Bevölkerung positive Effekte zeitigte, wurde von der polnischen Minderheit als Bedrohung empfunden. Auch die Sympathiebekundungen Józewskis und seiner Mitarbeiter für den propolnischen ukrainischen Nationalismus erregten ihr Missfallen. Józewski wurde beschuldigt, in Wolhynien den ukrainischen Nationalismus erst künstlich heranzuziehen, die Assimilierung der Ukrainer in Wolhynien zu verhindern und die polnische Minderheit systematisch zu diskriminieren.

Im Grunde war das gesamte Ziel des politischen Zentrums, die Ukrainer durch staatliche Modernisierungsleistungen und staatsbürgerliche Gleichberechtigung für den Staat zu gewinnen, sie zu loyalen polnischen Bürgern ukrainischer Nationalität zu machen, für die polnische Minderheit in Wolhynien völlig inakzeptabel. Denn eine echte Gleichberechtigung hätte dazu geführt, dass die polnische Minderheit von der ukrainischen Mehrheit innerhalb kurzer Zeit aus ihrer dominanten Position verdrängt worden wäre. Die Polen in Wolhynien nahmen die propagandistischen Verlautbarungen der Anhänger der "Wolhynischen Politik" zu wörtlich und fürchteten, zu einer Minderheit im vollen Sinne zu werden.

Einen Verbündeten fand die polnische Minderheit in Wolhynien in der Lubliner Militärbezirksführung. Diese setzte Józewski ab Mitte der dreißiger Jahre mit dem Argument, die Verteidigungsfähigkeit der Grenzwojewodschaft sichern zu müssen, zunehmend unter Druck. Sie forderte, die Polen in der Wojewoschaft noch entschiedener zu privilegieren und die Ukrainer, in denen man ein Sicherheitsrisiko sah, wirtschaftlich und politisch zu schwächen. Außerdem torpedierte sie die Versuche Józewskis, dem politischen Zentrum das Bild einer wolhynischen Idylle der Völkerfreundschaft und der einträchtigen polnisch-ukrainischen Zusammenarbeit zu vermitteln. Józewski verstand es jedoch, sich als Sachwalter der politischen Absichten Pilsudskis zu stilisieren. Dies ermöglichte es ihm, sich auch nach dem Ableben des Marschalls noch einige Zeit im Amt zu halten, obwohl die ideologischen Grundlagen seiner Politik im politischen Zentrum schon längst überholt waren.

Erst nach Józewskis Abberufung im Frühjahr 1938 gelangten die polnische Minderheit sowie die zivilen und militärischen Behörden vor Ort unter der Parole der "Verteidigung Polens" zu einem neuen Konsens in der Politik gegenüber den Ukrainern in Wolhynien. Auch im politischen Zentrum bekannte man sich inzwischen eindeutig zu einer ethnischen Definition der Nation und zum Ziel der ethnischen Assimilierung der ostslawischen Minderheiten in den Kresy. Eine staatsbürgerliche Assimilierung galt allenfalls noch als ein denkbarer Zwischenschritt. In Wolhynien wurde der Wahrung und Stärkung des "polnischen Besitzstandes", dem Erhalt und Ausbau der polnischen Dominanz in Wirtschaft, Schule, Kultur und Verwaltung absolute Priorität vor allen anderen Zielen eingeräumt. Assimilierungsbereitschaft wurde für die Ukrainer in Wolhynien zur unabdingbaren Voraussetzung für eine Teilhabe an der staatlichen Entwicklungsförderung. Unter dem Etikett der "Revindikation" betrieben die Militär- und Zivilbehörden nun in enger Zusammenarbeit mit polnischen nationalistischen Organisationen eine Politik, die darauf abzielte, ausgewählte Gruppen der ukrainischen Bevölkerung durch eine Kombination von Einschüchterung, Zwang und materiellen Anreizen zum Wechsel ihrer Nationalität und Konfession zu bewegen. Polnische Beamte, die diese Politik nicht mittragen wollten, wurden gerügt oder versetzt. Ukrainer, die für den Erfolg der Revindikation in irgendeiner Weise hinderlich erschienen, wurden

von den polnischen Behörden mit allen zur Verfügung stehenden Mitteln schikaniert und verfolgt. Dabei gab man sich immer weniger Mühe, einen Anschein von Rechtsstaatlichkeit zu wahren. Legitim war, was der Stärkung des Polentums und der Verteidigungsfähigkeit diente. Diese Maximen standen längst über den Gesetzen.

Die polnische Politik gegenüber den Ukrainern in Wolhynien war in der Zweiten Republik ein kontroverses Thema. Nicht allein im zeitlichen Ablauf sondern auch parallel zueinander verfolgten die nationalitätenpolitischen Akteure unterschiedliche Ansätze. Die Ursachen für das Scheitern der polnischen Ukrainepolitik in Wolhynien sind aber nicht in erster Linie in falschen politischen Methoden und Strategien zu suchen, sondern viel eher in fehlerhaften Prämissen und daraus folgenden unrealistischen Zielvorgaben. Die polnische Politik unterschätzte die Dynamik des ukrainischen Nationsbildungsprozesses in Wolhynien, und sie überschätzte die assimilierende Anziehungskraft der polnischen Kultur ebenso wie die Inklusionsfähigkeit der polnischen Minderheit. Die polnische Modernisierungspolitik wirkte dort, wo sie erfolgreich war, emanzipierend aber nicht ethnisch assimilierend auf die Ukrainer in Wolhynien. Doch für diese politische und nationale Emanzipation der wolhynischen Ukrainer ließ das Selbstverständnis der Zweiten Republik als polnischer Nationalstaat keinen Raum.

РЕЦЕНЗІЇ

ПРО КНИГУ В. і Е. СЕМАШКІВ

Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. Warszawa: “von borowiecky”, 2000. T. 1-2. T.1. 1000 s.; T.2. 1001-1439 s.

Велика за обсягом двотомова книжка Владислава й Еви Семашків, що вийшла друком у Варшаві 2000 р., називається “Народовбивство польського населення Волині від рук українських націоналістів у 1939–1945 рр.”. Під Волинню автори розуміють Волинське воєводство міжвоєнної доби, не поширюючи свій інтерес на герени, що належали тоді до СРСР або входили до Поліського воєводства. У передмові Р. Шавловського (чий погляди автори поділяють, вочевидь, беззастережно, бо без змін використали його текст як англomовне резюме своєї праці) недвозначно підкреслюється, що назва книжки не відповідає її змістові: насправді йдеться не про народовбивство, вчинене українськими націоналістами, а про “українські злочини”, буцімто скоєні “широкими масами тамтешніх українців” (с. 13, 1093).

Зрештою, для авторів окреслення “українські злочини” та “злочини українських націоналістів” практично рівнозначні, бо, як випливає з багатьох місць книжки, “націоналістом” для них є кожен прибічник незалежності української держави на всіх тих землях, де українці становлять більшість населення. Щоправда, у титулі книжки автори називають убивць “українськими націоналістами”, а не українцями, – напевно винесення в назву окреслення “українські злочини” (багаторазово використаного в тексті), могло б ускладнити виділення фінансової підтримки на видання книжки від Канцелярії Президента Польщі, Бюро Національної Безпеки, Міністерства культури й національної спадщини. Мабуть, відповідальні посадовці перелічених установ не прочитали уважно передмови й не помітили в ній неправдивих тверджень, образливих для українського народу та держави. Чи то з цієї, чи з інших причин, але жодна офіційна особа на них не відреагувала, і до історії ввійшов прикрий факт підтримки високими владними органами Польщі твору, що не сприяє добрим стосункам між сусідніми державами.

Дивує також, – додаймо, – факт нагородження двотомника премією авторитетного часопису “Przegląd Wschodni” в лютому 2001 р. та премією ім. Юзефа Мацкевича в жовтні 2002 р. Друга з них, присуджена вперше, встановлена антикомуністичними колами¹. Проте, рецензована книжка не є антикомуністичною навіть найменшою мірою. Хоча злочини радянської партизанки побіжно згадані, автори не вважають потрібним зайнятися документацією цих злочинів, дотепер дуже мало досліджених. Більше того, пишучи про співпрацю підрозділів АК з червоними партизанами (с. 1070 та ін.), вони не інформують про головну мету радянської партизанки і про її справжнє ставлення до польської справи. Натомість, головне вістря книжки спрямовано проти сил радикально антикомуністичних. Варто нагадати, що тексти самого Мацкевича містили глибоку критику кресової політики польської держави², тоді як В. і Е. Семашки цілком із цією політикою солідаризуються, заперечуючи твердження про її фатальний вплив на загострення міжнаціональних і міжконфесійних стосунків. Висунув книжку Семашків на здобуття премії письменник Влодзімеж Одоєвський, відомий своїм упередженим ставленням до українців; схвальну оцінку дав їй також чільний дослідник історії України професор Владислав Серчик.

Попри почуття прикrostі через визнання деякими знаними польськими інтелектуалами книжки Семашків за видатний твір та “останнє слово” в науці, хотілося б зрозуміти, чому так сталося. Почну з того, що викликає повагу обсяг виконаної праці, й наважуся ствердити, що можу зрозуміти мотиви, які спонукали авторів до її написання. Жертвами звірячих убивств стали їхні рідні й знайомі; з власного досвіду або від свідків вони знали про знищення сіл і знуцання над людьми. Їм боліло, що виконавці цих злочинів не були засуджені. Та чи знали вони, скільки злочинців було серед поляків, скільки невинних жертв було і серед українців? Можливо, щось і знали, але – і це дуже по-людському – власні страждання бачили в інакшій перспективі, ніж чужі.

Цю рецензію я хотів би написати не як українець, а як історик, що прагне бути об’єктивним. Але від того не менш болісно сприймаю закид, що “українські злочини” були тяжчі від злочинів німецьких і радянських, і що їх засудження найактуальніше, бо “українці ... не пішли шляхом німців чи навіть росіян, які офіційно визнали скоєне ними народовбивство” (с. 12, 14, 1096). По-перше, вважаю жести керівників за менш важливі, ніж

¹ Talaga A. Prawda ale selektywna. Nowe Państwo, 2002. 11. S. 42.

² Sawicka J. Wołyń poetycki w przestrzeni kresowej. Warszawa, 1999. S.177.

взаємне порозуміння суспільств. По-друге, ніякі українці ніколи не намагалися знищити польську державу й польську націю, до чого прагнула нацистська Німеччина, не окупували польських земель, як це робила Російська імперія.

А тепер про саму книжку. Її першою частиною є згадана вище передмова. Найбільша й головна частина (т. 1, с. 42-998) – це впорядковані за географічним принципом кількісні дані про жертви, переважно лише польські, у кожній місцевості з поданням тих прізвищ та імен, що згадуються у використаних спогадах, та відомостей про перебіг убивств. Окремі статті більшого або меншого обсягу (типу розлогих енциклопедичних гасел) присвячені не лише селам, а й численним на Волині хуторам, присілкам і колоніям, навіть фільваркам. Таким чином отримано цифру 1721 “адміністративних одиниць найнижчого рівня, про які зібрано відомості”. Якщо взяти за підставу підрахунків місцевостей ті, які справді мають або мали власну адміністрацію (село з його складовими частинами і присілками), кількість 1721 була б значно меншою.

Третя частина (т.2, с.1001-1104) – це написаний авторами загальний нарис подій. Четверта частина (т.2, с.1105-1254) містить спогади (зібрані авторами або написані на їхнє прохання) та різноманітні документи.

Почнімо з передмови, яку, як уже зазначалося, В. і Е. Семашки вважають узагальненням і підсумком всієї книги. Щоправда, її автор Р. Шавловський нерідко подає образливі тези про українців так відверто, що полеміка з ним є справою порівняно легкою, хоча й не вельми вдячною. Передмові притаманні суперечності в аргументації та підкреслена агресивність формулювань. Категорично стверджується, що знущання з невинних людей на Волині у 1943–44 рр. – це дії в душі Хмельниччини та гайдамацького повстання (с. 12, 1092). Зацитуймо дослівно:

“Гайдамаки”, твір українського національного пророка, що його вивчали і далі вивчають покоління українців, відверто закликає до різанини поляків і євреїв ... Ця мета гайдамацького народовбивства: вирізати поляків і євреїв та дуже збагатитися з цих убивств, – оспівана й схвалена Шевченком, була також, як легко помітити, головною метою упівців та їхніх помічників під час другої світової війни. Додаймо, що в сучасному Львові улюбленим місцем зібрань націоналістів не випадково є пам’ятник Шевченкові” (с. 24; пор. с. 1289.).

Така теза аж надто явно суперечить іншому твердженню, що його віднаходимо в тій-таки передмові:

“...у світлі сотень свідчень, використаних у праці Семашків, між польським і українським населенням Волині були добрі, часто просто дружні стосунки... Ці добрі стосунки цілковито зруйнувала лише

широкомасштабна акція передусім галицьких агітаторів ОУН–УПА, що пропагували крайній, відверто народобивчий український шовінізм” (с. 17, 1098. Див. також с.1033).

Натомість спогади очевидців показують, що добрі міжлюдські стосунки підважувала політика міжвоєнної Польщі. Вороже ставлення багатьох українців до неї, радість із приводу її поразки були значною мірою наслідком 20-річного панування тієї держави в Західній Волині й Галичині. Те саме підтверджують і вміщені в книзі Семашків спогади про набагато краще ставлення до поляків з боку тих українців, що не бували під польською владою, – людей із колишньої Радянської України (с. 1167).

Коли йдеться про ситуацію в сучасній Україні, то в передмові її характеризує цитата з книжки комуністичного автора антинаціоналістичних памфлетів Віталія Масловського про те, як “вулицями Львова та інших міст Галичини (і навіть Києва!) ... крокують молодики з факелами й хижим блиском в очах (поки що без зброї), ... горять стоси книжок на площах” (с. 29). Твердження Масловського – це добрий приклад того, як знання про спалення книжок німецькими нацистами перетворюється на певність, що так само чинять і сучасні “українські фашисти”. Можливо, навіть автор і повірив, що “бачив” такі вогнища на власні очі, як і В. Одоєвський певен, що книжку Семашків “паплюжили розклеєні на університетських і церковних мурах Львова ворожі плакати”³.

Хоча мало не до кожної тези з передмови можна мати більші чи менші застереження, не варто далі на ній зупинятися з огляду на її відверто публіцистичний і ненауковий характер. На відміну від неї, основна частина може справити враження суто джерельної. Це, повторімо, перелік польських жертв внаслідок українських збройних акцій. Як виняток, згадуються також чехи.

До загального числа “жертв українських націоналістів” дораховано й жертви німецьких розправ, в яких українська поліція відіграла допоміжну роль. Якщо в зіставленні 1990 р., укладеному Ю. Туровським та тим же В. Семашком, говорилося про пацифікацію низки сіл у гміні Голоби “німецькою жандармерією разом з українською поліцією⁴, то в книзі 2000 р. (с. 331, 332) про ті самі села сказано, що злочини здійснила “українська поліція, якій асистували німці”. Отже, виявилось, що нацистські окупанти були лише помічниками “українських націоналістів”.

³ Odojewski W. Zapomniane ludobójstwo // Rzeczpospolita. 2002. Nr. 193 (20 sierpnia). S. A10.

⁴ Turowski J., Siemaszko W. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich, dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945. Warszawa, 1990. S.27-28; Філяр В. Хронологія подій на Волині в 1939–1944 рр. // Україна–Польща: важкі питання. 5. Варшава, 1999. С.59.

Серед українських жертв наведено прізвища тих, кого у використаних авторами спогадах названо як знищених українськими націоналістами за допомогу полякам. Українці й поляки, замордовані нацистами або радянськими спецслужбами, авторів не цікавлять взагалі. Наприклад, при описі втрат населення у селі Шубкові (с. 718-719) сказано про вбивство “українськими націоналістами” шести поляків, одного українця і одного єврея, але промовчано спалення мешканців цього села, зігнаних німцями до церкви. Пишучи про с. Ремель коло Рівного (с. 675), В. і Е. Семашки не згадують про масове вбивство українського населення цього села 17 березня 1943 р., хоча в цій акції, крім німців, взяли участь польські шуцмани.

Не будемо наводити дальших прикладів, приймаючи до відома, що масові німецькі й радянські злочини не входили до тематики праці. Але засадничим моментом є те, що, присвячуючи дослідження українсько-польським стосункам і збираючи матеріали про нищення українцями польських сіл та вбивства поляків, автори оминули увагою справу **так само масових** убивств українців польською поліцією, боївками польського підпілля та польським цивільним населенням. Усі вбивства українців В. і Е. Семашки кваліфікують як відплату, стверджуючи при цьому, що то було маргінальне явище (с. 1074). На думку авторів, “не були відплатними [...] дії 27-ї Волинської дивізії АК в 1944 р., якими у зв’язку з акцією “Бужа” з метою поширення бази, терени очищувалися з боївок УПА” (с. 1072). Згадуючи польські “відплати”, автори значно занижують кількість жертв, ігнорують ту обставину, що під час таких акцій часто відбувалася різанина невинних людей. Не лише в спогадах про нищення польських сіл, а й в спогадах українців про події в їхніх селах знаходимо описи знущань польських боївок над цивільним населенням, відтинання носів та вух і навіть розпинання людей, вкидання дітей до криниць⁵. При цьому слід також пам’ятати, що в спогадах свідків нерідко трапляються легендарні нашарування, повторення усталених стереотипів, коли люди починають вірити, що на власні очі бачили неодноразово *почуте* в розповідях про “загальновідомі факти”. Наприклад, до таких інтерналізованих уявлень про факти щодо яких люди уявили, начебто їх бачили, належать, напевне,

⁵ Також колишній польський партизан В. Лютнік згадував, що поляки в ході “відплати” чинили в українських селах те саме, що українці в польських (Lotnik W. *Nine Lives*. London, 1990. P.59. Цит. за кн.: Snyder T. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999*. New Haven; London, Yale University Press, 2003. 367 p.). Проте Я. Царук зафіксував такі згадки в спогадах українців з Володимир-Волинського району. Див.: Царук Я. *Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські та польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. Львів, 2003.*

описи розрізування пилками живих людей. Це закидали і українцям, і полякам; гадаємо, що в обох випадках йдеться про прийняті за правду легенди, подібно як це було з колишніми розповідями шляхтичів про такі самі знущання польських селянських повстанців із Західної Галичини 1846 р.⁶ Одначе, попри легендарне забарвлення багатьох спогадів, залишається правдою факт значної кількості жорстоких убивств, скоєних і “звичайними людьми” з обох боків, в тому числі тими, що воювали з тоталітарними режимами, але заплямували свою честь участю в розправах над цивільним населенням або їх толеруванням.

Можемо також припустити, що однією з причин ігнорування українських страждань був стан джерельної бази. Природно, що у польському середовищі збереглася пам’ять головно (навіть майже виключно) про польські втрати. Поляки, змушені до втечі з Волині або депортовані звідти пізніше більшовицькою владою, з природною тугою плекали спогади про втрачені терени і не могли забути ні власних страждань, ні загибелі односельців і власних родин. Цілком закономірним стало прагнення увічнити пам’ять загиблих, написати про знищені села. Серед родин українських жертв було значно менше інтелігенції, ніж у родинах польських жертв, а умови для писання про волинські події в Радянському Союзі були ще менш сприятливими, ніж у Польській Народній Республіці. Значно жорстокіше в СРСР переслідувалися навіть найменші відхилення від офіційного тлумачення подій. Можна сказати, оскільки в СРСР, де репресії були особливо брутальними, значна частина людей були більш заляканими і боялися братись за перо. Щойно поширення в Польщі публікацій про трагедію польського населення, які містили, поряд із правдивими фактами, також перебільшені й неслухні оскарження, стали стимулом для збирання і в Україні свідчень очевидців трагедії.

Від 1985 р. колишній керівник районного архіву у Володимирі-Волинському Ярослав Царук провадив теренові дослідження у Володимир-Волинському районі та частині сіл Любомльського й Турійського районів. Нещодавно опубліковано вже згадувані його записи, що стосуються території сучасного Володимир-Волинського району⁷. Після публікації книжки Семашків цей наполегливий краєзнавець читав по селах відповідні фрагменти, аби справдити, наскільки вони узгоджуються з місцевими спогадами. У кількох випадках вдалося з’ясувати незнані

⁶ Mędrzecki W. Polskie relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe jako źródło do badania stosunków polsko-ukraińskich w okresie II wojny światowej // Przegląd Wschodni. 1997. T.4. Z.1. S.227-232.

⁷ Царук Я. Назв. праця.

Семашкам прізвища вбитих поляків. Не раз, втім, виявлялося, що в книзі польських авторів до вбитих зараховано тих, хто втік під час нападів або ще раніше. Є підстави вважати, що встановлена Я.Царуком кількість убитих українців може бути нижчою від справжньої, але ненабагато. Адже в селах живуть дотепер близькі родичі й сусіди більшості тих, хто загинув. Пам'ять не збереглася про людей, з якими не пов'язують якихось важливих подій, якщо їхні родичі й близькі знайомі давно виїхали із сіл. Коли ж йдеться про долю поляків, її запам'ятали переважно найближчі сусіди і ті, чий родичі залишилися жити в районах. Оскільки родини більшості загиблих в роки війни поляків тепер живуть у Польщі, саме там збереглося більше відомостей про польські втрати. При цьому, як видно із записаних Я.Царуком розповідей, ступінь вірогідності свідчень, зібраних В. і Е. Семашками та іншими авторами, неоднаковий. Порівняно надійнішими є спогади очевидців, натомість вимагають диференційованого підходу твердження, зафіксовані зі слів інших осіб, описи подій, про які "всі знали", хоч невідомо, хто їх бачив. Нерідко ті, які щиро вважають себе очевидцями, лише повторюють поширені в даному середовищі стереотипи. Звичайно, це стосується і спогадів українців. Дослідження соціологів показали, що багато сучасників тиражують на матеріалі власного життя прийняті в їхньому середовищі уявлення про свою національність чи групу як більш скривджену, ніж всі інші.

За даними В. і Е. Семашків, у селах, які нині входять до Володимир-Волинського району, було вбито лише 80 українців, за матеріалами опитувань Я.Царука, "з рук польських воєнізованих формувань" загинуло 1454 українці, причому усталено прізвища 1244 з них, відзначено, що знищено в селах району п'ять церков і чотири костьоли. На терені Володимирщини першими були напади польсько-німецької поліції на українські села, а напади на польські села українське населення вважало відплатними. Цілком зрозуміло, що респонденти В. і Е. Семашків майже не подавали відомостей про вбитих українців; ймовірно, найчастіше перед ними ставилося питання саме про жертви з числа поляків, а не про всі жертви. Якщо йдеться про поляків, то за даними Семашків, в селах, включених нині до Володимир-Волинського району, "з рук українських націоналістів" загинуло їх 1915, за даними Царука – 430 поляків стали жертвами нападів українців (повстанців й місцевих селян). Виводити з цих цифр співвідношення кількості вбитих українців і поляків було б некоректно, бо, як вже вказувалося, повну інформацію про кількість польських жертв неможливо встановити шляхом опитувань в Україні.

Якщо ж йдеться про кількість вбитих українців, то розбіжність даних Я. Царука і В. і Е. Семашків по району в цілому є підсумком розбіжностей

джерел про окремі села. Наведемо лише деякі приклади. Описуючи події в селі Біскупичах Верхніх (Нехворощі), Я.Царук зафіксував вбивство 11 названих поіменно українців (в т.ч. трирічної дитини і бабусі 95 років) 20 травня 1943 р. У книзі Семашків згадано вбивство 11 липня 90 поляків, з яких 20 в селі і 70 в сусідньому маєтку, але не говориться про події 20 травня. У Я. Царука перелічено 9 українців, убитих того ж 20 травня у с. Хмелеві, в числі яких була півторарічна дитина. У книзі Семашків говориться про вбивство на початку серпня понад 11 поляків, але нема згадки про українські жертви. Про Дубники і навколишні польські колонії В. і Е. Семашки пишуть, що там загинули одна полька, яку вбив український поліцист, і один українець-поліцист, покараний за вбивство матері. За даними Я.Царука, на Стрітення, 14 лютого 1944 р. польські боївки влаштували погром, під час якого загинуло 66 осіб, в т.ч. й немовлята, однак про вбивство в Дубниках українців В. і Е. Семашки взагалі не повідомляють. У книзі Семашків йдеться про вбивство в Стрілецькому у грудні 1943 р. 47 поляків упівцями. За спогадами самого Я. Царука і опитаних ним численних свідків, 2 грудня 1943 р. загинуло 47, але не поляків, а українців. В. і Е. Семашки пишуть про вбивство в с.Тростянці понад 5 (5+?) поляків, але не згадують про 25 українців, які загинули в цьому селі. Не згадано також, що польські військові 20 вересня 1939 р. вбили в Устилузі 17 мешканців цього містечка – 10 поляків, 4 українців, 3 євреїв, що там само розстріляно сімох мешканців села П'ятиднів, в тому числі одного поляка. Щодо села Охнівки у двотомнику В. і Е. Семашків зафіксовано вбивство трьох євреїв і 12 поляків (одинадцятьох 23 липня 1943 р., одного в 1943 р. без уточнення дати, одного 13 лютого 1944 р.). Натомість у праці Я. Царука йдеться про вбивство в цьому селі чотирьох поляків і 161 українця, з яких 101 названо поіменно.

До книжки Я. Царука не ввійшли зібрані ним дані про українські та польські жертви у селах, що не входять до Володимир-Волинського району. Тут теж багато розбіжностей з інформаціями В. і Е. Семашків. Так, вони пишуть про загибель у с. Вовчку (Вовчак, Вовчок, нині Турійського району) понад 40 поляків, згідно з записами Я.Царука, на весну 1943 р. тут проживало 35 родин у 32 хатах, з них дві польські, а вбито було 10 поляків. У с. Сундовій на терені Іваничівського району (тепер село не існує), за опитуванням проведеним Я.Царуком, 5 червня 1943 р. польська поліція на чолі з німцями вбила 21 селян, в т.ч. двох дітей і 90-річного чоловіка; більшість були спалені в їхніх хатах. Вбивства поляків цього села 11 липня мешканці сусідніх сіл вважають відплатою за попередній напад. У книзі Семашків йдеться про масове вбивство поляків Сундової в липні, але не згадано про те, що сталося 5 червня. Я.Царук зібрав також надійну інформацію про вбивство і катування червоними партизанами мешканців

сіл Радехів, Мокрець, Зашковичі, Волиця, Колуна, Орищі, Завидів, Риківичі⁸. У двотомнику В. і Е. Семашків про вбивства, здійснені в цих селах радянською партизанкою, нема ні слова.

Коли до В. і Е. Семашків дійшла інформація про збір спогадів Царуком, вони поспішили піддати сумніву працю, якої навіть іще не бачили. На їх думку, “в ситуації, коли майже кожна українська родина мала когось задіяного у вбивствах поляків, тепер чиниться розпачлива спроба змалювання цілком фальшивого образу уявних власних жертв від рук поляків” (с. 1061). Але твердження Царука легко перевірити, адже значна частина опитаних ним осіб живе і з ними неважко сконтактуватися. Навіть, беручи до уваги можливість перебільшень та помилок, можна не сумніватися: кількість українських жертв була дуже велика, а жорстокість щодо українського населення була поширеним на Волині явищем. Не у всіх частинах Волині співвідношення кількості вбитих українців і поляків було однакове. Я. Царук в одному з інтерв’ю про свої ще незакінчені дослідження стверджував, що в Любомльському і Турійському районі втратило життя більше поляків, ніж українців. Натомість дослідження історика з Луцька Івана Пуська, проведене в колишньому Луцькому повіті, дають співвідношення подібне до ствердженого, – в околицях Луцька українців загинуло значно більше, як поляків, а багато з тих, кого Семашки вважали жертвами українських націоналістів, були вбиті кримінальними злочинцями⁹.

В цілому, щодо зібраних В. і Е. Семашками переліків жертв можна зробити висновок: попри величезний обсяг здійсненої ними праці, вона аж ніяк не є остаточною. Потрібні дальші дослідження і дальше збирання матеріалів про всі жертви терору, також нацистського і більшовицького.

За виклад висновків з описів терористичних акцій у селах у книзі В. і Е. Семашків править “Загальний нарис подій на Волині 1939–1945 рр.; злочини в цифрах – підсумки й підрахунки”. Розділ відкривають таблиці зі статистикою жертв серед поляків за роками. На 1939 р. припадає “понад 113” нападів на поляків і “понад 1036–1136” поляків, убитих “ОУН–УПА й українськими поліцистами”. Хіба що через недогляд можна було приписати “ОУН–УПА та українським поліцистам” убивства, скоєні в той час, коли взагалі не існувало УПА, а на Волині діяла не українська поліція, а міліція, зорганізована з місцевих комуністів.

Загалом, із багатьох місць книжки випливає, що для авторів кожен поляк, який був вбитий у 1939–1945 рр. на Волині – це “жертва українських

⁸ Оригінали записів Я. Царука зберігаються в державному архіві Волинської області.

⁹ Див. тексти фонозаписів та записи на папері, здійснених І.А. Пуськом, у цій книзі в розділі “Спогади”.

націоналістів”. Тож, підсумовуючи використані ними матеріали, В. і Е. Семашки отримали цифру 36,5–36,7 тисяч поляків, убитих у 1939–1945 рр. “ОУН–УПА та українськими поліцистами”, з цієї кількості загиблих 19,4 тис. відомі авторам за прізвищами (с. 1038). Цю цифру автори вважають “підтвердженою”, а повну кількість жертв оцінюють у 50–60 тисяч. Попри певну перебільшеність цієї цифри слід зазначити, що висновки Семашків, все ж, значно ближчі до правди, ніж фантастичні обрахунки “жертв геноциду”, спопуляризовані в текстах А. Кормана, Е. Пруса, Т. Пйотровського, публікаціях Товариства шанувальників Львова та Львівської землі. Однак про причини трагедії автори пишуть так, ніби не існувало поважних наукових досліджень про міжвоєнну політику польської держави і прозелітизм польського католицизму, суспільну нерівність на волинському селі та її використання комуністичними пропагандистами. Специфічного присмаку книжці додає використання Семашками щодо теперішньої незалежної України неперекладеного українського слова “самостійна” (с. 1063), що нагадує стилістику давньої та сьогочасної антиукраїнської російської публіцистики.

Стверджуючи, начебто вбивства 1943–1944 рр. були реалізацією ідеологічно мотивованого плану українських націоналістів, їхнє давнє гасло про усунення займанців тлумачиться як намір очищення України від всього неукраїнського населення (с. 1082–1090). Насправді, “займанці” – це те саме, що польською мовою “*zaborcy*”, а “займанщина” – український переклад польського слова “*zabór*”. Цими визначеннями поляки називали землі Речі Посполитої, захоплені й поділені Росією, Прусією й Австрією, а також адміністрацію цих держав. Отже, гасло боротьби з займанцями, було закликом до боротьби з державами, які оволоділи українськими землями.

З авторською концепцією виставляння українців у ролі найгіршого ворога поляків узгоджується датування початку “народовбивства” від рук українців вереснем 1939 р. Не завадило б поцікавитися, скільки того року було виступів з національним чи соціальним підґрунтям, скільки більшовицьких провокацій, а скільки кримінальних злочинів. Наприклад, Семашки на підставі матеріалів з архіву колишніх вояків 27-ї дивізії піхоти АК пишуть, що 15 вересня 1939 р. у с. Клюськ Турійської гміни Ковельського повіту українські селяни тортурували, а потім убили 9 поляків (с. 382). Натомість, комісар НКВС України І. Серов повідомляв Л. Берію, що їх убили (нібито як провокаторів) на підставі рішення групи місцевих комуністів, причому розстріл був санкціонований комісаром частини Червоної армії¹⁰.

¹⁰ Ільющин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. Київ, 2003. С. 46–47. Див. також: Ільющин І. Роздуми українського історика на сторінках книги польських авторів // День. 2003. 3 березня.

Описуючи советські репресії 1939–1941 рр., автори не минають нагоди, щоб змалювати українців помічниками НКВС. Свого часу Едвард Прус повторював, що українські націоналісти, – а ними для нього були всі прихильники незалежності своєї країни (“самостійники”) – це фашисти, якщо ж так, то вони є расистами. Це мають довести слова, наведені в книжці Семашків українською мовою, щоб створити враження, що це цитата з документів. Отже двічі повторено, що 11–12 липня – то дні “очищувальної акції від расових ворогів” (слова, надруковані курсивом, наводяться в тексті Семашків українською мовою) (с. 1048, 1052). Але це аж ніяк не цитати, джерела такого вислову не вказані, і м’яко кажучи, дуже сумнівно чи таке джерело існує. Суть справи в тому, що ОУН і УПА називали СРСР, Німеччину й Польську державу не “расовими ворогами”, а імперіалістами, колонізаторами і т. п. Однак автентичні документи з такими визначеннями В. і Е. Семашки не наводять.

Автори пишуть, що волинські українці з ентузіазмом вітали німців, хоч добре відомо, що й багато поляків, навіть деякі євреї, спершу раділи з втечі більшовиків. Наголошується початкова колаборація українських діячів з новими окупантами. Проте, не відзначено факт колаборації з німцями також частини поляків, для яких співпраця з окупантами була зрадою Батьківщини, – на відміну від українців, для яких поява влади СРСР, а потім Німеччини були змінами одних окупантів іншими, а не ліквідацією їхньої національної держави. Випадки співпраці польських партизанів з польсько-німецькою поліцією автори оцінюють як зумовлені тактичними міркуваннями (с. 1071), але водночас не добачають можливості аналогічної мотивації в партизанів українських. Убивства українських діячів на Холмщині польськими боївками українці вважали реакцією керівництва польської “підпільної держави” на успіхи “реукраїнізації” цього регіону, натомість польське підпілля пояснювало це колаборацією українських діячів з окупантом. Навпаки, на Волині українське населення назагал ставилося до багатьох поляків як до прислужників окупаційного режиму. “Підсумування” завершується текстом про “німецько-українські злочини”, в якому оминаються злочини німців, скоєні спільно з колаборантами інших національностей, крім українців.

Другу частину книжки становлять додатки: спогади, документи, фотографії, бібліографія. Розділ “Документи” складається з двох підрозділів: “Реляції свідків злочинів” (Т. 2, с. 1104–1246) та інші документи (пресові, офіційні, військові, церковні, українські націоналістичні” (Т. 2, с. 1246–5293). Як бачимо, не застосовано прийнятої істориками класифікації джерел: спогади названо документами. Це слушно, якщо вжити слово

в найширшому значенні (як у інформатиці), але не узгоджується з прийнятим серед істориків найменуванням документами архівних джерел, офіційних актів і т. п.

Природно, що добір спогадів мав слугувати документуванню й конкретизації тверджень головної частини. Вміщені в книжці мемуарні реляції, як видно з їх стилістики, є автентичними. Звичайно, треба рахуватися з можливістю еволюції уявлень людей про минулі часи; не завжди свідки вказують, що бачили на власні очі і що передають зі слів інших людей. Але назагал спогади адекватно передають атмосферу жахів, пережитих людьми. Водночас документальна вартість спогадів неоднакова. Не раз версії, модифіковані пізнішими міркуваннями, мемуаристи подають як запис своїх колишніх відчуттів. Як завжди в текстах такого типу, вони є джерелом не тільки про описувані події, але й про ментальність авторів, їхнє ставлення до панівних у суспільстві поглядів. Для всіх типова категоризація людей за національностями: “дуже вороже налаштовані до поляків українці, як націоналісти так і комуністи” (с. 1148), “ставлення німців до поляків було назагал добре” (с. 1151) і т. п. Визначення “поляки” (всі взагалі), “українці” (взагалі), “німці як такі” зрозумілі в розповідях про час, коли міжетнічний конфлікт видавався загальним правилом, а співчуття для “інших” трактувалося як виняток, як індивідуальна постава людей, не типових для “ворожого” народу. Розуміється, це стосується і українських мемуаристів. З багатьох спогадів українців Волині про роки окупації на Волині та Холмщині видно, що в селах часто не розрізняли польських (польсько-німецьких) поліцистів, польських партизан (головно з АК) і поляків з баз самооборони – це все були озброєні поляки, “банди”. Також з деяких реляцій, зібраних В. і Е. Семашками, довідуємося не тільки про співпрацю польської допоміжної поліції з групами самооборони та партизанами, але й про ототожнення одних з іншими. Так, зустрічаються такі визначення, як “члени з групи самооборони, або так звані польські поліцаї”; є також згадка про транспортування польських цивільних осіб “якоюсь групою самооборони, правдоподібно групою шуцманшафт з Іванич” (с. 94; пор. с. 833).

Одні з авторів спогадів писали, головним чином, про переживання власні й власної родини, інші додають узагальнення, що відображають їхні погляди. Колишній мешканець колонії Августів Горохівського повіту написав в 1985 р.: “Я, хто пережив те пекло і бачив на власні очі, буду кричати – може хтось почує, опублікує, розповість, – що кожний клаптик землі, яку тепер називають Україною, позначений польською кров’ю і що на кожному її клаптику лежать польські кості” (с. 1235). Як бачимо, живучи на українській землі, цей автор не визнавав, що це Україна. Власне, такі

настрої виключали можливість порозумітися з автохтонами, які ставилися до цього зовсім інакше. Деякі автори спогадів підкреслюють, що не відчують ненависті до “людей з тих сторін”, дехто вибачає по-християнськи, інші описують добрі вчинки колишніх сусідів і знайомих. З іншого боку, справляє моторошне враження крик з глибини душі старшої жінки, яка дитиною бачила вбивство її матері. В пізнішому житті в Польщі вона, як пише, не зазнала добра, нею погорджували, її відпихали, пригнужували, вона нікому не була потрібна. Відвідавши те місце, де колись було її рідне село, написала спогад про своє життя який закінчується словами: “Україно, звинувачую тебе в народовбивстві, ти ніколи не будеш щасливою нацією, віками житимеш з цією ганьбою” (с. 1125). Не кидаймо камінь за ці слова, радше поспівчуваймо й намагаймося зрозуміти чужий біль. Хоча засада колективної відповідальності хибна, українців не може не боліти, що внаслідок трагічних непорозумінь і дій злочинців поширилося в певних колах упереджене ставлення до їхньої нації.

Найхарактерніша риса опублікованих в книжці В. і Е. Семашків спогадів – обминання українських страждань. Зацікавлення катастрофою до євреїв теж не співмірне з обсягом цього злочину проти людства. Взагалі, в польській мемуаристиці про роки війни до винятків належать тексти, в яких описано не тільки злочини українців, але і подібні вчинки самих поляків. Серед таких винятків – опублікований Г. Мотикою спогад польського поліціанта з Волині¹¹; своєю відвертістю він нагадує досить відомі у світі спогади єврейського поліціанта з Отвоцька Цалеля Переходніка. Те саме можна сказати і про однобічність спогадів українців. В розмовах про минуле старші люди засуджують кривду, якої зазнали поляки, але в споминах, написаних з власної ініціативи, терпіння власного народу найчастіше перекривають і навіть закривають всі інші. Позитивними винятками є спогади Василя Яшана¹², Данила Шумука¹³, частково волинського священика Максима Федорчука¹⁴ і деякі інші.

Розділ “Інші документи” (с. 1246-1294) включає 22 позиції за номерами 58–79. Перша з них – це передрук з газети “*Życie Wołynia*” від 1 березня 1925 р. повідомлення про виступ два роки перед тим, в серпні

¹¹ Motyka G. Polski policjant na Wołyniu // Karta. 1998. Nr 24.

¹² Яшан В. Під брунатним чоботом. Торонто, 1989.

¹³ Шумук Д. Пережите й передумане. Київ, 1998.

¹⁴ Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1935–1944 років. Луцьк, 1995. На обкладинці вказано прізвище упорядника, який додав до тексту ряд документів. Книжка, яка містить спогади і документи, чомусь названа видавцями “художньо-документальною повістю”.

1923 р., на звітному мітингу в Почаєві трьох українських депутатів сейму – Васинчука (Васильчука), М. Чучмая, С. Козицького. Якщо вірити журналістам (а знаємо, що не завжди їхні тексти є найнадійнішим джерелом), М. Чучмай, начебто, казав: “Надійде час, коли виріжемо всіх поляків, всі маєтки підпалимо, а решта сама втече”. Інші два, нібито, закликали “виганяти поляків і владу, і осадників, як більшовики вигнали свою буржуазію”, “землі поділити поміж собою” (с. 1246-1247). Починаючи документальну частину від такого тексту, автори натякали на існування здавна планів геноциду. Але документ не підтверджує сформульованої в передмові тези про згубну роль “галицьких націоналістичних агітаторів” (с. 1098): депутати, про яких йдеться мова, – це православні діячі з Холмщини і Волині, пов’язані на той час не з націоналістичним, а з прокомуністичним рухом. Продовженням першого документа є наступний (№ 59, с. 1247) – газетна стаття із схваленням судового вироку, який скасував рішення сейму про звільнення депутатів від відповідальності. Досить характерно, що В. і Е. Семашки пишуться не тим, що в той час збереглися елементи демократії в Польській державі, а навпаки, солідаризуються з тими, які хотіли б зменшити правові гарантії для громадян.

Роки 1926–1942 в розділі документів оминаються, хоча тоді, зокрема в 1942 р., було багато подій, що вели до трагедії двох наступних років: невдалі спроби переговорів, різні плани польських політичних сил у справі “розв’язання українського питання”. Документ № 60 – це звіт округи АК “Волинь” за час до 20 квітня 1943 р., де йдеться, зокрема, про палення німцями українських сіл, нераз з мешканцями, і проведення українцями одночасно антинімецьких і антипольських акцій (с. 1248-1249). Більшість інших опублікованих текстів походить з документації округи АК і окружної делегатури уряду. Інструкція інспектора підокругу Луцьк делегатури містить застереження: “В жодному випадку не вільно здійснювати напади на українські села і мордувати та грабувати безборонне населення” (с. 1279). Не мало б, напевно, сенсу видавати таке розпорядження і інші подібні, якщо б явища, про які мова, були б чимсь винятковим.

Як останній “документ” (79. с. 1293) наведено в українському оригіналі й польському перекладі “Приклади пісень і віршів УПА” зі збірок, виданих в 1992 р. у Луцьку. Сумніваємося, чи ці пісні будь-коли співалися, принаймні частина вибраних для публікації текстів виглядає на творчість когось дуже нерозумного або навіть провокатора. Слова першої з цих пісень: “Заженем всіх ляхів в Варшаву”, перекладаються, як: “Викосимо всіх ляхів аж по Варшаву”. Не зрозумівши слова “заженемо”, автори подали такий коментар: “Дослівний переклад означав би – “вижнемо” (від слова “жати”), тобто зітнемо, як збіжжя або траву, всіх ляхів аж до

Варшави”. Остання строфа з “прикладів пісень і віршів”, яку перекладено правильно, в оригіналі звучить: “Окупантам більше тут не бути, не палити наших хат”. Ця цитата є останнім реченням цілої книжки, за нею йдуть фотографії, список таблиць, бібліографія і покажчики. Якщо в примітках до попередніх документів автори не раз спростовують неслухні, на їхню думку твердження, то в цьому випадку ніяк не коментуються використання антипольською пропагандою закиду, що “окупанти” палили українські хати.

Рецензія наближається до кінця. Перед завершальними її рядками назвемо ще трьох осіб, що стали жертвами трагічного міжнаціонального конфлікту. У списку українців, “убитих, закатованих” в 1942–1945 рр., укладеному членами київського товариства “Холмщина та Підляшшя”, фігурують Антон Сім’яшко (вбитий “поляками з АК” 26 травня 1943 р. у с. Туганях), дружина його брата Катерина Сім’яшко і її дочка Людмила (вбиті у вересні 1943 р. у Скригичині)*. Сім’яшки, Семашки, Семашки – це версії того самого прізвища, поширеного в Україні і Білорусії. Лінгвісти твердять, що походять ці прізвища від імені Семен (Сімеон, у білорусів Семйон), як Костюшко від імені Кость. Хоч дехто це й заперечує, конфлікт на тих теренах був справді братовбивчим...

Попри запевнення частини рецензентів, що “вирішення проблеми”, винесеної в назву праці, є заслугою В. і Е. Семашків, слід зазначити, що подібні тези функціонували в польській суспільній свідомості віддавна, задовго до появи їхньої книжки. Зважаючи на програмові засновки авторів, немає сенсу закидати їм неухвагу до документів, що містять інакше, ніж у них, оцінку взаємин поляків з іншими націями. Проте розглядати опубліковані Семашками джерела слід не окремо, а разом з проігнорованими ними. Висловлюючи власну незгоду з провокаційними тезами В. і Е. Семашків та привертаючи увагу до неврахованих ними обставин, аж ніяк не маю на меті заперечити злочинність скоєного. Злочини та злочинці заслуговують тільки на осуд, але водночас – хоча це тяжко зрозуміти – слід ствердити: злочини частини тих, хто воював чи то за незалежність України, чи то за відродження польської держави, не применшують заслуг організацій і груп, що боролися проти нацизму й більшовизму. Скажу навіть більше: шануючи своїх національних героїв, українці не можуть заплющувати очі й на геройство тих, хто воював за Польщу, зокрема й на тих теренах, де ідея відбудови польської держави

* Інформація від внучки А. Сім’яшка Ніни Мішанчук (Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України) .

була, з українського погляду, неслухна, а з точки зору польських можливостей – нереалістична.

Під час дискусії напередодні шістдесятої річниці волинської трагедії частина українських авторів намагалася зрозуміти позицію поляків. Можна із задоволенням ствердити: в Польщі є автори, які пишуть із симпатією та розумінням про державницькі змагання українців. Інакший погляд авторів рецензованої праці можна витлумачити їхнім життєвим досвідом та впливами середовища, що сформували в них таке бачення. Однак, залишається надія, що з обох боків щоразу більшатиме праць, де поряд із власною рацією буде і прагнення зрозуміти іншого.

Ярослав Ісаєвич

МОНОГРАФІЯ Т. СНАЙДЕРА: ПРО ДАВНЮ РІЧ ПОСПОЛИТУ І ПРО ЕТНІЧНІ ЧИСТКИ 1943–1947 рр.

Timothy Snyder, The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. New Haven; London, Yale University Press, 2003, 367 p.

Монографія американського історика Тімоті Снайдера “Реконструкція націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999” – це спроба по-новому глянути на причини й обставини формування сучасних націй Східної Європи. Як сказано у вступній статті, автор поставив собі питання: “Коли виникають нації, що призводить до етнічних чисток, як національні держави можуть забезпечити мир?”, і свій аналіз автор починає з 1569 р. та Люблінської унії, внаслідок якої постала польсько-литовська Річ Посполита і завершує кінцем 1990-их, процесами інтеграції держав регіону до європейських політичних, економічних й військових структур.

Виходячи з власного розуміння нації, дослідник дотримується думки, що 1569 р. постає ранньомодерна польська політична нація, що охоплює шляхту різних віровизнань; на його думку “нація” переживає поділи Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. й починає розпадатися лише наприкінці XIX століття. За автором, “кожен модерний націоналізм ігноруватиме відчутну ранньомодерну традицію коштом уявленої середньовічної тяглості”. Дотримуючись принципу уникання дискусій з “ex definitione хибними” національними метаісторичними мітами, автор звільняє себе від необхідності доведення браку такої тяглості між середньовіччям та пізнішими епохами. Тож поза його увагою залишаються питання про неможливість спорудження жодної складної структури без відповідних

будівельних блоків або популярна в сучасній науці теза: “те, куди ми прийдемо, залежить від того, звідки ми вийшли”.

“Модерному націоналізмові” й “модерним націям” автор протиставляє багатокультурну польсько-литовську Річ Посполиту з її толерантністю (принаймні, в колі шляхти), співіснуванням державних і розмовних мов, літератур і конфесій. При цьому, усі національні концепції історії Речі Посполитої видаються авторові однаково хибними: “Литовський націоналізм ґрунтувався на погляді про руйнівний вплив Речі Посполитої на литовську культуру, а український націоналізм ідеалізував повстання проти неї. Самі поляки прагнули трактувати ранньомодерну Річ Посполиту у модерних націоналістичних термінах й розглядати її східні терени як складову їхньої власної історії” (с. 223). Погоджуючись з закликом до вивчення ранньомодерної історії, по можливості уникаючи політичної актуалізації, не можна однозначно прийняти, що саме перелічені вище погляди однозначно хибні. Багата литовська фольклорна культура і справді чимало втратила від поширення високої культури Речі Посполитої; козацькі повстання заслуговують на плюралістичнішу інтерпретацію, ніж спрощений розгляд у контексті “за”–“проти” центральної влади. Автор називає ранньомодерну “шляхетську націю” Речі Посполитої “польською”, а українців, литовців, білорусів і євреїв – етнічними групами. Це важливо для подальшого твердження автора, що, лише організований терор Другої світової війни “остаточно зламав історичну спільноту, в якій ранньомодерні ідеї націй могли співіснувати” (с.2), а геноцид і депортації торували шлях перемозі “модерного націоналізму”. Наголошуючи на впливі війни, автор уникає глибшого розгляду поширеної і не позбавленої поважної аргументації тези, що війна загострила національні суперечності, але аж ніяк не витворила їх. Прихованою полемікою з цією тезою є спосіб інтерпретації Снайдером етнічних чисток, стосовно яких він формулює такі питання: Чи їх спричинив націоналізм, чи вони націоналізували населення, схилиючись до другої відповіді. Далі автор розглядає наслідки подій війни, політику комуністичної і посткомуністичної Польщі, наголошуючи на перспективності й успішності стратегії східної політики останньої.

У своєму аналізі вчений зосереджується на двох регіонах – місті Вільнюсі й Галичині та Волині. Маніфестацією дослідницької коректності й поваги до мультикультуралізму є поліфонія географічних назв тих самих об’єктів, що використовуються в його праці – Вільнюс, Вільно, Вільня тощо. Свідомо відмовляючись від полеміки з національними нарративами й проголошуючи прагнення унезалежитися від них, Снайдер навіть українське населення міжвоєнної Польщі називає “представниками

5-мільйонної української меншини”, які “послугувалися тим, що нині ми називаємо діалектами української мови” (с. 144).

Книжка Снайдера, завдяки амбітності поставлених завдань, оригінальній постановці проблем, історіографічній ерудиції й іронічному стилю розповіді, заслуговує уважного розгляду, тим більше, що вона являє собою перший в англійській літературі цілісний опис українсько-польського політичного конфлікту 1943–1947 років.

Огляд української історії Снайдер починає з викладу відомої тези про те, що Україна передала середньовічній Литві християнство й писемність, а від ранньомодерної Польщі отримала реформоване християнство і друковану книгу (с. 106). Люблінська унія відокремила східних слов'ян України від північних сусідів з Великого князівства, а Берестейська унія дала нагоду розуміти цей територіальний поділ у політичних категоріях (с. 110). У подіях Хмельниччини автор наголошує на бракові корпоративної еліти в ранньомодерній Україні; невдача Гадяцької унії 1659 р., на його погляд, знаменувала кінець “золотого віку” Речі Посполитої, єдиного в тогочасній Європі прикладу поєднання “релігійної толерантності, інституційних реформ і територіального розширення”. Водночас Т. Снайдер визнає, що загрозою стабільності держави були брак централізованої влади, маргіналізація міст й відсталість села. Втім, він вважає, що занепад Речі Посполитої не був би неминучим у разі позитивного вирішення проблеми України (с. 116).

Підкреслювані впродовж цілої оповіді позитивні аспекти польсько-литовської Речі Посполитої автор пов'язує з досягненнями “польської ранньої модернізації”. У книзі не звернено уваги, що кероване “нацією шляхти” суспільство було конгломератом окремих міні-спільнот. Кожне місто можна вважати республікою городян, деякі з міст включали “національні” самоврядні спільноти. Християнські церкви також були автономними структурами, євреї мали розвинену систему самоврядування. Запорозьке козацтво творило квазі-республіку на південно-східних кордонах Речі Посполитої. Зрештою, існували численні форми сільської адміністрації, що ґрунтувалися на німецькому, руському, польському і волоському праві. Мабуть, варто шукати зародкові прояви громадянського суспільства в інституціях, створених розмаїтими суспільними групами Речі Посполитої, а не лише у політичному житті еліти. Надто поблажливим вважаємо і ставлення автора до темних сторін суспільного й політичного ладу Речі Посполитої. Свого часу ці темні сторони були предметом численних досліджень, зокрема, польських істориків XIX і XX століть. Картаючи “націоналістичних” істориків за критичне ставлення до інституцій Речі Посполитої, автор не згадує критики тих самих інституцій

політичними мислителями польського Відродження чи європейського Просвітництва.

Певні застереження можна мати і до вживаної автором термінології. Зокрема, він обрав зовсім неадекватний термін для мови, яку називає “канцелярською слов’янською”. Йдеться про спільну писемну мову білорусів і українців, що її сприйняла канцелярія Великого князівства Литовського. Для сучасної славістики стандартним є термін “руська (Ruthenian) мова”. Існують також підстави називати її “білорусько-українською”, навіть старіший термін “західноруська” є коректніший, ніж “канцелярська слов’янська”. Цілком хибною є теза, що “локальні видозміни церковнослов’янської, запроваджені православним духовенством з південніших земель, створили основу канцелярської слов’янської, придворної мови Великого князівства” (с. 18). Церковнослов’янська – мова літургії усіх православних слов’ян, є зовсім іншою мовою, яка свого часу була створена на підставі староболгарського (старомакедонського) діалекту. Так звана давньоруська мова, за слушною думкою Бориса Успенського, була просто версією церковнослов’янської, а не окремою мовою.¹

Включення Східної України до Московської держави Снайдер розглядає крізь призму “вікна в Європу”, яким стає Україна, штовхаючи Росію до розширення контактів із Заходом. Далі автор розповідає історію українського руху, акцентуючи на ролі в ньому Михайла Грушевського і Андрея Шептицького, згадуючи поразку української революції 1917–1921 рр., наголошує на несприятливій геополітичній ситуації.

Становище українців у міжвоєнній Польщі автор змальовує досить ґрунтовно, хоча трохи сухо, не наводячи цитат з численних спогадів. Не тогочасну політичну ситуацію, а інтегральний націоналізм ОУН він вважає головним джерелом поширення антагонізму, що “відокремив українців від поляків” (с. 143) й спровокував останніх до радикальних дій.

Порівнюючи політику польського уряду в Галичині й на Волині, Снайдер пропонує сміливу (але від того не менш сумнівну) тезу, буцімто побоювання щодо створення Юзефським “українського П’ємонту” на Волині могли бути частиною сталінського рішення про влаштування штучного голоду 1932–33 рр. на Радянській Україні (с. 149). Головною помилкою міжвоєнної Польщі автор вважає відторгнення українців від легальної політики, хоча “значно більше українців симпатизувало соціалізму, аграризму чи націонал-комунізму, ніж інтегральному націо-

¹ Див.: Успенский Б. Языковая ситуация в Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка. Москва, 1983.

налізмові ОУН” (с. 152). При цьому, Снайдер наголошує на принципово важливій для його концепції відсутності масової національної свідомості, часте переважання локальних пов’язань та ідентичностей над загальнонаціональними (с. 153).

Друга світова війна, на думку історика, довершує національне розмежування шляхом творення гомогенних національних просторів. Снайдер докладно і зважено відтворює перебіг трагічних подій, на окреслення яких вживає вислів “українсько-польська громадянська війна”. Автор наголошує на впливі Голокосту – тотального винищення євреїв Волині і Галичини на формування постави людей через особистий досвід співучасті в злочині, усвідомлення самої можливості фізичного винищення небажаної групи. Як твердить учений: “Українці навчилися техніки масових убивств від німців” (с. 162), насамперед, у шерегах української поліції, що виконувала допоміжну функцію у винищенні євреїв.

Снайдер наголошує на деморалізації українських і польських еліт як істотному чинникові конфлікту, коли носіями авторитету стали військові угруповання. Пишучи про ту групу українських партизанів, яка намагалась “очистити” Волинь від поляків, він зазначає, що досвід цієї групи молодих людей сформувався в часи геноциду, коли війна заохочувала певну тактику й певні способи поведінки (с. 165).

Твердження про визначальний вплив Першої світової війни на “націоналізацію” втягнених до неї держав та суспільств вже стало хрестоматійним, Снайдер твердить про аналогічний вплив Другої світової й перших повоєнних років.

Як зазначає історик, після 1944 року радянська політика виходила з переконання, що “політична лояльність індивідів закорінена в їхній національності” (с. 186), тож повоєнні депортації мали на меті національну гомогенізацію й консолідацію. Саме примусові переселення населення спричинили остаточну перемогу у повоєнній Польщі програми модерного націоналізму (с. 207). Ідеологія депортацій виходить з тези про переваги нації над локальністю, а за критерій обирає нацистські чи радянські посвідчення особи з графою національність. Тобто, історик схиляється до думки, що ця національність була приписана (чи, за традицією Гобсбаума-Геллнера, “винайдена”), а зовсім не належала до об’єктивних реалій.

Автор недвозначно засуджує повоєнну політику Польщі, зокрема, акцію “Вісла”, відкидаючи її спрощені пояснення чи то як виконання наказу з Москви, чи то як реакцію на загрозу з боку УПА. “Наймасовіший терористичний захід польського комуністичного режиму за весь час його існування” (с. 200), Снайдер пов’язує зі стратегією етнічної гомогенізації населення у межах повоєнних державних кордонів, підкреслюючи, що

Польська Народна Республіка взяла за основу своїх акцій нацистські посвідчення особи і запозичила від нацистів концепцію концентраційного табору (с. 212).

Прискіпливе прочитання восьмого і дев'ятого розділів праці Снайдера засвідчує, що автор в описі волинських подій 1943–44 років зосереджується на українських чистках і польських жертвах, а в зображенні подій на Закерзонні 1946–48 років – на політиці “національної гомогенізації” польської держави і українських жертвах. У такий спосіб, стрункність авторської схеми досягається коштом складності історичних реалій, адже протягом всього названого часу терор був обопільним, хоча вибіркове винищення активістів започаткували 1942 р. поляки на Холмщині, а масовий терор – українці на Волині.² Можливо, вказане спрощення впливало з прагнення автора зробити текст зрозумілішим для читача (не забуваймо про піонерський характер праці, що рецензується), хоча ціною такого спрощення, зокрема, є наголос у причинах етнічних чисток на націоналістичній ідеології (спочатку – інтегральному націоналізмі ОУН, потім – модифікованому націоналізмі польської ендеції) й маргіналізація суспільного ґрунту поширення цих радикальних течій. На нашу думку, врахування цього аспекту не зменшило б моральної вагомості засудження автором тоталітаризму, але додало б його дослідженню аналітичності.

Надзвичайно важливим є наступний розділ “Комунізм і очищення пам’яті”, де автор описує цілеспрямовані зусилля ПНР для створення відповідного образу української проблеми й порівнює їх до індивідуальної пам’яті тих, хто пережив трагедію. Спираючись на численні спогади поляків, що ідеалізували міжвоєнне національне співжиття, автор твердить, що “молодь й дорослі, які вбивали одне одного у 1940-ві були колись дітьми, що гралися разом у 1930-ті” (с. 205). Непереконливість подібного прямолінійного використання мемуарної літератури до історії польсько-українських конфліктів вже відзначалась у науковій літературі³.

² Поп.: Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodów: Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953. Warszawa; Londyn, 2002. S. 279-408, а також: Ї: Волинь 1943. Боротьба за землю. 2003. № 28 /Ред. Я. Ісаєвич, В. Расаєвич. Львів, 2003.

³ Mędrzecki W. Polskie relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe jako źródło do badania stosunków polsko-ukraińskich w okresie II wojny światowej // Przegląd Wschodni. 1997. Zesz. 1. S. 227-232; Beauvois D. Oni i inni: pamiętnikarze polscy na kresach wschodnich w XX wieku // Przegląd Wschodni. 2000. Zesz. 1. S. 185-204.

У розділі “Реконструйована польська вітчизна” Снайдер описує дискусії про східну політику Польщі, зосереджуючись на спадщині паризької “Культури”. Автор не приховує своїх симпатій до закордонної політики посткомуністичної Польщі, що трактує східних сусідів як “рівноправні національні держави”, обираючи добросусідські взаємини з ними, а не змагання за втрачені території. У цьому автор добачає перемогу європейських вартостей над етнонаціоналізмом, в той же час “повернення” (термін Снайдера) Польщі до Європи⁴ він порівнює з поверненням до мітологізованих традицій Речі Посполитої.

Жодна велика історична синтеза (що довели обговорення, скажімо, “Історії Європи” Нормана Дейвіса, “Соціальної історії Росії” Бориса Миронова чи “Українців” Ендрю Вілсона), не може уникнути неточностей і спрощень. Не є винятком й праця Тімоті Снайдера. Але найбільше застережень викликають не поодинокі огріхи (на які частково звернено увагу вище), а спосіб конструювання автором своїх концепцій. Американський історик поділяє досить поширене у сучасній західній історіографії розчарування в національних державах й націоналізмові як джерелі ворожнечі й нестабільності і протиставлення їм донаціональних великих державних утворень, імперій⁵. Снайдер протиставляє “націоналізуючій” політиці українського підпілля і польської держави толерантність й полікультурність ранньомодерної Речі Посполитої. Не погоджуючись із запропонованим ним спрощеним образом польсько-литовської Речі Посполитої, поділяємо заклик дивитися на неї у глибший і зваженіший спосіб. Визнаючи аналітичну слушність заперечень щодо перенаголошення національного чинника й спрощеність побудови навколо нього тисячолітніх історій національних спільнот, варто зазначити, що критики такого перенаголошення часто впадають в іншу крайність, маргіналізуючи національний чинник в історії на догоду іншим ідеологічним принципам, хай і таким шляхетним, як плюралізм та євроінтеграція.

Ярослав Ісаєвич, Андрій Портнов

⁴ Про мітологему “повернення до Європи” і дискурс “Центральної Європи” див.: Neumann I. *The Uses of the Other. “The East” in European Identity Formation*. Minneapolis, 1999; Миллер А. И. *Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России* // Новое литературное обозрение. 2001. № 6. С. 75-96.

⁵ Про цю тенденцію в історіографії Російської імперії див.: Nowak A. *Ab Imperio – nowe spyjrzenie na historię Rosji* // Przegląd Wschodni. 2003. Zesz. 3. S. 605-630.

УКРАЇНСЬКА ТЕМАТИКА В ТВОРЧОСТІ В. ОДОЄВСЬКОГО

Одним з найвідоміших сучасних польських письменників є Влодзімеж Одоєвський, в творчості якого почесне місце займає українська проблематика*. Вже від половини 50-х років друкувалися його оповідання, видані окремо в 1962 р. видавництвом “Чительнік” під назвою “Zmierzch świata”. В них автор у високохудожній формі описав “священну бойову місію” польського вояцтва в нещадному поборюванні збройного українського підпілля на південно-східних теренах Польщі в перші повоєнні роки. УПА потрактував там як погану нечисть, заражену німецькою “коричневою ідеологією”, яка посміла загрозувати польській державі та яку треба знищити найжорстокішими методами. У деяких оповіданнях навіть не намагався скривати жорстокі дії Війська Польського в українських селах.

У 1973 р. у Парижі з’явилася повість “Усе замете, завіє”**. Вона принесла йому визнання заслуженого польського письменника, який у похмурому апокаліптичному настрої зображає загибель польського світу на Кресах в роки Другої світової війни. В. Одоєвський звинувачує передовсім провід УПА, який, спираючись лише на темний інстинкт нищення та сліпу мстивість, допустився масових вбивств поляків. Читач довідується, що до трагедії довели також самі польські вищі кресові сфери, які біологічно зблизились з місцевим українським людом: плодом цього були ті активні ватажки, що вирішили збройно знищити прояви польськості на Кресах. Це була справді дивовижна теорія! Річ знаменна, що в ніякій своїй повісті чи оповіданні В. Одоєвський не допускає й не вбачає реальності ідеї визволення українського народу з-під чужого ярма, а саме ж задля цього українцями велася запекла до розпуки боротьба.

Гідним уваги є те, що попри переломні зміни в навколишньому світі в останньому десятиріччі, погляди В. Одоєвського щодо українців та українсько-польської історії залишилися незмінними. Доказом цього є остання його повість – “Оксана”. Її тема – роман польського емігранта, хворої людини в похилому вже віці, з канадською українкою в італійському надморському курорті. До знайомства, яке скоро перетворилося у кохання немолодих партнерів, спричинився їхній родовід: він походить з польської “кресової” родини з вищих сфер, потерпілої від совітів, а потім від

* На час друкування рецензії редколегії цієї книги була недоступна видана нещодавно під егідою Польської академії наук монографія: Szczepkowska E. Cykl podolski Włodzimierza Odojewskiego. Postacie, krajobrazy, obszary pamięci” (Прим. ред.).

** Твір цей увійшов до обігу в Польщі щойно після 1989 р.; досі перевидано його кілька разів.

українських націоналістів, а вона є дочкою колишнього вояка дивізії “Галичина”, родом також з Кресів.

Таке, а не інше походження викликає в них зацікавлення складними проблемами минулого, а також причинами ворожнечі між поляками та українцями. Вони неначе захотіли перевірити особисто, в якій мірі можливе надалі її реальне існування. Їх переслідують неспокійні думки, пов’язані з актуальними подіями в сучасному світі, бо дія твору відбувається на початку 90-х років ХХ ст., між іншим, на тлі міжнаціонального конфлікту в Югославії. Будучи під враженням від вістей про страждання цивільної людності в цьому конфлікті, про великі людські жертви, злочини воюючих сторін та під впливом прочитаних книжок про трагічні події польсько-українського минулого, Оксана одного разу питає: “Чи це можливо, щоб була аж така ненависть?” Партнер повчальним тоном відповідає: “Була страшна ненависть. В кожному разі з вашої сторони. Але потім і з нашої. Чи я знаю, чия була більша?” (с. 168). Хоч і зацікавлена проблемою, Оксана не виявляє однак належної допитливості й не питає, чому ця “страшна ненависть” з’явилася спочатку з українського боку, а щойно потім – з польського. Її ставлення до складного минулого потрактовано у творі поверхово, нерідко й наївно, оскільки вона не була безпосереднім свідком тих жорстоких подій й не зазнала на собі їх страшних наслідків. Він же, як молодий хлопець, пережив кривавий погром села Гута Пеняцька в 1943 р., учинений, як він вважав, відділом СС “Галичина”. Саме тоді загинули сотні його невинних односельчан-поляків, серед них мати й вся рідня, а він сам врятувався завдячуючи доброму українцеві з сусіднього села. Під впливом прикрих споминів свідомість героя “Оксани” переслідують obsesійні роздуми щодо причин конфліктів між двома народами. Побачивши це, його українська знайома якось каже: “Ти помітив у мені українку, а я думала, що лише гарну жінку”. Поляк відповідає, що справді стосунки між ним і нею спонукають його до глибших рефлексій: “Думаю взагалі про поляків та українців. Не зуміємо внести в спільній історії порядку. Хоч би такого, який німці завели у власній історії після останньої війни” (с. 263).

Польський партнер Оксани зосереджує свою увагу лише на вині української сторони, спричиненій, на його погляд, її цивілізаційною відсталістю та відсутністю справжньої історичної та патріотичної традиції. Створюється враження, що він промовляє з самовпевненою вищністю від імені польського народу, позбавленого поганих рис та недоліків українського народу. Наш герой ніколи не висловлює критичних слів щодо власної нації, бачить її в ореолі високої святости, безневинності, пригадує лише жорстокі страждання, які їй довелося терпіти на Кресах. Коли Оксана виявляє, що її батько, вояк української дивізії, усе життя був палким

патріотом, готовим покласти життя за волю України, її польський партнер категорично з цим не погоджується. При нагоді пригадує вбивство “українцями та німцями” професорів-поляків у Львові в 1941 р., а формацію, де служив батько Оксани, називає безумовно злочинною. Щодо українських визвольних змагань і патріотизму стверджує: “Одне є певне – не маєте традиції боротьби за незалежність, якою можна було б гордитися в шкільних підручниках, статуями з бронзи та пам’ятників”. Українські патріоти “були фашисти, гірше – вони були бандити” (с. 275). “Брак традиції” відноситься не лише до часів Другої світової війни, але й до всього минулого України. Однак по-різному можна тлумачити думку про причини такого стану: “Бо, може, і поляків у тому вина, що не маєте такої традиції”.

З подібними твердженнями чи роздумами, проявленими героєм повісті або її автором, читач при нагоді познайомиться через, до дрібничок описаний, роман між польським емігрантом і привабливою канадською україночку. Оксана, за фахом лікар, довідавшись про поважні клопоти з вилікуванням довготривалої хвороби її улюбленого, веде його до знайомого лікаря-українця. Приписані ним уколи в короткому часі приносять героєві роману добрі результати. Однак повість закінчується трагічно: Оксана гине в автоаварії, а наш герой знову залишається самотнім. Живе тепер споминами про втрачену кохану жінку, однак і далі переслідують його спомини про воєнне минуле й кривавий конфлікт. Раз за разом в ньому озивається запекла ненависть до винних різні на Кресах: українських націоналістів, усіх вояків дивізії СС “Галичина”. Знаючи, що по війні знайшлися вони на терені Італії, хоче зустрітися хоча б з одним з них, аби “заглянути прямо в очі як злочинцеві, як убивці”. Зрозуміло, що таким ненависним ворогом став би йому й Оксанин батько, якби там десь випадково знайшовся, незважаючи на те, чи був при нищенні польського села та чи взагалі брав участь в будь-яких злочинах.

Читач повісті “Оксана”, не ознайомлений ближче з історією, може безкритично сприйняти висловлені в повісті погляди її автора, однак буде обманутим, бо художня літературна форма твору, позначена повагою, а навіть і пафосом, не підпорядкована пошукові складної істини українсько-польського минулого. Проглядає з твору крайня тенденційність, характерна для усіх творів В. Одоєвського на українську тему.

Погляди В. Одоєвського щодо України та історії її народу можна було пізнати також при нагоді циклу спершу телевізійних, а потім опублікованих “Розмов на схилі віку”. Перед глядачами автор “Усе замете, завіє” виступив улітку 1998 р. (повний текст розмови з’явився згодом під назвою “Про пам’ять Кресів”, в одному з томів видання “Розмови на схилі віку”, видавництво “Знак”, Краків 1999 р.). Варто тут дещо нагадати з найпромовистіших думок письменника. Наприклад, причин волинської трагедії 1943 р. він не шукає в

дискримінаційній щодо українців політиці урядів міжвоєнної Польщі. Головну вину несе публіцистика Д. Донцова(!): “Демони викликала ідеологія, що виводиться з писань українського діяча Д. Донцова. Якби він писав більше європейською мовою, ніж українська, напевно став би ідеологом фашизму й сучасного тероризму” (с. 103). У теперішній час такі архаїчні й просто дивовижні погляди, хоч і поширені польськими публіцистами певного рівня, все-таки дивують. Ось наступний приклад: “Українці є народом, по суті, без власної історії. Намагаються свій родовід виводити від козаків, а прецінь Козаччину створили поляки. Козаччина була грабїжницько-розбїйницьким об’єднанням”.

Перед камерами державного телебачення В. Одоєвський вимагав від українців перепросити поляків за вчинене їм зло, і доводив разом неспроможність українців зробити такий чесний жест, очистити власну совість, як зробили це після війни німці, викривши гїтлерівське варварство у своїй історії. Причиною цього була вища німецька культура. “Може народ без історії, яким є українці, не зумів на це здобутись?” – риторично запитує автор “Оксани”. Як не дивно, але після таких висловів письменник зображав себе прихильником приязних польсько-українських стосунків та запевнював, що далі діятиме для нашого зближення, а навіть поєднання.

* * *

Дивує, що погляди В. Одоєвського ні в чому не змінилися, починаючи від 50-х років. За цей час у світі сталися величезні зрушення, можливо, для нього цілком несподівані, найвиразнішим виявом яких є виникнення самостійної України, приязної польській державі. Українські націоналісти, що їх письменник обсеїсно боїться, простягнули руку полякам. Мали таке моральне право, бо в минулому вони насправді ніколи збройно не виступали проти польського народу як такого, а лише проти тих, хто старався силою встановити чуже панування на українській етнічній території. Автор “Оксани” цього не побачив, не зрозумів, тож надалі перебуває в щільно закритому колі сформованих колись у його свідомості й відірваних від реального світу мітів, стереотипів, безпідставних упереджень. Тим часом цей світ відходить у минуле.

В. Одоєвський, як не дивно, в 1999 р. отримав високу державну нагороду за всю свою творчість. Здається, що все-таки не здобула вона багатьох прихильників, його остання повість “Оксана” довго залежувалась на полицях книгарень. Погляди В. Одоєвського про начебто цивілізаційну відсталість українців, про відсутність української історичної традиції, брак гуманного патріотизму – усе це аж ніяк не узгоджується з ідеалами порозуміння і вільного від упереджень взаємного пізнання.

Петро Коваль

ДОКУМЕНТИ

Добірка документів, що публікуються в цьому розділі книги, не самодостатня. Вона є лише доповненням до наявних археографічних видань, в яких більшою чи меншою мірою відображено українсько-польське політичне і збройне протистояння років Другої світової війни, а також пов'язані з ним терористичні акції щодо цивільного населення. До тому включено матеріали про це протистояння, які відсутні в дотеперішніх публікаціях, або недостатньо в них репрезентовані.

Найбільшу групу становлять інформативні звіти про політичну ситуацію і огляди військово-політичних подій, переважно укладені референтурами запілля волинських військових округ, надрайонів або районів УПА. Деякі підписані референтами (так в ОУН називали керівників галузевих відділів), а окремі – командирами підрозділів УПА. Через відсутність у багатьох випадках вказівок про адресатів і авторство, не було змоги додати повні заголовки до багатьох з публікованих документів. Вони належать до так званих “трофейних” (захоплених радянськими карально-репресивними органами) документальних матеріалів. Писались переважно в штабах УПА різного рівня, а також в місцевих структурах ОУН(б), нерідко в підпіллі, в криївках, обладнаних у лісі або в селах. Більшість документів цього типу тепер зберігається в Державному архіві Служби безпеки України, інших центральних державних архівах України, а також окремих обласних архівах. Всі публіковані тут документи є машинописними оригіналами або машинописними копіями. Вони засвідчують, що в ОУН(б) і УПА приділялась значна увага інформаційній роботі, звітності й документації, що автори текстів і друкарки, як правило, сумлінно ставились до своїх обов'язків.

Природно, що документи відрізняються за ступенем вірогідності наведених у них даних. Деякі з них містять влучні загальні характеристики ситуацій, докладні описи подій. В інших – категоричні твердження ґрунтуються на недостатній кількості фактів або й на неперевіренних фактах. У всі часи перебільшення своїх успіхів, перебільшення втрат ворога і применшення своїх – було характерною рисою всіх реляцій про бої і збройні сутички. Більшості документів властиві надто узагальнені оцінки настроїв і поведінки “поляків взагалі”, “мадярів взагалі” і т. п., без врахування специфіки позицій окремих спільнот і осіб. Поряд з цим, багато описів і оцінок є цінним доповненням інших джерельних матеріалів і повинні розглядатись у комплексі з ними.

Публікуються також окремі матеріали з внутрішньої документації радянських партизанських загонів і штабів. Це переважно звіти й доповідні

записки. Всі вони російськомовні, в деяких подаються в українському перекладі (переважно недосить кваліфікованому) уривки з україномовних текстів структур визвольного руху. Попри користування інформацією від донощиків та провокаторів, часто твердження високопоставлених радянських командирів і штабів засвідчували вкрай поверхове і навіть примітивне сприйняття ними дійсності. Одночасно деякі з узагальнень і оцінок є влучними, містять інформацію, відсутню в інших джерелах.

В машинописних оригіналах документів трапляються спотворення тексту, викликані різними причинами. Відтворення втрачених місць або поправки очевидних переколючень, подаються в квадратних дужках. Без відзначення виправлено окремі механічні помилки, зокрема випадки заміни друкаркою літер: “н” замість “м”, “т” замість “ш” і т.п. В окремих україномовних документах та сама місцевість називається по-різному (наприклад, Матіїв, Матвіїв, Маціїв). Такі написання не уніфікувалися, оскільки для топонімічних досліджень може бути цікавим факт одночасного функціонування різних варіантів географічних назв. З тих самих мотивів не уніфіковано різні форми відтопонімічних прикметників: ківерський і ківерецький, вербський і вербівський тощо.

Виявлення документів, їх добір і археографічне опрацювання здійснив науковий співробітник Інституту української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України О.Д. Вовк.

№ 1

1943 р., травень. – Інформації про військові та суспільно-політичні події на території генерального комісаріату Волинь–Поділля

Вісті з Волині

На цілій Волині і частині Поділля партизани розоружили станиці шуцманшафтів. Розоружені шуцмани частинно пішли в партизани, інші домів. На цілій території Генерального комісаріату Волинь–Поділля партизани порозбивали важніші тюрми, карні табори, табори полонених у Ковлі, звільнили 40 полонених із Луцька, розпустили з пункту [ви]школення в Ківерцях робітників, забраних до праці в Німеччину.

На протязі трьох місяців партизанські загони здобули були Горохів, Цумань, Деражне, Володимирець, Висоцьк, Людвипіль, але по кількадевному перебуванні самочинно звідтам вицофались. Партизани звели вже кільканадцять переможних боїв із німецькою поліцією. При кінці квітня вони наскочили і знищили карно-експедиційний відділ в Яновій Долині в Костопільщині. Волинські партизани мали теж сутички з більшовицькими партизанами, що оперують на Поліссі.

Німці скріпили чуйність і збільшили свої сили і на шпівпунктах побудували укріплення. Над тереном показуються часто німецькі літаки, скидаючи навіть бомби, і під'їздять панцерні авта. В ліси німці не йдуть.

Як помічний засіб побороювання партизанки німці розбудовують агентурну сітку. Добрі прислуги віддають їм у тому поляки, які добре знають льокальні обставини. Виловлюючи їм ворожий елемент, німці палять цілі оселі або поодинокі двори. 25 квітня в 4-й год. ранку два німецькі літаки обкидали запальними бомбами с. Постійне в районі Деражне. В наслідку цього згоріло кільканадцять господарств, згинула одна жінка й задусилось від диму кількоро дітей. Із летунської бортової зброї німці обстрілювали тоді хутори довколишніх сіл. Німці окружили і спалили теж дощенту Деражне. Населення під час утечі обстрілювали з літаків, але жертв у людях небагато. Є вістки, що німці заатакували були села Березненського й Костопільського районів. Люди втікали в ліси, а німці палили опущені села.

У Смізі на Дубенщині партизанський загін розбив німецько-польський карно-експедиційний відділ і понищив укріплення, бункри, дротяні засіки й тартаки. В Сатієві на Дубенщині партизани знищили спиртзавод. У декількох селах Луччини вив'язалась була боротьба між партизанами і карно-експедиційними відділами німців, фольксдойчерів і поляків.

Населення лісової полоси, що жило під постійною загрозою з боку ворога, приготовано на всякі евентуальності. Воно поки що радіє, що не стало центром ворожої загрози.

Німці в обличчі небезпеки заметушилися. У десятках летючок українського народу накликають до помочі в нищенні бандитів, які наносять шкоду не тільки німцям, але й українцям. У всіх гебітскомісаріятах відбувалися окремі наради інтелігенції і голів районів, на яких німці домагалися впливати на молодь і відтягати її від протинімецьких виступів, називаючи такі виступи большевицькою провокацією. При тім погрожували, що всі виступи ліквідуватимуть терором.

Усім формаціям, де ще залишилися українці, німці поліпшили буття, піднесли платню до висоти німецької ставки і змінили свою поведінку супроти них. На місце української німці пробували організувати польську поліцію, але це їм не пішло. Побоялись зважитись на цей крок поляки, чи може побоялись дати німці зброю до рук поляків, сказати годі. Тільки по містах зорганізували по часті поляків, але й їм останньо відобрали зброю, а дали гумові палки. Це вказує на те, що німці розгублюються, самі, не знають, що їм робити, щоб зарадити чимраз більшим труднощам. Скрізь опановують їх погані почування, хоч скупчуються вони вже тільки в більших середовищах.

Поляки покидають села й тікають до міст, бо кажуть, що їх, "хлопі-секернікі ромбйом". Коли німці стараються вивозити їх до Німеччини, вони знову втікають у терен, творять більші скупчення і там укріплюються. Подекуди дали їм німці захист. Тому, що поляки провокують і доносять, населення чує до них велику ненависть. Люди кажуть, що коли б не доноси поляків, німці не зуміли б нас так тероризувати.

Окрім поляків, дуже погану послугу роблять українцям свої ж таки продажні земляки, різного роду шумовиння, яке запряглося на службу до карних німецьких відділів. Вони саме найбільше гуляють, палять села, стріляють людей. А німці, коли це їм потрібно, всю вину за терор спихають на них, мовляв: "Ми вас не нищимо. Ви самі себе винищуєте. Вас стріляють ваші брати-українці".

1943 р., після травня 20. – Інформація про становище в м. Луцьку у травні 1943 р.

Огляд суспільно-політичних подій в м. Луцьку за травень
Адміністрація

В зв'язку з останніми подіями німецька адміністрація втратила багато на авторитеті як державний чинник, опертий на мілітарному насильстві. Повстала до певної міри дезорганізація праці; при цьому німецька влада не має можності контролю, особливо сільськогосподарської частини. Кілька разів була замкнена сошейна дорога з Луцька до Ковля і Володимира (в зв'язку з сильними діями там партизанки). До Ковля ще зараз заборонено їхати поодинокими машинами, а дозволено їхати тільки цілим транспортом при повній охороні. Це одне спричинюється до слабих зв'язків міжміських центрів, а внаслідок цього паралізується адміністративну централізацію. Є вістки, що з Луцька до Володимира має будуватися нова залізнична лінія (мабуть вузькоколійка), яка так була б переведена, що оминала б лісисті терени. Вона мала б забезпечити сталу комунікацію Луцьк–Володимир. Інженери вже приступили до праці. За дві неділі мають приступити до будови.

Події на Україні і неуспішні дії на фронтах приводять до певної нерішучості адміністративних чинників. Працівники-німці ходять похнюплені та пригноблені, немає в них того брутального завзяття і розмаху, що раніше. Всі вони налякані діями партизанки.

В зв'язку з вивозом до Німеччини річників 1922–26 і 15% урядовців, уряди в загальному не потерпіли в брак робочої сили. Зрештою там, де були конечно потрібні, залишено при праці.

Шкільництво терпить повну дезорганізацію. В місті школярі (система 4-ох кл.) працюють фізично при перерібці картопель. По селах в багатьох місцях припинено навчання. Причини: напружена ситуація в селі, вчителі самочинно кидають роботу. Шкільний інспекторат не в силі і не старається цьому запобігти.

По всіх важніших установах працівники-німці були зобов'язані зложити листок-анкету приблизно такого змісту:

1. Чи був, коли і наскільки караний.
2. Неарійського походження.
3. Зобов'язується ошадно і в пошанівку користати з приладів праці.
4. Не буде працювати на шкоду, не зрадить таємниць йому відомих, а якщо будуть відомі дії ворожого шпигунства, то повідомить негайно відповідних чинників.

5. Коли не буде задовольняти вказаних вище точок, буде звільнений з праці і відповідно караний за обов'язуючим німецьким законом.

Праця по урядах триває 12 годин, в тому двогодинна перерва. І так, при В[олинському] генерал-ком[ісаріаті] працюють від 7-19. По урядах поляки все більше витискають українців. З сіл немає зараз допливу українського елемента,

а навпаки, помітний відворотний рух. Поляки і так в більшій мірі опанували уряди, а тепер ще більше заповнюють їх. По урядах особливо шкідливу протиукраїнську роботу ведуть поляки-дольмечери, секретарі та поляки-фольксдойчі.

Національний склад по важніших нім[ецьких] установах (коли брати українців і поляків за 100%) представляється округло так: генералком[ісаріат], взявши в цілості його всі відділи, опанований поляками понад 80%, гебітском[ісаріат] з відділами 60%, ЦО – 60%, Господарський банк 30%. Ще більші скупчення поляків помічається по нім[ецьких] споживчих та м'ясних крамницях, в нім[ецькому] торговельному складі і крамниці ДЕГАГ, по нім[ецьких] столівках, ресторанах і готелях. Фризієрні всі польські.

Статистичні дані за травень:

м. Луцьк згідно реєстраційного бюро, нараховує 19 669 жителів. Нижче уміщена таблиця ілюструє населення після нац[іонального] складу.

Нац[іональність]	Мужчини	Жінки
Поляки	4905	5933
Українці	2939	3338
Росіяни	645	939
Чехи	248	276
Місцеві німці	33	75
різні	183	155

З того, в зв'язку з акцією вивозу до Німеччини 17.V., що мало взятися з міста 2500, силою факту вибули, або живуть в місті нелегально. Крім того, живе нелегально кругло 4000 поляків-біженців. З біженців-поляків 320-ох дістали формальний дозвіл гебітском[ісаріату] жити в місті. Тут слід зазначити, що втікачам офіційно на терені міста не вільно перебувати. Таке розпорядження біргермайстра.

За розпорядженням гебітском[ісара] управдоми виставляють щоденно 300 робітників до безплатної фізичної роботи, що їх повнять домові господині. Їх приділяють на очистку міста з грузів, до упорядкування огорідів і парків, перебирання в транспорті картопель і т.п.

Акція вивозу до Німеччини

Приготовчою акцією вивозу до Німеччини занялася пропаганда в формі статей, заохочуючих на виїзд, в "Українському голосі" і через розліплення афіш з фотографічними знімками про щасливе життя робітників-охітників, що працюють на фабриках і на нім[ецьких] господарках. Ця нім[ецька] пропаганда, як і всяка, нічого їм не дала. На 17.V. було розіслано картки, щоб явилися на комісію і лікарське бадання річники 1922–26. За неявку (було зазначено на

картках) буде суворо каратися. Таких карток розіслано понад 2500. На комісію прибуло 210 людей, з тих прийнято 130. Лікарське бадання проводили місцеві лікарі. Прийнятих після комісії відразу заганяли на пляц за дротами. Під вечір забрали ще з лагелу примусових робіт 90 осіб і так укомплектовану групу 220 осіб відведено під конвоєм на станцію, звідтам відправлено до Ківерець.

На комісію ставали в переважній кількості поляки, хоча і вони були наставлені [не] їхати до Німеччини. З-поміж забраних із лагелу була переважна кількість українців, що їх налапали німці у великодний четвер (сільський елемент). Частина поляків, що була призначена на виїзд, вписалася до поліції. Число їх, повідомляють, 390. Ходять чутки, що німці хотять ще змобілізувати до Німеччини 3, а то 6 річників, а саме 16-19 і 27-28. На виїзд підготував магістрат список біля 300 осіб. Мабуть, це були безробітні, спекулянти і проститутки. 40 осіб подав також Троїцький – це вже мають бути підозрілі і непевні, на його думку, особи. Акцію вивозу до Німеччини мали провести німці по селах, але після того, як з міста мало хто пішов, то тим більше з сіл не піде ніхто, а їздити лапати по селах німці не мають змоги, та і то не увінчалося б для них успіхом. Проти родин тих, що не з'явилися на комісію на виїзд, німці не вживають жодних репресій. Тут нагадки, що під час комісії до тих, які не явилися, поприходили [...] але, не заставши їх вдома, з нічим відходили. Можливим є лапання дітей в місті. Зрештою, вже це практиковано неодноразово (останній раз у великодний четвер). Зараз кружляють чутки, що з 26.V. мають переводити нічні “людоловки” через контролню по хатах.

Поліційна і військова влада. Роди її, що розположені в терені.

1. Шуцманшафт Троїцького в складі приблизно 150.
2. Районовий шуцманшафт в складі 40-50.
3. Шуцбатальйон (українці) в складі 80-100.
4. Шуцбатальйон (поляки) в складі 300.
5. Поляків-жандармів приїхало до міста 900-1000.
6. 17.V. змобілізовано річників 1922-26 біля 390 поляків.
7. Жандармерія постерункова в складі 17.
8. Жандармерія мотоциг в складі 100.
9. Оберфельдкомандатура (правдоподобно, обіймає генерал-комісар Волині і Поділля. Полагоджує адміністративно-військові справи). Працює стало їх біля 26 воєнних урядовців.
10. Фельд і Ортскомандатура в складі понад 30 вояків.
11. Військо. Стало змінюється їх число. Ті, що розположені в кошарах, переходять вишкіл. Стан їх біля 3-ох сотень.

Шуцманшафт повнить допоміжну службу, в поміч адміністративній владі гебітскомісара і безпосередньо підлягає жандармерії постер[унковій], держить при в'язниці варту. Всі скошаровані зброю дістають тільки на час повнення служби, шуцмани настроєні проти поляків, а вже спеціально проти польської поліції. Були неодноразово випадки суперечок і бійок. Стало відомо про такого роду три випадки. Причини їх слідуючі. Польські поліцаї відносяться до шуцманів з погордою, зневажливо. Хотіли, щоб їм шуцмани віддавали почесь,

ці відмовили, а коли приходило до бійки, то пускали червону юшку полякам. З характеристичних випадків таких конфліктів був випадок біля рай[онової] поліції, де поляки зачепили вартового шуцмана, цей зробив алярм, злапано одного жандарма-поляка і з наказу команданта Білогуба було його вкинуто до льоху. Пізніше німці, як авантюрика, розстріляли його.

Згідно з розпорядженням гебітскомісара, Троїцький видав наказ [про] набір із сіл на службу до шуцманшафту стариків віком від 35–45. При чому зазначували, що не будуть їх вивозити в Польщу. Запотребовання 300 шуцманів. На службу ніхто не іде. Морально шуцмани стоять дуже низько. Не мають розвиненого почуття національного обов'язку. Але безумовно, на теперішню ситуацію краще є, коли вони повнять службу, ніж поляки. Тим більше, коли вони настроєні ворожо проти останніх.

До Луцька приїхало біля 900–1000 поляків-жандармів. Як стало відомо, це переважно сльонзаки, познаняки і поморці, а дехто зі Львова. Вони повнили службу поліції на східній Україні, ближче фронту. Службу будьтоби повнять вже від двох років. Німці, коли їх перекидали на Волинь, нічого не говорили, яку і де будуть повнити службу. Місцеве польське населення приймало їх з оплесками радості. Пускали чутки, що приїде їх на Волинь 10000, а то і 30000. І ті остаточно розправляться з українцями. По якомусь часі їх захоплення припинило. Одна полька виразилася, що ця польська поліція така польська, як шуцмани – українська. Всю цю поліцію порозпиано по окружних районах, держмаєтках, частину відіслано до Горохова і інших повітових міст. У місті їх станціонує не більше 100. В місті служби не повнять. Стоять як резерва. Нім[ецька] жандармерія використовує їх в провірці документів в місті і на теренові операції. Наставлення жандармів-поляків до українців взагалі крайньо вороже. Пр[иміром], випадки конфліктів з шуцманами, прохожих біля їхніх кошар українців побивають.

Зі змобілізованих до поліції поляків 22–26 річників 1/3 частину відіслано до Кракова на вишкіл. Решту – озброївши, розіслали, не давши одностроїв, по мастках.

Жандармерія-мотоцуг бере особливу участь в теренових операціях. Вславилися як жорстокі і безпощадні. Швидко і несподівано налітають на села. Морально дуже низько стоять.

Офіційно міститься СС-верцуг. Займає великий будинок, але стало перебуває тільки кілька осіб. Центр їх в Рівному. Звідам в міру потреби приїздять більші сили.

Українські установи

Просвіта з наказу гебітском[ісара] ще в квітні припинила роботу. Виплачує місячні запомози бідним, старикам, непрацездатним і калікам у висоті 50–80 карб. та видають їм мінімальну кількість продуктів. Опікується діточим садком і Укр[аїнською] столовою. Театр працює. Ставлено “Чар однострою”. В місті працює 2 книгарні. Можна дістати укр[аїнські] газети: “Укр[аїнський] голос”, “Волинь”, з журналів “Хлібороб” та львівські “Малі друзі” і деякі популярні книжки нових видань зі Львова.

Національні і партійні угруповання Німці

Серед воєнних повне незадоволення політичним керівництвом партії. Один з солдатів так виразився: “Дурний Гітлер дурною своєю політикою доведе до знищення цілого німецького народу. Нас всіх виріжуть”. Багато змучених війною, не вірять в перемогу, навпаки, заповідають повний програвш Німеччини і совітів, висловлюючись коротко: “Дойчлянд капут, совет капут”. Німецькі цивільні урядовці в страху. Один, повернувшись з Горохівщини, таке оповідає: “Партизани напали на Горохів. В нападі брали участь два танки. Зіткнувшись з нім[ецькими] силами, розбили їх. Коли був ушкоджений один танк, виїхало ще два танки”. Говорять про багато інших подібних випадків, які то наганяють їм страху. Одна німка в розпачі заламувала руки, нарікаючи, що приїхала на Україну: це все в страху перед партизанами. В квітні ще вірили урядові чинники, що їм вдасться легко зрушити “мятеж”. Тепер безраді, переконані, що до цього потрібно реальної сили. Ще в квітні “на партизан” їздили урядовці з “цивільфервальтунгу”, як на полювання на зайців – бадьорі, повні гумору. Тепер в страху, бояться виїхати з міста.

Поляки

Так сільські, як і міські різко настроєні проти українців. Одні активно виступають пропагандою, нашіптуючи німців проти нас, другі в страху мовчать. Спочатку сильно агітували серед німців, що їх укр[аїнці] ріжуть. Тепер більше замкнуті в собі. Очевидно, не цілком вже вірять в нім[ецьку] силу і мається вражіння, що готуються до власних дій, хоча і зараз використовують всі можливості, щоб наставити нім[ецьку] владу проти українців. Міські поляки не встрявають у ворожість з нами. Стараються заховати добру ноту, але видно утаєну, прикриту ще в душі ворожість. Факт, що міські перетримують 4000 біженців поляків із сіл, [які] творять 50% загальної кількості міського населення поляків в місті, свідчить про їх організуючу і об'єднуючу силу (передержувати незареєстрованих заборонено). Поляки в обличчі небезпеки стараються злагодити “про формо” ворожість до нас, до цього спричинюються ксьондзи, що в промовах закликають до співжиття і звертають увагу на спільного ворога – німців. Доносять з терену, що в с. Забороль біля церкви були розкинуті польські летючки із закликом до українців перестати протипольську роботу і що ми повинні співпрацювати, зосередивши сили проти спільного ворога. Утікачів із сіл ще прибуває. Вони перевозять усе своє майно. Коли їх питають, чого вони йдуть до міста – відповідають, що їх “українці ржном”. Коли ж запитаєш кого і скільки вже зарізали, відповідають, що ще нікого. Отже, чому кидає господарку й іде до міста. Відповідає, що всі утікають, і тому він мусить їхати. Другі говорять, що їм українці казали вибиратися, тому мусять їхати. Щоб не їхати до Німеччини, деякі поляки вписалися до поліції. Деякі батьки остерігали синів, говорячи “Ти підеш до поліції, а нас українці виріжуть”. Характерно, що центром духовним поляків є костел: всі ходять до костела. Вулиці щерть переповнені ними, коли повертають після служби.

Росіяни

Еміграційна група “русских” національно розложена, не мають одного ясного обличчя. Ворожо настроєні до поляків. Більшовиків не терплять. До

німців також не чують симпатій, бо тяжке матеріальне життя, до українців чують симпатії тільки як до православних.

Більшовики

Діють дуже скрито в цілях розвідки, сітки організаційної, опертої на діючу масу, не мають. Їх діяльність місцями помітна просовітською пропагандою, ширенням чуток про успіхи на фронті. Пр[иміром] Київ zagrożений, незабаром совіти будуть тут, успіхи партизанки, укр[аїнська] партизанка діє разом з більшовицькою.

Мельниківці

Замкнуті в рамках старої мельниківської гвардії. Топчуться на тому самому місці. Їх робота – це лявірування і залицання до мас. В пропаганді оперують фікціями, так пр[иміром]: “Ми маємо свою партизанку. Східна Україна з Києвом мельниківська, в Галичині наша справа стоїть добре”. Ставлення мельниківців до вивозу на роботи: “Є наказ не їхати”. Мельниківці, що були zagrożені арештом (с. Жидичин – 16 осіб), ховаються. З ними ще деяка кількість молоді. Творять т. зв. партизанку.

Настрій мас

Маси щораз більше революціонізуються. Цьому сприяють події: 1) вивіз до Німеччини; 2) ворожість до поляків; 3) суворі розправи і скрайньо вороже ставлення нім[ецької] влади до цивільного населення; 4) симпатії німців до поляків. Маси вірять, що вже до зими мусить щось статися, нім[ецька] влада мусить розвалитися. Коли ж прийдеться зимувати з німцями, то німці нас, українців, знищать. Бояться повороту більшовиків, представляють собі поважність їх zagrożи. Але хотіли б, щоб вже якнайшвидше чорт німців взяв. Легко підпадаються ворожій пропаганді, польській та більшовицькій. Особливо ними ширені фальшиві вістки з фронту. Незадоволені таким оборотом подій, що партизанка, нападаючи на певні осередки, зробить що захоче, але опісля відходить, кидаючи безборонне населення на поталу ворогові. Міська інтелігенція задоволена, що діє укр[аїнська] партизанка, але боїться, бо є zagrożена на безпощадне знищення ворогом. Вона в місті безборонна. Загал укр[аїнської] маси собі рідної, діючої сили поза ОУН не бачить. Співчують її і співдіють з нею.

Поодинокі випадки

20.V. В м. Луцьку жандармерія дуже старанно контролювала, легітимуючи всіх прохожих по вулиці. Звертала особливу увагу на проїжджаючі авта і фіри. Затримувано їх і контрольовано. З особливою пильністю перевіряла документи в німців військових і цивільфервальтунг, 4 особи затримано. Їх відвели до в'язниці. Ходять чутки, що в околиці були спущені парашутисти, то знова, що сподівалися нальоту партизанки на місто. Провірку документів повторено в меншому масштабі 22.V. З Луцьких друкарень випущено німцям летючки:

1. “Партизани” в російській мові, тираж 500 тис.

2. “До населення Волині” в укр[аїнській] мові, тираж 100 тис. Оригінали їх залучують.

1943 р., не раніше травня 22. – Звіт про події на Волині у квітні-травні 1943 р.**Огляд суспільно-політичних подій на північно-західних українських землях****Суспільно-політичний звіт з Володимирщини й Горохівщини за місяць квітень**

Звіттовий терен поділяється адміністративно на 8 районів і два міста (Горохів, Володимир), котрі є осідками гебітскомісарів. До цього часу адміністративний апарат в більшості був обсаджений українцями. Останньо відносини між німцями а українцями є сильно загострені. Частина урядовців залишила свої становища, а частина є арештована, вивезена до тюрм і до Німеччини. Частина, котра залишилася на своїх становищах, працює під стислим надзором жандармерії.

**Вигляд адміністрації по районах
Горохівщина**

Горохів. Районова управа продовжує свою працю. Голова – українець. Поліція українська свої становища опустила після акції на Горохів. Існує кримінальна поліція, котру очолює поляк Кароль (фольксдойч). На місцях працює 40 урядовців. Вечером їх забирають всіх до гебітскомісаріату. Крім цього, держать в арешті 40 заложників української інтелігенції (бояться, щоб тамті не повтікали). На опущені урядові становища українцями прийшло багато поляків.

Локачі. З районової управи залишився після акції голова й ще кілька урядовців. Поліція своє становище опустила. Залишився командант Малиш, котрий організує наново поліцію з різних фольксдойчів і інших. Є непровірена чутка, що з Г[енерального] Г[убернаторства] наїхали в кримінальну поліцію поляки.

Киселин. Районової управи нема. Залишилося кілька урядовців. Район перенесено до Затурець. Працю урядову виконує крайсляндвірт. Північна частина району в цілому опущена німцями. Туди з них навіть ніхто не показується.

Берестечко. Управа району урядує. Голова – українець. Частина української поліції залишилися, є арештована у замку і цілковито ніде поза його межі не виходить.

Володимирщина

Володимир Вол[инський]. Частина української поліції опустила свої становища. Існує кримінальна поліція, в котрої є около 30 осіб українців. Командантом цієї поліції є жінка-полька. На заклик гебітскомісара, окружного команданта поліції і провідника мельниківської групи Гайворонського в Володимирі частина поліції почала вертати. З них відразу розстріляли 15 осіб. Поліція ця, що була під впливами мельниківців, є застрахана, не хоче іти ні до нас, ні до німців. Гебітскомісар і лейтенант жандармерії на кожній своїй промові нас опльовують і ведуть підступну політику. Останньо розстріляли з кримінальної поліції одного поліцає, котрий був їх вислужником. Причина невідома.

Іваничі. Частина районової управи опустила свої становища, а частина залишилася. Працює під надзором лейтенанта жандармерії. Поліція вся повтікала. Такий самий стан є у Вербій, Устилузі, де районів управи на місці, а поліція повтікала.

II. Під оглядом господарчим терен наш поділяється на дві частини. Північна є лісисто-болотиста, південна характер має волинський. Терен є хліборобський. Посівна площа, можна сказати, що є обсіяна до 90%. На місце колишніх фільварків засновані нові. Управителями цих фільварків є поляки. Кооперативних господарств нема. По містах засновані ремісничі артілі. Земля, котра належала до фільварків, є відібрана від селян і прилучена назад до фільварків.

III. Горохівський гебітскомісар застосовує супроти нас політику терору й грабіжу. Накази згори, як ставки збіжеві, м'ясні, вивіз людей до Німеччини, старається виконати в 100%. Всіма способами старається фізично винищити весь український елемент, без огляду на його наставлення.

Володимирський гебітскомісар провадить політику компромісу. Всякі непорозуміння старається узлагіднювати. Наш рух старається побороти пропагандою, називаючи його комуністичним і іншим. Відношення німців до поляків є добре. Поляками старається шахувати нас. Головна увага звернена на те, щоб знищити наш рух, спаралізувати наші акції.

IV. Поляки. Наставлення їх до нас є сильно вороже. Ведуть донощицьку роботу (всякі дольмечери), що спричинюють палення сіл і розстріли наших людей. В деяких околицях сильно застрашені нашими акціями. Кажуть, що готові йти з нами на спільного ворога.

Москалі. Цих в терені є мала кількість. Місцеві не проявляють жодної ініціативи. Полонені й козаки охочо хочуть йти до УПА.

Чехи. Діляться на дві частини. Частина є за нами, частина проти. Противна сторона піддержує поляків. Останньо в наш терен прибуло французьке військо. Відношення їх до нас є прихильне.

V. Терен організаційно опанований майже цілий. Праця організаційна в усіх ділянках життя. Маси ставляться до нас прихильно. Організація для мас є авторитетом. Хоч після останніх німецьких акцій на селах (спалення сіл, розстріли селян і інше), приходиться частинно заломання. Се[ля]ни говорять почасти, що це все через організацію. Частина є подекуди дезорієнтована чужою пропагандою. Маси рвуться до виступу. Не ясна наша теперішня тактика і політична лінія. Останньо переводиться акція проти виїзду на роботу до Німеччини всіма засобами. Акція самооборони сіл перед вистрілюванням і паленням. В тій акції впало багато німців.

VI. Мельниківці. На Горохівщині їхня робота не проявляється. На Володимирщині мають свій центр. Повітовим керівником є якийсь Грізний. Осуджують наші останні потягнення. Кажуть, що ми з'єдналися з комуністами, виконуємо накази Сталіна. Ведуть співпрацю з жандармерією. Виступають проти УПА, кажуть, що на виступи ще не час.

Унакор. Жодної діяльності не проявляє. Інших угруповань немає.

VII. Настрій селянства і робітництва є сильно революційний. Тут панують наші впливи. Інтелігенція в більшості угодова, застрашена, дезорієнтована. Боїться пуститися на рішучий крок.

Маси. Частично залажкані, частично настроєні боево. Виринають питання: “Що буде далі, що буде зі мною”.

VIII. Акції УПА і інші відомості. Після акції на Горохів 27.III.43 р. 28.III. забили в Цегові 3 шуцмани й 2 селян, в Ворчихах 3 шуцмани, в Галичанах (Берестечківський р-н) забили 3 хлопці.

4.IV. німці розстріляли 4 осіб на Скобелці (Горохів), яких забрали з-під церкви.

10.IV. Приїхало до Княж (р-н Горохів) 150 німців, в тім grenцшуци були присутніми. Спалили 40 господарств, забили 172 осіб (в тім числі жінки, діти, мужчини).

15.IV. До Підбереззя (р-н Горохів) приїхало 9 фір німців. Спалили дві хати. Виступила самооборона, застрілила два німці, одного ранила. Німці втікли, залишивши два дехтарови і інше. За дві години приїхали з Горохова 8-ма автами понад 120 людей. По дорозі застрілили 4-ох селян. Почали палити хати. Самооборона знов виступила (30 людей). Почала відбиватися. Через якийсь час дістала поміч. Німці відступили, палячи село. Залишили 10 вбитих. Ранені були, невідомо скільки. В поворотній дорозі застрілили фольксдойча Перейму.

22.IV. Німці спалили Білопіль (Локачівський р-н). Згоріло 32 господарств. Вбито 17 людей. Того самого дня в Підбереззі спалили 14 господарств, а в Пірванчі (р-н Горохів) спалили 2 господарства.

23.IV. В Конюхах (Локачівський р-н) німці з двох літаків обстрілювали і бомбили ліс. Замітили в лісі фіри з повстанцями. У висліді вбито одного коня.

29.IV. В Марковичах німці ловили людей на роботу. Спалили 3 господарства.

30.IV. В Дружкополі, того самого району зігнали людей робити моста, бо був спалений. По скінченню старих пустили, молодь в числі 29 осіб забрали й невідомо де поділи.

17.IV. Був у Горохові Кох. Говорив промову. Заборонив правити по всіх церквах. Акцію німців в Княжах звернув на поляків.

Після акції 27.III. в Горохові арештовано і вивезено з родинами сотника Івашенка (заступника гебітскомісара й керівника української адміністрації), так само вивезли керівника фінансового відділу при гебітскомісаріаті Миколу Баламута, голову міської управи Веремчука і доктора Білокурського. В місті переселяють кілька вулиць при гебітскомісаріаті. На місце українців дають фольксдойчів. В гімназії, осідку гебітскомісаріату німці укріпилися, повиставляли кулемети, обвелися дротом і інше. Так само і в Локачах.

18.IV. Після нападу на вчителя Мельда (поляк) в Манькові (р-н Киселин), якому вдалося втікти, він пішов до Затурець на фільварок. Німець прогнав кажучи: “Через вас і нас постріляють”.

Суспільно-політичний звіт з Луччини за місяць квітень

Адміністрація. Німці в своїй політиці роблять далекойдучі заходи, щоб переловити чільних працівників і знищити їх. Частина адміністраційних працівників хотіла втекти перед знищенням, а деяких німці хотіли знищити.

Приміром, районного голову в Ківерцях (Микола Кушнір) – арештовано і розстріляно 14.1.43 цього року.

В Синкевичівці арештували секретаря району, а також директора заготзерна з родиною (4 особи) і 2-ох працівників. В Ківерському районі розстріляли директора заготзерна з родиною (3 особи).

Деякі райони розділилися, приміром – Ківерецький, Колківський, Цуманський, Олицький, Торчинський, Синкевичівський. Осталася тільки німецька адміністрація, яка хвиливе притихла, а тепер починає своє жниво на цілу пару. До помочі покликали частинно поляків і фольксдойчів. Найбільше лиха робить синкевичівський ляндрірт Гампель і ківерецький інспектор. Вони оба діють під впливом фольксдойчів і поляків-переговорщиків. В деяких районах (Торчинський) мають змінити своїх старостів старшими віком людьми, бо молоді, то “бандити”: одною ногою на службі, а другою в підпіллі.

Поліція. По цілому терені поліція розбіглася. В деяких випадках на місці осталися одиниці. На зазив і підступ зі сторони німецьких властей до поліції дехто вернув. Кількох мимоволі попали їм в руки. Німці видали масу летючок до поліції, щоб вертали на свої місця до 24.IV. Хто не вернеться, тому зліквідують господарство, а родину вистріляють. Дехто вернувся.

В Синкевичівському районі наказано здати по одній корові з кожної хати, де був хто в щуцманах, або в семинарії. В Лаврові (Луцький р-н) німці спалили хату тестя Ковальового – командного семинарії в Лаврові і дві господарки інших семинаристів.

На місце українських щуцманів німці дали заклик до поляків, щоб голосилися добровільно. Назагал, побоялись зголошуватися, тільки в Синкевичівському, Колківському і Цуманському районах зголосилися масово. Їм відразу з місця видали зброю та ненадовго, бо вже після 12.IV. їм зброю відібрано і видано картки до Німеччини на роботи.

Після того видали заклик до українців, щоб голосилися до поліції. В Колківському районі зголосилось 38 осіб. Їм вже видали зброю. В Торчинському й Синкевичівському районах німці видали наказ визначити з кожного села по 2-ох чоловік у віці 30–45 літ до поліції, бо молоді – це “бандит”. Ніхто не голоситься.

З початком цього місяця німці робили наскок на села, ловили хлопців (Торчинський р-н). З цих хлопців тепер створили батальйон. Крім щоденної праці, вправляють впоряд. Такий батальйон є також з поляків, але приміщений окремо.

В Рожищах багато ляхів внесли заяви до служби в поліцію. 18.IV. льойтнант з Луцька робив збірку, з 60-ти зголошених вибрав 8 осіб і забрав, кажуть, до Лаврова. Іншим сказав: „Якщо маєте зброю, то вступайте в поліцію”. Ляхи відказали, що не мають, а хочуть служити і німці повинні їм дати зброю. Осталось поки що на нічому.

Німецька політика. В зв'язку з весняними роботами масово гонять людей на роботи в фільварки. Робочі не йдуть самі, то німці виїжджають на села і роблять лови, при цьому, що попаде під руки, грабують. В Луцькому районі переводять арешти за неявку на роботу.

За це арештували одного сільського старосту. Якщо не найдуть робочого, то забирають другого – із його родини. Однак ці лови їм не вдаються; вживають підступів – закликають в район, щоб змінити документ і там переловлюють.

В Ківерецькому районі на роботу до фільварків гонять по 50 фір денно в Синкевичівському районі в неділю 28.III. німці зігнали 100 поляків до сівби. Цілий день йшла робота.

Останньою посиленою акцією побору робочих до Німеччини. Німці видали зарядження старостам сільських управ виготовити списки робочих. Старости рішуче відмовилися. Після 2.IV. німці почали лови. Виїжджають автами на села, роблять облаву і стріляють. Населення тікає в ліс і попадає в німецькі засідки. Хто впаде живий в їх руки, забирають на роботи. Багато паде жертвою від німецьких куль під час утечі. В багатьох випадках, наловивши визначену кількість згаданої місцевості, від'їжджають.

В Торчинському районі німці вели сильну пропаганду, щоб захопити до виїзду на роботи. Зі собою возили дівчину-полтавку, яка була на роботах в Німеччині. Вона захвалює добре життя й умовини праці. Між іншим говорить: “В Німеччині всіх господарів мобілізовано на роботи в фабриках, а ми мусимо йти на роботи в господарства”. На багато запитів нічого не відповідає, видно говорить із примусу.

В тому ж районі німці пустили чутку, що будуть кінчати будову залізниці Луцьк–Вінниця. До цієї роботи мало б приїхати кілька фірм з Німеччини, до цієї ж роботи мали б брати з цього району 1800-8000 робітників. Як видно, це все тільки підступ уможливити лови робочих.

По цілому терені йде натиск на контингент худоби: синкевичівський район на кожне село 18-20 штук, крім того, з кожної хати, де втік шуцман чи семінарост, мусить вивести по одній корові на ставку.

В Луцькому районі 9-11.IV. в Оздів, Ратнів наказали звести всю худобу на здачу. Пізніше поїхали і всю худобу забрали силою. 17.IV. в Колківському районі в селі Омельні і Ситниці наказали здачу худоби у визначені пункти на назначений час. Тоді під'їжджали автами під гук стрілів, щоб викликати паніку. Населення кинулось врозтіч під град куль, жертвою впав 13-літній хлопець і 2 дівчини. Забрали 150 шт. худоби і 12 свиней, крім того, грабили все, що попало під руки: полотно, подушки, одягу. В Ситниці забрали 45 шт. худоби і спалили хату старости. Як виказалось, це з доносу ляхів. При цьому кричали, що мусять знищити всі ці села, бо то “націоналістен бандіт деморалізатор цілого району”. Крім того, забрали в Чорторійську 220 шт. худоби й спалили 10 хат. За те, що люди не вигнали худобу, а втікли з худобою в ліс, німці спалили 5 сіл: Костюхнівку, Вовчицьк, Яблоньку, Довжицю і Загорівку. В акції брала участь 200 німців і ляхи. Загально збрали 500 шт. худоби і все зігнали в Колки. В Острозькому районі призначили здачу худоби на кожне село від 10 до 15 корів, стільки ж кабанів кожного тижня. Подібні історії діються в кожному районі.

В зв'язку з масовим погниттям картопель в державних копцях в цілому терені є зарядження перевести списки, хто не виконав здачі картопель. Також вже є план додаткової здачі і нові плани здачі хрону і куля. На біжучий рік

німці розробили дуже великий план весняного посіву. Прим[іром] є села, на які призначено 6 га тютюну, стільки ж гектарів маку й також буряків. Населення, не в силі виконати цього плану, не підписувало заяв. Ляндвірти кидають погрози, що на ці села, що не підписали, вишлють гестапо знищити їх (с. Городині і Ляхівщина Торчинського району).

В цьому місяці німці сильно обезпечують фільварки військовиками. Кожний фільварок обезпечений від 15–30 і 100 німців. В деяких фільварках (Луцький р-н) охороняють французи (100) і чехи.

В Торчинському районі є наказ перевести список всіх коней до чотирьох га землі.

В Ківерецькому р-ні злучають два фільварки в один і скріплюють залогу. Для більшої охорони ангажують ляхів і видають їм зброю. Адміністратор-лях (Рожиський р-н) сказав: „Нам видають зброю не боронити фільварків, а бити бандитів”.

В кожному районному центрі є залага 15–20 і більше німецької поліції. Між ними частина ляхів. Вони сповняють службу карних експедицій. Великий вплив мають ляхи і фольксдойчі. В Синкевичівському районі ляндвірт Гампель до охорони покликав ляхів. Їх учить стріляти і видав їм зброю.

В Рожиському районі до фільварку Березолупи приїхало 80 німців сильно озброєні, мають зі собою малі гарматки і 20 грузових авт. Між ними є багато чехів, чи чеських німців і словаків. При шляху Рожище–Володимир Волинський держали стійку коло колонії Ужови. Прохожих докладно ревізували, навіть роззували. В той час до міста Рожище приїхало 15 німців з чорними пагонами – це карна експедиція. 19.IV. виїхали на Сокаль невідомо чого. Вночі сильна варта в місті. По 9-ій годині всіх ревідують, хто втікає, стріляють.

3 Цуманського району німці перенесли свій постерунок до Олики. В цілому терені видані зарядження: не вільно їхати ровером, верхом, бо з місця будуть стріляти. В Синкевичівському і Колківському районах не вільно йти вдвох коло фільварків. Підводою може їхати найбільше двох, обернені до себе плечима. Після заходу сонця не вільно виходити з хати. В вище згаданих районах кожний виїзд мусить бути зголошений у голови сільської управи. В Ківерецькому районі даний наказ, щоб всі спали в хаті роздягнені і згідно з “контролькартою”. Якщо когось буде бракувати, то розстріляють всю родину.

Вищезгадана безпека фільварків бушує по селах. В’їжджаючи в село стріляють, люди настрашені тікають, а німота з ляхами стріляє по людях, то знову виїжджають на села спекулювати за сірники, нафту, сіль т.п., при цьому ведуть розвідку терену і, щоб людей змити від своїх ясных плянів, роблять вправи в терені, наступаючи в село. Після таких цих вправ слідує справжні наскоки. Скрізь в терені провокують, роз’їжджаються автами, фірами й верхами, щоб в їх сторону впали стріли, що дало би їм причину до репресій. В терені роблять засідки коло хат підозрілих од людей і по дорогах, де помічається більший рух. Вночі також роблять засідки.

Арешти, розстріли і репресії. В Ківерецькому районі 6.IV. німці спалили господарку і батька голови сільської управи. Голова втік. 10.IV. німці робили

ревізію у священників і визначніших господарів із зброєю. Нічого не вийшло. Робота сексотів зробила відступ з нової лінії. Під час розсіпки району в Ківерцях арештували 6 осіб. Голову району розстріляли 14.IV. дня 8.IV. Німак застрівив невідомого чоловіка на дорозі (одягнений в білому светері, штани з гольфом, в хромових чоботях, без маринарки і без шапки).

16.IV. В зв'язку з зривом транспорту робочих зі сходу під Клепачовом карна експедиція з Луцька робила протокол з тих людей, що напроти них був зрив, і відпустила людей додому. Щойно на приказ Ківерецького інспектора розстріляно 21 особу, дитину з колискою і собаку. Всіх разом поховали. Спалили 5 господарств, з добра, що краще, німці забрали зі собою.

18.IV. до Ківерецького концлагеру привезено українських політ'язнів. 18.IV. вивезли за Ковель і дальше. За Ковелем багато в'язнів повтікали. Останньо нікому не вільно рухатись в терені, кожний мусить мати картку праці. Авсвайс не грає ніякої ролі. Всіх переходять. Вже застрілили 7 осіб, що не мали карти праці. В Колківському районі жертвою розстрілу під час ловів впав один 13-ти літній хлопець і дві дівчини.

В селі Миловиці понад 50 німців і польська шуцполіція з Цуманя поробила облаву 27.IV. Всіх людей зігнали на збірний пункт, тут відразу створили комісію й забрали 20 хлопців і 13 дівчат ніби на роботу до Німеччини. При цьому німець виголосив промову – підчеркнув, що це село найбільше причинилось до партизанки. Це все діялось на донос ляхів. Як виявилось пізніше, що німці мають судити ляхів за фальшивий донос, бо під час ревізії нічого не найшли.

В Олицькому районі в селі Личинах арештували управу “Просвіти”, осіб, в тім старосту і секретаря сільської управи за академію Т.Шевченка, яку роблено без дозволу. Це з доносу двох сексотів. Арештованих повезли в Луцьк. Сексоти вже пішли спати.

25.IV. Німці арештували одного комсомольця українця з Мительна. Він мав зв'язок з ляхами, доставляв зброю, по використанні видали німцям в руки. В Синкевичівському р-ні 25.IV. в Коршеві, німці приїхали на подвір'я одного дяді і постріляли його, як він тягнув воду. Звідти поїхали до другого, але не застали вдома, то побили жінку. Також хотіли забрати зі собою одну чесну дівчину, але вона втікла. За нею почали стріляти і прострілили. Ця дівчина, хоч вже ранена, воліла вийти в могилу й крикнула “Слава Україні! Гину за Україну! Пімсти...” і впала. У відповідь хтось вбив одного німця, одного ранив і втік. У дні 27–30.IV. знову постріляли двох людей в Скірчі і Бискупичах, одного за те, що йшов коло фільварку, другого, що йшов через радгоспне поле. Після вбивства німця 1.IV. почали репресії в Коршеві 10 німців і 50 ляхів, повісили 7 осіб на вербах – катуванню не було кінця.

2.IV. Поїхала ця карна експедиція на Садмарки двома фірами. Проти них станула самооборона, але не могла нічого вдіяти з крісами проти кулеметів. Німці запалили дві хати, впало два німці, після цього німці посилили свою силу і рушили на Садмарки і Березя. Самооборона діяла добре. Жертвою впало 6 оборонців і 30 постріляних і спалених в хатах, згоріло 17 господарств. Німців впало, як кажуть очевидці, 12. Один сексот виговорився до 22 і 8 ранених.

Після цього 17.IV. ще раз наскочила татарва і запалила 11 господарств. Жертв не було, жертвою впали майже самі жінки.

В днях 6–8.IV. в Синкевичівці провели арешти. Арештували, крім згаданих, з “адміністрації” священника, голову станції і інших, всіх 12 осіб. В Краснім Саді і Андріївці німці і ляхи вбили 3-х українців.

12.IV. З невідомої руки згорів фільварок в Скірчі, за це розстріляно 17 осіб.

19-21.IV. Німці напали на колонію Красній Сад. Обставили довкола кулеметами й почали стріляти. Інші ввійшли в село, всіх виганяли на сход вигукуючи: “Бері детішки, ребятішки, ступай на собрание”. Всіх зігнали в стодоли, казали роздягаться й там постріляли около 100 осіб. 21.IV. Знову приїхали вдруге й робили ревізію. При обох акціях брали участь ляхи. Щоб випросити довір’я в німців, в кожную хату підкинули гранати, то в піч, то в солому. Як німці село запалили, то гук експльозій далеко було чути. Спалено 22 господарства. Німці щораз більше вірять ляхам.

До 24.IV. впало жертвою около 100 осіб; 12 арештованих і спалено до 50-ти господарств. З ворожих елементів: 28 нім[ців] вбито, 9 ранених і 10 лядських родин.

29.IV. В колонії Александрівці арештували одного українця. В Колодязному 28.IV. ляхи і німці постріляли одного українця, він садив картоплі, інших 4-ох арештували.

В Торчинському р-ні в Галові розстріляли дядька за те, що переховував жида. В Жуківці розстріляли старосту сільської управи.

6.IV. На Буяні наїхало 12 таксівок і одно особове авто ляхів-робітників. Окружили ліс, вигнали робочих, запалили одну хату, а господарів втікаючих постріляли (цей господар батько ком[андира] пол[ку]). Причина. Одні кажуть, що за це, що в одного німця забрав хтось 10 кабанів, а лях каже, що цей господар казав “що всіх ляхів спалимо” – одне й друге можливе.

Один лях переговорник висловив свою добродушність упредити деякі села, що є загрожені, а саме: Сад, Білостік, Кошів.

Останньо почали дальші репресії. В Грічах спалили дві хати й побили 12 осіб. Це внаслідок нечистої роботи, з якої втік лях, і жінка Везовського, німка. Вони сильно обсервували рух помочі Торчинської самооборони зі Седмарки. Великі погрози кидає лях Мозірський, якому знищено господарку і родину. Він працює в районі. Останньо його німці арештували за це, що робив арешти і розстріли на власну руку. В дні 18.IV. німці під’їхали до одної хати, з неї втікло двох хлопців. Їх зловили, хату спалили. На другий день знову приїхали і зловили одного з цих хлопців і дядька – обох розстріляли.

В Луцькому районі в с. Заборолі-Баєві німці кинулись за грабіжем добра, спалили 4 хати. На місці зустрінули реакцію самооборони. Жертвою впало 2-ох німців і кількох ранених. Після цього німці посилили свої сили і спалили 25 хат довкола лісу; кого зловили, кидали в огонь. Тут жертвою впав районний реф[ерент] юнацтва. В Милушах німці забили районного провідника (мельн[иківця]). В нього забрали два револьвери. В Радомишлі німці спалили 3 хати шуцманів, но вони втікли. В Озденичах на показ ляхів німці мали

розстріляти 12 українських родин. Завдяки своєчасним упередженням не допущено до репресій.

Останньо вийшов з тюрми чоловік, якого недовго арештували. По двох днях умер. В Острозецькому районі 1.IV. в Городниці німці арештували 4 особи – працівники при телефонічній станиці в тому селі. По 3-ох днях звільнено. Це з наклепу кухарки ляшки.

26.IV. На дорозі між Залавем з Острожцем і Свищевом німці стрінули 6 друзів на роверах, в тому одна жінка, і спинили їх. Всі кинулись врозтіч. Німці постріляли двох друзів, а одного зловили і арештували.

17.IV. В селі Малині розстріляли 3-ох чесних українців – будьто вони крали овес в державному магазині в Малині. Це мали показати місцеві чехи.

30.IV. На село Боремець наїхало зі сторони Ярославич 4 авта обдертих цивілів, озброєних, а від Демидівки 8 авт. Спалили 3 хати в тому і кущового, постріляли кущового, пограничного і зв'язкового, по дорозі в Торговицю забили двох людей і вертаючись до Дубенської шоси, зустрінули голову, агронома і дорожника, які їхали з району – не помогли документи, що вони службовці, всіх постріляли. По дорозі між Ярославичами, М[алою] Городницею і Начічами зловили одного чоловіка. Ця сама [...] ловила кілька хлопців в Підгайцях (коло Торговиці). Один з них втік, каже що пізнав місцевих ляхів. Між ними були й в німецьких одностроях. Ідучи співали: “Єще Польска не згінела”. На допит людей, хто це міг бути, острожецький ляндрт 2.V. виїхав у Луцьк: чи це часом не є акція з Луцької округи, бо щось подібне з доручень Дубенської округи не було. Як видно, це чисто лядська банда.

29.IV. До церкви в Старові впали німаки і ляхи. Арештували о. Саковича.

Настрої. Як кажуть, то німецька жандармерія відмовляється від бою з партизанкою і в акціях на селах. Але під великим впливом ляхів і фольксдойчів вбиваються і виїжджають на пацифікацію. Найбільше лиха заподівають ляхи. Вони переконують німців, що цілий рух спинять.

Між німцями є два табори – за і проти нищення. В СС більшість ляхів умундуровані в німецькі однострої.

Поляки. З початком цього місяця всі були у великій паніці. З'їжджались до більших осередків – колоній, міст і містечок, щоб спільними силами боронитися. Довкола колоній окопуються. Багато виїхало в Луцьк. З них частину німці вивезли в Німеччину. Все добро конфіскували. Між ними можна почути таке: німці для всіх однакові вороги, тому треба спільно боротись проти них. Брак сильної руки, щоб усіх провадила. Загально скрайньо ворожо наставлені до нас. Всі хочуть “ржноць хлопув”. Скрізь розкопують могили черв[оно]армійців – шукають зброї. На кожному кроці стараються викликати репресії німців проти українців. Сильно ведуть розвідку і доносять.

В днях 8-10.III. в лісі коло Перебража невідомо хто замордував 11 молодих ляхків. Їх всіх возили по Ківерцях і показували. Возили до районного інспектора, але не застали вдома. Показують, що це робота українців. Інші нишком говорять, що це зробили більшовицькі партизани, але все ж таки хочуть викликати репресії на українців.

У Перебродах (Ківерецький р-н) ляхи зловили 8 осіб в постолах. На місці застрілили 6-ох, а 2-ох повели в район, їх розстріляв заст[упник] інспектора – лях. В цьому районі ведуть застрашуючу пропаганду, що 25.IV. українці будуть красити крашанки в лядській крові, а як в церкві священик заспіває “Христос Воскрес” – українці зірвуться до повстання. Ляхи готуються до оборони.

Скрізь по костелах виголошують політичні проповіді. По терені роблять муштру зі зброєю. Частина ляхів пішла в шуцполіцію, з цього були дуже задоволені, бо дістали зброю, тепер їх звільнили. Багато цілком щезли з терену – пішли в підпілля.

В Цуманському р-ні 1.IV. ляхи зорганізувались, їх очолювали більш[овицькі] старшини. Всіх около 400 осіб. Після бою під Берестянами хотіли знищити села Затишся і Знамирівку, але на це не дозволили б[ільшовицькі] старшини, за це ті ж старшини ругали на українців, що українські партизани, це грабіжники, що вони слабі і між ними розлад – Бульба, Мельник, Бандера – вони всі вас уведуть у могилу. Вас визволила тільки Черв[она] армія. Звідси пішли до Стид[инського] Майдану.

На колонії Вовче, Наруче 4.IV. зі всіх напрямків їхали польські партизани в числі 13–15. Звідси пересувались на Степанську Гуту. 8-9.IV. польські партизани 20 осіб ограбили кілька хуторів чесних українців в селі Гораймівці. На польських колоніях переходять кожного українця, роблять ревізію, а то і вбивають.

В Колківському районі ляхи вбили двох шуцманів-українців. На колоні[ях] Городниця й Тараж стріляють до українців, які орють в полі під тими кол [оніями].

В Синкевичівському районі на польській колонії Маруся ляхи зробили засідку, в яку попали чесні українці, які їхали фірою. Зчинилась стрілянина, ляхи відразу почали бити в рейки. Жертв не було. Друзі втікли. Ляхи забрали воза, коня вбито.

Останньо, осягнувши успіхи в акціях з німцями, сильно піднесені на душі. Вертаються назад на свої місця й ширять пропаганду, щоб застрахати українське населення.

Комуна. В цілому терені починає свою діяльність в пропаганді. Наче впливу на маси не має. Співпрацює з ляхами. В деяких теренах застрахані, особливо в південних. В Олицькому районі в селах Дідичі, Хорнище, Хромьяки, Дерно, Одераци, Мительно, Личани.

В Рожищенському р-ні в Березолупах на весіллі зібрались комунари на чолі з провідником, сов[єтським] лейтенантом, який є у місцевому фільварку, почіпляли червоні кокарди і співали більшовицьких пісень.

Партизанка. В перших днях цього місяця за Берестянами польсько-більшовицька партизанка в числі 200 осіб вв'язалась в бій з УПА в силі двох чот. В бою впало понад 50 вбитих. Самі більшовики признаються, що буде більше, дехто говорить, що 93, 107, 178 – докладно невідомо, й багато полонених. Самі більшовицькі старшини признаються, що коли б були бій підтримали ще 20 хвилин, то наші більш[овики] були б здалися. Нам цікаво, звідки УПА бере зброю таку добру й так багато амуніції. Нам то доставляють, а звідки вони беруть? Власних втрат 28 вбитих і 5 ранених.

В Лопатові 6.IV. лядська партія вбила двох українців з Журавич. 9.IV. в Журавському лісі партизани вбили чоловіка, що брав дрова. Після того, як 13.IV. вийшли за ним шукати 16 людей, стрінули 7 осіб партизан, але не стріляли, бо пізнали між ними двох комуністів.

13–14.IV. Ворожі партизани; 30 осіб, забрали з села Гораймівка стрільця УПА раненого під Берестянами. Забрали зі собою і під Софіївкою вбили. Місце постою польсько-більшовицьких партизан – це перше за Майданом, друге за Браком, останньо як видно, тікали через ліс від Монатиня до Софіївки.

13.IV. В Гораймівку прибуло 135 партизан, забрали 5 фір і їхали в Липненський Майдан, але їх здогнали друзі з УПА, і вони втікли.

14.IV. Під Клепачовом (Ківерецький р-н) зірвали залізницю, жертвою впад транспорт робочих, які їхали зі сходу. Вбито 78 осіб, з того 50 не до пізнання і 3-ох німців. Видно, що це робота польської партизанки, щоб викликати репресії на українців, бо зрив був саме напроти українських господарств, а не проти ляхів, чи у лісі. (Цікаве й те, що між ляхами можна було нишком почути, що це саме якраз транспорт ляхів, який набрали з луцького “гетта”. В два дні перед зривом з Луцька відставили в Ківерці, тут перевели дезинфекцію й нагрузили у вагони, але далеко не доїхали і “українці вшистко змасакрували”).

16.IV. Під Тростянцем висадили вузькоколіяку, забрали машиніста, повели в ліс, чути було 3 стріли, робітників розігнали. Того ж дня в Гавчицях розбили молочарню, все знищили, на стінах повісили портрет Сталіна. Забрали масло і сметану. По тому терені (Ківерецький р-н) партизани ходили по деяких селах до чесних людей, по прізвищі йшли шукати, що той і той має зброю.

В днях 13–20–21.IV. в Цуманському, Рожищенському і Ківерському районах ворожі літаки скинули масу летючок – заклик до участі в більшовицькій партизанці і на заклик Сталіна.

16.IV. Була коротка скорострільна стрілянина на Ківерці. Наслідків нема. Невідомо хто, що.

21.IV. В селі Личках літак скинув запальні бомби, запалив ряд хат, були жертви (поки що невідомо скільки). Також були скинені бомби і на інші місцевости. 23.IV. З Борової на Холоневичі йшла польсько-більшовицька партизанка 50 осіб. В Холоневичах набрали волів і ограбили селян.

24.IV. Біля Олики партизани роззброїли 5-ох мадярів обходових, одного вбили, другого ранили.

24.IV. В Журавичі впало 12 б[ільшовицьких] партизан, довідавшись що хтось знищив 6 комуністів, пограбили кількох чесних українців, при цьому питали за їхніми синами, звідти поїхали до Бремна. Назад вертались через Миків в Журавичі і тут натрапили на наших друзів постачальників – почалась стрілянина, більшовицькі партизани втікли. Погрожують, що мусять знищити села Домашів, Журавичі, Миків. Скрізь погрози від ляхів, комуністів і німців.

В Колківському районі сильно діє ворожа партизанка на чолі з місцевим ватажком Шишкою. Палять села, ріжуть родини свідомих українців. Їхня партизанка збільшується, останньо вже палить ліси. Також сильні пожежі між Журавичами, Берестянами, Городищем. Це лядсько-більшовицька робота.

З рук польсько-більшовицьких партизан 14.IV. згинув член районової ексекутиви “Данило”. В страшний спосіб його замордували. Кур’єра, який ішов з ним, пустили, з тим, що організуватиме б[ільшовицьку] партизанку і доноситиме, що діється в терені.

19–24.IV. В селі Навіз невідомі типи вбили священика українця. 20.IV. В селі Доросин німці арештували священика, дяка, учителя і інших, разом 10 осіб – причина невідома.

Партійщина. В Ківерецькому районі в зв’язку з подіями в терені – ліквідація шуцманшафту району – мельниківці нарobili досить великого шуму. Вели пропаганду цього, що ще не час. Деякі мельниківці, що також втікли, довго шлялись в терені. Деякі старалися виказати свою мильну дорогу й перейти до нас. Кажуть: Бандера лучший провідник, як Мельник, і хочуть підпорядкуватися під наш прапор. Тільки їхній провід дуріє. Місцевий провідник ходив до родичів тих шуцманів, що пішли до нас, щоб сейчас вертали на свої місця. В противному разі буде стріляти їхніх родичів.

На сьогоднішній момент важніша тепла посада, чим національна справа, в даних ревних мельниківців. Місцевий ком[андант] поліції Бартах не забув забрати зі собою в підпілля свою коханку польку. Сьогодні він вже не Бартах, а “Бартош”. Це сильно діє на місцеве населення.

Авторитет їхнього проводу на цілій лінії скомпромітований. Населення на це сильно обурене, й мельниківці вже не можуть мати ніякого впливу між масами.

В Торчинському районі мельниківці посилили свою працю. Ведуть вишкільну акцію. В пропаганді з початку цього місяця кричали на цілу горлянку, що ще не час викликати паніку і викпивали собі: “Розчинили, а замісити не має чим”, при цьому заявляли, що навіть під терором до партизанки не підуть.

Під час репресій у Седмарках і Березю, місцевий провідник Лень, мель[никівець], пильно стежив за кожним рухом Торчинської допомоги у самообороні. При цьому робив якісь записки. Як пішла чутка, що будуть тероризувати Торчинський район, то Лень висказався, “що краще видати провідників і тих, що брали участь, щоб тільки не терпіти в загальній масі”. Можливо, що ці списки виготовлять для німецьких властей. Останньо вже майже заповнили і руху ніякого не помічається. Видно, набрали страху в рот.

Між ними не бракує також і сексотів, які лазять по терені і роблять бешкети, то вірні собаки “СС” і “СД”, але їм вже трохи прочищено.

Випадки. З кінцем березня і в перших днях квітня невідомо хто в цілому терені не дав возити дерева з лісу. В цих же днях в Садівському лісі (Торчинський р-н) хтось перейшов місцевого голову і секретаря сільської управи і забрав 2000 карб[ованців] і течку з паперами. Також обстрілювали фіри, як везли мірку з млина в район. Фіри завернули назад.

3-4.IV. Хтось забрав 10 кабанів у фільварку Раковського на Верхх. Тої самої ночі хтось вибив родину ляха – 5 осіб. На Ямках у всіх ляхів на дверях хтось написав чорні хрести.

Через Торчинський район волами їхав транспорт поліщуків, правдоподобно з Пінщини, до Німеччини на роботи.

В Боратині (Луцького р-ну) хтось обікрав молочарню, також і в польській колонії розбили молочарню. Невідомо, хто зробив напад на заготзерно і забрав 12 тис. карб. В південному терені Луцького району згорів лях невідомо з якої причини.

29.IV. Біля Олики мадяри вбили одного українця, який проходжувався на варті, думали що партизан.

1.IV. Невідомі партизани спалили польську колонію Гарапівку. Ляхи з Вовчого і Неруч хотіли спалити Холоневичі, але це їм не вдалося. 8.IV. год. 10 рано партизани в числі 200 осіб заняли колонії Кошище і Милящів. Домагалися здачі зброї.

14–15.IV. В селі Берестяни пропало 4 родини комуністів. 24.IV. в селі Журавичі хтось вкрав 6 комуністів. Їх трупи нашли на другий день в лісі.

26.IV. На соші Ківерці – Луцьк, ківерецький зондерфюрер стрів чесного українця, хотів легітимувати, цей чоловік витягнув машину і легітимував. Від звуку коні переполохались і перекинули воза, на якому сиділо 4 особи. Ранів в руку переговорщика, йому вилетів кріс, якого цей чоловік вхопив і втік. Залякані німці по хвилі прочунались, але вже не було нікого.

2.V. В Воренці (Острожецький р-н) місцеве населення помстилося на ляхах (за їх виступ 30.IV.) около 2-ї години дня обступили гурт польських господарств і під криттям крісового вогню згоріло все дотла. Ніхто не втік живий. Під вечір те саме зробили з другою групою лядських господарств. Знищено дотла около 17–20 господарств. Також спалено польську колонію в селі [...].

17.IV. В Рожищі приїхала таксівка з трьома жандармами в однострою і одною жінкою; під'їхали до постерунку поліції, запитали, чи тут нема поліції, чому так лазите і т.п. Під'їхали до жандармерії, не застали нікого, жандарми були в Луцьку, скрізь по кімнатах перейшли і від'їхали до Копачівки. О год. 15-тий жандармерія вернулась з Луцька, зараз зробили погоню при допомозі війська і поліції. Щоб поліція не здогадалась, що це шпіони, то казали, що сюдою поїде комісар до Копачівки, щоб його арештувати. Всі були сильно схвильовані.

Настрої мас. В загальному маса сильно напружена, очікує моменту останньої розправи. Всі переконані, що ніхто з чужинців не несе ніякого добра, тільки йде на Україну, щоб все загарбати, а нас знищити. Вихід бачать тільки в ОУН, а можливість життя самотоко в Українській державі. Це особливо зауважується в теренах, де діє УПА. Місцеве населення побачило реальну силу ОУН, крім того, великий вплив зробила сильна пропаганда повстанців. Спеціально подіяли на маси виступи провідників з промовою коло церкви і на ріжних зібраннях. В інших теренах, де німці з ляхами проводять ріжні сильні репресії, маса хвилюється з перестрашу. Ще початково боїться кидати господарство, але пізніше все кидає й рятує своє життя. Найбільше зневірена тоді, коли німці безкарно гуляють, а нема самооборони. Оскільки кожночасно діє самооборона, то, хоч і є жертви, все ж таки не є так пригноблені, бо із ворожої сторони є жертви. Останньо між масами є страшна ненависть до ляхів. Кожний, старик чи молодий, все рвали б зубами. Очевидно, що це під впливом застрахання перед вибриками ляхів на спілку з німцями.

Найгірше маса турбується тим, що немає середників самооборони й починає падати в зневіру. На очах мас стоїть питання коли це все скінчиться, що діється в світі. Хочуть нової літератури і інформатора, що могло б їх підтримати на душі.

Конечним є дати між маси сильні групи пропагандистів, які інформували б про політичну ситуацію і події в краю, а ще найголовніше давати між маси певні моменти наших успіхів. Треба признати, що пропагандивна сторінка не є поставлена як слід. Брак добрих пропагандистів і літератури. На місцях брак спеців-військовиків, щоб можна школити самооборону. А це дуже важне.

Огляд суспільно-політичних подій в м. Луцьку

I. Повстанча акція і забіги німецької влади, щоб зліквідувати її.

Коли довколишній терен був у більшій або меншій мірі охоплений явними діями повстанців і реакційними акціями нім[ецької] влади відносно українського населення, то в м. Луцьку як осідку генерал-комісара офіційно панував спокій: тут як в осередку, скупчувалося політичне керівництво в справах повсталих розрухів і дії партизанки. Німці розрізняють три роди партизанки: бандитську, більшовицьку і національно-самостійницьку – бандерівську. Найбільш небезпечною, очевидно, видалася їм остання і тому проти неї в першу чергу скерували всі свої сили, щоб її злакулізувати, а спісля знищити.

Відхід частин шуцманів і ляндинсту був нежданною подією для німців і заскочив їх неабияк, та [не маючи] під рукою відповідних сил, були сильно розлютовані, але безраді, тому спочатку прийняли тактику гри – “дипломатії” і жорстокого насильства – терору, використовуючи всі сили, щоб відірвати маси від діючих сил повстанців. І так, щоб досягнути першою дорогою цілю, генерал-комісара і гебітскомісара старалися запрягти [...] український угодовський [...], щоб використати їх в пропагандистських цілях. Тут на місці підтверджуємо, що факт відходу частин шуцманів і ляндинсту викликали у всіх угодовських колах неспокій і страх, бо сподівались, що нім[ецька] влада почне розстрілом укр[аїнської] інтелігентської верхівки. І тому як останню дошку рятунку вибрали “переговори з німцями”, тим більше, що останні зажадали зложення меморанду, в якому б були подані всі причини незадоволення в терені, запевняючи, що хочуть щиро дійти до порозуміння і спільної згоди в співпраці одним фронтом проти більшовизму. До переговорів були втягнені голова самодопомогового Комітету, голова Просвіти і церковна влада з її найголовнішими діячами. Всі вони, хоч добре здавали собі справу з того, що вони в цьому рішаючого голосу забрати не можуть, бо причиною розрухи є загальне невдоволення всього укр[аїнського] народу, отже, справа всеукраїнського характеру й тому її не можна локалізувати, рішати проти них, – пішли на цей німецький трік.

Причини до незадоволення і розрухи населення, подають вони, були соціального й економічного характеру. Політичних причин не висовували, бо помимо запевнення влади про недоторканість їх, вони боялися це робити, а, по-друге, вони ж не представляли інтересів кожної політичної групи, просто заявили перед німцями (“Ми нічого спільного з партизанкою не маємо, не маємо жодних з нею зв’язків”). Що ж до впливів на населення, то вони заявили, що

не мають можливості впливати на нього з огляду на обмежену діяльність “комітету” і Просвіти. Німці сказали, що їх діяльність поширять і що треба їх так переорганізувати, щоб можна було їх особливо використати для урядової пропаганди, для опановання нею широких мас. Але це було тільки говорення, бо в дійсності на другий день наказали голові “Просвіти” припинити свою діяльність. Навіть святочна Шевченківська академія, приготована окружною Просвітою 21.III. не відбулася (причини: застрашення, загальне напруження, пригущення, що ніхто на академію не прийде, щоб часом німці не забрали до Німеччини).

Наслідком натиску влади владика Полікарп виголосив в Луцькім соборі промову – проповідь, скеровану проти партизанки, що її творять “загорільці” “несвідомі”, висловлюючи думку, що укр[аїнський] націоналізм пішов на службу більшовиків. (Дослівно: “Коли можна у боротьбі з християнським світом теж прикинутися релігійними, прикритися ім’ям “святої Росії”, викликаючи на захист жидо-комуни тіні св. Олександра Невського, Димитрія Донського і т.п., то [чому] не спробувати завербувати на допомогу і укр[аїнського] націоналізму”. Цю проповідь в формі “Послання” розіслав по всіх парафіях. Під час промови люди демонстраційно виходили з собору, а “Послання” більшістю священників було знехтуване. В очах маси Полікарп стратив ту вартість, яку він мав в ролі адм[іністратора] Автокефальної православної церкви, як українізатора православної церкви на Україні.

Коли з одної сторони нім[ецький] уряд, використовуючи всі угодовські сили, вів дипломатично-пропагандистську гру, то з другої сторони, пильно слідкуючи за перебігом подій, ясно здавав собі справу, що в цілі заспокоєння без вжиття мілітарних сил, цивільній владі бракує середників. Гебітскомісар мав сказати, що акція партизанки так розвинулася, що її призупинити цивільна влада не в силі. І тому до цього будуть покликані військові чинники. І власне вже відтоді влада старалася страхати і в цей спосіб паралізувати маси пропагандою з одної сторони, а з другої сторони роблено заходи, щоб вжити на мирне населення нечуваних досі репресій. І так були викликані карні відділи і більша кількість поліції, щоб терором, масовими грабунками, мордуванням, пожарами, шибеницею і киданням живцем у огонь застрашити маси, відвернути їх від діючих сил, а навіть поставити їх проти.

II. Зміни та нові засоби для повернення спокою і порядку.

Після відходу частин шуцманшафту і лянддністу німці вірили тільки командантові міського шуц[маншефт] Троїцькому і тому решту районової поліції було злучено з міською. До сьогоднішнього дня поліція Троїцького з певними змінами однострою служить німцям. Певну частину з них (менше вірних) мали відіслати на схід – ближче фронту, та кружляють вістки, що їх вивезли до Німеччини. З частини лянддінсту, кого тільки німцям вдалося зловити, або хто з них, плентаючися, попав випадково, були розстріляні. Подібно робили з шуцманами, що попалися до в’язниці.

СС-і поліцей-фюрер, командир поліції і безпеки СД, видав відозву п[ід] н[азвою] “До втікших шуцманів – українських націоналістів”, в якій страхом закликає до повороту на службу. Кількох повернуло – спочатку їх трактували вільно,

одначе вже кружляють вістки, що декого з них розстріляно. Українські шуцмани зараз у очах мас вислужники, запроданці. Троїцький збільшив сітку сексотів.

Всіх шуцманів з других районів, що зголосилися на службу, або не повтікали, є приділено до шуцбатальйонів (сине умундування, такого ж кольору шапки круглі, скошаровані, без зброї; зараз виконують фізичну роботу). Німці завербували на службу поліції поляків. Видали їм однострій (такий, як у шуцбатальйонів) і зброю. Число їх в місті 100–150. Всі скошаровані. Призначення їх поки невідоме – держиться в таємниці.

Назагал в місті вдень німці чуються цілком свobodно і безпечно, вночі посилюють сторожі, виставляють варти, зміцнюють залоги. При держ[авних] маєтках стало станціонують військові охорони, вночі держать варту.

Появилось багато афішів, відозв і закликів до українців, в яких закликається їх до співпраці – боротьби з партизанкою, до нищення їх, до віддання членів ОУН в руки поліції (ОУН – бандерівці), бо тільки вони спричинилися до всіх нещасть, що їх терплять навіть невинні, мирне населення, навіть є причиною голоду.

III. Акція вивозу до Німеччини

В місті появилися афіші з закликом виїзду до Німеччини. Як доносять, видано генерал-комісаром розпорядження про мобілізацію на (однорічну) службу праці трьох річників (1923, 4, 6). Поки що про саму мобілізацію офіційно невідомо, як рівнож про її спосіб переведення. Все це тримається в таємниці. Крім цього, кружляють чутки про набір до Німеччини із затруднених зараз урядовців (15%), що є одначе мало правдоподібним.

У великодний четвер німці уряджували лапанку. Всіх, хто не мав повістки з арбайтсайту, забирали до Німеччини. За цей день німці наловили біля 200 осіб, переважно селянський елемент. Слід зазначити, що в цей день зранку по всіх виїздових дорогах до міста і в місті по вулицях ходила поліція та справджувала в усіх документи, а фурманки затримували і ревізували. До таких заходів намовили німців поляки, доносячи, що в цей день мала напасти на місто партизанка. По селах також проводять німці приготовляючу акцію до вивозу в Німеччину. Райони назначають [на] кожне село відповідну кількість людей.

IV. Настрої мас

Міське населення, не так сильно переживаючи всі зміни, що заходять, бо поки що менше їх торкалися особисто, є менш здецидоване, менш рішуче, ніж сільське. Але в основному їх загально можна поділити на три частини. Одна частина – це “мішухи” в місті, а на селі ті, “що з мужика не скинуть”. Ця група людей живе для того, щоб старатися задля земних благ, дбати про родинне життя, що їх щоденною турботою є погоня за хлібом насущним. Вони все нарікають: “Всьому злу винні бандерівці, бо коли б вони сиділи спокійно, то все було б спокійно..., не було б браку продуктів в місті і т.п. Ці люди особливо шкідливі, бо ширять паніку. Друга група: що боротьба є конечна, що якісь міри треба прийняти в обороні нації, але чому ОУН веде боротьбу зі всіма ворогами нараз. Вони розділили боротьбу на етапи, в яких відповідно велось [б] боротьбу проти одного противника, потім другого і т.п. Ця група до справи підходить з теоретичних міркувань. Третя група (сюди належить більше селян):

нетерпеливості і вже хотіли б зараз, щоб була революція, або що, бо якщо довше протягнеться, то все буде страчено, багато загине, а багато зруйнується (брак терпця). До Німеччини ніхто не хоче їхати. Здецидовані утікати.

V. Ворожі національні і політичні угруповання

а) Поляки. Багато повтікало з сіл до міста. Тут живуть незамельшовані, нелегально. Сильно зорганізовані. Вміло впливають на німців, особливо це роблять жінки-польки. Представляють їм так справу, що українці вирізують цілі села, що палять їх, що це робить не партизанка, а місцеве населення. Радо вислуговуються в німців під час пацифікації сіл. В місті ще до явного антагонізму не доходить. До Німеччини їхати не хочуть. Говорять, що краще на місці загинути від кулі, як їхати на голодову і мученицьку смерть. В місті є багато молоді.

б) Комунисти. Обмежуються тільки пробільшовицькою пропагандою. Говорять про швидкий поворот більшовиків. Впливу на маси не мають.

в) Мельниківці. Більшої діяльності не проявляють, а залякані. Маси абсолюто є настроєні за нами, бо бачать наші діла, про нас всюди чують. Мельниківські діячі тепер тільки лавірують, підлещуються до мас. Широко говорять про свою партизанку (прим[іром] в Ківерщині і Кременеччині). Шутцмани-мельниківці, що були зі страху повтікали, тепер повернули назад на службу. Літератури не помічається жодної, організаційної роботи не видно. Часто доходять чутки про внутрішні непорозуміння, суперечки внутрі, нелад, нерозбериха.

Огляд суспільно-політичних подій в Володимирщині і Горохівщині за місяць травень

Українці в адміністрації свої становища в більшості опустили. Деяких вивезли в Німеччину на роботи, місця їх в адміністрації займають поляки. Частинно остались де[які] українці. На місце колишніх фільварків, радгоспів німці зорганізували свої промгоспи. Багато їх вже зліквідовано, або німці самі з них повтікали, боячись повстанців. Ті, які ще є в терені, то мають військові залоги і укріплюються. В деяких місцях поробили загорожі, понасипали вали, повимуровували сховки, щоб краще було оборонятися. Господарське життя їх іде слабо в зв'язку з повсякчасними акціями.

Киселин. Уряду нема, також і міліції. При лісистих теренах німці цілком не показуються, урядують повстанці. Німці сидять в Киселині, Затурцях, Війниці, роблять випадки на терен.

Локачі. Районна управа є не ціла (голова і кілька урядовців), командант Малиць. Було кілька поліцаїв, котрі служили до останнього часу. (Є непровірена чутка, що вже ті повтікали). В районі є кілька фільварків. Найсильніший з них – це Конюхи, там є около 45 німців. Кожний день роблять укріплення. Хотять створити випадову базу.

Горохів. Управи нема. Урядовцями є поляки, фольксдойчі. Поліції нема, творять кримінальну. Цих 40 заложників, що вивели ночувати до гебітско-місаріату, випустили. В арешті було 35, останньо їх вивезли до Німеччини на роботу. В районі є такі місцевості, де німці цілком не ходять. Урядують повстанці. Залози військові є в Горохові (200), Стоянові (за кордоном), Дружкополі, Сільці. Кожночасно роблять випадки на терен. В місті між військом

є французи. Німці, як тільки прибули, зараз рушили між населення за харчами. Кажуть, що Німеччині вже скоро буде капут, що кожний з них залишив жінку, діти, хоче їсти і т.п. Між жандармерією, котра прибула, є голяндці.

Берестечко. Районова управа урядує, зложена з українців. Є між ними 30% поляків. Між міліцією є 10 українців. Штатсгути господарять, дольмечером жандармерії є поляк Врубель, до нас ставиться ворожо.

Порицьк. Район урядує. Управа українська, в арбайтсамті українці, міліція повтікала. Жандармерія є на постерунках: Грибовиця, Порицьк, Іваничі (50 осіб всіх). Штатсгути господарять.

Володимир. Управа урядує дальше, міліції нашої є цілком мало, існує кримінальна, котру очолює полька. Такий самий стан і в Устлузькому районі. В Вербському районі управа українська, міліції нема. Жандармерії є 3-ох осіб і є 22 військових, які охороняють район. В терені є місця, де німці не доходять, діють повстанці, штатсгути знищені. Відношення між німцями з нами є сильно загострене (воєнна сторона). Весь час існують німецькі акції на наші села, повстанські групи проводять оборонні протиакції. Німці всіма силами змагають до того, щоб найскорше знищити наше УПА. Найбільше – це на Горохівщині. На Володимирщині в малій кількості. Останньо Володимирський гебітскомісар видав летючки, що не вільно нічого прикритого перевозити, все мусить бути зверху. Якщо зобачиться німецького мундира, то вже здалека піднімати руки, в противному разі стріляють. Солому чи щось інше можна нести тільки на контингент, інакше – то ні, (боятися), щоб наші селяни чогось не перевозили). Сьогодні німці кажуть, що коли програють війну, то тільки через українців, бо вони не помагають їм. Кажуть, що кожний українець є для них ворогом. Відважні у великому гурті. В боях з повстанцями часто охоплює їх паніка. До поляків ставляться дуже добре: використовують їх, як сліпе знаряддя в своїх руках проти нас. Дають зброю, навіть уживають їх до акцій проти нас. Стягають їх у міста і фільварки тому, щоб була поміч їм в разі нападу повстанців. Всіма силами стараються не допустити до співпраці поляків з нами. Стараються цькувати одних другими. Поляків можемо поділити на табори, одні хочуть з нами співпрацювати, говорять, що німці є для них таким самим ворогом, як і для нас, друга сторона поляків насторожена до нас дуже вороже і веде співпрацю з німцями. Останні помічення виказали, що вони були причинниками підпалу наших людей, мають зброю, переводять військові вправи. Є випадки що поляки відгрожують нашому населенню, ніби будуть вирізувати і інше (Киселинський р-н). Що німці мають до них довір'я, можемо судити ще по тому: 20.III. в тому ж районі їхали два поляки фірою. Німці зробили їм ревізію, витрясли зброю, одержу німецьку, нічого не зробивши, відпустили. Щоби це були українці, то відразу розстріляли б, а полякам простили. Останньо видали поляки до нас відозву, де називають нас бандитами і інше. Багато поляків є застрашених, кожночасно йдуть з нами на угоду. Це є ті поляки, котрі зросли разом з українцями. Був такий випадок, що один поляк казав (як йому німці казали залишити господарку і переїхати в місто), що я тоді покину, як мені скажуть українці, бо я сиджу на їхній землі. Тепер вони мені нічого не кажуть, відносяться до мене добре, то я не маю де їхати.

Москалі. До нас відносяться добре, хочуть з нами разом бити німців. Багато з поміж них є самостійницької думки, хочуть створити свою московську державу. Тому, що вони є на нашій землі, не мають зброї, хочуть з нами співпрацювати. Один лейтенант сказав: “Когда побйом немцов, вспихнет революція, вот в етоє время пожмйом себе руки і пайдьом творить свою жизнь на своей собственной теріторії”. Для нас вони в терені є небезпечні. Були випадки, що перетягнули на свою сторону наших людей (Локачівський р-н). До нас хочуть іти ще з тією ціллю, щоб дістати зброю і бити німців (щоб бути оправданими на час повороту більшовиків). Один старшина, моряк (воентехнік), сказав: “Немцов в[и]бйом разом с землі, когда прийдуть наші товарищі, тогда пажмйом себе руки і пайдьом к своїм, коли будет нада, так будем біть адін другого”. Багато з них втікає, творять свою партизанку, загрожують населенню.

Козаки мають охоту теж йти разом з нами тому, що їх німці хочуть вивезти на захід. Питаються, чи ми маємо що їсти.

Французи. Їх в терені є мало, до нас ставляться невороже.

Організаційно терен охоплений цілий, маси ставляться до нас прихильно. Головно є дуже вдоволені тоді, коли німці в боях поносять втрати. Не жалують своїх хат, що їм горять, тільки щоб розбити німців. Поволі опановуємо всеціло життя в терені. Організація усупільнюється через працю серед мас, через наші боево-оборонні акції, виступи і т.п.

Політичні угруповання

УНКР колись діючий, а сьогодні цілком замовк, не являє нічого. Всі його прихильники переходять на нашу сторону, деякі, що залишилися, сидять і не проявляють жодної ініціативи. Мельниківці на Горохівщині цілком не проявляються, нема їм там місця. Зате на Володимирщині сильно діють і виступають проти нас. Провід їх знаходиться в підпіллі, звідси керує своєю роботою. Творять свою партизанку (є вже 12 осіб).

Недавно проголосили мобілізацію. Населення до них йти не хоче, втікає. Самі дезорієнтовані, сил не мають, лише тероризують наше населення. Відгуку в масах [не] знаходять. Населення давно вже побачило їх правдиве обличчя. В однім місці вони покрали свині, потім заходять до селян і хочуть їх мобілізувати в свою партизанку. Селяни кажуть: “Ми з вами не підемо, ми маємо свої свині”. Інший випадок був при ревізії. В одного селянина нашого знайшов в горшку 3 яйчок і сконфіскували їх по кишнях.

В терені, крім поляків, діють комуністи. Праця їх незначна.

Селянство всеціло йде з нами. Хочє всезагального виступу. Інтелігенція в більшості угодова, займає вичікуючу поставу. Не рішена, назагал неприхильна. Робітництва тут мало, поважнішої ролі не відіграє, як є, йде з нами.

В останніх часах зайшли такі партії на нашому терені.

1. 9.V. наші люди зловили німця-рядовика, який дезертирував, втікав 12 км перед доганяючими німаками. Тепер в УПА. Як кажуть йому, що Гітлерові “капут” то аж підскакує з радощів, а сказати, що Дойчлянд капут, то лихий. Не хоче ніде йти, бо каже що його застрелять. Його пустили, він знову вернувся. Але з’їсть дві миски зупи, каже: “Україна гут!”. Україна просить, щоб його дати до “бауера” за пастуха.

2. В Одзютичах німці затримали фіру з поляками, котрі походили з Вільки Шельвівської, зробили ревізію. Знайшли зброю, німецькі мундири, але пустили. Вони вміли говорити по-німецьки.

3. В тому самому місці, при арешті одної дівчини 7.V. німці застрілили двох селян.

4. В деяких фільварках німці на ніч забирають коні до центрів, бояться, щоб їх повстанці не позабирали.

5. 3.V. Забрали в надлісництві Рогізно зброю.

6. В Тумині хтось вистрілив і підпалив сім'ю фольксдойчів. На цей вогонь прилетіло 2 літаки і почали сильно обстрілювати з кулеметів людей, котрі прийшли гасити вогонь.

7. На початку травня в Губині жиди ограбили сім'ю одного українця.

8. 6.V. На Війницю прибуло 200 німців, між ними французи. З собою мають 12 скорострілів. Кажуть, що прибули збирати контингент.

9. 18.V. Комуністична партія застрілила з дехтярова 3-ох наших друзів, одного тяжко ранила, його зіставили, бо думали, що він неживий ([Одз]ютицький р-н).

10. Недавно в Берестецькому р-ні поляки спалили одного господаря-українця.

11. Останньо німці посіли пограниччя в Берестецькому р-ні, де було 12, там тепер стоять 20.

12. 16.V. Німці-пограничники обстрілювали лісовий терен коло Ликова, де перед кількох днями було вбито 4 пограничники.

13. 22.V. До Берестечка приїхала кіннота 108 осіб. Мають різного роду зброю.

14. Німці перевели останньо насकोки на Підбереззя, де спалено 20 хат і вбито кільканадцять людей. (Горохівський р-н).

15. В Марковичах (Горохівський р-н) спалили 3 хати і взяли 25 людей на роботу. Одного тяжко ранили.

16. В Дружкополі спалено 2 хати і набрано на роботу 25 людей. В Пірванчі 2 хати, в Сільці 15 хат і вбито одну жінку.

17. В Горох[івському] р[айо]ні на незанятих партизанкою теренах німці ловлять на роботу. В Холоневі вбили одну жінку, а дві ранили.

18. Німці палять села, в своїх зверненнях до населення пишуть, що це робота повстанців. Населення цьому не вірить, бо бачать, чия це робота. До повстанців відносяться дуже добре, кажуть, що це сьогодні їх (населення) єдина оборона.

19. 7.V. Приїхало до Горохова 70 осіб полонених, яких мають умундирувати і вислати на фронт.

20. На Володимирщині німці бавляться в спекулянтів, возять по селах нафту і інші річі, міняють сало.

21. Дня 13.V. в Устилузькому р[айо]ні німці обстрілювали з літака. На Ішовський ліс кинули гранати, згоріло кілька хат. Вогонь тривав більше, як добу.

1943 р., травня 23. – 3 доповідної записки керівників радянських партизанських загонів Рівненської області (розділ про польське населення)

В связи с огромным террором националистов польское население начало организовываться и оказывать организованный отпор националистам. Немцы начали помогать полякам оружием, создавая одновременно польскую полицию взамен ушедшей к националистам украинской полиции.

В южных районах области – Дубно, Сарны, Млинув, Клевань и других немцы вооружают поляков винтовками и пулеметами для борьбы против партизан и националистов, однако случаев выступления поляков против партизан еще не замечено.

В таком населенном пункте, как Гута Степанская, поляки имеют до 100 винтовок и 9 пулеметов.

Население польских сел в связи с отсутствием оружия создает группы самообороны, на вооружении которых находятся топоры, вилы, косы, пики и т.д.

Некоторыми комитетами самообороны руководят ксендзы и учителя, как, например, во Владимирце, селе Стаховка.

Поляки совместно с немцами участвуют в операциях против националистов: так, ими полностью сожжены села Трипутни и частично Грани как наиболее националистические.

11 мая сего года поляки совместно с немцами окружили националистическое село Цепцевичи Владимирецкого района, разбили националистов и забрали украинскую молодежь для отправки в Германию. Необходимо отметить, что в данное время польские семьи добровольно изъявляют желание ехать на работу в Германию; сейчас в местечке Владимирец съехались 70 семей и ожидают отправки в Германию.

В конце апреля немцы из Сарн направили эшелон польских семей, изъявивших добровольное желание поехать на работу в Германию.

Среди польского населения чувствуется скрытая недоверчивость к партизанам, имеются случаи ухода поляков из партизанских отрядов. Так, после того, как были прерваны дипломатические отношения с правительством Сикорского, из трех партизанских отрядов объединения ушло 7 человек с оружием.

Начальник оперштаба
генерал-майор

(Бегма)

Командир объединенных
п/о Ровенской области
(Федоров)

Комиссар объединенных
п/о Ровенской области
(Кизя)

Начальник оперчасти объединения
п/о Ровенской области (Тимофеев)

23 мая 1943 г.

Опубл: Укр. іст. журнал, 1994. № 4. С. 97.

ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.22. Спр. 75. Арк. 37-43.

№ 5

1943 р., після травня 28. – Огляд подій в околицях Луцька

Огляд суспільно-політичного поля в Луччині за квітень, травень
Німецька політика

По скінченні весняних робіт німці знову взялися до вивозки лісоматеріалу, однак без успіхів, бо невідомі люди не дали вивозити. Реакції зі сторони німців не було, тільки були під'їхали під ліс і дали кілька стрілів з легкої гармати – в ліс зайти побоялися. Тепер вирубують ліс у 200–400 метрах понад шосами, як видно, це для уможливлення руху військ. Останньо дуже скорим темпом вивозять всякий запас (збіжжя, картопля, сіно і т.п.) – видно бояться, щоб не попало в руки населенню, все везуть на захід.

На поставку м'яса, яєць, молока і т.п. дальше йде натиск. Щоб прискіпати стягання, ідуть на села і обіцяють доставити мануфактури, цукру, але і ці ласощі не приманюють. Населення це все ігнорує.

Останньо йде приготування до побору робочих до Німеччини, вже не у формі добровільного зголошення, а на розпорядження Райхскомісара силою закону про мобілізацію робочих. Як видно з настроїв населення, це буде новий “голос воюючого в пустині” – ніхто і гадки не має їхати.

В ділянці господарській німці вже розробляють плани збору нового хліба ще з більшим поспіхом, як за минулі роки. В цьому напрямі вже треба буде вести пропаганду, щоб не дати вирвати хліба з наших земель. Обезпечення фільварків і районів щораз сильніше укріплюють фортами і окопами. До самооборони тих укріплень узброюють ляхів місцевих і привезених зі Шлеська.

До адміністрації і поліції ангажують ляхів. Вже в багатьох фільварках оперує польська поліція – шльонзаки і місцеві як карні експедиції і виїжджають на пацифікацію по селах.

Останньо вже і ляхи втрачають довір'я, є кілька випадків арештування визначних ляхів. В зв'язку з посиленням протипольської акції з нашої сторони німці побоюються і не впускають на ніч масової утечі ляхів до фільварків, а кажуть іти на село до українців, але і ті не приймають.

На колії вже зняли цивільну варту, її повнять мадяри, але і цих мають змінити словаками.

Репресії

В деяких районах притихли, натомість посилені в північних районах. В Рожищенському районі ляхи перебрані за гестаповців – 5 осіб, 10. V. їздили на пацифікацію до с. Башів. Під час облав вбили 3-ох українців. 12. V. в с. Навіз ляхи зробили наскок, побили 133 осіб, в Гуші побили 8 осіб (між ними кущового).

2. V. В Рожищах арештували 4 особи, між ними директора банку і директора кіна. Крім того, розстріляли 2-ох людей. 17. V. В с. Ясенівка на доказ ляхів німці хотіли арештувати кілька друзів. Зловили тільки одного, а решта втікли. Тому, що не зловили всіх, і цього пустили. Причина: будьтоби вони мали зв'язок з партизанами.

18. V. Після акції УПА на фільварок в с. Ясенівка, німці і ляхи заїхали до с. Вітоніж, побили 14 осіб і спалено 6 господарств, також 4 хати в Солотвині Голобського району. Під час репресій з лісу виступили повстанчі загони. В бою брали участь ляхи, а німці палили і грабили все, що попало під руки. В днях 19 і 28.V. знову переведено арешти 4-ох осіб. Один з них побитий до безнадійности, один помер від побоїв.

В днях 4, 25 і 27.V. ляхи з фільварку села Ясенівки переводили грабежі в с. Ясенівці, Вітоніж, Баб'є – грабили все, що попало. Побили одного господаря, в якого знайшли радіо, спалили клуню і хату. Повертаючи назад, везли дві фіри добра, але їм перейшли дорогу повстанці, в бою побили 9 ляхів, одного забили селяни городниками і одного забрали живого. З ляхів не втік ніхто, власних жертв не було.

В Ківерецькому районі 3.V. в Жидичині мали відбутися арешти мельниківців – 13 осіб. В арештуванні брали участь петлюрівці, які краще пописувалися, як німці. Арештували одну особу, одного петлюрівці застрілили на Стирі під час утечі (це мельн[иківський] районний провідник). Найшли списки поіменні у Солака, котрого вбили німці. 10. V. Німці з ляхами робили облаву по лісі, всіх робітників легітимували. Кажуть, що того дня з ешелону втікли робочі з сходу і 800 німаків, чи дійсно, невідомо.

29.IV. В с. Годомичі на доказ ляхів німці спалили хату одного повстанця, жертв не було.

В Німанському районі: в днях 28, 29. V. німці з ляхами напали на села Тельче, Погулянка і Красноволя. Спалено багато хат і багато населення побили. Скільки спалених і побитих, поки що невідомо.

В Колківському районі німці виїжджали на села за контингентом і пускали застрашуючу пропаганду. Їх було 70 (а казали, що їх 6 соток); що будуть робити такий порядок, як в інших районах.

В Торчинському районі: в Торчині арештували 4 особи, між ними навіть фольксдойча. Всіх відвезено до тюрми у фільварку Береззе, крім того забили 3 особи. Також ранили одного чоловіка, який попав у німецьку засідку.

В Синкевичівському районі в днях 26, 28.IV. німці арештували кілька 12–16-літніх хлопців, причина невідома. В цьому районі в с. Городище, Колодежі, німці і ляхи спалили 7 хат, побили 21 осіб, в інших трьох селах постріляли 5 осіб мужчин, 10 жінок і дітей арештували та відвезли в Луцьк.

7.V. У фільварку Береззе (Синкевичівський р-н) розстріляли 40 осіб українців, які ще давніше були арештовані. 10. V. Арештували 2-ох районних урядовців. 15. V. В Озерянях ляхи і німці арештували кількох людей, пов'язали їх і наказали французів постріляти їх, але цей вивів арештованих за клуню і пустив.

Дня 26.V. німці і ляхи спалили с. Городище і Вигуричі 7 хат, постріляли 7 осіб, 2 особи сильно побиті. 2.VI. В с. Михлині спалили 6 хат, скільки вбитих – невідомо.

В Луцькому районі в с. Лаврові у фільварку арештували 4 робітників українців, причина невідома. В Озерянях Лаврівських ляхи арештували місцевого старосту, по ньому немає сліду.

3.VI. В Баєві німці арештували 2 родини – 10 осіб, в Городищі 7 родин, в обох випадках мужчин стріляли на місці. 15. V. В Радомишлі арештували лісника і гайового, обох на польській кольонії розстріляли. 3.VI. В цьому ж селі спалили 2 господарства, забили 10 осіб.

Настрої

У всяких акціях німці стараються оминати сутички, наперед пхають ляхів, а самі йдуть позаду. Якщо бачать переважаючу силу – тікають, жертви, вбитих і ранених забирають, щоб не було сліду. Кожночасно можна почути: “Ми невинні, ми хочемо жити, але мусимо”, – це звичайні жовніри. Найгірші запекці гестапо і жандармерія, ці йдуть під впливом ляхів.

На докори одної дольмечерки одному гауптляйтерові, чому дають таку свободу полякам, бо вони нас різали під час війни, даючи йому при цьому факт, відповів: “Ми з поляками маємо союз”.

У всяких акціях ляхам дано вільну руку, навіть місцеві адміністратори до цього не мають права мішатися (Рожищенський р-н).

У Синкевичівському р-ні Гампель погрожував, що мусить знищити кілька сіл, але вже рідко ночує в районі, тільки у фільварку Береззе.

З розмов з німцем

“В нас вже великий голод, але не думайте, що тільки ваші страдають, що поїхали на роботу, але і наші терплять в таборах і вони пропадають з голоду. В нас вже цілковитий розклад, всі проти влади Гітлера, а я хотів би остатися на Україні, коли вже розпадеться та “могутня гітлерівська Нова Європа”. Але мусив від’їхати, бо потяг рушив. На прощання каже: “Скоро побачимося в новому, кращому житті”. Як видно, що самі німці наїлися вже доволі цієї “Нової Європи”, а проте, конечно, пахне їм український чорнозем.

В Башликах (Олицький р-н) німці приїхали до одного господаря на ревізію, не знайшовши нічого, сказали: “Дай сала, скажемо, хто нас до тебе спровадив”. Видно, що за сало можуть продати Гітлера.

Ляхи

Дальше скупчуються по певних центрах і кольоніях, сильно озброюються і окопуються. Варту держать як день, так і ніч. На вхідних дорогах здержують рух і легітимують, переводять ревізію прохожих і проїжджаючих. Також роблять випадки на українські села, грабують, б’ють і т.п. Є випадки, що ходять, перевіряють контролькарти, роблять засідки на наших людей.

В Цуманському районі 29.V. ляхи, озброєні в вила, коли і зброю, напали на Майдан Липенський, наслідки невідомі.

В кожному місці стараються нас провокувати, щоб звернути увагу німців. В Синкевичівському р-ні під час свят угощували у себе німців, як вже добре напоїли, то їх усіх хотіли побити, але один втік через вікно. Щоб звернути вину на українців, зараз пішли зголосили німцям, що це робота українців, але їм вже не повірили, бо був живий свідок. Також спалили в Синкевичівському р-ні базу, показуючи на українців. В цьому районі зруйнували 8 церков.

14. V. На кольонії Леонівка (Синкев[ичівський] р-н) ляхи робили демонстрацію проти українців – “Польща була від моря до моря” і т.д. Чуються досить добре за плечима німців і ведуть організаційну роботу.

Велику надію покладають на шльонзаків, що це вже їхня влада. В Рожищенському р-ні, як довідалися, що це фольксдойчі – похнюпились. В кожній акції проти них сильно переполохані і стараються доказати свою готовість до спільного фронту проти німців, а на ділі що іншого роблять – кожний лях донощик.

Партизанка

З початком травня поповнилися рухи більшовицької партизанки в Цуманському р-ні. 27.IV. Був бій в Журавичах, ворожих партизан відкинено, ранено двоє з повстанців. Згоріло 5 хат, 3 клуні і кілька штук худоби. Ворожі втрати невідомі. Останньо появилися в більшій кількості між селами Цумань, Берестяни, Скриглівка – це в більшості ляхи. Майже в цілому терені Цуманського р-ну є політичний посиленний рух ворожої партизанки.

Комуністи

Їхня робота без зв'язків, в більшості ведуть полонені москалі, щоб успішніше діяти, проявляють себе як українці. В більшості деякі місцеві комуністи застрахалися і сидять тихо. У північних теренах рух посилюють.

Угрупування

Мельниківці також творять свою партизанку, похваляються, що їх загони співпрацюють з бандерівцями.

В терені дальше ведуть свою роботу, передруковують нашу літературу. Хоча в деяких випадках виявляють свою солідарність з нами, то проте в кількох випадках переходили наших друзів і відбирали зброю. В перших днях червня мельниківці вислали зі свого північного повстанчого загону людей в терен до місцевої праці на місце убитого Саїка (Луцький район) і в Ківерецький район. Як видно, їхній зв'язок дуже слабо працює, бо цілу дорогу йшли без зв'язку.

Випадки

В Клепачові (Ківерецький р-н) знищено 8 родин ляхів – 32 особи. Цеї самої ночі спалено там колонію Сератівку, Ольганівку (Рожищенський р-н) – 13 родин. Після цього німці арештували українців з цієї кольонії. Ляхи своїх побитих дуже демонстративно хоронили в Ківерцях. 8–9.V. Під час наскоку повстанців на постерунок в Ківерцях німці вживали гармат до оборони, жертв не було.

9.10.V. Літак літав понад лісом, шукав партизан (Ківерецький р-н). 20.V. Між Сокиричами а Озерянами хтось зірвав вузькаторівку, вбито 4 німців, а 5 забрано живими. 6.V. (Рожищенський р-н) спалено польську колонію Катеринівку. Вбитих 22 особи, ранених 35 осіб. 17.V. На фільварок с. Ясенівка напали повстанці, наперед вислали ультимат, щоб здали зброю, німці і ляхи зустрінули їх вогнем. По висліді: німці втратили ранених, а решта здалися, здобуто 5 крісів, 2 фінки, 1 кулемет і “МП”. Місцевих ляхів розстріляно.

13.V. В с. Пальче (Олицький район) польські поліцаї прийшли до старости за фірою за те, що він їх хотів легітимувати, хотіли старосту розстріляти, але по виясненні справи німець набив ляхів і відібрав зброю.

6.V. Через с. Лище (Ківерецький р-н) їхало 30 фір ляхів з картоплею, яку дістали як нагороду за добру діяльність. Наші люди їх зліквідували. Пізніше їхало 8 німаків і їх наскочили. В акції здобуто 2 фінки і 2 кріси.

19.V. Коло Торговиці (Острожецький р-н) спалено два мости на Ікві і Стирі. [...]V. Під Оликою повстанці перейшли й забрали 2 авта, які везли зброю з Рівного до Олики. Німці з авт повтікали – за це їх після розстріляно в Олиці.

Вночі 10–11. V. Хтось зірвав залізницю біля станції Олики, розбитих 11 вагонів, 2 кондуктори ранені. 22.V. Згоріла польська колонія Дубова Коршма, багато ляхів побитих. Цього дня боївка УПА розбила місцеву молочарню.

19.V. Хтось обстрілював утікаючих ляхів до Гампля, убитих 6 осіб і один кінь. 27.V. в Жабчі хтось спалив уніятську церкву, а попа вбив за те, що мав зв'язок з ляхами, кричав: Бандерівці-бандити.

28.V. Ляхи ограбили три церкви (в Городищах, Вигуричах і Чарукові).

17. V. За доказом зрадника-білоруса німці наскочили на УПА в Сатівському лісі, в бою вбито 6 німців і 7 ранених. Здобуто 3 гранатомети, одного максиму. Втрачено 5 вбитих, 6 ранених, табор і харчі. 31.V. Боївка УПА зруйнувала фільварок у Жабчі (Синкевичівський район). Після цього ляхи хотіли мститися. Боївка забрала в полон 16 ляхів і 2 німці.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Копія.

№ 6

1943 р., червня [2]. – Інформація про бій УПА з польсько-німецьким підрозділом у с. Гірка-Полонка

Опис боїв УПА у “В”

Дня 2-го червня 43 р. в год. 15-ій над с. Гірка-Полонка почали вибухати великі стовбурі диму й вогню. Послана розвідка донесла, що це поляки й німці, їдучи дорогою в напрямі Луцька, палять і грабують село. Не було й хвилини до страчення. Ми взяли один рій повстанців, ручний кулемет і бігом рушили до села Гірка-Полонка, щоб там заатакувати ворога. Під селом терен був дуже рівний, так, що ворогові добре було вести вогонь. Ми відразу розгорнулись в розстрільну і збіжжями схилком просувались в напрямі села. Перед нами був маленький ліс і горбок. Ми рішили, що з ліска найкраще буде вести вогонь по ворогові і скерувалися в його напрямі. Коли підбігли під сам лісок, то ворог нас помітив і відразу відкрив вогонь з кулемета. Ми попадали й стрибками хотіли достатись до ліса. Огню не одкривали, бо зі збіжжа нічого не було видно. Доскочили ми до ліса, замкнулися в ряд і почали бігти в напрямі, звідкіля чути було стріли й крики. Добігли до скраю ліса й побачили три горючі хати, а на дорозі кількох вершників, що підпалювали будинки. На самій дорозі розтягнулась довга валка возів. На возах лежали пограбовані речі, а за возами гнали захоплену в селі худобу. Дим, рев худоби, крики людей, гук стрілів – все це змішувалось в одну страшну суматоху, що нагадувала татарський напад з XII століття. Ми відразу заняли становище. Ворога було видно, як на долоні. Ми відкрили по возах і автах кулеметний і крісовий огонь. Це спричинило паніку на дорозі, ляхи почали тікати, счинився рев, крик, рух. В той час ворогові наспіла поміч, три грузові машини (около двох роїв людей), що з віддалі 700 м

почали нас обстрілювати кулеметним вогнем. Кулі, як оси, з'їдливо літали понад головами. Перестрілка не уставала. Під ослоною вогню, німці почали з награбованими речами відступати в сторону Луцька. Ще кілька серій з кулемета й усе втихло. Ворог відступив до Луцька, залишаючи частину майна. Ми зійшли зі становищ і пішли на шлях, щоб перевірити наслідки бою. На дорозі побачили ми пограбовані речі, багато скла з авт та дві калюжі крові. З наших не впав ніхто. Жартуючи, хлопці вертались на місце постою, сонце йшло до заходу.

ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. Арк. 1.

№ 7

1943 р., не раніше червня. – Інформація про повіт на півночі Волині і в південному Поліссі

Огляд суспільно-політичних подій Костопільщині, Сарненщині і Столинщині за м[ісяць] квітень, травень

В цілому терені німці наново стараються опанувати військово і господарчо поодинокі округи. В тій цілі закатеровано відділи війська в р[айон]них центрах і селах. Склад відділів щодо національності різноманітний. При військових відділах є помічні відділи, зложені з москалів, литовців, мадяр, бельгійців, поляків і інших. Методи боротьби: грабунок майна, палення сіл, мордування цивільного населення.

Костопільська округа

За м[ісяць] квітень, травень і початок червня спалено цілковито такі села:

Погоріловка, Білля, Селища, Острів, Хотинь, Яблонне, Яринівка, Вічала, Постійне, Люксин, Чудви, Жобринь, Углище, Анелівка, Александрівка, Ожехівка. В кожному випадку є жертви.

Сарненська округа

24.IV. Спалено цілком с. Трипутні, замордовано 43 чол., ранено 12, спалено живцем 7 чол. 28.IV. Напали німці на с. Сохи, боївка, околишні селяни в кількості понад 500 чол. напад відбили. 4.V. Спалено цілком с. Грані. Вбито 3 чол. Забрано 250 шт. худоби.

Столинська округа

На протязі м[ісяць] квітня спалено села: Сваричевичі, Олександрово, Городницю, Зелень, Вороні, хут[ір] Бухлич. Крім того, спалено цілий Березовський р-н. В кожному випадку є жертви. Спалено хут[ір] у с. Рудці (вбито 16 осіб) і хут[ір] у с. Бродниця (вбито 30 осіб).

Вивози на роботи

В цілому терені вивішено оголошення, що річники молоді обох статей народжені в роках 1921–27 мобілізуються на роботи до Німеччини. Означено час і місце зголошень поодиноких сіл на лікарські оглядини. В міжчасі відділи війська вночі оточують села і ловлять людей на вивіз без різниці віку, притім забирають худобу, майно тощо.

В Костопільській окрузі це мало місце по селах: Хотинь, Білля, Селище, Чубків, Погоріловка, Острів. Роблено також облави по лісах. В Сарненській

окрузі, по селах Білятині, Трискіні, Великі і Малі Цепцевичі, Теклівка, Люхче, Недовичі. Більшість зі зловлених вже вернулись назад. Є випадки, що німці випускають з вагонів.

Населення Пінської округи звернулось до райхскомісара Коха з проханням, щоб він оборонив їх від більшовицької партизанки. У відповідь на це, місцевий гебітскомісар запропонував виїхати поодиноким районам до Німеччини, щоб краще було діяти проти партизан. Хто лишиться, той буде вважатися за партизана. Частина людей вивозять силою, решта пішла в ліс.

Крім німців, в поодиноких теренах діє більшовицька партизанка. Центром є Пінщина, зокрема Морочанський р-н. Всі дії в теренах підпорядковані “дяді Петі” – це не перевірено. Його штаб стояв в с. Перекалле, р-н Морочно, в складі 2000 чол. 29.IV. Його розбили СС-и з Пінська і литовці коло с. Перекалле, де багато мало згинути в Стиру при переправі. Відділ озброєний слабо, багато без крісів. Зараз стоїть в с. Сапачевська Гута того ж р[айо]ну. Другий штаб, котрим керує “дядя Федя”, має осідок між с. Білим і Дубровськом. Позатим поодинокі відділи містяться с. Вовчі 80 чол., між с. Жожин і Хочин до 100 чол. Менші групи діють в Сарненщині з осідком в с. Хіночі і лісах, околицях міст Рокитно і Клесова, в Костопільщині в лісах сіл Жильжі і Глажови, Німанських лісах.

Активності не проявляють. Діє тільки розвідка. Внаслідок міжнароднього положення зірвали відносини з ляхами. Є випадки боїв: Сарненщина с. Заморочене – 27.IV., с. Стахівка 16.V. напали більшовики, роззброїли ляхів, забрали худобу. В с. Чайків під час дефіляди 3 травня напали на село більшовики, оточили, після короткого бою здобули село, ляхів роззброїли. В Людвипольщині комуністи розстріляли кількох ляхів, що перед тим співпрацювали з ними.

Одночасно більшовики стараються нав’язатись з нашим рухом. Розкидають нашу літературу серед населення (с. Озері Володимирецького р-ну), показують фотографії Бандери і Сталіна, кажучи, що це наші вожді (с. Хіночі того ж району). Демонстративно усувають жидів і ляхів з рядів партизанки. В с. Сваричевичі (Столинська округа) вигнали з таборів понад 100 жидів з родинами, котрих частинно ліквідувала наша боївка. Називають себе “самостоятельниками”. Випускають зловлених націоналістів (с. Листвиця), доручаючи їм листи до нашого проводу (копію залучую) в справі переговорів. Це не має одначе характеру загального, на інших теренах більшовики систематично винищують свідоміші верстви суспільства.

В основному помічується ослаблення більш[овицьких] партизан. Про це свідчить зникнення їх активності сьогодні, тоді коли в злуці з ляхами зимою вони зуміли виконувати масові саботажі. Пояснюється це відсутністю моральної сили, як браком матеріальних і фізичних ресурсів. Цієї весни внаслідок матеріального неприготування здештакував їх тиф (р-н Висоцьк), а в зв’язку з цим прийшла дезерція – розклад.

Внаслідок лядських провокацій нарід стає до самооборони. Горять лядські кольонії. Ляхи втікають до міст. Це явище загальне, є випадки, що самі підпалюють свої хати і добровільно голосяться на виїзд. Німці вивозять їх з

родинами на роботи до Німеччини. Ті кольонії, котрі не хочуть втікати, німці силою вивозять до міст і далі до таборів.

Одночасно частину ляхів німці лишають до агентурної служби, частину озброюють – творять шуцманшафти. (Столин 120 чол., Дубровиця 60 чол., Сарни 100 чол.). Є випадки втечі ляхів зі зброєю (з Сарн 27.IV. втікло 40 озброєних ляхів). Виразна активність ляхів проти нас.

Сарненська округа. 8.IV. ляхи замордували кілька родин в с. Ромейки.

10.IV. Напали на с. Яцулі, замордували 6 осіб. 18.IV. напали разом з німцями на с. Нівецьк, ограбили і замордували 7 осіб. 23.IV. Напали на хут. Дубова Гора, спалили і замордували 3 родини. 20.IV. Спалили с. Сварині 80 хат. 15.IV. спалили разом з більшовиками с. Вербне 20 хат.

За їх справою арештовано в Сарненщині біля 20 осіб з терену – між ними є члени. З самого міста Сарн 7 осіб.

ЦДАГОУ. Ф.57. Оп.4. Спр. 354. Арк. 42зв.-53зв.

№ 8

1943 р., після 19 липня – Звіт про дії відділів УПА

З боїв УПА

Дня 16 липня 1943 р. в год. 23-ій, три відділи УПА вирушили до наступу на село Гута, польську кольонію, де були сконцентровані озброєні польські банди, що були сталою загрозою місцевого українського населення та переводили в ньому морди та грабунки. Вихідним пунктом для всіх відділів було с. Рудна. Перший відділ пішов в напрямі Борок, другий на Курорт, третій на південну частину.

Ліквідуючи по дорозі колонії Борок, Ляди і частину Курорту, відділи відійшли під укріплені становища. Заалармований ворог сильним кулеметним вогнем вдержав наступ. Бій тривав до полудня. На місце притягнуто гарматку та переведено підготовку до дальшого наступу. Ворожі втрати цього дня поверх 150 вбитих. По стороні повстанців жертв не було. Слідуючого дня поновлено наступ. Одній з груп вдалося вдертися в середину укріплення позицій та підпалити будинки. Між нашими вже 6-ох убитих і 3-ох ранених. Бій тривав до вечора, а ранком 19.VII. укріплення здобуто, будинки спалено, а мури висаджено в повітря. Цивільне населення втікло з Гути та попало в руки другої групи. Розбиті частини ляхів та червоних повтікали в ліси.

Перший відділ головною силою вдарив на оселі Островки, Вирка, Переспа, Ужани, Сошники і Тур. Другий відділ наступав на Гали. Зломили сили ворога вже по першому вогні, перейшли Гали, Тур, Березину, Шимонисько, вдаряючи від півночі на Сошники і відійшли до Вирки і Виробок.

В наступі на Вирку перший відділ наткнувся своєю передовою охороною на ворожу заставу. Ворог, відстрілюючись, відступив. По зліквідуванні Острівок в год. 3-ій почався бій за Вирку. Ворог загніздився у мурованих будинках біля костела й у костелі, та, змістивши на деревах кулемети, цільно спрямував вогонь

по нашій лінії. Після двохгодинного бою відділ перейшов до наступу. З великою завзятістю середній відтинок фронту відтиснув ворога з мурів і костела та підпалив село. Сила ворога доходила до 50 озброєних людей. Ворог залишив на полі бою багато вбитих. В год. 10-ій Вирка була вже в повстанських руках. Після цього відділ пішов на Зівку. Зайняв і знищив її. До помочі ляхам прибули автами німці. Наші повстанці сильним наступом розбили їх, так що німці були змушені втікати, залишаючи на полі бою 6-ох вбитих. Здобуто 1 кулемет, 1 мін[омет], 14 крісів і 13 гранат, 400 амуніцій.

18.VII. друга група ліквідує решту колоній, в часі акції захоплено ворожий табір, який втікав з Гути (150 фір з майном). Втрати ворога цього дня виносили понад 300 вбитих.

Застава командира Ц., виконуючи охорону, перевела бій з німцями біля місцевості Яполоть. Він тривав 45 хвилин. Розбитий ворог, утікаючи, залишив 10 власних трупів. Здобуто 2 важкі кулемети, 1 легкий, 3 м[і]н[омети], 3 короткі пістолі, 7 крісів, 15 гранат, понад 1000 амуніції та спалено 2 авта; по нашій стороні лише 2-ох легко ранених. Ніччю 19 липня відділ знищив в Степані укріплені становища та спалив і висадив в повітря ті будинки, які були місцем постою і оборони для німців.

Так повстанці розбили в цьому терені польські озброєні банди, усунули загрозу, яка тяжіла над населенням.

ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. Арк. 3.

№ 9

1943 р., початок серпня. – Інформація про події в Володимирсько–Горохівській окрузі у липні 1943 р.

Звіт із суспільно-політичної праці в окрузі
Володимир–Горохів за липень 1943 р.

Адміністрація

Всі більші міста, як Володимир і Горохів, підпорядковані гебісткомісарові, а деякі з менших міст, як Устилуг і інші, ще досі є центрами німецьких районних управ з українською обслугою, що намагається втримати владу в своїх руках. В місцевостях, де українські урядовці здезертирували зі своїх службових постів (Берестечко, Іваничі) адміністрація перейшла у німецькі руки. Їй підлягати мусять лише оселі, що знаходяться в обсягу безпосередніх німецьких впливів. Села, що віддалені від німецьких осередків, перебувають під охороною УПА, вже цілком звільнилися від адміністративної залежності німців. Тут створено вже свою українську адміністративну владу. Організаційна схема нової української адміністрації загальною подібна до бувшої німецько-української (сільські управи, районні, повітові і т.д.). Голови повітових управ підлягають Окружному Провідникові ОУНСД і діють в прямому розумінні з організацією. Подібна залежність і співпраця існує і по селах. Особливу увагу в районах і по селах приділено референтам суспільної опіки, проводиться теж організація

шкільних референтів. В склад сільських і районних управ введено організаційних суспільників, обов'язком яких є наглядати за справністю і напрямом праці у рефератах суспільної опіки та шкільництва. По деяких районах вже плідна праця українських районних управ. В Іваницькому районі проведено збори голів сільських управ, в інших щойно організовується. Найгірше справа стоїть в Вербському та в Устилуговському районах. Велику фахову допомогу в наладнанні нової української адміністрації дають урядовці бувших німецько-українських районних управ, які перейшли в підпілля. Система організації української самоуправи, спосіб її співпраці з провідними рефератами окружного Проводу ОУН – не є ще чітко окреслені, це прийде пізніше, в ході праці.

Господарські відносини

Війна між німецькими окупаційними силами і УПА, німецький терор над мирним населенням і експлуататорська економічна політика на теренах німецьких впливів спричинила занепад округи в господарській ділянці. Шляхи, залишені без опіки псуються, більшість мостів, зі стратегічних оглядів, попалено, німецькі літаки і польсько-німецькі карні відділи зруйнували і попалили багато господарчих забудовань, понижили багато майна. З пацифікованих осель німці ограбували весь живий інвентар, реманент з бувших німецьких маєтків розтягнуто і попсовано. Необхідно завести опіку над бувшими державними маєтками, залишеними польським населенням. По деяких колоніях відчувається брак робочих рук. Причиною є вивезення молодих сил на роботу в Німеччину й відхід частини до УПА. Неприятна дощова погода все більше утруднює можливість задовільного збору збіжжя і трави. В багатьох місцях трави не кошені і гниють в стіжках. Щоб добре провести жнивну кампанію і молотьбу, потрібно справної організації. В багатьох місцевостях польові роботи не занедбані, косовиця пройшла незле, в інших районах сільської управи вже займаються організацією жнив. Забезпечених від вогню зерновищ побудовано дуже мало. Лісова господарка в застою, надлісництва урядують тільки в містах. В лісах не проводиться жодних лісових робіт. Кооперативи, молочарні, млини на теренах німецьких впливів обслуговують виключно німецьке населення (хуже молоко в містах дістають тільки поляки). На теренах наших впливів для кооперативної праці наразі відповідних умов немає. Молочарні занедбані, лише в деяких місцевостях провадиться вибір і консервація молока.

Німці

В своїй роботі проти українського визвольного руху німці вживають всіх можливих засобів. Розраховуючись на малосвідомість і різнодушність українського населення, в ширшій мірі застосовують вони різноманітну пропаганду (летючки, відозви і т.п.). Метою якої є зчорнити українські визвольні змагання та їх провідників, посіяти ворожнечу й незгоду між українським населенням.

Німецька пропаганда називає ОУН розбійниками, а провідників Організації – галичанами, чи галицькими жидами. Організації закидають ідейну спорідненість з комунізмом з кличами “свобода народам” і ін., безбожництво,

свідому провокацію німецького терору для знищення українського населення. На всьому Сході, без винятку, українцям кидають назву бандити, закидають всім українцям зраду супроти культурної Європи й вислужництво дикій Азії. Німці вживають також провокаційної пропаганди, видаючи відозви в чужому імені. Ці відозви, підписані ОУН чи УПА, закликають мирне українське населення до припинення акцій протинімецької партизанки, а скерування всіх сил до боротьби з большевиками. Німці застрашують українське населення загостренням засобів у своїй боротьбі, аж до уживання отруйних газів, тобто до цілковитого знищення українського населення. В боротьбі проти визвольного руху німці використовують брак національної свідомості в наших рядах. За німецьким наказом ведуть ворожу пропаганду проти визвольної боротьби українців, що є на німецьких услугах. Ці люди очорнюють наші змагання своєю пропагандою та іншими чинами. Організація Українського Козацтва підриває наші сили. До боротьби проти українців німці вчасно вжили польських колоністів, які становлять зараз для нас поважну загрозу. Терор значно посилений. Дня 15.VII. минув речинець, визначений гебіткомісаром для повороту до своєї праці всіх “бандитів”, що вже “навернулися”. Після визначення реченця мали бути примінені зі сторони німців гострі репресії відносно до родин “бандитів”. Зараз ці репресії починають застосовуватися ширше у розмірі з огляду на те, що ніхто з “бандитів” не послухав заклику і не вернувся на місце своєї попередньої праці. Тому масово арештовують родини партизан, часто розстрілюють, а майно конфісковують. Українська поліція владою зліквідована. На її місці створено дуже сильну тайну польську поліцію. Число українців по тюрмах значно збільшилося, всі в’язні перебувають в дуже строгому режимі, з польських втікачів німці зорганізували карні загони, з якими виїжджають на села, палячи, грабуючи та вбиваючи українське населення. Сьогодні метою німців на тих теренах є цілковите знищення українства взагалі. В часі наскоків виловлюють нашу молодь і висилають в Німеччину на роботу. 15.VII. з Володимира вивезено до 1000 осіб з інтелігенції та міщанства. З Володимирського шпиталю вивезено всіх українських хворих у П’ятидні і там їх знищено. В подібний спосіб згинули всі українські в’язні з Володимирської тюрми.

Національні меншини

З національних меншин в цьому терені є тут лиш чехи (в Горохівському р-ні) та поляки. Чеське населення до українських визвольних змагань ставиться прихильно, воно співпрацює з українцями, підпорядковується нашій Організації, а часом бере й активну участь в нашій боротьбі. На польсько-українському відтинку відносини щораз більше загострені, викликаючи часті й гострі конфлікти. Причиною звичайно є великодержавні аспірації польського осадничого елементу, що осів у нас за час панування польської держави з метою колонізації українського населення Волині, а тим самим тісного їх зв’язання з польською державою. Для тих політиків всілякі прояви українства на наших землях, починаючи від вживання польської мови, приналежності до православної релігії т.п., є небажаними. Визвольні соборницькі змагання українського народу на Волині є для цих поляків протидержавницьким актом, тому не жаліють ані сил, ані засобів для боротьби з цими змаганнями. Ті

збанкрутовані політики польської “моцарствовості”, підсилені свіжими силами з-за Бугу, вже від довшого часу закладають державницькі організації на Волині (“Делегатура Жонду Жечипосполітей”, “Страж хлопска”). Своєю добре поставленою пропагандою ці організації розбурюють у місцевого польського населення Волині “моцарствові” апетити, настроюють його ворожо проти українського народу. Таким чином на Волині постала ціла низка “пляцувек” польських державницьких організацій. За наказом польських верховодів проводиться нищення українських державних відзнак, профанацій могил і т.п., протиукраїнські виступи, результатом яких є протиакція зі сторони українців. Під час акції вдалося викрити кілька польських підпільних організацій. На підставі знайдених документів встановлено зв’язок між польською делегатурою “Жонду Жечипосполітей Польскей” і штабом польської партизанки, що стояв ніби на ґрунті співвоєвідського делегата “Жонду Жечи Посполітей”. Стверджено рівно ж планування ширшого закороєння протиукраїнської акції зі сторони польських організацій, які мали розпочатися з 15.VII. В польському громадянстві слідна кристалізація поодиноких груп, що займають у відношенні до українців різні позиції. Польське населення, боячись відплати українців за їхні вчинки, частинно виїхало до міст під захист німців. Спокійна, безполітикована, прихильна до українців частина поляків або залишилась, або повернулась до своїх осель після запевнення їхньої безпеки зі сторони українців. В багатьох випадках мирне польське населення, певне своєї безпеки між українцями, було змушене польською організацією залишити свої господарства. З польських втікачів німці організують спеціальні карні загони проти українців. З тих поляків твориться німецька розвідка й тайна поліція. В Устілузі зорганізовано польську допоміжну поліцію на чолі з ксьондзом. Ця частина польського населення, якої акція не торкнулась, до сьогодні залишилась на своїх колоніях при праці. З українським населенням живе згідно, а навіть пропонує співпрацю в українській визвольній боротьбі, складаючи багато усних і писемних заяв про солідарність. Всі ці поляки одержали усні, а то й у відповідних відозвах запевнення всіх прав на рівні з українським населенням, взамін на лояльність та співпрацю. Вже в якихось випадках польське населення мирно зрозуміло причину протипольської акції та виявило охоту перейти на православ’є, а то й змінити національність. Таким вияснено, що українці борються з поляками не за приналежність до польської нації чи католицької віри, але за вороже ставлення до українського національного питання й українських визвольних змагань на її етнографічних територіях. Ті польські втікачі, що скрились по містах під “німецькою опікою, не вдоволені зі своїх опікунів, бо німці відбирають їм майно, розбирають родини, висилають одних в Німеччину на роботу, а інших залучають до складу поліції. Весь непрацездатний елемент кудись вивозять. Польське населення, що лишилось на місцях здало нам 7 крісів і 1 кулемет (Токарева).

Опортуністичні чинники

З ворожих нам політичних груп і організацій, які носили в останній час свою активність, слід відмітити в першу чергу УНАКОР. Його діяльність

особливо плідна в Горохові й суміжних районах (Горохів, Озютичі). В місті Горохові УНАКОР, покликаний німцями для творення нової адміністрації, до організації добровольчих військових відділів та поширення агітації, співпрацює не тільки з німцями, але і з поляками, які постачають УНАКОР-цям зловлених українських “язиків”. До німців відноситься по-рабському, даючи населенню чесно виконувати всі німецькі накази, мовляв, треба запобігти великому знищенню, яким грозять німці. Акція УНАКОР, особливо їхні відозви, діють на населення сильно деморалізовано. В найближчому часі треба буде зужити всіх заходів, щоб знищити цей рух.

Бувші мельниківські центри (Бажанка, Дерегиничі) слабнуть. Населення відноситься до них з помітною іронією. Мельниківці зорганізували військовий загін (33 особи), до якого 21 чоловік прибули з Крем’яниччини, а решту мобілізовано з позапартійного населення, шляхом примусового набору до 60 чоловік. Відділ має дуже добре озброєння. Дотеперішні спроби договорів довели тільки до військової співпраці, бо мельниківці все ж таки вірні своєму “вождеві”.

В зв’язку з посиленням більшовицької партизанської акції (Мосур–Коротниця – 15000 чоловік), починає піднімати голову КПЗУ. Поки що вона дуже вміло і сильно захована. 14.VII. ц.р. в Мишеві наша боївка заарештувала окружний провід КПЗУ.

Настрої мас

Сильний німецький терор над мирним населенням – палення сіл, грабунки майна, масові вбивства невинних людей, очікування ще більшого терору після жнив, лютування польських недобитків, присутність в терені сильних большевицьких банд та невдачі в деяких місцях ПА, розпуста, биття населення, а при тому відчуття браку оборонних засобів, невиразність майбутніх перспектив, розкладова німецька і унакорівська пропаганда – все це спричинює занепад завзяття, витривалості та віри в власні сили між масами українського населення. Для поборювання цих настроїв посилено пропагандивну акцію між населенням та проведено заходи морального оздоровлення УПА (покарання винних). Також проведено організацію самооборони по селах, наладжано суспільну опіку над українським населенням, що терпіло від німецького терору. Найкраще діють на маси вдатні, добре продумані і вдало проведені бойові акції проти німців та поляків.

Настрої серед членів і симпатиків Організації сильно бойові. Бажання помсти за кров борців, що згинули в боротьбі з ворогом, за кров і страждання великої кількості невинних жертв з цивільного населення все більше і частіше кидає українську молодь в ряди УПА.

Вістки з терену

20.VI. в с. Бубні німці спалили гарматним вогнем з панцирного поїзду 26 хат і церкву.

22.VI. на шосе біля Микулич німецька засідка вбила одного нашого кур’єра.

22.VI. німці повісили на телеграфних стовпах 9 осіб з с. Скоб[ел]ки, а саме: вчителя Веземського Антона, селян Літвана Степана, Вальчука Якова, Берца Григорія, Янюка, Грибка Андрія, Демчука, Штепана Олександра (чех), Валука,

пораненого Гнатюка Гриця прив'язали за ноги до авта і так сунули по цілому селі.

27.VI. в Берестечку арештовано 50 українців. Їх посаджено в глибокий вогкий льох, з якого випускають тільки на одноденний прохід. Морять голодом, дають лише щось на пиття.

29.VI. за допомогою літаків німці спалили с. Скабарівщину, вбивши 30 осіб з цивільного населення. Спалено німцями 17 господарств в с. Хорі[в], П'ятикорів, Кремеш, Загорів і Блудів. В селах вбито 12 осіб переважно жінок.

3.VII. німецькі літаки спалили село Охлопів і вбили 8 людей.

8.VII. варта в Виступичах Руських зловила двох хлопців. Післаних німцями до повстанців в розвідку, обіцяють заплатити їм за зраду цукром.

14. VII. спроваджені вісткою про присутність повстанців на Островку біля Володимира німці провели наступ на порожнє село, вистрілюючи при цьому багато амуніції.

15.VII. в Володимирі арештовано до 100 чоловік з місцевої інтелігенції та міністерства. Всіх працездатних вивезено в Німеччину (17 вагонів), а решту або ув'язнено, або постріляно, або їхнє майно сконфісковано.

15.VII. в Микуличах німці спалили 6 хат та вбили 4 особи.

17.VII. у Бранах, Красові, Пеляхні, Печихвостах німецькі літаки спалили й зруйнували 35 господарств, вбили 7 людей та поранили 5 чоловік.

20.VII. бомбардовано з літаків село Коритницю.

В Конюхах німці спалили 75 господарств, церкву і вбили двох людей.

Вістки УПА

5.VII. у Ласкові відбувся бій між відділом УПА (30 чоловік) разом з місцевою самообороною (13 чоловік), проти німців та поляків з козаками числом 200 чоловік, що приїхали на 6 тягарових автах з Володимира. Щоби не допустити до цілковитого оточення наш відділ після двохгодинного бою відступив, маючи втрати 9 вбитих з загону і двох з цивільного населення, одного важко пораненого й п'ятеро легко поранених. По стороні німців було вбитих і поранених 40 чоловік.

6.VII. на Юхимівці польська засідка вбила одного стрільця з УПА.

8.VII. в бою з польськими і німецькими силами (до 100 осіб) в Диковинах загинув командант загону Богун і 3-ох стрільців. Німці були змушені до відступу.

14.VII. через шлях Володимир–Вінниця переїжджав відділ УПА і СБ. Над'їхали 8 таксівок і одне вантажне авто з німцями. Зав'язався бій, наслідком якого наші вбили 8 німців і відібрали в них 2 таксівки й вантажне авто. По нашій стороні втрат не було.

14–15.VII. УПА з мельниківцями напали на с. Іваничі, вбили двох німців і багато поранили. По нашій стороні один легко поранений.

16.VII. німці в спілці з поляками, в числі 120 людей заїхали в село Хмелівку та почали його палити. На місце прибув відділ УПА, який в короткому часі змусив ворога до втечі. По нашій стороні втрат не було.

17.VII. німці з поляками заїхали в Хмелів, спалили 6 хат і почали вбивати мирне населення. Прибув заалармований відділ УПА. Німці, відступаючи,

залишили на полі бою вбитими 10 своїх людей. Втікачів переслідували 2 км, аж до шосе, де вони погрузились на авта і повтікали.

18.VII. в бою за Конюхи по нашій стороні було 3-х вбитими і 2-х пораненими. Серед німців і поляків втрати значно більші.

ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 71. Арк. 6-9.

№ 10

1943 р., серпня 6. – Звіт сільського референта юнацтва ОУН “Калини” про політичні настрої населення

Звіт теренових подій

Сільська молодь починає симпатизувати нашій справі, а ворожо відноситься до німців. Середньовишкільники стають в ряди юнацтва. В нашій околиці німці були 29.VII.43 р. – робили розшуки за зброєю, шукали навіть в церкві. Дня 31.VII німці були в нашому селі. Розпитували кожного, чи є в нас партизани – свої сільські чи інші. Забрали до 13 штук худоби, набили одну дівчину, що не хотіла вести корови; заарештували її і повезли до Вишнівця, але ввечері ця дівчина повернула додому. Цим випадком люди були страшенно обурені. Наші ляхи припинили свою діяльність, а стали виїжджати до центра.

Наші сексоти – це Квасневська Анна і її син Володимир; вони рознюють справи села і доносять до комісара. Організація веде свою роботу нормально. Робимо сходини, де вивчаємо історію України і обговорюємо інші потрібні справи.

Голоду в селі нема. Селяни мають пригнічений настрій.

Слава Україні!

Героям слава!

Калина.

ЦДВГОУ. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 357. Арк. 26. Оригінал. Рукопис.

№ 11

1943 р., після 15 серпня. – Інформація про події на Здолбунівщині 9-15 серпня 1943 р.

Політичний огляд терену Здолбунівського воєнного надрайону від 9-15.VIII.1943 р.

Воєнний Здолбунівський надрайон має 4 випадові бази ворогів на села: 1) Оженин, 2) Мізоч, 3) Здолбунів, 4) Остріг. Німаки, мадяри та ляцька поліція роблять щоденні випадки на поблизу своїх центрів та спричиняють великі спустошення: тероризують населення так, що в тих селах не можуть іти нормально жнива, люди в перестрасі та в бігах. Спроби утримати ворожі випадки нашими відділами відбувалися, але невдало, часто навіть перед ворогами мала характер наша оборона малозорганізований. Із тієї причини ворог посилює свої репресії та, бачучи слабкий опір, свобідніше ворушиться в

терені. Бували випадки, що в одне село, чи друге прибуває десять маляр, люди всі тікають, а вони роблять свою роботу: грабують, палять (Суйми, Білашів, Півче, Івачків). З браку добрих зв'язків та правильних інформацій, наші відділи не в силі своєчасно зашахувати ворога.

Ворог у потерпівших селах переважно скидає летючки. Деякі селяни впадають в зневіру і в дезорієнтацію (Білашів). З тієї причини було скріплення пропагандистської роботи так, що, коли деякі селяни не хотіли іти на жнива, заохочені нашими людьми ішли в ряди косарів та женців і з більшим запалом приступили до праці, як вияв боротьби з ворогом, зібрати скорше жнива та не дати ворогові хліба. В терені відчувається конечність пропагандистів, які б весь час були серед населення та своїми порадами скріплювали дух селян. Це взято під увагу, такі пропагандисти вже розіслані. Цілий політичний реферат районів діє в тому напрямку та при надрайоні вже працює вишкіл пропагандистів та вишкільників (разом 18 осіб), які скоро будуть розіслані в терени з відповідними завданнями. Відносно ходу жнив у дальших околицях від тих заклятих центрів – то дуже гарно предсталається. В чисто польські колонії йде сотні женців та косарів, при яких є організатори того всього, що рано та ввечері роблять відправи.

В околицях на цілу довжину залізниці села найбільше терплять. Там є місця (залізнична колія), обсажені ворожими силами (мадярами, німотою, ляхами), які, часто без найменших причин, займаються провокацією в поблизьких селах, нищать їх та грабують. Акція ворогів сягає від своїх центрів найдальше 9 км. Коли ходить про загальний настрій селян, то треба підкреслити, що всі селяни солідаризуються до спільної боротьби, менше прив'язуються до того свого індивідуального господарства, більше думають про загальну користь та про самозбереження. Тому виробляється бойовий дух селян, що готові стати до боротьби, а ніколи не йти, як вівця, на смерть. Так, під час акції ворогів в с. Білашеві, один селянин скинув мадаря з коня, вихватив кріса, але не встиг був виконати свій вчинок, бо тому мадарові прибула відразу поміч. В с. Гільчі під час ворожої акції також зашахували одного господаря три ляхи. Той ударом валить двох ляхів, третій утікає, а сам господар рятується втечею. Такі випадки повторюються частіше.

Міста пересичені від ляхоти. Матеріальне положення їх дуже мізерне. Зі сторони влади вони не мають більшого попєртя. В м. Мізочі навіть ляхи не одважуються займати адміністраційний апарат, який залишили українці. З Острога частинами ляхи подаються на східні наші землі. Німаки роблять лови на ляхів та десь вивозять. Поляки панічно втікають, бояться німецького вивозу, втікаючих німців, стріляють. Німці в місті є в страху перед нашим нападом. З тієї причини барикадуються, роблять різні оборонні укріплення та концентрують свої сили в околиці жандармерії та крайсляндвірта (Мізоч). Відносно жнив слід зазначити, що німаки готуються у великій мірі. Так, в Мізочі наказали приготувляти магазини багато більше, як в минулому році; твердять, що цьогорічний урожай принесе більший контингент (Мізоччина).

9.VIII. німаки та мадяри обстріляли спасівський ліс, спалили лісничівку та 7 будинків. Населення тієї ночі зірвало залізничного моста під Стублом.

Розклеєну нашу летючку “Мадяри” в Мізочі офіцер мадярський зірвав, прикликав перекладача та в присутності вояків переложив на мадярську мову. В цьому районі даліше в околицях Теремного показується большевицька партизанка. Це недоробки большевицької партизанки з Теремного та суражських лісів, що прямує на захід.

Остріжчина

9.VIII.43 р. ляхи жали збіжжя в с. Хорові. Наша боївка зробила засідку, двох ляхів убито, решта втікла. З тієї причини арештовано двох людей в Хорові. В селах Мощаниця, Милятин, Садки, Богониця часто показується большевицька партизанка. СБ переловило одного їх чоловіка і вже на дорозі розкрила комуністичну зв’язкову сітку.

ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Арк. 25.

№ 12

1943 р., після 26 серпня. – Інформація про становище в Галичині й Волині у серпні 1943 р.

Вісті

I.

Дня 26.VIII.43 р. в салі “Просвіти” міста Стоянів відбулося зібрання селян довколишніх сіл. Присутніх було 1000 людей. Були представники німецької влади і села: крайсляндвірт Неменздорф, ляндркомісар Міллер, голова Українського комітету др. Мотлюк з Радехова і ще два німці – прізвища невідомі.

Зібрання відкрив крайсгауптман, до людей говорив дуже лагідно. Сказав: “Я знаю психіку українця, я знаю так само український нарід, як і свій. Я служив для України в 1918 р. в січових стрільцях. Цих два народи мусять із собою жити. Один без другого жити не може. Отож, ці два народи мусять зі собою співпрацювати. В нас є одна мета – знищити большевиків. Україна мусить бути вільною. Не дивіться на Волинь, що там зараз є (нічого злого не говорив під адресою Волині), здавайте, що від Вас жадає влада, це не для німців, а для Вас” і т. д.

Ляндркомісар говорив в українській мові не менше побожно і приязно в справі контингентів. Цей згадав також, що служив в січових стрільцях і що німці і українці мусять жити зі собою в згоді. Говорив, щоб люди не дивилися на партизан волинських. Там на Волині збіжжя погорить. Не буде кому зібрати. Не збере українське населення, не зберуть і німці. На Волині може бути біда. Цей же і почав: “Ще не вмерла Україна”, – нарід підхопив. Німці в часі співання гімну стояли струнко, піднісши праву руку вгору. Цей останній так співав, що мало що не пірвався (найголосніше від усіх). Гімном закінчилось зібрання, і усі розійшлися. Селяни тихцем говорять “уже дістав”, співай не співай, не повіримо – буде “рікцук”*.

* Нім. Rückzug – відступ.

Минулого року ці ж німці кричали: “Донерветер, фафлюгтер”, за невиконання контингенту “ергешосен”^{***}. Минулого року був контингент збіжжя 6.5 м від га посівної площі, а тепер до трьох з половиною метрів. Селяни тут бачать слабкість німців, тішаються. Терору немає. В половині липня ц. р. прибуло двох українців на перепустку з Берліна, розповідають про сильні нальоти англійських і американських літаків. Розповідали, що минулого року, там, де були розторощені будинки, відразу виростили квітники на їх місцях. Сьогодні є цілі вулиці в грузах, затарасовані, і ніхто нічого не робить. Що французи зробили бунт. Була сильна стрілянина, були вбиті з одної сторони й другої сторони.

II.

В Станіславові, після смерті німецького пастора-євангелика, пішла його дружина просити помочі до крайсгауптмана, щоб порадив, що має робити. Вона була родом з Дрездена. Крайсгауптман їй порадив, щоб вона верталася до Дрездена, бо що вона тут буде робити або зробить, коли прийде “рукцук”. Кожний мужчина візьме течку, пакунок в руки і пішов, а ти з дітьми? Дали їй потяг, і вона виїхала в Дрезден. Це оповідає її рідна сестра, що є замужем за нашим дядьком. Вона оповідає, що в Мюнхені була демонстрація жінок і дітей проти Гітлера. Що всі німці кричать, що “ми пропали”. Ми гірше невірників себе почувемо.

Дня 1.VIII.43 р. до Стоянова прибула автомашина з чотирма німцями і вісьма іншими людьми (були убрані в німецькі уніформи, але нараменники мали жовто-блакитні, патки подібно, на штанах великі тризуби). На машині був високо піднесений національний прапор. Німці говорили населенню Стоянова, що це команданти бувшої української партизанки. Уже на Волині нема партизанки, усе зліквідовано, усі тепер пішли до УНАКОР-у. Говорять, що в Сколім, Ворохті і Долині оперує большевицька партизанка. Це оповідала вчителька, що прибула з Львова.

Голос поляка патріота: “Ми ніколи Львова не зречемося, бо нас там є 80 %, а українців 20 %”. Інший до українця: “Ми з тобою сьогодні живемо добре в згоді, по-сусідськи, але прийде той час, де один до другого муситимемо стріляти, це – трудно”.

Німці закликають людей з околиць Стоянова збирати збіжжя на Волині, але ніхто не хоче йти. В українських селах є багато поляків, майже всі фольксдойчі. Фольксдойчі ширять, що на Волинь іде 3 дивізії війська і 200 літаків “на пожондек”. Багато поляків повтікало з прикордонних сіл до Львова, інші – за Буг. Зі Львова вивезено на роботу майже всіх. Там нас не знають. Селяни в прикордонній полосі ще сьак-так.

Сьогодні наспіла вістка, що німці вивозять з Володимира меблі і інші речі – причина невідома. В Луцьку масові арешти поляків. Арештували членів “Організації неподлеглосцьовой ім.Сікорського”. Арештованих понад 200 осіб. Ходять слухи в ГГ, що міністер пропаганди Гебельс втік літаком до Англії. Поляки по містах щораз гірше кричать, що німці стрілятимуть їх, а українцям проголосять самостійність. Поляки в паніці.

В терені є відділи большевицьких партизанів. Акрцій не переводять жадних, рабують населення, це викликає в народі антипатію до большевицьких

^{***}Нім. *ergeschossen* – розстріляний.

партизан. Тут негайно треба протиділати. Большевики мають добру зброю, вона повинна бути наша. Сюда потрібна хоч маленька добре озброєна боївка, навколо якої організувалися б наші відділи, а це пекуча справа. Народ не впав на дусі, а противно, чують що діється по інших теренах України і питає, чому тут нічого немає. Треба скоро ділати. На цьому терпимо ми – наша справа. Маса до большевиків не йдуть і не підуть. Німаки на скору руку переводять жнива (день і ніч), вимолочують, просто на машини і вивозять. Народ працює без хліба. Ненависть до німоти переходить міру в народі. Якщо тепер ми цього не використаємо, будемо льокально тут кульгавити. Час сам організує маси. Це аж дивно. Але якоїсь ініціативи льокальної немає, ми повинні це зробити, народ жеде і вірить. Без труднощів не обійдеться, та без цього бути не може. На мій погляд, тут хоч цеї ляшви не буде і взагалі думаю, що підлизні одні відлетять від німців, а другі застрашаться.

ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 71. Арк. 26-27.

№ 13

1943 р., початок вересня. – Звіт про воєнно-політичне становище у Луцькій окрузі у серпні 1943 р.

Суспільно-політичний огляд Луцької округи
за місяць серпень 1943 р.

Адміністрація

Ц[ього] м[ісяця] [в] адміністрації більших змін не було. В Сенкевичівському р-ні Гампель зорганізував р[айонову] у[праву] з осідком в Угринові, в українській мурованій церкві (дотепер Гампель був в Луцьку). Головою району назначений чех, для оборони р[айонову] у[праву] держить узброєних ляхів. Є чутки, що німці хочуть організувати р[айонову] у[праву] в Піддубцях, осідком якого є зараз Луцьк. Р[айонові] у[прави] існують ще в Торчинському, Рожищенському, Луцькому та Ківерецькому районах.

В районних управах урядують поки що українці, з домішкою около 20% поляків, зокрема в ділянці господарській і касовій. Допоміжну службу німецької адміністрації виконують майже виключно поляки.

Поліція

До поліційної служби заангажовані тільки поляки. Одинок в Луцьку при міській поліції є частина українців (це залишки після розбігу поліції). Зараз служба поліції діє в Сенкевичівському, Торчинському, Луцькому і Рожищенському районах. Її діяльність: участь в акціях з німцями, а також діють на власну руку, зокрема при висловлюванні людей, на їх думку, підозрілих та грабіж. В основному, це мала бути “охорона безпеки”, а в дійсності – це експедиційні відділи для нищення українського населення (бандитів). Їхні сили поділяються на дві групи: служба регулярна (умундуровані) в німецькі уніформи і резерва (цивільні). Обі групи дорівнюють собі чисельно. Узброєння резерви дещо слабше, але вони теж заосмотрені в автоматичну зброю, зокрема в кріси і гранати.

Крім того, в теренах, важливих під оглядом стратегічним, є ще мадяри, зараз змішані з румунами. Це вказує на повне недовір'я німців до мадярів (щодо їх сили і озброєння вказують дані, які подані на окремому листку).

В першій половині місяця серпня до Луцька прибули відділи СД. Як кажуть, між ними мали б бути СС-и дистрикту Галичина – українці. Яка їх сила, невідомо.

В Торчин прибули теж відділи німців, в силі 400 чоловік. Узброєні в панцирки, зенітну артилерію та важку і інші роди зброї. Діють в бойовому поготовлі та законспіровано. Після розмов старшин цього відділу мали б там прибути ще нові відділи в числі 1000 чоловік. В якій цілі – невідомо. По всякій імовірності, на акції жнив або на знищення повстанчого руху. Такі ж відділи прибули в Піддубецький та Олицький райони. В Піддубці около 200 чоловік, в Олику до 100 і в Рожище до 200 людей.

В днях 15-18 серпня ц.р. до Луцька прибули відділи Власова б[увші] большевицькі полонені, під командуванням русского офіцера Власова, організовані німцями.

Прибувші відділи вже беруться до роботи. В Рожищах виїхали на села молотити збіжжя, причому теж палять села. В Олицькому р-ні намагаються викликати паніку, щоб за втікаючими стріляти. Досі в такій акції жертвою впало 3 людей.

Німецька політика

В ділянці господарства німці підготовляються до широкої акції збору хліба. Про це свідчать широко закроєні пляни розбудови магазинів на збіжжя. Адміністративний апарат готується до 100%-ого збору контингентів в якнайкоротшому часі. На кожній сесії крайсландвірти тиснуть за здачу контингентів городовини, овочів та збіжжя. Слід сподіватися, що збір контингентів піде під натиском терору. Деякі старшини прибувших відділів заявляють, що прийшли сюди на те, щоб спокійно зібрати хліб. Хліб збиратимуть до посліднього зерна, а населенню будуть видавати на картки, щоб не годувати “бандитів”.

Після збору хліба мають замір нищити “бандитів”. Німці говорять: “Вже зараз ми добре розмістили свої сили – Луцьк, Горохів, Торчин, Рожище, Олика, і підем цепом. Бандитів будемо стріляти, а населення ніби нам заборонено. Людей будемо ловити і живих відставляти до Райху” (слова офіцера групи, що є в Торчині). А Гампель каже так: “Населення нехай жне, а ми весь хліб заберемо при участі військових сил”.

Жнива по маєтках переведені при помочи військових сил і ляхів. Збирають також і селянське. Мають претенсії до збору в знищених селах, бо це завойоване, причому косять все, без розбору. В Лаврові викосили багато селянської зеленої пшениці. Зібране збіжжя сейчас молотять і відставляють автами в Луцьк (з південних районів). З теренів над залізницею звозять і сейчас наладовують на поїзди і везуть до Райху.

Збір жнив німці перевели без більших перешкод. Заангажовані ляхи жали в городі, одержуючи 120 грамів хліба денно. Проти такого харчування вони застрайкували, в висліді чого німці всіх арештували. Частину порозстрілювали,

а решта, посидівши два дні в льогу, пішла на роботи за обіцянкою, що одержать по 1-му кг жита за один трудовень, але після збору “бідні ляхки” просять селян о кусок хліба, бо голодні.

При збірці хліба між ляхами а німцями доходить до сутичок: німці забирають усе, не залишаючи нічого для поляків, а останні знова, бачучи свій кінець, спричинений голодною смертю, не хочуть дати собі відібрати те, що вони заробили. Зокрема, суперечать за селянський хліб, що його збирали ляхи з піль українських селян і звозили окремо для себе. Але і то їм німці забирають. Такі суперечки були на польських колоніях під Рожищами та біля Пшебража (Ківерецький район).

Останніми часами не помічається найменших ознак розбудови господарства. Зараз прискореним темпом відбудовують понижені мости. Матеріал на мости продукують, розбираючи селянські хати та клуні.

В Піддубецькому р-ні німці зліквідували 4 фільварки, все звезли до фільварку в Воротньові. Тут поставили сильну варту з 20-40 німців, 40-50 ляхів, озброєних досить сильно.

З початком цього місяця помітний зворот і [в] німецькій тактиці. Як інформують з терену, німці перевели масові арешти із польської інтелігенції, так в Луцьку, як і в околиці. Рівнож в кількох місцях позабирали від ляхів частину зброї, діючи підступом. Для переведення арештів приїхало СД з Рівного. Як подають, арештованих ляхів передають в руки української поліції на допити для іграшки, а опісля забирають і відвозять в Рівне. Хитра політика – чужими руками вбивають два заяці.

Настрої німців

Скрізь можна завважити сильне заломання німців як матеріально, так і морально. Кожний рух німців в терені позначений панічним страхом. Рідко можна зустріти таке, щоб в терен виїхала одна автомашина – все їде їх більша кількість.

Один німець-солдат в м. Торчині говорив до українця: “Ви українці, то ще дочекаєтесь Самостійної України, ... а ми, ... – ідемо додому і довідуємось, що Дойчлянд вже капут...”

Також є помітна розбіжність німців у виборі сторони – за українцями, чи за поляками, щоб на випадок програної Німеччини доживати віку на українських землях. На тому тлі зустрічаються між ними деякі гризні.

Репресії

З кінцем липня і в перших днях серпня німці і ляхи досить сильно діяли в Луцькому районі. 20 і 25.VII. цього року в акції на села Лаврів, Радомишль, Суховоля брали участь карні експедиції при співділанні літаків. У висліді спалено 500 господарств. Жертвою впало 34 чоловіка, один вмер зі страху, і там була вбита одна особа і трьох ранених. Крім того, в інших селах спалено понад 20 господарств та вбито 6 людей.

15.VIII. в Лаврові німці перевели арештовання 12 людей, з тих 6-ох відвезено в Луцьк, а 5 – невідомо куди. Крім того, на місці розстріляли трьох чоловік. Це на донос чеха, що мав зв’язки з ляхами. В Рожищенському районі ц[ього] м[ісяця] ляхи і мадяри спалили до 300 господарств, вбиваючи при тому 17 людей.

Як подають з терену, крайсяндвiрт говорив до ляхiв, що в Острожецькому районi мусять знищити села Уiздцi, Заболотня, Борбин, Бакорин. Ждуть тiльки, аж пiдiйде бiльша сила.

Поляки

Помiтний досить сильний iх рух. Є багато випадкiв, що вдень узброєнi виїжджають на поля українських селян та забирають збiжжя. В Сеневицькому р-нi це на денному порядку. Подiбно в Кiверецькому р-нi. В цих мiсцевостях нiхто не має доступу.

Останньо, в зв'язку з нiмецьким ставленням до них, ляхи втратили надiю на краще майбутнє i вже починають вертатися на свої старi мiсця, заявляючи: "Хай робиться що хоче, хай нас тут поб'ють, а ми вже нiде не пiдемо i з голоду вмирати не хочемо". Але лях все ляхом i останеться. Кожночасно намагається щось довідати та, щезнувши, донести про все нiмцям. Тому зловити в теренi розвiдчика-ляшка стало буденним явищем.

За всяку цiну вони намагаються нищити українське населення, роблять напади на села, граблять, арештують та стрiляють. Рiвнож намагаються провокувати нiмцiв до протиукраїнських репресiй.

Останнiм часом досить помiтне зближення ляхiв до мадярiв, про це говорить хоч би тiсна спiвпраця в нищеннi українського населення, як також вiддання себе пiд опiку мадярських частин.

Як тiльки в теренi появляться нiмцi, ляхи сейчас вирушають на власнi господарства та збирають хлiб. Їхня робота має цiли: 1) пiд охороною нiмцiв зiбрати збiжжя; 2) викликати реакцiю українцiв на ляхiв, а тим самим спровокувати нiмцiв до протиукраїнських репресiй.

Чехи

Останньо зустрiчаються випадки, що чехи являються сексотами. Мають зв'язки з ляхами i з нiмцями. Це, розумiється не скрiзь, але є.

Партизанка

Цього мiсяця дiї большевицьких партизан значно посилились. По селах переводять масовi грабежi та нищення активнiших українцiв. В грабежi бере участь 70-300 чоловiк. Тереном iхнього дiяння являються Думанськi та Клеванськi лiси. Ц[ього] м[iсяця] УПА перевела ряд боiв з большевицькими партизанами. 3. VIII. вiдбувся бiй УПА з червоними бiля Берестян. 6. VIII. вдруге був бiй в тому ж самому мiсцi. УПА здобула кiлька большевицьких таборiв. Боi тривають далше.

7. VIII. був бiй ВОП-у, 30 чоловiк з большевицькими партизанами 60 чоловiк. ВОП втратив 6 убитих i одного раненого, трьох цивiльних вбитих та ЛМК i 6 крiсiв. По большевицькiй сторонi було 20 вбитих.

9. VIII. большевицька партизанка напала на село Скригитiвку, ограбила та спалила половину села. Большевицькi партизани появляються теж в пiвденнiй частинi Колкiвського р-ну.

12. VIII. в Рожищенському районi, в околицi сiл Богушiвка, Прилiсцi, кол[онiя] Емiлiн, появилися большевицькi парашутисти. Тiєї самої ночi зiрвали залiзницю. Є чутки, що червонi партизани насильно переводять мобiлiзацiю в

північних теренах. В їхній склад входять жиди, білоруси, ляхи, цигани, москалі і т.п. збиранина.

Комуністи

В районах Олицький, Думанський, Колківський, Ківерецький, Рожисенський зустрічаються залишки комуністичного активу, які хвилюю притихли, але в міру большевицьких успіхів на фронті нишком пускають свою пропаганду, будьтоби большевики вже заняли Київ, Білу Церкву, Запоріжжя і т.п., та що совіти в дуже короткому часі будуть вже тут. Помітна теж їхня співпраця з ляхами.

Партійництво

В терені почали діяти мельниківці. Цього місяця зібрали до 70 чоловік “партизанки” та роблять “рейди” по Ківерецькому та Луцькому районах. Останньо розкидали летючки “Націоналісти”. Зміст летючки провокативний проти національно-революційного руху, характер виразно пронімецький. Одним словом, вони топляться і хапаються бритви.

10.VII. ця група прийшла до Уляник та розкидувала летючки. Звідсіля пішли в с. Оздениж, побили варту та розкинули летючки. На місці розпитували де перебувають бандерівці, погрожують, що горе тому, хто буде переховувати “бандерівців”. В перших днях цього місяця 25 мельниківців роззброїло сільську варту в с. Сапогів. На слідуєчий день вислали своїх людей під маскою большевицьких партизан в німецькій уніформі. “Партизан” зловила місцева варт, але сейчас таки по зловленні прийшли мельниківці і їх відібрали.

В кілька днів пізніше мельниківці зробили засідку в Жиди[чині], в яку попав наш кур’єр. Його зловили і вже роздягненого вели на розстріл, але на це надійшов другий їхній відділ, а вони, не знаючи хто це, почали стрілятись, а кур’єр в цей час втік.

19.VIII. в терені заблукали повстанці, що йшли з Крем’яччини від відділів з-під стягу Бульби рік (Як кажуть, Бульба підпорядковувався Мельникові). Як виходить з місця, то їхній провід впевняв їх, мовляв, ідіть по дорозі, а скрізь стрінете наші відділи. Хлопці розчарувались, бо всюди бачили УПА. В розмовах сильно ляяли свій провід, заявляючи, що вже ніколи не будуть себе обманювати. Коли побачили нашу літературу, то аж очі блистіли.

В останніх днях в нашому терені появилась газета – летючка “Оборона України”, видана Українською Народною Революційною Армією (УНРА) під командою от[амана] Бульби.

Окремі випадки

2.VIII. в с. Коршівці хтось вбив двох німців, з яких оден був луцьким зондердінстом. За ним приїхало 7 автомашин німців і шукали за трупами та за справниками. Репресій поки що не було.

7. VIII. в с. Ширахи ляхи роззброїли українського поліциста, що прибув на відпустку. Шуцман пішов на скаргу до німця, а цей вислав 5 автомашин – 30 німців, які роззброїли всіх ляхів та поздирали з них одіння. Ляхи без зброї та голі змушені були вертатися на [А...].

13.VIII. відділ постачання УПА попав у засідку німецьку та большевицьку між с. Колодії та Піддаревичі. Почався бій за здобуття майна, але табор

постачання розбігся, і німці захопили лиш одну фіру. Решта фір повернулась на свої місця.

11. VIII. ляхи спалили 10 хат в с. Яроміль.

14. VIII. вбили двох українців, що жали біля колонії Олики.

20. VIII. мадяри застрілили районного провідника юнацтва під час переходу через залізницю. Вбитий хотів боронитись гранатою, кинувши її в сторону мадярів, але граната не експлюдувала.

Цього місяця німці кілька разів розкидували летючки. В терені досить часто зустрічається сексотів так ворожого походження, як і українців, що з різних причин стали на службу окупанта. Поштовхом до цього пораднього падіння являється жадоба матеріального добра та невіра у власні сили, а навпаки, надія на ляхів, німців чи большевиків. В терені переловлено поважну кількість ляхів-шпигунів.

Організація терену

Адміністративну сітку вже зорганізовано майже в цілому терені, навіть в тих районах, що в них ще діють німці, там теж діє наша адміністрація і німецькі плани, накази і т.п. населення в більшості ігнорує.

Суспільно-політична ділянка вже майже налагоджена, але ще не працює як слід, бо не всі люди в цьому напрямі вироблені. Так само справа мається і з самопомоговими комітетами.

Настрої мас

Населення скрайно вороже наставлене до ляхів і німців, а перед большевиками відчуває невимовний страх. На тлі нашої боротьби з ляхами в населенню виринає сумнів, чи ми здібні до чого більшого, коли бойові відділи не є в стані знищити до решти польський елемент, який на кожному кроці шкодить українському населенню. Ясно, що ці сумніви хвилеві, які спричинюють репресії. Коли ж приходить спокій, маси знову тверезіють, відшукуючи правильний шлях. Все ж таки перед населенням стоїть ще одно страховище, а саме продовження війни.

Орієнтація мас виключно стоїть за нами. Одначе віра у власні сили ще дещо сумнівна. Німецька та большевицька армія надто сильними видаються в порівнянні з українською збройною силою, тому їхнє відношення стає радше пасивне. Маса ще і тепер думає, що українську Державність виборє сама організація, без їх участі. Так же само мається справа з матеріальними датками. Є випадки, що коли хтось щось дав одного разу, то на слідує кажє: "Я вже дав і на те, і на те, а України нема". Розуміється, що це не більшість, але все ж таки такий стан існує. Маса є досить інертною і тому часто дещо треба брати силою, зглядно під натиском. Тому часто можна почути: "Чужі гонять, б'ють, і свої те ж саме".

Маса уявляє собі, що от, мовляв, без мене одного робота піде, а робити повинні ті, що спеціально до цього покликані. Коли ж появляється військова власна сила, а враз з тим успіхи, то кожний зростає на душі і, кожний готовий тоді піти у вир боротьби, віддаючи все, що має. Масі імпонують світлі, героїчні

моменти. Отже, щоб удержати їх у вічній активності і напруженню, слід знати психіку маси і відповідно кермувати потягненнями.

Всякі надужиття та невиконання завдань мусять бути гостро нап'ятовані, бо маса все бачить і таку слабкість відповідно оцінює.

Слід теж відмітити, що література, яка виходить періодично, повинна приходити з більшою точністю, бо населення, коли не бачить її, каже: “Щось зле, коли нема такої чи іншої літератури”.

ДА СБУ. Ф.13. Спр.376. Т.71. Арк.34-38.

№ 14

1943 р. вересень. – Інформація про суспільно-політичні події та воєнні дії на Кореччині та Звягельщині

Вісті з Корця і Звягеля

Корець

Районова управа продовжує свою працю. Голова управи й реш[та] урядовці[в] – українці. Поліція в числі 20 людей українська. 15.VIII.43 р. після втечі кількох поліцаїв зі зброєю, тих, що залишилися виарештували і zorganizували поліцію з поляків. Крім того в місті є ще слідувачі установи: 1) Цукорня – директор фольксдойчер, умові й фізичні працівники виключно поляки. 2) Станиця закупу та збуту – урядовці українці, частина з них розбіглася в половині липня. 3) Крайсляндвїрт – урядники майже виключно поляки, зокрема добре дається взнаки поляк – дольметчер Ягелло. 4) Штрасенмайстерей, де працюють німці й поляки. 5) Штанбрух-фервальтунг – керівником звичайний німецький дядько, робітники в загальному поляки. 6) МТС. 7) Молочарня, урядовці-українці, останньо продукують мало масла, бо в терені забрано сепаратори.

В місті є зараз понад 1000 узброєних солдатів. В їх склад входять: німці, словінці, французи й козаки. Німці – це молоді рекрути, новозмобілізовані, які переходять шойно рекруцкый вишкіл. Словінці – насильно змобілізовані, німці їм недовіряють. Вони не мають ні старшин ні підстаршин, дуже ворожо наставлені до німців, запізнаються з нашим рухом і симпатизують нам. Французи – це в загальному французькі фольксдойчери, новозмобілізовані, є їх понад 120 чоловік.

Козаків є десь около сотні. Німці уживають їх для охорони держгоспів та стягання контингентів. Час до часу виїжджають вони на поблизькі села чи міста, граблять населення. Їх можна купити за масло чи самогон. Це люди без найменшої національної ідеї, німцям служать за те, що ті дають їм їсти і можливість грабити. До населення відносяться ворожо.

Як в кожному місті, так і тут, є зараз багато поляків, що повтікали з сіл. Всі вони пхаються до німецької служби. Деяка частина поляків виїхала до Німеччини. В місті є станиця СД, в склад якої входять: 3 німців, 6-7 якихось осібняків, що називають себе українцями, але по всякій імовірності вони

поляки. Головним їхнім завданням є виловлювати наших людей та паралізувати наш рух. Намагаються застрашувати народ терором. Часто виїжджають з козаками на поблизкі села, виарештовують окремих людей, а часто-густо і цілі родини, яких по жажливих тортурах розстрілюють на жидівському окопі. Розстріли провадять майже що другий день. 20.VIII. арештували около 20 комсомольців і вивезли до Рівного. Район має 27 сіл населення числить до 23000, а чотири села входить до Корця, як передмістя. В терені є два держгоспи – один в Річках тепер спалений, нема в нім нічого. Другий в Головніці, і німці держать його в руках. Працюють в ньому козаки під охороною козаків і німців, бо він є положений [над] асфальтом і чотири км від міста. Його охороняє 70 німаків. В терені поляків немає, хіба лиш в приміських селах. Поляки намагаються подекуди під охороною німців виїжджати на села збирати збіжжа. Дня 14.VIII. німці, ідучи через Копитів, попали на засідку УПА. Зі засідки розвинувся бій, який тривав три години. В висліді бою було 8 вбитих, 4 забрано в полон та багато ранених зо сторони німців. Здобуто кріси і амуніцію. По нашій стороні 3-ох вбитих та 5-ох ранених. Після бою німці приїхали з більшою силою, обстріляли з гарматок села, коли не було жодного опору окружили село Копитів, спалили 25 господарств і вбили 3-ох людей. На слідуочий день знову приїхали в те село, спалили три господарства в селі Ганичі і вбили 5-ох людей. 16.VIII приїхали до села Річок, де обстрілювали, грабили і спалили дві вулиці господарства в селі. Останніми днями виїжджають більш як зі сотнею на поблизкі села, примушують там людей здавати контингент м'яса та городовини, погрожуючи спаленням села. В селі Сторожеві, що лежить на північ від Корця на 15 км, під лісом стоїть сотня мадярів, що мають охороняти терен від партизан.

Межиріч

Районна управа продовжує свою роботу. Голова і інші урядовці українці. Поліція в 23 чоловік – польська. 2 жандарми німецькі. В місті є понад 300-х узброєних вояків, в склад яких входять: німці, словінці, французи, що переходять рекруцкій вишкіл. Часами виїжджають з ляндріртом на села, щоб стягати контингенти. В місті є багато поляків, що роблять німцям вислужницьку роботу.

В районі є 30 сіл, що розположені переважно на хуторах. В терені поляків їхні посілости майже всі спалені. Деякі польські оселі позаселювали переселенці-українці з Людвипольського району. В терені є 5 держгоспів. Німці насильно держать в своїх руках держгосп Межиріч, що лежить в самому місті під сильною охороною війська. До інших держгоспів німці доїжджають тільки час від часу з більшою кількістю війська.

Маси ставляться до нас прихильно, одначе після останніх німецьких репресій: палення сіл, розстріл населення на жидівському окопі, відчувається деяке заломлення в підмірських селян. Населення часом залякане, але загально настроєне боево. Інтелігенція, що сидить ще по управах та урядах, є поки що пасивна і не може рішитись поки що на певний крок. По терені зустрічаються деякі відділи бульбівців, що кольпортують свою літературу, як “Земля і Влада”,

а зараз “Оборона України”. Вони виступають проти УПА, мовляв, ви заскоро виступаєте і за це німці палять села і т.п.

Останніми днями відділ УПА їх роззброював. В цьому місяці рухи партизан червоних видні. Кілька разів вони робили грабункові напади на село Кобильне, що лежить на совітсько-польській границі. Це село найбільше потерпіло від червоних, вони його сильно ограбили та спалили кільканадцять господарств. Часто червоні партизани показуються в селі Крилові, що теж лежить під лісом на бувшій границі.

Звягель

В цій околиці є 48000 населення. В місті живе 15000, а по селах 33000. Українців по селах є 25000, москалів 3000, поляків до 3000, а фольксдойчів теж до 3000. Місто є дуже засмічене фольксдойчами, останньо ще й поляками. Національна свідомість населення невисока. Інтернаціональні молитви ще держаться в людських головах, хоч кожний ніби каже, що він українець, а не руский. Все ж таки немає того прив’язання до землі, та ж чуття приналежності до спільноти. Незнання власної історії впливає на незрозуміння проблеми України та Москви та викинення думки, що Україна, без Москви існувати не може. Гніт і терор німців спричинює до зросту ненависти до всього німецького, але це все не дає почуття окремішності хіба тільки відокремлення від німців.

Зараз в зв’язку з подіями на Волині, багато польських родин прибуло на східні землі і зараз дали відчутти місцевому населенню свої “польські аспірації”, чим викликали неприхильне до них наставлення. Це для нас важне, що досі східняки були обурені на нас за чистку на Волині. Зараз часто можна почути такий вислів: “Видно добре поляки ставились до українського населення, коли ти в цей спосіб віддячуються”.

Нашу пропаганду населення приймає досить гарно. Кожен знає вже про УПА, та про те, що боротьба ведеться за УССД. Відчувається тільки брак віри у власні сили. Вістки про УПА розходяться швидко. Наші успіхи підносять нас в очах мас. Роста сильне зацікавлення нашою роботою. Але що до чистки на Волині, то ту дехто хибно думає, що на всьому терені України мають бути винищені всі поляки. Така пропаганда, в якій говориться про населення України, сприймається гарно, зокрема про визволення всіх поневолених народів. Велика частина нам співчуває, але через заляканість того не виявляє. Кожна акція УПА швидко розходить серед населення. Зокрема гарно висловлюється про те, що УПА не грабує населення та їх не чіпає.

Комуністи вигадують всілякі наклепи про рух на Волині, мовляв, повстанці вибивають по-звірському польського робітника та селянина, а також і людей зо східних областей. Весною комуністична пропаганда мала більший вплив як зараз. Сьогодні люди в них зневірилися, бо червоні партизани сильно грабують населення і це впливає на відворот прихильності в сторону УПА. Червоні партизани свою акцію зводять до нищення молотівок, тракторів та палення магазинів. При тому переводять насильну мобілізацію місцевого цивільного населення в партизанські відділи. Зпід звягельських сіл забрали понад 80 людей.

Німців в місті є до 3000. До населення вони ставляться дуже погано. З кращих підміських земель виселяють українців, а на їх місце насажують фольксдойчі. В терені по селах стоять козаки і мадяри, яких вживають до палення сіл. Мадяри хоронять головні шляхи, залізниці та мости на ріках.

Берездів

В місті є зараз до 70 поліцаїв і 30-50 німців, що охороняють цілий район. Район має 32 села, майже виключно українські. Всю увагу звернуто на збір збіжжя. Панами сіл являються старости та голови громад, що насліп виконують накази німців. В кожному селі населення нарікає на цих німецьких вислужників.

Нашу пропаганду народ сприймає дуже охотно, багато говорить про УПА, та питає, чому повстанці до них не заходять. До нашої роботи ставляться прихильно, хоч не видно в них віри у власні сили. Дуже корисними являються пропагандивні рейди відділів УПА, які помітно активізують населення. Такі рейди збройних частин на Сході є дуже побажані, бо за недовгий час можуть зробити багато більше роботи, як планова організаційна праця. Це чудовий лік на посилення віри у власні сили та взагалі віри у створення УССД.

ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 75. Арк. 2-4.

№ 15

1943 р., не раніше вересня 21. – 3 доповідної записки обласного штабу партизанського руху Рівненської області секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову і начальникові УШПР Т. Строкачу про націоналістичний рух на Волині у серпні–вересні 1943 р.

[...] Украинские националисты

За последнее время украинское националистическое движение за так называемую самостоятельную соборную Украину приняло очень широкий размах.

Вооруженная сила разных украинских националистических течений стала довольно внушительной, с которой в некоторых случаях приходится серьезно считаться.

Из хорошо известных нам в данное время националистических формирований насчитывается до 10000 чел., в том числе УПА (украинская повстанческая армия) насчитывается 4950 чел., отдельные националистические отряды, еще входящие в ОУН – 1446 человек. Бендера в своем распоряжении имеет два хорошо вооруженных батальона. Мельник в своем составе – до 1200 вооруженных человек. Отряды УПА находятся в районах Гуты-Степанской – до 2000 человек. Владимирец–Рафаловка – до 2300 чел., село Дерев[ок], в 12 километрах от м.Любешев Волынской области – 150 чел., в районе сел Золотов–Жолкино, Высоцкого района, Ровенской обл. – 300 чел. Школа военной подготовки УПА на 200 чел. находится в районе села Куташева под г.Ковель Волынской области. Командующий УПА Т.Бульба (Тарас Бульба), т.е. Тарас Боровец – штаб УПА в данное время находится в районе Колки, Волынской области, в своем селе Быстрица, Людвипольского района.

Известные нам оуновские вооруженные отряды находятся: отряд “Легенды” – до 400 вооруженных человек находится в районе села Бутейки. Отряд “Еремы” – до 325 вооруженных человек находится в районе села Крычильск, Малый и Большой Лещин, Малый и Большой Стыдынь. Отряд “Березы” – до 150 вооруженных человек находится в районе сел Храимовка, Черпаш. Отряд “Орла” – до 100 вооруженных человек находится в Колковском лесу. Отряд полковника Махорно – до 300 вооруженных человек находится в Скулинском лесу под Ковелем, Волынской области. В селе Колигрово находится вооруженная группа в 30 чел., в селе Новоселки находится вооруженная группа в 15 человек (Колковского района, Волынской области). В селе Ельне, Рокитновского района, находится вооруженная группа до 100 чел. в районе села Чарторыйская Новоселка, Волынской области, находится группа в 40 человек под командованием “Вороны”. Руководство ОУН по Домбровицкому району находится в селе Орвяница, руководство возглавляют кадровые националисты Лыс, Кора, Дедок. Штаб ОУН Домбровицкого – Владимирецкого районов находится в районе села Кидры – Дубовка. Штаб ОУН по северной части Ровенской области и Волынской области находится в районе Ковеля. Группа Бендеры со своими хорошо вооруженными батальонами находится в районе Ковель – Луцк. Оперативной работой у Бендеры руководит его заместитель Степан Рубан (Бендера арестован немцами). Мельник находится со своими хорошо вооруженными людьми в районе Остриница, Острожецкого района, Ровенской области. Подполковник Смородский со своими 500 вооруженными штурмовиками на днях передвинулся из-под Ровно в район Рафаловки, где и остановился.

Кроме того, в южных районах Ровенской области националисты имеют гораздо большее влияние, чем в северных районах. Националисты полностью контролируют Демидовский, Млыновский, Клеванский, Острожский и другие районы. Если в северной части националисты находились во многих случаях на полупулегалном положении, то в южной части националисты чувствуют себя хозяевами положения. По ориентировочным подсчетам, численный состав националистов в южных районах области достигает в разных течениях 10–12 тысяч человек. Такое засилье националистов в южных районах области является порой недостаточным, а порой совсем отсутствующим влиянием партизан на мирное население.

В южных районах партизаны бывают очень редко, да и там не засиживаются. Если в первое время националисты росли за счет перехода украинской полиции к ним и частично за счет добровольного поступления населения к националистам, то за последнее время националисты растут на счет насильной мобилизации украинского населения и частичного перехода украинской полиции от немцев к националистам.

В июне месяце сего года националисты провели мобилизацию украинской молодежи в селах Костопольского района. 8.VIII.43 г. националисты провели мобилизацию мужского украинского населения в возрастах от 18 до 50 лет в селах Владимирецкого района, расположенных за железной дорогой Ковель – Сарны.

13.VIII.43 г. националисты провели мобилизацию в селах Суховоле, Лецки, Кошмаки Рафаловского района. Националисты, мобилизуя местное украинское население в свои ряды, обманывают его, скрывая свои истинные намерения и цели, говоря, что, проводя мобилизацию, они действуют от имени украинских партизан, а народ довольно охотно идет к партизанам, но попадая к националистам, многие из мобилизованных остаются там, а незначительная часть порывает с ними связь.

В районах Западной Украины, после отступления частей Красной Армии, осталось много бывших бойцов и командиров, а, следовательно, военных специалистов. В силу естественного недостатка военных кадров националисты во Владимир-Вольнском, Дубновском и других южных районах провели насильно мобилизацию оставшихся бойцов и командиров Красной Армии, так называемых “восточников”.

Мобилизованные националистами восточники используются как инструктора военного дела, имеются также и случаи использования восточников на командных должностях (командиры отделения, взвода). Если в южных районах националисты насильно мобилизуют восточников, то в северных районах Западной Украины восточникам предлагают вступать в националисты. Таких, можно сказать, добровольцев находится очень мало. За мобилизованными в националисты устанавливается тщательное наблюдение, за всякую малейшую связь с партизанами восточники физически уничтожаются, однако, несмотря на это, в основном восточники настроены против националистов и ищут связей с партизанами.

Несмотря на большой численный состав разных националистических формирований, вооружение их очень слабое, а еще хуже обстоит дело с боеприпасами. Из многих наблюдений как агентурного, так и в результате боевых действий националистов видно, что если в наступлении принимает участие 10000 чел., то вооруженных там 350-400 человек, а остальные вооружены пиками и топорами. В основном на вооружении националистов находится наше отечественное оружие – винтовки, автоматы, пулеметы, ручные и станковые, минометы, танкетки. Очень много винтовок, которые годами лежали зарытые в земле, теперь раскопаны и взяты на вооружение. В этих винтовках отсутствуют магазинные коробки, прицельные устройства, имеется в наличии большое количество обрезков разных образцов и систем.

У отдельных групп националистов имеется 5-7 ручных пулеметов (в основном Дехтярева), но эти пулеметы не обеспечены боеприпасами.

В подразделениях УПА имеется три 45-мм пушки, но эти пушки до сего времени не сделали ни одного выстрела из-за недостатка снарядов. Во всех известных нам националистических группах насчитывается до 15 ротных и батальонных минометов, но употребляются очень редко из-за недостатка мин.

Большинство их вооружено винтовками, националисты на каждую винтовку имеют 5-10 и не более 15 патронов, поэтому в своих действиях оружие употребляют довольно редко, а действуют топорами и пиками. Основная масса националистов вооружена самодельными пиками и топорами разных систем.

Пики делаются из деревянного макета винтовки с приделанным к ним железным острием. Для большей эффективности к такому макету вместо затвора приделывается оконный шпингалет. Некоторые пики сделаны целиком из железного прута, конец для удобства пользования загибается полукругом, напоподобие ручки зонта.

Вторым основным вооружением националистов является топор (секира), сделанный в большинстве случаев из пилы, секира имеет короткую ручку с темляком. Националисты, ведя какое-либо наступление, идут всей массой, в передовых рядах которой находятся вооруженные огнестрельным оружием, а во вторых рядах вооруженные пиками, топорами. Первые ряды сламливают обороняющихся и проходят дальше, следуют вторые ряды с секирами и пиками, уничтожают обороняющихся.

По донесению агентуры видно, что националистами в боевых операциях установлены единые сигналы ракетами, в частности, если националисты попали в окружение противника и просят помощи, даются в зенит красная и желтая ракета. Когда передние вооруженные ряды напирających националистов заняли какой-либо населенный пункт, дается белая ракета для подтягивания вторых рядов, вооруженных пиками и секирами националистов, которые расправляются с обороняющимися и поджигают дома.

Таким образом, националисты, несмотря на недостатки вооружения, проводят крупные наступательные операции, проводя их большими массами, неся большие потери.

В начале 1943 года на территории Западной Украины из разных оуновских течений создавалась новая организация, или, как ее именуют, украинская национал-демократическая партия (УНДП) со своим центральным комитетом, который в данное время находится в одном из северных районов Волынской области. Филиал УНДП с членом ЦК находится где-то в районе Житомира. Из имеющихся в нашем распоряжении данных о целях и задачах УНДП, видно, что это партия явно националистическая, – вся деятельность которой направлена на создание самостоятельной Украины.

В одном из документов УНДП так определяет свои задачи: “УНДП – это партия украинских трудящихся города и села. УНДП борется за полное национальное освобождение украинского народа и одновременно за власть украинских трудящихся, за освобождение Украины от гнета, за переустройство всей Европы и Азии по принципу самоопределения народов против зверской эксплуатации и истребления одних народов другими”.

УНДП имеет свой печатный орган – газету “Земля і влада”. В июне сего года вышел первый номер этой газеты, напечатанный на украинском языке. Газета имеет 2 листа, сверху заголовка надпись: “Ховай перед ворогом”. Редактор газеты Топр. Перед газетой поставлены задачи (из решения ЦК УНДП): орган “Земля і влада”, как боевой орган УНДП, имеет задачу распространить среди украинского народа революционную осведомленность и показать направления нашей революционной политики”.

“Земля і влада” в своем первом номере выступила и выпустила обращение к украинскому народу, призывающее всех украинцев на борьбу за самостоятельную украинскую державу (привожу выдержку):

“Уже сегодня организуем свою собственную вооруженную силу, как главный агитатор государственного строительства.

Уже сегодня не разбиваем, а собираем, соединяем все свои революционные силы для общей борьбы с внешним врагом Украины.

Уже сегодня организуем один центр нашего государственного строительства, подчинив ему все свои революционные силы и ставим наше дело перед целым миром только в свете абсолютно государственной безопасности Украины, а не одной автоном-федерации, до каких-либо “союзов”. Украинские коммунисты, демократы, националисты и монархисты, если Вы хотите бороться за Украину самостоятельную, на демократических правах вступайте в наши ряды.

Государственный строй и социальный порядок освобожденной Украины будет только такой, какой пожелает сам украинский народ.

Украинцам нечего спорить, на каком поприще помещиков и буржуазию и другие эксплуататорские элементы уничтожила наша революция 1917–18 года, еще перед приходом к власти большевиков.

Целый украинский народ – это один трудовой союз рабочих, крестьян и трудовой интеллигенции. В системе УНДП и непосредственном его подчинении находится украинская повстанческая армия (УПА), возникшая из бульбовского течения ОУН. Руководителем УПА назначен Тарас Бульба, националисты впервые назвали настоящее имя Т.Бульбы – Т.Боровец, которому присвоено звание “Атаман”.

В одном из документов УНДП формулируется о задачах и возникновении УПА:

1. УПА возникла в конце июня 1941 г. из украинского подполья для борьбы с большевиками за образование украинского независимого государства.

2. Свои операции проводила вначале на территории Украинского Полесья и поэтому официально носила название “Украинская повстанческая армия” – “Полесская Січ”.

3. Командующий УПА стал атаманом – Тарас Бульба, то есть Тарас Боровец.

4. С конца сентября 1941 г. мужской резерв УПА, расположенный в части северо-западной Украины и южной Белоруссии, доходил до 10000 человек.

5. В конце ноября 1941 г. немцы приступили к разрушению подразделений УПА – “Полесская Січ”, арестам, расстрелам и повешению ее членов.

6. Вот тогда УПА перешла к вооруженной борьбе против немцев и ведет ее до сегодняшнего дня под командой Т.Бульбы – Боровца, сменив официальное название на “Украинская повстанческая армия”, с задачей расширения своей деятельности на полесские территории.

7. УПА борется за самостоятельное украинское государство, за справедливый строй освобожденной Украины.

8. За свободу гражданского слова и мысли.

9. За самоопределение народов по этнографическому принципу новой, освобожденной от Гитлера и Сталина Европы.

Тактика УПА и инструкция команд[ирам] подразделен[ий] УПА:

Партизанская борьба – это один из наиболее острых видов борьбы с врагом в его тылу. Примем во внимание, что если военно-хозяйственная сила, организация и правильно функционирующий тыл являются основными моментами успехов на фронте и решают успех войны, станет ясным, что каждый удар по вражескому тылу нанесет ему удар не менее, чем нанесет противник на фронте.

Задачей нашей партизанской борьбы является уничтожить и дезорганизовать вражеский тыл. Действия против вражеского тыла сводятся к:

1. Противопоставить врагу мобилизацию нашей людской силы.

2. Противодействовать врагу с мобилизацией продуктов, военного сырья и готовой продукции нашего края.

3. Уничтожение складных запасов независимо от их ценности.

4. Уничтожение предприятий, работающих для войны.

5. Уничтожение дороги, снабжения, вражеских транспортов и узловых коммуникаций.

6. Уничтожение связи врага.

7. Уничтожение и дезорганизация административно-хозяйственного аппарата врага.

8. Уничтожение разведки врага и службы безопасности вместе с сеткой их агентуры.

9. Уничтожение подразделений врага и одиночных бойцов.

10. Терроризировать врага и подрывать его моральный дух. Нанесение врагу вреда не представляет для партизан большой трудности, тем более для украинского партизана в их борьбе против немецкого и большевистского фронта, ибо их тылы имеют ряд организационных неполадков.

В своих действиях, особенно командиры подразделений, должны руководствоваться, кроме общевоинских, следующими вопросами, что относится к партизанским действиям в обстановке следующего дня:

1. Не концентрировать в одном месте больших партизанских групп.

2. Чаще менять места своей стоянки.

3. Приучать своих людей быть независимыми от своей полевой кухни и кухни гражданского населения.

4. Иметь хорошо организованную разведку.

5. Не забывать конспирации, если это возможно.

6. Всегда стараться обеспечить своему подразделению свободу и легкость движения.

7. В боевых операциях применять внезапный и сильный удар, концентрировать огонь и больше маневренности.

8. Никогда не принимать затяжного линейного боя и не стараться оборонять одного пункта, когда враг сильнее.

9. Каждую операцию хорошо продумать и проводить ее только тогда, когда все говорит за ее полный успех.

10. Оберегать кров и жизнь своих людей.

11. При уничтожении вражеских объектов стараться выбрать объекты наибольшего значения.

12. Обходиться с гражданским населением как лучше, независимо от его национальности и стараться не пугать его своими действиями по уничтожению.

Кроме изложенного выше, командиры должны проявлять больше инициативы, изучать местность, в которой мы должны проводить операции.

В системе УПА имеется несколько отделов, нам сейчас известны разведывательный, оперативный, политический и земельный отделы.

Разведывательным отделом руководит Николай Лищак.

Политический отдел занимается выпуском агитационных материалов, брошюр, листовок и информационных материалов с показом боевых действий подразделений УПА. В каждой сотне УПА имеется по два политработника, занимающихся политическим воспитанием бойцов УПА.

15.VIII.43 г. земельным отделом УПА вынесено решение по земельному вопросу следующего содержания:

1. Все земли с их водами, надземными и подземными богатствами Украины становятся собственностью украинского народа.

2. На всех землях Украины, освобожденных УПА от московских большевиков и немцев:

а) окончательно ликвидируется колхозная система, созданная большевиками и передается в частную собственность крестьянам;

б) все земли бывших землевладельцев и имения, земли бывших польских колонистов переходят в собственность украинских крестьян.

3. Раздел колхозов, совхозов, имений, хозяйств бывших польских колонистов в частную собственность единоличных безземельных и мало-земельных хозяйств оканчивают местные гражданские управы, утвержденные УПА и земельные комиссии, избранные крестьянами.

4. Нормой надела для единоличных хозяйств должна быть такой, которая, с одной стороны, давала бы возможность вести вполне самостоятельное хозяйство, а, с другой стороны – обрабатывается силами одной семьи.

5. Если большинство колхозников, не желая раздела колхозной семьи на частные хозяйства, колхозникам запрещается колхозная обработка земли, такой колхоз включается в собственность членов данного колхоза.

6. МТС становятся общей собственностью данного района, которая обслуживает на артельных правах.

7. Частные земли крестьян украинской и другой национальности, погибшие во время военных действий или были замучены большевиками, немцами или поляками, выдаются в пользование их родным до 4-го поколения, а если таких нет – беднейшим крестьянам данной местности.

8. Земля, как наибольшая ценность украинского народа, не может быть необработанной, а должна быть вся обработана и засеяна. Об этом беспокоятся управы, которые за свою деятельность отчитываются перед УПА.

9. Все леса и воды составляют общественную собственность украинского народа, пользование лесами и водами устанавливает управа. Хозяйство лесов ведет дирекция лесов, назначенная УПА.

Националисты, несмотря на небольшой численный состав, больших военных операций не проводят, а в особенности против немцев, где они в основном нападают на мелкие группы и уничтожают представителей немецкой власти.

В середине июня националисты в местечке Демидовке убили ландвирта (хозяйственного руководителя). Немцы в ответ на это сожгли райцентр Демидовка.

В конце июля 1943 года в местечке Верба националисты убили ландвирта, немцы в ответ на это сожгли райцентр Верба.

4.VIII.43 г. националисты в районе станции Владимирец сделали засаду на немцев и поляков, в результате чего ночью вели бой, сожгли часть Владимирца. Немцы из Сарн получили подкрепление в 40 чел. в бронированной трактор. пушкой. Немцы и вооруженные поляки, разогнав националистов, сожгли националистические села Кнуры и Дубовка.

8.VIII.43 г. националисты силой одного батальона окружили Владимирец с задачей разбить находящихся там немцев и вооруженных поляков, установить свою власть и повести наступление на партизан, на вооружении имели одну 45 мм пушку, 2 станковых и 3 ручных пулемета.

Заняв часть Владимирца, националисты увели с собой 30 полицейских (вооруженных), которые до сегодняшнего дня находятся в их рядах и ведут борьбу с партизанами.

В это же время националисты подорвали костел, при этом убили 2 и ранили 3 поляков. С 20 на 21.VIII.43 г. группа до 2000 “бендеровцев” вела наступление на районный центр Волынской области КаменьКаширский. Заняв город, убили 10 немцев, залезли в подвал, взяли много продовольствия, отошли обратно, где у них продовольствие забрали партизанские отряды.

Националисты заминировали шоссейную дорогу между Владимирцом и Рафаловкой. В местечке Домбровица националистами создана террористическая группа из трех человек – Тарасович Иван (бывший полицейский), Лисяк Николай “Бугайчик” и полицейский Куц с задачей уничтожения лиц, имеющих связь с поляками и партизанами. За уничтожение 10 человек выдается награда.

В первых числах августа немцы арестовали руководство ОУН Домбровицы – Гаврильчик Иван, Гаврильчик Тимофей, Гаврильчик Василий, Пилотовская и Поленко Григорий.

За последнее время немцы широко повели наступление против националистов и особенно против УПА. Немцы полностью сжигают села, где будет обнаружен хотя бы один националист.

Они же уничтожили все села Демидовского, Млыновского, Клеванского, Острожецкого, Рафаловского, Высоцкого и Морочанского районов. Села уничтожаются вместе с захваченным в них населением. Если по природным условиям к селу трудно подойти пехоте, эти села уничтожаются авиацией с

воздуха путем бомбардировок. Так были уничтожены села Морочанского, Высоцкого районов.

В селе Малин, Острожецкого района, немцы согнали население в церковь, а затем сожгли. Националисты в своей пропаганде проповедуют о равенстве всех наций, в частности и польской.

В одном из заявлений националистов говорится: “Мы за свободу всего народа. Польская нация нам не враг, но правительство вредное”. “Москва наш кровный враг, но русский народ нам не враг”.

Несмотря на подобные заявления националистов, они по сей день продолжают поголовно уничтожать поляков. 18.VII.43 г. националисты силой до двух батальонов повели наступление на польскую вооруженную самооборону и польские села. Бой продолжался более 2-х суток, в результате которого националисты сожгли села: Степанскую Гуту, Вирка, Галы, Песочное, Тур, Сошники, Выробки и другие. Зверски мучили польское население, многих стариков, женщин и детей бросали живыми в огонь.

За отсутствием боеприпасов бои последнее время переходили в рукопашные схватки. Поляками руководили ксендз, поручик Конверский и командир партизанского отряда Дорошенко с группой бойцов в 50 человек.

Характерно отметить и деятельность немцев в этом бою. Вместо того, чтобы защитить поляков от нападения националистов, немцы, используя эти события (бегство поляков от националистов), стали с ближайших польских сел свозить поляков в Новую Рафаловку и грузили в вагоны для отправки в г.Сарны. В Сарнах скопили большое количество поляков, их там немцы держали под сильной охраной для отправки в Германию. Сначала в вагоны грузили скот и продукты, а затем людей. Таким образом было отправлено несколько тысяч человек.

В ночь на 31.VII.43 г. националисты вели наступление на польское село Прурва, за ночь было три штурма. Националисты потеряли много убитыми и ранеными и ручной пулемет. Здесь же был убит один из руководителей ОУН Купчишин, поляки потеряли троих убитых.

С 1 на 2.VIII.43 г. националисты УПА силой до 2000 человек, из них 800 вооруженных, повели наступление на польские села: Видимир, Пере[сп]а, Прурва, Порада, Хромцы, Суня и Антоновка. Поляки силою до 800 человек, из них 300 вооруженных винтовками, тремя пулеметами и около 20 револьверов, приняли бой с националистами. Поляки националистов разогнали, националисты потеряли 156 человек, 70 лошадей, 30 повозок, 15 коров, 31 винтовку и 1 пулемет. Операцией поляков против националистов руководил поручик польской армии Станислав Богульский, сейчас же командир партизанского отряда, входящего в состав партизанского соединения Ровенской области.

8.VIII.43 г. националисты своими отрядами заняли большие села: Галузня, Коптохновка, Новые и Старые Подцеровичи. Все поляки бежали к немцам [или] на партизанскую территорию. В местечке Домбровица националисты

днем вырезали польское население. 18.VIII.43 г. в селе Жолкино* националисты свернули голову одной польке и еще живую закопали в землю у порога ее дома. В селе Золотиевка** Демидовского района националисты выбили всех поляков, сожгли село и многих поляков бросили в огонь живыми, и село Лаврово Луцкого района националисты сожгли и побили всех поляков. В селе Палаще, Луцкого района, националисты перебили всех поляков, в селе Чайково националисты вырубили 30 семей поляков, в селе Хиночи вырубили 4 семьи поляков и грудных детей.

Если националисты совершенно открыто и беспрепятственно ведут наступления против поляков, то против партизан они действуют довольно осторожно путем засад, на мелкие группы и редко наступают большими силами.

Основной задачей националистов в данное время это не допустить наши диверсионные группы к железным дорогам противника. Сами националисты железных дорог не рвут, по этому вопросу у них существует приказ: “Пусть немцы едут и везут технику на восток и бьют там большевиков, мы потом разобьем немцев здесь. Заводы не рвать, их должны строить мужики”.

В связи с этим националисты в основном занимают села, расположенные вблизи железных дорог и никого к ним не допускают. 1.VIII.43 г. националисты атаковали подрывную группу Падуха, атака была отбита, и националисты разбежались.

На хуторах Гнойная, около Ельни, националисты убили бойца партизанского отряда им.Котовского и в селе Стрельск убили 2-х бойцов партизанского отряда им. Чапаева (капитана Гриба).

5.VIII.43 г. в районе села Диротичи националисты напали на диверсионную группу партизанского отряда им.Шевченко и одного бойца ранили. 27.VIII.43 г. группа в 300 националистов УПА заняла село Степан-Город, на вооружении станковые и ручные пулеметы и одна 45 мм пушка, командир группы “Шаула”. После короткого боя партизанский отряд им. Кармелюка без потерь отступил.

2.IX.43 г. группа в 7 автоматчиков из партизанского отряда им.Хрущева попала в сильную засаду националистов в районе села Белое. После ожесточенного боя все автоматчики были перебиты. Уже над мертвыми бойцами националисты издевались, многим отрезали уши, нос и половые органы.

7.IX.43 г. группа в 3000 националистов УПА, под командованием “Шаулы” в районе села Нивецк, напала на группу партизанских отрядов Ровенской области. После ожесточенного боя националисты отступили, потеряв до 30 человек, в том числе помощник – сотник; нами взяты винтовки, пулеметы, автоматы. Эта же группа вечером 9.IX.43 г. в районе села Заморочене напала на наши отряды, националисты имели одну 45 мм пушку, из которой сделали несколько выстрелов. После ожесточенного боя националисты в панике бежали, потеряв убитыми до 30 человек, наши потери – 2 убитых.

* с. Жовкинi Володимирецького району.

** с. Золочiвка.

Кроме того, националисты засылают в партизанские отряды свою агентуру для разложения личного состава и совершения террористических актов против командного состава.

В основном вся деятельность националистов направлена на борьбу с партизанами и поляками, но не с немцами. Наряду с явно националистическими формированиями националистов, на территории Ровенской области имеются формирования, созданные непосредственно немцами. Одним из таких формирований является группа подполковника Смородского. Подполковник Смородский родом из с. Ст[арая] Рафаловка, в прошлом служил у Петлюры, там же получил чин подполковника, с приходом немцев был у Бульбы, немцы держали его в Ровно надлесничим. Немцы в первое время создавали так называемую украинскую националистическую армию и поручили ей командовать упомянутому Смородскому. Из этой затеи немцев ничего не получилось. Тогда Смородский создал украинский штурмовой батальон в 500 человек. В данное время Смородский находится в районе Рафаловки с задачей уничтожения партизан. Связан с немцами и националистами, но больше с националистами.

Путем посылки “дипломатических писем” в наши партизанские отряды националисты пытаются склонить наших партизан к переходу в их ряды для борьбы за “самостоятельную Украину”. Вот одно из таких писем получено партизанским отрядом им. Кармелюка в июле 1943 года:

“До красных партизан. Прошу вас, братья, прибыть к нам в село Грани, мы вас примем как братьев одной крови. Вы и мы – это кровные братья. Только не знаю вашего командира. Передаю вам всем привет. Когда будете приходить к нам, возьмите в селе Трипутня одного человека и еще двух бойцов и пришлите к нам, а сами обождите в селе Трипутня, тогда мы дадим своего связного и вместе с вашими бойцами они придут к вам как представители. Если же вы будете идти без нашего представителя, то мы можем один другого перебить, ибо мы не знаем, кто будет идти. А когда вы перейдете к нам и будем вместе воевать, то это будет хорошо. (Подпись). Командир отдела (Лыс).

Слава Украине! Слава героям! По целому ряду донесений агентуры видно, что настроения среди бойцов националистов УПА далеко не одинаковы и не полностью отвечают идеям создания “самостийной Украины”, а порою настроения явно противны этим идеям.

Националисты часто навязывают мнение, что “советская власть и не так уж хорошо, но лучше советы, чем немцы!”

В отрядах УПА “Березы” и “Орла” националисты-бойцы заявляют: “Мы пропали, нет оружия, мы против немцев, поляков, партизан и с ними не справимся. Нам никто не хочет помогать. В селе Долгая Воля длительное время насчитывалось 25 участников ОУН. В начале августа 20 человек из этой организации заявили, что ОУН идет против своего народа, всех бьет и пользы от него народу нет.

18.VIII.43 г. в селе Жолкине на митинге, созванном националистами, выступавшие заявили: “Мы будем до последнего уничтожены, мы надоели и немцам, и партизанам, нам некуда деваться, мы залезли не в свои сани”.

УПА в данное время старается объединить в свои ряды Мельника. На одном из совещаний штаба УПА Тарас Боровец высказал мнение, что нужно послать людей к Мельнику. Они были посланы, но результатов о переговорах еще нет. Как известно, Мельник находится на прямом содержании немцев, от них он до сего времени получает оружие. На втором конгрессе ОУН в 1941 году, Мельника из ОУН исключили и запретили ему действовать от имени ОУН.

Из просмотра ряда документов и донесений можно установить, что при создании УПА ОУН остался действовать самостоятельно, имея свои крепкие вооруженные силы.

Бендера второй год находится в Львовской тюрьме, всею деятельностью ОУН сейчас руководит Степан Рубан. Проводник Львовского провода ОУН Максим Рубан также второй год сидит в тюрьме.

Совместных действий ОУН и УПА не проводят, но в проведении некоторых операций один другому не мешают.

Поляки

Несмотря на ожесточенный террор украинских националистов против поляков, последние еще до сегодняшнего дня не организовались для дачи соответствующего отпора националистам, несмотря на большое наличие скрытого у поляков оружия. Существующие польские комитеты и отряды самообороны между собой не связаны и даже не оказывают один другому помощи в боях с националистами. До сих пор среди поляков существует растерянность, они еще выбирают, к кому им примкнуть – или к партизанам, или же к немцам. Другая часть поляков организовывается для борьбы с коммунизмом за восстановление бывшей Польши в ее старых границах.

Необходимо отметить, что среди поляков существует узко польский национализм, разжигаемый ксендзами и офицерами бывшей польской армии. В селе Галы, Рафаловского района, местный комитет по обороне против националистов объединяет до 200 поляков, из них вооруженных до 100 человек винтовками и 3 пулемета, работают конспиративно, вооружились сами. Причем, принимают охотно немцев, партизан тоже принимают охотно. Устраивают засады против националистов, жгут украинские села – Бутейки, Полица. В селе Гута-Степанская, Степанского района, до 1000 человек вооруженных винтовками поляков и один авиационный пулемет, но мало патронов.

Нами организован комитет самообороны под председательством Вирошицкого, Конверского и Чабельского. Там же находится поручик польской армии (фамилия не установлена), который взял на себя руководство. Он ставит своей задачей создание самостоятельной Польши. К поручику примкнули Выронильский, Чабельский и ксендз. На Конверского поручик организовал покушение, в результате чего Конверский перешел в наш польский партизанский отряд. Ксендз крайне реакционный человек и настроен против установления связи поляков с партизанами и пользуется большим влиянием среди поляков.

В селе Пшебраже, Киверецкого района, Волынской области, находится до 2000 поляков, из них вооруженных до 1000 человек винтовками, имеют

несколько пулеметов, командует полковник бывшей польской армии. Это формирование настроено явно против партизан и находится в связи с немцами. Убили 6 автоматчиков партизанского отряда под командованием “Алексея”.

В середине мая сего года 50 автоматчиков партизанского отряда Медведева пытались пройти к железной дороге Киверцы, поляки их не пустили, в результате трехчасового боя автоматчики вынуждены были отойти.

Польские комитеты, существующие в центральной Польше, пытаются возглавить поляков на территории Западной Украины для борьбы с немцами за свое государство, так, в середине июня из Лонсин в Гуту Степанскую прибыл майор бывшей польской армии, якобы для организации польского отряда. Из этого ничего не получилось, так как националисты поляков разогнали, а Гуту Степанскую сожгли.

Много поляков идет к немцам добровольно, поступают в полицию и вместе с немцами уничтожают украинское село и население. Ведут борьбу с националистами.

В городе Колки, Волынской области, вся полиция польская. В середине августа на станции Михневичи 150 поляков добровольно пошли в полицию, из них уже 30 человек получили оружие. В полицию немцы принимают поляков до 45-летнего возраста. В Сарнах немцы вооружают всех находящихся там мужчин – поляков от 16-летнего возраста, причем много вооруженных поляков отправляют на запад. Много польских семей изъявляют добровольное желание ехать на работу в Германию. В конце августа со станции Владимирец таких семей отправлено около 270, со станции Рафаловка до 250.

В окрестностях города Ровно поляки совместно с немцами уничтожают украинские села. Поляки совместно с немцами полностью уничтожили село Порцеревич Степанского района, убили много украинцев, не имеющих отношения к националистам.

За последнее время активизировали свою деятельность ПОВ (польская организация войсковая), созданная еще Пилсудским в 1913 году, в руководстве стоят офицеры бывшей польской армии. В данное время организация ставит своей задачей восстановление былой Польши. Нам известны такие организации в районе Брест и Луцк, в общей сложности имеют до 500 вооруженных поляков. Имеется большая сеть связных и агитаторов. Центр ПОВ находится в районе Варшавы.

На территории Ровенской области установлена действующая польская организация Сикорского, имеющая связь с Англией. Такая же организация находится в районе Костополя, руководит капитан бывшей польской армии Булат, в своем составе насчитывает до 600 хорошо вооруженных поляков. Организация ставит своей задачей восстановление старой Польши, ведет борьбу с партизанами. Центр организации находится якобы в г. Кракове.

По поступающим данным из центральной Польши видно, что там польский народ гораздо активнее ведет борьбу с немецкими захватчиками.

Местность Ланцюхов над Вепрем – между Ленчна и Доргуча, контролируется польскими партизанскими отрядами. Партизаны разбили немцев. Партизанские отряды создались из поляков и бежавших советских военнопленных.

Партизаны в ряде районов сорвали проводимую немцами мобилизацию молодежи для отправки в Германию. Молодежь с партизанами ушла в леса.

В г. Люблине немцы заключили в лагеря 60000 поляков, в лагерях немцы построили крематорий, в котором живьем сжигают за малую вину и больных. Такое же положение и в городе Освенцим.

В Варшаве намного увеличилось население за счет беженцев из Познани, Торуня и районов Белостока. Немцы сейчас в Варшаву никого не принимают.

[...] Предатели

За время с 5.IV.43 г. по 20.IX.43 г. партизанским соединениям по Ровенской области, входящими в подчинение областного штаба, уничтожено 70 человек предателей, из них немецкой разведки, направляемой немцами для установления партизанских сил, 16 человек.

Разведчиков и связных ОУН, направляемых для разведки партизанских отрядов и установления связей с партизанами для ведения агитработы – 30 человек.

Поймано и уничтожено руководства ОУН, в том числе один районный комендант – 4 человека.

Террористы ОУН, проникавшие в партизанские отряды для совершения террористических актов над командным составом – 3 человек.

Уничтожено полицейских 5 человек. Уничтожено дезертиров из партизанских отрядов 3 человека. Поймано и уничтожено агенты гестапо 6 человек. Уничтожено немецких пособников – 2 человека. Уничтожен оставшийся у немцев предатель – майор Красной Армии – 1 человек.

Агентура

На 20.IX. 43 г. имеется на связи агентуры 98 человек, из них инструкторов 5 человек, диверсионников 17 человек, работающих в разных немецких учреждениях – 14 человек. Работающих в СД – 1 чел. Остальная агентура работает по общей военной разведке. В ОУН имеется 20 человек агентуры, из них в руководстве ОУН – 3 человека, связных ОУН – 5 человек, остальные рядовые участники ОУН.

В партизанских подразделениях имеется 40 человек агентуры.

Нашим агентом “Д” 3.VIII.43 г. на одной из железнодорожных станций дороги Ковель–Сарны заминирован (МЗД) вагон с боеприпасами, следовавший в эшелоне на восток. Агентом “Н” 7.VII.43 г. заминирован на одной из станций железной дороги Ковель–Сарны паровоз, следовавший с эшелоном на восток. Оба взрыва дали хорошие результаты. В первом случае разбито 6 вагонов, во втором – паровоз, так как взрыв произошел во время стоянки поезда на станции Владимирец.

13.VIII.43 г. в г. Пинск агентом “Ч” убит Пехота, который долгое время руководил разведкой в пользу немцев против партизан. Пехота, в прошлом советский служащий, с приходом немцев перешел на службу к немцам.

23.VIII.43 г. нашим агентом “К” убит заместитель районного коменданта ОУН Мальчиц Максим – “Люсик”.

Начальник областного штаба
партизанского движения Ровенской области
генерал-майор

(Бегма)

Зам. нач. обл. штаба
партизанского движения
Ровенской области
капитан госбезопасности

(Тимофеев)

Исполнял Главинский

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. Копія.

№16

1943 р., жовтня 5. – Повідомлення польського прорадянського партизанського загону Р.Сатановського секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про становище та діяльність поляків у Західній Україні

Секретарю ЦК КП(б)У тов. ХРУЩОВУ

На громадной части территории Украины поляки между молотом – украинскими националистами и наковальной – лозунгом “ожидать” в большинстве ушли в немецкие гарнизоны и уехали в Германию. Часть поступила в полицию, организованную немцами для “защиты” от националистов.

Польской полиции дана немцами полная свобода по отношению к украинскому населению. На почве ненависти к националистам за сотворенные ими злодеяния и зверства польская полиция, толкаемая на этот путь немцами, мстит украинскому населению вообще, что впоследствии создает добавочные осложнения.

Как это известно, немецкая пропаганда выдаст злодеяния националистов за дело рук советских партизан и находит, надо признать, отклик не только среди поляков за Бугом, но у части поляков, которые сами пострадали от националистов.

Объяснить этот факт надо – во-первых, тем, что националисты при нападении на польские села выдают себя за партизан, во-вторых, немцы выпускают провокационные листовки, адресованные “бандеровцам” и “бульбовцам”, но предназначенные полякам для чтения. В этих листовках немцы называют “бандеровцев” и “бульбовцев” агентами Москвы.

Пропаганда эта потерпит полностью крах, если появятся польские партизанские отряды, получившие помощь от Советского Союза против немцев и националистов за свободную независимую Польшу.

События на фронтах, как и внутренняя обстановка на оккупированных территориях, вынуждает организацию Сикорского (с приходом Сосинковского к власти, вернее ПОВ) менять тактику по отношению вопроса “ожидания”.

В настоящее время создаются отряды “Польской организации войсковой” и идет борьба за вовлечение “диких” польских партизанских отрядов и групп самозащиты в сферу влияния ПОВ. Ход событий и логика фактов подсказывает, что ПОВ находятся накануне вооруженного выступления. Каждый день нашего ожидания приносит непоправимый ущерб. Считаю необходимым немедленно приступить к действиям – у нас есть еще громадные возможности.

В связи с тем, что Ваши указания и указания тов. Строкача не находят среди руководителей отрядов нужного отклика и наоборот, на пути создания польского партизанского движения, я встречаю в основном препятствия и помехи (о чем будет подробная докладная моего заместителя по разведке Коханско следующей почтой) и учитывая, что моим начальником штаба Рожковским подготовлены достаточные кадры – прекращаю бесполезное ожидание на получение поляков из партизанских отрядов.

Одновременно считаю единственно целесообразным выделить поляков в самостоятельные польские отряды под общим руководством, при тщательном соблюдении тактических установок политической линии Союза Патриотов.

По сегодняшний день вооружения совершенно не получил, вопреки всем обещаниям тов. Строкача и полковника Соколова. Отряды, которые значительно позже прибыли, уже получили и получают груз.

Мои отряды без боеприпасов так, что не могу даже вести дальней разведки.

З.Х. я передал тов. Строкачу письмо по этому вопросу с приложением списка личного состава моего основного отряда и групп, выделенных тов. Бегмой, и рапорта о количестве необходимого вооружения и боеприпасов с расчетом на подготовленные скрытые кадры.

Прошу Вас убедительно принять меры.

Роберт Сатановский

Верно: Подпись

ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 530. Арк. 3-5. Засвідчена копія.

№ 17

1943 р., після 19 жовтня. – Інформації про події на Костопільщині 8–19 жовтня 1943 р.

Вістки з Костопільщини

Дня 8.Х.43 р. в с. Вороники [...] приїхали німці в цілі проведення якоїсь акції. Відділ УПА їх оточив і розбив. Здобуто коні і інше майно.

Дня 14.Х. червоні партизани повиганяли з Олички всіх мешканців, а самі позанимали їхні мешкання.

15.X. ніччю большевицький літак в районі Степань розкидав летючки під заголовком: “Немецкие поезда под откос”, і летючки ці літак скинув, між іншим, на Кричанльських хуторах.

З Городецького лісу вийшло трьох червоних партизан, що питали за дорогою на Степань і Рафалівку.

14.X. вечером в с. Городень Володимирського р-ну приїхало 80 німців, озброєних в 4 кулемети і кріси. Награбували теплого одягу в селян, і від'їхали в напрямі Антонівки.

Дня 10.X. з Березного за Случ втекли польські шуцмани. Кількість не ustalена.

В Судчі Сарненського р-ну німці з поляками запалили 5 господарств і замордували 9 осіб.

Останніми днями польські родини втікають з м. Березного в ліс, щоб уникнути виїзду в Німеччину. Свою худобу і майно перед тим відставили в ліс, а німцям сказали, що худобу з лугу забрали бандити. Німцям вдалося зловити кілька втікаючих польських родин, які навіть обстрілювались.

Дня 13.X. 70-ох поляків, в тому 80-ох озброєних гнали з станції Моквин велику кількість людей до напрямі залізниці. Заявили, що коли буде ще розірвана залізниця, то повалять всі будинки на віддалі 5 км від рейків.

14.X. з Березного до Моквина німці везли 9 вагонів цивільних поляків, мабуть, в Німеччину. Транспорт охороняло 75 озброєних людей.

Дня 15.X. з Березного на станцію Моквин німці везли вузькоколіскою жито та 30 людей цивільного населення. Цей сам поїзд віз на Захід сіль. Охорона складалась з 60 озброєних людей. Мали два кулемети, решта кріси.

11.X. в с. Балашівці Людвипольського р-ну поляки збили одного нашого чоловіка, а одного чоловіка і одну жінку забрали з собою, яких по дорозі замордували.

Дня 13.X. з Березного втекло 60 озброєних поляків. З с. Балашівки забрали поляки 3-ох українців, та одного з них пустили і дали йому листа, в якому виявляють своє бажання погодитися з українцями.

Дня 19.X. в год. 5-ій ранку, червоні партизани в числі до 700 чоловік оточили Мар'янівку і Залужжя (Дубровицький р-н). Населення цілком ограбили, забрали 400 шт. рогатої худоби, 600 шт. овець та багато збіжжя. Решту збіжжя, якого не могли забрати, порозсипали по вулиці. Забрали з собою 40 людей. В хатах побили вікна, били посуду і взагалі нарobili жакливого спустошення. Червоні були дуже добре озброєні, мали багато фінок, два максими, 5 легких кулеметів, решта [озброєні] в кріси. Сотня червоних була верхом на конях, більшість з них мали фінки. Вони прибули з Храпуна (Бранські ліси). Між ними були цигани, жиди і ляхи. Вибрались до с. Озер. В Озерах стоїть зараз 7 червоних штабів, разом около 900 чоловік. Мають понад 50 фінок, 3 максими, 17 легких кулеметів, 3 легких гарматки, 10 походних кухонь, 150 коней осідланих та 500 фір, готових до від'їзду. Є здогади, що червоні можуть піти грабувати дальші села на південь. Червоні бандити того ж самого дня були в Кропиловці й Рудні, але там грабували поменше.

В Степангороді (Рафалівка) затримано 7 ляхів, які приходили копати свою картоплю. Вони розказують, що червоні роззброїли усіх поляків, залишаючи зброю тільки окремо довіреним. Всі комуністи посунулися на північ. Зі Столина повідомляють, що 12.IX. німці наскочили на большевиків, поле бою виграли червоні, здобуваючи зброю. В цьому бою згинула майже вся верхівка Столинського “гебіту”.

Дня 11.X. наша розвідка зловила одного хлопця з фінкою, що втівав додому від червоних. Розказує, що серед червоних панує страх і паніка перед УПА. Повстанців називають там “сікачами”. Не довіряють західнякам, які часто втікають.

ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 75. Арк. 5.

№ 18

1943 р., жовтня 21. – Інформація про бої в околицях Костополя (район “Іскра”)

Рай[он] “Іскра”. Інформація ч. 30

Вислід бою, який відбувся дня 20.X.43 р., такий: (с. Борщівка) з нашої сторони жодних втрат немає, з ворожої сторони 14 осіб вбитими, невідомо скільки ранених. З кількох убитих дядьки здерли одяг. Цього ж дня шеф зв’язку куща № 5 Сумний був у такій ситуації, коли наїжджали ляхи в село, він був у селі і не встиг утікати. Ляхи обскочили все село й почали грабувати, друг Сумний, бачучи свою загибель, замішався між ними і почав бити вікна й почав робити те, що роблять ляхи. Між ними він був цілий день, аж під вечір в нагожий момент, сховався в канаві по шию у воді і таким чином остався при живих.

Дня 21.X.43 р. в с. Борщівку знову прибули ляхи і також один літак. Відділ Грабенка вступив у бій. Вислід бою ще невідомий, буде подано у наступній інформації.

Дня 21.X.43 р. через с. Каменуху німці прийшли в с. Глазову 11 км на південний захід від Костополя в числі дев’ять чоловік. Люди повтікали. Німці взяли одного кабана і 8 кілограмів солі й пішли назад на Каменуху. Що зробили там ще невідомо.

Слава Україні!

Квітко.

ЦДАГОУ. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 355. Арк. 98. Оригінал. Рукопис.

№ 19

1943 р., 29 жовтня. – Інформація про події на Сарненщині у жовтні 1943 р.

Вістки з Сарненщини

Німці

Дня 25.X. німці обстрілювали з гарматки та гранатомета с. В[еликі] Ципцевичи. В селі грабували збіжжя та худобу.

Дня 23.Х. німці випустили з м. Рафалівки людей, яких забрали були в с. Іваничів, Рафалівського р-ну. Згаданим людям говорили таке: “Ваші бандити України не звоюють із ржавими крісами. Ми (тобто німці) – не згинемо й будемо мати право, як не в Україні, то в Німеччині, але коли прийдуть большевики, то ви, українці, не здержите їх, і України не стане. Коли б ви помагали нам, то ми, німці, завоювали б і віддали б вам Україну”.

Дня 25.Х. два німецькі літаки з кулеметів обстрілювали ліс біля с. Литвиця.

Німці з Сарн щоденно приїздять в с. Яринівку Дубровицького р-ну за робітниками.

Большевики

На Сопачевській Гуті Рафалівського р-ну, згрупувалося около 400 червоних, що просуваються в напрямі села Половля, Володимирського р-ну. В околиці Сваричевичі знаходяться червоні банди в кількості до 2000 чоловік.

Дня 24.Х. червона розвідка була в селі Заморочене, в силі 4 чоловік. Червоні забрали з собою одного чоловіка.

Дня 25.Х. до Озерок прибуло 50 червоних, між якими було 40 жидів. Узброєні в 5 кулеметів, 25 фінок і кріси.

В с. Озирі Дубровицького р-ну та довколишніх лісах перебуває 500 червоних партизан, узброєні в 5 гарматок, 7 максимів, багато фінок і кріси. Червоні будують бараки з дерева та обкладають землю.

Дня 19.Х. червоні банди в силі 400 чоловік, добре випосажених в автоматичну зброю, пройшли через такі села Клесівського р-ну: Сехи, Ельне, Крута Слобода, Осницьк і Клесів. Згадані села пограбували та перейшли за бувший польсько–совітський кордон. Серед червоних була більша кількість ляхів із сіл Ляде і Омельно Клесівського р-ну.

На залізничному шляху Сарни–Лунинець, червоні партизани зірвали в дні 24.Х. два мости. Поїзди не курсують.

Дня 24.Х. розвідка ствердила поміж селами Лукове і Біле постій червоних в силі 1000 чоловік. Червоні мають зі собою багато худоби.

Розвідка доносить, що в двох кілометрах від с. Луки стоять червоні. Їхня розвідка кожного дня приїздить в с. Луки, а ніччю прибуває їх до села більша кількість і грабують населення. Забирають збіжжя, картоплю, одяг, а непотрібні їм речі лишають.

Дня 26.Х. в с. Воронках Володимирецького р-ну комуністи грабували населення. Населення здебільшого втекло. Червоні говорили, що коли їм не видадуть бульбівців, то спалять село.

Дня 25.Х. на хуторах Люхче Дубровицького р-ну червоні грабили селян. Вбили наших двох друзів, а двох ранили.

На ст[анції] Горинь (Рачиця) біля Столина комунарі спалили скирту німецької соломи, клуню з тюкованим сіном та підложили 4 міни під збіжевий магазин, які під час пожежі розірвалися, не спричинюючи жодної шкоди. У зв'язку з цим випадком німці проводять арешти серед місцевого населення.

За річкою Горинь комунарі проводили збірку теплого одягу, жита, картоплі і т.п. та організували сільські управи. Всюди намагалися наставити проти нас населення.

Біля колонії Янівка, на фільварку польська банда є. Згідно з неперевіреними чутками є їх там около 400 чоловік.

В Сарнах німці позвільняли багато урядовців-поляків.

ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 75. Арк. 7.

№ 20

1943 р., жовтня 30. – Звіти командира загону ім. Богуна про амуніцію, вистріляну 30 жовтня 1943 р., і про зброю та амуніцію, здобуту від 20–30 жовтня 1943 р.

Звіт про вистріляну амуніцію загону ім. Богуна
від 20 до 30 жовтня 1943 р.

Звіт вистріленої амуніції від дня 20.X. до 30.X. 43 р.

22.X. 43 р. відбулася акція в м. Киселині із поляками та німаками вистрілено амуніції – 180 шт.

22.X. 43 р. відбулася акція із поляками, на котрій вистрілено: амуніції – 107 шт.

23.X. 43 р. відбулася акція в с. Завидові на червоних вистрілено: амуніції – 540 шт.

стрілен мін[омета] чети – 3 шт.

25.X. 43 р. відбулася акція із поляками та німаками на котру вистрілено: амуніції – 187 шт.

26.X. 43 р. відбулася акція в с. Біличах із поляками, на котру вистрілено: амуніції – 87 шт.

стрілен мін[омета] чети – 2 шт.

стрілен мін[омета] пол[кового] – 5 шт.

28.X. 43 р. відбулася акція в м. Порицьку з поляками та німцями, на котру вистрілено

амуніції – 363 шт.

стрілен м[іномета] пол[кового] – 4 шт.

28.X. 43 р. відбулася акція із поляками та німаками, на котру вистрілено: амуніції – 118 шт.

29.X. 43 р. відбито напад поляків вистрілено: амуніції – 29 шт.

Звіт

здобутої зброї та амуніції від дня 20.X. до 30.X. 43 р.

20.X. 43 р. відбулася акція із поляками, на котрій здобуто зброї та амуніції крісів – 5 шт.

амуніції – 230 шт.

29.X. 43 р. відбулася акція із поляками, на котрій здобуто: амуніції – 170 шт.

30.X. 43 р. в терені здобуто зброї та амуніції:

стрілен 45 мм – 40 шт.

[стрілен до] міномет[а] курін[ного] – 1 шт.
 Слава Україні!
 Командир арт[илерії] Юрко.

ЦДАЛОУ, Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 10. Оригінал.

№ 21

1943 р., грудня 16. – Інформація про військово-політичні події на сході й півдні Рівненської області та Кременеччині

До вісток з Волині

В с. Олексіївку Гошівського р-ну прибуло 11 фір козаків. Вони арештували одну сім'ю. Повстанці відкрили по них вогонь, внаслідок чого ранили одного козака, який вневдовзі помер.

Для охорони асфальту на захід від Корця німці поставили охорону з козаків. На кожних п'ять кілометрів поставлено 150 козаків. Ніччю вони неспокійно сплять в поблизьких хатах, знеохочені до сутичок з партизанами. Вдень спиняють головно молодих людей. Озброєні в кріси і гранати. На кожну частину припадає 2 кулемети “ддохтьорова”.

З невідомих причин німецькі виступники дальше ловлять людей з поблизьких сіл та передмістя, доставляють до станції поліції, там сильно б'ють, опісля випускають домів.

Дня 2.Х. в с. Рацеславнюк, район Олександрія, німецькі виступники грабували населення. Німці, що стояли в Городищі, прогнали їх, [...] скористали з нагоди зробили зібрання й наказали населенню повністю здати контингенти.

В днях 1.ХІІ. до 4.ХІІ.43 р. між Корцем і Звягелем по правому боці асфальту будують протипартизанські будинки у віддалі 5 км від себе. Вони роблять [з] колод і обводять колючим дротом. До бункри вхід лиш один. Також відбудовують залізобетонні точки, що їх залишили большевики.

До с. Цукрія приїхало 150 осіб німців, фольксдойчерів, виступників: пограбували сильно населення з продуктів та з організаційних продуктів. Людей розпитували про партизанів, коли вони з'явилися в селі, чи роблять збори і т.п. Селяни не признавалися. Тоді вони зловили дівчину та допитували її. Вона сказала, що живе в сусідньому селі, де стаціонують мадяри. Тоді питали її, чи мадяри продають партизанам зброю, чи стрічаються з ними. З села того німці дня забрали 5 осіб. Двох чоловіків зараз збили, трьох ранили.

В с. Михайлівка район Радивилів біля 500 німців, фольксдойчерів і виступників грабили населення. Опісля зловили 200 осіб, переважно молодих хлопців і дівчат, повезли їх зі собою. Присутні були ляндркомісар і гебітскомісар. Вони заявили, що молодь випустять після цього, як село здасть нововизначений контингент.

В Корці офіцери з авто[ко]мандатури знайшли летючки, видані до німецьких вояків, козаків, шуцполіцистів, евакованих зі Сходу. Дуже цікавились ними і питали, чи [ц]е пише Бандера.

На варті коло оберфельдкомандатури хтось звечера стріляв. Вартовий наробив крику, на що збіглися німці. Хтось кинув туди ще кілька гранат. Околицю місця випадку окружено, але німці дозволили справникам скритися.

В Межиріччі “бандити” забрали лікарське приладдя та медикаменти. Вони були чемні в поведінці, тому люди винесли гарне враження про них.

Дня 4.XII. до с. Кустин р[айону] Олександрія приїхали німці з фольксдойчами, грабувати село. Населення повідомило про це німців, які стаціонували в селі. Їх інтервенція нічого не допомгла. Свіжо прибуті грабили. Тоді стаціонуючі німці заявили, що на цей раз пропало вже, а на другий [раз] селяни повинні повідомити їх раніше.

Козаки окружили с. Михайлівку району Гоща, вбили 13 селян і 4-ох повстанців. Зі собою забрали 23 особи. Село ограбили.

В селі Забаря наші повстанці окружили козаків, що там кватирували, та зв’язався бій. Козаків не вдалося здобути, зате вбито 7 осіб і кількох ранено. З іншої сторони втрат не було. Слідуючого дня прийшло козакам поповнення (9 осіб).

Надрайонова поліція в кількості 15 осіб, озброєна в кулемет-фінку та кріси, й машинні пістолі, робили засідку на узбеків в селі Довжки і Ганнопільського р-ну. Узбеки втікли. Вбито одного офіцера, одного зловлено. Здобуто кріси і деякі військові речі.

Дня 15.XII. в с. Микулин німці забрали 16 тон збіжжя. В с. Дроздові 46 фір збіжжя.

В Бугрині переводили окупанти акції. Вбили двох людей населення ограбили. З Острога переїжджала німецька машина. Вона не задержалась на перешкоді на мості. Біля перших хат с. Мощаниці друзі Солоденко, Малина, Комар та стрілець сотні [...] – Громобой спалили машину. Німці втекли до одної хати. За ними вскочив Комар, крикнув “руки вгору” й хотів стрілити, але кріс був забезпечений. Німці замітили та кинулись на нього, тоді в хату скочив Малина і хотів вбити Комара, бо він був у німецькій уніформі, але наган за-тявся. Малина стягнув Комара, а німці використали нагоду до втечі. Втекли з МП, а кріси залишили. Ранком приїхало 8 німців та спалили хату. Стрільці забрали з машини 5 коців, кріса та набої, а машини порубали.

З с. Замлова (Крем’яниччина) до с. Сапанівка та Мицьковець прибула анархістична група в числі 100 осіб. Узброєна була МП, кулемети, фінки та кілька крісів, пістолі і гранати. Спочатку підійшли від марку польської жан-дармерії і буцімто шукали дезертирів з УПА. В дійсності шукали людей з організації, щоб при їх помочі викрили змагазиновані речі з УПА. Побили сильно станичного і господарчого, щоб признали, де є речі яких шукали. Зловлені не признались. Вони переконались, що група має багато переловлених припасів, питали, де міститься пункт 111 і 213. За те, що не признались сильніше били. З млина анархісти забрали 700 кг. муки. Насильно впили в руки селянам літературу, якої досить привезли зі собою. Розклеювали її також по стінах. Після тих подвигів вернулись туди, звідки прийшли. При тій сотні була їхня “Волинська Краєва Екзекутива ОУН”.

До с. Юзефин Корецького р-ну, прибули недобитки з корсянського фронту в числі 20 осіб. Слідуючого дня приїхав лядвїрт з німаками на грабунок. Зустрівшись з недобитками, називали їх дезертирами. Ті жалувались на лядвїртів взагалі, що вони такі ж самі історії творять і в Німеччині, та що якраз такі є причиною теперішнього зла.

До с. Садочки Шумського району приїхали німці під маркою повстанців. Ограбили одно господарство, а виїжджаючи ограбили одного господаря.

В с. Кушлин Катербурського району козаки зробили сходку та вибрали нового старосту села та секретаря. Ті ж козаки випустили з арешту 18 осіб з того села, що були придержані під час нової акції.

Дня 3.XII в с. Дедеркали німці вимінювали різні річи за харчі, головно тов[ш]. Говорили, що зараз в Німеччині великий голод.

Дня 6.XII. в с. Олексіївці зайшли три озброєні козаки до одного господаря, зажадали, щоб їх підвіз. Господар із жінкою втік, а козаки, не оставляючи по собі "пам'ятки", відійшли.

До с. Ст(арої) Носовиці приїхали узброєні мадяри. Люди повтікали. Мадяри грабили та стріляли по селі. Убили одного чоловіка та ранили дівчину.

В с. Білгородка крайсляндвїрт з німцями ограбили село з худоби та господарського майна.

В с. Купця р(айо)ну Радивилів приїхали мадяри і німці, наловили людей та без причини розбили місцеву школу та церковну огорожу.

Місцева німецька влада видала наказ, що всі працездатні передмістя Корця, які не мають карти праці, мусять зголоситися до робіт при копанні окопів. Правдоподібно, задумують будувати летовище.

Замітна гарячка німців в цілі стягання контингентів.

Дня 7.XII не оминули й село Костів, р-ну Олександрівського візити німців та вислужників, які солідно ограбили населення, застрілили чоловіка і дівчину та зловили одного друга. Крайсляндвїрт в Мізові написав таке оголошення:

"До Голов Сільської Управи ...

Тому, що поставка зернового контингенту останнім часом цілком послабла, будуть, в якнайближчому часі прийматися найгостріші міри кари в напрямку цих всіх людей, які в поставці будуть відставати. Поставка зерна буде, якщо потрібно перепроваджена з застосованням найгостріших мір. Не останеться ні один селянин, який би не потерпів через те на худобі, чи на власному майні, чи навіть на людях, які опираються найвищому зарядженню. Цьогорічний урожай під час жнив був так великий, що кожний селянин може виконати наложену на нього поставку. Крім того, взяти під увагу, що кари за невиконання постав будуть переведені в майбутності військовими частинами та будуть так гострі, що кожний розсудливий селянин не може собі цього уявити. Я пригадую ще раз всім, а селянам обов'язок поставки, який має бути виконаний в найкоротшому часі в їх власному інтересі".

Печатка:

Крайсляндвїрт (підпис)

Біля с. Ситно Радивилівського р-ну місцеві поляки-вислужники направляли телефонічні драти. Після роботи ограбили село. Разом з фольксдойчерами налічують 40 осіб. Дехто з них шукав зв'язків з УПА. Вайближчих днях частина їх перейде зі зброєю до УПА. Вони самі попередили, з ким з них можна говорити, а кого остерігатись. До села Нападівка Лановецького району приїхали німці в цілі грабунку. Під ту пору в селі було двох боеків. Вони відкрили вогонь, а німці, почувши стріли, завернули.

Дня 9.XII. до с. Півче район [М]ізоч прибув відділ ворожого війська (100 осіб, з того 25 малярської кінноти, 7 німців, решта їх вислужники та східняки). Вони приїхали до села і пішли до двох розстрільних сторін. Почали грабити село. Під час акції один німець зайшов до хати і хотів багнетом проколоти жінку, і дітей за те, що не застав вдома господаря. В той час до хати ввійшов східняк і сказав, що на дворі небезпека і порадив жінці, щоби вона сховалась з дітьми.

Про акцію в Півчу повідомили відділ В'юна та азербайджанців. Вони зараз прибули на місце акції та почали бій. Вбито одного кіннотчика з коней і трьох німців. Між ворогами повстала паніка, і вони пустились тікати. Тікаючи підпалили 14 будинків. Жертв серед цивільного населення не було. Один азербайджанець був ранений в руку. Заявили, якщо трапиться яка друга акція, все село домагатиме повстанців.

В с. Вишнівці арештовано одну сім'ю і чотири чоловіків. Арештованих вислужники забрали до млина. Причиною цього мало бути підозріння за вбивство заступника команданта шуцманів 7.XII.43. Від цього часу німецькі вислужники роз'їжджаються по селах та граблять.

Дня 12.XII.43 р. в с. Уїздці німці в числі 200 осіб (сс-ів, фольксдойчів східняки, маляри), переводили акцію. Маляри в грабунку участі не брали. В год. 4 тій прибули з Здолбунова німці, окружили село півколом з сторони від лісу. Зі собою мали 2 гарматки і 3 гранатомети, 2 максими легкі, кулемети та кріси. Коли вони підійшли в село, людей в ньому вже не було. Тоді перевели ревізію почали стріляти, на село і на ліс, згоріла одна господарка. Забрали зі собою корову, 8 безрог, 12 овець, трохи одежі, муки.

Жертв серед населення не було завдяки розвідці, яка вчасно повідомила селян за небезпеку. Дорогою до цього села німці застрілили 18 літню дівчину з села Довбиці.

Дня 27.XII. Крайсландвірт Олександрії дав наказ селам Забороль, Кустин м. Литин, і Решуцьк здати 50 корів. За невиконання грозив, що стягне відділ сс для акції в цих селах.

Нічю боївка Чубарина в силі 30 осіб, узброєна в кріси, автоматами та гранатами розгромила колону німецьких авт. Здобуто 70 м. цукру один кулемет, пару крісів та гранат, одяг. Дві машини згоріло. З нашої сторони жертв не було. Серед поліції в Межиріччу панує голод.

В Мухарському причілку червоні спалили 4 хаті. Друзів що перебували в боївці Вовка, вкинули в огонь разом з родиною. Розстріляли одного селянина та ранили дівчину.

Ніччю з 27 на 28.XI. стрільці УПА роззброїли в селі Делятин 150 поліцистів-східняків.

До с. Великі Сади (Дубенщина) дня 25.XI. прибув транспорт евакованих зі сходу, вони добровільно здали 24 кріси, одну фінку, 16 гранат і 6 400 набоїв.

В с. Кораблище (Дубенщина) 300 шуцманів східняків перейшло до УПА. Узброєні були в скоростріли, кріси та гранати. Після цього приїхала решта шуцманів, що залишились при німцях, в погоню за першими. Місцева сотня самооборонна сотня бурлаки відбила цей наступ.

Мельниківці в Крем'яниччині переловлюють організованих людей та мордують їх. Правдоподібно, вони є порозумлені з німцями, бо коли стрінуться з ними, показують якусь посвідку і ті їх не чіпають.

Мельниківські групи перебувають переважно в таких селах: Степанів, Жалоби, Хотівка, Гаї, Шпиколоси і Підвисокий Хутір.

Дня 2.XII. селом Білокриниця в год. 23 переходило б[лизько] 300 мельниківців. Вони в напрямі Степанова на мості вистрілили 3 ракети. На фірманках везли бомбомет. Також мали й скоростріли. Всі йшли боками пішки.

Збирана чота німці, югославці, чехи, та італійців ночувала в Юзифівці. Вигляд їх, і стан взагалі, жалюгідні. Нарікали на польських партизан в околиці Шепетівки, що їх розбили там, хвалили українських партизан в порівнанні до польських та совітських. Признавались, що коли вертали на захід, так настрої у них погані, натомість коли їх завернули, багато найшлося симулянтів і навіть таких, що просто плакали. Німці часто повторяють приказки: "Нема вудкі нема віна, до свідане Україна", або "Нема вудкі нема шпек, дойче з України век".

З появою мельниківських груп населення впало на дусі, щоби не прийшло, боються, до братовбивчої війни.

З дня 19.XII. на 20.XII. через район Мізоч переїздив табір в числі 400 осіб і залишився на нічліг. Це люди з Сумської області. Одна третя частина була жінок і дітей шуцманів та урядовців, які тікають від більшовиків. Вони прямували до Дубна. Казали, що партизани їм не страшні, якщо хочуть зброї її від [них] взяти. Питали, які це бандерівці, що хочуть самостійної України та чому скрізь перекопані дороги.

В с. Дунаїв Бережеського повіту німці, зробили засідку і зловили 8 осіб, що їхали з відділу до дому (Галичину), їм відібрали зброю, перевели коротке слідство та випустили. Того ж дня в селі Почаєві і мадяри арештували станичного Смика. При ньому найшли два грипси. Питали тільки про прізвиська, разом з грипсами пустили додому.

До с. Топча р[айон] Межириччя приїхало зі сходу 20 шуцманів. Вони добровільно вступили до УПА.

Дня 22.XII. о год. 5.30 боївка УПА зробила засідку на німців під Смигою. Результати: 18 німаків вбитих і тяжко 4-ох ранених втікло. Зброї боївка не забрала, бо тих 4-ох залягло з кулеметом і не допускали наших до неї. Їм на поміч прибули німці і забрали зброю зі собою.

Шеф Млинівського СБ Калина договорився з 5-ма шуцманами зі сходу, щоб перейшли зі зброєю до нас. Умовились передати зброю. [Б]аталіонці

вивезли 4 гармати, та 30 кулеметів. На знак випустили ракету, але ніхто не явився. В результаті приїхало багато німців і арештували 70 шуцманів.

Дня 25.XI. мельниківська група переловила 4-ох друзів, які йшли в Галичину. Одного вони зараз вбили і закопали на городі, одного з них ранили. Останніх кудись повели. Одному вдалося втекти і забрати зі собою чеське МП, одну фінку і одного кріса. Не знати яка доля стрінула тих двох, що залишилися.

Місце перебування мельниківських груп є в селах Степанів, Жолоби, Хотівка Гаї, Хутір, Олексюки. Їх узброєння є важко подати але відомо, що під час роззброювання мельниківського штабу 60 узброєних осіб вийшло в терен і до цього часу перебувають законспіровані в цих селах.

З Корецького хутира зголосилось 4 особи шуцманів. Їх відправлено до УПА.

До села Квак прийшло 4-шущманів зголоситися до УПА.

В с. Садів району Дубно за старанням шефа Млинівського СБ перейшло 15 шуцманів [чорносотенці-українці]. Узброєні вони в один легкий кулемет, кріси та гранати.

До села Кушлина, району Катербург, прийшли козаки, спалити господарство де містився зв'язок, арештували 10 осіб зі села ранили підрайонового Наливайка та вбили вартівника, який на коні алярмував село.

30.XI. в с. Бутин Вишневецького району ляхи з мадярами в числі 150 арештували 30 чоловік-селян.

В с. Новожуків розповсюднилась хвороба, з якою лікарі не можуть дати собі ради. Вона проявляється в формі ран на руках і на ногах, які не гояться.

До с. Матин району Гоша приїхали козаки і арештували 4 людей. Друзі Дніпро і Мороз кинулись доганяти козаків стріляючи. У відповідь козаки застрілили одного з арештованих, а з рештою втікли. В Гощі цивільну владу заступило військо. Урядовців українців звільнено.

З Басового Кута німці вивозять хліб та устаткування з місцевого держ[авного] господарства. Хочуть забирати з собою робітників, але ті відмовляються. Виїжджають як говорять німці до Дрогобича. Поляки відмовляються від виїзду, говорять, що "умжеми на свей земє"

З Креховецької осади з гетта німці вивезли до Рівного всіх в'язнів. В с. Кунинець німці й мадяри в [числі] 300 осіб окружили село і запалили будинки, на яких переважно була наліплена література. Спалено 20 будинків і ограблено більше половину села. З школи забрали 12 дітей і двох селян: тих, які намагались тікати – стріляли. Другого дня докінчували свою роботу. Опісля переїхали, на хутір Духів спалили 2 господарства, арештували 4 осіб. Мадярський генерал придержаних звільнив. Під час стрілянини з німотою сильно ранено дві жінки.

До Корця прибуває військо, що відступає зі східного фронту. Настрій у них дуже поганий. Укр[аїнська] поліція і козаки питають за повстанцями. Багато з них переходило до рядів УПА.

УПА Фольксдойчі і поляки сильно граблять укр[аїнських] селян. Відступ йде повною парою. В Корці вже спалене збіжевий магазин. Щоденно з корецької

цукроварні вивозять цукор трьома літаками. Німці бояться заглиблюватись в терен. Ляндвірт заявив, що скоро придуть сюди відділи СС знищити бандитів. В Корці арештовано працівника СД українця. Другий провідник СД вбив поляка та подався до УПА. Між мадярами а німцями доходить до конфліктів. Буває, що мадяри стріляють навіть німців. В Гвоздові вбито німецького підстаршину. Німці у відповідь окружили село і наловили 140 селян. Їх загнали в один бік, тих, що намагались тікати, стріляли. Людей, які приловлено, допитували про місце побуту німецької старшини. Люди нічого не виявили. Тоді привезено знаряддя для катування, січкарню, посторонки, сукири і інші. Змушено всіх власноручно викопати яму. Однак це не спонукало людей виявити правди, тоді німці знимали тільки кілька молодих хлопців, яких вказав місцевий лях Тижецький. Коли проваджено двох хлопців на розстріл, один німець незначно потиснув руку одному з засуджених. Він зрозумів, що найвищий час тікати. Вони кинулись тікати на протилежну сторону. Тоді німак кинув між них гранату, а тому решта конвою мусила впасти вниз. Мимо обстрілу хлоп[цеві] вдалось втекти. Слідуючих двох розстріляно, решту звільнено. Село, розуміється, дощенту ограблено, в чому відзначились місцеві поляки. В цьому районі хлопці роззброїли 9 узбеків, забрали в них зброю амуніцію і 3 фіри.

В с. Липках Межирічного району перебуває 10 бульбівців, які хочуть арештувати наших людей і організувати сітку. В Корці німці розстріляли 10 мадярів. Причиною була сварка між мадярами та німцями. Мадяри хотіли всісти в машину якою їхали німці. Перші в ненависті кинули кілька гранат під машину. Арештовано 26 мадярів та знову їхні товариші організовано вивезли арештованих. Набрали зброї та муніції і подалися в невідомому напрямі. (...)

Настрої і домагання населення

Населення Кременеччини невдоволене [з] поступованн[я] провідного активу, який недобре поводить ся серед населення. Керівники господарських комісій часто провадять мобілізації, а тим самим викликається невдоволення.

Проміські села, як Бриків, Онишківці і т.д. Шумського району домагаються нашої пропаганди, яка туди не доходить, а є дуже потрібна. Населення домагається цілковитого знищення ворожих осідків. В селі Даничеві Межигірського район орг[анізація] люди і молодь легковажать справу. Не виконують наказів, мотивуючи що швидко придуть большевики. На села накладають велику кількість поставки зерна та харчів. Селяни обурюються, бо майже всі села цього району є спалені. Населення другого району спало на дусі. Причиною того стану є зближення фронту, а також брак пропагандивної праці.

Є люди, що кажуть таке: “Контингент для УПА дай, а захистити села нема кому”. Населення домагається дозволу знищити ворожі осередки, коли повстанці цього не роблять.

№ 22

1943 р., грудня 25. – Інформація про воєнні події в південно-західних районах Волинської області

Інформації з терену

Район Оздзютічі

1. Дня 20. XII. 43 р. рано 2 німецькі літаки бомбардували Мочулки, району Туриськ, а 4 літаки того самого дня бомбардували село Ворончин. Літаки атакували в с. Мочулках клуню, де стояла гармата, стрільна і амуніція, але до цілі не влучили. В висліді бомбардування згоріло 4 господарки і згинуло 2 особи.

2. Дня 6. XII. 43 р. на шосі Луцьк–Володимир, навпроти кол[онії] Александрівки, перервано підземний кабель. На другий день прийшло 5 таксівок німців, які приступили до направи кабля.

3. Рух на шосі Луцьк–Володимир в першій половині місяця грудня 1943 р. був поживавлений. Від дня 5. XII. 43 р. включно, прийшло 318 грузових машин і таксівок в одну і в другу сторону. Грузові машини були переважно навантажені харчевими продуктами і будівельними матеріалами. Транспортів з військом було мало, всього 36 грузових машин.

4. Дня 11. XII. 43 р. до с. Тумина прибула одна танкетка, яка почала стріляти по селі на те, щоб утворити паніку серед населення. Населення в паніці втікло. В висліді стрілянини забили німці 2 жінки. Забравши 5 свиней, танкетка від'їхала на Війницю.

5. Дня 11. XII. 43 р. на Війниці відбулося зібрання в сільській управі, на яке прибув старшина СС і багато жандармерії. З молоді присутніх не було нікого, лише самі старі і діти. Старшина СС виступив з промовою, в якій гостро критикував укр[аїнських] повстанців і визвольний рух. Закликав всіх, щоб вертали до німців і дальше з ними співпрацювали. Після зібрання німці роздали всім присутнім багато пропагандивної літератури і летючок.

6. Дня 28. XII. 43 р. німці дали наказ голові сільської управи в с. Холопичах, щоб населення вирубало ліс на віддалі 100 м від шоси Луцьк–Володимир.

Район Володимир

1. Дня 6. XII. 43 р. поляки напали на с. Поромів. Жертв в населенні не було, тому що всі втікли. Поляки забрали декілька корів і від'їхали до м. Володимира.

2. Дня 7. XII. 43 р. через с. Лазницю їхали партизани і стрінули одного німця, який їхав до цього села з перекладачем за контингентом. При віддалі 10 м німець віддав повстанцям честь і сказав: “Слава Україні!”. Опісля він говорив людям, що українські повстанці – це добрі люди.

3. На терені цілого району, німці посилюють польські постерунки. Дня 12. XII. 43 р. до с. Черникова приїхало 25 поліціантів (половина українців, решта поляки). Командант – українець. Поліціанти говорять, що їх має стояти в цьому селі 100 осіб. Вони мають завдання стягати контингент і стежити, щоб населення не переходило за Буг.

4. Дня 8.ХІІ.43 р. на с. Яковичі напали з м. Володимира поляки і спалили 8 хат. Жертв в населенні не було, тому що населення втікло.

5. Поляки з м. Володимира майже щодня нападають на села Микуличі, Хобултова і Бегета, де нищать господарські забудівлі, УПА до цієї пори не давало жодної помочі населенню.

6. Дня 12.ХІІ.43 р. на с. Дорогиничі напали поляки і забрали 43 штуки рогатої худоби. Коли населення звернулося до лядвїрта у м. Володимирі, цей відповів, що від поляків цю худобу забере, але віддасть її для війська як контингент.

7. Сексот Роговський (батько) часто приїжджає з поляками на такі села: Черників, Русів і Ізов; там арештовує свідомий український елемент. Арештованих, яких привозить Роговський, переважно німці розстрілюють.

8. На терені району діє комуністична шайка, яку очолює дезертир з УПА Адам (прізвище невідоме). Банда має багато машинової зброї і нападає на наших людей. Останньо вбила вона двох кущевих з загальної сітки. Про її числовий стан, озброєння і місця постою докладних даних немає, тому що вона дуже конспірується.

Район Устилуг

1. Дня 2.ХІІ.43 р. українська поліція разом з донськими козаками робила облаву в Білинському лісі на польську банду, яка там свого часу перебувала. Поліція перейшла через цілий ліс, але поляків не найшла.

2. За даними з дня 15.ХІІ.43 р. в Устилузі є 24 поліціантів і 83 німці. З того числа 32 німці тримають кожної ночі варту на 2-х мостах.

3. Дня 6.ХІІ.43 р. в с. Стенжаричах боївка провела акцію на поляків, в висліді якої зліквідовано 22 особи. Польська поліція з Устилуга старається надати цій справі більше розголосу. В цьому напрямку ширить пропаганду, щоб відімститися на українцях.

4. 3 днем 11.ХІІ.43 р. рух на залізничній лінії Устилуг–Володимир збільшився. Транспорти військові малі, переважають транспорти товарові. Денно проходить 4-5 транспортів в одному і в другому напрямку. Дня 3.ХІІ.43 р. проходив по шосі Устилуг–Володимир більший транспорт військової жандармерії в сторону м. Володимира. Німці їхали в великих закритих автах, так що їх кількості не можна було доглянути. Авт було 37. Деякі авта тягнули за собою протилетунські гарматки і скоростріли.

5. Дня 5.ХІІ.43 р. в с. Мосур відбулася зустріч наших старшин з кавалерії і з німецьким лядвїртом з Устилуга. В часі зустрічі українські повстанці зажадали звільнення двох людей (Андрія і Оксани), які свого часу попали німцям в руки.

Район Володимир (VIII)

1. Дня 7.ХІІ.43 р. німці з козаками в числі 60 осіб зробили наступ на села Могильно, Гнійно і Геленівку. Рано о год. 5-тій, від сторони Верби приїхало до с. Могильна 3 грузові машини, одне панцерне авто і таксівка. Німаки мали багато машинової зброї і одну гарматку. З с. Могильна переїхали вони до с. Гнійна, там недовго постояли і поїхали на Геленівку до млина. По дорозі

ніхто їм не ставив опору. Відділ з VIII-ки і самооборона відступили. Німці забрали з млина всю муку, обслугу і паси. Налапали рівнож багато молоді і повезли з собою. Половлених приміщено в Вербі. В цій справі населення збирається писати до німців прохання.

2. На початку місяця грудня 1943 р. гестапо перевело в м. Володимирі реєстрацію жидів, які ще лишилися після акції з 1942 р.

3. Командант української поліції в м. Володимирі Закревський дістав підвищення на гебітсфюрера. Він має право ліквідувати польські постерунки, якщо уважатиме це за конечне.

4. Німецького війська в м. Володимирі є 6000. До цього числа треба зачислити рівнож СД (200 осіб, самі східняки) і гестапо. Самих німців є тільки 35 процентів, решта – різні національності Сходу.

Район Берестечко

1. Дня 15. XII. 43 р. переїжджали німці через села Мислині, Новосілки, Голятин і Кумовище, вони вимагали від населення давати ставку. Коли вертали назад, то в с. Новосілках Руських зроблено на них засідку, яка не вдалася, бо німці втікли. На другий день на ті села приїхало 100 німців, які забрали 12 коней і кілька штук свиней. В с. Мислинях награбували 15 фір різного майна і відвезли на фільварок до с. Холонева.

2. Дня 17. XII. 43 р. німці приїхали на с. Широку і спалили 5 господарок під лісом, де колись стояв відділ УПА. На цей час була близько боївка СБ і німців відігнала.

3. Дня 14. XII. 43 р. з м. Горохова Ціхонь разом з козаками приїхав до с. Старий Зборишів. Там ходив по хатах і перевіряв, дав ставку. Людей, які ставки не дали, казав бити і забрати все майно.

Район Горохів

1. Дня 3. XII. 43 р. в с. Бранах перед постерунком банщувців повішено одного сексота з того села, який видав до 30 осіб в руки гестапо. Цей вчинок населення прийняло з задоволенням.

2. Дня 10. XII. 43 р. на кол[онії] Застав'є спалено всі польські будинки, які лишилися ще після акції на поляків.

3. Дня 6. XII. 43 р. німці перевели акцію збору контингенту в села Лимишів, Козятин і Рачин. В акції брало участь до 400 козаків і німців. Населення в паніці втікло. Так що німці самі господарили по хатах і брали все, що тільки побачили. Після тієї акції, населення впало на дусі і думає, що німці дійсно є сильні, коли роблять напади на села.

4. Дня 13. XII. 43 р. до м. Горохова прибуло 300 козаків з Галичини на місце поляків, яких німці поодинокими групами вивозять до ГГ.

5. Дня [...] XII. 43 р. німці, поляки, козаки і унакорці перевели акцію на селах: Княже, Фусів, Смиків і Бодячів, р-н Горохів. В с. Княже арештували двох людей, в с. Фусові 3-ох людей, в с. Бодячеві одного чоловіка забили. Перепроваджували рівнож ревізії, але нічого не нашли.

Район Локачі

1. Дня 19. XII. 43 р. в с. Вілька Шельвівська приїхало 30 ляхів, питали за повстанцями. Один малий хлопець показав їм хату, де в той час находилися

3 бойовики з СБ р-н Локачі і станичний організатор мобілізаційний, провідник цього села. Ляхи окружили хату і зловили тих 4-ох друзів, яких зараз замордували і стягли з них одяг. Псевда замордованих друзів: Кучеренко, Яків, Сорочатий і Махно. Поляки не робили в селі більше нічого і від'їхали до Локача.

2. Дня 21. XII.43 р. до с. Крушинич приїхало 30 поляків і хотіли арештувати кущового військовика. Обступили довкола хату, але військовик, зауваживши їх далеко, почав втікати. Під час утечі ранено його легко в рам'я. Родині його рівнож вдалося втікти. Поляки спалили всі будинки і від'їхали до м. Локач.

Слава Україні!

ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 375. Т. 75. Арк. 13-15.

№ 23

1944 р., січня 4. – Звіт політичної референтури ОУН Костопільського надрайону про пропагандистську діяльність за грудень 1943 р.

Звіт Політичної Референтури по надрайоні “Долина”
за місяць грудень 1943 р.

I. Відділ кадрів

В днях 25–31. XII б[іжучого] р[оку] перепроваджено в надрайоні перегляд членства. (Докладні дані вислано до центру дня 1. I. 44 р.).

Перегляд перепроваджували Ворон, Хвильовий і Степовий. Членство перепроваджує щотижня сходи́ни (законспіровані), на яких, поза біжучими справами, вивчає літературу та інші матеріали (конкретно буду подавати в наступних звітах).

II. Відділ суспільно-пропагандивний

Пропагандивна сітка складається з надрайонного, районних, підрайонних, станичних і участкових пропагандистів. За звітний час проходила пропаганда на слідуючі теми: 1) Поворот більшовиків, 2) Допомога для УПА (акція кабанів, кожухів тощо), 3) Алкоголь – ворог людини, 4) Міжнародне положення.

На населення пропаганда діяла додатньо, за винятком окремих осіб, які обурувалися за протисамогонову акцію і акцію збірки кабанів для УПА. Згадані проблеми були на місцях розв'язані.

Запити селянства

Під час перепроваджування збірної пропаганди селянство давало слідуючі питання:

1) Чому УПА не боронило нас під час ворожої акції?

2) Пощо беруть свині? 3) Де дівають сало? 4) Для чого жандармерия (УСБ) п'є самого́н? (рай[он] Лісний) 5) Чи революція в Німеччині можлива? 6) Чому УПА не з'єднується з червоними партизанами? 7) Чому в укра[їнському] народові немає єдності поміж ОУН і Бульбою? (рай[он] Іскра, питання бульбівця). 8) Для чого не можна їздити до німців? 9) Як виглядає фронт так як в світову війну, чи інша тактика? 10) Що робити з приходом червоних? і багато інших менш важних.

На поважні запитання дано вияснення на місцях. За звітний час в надрайоні відбулося 73 пропагандних зібрань. Крім того переведено ряд чутивок і бесід на актуальні теми.

Ворожа пропаганда

Рай[он] Лісний

За звітний час розкидані слідуочі летючки: “Вовк у овечій шкури” і “Український народ!” – німецькі. Більшовицька пропаганда майже не діяла, лише, проходячи червоні відділи тереном, усно старалися провадити пропаганду, але населення від них тікає і пропаганда на маси не має впливу.

Рай[он] Камінь

Ворожа пропаганда не проходила

Рай[он] Керч

Розкидані німецькі летючки (як в Лісному) на населення жодного впливу не зробили.

Рай[он] Іскра

Німецька пропаганда в районі стало діє, але без успіху. Дня 24.ХІІ м[инуло] р[оку], проходячи, червоні банди ширили свою пропаганду, але без успіху.

Рай[он] Берег

Розкидані німецькі летючки (як в Лісному), які на населення не робили жодного впливу. Частинно ширять червоні пропаганду, переважно в селах положених за р. Случем. На маси частинно впливає.

Рай[он] Скеля

Розкидані німецькі летючки (як в Лісному). Населення ставиться до червоних ворожо, тікають від них. Більшовики розкидали летючки під заг[оловком] “Звернення до солдатів неукраїнської національності, які служать в УПА”.

Рай[он] Пекло

Цілий район опанований червоними партизанами. Стало діє більш[овицька] пропаганда. Населення перелякане і під терором частинно піддається під вплив червоних. Розкидані слідуочі летючки: “Українці!”, “Українська жінко!”, “Українська молодь!”. В летючках закликають до боротьби з німаками. Німецька проп[аганда] не діє.

Ворожі виступи

Рай[он] Лісний

Німаки з ляхами часто виїздили на українські села в цілях грабункових (с. Святге, Волошки, Рубче, Медків – забрали всю худобу, Руда-Красна, Олишва, Магулки, Скречетівка – пограбували населення).

Червоні час від часу проходячи тереном – грабують. Жертв в людях не було.

Рай[он] Камінь

В днях 15–17.ХІІ проходили малярські відділи, пограбували населення. Інших виступів не було.

Рай[он] Керч

В днях 15–17.ХІІ проходили тереном малярі, пограбували населення, насилували дівчат і жінок. Інших ворожих виступів не було. З мадярами наші

переводили переговори. Закарпатських українців, що були разом з мадярами, забезпечили нашою літературою і проведено ряд бесід на революційні теми. Наслідки дало позитивні. Відходячи в дальшу дорогу, сердечно прощались: бажали успіху в боротьбі, обіцяючи, коли повернуть в свої сторони, то само будуть робити. Відділ складався з маляр-старшин, румунів, циган, жидів і українців загальною кількістю 10000 осіб.

Рай[он] Іскра

Район стало zagrożений німаками, які майже щоденно виїзять на акції грабункові.

Дня 16.XII б[іжучого] р[оку] проходили тереном червоні банди – пограбували населення (Любаша, Руда). Зловили кількох людей, яких запровадили аж за р. Случ ло с. Хотиня і звідтам випустили.

Завдяки погано поставленій нашій розвідці і зв'язків натрапили на наш транспортний відділ, який пересувався з півдня на північ. Забрали весь табір: 10 стрільців, яких, правдоподібно, пізніше випустили. Відділ Омірого погано пописався в самообороні – населення нарікає. Банда складалася приблизно з 250–300 осіб. Червоні, правдоподібно, мають добре зорганізовану свою сітку, бо мали точні відомості за все. Слід на це звернути увагу.

Рай[он] Берег

Терен стало zagrożений німаками, що перебувають в Березному. Майже кожний день виїзять на грабункові акції.

Рай[он] Скеля

Німаки з Березна робили акції на села Матіївку – пограбували і побили вікна в хатах, Друхову – спалили 2 вітряки і сильно пограбували селян, Бистричі, які цілком спалили. Польсько-більшовицька банда напала на села Франкопіль, Усте, Маренін, Бистричі, Хотинь – пограбували до решти замордували 44 особи цивільного населення. Згадані банди доходили до сіл Фоянка, Мокре, Хутор Погорилівський і Друхова в згаданих селах пограбували селян. В с. Фоянці замордували 2-х полтавців, яких привели з рай[ону] Іскра. Під час акції насилували жінок і дівчат. В с. Матіївці німаки розкидали затроєні чоколяди – наслідків не подано. В с. Маренині замордували 42 особи.

Наша література

За звітний час вислано в терен слідууючу літературу: 1) “За самостійну Україну” – газета, 2) Поворот більшовиків – пропаганд[ивні] матеріали, 3) Популярний вишкіл I ступеня 6 пр[имірників], 4) Злучені держави Америки 25, 5) Міжнародне положення, 6) Кубанці – летючки 100 пр[имірників], 7) “Український перець” 86 пр[имірників].

III. Відділ адміністративний

З приводу zagrożеного терену районні управи майже не працюють. Сільські управи виконують ті самі обов'язки, що і в попередньому місяці. В окремих випадках брали участь с[ільські] голови в збірці кабанів.

IV. Відділ вишкільний

За звітний час вишколено 81 особу. З того переслухали ідеолог. політ. військовий вишкіл 37 осіб і санітарно-політичний 44 особи (район Скеля). Всі

абсолютно затрунені при державницькій праці. В надрайоні працює 4 вишкільних трійки, плюс одна юнацька.

V. Відділ шкільний

По школах навчання майже не відбувається. Докладних даних немаю – шкільний відділ про працю мені не звітує. З шкільництва звіти одержує окружний шкільний інспектор.

VI. Відділ юнацтва

За звітний час створено нову юнацьку сітку, яка проводить працю законспіровано. В новій юнацькій сітці налагоджується конспіративні зв'язки. Точних даних щодо нової сітки ще не надіслано. Темп праці в загальній юнацькій сітці значно послаб. Причини слідуючі: 1) Брак убрання, взуття. 2) Загрозливий стан терену. 3) Невиробленість юнацького апарату.

Загально в надрайоні відбулося 74 юнацьких зборів. Перероблено слідуючі матеріали:

а) Військовість – постава без кріса, збірки, постава з крісом, зголошування, вступ і виступ з рядів.

б) Топографія – ознайомлення з компасом, орієнтація по планетах в природі, засвоєно 12 топографічних знаків.

в) Виховна ділянка – з календаря “Золотий колос” і “Самостійність”, опрацьовано ряд виховних статей. Гутірки “Що нам несе Москва?”. Ознайомлено з сучасним нашим положенням і завданнями.

В кожному районі скомплектовано районну вишкільну трійку. Діяльності трійки ще не проявили – не прошколені трійки, мають прослухати спеціальний вишкіл, який розпочнеться дня 12.І б[іжучого] р[оку]. В районі Іскра відбувся один юнацький вишкіл (трійка вже прошколена). Переслухано вишкіл юнаків. На звітний час перепроваджені зміни, щодо районного проводу (рай[они] Керч, Камінь, Лісний, Іскра). Багато хаосу в юнацькому апараті впроваджує те, що часто забирають юнаків на іншу ділянку праці, без порозуміння з юнацьким проводом. На це слід було б звернути увагу і заарегувати. Подібні випадки дуже утруднюють працю, і авторитет юнацького проводу стоїть не належному місці.

Слід було б видати юнакам бодай малу кількість зброї. Зброя потрібна для школення.

VII. Відділ жіночого юнацтва

Праця в жіночому юнацтві проходить слабо. Нижче подаю порайонний перегляд.

Рай[он] Лісний

Над жіночим юнацтвом праці майже не проводилось – районна провідниця сидить боса і не має змоги рушитись в терен. Провідний персонал з малим стажем і освітою самі собі ради не можуть дати. Кращий провідний елемент затрунений в УЧХ.

Рай[они] Камінь, Керч і Скеля

У вищезгаданих районах переходить організація юнацтва. Твориться конспіративна юнацька сітка (на взірець мужського юнацтва). Загально відчувається брак провідного елемента по районах.

Рай[он] Іскра

Школиться 360 юначок, відбулось понад 20 юнацьких сходин. Перероблено: а) Військовість – збірки в одну і дві лави, марші, звороти. б) Українознавство – походження назви українець, географічне положення України, етнографічне положення України, границі, простір, підземні і наземні багатства України. в) Ідеологія – світогляд.

Рай[он] Берег

Школиться 68 юначок. Перероблено слідуєчі матеріали: а) Історія – Україна за княжих часів, Володимир Великий. Занепад Київської Держави, Галицько-Волинська дер[жава], Богдан Хмельницький і Сагайдачний. б) Географія – положення України, етнографічні границі, простір. в) Ідеологія – 12 прикмет характеру Укр[аїнської] нац[ії] 44 правила життя.

В центрі призначено виховниць, які перепроводжують сходини вишкільного характеру і підготовляють юначок до вишкільців. Запроєктовано створити вишкільні трійки, які матимуть завдання перепроводжувати в школи для жіноцтва.

VIII. Загальне

Для покращення праці в надрайоні перепроводжено ряд персональних змін політ[ичних] рай[онових] референтів.

Рай[он] Камінь призн[ачений] політ[ичним] реф[ерентом] др. Гарнин, політ[ичний] реф[ерент] з Берна.

Рай[он] Іскра, призн[ачений] політ[ичним] реф[ерентом] др. Лозенко, б[увший] пров[ідний] юн.

Рай[он] Берег, призн[ачено] політ[ичним] реф[ерентом] др. Шпака б[увшого] керівника вишкільної трійки.

Рай[он] Скеля, призн[ачено] заст[упником] політ[ичного] реф[ерента] др. Козака б[увшого] пропагандиста з рай[ону] Берег.

В терені пропагандивну працю утруднює невластиве поведження військових чинників. В праці впроваджують хаос і незадоволення суспільством. Належало б більшу увагу звернути на відношення війська і держ[авних] працівників до населення. Деякі відділи зарекомендували себе погано, населення тікає від наших, подібно як від німаків (Відділ Керч). Для налагодження праці добре було б, щоб політичний центр мав більше впливів на військові чинники і поставив контролю над співпрацею з сіткою і масами.

В надрайоні дуже погано діють зв'язки. Є випадки, що грипси “пильні” 10–15 км йд[уть] 5–6 днів. Крім того, пачки з літературою приходять розклені і бракує багато примірників літератури. Багато грипсів цілком не доходять до адресатів.

Причиною того є: 1) Не властивий елемент на зв'язку (бувають не члени і не симпатики), 2) Мало звернено уваги на виховання зв'язківців, 3) Брак одягу і взуття по зв'язку.

Слава Україні!

Хвильовий.

№ 24

1944 р., січня 22. – Список вбитих українських громадян на Холмщині й Підляшші в 1942–1943 рр., складений Люблинським представництвом Українського Центрального комітету

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ
ПРЕДСТАВНИЦТВО У ЛЮБЛИНІ*

подає до загального відома, що на терені Люблинської Облaсті на протязі років 1942 і 1943 впали від злочинної ворожої руки – числом п'ять сотень –

УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕДОВИКИ Холмщини і Підляшшя.
Пам'ять цих борців вшануймо належно і гідно, а також відправую Служби Божої і Панахиди по всіх українських церквах.

Подаємо тут число поляглих в поодиноких повітах, а далі їх наймення.

I. Грубешів	269
II. Холм	58
III. Біла Підляська	20
IV. Замістя	60
V. Білгорай–Тарногород	54
VI. Краснистав	10
VII. Радинь	5
VIII. Люблин	24
Разом	500

Люблин, дня 22 січня 1944 р. Б.

Представництво УЦК у Люблині.

I. Повіт Грубешів

1. Др. Микола Струтинський	Голова УДК	в Грубешові	19.3.1943
2. Полк. Яків Войнаровський	референт УДК	в Грубешові	1.3.1943
3. Тимофій Стахурський	підреферент УДК	в Грубешові	29.1.1943
4. Михайло Новосад	муж довір'я УДК	в Грубешові	20.3.1943
5. Йосиф Рупа	муж довір'я УДК	в Старім Селі	7.2.1942
6. Петро Тимчук	муж довір'я УДК	в Липівці	30.7.1942
7. Іван Шаварський	муж довір'я УДК	в М'ягкім	30.7.1942
8. Трохим Костюк	муж довір'я УДК	в Которові	2.4.1942

* Перед початком документа зображений православний хрест.

9.	Павло Лагода	муж довір'я УДК	в Маличах	23.6.1943
10.	Володимир Захарів	муж довір'я УДК	в Маличах	30.9.1942
11.	Захар Грицюк	муж довір'я УДК	в Жуличах	29.5.1943
12.	Гнат Залуський	муж довір'я УДК	в Телятині	19.8.1942
13.	Адам Микитюк	муж довір'я УДК	в Стрільцях	29.1.1943
14.	Микола Бігунець	муж довір'я УДК	в Броніславці	2.3.1943
15.	Іван Ковальчук	муж довір'я УДК	в Мірчі	23.9.1942
16.	Дмитро Ковальський	муж довір'я УДК	в Мірчі	23.9.1942
17.	Дмитро Курашко	муж довір'я УДК	в Малкові	27.10.1942
18.	Михайло Сонишин	учитель	в Мірчі	8.9.1943
19.	Марія Сонишин його	дружина	в Мірчі	8.9.1943
20.	Сергій Моленець	учитель	в Посадові	28.9.1943
21.	Еміліян Музичук	учитель	в Василові	16.3.1943
22.	Василь Оргинецький	учитель	в Богутичах	27.10.1943
23.	Василь Струць	дир. школи	в Тереміні	31.12.1943
24.	Іван Вуйцік	лісничий	в Тереміні	19.3.1943
25.	Віра Кравчук	вчителька	в Гдешені	29.8.1943
26.	Сергій Захарчук	священик	в Наброжі	6.5.1943
27.	Іван Панчик	священик	в Тереміні	червень 1943
28.	Павло Швайка	священик	в Грабівці	28.10.1943
29.	Іванна Швайка	дружина священ.	в Грабівці	28.10.1943
30.	Євграф Ярош	війт	в Молодятичах	27.7.1943
31.	сотн. Франц Борис	війт	в Потуржині	28.2.1943
32.	маг. Мирон Шихович	війт	в Уханях	31.1.1943
33.	Михайло Приступа	війт	в Вербковичах	31.5.1943
34.	Омелян Васьків	війт	в Белзі	2.10.1943
35.	Павло Низькошапка	війт	в Грабівці	2.9.1943
36.	Кость Шелепіна	солтис	в Пасіках	30.3.1943
37.	Йосип Кисіль	солтис	в Жуличах	29.5.1943
38.	Андрій Міщанюк	солтис	в Бересті	20.7.1943
39.	Володимир Сенюк	солтис	в Грабівці	28.10.1943
40.	Мирон Кравчук	солтис	в Пригорілім	2.9.1943
41.	Василь Мірчук	солтис	в Пісочнім	7.12.1943
42.	Микола Щуцький	солтис	в Пісочнім	18.12.1943
43.	Н.Сенюк	солтис	в Свіднику	16.12.1943
44.	Б.Сенюк	солтис	в Рогові	16.12.1943
45.	Михайло Мальника	солтис	в Модрині	24.12.1943
46.	Василь Юськів	командант поліції	в Мінянах	19.9.1943
47.	Нікіфор Іванчук	командант поліції	в Телятині	27.3.1943
48.	Осип Павук	командант поліції	в Варяжі	16.12.1943
49.	Володимир Хитрень	С.С.вахман	в Грабівці	19.11.1943
50.	Леонтій Козловський	С.С.вахман	в Грабівці	28.10.1943
51.	Осип Балабух	С.С.вахман	в Грабівці	28.10.1943
52.	Володимир Ільчук	С.С.вахман	в Грабівці	28.10.1943

53.	Павло Пилипчук	С.С.вахман	в Крилові	25.12.1943
54.	Микола Олійник	С.С.вахман	в Мінянах	19.9.1943
55.	Йосип Метюк	поліцист	в Телятині	27.5.1943
56.	Антін Арабчук	поліцист	в Потуржині	28.2.1943
57.	Володимир Сивак	поліцист	в Грабівці	2.9.1943
58.	Євгеній Прокіп	поліцист	в Пулавах	20.9.1943
59.	Анатолій Козлюк	поліцист	в Городлі	7.11.1943
60.	Василь Дзірба	поліцист	в Грабівці	19.11.1943
61.	Степан Кріль	начальник станції	в Станях	29.10.1943
62.	Мирослав Пшепюрьський	урядовець волості	в Крилові	29.10.1943
63.	Василь Нагірний	урядовець волості	в Вербковичах	23.6.1943
64.	Ірина Бардага	урядовець волості	в Крилові	21.8.1943
65.	Володимир Домський	урядовець волості	в Молодятичах	27.10.1943
66.	Борис Назимів	урядовець волості	в Молодятичах	19.12.1943
67.	Андрій Чорнецький	урядовець волості	в Волиня	19.12. 1943
68.	Юрій Пантелейчук	урядовець волості	в Молодятичах	19.12. 1943
69.	Олекса Бойко	організатор молоч.	в Модрині	19.08. 1943
70.	Іриней Кочоровський	посесор млина	в Жуличах	30.09. 1943
71.	Настя Ковальчук	крамарка	в Молодятичах	27.10. 1943
72.	Володимир Давидовський	посесор млина	в Бересті	29.08.1943
73.	Стефанія Биськаль	жінка урядовця	в Крилові	11.10.1943
74.	Євген Вавринчук	коваль-челядник	в Тереміні	24.12.1943
75.	Василь Романчук	коваль-челядник	в Тереміні	24.12.1943
76.	Семян Ярусевич	дяк	в Молодятичах	27.10.1943
77.	Пилип Підгайний	селянин	в Потуржині	28.02.1943
78.	Іван Бонь	селянин	в Тересіні	28.03.1943
79.	Войтик Серафим	селянин	в Тересіні	24.03.1943
80.	Степан Ющак	селянин	в Стрільцях	26.05.1943
81.	Антін Михалевський	селянин	в Туганім	26.05.1943
82.	Станислав Вашук	селянин	в Глинськім	26.06.1943
83.	Іван Кравчук	селянин	в Добромірчі	29.08.1943
84.	Василь Сивак	селянин	в Модрині	24.12.1943
85.	Іван Бонь	селянин	в Терещанах	21.03.1943
86.	Володимир Богун	селянин	в Терещанах	21.03.1943
87.	Степан Була	селянин	в Гостиннім	7.05.1943
88.	Лука Боярчук	селянин	в Пасіках	30.03.1943
89.	Антін Боярчук	селянин	в Пасіках	30.03.1943
90.	Осип Боярчук	селянин	в Пасіках	30.03.1943
91.	Антонина Боярчук	селянка	в Пасіках	30.03.1943
92.	Марія Боярчук	селянка	в Пасіках	30.03.1943
93.	Володимир Войтович	селянин	в Турковичах	6.02.1943
94.	Софія Шелепіна	селянка	в Пасіках	30.03.1943

95.	Евгенія Шелепіна	селянка	в Пасіках	30.03.1943
96.	Осип Дмитрук	селянин	в Молакові	6.05.1943
97.	Адам Черноба	селянин	в Молакові	6.05.1943
98.	Степан Мазур	селянин	в Молакові	6.05.1943
99.	Марія Кузьмович	селянка	в Молакові	6.05.1943
100.	Марія Галка	селянка	в Молакові	6.05.1943
101.	Осип Галка	селянин	в Молакові	6.05.1943
102.	Марія Новосад	селянка	в Молакові	6.05.1943
103.	Антонина Мішталъ	селянка	в Ласкові	10.09.1943
104.	Петро Борис	селянин	в Жуличі	29.05.1943
105.	Ілля Панас	селянин	в Жуличі	29.05.1943
106.	Василь Панас	селянин	в Жуличі	29.05.1943
107.	Іван Панас	селянин	в Жуличі	29.05.1943
108.	Михайло Сидір	селянин	в Жуличі	10.09.1943
109.	Євгенія Сидір	селянка	в Старім Селі	10.09.1943
110.	Михайло Антонюк	селянин	в Старім Селі	10.09.1943
111.	Іван Кухарський	селянин	в Пісочному	10.09.1943
112.	Михайло Долина	селянин	в Пісочному	10.09.1943
113.	Микола Бігунець	селянин	в Пісочному	10.09.1943
114.	Павло Грицай	селянин	в Новосілках	28.05.1943
115.	Станислав Ващук	селянин	в Глиниськах	20.05.1943
116.	Ілля Люпа	селянин	в Ступнику	10.09.1943
117.	Микола Люпа	селянин	в Ступнику	10.09.1943
118.	Андрій Влязло	селянин	в Глиниськах	30.05.1943
119.	Антін Бриль	селянин	в Стрільцях	30.01.1943
120.	Осип Ковальчук	селянин	в Стрільцях	30.01.1943
121.	Василь Лукашук	селянин	в Стрільцях	30.01.1943
122.	Олекса Лукашук	селянин	в Стрільцях	30.01.1943
123.	Надія Бойкевич	селянка	в Стрільцях	30.01.1943
124.	Микола Бжезицький	селянин	в Стрільцях	26.05.1943
125.	Степан Головерса	селянин	в Стрільцях	26.05.1943
126.	Михайло Мисюра	селянин	в Берковичах	31.05.1943
127.	Осип Головерса	селянин	в Стрільцях	26.05.1943
128.	Пелягія Головерса	селянка	в Стрільцях	26.05.1943
129.	Степан Кшак	селянин	в Стрільцях	26.05.1943
130.	Роман Несторук	селянин	в Стрільцях	26.05.1943
131.	Іван Чорнис	селянин	в Стрільцях	26.05.1943
132.	Антін Бриль	селянин	в Стрільцях	26.05.1943
133.	Юрій Семяшко	селянин	в Стрільцях	26.05.1943
134.	Віктор Яницький	селянин	в Стрільцях	26.05.1943
135.	Адам Бриль	селянин	в Стрільцях	26.05.1943
136.	Григорій Коцюбинський	селянин	в Стрільцях	26.05.1943
137.	Степан Барилюк	селянин	в Стрільцях	26.05.1943

138. Марія Струцюк	селянка	в Стрільцях	26.05.1943
139. Степан Мальчевський	селянин	в Стрільцях	26.05.1943
140. Ілля Пекарук	селянин	в Тересіні	3.03.1943
141. Марія Струцюк	селянка	в Тересіні	24.03.1943
142. Михайло Завада	селянин	в Ратиборовичах	25.03.1943
143. Микола Магдальчук	селянин	в Тугані	26.05.1943
144. Петро Нечипір	селянин	в Тугані	26.05.1943
145. Антін Семяшко	селянин	в Тугані	26.05.1943
146. Павло Бубик	селянин	в Тугані	26.05.1943
147. Марія Абрам	селянка	в Мінянах	8.10.1943
148. Іван Цейко	селянин	в Мінянах	8.10.1943
149. Анна Цейко	селянка	в Мінянах	8.10.1943
150. Марія Потурай	селянка	в Мінянах	8.10.1943
151. Петро Лич	селянин	в Мінянах	8.10.1943
152. Антін Ковальчук	селянин	в Мінянах	8.10.1943
153. Пилип Грилюк	селянин	в Мінянах	8.10.1943
154. Настя Ковальська	селянка	в Мірчі	19.09.1943
155. Антін Гись	селянин	в Маличах	18.09.1943
156. Антін Кальтиницький	селянин	в Маличах	30.09.1943
157. Антін Кулик	селянин	в Маличах	30.09.1943
158. Іван Мачинський	селянин	в Мірчі	22.10.1943
159. Петро Бакун	селянин	в Мірчі	22.10.1943
160. Марія Русин	селянка	в Мірчі	22.10.1943
161. Текля Куціра	селянка	в Мірчі	22.10.1943
162. Гриць Боровський	селянин	в Мірчі	22.10.1943
163. Марія Кутас	селянка	в Мірчі	22.10.1943
164. Микола Кутас	селянин	в Мірчі	22.10.1943
165. Анна Кутас	селянка	в Мірчі	22.10.1943
166. Осип Бучкай	селянин	в Мірчі	22.10.1943
167. Катерина Боровська	селянка	в Мірчі	22.10.1943
168. Іван Боровський	селянин	в Мірчі	22.10.1943
169. Параскева Вайда	селянка	в Мірчі	22.10.1943
170. Марія Вайда	селянка	в Мірчі	22.10.1943
171. Олександр Кусий	селянин	в Мірчі	22.10.1943
172. Анастасія Кусий	селянка	в Мірчі	22.10.1943
173. Іван Кліщ	селянин	в Мірчі	22.10.1943
174. Захар Паличук	селянин	в Мірчі	22.10.1943
175. Степан Бучкай	селянин	в Мірчі	22.10.1943
176. Олена Малиха	селянка	в Мірчі	22.10.1943
177. Б.Білик	селянин	в Мірчі	22.10.1943
178. Данило Цюх	селянин	в Мірчі	22.10.1943
179. Марія Цюх	селянка	в Мірчі	22.10.1943
180. Дмитро Жук	селянин	в Мірчі	22.10.1943
181. Анна Коцюра	селянка	в Мірчі	22.10.1943

182. Іван Грицюк	селянин	в Мірчі	22.10.1943
183. Анна Власюк	селянка	в Мірчі	22.10.1943
184. Іван Малимон	селянин	в Мірчі	22.10.1943
185. Гриць Мельничук	селянин	в Мірчі	22.10.1943
186. Софія Мельничук	селянка	в Пасіках	1.10.1943
187. Олекса Мельничук	селянин	в Пасіках	1.10.1943
188. Павло Іванович	селянин	в Пасіках	1.10.1943
189. Павло Величко	селянин	в Пасіках	1.10.1943
190. Катерина Малимон	селянка	в Пасіках	1.10.1943
191. Олена Музичко	селянка	в Пасіках	1.10.1943
192. Володимир Смак	селянин	в Пасіках	1.10.1943
193. Микола Куля	селянин	в Пасіках	1.10.1943
194. Євгенія Каліницька	селянка	в Пасіках	1.10.1943
195. Нечипір Вайкевич	селянин	в Стрільцях	вересень 1943
196. Андрій Гармата	селянин	в Стрільцях	вересень 1943
197. Петро Тесля	селянин	в Стрільцях	вересень 1943
198. Анатолій Яценюк	селянин	в Туганях	26.05.1943
199. Андрій Кардаш	селянин	в Голубові	9.09.1943
200. Гриць Дмитрук	селянин	в Добромирчах	29.08.1943
201. Пилип Підгайний	селянин	в Потуржині	2.02.1943
202. Надія Дзудзик	селянка	в Моложеві	6.05.1943
203. Іванна Кузьмович	селянка	в Моложеві	6.05.1943
204. Нестор Бойкевич	селянин	в Стрільцях	26.05.1943
205. Павло Зубик	селянин	в Туганях	26.05.1943
206. Михайло Подоляк	селянин	в Бересті	4.06.1943
207. Петро Чорнота	селянин	в Бересті	липень 1943
208. Степан Козак	селянин	в Пісочнім	25.07.1943
209. Іван Козак	селянин	в Пісочнім	25.07.1943
210. Н. Козак	селянин	в Пісочнім	25.07.1943
211. Серафим Борис	селянин	в Більці	3.08.1943
212. Антін Довган	селянин	в Добромирчах	29.08.1943
213. Антін Кулик	селянин	в Маличах	30.09.1943
214. Іван Світлюк	селянин	в Ласкові	12.10.1943
215. Іван Наконечний	селянин	в Ласкові	12.10.1943
216. Текля Кідиба	селянка	в Молодятичах	27.10.1943
217. Зенон Кідиба	селянин	в Молодятичах	27.10.1943
218. Мирослав Кідиба	селянин	в Молодятичах	27.10.1943
219. Хфедір Мішук	селянин	в Молодятичах	27.10.1943
220. Олекса Мішук	селянин	в Молодятичах	27.10.1943
221. Олег Мішук	селянин	в Молодятичах	27.10.1943
222. Єлисавета Ковальчук	селянка	в Молодятичах	27.10.1943
223. Осип Псуй	селянин	в Молодятичах	27.10.1943
224. Олександра Ковальська	селянка	в Молодятичах	27.10.1943

225. Єрмоген Шнайдер	селянин	в Молодятичах	27.10.1943
226. Марія Кардинал	селянка	в Вишнові	3.11.1943
227. Гриць Грицуняк	селянин	в Зубовичах	3.11.1943
228. Сергій Кравчук	селянин	в Пригорілім	2.11.1943
229. Роман Коза	селянин	в Вишнові	3.11.1943
230. Павло Вишняк	селянин	в Мінянах	17.11.1943
231. Іван Шевчук	селянин	в Козодові	17.11.1943
232. Іван Вишняк, с[ин] Павла	селянин	в Мінянах	17.11.1943
233. Осип Петрук	селянин	в Турковичах	5.11.1943
234. Михайло Кардаш	селянин	в Пісочнім	27.11.1943
235. Дацька Серапак	селянка	в Пісочнім	8.12.1943
236. Антін Сидорук	селянин	в Молодятичах	8.12.1943
237. Іван Московський	селянин	в Переселовичах	19.12.1943
238. Василь Дубенко	селянин	в Переселовичах	19.12.1943
239. Гриць Боднарчук	селянин	в Переселовичах	19.12.1943
240. Дмитро Корнелюк	селянин	в Переселовичах	19.12.1943
241. Михайло Корнелюк	селянин	в Переселовичах	19.12.1943
242. Теодосій Кравчук	селянин	в Переселовичах	19.12.1943
243. Софія Пьотровська	селянка	в Переселовичах	19.12.1943
244. Іван Ординат	селянин	в Переселовичах	19.12.1943
245. Юрій Петелейчук	селянин	в Молодятичах	19.12.1943
246. Олександр Бочило	селянин	в Переселовичах	19.12.1943
247. Іван Сень	селянин	в Конюхах	19.12.1943
248. Володимир Марухач	селянин	в Гостиннім	19.12.1943
249. Євгенія Марухач	селянка	в Гостиннім	19.12.1943
250. Іван Вакула	селянин	в Горішеві Руськім	19.12.1943
251. Текля Романчук	селянка	в кол.Добровичах	22.12.1943
252. Петро Романчук	селянин	в кол.Добровичах	12.12.1943
253. Катерина Осемчук	селянка	в кол.Добровичах	12.12.1943
254. Володимир Осемчук	селянин	в кол.Добровичах	22.12.1943
255. Антоній Малащук	селянин	в Модрині	24.12.1943
256. Олександр Баран	селянин	в Модрині	24.12.1943
257. Володимир Денис	селянин	в Модрині	24.12.1943
258. Микола Бучко	селянин	в Модрині	24.12.1943
259. Петро Панюсь	селянин	в Модрині	24.12.1943
260. Василь Петрук	селянин	в Модрині	24.12.1943
261. Олександра Шуфліта	селянка	в Модрині	24.12.1943
262. Хама Єфим	селянин	в Модрині	24.12.1943
263. Пилип Гапон	селянин	в Модрині	24.12.1943
264. Тимофій Савчук	селянин	в Модрині	24.12.1943
265. Осип Махальчук	селянин	в М'якім	29.12.1943
266. Гнат Савка	селянин	в М'якім	29.12.1943
267. Михайло Козира	селянин	в М'якім	29.12.1943
268. Константин Хорувай	селянин	в М'якім	29.12.1943
269. Н.Власюк	селянин	в Ласкові	29.12.1943

II Повіт Холм

1.	Дмитро Скубій	референт С.О.УДК	в Холмі	15.10.1943
2.	Микола Назарук	муж довір'я УДК	в Волі Верещинській	3.6.1943
3.	Гриць Войтюк	муж довір'я УДК	в Вириках	4.8.1943
4.	Лев Рибчинський	муж довір'я УДК	в Голі, громада Волосковоля	23.7.1943
5.	Михайло Рибчинський	муж довір'я УДК	в Голі, громада Волосковоля	23.7.1943
6.	Богдан Панчишин	працівник Делегатури й агроном	в Ганові	26.11.1943
7.	Степан Бульб'як	агроном	в Ганові, громада Кривоверба	21.1.1943
8.	Н.Кульгав'юк	агроном	в Волі Верещинській	16.8.1943
9.	Петро Торбич	агроном	в Лютій, громада Вирики	26.11.1943
10.	Григорій Погорецький	учитель	в Сільці, громада Раколупи	18.9.1943
11.	Іван Міщук	директор Союзу	в Володаві	24.10.1943
12.	Дмитро Степанюк	війт	в Вербиці, громада Ольхівець	29.2.1943
13.	Володимир Мазурок	війт	в Павлові	22.11.1943
14.	Михайло Бринкевич	солтис	в Коденці, громада Кривоверба	27.9.1943
15.	Степан Ядчук	солтис	в Замолодичах, громада Волосковоля	21.3.1943
16.	Дмитро Зарчук	солтис	в Міхельсдорфі	23.5.1943
17.	Павло Кінах	заступник с.	в Міхельсдорфі	23.5.1943
18.	Іван Бинько	заступник с.	в Гороститі, громада Кривоверба	10.9.1943
19.	Олександр Струк	заступник с.	в Любличині, громада Кривоверба	10.9.1943
20.	Михайло Кузьмик	заступник с.	в Тарнові, громада Ольхівець	19.3.1943
21.	Михайло Здунчук	заступник с.	в Краснік, громада Павлів	14.9.1943
22.	Хома Корнелюк	заступник с.	в Ловишеві, громада Воля Верещ.	10.2.1943
23.	Іван Кошелюк	поліцист	в Загайках, громада Кривоверба	30.5.1943
24.	Гаврило Рожелюк	поліцист	в Загайках, громада Кривоверба	30.5.1943
25.	Павло Кощук	поліцист	в Загайках, громада Кривоверба	30.5.1943

26.	Олександр Прадюх	секретар волості	в Волосковолі	30.5.1943
27.	Теодор Юрчук	урядовець волості	в Павлові	9.9.1943
28.	Гнат Вовченко	урядовець волості	в Реївці	26.6.1943
29.	Павло Поліщук	скарбник	в Витичному, громада Воля Верещ.	31.8.1943
30.	Евфрозинія Данилюк	учителька	в Любланині	28.2.1943
31.	Ілля Абрам'юк	урядовець	в Хмелеві, громада Дубова	3.10.1943
32.	Петро Левчук	кравар	в Жулині, громада Павлів	12.9.1943
33.	Сильвестр Пойман	секретар	в Любичині, громада Кривоверба	17.5.1943
34.	Юрій Томкевич	кульчикатор	в Волі Угруській	27.5.1943
35.	Микола Лахтук	кульчикатор	в Волі Угруській	28.5.1943
36.	Йосип Олекса	магазинер стації	в Реївці	9.11.1943
37.	Степан Гарасим'юк	селянин	в Пахоллі, громада Кривоверба	2.2.1943
38.	Агафія Гарасим'юк	селянин	в Пахоллі, громада Кривоверба	2.2.1943
39.	Павло Гарасим'юк	селянин	в Пахоллі, громада Кривоверба	2.2.1943
40.	Михайло Панасюк	селянин	в Пахоллі, громада Кривоверба	2.2.1943
41.	Михайло Дубовий	селянин	в Пахоллі, громада Кривоверба	2.2.1943
42.	Іван Кульгав'юк	селянин	в Великополі	23.5.1943
43.	Іван Марчук	селянин	в Коденці, громада Кривоверба	13.3.1943
44.	Василь Степчук	селянин	в Готівці, громада Кривички	2.10.1943
45.	Петро Ткач	селянин	в Реївці	26.6.1943
46.	Антін Васильчук	селянин	в Лецанах, громада Раколупи	28.7.1943
47.	Микола Васильчук	селянин	в Лецанах, громада Раколупи	28.7.1943
48.	Н.Саць	селянин	в Бусівні, громада Ольхівці	4.4.1943
49.	Віктор Ковальчук	селянин	в Сільці, громада Раколупи	18.9.1943
50.	Павло Крих	селянин	в Кобилім, громада Реївець	вересень 1943
51.	Іван Крих	селянин	в Кобилім, громада Реївець	вересень 1943
52.	Михайло Скубій	селянин	в Тарнові, громада Ольхівець	22.4.1943

53.	Олександр Малеша	селянин	в Кривополі, грумада Реївець	15.10.1943
54.	Йосип Войтович	селянин	в Дедиловичах, грумада Реївець	22.10.1943
55.	Олександр Лещук	селянин	в Стайці, грумада Реївець	22.10.1943
56.	Н.Цибульська	селянка	в Волі Угруській, грумада Собібор	2.6.1943
57.	Василь Сачко	селянин	в Волі Угруській, грумада Собібор	18.9.1943
58.	Йосип Будюк	селянин	в Мацошині	4.10.1943

III. Повіт Біла Підляська

1.	Сенатор Іван ПАСТЕРНАК	ПРОВІДНИК ПІДЛЯШШЯ		20.5.1943
2.	Микола Заремба	муж довір'я	в Бучичах Нових УДК	23.6.1943
3.	Володимир Коляда	муж довір'я	в Косові грумада Вітулін УДК	11.7.1943
4.	Дмитро Дмитрук	учитель	в Головнім, грумада Опілля	24.8.1942
5.	Пилип Близна	солтис	в Бубелі – Гранній	11.8.1942
6.	Іван Мороз	солтис	в Копитові, грумада Кодень	22.10.1943
7.	Леонтій Севастьянюк	солтис	в Ольшині, грумада Рокітно	9.4.1943
8.	Нестор Кутжеба	поліцист	в Захорові, грумада Піщаць	1.11.1941
9.	Амброзій Сверида	поліцист	в Межиліссі, грумада Тучна	6.12.1941
10.	Михайло Миськів	поліцист	в Голешові, грумада Славатичі	6.12.1941
11.	Василь Краль	поліцист	в Межиліссі, грумада Тучна	6.12.1941
12.	Володимир Филипюк	купець	в Янові Підл.	1.4.1943
13.	Н.Мелешук	селянин	в Іванівці, грумада Славатичі	лютий 1943
14.	Володимир Антонюк	селянин	в Носові, грумада Вітулін	1.4.1943
15.	Евстахій Дмитрук	селянин	в Луківці, грумада Вітулін	27.6.1943
16.	Іван Романюк	селянин	в Носові, грумада Вітулін	11.7.1943
17.	Надія Близна-Адамяк	селянин	в Бублі-Гранній	11.8.1943
18.	Іван Адамяк	селянин	в Бублі-Гранній	11.8.1943
19.	Василь Сідок	селянин	в Лішній, грумада Заболоття	жовтень 1943
20.	Іван Сідок	селянин	в Лішній, грумада Заболоття	жовтень 1943

IV. Повіт Замістя

1.	Осип Трохимович	працівник делегатури	в Тишівцях	22.9.1943
2.	Павло Панасюк	муж довір'я УДК	в Жерниках, грумада Лашців	3.9.1943

3.	Павло Божко	муж довір'я УДК	в Поледові	14.5.1943
4.	Володимир Грисюк	муж довір'я УДК	в Проваллі, громада Тишівці	18.5.1943
5.	Іван Сосенко	директор ОСУК	в Томашеві Любл.	3.9.1943
6.	Мирослав нип	директор ОСУК	в Томашеві Любл.	24.8.1943
7.	Олександр Бречко	урядовець	в Томашеві Любл.	3.9.1943
8.	Степан Конопа	керівник складниці ОСУК	в Лящеві	11.8.1943
9.	Клементій Трусъ	лікар	в Поледові, громада Лящів	7.3.1943
10.	Іван Чубатий	учитель	в Кунках, громада Пасіки	17.6.1942
11.	Сергій Захарчук	священик	в Наброжі, громада Лящів	7.5.1943
12.	Мирон Дикон	священик	в Жукові, громада Плазів	28.7.1943
13.	Йосип Кроткевич	священик	в Майдані Сопецькім	2.8.1943
14.	Олексій Марцінкевич	священик	в Суховолі	14.9.1943
15.	Степан Залюський	війт	в Майдані Сопецькому	22.7.1943
16.	Федір Бондарук	війт	в Тишівцях	21.5.1943
17.	Володимир Долинка	війт	в Майдані Сопецькому	12.6.1943
18.	Н.Марчук	війт	в Лящові	21.7.1943
19.	Євген Папгета	солтис	в Підгайцях, громада Лящів	30.5.1943
20.	Мирон Колтонюк	священик	в Жукові	29.7.1943
21.	Дам'ян Квасний	солтис	в Вакиєві	26.8.1943
22.	Ігнатій Будзай	агроном	в Лящові	29.10.1943
23.	Василь Гринський	поліцист	в Раханях, громада Рахані	27.5.1943
24.	Федір Гвоздяк	працівник волости	в Стенятині, громада Лящів	1943
25.	Іван Білий	працівник УДК	в Чесанові	5.12.1943
26.	Василь Дзірба	працівник ОСУК	в Стенятині	30.5.1943
27.	Михайло Свіра	працівник ОСУК	в Стенятині	30.5.1943
28.	Іван Свіра	працівник ОСУК	в Стенятині	30.5.1943
29.	Євген Мудрик	працівник ОСУК	в Ярчові	22.5.1943
30.	Євген Хімчак	працівник ОСУК	в Лящеві	26.7.1943
31.	Сергій Бречко	працівник ОСУК	в Томашеві Любл.	3.9.1943
32.	Григорій Зеленко	працівник	в Томашеві Любл.	3.9.1943
33.	Кирило Бурачак	працівник молочарні	в Підгайнях	30.5.1943
34.	Василь Глинський	поліцист	в Раханях, громада Рахані	27.5.1943

35.	Петро Шумяк	різник	в Тишівцях	15.9.1943
36.	Василь Стосюк	різник	в Стенятинові	22.11.1943
37.	Йосип Турля	різник	в Чертівцях	19.12.1943
38.	Н.Наум	різник	в Молоніжі	20.12.1943
39.	Михайло Фалисевич	різник	в Клятві	29.7.1943
40.	Іван Петрина	церковний сторож	в Ярчеві	23.5.1943
41.	О.Петрина, ж[інка] Івана	селянка	в Ярчеві	23.5.1943
42.	Н.Сенкало	селянин	в Городиславичах, громада Рахані	9.2.1943
43.	Параска Дзірба	селянка	в Стенятині, громада Лащів	30.5.1943
44.	Іван Грицик, ж[інчин] батько	селянин	в Набржжі, громада Лащів	30.5.1943
45.	Іван Грицик, син	селянин	в Набржжі, громада Лащів	30.5.1943
46.	Федір Грицик, син	селянин	в Набржжі, громада Лащів	30.5.1943
47.	Анна Грицик, жінка	селянка	в Набржжі, громада Лащів	30.5.1943
48.	Анна Грицик, дочка	селянка	в Набржжі, громада Лащів	30.5.1943
49.	Микола Рупа	селянин	в Набржжі, громада Лащів	30.5.1943
50.	Татяна Рупа	селянка	в Набржжі, громада Лащів	30.5.1943
51.	Софія Смик	селянка	в Набржжі, громада Лащів	30.5.1943
52.	Софія Барасимюк	селянка	в Набржжі, громада Лащів	30.5.1943
53.	Володимир Музичка	селянин	в Набржжі, громада Лащів	30.5.1943
54.	Катря Музичка	селянка	в Набржжі, громада Лащів	30.5.1943
55.	Володимир Войтик	селянин	в Набржжі, громада Лащів	30.5.1943
56.	Дмитро Поліщук	селянин	в Набржжі, громада Лащів	30.5.1943
57.	Марія Поліщук	селянка	в Набржжі, громада Лащів	30.5.1943
58.	Володимир Квасний	селянин	в Вакиєві	28.8.1943
59.	Сергій Магомета	селянин	в Тишівцях	24.9.1943
60.	Василь Пузняк	селянин	в Майдані Сопоцькому	21.11.1943

V. Повіг Тарногород

1.	Іван Гобуда	муж довір'я УДК	в Рожанці	серпень 1943
2.	Микола Фека	муж довір'я УДК	в Буковині, грумада Біще	серпень 1943
3.	Микола Зань	муж довір'я УДК	в Майдані Княжп, грумада Сіль	листопад 1943
4.	Антін Шаваля	учитель	в Кільні	серпень 1943
5.	Теодор Когут	учитель	в Рожанці	серпень 1942
6.	Іван Боднар	учитель	в Корхові, грумада Княжпіль	18.3.1942
7.	Федір Гересь	учитель	в Голі Липинськiм, грумада Біще	листопад 1943
8.	Іван Щурба	війт	в Рожанці	серпень 1942
9.	Віктор Каліш	війт	в Общі, грумада Бабичі	5.1.1943
10.	Антін Качмарук	війт	в Луковій	жовтень 1943
11.	Іван Яцечко	війт	в Потоці Горішнім	листопад 1943
12.	Антін Марчук	війт	в Лукові	24.10.1943
13.	Олександр Кадій	священик	в Липинах, грумада Потік Гор.	2.9.1943
14.	Мирон Полжурівський	поліцист	в Теплицях	серпень 1942
15.	Роман Томашівський	поліцист	в Общі	5.1.1943
16.	Василь Голіней	поліцист	в Олександрові	серпень 1943
17.	Олекса Абрамович	поліцист	в Олександрові	серпень 1943
18.	Михайло Оширів	поліцист	в Олександрові	серпень 1943
19.	Іван Матусяк	поліцист	в Лукові	24.10.1943
20.	Семен Боднар	поліцист	в Лукові	24.10.1943
21.	Максим Клим	поліцист	в Лукові	24.10.1943
22.	Михайло Шалько	поліцист	в Лукові	24.10.1943
23.	Василь Тінеца	поліцист	в Лукові	24.10.1943
24.	Микола Задоріжний	поліцист	в Лукові	24.10.1943
25.	Василь Стасьо	поліцист	в Лукові	24.10.1943
26.	Іван Порейма	поліцист	в Лукові	24.10.1943
27.	Микола Клишко	поліцист	в Лукові	24.10.1943

28.	Ілько Дура	поліцист	в Лукові	24.10.1943
29.	Сава Бедзіняк	поліцист	в Лукові	24.10.1943
30.	Дмитро Кіт	працівник	Союзу Кооператив в Замху	серпень 1943
31.	Дмитро Бик	урядовець волости	в Потоці Горішнім	17.12.1943
32.	Микола Жолопа	солтис	в Крешові Долішнім	1.9.1943
33.	Микола Ках	селянин	в Буковині	серпень 1943
34.	Микола Наконечний	селянин	в Теплицях	серпень 1943
35.	Дмитро Левицький	селянин	в Липинах Дольних	серпень 1943
36.	Андрій Мостовський	селянин	в Кільні	травень 1943
37.	Микола Макара	селянин	в Завадці	травень 1943
38.	Степан Пержило	селянин	в Дубові Старому	квітень 1943
39.	Дмитро Шишка	селянин	в Лазові, громада Диків Старий	квітень 1943
40.	Іван Купталь	селянин	в Буковині	серпень 1943
41.	Іван Ваврашук	селянин	в Буковині	серпень 1943
42.	Йосип Антонів	селянин	в Буковині	серпень 1943
43.	Василь Твердохліб	селянин	в Буковині	серпень 1943
44.	Григорій Надзірний	селянин	в Буковині	серпень 1943
45.	Йосип Дашник	селянин	в Буковині	серпень 1943
46.	Віра Левчук	селянка	в Буковині	серпень 1943
47.	Катерина Бик, ж[інка] Дмитра	селянка	в Потоці Горішнім	17.12.1943
48.	Микола Яценко	селянин	в Потоці Горішнім	17.12.1943
49.	Іван Волошин	селянин	в Липинах	листопад 1943
50.	Петро Волошин	селянин	в Липинах	листопад 1943
51.	Український переселенець, селянин, невідомого прізвища			12.9.1943
52.	Українська переселенка, його дружина, невідомого прізвища			12.9.1943
53.	Їх дитина Василько, хлопчик літ біля 8			12.9.1943
54.	Їх дитина Ганна, дівчинка літ біля 5			12.9.1943

VI. Повіт Краснистав

1.	Осип Жарницький	війт	в Жуківці	19.7.1943
2.	Павло Майструк	війт	в Селищі	9.1.1944
3.	Осип Вера	солтис	в Жданім	17.1.1944
4.	Григорій Гуз	член конт. комісії	в Слішанці	24.8.1943
5.	Іван Артимяк	селянин	в Березні	18.9.1943
6.	Леонтій Ковальчук	селянин	в Крупнім	25.12.1943
7.	Михайло Йонко	селянин	в Стужиці	7.1.1944
8.	Володимир Чубайко	селянин	в Стужиці	9.1.1944
9.	Микола Василюк	селянин	в Олесниці	12.1.1944
10.	Іван Сая	селянин	в Олесниці	12.1.1944

VII. Повіт Радинь

1.	Василь Захарчук	війт	в Шістці	2.3.1943
2.	Максим Лавникович	муж довір'я	у Вогині	20.5.1943
3.	Микола Мандратів	власник рест.	в Межиріччі	2.3.1943
4.	Юліан Рудницький	купець	у Вогині	5.5.1943
5.	Василь Крет	селянин	у Вогині	5.5.1943

VIII. Повіт Люблин

1.	Др. Остап Бурка	лікар	в Любартові	20.8.1943
2.	Степан Малеша	священик	в Дратові	серпень 1942
3.	Володимир Коновал	волосний секретар	в Дубовій Колоді	2.10.1943
4.	Ярослав Ткачик	учитель	в Людвині	18.11.1943
5.	Кость Хоцик	муж довір'я	в Колеховичах	1.9.1943
6.	Ольга Малеша	донька священика	в Дратові	серпень 1942
7.	Микола Бак	селянин	в Дратові	серпень 1942
8.	Володимир Савич	селянин	в Дратові	серпень 1942
9.	Теодор Палейчук	селянин	в Дратові	серпень 1942
10.	Антін Сачева	селянин	в Людвині	серпень 1942
11.	Іван Яртих	селянин	в Людвині	серпень 1942
12.	Матвій Плетників	селянин	в Людвині	серпень 1942

13. Микола Недзялко	селянин	в Каніволі	серпень 1942
14. Матвій Сачук	селянин	в Каніволі	серпень 1942
15. Володимир Максимук	селянин	в Каніволі	липень 1942
16. Антін Руцяк	селянин	в Каніволі	липень 1942
17. Гнат Яргих	селянин	в Каніволі	квітень 1942
18. Володимир Руцяк	селянин	в Каніволі	червень 1942
19. Марія Борис	селянка	в Каніволі	червень 1942
20. Ніна Борис	селянин	в Каніволі	червень 1942
21. Теодор Борис	селянин	в Каніволі	червень 1942
22. Андрій Пега	селянин	в Дубовій Колоді	23.9.1943
23. Андрій Борисюк	селянин	в Дубовій Колоді	23.9.1943
24. Олександр Яргих	селянин	в Каніволі	червень 1942

Провінційний архів Альберти (Канада). Michael Chomiak Papers. 85.191/591. P. 4–15.

№ 25

1944 р., лютого 10. – Інформація про події в Кобринщині

Вістки з Кобринщини

Настрої мас

Маси ненавидять червоних, і хоча бояться зближення фронту, все-таки вірять в розвал більшовизму. Ті села, що постійно наражені зі сторони червоних партизан, не дуже перелякані зближенням фронту, бо вважають, що в більшовицькому запіллі не буде гірше, як за влади червоних партизан. В зв'язку зі зближенням фронту, комуністичні елементи підносять голови, деяких з них втікають до партизанки. Далі на північ (під окупацією червоних) маси складають про УПА легенди і є в 90% прихильні до нашого руху.

Червоні партизани

Останньо помітний рух червоних у напрямку зі сходу на захід, і з півночі на південь. Полонені червоні партизани говорять, що їхнім завданням є рухатись перед фронтом, а далі йти за Буг.

Приходять свіжі "отряди" червоних, які не мають добре поставленої розвідки, і їх розвідники часто попадають в наші руки. Вони рухаються в тих же напрямках, що попередні. Кращі групи партизан відходять з тих теренів, а

остається переважно місцевий свіжозавербований елемент, що має за завдання повнити розвідку і творити сітку сексотів.

Між червоними можна почути: “За що воюєш – за колгосп?” Дуже бояться конфлікту СРСР з альянтами. В одній з розмов між командирами, один командир сказав: “Як буде тяжко, тоді перейдемо до націоналістів, а тепер пий та гуляй.” Б’ються тому, що бачать мілітарну перевагу СРСР.

Мадяри

Останньо в Дивинщині появилися мадяри. Питаються за нашою літературою. До нашого руху ставляться прихильно. Роблять успішні акції проти червоних. Серед них поширено нашу летючку “До мадярів”.

Праця і умовини праці в терені

В терені поволі виробляються кадри і вже можна буде скоро кинути по кілька вироблених людей в інші райони. В Камені Коширському здобуто значну кількість паперу і канцелярйного приладдя та пару педалових друкарень. Тепер можемо на деякий час забезпечитись літературою.

Проникати глибше в терен перешкоджає болото. Можна рухатись лише кількома головними дорогами, на яких часто можна зустрінутись з червоними або мадярами.

Праця всіх рефератів, можна сказати, задовільна.

ДАСБУ. Ф.13. Спр. 376. Т. 75. Арк. 45.

№ 26

1944 р., лютого 20. – Інформація про військово-політичні події на Ковельщині протягом 1–15 лютого 1944 р.

Вісті з Ковельщини за час від 1.II. – 15.II.1944 р.

Ковельський район

I. Місто Ковель

а) В місті Ковелі існує зараз тільки військова влада. Без документів тут не можна перебувати. Від сторони фронту німці риють окопи та роблять барикади довкруги міста, дротяні загорожі. Місто обставлене зенітними гарматами. Війська в місті небагато. З цивільної влади існує ще тільки міська управа. Поляків у місті щораз меншає. Здорові втікають до польської партизанки у Засмиках. Поляки, ніби тішаться приходом більшовиків, кажучи, що “разом з совітами будемо бити хлопів”.

б) 12.I. втік з Ковеля з тюрми в’язень з-під німецької кулі. Він добіг до найближчого села босий, прострілений в бік. З ним втекло ще двох людей. Він розказував, що німці вистріляли всіх в’язнів, до 150 чоловік.

II. Район

а) Зі с. Дубової виїхали мадяри.

б) 23.I. німці переїжджали на 28 автах та 4 мотоциклях через с. Доротище. Приїхали до Несухойж, хотіли переправитися через річку, але не було поста, тому й вернулися назад в Ковель.

в) 25.I. в Несухойжах зловлено три шпигуни. Один з них мав пістолю.

г) 30.II. через Доротище переїжджали німці до Несухойж. Перший раз 4, а другий раз 6 машин.

д) 3 30.I. на 31.I. мадяри на переїзді Гридьки перехопили фіри, що ними їхали повстанці. Повстанці зіскочили і рівчаком повтікали. Мадяри стріляли вслід за ними. Добігши до фірманок, один молодий мадяр з криком напав на селян: “Вам цілу ніч відкриті переїзди, чому ви їдете вдень?!”

е) Пару днів по Водохрищах поляки оточили с. Вінчобрід в 6 год. Перша лінія йшла в німецьких одностроях. З людей мало хто втік. Поляки напали й мордували. До школи в Дрозднях привезли побитих до 50. Решту ще відшукують.

є) В с. Колодяжні фольксдойчі почали забирати від селян вози та коні. Німці, довідавшись про це, заарештували їх та повезли до Ковеля.

ж) По селах ходять мадяри. Оточують хати, виганяють людей і граблять все, що попало. Стріляють, щоб налякати населення, а самі граблять, заходячи до хат.

III. Турійський район

а) 1.II. наші війська, що тримали застави біля Копичева, відійшли на схід. Частина, що стояли в Свиначині, звели бій з червоними, що переходили на Горохівку та по дорозі зруйнували “Січ”. Поляки, користаючи з моменту, заняли такі села: Черніїв, Свиначин, Вербично-II, Вербично та Оссу. Поляки розположились в Оссі, Ревушках, Вовчаку, Свиначині, Вербичні, Черніїві. Застали в селах приблизно 50–70 озброєних чоловік. Недавно напали на села Осекрів, Моновичі та Осмиговичі. Осмиговичі відбили наступ, а інші села ні. В Осекрові вбито до 100 людей, а в Моновичах більше 70.

б) 9.II. в Оссі червоні билися з поляками. Червоні мали багато жертв і мусили відступати.

в) 10.II. як говорять люди, невідомі літаки бомбардували Копичів. Поляки, що там знаходилися, розбіглися.

г) Терен між Турійськом і Матієвом, опанований червоними, що стоять у Дольську, (івановці з Віктором Васильовичем чи Олексієвичем на чолі). Їм прийшла зміна, а ті подалися на північ, до червоних пристало чимало місцевих. Наприклад, з Растова до 18 чол., з Турійська – 20, з передмістя – 20, з Дольська – 20, з Кульчина – 1 (дані ті неточні). В Турійську червоні забрали від господарської боївки 8 крісів. В терені дуже багато сексотів. Червоні контролюють вночі села, навіть кожну хату. В с. Сіловичі червоні забили 5 наших людей, хоч ті й не мали при собі зброї.

д) В ніч на 11.II. червоні були в Турійську. Ограбили кілька хат, напали на хату, [де] ночували повстанці. Повстанці втекли, червоні забрали револьвер.

До Турійська приїхало до 200 чол. гестапо та 200 чол. мадярів. Мадяри збудували міст і виставили сильну варту. Червоні, переїжджаючи перший раз, допитувалися [про] цей міст, але не вдалося їм дійти до нього. Німці контролюють людей, шукаючи червоних.

IV. Голобський район

а) Фронт опинився на Сході. Понад Сходом на західному березі річки всі села, за виїмком чотирьох, зайняті німцями. Німці сильно окопуються. До

Мельниці навезли дуже багато амуніції до крісів та гармат. До селян відносяться добре, тільки граблять харчі. В німецькому війську є представники багатьох інших народів.

V. Маневицький район

а) Німаки провели по цілому районі від 6–30.I. акцію. В с. Троянівці вимордували майже все населення, а півсела спалили разом з людьми. Більшу частину с. Городок спалили та вимордували ще невідому кількість людей. В с. Оконськ вимордували німаки понад 60 осіб. В с. Озірному – 2 особи. В с. Заячківці – 5. В с. Кречевичі – 7 осіб. Докладно ще невідомо, скільки всього вимордувано населення в районі.

б) Маляри разом з німцями граблять населення.

в) Всі німецькі сили подалися на південь і до Стиру, де б'ються з більшовиками.

г) В с. Чорториськ, Колківського району німаки зігнали людей в церкву і підпалили. То саме зробили в багатьох інших селах того району.

д) В східній частині Колківського району розкидано з літака летючки Білої Гвардії п[ід] н[аголовком]: “Господа офіцери і рядовики Білої Гвардії”.

е) На с. Маневичі напали червоні “Дяді Петі” – і “Фйодоровци”, забрали зі собою 30 селян і розстріляли їх.

є) Червоні почали переходити з півночі на південь через залізницю. Переходять групами 30–60 осіб. Ночами просуваються через села: Гулівка, Рудка Сітовицька, Сітовичі, Мирин, Пісочна, Шкурат і йдуть під Голобський шлях.

ж) За залізницею червоні накладають великий контингент. З села забрали по 170–220 штук худоби, і 880 ц збіжжя. Пообдирали населення так, що багато тепер не має хліба. В північній частині району червоні намагаються переводити мобілізацію молоді. В с. Маневичах змобілізували до 30 чоловік.

з) 28.I. з Гулівки до Сітович проходило 30 осіб червоних. Забрали по дорозі нашого зв'язкового й почту, що знайшли при ньому.

VI. Головенський район

а) 26.I. німці напали на с. Городню і пограбили населення.

б) 24.I. німці напали на с. Куснищі, грабили населення, брали сіно, солому.

в) 1.II. червоні знову появились від сторони Бутмер і пішли на села: Черемошна Воля, Мшанець, Бик, Скрипиці. 3.II. ця група перейшла до с. Мшанець. До тієї групи долучилась друга, що просувалась 3.II. через села Шайно, Смідин, Лисини, а 4.II. – Сюмани, де вбила 3 людей, до Рудні (через річку зробили міст) та до Кукурік. В с. Рудні вночі на 5.II. червоні спалили кілька господарств. Люди повтікали в ліс. Червоні “господарили” тут і в Кукуріках пару днів, повідкопували все, що було закопане в землі, розвалювали печі в хатах, позанечишували скрізь мешкання. Підмінували в Рудні 5 найкращих хат, з яких 3 вже зруйновані мінами. Дальше пішли на Мшанець, де стояли до 9.II. З Мшанця пристав один полонений і багато їм дечого розповів. Червоні замордували одного 60-літнього чоловіка, в якого знайшли синову зброю. Зловили кущеву – жінку. Вибирали мед, винищуючи вогнем бджоли, стріляли коней, насилували жінок. Дальше подалися в напрямі залізниці.

VII. Матіївський район

а) 3.II. з'явилася нова банда червоних, що грабила села Майно та Смідин. Після того подалася вона на с. Лесняни, яке оточила.

б) Дня 4.II., проїжджаючи дорогою до Лесняків, попав у заставу червоних друг Орест. Червоні думали, що на них наступають повстанці і відкрили вогонь з кулеметів, бомбометів та гранат. Друга Ореста вбито на фірі, одного друга ранено, але він втік. Вбито коня. Фірмана червоні, побивши, пустили. Вбитого роздягли до сорочки. Казали: “Вот, спаймалі офіцера.” До рук червоних попав архів, кілька кг чистого паперу тощо.

в) 4.II. з Матіїва виїхала вся німецька адміністрація та нім[ецький] штаб. (3.II.) Приготовляються до евакуації мадяри. В с. Паридубах замовляли вони 4.II. фіри.

г) 2.II. приїхали з с. Нових Кошар до Пісочної червоні (40 чол.). Позабирали коні, людей та фірманки.

д) 4.II. зі сіл Перевісся та Старих Кошар забралися мадяри. Забирали в людей вози та коні. Від'їхали в сторону Ковля. Виїжджаючи, говорили людям, щоб тікали від шляхів та залізниць, бо приїдуть СС-и і буде фронт.

е) Від Володимирської залізниці втікають люди від польських банд, що грабують спокійне населення по всіх селах західної частини району.

є) 7.II. вночі червона банда напала на Матвіїв. Зустрічаючи людей, говорила: “К вам прішла красная армія победітельная”. Нападали з трьох сторін: від Паридіб на станцію, зі Сомина на монастир, де сиділи мадяри, та зі с. Руди. Було їх около 400 чол. Натиск червоних був сильний, але мадяри відбили його. Над раном червоні забралися. Під час їх наступу пущено поголоску, що їх оточують повстанці. Червоні у великій паніці почали втікати від Матвіїва. Втрати червоних: 150 вбитих, багато ранених. Втрати мадярів: 3 вбитих, 21 ранений. Своїх вбитих хоронили червоні в Матвієві, Сомині та Торговищах.

ж) 11.II. червона банда переходила від Головецького району через села Вигнанка, Зачеринечча та Смідин. По селах грабили людей, забирали коні, одягу, “підмінювали”. Були випадки, що розбивали печі, щоб дістати замуrowані речі. Було їх з тисяча, переважно верхи та фірманками. Говорили людям, що йдуть здобувати Ковель. Одні казали, що фронт уже близько, що Ковель уже зайнятий, другі, що фронт 15 км від Ковеля на схід. На питання, чи братимуть до армії людей, як перейде фронт, казав один командир, що так, що “будем будувати самостійну Україну.” А другий казав: “Не безпокойтесь, вас і красне не возмут”. Грабили і “підмінювали” одягу, переважно рядові, бо командири добре одягнені. Одного дядька запитали: “Чи нема ваших повстанців?” Цей відповів: “То ж ідуть і йдуть без устанку селом”. Розреготались і до себе сказали: “Вот, дядько, нас називає повстанцями.” Зі с. Смідина пішло разом з ними три бувші полонені, що працювали в господарів. Червоні пішли через Шайно в Седлишанський район.

з) 9.II. червоний літак розкидав коло Матвієва летючку “Українські націоналісти”. Зміст її приблизно такий: “Залишайте націоналістичні “банди”, ідіть сміло до нас, не бійтесь”. Кличі були: “Хай живе вільна радянська Україна!”, “Смерть німецьким загарбникам!”

и) Південна частина району опанована бандами червоних. Штаб тієї банди стоїть в с. Туричанах. Більше відділи стоять в селах Дольськ та Перевали. По селах вони мають зв'язки, наприклад, в с. Торговищі – Ківашура Гаврила. Починають по селах арештувати наших людей та часто розстрілюють їх як “ворогів народу”. До інших сіл їздить розвідка тільки по 20 чоловік, а навіть по 5. Граблять людей та вишукують повстанців. З деяких сіл, а саме з Перевал, Новосілок, Скунська пішли в цю банду молоді люди. Населення перестає вірити в наші сили. Каже, що від приходу червоних до Перевал нігде не видно повстанців.

Червоні відділи мають свої назви: у Перевалах відділ “Дяді Петі”. У Дольську “Івановці”, за залізницею “Дедушки Колі”.

і) В ніч на 13.ІІ. наші військові частини були в Матієві. Забрали багато харчевих продуктів та знищили всі стратегічні пункти.

ї) 13.ІІ. розвідка червоних була коло с. Біличі. Її відділи стоять в селах Черноплеси та Вигнанка.

VIII. Садлещанський район

а) 28.І. в селах Личини, Мільці, Ниці грабили червоні. Ночували в с. Сераховичах, 29.І. були в с. Качині, переправились до Підсинівки і на Ниці.

б) 12.ІІ. вночі появилася від сторони Грабова (з Матіївського р-ну) в селах Комарово, Солове, Ниці, Мільці і Личини червона банда “Фйодорова”. Було їх около 1000 чол. переважно верхових. Узброєння: переважно фінки з магазинками, як до МП, 20 чи більше “дехтярових”, 2 максими. Розмістилися в селі на нічліг. Вдень вставали, збирали самогон і пили. Дальше почали грабити светери, сорочки, чоботи, рукавиці і т.д. Там, де були командири, грабили менше. Кожен командир, комісар-лейтенант має при собі жінку чи коханку, з якою спить. Майже кожна жінка вже вагітна.

В селі були такі кличі: “Хай живе національна революція всіх поневолених народів!” Довго читали і питали молодих дівчат, що то за “революція” поневолених народів. Ті казали, що не знають. На клич: “Слава борцям за Волю України!” казали: “Сматри, что пишут”. Були ще інші кличі. Кожному господареві казали це понищити, що й зроблено. Залишили лише один клич: “Хай живе радянська Україна!”, де слова “Радянська Україна” дописали, а слова “революція поневолених народів” стерли. Давали свої летючки, говорячи: “Дайте своїм бульбовцям, хай прочитають.” Говорили: “Ми ще нічого, як прийде тил, то вам буде.” Один, розбуджуючи другого, сказав: “Вставай Ванька, ти українець, только ще не здурил”. Входячи до хати, глузували, кажучи: “Слава Україні!”. Їм на це не відповідали люди нічого. Говорили: “От Москвы до Берліна самостійна Україна.” Напившись говорили: “Как придет Красная Армия, то вас всех в Сибирь, в Россию, а русский народ сюда привезем.” Один червоний дав господареві одного набоя до фінки: “Даси своїм “бульбівцям”. Говорили ще: “Что за армия, что они сделают?” Б'ють поляков, б'ють своїх українців бульбовців, б'ють червоних партизан, что за націоналісти, что за армия?” Розпитували людей, чи їздять бульбівці, чи мають гармати, скільки їх їздить. Одні казали, що їздить мало, що не мають гармат, другі казали, що

їздить по три сотні, возять тяжкі гармати і кулемети. Червоні казали: “Смотри, все ж таки мають доброе оружје”. Людей без зброї, якщо нема доказу, не зачіпають. Як є доказ, забирають зі собою. В Комарові забрали зі собою стачного, зв’язкового і ще одного нашого чоловіка. В с. Солові набили голову, його жінку, піврічну дитину, матір, батька. Допитували голову: “Хто пішов у бульбівці?” 21 чол. верхівців їздили по хуторах, де забрали 3 повстанців, 2 кріси (правдоподібно). На Соловецьких Хуторах під лісом вибили одну сім’ю – 3 особи (матір та два сини) і спалили їх в хаті. Причина: один їздив коло хати верхи, як вони підходили. Скрізь їздили по хуторах, стріляли до втікаючих людей, в ляхи кидали гранати, били кого попало й роздягали.

Коло 14 год. від’їхали в с. Солов’я на Мільці і дальше на Личину в Кам’янець Коширський район. Через річку зробили моста. Одного штабовика зловили з крісом, подержали і пустили. Правдоподібно, він щось їм визнав. В населення впав дух, коли побачили таку силу, але кленуть на чім світ стоїть за грабежі.

в) 12.II. ця червона банда забрала настоятеля Мілецького монастиря о.Іова. Знайдено його десь на хуторі, де був схований. Доніс про це полонений, що пішов перед тим до них, а проживав раніше в монастирі. Десь коло Личин вбили о. Іова, о. Нестора пустили.

г) 28.II. німаки приїхали до Сотична. Людей не чіпали, але грабили.

д) Червоні, проїжджаючи скрізь, роблять такі написи: “Смерть німцям, бульбовникам і бандерівцям!”

IX. Любомльський район

а) Довкола Любомля німці копають окопи і ставлять дротяні загороди.

X. Камень Коширський район

а) Червоні в місті Камень Коширську після його заняття застосовували великий терор. В місті не можна проходити з одної вулиці на другу, сусід до сусіда. Молодь заарештовують. Правдоподібно, розстріляли до 20 людей. Граблять до остатку. Наказали все закопане відкопати та віддати. Місцеві комуністи пішли разом з родинами до червоних.

б) Дня 26. і 27.II. червоні наступали на Хотишів (Берестейщина).

Вислід бою з нашими відділами: втратили вони до 200 людей вбитих. По нашій стороні було 3 ранених.

Червоні банди, що стояли в Головинському, Таріївському*, Седлещанському і К[амінь] К[аширський] районах в кінці січня і на початку лютого відійшли на північ. Пішла з ними також перша зміна червоних, що стоять в Дольську, Перевалах Турійського району. Всіх загалом було понад 1000. Пішли з Головенського району почавши, через Матіївський, Седлещанський, К[амінь] К[аширському]. Скрізь по дорозі залишили по собі сліди. Про те, що й де зробили подано в вістках кожного району, через який переходили.

Слава Україні!

ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 75. Арк. 26-29.

* Так в оригіналі. Очевидно, Турійському або Матвіївському.

№ 27

1944 р., лютого [29]. – Інформація про військово-політичні події на Ковельщині за 15-29 лютого 1944 р.

Вісті з Ковельщини за час від 15.ІІ. – 29.ІІ.44 р.

Ковельський Район

I. Місто Ковель

1) В місті все приготовлено до евакуації. Німці вивозять все “під мітлу”. Місто обставляють різного рода дротяними перешкодами, бункрами. В господарів позабирали всі вози і порозставляли по дорогах, перевантаживши їх. Кругом міста і в місті провіряють документи. Побачивши людину, що обходить полями, обстрілюють її. Всі затруднену дістали від німців наказ зголоситися особисто до полевої жандармерії, що на основі даних від установ чи підприємств видає документи на руки. Вимагають перед тим життєпису.

2) Через Ковель проїжджало потягом понад 600 осіб, переважно молоді, що їх СД вивезло з Голоб до Німеччини. Проїжджаючи на станції картки до своїх знайомих або родичів. Подібну акцію приготується на м. Ковель. Багато українців вибирається до Німеччини, пояснюючи це тим, що перед більшовиками не буде жодного рятунку.

3) З німецьких військових кругів прийшло на яву таке: “Пощо, мовляв, німцям тримати на цих проклятих теренах сили і мати зайві жертви. Що треба було, німці вивезли. Багато людей німці заберуть також зі собою. Партизанка, що існує тут, винищиться взаїмно, а німцям це все на руку. Більшовики прекрасно вміють розкладати населення, чого тепер не в силі зробити німці. А певного дня німці несподівано сюди завітають і буде тут лад і спокій”. Повищі слова вийшли з уст німецького капітана СС.

II. Район

1) Німці знаходяться в Облепах, Доротишах, Несухойжах. Відвідують поблизькі села.

2) 14.ІІ. одна сотня УПА зробила засідку на червоних. Вбито чотирьох червоних, зловлено 30 коней.

Матіївський район

1) 13.ІІ. червоні в с. Зачернеччя убили одного чоловіка за те, що той не хотів віддати костюма.

2) З Матіїва вибралися мадяри. Залишилася тільки охорона залізниці.

3) 15.ІІ. до с. Білич з Матіїва приїхало 12 мадярів. Люди побачили їх, почали втікати. Ті вистрілили кілька разів вгору. В селі забрали коні, віз і упряж.

4) 16.ІІ. до с. Білич з Матіїва приїхало з станції Матіїв 18 німців і – поляки. Люди почали втікати, а стріляли до них. Зловили 14-літнього хлопця і страшенно побили. Забрали 2 свині, ялівку та вівцю, наловили 20 курей. Взявши підводу, відвезли пограбовані речі до станції.

5) В с. Торговищах на Миляновичах червоні зрізали хреста на могилі з написами “Здобудеш Українську Державу, або згинеш в боротьбі за Неї”.

6) Червоні забрали в с. Миланевичах актив, що був за совітів. Їм говорили таке: “Нравится нам советская власть, или нет, так скажімо, кто есть у

больбовцах”. Вони відказали: “Нічого не знаємо”. “То ви все, сукіні сини, забрасуй сапоги и лажись”. Вибили, роздягли і пустили. Тепер ті люди зовсім відвернулися від совітів.

7) В с. Паридубах, під час нападу червоних на станцію, знайдено газету “За самостійну Україну” та кличі. Прочитавши, один червоний сказав: “Вот за что они борются – увідім”. Зачіпати, нікого не зачіпали.

8) 16.II. червоні в с. Торговищі ограбили все і випитували, чи хто є в УПА. Шукали за куцевим, бо дізналися його прізвище і псевдо.

9) 16.II. куцевий господарчий в Торговищах видав червоним 20 ц сухарів і 40 ц вівса. Магазин вказав червоним один сексот з с. Перенели. Куцевого червоні набили добре і пустили.

10) З 17–18.II. хтось замінував у Матієві водокачку. Німці роблять слідство.

11) Говорять люди, що німці у Матіївці позаміновували кругом себе поля біля станції. Міни зриваються собаками, зайцями, воронами.

12) Мадяри замінували на Ст[арій] Вижві залізничний міст.

13) 15–17–20.II. у с. Нова Дажва були мадяри. Грабили коні, годинники ножиці і т.д., часто стріляють без причини по людях.

14) З півдня втікають від поляків біженці.

15) В південній частині району багато людей пішли до червоних.

16) Червоні мають усі відомості про деяких людей. Але нікого не нищать, забирають лише зброю та трохи б’ють. Це діє в певній мірі пропагандивно на поганих людей, що через те не так ворожо ставляться до червоних.

17) В с. Комарневі червоний командир розстрілив одного партизана за те, що той взяв в одній хаті 4 пари білизни. Це зробило сильний вплив на населення, мовляв, червоним заборонено грабити.

18) По селах червоні пишуть свої кличі, часто соромицькі.

19) 19.II. ввечері прибули із старости с. Шайко до с. Смідинь, червоні, (около 80 чол.) і отаборились в Воронім-Кутку, де стояли три дні. Всі шляхи до села позаміновували. На одну міну, йдучи вночі, попав п’ятий командир і ще один партизан. Командира розірвало на шматки, другого тяжко поранило. На другий день вбитого ховали прилюдно на церковному цвинтарі з священником. Вартовий (поляк), що стояв коло міни, хоч і попереджував командира про небезпеку, дістав за те, що той найшов на міну, рукою в лице. Червоні подалися на с. Паридуба, де рвали сильно залізницю та до с. Годочин.

20) 21.II. вдень розвідка червоних із с. Смідин (до 20 чол.) їхала на с. Сьонаки. Тут натрапили на нашу частину, що привітала їх кулеметним вогнем. Червоні розбіглися, погубивши до 10 коней, дісталися до наших рук. Вертаючись назад, ця сама розвідка пограбувала на хуторі селянина, забираючи все, що знайшли. На родину накинулись, хотіли розстріляти: “Чом ви не сказали, що здесь бульбовци?”. Жінки ледве випросились, кажучи: “Так ж ви нас не питали, звідки ми можемо знати?”. Забрали з собою сина, якого на другий день, побивши і роздягнувши, пустили. З доказів також, що попереднього дня обідали там два повстанці.

21) В ніч на 23.II. червоні пірвали залізничне полотно на відтинку Матіїв–Кошари (120 шин).

22) 23.ІІ. розвідка червоних (30 осіб) хотіла вдергись і ограбити с. Сьомаки. Взяли пару коней і верталися назад. Наш відділ розігнав їх, здобуто фінку і кількасот муніції. Вбито одного червоного і коня. Здобуто кілька сідел. Червоні втекли в сторону Довгого Лісу.

23) 24.ІІ. польська банда (150 осіб, з чого 80 озброєних) мордувала 50 осіб українського поселення в с. Підгороддя.

24) 24.ІІ. червоні зірвали міст на відтинку Матіїв–Руда.

25) 20.ІІ. червоні ограбили с. Оворостів, потім поїхали до с. Окунин, де пограбили кілька наших людей. Решту скомунізованих не чіпали.

26) 21.ІІ. червоні зловили кушевого зв'язківця, побили його, розбили голову, вибили 2 зуби, хотіли розстріляти, але тому, що вони були п'яні, зв'язківець утік.

27) 26.ІІ. рано до с. Смідин прибула від сторони с. Шайна більшовицька банда і стаборилась в селі. В селі грабили все, на що натрапили. До сусідських сіл висилали розвідку. Так 27.ІІ. над вечір розвідка червоних (20 чол.) під'їжджала до с. Сьомаків. Тут попали на нашу заставу, що привітала її кулеметним вогнем. Вбито 2 червоних і одного ранено. Розвідка повернула назад в село. У селі вбивали свиней (навіть поросних), забрали коні, білизну, збіжжя. Один червоний (українець) так заявляв в одній хаті: “Я також українець з Житомирщини. Чув, що є десь Українська Армія. Але пішов у червоні тому, що не мав де дітисся. Німці спалили все село і вимордували мою сім'ю”. Другий казав: “Я також українець і хочу України. Але, що ж українці самі зроблять, коли їх мало і не має сили. Ми мусимо разом з російським народом”.

Червоні десь записали собі декілька наших пісень. В хаті один червоний показував їх командирові, кажучи: “Вот изучил одну и никак не магу пригадать: что в роде: “О люблю я танци”, а потом, чорт его знает, что это, кажется: “пошли у повстанци”. Вот нужно буде кого-небудь спросить”.

Хтось доказав про одну сім'ю в селі, що в неї є син у повстанцях. Червоні прийшли, але не було нікого вдома. Вони ограбили все, що знайшли. Робили ревізію. Пізніше піддобрювалися: “Нам казали, что ваш сын у бульбовцах, и мы хотели [...] самих наших хороших людей”.

З 28 на 29.ІІ. згадана банда вибралася з с. Смідина.

В ніч на 29.ІІ. червоні появилися в с. Лисвяках. Їх група з 40 людей верховинкою їздила і грабила по хуторах с. Снідина. В одній хаті застали одного друга. Побачивши скрутне положення, цей друг сховав зброю під піччю, а сам удав з себе біженця. Ідучи до сусідської хати з червоними, вирвався йому з рук і втік. Перед тим його червоні роздягли. За втікаючим стріляли. Вернувши назад до цієї самої хати, знайшли зброю, зруйнували її, повибивали вікна, ограбили, говорили, коли дозволить командир, то сплять хату.

Любомльський район

Місто Любомль

1) В м. Любомль страшенна паніка, сильна дезорганізація. Цивільна влада вся у вагонах. Кругом міста встановлена варта. Від 11. на кінці Волинської вул. 24 чол., по Островецькій вул. також варта. В місті все перейняла військова влада. Всюди перевіряють документи.

2) Відомо вже, що деякі поляки не мають охоти їхати за Буг. Настрій їх – крайнє пригнічення.

3) Німці тепер думають тільки за власну шкуру, бо бачать безвихідність свого положення. Нашим населенням не цікавляться. СД і жандармерія не реагують на втечу деяких одиниць. 9.П. мають виїжджати. З браку транспорту жандарми мають відходити пішком. 8.П. шуцполіція дістала наказ пакуватися з родинами до потягу. Місто мають зайняти штурмовий відділ, якої частина вже прибула. Решта має прибути з наближенням фронту.

4) В місті говорять, що є зайняті червоними Грубешове і Берестя, на цьому терені не буде боїв крім деяких просувань.

5) Одна особа, що повернулася з Голма, розповідала, що в Голмі і Дорогуську величезне скупчення німецьких військ. Будуються цементові бункри. Здогадуються, що на Бузі буде оборонна лінія, що німці вдарять по цій лінії і при допомозі летунства прочищуватимуть терен і ліси.

6) З польських джерел довідуємося, що ніби польські партизани чекають наближення совітів і мають до них приєднатися.

7) Поляки не хочуть виїжджати за Буг, тому що в Польщі більше небезпечно. В Польщі зараз масові саботажі і терор. Взагалі поляки дивно заховуються: вони стежать за кожним рухом населення. Слідять помітно за харчовими, яких німці, напевно, не зможуть забрати з собою, їх поведінка робить вражіння, що вони мають щось тут “встругнути”.

8) В польських населених пунктах понад Бугом (Римачі), стоять якісь військові відділи, немовби польські партизани. Можливо, що мають замір напасти на місто.

9) Один з СД висловився, що німці висадять у повітря всі магазини, всі більші будинки і взагалі весь центр, щоб також із жидівського кварталу не залишилось нічого, що могло б служити доказом проти жидівських погромів. Тут в цьому числі був би млин з запасами збіжжя та муки, а також склади централі Закупу і Збуту. Всі вхідні дороги до міста мають бути заміновані.

10) На відтинку Любомиль–Підгородно курсують поїзди.

11) З зайнятих совітами місць кружляють поголоски, що більшовики дуже жорстоко розправляються з населенням: в Рівному і Луцьку вивішали масу людей. Головний натиск середнього фронту в напрямку Львова через Броди.

12) 6 родин української інтелігенції з м. Любомля не поїхало до Німеччини, а приїхали на села і зголосилися до праці.

13) До Любомля прибувають війська, останньо прибула поважна кількість малярів.

14) Кругом міста німці будують “доти” (бункра) переважно на двох людей з кулеметом. Забирають все живе до будови укріплень в місті. “Потаємного лаяцького елементу” збільшилось.

15) На залізниці рух майже притих. Там і в місті чути часто хаотичну стрілянину.

Район

1) До с. Борка прибуває час від часу німецька розвідка по двоє людей.

2) 11.ІІ. через с. Борки проїжджало 11 підвод з німцями і шуцманами.

3) 12.ІІ. проїжджали через с. Куснищі до Шацька поверх 20 машин, що везли понтони.

Головенський район

1) В районі появилсь багато червоних. Головним чином бувають коло Годка, Кізан, Скрипиці, Бика, Мшенця, Кукурік, Яворинка, Старої Гути, Головна. В с. Куснищах була також невелика частина. (Коло 15 осіб). Червоні граблять населення дочиста. У с. Мшанці, Головній та інших насилували жінок і дівчат. В Головній був такий випадок: один червоний на дворі хотів знасилувати 14-літну дівчину. Її батько, що був схований в клуні, не витерпів вийшов і почав йому докоряти. Червоний побив його за це до півсмерти. Червоні дуже шукають за самогоном. В Головній були випадки, що п'яні червоні кричали за столом: "Смерть Гітлеру, смерть Сталіну". Говорили, що така війна може для них тривати ще 10 років. Щоб можна було їм грабити і гуляти. Понищили всі пасіки, забрали мед, а бджоли попалили соломою. По селах нищать наші кличі. У Головній на церкві кличі "Хай живе Степан Бандера!" та написали: "Хай живе Сталін!". Клича "Геть імперіалістичну війну!" не стирають. До клича "Доволі вже знущань над нами!" додали "Равно ми знущаємось над вами". Серед червоних більшість людей безідейних, що тримаються своєї банди тільки тому, що не має іншого виходу. З терену повідомляють, що червоним є наказ носити кріси цівкою вдолину. Можливо, що це відноситься тільки до розвідки.

2) Німці намагалися почати переговори з повстанцями.

3) В терен прибувають втікачі з міста та з-за Буга.

4) 17.ІІ. на хуторі с. Полапи червоними бандами вбитий ком[ісар] запілля Головенського району. Разом з ним згинув і його фірман.

5) Люди говорять, що в с. Масловець є білі і б'ються з червоними, а з повстанцями ні.

6) Розвідка червоної банди, що проходила 18.І. через Головенський район, впіймала живцем в хаті одного бойовика. Його катували добу в с. Гуменці, замордували сокирами.

7) В с. Гуменцях на могилі героїв червоні виписали: "Ех ти, полковнику Байда, ти хатіл завоювати целый свет. Но ми тебе дадім маму і пулю у сраку".

8) В с. Сальні червоні, проходячи, забрали 13 возів, 10 коней з упряжею, одного кабана (в селі всього около 80 господарств). Грабили все, навіть дитячу одєжу.

9) 24.ІІ. червона банда заняла с. Кізан. Робила розвідку до Чорноліса, Загнанку, Почапи.

10) 28.ІІ. за с. Переківку, де стояла одна чета нашого війська, напало около 200 чол. мадярів з поляками. Чета прийняла бій. У всліді бою було знищено поляками около 90 % цілого села (спалено), а серед є багато жертв. (Говорять, около 50 чол.). Бій тривав около 2 год. Після цього бандити побачили нашу підмогу, що надходила, панічно повтікали. З них було багато жертв, але трупи вспіли забрати з собою.

Шацький район

1) В Шацьку є до 150 осіб німецьких сил, з чого 16 шуцманів, українців, до 10 німців, а решта козаки. Німці роблять навколо своїх укріплень ще одну лінію дротних загород, віддалених від перших на 100 метрів.

2) 3–5.ІІ. німці будували мости на шосі Шацьк–Любомль. При цьому прострілювали місцевості поблизу. Одного моста вже розібрано “Вільним козацтвом”.

3) На Кузі біля Собубори німці спустили човен на 30 осіб, останньо рікою почали плисти колоди. Селяни з нашого боку заловлюють це дерево і забирають собі.

4) У Томашівці, за словами мешканців, поляки мають 5 крісів.

5) І.ІІ. червоні були в Бутнарі, де замордували одну особу та в с. Відалі, звідки взяли одну особу.

6) 2.ІІ. червоні були в с. Піщу, та хуторі Мельники, де забрали 2 родини (12 осіб).

7) 3.ІІ. червоні (30 осіб) були в с. Піщі, звідки взяли 3 особи, пов’язуючи їм руки.

8) 29–30.І. до Володави прибули козаки.

9) Поза Бугом люди говорять, що ніби німці пускають усіх українців робітників додому, а на їх місце набирають до Німеччини поляків. Українські робітники ніби тому, що мають якусь українську армію.

10) До села Грабоної додому прислав український робітник листа такого змісту: “До нас вже не пишіть листів, бо нашої адреси не знайдете. Я вже пройшов комісію і скоро побачимося”.

11) 9.ІІ. німці з Томашівки були в с. Пудемці, Кам’яні і Піщі. З Пулемця взяли з собою всіх мужчин від 15 до 70 років життя. Втекло мало, бо німці непомітно окружували зі всіх сторін село.

12) За Бугом німці поробили окопи і сидять там день і ніч. Вночі палять огні. До Володови наїхало з фронту около 10000 німців.

13) Є такі вістки, що за Бугом знаходяться кілька наших сотень.

Турійський район

1) 16.ІІ. німецькі літаки бомбили с. Дольськ, де є осідок червоних. Висліди невідомі.

2) 2. В с. Дольськ містяться червоні (около 460 чол.). Їздять на села і граблять. Головам громадських управ сказали: “Ви служили немцям і повстанцям, тепер мусите і нам служити”. Голови змушені робити збірки хліба і крупів.

3) Місцеві червоні втікають від відділів червоних партизан. Коли ті прибувають до села, вони виходять, коли ж відходять, то місцеві назад вертаються в село.

4) Червоні спеціально нищать інструкцію для священників, щодо української Церкви кажуть: “Що вже успіли і службу перекласти на свою мову. Ми привеземо на другий раз свої книги”.

Каменець-Коширський район

1) [Між] Со[ш]и[ч]ном і Олександрією знайдено в лісі 7 осідланих коней. Коні були прив’язані. Їх залишили дезертири з червоної партизанки. На другий день шукав цих втікачів кінний відділ червоних.

2) До одної хати в одному селі зайшов червоний-українець із ЗУЗ і сказав: “Поховати все, бо зараз прийдуть кацапи і все позабирають”.

Додаток

Матіївський район

28) Населення сильно підупало духово. Кажуть: “УПА пішла за фронт, а нас граблять червоні. Якби прибули повстанці, то людей знову пригорнули б нас”.

29) Червоні говорять людям: “У нас хорошо жить в колхозах”. Люди цього не хочуть слухати. Кажуть, що до колгоспу все одно не підемо. За такі слова більшовики б'ють людей, переважно жінок.

30) В с. Жядяновичі червоні знасилювали 3 дівчат.

31) З одного дядька здерли червоні чоботи і почали говорити йому про колгоспне життя. Дядько їх запитав: “Чому здираєте з селян чоботи? Хиба у чоботях не приймуть до колгоспу?”

Стан німців і мадяр в районі: в Матієві на станції – 150 мадяр, 8 поляків, 6 німців. Руда – 30 мадярів, Паридуби – 35 мадярів, Тупали – 29 мадярів, Кошари – 150 мадярів, Мошона – 60 мадярів, Грядки – 80 мадярів.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Копія.

№ 28

1944 р., березня 2. – Інформації про діяльність УПА, польських та радянських партизанських підрозділів на заході Волинської області

3 вісток

Вночі з 25 на 26.II.44 р. – в околиці Вічині–Березуни кружляв більшовицький літак. Недобитки більшовицьких партизан, що заховались в теренах, давали літакові огнисті сигнали, палили огні і т.п.

Увечері 27.III.44 р. переїздила через село Вільчани польська боївка в силі ок[оло] 30 людей. Везли зі собою три фіри, наладовані амуніційними ящиками. Їхали від Березолуп. Цієї ночі бачили цю саму боївку в с. Вітоніж. В селах не задержувались, їхали дуже обережно. Подались на Купичів.

Вночі з 28 на 29.II.44 р. переходили дві сотні польських партизан через села Мочулки, Лежахів. Ранком о год. 5-тій підійшли під хутір Озютичів. Там ночували наші відділи (УПА). Вив'язався бій. Під сильним огнем наших частин поляки відступили в лісі. Залишили 10 вбитих на полі бою. Деяких вбитих і ранених забрали, відступаючи, з собою. Зловлено двох поляків в полон. На допиті вони сказали, що завданням тих двох сотень було дістатися в околицю с. Затурець, там зв'язатись з розбитками польської пляцівки, в околиці Затурець на шосі Володимир–Луцьк. Їхнім завданням було на шляху разом з сов[ітськими] парт[изанами] нищити німецькі військові транспорти. Відділи УПА здержали їх похід. Полонені сказали ще, що майже щоночі переходять польські озброєні боївки на цей бік Буга. В'язуться з Біл[ином]. Поміж селами Білич–Купичів є зв'язок. На їхню думку, в Купичеві польський центр.

До Копичева часто заїжджають червоні партизани. Від червоних поляки дістали амуніцію. В терені більшовицьких партизан не багато. Около 3 сотні в

околиці Березолупи ведуть розвідку поміж Стиром і шляхом Луцьк–Володимир. Мають радіонадавачий апарат. Часто виїжджають з ним на терен в цілях розвідки. В терені розбиваються на малі групи. З-за Буга одержують відомости через Білин–Купичів.

Є це недобитки більш[овицької] парт[изанки] в околиці с. Угринів, Волочівські Ниви. Відділи невеликі. Ведуть розвідку в околиці Луцьк–Санкевичівка, Торчин–Горохів. Час до часу появляється в селі групка 7-12 людей більшовицьких партизан. Це розбитки, що ішли в Галичину. Населення їх не приймає – боїться їх. Большевики лякають Червоною армією, ведуть прапаганду.

Останньо польська партизанка концентрує свої сили в лісах Вербського і Устилузького р-ну. Поляки часто говорять про Володимир.

ДАСБ України. Ф. 13. Спр. 376. Т. 75. Арк. 44.

№ 29

1944 р., кінець 6 березня. – Інформації про військово-політичні події

Вістки з Луччини

Поляки

Загальне число поляків в районі доходить до 5 600 осіб, розмічених по своїх “пляцівках”. Узброєних до 350 чоловік. Звичайно, дані неточні, бо багато поляків виїхало за Стир до більшовиків. Інші прибувають. Зброю поляки поукривали. В Корпачівці німці роззброїли насильно поляків, збираючи до 15 крісів. Тих, що мали зброю, розстріляли. Від німців прийшов наказ, щоб поляки здали всю зброю, але вони поставились до цього байдуже. Більшовики рівнож роззброювали поляків. Дали наказ, і місцями поляки зброю поздавали. Наприклад, у Ужові 20 крісів і теж в інших колоніях.

Морально стоять слабо, нарікають на німців, на більшовиків (не всі), на свою поліцію, мовляв, попалили села, а тепер нема де нам подітись. Матеріально забезпечені слабо. Зокрема тепер. Перед українцями нарікають на німців за те, що німці є ініціаторами польсько-українського роздору. Більшовиків бояться, бо ті забирають зброю. Однак багато є і таких, що ждуть червоних. До українського населення наставлені скрайно вороже. Хиба що знайдеться в такому положенні, що не має де дітись і тоді намагаються оправдуватися. Німцям вислугувуються даліше. 15.ІІІ. приїжджали з німцями в с. Рудка і шукали наших друзів, переконуючи німців, що це бандити. УПА невимовно бояться. Слова “УПА” не вживають, хиба “бандьожи”.

Час до часу роблять грабункові акції на українські села, зокрема на ті, з яких населення повтікало перед фронтovими діями (над Стоходом). Коли німці вперше опускали Рожище, то поляки помагали вже тоді більшовикам. 23.ІІІ. помагали більшовикам переправитись за Стир в час наступу німців на Рожище. Тоді з більшовиками за Стир пішло понад 600 поляків.

Друга частина поляків воює по стороні німців і брала участь у всіх протибільшовицьких боях. Сьогодні рівнож існують при нім[ецькій] армії

поляки. Ляхи знаходяться рівнож по українських мешканнях, в яких приміщуються силою. 15.III. один поляк говорив, що їм треба коней і упряжі, (бо будуть виїжджати за Буг). 16.III. люди бачили валку поляків (12 фір), що їхали з Башови до Уляники.

Німці

Розміщення німців приблизно таке: Башова – 30, Копачівка – 60, в Крем'янці – 50 і такі ж приблизно числа перебувають в Сокулі, Духчі і Нав[о]з[і] Сам фронт іде по Стиру. Від 14.III. стрілянина майже не вгавала. Рівнож було чутно гарматну стрілянину в напрямі Ковля.

Морально німці не чуються надто сильно. Воювати не хочуть. Говорять, що дійдуть тільки до Буга, а там “нах Фатерлянд”. Фізично ослаблені, видно занедбання, бруд, воші. Національний склад різний.

До населення відносяться можливо. Прохожих легітимують. Граблять сильно худобу. Відношення до поляків різне. В Копачівці розстріляли кілька-надцять поляків за зброю. Дезерція в армії збільшується. До 16.III. на цьому відтинку дезертирувало 14 солдатів. Вони переховуються поміж оселями.

Червоні

Воювати не хочуть, бажають скорого покінчення війни. Проте їхнім бажанням є очистити терен по Буг, а дальше, кажуть, що не підуть. До населення відношення погане. Був випадок, що боєць застрілив господаря за те, що сказав до них “обідранці”. Побиття селян бувають часто. В Рудці був такий випадок. В село заїхало двох бійців. Спитали, чи немає німців і чи є самогонка. Коли господар відповів, що тут є ранений боєць, ці відповіли: “По чорта нам ранений, самогонка є?”

Червоні найбільше питають за бандерівцями, а за УПА не згадують, хоч і знають.

ДА СБ України. Ф. 13. Спр. 376. Т. 75. Арк. 61.

№ 30

1944 р., березня 7. – Інформації про події у Кобринському районі і у Західній Волині

Вістки з Кобринського району

Дня [5].III.1944. поляки, що були в Купичеві, вийшли і заняли села Осекрів, частину Мочулок [хати під лісом], Муковичі, Осмиговичі. Друга частина відійшла в напрямі ліса і заняла села Ревушки, Вовчак і Доміноп[оль]. Рух поляків у напрямі Домінополя і на краю ліса є помітний від сторони с. Свічев голим оком.

6-7.III. польська кінна розвідка силою 3-5 вершників контролювала терен на віддалі 2-3 км від с. Мочулок.

В ніч на 7.III. між годиною 10-11 в околиці Свинарина і ліса кружляв літак. На краю ліса від сторони Домінополя видно було вогнища й чутно було три постріли з світляних червоних куль [можливо ракетні стріли].

Останніми днями помітно посилюється рух від сторони залізниці Володимир–Ковель в напрямі Осівських Будок. Рух відбувається виключно ніччю. 5.III. коло 11 год. ніччю через переїзд в с. Туропін переїздило в напрямі с. Оси два транспорти – перший 23 фірманки їхав коло год. 11, другий – 9 фірманок, їхав коло 5 год. Всі були озброєні.

7.III. в тому напрямі їхало 10 фірманок. Курили, говорили по-польськи. Перед переїздом затримувались і вели розвідку. 5.III. в розвідці, що попереджувала перший транспорт, було около 12 чоловік.

У Вербському районі збільшилось число червоних партизан. Люди кажуть, що з-за Буга [більша імовірність, що з Люблинського р-ну]. Як подає населення, їх є майже 500 чоловік. Роз'їжджають групами по селах, граблять населення, шукають самогону. Говорять до селян, що вже скоро прийде Червона армія, а тоді “підемо за Буг”. (с. Мокрець, с. Кустичі). Узброєні непогано, мають багато фінок. Населення, що є поблизу залізниці, втікає за залізницю Ковель – Любомль.

ДА СБ України. Ф. 13. Спр. 376. Т. 75. Арк.45.

№ 31

1944 р., березня 20. – Інформації про військово-політичні події на Волині

Вістки з Волині

З 16-17 березня 1944 р. відбувся наступ більшовиків на село Баківці і Озерани Чеські Луцького району. Бій тривав цілу ніч. Били з гармат, кулеметів і мінометів. Між більшовиками впало 14 чоловік і 7 ранених. Німці понесли втрати 15 вбитими і 9 французів потрапили в полон. Німці не відступили, а стоять даліше на місці.

В с. Коршеві, району Сенкевичівка, в ту ж ніч більшовики зловили 85 німців, що були на заставі біля моста. Всіх відставили до с. Пілганова, Луцького р-ну. Слідуючого дня німці ті хати спалили, в яких квартирували зловлені німці, а людей стріляли.

Німці довідались, що більшовики проводять мобілізацію населення, тож і собі почали те робити, хоч в дещо інший спосіб. В днях від 14.III. дотепер в с. Радомишлі, Луцького району і Золочівці, району Демидівка, німці зганяють людей, яких половлять і саджають їх у церкву в с. Золочівка, а з церкви опісля десь вивозять. Все населення дуже стривожене і втікає на територію, заняту більшовиками. Втікачів з-за фронту більшовики приймають, інформуючи, щоб ті ішли в тил фронту.

Німці, що стоять на фронтовій лінії, замість ракет, підпалюють житлові будинки, тим самим освічуючи собі передполе.

Як поводяться та що говорять більшовики?

В селі Лаврові знаходиться передова лінія, що складається здебільшого з українців Житомирщини та Київщини. Можна тут зустріти людей різного віку, від 17 до 35 років. Поміж ними є добрі, але є й погані. Є теж комсомольці і кацапи (найгірший елемент – скрізь має право). З цими українцями можна

говорити і поведінка їхня далеко інша, як в кацапів. Коли такий українець зайде в хату, так зараз починає говорити з сім'єю на різні теми. Між іншим, вони говорять, що колгоспів уже не буде, бо якісь то люди вже їх допалюють.

Один лейтенант-українець говорив, що в Рівному вирізали военкомат. Коли ж хто з бійців почне таку балачку, то господарі дуже вдоволені і зараз просять таку людину до їди. Всі українці-бійці люблять жартувати. “Що ви думаєте, – каже, – що ми з голодного краю, чи бідної армії?” – і кліпне очима та засміється. Дуже не люблять кацапів та узбеків. Коли виникне якась крадіж, то кажуть, що це зробили кацапи.

Одного разу приходять сержант-українець і також починає говорити про колгосп і оповідає, як то людей вивозили на Сибір, як писали його сусіди звідти, що їм добре жилося, та все приказує: “Я не брешу, та не критикую, це дійсна правда”. Вся родина сміється, а він даліше говорить. Аж глип – 7 бійців шукають щось у сусіда, заглядають по хлівах та соломі. Прийшла черга і на нашого господаря. Заходять всі в хату і якийсь 17-літній комсомолец до того сержанта, що сидів в хаті: “Ти что за адин?” Сержант відповів “салдат”. – А з какой часті? – Сержант: “А тебя что?” Комсомолец: “Я тебя спрашую, так гаварі!” Коли вони вийшли надвір, тітка питає сержанта, що вони хочуть, навіщо роблять трус. Сержант каже, що вони глядять, де тітчині кури сидять. Ранком тітка встала, пішла в льох, аж тут вже ні хліба не стало, ні сухарів, ні бочки з капустою. Все забрали ті ж большевики, що робили тоді трус. В той день знову заходить там сержант, а тітка почала йому розказувати. А він їй: “Ей, тьотю, ще вам тільки не забрали. Хай прийде тільки друга лінія – обоз! Ви маєте ще солому? І соломинки не побачите! Не то що харчів. Все голота з'їсть!” Таких випадків крадіжки можна зустріти частенько.

Постачання в червоних немає, кухонь також. Перша лінія харчується в дядьків. Коли ж сама кухня щось зварить, то хиба лише з краденого, але говорять, що це їм доставляють.

Одного разу Федось зайшов до землянки, в якій був телефонний апарат і двох телефоністів – лейтенант і старший лейтенант. Вибрехався цей перед ними і був свідком розмови на тему, чому в 1941 р. німці так скоро пішли вперед. Лейтенант-українець каже: “Тому, що Бандера створив легіон, створив розвідку, все населення німцям допомагало і тому вони йшли вперед. А тепер, бачите інакше. Коли зірвали з Бандерою договір і посадили в в'язницю, так вперед стали йти ми”. Даліше мову перервано і заговорено на іншу тему.

Кацапи по селах насилують жінок. В с. Радомишлі Луцького р-ну узбек застрілив 14-літню дівчину за те, що вона йому не піддалася. Такі випадки бувають. Пиячать усі бійці, і коли якийсь дядько дасть пляшку горілки, то вже не відженеться, бо йдуть до нього десятками. Коли ж дядя каже, що вже немає, тоді починають його бити, говорячи: “Ти другим давал, а нам не хотиш?”

Деякі говорять, що їм прийдеться ще воювати з Англією і Америкою. Один боєць – літ 55 – зайшов до одної хати і там плакав. Господарі питають, чого він плаче, він же військова людина. А він каже: “Плакав би й ти, коли б пішов з двома синами на фронт і вістки про них не мав, так коли приходилось би тобі переживати таке, як мені”. Кажуть йому, чому не втікає, а він: “Та й куди ж

втечеш? Ззаду військо та НКВД і особий отдел, спереду німці, а посередині ви самі, що не маєте де дітись та мусите робити те, що кажуть”. З розмов червоноармійців можна вичути, що з весною, коли все зазеленіє, дезертирство стане масовим. Коли спитати, чи багато в армії українців, відповідають: “Немає вже тих кацапів, що йшли від Москви. Давно погинули. Зараз набирають та поповнюють вже свіжими людьми. Дійде до Буга, то може будуть в армії самі українці ...” Часто трапляється, що за кару висилають бійців та одного комсомольця, щоб зловили живого німця. В с. Коршеві району Сенкевичівка більшовики вислали були трьох бійців за кару, які мали зловити німака. Знаючи, що не зловлять, бійці пішли до дядьків та почали переховуватись. Німці наскочили, двох вбили, а один назад повернувся до червоних.

Про бандерівців питають все менше. НКВД в околицях сіл Лучиць, Мотищина Луцького району почали інтенсивно переслідувати наших людей. Свої успіхи опирають на шантажуванні поодиноких осіб. В с. Лучицях Луцького р-ну, дня 14.III. два французи з німецької армії (що стояли в Озерянах Чеських) прийшли до дядьків, щоб ті запровадили їх до червоних. Дядько це зробив.

Як німці, так і більшовики, воювати не хочуть. Більшовики говорять, що мають дійти лиш до Буга, а далі воювати не будуть.

Дня 9.III. через Торчин німці гнали багато цивільних людей. Люди ці походять з Забороля Луцького району. Їх гнали в сторону Володимира.

10.III. до с. Хорохорина Торчинського р-ну прийшло багато біженців з Забороля. По своїх домах вони не могли вже сидіти, бо не було що їсти.

Німці приїжджають до Торчина за харчами, бо на фронті не варять їсти. Один німець з тих, що приїздили, говорив таке: “Ми Луцька тому так довго не могли і не можемо взяти, бо командир того відтинку фронту був зрадником. Зараз його вже застрілили. Тепер іде велика підготовка до остаточного бою. Або підемо вперед, або відступимо”.

Німці, що стоять в Білостоці, Торчинського р-ну не хочуть іти воювати. Говорять: “Нам вже все одно – чи підеш на фронт – капут, чи не підеш – то від своїх капут”.

Коли приходить німецький обоз і німцям хлянуть коні, то вони їх стріляють, щоб не дати дядькам.

Один ранений совіт оповідав в Торчині, що в Луцьку вже є НКВД і разом з місцевими жидами проводить арешти.

В с. Шеплі Торчинського р-ну німці, що там стояли, ходили по хатах і робили труси. Відкопували заховане збіжжя й забирали.

Німці дали наказ, щоб люди опустили такі села, як Боголюби та Милуни району Луцьк.

Дня 15.III. до Торчина приїхало з фронту двох німецьких лікарів. Вони оповідали, що з їхньої частини, яка налічувала більше 1000 чоловік, залишилось лише 15. При тому говорили, що німці на Україні не будуть довше, як місяць.

В Торчині німці говорили: “Нам надокучила вже війна, але ж додому не можемо йти. Мусимо перше повісити Гітлера, а тоді повернутись до своїх.”

В Антонівці німці забрали 150 молодих ляхків та вивезли в Німеччину. Старих пускали додому, забираючи від них коні та вози.

№ 32

1944 р., березень 20. – Інформація про військово-політичні події у 7 південних районах Волинської області

Вістки з Волині

Район Горохів

До Горохова вертаються поляки, які втекли разом з німцями під час приходу червоної партизанки. Німці, які стоять по селах району, всіма способами намагаються продовжити свій побут в тій околиці. Так наприклад, в с. Скобелка вояки попсували авта, щоб не їхати на фронт.

Поміж німецькою військовою та цивільною владою панує велике тертя. Військо є дуже обурене, що цивільні німці покинули свої уряди та повтікали.

Французи, що вертаються з фронту, наставлені до німців дуже вороже. Говорять, що німці на фронті відчують брак амуніції.

Останньо в Горохові показалось багато незнайомих східняків, яких ніхто раніше не бачив. Німці зовсім їх не чіпають і вони свобідно ходять по місті.

Дня 17.III. німці роззброїли в Горохові українську поліцію, залишаючи при зброї тільки 6 поліцистів.

Район Берестечко

Дня 7.III. в с. Новосілки зайшли червоні, силою 50 чоловік, що приїхали в розвідку. Розказували населенню, що їх одна рота перейшла до “зелених” і за це розстріляно командира одної роти.

[...]. III. Дивізія СС “Галичина” зайняла окопи над границею. Лінія окопів тягнеться через Завидне, Блндесівку, Куликів, Ператин в напрямі Радехова.

Дня 8.III. через села Колмачівку і Смоляру переїжджало понад 100 фір німецького обозу, який поїхав в напрямі Бродів.

Німці копають за Стиром окопи в великому поспіху. Зокрема в околиці сіл Вербень, Пляшова і Острів.

До Берестечка має приїхати німецький штаб. У зв’язку з тим на передмісті Піски німці наказали білити хати і робити хідники.

На Дубенщині, в с. Букийма, невідомі осібники перерізали німецький військовий кабель, за що німці розстріляли багато цивільного населення.

Район Оздеютичі

Дня 4.III. совітські літаки налетіли на транспорт нім[ецьких] авт, що переїжджали через села Смолигів і Скорськ, а опісля скинули бомби на Торчин. Про вислід нальотів нема відомостей.

Район Вербя

Дня 13.III. поляки напали на с. Отлочин, де замордували 5 осіб і знищили церкву. В церкві зірвали підлогу і забрали святощі. Населення в паніці повтікало в ліс. Дня 13.III. у висліді малярсько-польських переговорів, до поляків перейшло 40 малярів з Овадна, забравши зі собою 1 важкий кулемет, 3 легкі і 32 кріси. Поляки примістили малярів на Вовчаку. Чотирьох українців із Закарпаття, що були разом з мадярами, не хотіли йти до поляків, які силою намагають їх задержати. Тоді ті друзі закидали поляків гранатами і втекли.

Фірманів, які привезли мадярів, ляхи пов'язали колючим дротом і кинули в лях. Двох з них втекло, а чотирьох залишилось. Що з ними сталось, досі вістки немає.

Дня 14.III. 10 мадярів з Овадна перейшло до ляхів в Біліні. Після акції мадярів на червоних, останні відійшли в район Маціїв і там діють малими групами. Місцевих комунарів з району Верба, які пішли до червоної партизанки, більшовики розстріляли і їхні трупи знайдено в одному лісі Маціївського району. З цього видно, що червоні не довіряють людям з Західної України.

Дня 9.III. мадяри спалили с. Туричани, залишаючи тільки 4 господарства. Зробили вони це ніби на наказ німців, мовляв, там містився штаб червоної партизанки.

Дня 12.III. до с. Овадна приїхало з Володимира 40 козаків на чолі з якимсь полковником. Полковник цей оголосив населенню, щоб записувалось до "Вільного козацтва" (УНАКОР) і виступало проти ляхів. Про УПА виражався прихильно. Населення, яке щодня зазнає удару від ляхів, з задоволенням приняло цей заклик. Протягом дня до "вільного козацтва" вписалось понад 100 осіб цього села.

До дня 15.III. з рук ляхів впало в районі Верба понад 600 осіб. Населення знаходиться в справді критичному положенні. Все майно, яке було, забрали ляхи, а люди тиняються по лісах обдерті і голодні. Такий стан триває вже около 2 місяців.

Дня 16.III. в с. Овлочим задержалась червона група, в кількості 300 чоловік, яка на слідуючий день перейшла до ляхів на Вовчак. Червоні мали з собою 5 гармат, фінки й кулемети.

16.III. ляхи напали на с. Туропин, де спалили 3 господарства і вимордували до 30 осіб цивільного населення.

Район Устилуг

Дня 8.III. на с. Микитичі напали ляхи з Біліна. Місцева самооборона відігнала ляхів, забираючи від них один легкий кулемет, 7 крісів і 1 фіру, на якій було 3 стрічки набоїв до максима. На полі бою поляки залишили 14 вбитих. По нашій стороні впало 6 осіб цивільного населення.

Дня 10.III. до села Коритниця приїхала польська розвідка в числі 30 чоловік. Боївка СБ після короткого бою вигнала ляхів зі села.

Дня 12.III. в 4-тій год. ранку на с. Коритниця напали ляхи в числі 200 чоловік і спалили більшу кількість будинків та вимордували 50 осіб населення.

ДА СБ України. Ф. 13. Спр. 376. Т. 75. Арк. 57-58.

№ 33

1944 р., березня 28. – Інформація про військово-політичні події в західній Волині та Холмщині

Інформації (Володимирщина–Горохівщина)

Володимирський район

17.III.44 р. від'їхала з Микулич частина німаків на фронт, решта, спакувуючись, пильнувала за молоддю, щоб не відходила з дому. Говорили, що як відійдуть цілком, то за три дні прийде нова влада.

13.III. вибралась німаки з Якович на фронт.

16.III. втекло з Микулич три козаки, один німак подівся.

14.III. приїхали табором із фронту до Березович до 300 осіб німаків. Окруживши село, забрали до 50 штук корів.

15.III. приїхавши до Бобич, німаки вимагали 40 корів і 100 ц збіжжя. Отримавши від голови літру самогонки, пристали на 4 корови і збіжжя.

В околичних селах Микулич німаки нишпорять за “бандитськими” сухарями. Де знайдуть – забирають.

16.III. німаки кинули на с. Млиниська 3 міни, пояснюючи: “Там самі бандити. Туди втікають від нас СС-и”

Ці ж пограничники говорять, що поляки просять у німаків дозволу перейти за Буг на свої операції, але ці не погоджуються.

17.III. приїхав німак-залізничник з Ковля (машиніст) і говорив, що 16.III. опущено ними цілковито місто Ковель, яке перед тим переходило кілька раз з рук до рук.

Фірман ляддвірта з Устилуга підслухав розмову свого “пана” з іншим, як говорили, що в останніх днях заберуть із усіх околичних сіл усю худобу.

На Вигаданці німаками виданий був наказ зняти й позатирати кличі, при чому сильно побили голову сільської управи. Їхнього зарядження не виконано.

Це саме повторилось підчас грабунку в Лобачині: водили за чуприну кругом даної хати господаря, говорячи: “Шрайбен бандіт”.

15.III. пограбили в П’ятиднях до 28 штук рогатої худоби. Наступного дня перевели у цьому ж селі мобілізацію коней та возів, забравши при цьому до 34 штук свиней.

14.III. випущено з Володимира польських політв’язнів.

19.III. совітські літаки скинули на залізничну станцію у Володимирі три бомби. Пошкоджено сходи станції.

У Володимирі знаходиться до 4 000 німаків. Є гебітскомісар, але адміністрації не організує.

На кожному кроці у відношенню німаків до українського населення проявляється насильство, грабунок. Шукають тільки зачепки, щоб мститись.

Мадяри

Основна робота їх – пильнувати залізничні шляхи та мости. Мають свої стації в Черчичах і Фалимичах. (На Вигаданці біля залізничного моста, але за Бугом). Починають разом із німаками біля міста обдирати населення. 17.III. обставивши Лобачин скорострілами, нагнали 9 фір сіна. Також вистрілюють дріб.

Ці, що стоять по селах не граблять насильно, тільки драйкають.

Все питають за сіном, салом, курми, яйцями, самогоном. 1 л самогону – 2 гранати. Хотіли домовитись з організацією про купівлю сіна. Коли зажадалось від них за це зброї й амуніції, замовкли.

Переходячих зі зброєю наших людей не зачіпають. Все одно повторюють: “Нас нічого не обходить”. Не дають віри тому, що деякі з них переходять до поляків. В приближних селах грасує мельниківська банда. Роблять засідки на наших людей.

Вісті з-за Буга (Грубешівщина)

В околицях Красноброду відділ СС Галичина розбив більший відділ польської банди (до 3000). Решту розбитків в силі до 600-800 осіб, добре озброєних у машинову зброю, фінки, емпі, пробились в сторону Грубешова. Дня 11.ІІІ. о год. 5-тій рано згаданий відділ, злучившись з недобитками банд в Грубешівщині, почали акцію проти українських сіл. Поляки одночасно вдарили на три пункти. Кожна група мала до 300-400 людей. Перша група напала на село Сиховичі, волость Крилів, а після на село Ласків. Друга група, найсильніша, напала на села Сагринь, М'яжке, Андріївка і Турковичі. Третя група, найменша, до 200 осіб напали на колонію Березина, Терebinь, Стрижевець, Матче і Кошарів. Звичайно роблять в цей спосіб. Окружають село зі всіх сторін, обстрілюють кулеметами і боевим порядком здобувають село. Все населення вибивають в пень, не щадять ні старців, ні немовлят. Звичайно, більша частина населення гине. Лишилися ті, яких не найшли в схоронах. Велика маса людей втікає за Буг, на Волинь.

Устилузький район

Майже цілий район евакуйований. В терені грасують поляки. Якщо є ще якісь люди, то ховаються по корчах.

Дня 8.ІІІ. польська банда напала на село Микитичі, де ще трохи було людей. Вбили до 30 осіб цив[ільного] населення. Відділ самооборони звів бій з поляками. У висліді вбито 11 поляків, здобуто токаря, один віз і пару коней. Поляки відступили. Негайно прийшла підмога полякам, і боївка відступила. Один наш сильно ранений. Один дідусь бачив, як поляки везли 5 фір поляків ранених на Білин.

Дня 10.ІІІ. польська банда з Раківця під'їхала на Ішів під Коритницею (20 осіб). На той час було там наших 9 стрільців і самооборона без зброї. Поляків відігнали.

Дня 12.ІІІ. польська банда в силі до 150 осіб підійшла під Коритницю, зробила кладку через річку. Населення відріклося всього і втікло. Поляки спалили більшу кількість будинків і замордували 50 осіб населення.

Дня 14.ІІІ. поляки пересунулися на Чернявку, де наші люди їхали до Устилуга. Дехто втік, замордовано 10 осіб. Цього дня маляри переходили через Залужа, Стенжаричі, Микитичі, Коритницю. Люди їхали з ними по річі. Потім повернулися назад до Устилуга. Зісталися ще в Коритниці 10 родин і в Микитичах до 15 родин. Мосур сидить цілий в корчах. Населення вибралось на південь по той бік шоси.

Мадяри полякам дають амуніцію і зброю. До поляків пішло 30 малярів, а властиво т.зв. малярських поляків.

Вербський район

До 14.ІІІ. в таких селах як: Ставки, Владинополь, Ставочок, Олеск, Вижгів, Заглинки, Крать, Лиски, Руда, Писарева Воля, Верба, Охнівка, Блаженик населення майже не мешкає, тому що загрожені від поляків. З тих сіл спалені: Руда, Писарева Воля, Вижгів, Блаженик, Охнівка. Більшовицька партизанка до 5.ІІІ. находилась в таких селах: Туричани, Овлочим, Охитники.

5.III. мадяри зробили наступ на Туричани. Успіху не мали жодного. Після того червона партизанка відступила.

9.III. мадяри зробили другий наступ на село Туричани. Наступали зі всіх сторін. Червоних в той час в Туричанах не було. Мадяри обстріляли село з артилерії, а пізніше вступили зі всіх сторін в село. Туричани цілковито спалили, а також частинно Дуліби. Населення, що не повтікало, забрали з собою враз з добром. Забрали всю худобу (корови, вівці, свині), людей повідпускали, але майно їх сконфіскували. По відході мадярів червоні знов прибули в терен. Стояли останньо в селах Осереби, Охитники, Овлочим і Дуліби, а також в сусідніх селах Ковельщини. В селах Ягодно, Мокрець бувають щодня. Поводяться так, як їх попередники.

13.III. рай[онової] юнак, наткнувшись на одного червоного, що стояв на варті, двома стрілами з дев'ятки убив його. Одна куля попала в око, а друга – в орден Леніна.

15.III. поляки почали будувати міст на р. Турії біля села Замости.

16.III. поляки докінчили будову моста і вступили в село Замости.

Боївка і місцева самооборона вигнали їх з села. Відбили три кабани, що вже поляки постріляли і багато худоби. Поляки окопалися по обох боках моста. Цього ж самого дня 10 фір поляків з Білина через Замости, Блаженик, Туропів переїхали в сторону Купичева.

Німці і мадяри під'їжджають до Верби і забирають все збіжжя в снопах.

19.III. Багато поляків (самі родини) переїжджали до Білина від сторони Оси та Свиначинщини.

В терені червоні не тільки по селах, але і в лісі шукають за нашими людьми.

13.III. поляки напали на село Овлочим, де замордували 5 осіб і знищили церкву. В церкві зірвали підлогу і забрали святощі.

13.III. внаслідок переговорів поляків з мадярами, перейшло до поляків з Овадна, забрали з собою 1 тяжкий скоростріл, 3 легкі і 32 кріси. Поляки примістили мадярів на Вовчаку. Чотирьох українців з Закарпаття, які були разом з мадярами, не хотіли йти до поляків, які силою старались їх задержати. Тоді ті друзі закидали ляхів гранатами і втікли. Фірманів, які привезли мадярів, ляхи пов'язали колючим дротом і вкинули в льох. Двох з них втікло, а чотирьох лишилось. Що з ними сталося, досі не було чутки.

14.III. 10 мадярів з Овадна перейшло до ляхів в Біліні.

Після акції мадярів на червоних, останні підійшли в район Маціїв і там діють малими групами. Місцевих комунарів з району Верба, які пішли до червоної партизанки більшовики розстріляли, і трупи їх найдено в одному лісі в Маціївському районі. З цього видно, що червоні не довіряють людям з Західної України.

12.III. до с. Овадна приїхало з Володимира 40 козаків на чолі з полковником. Полковник цей оголосив населенню, щоб записувалося до "Вільного козацтва" (УНАКОР) і виступало проти ляхів. Про УПА виражався прихильно. Населення, яке щодня зазнає удару від ляхів, з задоволенням прийняло цей заклик. На протязі дня до "Вільного козацтва" вписалося понад 100 осіб з цього села.

18.III. в с. Овлочим задержалася червона група в числі 300 осіб, яка на другий день перейшла до ляхів на Вовчак. Червоні мали зі собою з тяжкої зброї 5 гармат, решта фінки і скоростріли.

16.III. ляхи напали на с. Туропін, де спалили три господарки і замордували до 30 осіб цивільного населення.

Оздзютицький район

1.III. до Оздзютич прийшло 150 німців та приїхало 2 машини з амуніцією. Питали за повстанцями. Хотіли йти разом на поляків. При відході взяли одного кабана.

5.III. мобілізовано при шосейних селах (Затурці) населення, навіть 12-ти літніх дітей до окопів і чищення доріг. Мобілізовані були українці і поляки.

Від 3.III. ходять щодня з Затурець по 2-3 машини на Горохів.

До Затурець прибули німецькі танки з Володимира з гарматами, привезли також дві зенітки.

В Смолигові, Затурцях німці окопуються.

Німці стоять ще в Холопечах, Війниці і Павловичах.

6.III. далекий німецький обоз їхав з Садова на Торчин.

7.III. совіти на відтинку Рожищ перейшли Стир, зайняли Рожище. Червоні 10 км на захід від Рожищ в с. Висока Гребля.

6.III. німці скликали голів сільських управ до Війниці на сесію. Говорено, щоб кожне село давало назначену кількість худоби, молока і т.п. Ті села, які під час німецького відступу забрали на Війниці 4000 ц збіжжя мають негайно це збіжжя повернути назад. Щодо поляків німці казали, що хотіли з ними покінчити, але наразі ще пождуть.

В с. Холопечах від 23.III. стоїть німецький технічний відділ, де є багато східняків – спеціалістів, а в селі Павловичах в школі знаходиться санітарний пункт. Приймають на перев'язки цивільне населення.

6.III. на Війниці німці продають селянам сіль за 1,5 кг курятини, або за 24 яєць дають 1 кг солі.

Під час постою німці забрали в Холопечах 12 кабанів, 4 ялівки. В с. Журавці 3 кабани, в Молчанові – 2 кабани, в Олександрівці – кабани та 9 менших свиней забрали мадьяри.

В Затурцях німці забрали від поляків 1 міномет, 2 кулемети і 73 кріси.

2.III. приїхали червоні в с. Немир Рожищанського району. Один дядько дав червоним самогонки, добре підхмелений командир почав бесіду про українських повстанців.

Командир: “У вас много есть повтанцев?”

Дядько: “Мало, та вони проти вас нічого не зроблять”.

Командир: “Их немного, но могут сделать много. У них программа хорошая, я сам читал”.

4.III. совітські літаки налетіли на транспорт нім[ецьких] авт, які переїжджали через с. Сморгів і Окорськ, а після скинули бомби на Торчин. Про вислід налетів немає даних.

Рух на шосі Луцьк–Володимир від дня 1.III. значно збільшився в зв'язку з доставою воєнних матеріалів на фронт. Від дня 4.III. по 9.III. включно в

напрямку Луцька перейшло 729 грузових машин, 381 панцерних авт і танків і 147 гармат середнього і важкого калібру. Назад повертали машини з порожніми баньками і бочками на бензину.

З причини великого скупчення людей в селах Ворончин, Береськ, Студині панує тиф плямистий і поворотний.

В Затурцях від дня 17.III. мобілізували поляки своїх людей від 16-40 років. Зі зброєю вирушили в сторону Мачулок, лишилися старі поляки.

Дня 19.III. зайняли поляки села: Мачулки, Лежахів, Оздзютичі, Твердині, доїжджають до Кісилина. Від 17-18.III. почали німці бомбити Купичів.

19.III. був бій в Свиначині, з Вовчака було чути стрілянину. Поляки почали евакуюватись на південь (Оздзютичі). З поляками є рівнож червона партизанка.

Локацький район

7.III. повернули три господарі з села Пустомить, які їздили з німцями під фронт. Всі три вони ранені в ноги. Рани одержали під час бою дня 27-25.II. в Гірці Полонці.

9 березня через села Свинюхи, Войнин, Шельвів перейшло біля 60 підвід обозу. В Свинюхах німці замовили 17 підвід (обоз цей перейшов з Шельвова на Марковичі), тут ночував, а звідси наступного дня від'їхали через Крухиничі на Війницю. Національний склад – німці і козаки. Підводи не від'їхали на місце призначення, бо за ними не прибули німці, які мали прибути. В Крухиничах козаки з німцями були присутні на посвяченні символа могили. Під час промови священика на могилі один козак плакав. Серед козаків настрої релігійний. До населення відносяться добре. За харчами просили.

10 березня шляхом Свинюхи–Затурці йшов німецький обоз. Зі Свинюх забрали під обоз 5 підвід. До Блудова з Горохова приїхало 15 автомашин – 12 від'їхало, далі 3 попсувалися і залишилися.

11 березня з Бобич до Вуйкович приїхало 4 підводи німців, спекулювали в людей сірники на сало та кури. В цих, якого зустріли на дорозі перевіряли паспорти. В цьому селі застали людей біля писання кличів, люди втікли. Німці фарбу розляли.

Шляхом Свинюхи–Затурці йшов обоз нім[ців] (приблизно 70 підвід).

12 березня – чутка про фронт Сінковичі–Несвічи, кол[онія] Антонівка. 10.III. було чути сильні бої на фронті. Говорять, що більшовики виступили 12 км взад.

14.III. до Свинюх прибуло з Затурець на Горохів 10 підвід німців та козаків.

16.III. з Горохова приїхало до Свинюх 63 підводи німецького транспорту, переночували в с. Свинюхах і 17 березня ц.р. від'їхали через Войнин на Затурці. 16 березня з Крухинич до м.Локач приїхало 20 німців з козаками, оглянули місто і повернули нараз.

17.III. через шлях Свинюхи–Затурці переїхало 71 підвід німецького обозу.

18.III., як говорять люди, німці дали наказ селянам села Воютина вибратися з села далі на захід. До Локач з Війниці приїхало біля 20 німців, покрутились по місті і від'їхали назад.

Берестецький район

Дня 1.III. в с. Новосілки прибули червоні в кількості 50 осіб, які приїхали в розвідку. Розказували населенню, що їх одна рота перейшла до “зелених” і за це розстріляно командира цієї роти. Переночувавши в селі, від’їхали червоні в напрямку Колодеж.

Дня 6.III. з-за Стиру прибула сов[ітська] розвідка в числі 10 осіб, яка переїжджала через села Липу, Новостав, Голятин Дольний. Питалися людей, хто писав кличі і де стоять німці.

Дня 7.III. через с. Новий Зборишів переходили німці в числі 200 осіб, які питали дороги до Млинова (Дубенщина). Мали з собою кріси і легкі кулемети.

Дня 8.III. дивізія СС “Галичина” зайняла окопи над границею. Лінія окопів тягнеться через Завидне, Бліндесівку, Куликів, Ператин в напрямку Радехова.

Дня 8.III. через с. Молчанівку і Смоляву переїжджали понад 100 фір німецького обозу, які поїхав в напрямку Бродів.

Дня 9.III. німці почали окопувати в селі Перемилі артилерію, яка має бити за Стир.

Дня 5.III. в с. Мерві були німці і узбеки, які забрали зі села 65 осіб до будови окопів в Галичині, причому дуже погано відносилися до населення.

Німці копають за Стиром окопи в прискішеному темпі в околиці сіл Вербень, Пляшова і Острів.

До Берестечка має приїхати німецький штаб. В зв’язку з тим на передмісті Піски німці наказали білити хати і робити хідники.

Дня 12.III. з с. Голятина до Лобачівки приїхала совітська розвідка (число не подане), яка після переїхала на озеро і закватирувалася на ніч на гаївці. На другий день зловили вони одного стрільця з самооборони, який пішов в розвідку, і від’їхали в напрямку Новосілок. Самооборона поїхала за ними, щоб відбити полоненого стрільця. Результату про це досі немає.

На Дубенщині в с. Букийма невідомі справці перерізали німець[ький] військовий кабель, за що німці розстріляли багато цивільного населення.

14.III. пригнали до Берестечка жінок з Вербня (за Стиром) держали їх кілька днів і випустили. Старших мужчин відправили на Митницю, а молодих на Теслугів, а дальше Радивилів. Спалили у Вербені в цей самий день одну колонію, за це, що хтось вбив двох німців.

З команд пограниччя виїжджали німці і СС-и Галичини на побороювання червоних банд. 16.III. вернули назад. В Станіславчику за Щуровичами був бій з червоними німців. Літаки збомбардували Станіславчик (Галичина). На Янівці при переправі одної групи червоних партизан німецький літак забив з кулемета одного червоного. Їх група 16 осіб вештається по терені в цілях розвідки. З населенням поводяться краще, як попередні. За Стиром на Дубенщині повно німців.

17.III. Щоденно чути бої, а щоночі видно заграви. Втікачі оповідають, які втікають з-під фронту, або з Бродів, кудю вивозять їх до Німеччини, що німці поголовно відставляють потягами людей на захід. Поза Стиром і по цей бік (Гумнищі, Перемиль, Смолява, Липа) до Новоставу німці копають окопи. До праці ловлять усіх. На пограниччі є батальйон татарів і узбеків, котрі роблять грабіжницькі напади на приграничні села, в цілях грабіжі.

Окопів зайняли частина СС-ів Галичина.

1[7].ІІІ. до Берестечка з Бродів прибуло до 500 вояків-німців. Дня 19.ІІІ. німці палили села Пляшівку і Теслугів. Із чуток совіти є в Рідкові, Пляшівці і Острові. Рівнож Димидівка вже в руках червоних.

В с. Кумовищах є штаб німецький чи канцелярія штабу. Протягують туди телефон. Прибули рівнож танкові частини. Займають артилерійські становища Біля Зеленої. Німці розповідають, що в Галичині Лішнів зайнятий червоними. Німці проголосили, що люди, яких сини є в дивізії СС чи в Німеччині на роботі, щоб виїжджали до дня 24.ІІІ. на Карпати.

Німецьке військо мішане. Є в рядах німецької армії вояки із східних областей. Ті переважно при таборах.

Через Берестечко німці гнали 8 полонених, що їх вже більшовики вспіли змобілізувати в армію і послати в першу лінію. Було це дня 16.ІІІ. Другий раз гнали 10 червоноармійців, але з цими люди вже не говорили.

На фронті переважно частини СС (німці), а рівнож дивізія СС Галичина. Коли цих останніх питає населення, чому ви б'єтеся разом з німцями, а не, як на Волині, йдете в УПА, кажуть: "Ми маємо провід і з ним сконтактовані" (це в поуфних розмовах).

Приходять повідомлення, що бійці Ч.А. говорять таке: "Дійдемо до Буга, а там задержимося, поки з цілої України не виженемо німців, тому що база постачання далеко".

Німецьке військо має наказ нищити все, але коли йдуть ці останні, що мають це робити, залишають багато осель і людей.

В Берестечку є німецький ляндрвірт. На разі нічого не роблять. (20.ІІІ.).

Горохівський район

1.ІІІ.44 р. до села Вільгівки прибуло двох німців, на яких наскочили червоні, вбили одного німця, а один втік. Крім того забили голову села і дванадцятилітнього хлопця.

1.ІІІ.44 р. в с. Печихвости роззброєно трьох французів, а 6.ІІІ.44 р. в с. Стрільчі роззброєно 26 німців.

10.ІІІ.44. в с. Сільце роззброєно на трахті 2 німці.

В с. Брани Довге знаходиться 120 німців, які доглядають залізної дороги. До дня 12.ІІІ.44 р. в с. Вільгельмівці стояли червоні в числі 18 осіб.

15.ІІІ.44 р. до Цегова приїхало 4 поляки, набрали картофель та від'їхали до Стоянова.

16.ІІІ.44 р. до села Холонева прибуло 2 втікачі місцевих з червоної парт[изанки].

16.ІІІ.44 р. до села Смиків прибуло 2 німаків від окопів за фірманками. Німаки були п'яні, вибили двох людей. На них зроблено засідку, де одного з них ранено, а другого забито. Того ж самого дня до с. Фусова прибуло 10 СС-ів, котрі брали в дядьків картофлі. Відносились до селян прихильно.

17.ІІІ.44 р. до с. Старистав приїжджали німці за сіном.

17.ІІІ.44 р. зловлено одного поляка на Дружкопільській Волиці.

18.ІІІ.44 р. в с. Софіївка німаки спалили трьох господарів.

18.ІІІ.44 р. в Дружкополі зловлено 4 поляки.

18.III.44 р. до с. Ляшків приїхало 100 німців з СС-ми, шукали по хатах за “бандитами”, нікого не знайшли і нічого не зробили.

В с. Лемишеві проявляються початки епідемії тифу.

В окопах пограничних розміщені СС-и. В розмові з ними виявляється прихильність до нашого руху. Самі агітують серед населення, щоб не йшли на вислугу до німців. На кожних 10 СС-ів 1-2 німців. Над німцями сміються, наприклад, кажуть до селян при німцях: “Дай папушку тютюну, продам німцям”. В місті німців до 50 осіб (22.III.). Рух німців майже не помічається (війська). Стоять німці в Бранах та Довгови коло залізниці до 100 осіб. Живляться тим, що пограбують. Поміж німцями є до 50% східних і азійських народів, які ставляться до населення погано, гірше, ніж німці. Б'ють людей за кличі.

По приміських селах проявляється рух голодних поляків.

Після відходу німецького війська з Горохова повернула жандармерія до 10-ти осіб (14.III.), багато з них тих, що були раніше. Рівнож приїхав бувший комісар Гертер, але 17.III. виїхав. Кажуть, що до Білостоку. До 16.III. в місті вільно було ходити до 19-ої год. вечора. Після 16.III. до 18-ої год. 12.III. приїжджали до Горохова з Галичини СС-и з німцями. Влаштували свято Шевченка. В днях 14-17.III. повернули бувші німецькі урядовці: крайсляндвірт, керівник уряду праці, директор ЦТО і інші.

В Горохові є бюро запису до СС-дивізії. На разі ніхто не записується. Є українська шуцполіція, яку організував новий комісар з Камінки Струмислової Нерінг, в числі 14-ти осіб.

17.III.44. комісар роззброїв 6 шуцманів, що були раніше в унакорі. В місті є українська адміністрація районова та міська управи.

18.III.44. в місті появилися кличі.

З 22 на 23.III. на терен ввійшла червона банда (два батальйони, число невідоме, пару сот людей). Вийшли з Копитова на Підбереззя, де зустрілися з нашими друзями з безпеки. Зчинився бій, в якому поліг один наш друг, та спалено червоними два будинки.

В Стрільчі ранено одного червоного і червоними спалено за це одного господаря.

Червоні ввійшли до села Будячева, де залишились на день 28.III.44. і ніч. Їх було біля 300. Не мали гарматок, лише максими і дехтярі, фінки та кріси. Людей грабували, як і попередньо, але довго не зупинялися в селах. З села Будячева, як ввійшли, нікого не випускали.

Вдень 23.III.44 з Дружкополя на Охлопів, Печихвости, Стрільче вийшло одно авто німців, доїхало під границю і, розпитавши в людей про червоних вернули назад. З червоними нігде не зустрічались, бо ті вже були окопані в Будячеві.

Вночі з 23 на 24.III. через Локацький район пересувались червоні з Садівських Дубин. На день остановились в селах Хорів, Загорів Новий і Старий, Загайці, Топилиці. Загально було понад 500, грабили, як попередньо. Спеціальної пропаганди не вели. Були випадки, що заставляли дядьків стирати кличі (Загайці).

25.III.44, простоявши два дні, вирушили дальше через Білопіль, Деречин, Підбереззя. Дальше подалися в Галичину. Одні через Стрільче, Лучичі в сторону Сокаля, другі – Бодячів, Матів в сторону Радехова.

26.III.44. Мадяри (кількадесят осіб) вирушили з Іванич через Порицьк, дійшли до Радович. Населення втікало з майном. Мадяри питали за червоними. Нікого не зачіпали. Казали, що повстанці можуть їх не боятися.

28.III.44. до с. Хорів приїхало 6 авт німців (Локацький район), з Шельвова. Питали за червоними.

Слава Україні!

ДА СБУ. Ф.13. Спр.376. Т.75. Арк.48-54.

№ 34

1944 р., квітня 4. – Інформації про військово-політичні події у західних районах Волинської області

Вістки з терену

Володимирський район

За данами з дня 14.III.44 р. на залізничній лінії Володимир–Сокаль відбувається постійний рух. В зв'язку з тим по селах Руснів, Бубнів, Черчиці стоять мадяри в силі 66 людей в кожному селі, які мають завдання охоронити залізницю.

По селах над шосою Володимир–Луцьк стоять фронтові німецькі частини. В с. Микуличах стояв кілька день штаб середнього фронту, але опісля виїхав за Буг. Фронтовики беруть по селах велику кількість худоби і всяких харчових продуктів.

З Холмщини на терен Волині втікає масово українське населення, тому що там поляки роблять акції і в нечуваний спосіб мордують людей. До цього часу на Волинь втікало до 2000 осіб.

Дня 20.III.44 р. одна сотня УПА, самооборона і боївка СБ окружили с. Лудин, щоб знищити групу Дацюка (мельниківці) в числі 30 осіб. Коли мельниківці побачили, що відділ УПА наступає на село, втікали за Буг до Стрижова. Там дали знати галицьким СС-ам, що польська банда напала на Лудин. Ті в силі одної чоти вступили до бою з відділом УПА. По 2-ох годинному бою СС відступили, залишаючи одного забитого і 3 ранених. Зі зброї лишили 1 тяжкий скоростріл і 1 легкий, 3 кріси, револьвери і 1500 шт. амуніції. По стороні повстанців був один убитий, [двоє ранених]. Разом з СС-ами брала участь в бою група Дацюка. На другий день приїхав з Володимира потяг і став обстрілювати с. Лудин. Відділ УПА, який задержався в цьому селі, відступив. Німці приходили до села питатися, що це було за військо. Довідавшись, що це були повстанці, не говорили нічого, тільки взяли фіри і поїхали до Стрижева, а потім повернули до Володимира.

Німці надалі грабують села, забирають корови, свині, кури. Мадяри їм помагають. В с. Зимно забрано вже 86 корів.

29.III., грабивши на Яворівці (взяли 5 корів, 14 свиней), знайшли 6 кг. сухарів. Спалили за це холодні будинки. Господар втік, родини за це не чіпали. Господиня випросила, щоб не палили хати.

26.III. прибуло до Микулич до 150 німаків.

29.III. приїжджав до них ляддвірт Венц, скликав голів на сесію, визначив контингент. На кожне село 20-40 шт. худоби, 50-100 ц збіжжя, 500-1000 шт. яєць, 50-100 шт. курей. Ніхто цього не хоче добровільно дати, тому німаки самі їздять і беруть все без перебору. Дійшло до того, що в Сільці забирали з діжки в торби тісто.

27.III. прибули до с. Якович два німаки, напилися, почали стріляти, кидати гранати. Один після хотів втікати, а другий – ні. Перший другого застрілив і сам втік. Другого дня німаки приїжджали на слідство. Репресій не робили.

Останньо розкинули летючки “Дорогие братья и сестры” – Ортскомандантура (Вяслов). Маляри поводяться по-давньому. З Фалемич втікло двох зі зброєю до нас. Один хоче лишитися на господарці, а другий – санітар – хоче йти до УПА. Стараються потягнути за собою решту. Рядовики пішли б з охотою, але бояться старшин, бо як злапають – розстріляють.

28.III. потяг переїхав воза, на якому їхали маляри і зупинився. Маляри вскочили в вагон й почали давати стусани німакам.

Обстрілюють наших людей на переїздах, чого досі ще не було.

Лудинська банда колишніх мельниківців щораз зростає. Туди втікають всі дезертири з бувшого мельниківського відділу. З Бужанки втекло шестеро.

29.III. приїжджали до Бужанки, хотіли зловити кущового та станичного. Забрали 250 кг м’яса. По дорозі роззброїли одного нашого зв’язківця, при цьому добре побивши. Перед тим вечером зівстав ранений Мілетій з Бужанки, що став працювати по нашій стороні, мабуть, це також їх робота.

Зв’язківця розпитували, де знаходиться районний провідник та все інше. Заказали більше показуватися на “їх” терени. Останньо отримав неофіційне повідомлення, що банда грабує кабани, міняє в німців на амуніцію. Говорять також, що Дацюк – ватажок [...] шефа Гестапо. Просив [...]. Розпропагують летючки: “На паль Москву”, “Українці” (Вяслов). Банда Адама закоспірована надалі. Робиться заходи, щоб зліквідувати. Холмська сотня вже відійшла за Буг разом з машинами. Від нас пішло до 50 осіб самооборони. Кілька день тому прийшло знов півсотні СС-ів.

24.III. СД їздило до Білина, Верби робити виправу на поляків. Їх ніде не зачіпали. СД пояснює це тим, що поляки не хочуть з ними битися.

Настрій війська до командного складу є поганий – шукають водки, насилують жінок уночі, удень приплянувши, де хто є (Гноєвська ул. – жінку Славку 28.III).

Унакору було до 500 осіб. До 100 осіб пішло у терен на села з крісами. Полковник їх їздив 2 рази до Львова за уніформами та зброєю. Не привіз нічого. Без крісів школяться. Поутікало вже кількадесять козаків додому. Серед решти є розклад. Ляхи говорять між собою, що совіти розстріляли багато їхньої партизанки.

Летючки, котрі були розклеєні вночі з 11 на 12.III., нарobili великого шуму. Шукали по слідах з собаками і нічого не нашли. Щоб затерти вражіння, німці повісили летючки “мельниківці”.

Прибула до Володимира дивізія панцерна. Розбита – без повозів, говорять, що доборолась до краю.

Дишкант-мельниківець на днях ходив до польового коменданта, щоби німаки дозволили на організацію оборони Володимирського повіту в силі 2-ох тисяч осіб. Це має бути розташований ММ провід, а саме український легіон, що був в Устилузі. Має бути евакуація працездатного населення з міста.

У Зімному побудували німці моста та вивозять контингент з-за шоси і південної Володимирщини.

24.III. самооборона с. Гнійна роззброїла 22 мадярів, котрі йшли з Овадна на Домінополь через Гнійно до поляків. Здобуто 15 крісів, 2 РКМ і МР амуніція, гранати та 2 пістолі.

30.III. приїжджали німаки (14 фір) з Овадна на Гнійно. Робили допит в справі утечі мадяр з Овадна на Вовчак (16.III.) і питались, що сталось з мадярами 24.III. Люди відповіли, що біля Турії ми роззброїли їх, щоби не йшли до поляків. Німці сказали бити мадяр, коли будуть йти до поляків.

3 Острівки уночі забрали до 30 осіб мужчин на Білин до закопування польських трупів партизан. Поляків взято 150 осіб і 30 в полоні і ранені.

На Вовчаку – поляки, на Ломінополі – поляки, на Ревушках – поляки.

У Свилярині не видно нікого. У Кісилені німці роблять оборонну лінію. В Оздютичах після червоних немає нікого – населення мало вернуло.

У Туропіні – поляки. З лісу вибираються через Туропін в сторону Буга.

На Ковельщині червоні взяли 700 осіб польської партизанки та кинули їх на фронт Ковельщини.

У Бублах стоїть сотня червоної партизанки, у Турійську червоні фронтівки, у Ковлі – німці.

26.III. у с. Туропін черв[оний] політрук говорив до повстанця УПА (не знав): “Ети поляки то хитры – помагають немцу, а теперь нам. Но мы их, дойдя до Буга, выловим та пустим в первую линию – пусть добывают Варшаву. Украинцы – хорошие люди – бьются сами, не просят помощи ни от кого и никому не помогают”.

30.III. приїжджали до с. Гнійна німці розвідка з вермахту.

Від сторони Володимира на кол[онії] зробили заставу, щоби їм не відрізали дороги до Володимира. Питалися за мадярами, хто їх побив, роззброїв і говорили, що “гут зробили, ще так зробіть”.

Побачили в Гнійному кличі “Смерть Гітлеру та Сталіну – долой войну!”, підсакували і говорили: “Гут, гут мах хаузе фарен – война капут, аллес капут”. При цьому міняли у населення камінці, сахарину на яйця. Відіхали того самого дня до Володимира.

30.III. німці випустили зловлених поляків у Біліні і Володимирі – 500 осіб, котрих тримали, як закладників за зловлених під час бою 60 німаків на Біліні. Посилали німці ксьондза делегата до Біліна, щоби ті випустили німців зі зброєю усіх, бо німці застрілять 500 арештованих, додати 4500 осіб – це разом 5000 осіб. Поляки випустили на 12 годин раніше 60 німців зі зброєю, як домагалися німці. Німці у відповідь на це відчинили тюрму і на гранду випустили зловлених поляків, зіставивши лише у креміналі 52 особи, котрі мають поважні справи.

Як доносять німці, у околиці Біліна, Стенжарич є 130 кіннотчиків та 300 піхоти поляків, які мають телефонічний зв'язок скрізь між собою та бункри.

31.III. Володимирська жандармерія спаковані речі відставила потягом до Любліна.

31.III. Вільне козацтво частинно роззброєне (Терещенко лише з пістолем) від'їхав потягом в Галичину через Іваничі. Коні роздавали людям. Частина вояків розбіглася по домах зі зброєю і без зброї.

31.III. До кол[онії] Загадка за Турією доїжджає розвідка червоних верхи в числі 8–10 осіб. Узброєння – фінки та кріси. Маляри стоять в лісі між Попівкою, а біля моста 39 км.

На мості між Туропіном а Овадном стоять маляри.

У Туропіні, як їхати з Овадна до Туропіна потягом, з правої сторони у лісі стоять червоні, вони посилають розвідку на Загадку. Вони мають заставу за мостом. Б'ються з малярами, що стоять на мості.

31.III. На Оссі немає поляків, лише польські родини з дітьми. Населення вертає додому на Оссу.

31.III. в Вублах – червоні.

Мокрець – червоні в лісі, хочуть зробити моста на Турії – на дорозі до Верби. Німці не дають зробити моста, обстрілюють з артилерії та мін[етів]. Німці у Блаженнику, Вербі, Овадні і міст – 59 км.

1.IV. до с. Гнійна приїжджали СД в справі маляр. Отримавши відповідну відповідь, поїхали назад. Німці попереджували, що маляри хочуть робити акцію на Гнійно. Німців було 14 фір.

1.IV. На Вовчаку та Домінополі немає нікого.

1.IV. У Володимирі український поліцай Шумінський повернув з-за Буга до Володимира. Зловив по дорозі фіру з полякам. Їхала на Білки, взявши 20 пар ладовниць з амуніцією, наплечники, бинти, 100 кг. соди до мила, йодини – усього повна фіра.

2.IV. Була розвідка червоних на Ревушках. Стоять на Оссі та Дольську Турійський район

Білин німаки розбили. Причиною цього було ще те, що 25 та 26.III. з Устилуга йшло 150 німців на Турійськ. Йшли через Білин. В Біліні їх окружили поляки. Ці німаки, маючи на давче радіо, порозумілись з Володимиром, звідки негайно прийшла поміч, і розгромили поляків. Все попалене. Понад 150 поляків убито, 80 взято в полон. Багато набрали худоби, свиней та коней. Все це пригнали до Володимира.

В Овадні зараз є німаки в силі 200 осіб (31.III). З собою мають 27 гарматок. Від Овадна наоколо Ковля все нищать. Хати, дерева і т.д. – роблять оборону до бою. В ті села нікого не пускають.

У Володимирі є деякі частини німецького війська і моторизованих СС. Знаходяться в кошарах і на приватних домівках.

На станції у Володимирі стоїть 2 сторожові робочі потяги, по 7–8 вагонів.

20.III. Від'їхав цілий транспорт поляків (50 вагонів з родинами) на Грубишів. І другий транспорт з військом і зброєю легкою до (50 вагонів).

21.III. Відійшов потяг до Грубишева з німецькими залізничниками (обслуга станції Волод[имир]). 40 вагонів і 5 вагонів ранених німаків та інші товарні потяги.

22.III. Виїхало з Володимира на Туропін 6 вагонів з мадярами по 100 чоловік, 2 тяжкі кулемети, одна легка гарматка на платформі і 2 зенітки.

23.III. Приїхав до Володимира потяг санітарний (40 вагонів) з Ковля з раненими німаками. Їх автами відставляють до військового шпиталю в Володимирі.

25.III. Приїхав з Грубишева порожній потяг по зазначенню до Бубнова.

27.III. Прибув до Володимира потяг з військом – 200 осіб і 8 гармат тяжкого калібру. З Овадна мадяри прибули до Володимира – 150 осіб зі зброєю легкою.

28.III. В місті німаки СС перепроводжували акцію арешту поляків. Говорили, що ціла верхівка знаходиться у Володимирі. Поляками переповнені вулиці.

Щодня до Володимира доїжджає потяг поштовий з Грубишева та щодня о год. 11-тій відходить до Грубишева. Також щоденно з Володимира на Іваничі відходить потяг робочий. Німаки щоденно зрання лапають людей на роботу до окопів. На сторожі станції стоїть 8 зенітних гарматок, 2 тяжких кулемети та 1 кулемет протилітничий.

В нашому терені познаходжені летючки, хто розкидав невідомо. Говорять, що з літака (“Дорогие братья и сёстры”).

В Ковелі – німецькі війська окружені червоною армією. Турійськ зайнятий червоними. У Бублах – сотня червоної партизанки. Ближче Володимира стоять окопані німецькі війська: Овадно, Верба, Охнувка, Білозовщина (30.III).

30.III. Німаки мають йти з Володимира по трахті на ліс Свинаринський, прямуючи на Ковель на поміч своїм військам.

Локацький район

Дня 24.III. до Садівських Дубин прибуло 70 фір поляків, які там заквартирувалися. На другий день роз’їжджали по селах і грабили населення. В с. Шельвівська Вілька зловили двох повстанців і замордували їх. В Гранатові зловили 8 повстанців і забрали зі собою. Що з ними сталось, про це невідомо.

Дня 24.III. червона партизанка в кількості 500 осіб прибула на терен цього району і заквартирувалась в селах Хорові та Загорові. Перебували вони два дні. Під час свого перебування червоні безпощадно грабили населення і знущалися над ними. В с. Хорові зловили вони 4 повстанців, яких зараз розстріляли. В Загорові арештували кілька осіб, і тортуруючи, хотіли довідатись про наш рух. Люди ці не сказали нічого, і їх випущено. Разом з червоними були рівнож поляки. Червоні роззброїли їх та говорили, що дадуть їм зброю на випадок якоїсь сутички з ворогом. Пограбивши цілком околицю, червоні патизани від’їхали в напрямку с. Топилищ і Білопіль аж до сіл Мат[...]ва, Шпиколоси, Ляшок, Лучич район Горохів та стоять аж до [...].

20.III. о год. 4 ранку з-за шоси з Оздютич прибули червоні. Йшли через села Павловичі, Крухиничі (Хмарна Долина), Олександрівку, Марковичі, Вільку Шельвівську, Гранатів. Заквартирувалися в селі Садівська Дубинга при лісі. Стояли один день і 21.III. від’їхали до села Линева, де рівнож стояли один день. озброєння: 6 легких гармат, 2 тяжких скоростріли “максім”, решта ручні скоростріли “дехтярови”, фінки та мала кількість крісів. Людей приблизно начислювалось три сотні.

22.III. Цією самою дорогою прибула знову група червоних партизан, яка заквартирувалась в Шельвові та на Садівських Дубинах. Ця група сполучилася з першою.

23.III. Група червоних партизан відійшла з Садівських Дубин через Линів, Бунів на Коритенський ліс. Пересуваючись, червоні грабили по селах те, що їм попадало в руки (одяг, взуття та коні).

24.III. Група червоних (правдоподібно перший батальон) відійшла з Коритниці через Колпитів на Рачин.

26.III. В с. Шельвів приїхала німецька розвідка із с. Садівської Дубини в силі 13 верхівців. Нікого не зачіпали і від'їхали назад.

28.III. З Війниці до Локач приїхали німці в числі 11 осіб. Узброєні були в кріси та машинкові пістолі. Ходили по хатах та просили їсти. Цього ж самого дня до с.Шельвів знову приїжджала німецька розвідка із села Садівської Дубини. Того самого дня переїжджала одна танка через с. Шель із Войнина на Крем'янець та Роговичі, на греблі в Марковичах загрузла, і люди мусіли витягати її кіньми.

27.III. До села Блудів із Шкліня прибули німці. В школі вставили гарматку, скеровану на схід. То само зробили в хаті місцевого священика. З цих гарматок стріляють по фронті червоних. В Скірчі та Шкліні німці по хатах повставляли гармати і стріляють.

Як подають люди, німецька лінія переходить через села: Сенкевичівка, Губінські Ниви, Дубова Корчма, Угринів та Чаруків. В с. Чарукові під час бою спалили церкву і млина. Фронту зараз не мають, а нападають одні на других більшими чи меншими бандами.

28.III. Над Коритницею кружляли два літаки, після обсервації над Коритенським лісом відлетіли на Садів, звідки було чути зриви летунських бомб.

29.III. З Павлович на Олександрівку прийшло два німці, забрали в одного селянина два коні і дуже швидко від'їхали назад.

30.III. З с. Крухиничі до Локач приїхало 9 фір і два верховці німців. Остановились в Локачах ночувати.

31.III. До Локач до цих німців, що ночували, прибуло ще 100 осіб так само підводами, які почали робити моста на річці в напрямку до Горохова. Людям говорили, що вони мусять зробити шлях на Порицьк та Сокаль.

31.III. Через Блудів, кол[онія] Пустомити та Мар'янівку йшло невідоме військо в кількості одної сотні. Було дуже перемучене. Коли над ними з'явився німецький літак, його обстрілювали.

Горохівський район

14.III. до Горохова німці привезли всі товари, які були призначені як премії за контингент.

До Горохова прибуло кілька бувших урядників – ляхів, які стараються наставити ворожо німців до місцевого населення, говорячи, що не воно попало в місті будинки.

На день 20.III. в Горохові було всіх німців до 50 осіб (жандармерія, почта, урядники комісаріату), з яких частина має скоро виїхати в Галичину.

Дня 21.III. (вночі) боївка СБ знищила в Горохові 3 польські родини. В зв'язку з тим німці вивезли до Стоянова всіх ляхів, які ще не були в місті.

Німецьке військо малими групами відступає по трахті Луцьк–Горохів–Стоянів.

Район Берестечко

Лінія фронту задержалася на річці Стир. Німці, відступаючи з-за Стиру, спалили багато сіл, а населення забрали з собою. На правому боці Стиру німецьких військ вже немає.

Дня 20.III. совітська артилерія обстрілювала м. Берестечко. В зв'язку з тим німецький штаб, який містився там, перенісся до с. Кумович.

Дня 21.III. з ГГ прийшла німцям підмога (трохи артилерії і танків). Німці є розташовані по селах: Диковини, Лобачіва, Новий Зборишів, Галичани, Баторівка і держать сполучення з залізничною станцією в Борочичах. Німці ті є переважно з формації СС.

Район Устилуг

24.III. Мельниківці з “Українського легіону самооборони” арештували в Устилузі боєвика з боївки СБ, Василенка, який був посланий до міста на переговори з мадярами. Крім цього, арештували вони ще кількох друзів з міста. По слідстві друга Василенка і ще одну особу мельниківці розстріляли, а решту випущено і приділено зразу до легіону. Друзі ті, при від'їзді легіону за Буг, втікли.

З околиць Дубенки (ГГ) до 500 осіб поляків втікло в партизанку. Це виказалось при контрольному переписі німцями місцевого населення.

Дня 24.III. з м. Устилуг 60 німців і один панцерований мотоцикль пішли в напрямку с. Стенжарич. Коло с. Трівки поляки окружили німців і забрали в полон.

Дня 25.III. з Устилуга пішло 200 німців в штрайфу і в селі Стенжаричах сточили бій з поляками, де в результаті бою німці взяли в полон 7 поляків. Число вбитих невідоме. З німецької сторони зістав 1 вбитий та 4 ранених.

Дня 26.III. червоні взяли в селі Микитичах 25 коней з лісу, де селяни скривалися від поляків, ті коні двох українців завели до с. Ставок Вербського р-ну. В с. Ставках червоні дали тим людям посвідки і відпустили їх додому. Тих двох людей вертаючись додому, зустрічалися з поляками. При зустрічі показували їм посвідки, і поляки тих людей не зачіпали.

Дня 27.III. Шосою з Володимира на Устилуг йшов мадярський обоз і військо пішло за Буг. Того ж самого дня йшов з-за Буга потяг на Володимир, 60 вагонів тяжкої зброї і амуніції.

Дня 28.III. Невідомий літак розкидав в околиці Устилуга летючки під заголовком: “Дорогі браття і сестри”.

Дня 28.III. німці, що були забрані в полон дня 24.III. в с. Турівці повернули назад від поляків, лише без зброї та шинелів. 7 німців не повернуло. Німці, що повернули від поляків говорили, що були в с. Раковцях в польському штабі, де поляки їх держали разом з вівцями, їсти давали один раз на день. Говорять німці, що ця польська банда буде зліквідована.

Дня 31.III. тих німців, що були в польському штабі німці омундували та узброїли.

Про німців, котрих поляки випустили, ходять такі вістки, між населенням, що німці з Володимира вислали делегацію до польського штабу в Раківцях, де за договором поляки мали випустити німців, а німці мали випустити 400 поляків, котрі були арештовані в Володимирі.

Дня 31.III. на шосі був більший рух, німці з Володимира в напрямку за Буг везли багато тяжкої зброї, а навіть йшли танки.

Шльонзаки фольксдойчи говорять, що хоч Німеччина війну програє, то всеодно війна не кінчиться, бо будуть битись між собою союзники.

Невідомий осібняк говорить в м. Устилузі, що він утікає від більшовиків з-за Луцька. Говорить, що червона армія вишукує всі наші запаси і забирає. Здоровий елемент бере на роботу, а НКВД потім підозрілих людей арештовують і десь вивозять.

Дня 25.III. до с. Коритниці приїхали поляки та спалили церкву і поїхали назад, на Мосур. Того ж самого дня в Мосурі спалили ткож церкву і забили семеро осіб.

Дня 31.III. з Устилуга до с. Коритниці йшли в штрайфу, де на кол. Сернявці стрінулися з поляками. Поляки обстріляли мадярів і мадяри повернулись назад до Устилуга.

1.IV. Німці бомбили Білін та околиці Білина.

2.IV. Кілька німецьких літаків бомбили Білін.

Район Оздютичі

Ляхи на тому терені ширять пропаганду, що українське Населення буде скоро переходити в польську партизанку, бо українські повстанці мають нищити всіх тих, які за совітів займали якісь посади.

18.III. Німці розбили польську партизанку в Купичові. Польські недобитки повтікали в Свинаринський ліс.

Дня 19.III. на с. Мачулки напали ляхи в великій кількості. Початково самооборона ставила опір і забила 9 ляхів, але коли ті вдарили з другого боку, то мусіла відступити. Одна частина ляхів пішла через Мачулки на Твердині, а друга на Оздютичі. В Оздютичах ляхи билися з відділом УПА, який опісля відступив до Туміна. Перебувши в Оздютичах два дні, виїхали ляхи в напрямку Війниці. Мали з собою 3 гармати, міномети, тяжкі і легкі скоростріли. Між ними були рівнож і червоні, бо часто можна було чути російську мову.

Місто Володимир

18.III. два совітські літаки обстрілювали з бортової зброї залізничної станції В Володимирі. Наступного дня рівнож прилетіли літаки і обстріляли військові кошари і гаражі біля собору. Втрат великих немає (на станції ранено трьох службовців і прострілено паровоз).

В місті великого руху немає. Частина війська, яка стояла заквартирована, від'їхала до Грубишева. Є тільки Гебітскомісар, Жандармерія і СД.

На чолі "Вільного Козацтва" (Унакор) в м. Володимирі стоїть полковник Терещенко.

20.III. Мадяри в числі 22 осіб хотіли перейти на Домінополь. Боївка СБ задержала їх коло моста на Турії і казала здати зброю. Мадяри не хотіли. Тоді

боївка відкрила вогонь. В висліді стрілянини впало 5 мадярів, 7 було ранених, 8 взято в полон, а 2 втікло. З нашої сторони був один легко ранений.

З Холмщини

Дня 1.IV. наші відділи розбили польські банди в таких селах: Буртин, Хоролунці, Сушів, Новосілки. Впало 200 поляків. Здобуто 6 крісів, пістоль і амуніцію. Здобуто аптеку. Поляки втікають “до корінної” і говорять: “Уцескай, бо ідойн з Волння секернащи”.

Дня 4.IV.1944 р.

П.С.

Східньоіваницький район

Дня 2.IV. вечером була розвідка червоних в Білополі. Було їх до 60 верхів та дві фіри їхали зі сторони Кремешева. Потягень в селі ніяких не робили. З Білополя поїхали в напрямі с. Деречина, де появились 3.IV. о год. 4-тій рано. Озброєні в фінки та кріси. Одяг мішаний, військовий та цивільний. Населення не граблять, лише просять. Говорять, що за пару день буде фронт. З одним з них говорив кушевий. Цей лежав хворий. Заставши його в ліжку, каже, що цей напевно був [в] повстанцях і хтось мабуть тебе добре нагнав, коли ти з переляку аж заслаб. Просив в нього чоботи, штани. Казав, щоб в повстанці не йшов, бо вони нічого не зроблять. “Нам німці нічого не можуть зробити”. З понаписуваних кличів сміються. Вам повстанці пообдирали загати та понаписували кличі, а ви мусите мерзнути, – так говорять до селян.

Другі загрожують, говорячи, що коли прийде фронт, а разом з ними “з [...] шапки”, тоді будете язиками стирати. Далі говорять, що коли прийде НКВД, то забере усіх до копання каналу Дніпро–Волга.

Чи це фронтова розвідка чи партизанка, – невідомо. Мабуть, що то фронтова, бо тих, що були раніше, називали “грабіжницькою бандою”, або спеціально приміняють таку тактику. Червоні знаходяться також в Колпитові, Рачині та скрізь в околиці Горохова.

ДА СБУ. Ф.13. Спр. 376. Т.75. Арк.62-68.

№ 35

1944 р., червня 5. – Кореспонденція з “Вістей української інформативної служби” про бої УПА у квітні–травні 1944 р.

Вісті з України

З боєвих фронтів Української Повстанської армії (УПА)

Звітують нам наші кореспонденти

Більшовицький фронт

Після відсунення німцями більшовицького фронту на схід від Станиславова, в лісистих теренах Станіславщини залишилося багато більшовиків, які вже перейшли до партизанської тактики воювання. Вони намагаються в першу чергу ліквідувати частини УПА, які діють на цих теренах, а зокрема ці більшовицькі банди грабують і мордують українське населення.

УПА почала з ними боротись. Перша сутичка з передніми стежами противника відбулася 24 квітня ц.р. Ворога відбито, завдавши йому великих втрат в людях (32 вбитих) при відносно малих власних втратах (двох ранених). Кілька днів пізніше після цієї сутички вороже з'єднання силою сотні за-атакувало відділ УПА в с. Грабівка (Станиславівщина) над річкою Луква, але сильний вогонь відділу відкинув ворога в ліс, завдавши йому знову дошкульних втрат в людях (20 вбитих і стільки ж важко ранених). Але більшовики не залишили плану знищити нашу частину в Грабівці. Одержавши десантні підкріплення в людях і матеріалі, ворог з 3-ох сторін розпочав наступ. Ворог кинув у бій міномети і протипанцерні гармати. Около 6 годин тривав запеклий бій наших частин з переважаючими силами ворога. Стрільці давали геройські приклади відваги й бойової мужності. Один наш кулеметчик, втративши ліву ногу і чотири пальці на руці, не припиняв вогню і стріляв до останнього набоя.

Бій за Грабівку останеться зразком мужності й героїзму бойових відділів УПА у боротьбі з російсько-більшовицькими імперіалістами.

Польський фронт

Збройні відділи польських імперіалістів з-під стягу т. зв. "Польскей Армії Крайовой" у великій кількості осілися в деяких селах Грубешівщини, звідкіля робили збройні випадки на українські села, вирізуючи мирне українське населення і пюндруючи його майно.

Відділи УПА рішили усунути польських горлорізів. Найважча боротьба розгорнулася за посадивський ліс, що тривала около 10 годин.

Ворог запекло боронився, але відділ УПА подавив спротив ворога і знищив його. Ворог втратив вбитими 170 чоловік, а також багато було ранених. Наші стрільці виявили в цьому бою високі прикмети бойового духу, швидке опанування бойової обстановки і дружню співпрацю на полі бою.

ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 21. Арк. 156.

СПОГАДИ

Як вже відзначалось у вступній статті цієї книги, ті, хто були змушені покинути рідні села, значно раніше відчули потребу записувати спогади про обставини загибелі рідних і знайомих, ніж ті, хто залишився на батьківській землі. Ностальгічні згадки про втрачений край дитячих і юнацьких років природно поєднуються з думкою про втрату дорогих серцю людей і з прагненням увічнити їхню пам'ять. Отже, спершу з'явилися спогади поляків, які раніше жили на Волині, у Галичині і на Поліссі, і українців, депортованих з Підляшшя, Холмщини, Надсяння та Лемківщини. Українці, які були й залишилися більшістю населення Волині й Галичини, не відчули, за невеликими винятками, нагальної потреби описати страждання – свої і своїх близьких у роки війни. До того ж, в умовах радянської дійсності люди вважали, що небезпечно писати правду про події і власну їх оцінку. Мало змінилася ситуація і після того, як в Україні стали відомими перші польські публікації, в яких українців, і тільки українців, зображали винуватцями неспровокованих злочинів. Щойно масовість антиукраїнських книг та статей стала стимулом для збору також і в Україні свідчень очевидців взаємних етнічних чисток на Волині.

Краєзнавець Ярослав Царук у 1985 р. започаткував суцільне обстеження сіл колишнього Володимирського повіту. Після виходу в світ книжок Ю. Туровського і В. Семашка (1990) та В. і Е. Семашків (2000) він розпитував тих, хто пам'ятав часи німецької окупації в селах Володимирщини, про те, що вони знають про описувані польськими авторами події. Частину спогадів Я. Царук записав на відеомагнітофоні (запис зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), але від більшості свідків лише занотував відомості про прізвиська жертв, їх кількість і про обставини загибелі людей – українців і поляків. Записи, що стосуються сіл сучасного Володимир-Волинського району, вже опубліковано¹. Можна мати певні застереження щодо застосованої Я. Царуком методики опитування і публікації. Але й у такій формі, як вони зібрані, матеріали цього краєзнавця не залишають жодних сумнівів щодо того, що жертви серед українського населення були значними і що багатьох мирних мешканців катували нападники, знущались з живих і профанували тіла мертвих. Це стосується і польських спогадів: навіть ті, які є методично недосконалими і ненадійними щодо оцінки кількості жертв, дають підставу для висновків про масовість вбивств і жорстокість багатьох убивць.

¹ Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські та польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. Готується до видання вкладки з додатковими уточненнями і виправленнями окремих (на щастя, нечисленних) помилок, що вкрались до тексту.

У цій книзі публікується добірка спогадів, оригінали яких (фонозаписи тексти, написані від руки авторами, підписані машинописи) зберігаються в архіві Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Серед них:

1. Спогади про польсько-українські взаємини на Волині й Холмщині в роки війни, записані в кінці 2002 р. і в перші місяці 2003 р. луцьким істориком Іваном Пуськом (ця група спогадів найчисленніша). Більшість зафіксовані на магнітоплівку, лише деякі написані від руки самими авторами. Респондентам ставилося питання, що вони знають про конфлікти років війни і як вони оцінюють прочитану їм інформацію з книжки В. і Е. Семашків. Частина спогадів, надиктованих або написаних переселенцями з Холмщини, а нині мешканцями Волині, стосується тих сіл, звідкіля прибули автори спогадів.

2. Більші за обсягом спогади, записані І. А. Пуськом у 2002 р. в рамках програми усної історії, ініційованої та спонсорованої професором Юрієм Даревичем (Торонто, Канада). Респонденти розповідали за питальником про різні аспекти свого життя; польсько-українських відносин стосується лише частина записів, які й публікуються в цій книзі. Оригінальний фонозапис зберігається у проф. Ю. Даревича. Розшифровані тексти передано до архіву Інституту українознавства; в легендах публікації подано посилання на фонд спогадів (колекція Ю. Даревича).

3. Кілька із спогадів, записаних львівською журналісткою Тетяною Костенко в її рідному селі Задах (тепер с. Травневе Млинівського району Рівненської області).

4. Спогади, написані як дописи до рівненської газети “Волинь”. Оригінали їх (рукописи або підписані машинописи) редакція газети передала до Державного архіву Волинської області, а редакція архіву люб’язно надала упорядникам ксерокопії цих текстів. Так само на підставі ксерокопій друкуються спогади, зібрані Рівенським обласним краєзнавчим музеєм. Природно, що в спогадах, записаних або написаних через багато років після подій, яких вони стосуються, є й неточності, приблизні оцінки. Не завжди заслуговують довір’я дати. Багато спогадів є джерелом не так про давні події, як про те, як ці події уявляють свідки. Все це специфіка даного виду джерел, що аж ніяк не зменшує їх важливості для історичної науки.

Опубліковані нижче спогади систематизовано за назвами населених пунктів. В межах кожного регіону (Волинська область, Рівненська область, Холмщина і Підляшшя) вони подаються за алфавітом назв районів, за сучасним адміністративним поділом, для Холмщини й Підляшшя – за довоєнними повітами. Після прізвища автора спогаду і його дати народження адреса вказується тільки у тих випадках, коли автор мешкає не в тій місцевості, якої стосується спогад. В кінці книги подано алфавітний покажчик назв населених пунктів до розділу “Спогади”.

Упорядники зберегли риси діалектного мовлення, зокрема часто вживані слова “бити”, “побити”, “побиття” у значенні “вбивати”, “повбивати”, “вбивство”. Пояснення значення діалектних слів і термінів, що вийшли з вжитку, подається лише в окремих випадках.

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

Володимир-Волинський район

Дубники

Губерук Іполіт Іванович, нар. 20.04.1929 р.

Я, Губерук Іполіт Іванович 1929 року народження, уродженець і тогочасний мешканець села Дубники, про 1943 р. пам'ятаю таке. Тоді в 1943 році поляки палили Людвипіль і села біля Свійчева, взяли з нашого села поляка Козловського. Він жив у нашому селі, а вони були з пляцувки в Біліні. Приїхав якось у село. Батько зібрав селян-українців, пішли до нього. Він сказав: "Втікайте, бо будуть поляки бити (вбивати – діал.) наше село". Українська самооборона у нас була, але невелика: мали всього гвинтівок 20. Батько сказав: "Будемо втікати. До Володимира".

Тітка взяла корову, пішла першою. Батько забрав нас, аби поїхати до Володимира, але нам сказали, що через Заславок уже не можна, бо там поляки ловлять українців. Ми проїхали поміж Білозовщиною і Заславком. Так утекли. А в селі осталися ті, що не мали як утекти – 66 чоловік. Усіх їх поляки побили (повбивали – діал.). Старші люди то були. Одну жінку з дітьми, – очевидці розказували – поляки забили, маленькі діти по ній повзали. Чоловік її пішов на фронт...

Зі мною був такий випадок. Я орав, хоч ще був підлітком. Батько вдома молотив. Орю я, їде польська поліція. То було в 1943 р. Під'їжджають до мене, питають: "Чого ти польську землю ореш?". Кажу: "То не польська земля, а наша". Один із поляків виймає гвинтівку, мав намір застрелити. Але, на мое щастя, з сусідньої хаті виходить жінка з сином. Поляки їх набачили, кажуть мені: "Маєш ти щастя. А то б ми тобі показали, як орати польську землю".

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 113/7

Ізів

Бохотниця Феодосій Теофілович 1929 р.н., м. пр.: м. Рожище, вул. Драгоманова, 11/22.

Я, Бохотниця Феодосій Теофілович, народився 1929 року в селі Ізів, тоді Володимирського повіту Волинського воєводства. Батьки мої займалися сільським господарством. Батько Теофіл Григорович ще працював у Стрижеві за Бугом. То був цукровий завод. Був у мене молодший брат, помер ще за Польщі малим.

При праці на заводі батько захворів. Трапилося це так. Працював він там, де виходить готовий цукор. Гаряче йому стало. Різко відкрив вікно, і його розбив

параліч. За хворобу йому ніхто нічого не платив – ні пенсії, нічого. Вдома лежав до двох років. Спочатку ще ходив. Але приходять година – очі йдуть під лоба, нічого не бачить. Мусив на той час лягти. Потім захворів остаточно – рік лежав, не встаючи. Пролежні з'явилися. І перед німецько-польською війною на Хрещення батько помер. Остався я з одною мамою.

Мали ми корову. Коней у нас не було. Корова теля приведе – продамо, бо щось додому треба купити: діти малі. Як ми удвох із мамою zostалися, то землю обробляти просили людей у селі – щоб хтось чи коней дав, чи зорав. А мама йшла у жнива до молотарки чи полоти, відробляла. І я ходив, як молотарка працювала, коней поганяти. Змалку, ще з 8 – 9 років я вже ходив коней поганяти. Дорослі дядьки навіть дозволяли мені самому з кіньми працювати. Приходить, бувало, до нас чоловік із своїми кіньми, покаже, як робити – і я йду сам. Так ми жили до німецько-польської війни.

За Польщі школа в нашому селі була в центрі, хоч на той час в Ізові відбулася комасація і людей розселили на хутори. Навчання велося польською мовою. Тільки був один на день урок української мови. Ще був урок Закону Божого, теж українською мовою. Вів його батюшка. Всі вчителі були приїжджі поляки. З місцевих людей не було ні одного серед них – хто з Устилуга, хто з Володимира. Поляки в нашому селі Ізові зовсім не жили – тільки на кольоніях. Всі приїхали туди після приходу польської влади. Звалися осадниками. Уряд наділив їх землею У Черникові їх поселився сімей 10. Інші поляки, крім осадників, у селі не жили. Осадники були багаті, то посилали своїх дітей не до нашої сільської школи, а в містечко Устилуг. Там у них була спеціальна школа, вони там за навчання дітей платили.

Ставлення до влади не було прихильним, бо податки були високі. Як не заплатив їх вчасно, приїжджав коморник, розпочиналася екекуція. Забирав усе, що бачив у хаті, – перини, подушки, корову.

Ворожнеча з поляками розпочалася в нас від 1938 року, коли вони стали знущатися над українським населенням на Холмщині. Ми ж бачили, знали, що вони там роблять у сусідніх селах за Бугом – скидають куполи церков. У нас на Волині про це добре було відомо.

І ще поляки вчинили у нас такий злочин, як ішла польсько-німецька війна. Советів ще не було. Польське військо без усякого приводу стало ловити наших місцевих українських хлопців. Скільки точно їх піймали – невідомо, але не менше 10-15 чоловік. Це були хлопці по 17-20 років. На Залужжжі є велика яма, там завжди стоїть вода. Тих хлопців завели туди постріляли і повкидали. Скількох там убили, ніхто не знав. Ми, підлітки, туди ходили дивитися. Пам'ятаю калюжа крові стояла. Дехто пізнав своїх по одягу. Були там хлопці з різних сіл... Половили хлопців 10-15 вересня. Пояснити вбивство можна, певне так: молоді-дурні, вони пішли до Устилуга, думали – візьмуть надурняк яку одежину, мануфактуру – війна ж ішла. А їх польське військо вхопило і, – хто не втік, – розстріляло.

Це викликало до поляків велику ненависть. Пригадали їм і розбій на Холмщині. З ними ніхто не хотів мати жодних справ, хоча при советах усе притихло. Родини багатих поляків-осадників нова влада вивезла на Сибір.

Коли ж прийшов німець і минув страх, то родини тих хлопців, кого польське військо побило, стали показувати свою силу перед поляками, що жили у нас на Волині. Тих із них, хто не був вивезений советами на Сибір, хто не виїхав до Польщі, озлоблені родини вбитих хлопців стали нищити.

У скорому часі пішла чутка: ті поляки, що втекли за Буг, стали там організовувати своїх і бити українців на Холмщині. Хлопці з нашої самооборони рушили допомагати холмщикам, щоб захиститися від нападу поляків. Хоч і жили раніше мирно, але після того, як поляки стали винищувати українців, не було як сидіти по кутках, треба було давати опір. З того почалося.

Я знаю, що наші повстанці спочатку не гнали поляків з Волині: живете – живіть. Бо й поляків у нас після того, як совети вивезли поселених при Польщі осадників, стало менше. Я говорю про села нашої округи – Хотячів, Русів, Ізів, Вигаданка, Черників... В Устилузі жило кілька польських родин. Вони нікого не зачіпали – і їх ніхто не зачіпав. Жили мирно як за Польщі, так і потім.

У нас було тихо, але ми почули з Холмщини, що там біда – поляки б'ють, нищать наших українських людей. Дітей не щадять, жінок – усіх підряд. Палять там українські села. Як дійшло все це до нас, у наших селах стали збиратися хлопці, рішати: “Давайте допоможемо, бо там біда! Холмщину палять і б'ють!”

У мене дружина з Холмщини, із села Потуржина. Після війни я був у ньому. Від того села, де я жив тоді, до Потуржина – якихось кілометрів 30, не більше. Родичів дружини там побили... Як поляки палили багатолюдні українські села Сагринь, Модринь, як вони горіли, то нам було видно: небо від полум'я було червоним. До нас дим ішов. То наші хлопці стали збиратися і – туди. Там же за одну тільки ніч поляки до двох тисяч українців винищили і спалили. Наші хлопці мусили туди йти, заступатися, бо ж бачили: виб'ють там усіх українців. А на нашому березі Буга було спокійно, ніхто нікого не чіпав...

Хочу сказати, що звідти з холмського берега українці тікали до нас ще раніше, говорили: буде біда – поляки збираються нас бити. Хто з селян менше був прив'язаний до господарства, кидав усе – і тікав до нас. Але ж як селянину кинути його! Їсти ж треба. Трималися... Аж поки їх там не вибили.

Напади поляків на українців на Холмщині почалися ще в 1942 році. Спочатку поляки поодинці винищували українську інтелігенцію – лікарів, вчителів. Так, дядька моєї дружини Кирила Бурячка вбили ще в 1942 році. А вже пізніше – в 1943 році стали палити цілі села. П'ять сіл – Сагринь, Модринь, Ласків, Жодче, Потуржин, Вітків в одній лише околиці спалили. Назви всіх і не пам'ятаю. Великі українські села були. Били в них українців усіх підряд – дітей, жінок... І кажуть поляки, ніби то хтось їх провокував. Самі вони те все почали. Чого було вбивати? Маєш якісь претензії – можна ж усе обговорити, по пскові, як вони кажуть, один одному дати. Але вбивати!..

Після смерті мами оддав я дядькові корову, теля, поросля, а сам пішов у найми в Поромові. Віддаль звідти до Буга невелика. Як стали горіти холмські села, заграва знялася, то зібралися хлопці з села, кажуть: треба запрягати коней, їхати на допомогу. Розіслали по селу вістових, зібрали підвод із 10, посідали на них із зброєю і – вйо! Приїхали через Млиниська до Буга, через ріку

перебралися. Знайшли брід. Коні пішли ним, хлопці позскакували у воду – вона була по пояс. Перейшли. Далі знову посідали на вози, під’їхали. Зброю мали при собі – автомати, кулемет. Це була не просто сільська самооборона, а таки боївка УПА, хлопці биті, вчені, стріляні. Під’їхали до першого холмського села між Сагринем і Модрином, а далі не можна: кулі свистять. Хлопці кажуть мені, Іванові Миколайчуку, всім, хто тоді був фірманами: “Все. Далі їхати не можна. Розвертайтеся”. Ми стали повертати, за нами інші. Підвід нас тоді було з 10, а повстанців – чоловік 30, до сорока. Вони хто гвинтівку мав, хто кулемета Дехтярьова з дисками. Нас повстанці повернули до Буга, а самі пішли в наступ. Ми приїхали назад до ріки, стали шукати брід, де переїжджали. Коні гнали, аж шум із них виходив, кулі над головами свистіли. Позаду чути було: йшов бій. Казали, тоді в Сагрині й Модрині загинуло до двох тисяч українців.

Наші волинські села були поодаль від міст – Володмира, Сокаля, Устилуга. А німці сиділи саме по містах, то їх у нас майже не було. З’являлися коли-неколи зрідка. Їхня влада, що була на місцях, складалася переважно з наших людей, які допомагали хлопцям із УПА. Приходять повстанці не раз у село, просять харчів – хто, що може, нехай дасть: хліба, сала, м’яса, крупи, муки. Для збору селом ішли свої люди, у першу чергу ті, хто заможніше жив, давали. Збирали, зносили туди, де повстанці базувалися. Ще так само збирали для повстанців одяг – хто що міг: хто штани, хто маринарку. Одного хлопці боялися – щоб ніхто їх не продав. Конспірація була жорстка. Але село – є село: хтось та побачить, якщо в селі чи хоч би в околиці з’явилася чужа людина. Чого ходить?... Всім селянам був твердий наказ: “Бачили – не бачили. Не ваша справа, що хтось із повстанців ходить. А коли чужий – то його повинні бачити всі”. Люди щиро допомагали повстанцям за те, що охороняли їм село. За те, що на Холмщину їх перекидали, щоб там допомагати – захищати тамтешніх українців.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, фонд фonoзаписів, кол. Ю. Даревича, 7.

Горохівський район

Вігуричі

Іванюк Ростислав

Прочитав у “Волині” за 13.05.03 спогади п. Сергія Колянчука “Спочатку ми з поляками дружили...” про страхітливі і жорстокі вбивства поляками, що проживали на наших землях, своїх сусідів-українців. Пережив і я такі чорні часи. Хоч був ще малим, але пам’ятаю, як в нашому селі Вігуричі, тоді Сенкевичівського району поляки разом з німцями убивали селян, спалювали їхні обійстя. Не забуду, як під час одного нальоту ми ледве встигли сховатися з сусідською сім’єю Шкодюків в наш схрон, що був облаштований під будівлю ветхого хліва. Через продуху в схованку почав заходити дим, було чути тріскіт від пожегу, верещали поросята, несамовито ревля корова, вся птиця згоріла моментально, майже без крику. Ми почали панікувати, що подушимися в цій пастці. Батько наказав, щоб мовчали, а сам обережно поплазував лабіринтом

схрона до виходу. Коли повернувся, то розповів тихенько, що відкрив вічко нашої схованки і за пару метрів побачив німця з автоматом, а неподалік на воза поляки навантажували нехитрі наші сільські пожитки, але вони батька не помітили, і всі ми тоді врятувалися від неминучої смерті.

Спаливши нашу хатину, тоді поляки з німцями закатували багато людей, позбавили життя й мого двоюрідного брата Ярослава Кузьмовича Іванюка, якому ще не виповнилося і шістнадцяти років. При іншому польсько-німецькому нападі довічно залишився слід від їхньої кулі і у мене на нозі. Дуже важко було таке пережити і гірко, боляче згадувати зараз, коли та різня вже стала історією довжиною в шістдесят років. Вже не повернути тих замордованих невинних українців, як і не оживити тих поляків, що загинули від українців в тій братовбивчій війні, організованій радянськими енкаведистами, про що зараз державні масові засоби інформації “скромно” замовчують.

Нині зацікавлені політичні сили піднімають тріскотню, що українці зовсім невинні, і поляки мусять перед ними вибачитись за свої злочини. Знову ж польські шовіністи, навпаки, перебільшують кількість своїх жертв. Вимагають покаяння від України. Ніхто вже з обох сторін не долічиться тих невинно убитих, а тому треба, щоб на найвищому державному рівні Польща і Україна вибачилися одна перед другою і, будуючи добросусідські дружні економічні, політичні й культурні відносини і зв'язки, навіки забули про ці страшні сторінки своєї недалекої історії, яка волею долі творилася на території нашого краю. [...].

Фонди Волинського краєзнавчого музею. Інв. № КДФ-18453

Колодежі

Ягенський Володимир

Шановна Редакція газети “Волинь”

Родився я у с. Колодежі, тоді Чаруківської гміни (яку у другій половині 30-х років перенесли у Сенкевичівку) Луцького повіту, Волинського воєводства, тепер Горохівського району, Волинської області.

Наше село розташоване на горбистій місцевості, мало хуторну систему забудови (кожен будувався на належній йому землі, не дотримуючись будь-яких правил забудови населених пунктів). На той час у селі нараховувалося більше 300 родин, з них 5 польських, 2 жидівських та мешкала одна одинока німка. Оточення села було інтернаціональним. На північ, дещо західніше, була Сенкевичівка з малочисельним населенням, переважно жидівським та польським. На північ східніше – с. Ниви (зараз Губин-2) з давнім поселенням чехів. На схід дещо північніше – дві колонії – Сергіївка та Михна – поселення поляків на громадських землях на початку 20-х років минулого століття (землі були надані за розпорядженням уряду, керованого Й.Пілсудським, кращим воїнам по встановленню самостійності Польщі). У нас їх називали осадниками. Суворо на схід – українське с. Жабче. На південний схід – дві колонії, Ольгін та Ядвігін – давні поселення німців. На південний захід, мале село Наталін – давнє поселення поляків. На захід – українське с. Ковбань.

Дещо про себе. Наша хата, церква та школа розташовувалися поблизу і утворювали трикутник. Мої батьки були контактабельними, і любили спілкуватися з людьми, і у дні служби Божої у церкві (свято, вінчання, похорон і т.п.) у нас завжди було багато людей. Літом заходили води напиться, зимою – погрітися, а якась частина – просто поспілкуватися. Де люди – там розмови на найрізноманітніші теми. Я любив сидіти і слухати.

Якщо за керівництва Йосипа Пілсудського дискримінація українського населення була напівкритичною, то з приходом до влади Ридза Сьмігли стала всебічною та відкритою і наростала у геометричній прогресії. Тут не буде перебільшення, якщо назвати цей період зародженням фашизму. Для прикладу, українець мав право продати усе, а на придбання настали обмеження, зокрема землі. Настали обмеження на отримання середньої освіти, а набути вищу освіту, залишаючись православного віросповідання, стало неможливим. У школі я не мав права звернутись до вчителя на рідній мові, бо вчитель зразу починав кричати і казати: “Я ензик сьвіньскі не розумем. Мув до мнє в ензику шляхетськім”, тобто культурною мовою, бо свинячої не розуміє. Давні мешканці польської національності нашого села та с. Наталін вели себе щодо українців відносно лояльно. Зате осадники були їхньою протилежністю. Частина з них належала до якоїсь воєнізованої організації, члени якої держава забезпечувала конем, упряжжю для верхової їзди, фуражем та військовим обмундируванням. Люди розповідали, що то в одному селі, [бо] в іншому – націоналістично налаштованому українцеві вони налили до колодязя, чи на зерно у коморі нафти, або дьогтю, що робило непридатним для використання води та зерна собі і худобі, а збіжжя хіба як насіння (його ні продати, ні собі хліба спекти, і худоба їсти не буде).

Наші селяни звикли до такого оточення і намагалися жити мирно. Ніяких партій не було. Був лише один чоловік прокомуністично та два – пронаціоналістично налаштовані, але відкрито свої погляди не поширювали.

З приходом Червоної Армії, а за нею і тих, які усе переводили на соціалістичні рейки, що ведуть до комунізму, усі притихли. В усіх національностей настала однакова реальна можливість потрапити на досить розгалужені, чи то далекі рейки, що вели до Казахстану, на Соловки, до Магадану, чи на ближчі – до Луцька, до приміщення поряд із замком Любарта (усіх останніх чекав комунізм з послідуочим асфальтовим покриттям).

З приходом німців, у Сенкевичівський район прибуло два німці наводити свої порядки. Одного з них звали Ампель. Як пізніше виявилось, він був великим “спеціалістом” по здійсненню екзекуцій. Прізвища другого німця не пригадую. Розпочали вони з організації поліції та призначення старост з населення української національності. Німецька пропаганда, пообіцявши самостійність Україні, від більшості українців отримала підтримку. Багато українських хлопців добровільно пішли у поліцію. З нашого села пішло 5 хлопців з бідних родин. Полякам, як гордовитій нації, дуже не подобалося, що і ними будуть керувати представники нижчої раси, яких вони називали хамами, але у той час вдіяти нічого не могли.

Від старостів німці вимагали організації постачання продукції харчування з акцентом на м'ясу. Селяни, будучи вже привченими сталінським режимом до майже безоплатної віддачі продукції сільського господарства, віддавали її і німцям. Вимоги здачі її з кожним разом збільшувалися, і весною 1943 року залишалось у селян по одній корові, свині та вівці (якщо вівці утримували), і селяни відмовилися віддавати останнє. Німці поставили вимогу перед поліцією, щоб їхали у села та насильно забирали худобу. Поліцаї не спішили виконувати отримане завдання, і однієї ночі уся поліція залишила німців і зі зброєю розійшлася по домівках. Німці довго не чекали і створили новий склад поліції, але уже із поляків.

Десь у травні, в неділю рано, в наше село приїхав німець Ампель з новою поліцією і роз'їхалися по родинях бувших поліцаїв. Ці родини розстріляли, а будівлі і трупи спалили. Звичайно, самі бувші поліцаї, зауваживши заново створену поліцію, втекли з дому і таким чином залишилися живими. Це була перша вибіркова, якщо так сказати, екзекуція. Невдовзі була здійснена і широкомасштабна.

На північ від с. Михлин було с. Красний Сад тодішнього Сенкевичівського району. Одного дня вранці до села приїхав німець Ампель з новою поліцією і розпорядився, щоб усі мешканці села зійшлися у призначене місце, а хто не може сам прийти, то щоб був принесений для отримання надто важливого повідомлення. Людей, що зібралися, оточили, загнали у три добротні клуні і живцем спалили. З цього села залишилося лише 5 людей, котрі на цей час були за межами села, а саме село так і не відродилося.

Через кілька тижнів після екзекуції над родинями бувших поліцаїв, останні зібралися і однієї ночі знищили родини поліцаїв-поляків.

На той час, навіть після здійснення масової екзекуції над українським населенням у с. Красний Сад, в українців ще не виникла люта ненависть з ознаками помсти до поляків взагалі, але з'явилася настороженість. Селяни почали будувати криївки та озброюватись. У нас вдома було дві підземні добре замасковані криївки із засобами боротьби з пошуковими собаками (нафта та тертий тютюн) і кількадекний запас їжі, який постійно поновлювався. Мати зброю у цей час було простіше простого.

Масовий терор над мирним українським населенням став частішим, але не таким успішним, як у Красному Саді. Населення було настороженим, а з утворенням Української Повстанчої Армії, організованішим. У нашому селі були організовані цілодобові чергування у певних місцях з розвішаними там дзвонячими предметами (частіше то були куски залізничних рейок). Місця для чергових вибиралися з таким розрахунком, щоб поданий звуковий сигнал у будь-яку погоду міг бути почутим ближчим черговим. У випадку підозри на тривогу – якийсь рух у Сенкевичівці, яка на початку села, на відстані біля півтора кілометра, у той час добре проглядалася – сигнал подавався рідкими ударами. У випадку руху поліції в сторону села, сигнал тривоги подавався частими ударами.

Де саме і коли здійснювався цей терор та які були його наслідки, через 60 років пригадати важко. Але то, що відбувалося на моїх очах – пам'ятається.

Майже систематично здійснюваний терор по відношенню до українського населення району викликав озлоблення в українців, і найактивніші з них ночами здійснювали терор над польськими родинами, але вибірково і то над т.зв. осадниками та колишніми польськими активістами. Звичайно, тут не можна категорично відхилити помсти і на побутовій підставі.

Не отримуючи від населення продовольства, Ампель вирішив налагодити постачання зерна для Німеччини. Коли селяни вижали та скосили зернові і ще не звезли з полів, розпорядився завезти у наше село модерну на той час молотилку для обмолоту збіжжя та забирання зерна. Одного ранку в наше село (Колодежі) приїхали поліцаї з молотилкою, вибрали вигідне для себе місце і розпочали звозити з полів скошене збіжжя і обмолочувати. На той час практикувалося чим швидше вижати, чи скосити стигле збіжжя, пов'язати у снопи, скласти у т.зв. півкопи (по 15, або 30 снопів) і вже пізніше звезти все в одне місце, частіше у двір, скласти у стіжок і чекати черги на молотилку.

Побачивши, що їдуть поліцаї, частина населення втекла із села (наша родина також), а частина заховалась. Адже рідко у кого не було криївки. Ми втекли у сусіднє село Жабче.

Першого дня перебування “молотильники” вели себе спокійно – цілодобово займалися лише обмолотом зернових. Наступного дня, очевидно для розваги, частина “молотильників” вирішила виїхати на “полювання”. Виїхали на дорогу, що вела через с. Жабче до містечка Боремель, Демидівського р-ну, Рівненської області. Повільно їдучи вантажним автомобілем, стріляли по сторонах. Цього дня “полювання” не вдалося. Наступного дня, тобто третього дня перебування “молотильників” у нашому селі, виїзд на “полювання” повторили у тому ж напрямку. З дороги не звертали та з автомобіля не висідали. Досить повільно їдучи, пострілювали по сторонах, продовживши маршрут аж за містечко Боремель і зупинилися на крутому березі р. Стир. Цього дня “вполювали” (убили) троє людей і кількох поранили.

Пишу про це детальніше по тій причині, що наша родина якраз втекла у цьому ж напрямку, і після першого дня “полювання” переїхала у тому ж селі до людей, що мешкали поряд з Рівненською областю. Другого дня “полювання” я, з того страху не втівав у бік, а паралельно до тієї ж дороги, якою їхали поліцаї, на відстані 300–400 м. Чув, як свистіли кулі. За м. Боремель добіг до р. Стир, на дірявому човні без весел (до цього часу ніколи на великій річці не був і плавати не вмів) переплив річку та заховався за копицею сіна. Невдовзі на цьому березі з'явилися “мисливці”, які постояли, постояли і від'їхали у зворотньому напрямку. Залишився я тоді неушкодженим.

З настанням третьої ночі перебування “молотильників”, на них напали повстанці і непрошені гості були змушені втекти до Сенкевичівки. Через кілька днів повстанці напали на Сенкевичівку, і ті два німці та всі їхні прислужники (поляки) з родинами були змушені втекти до м. Луцька. З цього часу і аж до ранньої весни 1944 року, тобто до часу прибуття відступаючих німецьких фронтовиків, бувший Сенкевичівський район перебував під контролем повстанців. Правда, десь через півтора-два тижні поступив сигнал тривоги.

Каральники завжди їхали досить повільно, очевидно, боялись попасти в засідку, а селяни завжди були готовими до чим швидшої втечі з села, чи захватись у криївці. Ми (наша родина) втекли до с. Новостав, бувшого Берестечківського району. Досить швидко ми побачили кружляння над нашим селом кількох двомоторних літаків і почули 2 вибухи бомб. Як пізніше виявилось, на територію школи була скинута фугасна, а церкви – осколкова бомби. Скільки було наземних озброєних ексекторів не відомо, але слід вважати, що багато. Мабуть, Ампель зі своїми прислужниками вважав, що в селі перебуває велика кількість повстанців і попросив армійської підмоги. У цей день було вбито 93 особи, у т.ч. і одинокую 90-річну німку (остання відмовилася у 1940-му році виїхати до Німеччини) та спалено третю частину села. Один чоловік (прізвища не пригадую) розповідав, що його знайшли у криївці, запхали до його ж хліва і хлів підпалили. Він добре знав будову свого хліва, вибрався з нього. Поліцаї зловили його і знову запхали до цього ж хліва. І так ще раз повторилося. При другій спробі втечі зауважив, куди вітер гонить дим, і третя спроба втечі вдалася.

Після цієї ексекції в українців виникла жадоба помсти полякам. Тут уже не дивилися, хто є хто. Якщо раніше українці знищували поляків – активістів та, в першу чергу, осадників з сусідніх колоній, то з цього часу приводом для знищення була польська національність. Правда, значна частина осадників ще раніше з родинами перебралися у Сенкевичівку під захист поліції. Звичайно, німці не спішили приймати велику кількість поляків, адже їм була вигідна міжнаціональна боротьба, а вірніше сказати, війна. Невдовзі були замордовані польські родини нашого села, а через короткий час і усе польське населення с. Наталін.

У розмовах з населенням інших районів нашої області, у т.р. тодішніх сусідніх (Горохівського, Берестечківського, Локачівського) вияснилося, що у тодішніх сусідських районах за часів німецької окупації було набагато спокійніше, ніж у нашому, Сенкевичівському районі. Згадуваний уже німець Ампель був жорстоким і безпощадним та умів викликати міжнаціональну ворожнечу. Як розповідали люди, його як “спеціаліста” по ексекціях разом з його поліцейською командою часто посилали в інші райони області наводити “порядок”.

Описати зараз те, що діялося у нас в період німецької окупації, є надто важкою справою, бо з тих часів минуло уже 60 років і дещо призабулося. Але описані тут події мали місце і були саме такими. Те, що поляки намагалися доводити, що ініціаторами кривавого конфлікту між українцями та поляками були українці, є надуманим.

Те що було, то було. Його уже не змінити. Правда, його можна випнути у ту, чи іншу сторону, але чи принесе воно комусь користь? Звичайно, забувати про минулі лихоліття ніяк не можна. Їх слід вивчати та аналізувати з тим, щоб сучасне та майбутні покоління були обережними і не допустили чогось подібного. А зараз, вважаю, і українцям, і полякам слід попросити взаємного пробачення і надалі будувати свої взаємини на підставі добросусідства та дружби.

Скобелка

Беземський Георгій Володимирович, нар. 11.11.1927 р.

Останнім часом за Польщі, у 1936-37 роки, влада намагалася посилено полонізувати українців – особливо тих, хто мав прізвище на “-ський”: Шкорупський, Корецький, Беземський. Особливо на це наполягали в школі, вимагали від дітей, щоб і вдома переходили на польську мову, ставали католиками. Однак, це виявилось даремним – ні одна душа в селі на католицизм не перейшла.

Діяла в селі “Просвіта”. Члени її збудували навіть свій будинок – на складки селян. Організаторами її були Оксянюки, Іван і брат його Кирило. Працювала хата-читальня. Наше село відзначалося патріотизмом. Молодь збиралася, влаштовувала концерти. Особливо відзначали дні народження і смерті Т.Шевченка, героїв Крут, Базару. Народний дім не встигли викінчити, у 1938 році вселилися тільки в один зал. Коли ж дому ще не було, то збиралися в приміщенні пожежників, по-польськи, ремізі. Поляки дозволяли. Війтом був поляк Шот, непогана людина. Особливих переслідувань я, може, тому, що був дитиною, не зауважив. Можна було тоді виписувати зі Львова українські газети. Вони користувалися популярністю. Зокрема, газета “Нове село”, а також календар-щорічник “Золотий колос”, дуже цікавий. Ми, підлітки, дізнавалися з нього і про січових стрільців, і про визвольні змагання в Україні. У Львові було видавництво Тиктора. Я ще малим читав його видання. Пам’ятаю, була така книжка “Курінь смерті” про бої в Холодному Ярі. В усякому випадку, поляки так не переслідували, як потім совети. Все-таки, була держава, яка звала себе демократичною, тому потрохи, до певної міри можна було розвивати свою культуру.

У нас в Горохові був філіал Луцької польської гімназії. З села в ньому вчилася небагато – п’ятеро дітей багатших господарів, бо треба було платити. Не всі на це мали гроші.

Мешкало в селі кілька сімей поляків. То були не осадники. Не знаю, як вони у нас з’явилися, були старожилами. Стосунки з ними встановилися непогані. Вони вміли говорити по-українськи, ми – по-польськи. Я знаю, біля нас жив поляк Павло Шумський. Поляк – а по-польськи добре говорити не вмів. Мав жінку українку. У нас часто були мішані шлюби. Десять бували, знаю, конфлікти на національному ґрунті. А в нашому селі, хоч і приміське, не було. Національної ворожнечі в селі не пам’ятаю.

Православні мешканці села мали церкву. Костел був у Горохові. Хто куди хотів – заходив. Не виганяли нізвідкіль.

У нас удома було радіо – детектор з навушниками. Дуже часто вдавалося слухати останні вісті з Варшави. Преса, українська і польська, теж писала про червоний терор, арешти генералів Тухачевського, Блюхера. Про все це ми знали, хоч прихильників КПЗУ, які б орієнтувалися на Схід, у селі не було. Селяни менше цікавилися політикою, але що діється на Сході, знали. Дехто мав родичів. Щоправда, листування ніякого не було. Ті родичі боялися сюди писати, аби не викрити себе, що мають рідних тут у Польщі. Зустрілися й наговорилися одні з одними після 1939 року, як ми вже стали “визволеними”.

У моєму селі Скобелка школа була 7-річна. Вчителів було осіб 15. Із них мабуть 5 українців, хоч вони викладали польською мовою, по-польськи з нами мусили говорити. Директор школи був українцем – Назар Дивнич. Родом із Кременеччини, там закінчив ліцей. Користувався авторитетом – довірили йому школу. Займався етнографією, збирав матеріали, друкувався у польських вчительських річниках. Я читав, наприклад, його опис святкування Великодня на Волині. Річник видавався в Рівному.

Вчителі-українці, щоб втриматися на роботі, мусили виявляти підтримку ладові, що панував у країні, розмовляли польською мовою, організовувати нас на відзначення польських державних свят – 3 мая, дня конституції, 11 листопада – дня незалежності, розказували нам, як виникла Польща, про Пілсудського. Коли помер він у 1935 році, то всю нашу школу водили у польський костел до Горохова. Там була поставалена символічна труна і декілька днів відправлялася панахида. Нас, учнів з усіх шкіл повіту туди зводили. А вчителі-українці навіть не дуже признавалися поміж поляків, хто вони за національністю. Хіба що з прізвища можна було судити, хто вони насправді. Ще з того знали, що не ходили до костела. Наприклад, вчителька Склянченко, Зайцев з Кременеччини.

За тижнів два до німецько-польської війни, що почалася 1 вересня 1939 року, була проведена мобілізація на Волині, в тому числі й у нашому селі. Взяли зі Скобелки чоловіків 10 тих, хто раніше вже відбув військову службу. Ми провели свого дядька Володимира, то бачили: в Горохові з усієї округи зібрався цілий ешелон мобілізованих. Відчувалося, й чутки ширилися, що йде до поганого. Німці вимагали Данціг. Ми знали про розмови міністра закордонних справ Польщі Бека з Ріббентропом. І ось 1 вересня рано прокинулися ми і з детекторного радіо почули: війна! В той же день у небі з'явилися літаки – летіли на Луцьк. Ми ще не знали, що вони – німецькі.

Через пару днів до нас у село приїхали біженці. Їх стали розподіляти по хатах. У наш дім втрапило п'ятеро – з міста Келець працівник банку з дружиною й дитиною, жінка з Кракова Югендфейн – дружина польського майора, стара жінка пані Кекерто – дворянка. У нас поселилися, харчувалися за плату. Перелякані, боялися німецьких літаків. Все залишили вдома, з чемоданами тільки втекли.

17 вересня, – ми дізналися, – Радянський Союз виставив Польщі ультиматум, буде Західну Україну “визволити”. Пам'ятаю, – мені тоді вже було 12 років, – в нашому селі готували до приходу “визволителів” вітальну арку. Наші ж просвітяни це робили – некомуністи. Брати Овсянюки й інші з ними. З'явилася в селі народна міліція. Не з червоними, а з білими пов'язками, на яких так і було написано по-українськи. Мали карабіни.

Отже, готують між церквою і школою вітальну арку. Велику. З написом: “Вітаємо братів!”. Вішають справа на ній червоний прапор, зліва – жовто-блакитний. А “визволителів” усе нема. Хоча – ще проскакують через село озброєні поляки, рештки армії. У селі Блудів (тепер Мирне) їх обстріляла наша міліція. Кількох поляків забили. А в нашому селі не розібралися, хто то їхав, думали – таки небачені “визволителі”. Їх же було три вантажних машини,

повні військових, поліція з Луцька між ними – зауважили. Бачать приїжджі, що у нас готові зустріти їх, не так, як у Блудові, стали кидати пачки сигарет. Каву з цукром у пачках, – була така, – розкидають. Народ кинувся до цього, а вони між тим поїхали.

Червоних же – ще нема. Наші нетерплячі хлопці поїхали кіньми назустріч – вияснити, коли приїдуть у село. І раптом у Скобелку в'їжджає невеличка танкетка з лейтенантом, кількома солдатами. Їм вручають хліб-сіль, квіти. Лейтенант, показуючи на жовто-блакитний прапор, питає: “А що то за знамя на арці?” Просвітяни кажуть: “Та ж наше. Українське”. Він їм: “Ану зніміть!” Мав гвинтівку з довгим штиком, став на танкетку, підважив і скинув. Ага! Ми зрозуміли...

Совети відразу взялися за біженців-поляків. Їх стали забирати й вивозити. Тих, що жили у нас, теж викликали й забрали. Більше ми їх не бачили. Чули тільки, що більшість із них була вивезена в Сибір.

Наші ж сільські хлопці скоро стали втікати за Буг у німецьку зону окупації – на Холмщину. З нашого села чоловік 5-6 втекло. Відомо було, що на Бузі були перевізники, які їх перевозили. Певне, то вже були оунівці. Тікали від НКВД. І то було на Волині масово.

В січні 1940 року з'явилося у нас дуже багато енкаведистів. Офіцери всі, в формі. Рознеслася чутка: вивозять у Сибір поляків-осадників, у першу чергу працівників лісової охорони, підприємців. Один із них, Дядюк, мав у Горохові пекарню. Українець. Вивозили також службовців, які за Польщі займали державні посади. А тоді був дуже великий мороз. Снігу багато. Вантажили їх у товарні вагони. Брали з собою – постіль, дещо поїсти, все інше залишалося. Казали, що на станції на це все страшно було дивитися – на людей, які мерзли, коли їх звозили, зачиняли. Вони плакали, кричали... Це справило гнітюче враження на нас, українців, Бо ж ми разом жили. Українці серед тих нещасних теж були.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фonoзаписів, кол. Ю. Даревича, 21.

Княжі

Іванюк Софія Іванівна., нар. 2.05.1924 р., м. пр.: м. Луцьк, вул. Гнідавська, 56 а.

Батькові за Польщі, як українцю, давали посаду вчителя аж на Мазовші. Туди він не поїхав, бо дідунь і бабуня були з нами. Дідунь був нездоровий, працювати на господарстві не було кому, він не хотів відпускати мого батька. Праці тут не давали, треба було приймати католицьку віру, щоб мати право на працю вчителя. То батько подумав і залишився вдома на селянському господарстві.

Дідунь у 1931 році помер. У 1932 році в селі, де ми жили, відбулася комасація – переселення з села на хутори. Землі було у нас десь до 10 гектарів. А ще батько працював у сільській кооперативі книговодом-бухгалтером.

Поляки у нашому селі зовсім не жили. Тільки як влада організувала поліцейський постерунок, то приїхало 3-4 сім'ї поляків-поліціантів. Вони і

їхній комендант Пейпан-Пенькош розмістилися в панському будинку, де було багато кімнат. Пам'ятаю звідти до мене бавитися приходила дівчинка Люся з польської сім'ї. Пізніше той будинок хтось купив, і весь постерунок вибрався до села Дружкополя. А як вибралися, то тільки час від часу поліціянти приходили в наше село.

Школа в селі була початкова з одною вчителькою-полькою. Вийшла вона заміж за сина православного священика Левицького із села Звиняче. Він десь учився і приїжджав, а вона жила сама. Була католичкою, а він православний, не знаю, хто з них віру міняв. Анна Левицька. Хорошою вчителькою була.

Я пішла до школи в 1932 році. Навчання було тільки по-польськи, українську мову вчили трошки. Були, пам'ятаю, предмети “польські ензик” і “руські ензик”. Запам'яталася мені українська читанка, вірші з неї мені в пам'яті й по сьогодні. Закон Божий читав священик, прізвище його забула. Він жив у будинку при церкві, що була в селі. Одинокий. Згодом перевели його кудись, а до нас у 1937 році приїхав отець Киндзіравий із сім'єю. Цей священик був родом із Поділля – емігрант до Чехії. Звідти повернувся на Волинь. Автокефаліст. До нього в нашій церкві правилося слов'янською мовою. Він став правити українською. Люди його дуже поважали, цінували. У 1937 чи 38 році він освятив місце під школу.

Школа в селі була всього 4-класна. До 5-го класу я пішла в сусіднє село Фусів, де він був. А до 6-го мусила йти до села Дружкопіль, де був і 7-ий клас, який там закінчила.

У цьому селі жило багато поляків, зокрема, в присілку Застав'я – недавні переселенці з Польщі, яких звали осадниками. Тамтешні вчителі до нас, українців, ставилися не дуже прихильно. Майже всі вони були поляки й жиди. Тільки одна вчителька була українкою, але вчила у молодших класах. Звали Стефа Бабій. З більшою увагою ставилися вчителі до дітей багатих осадників із Застав'я, до нас – абияк. Щоправда, нас, українців, і мало в школі було: Валя Верук, священникова дочка, з села Квасова ходила, Ролич, дівчина з Дружкополя, ще одна звідти. 4 чи 5 дівчат-українок було. Хлопці були з Дружкополя. З Княж Федя Рожко.

“Просвіта” в нашому селі була – збиралися хлопці й дівчата. Були співанки, ставили вистави. Поліція в це не втручалася. Осадників у селі не було, найближчі – в Дружкополі, на кольонії Застав'я. До школи ми, українці, й тамтешні польські діти ходили разом, якомсь уживалися. У Дружкополі українська й польська молодь дружила поміж собою. У мене щоб були серед них якісь задушевні друзі – то ні. Все-таки, ми, українці, – то були українці, а вони собі – поляки.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, кол. Ю. Даревича

Красний Сад

Вітюк (Козин) Галина Михайлівна, 1932 р.н., м. пр.: смт. Млинів.

Тоді у 1943 році було за тиждень до Пасхи. Вся наша сім'я поралася у дворі, різали січку. Бачимо: їдуть, як казали, німці. Приїхали. Потім виявилось:

вони оточили село. Ідуть по хатах. Прийшли до нас у двір. До тата по-польськи: “Йдіть до клуні. Полягайте всі ницьма. Позатуляйте очі. Будемо робити ревізію”. І ми пішли – вся наша сім’я. Не знали, що йдемо на смерть. Полягали. Чути – глухі постріли, як корок із пляшки вилітає. Чую: на мене щось тепле ллється. Чи не вода? Вбивці пішли. Ще в Солонинків два вистріли зробили. Довкола мене побиті. Здається, тітка ні. Взяла її за голову. Вона лежала за бочкою, зосталася жива. Дітей у неї побили на руках. Кажу: “Вставаймо”. Ми вийшли до лісу. Я біжу попереду, тітка за мною. Бачимо: карателі сидять перед нами. То ми до вечора лежали в окопі. А вони ж – свою роботу робили: поки все з села не повивозили. Наші люди були зажитні.

А ще була така біда. Пішла я до сусідів, то ще й боялися мене приймати, бо – вся в крові.

Якби ми були в чому винні, то б ховалися.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 3/1.

Красний Сад

Ковальчук (Павлова) Ніна Онуфріївна 1932 р.н., м. пр.: м. Дубно.

У той день, – то був великодний понеділок, – ми вийшли на город. Був у нас найнятий хлопець. Ще – менший брат. Дивимось: їдуть на мотоциклах вооружені люди. Мама каже: “Щось недобре робиться”. Бачимо: з одного боку нашої колонії зібрали по-сусідськи всіх людей. Ці приїжджі. Метушаться там біля воріт. Дивимось: ми – окружені. Йдемо до хати. Той хлопець каже: Я буду втікати”. Мама: “Куди ж? Що буде нам, те буде й тобі”. Бачимо: третину тих людей повели до клуні. Глухі вистріли чути. Скільки людей – стільки й вистрілів. Постріляли їх. Бачимо: йдуть до нас. Той хлопець узяв відро, ніби по воду йти. Вони – біля вікна. Відчинили двері. Кличуть. Мама: “Кам? С вапе?” По-чеськи. Той хлопець каже про матір: “Чешка”. Вони: показуй документи! У той час над дверима кожної хати мав бути напис про національність мешканців і скільки душ у сім’ї. Перед Пасхою було – той напис десь відірвали. Шукала мама, з ляку не знаходила. Цим же нетерпілося, сказали по-польськи: “Седзьце в хаце, не виходзьце”. Прийняли нас за чехів, оставили. Самі пішли і хлопця забрали. Це був військовополонений, росіянин. ...Був такий самий по сусідству. Того забили. А цей остався. Потім допомагав вивозити з села людське добро.

Осталися ми в хаті. Дивимось: моя сестра йде з сусідською дівчинкою. Вона додому бігала, вертається з плачем: “Наші всі побиті”. Заспокоює мама.

Вирішили втікати. Але куди? Свекруха каже мамі: “Ти молода, тікай з дітьми. Я – нікуди. Вісімдесят років”. Як стояли, нічого ми не брали, вийшли на Михлин полями. З нами та сусідська дівчина. Зайшли до її родичів, віддали. Бачимо: із Красного Саду на Угринів женуть худобу. Нам із-за неї не можна перейти гребелькою на Городище, де в мами сестра. А машини їдуть, нагружені людським добром із Красного Саду. Зайшли до одного чоловіка, бачили: до вечора гнали з Красного Саду худобу, везли людське майно на машинах. Мова була, що те все робили поляки з німцями. Досвіта ми пішли в Городище.

На третій день Красний Сад стали палити. З трупами, які там лежали. Як село згоріло, зігнали шуцмани людей з інших сіл. Копали ями і на тому місці, де побили, закопували.

Другого дня після побиття той хлопець Іван, що був із нами, каже мамі: “Ти ж не маєш у що переодягнути дітей. Ходімо в Красний Сад. Я поможу”. Пішли. Побачили: коні стоять у стайні. Не зачіпали їх. Напевне, тому, що Ампель, зондерфюрер, сказав чеського не чіпати. Запрягли. І як віз затаракотів, – стали їхати, – з польської колонії Маруся сипнуло кулями. Од Марусі й кілометра не було. Там одні поляки жили.

...А ще за тиждень до винищення Красного Саду було таке. У польській колонії Анджеювка фільварком керував німець. Казали: кожного дня шукав собі жертву. Йшов якимось Красним Садам із двома поляками з охорони фільварку. Затримали хлопця Колю Павлова, стали гнати на Анджеювку. Мій двоюрідний брат то був. Прикладами били. Вийшли батьки, стали плакати, просити: “Що ж він поганого зробив?” То вони взяли й дядька, – мав уже за 80. Обо погнали на Анджеювку. А звідти, – ми знали, – ніхто з українців не вертався. Брат став тікати. Поляки обох їх там убили. Люди з нашого села чули, як дядько їх просив за сина: “Хлопці, та ви ж разом до школи ходили”. Молоді хлопці ті поляки були. З Марусі.

Мама моя, бачачи таке, завезла менших дітей до містечка Сенкевичівки. Цілий тиждень там були. На Вербницю мама поїхала до них, забрала дітей назад додому. Там наперед уже знали, що Красний Сад будуть нищити. Поляки, сусіди бабці, прийшли до неї, питають: “Де Ваші внуки?” Каже: “Забрала дочка додому”. “А їх же сьогодні поїхали розстрілювати”. Знали...

А бабця одразу побігла в Красний Сад, дорогою одягу з себе скидала. У Михлині люди спинили її, сказали: “Ваша дочка осталася жива”.

Говорили, що поляки настоювали німців, щоб саме на Пасху розстрілювати Красний Сад. Ампель ніби сказав: “Ні!” Ніби сказав: там добрі господарі.

Після того, як Красний Сад спалили, бабуня залишалася в себе. Поляки до неї не раз приходили, грабували. Зачиняли її в комірчині, а самі грабували. Кільканадцять разів. Ночами. Може, думали, що когось застануть...

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонових записів, 4/1.

Красний Сад

Новосад Надія Данилівна 1910 р.н., м.пр.: проспект Молоді 55, кв.4, м. Луцьк.

Я, Надія Новосад, народилася у 1910 році в сусідньому селі Михлині, у Красний Сад пішла заміж. Бачила того дня, як нищили Красний Сад. Німці з поляками шукали бандерівців. Сусідський хлопець, біг повз нашу хату. Коля Павлов. Добіг до нашого двора. Крикнули йому: “Стій!” Став. “Руки вгору” Підняв. Я була там, кажу: “То ж сусідський хлопець. Наш”. Оглянулися і – у мене стріляти. Всі в хаті, що те бачили, закричали: заб’ють мене!.. А того хлопця забрали. Вернулися й батька його забрали. Вийшла мати – прикладом її. Впала. Повели обох через поле, з кулемета стали по них стріляти. На полі там їх і

побили. Батька і сина. На польську колонію їх вели. Не догнали до неї. Потім уночі бандерівці забрали їхні трупи, на подвір'я принесли до матері... То були у квітні за тиждень до Пасхи.

Тоді німці з поляками сказали: “Не втікайте ніхто. На ходу знищимо. А як нишком будете сидіти вдома, не будемо чіпати”. Всі й сиділи нишком. Але вони зробили облаву, вибили всіх до чиста. І малих. Тільки тих, кого вдома не було, минуло. Мене теж. Я була на роботі. Іще нас чотирьох осталося – були на роботі.

Із моїх родичів забили: Павлова, чоловіка мого, його матір Ярину, сестру Олександру, батька Володимира, брата Мирона, братову дочку Нілу, синів Івана, жінку Нимидору. І сусідів усіх, кого застали вдома, вибили. Забили у них батька, матір і сина. Другу сім'ю пропустили. Господиня уміла говорити по-чеськи. Подумали, що чешка... У третій хаті забили матір і сина. У Галіїв – Володимира, Надію. Ще вбиті Цимбалюк Федось, Надія – дівчинка, Ліда, Солонинка Олександра батько Гриць, мати Віра, син.. Трьох їх забили. Михалкових – Катерина, Іван, Михалко, мати. Далі – Хотії-Новосади. Двох синів мав батько – Славка і Сашу. Забили. Далі – ще Новосади. Двоє синів забито. Дівчинка була – теж. Ще Ковернюк Яків, Катерина – жінка, мати Ольга, батько Платон. Славка їхнього повісили. Далі забула...

Не знаю, чого була така ненависть поляків до українців. Люди казали: вони хотіли, щоб Польща була на Волині, а українці ж хотіли на Волині України. Треба було їм людей бити, щоб українців не було.

Хто остався тоді з Красного Саду в живих, то мусили ховатися, щоб поляки і німці не знали, де свідки розправи. Дванадцять нас зосталося. Ховалися по селах Локачинського району, в Дубенському...

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 2/1.

Підбереззя

Івчук Павло Пилипович, 1932 р.н., м. пр. с. Підбереззя.

Я, Івчук Павло Пилипович, пам'ятаю, прийшов зі школи. Тоді, в 1943-му, ми, діти уривками ходили до школи. Мати мені каже: “Німці машиною приїхали в село, оголосили, щоб не було ніякого шуму, бо буде проходити через село п'ять тисяч поляків. Щоб не було зачіпки між українцями і поляками”.

Я роздягнувся. Мати дала їсти. Раптом чую постріли. Кидаю все, тікаю надвір. Недалеко – берег (луг – діал.), стирта. А кулі свистіли. Біля стирти зустрів двоюрідного брата. Питає: “Що робимо?”

Церква недалеко. Кажу: “Біжимо до церкви”. Прибігли. Далі був низ, садок, сусідська хата. Забігли туди. Там старші чоловіки стоять, дивляться на поляків.

Центр села вже горів – там, де ми жили. Кажуть мені: “Павло, певне, твоя хата горить”. Кажу: “Певне, так. Матір я там оставив. Братів”. Кажуть: Туди зараз не можна йти”.

Стрілянина. Щоправда, був великий туман. Один одного погано було видно. Але я через дві години низом, думаю, обійду село і зайду додому з тилу. Приходжу. Бачу: наша хата вже горить. Чути запах паленої худоби. Лежить убита сусідка. Її мати. Сусід кричить обпалений. Шукаю: де ж батьки?.. Через

деякий час прийшла мати. Каже: “Поляки ввірвалися. Як я втекла, сама не знаю”. Матір виганяють два польські шуцмани. Хочуть застрілити. Два польські шуцмани. Але прийшов німець, каже: ”Що ви робите! То ж сім’я! Малі діти... Не треба розстрілювати”. А поляк кричить: “Розстріляємо!” З матері зняли чоботи, кожух був на ній вишитий, хусткою був менший брат закутаний. Два поляки все забрали. Ще баба кричить: “Панове, як палите – випустіть коней!” Рукою махнув: каже: “Вже випустили...” Були б їх усіх постріляли... Забрав їх німець.

Але через деякий час один із тих поляків вертається, приносить в’язку соломи. Кинув її у двері хати, запалив. Пішов. Наша бабця старенька загасила.

Поляки від нас пішли далі. Ми zostалися живі. Зате сусіда вбили, жінку його. Прізвище Родь. Матір і батько. Вбили ще Чернишів, сім’ю Пастужавських – мішану. Сокирами порубали. Три-чотири сім’ї. Спалили 10–15 хат.

Ці поляки пішли з нашого села під Сокаль. Там, – розповідали в селі, – їх оточили повстанці, розбили. Після цього від УПА в нас були посланці, які записували, що в кого поляки забрали. Вертали. Матері вернули хустку, сусідам теж – що змогли. Казали, що то все робили поляки-шуцмани.

То було в березні 1943 року. Німці супроводжували поляків, бо інкаше порубали б українців підряд. Німці навіть стріляли вгору, щоб відганяти поляків.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, фонд фонових записів, 137/8.

Іваничівський район

Тишковичі

Брик Іван Самсонович, 9.03.1917 р. н.

Я, Брик Іван Самсонович, хочу розказати про те, що на свої очі бачив у 1937 році. Папа Римський Піус XII, коли Польщею керував Ридз-Смігли, купив 138 церков на Холмщині за 1 мільйон злотих. Не пройшло й три тижні, як почали їх валити. Я сам очевидець. У Крилові, в Грубешеві, під Замостям я те бачив сам. В Грубешеві я тоді служив в армії в кавалерії. Полковник, як прийшли валити церкву, заборонив, сказав: “У мене є українці-солдати”. Там через дорогу стояли католицький костел і православна церква. Ми одночасно ходили туди молитися. Тільки та одна церква осталася незачеплена. Так робилося при Ридз-Сміглому.

У 1938 році я був призваний до польської армії в кавалерію – у Грубешів, у другий полк кінних стрільців. Почалася німецько-польська війна, нас забрали на фронт під Замость. Ліс там є невеликий. Біля нього ми зіткнулися з німцями. На нас ішло 11 танків – великих, яких ми не бачили. Заступник командира майор Береза дав наказ: “У наступ!”. І ми, кілька кавалеристів, рушили на танки. Вони як відкрили по нас вогонь, змішалось все – коні і люди. Недобитим вийшла команда відступили в ліс. Хто живий, відповз. Танки йшли за нами в ліс, аж поки їх не спинили дерева товщиною в 30 сантиметрів. Ми відступили в напрямі Володимира-Волинського. Так ми воювали: кавалерія на танки. Від Замостя до Володимира – кілометрів 40. Вплав перейшли Буг. У Володимирі розмістилися там, де зараз католицький костел. Вліво було старство.

Дивимось: наші офіцери розгубилися. А поміж ними – вже советські офіцери. Пропозиція: здатися. Той самий майор Береза сказав: “Тут ми складаємо зброю”. Він поляк був... Сказав: “Далі нема куди йти”.

Склали ми зброю, і советські солдати взяли нас усіх, повели за староство. Там є вал і старовинна тюрма. Повели в ту тюрму. Стали від нас, рядових, відділяти офіцерів. Ними заселили на другому поверсі дві камери. Вночі виводять офіцерів. Що таке?.. Ми – на першому поверсі. Мене підсадили в туалеті до вікна на плечі, то через паркан видно: офіцерів виводять і розстрілюють. Те я на свої очі бачив. Пізніше все показав.

Мене, рядового, на другий день відпустили додому, багатьох, хто був із близьких сіл.

...Перший бій поляків з українцями, про який я знаю, був у квітні 1943 року – за Бугом у Шихтові (Шихтарі). Біля Литовежа по цей бік ріки стояла наша сотня УПА “Батька”. Бачимо: люди біжать, кричать. Постріли. Ми приготувалися. Прибігли люди до Буга, плачуть. Мешканець Литовежа Боргун став перевозити. Я стою. Йде жінка, одна з тих – із-за Буга. Щось має загорнуте перед собою. Плаче. Розгортає, а там хлопчик, років трьох. Голова до шиї розрубана сокирою. У неї самої розрубана рука. Кров тече. Жінки з Литовежа забрали їх. На другий день дитину ховали. З того села в Литовежі багато рятувались. ...Отак поляки стали бити українців у 1943 році. І продовжували, де тільки мали можливість.

У 1943 році, – то був початок травня, – моя чота УПА, були там ще інші сотні, – ми переїхали в селі Хотячеві біля Устилуга за Буг, подалися на села, – там у нас був зв’язок через УПА. Нас провели, бо поряд із українськими були польські села. Бачили попалені хати, побитих людей. Поляки в нас стріляли. Ми оточили їх, був бій. Мене поранило. Цілий день у нас ішов той бій. Аж уночі прийшов наказ відступити...

В тамтешніх селах на Холмщині ми бачили, що з українцями робили поляки. То були Новосілки. А ще село, яке вони спалили, звалося Сагринь. Вщент спалили. Поранили кидали у вогонь.

Там був бій. Це було на моїх очах. Підрозділ УПА тоді був під Сагринем. На віддалі пострілу. Як Сагринь став горіти, наш відділ був біля села. Хто із мешканців прибіг до нас, той врятувався. Кого поляки зловили, вбили. Там була “Вісла-2” чи як її... Вони вели по нас сильний вогонь. Нас було дві сотні. Точніше 240. Ми відстрілювалися. Ту сторону села, що від Грубешева, зліва, ми її захищали. Поляки зчинили більшу стрілянину, і нам дали наказ відійти до Грубешева, бо й там був бій...

Як били поляки Сагринь, наш відділ був зліва від Грубешева. Від Сагриня місцями на віддалі 400 метрів до кілометра. Чи не було команди наступати, захищати село? Наша розвідка донесла, що в селі зібрана велика сила поляків, туди не можна досягнути. Ми своєю невеликою силою скільки могли, стільки й зробили...

У 1943-му році після травня серед літа комуністи стали вбивати поляків, щоб видати, ніби це зробили ми, бандерівці. Вони були в червоних партизанах, ще мали по селах симпатиків, у яких удень партизани переховувалися, а вночі виходили на акції. І в нашому селі це було.. Саме так забитий Поплавський з жінкою. Один із його синів утік. Дембівські – постріляні. То були поляки – вбиті комуністами, щоб звернути, ніби бандерівці вбивають. А ці поляки нічого

поганого сусідам-українцям не зробили. Жили в селі спокійно. Щоб посіяти ворожнечу, виставити бандерівців негативними, комуністи так учинили. За це наші повстанці вбили одного комуніста з партизанів. Симпатик бандерівців побачив, що комуністи вбивають поляків, щоб звалити вину на нас, підійшов і з обріза вистрілив. Червоні кинулися за ним у погоню, але він утік. Звати його Шидовський Петро. Він вистрілив у советського партизана, чужого, не з села – партизани тут були на акції.

У 1943 році деякі поляки переодягалися в німецьку форму і, не будучи в німецькій поліції, йшли й палили українські села. Таке було в Стенжаричах, за Хотячевом під Устилугом. Там наш відділ стояв. Один чоловік з нашого села узяв там жінку, їде хвірою. Навколо тоді поляки палили села. Я кажу йому: “Куди ж ти їдеш? Поляки заб’ють”. “Нічого, – каже він, – Вони мене знають. Не зачеплять”. “Не їдь, – кажу. – Бо ти ж українець”. Не пускаю йому коней, а він їде. Далі кажу: “Як хочеш”. Поїхав. Бій їде, хати горять. Розвідка донесла, що советські партизани ззаду нас оточують. Звідси поляки з німцями, а тії – ззаду. І то вже другий раз. Ми були готові. Одну сотню послали зайняти оборону, тихо залягти, підпустити поближче червоних. Бачимо: йдуть тії коні, якими чоловік їхав конюшини накосити, так помалу крокують, підходять, дивимось: лежить на возі, голова розрубана, до вуха сокирою... Його жінка була з нашого села з роду Приступ...

То було в 1944 році навесні. Поляки з німцями заповзялися спалити село біля Білина, де була їхня велика пляцувка, вони там ховалися. І стали палити. Ми зайняли оборону, але советські партизани напали на засаду. Тоді наші обійшли їх кільцем. Як вони захотіли відступати, а там ззаду – знову наші. Розбили їх. Взяли полоненого. Він розказав, де ще вони є. І ми їм ще дали. А ті поляки, які були з німцями і палили села, не сподівалися, що нам прийде сила, і ми одріжемо їх від Білина. Ми ж тепер узяли їх усіх в оточення, і був із ними такий поразунок, як у них із нами.

...Будятичі Іваничівського району. Там жила сім’я Жепецьких, поляків. Вони вбили українців у тому селі. Хотіли тікати, але потрапили в засідку на своїх. Там було вбито 11 осіб українців. Поранено. Люди, які там живуть, можуть розказати, як усе це було.

Морозовичі, село над Бугом, ближче до Крилова. Там теж поляки наскочили на село вночі, перейшовши через Буг. Кілька хат спалили, більш, як 20 чоловік було вбито. Свідки ще живуть...

Про осадників скажу. Я пішов в армію восени 1935 року. А то ще до армії було в 1937 році. Біля села були осадницькі обійстя. Пілсудський подавав осадникам землю села Калусів. Колонія звалася Калусівська. Я їхав з Володимира ровером (велосипедом), один із поляків-осадників, що командував кракусами, перестрів мене. Я доїхав до нього ровером, минаю, а він на бричці з кіньми не дає обминуту – і по очах мене батогом. Із брички я почув два постріли. Мене не поранило, але то були постріли в мене. Я звернув у сад, у збіжжя. Врятувався. Таке робилося...

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, фонд фонозаписів, 110/7.

Ківерцівський район

Клепачів

Кузьмов Арсен Никанорович, 1926 р. н.

Я, Кузьмов Арсен Никанорович, бачив, як у 1943 р. кілька разів приїжджали чи приходили в наше село поляки і розстрілювали мешканців–українців. Убили найстаршого рідного брата і його сина двох років. Брат тоді якраз ніс сина на руках, як убили, впустив його. Він упав. Поляк підійшов, вистрілив синові в голову з пістолета. Ще одного старшого чоловіка тоді поляки вбили. Інших людей теж. Їх усіх знесли на могилки, поховали. Другого разу убили мешканку нашого села Мотруну.

Третій раз, як напали поляки на Клепачів, поранили мене у праве плече. Був у мене до того друг-поляк. Тепер він прийшов у наше село в банді. Його колеги–бандити мене зловили, завели в село. Там уже багатенько людей було, тих, що не змогли сховатися. Поставили мене під стіною хати Калинюка. Став я дивитися – пам'ятаю, старший з поляків кульгав на ногу. Звали його Вірус. Друга мого – Антон, Тонік. Разом ми ходили до школи. Якби не він, мене тоді були б забили. А то вивезли в ліс. Він став просити, я теж став проситися. Мій колега випросив. Поляки думали, думали, потім мені по-польськи сказали: “Ідзь, курва твоя маць. І нікому не мув”. Пустили мене. Я прийшов додому – весь стік кров'ю. Сусіди забинтували мене, поклали на підводу, завезли до Луцька в німецьку комендатуру. Українці там були. Допит мені зробили, завезли в лікарню до лікаря Білобрана. Там я лежав три місяці з половиною.

Як вернувся з лікарні, то поляки якраз знову прийшли в село, оточили чотири українські хати. Зігнали всіх до одної, і дітей, і старих вбили. Була там дитина дев'яти місяців. Її кинули з коліски в яму і вистрілили в неї для економії набоїв не з автомата, а з пістолета. Собаку ще забили, кинули наверх. Син мого брата, племінник, ніс батькові їсти, зловили його на дорозі. Завели туди, забили, наверх кинули. Нас заставили засипати всі ці трупи. 25 чоловік там убито.

У червні 1943 року я пішов в УПА, став зв'язковим від Луцька до Ковеля. Стверджую: нам не було зверху вказівки винищувати польських людей. Ми в УПА цим не займалися. Такої вказівки не одержували. Такого в нас не робили.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фonoзapisів, 22/1.

Клепачів

Яковлюк Ананій Кіндратович, 1924 р.н.

Я, Яковлюк Ананій Кіндратович, народився 26 квітня 1924 р. в с. Клепачеві тодішньої гм[іни] Ківерці в родині селянина-українця. В сім'ї нас було 6 дітей. Хоч батьки мали 10 гектарів поліської землі і стяглися ще, економлячи на всьому, на 4 гектари, великого достатку ми не мали.

На 1939 рік я закінчив 4 класи польської початкової школи в рідному селі. Далі мені шляху до освіти не було, залишалось одне – праця на клаптику батьківської землі. Сподіватися на будь-яку підтримку чужої для нас держави було даремно. Розраховувати на неї можна було хіба прийнявши католицитво.

Так, наприклад, Сукоровський Антон, щоб мати роботу на залізниці, мусив одружитися з полькою.

Поляки в нашому селі становили більше третини мешканців. Жили ми з ними мирно, дружно. Так було і при радянській владі, коли ми з поляками були однаковими перед законами “визволителів”, які відразу ж вивезли в Архангельськ поляків, військових осадників і багатших українських селян.

Після приходу гітлерівців українці мали надію на те, що, можливо, буде утворена українська держава. Поляки в селі сприйняли це спокійно, хоч, певне, не один із них мав надію на відновлення на Волині польської держави. Все ж на цьому ґрунті конфлікту між нами, селянами обох національностей, не було ніяких. Думаю, не було б їх і надалі, якби не вміщувалися зовнішні сили.

Кривавий міжнаціональний конфлікт, у який було втягнуто мешканців нашого села, розпочався у нас із підірвання поїзда, здійсненого бойовиками польської пляцувки в с. Ольганівка разом із червоними партизанами ранньої весни 1943 р. біля хутора в нашому селі, де жило 4 українські сім'ї. Підричники спостерігали за вибухом, стріляли по українських дітях, яких везли ешелоном в Німеччину на примусову працю, вбили також чотирьох німців, які супроводжували ешелон. У селі ми були переконані, що знищення ешелону саме поряд із хутором було здійснене для того, щоб викликати помсту гітлерівців його українським мешканцям, які заважали контактам польської пляцувки з червоними партизанами.

Так і сталося. Наступного дня карателі дійсно нагрянули і винищили в хаті Яковлюків господаря Мефодія 30 р., брата Федора 19 р., дружину Мефодія 27 р., їхню дитину в колісці, матір Мефодія. У хаті Сардачуків убили господаря 50 р., сина Петра 20 р., дочку Надію 18 р., бабусю 70 р., у Калинюків – господаря Федора, дружину. Четверту сім'ю Степчуків – господаря, його дружину, ще – бабусю. Ще жителя Клепачева Яковлюка Федора. У селі зродилося переконання, що це вбивство – провокаційна справа поляків. Напевне, для цього були причини. І невдовзі на знак помсти відбувся напад на польських мешканців нашого села.

За розповідями, здійснили це люди “Азіата”, справжнє ім'я Петро, уродженець с. Озерце. Його батьків, як куркулів, за радянської влади вивезли, і слід по них пропав. Петро втік і відтоді мстив червоним партизанам і став також польським бойовиком. Поляків було убито немало, числа не пам'ятаю. Убитих поляків вбивці завезли на місце знищеного хутора, поклали біля могили, де були поховані вбиті українські мешканці, на дошці написали: “Зуб за зуб, голова за голову”. Після того поляки, які залишилися в живих, вибралися на сусідні польські пляцувки в Ольганівку, Ківерці. Дехто все ж залишався, наприклад, Лозовицькі. Декотрі приходили на своє господарство.

У жнива 1943 р. польські поліцаї приїхали в село знову. Йшли з хати в хату, кого застали – розстрілювали на місці, хату підпалювали. Вбили Калинюк Матруну Григорівну 60 р., всю сім'ю Калинюків: Матвія Павловича 60 р., дружину Хотину, сина Івана 19 р., невістку Росоловську Оксеню Якимівну 28 р., ще 3-ох інших членів сім'ї. Хату підпалили.

Надалі в селі організували нашу українську варту з однією гвинтівкою і п'ятьма патронами. Їй був наказ: коли зауважать озброєного поляка, стріляти вгору. Село знало: в цьому разі треба негайно тікати до навколишнього лісу.

Далі небезпека нападу польських боївків стала меншою, бо німці з мадярами почали охороняти колію, яка поряд із селом. Більше вбивств поляками українців не було в селі, а на лісничівці польські бойовики з пляцувки в с. Ольганівці вбили лісника, емігранта з Росії, Кротова і Сілюка, об'їздника.

Після війни польські мешканці села верталися, забрали своє майно, виїхали в 1946 р. до Польщі. З ними виїхала і сім'я Лозовицьких, яка весь час мешкала в селі.

Поляка-лісничого Грабовського, який після війни залишився жити в селі, вбили не українські націоналісти, а росіяни, кримінальні злочинці брати Кондакови, які грабували села і були засуджені при радянській владі в 1947 році.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. спогадів, 22/1.

Озеро

Степанюк Степан Денисович, 1930 р. н.

У 1939 р. мені було 9 років. Я закінчив два класи польської школи. За Польщі українці й поляки були різними людьми. Якщо українець хотів вступити на навчання чи на працю, мусив прийняти католицьку віру.

Прийшли совети. Тепер всі стали однаковими. Декого і з поляків, і з українців вивезли в Сибір. Ксьондзів, попів арештовували, висилали.

Далі напав німець на Советський Союз. І двох тижнів совети не протрималися на Волині, відступили. По дорозі від Преображжя до Юзефівки вони покинули 32 танки – не мали пального. Солдатам-танкістам був наказ вийняти гарматні затвори, вкинути в болото, танки кидати, взяти тільки особисту зброю і відступати. З танків, що осталися, поляки з найближчих колоній познімали башти. І я з батьком їздив туди рубати сталь для лемеша на плуг. Кулемети поляки познімали. Затвори, ті, що солдати повикидали, познаходили. Далеко не кидали: солдат вийняв, викинув – і пішов. Спішили. Потім поляки поставили ці башти навколо Преображжя.

У 1942 р. була українська поліція. У 1943-му пішла в підпілля. Поширила листівку. Я сам її читав і син коменданта польської пляцувки в Преображжі, мій ровесник, читав. Там було написано: “Дорогі поляки, давайте будемо бити фашиста разом. Ми його поборемо. Він Польщу, загарбав, Україну, іде далі”.

Але як українська поліція розбіглася, то німці набрали собі шуцманів у Польщі, ще – з місцевих поляків. Вони стали душити нас, українців. Українська поліція, що пішла у підпілля, виступила проти них. Взятися бити й палити одні одних. Німцєві і Советському Союзові це було на руку: “Ви бийтеся – а ми будемо робити своє...”

В Цуманському лісі, в Лопатні в ту пору були советські партизани. Загони Бринського, Медведєва, Прокоп'юка – на Германівці базувалися. Потім, як у Бугаях, Мар'янівці, Муравищах польські колонії попалили, то вони з'їхалися до Преображжя на пляцувку. Зброю вони мали. Командиром був Генрик

Цибульський. Офіцер, родом із колонії Бугаї. А Малиновський був господарським комендантом. Стали вони робити напади на Тростянець, Суськ, інші українські села. Бандерівці вирішили розігнати пляцувку в Преображжі, бо миритися поляки не погоджувалися.

Одного дня, – я тоді пас корів, – бачу: йдуть із Вінцентівки бандерівці. Цепом. Чоловік 50. Поряд – насип вузькоколійки. Поляки з-за насипу стали відстрілюватися. Як я потім почув від людей, вони послали гонця в Лопатень до Бринського, Скоп'юка, щоб ті допомогли. І правда, червоні партизани вдарили бандерівцям у тил, побили, забрали зброю, декого - в полон. Дехто з постанців відстрілювався до останнього. Цей бій з бандерівцями розпочався о 7 годині. Я пригнав корів о 6. Ми жили по сусідству з комендантом Малиновським. Прийшов його син, каже мені: “Батько сказав, щоб ти забирав худобу, гнав”. Я погнав у друге місце. Бачив: ішли бандерівці – цепом чоловік 50. Поляки ховалися за насип. Потім виявилось, що полякам допоміг Бринський. Запросили його, і він ударив бандерівцям на Юзефин у тил. Забрали декого в полон. Дехто відбивався... Це було до 11 годин. Потім приїхали запрошені поляками німці. Десь на початку 1-ої. Допомогати полякам. Бандерівців на ту пору вже й звуку не було. Із Юзефина і червоні партизани пішли. Щоб сутички з німцями не було – поляки постаралися.

Німці по нашому селу Озеру ходили, допитувалися, але не догадувалися, що в червоних партизан дружба з поляками. А вони дружили з німцями, які продавали їм зброю. Німецьким комісаром в Ківерцях був тоді німець Ганс у званні полковника чи підполковника. Він їм продав зброю.

Після цього поляки робили вилазки на українські села Тростянець, Суськ, Словатичі, Човницю. У Тростянець їздили косити жито, пшеницю. Треба ж їм було щось їсти. Зібралось їх в Преображжі десь тисяч із 10. Вояків із армії серед них не було, хіба що – з поліції за польської влади, чи з армії як нестройовики.

Ще була польська пляцувка в Рожищі. Як бандерівці напали на Преображжя, то з Рожища приїхали поляки на допомогу. Зіткнулися з бандерівцями в Човниці, але сильного бою не було, бо з Рожища приїхало небагато поляків. Вернулися. Далі – на допомогу німці приїхали.

Поляки з німцями не воювали ні в 1943-му, ні в 1944-му році, ні в 1945-му. Була така чутка. Коли по наших лісах ішла облава власовців, то як червоні, так і бандерівці не мали де діватися. Нишпорили власовці скрізь по лісах, а в Преображжі не шукали, хоч між поляками говорили, що загін Бринського був схований в стодолах Преображжя. Власовці пройшли, а Преображжя осталося незачепленим.

Із квітня 1943 року, як настала в Преображжі пляцувка, поляки погано вели себе з українцями. Село Тростянець спалили, на Суськ напали. Багато людей побили, дівчат гвалтували. Душ 20 з лишком. Убили поляки в нашому селі Озеро Вітринчук Анастасію Григорівну, Демчука Івана Олексійовича, Демчука Григора Олексійовича, Рогачевського Лук'яна Романовича, Варжанського Дмитра, Тарасенка Кузьму, Войтюка Платона Даниловича, Подошика Петра,

Мішука Володимира Яковича, Бондара Івана Адамовича. Як бандерівці відступили, прийшли німці пополудні, то поляки пішли шукати, бити бандерівців по хуторах.

Поляки не спалили Озера через те, що у нашому селі чи не всі чоловіки працювали на різанні лісу, грузили його на вузькоколіїці. Німці їх охороняли, а поляки видавали себе перед ними безсильними.

Поляки хитрували. Виступали ніби проти червоних, а з ними мали зв'язок. З бандерівцями – не мали. Німцям же було вигідно, щоб українці різали ліс. Кілька разів вузькоколіїку було підірвано. УПА це зробила. Один раз – ніби червоні партизани... Через те наше село поляки не спалили і менше людей побили.

Поляки думали тільки про те, щоб зберегти себе. А з ким у Преображжі воювали? З німцями – не воювали. З червоними партизанами – не воювали. Тільки з УПА, з українським народом. Я хочу запитати: “За що ж Українська держава має дякувати таким полякам?”

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 1/1.

Омельне

Бугайчук Іван Прокопович, нар. 1.08. 1931 р.

Я, Бугайчук Іван Прокопович, корінний житель села Омельне 1931 р. н., жив у 1943 р. тут у селі і бачив таке. Коли поляки напали на наше село, то ми втікали, хто куди і як міг – хто пішки, хто кінями. Приїжджали до нас поляки з Пшебража.

Були в нас поляки-односельці – Кокси, інші. Пішли в Пшебраже і звідти напали. Мій тесть розказував: в нього корову забрав Сувік Стефан. Наші старші хлопці бачили його серед тих, що напали, – добре ж знали. Грабив. Убивали поляки тих, хто “подобався”. Був ще такий Янек Войцех. Жив отут недалеко. Через нього вся його сім'я постраждала. Той Янек вічно ходив по українських хуторах, грабив. З групою не ходив. Але коли в наше село стали приходити великими групами, то і Янек був із ними. Правда, він мав звичку: пограбувати, але не вбивати.

Я був пастушком, пас корови – бабину і сусідчину. Тоді в 1943-му восени червоні партизани прийшли разом із поляками. Мій двоюрідний брат хотів вигнати корів за село, але вони забрали їх до Макаревичихи в клуню, далі – з собою, і я вже не мав, що пасти.

Самооборону нашу в селі розстріляли. Була вона постійно, бо без неї жити було неможливо, не можна було спокійно спати. Була самооборона із сільських хлопців. Були й залучені з інших сіл. Прислали їх, вони вчили наших хлопців військової справи. Ця група повстанців організувала наших людей, щоб обладнували криївки. Правда, як наприкінці року прийшли в село червоні партизани, то повідкопували їх.

...Був спільний напад на село. Червоні зайшли з півночі, а з півдня поляки. Червоні стріляли і повбивали тільки тих людей із села, які втікали, і сторожу нашу перебили, а поляки вбивали всіх із мирного населення. Багато вбили. Одні кажуть – до 50 чоловік. Інші кажуть: трохи менше. Знаю: із повстанців,

то тринадцять чоловік убили. Решта був цивільний народ: старики, одного парубка поранили – просив: “Добийте мене”.

Як поляки зробили перший напад, то наш сусід-поляк Кокса, – він перед тим завіз свою сім’ю на Пшебраже, вернувся – вийшов до них і, щоб додати їм азарту, закричав: “Мою сім’ю виржнелі мужики!” І ті стали поголовно бити українців.

Ще таке пам’ятаю. Весь час поляки нападали на село самі. Тільки один раз залучили партизанів на допомогу, бо повстанська охорона Омельна в ту пору була сильна. А німців ніколи й близько не було.

Але коли підходив фронт, із Луцька прийшло три німецьких танки. Напоролися не на повстанців, а на червоних партизанів, які ввійшли в село. Була стрілянина. Втекли одні, втекли другі. На цьому закінчилася трагедія нашого села.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, фонд фонозаписів, 98/6.

Омельне

Дацюк Микола Якович, нар. 3.12.1920 р.

Я, Микола Дацюк, свідчу про те, що творилося на моїх очах. Я був членом ОУН. Наш кушовий, – шкода, що його вже немає, – прибіг, питає: “Хто вбив поляка Шпринглі і Владека?”. Хто їх убив, ніхто з наших не знав. На цю пору не знаємо. Остався живим Шпринглів брат, зі мною дружив. Навіть тоді, коли боявся. Питав: “А як Україна прийде, заб’є мене?”! Я кажу: “Я не дам тебе забити. Стану горою, що ти – чоловік невинний”. Так само й ці поляки ні в чому не були винні. Наше село невинне в тому, що цих мешканців-поляків убито. З наших ніхто їх не бив. Різна наволоч тоді ходила...

А поляки тоді багато наших людей поклали. Недавно мене питали: “Де чотовий?”. Він, напевне, в загальній могилі лежить. В селі вбили чоловік тридцять. А може й більше. Як поляки напали, то я втівав на польську колонію Грушвиця. Думав, що там, може, менша у них застава. Але наткнувся на одних поляків (не червоних). І побачив серед них знайомого з нашого села Стефана Суліка, з яким разом пасли корови, спитав його: “То що ж ти даси мене забити?”. Він пішов до їхнього офіцера і сказав про мене: “Пусьце его”. Ще взяли поляки в полон одного нашого українця. На моїх очах забили. Вистрілили йому в висок, навіть не дригнув. Ну. Думаю, зараз і мені те буде. Але мене відпустили з тим моїм товаришем. Поляк – але мене визволив. Пустили, я пішов із ним. Він каже: “Хочу їсти. Ходімо до тебе, поїмо”. Я йому: “Як не позабирали твої ж поляки?”. Мене поляки вже не зачіпали, пішли ми з ним. Прийшли вже половину дороги. Але тут червоні партизани, як стали стріляти, то він мене покинув. Побіг до червоних і поляків. А я ліг у яму, лежав, поки втихне бій. Могли й мене вбити поляки, якби не той товариш.

Скільки людей тоді в селі вбито, не знаю. Багато. Невинних.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, фонд фонозаписів, 99/6.

Омельне

Ждань Марія Іванівна, нар. 13.06.1930 р.

Я, Ждань Марія Іванівна, жила скраю села біля колонії Березини, в якій мешкали поляки. Ми з ними жили як друзі. Але в 1943 році вони стали на нас нападати, грабувати, забирати майно, яке в нас було, худобу. Вбивали людей, мордували. Часто нападали. В моїй сім'ї вбили матір, дядька замордували – повикручували руки, повиколювали очі. Матір, – не мали що під рукою, – то вбили дротом. Брата – з пістолета. Він побачив: на вулиці стоїть знайомий поляк. Вийшов до нього спитати, що ж нам робити. Сидимо в хаті. Поляк сказав: “Сидиш – сиди. Вийдеш – заб'ємо”. Так знайомий поляк сказав – з Берези.

Ваврик Марко, як напали поляки, кинув хату, побіг на город, у копу жита. Ковальчуки, батько й мати, брат і сестра в копу жита сховалися. Побили там усіх.

Одного разу напали поляки і червоні партизани разом. Де були руські – без збитків, а поляки вбивали, кого зустріли: мале чи велике – вбивали всіх.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 97/6.

Омельне

Христюк Олександр Петрович, нар. 14.03.1930 р.

Я, Христюк Олександр Петрович, 1930 р. н., свідчу. Перед жнивими 1943 року поляки в нашому селі вбили Гайдучика Миколая, Жданя Василя, Ждань Ганну, Жданя Андрія.

Другого разу напали на село, як жито було в колосках. Я пас корів за селом. Забрали в мене чотири корови. Наставили на мене гвинтівки – правда, не стріляли. Говорили по-польськи.

Далі зустріли мою сестру Ганну Христю, в житі – втікала. Замордували.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 96/6.

Острів

Фенюк (Волох) Ганна Антонівна, нар. 4.05.1927 р.

Я, Ганна Антонівна Волох, тодішня жителька села Острів Ківерцівського району. Тоді в 1944 році в липні саме ягоди збирали. У нашому лісі стояв батальйон нового польського війська. Збудували вони там собі бараки і кілька місяців стояли. Люди саме в ту пору ходили по ягоди. І моя сестра Надя Волох пішла, їй було всього 9 років. Багато жінок із села пішло тоді – Кисіль Людя, Гапонюк Марія. Поляки з того батальйону стали по них стріляти.

Там був поляк із Преображжя, яке од нас недалеко. Хвалився, що звідси не піде, поки когось із українців не заб'є. Став стріляти по людях, убив мою сестру. Мале дитя – 9 років. Ще стріляв по жінках. Поранив у ногу Кисіль Людю. Його, ніби, арештували, присудили три роки. Казали нам. Але була чутка, випустили. Амністія вийшла.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 101/6.

Острів

Хвалиба Василь Олександрович, нар. 16.01.1931 р.

Я, Хвалиба Василь Олександрович 1931 р.н., уродженець села Острів, знаю таке. У 1943 році в наше село прийшли повстанці з сусіднього села Лище (тепер Криничне), пообідали. Вони не знали, що на наш Острів мають їхати німці з поляками разом. Прибіг повстанець, крикнув: “Німці з поляками!”. Повстанці – за зброю, побігли за село. Там уже були викопані окопи. Розпочався бій.

Я виліз на високе дерево. Бачу: попереду їде бричка. То були німці. А за ними – колона поляків. Грабувати. Під’їхали до самого села. Повстанці відкрили вогонь, підпустивши на 30 метрів. Убили тоді німецьке районне начальство з семи чи дев’яти осіб. Поляки відступили, окопалися в ямах. Бій тривав. Наші повстанці відійшли до села, бо їх було мало.

З Лища, де була повстанська боївка (відділ), прийшла підмога. Як вона підійшла, то вже поляки вбитих німців забрали, поїхали назад. Один із повстанців показував, я бачив, зброю, яку забрали в німців: кулемет і 4 карабіни. Один із них каже мені: “Йди, скажи батькові, хай забирає воза, на якому німців побили”. Біжить батько. Повстанець каже: “Забирайте воза”. Батько: “Боюся, бо німці зроблять облаву, знайдуть, можуть за це вбити”. Упряж то ми забрали. На другий день я з ровесниками пішов за село на місце бою. Ми побачили покинуті стрічки з патронами, половина ям була завалена зброєю. Поляки, було видно, мали її вдосталь – німці дали їм. Ще пам’ятаю. По жнивях, – дець із десять підвод, – поляки їхали через село. Вози були з високими драбинами. На кожному – фурман і накидальник. Сподівалися, видно, в Годомичах чи в Лищі набрати сіна.

Повстанці їх перейшли (перестріли). Побили там. На другий день приїхали в Лище німці. Хотіли українців, які жили коло того місця, де побили поляків, розстріляти. Староста став просити: “Ці ж люди не винні”. Бо ж повстанці перейшли із зброєю, робили, що хотіли... То німці заставили цих людей кров поляків цілувати. А поляки ж їхали грабувати. Їх побили за те, що заслужили. А тих українців таки вбили. Як я дізнався потім, поляки з Преображжя. Ще хочу додати. Коли був у нашому селі бій між повстанцями з одного боку і німцями й поляками з другого, то я бачив: двоє поляків побігли лозами до села і, щоб наробити паніки, підпалили одну з клунь. Як вбігли в село, я сидів якраз на липі, – попри неї вони бігли, – бачив: були в цивільному одязі з домотканого полотна. Ці поляки були не шуцмани, які ходили в формі. То були цивільні поляки з пляцувки.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, фонд фонозаписів, 102/6.

Суськ

Бондар Ольга Михайлівна, нар.20.02.1920 р.н.

Я, Бондар, Ольга Михайлівна, жителька села Суська, розкажу вам, як нападали на нас поляки. Ми не мали зброї ніякої, нічого. Вони ідуть, стріляють. А ми – хто вспів утекти, то втік, а хто не вспів, того замучили. Забили. Повтікаємо, а те, що остається, то забирають: свиней, курей, все. Забирають

собі, там п'ють, їдять. А ми по лісах мусили ховатися голодні, холодні. Діти маленькі голі!.. У мене дитина була маленька. Нарив зробився на нозі. Кричало на цілий ліс, і я не мала чим укрити, чого дати їсти, нічого. Не можна було витримати. Так на нас нападали. І то не раз! А яких десять-п'ятнадцять раз! Нападуть – б'ють, забирають, вбивають. Таке робилося...

А ще батюшка прислав нам на квартиру свою знайому Шуру Урачевську. То вона у нас усе вивідала і втекла до поляків. Батюшки син трохи підходжував до неї, потім перестав, вона давай мстити. Батюшку поляки забрали, трьох його дітей. Знущалися над ним. Дошку на нього клали і скакали зверху, бороду йому вирвали – волосинки не осталося. А Славу, Полю, Шуру, – його дітей, – поляки забили.

...Ще одну історію розкажу. Хазяюємо, працюємо в господарстві, раптом – постріл. Вже поляки тут! Хліб треба саджати в піч, а вони б'ють, стріляють. Кидаєш хату, огонь, усе – і втікаєш. І в лісі сидиш два-три дні, поки втихомириться. А тільки прийшов, знову напад. Отак ми жили. Отак поляки нам робили...

Летів самолёт, кинув на наше село бомбу. Мене поранило крепко. Я не могла ходити. Завезли мене в одну польську колонію, де мій свекор жив. Мене там поклали, бо він там на хуторі жив, а я в селі, то тут крепко нападали поляки. А вони і туди напали, на ту одну хату. Як стали стріляти, то всі розбіглися, а я – не втечу, поранена. Гола лежала на ліжку, бо мене не можна було вдягнути, крепко ранена була. Зима. Поляки прибігли, вікна повибивали. Поляк підступив до ліжка, гвинтівкою підняв те, чим я була накрита, – не теплим, а саморобним рядном, які ткали за Польщі, каже: “Она юш і так здохне – не тшеба біць”. А чоловік допіру прибіг у 12 годин ночі. Я була вже з холоду прутом. Став укривати мене, теплу воду гріти. Вижила якось...

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фоновзаписів, 14/1.

Суськ

Будзінський Микола Трохимович, нар. 5.05.1929 р.

Я, Будзінський Микола Трохимович, 1929 року народження родом із села Суська.

У 1943 році в нашому селі відбувалося велике вбивство. Поляки з Рожища тоді нападали на нас, грабували, вбивали. У мене вбили батька і двох братів.

То було перед Колядьми. Оточили хату. Батько пішов одчиняти двері, бо поляк постукав. Батька вдарили, поточився до хати. Вскочили, давай грабувати. Один поляк націлівся в батька. Він тільки встиг сказати: “Паночку...”. Ударив у лице, відступив два кроки, вистрілив, батько упав мертвим.

Ми стояли, як укопані, дивилися на все те. Нас кров'ю облило з батькової голови. Сестра упала поранена. Наша мати померла у 1933 році. Нас було вісім братів і чотири сестри. Тоді в хаті нас було дванадцять душ. Батько тринадцятий.

Один брат, – ще не вспіли поляки зайти, – під піч сховався. Іншому братові я вікно відкрив. Він вискочив, я зачинив. Нас усіх босих вигнали надвір. Ми стали проситися, то нас пустили до хати. Двох братів забрали з собою: Івана з 1916 року, Володю з 1926-го. Вивели на колонію. Там порозстрілювали.

Нам дали знати, що братів убили. Я побіг, бачу: один брат лежить. Кажуть: там і там другий – на другій колонії. Побіг я туди – там лежить. Прибіг додому, давай коней запрягати, їхати, щоб забрати.

Тут знову постріли. Я – навтьоки з кіньми. Як стрілянини не стало, вертаюся. Люди мені допомогли, повкладали. Привіз братів додому. Івана, побачив, із першої кулі забили. Володю поранили в груди, в голову. В грудях розірвало. Він, видно, ямку під собою пробував гребти, щоб сховатися. Поляк прийшов і ще йому в голову вистрілив. Добив.

Того самого дня Мірчука Володимира Никифоровича забили поляки, Дейну Колю, Родюка Варіона, Віктора сина Антипа. У нас – трьох. Всього сім чоловік.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 13/1.

Суськ

Пащук Олексій Петрович, нар. 30.03 1927 р.

Я, Пащук Олексій Петрович, розкажу про 1943 рік, як робилося.

Коли українська поліція втекла в ліс, польська її заступила. Поляки стали з німцями нападати на українців, грабувати.

В наше село перед жнивими приїхали поляки з Рожища. Вбиті тоді Котельчук та ще кілька чоловік. Грабували.

Як другого разу приїхали поляки, мій швагро Володя втівав до батька питати, як бути. Біг полем. Сніжок присипав трохи. По слідах поляк доганяє: “Стуй! Стуй!”. Швагро пристановився. Поляк сказав йому роззутися, – був у нових чоботах. Роззувся. Поляк сказав йому: “Уцекай”. Вистрілив швагрові в потилицю – мозок вискочив. Звати його було Мірчук Володимир Ничипорович.

Ми теж ховалися. Нас було трое. В клуні Капітона. Проскубли сіно, бачимо: якраз поляк цілився в швагра. Казав: “Я ці, пся крев...”. Вистрілив. А в нас у клуні – одні вилки. Нас не бачив.

Убив той поляк роззутого швагра, взявся за другого – Радюка Варіона. Здоровий (великий) дядько був. Кричить поляк до другого, кличе: “Прендзей (скоріше), Ясю! Тут бандера!”. Забив Варіона і мого швагра.

Ще більше тоді людей убитих було. До тридцяти чоловік напевне.

...Нападали поляки не один раз. Ще – осінню, як сніжок випав. Прийшли з пляцувки, оточили село. Зловили близько 50 чоловік. Зігнали, сказали, щоб ішли додому і знесли харчів для них. У цей момент приїхали німці. Поляки попросили їх: “Почекайте, поки впораємось”. Але ті вийняли плітки, сказали: “Хочете їсти, то ми вам дамо”. Наказали: “На підводи! Їдь звідки приїхав!”. А голові управи кажуть: “Добре. Що ти до нас потелефонував”.

У 1944 році підійшов до села фронт, советське військо оточило село. А поляки, – 6-7 хур, – виїхали до нас із Рожища, хотіли грабувати. Забрали в селі кілька кабанів, їхали далі. Але советські солдати поставили міномета і пустили по них три чи чотири міни. Поляки – на хури, навтьоки.

Поляки вбили в нашому селі десь від 60 до 70 людей.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 100/6.

Тростянець

Гонтар Григорій Семенович, нар. 4.02.1927 р.

Я, Гонтар Григорій Семенович, житель села Тростянець, скажу про 1943 рік. У нас в Тростянці в 1943 році була рільнича школа. Її охороняла з часу організації польська поліція. Яюсь із фільварку, де школа містилася, треба було перевезти масло на залізничну станцію Ківерці. Поліцай-поляк пішов у село брати українця-селянина, який завіз би. Невідомо, хто того поліцай вбив, але відразу приїхало багато поліцаїв-поляків, стали знищувати наших людей. Вбили мого дядька Вишневського Василя Федоровича, Ольговича Василя, ще малого хлопця, – пас корів, бабу “Свирепиху” – Смолярчук.

Літом 1943 року поляки вночі знову напали на наше село. Ми втекли в інші села. тоді під час нападу вбили діда Гонтара Гаврила, Бугайчука Анатолія Івановича, Ковальчука Івана Мусійовича, двох радянських військовополонених із Східної України – працювали в селі, Босика Андрія – втівав із дитиною. Його вбили, а дитину живу знайшли на другий день. В Лищі їх поховали біля церкви – до Тростянця із-за поляків доступу на кладовище не було. Всього дев'ять чоловік.

Жили ми в бігах, у лісі, бо і німці, і маляри, а найбільше поляки били, то мусили ховатися в лісі. Але і там, в лісі, поляки багато побили людей. Потім, як настав холод, у лісі з дітьми не можна було далі бути. То просилися до людей в інших селах, щоб прийняли нас жити. Цілий рік так поневірялися. Аж тоді вернулися додому. А тут усе було спалено.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фотозаписів, 103/6.

Холоневичі

Попович (Панасюк) Надія Тарасівна, нар. 20.08.1940 р.

Я, Надія Тарасівна Панасюк, пам'ятаю, – мама розказувала, – як наша сім'я добре жила з поляками, що були по сусідству. Ладилися. Але в 1943 році настала колотнеча. По сусідству з нами жило двоє старих людей поляків, Чижаки. Хотіли їх повстанці забити. Моя мала стала просити, їх не вбили. Правда, потім хтось із повстанців їх забив. Не знаємо хто.

Ще був випадок. Дядько Нечипор поліз на хату поляка Савицького здерти бляху, коли той вибрався з села. Але коло хати, певне, була засада. Його застрілили. Неправий він був – хай би не йшов на чужу хату. І поляк неправий – хай би не стріляв.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фотозаписів, 89/6.

Ковельський район

Блаженик

Шарко Григорій Петрович, нар. 3.09.1927 р.

Я, Шарко Григорій Петрович, розкажу про 1943–1944 роки, як тоді поляки знущалися над українцями в селі Блаженик.

Я тоді був в Українській повстанчій армії, хоч і малоліткою. Пам'ятаю такий випадок. Поляки пересікали наше село з Купичева на Білин і захопили з собою багатьох мешканців-українців. Зокрема, Вовка Василя. Його родичі на сьогоднішній день в селі живуть. Прив'язали його до воза і по дорозі так тягнули за підводою. Так він помер. Йому було вже років 70. І Беднарівського років 30 забили, а сестру Катерину забрали з собою, обрізали груди. Знайшли її брата під польською пляцувкою в біліні. Вони мені це розповіли. Порізали її всю – дуже знущалися. Як ми прийшли, відрізали Вовка Василя від підводи, він уже був мертвий.

Як поляки їхали через село з Купичева на Білин, спалили нашу церкву. То було восени 1943 року. Привезли соломи, обклали нею, підпалили. Нам довелося вийти з лісу, але їх не застали. Вони втекли. Церкву вже не можна було врятувати. Хати теж палили. Правда, нікого не вбили, бо люди поховалися в ліс. Була команда УПА: всім ховатися в лісі.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 112/7.

Гончий Брід

Касьянчук Сергій Архипович

Шановна редакції газети “Волинь”.

Доброго дня всім-всім працівникам любимої газети, яку я постійно виписую із далекого 1952 року, з часів ще “Радянської Волині”. В мене і в односельців рідного села Гончий Брід Голобського району (нині Ковельського) наболіле вікове питання правди польсько-української недружелюбності воєнного періоду.

Я особисто із батьками, братами, сестрами жили в селі Гончий Брід. В 1937 році батьки у пана Мацієвського купили землі, що між селами Гончий Брід і Дібровою Голобського р-ну, а осінню поселилися на хуторі, побудувавши маленьку халупку. Із Божою допомогою вдалось батькам, недоїдаючи куска хліба, побудувати нову хатину, бо в сім'ї було 7 чоловік: тато, мама Марія і п'ятеро дітей – 3 сини і 2 дочки. Найстарша, Уляна, була вже замужем в селі Щурин Рожищенського району. Із поляками я в дитинстві дружив, бо разом пасли корів, разом гуляли в дитячі ігри. До мами як старшої господині приходили молоді полячки на консультацію, як пекти хліб, пиріжки, тощо. І були дружні розмови. Потім почали нас інформувати (в поляків були якісь радіоприймачі), що “...пані Яркипова, (говорили не Архипова, але “Яр”) бендзе война”. Це було в 1939 році.

В 1940 році в селі Гончий Брід вже були перші совети і організували колгосп, забравши весь інвентар тата-коваля в колгосп. В 1941 році – війна з німцями. І тоді... прийшло горе. Мали ми собак, аж трьох “сторожів”. І ось ці “сторожі” в 1942–1943 і 1944 роках вночі починали гавкати. Особливо в 1943 році гавкали в одному напрямку. Тато, мама і ми, діти, виходили надвір, дивилися, на кого гавкають собаки. І через деякий час чути було людські крики, плач, прохання допомоги мирних людей української національності, що були поселені на хуторах між селами. Потім дим, вогонь і полум'я поверх лісових

дерев. На ранок стало відомо, що вирізали поляки ту чи іншу сім'ю, ограбили господарство, а людей попалили. Батьки вирішили самі виселитися із хутора в село Гончий Брід із всією сім'єю, щоб не потрапити в нелюдські руки всяких недругів-поляків, яких було багато. Ми на ніч переїжджаємо кінями в село. Ночуємо там в новозбудованій школі с. Гончий Брід. А із собою нічого такого із господарства не брали (з хати). На ранок я з татом кінями їдемо в свою хату на хутір Гастінки. Не доїжджаючи хати, тато подає коням команду: "Тпррр". Призупинились за корчами. Бачимо: в нашому дворі ходять люди, по-польськи говорять і все з хати погрузили на вози, навіть нагрузили сухих дров і... поїхали в сторону на Діброву. Коли "гостей непрошених" – поляків, з польськими грубими висловленнями, у дворі не стало, тато, залишивши коней в кущах, тихенько йде до хати. А я був на возі і дивився за рухами тата. Тато вільно зайшов в хату, бо двері були виламані, а із комори багато чого забрали, особливо із кухра, що стояв у коморі. Тато дещо взяв з одяжі, інструменту (двічі ходив у двір), і ми тихесенько поїхали назад в село. Тато дома мамі каже, що нас Господь спас, що ми поїхали на ніч із дітьми в село і переночували. Діти і ми залишились живі і хата не запалена. І так ми, живучи в школі, часто-густо спостерігали, як були людські крики на допомогу, потім дим, вогонь. Сім'ї українські гинули. Так, загинули сім'ї Наумлюка Якова, Комісаруків і інші. А 21 січня 1944 року (на третій день святого Водохреща), десь в 5-6 годині ночі виникло неймовірне: на село напали банди, передіті в німецьку форму, і почали стріляти, штиками убивати мирних людей села Гончий Брід. Крики по всьому селі, плачі, стони людей і [...] пожарища. Ми всією своєю сім'єю і сім'єю татової сестри Марії Касьянчук (по чол[овікові] Зелінської) в школі поховались у виритому своїми силами погребі. Про те, що йдуть із напрямку Голоб люди, по-польськи розмовляючи, і одіті перші в німецьку форму, вранці повідомив нам найстарший син (наш брат) Степан Архипович. Він в ніч з 20-го на 21 січня був на нічному чергуванні по самостійно зробленій охороні села від нападу на село нелюдів: хлопці й мужчини ходили компаніями кругом, але по декілька чоловік одні за другими, охороняючи мирних сонних людей. По розпорядженню мами, я і покійний брат Альоша Архипович Касьянчук із одного шкільного класу принесли ящик із салом. Я бігом в погріб, коли принесли сало. Мого брата Альошу, 1924 р. н., потянуло подивитися із-за рогу школи в напрямку на схід, хто йде на село, озброєний в холодну (в основному) зброю, які чужі люди. А тут із зворотньої сторони вже відкрили стрільбу по Альоші. В результаті вистрілу в Альошу, йому поранили ліву руку в велику берцову кість. Він спочатку із переляку нічого не підозрював, що сталося з рукою, а думав, що його хтось чимось твердим вдарив в руку. А двері то були вже татом закриті. Почула мама стук в двері, відкрила. І Альоша лише перед східними дверима замітив кров, що текла із руки. Тоді батьківсько-материнська "медична" допомога: мама порвала якесь старе плаття і перев'язала руку вище пробитої кулею рани, вже в схроні, при свічці, при допомозі (по татові) тьоті Марії Никифоровни Архипівни-Зелінської. А стрілянина посилена, і вогонь палає. Навпроти сітки із схрона видно було, як із хати Козака Зіновія вивели Івана Костянтиновича Камінського і розстріляли. На плач та сльози сестри Гані та

матері Парасковії Камінської – ніякої уваги. Стрілянина і пожарище було довго. А коли стрілянина і людські ридання на допомогу притихли, мене мама взяла за руку і ми вилізли із схрона (погреба), ми пішли (мама зі мною) на село – центральну сільську, на житлову вулицю. На одному з городів лежала поранена в груди штихами жінка сусіда Кіричука Віктора і просила води подати. Мама взяла в жмені води із розталого снігу, припіднесла її, і тут же поранена померла (звали Настя) Анастасія Кіричук. Далі йдемо з мамою, а із хати Кобиша Нестора вибирається на чотирьох (на колінах і руках) якийсь мужчина, що був в гостях, коли святили воду 20.01.44 р. і заночував. Йому пробили штихами в хаті груди. Все, що можна було, в хаті взяли і підпалили солому в ліжку. А цей мужчина був під ліжком, поколений штиками. Солома згоріла, і дійшла до ліжка. Він ще набрався сили вибратися хоч на “чотирьох” з хати і тут же помер на середині вулиці. Трохи далі, де жив Кульчак Марко, його батько Давид спав на печі, де сушилося просо. Старого діда Давида зняли з печі і сокирою розрубали грудну клітку, насипавши туди проса. Страшенно горіли хліви, клуні, хати, а в хлівах горіли корови, свині, птиця. А діда Павла Рудіка в хліві і спалили дотла. Ось таке було знущання із сусідніх польських поселень над українцями села Гончий Брід. Побили вогнепальною зброєю, штихами, сокирами порубали багато людей: як місцевих жителів, селян Гончого Броду, так і із сусідніх сіл, що приїжджали на 2-й день Водохреща святити воду і у своїх же родичів залишалися ночувати. Бо скільки там зимою (в січні) світлого дня. Адже при зустрічах мали родинну мову, раду, нараду, як говорять.

Список поіменно підлягає в місцевій церкві правленню панахиди по загинутих мирних жителях і знаходиться в церкві і у касира місцевої церкви Ріти Адамівни Грицюк. Про це знають сторожі церкви Міфодій Тимофійович Рудік та його дружина Марія Захарівна, яка приймає участь в церковному хорі. До цього списку 35 осіб встановлюються прізвища та по-батькові. Окрім цих 35 чоловік, місцеві жителі по пам'яті встановлюють не включених в списки людей, адже старші повідходили із життя, а оставші в живих мають склерозні відхилення в пам'яті, пов'язані із похилим віком: 80-87 років.

11.08.1932

СПИСОК

мирних громадян села Гончий Брід Голобського
(нині Ковельського району Волинської області,
які загинули від рук ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО
конфлікту в далекі воєнні роки (1943-1944).

Особливо 21 січня 1944 р.

№ Прізвище, ім'я, по-батькові п/п	Рік народження	Кличка по вуличному, або по родичах
1. Кобиш Володимир		Дзіма, батько Кості Кобиша, дід Гріши Кобиша
2. Кіричук Анастасія		Жінка Віктора Кіричука, мати Миколи, Сергія

3. Кіричук Савета		Тітка Марії Шворак, з х. Ніри, мати Віктора
4. Кіричук Данило		Син Савети, брат Віктора Самоїла
5. Камінський Іван Костянтинович	1928	Син Параски, брат Гані Мельничук
6. Кіричук Уляна		Мати Клавки Самоїлової
7. Гришко Афанасій		Істинівський, батько Наді, Люби, Сашка Гришко (говорили Таназь)
8. Мельничук Давид		Батько Грішки Мельничук (макарівський)
9. Кобиш Ольга		Жінка Нестора (солтиса)
10. Рудік Макар Данилович		Батько Настаська Рудіка
11. Майданський Макар		Мартонін чоловік
12. Рудік Іван		Брат Павла
13. Рудік Павло Іванович		Батько Івана, Володьки Рудіка, якого поляки кинули в горящий хлів, і згорів дотла
14. Савічук Корній Корнійович		Батько Вбитий із жінкою Федорою, а син Вася впав на тата в крові, а поляки його ногами били, але син Вася чудом вижив. Живе в м. Мурманську, Росія
15. Савічук Федора Йосипівна		Жінка Корнія мама Васі, що остався сиротою
16. Завадський Йосип		Тато Яр, Кулини, Федора
17. Поліщук Павло		Тато Федося, дід Івана, Саші, Адама Поліщуків
18. Поліщук Федора		Дочка Павла, сестра Федося
19. Авдіюк Профір		Тато Сергія Авдіюка
20. Грицюк Пимен		Тато Охрема, Нестора, дід Васі Грицюка (Рітинога)
21. Боярчук Григорій (Георгій?)		Тато дітей Жені, Соні, Віті Боярчуків. Жінка звалась Параска
22. Завадська Марія		2-га жінка Тимофея Завадського
23. Завадська Софія Тимофіївна		Дочка Тимофія, сестра Гордія, Наді
24. Козак Петро		Сім'я Шумирея
25. Козак Палігія		— “ —
26. Власенко Іван		Пленний, приймак (2-й чоловік Горпини Кіричук).
27. Кобиш Григорій Якимович		
28. Поліщук Максим		Тато Йосипа, Василя Поліщуків (войводів?)
29. Поліщук Петро		
30. Наумлюк Яків Кіндратович	1907	Джалівський. Батьки загинули. Поляки побили, все спалили
31. Наумлюк Надія Іванівна	1911	Жінка Якова (сім'я), що ночували в Захарунці. Діти-сироти: Профір, Коля, Льоня Наумлюків
32. Сачинюк Зіновій Хомович		Зенько, де жила Галька із дочками Танею і Сонею

33. Савчук Олена (говорили Лена)	Мати Касяни, що жили біля Власа Савчука. Всіх за ніч побили
34. Савчук Серафим	Син Олени
35. Савчук Єфросинія	Дочка Олени
36. Савчук Лілія	Внучка Олени Савчуків
37. Федорович Федора	Сім'я Федоровичів, що жили на х. Коротки: мати
38. Федорович Надія Захарівна	Дочка
39. Федорович Андрій Захарович	Син, десь 8-9 років
40. Новосад Віктор Климович	Брат Модеста (Модіка), Люсі Козел з х. Коротки
41. Новосад Ульянов	Кульчак. Із с. Дроздні, якого вбили в садибі Ступка
42. Савіра Павло	Брат Мішки Савери
43. Максимов Максим	Пленний, що був сапожником жив у Салиміні Герман
44. Сайко Уляна	Мати Яшки і Мішки Сайків
45. Майданська Марфа	Мартоня звали
46. Приступлюк Євгенія	Жінка Ігоря (Жорки) Приступлюка (Мительських) Михалка
47. Кулачок Давид	Батько Марка Кулачка, якому розрубали груди і насипали проса, яке сохло на печі, з якої зняли старого діда і жорстоко замучили
48. Тарасюк Іван	Сім'я, яка жила в Ковелі в[...] районі ближче до Колодяжного, плюс двоє діток
49. Сайко Андрій	Маленький син Сайко Уляни, що під №44

Примітка. Поіменно [поминають] загинутих: Олексій, Віктор, Надія, Федора, Тимофій, Ганна, Марія. Можливо, дехто не записаний, продовжується уточнення через родичів, сусідів адрес іногородніх мешканців.

Фонди Волинського краєзнавчого музею. – Інв. № КДФ-18448

Турійський район

Блаженник

Шарко Григорій Петрович, нар. 3.09.1927 р.

Я, Шарко Григорій Петрович, розкажу про 1943–1944 роки, як тоді поляки знущалися над українцями в селі Блаженник.

Я тоді був в Українській повстанчій армії, хоч і малоліткою. Пам'ятаю такий випадок. Поляки пересікали наше село з Купичева на Білин і захопили з собою багатьох мешканців-українців. Зокрема, Вовка Василя. Його родичі на сьогоднішній день в селі живуть. Прив'язали його до воза і по дорозі так тягнули за підводою. Так він помер. Йому було вже років 70. І Беднарівського, років 30, забили, а сестру Катерину забрали з собою, обрізали груди. Знайшли її

брата під польською пляцувкою в Біліні. Вони мені це розповіли. Порізали її всю – дуже знущалися. Як ми прийшли, відрізали Вовка Василя від підводи, він уже був мертвий.

Як поляки їхали через село з Купичева на Білін, спалили нашу церкву. То було восени 1943 року. Привезли соломи, обклали нею, підпалили. Нам довелося вийти з лісу, але їх не застали. Вони втекли. Церкву вже не можна було врятувати. Хати теж палили. Правда, нікого не вбили, бо люди поховалися в ліс. Була команда УПА: всім ховатися в лісі.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 112.7.

Озеряни

Логвинович Софія Оліферівна, 1929 р.н.

Читаю про події на Волині 43–44 рр. і не можу мовчати. Добре пам'ятаю, що робили поляки в нашому селі Озеряни [тодішнього] Турійського р-ну. Спочатку вони нападали на село, а ми, українці, тікали. Хто мав коні, то на возі, а хто їх не мав – бігли пішки до лісу. І на цей раз поляки йшли на Озеряни з Лисої гори і стріляли по людях на ходу. Ми теж були серед втікачів, але на возі. Ми (наша сім'я) понагиналися і сиділи так до самого лісу. Ввечері стрілянина стихла, всі крадькома поверталися по домівках і впізнавали вбитих. Серед них був і наш священик. Він жив сам, без сім'ї. Всі його знали як святу людину. Він викладав у школі релігію і вчив нас всьому доброму.

А вдома ми застали розбите дзеркало і меблі. Наступний раз поляки напали на наше село більш агресивно. Люди, в основному, втекли, але старі одиноки не хотіли лишати нажитих гнізд. Прізвище пам'ятаю лише Смалюк Ганни. Вона з батьком були спалені в хаті. Так загинув дідусь (по вуличному звали Готик) із своєю дружиною. На попелищі валялися коси старенької. І так само загинув Дашко з дружиною. Були старі, а мали гарну нову хату. Прізвища не пам'ятаю.

З того дня жителі села покинули село, залишилися одиниці доглядати худобу і жили по селах більш віддалених від польських сіл Пересика і Буди.

Доглядачі худоби варили їжу і топили в печах тільки вночі, щоб поляки не помітили диму, і ходили один до одного вночі. Та одного вечора під покровом темноти повернулися мої батьки додому: тато, щоб нарізати коням січки, взяти з собою провіант, а мама – спекти хліба. Сусіди, хто був дома, прийшли до нас ночувати. Всі спали на підлозі. Я з братиком на ліжку. Мама місила хліб. Раптом відкрилися двері, на нас направлено три дула гвинтівок. Чую: “Зараз вшистких вистшелями”.

Але мама (вона чешка) стала проситися чеською мовою і молитися. Серед поляків були знайомі. Пам'ятаю одного і я. Це був Антек Боровський. Їх було біля 50 чоловік. Вони наказали нам не виходити з хати, а самі пішли далі на село. Жителі села одні втекли, інші сиділи в льохах. Було вбито Бірука Володю і ще одного Пилипового сина. Прізвища не пам'ятаю.

Ми бачили, як після обіду поляки поверталися у свої села Пересіку і Буди, але вже на підводах. Везли зерно, муку, свиней, худобу і коні з возами.

Після цього нападу українців в селі не лишилося. Поневірялися по інших селах. Жили по 2–4 сім'ї в одній хаті. На цей раз ми жили в с. Вітоніж в порожній попівській хаті. Було свято Водохрестя. Вранці ще в ліжку ми почули постріли. Одягатись не було часу. Тато встиг запрягти коней, а ті були навчені не бігли – летіли. Люди бігли, їхали, кричали, ревла худоба, горіли хати. Повернулися ввечері. Згоріла та хата, де ми жили. Згоріло все наше добро. Другого дня хоронили жертви нападу. Було восьмеро згорілих людей з нашого села. Вони від поляків втекли в першу попавшу клуню, а поляки підпалили її.

Тікали і ще, і ще. Жили в селі Вічині, Баб'є, Доросині. І знов втеча і знов інша домівка. Але селяни приймали нас всюди. Давали нам картоплю і місце в хаті. Так було до весни, коли з'явилися партизани. Ми повернулися додому обдерті, брудні, з вошами і коростою. Цілу зиму ніхто не мився, не міняв білизну чи постіль. Дома не застали курей (було 20), кролів (було 100), гусей, свиней, корів (було 3). Не застали сільськогосподарських машин: молотарка, віялка, січкаря, кірат. Були побиті вікна, двері, меблі. Не застали зерна. Було закопане. Не винесла цього моя мама і зразу ж померла. Лишила нас п'ятеро дітей. Тата взяли на фронт.

Фонди Волинського краєзнавчого музею. Інв. № КДФ–18449.

Ставки

Рябко (Власюк) Віра Давидівна, нар. 22.05.1936 р., м. пр.: м. Луцьк.

Я, Власюк Віра Давидівна 1936 р.н., тогочасна мешканка села Ставки, хочу дати свідчення про злодіяння поляків у нашому селі в лютому 1944 року.

Наша хата стояла скраю села. Я була тоді дитиною, збереглося відтоді в пам'яті таке враження: зашипів вогонь, який мати погасила у плиті, старша сестра Ольга саме заплітала коси, і тут ми почули страшне слово: “Поляки!”. Повз нашу хату бігло багато односельців. Мама вхопила мене, як найменшу з дітей, встигла тільки замотати в пішву від ковдри – не встигла вдягнути. Вибігла мама з нами на дорогу, по якій бігли і бігли люди. Мене мама несла перед собою. Сестра Оля каже їй: “Візьми Віру “на барана”. Мама їй: “Коли я так зроблю, вона буде великим горбиком і поляки її відразу побачать, застрілять”.

Поляки тоді хотіли оточити наше село затемна. Але випав великий сніг. І вони зі своєї Білинської пляцувки не встигли вчасно дійти. Тож тепер одночасно мешканці втікали і поляки оточували село. При цьому наші люди були для них близькою зручною мішенню.

Мама продовжувала нести мене перед собою. Сестрі Олі наказала: “Якщо мене поляки заб'ють, ти Віру не кидай, а неси далі”. Мимо нас промчали сани, переповнені людьми. Мама встигла кинути мене в ці сани, попросила: “Врятуйте дитину”. Таким чином я поїхала із своїми односельцями вперед, а мама з сестрою Олею залишилися позаду. Мене повезли через село Ставочки, зупинилися в селі Олеськ. Довго там сиділи в клуні. Пам'ятаю, загорнули мене в сіно, хтось дав кусник хліба. Смак того хліба я, голодна, пам'ятаю досі. Ніколи мені в житті жоден торт чи ласощі не здавалися такими смачними, як той черствий хліб.

Всі поглядали на мене, говорили: “Немає Ольги Юхимки”. Тобто моєї мами. Глянуть на мене і – “Немає”. А чому немає? Залишалося в невідомості.

Згодом моя родина відшукала мене. Далі ми були в біженцях у селі Глинянці. Тільки через деякий час навесні повернулися в рідне село. І тут вияснилося, що того дня поляки вбили, замордували, зарубали за підрахунками мого брата Власюка Юрія Давидовича 67 односельців. Список їх наведений в його книзі “Село – і серце одпочине...”.

Пам’ятаю, як відкопували мого дідуся Шпака Давида і мою бабусю Шпак Марію. Того дня вони були вбиті. З нашої родини тоді були вбиті тільки вони. Як саме вони були вбиті, ми довідалися пізніше. Відкопували їх мій дідусь Власюк Миколай, моя мама Власюк Юхима, мій дядько Шпак Нестор.

Мене, як маленьку дитину, мама завжди водила за собою. Брат, будучи старшим, із-за цікавості бігав за дорослими. Мама наказала нам: “Не підходьте близько”. Я як дівчинка не підійшла б. Але брат шарпнувся, пробіг, побачив і каже мені: “Віро, дідусь наш зарізаний”. Показав: від вуха до вуха. “А бабуся не зарубана, не застрелена, сокирою не забита”. Вона була замотана в перину і кинута в яму живою. Ховали їх без священника – його не знайшли. Розпороли одяг, мама загорнула батьків у білі рядна. Поклали на сани. Була відлига, але воза не було. Ще запам’ятала. Німці, які стояли від нас неподалік, коли везли загиблих, заграли траурний марш. Лише згодом мама попросила відправити панахиду на могилі батьків, брат Юрій посадив там ялину. Вона і досі є німим свідком тих важких злодіянь, які вчинили поляки в нашому селі.

Я пам’ятаю, що неймовірно страшним, найстрашнішим словом тоді в нашій сім’ї було слово “аківці”. Що воно значить, я не розуміла, лише значно-значно пізніше я дізналася, що за ним криється. Тоді ж у нашому селі воно значило: “Ховайся, де і як хто може...”. Пам’ятаю, сусіди сказали мамі: “Юхимко, вони шукають тебе, хочуть знищити тебе і твоїх дітей”. Це тому, що мамині брати були у повстанській армії. Поляки, що поселилися в сусідніх колоніях і стали місцевими, знали наші родини і мстилися на рідні вояків УПА. Поляки з Армії Крайової, ті, що йшли до нас із пляцувок, діяли жорстоко і підступно. Вони знали, хто з нас, українців, яких поглядів, хто “чим дихає”. Тому не так було тоді страшно німців, як було страшно саме поляків, саме аківців, назва яких наводила жах більше, ніж німці. Зішлюся на книгу мого брата Юрія Давидовича Власюка, який ближче стояв до подій того часу. Він пише: наші односельці-українці, які того страшного дня тікали до села Овлочин, були поляками-аківцями перехоплені загнані до льоху і там жорстоко порубані. Скільки їх там було й посьогодні ніхто не знає, бо там були люди з інших сіл, які в нашому переховувалися. Такої жорстокості, яку виявили поляки до українців, не знаю, чи вдасться ще де знайти.

Ця жаклива трагедія в нашому села відбулася, як я потім дізналася, 12 лютого 1944 року.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, фонд фонозаписів, 112/7.

Локачинський район**Новий Загорів**

Юндак Сидір Гнатович, нар. 10.05. 1927 р.

Я розкажу вам, як у нас билися в 1943 році під монастирем повстанці з поляками і німцями. Того дня ми раненько повставали. Бачимо: з боку села Хорова їдуть три танки, а ззаду грузова машина. Повна, до п'ятдесяти чоловік у ній. Поляків було багато, наполовину. Були в цивільному.

Заїхали за нашу хату метрів 200. Там стали, позискакували і цепом пішли до обриву, що був недалеко, за півкілометра. Ми побігли до сусіда на другу лінію. Бачимо, хтось вистрілив з ракети – не знаю, чи в монастирі, чи німці. Почався бій. Нам було видно: з польської колонії Горохівка теж три повних машини приїхало. Поляки з німцями. Не пройшло й десяти хвилин, як повстанців у монастирі окружили. Стали битися.

Ми втекли за кілометрів три. Там жолоб (улоговина – діал.) був. У ньому ми сховалися. Тоді була вбита одна стара жінка. Німці з поляками багато хат попалили. Півкіпки збіжжя в полі теж.

Жило в нашому селі дві сім'ї поляків – Шумські і Полюхи. У 1943 р. повтікали, ніхто їх не заціпав.

Німці, треба сказати, до українців ліпше ставилися, ніж поляки. Як напали на Старий Загорів, всю сім'ю Глодів побили, спалили. Підліток Стьопа один остався в живих, то німець, що був там, забрав його в село Конюхи, де німці стояли у дворі. Хлопець переночував, а на ранок німець привів його до загорівських хат, сказав: “Іди собі між своїх людей і живи”.

Ще був випадок. В селі Біскупичах Володимир-Волинського району німці, так само з поляками, напали на українців. Батько-лісник був у лісі. Його мала дочка спала, 13 років їй було. Вернувся батько, – остався живим, – а дочки нема. Німець із тих, що напали, відпровадив її в Німеччину, у свою сім'ю, і вона там жила. Аж як туди в Німеччину прийшли руські, то приїхала додому.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 95/6.

Новий Загорів

Юндак Христина Миколаївна, нар. 22.08. 1922 р.

Я, Христина Миколаївна Юндак, хочу розказати вам про 1943 рік, як ми втікали, як боронилися від поляків, німців, мучилися і бідували.

У 1943 році наші українські хлопці з німецької поліції пішли в УПА, їхнє місце стали займати поляки. Зачалося з самої весни 1943 року. Ще перед Пасхою наїхали в село Білєпіль німці з поляками, стали робити страхіття. Добре, що люди огляділися, повтікали, то село спалили, але людей не вбили. У Новому Загоріві тільки осінню приїхали після того, як зібрали збіжжя, але люди втекли. У нас тут близько Іваничівський район, люди втекли туди, в село Липовець.

У селі повісили рельсу. Варта була з сільських людей. Коли небезпека, то в неї били, а люди втікали. Таке було.

Бій був 11 вересня 1943 року. Тут стояли повстанці. Таке місце – поряд ліси... Бій був дві доби. Першу добу відбивалися, а потім прилетіли німецькі літаки. Німці приїхали двома машинами. Повстанці розмістилися в школі. Невідомо, чи всі вони встигли втекти в монастир, чи й там їх убили.

Поляків до того в селі не було. Ті, що жили раніше, виїхали. Може, когось і забили. Я того не бачила. Ми тим не тішилися.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 94/6.

Старий Загорів

Гаврисюк Лідія Юріївна, нар. 14.07.1930 р.

Я, Лідія Юріївна Гаврисюк, із села Старий Загорів, мала тоді років 13, пам'ятаю, як на сусіднє село Білопіль напали в 1943 році поляки, як палили село, били людей, нищили старих людей, малих, у вогонь кидали. То було перед Пасхою у Великодній четвер. Горіло село цілий день. Убито людей було багато. Майже півсела спалили.

І в нашому селі до тої біди готувалися, думали: й нам те саме буде, в вогонь будуть кидати. Таке було страховіття... Рижук Андрій пішов до сусіда на жнива одробляти – в'язати снопи. В обід пополуднали, каже господині: “Бабцю, я так наївся, що коли б з'явилися поляки, не втік би”. А тут – поляки. Біг він і кінець садка вийшов на поле. Там його й застрелили.

Ще розкажу, як убили в Білополі Дем'яна Родюка. Йшов він до когось свиню колоти. Було перед Пасхою. Поляки його зловили, замучили. В бочку набили цвяхів, його туди вкинули і по сходах качали, поки не добили. Присипали землею. Один фональ бачив, сказав тітці, щоб забрала.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 92/6.

Старий Загорів

Глод (Мартинюк) Якилина Олексіївна, нар. 22.06.1930 р.

Я, Глод (Мартинюк) Якилина Олексіївна, народилася у 1930 році в селі Старий Загорів.

То було на Головостення. Виводив батько коней із стайні, бачить: їдуть автомашини в село. Багато їх. Остання спинилася проти нашої хати, поляк, який був у ній сказав: “Остання халупа”. Батько почув, прийшов у хату, каже: “Все, жінко, ми вже втікати ніяк не можемо”.

Розпочалася стрілянина. Ми вибігли на город, полягали в качанах (кукурудзі – діал.) – чотири рядки качанів: четверо нас. Мій прадід – тоді дід старий, – Мартинюк Микита Никифорович нам сказав: “Ви собі, як хочете, ховайтеся, а я не буду”. Так він у хаті й остався.

Була та стрілянина перед вечором. Поляки прийшли до нас у двір, стали будинки підпалювати. Дід їх просить: “Не паліть. У мене вже три рази будинки горіли”. Не слухали. Ми всі те чули, як дід казав. Запалили поляки, пішли. І діда не стало чути – ми всі з города боялися боялися. Ввечері бій стих, уночі батько пішов на пожарисько шукати діда. Не знайшов.

Ми все кинули, втекли аж в сусідній район. На другий день вернулися, і батько знайшов діда в картоплі одного поляка, що жив неподалік од монастиря. Дідові вистрілили в карк, куля вийшла ротом.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 90/6.

Старий Загорів

Костючко (Подляшко) Марія Михайлівна, нар. 15.02.1935 р.

Я, Марія Михайлівна Подляшко, пішла того дня в 1943 році до свого дядька Подляшка Василя Григоровича, який жив неподалік. Дядько, пам'ятаю, сказав мені: “Як будуть іти німці, то скажеш мені, я одразу стану просити, щоб хати не палили”.

Дивлюся, таки йдуть стежкою чотири німці. Хто вони такі були, не знаю, але йшли. Дядько зняв капелюха перед ними, сказав їм: “Дзень добри, панове”. Не знаю як відповіли. Минули. А далі ще один іде. Біжить. “Дядьку, – кажу, – ще один іде”. Підійшов. Дядько знову зняв капелюха, сказав: “Дзень добри, пане”. Що той відповів, не знаю. Ніс на плечі щось, пам'ятаю. Поклав на землю. Побачила я: блиснуло світло, почула постріл. Дядько впав. Я злякалася, закричала: “Ай-яй!”. Рушила бігти, а той убивця крикнув мені не “Стой!”, не “Стій!”, а таки “Стуй!” По-польськи. Добре я те запам'ятала.

Одбігла я вбік, упала в збіжжя. Лежала там і чекала: підійде, застрілить. Але не дійшов, на життя мені було.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 91/6.

Старий Загорів

Маначинський Микола Панасович, нар. 16.02.1940 р.

Я, Микола Панасович Маначинський, даю свідчення із розповідей батьків та інших старожилів мого рідного села. Міжнародний конфлікт проявився у нас під час війни, до неї українці з поляками жили мирно, в дружбі. Одні до одних ходили в гості. Позичали, дружили, одружувалися. Поляки жили в селі ще з часу столипінської реформи, з 1911 року. Купили тут землю. Мешкало поляків у селі сімей 10–15. Серед них – ковалі, мельники, обслуговували населення Старого Загорова. Конфліктів не було ніяких. Якщо українець ішов у справі до поляка, то говорив по-польськи, а як поляк – до українця, говорив по-українськи. Спілкувалися на рівних.

1942 рік ще був так-сяк мирний. Конфлікти почалися на початку 1943 року. З чого почалося, треба ретельно досліджувати. У нас в Загорові було замордовано поляками 11 душ українців. Не за один раз. За перший – 6 душ. Далі – по одному, двох. Перша сім'я закатована у своєму домі – Глад Надія, Глад Улян, Глад Федора, Ляшук Пилип, Ляшук Тетяна, Ляшук Уляна і Омельчук Іван. Мартинюк Микита застрілений тоді, як відбувся бій при монастирі. Подляшко Василь вбитий, як німці відступали. Поляк із ними був, Подляшко

поздоровався, той зняв карабіна, застрілив. Рижук Андрій убитий так: сім'я, де він працював, утекла, а він затримався, мав ваду зору, його снайпер застрілив. Рижук Ганна була вбита у дочки, до якої пішла, в Хореві. Поляки з німцями палили це село. Сиділа під копицею сіна. Снайпер її помітив, поцілів у серце. Одинадцять осіб забито.

11 вересня 1943 року на свято Головостеня (Усікновення глави Івана Богослова) в суботу вдосвіта чота УПА “Берези” приїхала зі своєї “січі” (бази) з Коритенського лісу. Ще не роз’їхалися підводи, якими їй підвезли амуніцію, як німці теж в’їхали в село з двох боків. Очевидно, знали про прибуття упівців. І шойно злізли з возів, – хурмани навіть коней не напоїли, не дали їсти, – як загуркотіла німецька техніка. Декілька автомашин прибуло з локачинського боку, декілька з гарматами – з горохівського. Стали оточувати повстанців. Один із них ішов по молоко до сусідньої хати. Побачив, що їдуть німці, побіг назад до монастиря, де зібралися повстанці. Зав’язався бій. Німцям весь час надходила допомога. Спочатку вів бій їхній жандармський підрозділ. Поляки стали сюди під’їжджати дещо пізніше. Хоч частина приїхала разом з німцями. Прибували й німці. Ролі розділили. Німці пішли оточувати монастир, а поляки – по хатах.

Населення втекло. Затримався тільки Литвинчук Іларіон. Його забрали, повели до монастиря. Відразу не вбили. Село вже горіло. Було підпалено 13 обійсть у Новому Загорві і 6 у Старому. Іларіон мав при собі листа від сестри з Німеччини, вивезеної на примусову працю, показав старшому з німців. Тому листа переклали, він наказав полякам відвести українця назад. Так чоловік остався живим. Дев’яносторічна бабця Мішук Єлизавета нікуди не йшла із свого двора. Того дня вбита поляками. Саме поляками. Німці по хатах не ходили. Вони мали свій обов’язок – дивитися за монастирем, обстрілювати його, нікого не випускати. А поляки шастали по дворах.

Підтвердженням, що поляки були присутні під час здобуття монастиря, було те, що вони вбили і повісили українського повстанця, одягненого в німецьку форму. На нього начепили записку польською мовою з погрозою: всім так робитимуть, хто буде ходити в німецькому одязі. Польською мовою це було написано. І ще. Вже німці вантажили своїх пораних, від’їжджали. Іконостас у монастирі не був спалений, а також хори, що над дверима. То поляки наносили снопів і на прощання ще спалили хори та іконостас. Бій уже закінчився, люди стали сходитися до обійсть і бачили, що те зробили не німці у своїй військовій формі, а люди в цивільному, тобто поляки з пляцувок.

12 липня 1943 року на свято Петра і Павла у Старому Загорві було вчинено напад на поляків у рамках деполонізації. Як помста. Загинули 6 сімей поляків, 31 особа. Убиті сім’я Бернарда Стефана – четверо, Зданевича Анатолія – семеро, Зінчика Адама – четверо, Нагурського Олеса – четверо, Полюх Антон, Квятковського Броніслава – семеро, Хмельницького Владислава – четверо. Решта сімей, 44 особи, після війни виїхали до Польщі.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, фонд фонозаписів, 93/6.

Линів

Левчанівська Ірина Олександрівна, 1923 р.н., м. пр.: м.Луцьк, вул. Глушець 25/1

...У нашому селі Линеві була польська школа – українська мова викладалася в ній як предмет. Перша вчителька, – це був початок 1920-их років, – приходила до нас додому і плакала, казала: “Я не розумію, що говорять діти. Вони не розуміють мене. За що мені така кара...” З батьками не може порозумітися. Плакала... Але така була одна-єдина. Пізніше до нас на Волинь слали вчителів не дівчат, а чоловіків, які не плакали, а заставляли дітей себе розуміти.

І ось десь у 1937 році прислали до нас вчителя, – поляка, звичайно, – який добре знав українську мову і не тільки з дітьми, але й у вечірній школі для молоді нею розмовляв. У нас удома часто бував. І що ж... Пропрацював усього рік і його забрали, перевели в село, де жило багато поляків, де був ксьондз, який, за його розповідями, пильнував за ним. Цей вчитель мав друзів у нашому селі, часом намагався приїхати ровером до Линева, то, – розповідав, – мусив їхати в інший бік, робити великий гак, щоб ксьондз не довідався, куди він поїхав.

При Польщі, коли хтось хотів вступити на роботу, вимагали, щоб він був римокатоликом. Дивилися в паспорт і казали: “Якщо тут буде написано “rk” – римокатолик, тоді на роботу приймемо”. Батько мій довгий час був без роботи. Піде православний туди, де потрібний спеціаліст, йому кажуть: “Залишіть свої документи, зачекайте тиждень”. Чекає, приходять, а йому кажуть: “На жаль, місця для пана вже немає”. За цей час довідалися, що він православний... При советах, як то кажуть, усі стали ніби рівними. Справді, вже релігії чи національності не питалися, але також, щоб на будь-яку роботу втрапити, треба було прийти в НКВД, а там випитували, хто твої батьки, дід, баба, що за Польщі робив. Я, наприклад, за перших советів не працювала ніде. Мама моя рахувалася ж сенаторкою, поміщицею, тому мені ходу не було ніякого.

...Наприкінці 1930-их років розпочалася ця польсько-українська ворожнеча. Адже ж українцям не могло подобатися те, що робилося в державі. Останні вибори були примусовими. Українець мусив іти й кидати в урну те, що йому давали. Жодного свого вибору не було. За кого сказали, за того й треба було голосувати. Навіть уже ніхто й не цікавився, за кого влада вирішила. В сусідньому селі у мене була знайома вчителька Раїса Мельник. Якось я до неї приїхала, а в неї гостить учитель котроїсь із сусідніх шкіл, поляк. Я за Польщі польською мовою не розмовляла ніколи. І з цим учителем українських дітей теж говорила українською. Він мене зовсім не розумів. Господиня мусила йому перекладати. Я його запитала, в який же спосіб він навчає дітей, має ж предмет “українська мова”. Він мені відповів: “А я собі зараджую польською мовою”. Тобто, викладає українську мову по-польськи!.. Ніби то, діти настільки знають польську мову, що його розуміють. Ось такий характерний приклад, що у нас на Волині робилося...

Про початок німецько-польської війни я довідалася по радіо. У нас був приймач. Але через 2–3 дні було розбито радіостанцію в Варшаві... З нашого села в польському війську було кількоро хлопців, мобілізованих саме перед

тим. То вони відразу втекли додому. Один розповідав: деморалізовані підрозділи розбитої армії спішать у напрямі Румунії. Якийсь поляк каже йому: “Ти військовий, тікаєш – треба ж боронити батьківщину”. Він відповів: “То ваша батьківщина. Чому ви її не бороните, а втікаєте?”

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 25/5.

м. Луцьк

Дворець, тепер у межах м. Луцька

Шкляр (Гончарук) Валентина Тихонівна, нар. 24.07.1932 р.

Я, Валентина Тихонівна Гончарук (Шкляр), народилася в 1932 році. По сусідству жили поляки Бакарецькі. Дивимось: увечері поляки їдуть з Луцька біля нас на село, і після того відразу там спалахує заграва. А під ранок везуть награбоване. Бакарецький має з чим завертати до матері.

Заходжу до церкви. Часто ми ходили в собор. Бачу: дві труни чоловік і жінка. Кажуть: поляки забили.

Іду з церкви, захотілося по своїй потребі. Довкола розбомблені будинки, думаю: зайду туди. Їду, але з якогось будинку виходить полячка: “Чого ти тутай?”. Кажу: з церкви йду, захотіла... А мала я на собі брошку гарну. Вона каже: “Давай брошке!”. Була я мала, в страху віддала.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 65/5.

Луцьк

Левчанівська Ірина Олександрівна, 1923 р. н.

За Польщі місто Луцьк, вважаю, було дуже заможне. Магазинів усяких – дуже багато. Чехи торгували – в основному, мануфактурою. Німці виробляли шинки, ковбаси. Було в Луцьку двоє турків. Вони випікали гарні тістечка, торти. В місті жив поляк Чернецький, який мав магазин, що звався “Колоніальний”. У ньому продавалися товари чи не з усіх колоній – все, що можна було придумати, як зараз є, всякі закордонні витребеньки. І попит на те був... Тепер же при советах всі зробилися бідними. Змінилися самі потреби людей. Недаремно за Польщі казали: ніде так люди не радіють, як у Радянському Союзі. Пустять воду в кранах – радіють, хліб у магазинах з'явився – радіють. Така радість настала і в Луцьку. Можна купити хліба без черги – велика радість. Трохи рятували ситуацію жиди, здібні до торгівлі. Вони, скільки влада дозволяла, торгували, в основному, м'ясом. Купували на селі худобу, різали і продавали. Тож м'ясом Луцьк був забезпечений.

...Прийшовши у 1939 р. всіх польських урядовців, які більш-менш були при владі, адвокатів, лікарів, інших совети з Луцька повивозили. Залишилися їхні родини, жінки, які на “толкучці” торгували своїми домашніми речами. Квартири в них забрали. Вселилося в них привезене начальство зі Сходу, яке замінило польських урядовців. Масово везли людей звідти, вони займали посади в усьому, що потрохи відкривалося. Мова урядування була тільки

російська. Линівський міліціонер втік із села, бо там таки заставляли його щось робити. В Луцьку одружився з учителькою, зустрілися ми якось, він каже: “От яка біда. Як погано”. Я йому: “Ви ж того хотіли”.

Спочатку німці в жодні внутрішні справи не втручалися – то була тільки армія. То відразу в Луцьку все опинилося в руках українців – українська поліція повністю, міська управа. Але коли встановилася цивільна німецька влада, то всіх тих українців у міській управі було заарештовано. Тоді українська молодь пішла у підпілля, німці віддавали явну перевагу полякам. Майже при кожному німцеві перекладачем був поляк Це було зроблено організовано. Ксьондзи в костелах наказували жінкам іти за господинь до німецьких начальників, які позаймали найкращі квартири, хлопцям – іти перекладачами, щоб біля кожного німця був поляк, відповідно настроював його проти українців. Почалася неймовірна ворожнеча між поляками й українцями. В нашому Линеві жило за Польщі кілька родин поляків, був виселок Пасіки, де стояло хат десять переважно поляків. А зараз – жодної!..

В Луцьку поляки були надзвичайно вороже настроєні проти українців, де могли, шкодили, кипіли від злості. В мене була знайома дівчина-полька, молодша від мене. Приїхала з Варшави, як почалася війна з німцями, і поляки тікали на схід. З матір'ю втекла на Волинь. Ми з нею дружили, то я жартую якось невесело: “Вандзю, коли ми одна другу різати будемо?” А вона: “Як таке можеш говорити!.. Це ж німецька політика. У костелі говорять не піддаватися на це, дружно жити з українцями”. Але не всі так говорили і до порозуміння прагнули...

Недалеко від Луцька було польське село Пшебраже. Німці з польськими поліцаями вдень їхали в українські села, що не платили податку, підпалювали їх за це. Українці, щоб відомстити і німцям, і полякам, які були з ними заодно, стали підпалювати польські села – тих осадників, що були в німців за поліцейських. Поляків було набагато менше, то вони мусили з сіл, де жили, тікати – зібралось їх кілька тисяч у Пшебражі. Українці, як почалася війна, то заготовляли будівельний матеріал на хати, бо тепер ніхто не перешкоджав, різали в лісі дерева, а поляки ходили по тих лісах і збирали зброю. І коли прийшли німці, поляки було озброєні “до зубів”.

У тому Пшебражі утворилося польське військове містечко. Його командири якось запросили туди німецького районного начальника з Ківерців, угостили його щедро. Як нібито цивільні люди, вони не повинні були мати зброю, а були всі озброєні. Чому? Доказували німцеві, що мусять це робити, бо треба їм боронитися від українців. Це – не моя видумка. Є спогади військового коменданта Пшебража Юзефа Собєсяка, в яких він пише, що коли той німець відїжджав додому, то сам Ю. Собєсяк послав своїх вояків у ліс над дорогою, вони там розпочали стрілянину і кричали українською мовою. Той же поляк, що їхав з німецьким начальником, пояснював підпилому: “Як же ми можемо бути без зброї, коли по нас стріляють озброєні українці. Ми мусимо захищатися”. Для повноти картини треба ще додати щільні контакти Ю. Собєсяка з червоними партизанами і загонами спеціального призначення Советської армії, що закидалися у волинські ліси і мали найголовнішим завданням відкрити й скрити боротьбу з УПА.

Один знайомий купив у поляків землю під Ківерцями – у цілому новому селі осадників, привезених із Польщі, Олександрії. У ньому було всього дві українські родини. Як прийшли німці, я вже казала, поки не було заборон влади, українці спішили заготовляти в державних лісах деревину на хати, а поляки збирали зброю, багато її покидали радянські війська при відступі, – озброювалися. Один із тих українців якось прийшов до другого, каже: “Що будемо робити? Поляки із зброєю ходять. Робиться страшно”. Так склалося – поки балакали, озброєні поляки вже йдуть із лісу до тої хати. Наказали обом лягти на підлогу, жінці – нагодувати їх, чоловікам же – лежати, аж поки вони не відійдуть від хати. Після цього відвідання той другий каже господареві: “Я в селі не залишаюся. Йду”. Під Луцьком жив його батько. Зібрав із сім’єю дещо на віз, поїхав. А другий сказав: “Я господарства не покину: корова, свині, кури”. Другого дня приїхав батько того, що виїхав. Прив’язали до воза корову, наклали речей, повезли. Знову під вечір приїхали за вулицями, бо вдень бджіл не привезти. Їх по дорозі поляки обстріляли, а хата їх через деякий час загорілася – поляки спалили.

Із кінця січня 1944 року розпочалася в Луцьку німецька евакуація. Вивозили все, що можна, деякі будинки підривали. 2-го лютого заскочив до міста невеликий відділ партизанів (це, очевидно, був виснажений у боях на Поліссі й тому схожий на партизанів кавалерійський підрозділ регулярної армії – прим. записувача). Вони погнали німців аж до Ковеля. Але за ними підкріплення не було, ніхто не йшов, мусили відступитися назад – аж до Луцька і кілька тижнів стояв фронт, відбувалася перестрілка. Радянське військо займало центр міста, а німці оточували його з-за Стиру, стріляли по нас із трьох боків. Ми, цивільні, ховалися в підвалах. Обійшлося без великих людських жертв.

По війні Луцьк став зовсім іншим – дуже змінився склад населення. Тепер його було значно менше, ніж до війни. Вулиці – дуже знищені бомбардуванням і артилерійським обстрілом. Поляків на той час в Луцьку вже було значно менше. Адже ще за довоєнного приходу советів їх, – чиновників, осадників, – вивезли на Схід, дехто під час німецької окупації сам виїхав, німці декого вбили. Українців теж стало значно менше. Євреїв не стало зовсім. Місто заповнили приїжджі зі Сходу радянські російськомовні службовці та їх сім’ї. Всі начальники говорили, все діловодство велося тільки російською мовою. Батько за німців працював у школі в м. Рожищі. Як німці перетворили її у військовий госпіталь, – школи було закрито по всій Волині, – він був змушений шукати іншої роботи. Працював у Луцьку в маслопромі начальником планового відділу. Як німці втекли, на другий день, – при новій владі всі працівники маслозаводу прийшли знову на свої робочі місця і далі стали виробляти масло, ніби нічого й не змінилося. Тільки з часом всіх їх оформили як працівників радянської установи, мій батько так і залишився там начальником планового відділу. Найвищих же начальників надсилали радянських. Були то люди, про яких казали, що вони – заслужені на війні. Зокрема, керуючим маслопрому, де і я стала працювати, зробили військового, якому треба було дати хорошу роботу. Прислали до нас, хоч не розумівся ні на маслі, ні на виробництві. Зовсім. Зате дуже слідкував за “порядком”. Обов’язковим було круглодобове чергування в

конторі. Надійшла й моя черга бути черговим уночі. Дас той начальник мені рушницю, 5 патронів. Я кажу: “Стріляти не вмію”. Все рівно: черговий має бути озброєним. Каже: “Завтра повернеш мені всі 5 патронів”. – “А як я вистрілю?” Каже: “Стріляти не можна”. – “То нащо дасте рушницю?” – “Положено”. Такі були порядки.

Поляків у Луцьку було вже не так багато. Більшість чоловіків ще до війни заарештовано і вивезено, залишалися переважно жінки й діти. У 1945 році, коли з’явилася можливість повернутися до Польщі, вони майже всі поїхали у свою державу. З ними одночасно стали виробляти документи на виїзд і дехто з українців. Так працював зі мною Володимир Шарапинський. Дружина його була полька, виробила документи, забрала й чоловіка, його матір, виїхали в Польщу. Моя приятелька Ванда Важевська також – побачила, що в Луцьку все російське, – виїхала. Ще одна полька, – місцева, можна сказати, довгий час в Луцьку жила, – звати Франя Сичевська. Вона відважилася піти в польське військо, яке створювалося радянською армією. Побачила в ньому, що командири – росіяни, все – російською мовою. Втекла звідти і в 1945 році з Луцька теж виїхала до Польщі.

Архів Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, фонд фонозаписів, кол. Ю. Даревича, 12.

Луцьк

Стенура Тарас Григорович, нар. 16.01.1921 р.

...На Холмщині я працював до початку війни з советами. Сім’я залишалася в Луцьку. Я всім зробив виклик, коли був обмін населенням між Німеччиною й СРСР. Вони довго збиралися і, як приїхали до Львова, то кордон уже був закритий. А я все виглядав.

В ту пору я познайомився з паном Чорнієм, який був заступником начальника поліції в Перемишлі. Він розповів мені про долю сестри Оксани. Вона створила націоналістичний повстанський загін, що прямував трасою Львів–Луцьк, роззброював постерунки державної поліції, ліквідував гміни. Це сталося після нападу німців на Польщу, коли по Західній Україні бродили полишені самі на себе залишки польської армії та поліції. Від пана Чорнія я довідався, що загін сестри натрапив на польську засідку. Усіх було знищено, втік тільки сам Чорній. Розповів, що бачив, як сестру дуже мордували – відрізали їй груди, викололи очі, розпороли живіт. Вона була змужем за адвокатом Любомиром Пеленським, який походив з Перемишля, в той час перебував у Львові. Як мені потім стало відомо, в 1939 році до нападу німців на Польщу вона, Оксана Пеленська (псевдо “Ріка”), була одним із організаторів оунівської “Поліської січі” на Берестейщині. Головна квартира формування містилася околицях Янова. Створене тут “Поліське лозове козацтво” з початком війни роззброювало навколишні постерунки поліції, зав’язало кілька боїв з польським військом, що тікало від німців.

У середині червня мене направили до Кракова. Там був розподільчий табір, із якого розсилали молодих українців кого в Український легіон, кого

перекладачами до німецької армії. Таким перекладачем потрапив я до Першого гірського дивізіону. Начальником моїм був старший лейтенант Стрібілі, австрієць [...].

У Берліні я був районним провідником ОУН. В Луцьку теж хотів продовжувати організаційну роботу. Та все пішло в таке підпілля, що ні з ким не можна було зв'язатися. Все було налякане, бо німці розпочали репресії не тільки проти українських націоналістів, але взагалі проти української інтелігенції. Вони арештували ряд осіб. Коли ж у 1943 році українська поліція і так звані "зеленяки" пішли в ліс в УПА, німці організували польську поліцію. Для цього спровадили з Сілезії відділ військових поляків. Навіть мундири на них були німецькі. В Луцьку розпочалася оргія переслідування українців. Зокрема, ці шльонзаки виловлювали колишніх офіцерів петлюрівської армії, тут же тягли їх до підворотень і розстрілювали. Шльонзаки були поляками. У цілому ряді міст німці організували з них відділи саме для такої чорної служби. В ресторанах, їдальнях, перукарнях полювали за петлюрівцями, людьми вже старшого віку. Розсилали агентів у цивільному одязі – і ті вбивали українських інтелігентів. Мені пам'ятається, тоді вбили в Луцьку адвоката Черевка в коридорі його власного будинку. Вбили директора української школи Редька і його дружину в їхньому власному будинку.

Жили лучани при німцях, хто як міг. Хто зумів влаштуватися на працю в адміністрацію., тому платили непогано. Поляків там була більшість. До українців вони ставилися вкрай неприхильно. Займали керівні становища, німецьку мову знали краще, ніж українці. Серед них був клич: "Стовпи підрізати, а огорожа сама впаде". Тому вбивали українську інтелігенцію, аби реалізувати це. Німці, мабуть, їм сприяли.

Скажу про таку подію. В приміських Черничках поляки спалили частину села. У вогні згоріли люди й худоба. Пам'ятаю, йшов я на роботу, чув той крик, плач жінок. Німці настроювали людей однієї національності проти інших, щоб у запіллі поляки з українцями не змогли організуватися проти них, не вдарили у плечі. Доходило до того, що переодягали своїх людей, які знали українську мову, в українську одягу й ці напали на польські села, а інші, переодягнені в поляків, що говорили по-польськи, – на українців. У Черничках знаходяться могили вбитих поляками – це 12 чи 13 могил на сільському кладовищі рядком поховані. Залізні хрести над кожною могилою. Хто однаково ховав? Не всі загинули, розбіглися, потім зібралися. Чи всі це жертви? Хто знає. Така думка була: цей розбій влаштували німці, пославши поляків.

І ось в іншому приміському селі Гнідаві тепер уже українці напали на поляків, багато їх убили. Чоловік 30, враховуючи дітей. Треба сказати, що цю ненависть між українцями й поляками німці підігривали. Таким способом вони забезпечували собі спокійний тил: хай б'ються, аби нас не зачіпали. Дійшло до того, що польські колонії, розташовані навколо Луцька, були опустошені, поляки стали збиратися по "пляцуфках", тобто озброєних осередках опору. Найважливіша їхня пляцуфка була в селі Пшебраже (зараз село Гайове Ківерцівського району). Вона була дуже укріплена. Поляки мали добре озброєння і дуже хороших керівників, колишніх офіцерів державної армії.

Навколо Пшебража були збудовані доти і дзоти, в них – важкі кулемети. Поляки контролювали там територію приблизно в 20 кілометрів навколо Пшебража. Звідси вони вирушали в походи на українських повстанців, зокрема, на Колки, де ті мали свій опорний осередок: школу підстаршин УПА та інше. Поляки те саме мали в Пшебражу. Це була як маленька держава з своєю адміністрацією, поліцією. Звідси вони виїжджали 20-ма возами, запряженими добрими кінями і робили нальоти на навколишні українські села.

Був такий у мене час, коли довелося працювати в недалекому місті Ківерцях в районній управі й доїжджати туди з Луцька ровером (велосипедом). Одного разу, коли я їхав із товаришем, який жив у селі Жидичині, що по дорозі, в цьому селі біля церкви нас оточила польська боївка. Можливо, що вона походила із Пшебража. Поляки були озброєні гвинтівками, змусили нас зійти з роверів. Стали допитувати по-польськи: хто? що? Ми по-українськи відповідали, хто ми. Але тут я дивлюсь, один із поляків ніби ховається за плечі інших. Нарешті мені вдалося побачити його в лице. Бачу, знайомий Казік. Він колись у нас вдома підробляв: і жив, і їв, і спав. Питаю його: “Казік, ти що? Мене не пізнаєш?” Комендант відразу питає його: “Казік, знаєш того пана?”. Той: “Знаю”. – “То який він чоловік?” – “Добрий”. Мене відпускають. А другого, що зі мною, – він у вишитій сорочці, – не хочуть. Я тоді кажу: “Коли відпускаєте мене – відпускайте і мого друга. Коли його не відпускаєте, то й мене лишайте”. Щось між собою поговорили, кажуть мені: “Хай іде”. Таким чином я врятував його від явної смерті. Там біля церкви поляки вбивали українців. Ловили й біля церкви розстрілювали.

Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, кол. Ю. Даревича, 11.

Кичкарівка

Радавець Володимир Петрович, 1928 р. н., м. пр.: вул. Макаренка 4.

27 червня рано вранці мати збудила мене гнати корову на пашу. Я встав – то був мій обов’язок. Пасу, але бачу: по ковельській трасі танкетки їдуть, на підводі за ними – поляки-шуцмани. Я втік з коровою в поле, до ставу. Глянув, а ззаду Черничі горять. Погнав корову додому. Мама каже: “Володю, я вже знаю: всіх наших родичів побили”. Я одразу побіг туди – до баби Олександри взнати, що ж там сталося. Приходжу до бабиної хати, шукаю, де хто є. Бачу: тітка вбита, а біля неї – дочка Наталка лежить. Голова прикладом гвинтівки їй розколена. Маленька Софійка лежить у ліжку, прострілена кулею. Пішов я шукати дядька Василя і бабу. А у дворі – повідв’язувані коні, корови. Зайшов у клуню. Там дядько лежить на току забитий. Бабця Олександра – у засторонку. Теж забита.

Виходжу звідти, бачу: напроти йдуть поляки. Несуть сусіда, мого товариша – вбитого, – до баби в хату. Один із поляків питає: “Цо ти ту робиш?”. У синьому одязі він. Кажу: “Пшищедлем до родзіни”. Каже він мені, показуючи довкола: “Вибирай, що хочеш”. Кажу: “Мені нічого не треба. Я хочу до родини”. Думаю, як би втекти.

Бачу: мій дядько Саша Єгоров і ще кілька чоловік яму копають – заставили їх. І в ту яму кидають забитих сусідів-українців: Туньку Остап'юк, її чоловіка, сина Вітьку, матір Анастасію. До тої ями всього вкинули дев'ять чоловік. Звідти я втік – у сусідський будинок. Далі – додому. Розказую: таки родини вже нема, одна худоба ходить по подвір'ю.

Тоді в нашій Кичкарівці було вбито 25 чоловік: Іванова Якова Панасовича, його жінку Параску Іванівну, моїх родичів Бохонюків – дядька Василя Пилиповича, його жінку Олександрю Петрівну, бабу Олександрю – його матір, дочок Наталку і Софійку. Вбита родина Данкевичів – мати, дочка, зять, двоє неповнолітніх дітей. Ще – сім'я Ситників: батько, мати, дочка, зять, четверо дітей. Сім'я Середи: Василь Йосипович, його жінка Марта, двоє малих дітей: Клава і Надя. Забили Хребтюк Надію Михайлівну з родини Хоролічів.

По сусідству з дядьком Василем жив поляк Дембський з дочкою і сином. Дочка Дембського служила в поліції в Луцьку, то Дембський знав, що має бути винищення українців у селі. Перед тим підвечір дядько пішов до сусідки Люби забирати малолітню дочку Софійку. Ідучи повз Дембського обоє сказали йому: “До побачення”. А сусід Дембський їм відповів: “Невідомо, чи завтра побачимось”. Дембський знав, що українців поб'ють.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 61/4.

Кичкарівка

Юхименко (Войтюк) Віра Платонівна, 1928 р. н., м. пр.: вул. Добролюбова 20, м. Луцьк.

Я, Юхименко Віра Платонівна, уродженка села Кичкарівка 1928 року народження, з дому Войтюк. Про трагедію 27 червня 1943 року розповім таке. Вона, вважаю, мала статися ще на Різдво 1943 року. Тоді перед святом тато пішов у крамницю на передмістя Луцька Красне купити дещо, зайшов до знайомого Залевського – поляка. У католиків тоді наближалось свято Хрещення. Батько хотів Залевського привітати з цим святом. Той же сказав батькові подружньому: “Платоне, йди додому. Готуйтеся тікати, бо серед наших поляків говорять, що збираються вам “зробити” Вігілію. Виріжуть усіх”.

Тато, вертаючись, дійшов до середини нашої Кичкарівки. Саме там жив його приятель, німець Фріц. Попросив його піти в один бік села, повідомити про небезпеку, сам, ідучи додому, попередив усіх мешканців другої половини села. Трагедія в той день не сталася напевне тому, що люди поховалися.

Далі настало 27 червня того ж 1943 року. Мама вранці вийшла на подвір'я. До хати вернулася з плачем, з криком: “Горять Черничі! Напевне, горить хата моєї мами!”. Вся наша сім'я вибігла на подвір'я глянути на пожежу.

Недалеко від нас жив чех. Він не так давно перед тим переселився з села Купичева. Приходить він до нас і каже: “Платоне, ходімо побачимо, що там, у Черничях робиться”. Мама – в плач, тато не пішов. Чех рушив сам. Близько це – насипом підійшов до обійстя Середи Данила Івановича. Хлів його горів. Зайшов до хати, а там – господарі побиті, калюжі крові. Хотів виходити, але почув плач дитини. Вернувся, знайшов дитятко – йому було місяців два. Виніс, пішов із ним по селу, до інших пожарищ.

Його перестріли ті, що чинили розправу, наказали йому кинути українське дитя у вогонь. Чех заявив: “Ні, робіть зі мною, що хочете – дитини не дам”. Чехів і польських мешканців не били, не чіпали. Передав дитину жінкам-українкам, яких знайшов.

Іде чех вулицею далі. Бачить: горить хлів Марти Середи. Заходить. Чує стогін дітей. Іде туди. Його карателі не пускають. У хліві була Марта з двома дітками: Клаві шість років, Надії – два.

Далі чех пішов у Черничі (це було поряд), де жила моя бабуся Середка Єфимія Степанівна 1870 року з дочкою Євдокією Іванівною і зятем Калинюком Степаном Михайловичем. Вони вже всі були спалені.

Вертаючись назад, зустрів мешканців села, українців, яким наказали знести трупи вбитих і спалених. Закопували трупи. Розповіли, що серед бандитів пізнали односельчанку-польку, яка брала участь у нападі – вбивала людей. Раніше бачили: вона ходила по селу в німецькій формі з нагайкою, тою нагайкою себе по хромових чоботях плескала...Чех прийшов до нас, про все бачене розповів моїм батькам.

На другий день ми з мамою пішли в Черничі до обійстя згорілої бабусі. Поряд з бабусиною хатою була хата Півчуків. Мама зайшла туди, і господиня Півчук Янка розповіла, що до неї у двір тоді зайшли вбивці і запитали, якої вона національності. Янка сказала: полька. Вони порадили: “Зачиняйся і нікуди не виходить”. Янка через вікно побачила: пішли до хати моєї бабусі. Почула один постріл. Потім був ще один – напевне, в тітку. Третього пострілу Янка не чула. Очевидно, бабуся згоріла живцем.

Потім мама зустріла бабцю на прізвище Бутримчук. Вона про свою сім'ю сказала таке. “Ми залишилися живими тільки тому, що мої обидві дочки замужем за поляками”. Антоніна – за Соломинським, Люба з чоловіком виїхала в Польщу.

Моя мама – із родини Середів. У той день із цієї родини загинуло 29 осіб: Калинюк Степан, Євдокія Калинюк, Середка Єфимія Степанівна – мама моєї мами, Середка Данило Іванович, дядько моєї мами, дружина Віра Максимівна, син Кравець Георгій Якович, дружина Ольга Дем'янівна. Це їхнє дитя виніс чех. Ще – Середка Петро Данилович, син дідуся Данила, Олена Данилівна – його дружина, Валентина – дочка, Шотило Василь Юрійович – маминої двоюрідної сестри чоловік, Надія Дем'янівна – його дружина. Двоє діток, Віра і Люба, залишилися живими – сховалися під ліжку. Вбиті Когут Наталія Захарівна – мами двоюрідна сестра, дочка її Галина Гнатівна, Петро Гнатович і Борис – сини. Ще у неї був старший син Володя – один врятувався, спав нагорі. Як почув стрілянину, перечекав. Полями втік.

Села Черничі і Кичкарівка були однією приміською суцільною вулицею. У той день в обох селах загинуло 127 чоловік, 16 – у селі Кичкарівка, 111 – у Черничках.

Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 62/4.

Луцький район

Баїв

Гураль Іван Єрофтейович, нар. 10. 02. 1912 р.

Я, Гураль Іван Єрофтейович, 1912 року народження, хочу засвідчити у справі знищення в 1943 році фільварку, який знаходився між селами Городище і Баїв.

Наша сім'я у той час жила на хуторі села Баїв поряд із цим фільварком – на віддалі пів кілометра, – і все, що там діялося, було на наших очах. Пам'ятаю, третього червня 1943 року з Луцька до сусіднього села Городище нагрянуло багато шуцманів-поляків з кількома німцями. Вони арештували 13 українських мешканців Городища, ще сім'ї Поліщуків і Вегер у Баєві. І всіх одразу розстріляли.

Зрозуміло, яке обурення серед наших людей викликала ця злочинна дія. Загинули зовсім ні в чому не винні люди!.. І наша українська молодь, – чи була вона в УПА, чи не була, – загорілася бажанням мстити. І німцям, і полякам, що вислужувалися перед ними. Поляки в нашому селі добре знали про цей намір. Тому всі польські сім'ї негайно виїхали до Луцька. Осталася тільки охорона фільварку, вона складалася тільки з них. Викопала навколо фільварку рова. І не було там ні одної жінки. Знаємо про це добре з того, що голодні охоронці постійно приходили до нас брати молоко та інші харчі. Щоб добути їх для свого чоловічого гурту, йшли на грабунок у навколишні села.

... І ось уночі 28 червня мене розбудили постріли. Фільварок горів. Потім стався вибух. Наша сім'я вибігла з хати. Ми лягли в збіжжі і при полум'ї бачили, що відбувається в фільварку. Були наготові. Не знали ж, що станеться далі. Звідти ми побачили, як несучи кулет, крадеться, тікає група людей. То була охорона. Вона побігла до сусіднього фільварку в село Гірку Полонку. Через пару годин будинки загорілися і там. Тої ночі дійсно напад був на два фільварки – між Баєвом і Городищем, між Полонкою і Гіркою Полонкою. І ще на один – біля села Заборолі. Всі були спалені. Ми розуміли це так: то є помста. Але не можу погодитися із свідченнями командира повстанців, які тоді напали на фільварок. Їх наводить історик Ільюшин. Неправдоподібна розповідь. Чому?.. Пише він, що під час нападу повстанці настроювали на багнети жінок-полячок. Але ж у селі всі знали, що там була охорона тільки з чоловіків. І ніхто тоді в полум'ї не згорів. Не можу зрозуміти. Якщо той звіт писав свідок, то навіщо було йому вдаватися до неправди.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, фонд фонозаписів, 138/8.

Баїв

Хілуха Текля Федорівна, нар. 9.01.1921 р.

... У 1943 р. німці і поляки стали нападати на наші села. ...В Антонівці (сусіднє село) до війни жили німці. При Гітлері вони виїхали на Захід. Озброєні поляки зробили там свою пляцувку. Звідти нападали на українців по сусідніх селах. Наші хлопці зібралися, вирішили: "Проучимо". Запалили пару їхніх хат. А вони на другий день потелефонували німцям до Луцька, наюдили їх і разом із ними стали палити в Заборолі хати безневинних українців. Робили так. Ідуть по хатах, убивають. А вже потім палять, щоб не викликати паніки.

Ми відразу втекли до Озденіжа за ліс. Дивимось звідти на південь, де Забороль, бачимо: горить церква. Казали: кого тоді поляки в Заборолі зловили, кидали в вогонь живцем.

Наша хата в Заборолі стояла збоку під колонією Бунасоро, то її останньою спалили. Корова втекла у збіжжя, коня поляки забрали. Корова приходила до одного дядька, щоб її подоїти – два тижні перед тим отелилася. Я осталася в Озденіжі, а чоловік каже: “Піду додому в Забороль”. На другий день вертається, розказує: обійстя все згоріло, коняку поляки забрали, а корова бродить. Як тільки її видоїли – знову пішла. Чоловік попросив хлопців піймати її, привели до моїх батьків.

Повернулися ми з Озденіжа – куди подінешся? Пішли до Баєва, до моїх батьків, були тут. У Баєві ж поляки палили українців ще раніше. І не тільки Баїв, але й сусідні села – Городище, Цеперів, Ратнів, Викторани, Оздів.

У Баєві взяли Трохима з жінкою, Парфена з жінкою, Петра Поліщука з жінкою, в Городищі їх постріляли. Трупки кинули. В Баєві тоді поляки вбили чоловік із всім. Худобу скрізь забирали. Дехто втік, то тільки тому zostався живим.

А потім у грудні, 11-го, за гаєм палили німці з поляками. Приїхали вночі з польської пляцувки в Антонівці. Поляки хитро робили. Заходять до хати – постріляють людей тут чи в клуню повиводять і – там, і тихо йдуть далі. Зразу хат не палили, поки люди не догадаються і не будуть тікати. ... Тато мій якраз тоді наклав на фіру збіжжя, мав уже останню фіру завезти, щоб розрахуватися з поставкою. Сусід, який про це розповів, каже йому: “Давай, Федоре, поїдемо раніше”. А той: “Я ще маю зайти до тестя”. Пішов – і там його вбили. Повиводили в клуню, поклали ницьма і в потилиці постріляли. А бабуся моя, то, мабуть, живою згоріла. Я була там, то бачила: від ліжка, де вона лежала, тільки гладишку, пригорщі костюшок знайшла. А тих усіх завели в клуню і постріляли. Брат втікав, під лісом його зловили і там забили. Я тоді до тітки прийшла з чоловіком, то ми zostалися в живих. Палили поляки наші хати вже тоді, як постріляли всіх.

Люди втікали, як могли. Один із чоловіків чув і нам потім розповів: мама казали до тата: “Давай і ми будемо втікати”. А він їй: “Чого я буду втікати, коли я поставку хочу оддати. Останнє везу”. Щоб то було знати – втекли б... А то ж казали тато: “У мене всенькі документи є. Нащо втікати!” Тоді в Баєві 101 людину забили. І маленьку дитинку. Було їй віку зовсім мало. У відрі води втопили...

Другий раз як стали Баїв палити, люди відразу кинулися врзгич. Ми з чоловіком – до Ратнева, до знайомих. Стоїмо, дивимось, як горить село. Кажу до маленької дочки: “Вже дідова хата горить”. Такий великий дим. Побули там до вечора. А тоді нас дядько човном перевіз через річку. Підходимо ближче додому, бачу: татова корова прив’язана. І друга моя теж. Кажу чоловікові: “Наші живі zostалися. Хата згоріла, але хоч корови є”. Прийшли ми з чоловіком, питаюся тітки: “Як наші?” “Не знаю. Нікого не чути”. Так до вечора було. Все ждали, може хтось прийде. Як не як – семеро людей у хаті. Повинні б прийти. І приходять до Миколи, моєї тітки чоловіка, його сестра, упала на коліна. Питаю. А вона каже: “Всі побиті”. Забили тоді мого батька Федора Антоновича Поліщука, матір Ольгу Яківну Поліщук, сестру Степаниду Федорівну,

Ксенофонта Федоровича Поліщука – мого брата, тітку Марту Антонівну, її дочку Марію Анатоліївну і ще сина Володимира Анатолійовича Поліщука, бабу Оксеню Поліщук. А ще – маминого батька Присяжнюка Якова, Кулину Присяжнюк, бабцю, його дружину, їхню дочку Устиму Яківну Вегеру, зятя в приймаки взяли Вегеру Миколая Калениковича. Його – теж і їхнього сина Степана Миколайовича, дочку Марію. Це – Вегери. А ще – Назаруків. Вбили Семена Назарука, Катерину, Наталку – невістку. Її чоловік Василь у тюрмі забитий. Ще – їхніх дочок Марію, Ніну. Подруга моя Дуня – та, що прийшла разом зі мною з тюрми, осталася жива. Тоді, як поляки напали й палили, її вивели в клуню, поклали, вистрілили в потилицю. Куля їй вийшла під язик. Осталася жива. Лежала тоді в клуні, доки та стала горіти і сніпки із стріхи падати на неї. Поранена виповзла. Як усе пройшло, хлопці по її кривавому сліду пішли, підбрали. Завезли до Луцька в лікарню. Там підлікували її, привезли додому. Тут вона, як відходили німці, була в сестри. А власовці по хатах нишпорили, щось шукали. Вона з сестрою сховалися на березі (лузі – діал.) в стіжку сина. Власовці туди повлазили. Один заглянув, вистрілив, Дуню поранив у руку, а сестру – в живіт. Сестра померла відразу, а Дуня помучилася і – теж.

Я пам'ятаю всіх у нашому селі, кого поляки з німцями вбили. Знаю, як кого звати. Даю вам їх список.

7 квітня 1943 року вбито й спалено сім'ю Жданюків: Григорія Івановича, Євдокію, Ярину Григоріївну, Євгенію Григоріївну, Степаниду Григоріївну. У той же день – Сметану Євгенію з дочками, Сметану Софію та Єлисавету. У с. Березів вбито мешканця Баєва Давидчука Самуїла Кузьмовича.

На початку червня 1943 року вбито: Поліщуків Петра Пилиповича, Єву, Василя Петровича, Ганну Петрівну, Ольгу Петрівну, Душак Таїсію Терентіївну, Вегеру Єфросинію та Івана Яковича.

7 липня 1943 року поляки спалили в селі майже 100 хат, вбили Вегеру Трохима Григоровича і Марію Марківну, Душака Парфена Степановича, Дмитрука Омеляна Мойсейовича.

11 грудня 1943 року поляки з німцями вбили 101 особу, спалили 30 хат, вдесяти з них ніхто не залишився. Серед убитих було 30 дітей.

Назаруки: Семен Кирилович, Катерина Василівна, Ніна Іванівна, Марія Іванівна.

Поліщуки: Федір Антонович, Ольга Яківна, Ксенофонт Федорович, Степанида і Оксана Федорівни, Марта Антонівна, Марія Мартинівна, Сергій Васильович. Марина Іванівна, Володимир.

Сметани: Устина Петрівна, Федір Євгенович.

Півні: Павло Петрович, Митрофан і Гордій Павловичі, Домінікія Федорівна, Фекла і Олександр Івановичі, Фекла Тарасівна.

Жучки: Пимон Андрійович, Ганна Пимонівна, Ольга Тарасівна, Палагія Улянівна, військовополонений Іван.

Вегери: Микола Каленикоич, Устина Яківна, Степан Миколайович, Марія Миколаївна, Олена Федорівна, Терентій Романович.

Миколайчуки: Кіндрат Федорович, Февронія, Агрипина Павлівна.

Левчуки: Анастасія Василівна, Петро Харитонович, Фекла Савівна, Ростислав Іванович. Віра Іванівна, Леонід Якимович.

Мельничуки: Григорій Іванович, Марта Єрофеївна, Раїса і Улита Григорівни, Віталій Григорович, Феодосій і Панкратій Миколайовичі.

Савчуки: Антоніна Василівна, Богдан Миколайович, Зінаїда Миколаївна, Сава Іванович, Минодора Іванівна.

Пахольчуки: Кирило Андрійович, Лука Кирилович, Тетяна Петрівна.

Шумські: Ілля Іванович, Парасковія Омелянівна, Надія Стахівна, Василь і Олександр Стаховичі.

Медведюки: Федора Федорівна, Григорій Лукич, Соломія Кіндратівна, Ростислав Якович, Олексій Лукич, Федора Іванівна, Ольга Олексіївна, Михайло та Іван Олексійовичі.

Корженевські: Гаврило, Уляна, Гафія, Славомир, Єлизавета і Марина Гаврилівни.

Присяжнюки: Яків Степанович, Акулина Петрівна.

Душаки: Наталя Іванівна, Ганна Сидорівна, Ярослав Сидорович, Мар'яна, Катерина Яківна, Лариса Володимирівна.

Тимощуки: Василь Іларіонович, Олександра Валеріївна.

Приймачуки: Устина Калениківна, Михайло Петрович, Ганна Петрівна.

Кривенюки: Галина Демидівна, Марта.

Лисаки: Віра і Галина Іларіонівни, Петро Іларіонович, Ганна Василівна. Надія Петрівна.

Наприкінці січня 1944 року від рук поляків загинули також:

Жучко Палагія Улянівна, Назарук Євдокія Семенівна, Сметана Горпина Пилипівна, Римарук Софія Семенівна.

У Баєві з 140 хат вціліло 15.

Тоді на Антонівці поляки своє кубло зробили. Нападали на українські садиби, вбивали, кидали в вогонь, палили все. Гриця Жданюка живим у вогонь кинули. А в хаті сховалася жінка, троє дочок. Усі там димом подушилися.

Наші хлопці (повстанці) зібралися, пішли і з Антонівки поляків викурили. Забралися вони, поїхали до Луцька до німців.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, кол. Ю. Даревича, 1.

Буяні

Куделя Микола

Нехай і мені старому, на 90 році життя, буде дозволено дещо сказати, що закарбувалося у пам'яті.

Я ще шестилітнім хлопчиком пам'ятаю, як у 1920 році польські легіонери часами на наших хуторах, у людей забирали коні. Селяни мусили ховатися з кінями по ярах, лісах. За ними полювали вершники, доганяли, стріляли, були жертви. Коротше кажучи, я знайомий з усіма лихами, які були за існування польської санаційної влади 1920–1939 років.

На превеликий жаль, поляки нічого не виконували зі своїх зобов'язань, які вони дали під час підписання Ризького мирного договору перед Лігою Націй, зокрема надати українцям Волині і Галичини через 20 років автономію. Навпаки

увесь цей період йшла шаленна шовіністична польонізація: переслідувалась українська мова, заборонялися культурно-освітні установи, руйнувалися церкви, їх перетворювали у римо-католицькі костели. А ще – арешти людей, тиск на українців, щоб переходили на польську віру.

Така сваволя була головною причиною тої різни між поляками і українцями, яка трапилася в 1943–44 році.

Після ліквідації у 1932 році польською владою товариства “Просвіти” на Волині я агітував селян ставати передплатниками часопису “Народна справа”; видання Івана Тиктора у Львові, якої в селі було близько 20 читачів, а також журналу для дітей “Дзвіночок”; для молоді “Самоосвітники”; “Шлях молоді”. Займався розповсюдженням дешевих книжечок, календарів, тощо.

Видавництва, знаючи мою любов до творчості Тараса Шевченка, нагороджували мене “Кобзарями”. Одного разу, забираючи з пошти в Торчиці “Кобзар”, підготовлений Науковим товариством імені Т.Шевченка, ще дореволюційного видання, я був затриманий. Поліціант попросив мене йти з ним на постерунок. Коли я увійшов до кабінету коменданта, відчув від нього запах алкоголю. Він вирвав з рук пакунок, роздер упаковку й несамовито, істерично закричав: “Шевченко бил гайдамака і ти, скурвий сину, ест такий самий! України не било, і не бендзе, ест Польска од можа до можа і ти не естеш українец, ти ест поляк. Ти мусіш биць полякем, альбо не бендзеш жиць...” В скаженній люті жбурнув “Кобзар” до порога і накинувся на мене з кулаками. Мені вмить почала текти кров із носа і рота... Задоволений результатами свого виховання, комендант гаркнув “Уцекай додому і паментай, же од дзісяй ти естеш поляк...”

Я одчайдушно скочив до дверей, схопив “Кобзаря”. Краплі крові впали на його сторінки і ще довго цей “Кобзар” був у мене як посвідчення мого “вихрещення” на поляка. Вслід за цим була друга неприємність на тому ж постерунку, але вже трохи серйозніша. Один поляк на ім’я Франек Чупринський, сім’я якого жила під самим Буянським державним лісом, належав до польської організації “Стшельців”. Як відомо, ці військові формування були в кожній польській колонії, чи селі. Носили вони однострій зеленого відтінку з сяючими ?удзиками, на яких був вибитий державний знак – білий орел. Ті стрільці стежили за нашими хлопцями і доносили на поліцію. Я не знаю, що заставило цього Франека зробити на мене такий недолугий брехливий донос. Буцімто я насміхався з нього, сказав: “Чого ти чванишся своїми засраними ?удзиками з білим орлом”. Я отримав повістку з’явитися на постерунок. Заступник коменданта, прочитавши донос, пояснив, що згідно закону це є кримінальна справа, профанація святої польської символіки і підлягає суду.

Я категорично заперечив абсурдність такого наклепу, домагаючись аби донощик присягнув на Євангелії у присутности ксьондза. Заступник коменданта сердито кричав, що справу доведе до кінця і побачиш, чи то будуть “засрані польські гудзікі, чи пан беньзе сраць там під Стирем” (у в’язниці).

Посадили мене у “холодну”. Так називали гмінну в’язницю – примітивний будинок із загратованими вікнами й вибитими шибками від людських очей поза постерунками. Я там просидів день і цілу ніч без води і хліба, у

неймовірному холоді. Я не знаю, під тиском яких обставин Франек Чупринський зізнався, що звів на мене наклеп. Я був звільнений з-під варти.

Такі ситуації були непоодинокими й, зрозуміло, не сприяли добрим стосункам між українцями і поляками. Жаль, що не було в той час таких історико-краєзнавців, як тепер Ярослав Царук, які б фіксували наруги й знущання, вчинені поляками над мирним українським населенням. Це була б книга не менша тої, яку видали Ева і Владислав Семашки.

Не могу оминуть і свого арешту 23 березня 1939 р. Три тижні мук, слідства на дефензиві, звідки відправили у в'язничну лікарню. У камері лежав поруч зі мною молодий юнак Володимир Чвала із села Милуші коло Луцька. Йому на слідстві поліція поодбивала все усередині і він догоряв, як воскова свіча. Кати проявили останню гуманність: повідомили батьків, щоб забрали сина додому, де він на другий день помер. У мене зберігаються фота цього похорону, який відбувся 1 червня 1989 року.

Хочу згадати ще один момент у нашій історії – вшанування козацьких могил у Пляшеві – “круг містечка Берестечка”. Кожного року на дев'яту неділю після Великодня там був, як називали, “відпуст”. У цей день народ йшов поклонитись тому куточку землі, де сталася трагедія в нашій історії. Для польської шовіністичної влади ця подія була кісткою в горлі. Поліція збивалася з ніг, вдаючись до всіляких провокацій, щоб не допустити молодь на козацькі могили.

1934 рік. Молодь села Буяні, понад 30 осіб, ще до схід сонця у суботу рушили в дорогу на Пляшеву. Молодь як молодь, здавалось не йдем, а летимо від села до села, співаючи козацьких, стрілецьких народних пісень. Бо майже всі хористи недавньої “Просвіти”, а згодом товариства “Сільський господар”. Наші люди стрічали нас радісними сльозами на очах. Та чим далі ми йшли, тим частіше натрапляли на застави поліції, які нас завертали.

Поради співчутливих козацьких нащадків, добрих людей, допомагали нам обминати полями, лугами, берегами поліцейські караули і увечері зупинилися на ніч на хуторі Пасіка – поблизу заповітного козацького пантеону. Вранці ті ласкаві правнуки козачі перевезли нас човном через річку, і ми вже у самому центрі села Пляшева. Тут несподівано ми зустрілись із молоддю сусіднього села Садів. Їх було 50 осіб. Вони так само подолали тернисту дорогу з багатьма пригодами, обминаючи поліцейські пости. І коли ми опинилися чималою колоною у центрі села, нас чекала остання поліцейська пастка. В одного заможного селянина, подвір'я якого було обгороджене високим щільним парканом, поліція обладнала свій постерунок. Усіх нас затримали поліціанти у формі. А ще більше було “тайняків” у цивільному одязі, які вишукували свої жертви і заганяли на подвір'я. Найбільше вони затримали тих хлопців, які були у шапках-“мазепинках”. До речі, перед цим походом наша кооператива “Добробут” в Буянах виписала із робітні-фабрики інвалідів січових стрільців у Львові ці шапки і молодь їх радо купляла. Потрапили в руки тайняків і ті, хто був у вишитих сорочках, у тому числі і я.

Нас усіх поклали долілиць до землі і по одному викликали в кабінет слідчих. Кожного роздягали, шукали нелегальних “бібул”. Мене заставив слідчий прочитувати всі мої записи у блокноті, чи нема там нічого

конспіративного. На щастя, крім ліричних рядків, присвячених моїй коханій Мотрі, нічого підозрілого не було. Наші “мазепинки” здирали, рвали, топтали ногами, в кого був тризубець, теж виривали, жбурляли під ноги. Мене заставили зняту вишиту сорочку, вивернути її на другий бік і тоді надягти. Це був спосіб принизити гідність людини.

Після всіх цих “ритуалів” нас загнали в клуню, біля якої стояв автомобіль, мотор якого запускали на всю потужність. А поліціянти по засторонках молотили нас гумовими палицями, як молотять ціпами снопи. Гуркіт мотора заглушував наші крики. Кати пропускали кожного у двері, періщили по спині з криком “Уцекай додому, скурві син”. Було таке, чого і в страшному сні не присниться.

Коли ми прибігли на цвинтар Георгієвського монастиря, я очам своїм не повірив: було стільки народу, що, як кажуть, не було де голці впасти. Переважно були прочани з Галичини, дивом дивуєшся, як стільки людей могло пробратися через такі тернисті дороги? Розпитував декого. Відповідь була однозначна: манівцями та хитрощами. Була незабутня приємність побачити гарних дівчат-українок з Галичини, у вишитих блюзочках, віночках з лентами. Хтось із наших побитих жартома сказав: “Не жаль було отримати отих поліцейських біяків, аби побачити таку неперевершену красу – дівчаток-галичанок. Вони ж, як ті волошки у житі!”

Офіційний “Відпуст” у Пляшевій 1934 року закінчувався відправою Служби Божої, священник з амвона Георгієвського храму говорив про віру Христову, про любов до ближнього, але ні словом не згадав, що привело таку силу людей на це історичне місце. Як тільки він закінчив свою проповідь, на його місці з’явився львівський студент зі словами: “Український народі! Сьогодні 283-тя річниця Берестецької битви...” І тут блискавично агенти тайної поліції, розштовхуючи натовп, кинулися до амвону. Студент, поки його схопили, ще встиг сказати кілька слів правди історії й кинути на людські голови сотні листівок, видрукованих на ротаторі. Народ хапав ті листівки, тайняки видирали їх з рук. Зчинилася колотнеча, дехто опинився під ногами роз’юшених садистів. По суті, в тих листівках не було нічого провокаційного, ворожого, лиш історична правда. Все одно це не завадило, як пізніше повідомила львівська преса, того студента засудили на рік ув’язнення за порушення “публічного пожондку”. А вже у 1935 році наказом міністра внутрішніх справ було заборонено українцям відзначати цю історичну подію. У масово розповсюджених афішах українською і польською мовами вказувалося: “Хто відважиться йти на козацькі могили в Пляшеву, буде суворо покараний!” Таку афішу можна і тепер побачити у музеї-заповіднику “Козацькі могили”.

Отже, ці та грядучі події, коли поляки допомагали мадярам знищити оголошену самостійну Закарпатську Україну, не сприяли зближенню, порозумінню двох народів. Поляки не визнавали українців господарями на своїй споконвічній землі. Це породжувало гнів, який жеврів у серцях патріотів України, аж до часу “Волинської трагедії” 1943–1944 років, яка сьогодні, через 60 років, набрала такого кардинального розголосу. Українці лиш обстоювали свої права жити на своїй споконвічній етнічній території.

Коли під час війни українська поліція пішла зі зброєю в ліс, поляки масово пішли на службу німцям, у ту ж поліцію, урядові установи, об'єднувалися з червоними партизанами і всі разом плундрували Волинь. Польські поліцаї серед білого дня з одним-двома німцями нападали на села, вбивали старих, жінок, дітей, спалювали оселі. Усе це викликало лють і жадобу відплати такими ж методами: з бандитами – по-бандитськи.

Не дивувати українським повстанцям, це були переважно малограмотні люди, а треба дивуватись полякам, які мали свою незалежну європейську цивілізовану державу, були інтелігентами і скотились до ганебних вбивць, таких, як німецьке гестапо і советське енкаведе, яким вони служили вірно, запопадливо до кінця.

А що діяли поляки після війни по той бік Бугу на Холмщині? Та якби розказати про акцію “Вісла”, то перелякати саме б пекло можна. Про це багато відомо, написано, а ще більше забуто тих жахливих таємниць, які забрали в могилу тисячі жертв – українців.

Треба визнати, що поляки були набагато мудріші у своїй політичній тактиці під час воєнного лихоліття. Вони не стріляли німця з-за рогу, так як це було в нас. І німці мали причину палити села і вбивати сотні невинних людей. Поляки прекрасно розуміли, що коли армія не мала сили зупинити ворога, то всякі інтриги й непокора окупанту будуть шляхом до самознищення. Вони берегли своїх людей, своє майно, польські селяни працювали нормально, сплачували контингент, не відмовлялись їхати на роботу в Німеччину, ніби відчуваючи, що по закінченні війни, вони будуть господарями на частині німецької землі[...]

Уже після війни, у липні 1945 року, коли я гнав гурт (120 голів) корів з Німеччини в Київську область, пройшов пішки всю Польщу і ніде не бачив спаленого села, оселі. Щойно, як ми доплентались до Холма, побачили, що тут було пекло. Всюди стирчали голі печі з коминами.

Та повернемось до Волинської трагедії 1943–1944 років. Я особисто, як безпосередній свідок тої божевільної різанини, сприймаю вину обох сторін. Це були очевидні жертви сліпої темноти.

І коли тепер поляки наполягають, щоб український уряд попросив вибачення перед ними, то в ім'я справедливості треба, щоб і польська влада так само попросила вибачення перед українцями.

В ім'я істини хочу коротенько проаналізувати події того часу на фоні свого села Буяні, що в Луцькому районі. Тут проживало понад десять сімей поляків. Назову їх по імені: Жуковський, Камінський, Маєвський, Будашевський, Вонсовський, Пастрик, Павельський, гержбан, Паздзерський, Бартломій, Чупринський, решту не пам'ятаю. Вони осіли в нашому селі від непам'ятних часів, жили мирно, взірцево. Олександр Жуковський був війтом Торчинської гміни аж до приходу советів у 1939 році. Його першого арештувало НКВД, і він остався живий, так як і я, після розстрілу у Луцькій тюрмі 23 червня 1941 року. У нього був млин на річці Сарна, а поруч чепурна хата, яка, на диво, збереглася досьогодні.

За німецької окупації він думав, як і раніше, угодувати селянам, молоти борошно і біля млина поставив сторожем свого сусіда-поляка Франека

Вонсовського. Але часи були грізні, війна. Одної ночі проходили люди біля млина, сторожа вбили, млин спалили, і це була перша польська жертва у нашому селі. Друга жертва була загадковіша: вже в час, коли польська поліція разом з німцями шастала по селах, чинила свої чорні розбої. Серед білого дня двоє поліцаїв і один німець приїхали на обійстя Пастрика, сусіда, вбитого раніше Вонсовського. Щось з ним голосно розмовляли і вистрілом з пістолета поклали на подвір'ї. Говорили потім люди, що Пастрик чимось не догодив своїм співвітчизникам, і нібито за зв'язки з українцями його позбавили життя.

Але чомусь Сємашки в своїх дослідженнях оминули ці реальні жертви. Тому я їм стаю в пригоді, хай запишуть їх у свій мартиролог. Не фіктивні, а дійсні жертви. Хочу наголосити на тому, що, крім цих двох вбитих поляків, у нашому селі більше жертв не було. Усі згадані мною сім'ї поляків виїхали в Польщу.

Дуже прикро, що оті Сємашки висвітлюють події односторонньо, вкрай цинічно, упереджено, всі злочини приписують українським націоналістам. Хочу згадати одного з "націоналістів". Був у нашому селі такий собі Аліксей Дудич. Доля наділила його великою фізичною силою, міцними кулаками. Виростав у сумнівному середовищі, крав навіть у батьків, пиячив, до "Просвіти" не ходив, у своєму житті не прочитав жодної книжки. Взагалі, під національним оглядом, була темна, несвідома людина. Але, щоб уникнути висилки на роботу в Німеччину, він зголосився в УПА. Маючи зброю, він сколотив свою бандитську групу, до якої залучив такого ж, як і сам, мені знайомого Сьомку із села Усічі, і ще трьох. Ця групка під маркою УПА творила чорні діла, які годі описати. Вони грабували, вбивали поляків, які жили по селах, тероризували своїх же селян, вимагаючи самогону, видаючи себе за героїв-борців за волю України. На щастя, ця "боротьба" тривала недовго, при допомозі потерпілих людей Служба безпеки (СБ) вислідила їхні маршрути. Про цю подію мені розповідав особисто голова Торчинської районної управи Коновалюк, який мешкав у селі Білостік і бачив ту трагедію. На жаль, отакі "дудичі" були і в нас, і в поляків...

А хіба можна спокійно сприймати таку страшну подію, яка сталась 22 травня 1943 року на свято Миколи? Недалеко від наших Буянських хуторів, де була недавня німецька колонія Янівка, проживало кілька українських родин. В цей день молодь зібралась в сім'ї Лобурських повеселитись, поспівати, помімо того, що часи були тривожні, небезпечні: горіли села, гинули мирні люди. Був на тому зібранні і мій недалекий односельчанин, Федось Наюк, який обрав собі наречену, доньку Лобурських. Несподівано польські поліцаї, а з ними один німець, оточили садибу Лобурських, всіх молодих, старих, дітей загнали в клуню, розстріляли. Хату, всі будівлі підпалили та з "перемогою" від'їхали в Торчин. За свідченнями очевидців, тоді загинуло не менше 20 невинних душ: молодь, діти, старики.

Незадовго після трагедії в Лобурських та сама банда замордувала Себастьяна Конюха (село Седм'ярки). Це був свідомий громадський діяч – голова колишньої "Просвіти" і кооперативу. Як оповідали очевидці, руки і ноги йому були скручені дротом, обличчя по-звірячому покалічене: виколені очі, відрізані уха, язик. Тоді ж був убитий Оксентій Кревський, по вуличному звали "Американець". Він на початку 20-их років поїхав в Америку, привіз чимало

долярів, купив у землевласника-пана 50 гектарів поля і був найбагатшим хазяїном у нашому селі.

Був убитий і другий Кревський, по-вуличному званий “Граф”, на хуторі Усічівські–Дубики були застрілені батьки повстанця “Мухи”, в селі Шепель замордовано юнака Миколу Скоп’юка, вихідця з патріотичної родини. У селі Уляники загинуло багато, переважно старих, людей, які не мали сили утікати при наскоці на село чисельної польської банди.

У листопаді 1943 року голова Торчинської управи Неділько вислав двох хлопців – Анатолія Жогу, Івана Лобурського загнати кілька корів на бойню в Луцьк. Коли вони поверталися додому, біля польської колонії Людвішин їх зупинили озброєні поляки. Довідавшись, що це українці, повели їх до лісу Чехівщина, тут, біля окопа, заставили роздягнутись. Анатолій Жога, молодий, спритний, у самій білизні, як олень, скочив через окоп поміж густими деревами втік, а Івана Лобурського, вже старшу людину, вбили. На другий день Анатолій в супроводі німецького коменданта, голови управи Неділька, і родини забрали тіло Івана й похоронили в Торчині.

Танок смерті набирив усе більших обертів, гинули мирні люди з обох сторін. Але чомусь Семашки і їм подібні “дослідники“ подають дезінформацію шовіністичного штибу 20-30 років, коли українців називали “хами”, бидло”. Часи змінилися. Постає українська держава. Сьогодні ми як рівні з рівними тверезо, розумно повинні дивитися на події минувшини, не розворушувати рани. Тому під час планового відзначення 60-річчя трагедії було б надзвичайно важливо утриматись від заяв, які тенденційно покладають провину за “Волинську трагедію” лише на одну сторону.

Слід зробити все можливе, щоб ушанувати пам’ять жертв невинно убієнних як українців, так і поляків. Це обов’язок живих, хай ця шана скріпить приязнь, добросусідські стосунки поміж двома народами.

Фонди Волинського краєзнавчого музею. Інв. № КДФ-18445.

Вікторяни

Веремчук Богдан Павлович, 1934 р. н.

Я, Веремчук Богдан Павлович, пам’ятаю трагедію свого села. То було 23 червня 1943 року. Тоді з суботи на неділю була спалена польська колонія Дідовець, що знаходилася біля села. Хто спалив – невідомо. Із поляків там не забили нікого. Тільки худобу випустили і будівлі попалили. Було там 11 польських хат.

Другого дня вдосвіта поляки поїхали, заявили про це німцям. Ці відразу з’явилися на трьох автомобілях. На них було повно солдатів у касках. Чи поляки чи німці – не знаю. Оточили наше село. Один ланцюг ішов зліва села, другий – справа, пшеницею.

Пам’ятаю, тоді до нас на подвір’я рано прийшов дід Мурашка. Він був швагром моєї бабці. Прийшов довідатись, чого горить польська колонія, що робиться. Того ж самого ранку із села Коршева прийшов мій хресний батько Крещук Василь. Моя сестра Веремчук Віра була того ранку в Луцьку. Батько,

запрігши коней, поїхав за нею. У хаті висів список, скільки душ живе. Отже, двох із них не було, але їх заміщало двоє гостей.

Німці йшли з хати в хату. Один зайшов до нас, глянув на список, порахував присутніх, сказав: “Гут, гут”. Пішов. Німці, йдучи далі, спалили недалеко від нас хату Калінчука Миколая, вбили його. Далі спалили ще сім чи вісім хат. Вбили тоді дев’ять чоловік, в тому числі хлопчика, який зі мною дружив, Володьку Юхимчука.

Як село вже горіло, я побіг на берег річки. Ми йшли там удвох із Володькою. Німець із поляком вийшли назустріч. Німець показав пальцем на нього. Поляк, який був із ним, каже: “Той”. Вирвав німець Володьку у мене з рук – я не давав. Обидва з поляком розмахали його і кинули у вогонь.

Я, вертаюся назад додому. Мати біжить із плачем, побивається, де я подівся. Той Крещук Василь із Коршева, мій хресний батько, бере мене за руки і ми побігли до його хати, яка була недалеко за кілометр у долині.

Але на дорозі якраз добре проглядалася межа. Бачимо: німець там стоїть на варті. Став стріляти по нас. Пам’ятаю: розривні кулі, як ударять у колоски, то вони розриваються. Ми попадали, але потім встали і побігли.

Після того, як у нашому селі спалили дев’ять хат, бандити своїми трьома машинами вирушили назад до Луцька. У Ратневі їх перестріли упівці, біля могилок перекопали їм дорогу, присипали соломкою. Бандити застрягли там. Вояки УПА стали стріляти по них і багатьох із них убили. Вони якось вирвалися з тої засідки, поїхали до ратнівського маєтку. На цій дорозі було зірвано моста. Мусили покидати автомобілі. Хлопці з УПА убили кількох німців.

Ті в середу, на третій день, приїжджають знову, починають палити Гірку-Полонку, Оздів, Ратнів аж до Вікторян. Один чи два танки було з ними. Йшли облавою.

Тоді все наше село спалили. Я з братом був на той час за річкою Черногузкою в селі Городку. Спалили все село і 27 безневинних мешканців убили.

Мій батько тоді був за річкою, пас коней (з вівірка на середу). Побачивши, що горить село, узяв коней – через річку, приїхав додому. Та вже побачив, що пізно: горить клуня, бандити, – не знаю я, хто то був, німці чи поляки, – стали палити хату. Вона була оштукатурена, не горіла, то вони кидали у неї гранати, зносити соломку, щоб таки підпалити.

Батько став тікати, його піймали, привели в клуню, застрілили. Вбили тоді сім чоловік: батька, дідуся, бабусю, сусідку Климчук Ольгу, Параску, Нестера Данилюка. В клуню завели, там усіх побили (повбивали – діал.), попалили.

Ми з братом були в Городку у батькового брата. На другий день до нас прийшла мама. З батьковим братом Петром вони поховали всі обпалені трупи, що лежали в клуні. Обгорнули в рядна, закопали в нашому дворі біля колодязя. Ніякого священика не було. Спішили, боялися, що німці чи поляки нагрянуть знову. Аж через тиждень дідько Петро викопав їму на могилах. Мати загорнула смалюхи в рядно. Поховали без священика. Церкву в Ратневі спалили того самого дня, як і наше село. І в Оздеві спалили церкву. Що сталося з священиками, невідомо було.

Люди говорили тоді, що між бандитами і гестапівцями, що напали на наші села, були шуцмани. А в шуцманах тоді, відомо було, служили одні поляки.

Можна вважати, що спалення сіл – то була помста поляків за вбивство невідомо, з якої причини одної тільки польської сім'ї. У Вікторянах тоді вони вбили 37 чоловік, у Ратневі – 17, у Несвічах – до 80, у Коршеві – приблизно стільки. В інших сусідніх селах вбили багато українців.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 56/4.

Вікторяни

Кримчук (Мазурчук) Галина Демидівна, нар. 5.01.1922 р.

Я, Кримчук (Мазурчук) Галина Демидівна 1922 р. н., розповім про те, як у 1943 році було спалене наше село, людей у ньому було багато побито.

Це було 22 червня у неділю. В селі з'явився поляк Андрій Лапінський з колонії Дідовець, яка була близько до нашого села. Оглянув скрізь. По всіх хатах. Пішов поза цвинтарем на свою колонію. А через пару годин у село приїхали гестапівці з поляками. Забили дев'ять душ: Кримчука Степана, Никона, Зіньку, її дочку 12 років, сина – хлопчика 9 років живцем укинули в вогонь. Четверо в одній сім'ї. Ще Юхимчука Віктора, Харитину і Калінчука Миколая. Побили, поїхали до Луцька.

По дорозі хтось їх перестрів, вистрілив. Вони стали цепом у Ратневі біля могилок, шукали. Не знаю, чи кого забили. Поїхали до Луцька. А в вівторок із більшою силою приїхали знову. Тепер не було пощади нікому. Убивали всіх під чисту. Вбили тоді Веремчуків Домку, Пилипа, Павлика. Далі – Ольга Кримчук, Лук'ячук Пріська, Мазурчук Параска, Данилюк Нестір. Брисюк Петро, Климчук Соломіна. Наша сім'я – Мазурчук Софія, Ліда – дочка, син 12 років Михайло, Антон – дід, 90 років мав, баба Марія Мазурчук. Калінчук Улас, Калінчук Серафіна.

Я тоді пасла корову на болоті. Бачу – наша хата горить. Згоріла, а я боялася туди йти. Прийшла аж увечері, а нікого нема. Кличу всіх – нема. В попелі хати нічого теж не бачу. Бандити перевели мою сім'ю на другий бік дороги і там побили. Сестра була спочатку поранена, бо відсунулася від усіх на метрів 5–7 на солону, там згоріла.

Люди казали, що те все зробили поляки. В Коршеві, в Ратневі, в Береззі, скрізь наші люди казали, що поляки присоїдинилися до німців, і те все поляки робили.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 55/4.

Воютин

Міхеринський Андрій Григорович, нар. 01.01.1934 р.

Я, Міхеринський Андрій Григорович, мешканець села Воютин. Це було в 1943 році, перед Петром. Вже півкіпки стояли. Того дня кількоро односельців зібралося на подвір'ї сусіда Слободенюка, звати його було Корній. Там підстригали старших людей, а ми, малі, гралися.

Бачимо, йде троє поляків, озброєних. Із боку сусідньої польської колонії Маруся. Підійшли. Були знайомі. Один із наших старших людей, вітаючися з

ними, назвав їх Ядзік і Стасік. Вони сказали Слободенюку Івану, що там був: “Запрягай коней, відвезеш нас на фільварок у Підбереззя”. Запріг, під’їхав. Поляки взяли з собою на воза Слободенюка Володимира Юнковича. Років йому було 14–15. Не більше. Спокійний був хлопець. Ще взяли Миколу Іщука. Повіз їх усіх Іван Слободенюк.

Від’їхали вони за метрів триста. Чуємо крик. Потім довідалися: Микола Слободенюк зіскочив з підводи, тікав. По ньому поляки взялися стріляти. А Володимира, Владика Слободенюка, стали катувати: повикручували підлітку руки, ноги, вирвали язик. Микола, як втік жолобами (долинами – діал.), прибіг до нашої хати. Мати йому перев’язали руку – був поранений. Владика ж потім знайшли на дорозі викинутого поляками, ще живого. Батьки у страху відвезли його в інше село. Мучився і на другий день помер. Ховали його не з своєї хати, бо боялися, що поляки з Марусі придуть знову і поб’ють інших наших людей.

Через тиждень після цього поляки з Марусі спалили сім’ю мешканців нашого села Павлових, добрих, порядних людей. Загнали їх у клуню і там спалили живцем. 4 особи. Нам було видно, – на пагорбку Павлови жили, – поляки хотіли впіймати їхнього коня. Він вирвався, то вбили. Невістка Павлових з маленькою дитиною якось врятувалася, певно, не була на той час вдома. Другого дня прийшла на пожарище. Диміло. Сусіди кості збирали. І теж, поки поляки не прийшли знову, під хатою спішно закопали. Ще жила в селі сім’я українців Головатих. Троє осіб. Їх теж поляки вбили. Хату спалили. За гайком жила одна сім’я із трьох чоловік. Прізвища їхнього не знаю. Пам’ятно мені, що сина звали Вадим. Живцем поляки спалили його батька, матір, жінку. Хата згоріла. Сам Вадим втік.

Недалеко від нашого села було українське поселення Красний Сад. До своєї землі мешканці мусили їхати через польську колонію Видумка. Ніякої шкоди вони полякам не робили, але поляки не пускали українців їхати до своїх ґрунтів у селі Чорний Ліс через свою колонію. Весь час там із-за цього були сутички. Коли в 1943 році поляки дістали повну свободу дій, отримали від гітлерівців зброю, то спалили Красний Сад.

Поляки з колонії Маруся в той рік грабували навколишні українські села, забирали худобу. Опору ніхто з українців їм не чинив, бо ж приходили вони озброєними автоматами, гранатами. Робили що хотіли. Бандерівці, напевне, були погано озброєними, не навченими, відпору полякам не давали. Спромоглися на одне: дочекавшись одного разу, коли польська озброєна банда виїхала з колонії Маруся на грабунок українських сіл, підпалили в колонії декілька хат. І втекли. Нікого вони не вбивали – ні дітей, ні жінок. Старші люди в Воютині про це говорили. Тоді всі поляки вибралися з колонії на фільварок, більше не верталися.

Недавно в моє село з Польщі полька приїжджала – до давніх знайомих українців. Була родом із колонії Маруся. Розповіла: її брат 37 років лежить паралізованим. Тоді в 1943-му був у боївці. Щиро сказала: Бог покарав за те, що руки його – в крові українців. Вбивав, людей кидав у вогонь, у студні.

Всеволодівка

Дячук Любов Михайлівна, нар. 07.05.1930 р.

Я, Дячук Любов Михайлівна, жила у Всеволодівці в 1943 р. Разом тут мешкали і поляки, й українці. За кілометр від нас була колонія Антонівка. Там у 1943-му була польська пляцувка. Поляки туди з'їхалися з навколишніх сторін і звідти вбивали українців.

Напали і на Всеволодівку, вбили багатьох чоловік. Ксінжука, його жінку з сином, вкинули в криницю. Шовкомудів убили жінку і сина. Оточили хату Мельничука, в якій українські мешканці села збиралися на ніч – декілька сімей. Там поляки убили 8 чоловік.

Через тиждень, на Багатий вечір 1943 р. приїхали поляки знову, оточили нашу хату, хотіли вбивати, але певне, якийсь із них пізнав нас, оставили. Батька пізнали, не вбивали. Тільки забрали все: коня, муку, сало, все пограбували – на фіру і повезли. Батькові сказали: “Щоб тебе з сім'єю до 12-ої години тут не було. Другого разу, як прийдемо, тебе уб'ємо”. Батько став слідити, звідки вони: поїхали на Антонівку. Рано запряг коня, і ми вибралися.

На Антонівці на своїй пляцувці поляки мали льоха. У ньому тримали українців, хто попався їм у руки, там мордували і вбивали. Числа не знаю, але казали, що багато людей там замордовано і вбито.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 7/1.

Городок

Гітун Раїса Олександрівна, нар. 28.08.1926 р.

Я, Гітун Раїса Олександрівна, 1926 р.н., мешканка села Городок, розповім про стосунки між українцями і поляками в 1942–1943 роках у нашому селі.

За радянської влади в 1940–1941 роках дуже багато української молоді Городка втекло на Холмщину, уникаючи таким чином від переслідування. Коли прийшли німці, повернувшись, стала з нашими місцевими поляками ворогувати. Українці ж були за свою незалежність, поляки на Волині, – за свою. А німці використали поляків, щоб убивати українців, які йшли проти них.

Як наші хлопці повернулися з Холмщини, вони створили в селі курінь. Стали мститися полякам. Нападали на польські колонії, а поляки мстилися за це їм – замучили семеро українців, які втікали від них. Тепер, коли німці їхали бити українських повстанців, то в спілці з ними були поляки.

Голова сільської управи Городка робив тоді хрестини, запросив на них знайому полячку. Там були також хлопці-українці, які говорили, що саме збираються робити далі. Полячка все вислухала і переказала своїм родичам-полякам Кролям. Ті донесли родичці Редисовій, яка була коханкою Ампеля, німецького начальника Сенкевичівського району. Посада його була, здається, зондерфюрер. Ампель відразу ж затемна прислав у село автомобілі з озброєними німцями й поляками. Приїхавши, пішли по хатах українців, до кого їм було попередньо підказано. Це була явно польська робота. Зайшли до Веремчука Петра. Випадково застали там двох євреїв, їх розстріляли. Господарям пощастило відговоритися. Пустили. Далі поїхали до обійстя Курт.

Забрали Гриця, який був організатором оунівського куреня, і його брата Василя. Взяли також Василя, Андрія і Надію, Химу і Любов Денегів. Брало тоді ще тільки чоловіків, але Надія сказала: “Берете чоловіків – беріть і нас”. Ще Охотських Андрія і Михайла, Мельничука Федора взяли. Забрали голову сільської управи Тимофія Михалюка, Волоха Олександра і його наречену, священникову дочку Анастасію. Запитали: “Хто може за вас поручитися?”. Волох назвав двох своїх братів. Німці з поляками сказали тим: “Коли ви ручаетесь за нього, то й ви такі самі”. Цих двох братів Віталія і Андрона забрали і разом з усіма посадили в сутеринах.

Куртова мати вміла по-німецьки говорити, пішла до німців, сказала: “Наша сім’я – фольксдойчі”. Німці випустили Курт – Григорія і Василя, а Охотських, Волохів, Мельничука і Михайлюка, голову, забрали і за церквою розстріляли – 13 душ. Люба, наймолодша, дочка Денеги, залишилася живою, хоч куля пройшла з-за вуха через лице... Вбивці були поляками – по-польськи говорили, казали: “Ми вам ще не так зробимо”.

Недалеко від нашого села була польська колонія Антонівка, там – польська пляцувка. Звідти поляки нападали на українських мешканців навколишніх сіл. В нашому Городку вбили родичів Пилип’юків. Голова сім’ї був учителем. Матері шкіру пасами тягнули з руки, щоб признавалася, де що є заховане, – Марині Пилип’юк. Грабували. Дочка старша, теж вчителька, – як ми прийшли потім, то побачили, – лежала серед хати розкрижована, багнетами поколота. Менша дочка, видно, стала на коліна перед матір’ю, коли їй із рук поляки дерли паси, то їй збили черепа. Вчитель-син утікав на горище, там його застрілили. Ніби за те, що з Луцька піаніно привіз для навчання дітей.

Наш сусід Каркич Артем у справах пішов на Антонівку – поляки там його вбили. Ще з Сьомаків хлопець Осипчук Микола туди йшов до Луцька. Всіх, кого перестріли, поляки там знищували.

Ці поляки з Антонівки якось напали на сусідні села Цеперів і Баїв. Там у Цепереві жив мій дідусь. Вся сім’я втекла в коноплі. Поляки, не заставши, забрали худобу. Всю її, нагробовану в Цеперові, пам’ятаю, гнали через наш Городок. Ще в селі забрали українців, які мали її відвести гнати в фільварок Ампеля на Підбереззя. Двір той у Підбереззі належав Ампелю, голові німецької районної адміністрації. В Коршеві керували фільварком німці Ерік і Адам, а в Підберезі – сам Ампель. І поляки з пляцувки саме туди гнали худобу. Попався їм Наврата Семен, який мав пістолета в кишені. Хотів викинути його. Поляки помітили це. Взяли з собою у двір (фільварок) і там його вбили. Це був товариш оунівця Курти Григорія.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, фонд фonoзapisів, 54/4.

Городок

Каркич Василь Артемович, нар. 7.01.1922 р., м. пр.: с. Охотин Луцького району.

Я, Каркич Василь Артемович, розкажу про вбивство мого батька. Його вбили поляки на Антонівці.

Батькові треба було до Луцька. Дорога з нашого села ішла через цю польську колонію. До нас зайшла полячка, сказала, що проведе. Але завела на пляцувку в Антонівці. І батька не стало. Ні на другий день, ні на третій. Потім нам дали знати, що його вбили на пляцувці в Антонівці. Там був льох. Поляки перестрівали в Антонівці всіх українців, хто їхав, хто йшов. Вбитих туди кидали. Саме тоді перестріли українців, які їхали з села Білостік. Цілу сім'ю. Вбили, як і батька, вкинули в льох.

То було в 1946 році. Я ходив до дівчини. Прийшов до її сім'ї. На той час туди заходять незнайомі люди. Вбили за хатою чоловіка, а матері дівчини сказали, щоб їм дала їсти. Мати пізнала одного з тих людей – то був поляк. Сказала йому: “Вацек, ти ще прийшов до мене їсти?” Він забрався і з усіма пішов.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 10/1.

Забороль

Барбелюк (Дейнега) Тетяна Мусіївна, нар. 27.01.1933 р.

Я, Тетяна Мусіївна Дейнега, народилася в с. Забороль. Пам'ятаю події, що відбувалися в селі за німецької окупації.

Поляків, які в нашому селі, в Гірці Заборольській, жили, пам'ятаю на прізвище: Карпінські, Матковські, Малиновські та інші. До 1943 року жили вони з українцями дружно. Та вже в 1942 році українці нашого села помітили, що на сусідній польській колонії Антонівка вони організовують свою пляцувку, стали догадуватися, до чого вони готуються. А в колишньому маєтку пана Шлемера в Заборолі було організовано німецький штатгут, який охороняли поліцаї-поляки з декількома німцями. Там навіть стояв танк.

Наші хлопці з оунівської організації села дізналися, що в маєтку зібрано прізвища хлопців і дівчат, яких насильно мають вивезти на невільні роботи до Німеччини. У ніч із 22 на 23 червня вони спалили цей німецький фільварок. Польські поліцаї з нього повтікали. Про вбитих нічого не чула. Відразу 23 червня за один цей напад було спалено три села: Малий Омеляник, Великий Омеляник і Забороль. У Заборолі збереглося тільки кілька хат на хуторах Пожарниця і Рука. Сто чотирнадцять людей тоді було вбито, деякого живцем спалено. Старого батька священика Сибіковського і тітку, – їм було по років 60–70 – живими кинули у вогонь. Знайшли від них тільки кістяки. Знаю, сліпу жінку Демидюк кинули у вогонь, діти ховалися в бур'яні, чули, як мати кричала.

Свідки, котрі були поблизу, казали, що селом тоді їхав німецький танк, екіпаж його був німецький, а решта карателів була польськими поліцаями. Вони спалили церкву, облили її бензином (була мурована). Зігнали до клуні Маєвських багатьох мешканців села. Господарі були українці, хоч прізвище у них польське. Усіх вбили. Загинула там моя подруга донька Маєвських.

Це був тільки початок. Село спалили, але напади на заборольців не припинилися. Найбільш трагічна подія сталася на Різдво, на початку 1944 року. Хати в селі вже були спалені, жителі Заборолля розбіглися по інших селах, там жили. А в хатах, які залишилися, зібралось по декілька сімей, щоб у той день з'їсти кутю. Саме тоді, я пам'ятаю, знову приїхали поляки, ми почули

страхотливий крик. Через деякий час до нас на подвір'я діти привели сильно поранену жінку. Сім'ї Семенюків і Мельників зібралися в одній хаті, вони не брали жодної участі у визвольній боротьбі, – наїхали поляки, убили там 18 чоловік. Звідти поїхали і вбили сім'ю Тандриків – випадково залишилося живими троє свідків: Марія Мельник, Леонід Семенюк і Лідія Семенюк. Марія Мельник мала 10 років, лежала накрита кожухом на печі. Як поляки пішли з хати, піднялася, запитала: “Хто є живий?” Обізвалися Льоня, який сховався під ліжком, і мати, жакливо поранена зблизька в лице розривною кулею. Пам'ятаю, як моя мама з сусідськими жінками підв'язували їй звислу щелепу і язик запихали до рота.

На цьому не скінчилося, бо поляки постійно їздили між Луцьком і Антонівкою, де була їхня пляцувка, дорогою через Забороль. Кого з українських мешканців села перестріли, всіх убивали. Пам'ятаю, серед них були Дейнеки, родичі, по-вуличному – Мацюри. Матір і сина кинули в криницю. Убили Марію Сафатюк, Юрчука, мого хрещеного батька замордували. Йому дерли зі спини паси шкіри, закололи багнетами. Дружина, бачачи це, збожеволіла.

У той самий день Федора Королюка, Романків по-вуличному, замордували, Тимоша Гондаренка – йшов, піймали на вулиці. Тараса Харахая вбили, матір поранили, вона померла. Галину Харахай важко поранили, убили двох чоловіків – Лук'яна Бобляха та Івана Куруку. Всіх разом, – я підраховувала, – 220–225 людей убито в нашому селі.

Із польських мешканців загинула одна Стася Мангушевська.

Ще хочу навести такий факт. Я, малолітня, ненароком була на зібранні членів боївки УПА. Зачитували наказ проводу ОУН, щоб дітей і жінок поляків не вбивати. Щоб вояки УПА цього не робили. Це мені запам'яталося. Про це свідчу.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 52/3.

Забороль

Мулярчук Дмитро Власович, нар. 20.10.1919 р., м. пр.: м. Луцьк, вул. Качалова 2-б.

У 1939 році польська поліція арештувала мене за приналежність до ОУН. Не одного, а чоловік 40 із нашого села. Викрили всю нашу сільську організацію. Була вона поділена на п'ятірки, мала референтури.

Усіх нас повезли до Луцька на слідство. Били там. Їсти давали солоні оселедці. Ми їли їх, бо їсти хотілося. А тоді сушило... Тримали нас по двох закованими за ногу одними колодками, ставили до стіни. Так ми довго стояли. “Будеш признаватися – випустимо”, обіцяли. Стояли ми до того, що в голові тьмарилося, падали. Тоді тих, що впав, били ногами, тягли за чуприни, кричали: “Гайдамаки!” Копали нас ногами, ставили під стіну знову. До води допускали тільки туалетної...

Суд був в Луцьку влітку 1939 року. Дали мені три роки, керівнику військової референтури Куруці Івану – вісім років. Василь Курука, культурно-освітня референтура, – чотири роки. Сидорчук Степан – сільськогосподарська і військова референтури – шість років. Рядовим – півтора–два роки, враховуючи час слідства.

Тримали нас, засуджених, у луцькій тюрмі. Режим був не дуже строгий. Дозволяли передавати літературу для нас – яку ми тільки хотіли, польську чи українську. Стіл довгий у тюрмі був, 30–40 чоловік сідало за нього. Велося там викладання – в'язні з освітою знаходилися. Із села Лаврова, пам'ятаю, був в'язень Закуштуй, вів заняття. Вивчали стародавню історію України. Скрито велося вивчення тактики ОУН. Серед нас було двоє комуністів, разом сиділи. Нас – 30–40. Жодних контактів, дискусій з ними в нас не було

Керував нами обраний староста. Розподіляв продукти, бо одним із дому їх передавали, іншим ні. Їли всі разом. ...Якби нас тоді не розкидали, не переводили, то за три роки можна було вийти на свободу інженером, людиною з освітою – була можливість учитися, для цього – всякі підручники, якою мовою хочеш. Можна було навіть замовити літературу, яку бажаєш. Але щоб ми не з'єднувалися, нас розкидали по тюрмах, перевозили. Аж як почалася війна з німцями, нам заборонили побачення з родинами.

Як почалася ця війна, я сидів у 27-ій камері – був уже засуджений. Нас 30 чоловік саме послали на кухню обирати (чистити) картоплю, а тут – наліт німецьких літаків на Луцьк. Одна бомба впала на будинок тюрми, в якому ми знаходилися. Зачепила тільки мур стіни, а повітрям зірвало дах. Друга втрапила в будинок, де знаходилися наглядачі. Було вбито кількох чоловік. Третя впала біля муру над рікою, вибила в стіні діру, через яку можна було пролізти. Ми з кухні ринули через ту діру на оболонь ріки. Із замку, що був поряд, наглядач Хорошуха, українець, але продався, з кулемета став по нас стріляти – по тих, хто тікав. Був серед нас, втікачів, жид-комуніст, то його вбив. Упав він у гарбузиння – міщани там городи мали. Ми бігли далі, хто куди. Я собі думаю: Стир перепливу, а там від Рованців додому недалеко.

Вдома ж у нас сім'я була велика, біднуvато жили. Купили мені перед арештом черевики жовті, шкода мені було в них лізти в воду, то я поставив їх на березі, а сам – у лози, що над водою звисають у місці, де берег підмитий. Голову тільки з води вистромив. Чую один переслідувач кричить до іншого по-польськи: “Ходи сюди!” Вони ходили над берегом і натрапили на мої черевики, поблизу побачили й мене: “Вилазь, таку-розтаку!...” Наставив один кріса на мене, думаю: оджив своє Мітька. “Давай руку!” Витягли мене “Взувай черевики!” Повели, дивлюсь – усіх виловили. Виводять нас на замковий вал, кажуть: “Будемо стріляти”. Бачимо, як у дворі б'ють в'язнів, перехрестилися, женуть нас туди, а наглядач прикладом карабіна – по спині. Загнали нас в овочесховище. ...Дізналися ми, що в самій тюрмі відразу після бомбардування в'язні розбили двері, визволили одні других і – на склад, набрали продуктів. А ми сидимо в овочесховищі, і наглядач – над нами, не випускає. Я був настирний. Дивлюсь: двері до жіночого відділення відчинені. Я – шмиг туди і – далі до всіх в'язнів.

...Але поляки ще силу мали. Перенесли бомбардування і нас усіх – у камери, у камери. Давай відбирати в концтабір Береза-Картузька тих, хто мав присуду більше 5 років. Тих, котрі мали присуд менший, і жінок відразу відпустили додому.

Послали нас на склад переодягтися у свою одержу. А там – все перемішано. Нашого одягу нема, дали перше-попавше. І ще шпаргалку, що звільнений із тюрми. Відпускають, а ми боїмося – може застрілять. Але наглядач подає руку,

каже: “Хай пан іде додому, до батьків”. Ми, заборольці, йдемо на Красне серед міст, а там нас затримують військові поляки. “Куди?” “З тюрми”. Показали документа. “А-а, хай пан іде”. Ми – далі.

1943 рік. Я оженився. Батьків совети вивезли, то жили ми в батьківській хаті. Тут я дізнався, що так звані “зелені”, українська поліція пішли в “ліс”. Німці замінили їх поляками, і поляки, вислужуючись, стали палити українські села. У нашому селі привід для цього був такий. Українські повстанці погромили фільварок, у якому були поляки й німці. Після того німці пригрозили: “Спалимо села Забороль, Баїв і Омеляник”. Слова дотримали. На другий день стали палити село. Там і німців було багато, і поляків було багато. Палили довгими сірниками (смолоскипами). Де бензин підливали, де як. Палили хати підряд, бо всі хати були українські. Підпалюючи, дійшли в нашому селі до церкви. Поляки зайшли в церкву, мали там сказати: “Тут виховуються бандерівці”. І спалили її. Тоді в Заборолі було вбито 51 чоловіка по всьому селу і в Омелянику 31. У Баєві – 101 людину. Як поляки стали палити село, то я з жінкою, з усією сім’єю втекли в сусіднє село Богушівку – за ліс. Інші люди з нами теж. Як повернулися, то вже наша хата була спалена. Перебралися в хату тещьового брата – недалеко була і одна осталася. Поляки, як палили, то дійшли до тещьової хати. Її спалили, а сусідню – вже ні. То чотири чи п’ять сімей, у кого хати спалені були тоді, зібралися в цій хаті, що вціліла. Від того часу й пішла у нас ворожнеча між українцями й поляками. Ті з них, що перебралися в наші околиці з Полісся з села Пшебраже (Перебріддя-Преображя), жили в Антонівецькій пляцувці (в сусідньому селі Антонівці), стали нищити, вбивати українців по навколишніх українських селах. У Всеволодівці вони напали на сім’ю українців Шовкомудів. Це було якраз 6 січня 1943 року, на Коляду ввечері. В одній хаті тоді було вбито вісім осіб, в тому числі двоє сусідів, які прийшли товкти мак на свято. В сусідній хаті – ще вісім чи дев’ять чололвік вбили. Я на власні очі бачив, як їх було побито, постріляно. Був я там не сам, а нас було чоловік 10. Ми почули, як кричать, ридають люди там у Всеволодівці. На ті голоси ми рано пішли і побачили все це. А як ішли звідти додому, то, – дивимось, – а поляки на чотирьох фірах, один чи два німці оточують нас. Було нас 10–15 чоловік, беззбройних: сільські хлопці, жінки були серед нас – бігли на крик. Ми зрозуміли: то були ті самі польські вбивці, які нищили людей в Антонівці – тепер приїхали з німцями показати їм, ніби це інший хтось зробив. Оточили нас. Ми думали, що й нас постріляють. Поляки були настроєні це зробити, але німці сказали: “Ні. Вони прийшли подивитися, як почули крик”. Так ми врятувалися.

УПА, природно, весь час потребувала харчів, одягу теж. Ми в селі збирали це по хатах, зносили в певні місця людям, зв’язаним з УПА, а вони передавали повстанцям. Коли тим хотілося їсти, вони ніколи не вимагали, а завжди просили. І люди ніколи не відмовляли їм, допомагали, чим могли. Українське населення Волині утримувало свою армію.

Не раз така мова була між нашими людьми: поляки українських селян б’ють, а українські повстанці нас не захищають. І правда ж, відділи УПА були збільша десь далеко в лісах на Поліссі, а поляків в сусідній Антонівці збереться

фір із 10, озброєні, косять наше збіжжя, конюшину для своєї худоби, худобу в наших людей забирають. І нема у нас від них захисту. Занехано нас... І ось одного разу прийшли, таки, повстанці до нас, стали наступати на Антонівку, на польську озброєну пляцувку, що утворилася там. Поляки засіли там твердо, окопи довкола покопали. Наших повстанців кількох чоловік вони там убили, в тому числі Олексія Шовкомуда, племінника мого. Антонівську пляцувку тоді наші повстанці розбили, хоча поляки там ще трималися й далі. Потім вони поміж озлоблених ними українських сіл стали тікати на Полісся. Далі вже там свою пляцувку зробили.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, кол. Ю. Даревича, 13.

Коршів

Єженицька (Муляр) Віра Тодорівна, нар. 4.01.1921 р.

Я, Муляр Віра Тодорівна, в той день, як німці й поляки йшли облавою, пам'ятаю: біжать до нас ратнівці (з сусіднього Ратнева), бо в них палили на день раніше. Одного дня в них, а другого прийшли до нас. Біжать, кричать: "Іде облава". Дехто втікав, а ми – ні. Були вдома. Мама була в хаті, а я вийшла з дитиною. Пішла з людьми в жито... І вже чую: в нашій хаті крик, мама проситься: "Панове, що ми вам зробили? Ми нікому нічого поганого не зробили. За що ви нас берете?" Вони: "Перевіримо документи". Забрали батьків, у клуні побили, її ж підпалили. Говорили польською мовою.

Сама я тоді вскочила в жито з дитиною, бо бачу: йде облава. Чую, говорять між собою: "Едек! Фенек!", кличуть. Один одним боком пішов, другий – іншим. Я жду: будуть стріляти. Лежу. Дитина впала на землю, не ворухиться. Пішли. Встала я, прийшла додому – батьків нема. Що з ними, я ще не знала. Стала я знову ховатися. Допіро аж надвечір люди верталися додому. І ми теж. Не всі застали своїх рідних. Поляки того дня багатьох убили, спалили. Живцем у вогонь кидали.

На другий день я пішла до німців, кажу: шукаю батьків. "А що, – питають, – нема? То шукай. Десь вони сплять". По-польськи сказали: "Гдзесь оні спьо". Чи німці були?..

Я ще таке розкажу. Як поляки прийшли забирати моїх батьків, щоб убити і спалити в клуні, вели їх і дійшли до німців. Була між нашими українцями жінка з двома дітьми. Поляки гнали її. То німці жінку з дітьми відпустили. Моїх же батьків і ще багато людей поляки погнали в клуню і спалили. 23 душі в одній клуні. А всього 75 душ – одного дня спалили.

Ще пам'ятаю. Дійшла та жінка до німця. Він погладив дитину по голові, матері сказав: "Ідіте додому". Йшла вона, минаючи поляків. Вони аж тряслися, хотіли застрілити її. Але боялися німців зачепити. Звати її було Єженицька Марія.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 33/2.

Коршів

Єженицький Іван Макарович, нар. 31.01.1925 р.

Я, Єженицький Іван Макарович, про 1943-й рік розкажу так. Поляки прийшли і стали палити село. Вісімдесят чоловік у нашому селі були забиті і спалені.

Мене зловили в житі, де я ховався, за кілометр від дому. Далі витягли із жита сусіда Миколая – ховався так само. Сильно били його прикладами гвинтівок, копняками. Потапова клуня вже була пойнята вогнем. Повели нас обох із Миколаєм далі. Я пам'ятаю, йшов спереду, він ззаду. Вели стежкою. І я бачив, що з одного боку і з другого, як снопи доброго жита, густо лежали один при другому поляки – відпочивали. Багато їх прийшло на криваві жнива в наше село.

Вели мене попри колодязь. Я став проситися, щоб дозволили – до води. Поляк на те: “Не можна...” Я думав поведуть до Коршева, розберуться, чи я винен. А поляки заводять мене на чиесь подвір'я і – до клуні: “Йди!”. Я став упиратися. Вони взяли мене пхати. Один із них штовхне – я ступлю, далі – знову стаю. Доштовхав мене до середини двора. Ще до клуні було метрів шість. При її фіртці стояв другий поляк, спитав про мене: “Чого він хоче?”. Сказав: “Веди його далі.” А там у клуні люди побиті, мене те саме жде... Той, що стояв у хвіртці, каже: “Верни. Хай нап'ється”. Вернувся я, став спускати відро в колодязь. Коло мене стояв сусід Миколай. Старший уже чоловік. Відро, пам'ятаю, велике було. Спускав я його, вельми поволі: все думаю, довше проживу. Бо ж осталося мені що? Нап'юся води, поляк мене – в клуню. І все. Думаю: хоч би не спалив, а так забив.

Витягнув я воду, – дійшло відро до вала, – поляк сам присів, став пити воду. То я – тікати. Вибіг на дорогу, а напроти – чоловік 15 поляків. Сховатися нема де: картоплі і овес низький. Озимини нема. Я назад. Біля колодязя, де я тягнув воду, – пшениця. Я – в ту пшеницю. Далі – в березину. Скрізь поляки. Я присів. Не пройшло минут 10, чую: шелеп, шелеп, дзелень. Все ближче до мене. З автомата випустили по мені чередь. Я впав. Більше нічого не пам'ятав. Куля попала мені під вухо. Лежу і чую один по-польськи каже: “Юш забіти”. Я ще розплющив очі, бачу: стоять надо мною. Заплющив і, – коли забитий, – старався й не дихати. Чую: шелеп, шелеп – пішли од мене.

А я ще планую, як би втікати. Та трохи полежав – і мене розібрало. Е!.. Тільки одна рука ворухиться. Дощик закрапав. Я став кричати, думав: хай уже доб'ють мене. Рука у мене була перебита і нога... Згодом шість місяців я лежав у хлопців, у лікарні УПА. Тоді ж ніхто, видно, мене не почув.

Мій двоюрідний брат Антон тоді був забитий. Знайшли його в збіжжі. А Миколай, що стояв біля колодязя, теж тікав – перебіг через дорогу і в сусідів його поляки забили.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 32/2.

Коршів

Чайка (Півчук) Раїса Петрівна, нар. 01.01.1930 р.

Я, Раїса Півчук, розкажу про той страшний день 1943 року. Поляки прийшли з їхньої колонії, – була така недалеко, – стали бити і палити людей у

нашому селі. Хати горіли. Людей ловили, і котрого здибали, вбивали, кидали у вогонь. Навіть живцем.

Наша сім'я вся розбіглася по збіжжях – брати, мати з меншою сестрою. Сиділи там. Нас шукали німці і поляки. Була між ними різниця. Як німці надибали на людей, то не вбивали. А як поляки надибали, то вбивали.

Зо мною було так. Лежала в збіжжі. Здибали мене німці. Думала, заб'ють. Один німець постояв надо мною. І пішов. Ішов ззаду другий, і той обминув. А де вже йшли поляки, то вбивали. Таких було багацько. Сусідів убили – Ханчів, трьох чи четверо. Батька і двох синів. Поляки їх і спалили.

Ще того самого дня дві сім'ї Чепанюків поляки убили і спалили. Миколай, Марія і двоє дітей. Ще одного чоловіка – не пам'ятаю, як звався. Там теж сім'я – чоловік і жінка. Осталася дитина.

Після того дня поляки, що жили на сусідній колонії в Рудці, порозбігалися. З німцями пішли, боялися. Були з німцями зв'язані, повтікали. У своїх хатах вони не ночували. Тут у нас у селі був фільварок, її охорона з шуцманів-поляків, то вони ночували там.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 35/2.

Кошів

Печена (Яцюра) Любов Теофілівна, нар. 27.05.1922 р.

Я, Яцюра Любов Теофілівна, народилася в селі Кошів, там перебувала в війну. У нашому селі поляків жило багато. Уживалися ми мирно. Не сварилися. Я ходила до школи з польськими дітьми. Друзі були у мене серед них.

Та прийшли німці. Українських хлопців побрали в шуцмани. Обіцяли їм: “Будете нам служити – допоможемо вам Україну збудувати”. Ми ж їй хотіли, любили, раді були вірити, то наші хлопці й пішли. Але німці зрадили своїм обіцянкам. Хлопці побачили: не туди вступили. Покинули німців, пішли в повстанці. Німці zostалися самі. Поляки побачили: їм добра нагода. Пішли до німців у шуцмани, замінили українців. А як замінили, то стали мстити за все, за що хотіли.

Дісталися поляки і до нашого Кошева. Приїхали перший раз весною. У травні. Вже поширилася чутка, що поляки нападають на українців. Люди наші були стривожені. Виглядали, з якого боку чекати на поляків. З'явилися вони з боку міста Торчина. Їхали через ліс, бо ж наше село оточене лісом. Приїхали, перейшли мостом через річку Черногузку. Ходили по селу, зайшли до одної хати, позаглядали. Люди стали від них утікати, ще як побачили, що вони приїхали. Щоправда, тоді поляки нікого не зачепили. Забралися, поїхали.

Люди чекали – щось має трапитись. Через кілька днів з'явилися поляки знову. А вже до того люди поклали на вози все, що вважали найціннішим, повтікали в ліс. Поляки на цей раз стали відразу палити село. Тоді вбили Самчук Євдокію, сина її Петра, дядька їхнього Мирохтея Самчука. Сім'ю Кулішів: Миколу, Володимира, Надію, Івана, Оріхович Антоніну. Оріхович Василь остався живим – розказав, як їх усіх убивали: вивели із схованки на галявину, поклали у коло голова до голови і порозстрілювали. Сім чоловік тоді забили. З різних сімей.

Ще вбили Ярмолук Уляну і Ярмолюка Кирила, який прийшов із радянської в'язниці в Луцьку, Жовтоброуха Радіона, Лакодея Ралка, Краснощоку Наталку. Всі вони поховані там, на Нивці.

Івана Куліша поляки взяли з собою. Везли. В лісі, в урочищі Громош його стали катувати. Але з'явилися українські повстанці. Відбувся з поляками запеклий бій. Поляків багато там побили – люди розказували: бачили, як поляки їхали звідти, везли трупи своїх на підводах і кров текла. Наших, ніби, нікого не забили, тільки поранили кількох хлопців. Так вони розійшлися.

Тоді поляки, наші, які жили в селі, почувши про бій, стали втікати на колонію Гранатів. Там мали пляцувку, поховалися з сім'ями.

У той день, як поляки напали на село, вони побили батьків, родичів тих наших хлопців, які спочатку пішли до німців в українську поліцію, а потім втекли в повстанців. Ярмолюка Кирила батька. Він був у повстанцях. Його батько при советах сидів у тюрмі. Батька поляки забили. То ці українські повстанці пішли і помстилися за родичів. Першими вони поляків не зачіпали. Поляки зачепили першими – перед німцями старалися. Тоді діти, брати вбитих пішли полякам відомстити. Убили кількох поляків, решта втекла. Був такий випадок. Мої сусіди, недалеко жили, – сім'я Бернацького Марціна, – як побачили, що їх б'ють, прибігли до нас, до моєї доми, до моїх батьків, просити захисту. Тоді поранили їхню дочку в голову Ядзю з 1933 чи 1934 року. Я їй перев'язку зробила, поклала між нашими дітьми. Ми всі разом з нею спали. На другий день її батьки зібралися, її забрали і через Садів поїхали на Торчин. Більше я її не бачила.

До того ми жили з поляками мирно. Ходили одні до других. Як почалася війна, прийшла та вся біда, молодші поляки повтікали, zostалися в селі тільки старі. Пам'ятаю, тоді у нас забили бабу Тереску, яку ми всі дуже поважали. Вона була в селі повитухою, кожну дитинку тримала в руках. Коли хто поламає руку, то теж до неї всі зверталися. Вона вправляла, всім надавала поміч. Соколовська було її прізвище. І я жалкую за тою бабою... Але її забили. Ще Петрика Бернацького вбили. А був він навіть не сповна розуму. І ще Подгурську. Цих трьох. Ще Ситоцьких.

А першими в нас українці не починали вбивати. Ніхто й не думав такого. Але коли поляки першими вбили наших людей, то сини, брати вбитих відомстили їм. А з моєю сім'єю був такий випадок. Брат Володимир Теофілович Яцюра поїхав по роботі, вертався з українцями додому. Поляки стали стріляти по них. Їхав мій брат, троє хлопців і фірман. Він був із Ватина, мав четверо дітей. Вбили поляки мого брата і цього чоловіка. Вони були із села Скірче. Там мали пляцувку. Звідти виїжджали на свої завдання: когось вбити, спалити.

Їхали вони тоді під вечір, було о пів на восьму. Фіра з фірою зрівнялися українці нічого не підозрівали, а поляки відразу стали стріляти по них, зрозумівши, що то – не свої.

Хоронили мого брата в лісі, на галявині – там, де похоронили всіх людей убитих і спалених поляками. А як ховали, то прибігли люди, сказали: “Їдуть поляки”. Всі розбіглися, тільки ми з мамою zostалися, мама сказала: “Я од сина нікуди не піду. Нехай мене вбивають, а я його не покину”. Потім поляки

поїхали геть, люди назад вернулися і ми поховали брата, як належить, – із священиком. 15 грудня 1943 року було.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 58/4.

Несвіч

Веремчук (Глуцук) Тамара Михайлівна, нар. 21.01.1932 р.

Я, Тамара Михайлівна Глуцук, – уродженка с. Несвіч. Дуже мені запам'ятався день 22 червня 1943 року. Мій тато тоді поїхав до Луцька. Як вертався додому, тільки повернув з траси до нашого села, як із Сенкевичівки саме їхав обоз поляків на чолі з німецьким начальником Сенкевичівського району Ампелем. Спереду були поляки на велосипедах, вони стали здалеку стріляти по татовій підводі. Вбили коня. З татом був племінник Павло Глуцук. Тато йому сказав: “Утікай, дитино. А я – ні в чому не винний, підожду їх”.

Поляки тоді їхали до Луцька. Було вже надвечір. Вони вирішили в несвіцькому фільварку переночувати. Взяли тата з собою. А ми з матір'ю були вдома на городі. Бачимо, в'їжджає в наше село велика валка підвід. Моя сестра працювала у фільварку на кухні. То мама каже: “Побіжи туди, взнай, чого стільки підвод їде”. Коли я прибігла у фільварок, сестра каже: “Тамара бачила – тата нашого поляки зловили. Там біля стайні він”. Я побігла туди. Тато був побитий на лиці. Попросив, щоб я принесла йому води. Я пішла до сусідів на фільварку, принесла. Стояла при ньому. Тут привели одного чоловіка, стали бити. Якийсь поляк каже: “Єще tego”. І показує на тата. Я злякалася. Поляк мене питає: “Ти, мала, чого тутай?” Другий каже: “Ходзь ту”. Третій каже: “Уцкай”. Тато до мене: “Втікай, дитино”. Я пішла. Тата того вечора замордували.

Як їхав обоз, у Чарукові над дорогою дві жінки пасли корів. Поляки забрали тих двох жінок і чоловіка, ще із села Губина під Сенкевичівкою взяли двох братів. Усіх їх привезли в фільварок, а ввечері забили. Сестра Віра, як побачила, що вбивають, вибігла, стала кричати, то вони і її – туди ж. Чоловіку з Чарукова, видно, складалося на життя: якось утік, а обох жінок, братів з Губина, тата і сестру вкинули в яму для сміття, побивши. Загребли її. Сім місяців ми не мали доступу, щоб поховати. В селі по той бік річки довго була передова (лінія фронту) німців, а по наш бік – радянське військо, міст спалений. Як прогнали німців, то ми попросили родичів – відкопали яму. Труни не було з чого зробити. Позамотували в рядна. Мама поклала сестричці вінок. Так похоронили.

У 1943 р. німці не дозволили нам, українським дітям, у школі вчитися. Будинок її був великий, хороший. Його віддали під районну адміністрацію. З Сенкевичівки приїхали німці і їхня польська охорона – одні поляки.

З поляками в селі ще жили мирно. В кінці грудня німці подалися на Захід – фронт наближався. Поляки осталися самі, їх узяв страх. 5 січня зачинилися в костелі, хоч нападу на них не було. Не знаю, скільки днів там пробули. За ними з пляцувки в Антонівці приїхали озброєні бойовики. Вони їхали через наш хутір – тихесенько, ніякого пострілу. Забрали з костела своїх людей і тоді взялися за своє: спалили хати українців навколо костела і побили в них людей.

Знищена тоді сім'я Ковальчуків – чотири душі: батько, мати, дочка і син. Одна донька через вікно втекла, за річку перебігла зимою роздягнена – аж до нас на хутір. Убили сім'ю Шевчуків: матір, доньку, сина, Казьміруків. Загибло більше 10 людей у ту ніч. Такою була польська “самооборона”.

Поляки пишуть, ніби наші українці вбили в Несвічі 15 євреїв. Неправда. Їх стільки навіть не жило – всього 3 сім'ї. Лешнер Пейсах, Лешнер Нусим і Голомбко. Всіх їх забрали в Підбереззя в гетто. Там у Липовці їх розстрілювали німці. Але Лешнеру Адаму (насправді він звався Абрам) вдалося втекти. І ще трьом. Осінню 1942 року Адам, молодий хлопець, прийшов до нас, попросився, щоб тато прийняв його на пару днів. Ці пару днів обернулися на цілу зиму. Адам прожив у нас із 1942 на 1943 рік. На літо пішов у лісок, там ховався. Осінню 1943 р. прийшов до нас знову. Тата в живих уже не було. Мама була вдовою з трьома дітками. Ми прийняли його. Для нього в нас тепер були дещо ліпші умови – викопаний схрон, в якому він і сидів. Знову пробув цілу зиму. Навесні на деякий час перейшов жити до Веремчуків, звідки мій чоловік. Як прийшло радянське військо, пішов в армію. Був поранений. Лікувався. Повернувся в рідне село. Одружився з українкою, вчителькою. Попросив маму, щоб дозволила йому звати її мамою, запитав, чи приймемо його у свою сім'ю. Лишився нашим Адамом. Ми з ним родичалися, відзначали свята, весілля. Як моя мама померла, приїхав, висидів цілу ніч, не відходячи від мами ні на крок. Тепер ми в Ізраїлі названі “праведниками України”. Він нам допомагає за те, що ми спасли Адама.

Недалеко від нас жив поляк Гоцан. Дуже недобра людина. За німців він доносив на українців, зокрема, на мого будучого свекра Мирона Веремчука, на мого рідного дядька Костянтина Глущука. А як прийшло радянське військо, він тут же став доносити для них. З енкаведистами їздив і видавав людей. Привів енкаведистів до Веремчука Мирона. Забрали Мирона. Вже виходячи з хати, глянув: на ліжку лежить Сильвеструк Михайло. Тут він жив, бо його хата була спалена. Зовсім молодий хлопець. Сказав: “Ще цього заберіть”. У ту ніч взяли й мого дядька, на якого Гоцан доносив ще німцям. Тоді в німецькій в'язниці дядько був недовго. А коли прийшло радянське військо, Гоцан знову здав його. Ще – українців Назарчука Міхала, Шевчука Василя, багатьох несвічан. Василь Шевчук – той самий, що врятувався, коли поляки палили після Нового року в нашому селі, як приїхали з Антонівки. Сім'ю його тоді винищили. Через пару місяців, як прийшла радянська влада, Гоцан таки його як не одній, то другій видав. Судили його, покарання відбував у Казахстані, там помер.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 53/4.

Несвіч

Рабан (Кониш) Лідія Микитівна, нар. 24.12.1931 р., м. пр.: вул. Лугова, м. Луцьк.

Я, Лідія Микитівна Кониш, тоді жила в селі Несвіч. Хочу підкреслити, що конфлікт між поляками й українцями розпочався в нашому селі ще на початку

січня 1943 року. На нашому хуторі до сусідки на прізвище Забіяка прийшов поляк Антон Цитрицький, який жив на сусідній колонії Видумка, ніби то купити цибулі. Це було 5 січня, Коляда. Господиня напекла дуже багато пирогів, розклала їх на лаві. Поляк запитав: “Навіщо ви так багато напекли?” Господиня каже: “Завтра ж свято, а сім’я велика. Треба”. “Невідомо, чи ви будете їх їсти”, сказав. Господиня здивувалася. Як поляк пішов, замислилися над словами поляка, стривожилася. Дітям каже: “Щось передчувається мені недобре. Йдіть ночувати до тітки Грицючихи. Там хата мурована, віконниці є. У своїй хаті я боюся”. Пішли діти. А чоловікові вона каже: “Грицю, давай підемо до сусіда Пітуніна. У нього теж мурована хата. Безпечніше і там”. Чоловік став відмовлятися. Вона: “Підемо! Я дуже боюся”. Вмовила. Пішли до Пітуніна. Хата залишилася порожньою. Вся сім’я її брата Федорчука теж пішла до Грицючихи. Сестра Гриця Хаврошка з сім’єю також туди.

Зачинили віконниці, двері. Та з вечора почули стукіт. Насторожилися, питають: “Хто?”. Мовчанка. Вилізли на горище, глянули звідти, бачать: стоїть п’ять чоловік із гвинтівками, стукають у двері, вікна. Били в них. Але – замкнено, стіни муровані. Пішли до Федорчука, зайшли до хати – порожня, людей нема. Випустили худобу. Далі пішли до Хаврошки. Теж нікого нема. Хліви повідкривали, худобу повипускали. Пішли до Григорія Забіяки. Не могли відкрити хату, то через вікно кинули всередину гранату. Її вибух вивалив стіну. Нікого не було – не вбили. Також худобу повипускали. Пішли далі до Ковтонюка Захарія. Хата у нього була маленька, вікна при самій землі. В ній уся сім’я зібралася на вечерю. Поляки побачили у вікна: українці є, стали в них стріляти. Переполохані люди побігли в сіни, де не було вікон.

Один із поляків узяв драбину, яка стояла під хатою, виліз на горище і звідти кинув між них у сіни гранату. Усі, хто там був, загинули. Тільки маленька п’ятирічна Галя, що впала на підлогу під убитими, залишилася жива. Загинули Ковтонюк Левко, його дружина Надія, 13-річна донька Неля, невістка Стефанія, родичка Ковтонюк Марія.

Ця трагедія на Коляду була великою несподіванкою для всього села, бо ж довгі роки поляки з українцями жили мирно. Але то не був кінець. На Водохреще поляки знову вчинили злочин щодо українців: по вулиці Закостілля запалили наші будинки, оточили мешканців, стали вбивати. Тоді від рук поляків загинуло 35 ні в чому не винних людей. Ось прізвища цих жертв: Мельник Прокіп Кирилович, Казьмірук Андрій Левкович 1920 р.н., Казьмірук Петро Іванович, його брат, 1881 р.н., Казьмірук Валентина Петрівна, внучка – 3-місячна дитина, – 1943 р.н., Казьмірук Мокреня, братова, 1915 р.н., сусід Левчук Яків Кирилович 1881 р.н., Камінський Михайло Семенович 1910 р.н., Камінська Ольга Михайлівна, 1912 р.н., Ковтонюк Дмитро, Ковтонюк Єва, Забіяка Гаврило, 1910 р.н., Мельник Володимир Григорович 1910 р.н., якого поляки попросили показати їм дорогу, Галинський Анастас Дмитрович 1900 р.н., Ганна Карпівна – його дружина 1905 р.н., сім’я Шевчуків – Домна – мати, дочка Лідія Василівна 1926 р.н., син Андрій Васильович 1929 р.н., Шевчук Петро Романович 1912 р.н., Галинський Петро Анастасович 1921 р.н., Глушук Михайло Орестєвич 1899 р.н., донька Надія (Віра?) 1933 (1921?) р.н.,

Скиданюк Євген Степанович 1923 р.н., сестра Надія 1929 р.н., сім'я Ковальчуків – Іван Никифорович 1926 р.н., дружина Марія, дочка Ольга, син Степан, Яковчук Петро Романович 1912 р.н., Ковальчук Ганна 1910 р.н.

Ще хочу зазначити, що поляки в нашому селі за Польщі становили упривілейований прошарок. Поміщик Омецінський мав великий фільварок, форналів, прислугу, директором школи був поляк Лабендзький, начальником постерунку – поляк Дирда, тримав корчму поляк Максимович, мав склеп поляк Гангальський, Ліпинський торгував меблями, Бернацький мав ковбасний цех. Ще в селі Несвіч жили такі поляки: Тинькевич, Гоцян, Рашпунда, Гайда, Цитрицький, Гусаковський – солтис, Пачковський, Домерацький, Шеленговський, Петлицький, Мазуркевич, Куліковський, Казьмірук, Чапський, Столярський, Стрільковський. Всі вони мали великі сім'ї.

Відносно вбивства поляків у нашому селі, то скажу, що в 1940 році при радянській владі невідомими були вбиті троє поляків, їх знали як агентів дефензиви часу Польщі – Шеленговський, Цитрицький, а також солтис Гусаковський.

Після вбивств українців на Водохреще всі поляки, що жили в селі, зібралися до костела і разом із німцями чекали помсти. Пробыли там дві доби, озброєні кулеметами, гвинтівками. Далі за допомогою німців вибралися до маєтку Підбереззя, потім – до Луцька. Вийшли до Польщі.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фотозаписів, 51/3.

Ратнів

Грбаровська (Мартинюк) Марія Онисимівна, нар. 15.08.1924 р.

Я, Марія Онисимівна Мартинюк, тоді, як поляки палили Ратнів, була у схроні в сусідів. Але маленького сина хазяїна того схрона поляки зловили і намовили: “Покажи, де схрон”. Він розказав. Поляки відкрили в коморі хід, нам наказали “Вилазьте!”. Господар, господиня, дочка їхня там була, сказали: “Ми не будемо”. А я кажу: “Вилазьмо. Все одно нас поб'ють. Хоч світа білого побачимо ще”. Подають нам руку, витягають. Бачу, один поляк серед них – знайомий. Жив у Ратневі близько від нас. Часто до нас приходив. Дітей мав, жив бідно. Їсти ми йому давали. Як вийшла я, питає: “А ти, Манька, чого тут?” Я стала плакати. Він сказав: “Ціхо, Манько, тебе випустять”. І пустили мене додому. Пішла я – то близько було. Дивлюся через вікно – хлопчина йде до нас. Прийшов і каже, щоб я ще раз прийшла до поляків. Сказали йому. Я знову – в плач. Але, думаю, треба йти, бо ж знайдуть, заб'ють. Пішла. Ратнівський поляк, мій знайомий, каже: “Забери корову”. А другий каже: “Ні”. Стали вони і корову, і коняку грузити на машину. Мене пустили. Я пішла додому.

На другий день стали поляки палити село. Мама перед тим, ховаючись, завела корову до Коршева. Я туди пішла. На другий день мати сходила додому, вернулася, каже: “В селі тихо”. Я вернулася, а мати зосталася. Тато вернувся і сховався в пшеницю.

Люди з села всі тікали до річки, аж до села Цеперова. Багато з Ратнева там зібралося. Тихо. Надвечір нас звідти перевезли на наш бік. Іду додому. Тата

зустрічаю. Кажуть: “Немає мами”. Нічого про неї не знаємо. А люди кажуть, що в Коршеві, де мама мала бути, побито багато людей. А вже ніч. На другий день ми з татом поїхали. Там зійшлися ті, чиїх родичів не стало. Стали між трупів шукати. Знайшли. Мама стояла в попелищі руками вперта в землю, ніби хотіла втікати. Руки, все обгоріло, але не впала. Так і стояла... Ще там була, як і мама, одна жінка родом із Лаврова. Разом убита. Разом їх поховали.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 34/2.

Усіцька Діброва

Каркич Марія Яківна, нар. 15.02.1932 р., м. пр.: с. Охотин Луцького р-ну.

Я, Каркич Марія Яківна, жила в 1943 році в Усіцькій Діброві. Скажу, як нас били поляки. Втікали ми, хто куди міг. У нас був сусід Тандрик, пішов у Всеволодівку до сина. Там його вбили, як сидів за столом. Обняв онуку – і так був убитий. Невістка була біля грубки забита, а син – коло порога.

На другий день родині дали знати, приїхали з Усіцької Діброви їх забирати – рідний брат і сусіди приїхали. Трьома хвірами забирали. Крали їх!.. Хвіра під'їде, вкладуть – і на дорогу втікають, бо по них стріляли з Антонівки. Вона – всього за один кілометр стаміці, де син Тандрик жив. Стріляли по них. Куля пробила одного трупа. Ті, що приїхали, ховалися – лягали і всяко було. Як верталися, поляки поїхали за ними верхи на конях – доганяли. Трапилися німці – завернули їх. А тих, хто віз трупи, пропустили. Ми всі, жителі Діброви, вийшли на могилки глянути, як вони були побиті. Убирали їх в Усічах, труни робили з жолобів, бо не можна було з дощок – спішили, боялися нападу поляків.

Ще про таке розкажу. Ми нашою сім'єю ховалися в кравця Міхала на Чехівщині. Той заходить до хати, каже: “Йдуть поляки”. Втікали ми хто куди. Снігу було по коліна. Ми, – я і мій батько, – вискочили з хати, побігли за купу гною. А кулі довкола нас сичали, як гадюки. В лісі ми до дня сиділи. Отаке життя було.

Через тиждень приїхали поляки знову. З Антонівки. Забрали у нас пару коней, свиней, все, тільки одних корів випустили. Спалили три обійстя. А потім поляки переказували батькові: “Іді забери на Антонівці коней”. Мама ходили і я. Одну коняку забрали, а другу поляки вже продали. Бачила я її здалека. Тата, як прийшли руські, забрали в руську армію. А ми zostалися під голим небом.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 9/1.

Хорохорин

Харитонюк Григорій Олександрович, нар. 1.05.1925 р.

Я, Харитонюк Григорій Олександрович, 1925 року народження, у 1943 році був удома. Приїхали поляки, вони тоді наступали на Береськ. Хотіли звідти вигнати УПА. Наказали мені запрягти коня. Наша коняка тоді була молода. Але ж не можна було сперечатися. Я запряг. Поїхали. А кобила пристала. То поляки мене покинули. Знаю, що їм не вдалося вигнати УПА.

У 1944 р. я пішов служити в радянську армію. Муник Зінчук так само хотів. То я думаю, зайду до нього додому, разом поїдемо в Торчин, райцентр.

А в саях там сиділи “стрибки”. Серед них – поляки із нашого села, Радковський. Ще до мене кажуть: “Сядай, сядай, поїдеми разом”. Кажу: “Піду, скажу своєму фурманові, щоб не ждав мене”. А бачу: справа буде паршива, то кажу до нього, Альошки Харитонюка: “Поганяй скоріш, бо поляки тут є. Певне, вони Муника пустять “в расход”. Так і сталося. Вони забрали його в Торчин і там убили. Казали вони, що за німців він був в УПА старостою (старшиною?). Отак о.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 64/5.

Хорохорин

Петрук (Самолук) Марія Оверківна, нар. 4.12.1920 р.

Я, Марія Оверківна Самолук, розкажу про все, як було у нас із поляками. У 1943 році німці дали полякам волю – вони, що хотіли, те робили. Німці організували польську міліцію, дали їй зброю. І поляки пішли в наступ через Хорохорин на Береськ, бо там була, як у нас казали, “Україна”, наша УПА. Вони хотіли її розігнати. Ішли поляки з Торчина зі своєї пляцувки.

Ішли через наше село. Всі люди од них повтікали. Убили вони двох наших хлопців. Як їх було звати, не знаю. Пам'ятаю, батька одного звали Прокопій, другого – Іваном. До двадцяти років їм було. Обох убили. А берестюки не далися. Не пустили, багатьох поляків побили. Сусіда нашого Стаха, поляка, там убили. Їхав туди в Береськ битися, розганяти “Україну”. Прізвище його Маліновський.

Там у Береську жив Олейнік, колишній царський офіцер. Він бачив той бій і моєму батькові сказав: “Усе я бачив, Самолук, але не бачив, що так українські хлопці вміють битися”.

Розкажу вам за село Буяні. Там жив наш родич, маминої сестри син Степан. Вернувся з німецького полону (попав туди в 39-му році як солдат польської армії). Жив сам. Розказав батькові, як в сусідніх Усічах поляки спалили 25 наших людей. Дівченятко мале бігало, вкинули у вогонь, там згоріло. Ляшня спалила. За те, що українці... Половили їх усіх, у хату загнали і спалили всіх у Великодну п'ятницю.

Недалечко од нас переховувався полонений. А довго ж тримати було небезпечно. Треба переходити. Ішов він, – тато в полі горав, – під Дубами, під Матильдовом зловили його поляки. Тато ледве одрятував. Випросив, відпустили. На другий день тато завів на Веселе (Боратин), звідти пішов далі.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 63/5.

Чаруків

Акімова (Митрофанюк) Лариса Стахівна, нар. 10.10.1936 р.

Я, Акімова (Митрофанюк) Лариса Стахівна, мешканка села Чаруків, розкажу вам за 1943 рік таке. Була малою, гралася з ровесницею. Мати дівчинки почула: ідуть поляки. Ми побігли в поле. Зібралось нас там тридцять чоловік. Сховалися, інакше нас були б побили, бо тих, хто жив над трасою, що йде попри село, тоді, впіймавши, винищили всіх.

Потім ми вернулися додому, батько запряг коней і поїхали ми аж під ліс. Як заїхали, батько з іншими чоловіками повилазили на черешні, глянули на село, кажуть: “Горить лінія хат, що йде до рибного господарства”. Нашу хату тоді поляки спалили – не було куди подітися. Не було в що вдягнутися, взутися – все погоріло. Ходили босі, голі. Не було в що переодягнутися. Одяг згорів...

У видолинку біля села на хуторі жив Тинчук Мефодь. Поляки зайшли туди і вибили всю його сім'ю, спалили. Тільки діти-малолітки пооставалися. Без батьків, без хати, без нікого.

У наших сусідів Паламарчуків, – родини, – вбили поляки матір, сина, її батьків, бабів – усіх. У клуні. Всі там погоріли. Один підліток з цілої сім'ї зостався. Отак поляки робили з нашими людьми.

У жительки нашого села Василюк поляки, прийшовши, забрали з собою чоловіка, а в іншої, Степки пограбували корову. Пішли вони обидві до кубла поляків, яке ці зробили в панському фільварку в Несвічах – сусідньому селі. Люди їм радили: “Не йдіть”. А вони таки йшли, хотіли випросити. Василюк втіла побачити, що чоловік її – вже над ямою, до якої поляки скидали вбитих. І чоловік її побачив, закричав: “Куди йдете? І вам те саме буде!”. Поляки вхопили Василюк з Степкою, стали бити їх ланцюгами, вкинули до ями. Все те було на очах Василюкиного чоловіка. Знаючи, що жде його, він зняв куфайку з себе, кинув на голови полякам і поки вони її знімали, сам – у жито, скрився під покосами. Поляки бігали, шукали, кричали: “Курва его маць! Гдзесь ту упав!” Поранили його в руку. Але втік. Прийшов до нас у ліс, сказав: “Жінки нема. І Степи нема”.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 91/2.

Чаруків

Теньчук Михайло Павлович, нар. 3.09.1926 р.

Я, Михайло Павлович Теньчук, народився 1926 року. Пам'ятаю, як поляки напали на наше село 29 червня 1943 року.

Вони, шуцмани в чорній одежі, приїхали автомашинами. Вишикувалися в шеренгу. Я почув польську мову, як ішли облавою. Вбіг до хати, кажу: “Втікайте, йдуть!” Хто такі, ще й не знав. Тільки добре почув польську мову.

Як розстрілювали мою матір, то вона просилася: “Паночки, не бийте (не вбивайте – діал.) нас”. Але один із них обізвався по-польськи: “Курва твоя маць! Єще беньдзеш просіць...” Застрілили тоді мою матір, ще двох сестер і швагра. Звати сестер Ольга, Ніна, Євгенія, швагра – Антін.

Батька убили на подвір'ї. Я стояв біля нього, потім утік до хати, потім через вікно до пасіки, звідти – в жито. Ліг там. Сестер облава побила на полі. Втікали, ховалися.

Забили батька, його сестру застрілили і спалили в клуні. Батька було звати Теньчук Павло Маркович. Тітку – Текля. Спалили хату, хліва, все інше, згоріли молотарка, худоба. Я долежав до вечора в полі. Чув голос матері, як просилася. Приходжу, бачу: лежать усі сестри побиті. Рядком. Як бігли рядком, так їх і побили. Посидів я коло них, поплакав. Мені тоді було 15, 16-тий. Вечір. Треба було йти когось шукати.

...Коли поляки верталися з облати, почув я, говорять: “Тутай еще еден бандит ест”. Побачили мене, бо як уже горіла хата, то я зайшов на подвір’я. Батько вже лежав у клуні спалений, я хотів батькову сестру витягти з вогню, але шуцмани стали по мені стріляти. І я назад побіг у жито. Тепер, як ішли назад, то хотіли мене знайти.

Трапився їм сусідський хлопець Жук Міша років 21–22. По-польськи питають, хто він. Каже: “Єстем поляк. Я – Туньського син”. А тут підходить один із синів Тунського – Едек чи Женек. “Курва товая маць! А кто то бендьдзе?” Для того нічого не остається, як утікати. Тікав. Його поранили в ногу, в коліно. Впав. Підходять до нього: “Нех здеха”. Із того суджу, що то були поляки. Тунські жили в Чарукові. “Свої” поляки, серед бандитів були, місцевість і людей знали. Того хлопця, Жука Мішу, не доби́ли. Аж рано, як їхали поляки з Несвіча, де вони оселилися в костелі, грабувати, забирати все, що ще в селі не згоріло, то товариш-поляк, з яким він ходив до школи, його добив. У картоплі лежав, мати потім знайшла. Закопали тоді спішно.

В льосі сусіда Жука знаходилося більше двадцяти чоловік – зібралися. Житель села Мул Максим із самим Жуком були у дворі. Нагрянули бандити. Жук їм сказав: “У льосі нема нікого”. “А де твоя жона?” запитали. Я це чув. Він показав на свою матір. Тут же її забили. А той Мул Максим втік у льох. Йому кажуть поляки: “Вилазь. Чого ти у льох поліз? Твоя жона де?” Теж показав на матір, що була поряд. Обох чоловіків і матір Мула вбили. Жук стогнав, то сказали: “Нех здеха”. Я переконався, що то були поляки. Дійсно поляки – чув польську мову.

Як другий раз палали наше село, я був на станції. Приїхали поляки. Люди стали втікати. Вереск. Тоді вбили мого дядька Клепця Міхала, другого, Оковського Івана, забрали з собою до Несвіча повезли. Де його поділи, ніхто до цієї пори не знає. Знищили.

Так як у нашому селі Курків не було, їх ніхто не знав. Курки приїхали до нас аж після війни в 1945 році з-за Буга. Українці!.. А поляків із таким прізвиськом забито у нас не було.

Клепця Сянька не забили українці, як пишуть поляки. Його забрали поляки з Несвіча, як перший раз приїхали в село в 1943 році, і поділи.

Старі люди розказували, що в нашому селі в 1943 році, як поляки били і палили, вони вбили 183 чи 185 чоловік. Так я чув від старших людей.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 123/8.

Чехівщина

Коновалюк Дмитро Михайлович, нар. 24.09.1935 р.н., м. пр.: м. Луцьк.

Я, Коновалюк Дмитро Михайлович, народився на хуторі Чехівщина. Нині це – Луцький район, Шепельська сільська Рада.

Не забувається час українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр. Ніби то був вчорашній день – початок серпня 1942 року. Наша родина проживала на хуторі Чехівщина. Це – трохи більше 10 км від Луцька. Тоді (початок серпня 1942 року) о 10-ій годині ранку мене, дитину, ніби зайця, намагався вполювати

чи то Янек, чи Франек – великий дорослий дядько, озброєний гвинтівкою з набоями.

Було це так. Дід Яків Денисюк того дня заколов кабанчика і смалив його соломною. Мій батько Михайло разом із бабусею Тетяною допомагали йому. Я, сільська дитина, теж був за помічника.

З ночі був туман. Густий – особливо в долинах. В одній із них, із північного напрямку від садиби діда Якова йшов шлях із Чехівщини через села Антонівка, Забороль на Луцьк. Із цієї низини на півночі – подвір'я діда Якова було значно вище рівня дороги – виїхала підвода, запряжена парою коней. У ній сиділо кілька чоловіків, озброєних гвинтівками. Дід крикнув: “Втікаймо!”. Кинувся в напрямку саду сусіда Йосипа Новосада. Перед садом була долина. Я побіг до південного краю саду. Праворуч почувся постріли по дідові. За мною – тупіт. Я кинувся в долину. І коли добігав до липової алеї на краю саду, із сходу помітив чоловіка, що цілився в мене і став з коліна стріляти. У нього за спиною через туман саме пробивався круг сонця.

Я петляв, ніби засць, то вправо, то вліво. Кули свистіли, здавалося, біля самих вух, мало не обпікаючи. Скільки куль випустив стрілець, я не рахував, але їх було чимало. Згодом мені сказали, що в нього була, напевне, 10-зарядна гвинтівка. Погоня припинилася аж тоді, коли я пересік липову алею, дерева затулили мене. Дід Яків Денисюк, солдат війни 1914–18 років, бігав набагато швидше. Його кулі теж не зачепили.

То нагрянули до нас грабіжники з польської пляцувки, що сформувалася в недалекій від нас колонії Антонівка. Бабусі Тетяні наказали лягти ниць і тримали її під дулами гвинтівок, аж поки не поклали кабанця на віз і не поїхали в напрямі своєї пляцуваки – в Антонівку.

У мене й досі сверлом сверлить думка, невже той поляк, – батько чи може й дід, – бачив же, що від нього тікає не дорослий, а дитина. І у нього вистачало люті бігти і стріляти по дитині. Адже між нами була відстань не більше 500 метрів...

Хочу сказати й про іншу подію. Це було 5 лютого 1944 року, коли банда головорізів із цієї ж самої пляцувки знову напала на наш хутір, а мешканцям хутора в кількості 30 осіб пощастило втекти. Це було дійсно чудо – вирвалися з лабет бандитів. Садибу нашу вони пограбували.

6-го лютого була чергова акція цих самих головорізів. Тоді вони спалили нашу та інші садиби хутора. Ховалися ми в лісі. Сиділи в ямі, зверху на себе накидали хвої. Йшов сніг. Від холоду притискалися один до одного – так сиділи. Гріли один одного. Утримувала нас молитва до Бога...

Черговий напад поляків-бандитів через кілька днів забрав життя трьох членів сім'ї Нечипоруків і двох із сім'ї Самолюків: Христину, дружину Пилипа і його батька та Нечипоруків Платона, Віру, їхню 12-річну дочку Раю.

Антонівка, звідки до нас приходили бандити, – це була німецько-польська колонія. Німецькі мешканці на початку 1940 року були евакуйовані до Німеччини, залишалися одні поляки. Німців, із тих, хто раніше жив в Антонівці, на той час уже не було. Антонівка на 1943 рік стала страхіттям для українців навколишніх сіл. З'явився навіть вираз “Піти в Антонівку”. Значив: піти туди, звідки не вертаються.

Дід Яків саме в таку халепу і втрапив: їхав до Луцька на ринок через Антонівку, бо іншої дороги не було. Поляки з тамтешньої пляцувки захопили його, тримали добу. Ми вдома думали, що він там уже пропав, але повернувся. Знайшовся поляк, який його виручив. Знав, що дід – хороший столяр, а мій батько – кравець. Він був замовником у мого батька. То й батька не зачіпали, а діда залишили в живих. Казав, побили його там добряче. Довго мовчав про те, як поляки вимагали відповіді, чого їхав селом, – мовляв, хочеш вивідати наші секрети.

Пляцувка була озброєною. При цьому кожную ніч звідти лунала стрілянина залпами. Були поодинокі постріли, були й кулеметні, автоматні. Там чергували ночами, палили вогнище... Їх боялися, бо то ж вони спалили сусіднє село Баїв. На наших очах же було. Страшно було дивитися. Вбито там, ніби, 117 осіб. Напевне, 127 – за кількістю похованих на цвинтарі. Уродженка Баєва була у нас в Чехівщині невісткою Ткачів, розповідала, хто з родини загинув.

Я в дитячому віці дуже рано навчився писати, рахувати. І в 1943 році, – це напевне був січень чи лютий, – на власні очі бачив рух вояків Армії Крайової через наш хутір. Трактом (дорогою) біля Ковалівщини (ліс відразу за селом Заборолем) їхали в напрямі сіл Городок, Одереди. Були на 204 санях. У кожні сани було впряжено пару гарних доглянутих коней. Усі одягнені в зелену уніформу. Хай мені хто заперечить, що того не було. Говорили польською мовою. Щоправда, нікого не зачіпали. Порахував я всі сани, прийшов додому й кажу батькові: “Проїхало саней 204”.

Поряд із нашим знаходився хутір Людвигшин, у якому мешкало від 12 до 16 польських сімей. Якимось каральний загін німців прямував шляхом від Торчина до Луцька. З хутора пролунало два постріли з гвинтівки. Німці негайно розвертаються і в кожну хату стріляють чи то з легких гармат, чи кулеметів, гвинтівок. Хутір був повністю знищений. Люди, які до батька як до кравця приходили, розповіли про це.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 6/1.

Чехівщина

Куліш Євдокія Євгенівна, нар. 10.03.1928 р., м. пр.: с. Охотин Луцького р-ну.

Я, Куліш, Євдокія Євгенівна, тоді проживала в Чехівщині. Про поляків скажу таке. В Антонівці була їхня пляцувка. Туди зібралось багато поляків. Одної ночі вони з Антонівки приїхали до нас на Чехівщину, вбили три сім'ї: стару жінку (Яковиха її називали), дочку її Ярину Новосад, дитинку її трьох років – штиком проколота була. Ще – Самолюків забили: Христю, батька (як звати, забула), Нечипорук Віру і дочку Райку, Платона Нечипорука. Сина їхнього 7–8-и років взяли, щоб показував, де сало закопане. Він ходив із ними, пізнав одного поляка, який стояв на посту. Той сказав: “Втікай”. Хлопець втік через ліс аж в Усічі, там його відігрівали.

А я рано собі думаю – побачу, що там. Зайшла – страшно було дивитися. Бачила: побиті лежали. Дівчина 14-ти років на плоті висіла – як втікала, так і повисла. Батько старий у сінях лежав убитий. Жінка Самолюка на горищі сховалася. Там забита. Нечипорук Платон утік, видно, – в садку снігом

присипаний. Навесні його знайшли. Новосади в хаті, – я зайшла, – на ліжку лежали всі. У матері на грудях дитинка, проколена штиком.

Антонівка – то було страхіття. Там поляки збиралися і вбивали наших людей, коли хто там їхав. Саджали в погреб і вбивали.

Ми одного разу їхали з Баєва одні. Брат із сестрою від брата і я з братом від бабусі. Хотіли минути Антонівку непомітно. Але нам не вдалося. Перестріли нас: “Хто такі?”. Брата з сестрою, що їхали першими, одразу забрали. Мене з братом питають, хто ми. Кажу, що ми – поляки. Назвалася іменем одної полячки, що я – Зоська, брат – Казік. Наказали нам говорити по-польськи Отченаш. Я сказала, і нас пустили. Побігла до матері тих обох, – вона була німка. Мати одразу – в Антонівку, забрала дітей. Уже були в льосі. До вечора їх би повбивали.

Ще раз ми їхали з Луцька. Знову не було як минути Антонівку. З нами був старший чоловік, суботник. Сказав: “Проїдемо, нас не зачеплять”. Бо ж він зброї в руки не бере. Тільки в’їхали в Антонівку – одразу вибігло може з десяток поляків. Забирають коней і нас. Їх було дві групи, в одній – самі поляки, в другій – ще німець. Я побачила знайомого поляка. Звернулася: “Едік!”. А він: “Чего ти тутай?”. Не дав, щоб нас забрали в ту групу, де одні поляки. Завів нас в ту, де німець. І той німець не дозволив нас забрати і побити. Ще дав хлопця-провідника. Той нас вивів до самої Чехівщини. Через паролі. Що пару метрів – пароль, пароль. Поляки стояли скрізь. Під’їдемо трошки: “Хто їде?” Скаже пароль, їдемо далі. І так проїхали, осталися живими.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, фонд фонозаписів, 8/1.

Шепель

Скопюк Яків Хомович, нар. 1.04.1927 р.

Я, Скопюк Яків Хомович, пам’ятаю, що в польській колонії Людвішин, яка знаходилася на віддалі кілометр-півтора від моєї хати, у 1943 році організувалася п’яцувка. Звідти поляки нападали на моє село.

З нашого боку ніхто з ОУН, з УПА на них не нападав. Вони ж поставили кулемета і стріляли по селу. Люди ховалися, хто де міг. Приходили в село грабували, брали все, що могли. Людей не було – тікали. А хто попадався, того розстрілювали. Вбиті Скопюк Теофіл, Іващенко Володимир, Андрейчук Теофіл, Слюсарук Іван, його брат Софрон, Зінюк Іван, Скопюк Микола, Андрейчук Феодосій.

Якось прийшло двоє поляків до Борисюка Анісія. Від нас то недалеко через дорогу було. Ніби з УПА – тризуби на них, ще й по-православному хрестяться. Кажуть: “Збирайся. Підеш з нами”. Взяли Борисюка Анісія і Скопюка Теофіла, по дорозі ще – Андрейчука Федосія. Повели в напрямі Людвішина. Не доходячи, постріляли їх. Жінки, що були в хаті, виглянули у вікна, зрозуміли: то були зовсім не українці, а поляки.

В Людвішині на горищі крайньої хати вони встановили кулемета і стріляли в бік нашого села Шепель. Деякі будинки підпалили. Люди розбіглися, худоба погоріла. Горіло все село.

Ніхто з боку Шепеля, ні з українських повстанців у колонію не ходив, не вбивав, не палив, а вони весь час нападали, нищили наших людей. І те, ніби, як говорять поляки, на Людвигині українці вбили 21 поляка, – неправда. Вони мали вдосталь зброї.

Звідти потім всі живими вибралися.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонових записів, 12/1.

Любомльський район

Гуца

Коц Микола Георгійович, нар. 19.01.1921 р., м. пр.: м. Луцьк, пр-т Волі 66/3.

Школа в селі була утравістична, двомовна. Викладання велося переважно польською мовою, предмет української мови мав не більше двох годин на тиждень. У моєму класі вчилася до 10 польських дітей і більше 30 українських, адже поляків-старожилів у селі було мало – кілька сімей, решта – недавно приїжджі службовці. В нашому селі містилася гміна, то вчителювали писарева дочка, поліціанта, ще якогось чиновника. Коли урок починався і приходив учитель, вставали всі, віталися, починали молитвою. Спочатку українці говорили Отче наш, поляки стояли. Далі поляки – польською мовою. Ми стояли. Уроки завершувалися словами: “Дзенькуєми, Пане, за науке”. Школа була початковою. Одна вчителька вела всі уроки. Звали її Чабан Зофія. Полька, але ж жила серед українців, знала нашу мову достатньо для того, щоб учити нас української. Зокрема, згідно з програмою було передбачено їй промовляти з нами Отче наш українською мовою.

Моє село Гуца було в основному українське. Поляків – кілька сімей старожилів і декілька недавно приїжджих поляків-службовців: у нашому селі знаходилася гміна, пошта, лісництво. Там посади займали виключно поляки. В загальній кількості населення вони становили не більше 5 відсотків. Вчителями в школі були теж тільки вони: жінка вїта, писара гміни.

У гміні з 16 сіл польськими були Острівки, Воля Островецька, Янківці. Повністю польські села Острівки мали 96 дворів, Воля Островецька – до 140, Янківці – дворів 50–60. Це – суто польські села. Інші села мали домішку польського населення. У Рівному – десяток сімей, до 15-ти. Були такі села як Перекірка, де жодної польської родини не було. Це ж стосується Гороховищ, Будників, Столенських Смолярів та Рогових. У деяких було по одній, найбільше дві. Трохи поляків ще було в Волі Угруській. Там проживало змішане населення. У гміні поляків було не більше 25 відсотків населення, 30 відсотків навряд.

...Міжнаціональні відносини. Що стосується українців і поляків, то, я б сказав, що були нормальні, без якоїсь напруженості. На польські свята українська молодь ходила колядувати до поляків, приймали добре. Ми два рази святкували Різдво, інші релігійні свята. Поляків було мало, то вони дотримувалися наших свят. У великі православні свята не працювали також, дотримувалися поваги до своїх сусідів... Частково ці стосунки були зіпсовані в 1938 році руйнуванням церков на Холмщині. Через Буг це було близько, у

нас про це знали. До речі, самі поляки, які жили серед нас, зокрема, Білінський, дуже негативно ставилися до цієї акції нищення православних храмів на Холмщині. Поляки, що жили в селі, виконували свої обряди в містечку Опалин, де був костел. На свята їхали туди.

Осередки українського націоналізму були в нас слабкі. Знаю із розмов старших – дещо було, але комуністи переважали. Москва грошей не шкодувала, агентури засилала достатньо, і у нас брала верх прокомуністична частина суспільства над українським національним рухом. “Просвіти” я не знаю, щоб була, хоч приїжджали представники з Галичини, привозили літературу. Батько дещо купував. Знаю, у гміні – там хтось із приїжджих продавав, – батько купив українського календаря, але вночі прийшла поліція і запропонувала його здати.

Про Радянський Союз я дещо знав, не дивлячись на те, що був хлопчиком, – від батька, який спілкувався з польською інтелігенцією, передплачував, читав газети. Тим більше: ще з 1920 року він знав, що то таке Червона армія. Він звав її “босяки”, “босота прийшла”. Тоді вона була у нас місяця півтора, але зарекомендувала себе так, що запам’яталася до 1939 року, до другого приходу. Батько дивився на них, як на нікчем. Він добре знав і про голод у Радянському Союзі. Джерела цього – переважно преса, спілкування з польською інтелігенцією. Знав батько і такі речі. Він же купував ліс, то дивувався: тільки за те, щоб зрізати, заготовити деревину, у Польщі треба заплатити її вартість. Союз же закидає інші держави деревиною дешевше, ніж у Польщі треба заплатити, щоб її зрізати. Дивувалися всі – як так можна дешевити. Розуміли: використовується дешева рабська робоча сила, влаштовується демпінг: дивіться, яке у нас дешево!

Другу світову війну я зустрів учнем третього класу. Вона розгорталася так швидко, що до нас уже 14 вересня прийшли німецькі війська. Я бачив, як німці брали в полон польських солдатів. Йшло їх двоє повз німецькі танки – ніби не бачили їх. Діти стали показувати німцям: о! о! йдуть поляки. Один із німців засвистів, другий вистрілив угору з пістолета, поляки підняли руки. Скомандували їм підійти до танка, зброї у них не виявили, посадили біля танка. Із села німці привезли молока, дали полоненим поїсти, посадили на броню, повезли на збірний пункт.

Цікавим ще був такий епізод. Німці сказали: “Сюди прийдуть наші союзники”. Тобто совети. Прокомуністична частина села стала будувати арку, вибудувала, вивісила портрет Сталіна. І ось німецькі війська відходять на захід, навіть ідуть під тою аркою. Один із офіцерів зупинився, питає: “А чому на арці немає портрета Гітлера?” Зникло комуністи: нема. Витягає офіцер із танка портрет Гітлера, дає його комуністам. Вони чіпляють поряд із портретом Сталіна портрет Гітлера. І далі німці йшли на захід уже під такою аркою. Вона ж стояла. Минуло кілька днів. Чекали радянських військ. Але вривається в село троє польських офіцерів-кавалеристів – їдуть на конях. Під’їхали до арки. “Що це таке? Хто поставив? Негайно прибрати, бо ззаду йде цілий полк польського війська, село буде спалене”. Помчали на конях теж на захід. Арку ніби корова язиком злизала. Не було часу викопувати стовпи, пилкою їх позрізували. Полку чекали – по сьогоднішній день. Дочекалися советів,

прийшли – але арки вже не було. Отак не пощастило урочисто зустріти “визволителів”. Стали переймати радянський спосіб життя, – платити податки, які стали вищими, ніж за польського режиму.

У 1939 році в нашій місцевості не було жодних сутичок між польськими і німецькими чи радянськими військами. Були вони десь під селищем Шацьком (північніше від нас). Запамятував мені такий факт. Вояки радянської армії розповідали, як вони розстрілювали поляків: “К стенке! К стенке! Ставілі на коліна і стреляли”. Це мені врізалось в пам’ять із 1939 року, як вони розповідали. Було це під Шацьком. Кого розстрілювали – не знаю.

Коли стало питання відкриття в селі школи, кого поставити вчителями, батько теж подав свою думку: є ж вчителі, які вчили до того, мають фахову освіту. “Хай вони твоїх дітей вчать” відповіли. Усіх вчителів польського часу повиганяли, а набрали просто анальфабетів. Мав 3–4 класи – і ставав “учителем”. З такими кадрами відкрили в селі радянську школу. Зі Сходу тільки в 1940 році приїхав один вчитель, випускник педучилища. Керівником школи спочатку був син священника, який до того мав певні тертя з польською владою. Вчителювала його сестра. Інші вчителі таки мали всього по чотири класи самі. Серед них дві єврейки. Зникали люди. Наприклад, мій співучень Іванчук, син лісника, мій ровесник з 1930 року. Забрали всю його сім’ю. Зникла. Ще деякі сім’ї. Тихо щезали з села.

Було заслання в Сибір. Іванчуків сім’ю вивезли, інших. Забрали колишнього солтиса, зник невідомо куди. Ще декотрі, прізвищ їх зараз не пам’ятаю. Арештовували за те, що досить було глянути на кордон, висловитися не так, Всі стали боятися, що вивезуть. Швидко люди зрозуміли, чим що пахне. Існував такий вираз: “Поїдеш на білі ведмеді”. Наша сім’я трусила від цього. Спочатку заарештували брата. Глянув на кордон – ніби вибирав місце для втечі. Батька зарахували до куркулів, яким не місце серед трудового населення – до того ж ще син заарештований. Із дня на день, вірніше з ночі на ніч чекали “фінішу”. І він наступив у листопаді 1940 року. Нас уночі вилували. Ми, діти, ховалися по дальших родичах. Не допомогло. Вдома була тільки мати. Позбирали нас, дякуючи комуністичному “активові”. Вночі! Звезли додому – і на віз. Вивезли за село кілометрів за 5–6 під конвоєм уночі. Раптом оглядаємось – а конвоїрів не видно, “пропали”. Куди їхати далі? Ще кілька кілометрів від’їхали. Куди діватись уночі? Заїхали до сусіднього села Острівок. У батька там були знайомі. Попросив: “Прийміть хоч доночувати”. Померзли – середина листопада. Поляк Кудан Юлек узяв тоді до себе. Пробыли ми в нього кілька днів, поки з бідною вдалося підшукати помешкання. Кожен боявся прийняти до себе “ворога народу”. Прийняв каліка – сліпий на двоє очей. Розрахунок був: сліпий, карати не будуть, а ми йому чимсь допоможемо. Отак ми там зупинилися і були до початку війни.

На початок війни населення зреагувало в переважній більшості радісно. Сказали: “Ця советська нечисть нарешті зникне”. Вірили, що це остаточно – особливо на самому початку. В селах організувалися урочисті обіди, молебні, ставили пам’ятники жертвам, замордованим у тюрмах. Дехто вернувся з Луцької тюрми, виліз з-під трупів замордованих енкаведистами в’язнів. І цього

було досить, щоб дати оцінку системі, якої позбулися. Я бачив: такий обід було влаштовано і в нашому селі. Поставили столи – один був довжиною не менше метрів 50-ти. Із двох сторін поставили лави. Священника запросили, щоб благословив. Сіли. Зібралось фактично все село. З району нікого не було. Підійшло двоє німців-прикордонників – вони оглядали кордон, випадково наткнулися на наше святкування. Їх запросили за стіл. Не сіли, хоч фотографували нас. Відійшли. Це була акція вдячності. 25 червня наша сім'я змогла повернутися до рідної домівки.

Як мінялася влада. Відразу ж було обрано старосту села, голову сільської управи. Ним став Ковальчук Іван, секретарем Генек, поляк. Прізвища не пам'ятаю. Аж поки не з'явилася УПА, почалася війна з німцями, дії старости викликали обурення частини населення: треба було комусь їхати на роботу до Німеччини., а нікому не хотілося. Одиниці поїхали добровільно, вимагалось ж більше. Кожному було неохота, то обурювалися діями старости, який мусив когось визначати. Ще сердилися за збір кожухів. 1941 рік, осінь, німці під Москвою. Була кампанія збору теплого одягу для німецького фронту. Волею-неволею старості треба було організовувати збір. А нікому не хотілося позбуватися кожуха...

В нашому селі була поліцейська дільниця чи по-польськи – постерунок. Нарховувала 20 чоловік. Очолював Шихура Пилип. Були в ній виключно українці, хлопці з сусідніх сіл. Із нашого села в поліції служило 7 чоловік, але в інших селах. Обов'язок поліцейського: що скажуть – те й роби. Не він вирішував долю людини. Сказали заарештувати когось, відконвоювати – робив. Зараз багато мови, більше звинувачують поліцію, ніж німців стосовно євреїв. Якби не було розпорядження, то поліцейський волоска б на євреєві не зачепив. Але був службовцем, мусив виконувати волю господаря, який наказував. Не українці вирішували долю євреїв, а таки німецький уряд. Поліцейські були всього лиш прислугою. Основну роль у винищенні євреїв відіграли німці. Поліція була додатковою силою: конвоювала, обставляла заслін. Розстрілювали, зокрема, в гетто в сусідньому Опаліні, де зібрали до 900 євреїв, – як розповідали, – два німці. ...А доходить же до того, що зараз дехто твердить: не німці були основною бідою єврейського населення, а українці.

Сама ж українська поліція існувала до березня 1943 року. Тоді, пам'ятаю, йду до школи, дивлюся: двері їхнього постерунку навстіж розчинені, почув, що українська поліція ...зникла. А ще до того вона нехтувала німецькі вказівки. Тож німці запідозрили, що вона ненадійна, забрали у неї зброю. Приїхали і на 20 чоловік залишили два карабіни. Це охолодило стосунки між ними.

Через тиждень троє з поліцейських з'явилися в селі: комендант Шихура і двоє невідомих. Розповіли в селі, чому пішли в ліс – щоб воювати проти німців за незалежну Україну. Називали себе повстанцями.

Наше село було спалене німцями. За що? На протилежному боці ріки Буг німці на початку 1944 року будували укріплення. Привезли туди підрозділ дивізії "СС-Галичина", українських хлопців. Наші місцеві повстанці дізналися про це, стали шукати з ним зв'язку, переманювати: "Годі служити німцям. Йдіть до нас". І зуміли привабити 50 чоловік з повним екіпуванням, при озброєнні.

Галичани забрали з собою 2 кулемети, підвезли до Буга, повстанці допомогли переправити. Як вони йшли, то вбили двох чи трьох німців із командирів свого підрозділу... Через короткий час німці оточують наше село, гонять усіх людей до Буга. У це число втрапив і я. Набралося нас понад 80 душ. Загнали нас на протилежний берег в один із селянських дворів, виставили варту, наказали не відходити від хати більше, ніж на сто метрів. Склали список усіх, хто серед нас опинився. Двічі на день робили перекличку. Чекали, певне, якогось розпорядження, що з нами робити. До певної міри нас рятували поляки, хоча з ними вже був конфлікт – польські села були спалені. Пам'ятаю в нашому селі надлісного Белінського, був у добрих стосунках з батьком. На той час він уже втік із села за Буг. Тепер, як ми опинилися там, приходив до нас. Він добре володів німецькою мовою, батько, – він теж був серед схоплених німцями, – попросив його заступитися за нас. Белінський користувався в німців авторитетом, сказав про нас добре слово. Нас протримали там три чи чотири доби і відпустили всіх. Все ж через кілька днів прийшли німці в село і спалили його.

Із ким УПА воювала? В першу чергу з німцями. Червоні партизани з'явилися у нас значно пізніше. Перше випробування сил було на німцях. Ми ходили на мітинги, слухали агітаторів. Велася військова підготовка, досить на широку ногу було організовано її. Молодь розбили на рої, чоти, сотні. У визначені дні виходила вона на тренування, заняття з тактики, стройової підготовки. Це робилося досить регулярно і успішно. Ми здавали продукти. Для цього був склад. Здавали зерно, сировину: вовну, полотно – для потреб УПА.

Польсько-українські стосунки. До літа 1943 року вони були хоч і не теплі, але терпимі. У 1943 році з літа почалося... Зараз можна наслухатися всякого: ті тих роблять винними, ті – тих. Чимало знаходиться таких людей, які списують усе на німців. Що це вони спровокували, підготували, бо їм було вигідно, щоб ми між собою ворогували. Я цьому не вірю. Виходячи з наявності архівних матеріалів, можу сказати таке: зароджувалася ворожнеча досить давно і велику ведмежу послугу зробили наші видатні постаті, школа. Гляньте, чого нас учили в школі! Тарас Бульба Гоголя – молодець: сина свого убив тільки за те, що полюбив ляшку. “Гайдамаки!” Молодець Гонта: дітей своїх порубав, бо вража ляшка народила. Це формувало погляди людей... З польського боку. Що писав Сенкевич у романі “Огнем і мечем”!.. Церква: католик – це щось страшне. Подібно і ксьондз у костелі: схизмати! Ми, католики, – вищі! А ще в роки довоєнної польської влади поляку на Волині створювалися тепличні умови. Він мав доступ до керівних посад, будь-яких платних. Українець був збоку. Парцеляція поміщицьких земель – у першу чергу мав право купувати землю в Західній Україні саме поляк. З глибини Польщі їхали сюди осадники, а місцевий селянин права на землю не мав. Руйнування православних церков на Холмщині 1938 року!.. Все це й підготувало ґрунт для різни.

У нашому селі осадників не було. Найближчі осадники – села Городно, Чмикос, віддалені села. У навколишніх селах теж осадників не знаю... Що стосується різни, то у нас польські села були знищені першими. Потім поляки розпочали відплатну акцію... Щоправда, архівні документи свідчать, що є місця, де різню першими розпочали поляки. Причина? Давайте глянемо на

таку річ. Поляки організують у нашому краї 27 Волинську дивізію для поновлення тут статусу кво, що існував тут до 1939 року. Як могло миритися українське населення Волині з тим, що поляки хочуть, аби тут була польська держава? Становлячи доволі незначну кількість населення, будуть відновлювати свою Польщу, коли у нас українців, уже розгорнувся рух за побудову національної Української держави?.. Поляки мали у своїх осередках підпільні збройні формування. Інша справа, що в моїй місцевості у підконтрольних собі селах Острівки, Воля Острівецька, Янківці, Римачі, де був більший польський прошарок, вони не зуміли підняти повстання. Тож, знаючи про ці антиукраїнські наміри, українське підпілля випередило їх, винищило місця їхньої опори в цих селах. Римачі і Ягодин не були знищені, тільки Острівки, Воля Острівецька, Янківці, Кути. Загибло мирне населення, багато дітей, жінок. Від цього факту нікуди не дінешся. Ми в нашому селі про це не знали, бачили тільки: горять села. Навіть поляки, які жили поряд із нами, не знали, що діється. Був такий оригінальний, достовірний випадок. Як стало видно, що горять села, один із поляків у містечку Опаліні вийшов на вулицю і з задоволенням, смакуючи люльку, каже: “О, тепер наші розгулялися”. Вважав, що підпали і винищення першими поспішили почати його краще готові до цього співплемінники. Це було зранку, а до полудня довідався: не його “наші” “гуляють”. Довелося йому дременути за Буг. Не відважився залишитися, щоб переконувати підпалювачів в ангельській невинності своєї нації на загарбаній нею чужій землі. Це ж очевидно, підтверджується тодішнім терором проти української інтелігенції на Холмщині, – польське збройне підпілля було готове, щоб самому розпочати різню на Волині, аби різко ослабити у краї український рух за національну незалежність, що заважав йому. Можливо, це відбулося б не у формі поголового винищення, але мета була чіткою – оволодіти ситуацією і сказати: “Ми тут господарі”. Вийшло по-іншому, трагічно не для українців, а для них. Та й для українців біди було не менше. Поляки спалили село Рівне. Не один раз його палили. А ще з димом пішли Перекірка, Сокіл, Полапи, Запілля, Лісняки. Їхнє населення винищувалося, хоч і не стовідсотково. Діяли за таким принципом: винищували все чоловіче населення. Але не тільки чоловіче – і жінок траплялося. І дітей. Загальний напрямок був – знищити українську боєздатну силу: від хлопчаків 14-річного віку (миру з українцями, таким чином, зовсім не передбачалося і на майбутнє) до стариків 60-ти років. І це на етнічно чужій для поляків землі!..

Як поводилося польське населення під час цієї, скажемо прямо, різни? На Волині воно становило меншість, тож волею-неволею мусило після спровокованості конфлікту шукати захисту. Із прибузьких сіл Волині польські родини мусили тікати на другий бік Буга в ті тамтешні села, де поляків було більше. Там почували себе безпечніше. Інші кидалися до волинських міст, в яких на той час був високий відсоток польського населення. До того ж у містах стояли нечислені німецькі гарнізони. Міста і залізничні станції охоронялися німецьким військом – поляки намагалися там знайти притулок. Ним, зокрема, стали Ягодин і Римачі – село Римачі прилягає до станції Ягодин, становлячи з нею одне ціле. Там поляки мали своє підпілля під керівництвом Казімежа

Філіповича. За дня його підлеглі були цивільними людьми, зате в темну пору чинили наскоки на терени, населені українцями. Треба ж було чимсь харчуватися та зводити з українцями порахунки за принципом: ви нас – ми вам. Звідси озброєні поляки робили напади на українські села Перекірка, Сокіл, Полапи, Запілля, Лісняки, Рівне. Останнє багато разів колошматили. Інші по разу. Не обходилося без жертв. Що стосується колишніх польських поліціантів на Волині, то їм не було куди діватися, – їдь у Німеччину, як ти – бродяга, не маєш роботи. Тож польська молодь ішла на Волині до створюваної німцями “допоміжної” поліції, утворилися в ній чисто польські підрозділи. Були вони не так віддані німцям, як – у вимушеній ситуації: треба було якось рятуватися. Варто відзначити, що вони не робили погоди в краї, бо масовість, усе-таки, була на боці українського підпілля. Ці польські добровільці прилаштувалися при німцях, отримували від них зброю, боеприпаси, виїжджали з німецькими покровителями на певні їхні акції проти українського підпілля. Таке було.

Відносини між польським підпіллям, його військовими формуваннями і червоними – якими вони були? Ніколи поляк не був другом москаля. Але сама ситуація примушувала їх якось миритися. Не заради любові, а заради вигоди. Куди було діватися! З німцем полякам говорити було нічого, з українцями також: був конфлікт. Довелося полякам, опинившись у невідгідному становищі, не вступати в бойові дії з червоними. “Волинська” 27 дивізія поляків не мала найменшого наміру допомогти Москві, щоб та перемогла німців. Її метою було оволодіти ситуацією на Волині: відразу ж при наближенні фронту оголосити тут Польщу в кордонах 1939 року. Склалося так, що вона не змогла це зробити. Сформована була не настільки повноцінно. Та й навіть якби стала вона 10–15–20-тисячною, то все рівно не змогла б протидіяти такій машині, що насувалася.

Як же проявлялося це в нашому селі? Озброєні поляки в селі не з’являлися. Червоні партизани вдерлися кілька разів, продемонструвати, на що здатні. Люди дивилися на них, як на ідіотів. Грабунки, бандитське поводження з людьми, терор: “Де в тебе що закопано, що сховано? Показуй!” Іде до хати, не питаючись, чи можна зайти. Йде, як до стайні. Заходить до хати, не здоровкається. Про це й мови не було. Починає відразу з обшуку. Кожен, – ми вже знали, – спеціалізується на “своєму”. Той іде по коморах, по скринях, переглядає одяг, вибирає, що йому подобається. Хай би чоловічий – але й жіночі спідниці, хустки забирає, у свою торбу напихає. Той пішов до хліва, побачив кабанчика – забирає. Спеціалізуються і на конях. Всі ж вони – кавалеристи!.. Ага! Кінь твій здався йому кращим, ніж той, що має. Свого кинув, на твого пересів, поїхав... Страшні речі творили! Глянув на твої ноги: ти - взутий! Батько сидів, щось латав. “Гість” заглядав по хаті, нічого не знаходив, до батька: “Снімай сапогі!” І – ніяких розмов! Куди подінешся... Він – з автоматом! Здер з батька чоботи, взув. Пішов... Із цього приводу виникла поговорка: “Держись за плот!” Пішла з реального факту. Йде людина по вулиці, “визволителі” дивляться: взуття в неї ніби непогане. Було зимою. “Держись за плот!” командують. Стараються по-українськи – не хоче розуміти. До неї з погрозою: “Держись...” Мусить братися за паркан. Вони ж “спеціалісти”, за ногу – раз! – і чоботи стягли... Грабіжники

були викінчені... Значна частина людей наших спочатку навіть не вірила, що це є представники радянського ладу. Вважали – просто якась банда відірвалася від фронту, не хоче воювати, то бродить, займається грабунками. ...Було якось так. Німці налетіли на червоних грабіжників, коли ті “порядкували” в беззахистному селі, скосили кількох, дуже зайнятих “війною” в коморах і хлівах, стали оглядати “трофеї” червоних. Витягли з грабіжницьких торб спідниці, хустки, розклали все, сфотографували... І людям вернули.

Що стосується озброєних поляків, то вони з’явилися в наших околицях у квітні 1944 року, в другій половині місяця. Це був підрозділ 27-ої дивізії. Як переходили через залізницю, німці там рештки цієї дивізії розколошматили. До речі, там, де вони проривалися на північ, зараз упорядковано цвинтар. Група, що тоді увійшла в село, налічувала, може, з півтисячі чоловік. Я це особисто бачив... Заходили до хат, просили дати їсти, білизну змінити. Нікого не чіпали. Поїли, дещо з продуктів узяли. В сусіда, щоправда, забрали коней...

Нещодавно мені довелося ознайомитися з великою працею відомого польського історика Владислава Семашка та його доньки Єви. Матеріал зібрано огромадний, два томи цієї книги мають понад 1400 сторінок. Сотні джерел перераховано. Що стосується моєї місцевості, то я на власні очі бачив речі, які розбігаються з тим, що подається в книзі. Твердження Філіповича не відповідають дійсності, фактам, які я особисто знаю. ... Село Перекірка. Філіпович пише, а Семашки повторюють, що було здійснено наліт на чотири упівські сотні, які стояли в селі. Розгромивши їх, Філіпович розігнав їх і королем повернувся на місце постою, не зачепивши жодної української хати, не те що мирної душі... Який він тут далекий від дійсності!.. Ніяких сотень УПА там не було. Знаходився там всього лиш один рій у кількості 10 чоловік. Усі українські повстанці спромоглися вирватися з кільця, яке Філіпович замикав навколо села. А воно було спалене ним відсотків на 70, жертв серед його мирних мешканців було до чотирьох десятків осіб. Філіпович про це вважає за ліпше мовчати, а Семашки сприйняли його браваду за чисту монету. Такі ж події відбулися і в селі Запілля. Філіпович твердить, що поляки двома батальйонами атакували упівців у цьому селі. Семашки подають, ніби вбито лише одного селянина – Хавхуна. Наскільки мені відомо, було зовсім не так. Під час нападу на село було знищено до 80 душ – за деякими даними 78. І то – тільки чоловічого населення, яке було зігнане в одну з клунь і спалене живцем... У Філіповича – тільки одна жертва. І все. То чого ж поляки атакували село півдня?.. Така недостовірність дає негативну оцінку цій праці. Її ще можуть прочитати свідки подій, очевидці і підтвердити, що авторів підвели їхні кореспонденти, інформатори.

...Що стосується мого ставлення до польського народу, то в мене негативного упередження немає. Пам’ятаю ж, 1940 року, коли нашу сім’ю вигнали “рідні визволителі” з дому, то нас прийняв саме поляк у селі Острівки Кудан Юлек. Поляк Грач Стефан виділив нам куток у своїй хаті. Там же довелося зустрітися зі своєю вчителькою 1938–39 років Кудан Зофією, з її дочкою Данутою. У їхньому середовищі наша сім’я відчувала співчутливе ставлення. Вони запрошували нас до себе на свої свята, дарували нам, що могли, бачачи,

в якій ми безпросвітній біді. А тепер читаю в книзі Семашків, що ці добрі люди стали жертвами міжнаціонального конфлікту. Сумно. Хоч факту цього не змінимо.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, кол. Ю. Даревича, 1.

Запілля

Глуцук Олександр Самсонович

Читаю газети, слухаю радіо... Поляки твердять у своїх газетах і книгах про те, що в роки минулої війни жорстоко вбивали лиш їх...

Я був підлітком, тож добре пам'ятаю, що робилося в ту пору. 60-річчя тих подій нещодавно пошанували президенти України і Польщі в Павлівці на Волині.

Пам'ятаю, 17 березня 1944 року добре озброєна група поляків, одягнена у німецьку форму, добралась вночі до нашого села. У крайніх хатах почали допитуватись, чи є бандити в селі, які солдати тут бували? Наступного дня все село Запілля зранку було оточене поляками. Почали виводити мирних людей на околицю, до великої клуні. Чоловіків гнали з опущеними штанами, щоб ніхто не міг втекти. Українцям нападники виколували очі, відрізали язика, розпанахували животи...

Мій рідний брат, Глуцук Михайло Самсонович, швагер Соложук Ігор Трохимович теж потрапили у те пекло, хоч не належали ні до якої партії, не були в військових підрозділах. Все, що там відбувалося, бачив на власні очі і односельчанин Левонюк Іван Константинович, який на ту пору ще був підлітком.

Тих, хто намагався вирватись із клуні – одразу вбивали пострілами в спину. Наш односельчанин Степан Левонюк служив у польській армії кавалеристом. Його навіть у відпустку додому відпускали на коні... Так ось тоді від поляків Степан отримав кулю у спину... Поклали голови від польської кулі і Микола Тербуха, Константин Левонюк і інші. Їх вбивали на власній землі за те, що були українцями. Після нелюдських знущань поляки зігнали всіх, хто ще дихав, у клуню й підпалили. Тоді від їх рук запалало все село. Спалили й старовинну святомиколаївську церкву. Тоді загинуло більше 80 односельчан різного віку.

Село палало, дим стелився до неба. А німці в цей час пересувалися на автомашинах дорогою з Любомля в Куснище і мовчки дивилися на конаюче Запілля.

Ось і постає питання, кому була вигідна братовбивча війна між обома народами? Кров лилась з обох сторін...

Фонди Волинського краєзнавчого музею. – Інв. № КДФ-18450

Полани

Сінчук Іван Демидович, 10.02.1923 р., м. пр.: м. Луцьк, пр-т Молоді 13-а/13.

До школи пішов у своєму селі, закінчив тут шість класів. Школа була польською. Навчання українською мовою було, не пам'ятаю, ніби тільки до третього чи тільки в першому класі. Далі всі уроки велися тільки польською мовою, лише два рази на тиждень – предмет рідної мови. І це при тому, що всі

учні школи були українцями, бо ж село наше було виключно українське. Поляки в селі не жили, тільки – тимчасові приїжджі вчителі. Молодіжних організацій, наскільки пам'ятаю, в селі не було. Звали ми себе українцями. Я малим уже знав, що польський режим окупаційний, своїм його в нашій сім'ї не вважали. Читальні “Просвіти” в селі не було, інших українських організацій теж. Про ОУН я чув ще за Польщі, що її члени є в сусідньому селі Запіллі, де було чисто українське, національно свідоме населення. Ці люди, говорили у нас, агітують наше корінне населення, щоб ставало на підтримку ідеї Української держави.

Прихід Червоної армії мешканці села сприйняли не зовсім так, як би більшовикам хотілося. Так, і у нас знайшлися такі, що збудували урочисту браму, убрали її квітами, мовляв: прийшли ж наші брати-визволителі. Та вже через короткий час ці “брати” стали вивозити нас у Сибір. Вивезли дві сім'ї поважних хороших людей – за те, що у них були добрі господарства, хоч вони нікого не наймали, а самі обробляли свою землю, як усі люди. За це й вивезли.

Швидко нова влада обклала селян такими великими податками, що їх не можна було виплатити. Наприклад, земля не родила стільки зерна, скільки треба було, щоб виконати зернову поставку. Дехто з селян просто відмовлявся сплачувати податок – як Шостак Микола. Зібрав весь свій врожай, склав у скирту, прийшов до голови сільської ради КПЗУшника Левчука Миколи і сказав: “Іди молоти, бо я його зараз за півгодини “змолочу”. Тобто, спалить. За це відкритим судом судили його в нашому селі більшовики. І ще одного чоловіка. Дали їм по два роки тюрми. У той час це було для нас дуже страшно. Тим більше, що судили його серед ночі. Люди плакали.

У Головні, районному центрі, було ціле управління НКВД, а в селі – спецуповноважений (спецуповноважений). Ще якісь наїжджали на день-два. Від'їжджали – і знову. Все вишукували людей, які проти советської власті.

Як би не було за Польщі, – тоді теж був окупантський режим, – але кожен селянин мав своє господарство. Люди якимось могли зводити кінці з кінцями. А при советській системі все забрали. Ми залишилися без нічого. У колгоспі “палички” (риски-позначки за робочий день) ставили, а як кінчалися жнива – все зібране збіжжя вимітали з току під мітлу, вивозили державі, а селянам нічого не залишалося.

Коли німці прийшли, в самому селі їх, можна сказати, зовсім не було. Пізніше тільки наїжджали. Перебували переважно в районному центрі Головні, в Любомлі. Служити в німецьку поліцію, на мою думку, наші молоді хлопці-українці пішли з наміром, що коли німців проженуть, то вони візьмуть владу в свої руки – йшли навчитися, як користуватися зброєю і як її добути.

За польської влади в кожного селянина було своє господарство, податки були помірні – люди якимось жили. За советської системи податки наклали такі, що виплатити їх було неможливо. Німецький окупаційний режим теж неможливо було витримати. І людей стріляли, і хати палили, дітей брали на багнети, кидали в вогонь. Я знаю таке – в селі Запіллі було. Українські школи – тільки початкові. Вищої освіти ніхто з українців отримати за гітлерівської окупації не міг, бо вищих шкіл при ній в Україні не було. Українці були потрібні Гітлеру як раби. Тільки церкви ще не забороняли.

...В житті нашої сім'ї з приходом німців нічого не змінилося на краще. Сестра, я і брат Лукаш, нас троє старших дітей, стали ховатися від вивезення в Німеччину.

Червоні партизани до села не заходили, ходили через хутори. Як вони себе у нас вели, знаю – пережив. Вони несли нам горе, каторгу, нещастя, в нашій місцевості більше всього воювали не з німцями, а нашими повстанцями. Армії Крайової в нашій місцевості не було. Від 1943 року до весни 1944 –го, до приходу червоних партизанів УПА була єдиною владою в нашому терені. Староста, поставлений німцями в селі, тільки ним числився – боявся наших хлопців. Ми мали можливість збирати в селі допомогу для загонів УПА, навіть не питаючи дозволу в нього. Нераз староста навіть цього й не знав. Моя родина, сусіди, все село на відсотків 90 ставилися до УПА як до рідних. Це “наші хлопці” – так їх називали. Конкретно допомога їм була така: в'язали светри, рукавиці, шкарпетки, збирали їм одяг. Це ж була армія без держави, її ніхто не постачав.

У нашому краї за німецької окупації з поляками у нас, українців, не було жодних сутічок, ми жили як добрі сусіди з сусідами. Не раз сім'ями дружили. Наприклад, мій тесть був у дуже приязних стосунках з одним із мазурів, що поселився в нашій місцевості. У нього була дочка Настка. Вона дуже часто бувала в моєї майбутньої дружини Оксани. З нею, Насткою, дружив мій двоюрідний брат Сергій Богдан – до відходу в повстанці. ...Ворожнеча почалася тоді, коли наші хлопці з поліції, з різних німецьких установ пішли у повстанці, а німці набрали в поліцію, в свою адміністрацію поляків з польських сіл на Волині. Разом з цією польською поліцією німці їхали по селах, палили обійстя батьків тих із української молоді, хто перед тим із української поліції в німців пішов у повстанці. Наші ж хлопці, певне, стали палити обійстя польських поліцаїв. Почалася ворожнеча, село пішло на село. Така була страшна реальність.

У 1943 році восени група озброєних поляків напала на наше село, взялися палити хати, розстрілювати всіх мешканців чоловічої статі – навіть хлопчиків. Жінок не чіпали. Проїшли все наше село. Спалили церкву. Священик з дружиною встиг утекти. Палили вибірково – можливо, хати тих, хто ходив у їхні села і там щось брав. Цього точно не знаю. Прийшли й на наше подвір'я. Ми всі перед тим повтікали, залишилася тільки матір моєї дружини, хвора лежала з високою температурою. Поляки витягли її з хати в садок, поклали на постіль, накрили (була осінь), сказали: “Ми вашу хату палити не будемо, але на неї може перекинутися вогонь з інших будинків”.

За словами очевидців винищили тоді поляки в нашому селі близько 50 чоловік – убили. Хат не знаю, скільки спалили, але багато. Десь із півсела. Разом із нашим селом невелике сусіднє село Саків спалили, скільки хат у ньому згоріло – не знаю.

Німці, як мені здається, були на боці поляків, тому що тоді поляки служили їм у поліції. Вважаю, цей конфлікт – підстроєний німцями. Польське населення з нашого краю, як могло, пішло, виїхало за сусідній Буг. Неповдалік від наших Полап було два польських села – Мазури і Острівки. Зараз там ніхто не живе. Це була трагедія двох народів. Все це зроблено німецькими фашистами. Вони нас зіштовхнули, щоб їм самим легше у нас було. Щоб ми тут один одного бивали, а їм легше було йти на Схід.

Що стосується українсько-польських відносин, трагедії 1943 року, то скажу, що частина поляків усе ж залишилася на Волині. Живемо ми з ними мирно, ніхто їх не ображає. Для цих поляків, що залишилися між українцями на Волині, українська земля стала рідною. Живуть тут, не хочуть звідси їхати, саме тут їхня головна Батьківщина. Я, наприклад, наприкінці війни, як працював у Ковелі на залізниці, то жив у полячки на квартирі. Ми були як рідні. Вона була набагато старшою від мене. Я привозив із села продукти, вона готувала. Вона була мені за матір. Не боялася мене як українця, я не злився на неї за те, що вона полька. ...Ще такий епізод. Моя знайома була вивезена німцями на роботу до Німеччини. Туди ж потрапив поляк. Там вони познайомилися, одружилися, живуть, дітей народили. Приїжджають часто до Любомля в гості. І поляк не боїться. Приймають його в Любомлі файно, ніхто йому не говорить: “Ти – не такий, як ми” Люди повинні бути людьми.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, кол. Ю. Даревича, 2.

Маневицький район

Боровичі

Мельник Володимир Йосипович, нар. 8.04.1933 р.

Я, Володимир Йосипович Мельник, житель села Боровичі, знаю про події вересня 1939 року, що відбулися в нашому селі. Тоді зі сходу, з боку Колок рухався великий підрозділ польська війська. Були в ньому кавалерія, артилерія, піхота. Тоді 21 вересня на Покрову він зіткнувся з військом радянської армії, що підходило з боку Рожища, від села Навіз.

Радянський командир на автомобілі з білим прапором виїхав назустріч польському підрозділові. Та хтось із боровицьких мешканців, не догадуючись про цю зустріч радянського командира з поляками, із засідки декілька раз вистрілив по польській колоні. Її командування прийшло до висновку, що то не парламентарі їде, а це – провокація. Узяли того радянського офіцера на багнети, пронесли селом і вкинули в загорожу біля хреста. Командир польського підрозділу наказав усіх “біць і паліць”. Було впіймано і вбито тих зачинщиків, які стріляли. Крім них – ще 22 чоловік з числа мешканців села, спалено його частину.

Підрозділи обох армій лоб у лоб зішлись між селами Боровичі й Навіз. Розпочався бій. Польська артилерія підбила три радянські танки, загинуло дуже багато як польських, так і радянських солдатів. Більше було вбито червоноармійців.

Радянські солдати тоді були закопані в багатьох ямах під Навозом, а польські – на території Борович. Одна з могил, – поляків, – знаходиться в урочищі Язовня біля мосту через канал, друга попала під дорогу, що зараз з'єднує Колки з Рожищем.

Стріляли тоді по поляках боровичани, які симпатизували радянським військам. Вони думали, що роблять добру справу – насправді призвели до конфлікту. Тоді ж військові осадники-поляки, які жили у військовій осаді Боровичі, приєдналися до свого війська, пішли з ним. Ніхто з боровичан їх не

зачіпав. Жінки, сім'ї виїхали, хто куди. Неправда, що у військовій осаді Боровичі вбито 60 поляків. Був ще раніше вбитий комуністами тільки один військовий осадник Яжина.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фonoзаписів, 46/3.

Годомичі

Мосійчук Петро Трифонович, нар. 10.06.1931 р., м. пр.: смт. Колки.

Я, Петро Трифонович Мосійчук, уродженець села Годомичі. У 1943 році весною, пам'ятаю, на початку квітня, перед Великодними святами кілька підвод польської поліції разом із німцями приїхали в сусіднє село Четвертня. Німців серед них було менше. Вони стали грабувати українське населення. Вертаючись із села, недалеко села Криничного (тоді Лище), натрапили на засідку українських повстанців, що були переважно з місцевих мешканців наших сіл. Зав'язався бій, поляки кинули награване, стали тікати. Валку упівці розгромили. Але на другий день поляки з Пшебража більшими силами з німцями приїхали в Годомичі. Неподалік від місця бою спалили хату українця Кравчука Якіма.

Влітку, в червні в селі Омельно від півдня йшли поляки з їхньої пляцувки в Преображжі, а зі сходу – загін радянських партизанів Олександра Філюка. З Журавицьких лісів. Разом напали на село, боцімто в ньому є українські повстанці. Це була неправда, але люди в страху стали тікати. Поляки тоді вбили багатьох жителів села, зокрема, мого родича Гайдучика Миколая. Чоловік 15-20 було вбитих.

У листопаді 1943 р. німецький каральний загін, у якому було багато польських поліцаїв, знищив Колки, Старосілля, ввійшов у Годомичі. Пробув 3 чи 4 дні. Населення села втекло. Залишилися 80-85-річні старші люди. Їх усіх до одного убили і попалили в хатах. Спалили все село Годомичі, вбили 17 чоловік.

На Водохреще 1944 року, 19 січня, коли українські повстанці пішли на Схід і в селі для захисту населення не було нікого при зброї, у Годомичі ввірвався загін з'єднання Бринського. Це були партизани-поляки з загону поляка Собесяка. Вбивали людей на вулицях. Кого застали, стріляли в ліжках. Це було саме на свято, в одній хаті зібралось багато людей. У господаря Кравчука Максима було 8 чи 10 гостей. Їх усіх вивели з хати, вишикували всіх біля клуні, з автоматів постріляли. 8 чоловік убили. Жодних військових серед них не було. Живим із розстрілюваних залишився сам господар, який упав раніше. Розказував потім, що поляки стали стріляти без усякої причини.

Пам'ятаю той час, коли горіли навколишні села Тростянець, Острів, Лички, як поляки нищили нас до кореня, а наше українське населення просило повстанців захистити їх. Люди з тих сіл тікали до нас – з Сокирич, з Озера, з Острова, Тростянця. І повстанці організували похід на Преображжя, який був невдалим, бо полякам допомагали німці і червоні партизани.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фonoзаписів, 86/5.

Грузятин

Аришулик Єфросинія Марківна, нар. 26.01.1930 р.

То було в 1943 році. Йшли поляки з Рожищ. Кого зустріли, того вбивали. Мені було десять років. Як утікали, мій дід попереду мене біг, його забили, мене відкинули. Я вернулася до своєї хати.

Як другого разу прийшли поляки, запитали, чи всі вдома. Ми сказали, що всі. “Покажіте свої документи”. Батько простягнув поштівку – мій брат був вивезений німцями до Німеччини на роботу. Поляки сказали: “Будьте спокійні. Ми вас убивати не будемо”. А далі йшли селом і кого зловлять, того вб’ють. Те я бачила. І говорили польською мовою.

Ще вони забрали в селі худобу. Гнали. Забрали упряж, все забирали і везли, везли в Рожища.

Приходили вони до нас не раз. Перший раз забили діда. Як прийшли другий раз, то сказали батькові: “Виходьте з хати, бо будемо халупу палити”. Батько питає: “А де ж я дітей подіну?” – “Втікайте в ліс”. – “А як я з ліса вернуся, де подінуся?” – “А будеш нову халупу ставити”. Як приїхали з ліса, голодні й холодні були. Бідували.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фonoзаписів, 47/3.

Колки

Калуш Іван Сергійович, нар. 16.04.1933 р.

Я, Іван Сергійович Калуш, мешканець Колок, тоді містечка. 4 листопада 1943 р. на свято Божої Матері Казанської, – в суміжному селі Старосілля престольне свято, – німці рішили відомстити Колкам, бо все літо у нас була повстанська армія, яка проголосила Колківську республіку. Тоді, 4 листопада, прилетіли німецькі самолёти, облетіли Колки, кинули кілька бомб, загорілися хати, люди стали втікати. А з самолёта стали стріляти, не давали втекти. Кого вбили, кого поранили.

Далі з села Рознич трасою з Маневич прийшов загін німців з поляками. Власовці там теж були. Ці не вбивали людей. А якщо поляк був, то стріляв. І німці-есесівці стріляли. В формі з одним погоном вони були. Небагато їх було.

Я тоді втік на луг. Бачив: при мені вбили чоловік 20. Можливо, й 30. Не рахував. Ровесники мої були, старші. Сиділи під стіжком, повтікали з дому.

Прийшли до нас двоє. Один – німець-гестаповець, другий, у цивільному, ніс німцю течку-сумку, в якій були “ріжки” з патронами до коротенького автомата. Його мав німець. У цивільному був поляк.

Прийшли вони до нас, подивилися. Той гестапівець, хоч і був карателем, але ж побачив: діти, дівчатка, хлопчики, діди старі. Хотіли іти на Колки, геть. Але той другий його – за руку. І німець зняв автомата, став по людях строчити. Брата мого старшого Степана забив. Підійшли обидва до мене. Я під стіжком був. Крайній стіжок. Підійшли, подивилися. Німець каже: “Лігт”. Я зрозумів. Лежу. “Ком!”. Я кажу: “Ні”. Поляк вийняв із сумки диска, подав його з патронами. Не говорив. Направив німець на мене автомата, дві черги пустив. Але кулі пролетіли над вухом. Не вбив. Не поранив. І підпалив стожка. Я лежав,

притаївшись. Дивився, куди вони підуть. Пішли вони на село Старосілля. Там якраз хата горіла. Есесівці зібралися. В чорній формі були. Були карателі і в цивільному одязі.

Я виліз з-під стіжка. Цілий день пролежав на лузі. Потім подався на село Копілля. А мою сім'ю розстріляли коло хати. Мати, бабуся, сестричка. Сусід Калуш Іван бачив, розказав. Ще другого діда Градизького Хрисанта Івановича, бабуся Єлизавету, двоюрідного брата Градизького Миколу Петровича вбили поляки. Його батька Петра Хрисантовича закололи штиками. А сина Миколу, – через вікно втівав, – то в живіт прострелили.

Поляки тоді прийшли в хату. Дід заховався за дверима. Побачив його там знайомий поляк, – прийшов із тими, – сказав: “Уцекай”.

В Колках тоді вбили приблизно до тисячі чоловік: дітей, жінок, дідів. І з самольота, і впритул. Спалили містечко вщент. Одна тільки вулиця зосталася.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 84/5.

Велика Осниця

Киришко (Грищенко) Антоніна Іванівна, 1924 р. н.

Я – жителька хутора Островок села Велика Осниця Грищенко Антоніна Іванівна. Ми жили по сусідству з поляками. Жили добре. Та через Парослю обірвалися наші добрі стосунки. Постала злоба одного до другого. Чому через Парослю? Через тих злодюг, які їх там раніше обкрадали. Казали: який поляк багатший, чи скраю живе, що до нього безпечніше зайти, то йшли. Такі розмови ходили... А після того головніші поляки в тій місцевості дали наказ українцям вибратися із своїх домівок, бо будуть їх палити. По всіх навколишніх хуторах: Штиртка, Зівка, Острівки, Переспа, Ляски. Вибратися з них українцям. Вибралися. Мусили. Із Зівок українці у нас в Осниці жили – крайні біля Осницького лісу. По наших хатах. Корови з собою позабирали, що могли. Щоправда, вдень їздили туди садити картоплю, а на ніч втікали на друге село.

Українці з нашого села мали сіножать під польськими колоніями. Пішли туди косити траву. Поляки половили їх там, убили – кілька чоловік. Двох чоловік і ще кілька жінок, як ввірвалися. А в Тельчах хати попалили. В Осниці брата – Шуліпи Микити. На старому вигоні – Месера. Він там поле мав, а поляки йшли в розвідку.

Як тих двох чоловіків поляки побили, то жінки пішли їх шукати. Половили й побили поляки й тих жінок – у Полубах і Перебродах.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 108/6.

Мала Осниця.

Мохнар (Мирончук) Єва Василівна, 1922 р. н.

Я, Єва Василівна Мохнар, розкажу про поляків у нашому селі.

Прийшли вони тоді в 1943 році удвох на поле. Ми пололи просо. Стали питати: “Чи ви знаєте “Горла” (Орла) ?”. Кажу: “Я того “Горла” ще не бачила”. Я прийшла заміж із сусіднього села. Поляк запитав: “Чого у вас в селі дзвонять?”. Кажу: не знаю. А то, як ішли поляки, то українці дзвонили, щоб збиралися. Пішли.

А другого разу до нас прийшло сім чоловік. У хаті був старший брат. Якраз – за хлівом. До них не виходив. Зайшли в хату, а він боявся їх зачепати. Був за хлівом, легко було б йому когось із них застрілити, але боявся: хату спалять.

Третій раз, як прийшли поляки, то попався їм мій чоловік. Поїхав на поле, а вони туди. Забили там трьох чоловік: Федора Євдокимовича Мохнара, мого чоловіка, Ганну Мохнар, жінку старшого брата чоловіка і ще з села Чорторийськ Гарсеня Мохнара, стрийнього брата мого чоловіка. Я була вагітна і тому не поїхала на поле. Дочка народилася через шість місяців після вбивства чоловіка.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 109/6.

Острови

Каразія Веніамін Сидорович, нар. 7.04.1934 р.

Я, Веніамін Сидорович Каразія, жив у 1943 році в Островах. Мешкало поляків у нашому селі три сім'ї. На той час усі вибралися, і в Островах тоді нікого з них не забито.

В сусідню польську колонію Тараж я ходив до школи, був з тамтешніми поляками знайомий. Від наших Островів до Таража було відстані кілометр-півтора.

Кажете, поляки пишуть: польські діти з колонії в березні пасли худобу й повстанці їх покрали. Як можна березні пасти худобу!... Але якби й покрали, то ми в селі про це чули б. Не було такої чутки.

Неправда і те, що колонія Тараж була спалена 10 квітня. Спалена вона пізніше. І ніби там було вбито до сорока чоловік – то і того не було. Якби так, то була б хоч одна могила поляків. Родичі приїжджали б, щоб згадати. Але ж ніхто ніколи не приїжджав. Ніякої могили поляків у Таражі немає.

Вибралися поляки з Таража у кінці червня чи в травні. Ми, діти, часто туди бігали, бачили: дехто з українців, хто мав недобудовані хати, хто жив у спалених Колках, розбирали тамтешні хати, перевозили. Поляків там уже не було нікого. І ніхто з поляків туди не приїжджав. Одразу все, що могли, забрали з собою. На жнива ніхто з поляків не приїжджав. Тож і в червні, і в грудні ніхто з поляків у Таражі не вбитий, бо нікого з них уже не було.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 87/6.

Рудники

Камець Костянтин Іванович, нар. 24.10.1921 р.

Я, Костянтин Іванович Камець, із села Рудники жив на хуторі недалеко від польських колоній Тараж, Голодниця.

У 1943 р. в Тараж пішла повстанська розвідка. Поляки вбили одного. Це був березень 1943 року. Після того був бій. Ми дізналися на другий день, що Тараж спалено, вбито 18 душ. Далі повстанський загін пішов на Голодницю. Там не вбили нікого. Далі пішли на Ситницю, Тростянець. Із таражчан дехто втік на Колки. Верталися. Потім усі виїхали на Ківерці, Преображжя.

Ще в 1942 році на колонію Мар'янівку до лісника українця Якова Бугайчука прийшли якісь озброєні люди, вивели його, пограбували, вбили. Жінки не

чіпали. Проїшов час. Під осінь жінка пізнала на одному полякові з колонії Обірки чоловікову одєжу. Заявила про це шуцманам-українцям. Вони сказали їй: “Мовчи! Ми вже за ними дивимося”. За Обірками тоді осінню 1942 року вже слідкували. Ще помітили, як говорили, що там переховувався поляк із Колок, який за Польщі працював у суді, що були якісь зв’язки з іншими польськими колоніями.

І тоді, в листопаді 1942 року, бачимо в селі: їдуть у колонію німці з шуцманами на Обірки, зганяють туди з підводами наших людей із села. оточили село, вибили тамтешніх поляків. Свідки того були, бачили: вбивав поляків німець. Спеціальний кат, який їх стріляв. Убита тоді й дівчина з Рудників – служила там. Кажали, що зловили там з колонії Нешесть хлопця-поляка, ходив туди до дівчат, то його відпустили. З Обірок же вбили всіх, кого там застали. Люди, яких із нашого села туди зігнали, бачили: розстрілював поляків із пістолета тільки один німець. Бачив це Назарчук Максим, інші були.

В лісництві Тартак було вбито тільки трьох: Маліновського з дочкою і ще якогось невідомого, якого привели шукати з собою. Більше поляків ніхто не зачіпав, хоч поряд жив поляк Барко.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонових записів, 88/6.

Старосілля

Маркевич Захар Андріянович, нар. 7.04.1922 р.

Я, Захарко Андріянович Маркевич, народився 7 квітня 1922 року. Бачив таке. В 1943 році був пастухом.

На Казанську, свято, я з сестрою і молодшим братом, як прийшли бандити, стали втікати. Мати ще оставалася вдома. А вони кого зловили, вбивали. Йшли облавою з Колок. Проїшли Колки – і в наше село. Половину села проїшли поляки з німцями. Бігли, ловили людей, тягли в хату, кого там застали, вбивали, палили. І так – кожну сім'ю, кожну хату. Куля доганяла.

Я втік. Гора недалеко, ліс. Ми вилізли на гору, все бачили, як палили, били людей. Багацько, коло трьохсот чоловік із нашого села вбили. Старих так само, як зловили. Вбиті Намонюк Миколай – старший чоловік, Оксенюків багацько. Багацько таке прізвище мали. Лавренчуків усю сім'ю вбили. Снедюків було семеро: вбили батька, матір, п'ятеро дітей. Один син остався. Лавренюків чоловік чотири: батька, матір, сестру, сина. Варка Сачковська мені розказувала, що її сім'ю зловили і затримали. Вона тоді смажила свинину бандитам. Вони били свиней винищених українців, а худобу погнали на Преображжя чи куди далі.

Ще німці взяли поляка Дубровського, щоб показував, кого бити. Жив на Рудні. Поїхали на старосільську територію і там убили Ісакова з жінкою й двома дітьми. Верталися назад, заїхали до Квача. Він ніс молоко, завернули його, там усю сім'ю забили: дітей, жінку, його – старого чоловіка. Хату запалили. Ще натрапили на Монюка Гната. Його жінку Олену і двоє дітей забили. Хату запалили, поїхали на Колки.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонових записів, 85/5

Тельчі

Дьох Катерина Павлівна, 1926 р. н.

Я, Дьох Катерина Павлівна. У 1943 р. в наше село прийшли поляки з колоній Гута, Грабини, Тхори, навесні зранку. Мало не все село спалили і людей багато вбили: Жданюка Нечипора, Мотрунчика Івана, Мотрунчика Дмитра, Уласа. Тоді забили багатьох. Михалка Мельника. З наших родичів – Жданюка Нечипора, батькової сестри чоловіка. Швагра.

Як поляки йшли, стріляли ще здалека. Всі стали з села втікати. Забили тоді ще Романця Миколая і Жданюка Василя за селом. Везли вони тоді підвали. Ми ховалися в лісі, під селом Заріччя. Довго. Десять тижнів там були. Як трохи втихомирилося, люди вернулися. А у нас не було хати, – спалена, – не було куди вертатися, то там так і сиділи. Восьмеро нас було: шестеро дітей, батько і мати. Троє дітей малих, троє більших. Приходили в село, обробляли землю – посіяно вже було, посаджено: але мало, боялися приходити в село. Бідно було.

Як стало тихо, вернулися люди в село. Ми прийшли, як сніг випав. Поселилися в хаті, з якої чоловіка забили. Звався по-вуличному Матвій. Там поселилися, жили. Потім – у хату Нечипора, якого поляки забили. Як були там, батька нашого поляки забили. В лісі знайшли поляка, привели в село. Молодий, з сестрою. Жив у селі. Пристав у приймаки до одної дівчини, з нею живе і сьогодні.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 105/6.

Тельчі

Новак Марія Тадеївна, нар. 20.08.1923 р.

Я, Марія Тадеївна Новак, розкажу про поляків таке. Була весна 1943 р. Ми вийшли з хати з мамою – двоє нас, діток. Поляки йдуть. Зайшли в хату, брали, що хотіли. Говорили по-польськи. Йшли селом, вбивали людей. Усика Пилипа вбили, Миколая, Дмитра. Хто з хати вийшов, кого в хаті забили.

З нашого села поляки пішли в село Велику Осницю. Як всрталися, палили. Мотрунчика Петра спалили, Наума Мотрунчика. Як вернулися з Осниці, вбивали, ми втекли в інше село – в Заріччя за два кілометри. Там була річка, туди поляки не доходили. У нас не було ні батька, ні старшого брата, то ми там три місяці були. Є у нас в селі вигін. То на той вигін поляки вивели шість старших людей і там убили.

Як фронт пройшов, привезли в село снаряди для фронту. Перегрузили їх на наш віз і – ще одного діда. Ми повезли їх на Преображжя. Весна була, рання. Холодно. Зайшли ми там до поляка погрітися. Він лежав на канапі поранений. Вигнав нас. І ми з дідом поволі заїхали в сусіднє село Озеро. Там були два дні. Звідти поїхали на Луцьк. Там снаряди здали, вернулися, бачили: поляки йдуть за Буг. Три дні йшли, ми три дні ждали. Не можна було додому приїхати – машини по дорозі грузли. Ми мусили витягати. А ще ловили нас із тими бичками. Мусили ми з ними в лісі ховатися. А на дорогу треба виїжджати.

То був для мене фронт. Приїхала я з того фронту, а хата спалена поляками, нема де подітися. Бідували.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 107/6.

Тельчі

Чміль Юхим Пилипович, нар. 8.02.1928 р.

Я, Чміль Юхим Пилипович, житель села Тельчі, про поляків розкажу таке. За Польщі наші батьки і ми при них жили бідно. Пасти корову не було де, не пускали корову в ліс на пашу, треба було заплатити за білет. Щоб піти по гриби чи ягоди, в жінки обов'язково повинен був бути білет. За дорогу ціну його можна було купити. Бідно жили. Лози на постолі надерти – й то треба було украдки йти в ліс.

У 1943 р. в травні, – було 12 годин, я корів якраз пригнав із роси. Кінець травня. А тут біжать повз хату люди, кажуть: ідуть озброєні поляки, вбивають людей. Я ще був малий, за корови – втік за річку в урочище Дубове. Туди приходять люди, кажуть: кого поляки з чоловіків зловили, під могилками постріляли. 27 чоловік: Чубко Кіндрат Федорович, Бернак Гнат р. 40, Чміль Іван р. 50 мав, Онопрійчук Роман, Мотрунчик Антон, Дьох Пилип, Романець Харитон, Мотрунчик Наум, Чміль Данило Данилович, Юхим Дмитрович.

Далі поляки з нашого села пішли в сусіднє село, в Осницю. Як вернулися звідти, стали палити в нашому селі хати ввечері. Не підряд палили, а вибірково: Піддубного Пилипа спалили, Карповича Миколая. Хтось підказував. Романцеву хату спалили, Чубка Нестора, Мотрунчика Антона, якого вбили. Його нарядили до поховання, то так в хаті й згорів. Ще – Мотрунчика Дмитра, Жданюка Власа забили. Мотрунчика Клима хату спалили.

Було тоді з п'ятдесят поляків і чотири німці. Німці не вбивали людей, тільки поляки. Жінка моя в той день прала. Вона тоді ще не була замужем. Проходив мимо німець і два поляки. Поляк на неї – матюком, а німець сказав: “Найн, найн, цуречка (донечка – пол.), – додом, додом”.

Після того в наших Тельчах в селі не жила ні одна людина. Всі поховалися по куцах. Аж через два тижні дехто став вертатися.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фотозаписів, 106/6.

Чорторийськ

Бутейко Одарка Кирилівна, нар. 20.04.1922 р.

Я, Бутейко Одарка Кирилівна, розкажу, як у нас було з поляками.

У 1939 р. ніяких польських солдатів у селі не було, ніхто їх не вбивав. Ішла Червона армія, пройшла. Так само ніхто нікого не зачіпав, не спинялася. Пройшли солдати селом і пішли далі. Ніякі комуністи їх не зустрічали.

Неправда, що в 1943 році в нашому Чорторийську православні священики замордували 17 поляків. У нас всього один священик був. Більше ніколи. Жило у нас в селі три сім'ї поляків: Закревські, Гарліцькі і Троянки. Вони були вбиті, але не священиками, а бандитом, що в лісі ховався. Звали його Ярослав. Повстанський командир дав коня його зловити. Довго не вдавалося, але таки повстанці його застрілили.

У Горліцьких було два сини і дві дочки, вони були неженені. Старші, але неженені. Їх повбивали, але неправда, що з сином – ще й жінку-українку.

За Польщі в наше село приїхало шість католицьких монахів-поляків. Господарювали, а як стала війна, десь виїхали. При Советському Союзі їхню землю забрали, роздали, люди позабирали, хати на ній поставили.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 114/7.

Рожищенський район

Антонівка

Лозов'юк Володимир Дмитрович, 1928 р. н.

Я, Лозов'юк Володимир Дмитрович, житель села Антонівка, бачив, як поляки наскочили на село, забили Тимчука Федота і його сина Володимира, повкидали в колодязь. Забрали їхніх коней і поїхали.

Бачив: пробігла одна банда із п'яти чоловік, за нею ще одна банда з п'яти чоловік. Побігли на Вишенецький хутір. Убили Ігнацькових старих, а двох синів поранили. Шевчуків – чоловіка з жінкою вбили. Вісім душ українців тоді знищили поляки.

Далі поїхали на Крижівку. Грабували. Скільки там людей убили, не знаю. Їх було сімдесят підвід!

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 30/2.

Бортяхівка

Стасюк (Соколовська) Надія Андріївна, нар. 3.03. 1924 р.

Я, Надія Андріївна Соколовська, жителька села Бортяхівка, пам'ятаю за 1943 рік таке. Ми жили по сусідству з поляками. Їх було у нас дві сім'ї. Жили з ними мирно, ніхто їх не зачіпав... Але не всі поляки були такими. Були такі, що ми коло них боялися пройти дорогою, як ішли в Переспу до поїзда чи в інших справах. Були вони такі лихі, нападали на нас, ми не мали кудюю пройти.

Пляцувка польська була над тою дорогою. Ми тудю ходили, то бачили чоловіків із зброєю. Озброєні вони ходили, і ми боялися тою дорогою йти. А вони збиралися і йшли на наші села облавою. У наше село йшли, на Богущівку, на Тихотин. Ловили людей і вбивали. В Богущівці вбили Юхрема, – як по батькові його, не знаю, – в Тихотині Сергія, як звалися інші, не пам'ятаю. Ішли вони цепом, – я бачила, – до двох кілометрів шириною йшов той цеп. Чоловік од чоловіка через десять метрів. Шукали наших українців, щоб знищити.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 66/5.

Вишеньки

Левчук (Климчук) Софія Миколаївна, нар. 7.01.1932 р.

Я, жителька Вишеньок Климчук Софія, скажу про перший напад поляків на наше село. Пішла чутка: поляки в селі. Мати вибігла за город, ми – за нею. Вона каже: “Біжіть. За вами зараз буде Надя бігти”. Надя – старша сестра. Ми побігли. Назустріч нам хлопець, каже: “Діти, вертайтеся, бо поляки сидять по клунях, поб'ють вас”. Але ми бігли далі. По нас поляки стали стріляти. Але ми

осталися живими. Сестру Надю поранили. 16–17 років їй тоді було. Як її поляки поранили, вона за нами не побігла, а повернула до хат. Там у садку ховалися люди. Мати наша там була, сусіди. Вони почули: хтось стогне. Вийшли – а то поранена Надя. Привели її під дерево, принесли води, стали рятувати. Поляки бігли повз них. Проминули. Але люди подумали: будуть вертатися назад, то їх поб'ють. Поляки більше сею дорогою не верталися, люди були врятовані, і сестра моя осталася тоді жива. Пожила у війну, а потім померла. Та рана так їй і не загоювалася, бо не було лікарів, щоб операцію зробили. Таблетку яку дадуть, перев'язку зроблять – так і не судилося їй вижити.

...Ми ж, діти, тоді побігли далі, не верталися. За селом була хата. Ми – до неї. Так врятувалися.

Ще того самого дня поляки спалили нашу церкву. Людей, що жили навколо, заставили знести соломи. Підпалили і, напевне, радувалися, що церква наша горить. Тепер поляки, які шукають, де б збудувати на Волині костели, нехай би відновили нашу церкву, спалену їхніми.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 29/2.

Вишеньки

Юхимчук Леонтій Гнатович, нар. 6.05.1930 р.

Я, Юхимчук, Леонтій Гнатович, тогочасний мешканець села Вишеньки, розкажу про три великих напади на наше село, які вчинили поляки в 1943 році.

Перший напад. Спалили нашу церкву, замордували Марценюка Євдокія Макаровича, поранили Климчук Надію Миколаївну, яка померла від ран. Другий напад вчинили на хутір, у якому жила наша сім'я. Вбили тоді 8 людей, трьох поранили. Вбили Приймака Петра Семеновича, його жінку Антоніну, поранили сина їхнього Володимира. Прийшли до нашої хати, забили батька Ігнатія, матір Марію, брата Івана, старшого на два роки, мене поранили. Ще вбили сусіда Шевчука Федора, його жінку Теклю, сусідку Антоніну. Наприкінці вересня 1943 р. поляки напали на Положинського Павла, замордували.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 28/2.

Вітоніж

Опікан Анастасій Григорович, нар. 8.10.1927 р.

Я, Анастасій Григорович Опікан, розкажу дещо про те, що робилося в нашому селі в 1943 році.

Поляки нападали на нас. Мене заставили одного разу танцювати... А брата мого Василя поранили, п'ять куль у нього вгнали. Поляки спалили село Баб'є вщент – українське село, зараз перейменоване у Квітневе. Худобу, корови забрали, завезли в Ковель німцю Мантелеві, щоб зброю їм дав далі з українцями вальчити (воювати – пол.). Шеф жандармерії він був. Хай українців б'ють...

Кажуть поляки, ніби вони нікого не зачіпали. А брата мого хто вбив? Василя Григоровича Опікана. П'ять куль угнали. Одна розривна половину кожуха з тілом видерла. “Ми добрії!”. Скажу: поляки до того непогані були. Ми з ними

добре жили. Потім ми їм поганими стали. А чого? Я того не знаю. Одне знаю добре: поляки чотири рази нападали на Вітоніж. Раз німці бомбили. Багато вони вбили людей. Одного разу двоє саней згорілих трупів на могилки завезли – наших українців поляки побили і пішли. То було четвертого разу. Третій раз хутір Ужарі палили вони, Стратонову жінку забили. Найбільше було вбито людей того третього разу. Всіх не можу перелічити. Знаю: дядька, тітку, брата. А ще були люди з Озерян. Казали: тоді вбито більше, як 50 душ. Мене самого поляки зловили, мало не вбили. Один із них заграв на балалайці, каже: “Танцуй, стара курво!”. Я – з 1927 року. Який я старий був!... “Цо? Пся крев, танцуй!”. Другий перекинув гвинтівку, цілиться в мене. Перший рвонув її. А ще один стоїть на хвірі. Кричить: “Познаш мене?”. Я з ляку плечима знизую. Не знаю. Він махає мені рукою: втікай! Згадав я: то був поляк, якого я колись переправляв через річку. Тепер він мені поміг, не дав тому другому мене вбити. Я і втік, сховався в житі.

Ще кажуть, ніби в нашому селі українцями було вбито чотирьох чехів. То – неправда. Чехи у нас жили, три сім'ї. Одна, Махач Люба, вбита – блискавкою після війни. А всі мирно виїхали в Чехію. Ніхто їх не вбивав.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 59/4.

Вічині

Олексюк (Білинець) Марія Архипівна, нар. 12.08.1923 р.

Я, Білинець Марія Архипівна, розкажу, як поляки в 1943 році нападали на наше село. То було восени, на початку листопада. Прибігла сусідка, сонце сходило, каже: “Поляки!”. Ми всі вибігли, кинули все в хаті, в хліві, втекли ген туди на болото. Там сиділи. Як поляки пішли з села, прибігли назад, а у нас все згоріло – одне подвір'я зосталося. Кажуть мені: мого чоловіка сім'ю забито. Пішли ми туди. Так і було всіх: батька, матір, їхніх чотирьох дочок – Надію, Ярину, Людю, четверту забула як звати. Батьків – Василь і Тетяна Яручики.

В ту ніч поляки ще забили сусідів чоловіка й жінку. Він звався Марко, жінка – Надькою. А ще – Ваську, Хому, інших вже й позабувала. Всього – 19.

Поляки нападали майже все літо. Ми ховалися. Потім пішла чутка, що вже не будуть нападати на Вічині. Ми всі обсілися, майно повносили до хат, думали – не будуть, не ховалися. Перейшло пару день – і напали на наше село. Побили, порізали багато..

Ще перед тим забили підлітка Михалківського. А всього разом – 20 людей.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 81/5.

Вічині

Стельмащук Надія Степанівна, нар. 27.12.1922 р.

Я, Надія Степанівна Стельмащук, розкажу вам про 1943 рік таке. Тоді поляки нападали на сусідні села. Прийшли і в наше. Вийшли ми з свекром надвір, бачимо: вони вже ведуть сусіда стріляти. Взяли його з постелі, в одних кальсонах. Чуємо: кулі свищують у нашому дворі. Свекор каже: “Таки ж то поляки напали”.

Бачимо, той сусід вбігає в наш двір. Свекор ще його питає: “Що, може то поляки?”. Той тільки промовив: “Поля...” І побіг у поле за наші будинки. І там його за будинками не стало видно.

Я хутко вскочила до хати, дитину взяла з собою зовсім голу. Стали ми всі тікати. Бабі-небіжці, яку забили, кажу: “Втікаймо, бо поляки”. А вони кажуть: “Ви всі втікайте, а мені вони нічого не зроблять, бо я їм нічого поганого не зробила”. Ми побігли в сусіднє село Ворончин. Гуртом. І дід з нами втік, а баба не схотіла.

Зайшли ми в Ворончині до хати. Жінка дала мені хустку, загорнула я дитину – тільки рік їй був. Чоловіки тоді вже коні мали запрягати, бо ми вже не раз втікали... Тепер переждали, поки поляки, ніби, пішли – вертаються свекор і чоловік додому, зайшли у двір, запрягли коней, а віз був готовий, накладено там все, щоб тікати. Приїхали до теї хати, де ми були, кажуть: “Баба забита коло колодязя”. В груди їй вистрілили, а з плечей куля вирвалася. Тоді в нашому селі забили багато людей. В одній хаті сім душ замордували. Цицьки жінкам пообрізували, мучили, хто знає як. Яручика Василя, батька замордували, двох його синів, двох дочок і ще дитинка була маленька в одній дочки. І ту дитинку замордували. Ціла хата покійників була.

По всіх Вічинях в багатьох хатах людей побили. Гапонюки – дитинку забили. Гапонюк Сянько. І там дитинку забили. У Трохима Ляшука – дочку, доччину дитину і сина, троє людей у тій хаті забили. Олексюків забили шестеро – цілу сім'ю: чоловік із жінкою, четверо дітей. Ще забили Михалюка Зінька хлопця. Михалківського сина. А тоді привели з хутора в село до Баранихи мою сестру двокорідну. Звати її Федора Гапонюк. Загнали їх обох на піч. І звідти вони чули, як Гаврила і Василя мордували. З печі сестра бачила, як заставляли Богу молитися, як позамордовували. Федора і Бараниха думали, що будуть мордувати і їх, але поляки пішли з хати. Труп покинули в хаті. Жінки від того посивіли. Та моя сестра Федора, – ще живе, – вона з 1919 року, у 24 роки посивіла.

Ви кажете, що в липні 1943 року ніби українці замордували сім'ї поляків, і вони мстили. Але ж на той час поляків у селі вже не було – повійджжали. Зовсім їх десь від сінокосу в Вічинях уже не було. Осталось з них тільки двоє: батько і дочка. То правда, що їх забили.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 82/5.

Вічині

Яручик Трифон Васильович, нар. 25.07.1914 р.

Я, Яручик Трифон Васильович, 1914 року народження. У 1943 році, 2 листопада поляки напали на село, побили всю мою сім'ю. Вночі.

Зв'язкові ОУН перед тим дали знати, що буде напад поляків на села Княжчи на Вічині. Ми дали знати повстанцям, але вони не встигли прийти. І поляки побили Яручика Василя, мого батька, Яручика Хому, дядька, матір і чотирьох сестер: Ярину, Надію, Федоську і Людю. Ще – Ващука Марка, його сина забили, Губій Надію, її брата. Всього 22 людей. Кого ще – не пам'ятаю... Грабили. У нас забрали коней пару, кабанів, одяжу – рядна. І в сусідів грабили, скрізь.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 69/5.

Городині

Семенчук Пилип Андрійович, нар. 7.04.1927 р.

Я, Пилип Андрійович Семенчук, городинський житель. Розкажу про події в селі 1943 року, коли йшла польська облава.

Поляки йшли з села Романова. Самі були з пляцувки в селі Копачівка. Зайшли в першу хату – до Семенчука Ілька Олександровича. То був мій дядько. Убили його, ще – пасинка, тестя. Пішли далі, забили Семенчук Христю. Ракуцький і Сегейда трапилися їм дорогою. Петро Ракуцький тримав дитину на руках – місяців 2–3 їй було. Вбили його, дитина лежала, – а мороз був, – і їй прийшла смерть.

Знущалися поляки. Вбили жителя села українця Іванова Івана Остаповича. Не відразу. Забрали з собою на Копачівку. Під Рожичем вкинули в яму, прикладами його там закатували. Сегейду Павла Яковича вбили.

У той час, як та навала йшла, взяли вони і мого тата. Забрали з дому. Вели, напевне, розстріляти. Але полячка з нашого села Ставровська Софія побачила, сказала: “Не зачіпайте tego чловека. Він ні в чому не винен”, сказала. Послухали її, тата відпустили, але побили сильно. Прикладами били, ногами.

Була у селі полячка на прізвище Мотилевська. За Польщі вони жила в Луцьку, чоловік служив комендантом поліції. 1939 р. – війна, він утік за кордон. Вона ж приїхала в село до сестри. Один українець навіть хотів її брати. До своєї сестри на квартиру її взяв. Яюсь вона пішла в колонію Будка до своєї сестри в гості. Верталася додому. Невідомі два злочинці перейшли їй на мості, затримали, завели в українську хату на будках, згвалтували і постріляли – дочку і матір. Українець Іванов Павло Леонтійович жив із сестрою небіжки, поклав обох на підводу, завіз у Торчин, де була пляцувка, щоб поховали на польському кладовищі, а поляки хотіли його вбити. Арештували. Та інші поляки виручили, вивели за Торчин, порадили: “Втікай. Правди не доб’єшся. Вб’ють”.

Не скажу, що всі поляки зловредні люди були. Я в школу з ними ходив, корови пас. У селі ми мирно жили. А то німець настроїв неграмотних українців і поляків одних на других, щоб гризлися, горло одне другому перегризали... Були звірі українці. були звірі й поляки. Кого винуватити – Бог знає.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 68/5.

Забара

Курбан Іван Антонович, нар. 28.08.1928 р.

Я, Курбан Іван Антонович, 1928 року народження, розкажу про 1943 рік. Наприкінці листопада в наше село прийшла банда. Під вікном нашої хати, в 11 годині вечора стали кричати: “Открой дверь!”. Говорили по-російськи. “Як не відкриєш двері виб’ємо і вам там буде гірше”. Батько двері відчинив, зайшли до хати. Нічого не питали, тільки одне: “Скільки вас душ є в хаті?”. Батьки сказали: п’ятеро. Наказали нам усім лягти на підлогу “до низу лицом”. Один каже: “Хазяїн, дай сокиру”. Батько сказав, що нема, віддав до коваля, щоб поклепав, погострив. Бандит на те сказав: “Ладно, обійдемося без сокири”. Одразу заряджають гвинтівки і стріляють у батька, матір, старшу сестру. Я остався на другий раз, як заряджали гвинтівки. Осталось нас двоє: середня

сестра і я. Стріляють вони у сестру і в мене. Мене не вбили, поранили в плече. Куля не зачепила кістки, я остався живий. Сестра ще була жива, кричала “Люди, рятуйте!”. Її не хотіли добивати, сказали: вона й так згорить. Пішли з хати. Стояли під нею, а я думав, що їх уже нема. Вискочив із хати надвір, побачив: стояли на подвір’ї, чогось ждали. Побачили мене, давай по мені стріляти. Я босий, – легко мені було бігти, – в поле, на Мильськ. Ще по мені і од сусідньої хати пустили чергу. Кулі по піску летіли, сипався мені на ноги. Почув босими ногами. Але кулі мене не зачепили. Я впав, став дивитися, чи не біжать за мною. Не бігли. Перестали стріляти. Напевне, подумали, що я вбитий.

Стала сусідська хата горіти. Бачу: і нашу стали підпалювати. Я дуже з крові сходяв, то старався чим скоріше добігти до людей, щоб мені зробили перев’язку. Побіг у Мильськ, збудив людей, мене перев’язали. А моїх сусідів Мандриків, як я довідався потім, порубали сокирою. Повідрубували руки, ноги, поклали на купу на підлогу і підпалили, поклавши зверху з ліжок солому.

І хочу сказати, що з тих трьох бандитів тільки один говорив по-російськи, а двоє інших молодших за нього, нічого не говорили. Його голос був той самий, що ми почули з двору: “Хазяїн открой!”.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, фонд фонозаписів, 80/5.

Залісці

Онищук Василь Степанович, нар. 10.03.1928 р.

Я, Онищук Василь Степанович 1943 року мешкав у селі Нові Залісці. Мусили ми ховатись од поляків з пляцувок. Одного разу я йшов до сусіда. Звали його Гнатюк Тиміш. Були в нього сини, мої ровесники. Йдучи, побачив з боку села Башова велику групу людей. Сказав про це в хаті. Але ніхто на це не звернув уваги, аж поки не розпочалася стрілянина.

Було нас у тій хаті чоловік 20–30. В основному жінки й діти. Ще – двоє чоловіків із села Тростянка. Українці ми всі були. Зібралися там тому, що хата була мурована, – для сховку. Як стала стрілянина, загорівся сусідів хлів. Від куль, видно. Побігла господиня, але що вона могла зробити!.. Незадовго прийшли до хати поляки. Стали питати: “Гдзе хазяїн?”. Той сказав: “Я”. Відразу в нього поляк вистрілив, поцілів у руку. Ми стали тікати через вікна. Я теж хотів, тільки взявся за раму, як хтось у раму вдарив і я впав назад у хату.

Поляки вигнали нас на подвір’я, стали радитися, що робити: розстріляти нас із кулемета чи підірвати нас у хаті. Ми ж стали розбігатися, хто куди. Тому їм вдалося вбити тільки чотирьох чоловік: Корольчука Павла із Тростянки, Гнатюка Тимоша – господаря, Сяньку – його жінку, ще – Маньку, прізвища якої не знаю. Ми нікуди не тікали, бо вважали, що ні перед ким не завинили. Як прийшли поляки, батько, брат були вдома. Брата вдарили прикладом, він упав. На тому пішли.. Мати каже: “Може прийдуть ще, доб’ють”. Понесли брата у хлів. Але й хлів можуть запалити. “Де ж тебе подіти?” В колодязі не було води, то впустили в колодязь. Наверх накидали одежі, перини, подушки, все, що було. І так брат там спасся, хоч поляки, таки, прийшли знову. Глянув один у колодязь: “О, Янек, цо тутай се робі! Тшеба гранате жуціць”. А другий каже: “Нащо воно тобі потрібне”. Пішли.

Був у селі один чоловік із Тростянки. Приїхав, бо думав, що у них будуть палити. Поляк, що був у бандитів старшим, пізнав його, питає: “Чого ти тут?”. Він каже: “Приїхав до цього чоловіка, бо – добрий знайомий”. Він був віруючий і ми – теж. Той поляк сказав не палити нашу хату. Так вона осталася.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 18/1.

Копачівка

Свиридюк (Трохимович) Раїса Олександрівна, 1930 р. н.

Я, Раїса Олександрівна Трохимович, у 1943 році жила з батьками в с. Копачівка. Поляки і українці тут до того дуже мирно вживалися. А в 43-му році все змінилося. До нас тоді прийшов татів кум, поляк, і порадив, щоб ми з села виїхали, бо він нас більше не захистить.

Тато поклав на підводу те, що можна було на одну покласти, посадив нас, дітей – ми поїхали в село Княгининок (тепер Маяки). У тому селі ми перебули до кінця війни. Тут у Копачівці не було кого з українців грабувати, убивати, бо то було польське село, а в сусідніх селах – Тростянка, Башова, Іванчичі, Озденіж поляки творили різні чуда – палили українцям будинки, забирали майно, убивали. Дітей навіть не шкодували – в колодязі кидали.

В буденні дні Копачівка була ніби мирним селом, зате вночі збиралася пляцувка, виїжджала на українські села і виробляла все, що їй заманулося. Можливо, німці це бачили, але, напевне, не звертали уваги, бо це було їм вигідно – хай би люди різних національностей між собою дерлися і цим не заважали їм робити свою справу.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 20/2.

Кременець

Сич (Лінчук) Марія Федорівна, нар. 16.11.1934 р.

Я, Марія Федорівна Сич, місцева жителька села Кременець Рожищенського району, розкажу вам про 1943 рік те, що пам'ятаю.

Ми, українці, жили з польськими сусідами мирно. Ніколи між нами не було суперечок. Дуже добре ми жили, аж поки німець не наробив колотнечі. Узяв українців у свою поліцію, поробив фільварки, в яких батьки поліцаїв мали працювати. Там над українцями знущалися, били, а працювати заставляли. Українські хлопці в поліції тому спротивилися, повтікали з оружжям від німця. Тоді він набрав собі на службу поляків. Вони пішли в поліцію. Він дав їм волю бити українців. Вони й стали бити. А українці – поляків. Почалася колотнеча. В усьому були винні поляки.

У нас на Французах, у Кременці ні один українець не був убитий. І поляк – ні один. Тільки – українець Савенько Іван. Польські хлопці забили його за дівчину.

У 1943 році утворилася тут у Кременці польська пляцувка. Поляки повтікали сюди з українських сіл, бо там стали битися з українцями. У нашій стодолі перебувало 11 сімей поляків. Чоловіки збиралися, сідали оружені на

фіри, – видно, німець дав їм оружжя, – виїжджали на українські села, грабували, вбивали, людей в колодязі кидали. Треба ж було полякам їсти!.. Як приїжджали з сіл, кололи награвованих свиней, різали телят. Горілки навозили, пиячили... Українські села палили.

Наші поляки, – ті, що жили по-сусідськи, – до нас добре ставилися, а ті, які понаїжджали, – інакше. Один до мами говорить: “Мама позволь мене од немців виржнуць вас до коліски”. Мають дозволене вибити, вирізати нас до малої дитини. Щоправда, у нас на Французах українців не вбивали. Ні. Сусіди-поляки, наші місцеві, нас захищали, не дали, щоб нас вибили.

Ще пам’ятаю такий випадок. Поїхали поляки з пляцувки в нашому Кременці бити-палити українські села. Натрапили на повстанську засідку. Там головного їхнього начальника забили. У селах Кроватка чи Доросині. Їхав він найпершим попереду на ровері, а фіра з поляками – за ним. Повстанці, що їх перестріли, не дали полякам його забрати – мусили ті відступити, а забитий їхній командир остався на дорозі.

На другий день зібралось на пляцувці більше поляків, поїхали за трупом. Там їх ніхто не чіпав. Забрали. Привезли в Кременець хоронити. Плач, лямент. Рішили ті найжджі поляки вибити нас усіх українців у Кременці. Але наші місцеві поляки стали проти і не дали нас, українців, тут вбити.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, фонд фонозаписів.

Крижівка

Гітунець (Дейна) Павлина Оверківна, нар. 13.01.1929 р.

Я, Павлина Оверківна Дейна, про перший напад поляків скажу так. Була в сусідів, як вони прийшли туди. “Давай слоніну!”. Господиня каже: “Немає”. Наставили на неї пістолета: “Застрелимо!” Показала. Викопали, забрали, пішли.

Я прийшла додому, бачу: в сусідів побиті вікна. В хаті сидять батько і мати. Поляки якраз заходять. Мій брат був вивезений німцями в Германію, то на столі лежали листи, відкритки од нього. Може, тому нас не зачепили. Поїхали до іншої сусідки. Я пішла туди взнати, де моя сестра. Вони заставляють нас висувати бочки з канави. Посміялися з нас. Ту сусідку ограбили, мене відіслали додому.

В той день вони вбили в нашому селі Ющук Надію і Савету, Ярину Новосад, Бречка Федора. Перший раз – чотирьох.

А далі ще раз приходили, вбили: Калістрата, Панфола Мірчука. Ми в лозах ховалися. Бачили: поляки біля річки стали смалити кабана, якого украли в селі. Там був чоловік із нашого села – тримали його із зв’язаними руками. Зумів розв’язатися, втік. Поляки – за тим чоловіком, один – верхи. Він – в лози, де були ми. Бачимо: поляки біжать. Нам треба ховатися. Куди? Корчик коля (кущ біля – діал.) канави. Кутіль (затінок – діал.) там був. Сховалися ми в ньому з Ганькою. І так просиділи, поки поляки не перейшли. Аж тоді вийшли з того котеля.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, фонд фонозаписів, 36/2.

Крижівка

Забожчук (Демчук) Анастасія Лук'янівна, нар. 26.11.1937 р.

Я, Демчук (Забожчук) Анастасія Лук'янівна, розкажу, як поляки перший раз напали на людей нашого села.

Мій дід запряг воли, і ми тікали. Як стали поляки стріляти по нас, ми втекли під копи. Дід далі їхав волами, поки поляки не поранили їх, і вони полягали. Дід вернувся у хату, там сидів. Поляк зайшов до хати і каже: “Чого буде старий менчитися”. Націлив гвинтівку і забив діда.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 25/2.

Крижівка

Мірчук (Приймачок) Любов Семенович, 1933 р. н.

Я, Любов Семенівна Приймачок, про перший прихід поляків у село розкажу таке. Ми з мамою жили на хуторі. Йшли якраз до сусідів. Бачимо, йдуть озброєні люди. Кажуть: “Вернись”. А мама йде, звернулася до них: “Друзі!” Думала ж – свої повстанці. А вони далі – по-польськи: “Вруць се назад до халупи!”. Тоді мама зрозуміла, що за одні, хоч знов говорили по-українськи.

Пройшли вони селом, нікого не чіпали. Дійшли до польської хати, запалили її. Напевне, показати, що вони – не поляки. Щоб люди не боялися, не тікали.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 24/2.

Крижівка

Мороз Ісак Спиридонович, 1924 р. н.

Я, Мороз Ісак Спиридонович, скажу про перший напад поляків на село. Це було вкінці серпня 1943-го. Того разу вбиті Осташевський Стратон, Мірчук Панфіл, Іщук Йосип, Іщук Савета, Іщук Надія. В час другого нападу вбили Дєйну Мартияна, Біляшевича Миколу. Під час третього нападу вбили Демчука Йосипа, Новосад Ярину. Всього десять душ. Спалили кілька хат.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 27/2.

Луків

Миколайчук Федосій Федорович, нар. 9.02.1933 р.

Я, Миколайчук Федосій Федорович, 9 лютого 1933 року народження, у той час (1943 рік) мав за сімейний обов'язок пасти корову. Будить мене мати вдосвіта: “Вставай, ідуть поляки”. Одягаюся, вибігаю з хати, босоніж біжу до села Навіз. Банда поляків іде з Рожищ через село Смердин (зараз Крижівка).

Як ми стали тікати, то вони, побачивши нас, взялися стріляти по нас запальними кулями. Зі мною тікав військовополонений узбек. Скомандував мені: “Лягай!”. Бо кулі свистять над нами – поляки стріляють із болота.

Добігли ми до Стиру. Хто міг плавати – вплав, хто – знайшов човна. Перебралися ми на другий бік. Було нас там багато людей. В ту пору від сусіднього села Навіз, із кладовища хтось вистрілив. То поляки, дійшовши на

урочища Острів на болоті, вернулися назад. Думали, що стріляють озброєні повстанці. Я сам сховався над річкою в лозах і так просидів. Тоді поляки вбили у нас 17 людей.

Мати моя з двома братами і сестрою в той час втекли в копи, – осінь була, їх ще не встигли вивезти, – в урочище Купляне. Поляки зайшли і туди, стали виганяти всіх із схову. Жінок тоді, щоправда, не чіпали. А чоловік біг, молодий хлопець, Артисюк Микита, то вони його тамика догнали, спочатку поранили, а потім штиками забили. Матір мою вигнали додому, сказали: “Ідзь, матка”.

Як поляки відходили, Левчук Марина бігла за кіньми, що вони забрали, і плакала, просила: “Віддайте”. В кінці села вони з воза вистрілили в неї. Упала. Вже відходили, хтось із боку села Незвір вистрілив. Поляки спалили половину будівель цього села. Тільки за те, що хтось вистрілив.

Як ішли поляки назад, то забили батька мого свата Федора Брецька, – косу клепає на порозі хати, там його закололи багнетами. Вбито всього 17 душ різного віку – від 60 до 20 літ. Убивали, де зловили: під хатою, на полі і на цвинтарі – трьох чоловік.

Привід нападу? У нас у селі з’явився коваль, на піску кузню собі збудував, бо коваля не було. Поляк сам. Кудись був виселився, а в ту пору вернувся. Уже знайомий чоловік. Прийшов і, як той казав, ушився. Не стало його. Напевне, приходив у розвідку. Наші хлопці з УПА хотіли його зловити, але не встигли. А через два дні приходять до нас польська банда. Чоловік зо сто їх було. Йшли шеренгою від Соколя аж по саму Четвертню. Їхня облава наткнулася на шалаші, – стояли на болоті, – ховалися там наші люди від них, від німців. Зловили там в одній із буд Трохимчука Петра. На місці й закололи багнетами. Комиші там, болото, то дехто втікав, розбіглися по тому болоту, – велике було, – спасалися, хто де міг. А далі зайшли поляки в село, поруйнували хати. Було у нас два відвертих націоналісти, то в їхніх хатах побили вікна, двері поламали, мулярку розкидали. Один – Мірчук Василь, другий – Мандзюк.

...У наше село прийшли агітатори з УПА, організували людей, щоб із косами, вилами йшли на колонію Преображжя, на польську банду, що була там. Це було літом 1943 року. Хто пішов, хто не пішов. Ховалися в страху. І десь коло села Суськ поляки зустріли їх і з кулемета як дали по них, то вони розбіглися, хто куди. Там одного з наших із села поранили в ногу, коня забили. З тим усі вернулися назад. Було їх там чоловік 50 – організували їх. Але що, як вони йшли з вилами, з косами...

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 23/2.

Любче

Бобрович Микита Олександрович, нар. 25.05.1917 р.

Я, Микита Олександрович Бобрович, розкажу вам про поляків у 1943 році. Перший раз вони приїхали в село в 1943 році, вбили Козла Михайла, Ніну Бабич. Всього чотирьох чоловік. Ще осінню приїхали, вбили брата Івана, Тетюка – німого, Савчук Настю. Всі з моєї сім’ї.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 73/5.

Любче

Савчук Володимир Омелянович, нар. 8.02.1927 р.

Я, Савчук Володимир Омелянович, 1927 року нар., житель села Любче Рожищенського району. Влітку чи навесні 1943 р. через наше село їхала валка підвід поляків. Із одного будинку побачили їх, стали звідти тікати – Бабич Ніна і Бабич Володимир, гості. Поляки вбили їх. А господарю хати Козлу Павлу Михайловичу і синові тікати наказали. Він добіг до школи, там його застрілили, його син пробіг ще з півкілометра, його теж наздогнала куля.

Другого разу, – це було восени 1943 року, – поляки разом з мадярами, які охороняли залізницю в Переспі, їхали підводами через село і застрілили трьох чоловік: діда Аврама Поручника, молодого хлопця Поручника і дружину Тетюк Тетяну.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 72/5.

Мар'янівка-Богушівська

Демков Євген Григорович, 1932 р. н., м. пр.: м. Рожище.

Я, Демков Євген Григорович, є свідком трагічних подій, які відбулися в 1943 році у моєму рідному селі Мар'янівка-Богушівська. Як й інші жителі села Мар'янівка, наш батько, крім усього іншого, займався риболовлюю. Виходив на річку Стохід, як правило, до світанку. Так було й цього разу. Тоді вранці селом проскакав вершник із села Раймісто, сповіщаючи, що на Мар'янівку і Богушівку нападають поляки.

Частина людей відразу ж стала тікати за Стохід у села Новий і Старий Мосир Голобського, нині Ковельського району. Значна кількість вагалася, залишилася вдома. В основному це були жінки, діти, старі, хворі люди. Були серед них і чоловіки. Більшість їх спіткала трагічна доля.

Того ж дня вранці батька вдома не було. Як розповів нам потім, вже повертався додому та за клунею дядька Микити, господарство якого знаходилося ближче до Стохода, зустрів цього дядька, який йому сказав: “Вертайся, бо йдуть поляки”. Обидва вони побігли за Стохід. А вдома у нас того часу були дід Іван, – лежав у ліжку хворий, – баба Марія поралася біля печі, наша мама, четверо нас, її синів, двоюрідна сестра Антоніна, її брат Івась.

За деякий час до приходу поляків я був на подвір'ї і спостерігав таке: мама випустила з хліва худобу, набирала з колодязя воду. Поряд на своєму подвір'ї порався сусід Демков Макар Васильович. Мама звернулася до нього зі словами: “Що то буде? Що маємо робити?” Сусід заспокоїв, що нічого поганого поляки не чинитимуть. Демков Макар приятелював із єдиним поляком, який проживав у нашому селі, Іваницьким Янеком. Очевидно, сподівався на його захист.

При цій непевності я з двоюрідним братом Івасем задумали тікати за Стохід. Перебігли дорогу, з-за клуні дядька Микити ми побачили, що з двору іншого нашого дядька з того боку Стохода стріляють поляки. Повернулися кожен до своєї хати. Через кілька хвилин по нашому двору вже йшли озброєні люди. Першим до хати зайшов міцної статури чоловік старшого віку. Зняв список членів сім'ї, що висів над дверима, прочитав його, запитав у баби, де господар.

Відповіла, що пішов по рибу. У той момент до хати вбіг молодий агресивний поляк, відразу пройшов до кімнати, присікався до мами з погрозами : “Де чоловік?” Не вдовольнившись відповіддю, став бити її прикладом гвинтівки. У кімнаті зчинився галас. Розбійник перестав бити, взявся за грабунок. Перевернув усе в двох ліжках і шафі. Розстелив на підлозі велику мамину хустку-“монашку”, навкладав у неї всього, що попало під руку, зв’язав у клунок, вийшов із ним.

Невдовзі до хати вбіг двоюрідний брат Івась. Плакав, сказав, що поляки вбили його маму. Баба Марія і моя мама, хоч і розуміли небезпеку, кинулися через дорогу до хати дядька Микити. З ними побіг і я. Жаклива картина, яку ми застали, стоїть перед моїми очима й досі. В кухні на долівці в калюжі крові лежала щойно вбита тьотя Любка, а біля неї повзав маленький її синок Миколка, якому виповнилося лише кілька місяців. Після смерті матері його доглядала баба Марія. Під час евакуації нас навесні 1944 року він простудився і влітку цього ж року помер. Якби жила його мама, йому напевне судилося б довше життя.

Ще до приходу Івася ми побачили у вікно, що через кілька дворів у бік села Богушівка клубочиться чорний дим – горить хата братів Наумчуків – Федосія і Миколи.

Ми з Івасем побігли по селу, по якому в напрямку села Немір пройшли поляки. Пробігши метрів 200 до тієї частини села Мар’янівки, що зветься Поліссям, знову зустрілися з кривавими наслідками бандитського погрому. В другій хаті зліва цієї частини Мар’янівки жила сім’я моєї тьоти Зіни, сестри матері, чоловік Міхал був родом із Гуцульщини. Довні роки прожив дядько, та я ніколи крім цього дня не бачив його сліз. Коли ми з Івасем підбігли до його хати, він ходив по підвір’ю поранений в руку і ридав. Не від рани, а від нестерпного болю серця: в хаті лежала мертвою його улюблена донька, моя двоюрідна сестричка-ровесниця Люба. Обоє з нею ми ходили до одного класу школи, вчилися на “відмінно”.

Через дорогу від дядька Міхала теж було горе – важко поранений господар, убита його середня дочка Ольга. Їй було всього 15 років.

За кілька хвилин ми опинилися з Івасем на хуторі Переходи. Гірко наплакавшись, розказавши людям про трагічні події в Мар’янівці, ми повернулися додому. І дізналися ще про одну страшну подію, що відбулася підчас пожежі. Після вбивства тьоти Любки в подальших хатах поляки забирали всіх молодих чоловіків. Повели їх під конвоем до Наумчуків. До цієї групи втрапив Демков Макар Васильович, який сподівався на захист поляка-приятеля Янека Іваницького. Ще – військовополонений Гриша, що проживав у тітки Антоніни, Харитинич Іван Олександрович – вчитель нашої початкової школи, і Харитинич Степан Хомович. Усіх їх поклали на підвір’ї і, лежачих, постріляли. Одному з них, Харитиничу Івану Олександровичу, куля пройшла через голову біля вуха, але він залишився живим. Вилікувався і довго працював учителем, доживши до 80 років.

У той трагічний день від куль польських бандитів у Мар’янівці й Богушівці загинуло близько 30 чоловік. Усіх їх поховали в одній могилі.

Сьогодні, оглядаючи події 60-річної давності, я задаю й собі, й людям запитання та намагаюся дати на нього відповідь: “Що ж призвело до такого кровопролиття? Де коріння, які причини цих подій?” Не беруся сам давати відповіді на це запитання. Нехай це зроблять історики-дослідники. Але з погляду на те, що польська сторона подає події у кривому дзеркалі, несправедливо їх зображуючи, ставлю наступне запитання: “В чому і перед ким завинила кожна з жертв, із поміж моїх односельчан? У чому завинила моя тітка Любка, її маленький синочок Миколка? Моя одинадцятирічна двоюрідна сестричка Люба? Моя сусідка, молода дівчина Оля і багато інших українців?..”

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 44/3.

Мильськ

Іванов Гнат Денисович, нар. 16.02.1929 р.

Я, Іванов Гнат Денисович, уродженець с. Мильськ скажу таке. Їхало польською колонією Ракова Гора в 1943 р. три українські повстанці. А поляки тамтешні вчилися там військової справи – в корчах. Один поляк пальнув і забив повстанця. А повстанці ніби не подали виду. Один і другий взяли вбитого під руку, так поїхали. А через кілька днів вернулися в більшох, стали поляків чубити.

Після того з Рожища в наше село приїхали поляки, стали бити (вбивати – діал.) жителів українців. Знищили Михала Микитюка, жінку Галю, двох їхніх дочок Галю і Ніну, Колю, ще одного Колю, Андрія Ніканорового, Романа Тихонового, ще. Всіх зараз не згадаю. Багато людей вбили.

Багато раз вони приїжджали в село. Спалили, правда, одну хату. Більше ні. Німці не дозволяли їм палити. Але якось поляк їхав з гвинтівкою. Трасуючою кулею влучив по хаті – загорілася. Поляки тоді самі їхали.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 77/5.

Мирославка

Ващук (Хомик) Євгенія Мусіївна, нар. 16.07.1932 р.

Я, Євгенія Мусіївна Ващук, жителька села Мирославка. Жили ми по-сусідськи з поляками. В 1943 р. до нас прийшли сусідські хлопці-українці, кажуть батькові: “Ходять поляки. Нашого батька вже забрали”. Тато каже: “Я нікому нічого поганого не зробив, нікому не винен, не буду тікати”. А поляки приходять, забирають сусіда і батька. Потім приходять інші поляки, зробили обшук, забирають коня, воза. Кажуть мамі: “Дай когось із конем, бо він так пропаде”. Силою мене взяли. Були в чорній формі. Поїхали ми в сусіднє село Трилісицю. Там поляки взяли з собою українців, батька і сина, а хату їм спалили. Я те бачила, сиділа на возі. Завезли до Рожища. Там усі посходили, а мене, малу, покинули. А я навіть не знала, як додому вертатися. Якийсь дядько їхав, сказав: “Їдь за мною”. А далі кінь сам дорогу знав... Тато вже був забитий. А мама скрізь ходила, шукала мене, поки кінь не привіз мене додому. На ніч ми з хати повтікали. Боялися бандитів. Останки батька покинули на ніч самі.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 74/5.

Мирославка

Пільчук (Олександрук) Ганна Іванівна, нар. 7.02.1932 р.

Я, Галина Олександрук, скажу вам, що тоді в 1943 р. поляки, з якими ми тут мирно жили, од нас вибралися, а інші, незнайомі приїхали, убили мого брата Степана Олександрюка. Він вибіг із хати, став тікати. Тут його і вбили, пограбували нас. На трьох підводах їхали, зброю мали при собі, в цивільному одягнені.

Після того сусіди-поляки Білецькі вернулися. З їхньою сім'єю наша дуже дружньо жила. Білецька була моєю хресною матір'ю. Вони сказали нам: "Щоб ми на той час вдома, не дали б цього зробити".

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 75/5.

Навіз

Денисюк Олександра Мелетіївна, нар. 18.07.1924 р.

Я, Олександра Мелетіївна Денисюк, народилася у 1924 році 18 липня, мешканка села Навіз. Хочу вам розказати про поляків, як вони 1943 році знущалися над нашими українськими людьми, як вони дітей кидали в кур'яти, людей вбивали. Тільки в мене в тому числі кількарі рідних і двоюрідних загинуло.

Знущалися вони в нашому селі дуже. Дітей убивали, дівчат гвалтували. Хати палили. Грабували нас до голої сорочки. Не щадили ні голодних, ні холодних. Матір мою вбили. Вона була в бігах в іншому селі – втікала од поляків. Тоді вони з тіткою у своє село прийшли подивитися, чи хата стоїть. Поляки вийшли, перестріли, постріляли і закопали. Два місяці родина шукала, поки знайшли. Земля в тому місці лопнула.

В нашому селі поляки знищили коло вісімдесяти чоловік. Кого саме, важко було запам'ятати, бо кожен той свого знайшов і ховав, той – свого. Одного чоловіка забили в корчах, то аж через 30 літ сім'я знайшла і перенесла на кладовище.

Тоді, як убили матір, поляки вбили ще 9 чоловік. Їх звати: Ковальчук, Поліщук Іван, Денищук Єгоня, Тимошевич, Гаврилюк Савка. Називаю тільки найближчих сусідів: Поліщук Іван, Ковальчук Ганна, Ковальчук Захарій, Леоня Денисюк, Тестя Макарук, Наталка Макарук, Оксеня Макарук. Всіх побили поляки.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 48/3.

Навіз

Тищук (Ковальчук) Олександра Федосіївна, нар. 5.04. 1927 р.

Я, Олександра Ковальчук, розкажу про 1943-й рік. Сидимо вдома, сусіди кажуть: "Ідуть поляки з Рожищ". Ми втікаємо з дому. Приїжджаємо з нашого хутора в село, говорять: забили Тищука Корнія. Тоді він ще не був моїм свекром. Його сім'я сховалася в хліві. Мій майбутній чоловік каже батькові: "Тату, тікаймо звідси, бо нас тут половлять". А батько йому: "Чого буду тікати. Я нікому нічого поганого не зробив – я віруючий. За що мене мають бити?". Син таки втік, а батько остався. І поляки його замучили – вирізали йому серце, дірку зробили, руки викрутили так, що кості було видно, – ще тоді в садку двох жінок забили, старших. Дівчину вбили, груди їй вирізали. Мого

двоюрідного брата забили – Ковальчука Захарія Васильовича. Хлопця нежонатого. Вчителя, молодого парубка, забили. З ними разом жінку одну забили. На тому місці в полі люди зараз хреста поставили. Тут ще забили Ганну Закреву. Старша жінка була. Порахували в селі пізніше – вісімдесят чоловік у нас було забито поляками.

Другий раз поляки приходили на хутори нашого села. Теж було вбито людей.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 49/3.

Стара Олександрівка

Денисюк Іван Григорович

Я, Денисюк Іван Григорович, розкажу вам про 1943 рік.

Наша сім'я переселилася сюди, в колонію Стара Олександрівка, з Холмщини, з села Великі Верезці. Ми поселилися в Старій Олександрівці в 1940 році.

У 1943 році, коли у німців була українська поліція, ніхто нікого не вбивав: українці – поляків і навпаки. У нашій колонії на місці евакуйованих на батьківщину німців жили одні українці. Поляків не було.

Але тоді одної ночі українська поліція кидає німців, і зброєю пішла в ліс. Німець набирає на їхнє місце поляків. І як опинилися поляки в поліції, вони стали знущатися з українців. До того такого не було. Українська молодь, що опинилася в лісі, давай їм відповідати.

Поляки з багатьох колоній Волинської області зібралися в сусідньому польському селі Копачівці. Зробили тут свою пляцувку. Збирали сюди українців із підводами і їхали на “випади” до навколишніх українських сіл Баб’є, Вітоніж, Озденіж, інших. Грабували, забирали в українців, що могли: корів, свиней, муку, все. Батька теж брали з кіньми. Фурую їздив, бачив. Одного разу на такому “випаді” вбили поляка, що туди їздив – Дунського з Копачівки. Було ще кілька поляків того разу вбитих, але я їх не знаю.

Ще розкажу таке. Як поляки робили пляцувку в нас у Старій Олександрівці, то в одній нашій хаті їх 36 чоловік жило з нашою сім’єю. Були добрі люди, були й погані. Деякі, пам’ятаю, понапиваються, стріляють у хаті. Ми голібоші втікаємо до сусідів, хороших поляків. А стріляв у хаті, пам’ятаю, поляк Моцний із села Бабйого. Був зі зброєю в пляцувці.

Настав день, коли поляки нам сказали зовсім вибратися з нашої хати. Ми перебралися до свояків під Рожище, а сіно, солома, корм для худоби, все було тут у Старій Олександрівці. Раз ми з батьком приїхали сюди різати січку. В колонії із полячкою жив полонений – руський. Виходить він і каже батькові: “Тікай, бо хочуть поляки тебе вбити”. Тільки но ми відразу стали виїжджати з подвір’я, як поляк із гвинтівкою – “Стуй! Паспорт показуй!” Щоб дістати його. Батько віддав лійці мені. Поляк подивився в паспорт, каже: “Єдзь”. А сам, бачу, бере гвинтівку за ствола – хотів нею батька вдарити. Я шарпнув лійці. А коні були молоді, рвонули, зачепили поляка за шинелю, він упав. Вставши, два рази вистрілив у нас, але не попав. Ми помчали...

А такого, щоб поляків було вбито в нашій Старій Олександрівці, я не знаю, бо їх у колонії не було. А як у 1943 році стала пляцувка, то теж нікого не вбито.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів.

Підгірне

Чайка Анатолій Захарович, нар. 132.03.1927 р.

Я, Анатолій Захарович Чайка, скажу вам таке. За німців у нашому селі був фільварок. І як поляки з пляцувок їхали грабувати, то вони мусили обминати його і наше село. Поляки не мали права їхати близько, бо німець не дозволяв. Довкола грабили, а в нас – ні. Німець був строгий.

Але того німця в Кутах хтось поранив. І за те, як з Рожища приїхали німці, забрали двох українок. Забили їх.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 70/5.

Пожарки

Старикова (Калюх) Лідія Василівна, нар. 15.03. 1932 р.

Я, Лідія Василівна Калюх, жила в 1943 р. в селі Пожарки на колонії Загребля. Жили ми з поляками і переселенцями від Буга. Худобу ми, діти, разом пасли. До польських хат було менше кілометра.

Одного разу, то було у 1943 році, як почалася колотнеча, ми в хаті полягали спати. Але прибїгли сусіди, кричать: “Горить Забара!”. Позривалися, не було коли взуватися, побігли на болото. Бачили, що бігло туди двоє людей із Забари. Худоба ревла. Полум'я, здавалося, небо лиже. Осінь то була. На Михайла. Як туди бігли, то ноги грузли, а рано йшли назад – замерзло. Як вернулися, мама запалила в плиті, бачимо від Забари йдуть поляки, стали вони в колодязі набирати воду, пити, говорили по-польськи. Глянули ми на них, а вони – всі в крові, в м'ясі людському. Вони там людей не стріляли, а рубали сокирами. Напилися вони води... Ми ж полякалися. Думали: і нам те саме зроблять. Але до нашої хати не заходили. Тільки понад хатою – і на Оленівку. То були поляки з Оленівки.

А ще розкажу про подію, яка була раніше. Ще літом, у жнива. Поляки п'ятдесятма підводами виїхали з Оленівки. Нам дали знати: “Передайте в село Мильськ, що їдуть у село вбивати людей і палити”. Мій один брат був у Мильську, то другий побіг йому казати, щоб утік. Ми молилися Богу, щоб вони осталися живими. Той брат, що біг у Мильськ, то й на Забарі всім казав: “Поляки їдуть бити. Втікайте, ховайтеся!”. Тож хто з українців зміг, втекли. Хто не зміг – зловили, забили. Одного чоловіка зловили, колючим дротом прив'язали до колеса воза, він за ним біг, далі сунувся, а потім задушився. То було в Мильську. Чоловіка звали Корній. Про те все розказала мені тітка з Мильська, вона те все бачила. Там жила.

Поляки часто їздили. Мали п'ять підвід. Ми тут, у Пожарках, як побачили поляків, то вспіли втекти. А тітка там в Мильську злякалася, влізла на черешню. Бачила, як поляки полювали курей, хапали, що могли, вхопили і поїхали.

А ще зимою поляки приїхали. Ми на ніч ніколи не роздягалися, боялися їх. І тоді ми з хати втекли, а вони стали грабити: забрали у нас двоє великих свиней, курей половили – голови їм поскручували, пшеницю забрали, сало, все, що було. Їх там на пляцувці в Оленівці зібралось багато, треба було їсти, то вони грабили нас. Ми вибралися на другий кінець села. Тільки вночі батько приходив і давав коровам, які осталися, їсти. А поляки по таких, як він, вдень стріляли, не допускали.

Так тяглося два тижні. А там прийшов фронт, і поляки з німцями втекли – вони боялися наших людей за те, що так багато шкоди наробили.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів.

Рудка-Козинська

Фенюк Валентин Федорович, нар. 10.07.1923 р.

Я, Фенюк Валентин Федорович, уродженець Рудки-Козинської, 1923 року народження, пам'ятаю, як поляки в 1943 році палили село. Мого батька забрали з подвір'я з кіньми. На сусідній вулиці його застрілили, коней забрали.

Там були знайомі батькові поляки з Рожища: Чорний, Жулевських два і Міхаліна, який приходив до нашої церкви на відправу розвідати. Його набили. Тепер, як приїжджали поляки, то він був серед них.

Якось приїхали в село, він зайшов до баби, що жила коло церкви. “Де хазяїн?” Баба показала: сіно тащить (збирає). Вони його не побачили, зате – молодих людей, які помагали тащити сіно. Застрелили їх. Був серед них один поляк, то його не зачепили, знали. Мадярів я не бачив, тільки мати мені розказувала, що мадяри прийшли у двір, сказали: “Забирай маленьких дітей і йди в жито, бо йдуть поляки, то зараз постріляють”. Мадяри пішли. Як прийшли поляки, мати вже була в житі. Спалили все.. Батька на третій вулиці, як уже виїжджали з села, забрали з кіньми. А далі батька зіпхнули з воза. Батько – у вулицю. Степанючка з тої хати, що поряд, бачила, як батька застрілили розривною кулею ті поляки, які батька знали. Батько з ними дружив. Один був із колонії Французи. Другий – Міхаліна. І ще було багато поляків.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 16/2.

Рудка-Козинська

Фенюк (Жовнірук) Софія Антонівна, нар. 7.09.1926 р.

Я, тоді Жовнірук Софія Антонівна, сім'ю Фенюків добре знала, бо в них був приймальний пункт молока. Всі туди ходили. Люди були добрі. Дід працювятий, нікого не ображав. Мав хороші коні... Може поляки на коні полакомилися. Цим знайомим полякам він по господарству помагав. Ніхто на нього не був ображений. Взяли забили, а діти маленькі з матір'ю сиділи в житі. Діти голодні... Як забили? Зіпхнули з воза. Жінка стара там недалеко сиділа, чула мову поляків. Зіпхнули діда, поляк вистрелив в голову і каже: “Леж ту, Фенюку”. А баба чує. Отак...

Як ми були малими ніхто тої ворожнечі не знав. Я шість років ходила до школи з польськими дітьми. Між нами ніколи не було якої суперечки. А потім

щось взялося. Шкрабанові діти – чогось на наших, наші їх не зачіпали. ...Як спалили село, тоді стали втікати, поляків боялися. Шкрабани були поляки.

Жовнірук Ярина. У неї було троє дітей. Ще й стара бабуся на утриманні. Чоловік помер. Як палили село, вона, бідна, все виносила і виносила з хати. Згорить – що ж буде!... Побігла в жито. Ні, ще вернулася – по діжку, ту, що місити хліб. Тільки-но взяла, несе, а поляк – на порозі. Пальнув, забив її з діжкою. А діти маленькі осталися. Як вони бідували!... Не було кому їх доглядати – з бабунею старою.

До того часу ворожнечі між нами й поляками ми не знали. А з того дня ми стали поляків боятися. Ніхто з українців не ночував у тих колоніях, де жили поляки. Всі на ніч тікали сюди. Чого так? За що саме?... Поляки були дрань-люди.

Фенюк Федір – то мій свекор. Він був працьовитим чоловіком, ні в яку політику не вмішувався, полякам добре робив. Хто бідний, усім помагав. Сам був сиротою, бідував. А тут за ніч все вони взяли, його завезли, убили. Два дні він лежав, не можна було піти порядити. Боялися поляків тої колонії, де його вбили. Два дні лежав, і його не рядили. Так у тих чоботях, у чому був, його і закопали. Не можна було доступитися – поляків боялися... Одважилися ховати старі чоловіки, яким смерть була на носу, – мусили прибрати тіло. Жінка сиділа з дітьми в житі, старші сини були вже підручки – ніхто не міг доступитися. Поляки по два-три рази на день навідувалися. Мали надію, що ще хтось з'явиться – ще мали вбити.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 17/2.

Рудка-Козинська.

Яцюк Степан Васильович, нар. 15.08.1929 р.

Я, Яцюк Степан Васильович, мешканець села Рудка-Козинська, 1929 р.н., про поляків скажу таке. Спочатку при німцях була у нас українська поліція. Її використовували в неприглядних цілях. Вона розійшлася, забравши зброю. Пішла в підпілля. На її місце відразу стала польська поліція. Ця наводила свій порядок: убила в Рожищі п'ятьох українців, напала на села. На початку липня напали поляки й на наше село, вбивали, палили.

Вбили тоді п'ятьох чоловік, які тащили (збирали – діал.) сіно, п'ятьох хлопців і дівчат. Були то: Стащук Андрій Іванович, Жовнірук Надія Максимівна, Соломонюк Василь Миронович, Соломонюк Меланія Миронівна, Яцюк Микола Васильович. Серед них був один поляк, його відпустили.

Біля церкви в селі жила Костюк Федора. Почула стрілянину, вийшла. Місила якраз тісто – рука була в тісті. Її вбили під хатою.

Поїхали поляки на край села. звідти стали його палити. Ще вбили Бутримець Марію Сидорівну. Втікала Вашук Ганна Олександрівна. Її вбили на бігу. І палили колонії (вулиці) села. Вітрякову. Потім перейшли на Густу. Грабували.

Застали на своєму подвір'ї Жовнірук Ярину. Її теж убили. В кінці села жив Михалевський Марко з сином Олексієм. Побачивши, що робиться в селі щось не те, сховалися в схроні, що був під купкою соломи. Як горіла солома, то вони там і погоріли.

Поляки ввіймали Фенюка Федора, що збирав молоко і возив на приймальний пункт. Його водили з собою по цілому селу, а, їдучи геть, біля хати Степанюків один із поляків, Жулевський, каже: “Ідзь пшинесь нам води”. Зліз з підводи, тільки ступив пару кроків у вулицю, поляки там його і забили. Жулевський при цьому сказав: “Тут ці лежаць, Фенюку”. Чула це бабуся, яка сховалася в соняшниках, що були в городі, – Степанюк Ганна.

Награбувавши, поляки поїхали через Рудку. Переважно поляки, серед них були і мадяри, які охороняли залізницю. Поляки запрошували їх до нападів. Було їх разом більше сотні чоловік. 24 підводи мали, як їхали робити чорну справу в нашому селі.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 15/2.

Сокіль

Веремко (Гагаловська) Марія Арсенівна, нар. 14.07.1931 р.

Я, Марія Гагаловська (Веремко), пам'ятаю добре і стверджую, що коли при німецькій окупації була створена українська поліція, міжнародних ексцесів не було. Все було тихо, мирно. То були хлопці з наших сіл, виховані на релігійній основі, працьовиті, звиклі робити тільки добро. А довелося їм виконувати ганебну роботу проти свого народу – допомагати в зборі контингенту, інших неподобствах. Це змусило їх порвати з окупантами, піти в УПА, щоб захищати свій народ.

Негайно, як відомо, німці організували польську поліцію. Озброєні поляки відразу ж узялися за відстоювання своїх імперіалістичних амбіцій щодо українців. Вони стали нападати на українські села – разом із німцями та й самі, окремо, чинити вбивства українців, мародерство, тортури – чого тільки не робили!... Однієї ночі, теплої, березневої, у 1943 р. вони вчинили напад на наше тоді містечко, тепер село Сокіль. Дуже добре пам'ятаю, що в ту ніч вони поглумилися над його мешканцями. Тоді, як постала польська поліція, ми спали на вузликках – були змушені тікати в ліси, в жито на полі. Де тільки поховалися! Спокою ніякого не було. Тої ночі мій двоюрідний брат Федір Ярмолка стояв на варті на краю села. Поляки напали, два кілометри гнали, колючи багнетами. Здерли пасами шкіру з нього. Замордували. Тоді ж був убитий інший родич, мешканець села Свастун Микола Панасович. Був наполовину поляк: мати його була полячка. Твердив бандитам: “Пщецеж моя матка –полька! Єстем поляк”. Не допомогло. Теж закололи багнетами. Українців переважно кололи багнетами.

Підпалили в Соколі будинок із сонними людьми. Так було з сім'єю, яку звали Бендіни. Згоріла новонароджена дитина. Катували всіх, хто тільки потрапив під руку. У нашому селі тоді було замучено 18 осіб.

На цьому напади поляків не закінчилися. Був ще один. Потерпіли також сусідні села Духче, Янівка, Навіз. У них, розповіли нам, люди чули від поляків вигуки: “Треба швидше їхати, бо ще маємо Арсенька спаліць”. Тобто мого батька. Очоловав цю банду поляк, мій вчитель. Я вважала його до того улюбленим. Стефаняк. Вишколений польський офіцер. Вів бандитів. Не маю сумніву, що коли б йому по дорозі трапився хтось із моєї родини, він би не

проминув. Стріляв би, хоча моя мама продавала йому молочні та інші продукти. Батько ловив і носив йому рибу. Ніби дружба була. Але коли прийшлося до геноциду нашого народу, то вчитель-поляк показав своє справжнє лице... Того дня наше обійстя теж було спалене, знищене дотла. Врятувалися ми лише завдяки тому, що втекли в сусідній ліс. А поляки нас по житті шукали – за те, що батько робив полякам добро. Та й прізвище наше, Гаголовські, свідчить про те, що ми за походженням – частина польського народу. Бандити на те не дивилися, нищили всіх українців, до яких ми себе віднесли, підряд.

Заради об'єктивності скажу, що після тієї жахливої ночі, частина польських мешканців села, напевне перелякавшись можливої відплати українців, втекла з села. Але більшість залишилася – і ніхто їх не чіпав. Була тільки одна спроба помсти полякам за звірства, які вони чинили над нашими людьми. Це було підпалення костела і ще спроба вбивства одного поляка. І то це була помилка месників. Він був одружений із україною, селянкою. Був дуже добрим чоловіком. Його важко поранили. Ми від нього близько жили, то батьки надали йому допомогу. Він вилікувався, залишився жити серед наших людей. У Польщу не виїжджав.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 57/4.

Сокіль

Гаврук Надія Павлівна, нар. 22.02. 1930 р.

Я, Надія Гаврук, розкажу, що поляки в 1943 році зробили з нашого села. Тоді якісь нерозумні люди прийшли в Сокіль, спалили католицький костьол і панського двірця. Поляки, певне, подумали, що це зробили наші селяни. А то ж – зовсім ні: прийшли звідкись. Наші батьки знали, хто вони, але боялися зачепити.

Після того поляки помстилися на наших мешканцях. Приїхали з Рожищ із німцями, село підпалили, багато людей загинуло. В одній сім'ї забили п'ять чоловік – Дигалевичів: діда, бабу, матір, батька і старшу дочку. Сиротами zostалися троє дітей і всі були поранені. Поляки думали, що їх усіх убили.

Ще селяни наші виставили тоді на краю села варту. Як згорів костьол, то вартували, знаючи, що зроблене недобре діло. По два чоловіки. З боку Рожищ над дорогою вартував Пушкарчук Михайло Савович, другий – теж Міша, на прізвисько Степашин, сирота. Підходячи до них, поляки видали себе за українців. Ті підпустили – тоді поляки схопили їх, помордували. Серед поляків, які напали, був знайомий Міші Пушкарчука, з яким разом ходили до школи, за одною партою сиділи. Міша став його просити: “Валера, відпусти мене. У мене жінка, дитя. Ми ж дружили”. Але той вистрілив Міші в лице розривною кулею, вирвало щелепу, а тоді встромив у груди багнета. Обидва були замордовані. Одна жінка в той час саме родила. З матір'ю вони сховалися в городі і це все чули, переказали.

Ще поляки вбили одного чоловіка біля своєї хати. Спалили. Як звати, не знаю. був виконавцем у сільській управі. Вбили ще нашого сусіда Мішку

Шилюка: очі штиками повибирали. Ще забили двох жінок із Духча – сусіднього села. Прийшли до дочок. Важко їх замордували. Ще вбили односельчанку, чоловік якої звався Кирило. Знайшли її потім не відразу. І ще багато було людей поранених, які вижили.

Село було знищене. У нас, що жили в центрі села, осталися тільки віз і кінь – був на паші.

Хочу сказати, що в польській банді, яка приходила в село, траплялися й хороші люди. У нас в сім'ї було п'ятеро дітей. Тато, як ми стали тікати, виносив старшого за мене брата – якраз міцно спав. І тільки встиг висунути його в город, – хата вже горіла, – поляк біжить, переступив батькові, який лежав, через ноги і кричить другому: “Вшистка паліць!”. Розвиднялося, сусідова хата ще не горіла – запалили. Сусід свою хату ще загасив. Дуже пам'ятаю, що тоді було забито десять чоловік – родичів моїх і сусідів.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 50/3.

РІВЕНЬСЬКА ОБЛАСТЬ

Володимирецький район

Чаква

Антипець Данило Трифонович, 1917 р. н.

Я, Антипець Данило Трифонович, 1943 році був зв'язковим ОУН. Жив у Чакві. Мене було послано у Володимирець дізнатися про члена проводу ОУН, якого арештували німці. Їхав туди поїздом вузькоколійки, почув од машиністів, що винищена колонія Паросля. То для мене було несподіванкою. Я повернувся з Володимирця, – узнав, що живий той поранений і арештований член проводу ОУН, передав по зв'язку ОУН про це – що він живий і жде визволення.

Далі “Нора” взяв свій відділ, поїхав. Визволили, забрали його, повезли в повстанську лікарню. То вже була третя спроба визволити його після винищення Парослі.

До вбивства жителів Парослі там у Парослі загинуло два наших зв'язкових. Там жили польські офіцери, колишні легіонери, був центр Армії Крайової. Їхні люди в нашому селі вбили п'ятьох чоловік – із поля взяли: старого чоловіка Микиту Антипця, жінку його Ганну, Березовських хлопців і Романчича забрали з поля в туманну погоду, замучили в льоху. Ще з мого села поляки з німцями забрали провідника ОУН Григу Юхима Сергійовича. З дому забрали.

Ще скажу, що з села Кононич не було ні одного чоловіка, щоб був в ОУН і в командуванні УПА не було, тільки два рядових.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 115/7.

Дубенський район

Верба

Остапчук Василь Омелянович, 1927 р. н.

Що я пам'ятаю про поляків? Ще до війни в 1939 році наша сім'я була оточена увагою польської влади й особливо увагою польської поліції. Мої два старші брати вчилися у Кременецькій духовній гімназії*, а третій, Михайло, в Білокриниці в лісовій школі. Тож нерідко поліцаї відвідували наш двір і розпитували мене малого, хто і звідки приїжджає до братів, які книги і газети привозять. А кінчався майже кожен візит штрафом у 5-10 злотих “за непорядок на обійсті, за негарний туалет” і т.п. Десь місяців за три до війни двох братів, Петра і Ананія, вони засадили до в'язниці в Дубно. Тоді засадили й багато інших. У 1940 році у Вербі був табір військовополонених поляків, котрі працювали на поширенні дороги Рівне–Львів. Одного літнього дня до нас на хутір прибіг дуже молодий поляк і попросив, щоб його заховати, поки зайде сонце, поки більшовицькі конвоїри його шукали. На вечір його ми перевдягли в цивільний одяг, нагодували і направили на село Перчин, де тоді жило багато поляків.

У 1943 р., коли Білокриницька школа йшла в ліс, то поляки, які там вчилися, пішли в німецьку поліцію. Сталося так, що брата Михайла гестапівці застали вдома (на щастя, він був без зброї) і забрали в Дубно в гестапо. Після відповідної “обробки” через місяць часу його кинули у табір, що знаходився в Дубно біля залізничної станції. Охороняли табір німці, мадяри та польські поліцаї. Там опинився поляк зі Смиги Віктор Вітовський, однокурсник брата по школі. Одної ночі він випустив брата з барака, а десь через хвилин 20 почав стріляти, але брат був уже далеко. Коли брат втік, то раненько німці та поляки приїхали до нас у Вербу і забрали нашу мачуху і мене на місце брата. Мачуху відпустили, а через два місяці той же Віктор допоміг і мені звідти втекти.

У Вербі жив хлопець Костачук Олексій. За німців був перекладачем у ляддвірта. Мав собі дівчину, чешку Надю Парпель. Коли він пішов у партизани, то зрідка бував на нашому хуторі, передавав записки, і Надя приходила до нього з новинами. На горе, одну записку вона загубила серед дороги, а польські поліцаї її знайшли і подали ляддвірту. В Дубенському гестапо вона не видержала мук і розказала, де і коли стрічалася з Олексієм. Тоді німці з поляками наїхали на наш хутір, всю дядькову сім'ю (Остапчука Антона) забрали на машину, сина Дмитра, що хотів втекти, ранили в ногу і всіх повезли в Дубно. Десь там Дмитро і помер, а дочку Надю розстріляли. Розстріляли, звичайно, і Надю Парпель. Говорили тоді, що військовополонений червоноармієць, який працював шофером у гестапо і сам возив людей на розстріл на окраїну міста, розказував, що вона, дівчина в 22 роки, була сива, аж біла від тих страждань.

Десь на початку жовтня 1943 р., йдучи з хлопцями по вулиці, ми побачили машину, повну людей, і польських поліцаїв. Вони проїхали через Вербу в напрямку села Стовець. Там в кінці села є велика яма. Як потім стало відомо, в селі Буди (тоді Вербського району) хтось вбив німця. Тож поляки набрали на

*Йдеться про семінарію.

Будах десь до 20 чоловік, там були й жінки. А їдучи через Вербу ще підхопили Грицишина Макара. І там у ямі всіх постріляли. Кажуть, що всього 22 людей. Ще одні говорять, що їх тіла потім забрали, а дехто каже, що не всі. Чи хто зацікавлений тим сьогодні – не знаю.

Архів Інституту українознавства, фонд спогадів.

Млинівський район

Вовковії

Солоневський Ростислав Тимофійович, нар. 15.04.1930 р., м. пр.: Рівненський р., селище Клевань, вул. Козацька, 109 “а”.

Коли прийшли поляки, для українця це стало нещастям, – якщо ти не-католик, а іншої віри.

Село наше Вовковії, розташоване біля містечка Демидівки, було дуже велике. Половину його населення, – жили компактно в середині села, – становили чехи. культура виробництва у чехів була вищою, ніж в українців. Вони відразу розумно зробили те, що забудувалися капітально. Їхні будинки до сьогоднішнього дня стоять. Чехи були православні, тільки кілька сімей – католики. Ходили вони з нами до одної церкви.

Поруч із нашим селом була німецька колонія Болярка. Якщо чехи мали ґрунт рівненський, добру землю, – ту, що пан тримав для себе, то в німців були такі пагорби, що кінь не міг на них утриматись. Жили вони бідно. Було там хат 20–30, менше, ніж чехів. Перед початком Другої світової війни вони виїхали до Німеччини. Ворожнечі з українцями не було жодної.

Сімей поляків у селі було небагато – від сили 2 десятки. Осадників – жодних, а серед решти – і бідніші, й заможніші. Ще жило в селі кілька жидівських сімей. Ці були бідними. А ще – кілька сімей білогвардійських емігрантів – грамотні інтелігентні люди. Із них хто магазинчик мав, хто інше заняття. Були вони росіянами, у розмовах із нами української не вживали. У нас же в селі було в порядку речей, що користувалися ми українською, польською, чеською мовами. Всі один одного розуміли.

Школа була семирічна, т.зв. “повшехна” – загальна. Викладання велося майже виключно польською мовою. Української був тільки один урок на тиждень. Вчителька-полька вчила нас нашої мови як-небудь, ми про це казали – “аби Польська не згінела”. Так вчила, що писати по-українськи нам було нелегко. І ось, як влаштує диктант, то рахує в наших зошитах латинські літери-помилки, а їх багато проскакувало. І за кожну літеру – лінійка “на лапу”, тобто нею – по долоні. Щоправда, питала, як удари розподілити: “Скільки на одну долоню? Скільки на другу?”

На перервах у класі розмовною була виключно українська мова. Звичайно, коли збирався гурток чехів, то говорили там чеською. Польські діти розмовляли з нами українською, а ми, – нас було багато, – польською не спішили. Чехи теж українську мову знали і в розмовах із нами вживали. Тільки росіяни були настільки впевненими і самовпевненими, що не хотіли її визнавати. Наведу

характерний приклад наших мовних стосунків. У 1947 році наші чехи виїхали до Чехії, а в 1997 році через 50 літ приїхали в гості, то розмовляли з нами по-українськи. Я, щоправда, тоді, вдячний їм за це, радий був виступити перед ними з привітанням ...чеською мовою.

“Просвіта” в нашому селі діяла. Було також дві бібліотеки. Одну, приватну, чех тримав. Брав за кристування книгами плату. А окремо ще була хага-читальня “Просвіти”, хоч і менший у ній був вибір книг. Діяв просвітянський хор, ставили вистави. Люди йшли. Молодь гуртувалася навіть із навколишніх сіл і старалася. Із найзаповзятіших виявилися справжні таланти. Один із них, Кость Клепач, далі грав у театрі Певного – німці його потім повісили. На тих спектаклях люди і плакали, і переживали.

Чехи впливали на наше культурне життя. У них були свої молодіжні, спортивні організації “Соколів”. Молодь робила фізкультурні вправи, мала для цього гімнастичне обладнання, турнік, бруси. Чехи організували в селі добровільну протипожежну команду. Вона мала однострої. Очоловав її чех Кроутіл. Всіх чітко, строем приводив до церкви – 30 чи й більше чоловік. Було так. Прихожани всі з такої okazji розступаються. Пожежники заходять. Кроутіл дає команду: “Чепіце свлекновт!” Гарно. Душа радується. Усе це на нас, українців, впливало.

Чехи мали і свою культурно-освітню організацію. Теж вистави влаштовували. Ми ходили до них. У нас був обмін. ...Чехи поставили в центрі села дубового стовбура з розногою, в ній повісили дзвона. Був серед них бідний чех, кривий на ногу, то вони платили йому за те, що о 7-ій годині ранку, 1-ій годині дня дзвонив у дзвін. Усім це було дуже вигідно. Як пожежа, дзвін б’є на сполох – люди ж у жнива всі на полі, жнуть, не дивляться. І годинника хто тоді мав... А так чех у дзвін ударив, кажуть наші: “О! Чех дзвонить... Порядок”. Все це значило...

Приємно згадати, що наша українська молодь теж влаштовувала свої забави культурно. Хлопці наймали приватну залу, домовлялися про музику. Хлопець купував дівчині квиток, запрошував її на забаву. Заходили. Дівчина була впевнена, що там не буде одна, має з ким танцювати. Якби тоді дівчина прийшла на танці сама – бідній замужу не бачити. Так у нас, і українців, і чехів, було загальноприйнято.

Щодо політичного життя, то польський уряд намагався чимбільше людей загнати в католицизм, що з релігійного став, таки, політичним фактором. Дуже насідали польські шовіністи на тих, у кого прізвище було співзвучне з польським, як, наприклад, у батька – Солоневський. Тиснули на нього, щоб записався у так звану “шляхту загородову”.

На посади в самоврядуванні уряд намагався ставити тільки поляків. Було цих посад небагато, в селі – солтис. Пам’ятаю з газет: аншлюс Австрії, справа з чеськими Судетами. Ставало очевидним, що буде війна. Розпочалася. Село наше вважалося містечком, до нього з Варшави прибуло багато евакуйованих. Їх розмістили, їхні діти пішли з нами до школи.

...Настрій у наших людей був антипольським. Варто нагадати, що коли війна почалася, то поляки, що жили в нашій місцевості, організували свій

польський озброєний підрозділ, і він рушив у наступ на сусідню з нашим селом німецьку колонію Болярку. Тамтешні її мешканці боронилися, як могли, при тому, що полякам зброю видали, а тим ні.

...Наше українське населення після усіх польських утисків німця не боялося, казали: “Хай іде. Аби не поляк...” І тут – 17 вересня. Польське прикордонне військо з-під Острога відступає на Румунію. Йде в синіх одностроях, але щоб скритися, міняє свій добротний одяг на який-небудь, навіть зброю – на харчі, на яку-небудь хоч би географічну мапу, щоб орієнтуватися. Такий випадок. Я стою у воротях. По вулиці на підводах іде польське військо. Від однієї з підвод відокремлюється вояк, іде у наш двір, питає мене: “Що, Ростік, робиш?” То, виявляється, – чоловік із нашого хутора. Був перед тим мобілізований до польської армії. Тоді кинув ту службу, пішов собі додому. ...Були вже в той час із ініціативи нашого українського населення навіть організовані групи, які роззброювали польських солдатів.

Між тим фронт наближався, ми чули артилерійську стрілянину з заходу. Знали: йдуть німці. Прийшли більшовики. Дорогою із Дубна на Вовковії ідуть легкові автомашини. То їхали представники нової влади. На краю села була поставлена урочиста брама. Убрали її смерекою і навіть повісили на ній портрет Сталіна з написом “Хай живе наш вождь товариш Сталін!” Ми сміялися: “вош”... Пропонують батькові сісти при них, під’їхати. За Польщі де б така честь українцю могла б бути!.. Мати осмілилася й собі кричить: “Томаше, хай візьмуть і мене!” Хвалилися на мітингу радянські начальники, яке то добро людям в ССРСР. Нашим селянам ще хотілося вірити... Віра ця підтримувалася, хоч би й дешевим способом. Такий епізод. Вулицею села пастухи женуть сільських корів. А тут назустріч – радянський танк. Зупинився, став чекати, поки повільні тварини його обминуть. Люди на те відразу сказали: “Бачиш! Якби їхав польський танк, то корів роз’їхав би. А цей зупинився”.

Але переконання в тому, якою радянська влада є в дійсності, прийшло швидко. За Польщі в магазинах було все, а тут на другий день – черги, на полицях порожньо. За польської влади у селянина був єдиний податок, розділений на рати. Мав він 2 гектари – платив за 2, мав 4 – за 4. Заплатив – і ніхто до тебе не мав ніякого діла. Що робиш, що сієш – до тебе ніхто не втручався. Як прийшла ж радянська влада, тому втручання не було кінця.

Як і за Польщі, й тепер розпочалися репресії проти просвітян, національно свідомих людей. Українські націоналісти побачили: за Польщі ще якось можна було “викручуватися” – тоді влада більше нападала на комуністів. Тепер стало інакше. Одного разу восени 1939 року вдосвіта до нас у дім приходять незнайомий мені чоловік, каже батькам: хотів би у нас переднювати. Виявилось, це – один із націоналістів, який хоче сховатися від більшовиків у німецькій зоні окупації на Холмщині. Щоб перейти йому кордон, треба до смеркання перебути в нас. То мене посадили у вікні дивитися, чи не йде часом до нас хтось чужий.

Радянська влада стала дуже утискати селянина. Багатого розкуркулювала, тобто просто-напросто грабувала. Хата під “железом” (під бляхою) – вивозили. А коли ще ні, то обкладали неймовірно високим натуральним податком. Були

тут і м'ясо, й яйця, і вовна. Хоча й овечки нема, а здати маєш. Де візьмеш на здачу, ніхто тебе не питає. ... Заставляли вивозити колоди з лісу на залізничну станцію – важка то була робота. Та виконав один податок – дають тобі ще один. Тиснули, як могли. І тут вони завели мову про колгоспи. У деяких селах, як у сусідньому Повчі, вдалося його організувати. У нас же не змогли. Ймовірно, тому, що половину населення становили чехи, за якими був авторитет їхнього іноземного походження. Тому нас ця чаша минула. Все ж люди готові були чекати, щоб настала війна, аби тільки не було советів.

І ось червень 1941-го. В небі з'явилися німецькі літаки. Совети не встигли провести мобілізацію. Через кілька днів селом уже йшло німецьке військо. Наше населення сприйняло їх появу так: як уже не буде, але, таки, добре, що советів не стало. ... До того ж саме при них зі Львова прийшла звістка про проголошення незалежності України, хоч негайний арешт її уряду відразу насторожив. Тим часом націоналісти здужали негайно організувати українське місцеве самоврядування. Створили українську поліцію. Її було мало, а у наших Вовковиях – зовсім. Кількоро чоловік приїжджало часом із райцентру – в чорних одностроях із білими пов'язками на руках. Шуцманами їх звали. Вони дивилися за порядком у селах, за тим, як німцям вивозиться натуральний податок-контингент. Був у селі деякий злочинний елемент. Коли німці стали вивозити молодь у Німеччину, то з'явилася можливість позбутися. Ці поліцаї допомогли, щоб саме його було виряджено – треба ж було когось послати.

Школа й тепер була українська, хоча жодної дотації від держави не мала. Платили вчителям самі селяни. Тепер за німців чехи організували свою національну школу. Платили самі своїм учителям окремо.

Тоді на кілька сіл були поставлені ляндріврти, німецькі коменданти. У Вовковиях цей німець вибрав собі помешкання серед чехів, із них організував охорону, яка вночі стерегла село. За зданий податок німці спочатку навіть щось платили, але в 1942 році вже треба було їм здавати чи не все вирощене в господарстві зерно. А що німці сиділи переважно по містах, райцентрах, де мали гарнізони, то наші чехи аби підкреслити, що не мають ніякого відношення до спротиву німцям, намагалися податок везти їм самі. Наші ж українські хлопці виставляли на дорозі пікети і заявляли їм: "Вертайтеся назад! Будьте, як усі".

Пам'ятаю, німці, як перед тим поляки, шукали серед нас людей, що мали б у собі хоч трохи німецької крові, – т. зв. фольксдойчів. Характерно, що жоден чех на це не піддався. Зате два їхні хлопці, брати Київські, згодом пішли в УПА. Українців до фольксдойчів теж нікого не знайшлося.

Податок везти німцям люди з наших сіл перестали. Тоді вони для насильного його збору стали організовувати на непослушні села набіги з розстрілами й підпалами. Дійшло до того, що протягом тижня сонце затуляв дим пожарищ. Постійною ставала тривога – не сьогодні, то завтра й наше село така доля спіткає.

Ми, хоч і були дітьми, але разом із дорослими знали: є в нашому краї організована й досить дієва сила – ОУН. Про її діяльність, вбивство Перацького, процеси над нею – про все це у нас було відомо впродовж 1930-их років. Тепер у перші тижні після приходу німецьких військ контроль над громадським

життям особливо в сільській місцевості був, таки, геть ослабленим, і ОУН активно цим скористалася. Всі її члени, хто скільки і як міг, спішили проводити віча та інші заходи, щоб піднімати національний дух. Само собою, одночасно вони розбудовували свою організаційну мережу-сітку. Ми стали свідками такої важливої події: українська “допоміжна” поліція, створена німцями, однієї ночі подалася “до лісу”. Саме з неї у нас і утворилися найперші осередки відділів УПА. Німці не мстили родинам поліцаїв, що втекли, як вони це обіцяли, тільки тому, що їхні руки до наших сіл уже тоді не досягали. Тут вони з’являлися вже вряди-годи. Ліс тим більше став тереном “наших хлопців” – так їх тоді називали. Юнакам у ту пору в селі радили одне: “Подавайсь у ліс до хлопців. Там і користь якусь для всіх принесеш, і себе врятуєш від німецької каторги”.

Ускладнили ситуацію стосунки з поляками, які не відмовлялися від своєї давньої і незмінної мети – розширення в краї польського стану посідання. Не до третього фронту з ними було для ОУН і УПА. Що там казати: не вони першими пішли на загострення стосунків між двома народами. І якщо відмова поляків від справедливого для обох сторін вирішення справи призвела до сутичок, то, все ж, УПА давала можливість мирному польському населенню в наших околицях спокійно виїхати в Польщу. У нас поляки вдень вільно їхали всіма дорогами, якими тільки хотіли, – всі 30 кілометрів до Дубна. І ніхто їх не чіпав. Напевне, то була команда відділам УПА. Коли після втечі від німців українських поліцаїв їх місце зайняли поляки і пішли на тісну співпрацю з гітлерівськими мародерами, які їх організували, вони частіше, дошкульніше стали допікати українцям – вислужуючись, грабувати українські села. І для німців, і для себе.

Коли фронт підійшов до нас зі сходу, з району Дубна-Млинова, то за 2–3 дні радянське військо було вже у нас. Тут не затрималося, пішло далі на Радивилів. Спинилося аж під Бродами. Відразу ж у селі з’явилися червоні партизани. Їх прислали ніби на відпочинок, але насправді вони мали займатися вишукуванням, виловлюванням вояків УПА. Ходили з дротами-щупами шукали зроблених для УПА запасів. Знаходили їх. Тут же одночасно розпочалися арешти, допити тих, хто був зв’язаний з УПА. У нас у Вовковиях трапився такий випадок. У сім’ї Максимчуків було двоє хлопців-орлів. Іван старший, Олексій молодший – патріоти. Обидва були в УПА. Червоні партизани на відпочинку викликали їхню матір, допитували нестерпно. Вона попросилася в туалет. Вартовий вів її стежкою, над якою був колодязь. З розпачу кинулася в нього, не витримуючи знущань. На щастя, дістали її живу, був “тільки” перелом бедра. А сини її обидва загинули. Олекса – в селі Тараканові, де їхню боївку застукали, і вони всі покінчили з собою.

Енкаведисти не сиділи, склавши руки. Організовували облави, в яких заставляли брати участь солдатів, уродженців Середньої Азії, а з українців та з тих, хто володів українською мовою, утворювали групи, що мали діяти під маркою вояків УПА. У цьому всьому людям було важко розібратися. А цим провокаторам дехто вірив і мусив за це поплатитися. Бувало ж так. Приходять, стукають у двері чи вікно, кажуть: “Пустіть. Ми щойно мали з советами сутичку”. Дають їм їсти, а вони нерозумно не хочуть їсти, зате питають про зв’язок. Їм розповідають. До сусіда пішли з такою ж байкою – і назавтра готово: арешт!

Ситуація в краї складна. Хто вночі стукає до хати – невідомо. Більшовики говорять чистою українською мовою, наші хлопці, переодягнені в уніформу радянських солдатів, – російською. Це була війна... Аж ось тепер із опублікованих секретних документів стало відомо, що ми бачили й на власні очі, хоча, не заючи цифр: у західних областях УССР енкаведистами було організовано 157 загонів, які діяли під маркою вояків УПА, в тому числі в Рівенській області – 49 чисельністю від 3 до 20 чоловік. У районі Демидівки, сіл Ільпибоки, Рудка, Калинівка грасував їхній загін у складі 50 чоловік. Головним у ньому був місцевий уродженець Сафат. Рядові вояки в цій групі, може, навіть не підозрівали, що перебувають під командуванням енкаведиста. Як у кожному відділі УПА, вранці вони, вставши, молилися, співали “Ще не вмерла Україна”, але чинили те, що наказували енкаведисти. Звірства їх були такі, що люди жахалися: як таке свої роблять?..

Про ті підрозділи енкаведистів написав доповідну записку прокурор військ МГБ полковник юстиції Кошарський. Адже командировані в них солдати військ НКВД так розперезалися, що наші люди стали розпізнавати: це – не вояки УПА, а, таки, енкаведисти. Кошарський у цій доповідній наводить кілька десятків випадків, коли вони мордували невинних людей, підвішували, знущалися, навіть убивали. Наше населення ніяк же не могло цього зрозуміти, дивувалося: “Невже наші хлопці змогли до цього дійти?.. Своїх же б’ють!..” І це було в широкому масштабі. Й зовсім не випадково: Кошарський підкреслює, що це був дуже вдалий спосіб боротьби з бандерівцями. Він допоміг їм виявити і знищити немало дійсних оунівців, упівців.

Бувало так, що енкаведистські провокатори переборщували. Наприклад, приїжджає такий енкаведистський підрозділ під маркою бандерівців у село Дубини біля Козина і закликає всіх здорових чоловіків: “Беріть, хлопці, коси, вила, підемо громити більшовиків”...

До 1947 року в нашому селі поряд із українцями проживали й чехи. Оскільки були багатими, в них завжди був достаток більший, ніж в українців. Наші хлопці-повстанці в умовах післявоєнної розрухи і виселення були змушені звертатися за допомогою не тільки до українців, але й до них, сусідів, знайомих. Просили, й ті, треба сказати, ділилися, хто скільки міг. Серед чехів були такі, кому це подобалося, а кому й ні. Тим більше, що після війни їхній статус став вищим: за них могла упом’янутися Чеська держава. І вони в той непевний час роблять так. Звертаються до районного відділу НКВД з проханням: “Дайте нам охорону. Адже ж ми такі до вас добрі”. Так, до речі, було й при німцях... Енкаведисти кажуть: “Даємо вам зброю. Але ви охороняйте себе самі”. І одного дня начальник районного відділу НКВД в супроводі підрозділу солдатів привіз чехам у село зброю, роздали її. Що ж робиться вночі? У селі чути рух, на чеській половині собаки гавкають, постріли, гранати вибухають... То три сотні бандерівців, дізнавшись, що енкаведисти привезли чехам зброю, прийшли по неї. Командир відділу УПА зайшов у той будинок, де у чехів ночував тоді енкаведистський начальник. Тому не було куди діватись – підірвав себе гранатою, а упівець був поранений. Хлопці з УПА дають чехам команду:

“Кулемети, набої – сюди, а гвинтівки – щоб завтра відвезли назад”. На другий день чехи відвезли їх як непотріб.

Після цього досить оригінального випадку стосунки між українцями й чехами в нашому селі залишалися доброзичливими. Як чехи виїжджали на батьківщину, наші люди допомогли їм кіньми завезти майно на станцію. Одні на одних не винесли образи. Тепер чехи приїжджають у село в гостину, добрим словом згадують колишнє співжиття. Правда, дуже прикро, що в Чехії якийсь Гофман випустив книжку про перебування чехів у нашому краї, стосунки з українцями. Він пише, що бандерівці й місцеве населення робили все, аби вижити з Волині чехів та інші національності. Я як свідок ніколи цього не бачив. На мою думку, це було замовлення радянського НКВД з відповідною метою.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, кол. Ю. Даревича, 20.

Добрятин х. Щаслива

Лубацька Олександра Яківна

До взаємин між українцями і поляками в роки Другої світової війни на Волині

Я, Лубацька (Павлунь – дівоче) Олександра Яківна, під час війни жила на хуторі Щаслива, що знаходиться на Млинівщині нині Остріївської сільської ради. Цей хутір розташований недалеко від села Добрятин і тодішньої польської колонії Панська Долина. В 1943 році поляки цієї колонії організували боївку і вели боротьбу проти УПА, а також грабували навколишні села і хутори. Сім'ї свої відправили в місто. Щоб помститися українцям, ця боївка в 1943 році спалила наш хутір. Не спалили тільки польських хат (на хуторі жили й поляки), а також хати мого дідуся, бо там не було чоловіків, які могли б служити в УПА. На нашому обійсті жила бабуся, дід по матері і дід по батькові. Мама моя боялася жити на хуторі. Забравши нас (дітей), перебралась жити в село Добрятин. Там ми в людей і жили, але вдень їздили на хутір, щоб виконувати сільськогосподарські роботи, бо мали ще деяку худобу. Взимку цього ж року якраз на Варвари (17 грудня) моя сестра Катерина із сусідською дівчиною пішли на хутір до бабусі і вирішили там заночувати. Під вечір на хутір прийшли озброєні поляки (5 чи 7 чоловік) і привели з собою двох чоловіків українців, очевидно, вояків УПА. Завівши їх в кімнату, поляки тут же розстріляли їх. Потім по черзі заводили дідусів і теж розстрілювали їх. Після цього вони наказали бабусі, щоб та принесла їм сала. Коли бабуся принесла їм сало, то вони відвели бабусю в цю ж кімнату і розстріляли її. Весь цей час сестра з подружкою сиділи на печі. Закінчивши розстріли, поляки принесли в кімнату солому і підпалили її. Напроти печі було вікно в садок, і сестра разом з подружкою вистрибнули в садок, напівроздіті, босоніж по снігу побігли в село, а до села було три кілометри. На другий день наші “хлопці” (вояки УПА) саньми поїхали на хутір, з пожарища забрали розстріляні і обгорілі трупи, привезли їх в село, щоб по-людськи поховати. Під час акції була перестрілка між поляками

і упівцями, але жертв не було. Все наше обійстя було спалено, а що можна було взяти, було розграбовано. Ось така трагедія відбулася на хуторі Щасливій.

Як не дивно, але поляки вимагають від нас, українців, щоб ми попросили у них вибачення за те, що нібито ми знущалися з польського народу.

Записав Іван Швед, голова Дубенської “Просвіти”.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. Копія.

Зади (Травневе)

П'ятак Федора, 1923 р. н.

Панська Долина була столицею поляків. Нападали вони часто, і ми жили в постійному страхі. Забили вони Дмитруня, коли він пас корів. Спалили Зади.

Коли поляки залишали Зади, то заявили: “Ми ще повернемося і будемо з вас паси дерти”.

Спогад записала Костенко Тетяна* 6 липня 2002 року.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. Фонд спогадів.

Зади (Травневе)

Федчук Ніна, 1923 р. н.

Поляки мордували наших людей при підтримці німців. Ми боялися їх нападів і ніколи не ночували вдома.

Поляки вбили у Соснині Гериновича Олексія. Ми дітьми пасли корови, коли наша сусідка-чешка попередила, що йдуть озброєні поляки. Ми почали тікати. Чуємо постріл. Виявляється – люди бачили, як Олексій йшов до Задів, три поляки зустріли його, щось говорили. І, коли він піднявся на горбок, нападники вистрелили йому в спину. Викопали могилу на кладовищі, але поляки не дали поховати. Брат Олексія забрав мертвого і поховав у садибі, де жив.

Поляки у жнива забили Ваньку Петруся (знайшли його мертвого в житі), Солдатука, Прокопа Горпинюка, ранили Женю Тацій.

27 вересня 1943 року (на Чесного Хреста) поляки палили Зади. Згоріли хати і худоба у Ковальчуків, Таціїв, Кічуків, Чупаків, клуня в Чугаїв. Коли не стало запальних куль, підпалювали палаючими головешками.

17 грудня 1943 року поляки знищували українців у селі Щаслива. Ковальчук Катерина Яківна, яка живе зараз в Млинові по вулиці Ювілейній, прийшла в село до діда з бабою. З'явилися поляки. Вона сховалася під кожухом на печі. Поляки розстріляли діда і бабу. Побачили дівчину, стягнули кожуха і теж хотіли вбити її, але вона дуже просилася, щоб помилювали. Коли зайшов до хати її хресний-поляк, сусід Антек, кинулася йому на шию. Присутній комендант Козловський змилювався і відпустив дівчину, наказав, щоб вона бігла... І все-таки вона не бігла по снігу з чобітьми в руках. Потім багато яєць перекачали,

* Основні свідчення П'ятак Федора наказала знищити, щоб, як вона казала, померти власною смертю, а не чекати кожну ніч, що придуть (вже тепер) поляки і її зарубають. Неймовірно, але очевидним є факт, що страх бути знищеною поляками залишився в жінки на все життя.

щоб позбулася дівчина ляку. А мертвих діда з бабою і ще трьох, вбитих в Остріві, запхали в сусідню хату і підпалили. Від діда знайшли палець, зав'язаний шматочкою.

• А в Городниці німці загнали людей до церкви і живцем спалили.

Міхал Дісюк на Соснині під час війни переховував жида, який декілька років назад приїхав з-за кордону, відвідав село. Казав, що всі події воєнних років добре знає і описав їх єврейською мовою. Обіцяв перекласти українською мовою і видати, щоб люди знали, що творилося в ті страшні часи. Самого Дідюка зв'язали і забрали поляки, і доля його невідома.

При партизанці хоч ночувати почали вдома. Боже, Боже! Як я осталася жива! Жали жито, а тут облава німців з поляками. По мені стріляли. Паль! Не попали. Ми в лісі ховалися. Вдома худоба залишилася, їсти хоче. Треба було пробратися, щоб накормити. Страшні часи були, а поляки – найстрашнішим ворогом. Німці поселилися в Дубно, а нападали поляки, що жили недалеко в Панській Долині.

Спогади записала 6 липня 2002 р. Тетяна Костенко.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. Фонд спогадів.

Зади (Травневе)

Харчук Ніна Тимофіївна, 1925 р. н.

Під час німецької окупації проживала я на Задах, був тяжкий час. В хаті ніхто не спав, на ніч ховалися в схронах, бо по селах ходили різні банди. Ми боялися, бо за 2-3 км від нас була польська боївка, яка разом з німцями нападала на українські села. Я бачила, як з лісу від поляків вийшов озброєний чоловік, а дорогою йшов від родичів Геренович і цей поляк застрелив його. Петрусь Іван поїхав на хутір Щаслива, там його забили поляки.

Зі всіх сторін поляки приїжджали на Панську Долину, де в двох великих будинках жив Барановський і Петровський. Там були склади зброї, підземний хід до лісу.

Я в нашій сім'ї була як розвідник. Часто вилазила на вершок черешні і дивилася в сторону Панської Долини, чи не нападають на село. Хоч дуже тяжкий був час, але люди хотіли засіяти поля. В 1943 р. мій тато поїхав в поле сіяти, а я сторожила з черешні, щоб повідомити татові, чи не йдуть поляки. Коли я вилізла на черешню, побачила, що від лісу поляків йде дуже багато. Підійшовши до села, почали стріляти, стали палити хати. Тато був в Ковальчуків. З кінями сховалися в кропиву, хата горіла. Тато чуть не згоріли, були попечені.

Ми встигли сховатися в різні схрони. Було чути крики поляків і тупіт коней. Страшно сидіти під землею, як банда кінями топче над тобою. За деякий час ми почули голос тата і сусідки, яка ридала, що нарobili поляки, спалили село. Люди повтікали, хто куди. Наша хата була в стороні, то й залишилася. Після цього дня всі люди виїхали. Дехто мав дальше родину. Ми пішли в с. Торговицю, і там разів чотири були якісь напади. Вночі ми втекли за Стир.

Однієї ночі була перестрілка, і ми не встигли втекти за річку, то побігли в льох під костел. Там зібралось дуже багато людей. Було чути тупіт коней, з

розмови не було зрозуміло, хто це. Коли ми стали задихатися і діти стали кричати, невідомі почули, відкрили хід і стали кричати: “Виході, бо будем газ пускати”. Ми повиходили. Це була руска партизанка – ковпаківці. Наші люди боялися повертатися в села. Вони сказали, що за 3 дні буде фронт, можна йти, банд не буде. Так і було. За 3 дні прийшов фронт, зразу прийшли зв’язківці, потім під’їхала артилерія, а далі і штаб. Всі підсувалися на передову, бо німці були розташовані за річкою Іквою, це 2 км від нас. В саду стояла машина-літучка з кореспонденцією і тим займався Олесь Гончар, який багато нам, дівчатам, розказував різні смішні історії, фотографував нас. На жаль, ми фотографії не зберегли до цього часу.

От настав день, коли мали наступати на німців. Полковник Романенко сказав: “Якщо ви хочете, можете виїжджати, бо завтра будемо наступати, а ні – будьте вдома, ми все одно німців поженемо. Ми залишилися. О 10 год. ранку стали під’їжджати війська. Стали бити “ванюші”, “катюші”, кулемети. Страшно було дивитися на це все і чути крики. Солдати кричали: “Вперед, за Родіну, вперед, за Сталіна. Ура! Фронт рушився вперед через річку Ікву. За ним поїхав і Олесь. Після фронту ще довший час польська боївка була на Панській Долині. Дуже багато брехні пишуть поляки. Це все неправда, ще потрібно в’яснити брехню. На Задах не було жодної бази, як пишуть поляки. Колонія мала 30 хат. В цей час молодь роз’їхалася по містах, решту забрали в Німеччину.

Липень 2002 р.

Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ. Фонд спогадів.

Красне

Зінюк Раїса Порфирівна, 1923 р. н.

Під час німецької окупації я проживала в селі Красне. З розповідей дорослих чула, як поляки Панської Долини нападали на українців села Зади. Про це розповідав житель села Зади Ковальчук Григорій Климович, який чудом врятувався, сховавшись на полі в борозні. Сім’я Тація Володимира втекла від поляків і деякий час проживала в моїх батьків в селі Красне.

25.07.2002 р.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ. Фонд спогадів.

Малин

Вайнер Іван Миколайович, нар. 28.08.1930 р.

Я – Вайнер Іван Миколайович. 13 липня 1943 р. пас коней. Сиділи ми, пастухи, в окопі. Військовополонений Ванька, хороший хлопець, читав нам книжку. Одна дівчинка побігла на горбок, вернулася, каже: “Йде якась армія”. Вибігаємо, бачимо: вони всі в чорному. Йдуть. Оточили нас. Говорять по-українськи. То були поляки. “Звідки?” питають нас. Кажемо: “малинські”. “Забірайте коней, ходімо з нами”. Я коні порозпутував, але думаю: “З вами не піду”. Треба втікати додому до батька, до матері. Виїхав кіньми на горбок, а там – сидить один із них із кулеметом. У чорній одежі. Я так думаю: то були

поляки. Вони не жили дружно з нашими людьми. Більшість наших українців, старіші люди, тільки так казали: “То були поляки”. А чого говорили по-українськи – то ж між українцями жили.

Забираємо ми коней. Женуть, зганяють нас на поле. Прошло годин 2-3 – ведуть чехів. Чехи йдуть з квітами, з дітьми, одягнені по-святковому, культурно. “Що ж буде?” питаємо їх. “Нам сказали, що буде якийсь сход”. Про себе кажемо: “Ми ж невинні, ні в чому не брали участі”. Далі женуть українців. Чехів забрали, погнали в інший садок. І так гонили людей зо 2–3 години – то сюди, то туди. Вже після обіда прилетів самолёт, скинув якогось пакета. Взяли того пакета, і – почався рух.

Біля млина, – ми почули, – стрілянина. То, – як потім ми дізналися, – виїхали з лісу наші хлопці, українські повстанці, хотіли, напевне, допомогти людям (поховані вони всі у братській могилі). Їх усіх перебили.

Розпочався рух. Стали людей гнати до церкви. Нам кажуть: “Забирайте коней, корів, проженете на Олику”. Говорили з нами по-українськи, німецької мови я не чув. Женемо ми корів. Вже село горить. Важко проскочити між вогнями. Був із нами хлопчина Яцюк Володька, каже: “Знаєте що? Я далі не пожену. Забіжу до дядька в клуню, сховаюся”. Він – тільки за клуню, а його – з кулемета. Забили.

Женемо далі. Йде з нами той самий військовополонений росіянин. Молодий хлопець року 1924-го. Загнав я корів до хліва, не прив’язував. Заглянув у хату – все позакривано. Думаю: куди я піду на ту Олику! Коноплі за клунею були. Дай, думаю, скочу в ті коноплі. Я – тільки за клуню, а там сидить німака з кулеметом. В німецькій формі. Що робити?.. Забрали мене.

Військовополонений з коровами сказав: “Забіжу до хазяїна, заберу документи”. Не доходячи до церкви нас із тими коровами зупиняють. Людей усіх, бачимо, погнали в церкву. Поряд там за Польці була гміна. Ми женемо корів далі. Загнали в долину, далі – до самого села Уїздці на горбок. Чути – вибух. Полетіла у воздух церква. Женемо далі. Вигнали за Уїздці. А там уже стоять машини, загружені перинами, подушками – хто що взяв. З Малина те все, бо до Малина не доїхали. Була грязь. Там усе перегружали і відправляли до Олики.

Вигнали ми худобу за Уїздці – напроти могилки. Той Ванька каже до нас: “Так, ребята. За мной по-пластунськи”. А що таке – по-пластунськи? Бачимо: він – у жито, ми – за ним. Назад до могилки ми по тому житі повзли, а по нас – із кулемета. Тільки колоски летять. Стріляли по нас. За могилками посиділи трохи. Куди? Йдемо на село Повжу. Ми – тільки до Певжі, а нападники вже їдуть із Малина на Вільку...

Після того погрому нераз, як зберуться старіші люди, – а ми, підручки, там були, – міркують: “Хто спалив Малин і за що?”. Сам пам’ятаю: як ішли ті ніби німці на Малин і нас забирали, то говорили ж по-українськи!.. Люди кажуть: “То не могли бути німці. І українці ж не могли своїх палити!.. То – поляки з Константинівки. Жили між українцями, ходили в українську школу, з українцями вчилися...”

Все те майно, що вони тоді в селі забрали бандюги, возили фірами в Уїздці. Там стояли автомашини. На них вони все перегружали, все там було – свині,

подушки, перини, все майно, яке награвували. Повезли все це у свій табір в Олику, де забралися поляки. Ще говорять, ніби то, бандерівці помагали німцям бити чехів. То – неправда, бо бандерівці з чехами дуже приязно жили. Одні других добре розуміли. У той день бандерівці йшли на захист чехів і українців. Але трохи запізнилися, бо вже село почали палити. Людей вже загнали, попалили. Вони навіть не дійшли до села. Їх із кулеметів німці чи поляки перебили тут у Малині біля млина.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 43/3.

Малин

Ващук Наталія Іванівна, нар. 10.09. 1923 р.

Я, Наталія Іванівна Ващук, в той день погнала на пашу корови. Пасемо, Бачимо, йде цеп озброєних людей. Ми – до корів. Могли ще втекти. Бачимо – оточили Малин. Ці люди говорили по-польськи. Нас погнали до села на майдан. Туди стали збирати людей із села. Говорили з людьми по-польськи.

Загнали нас на чеську колонію, у кожен будинок по кілька чоловік. Бачимо: буде смерть. Дивимося одне на друге, прощаємося, плачемо. За що ж? Ми – малі діти... Загнали, поставили перед нами кулемета. Зачинили двері. Застрочили. Хто виліз, хто згорів. Я вилізла. На моє щастя в тому хліві чехи тримали ангорових кролів, була діра у стіні, закрита сіткою. Вона вигоріла. Я вигрібла яму, через ту діру вилізла. Дощ іде. А я – попечена...

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 40/3.

Малин

Кальков Антон Іванович, нар. 19.01.1929 р.

Я. Кальков Антон Іванович, тогочасний житель села Уїздці. УПА дежурила верхи, казала селу: “Будьте на сторожі. Із олицького замку кудись рушають німці. В якому керунку – ми вам скажемо”.

Зранку в лісі коло Уїздців ми почули стрілянину. Там німці вже стали бити наших людей. Ми сім'єю втекли на Троєччину. Далі німці почали бити і палити Малин. Були німці і були поляки. Люди, які вціліли, казали: пізнали знайомих із них. Розказували: бачили серед тих, хто напав, поляків.

Мама осталася вдома пекти хліб. Як нападники стали бігати по хатах, вона втекла в садок, сховалася в бур'яні. Потім теж казала: бачила знайомих поляків.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 41/3.

Малин

Калькова (Парфенюк) Ганна Федорівна, нар. 12.04.1934 р.

Я, Ганна Федорівна Парфенюк, скажу: як напали на Малин, то разом з німцями були і поляки.

Поляк Казьмірський був українцю Видавському друг. Тоді зайшов до Видавського, сказав: “Сиди в хаті, нікуди не виходь. Якщо вийдеш, тебе уб'ють”. Написав йому писульку, сказав: “Як прийдуть до тебе і будуть говорити

чи по-німецьки, чи по-польськи, ти їм її дай. Прочитають – і підуть. А з хати з сім'єю нікуди не виходь”.

І правда, прийшли вони до нього до хати, показав писульку, прочитали. В хаті всі з його сім'ї сиділи, нікуди не виходили. Їх не чіпали. І їхня хата зосталася. Аж потім, – вони вийшли, – їхня хата од сусідської загорілася. Хати щільно одна коло другої були. Поляк Казьмірськми Видавському сказав: “Отак, Васяян, щоб ти знав: нами розпочинали, а вами замісимо”.

І що вже в селі робилося далі! Село знищили, майно погрузили: кабани, сало, муку, все. Поляки, німці те зробили. Одному чоловікові, українцеві Миколі Холодові, нагрузили воза: “Вези!” Хто? Німці чи поляки. Вони перемішані були. Наполовину. Табунами ходили. Повіз. Виїхав за село в долинку, сказав: “Далі не поїду. На, як хочеш, батога – їдь”. Один із тих скинув його з воза, застрілив, сів на воза сам, поїхав. Сів поляк. Те все бачив Вайнер Петро. Він вів коня, як заставили його, з самого випасу, був на зборах, куди зібрали все село, бачив, як гнали людей по клунях, хлівах палити. Все це бачив. Чого остався? А в нього був дуже норовистий кінь, який нікого до себе не допускав – ні чоловіків, ні жінок, ні німців, ні поляків. Тільки господаря. Один поляк наказав завести йому коня в Олику. Вів. Разом з обозом їхав тим конем верхи. В Олиці ніч настала. Там коло дерева прив'язав коня. Коло замку там усі поляки кучкувалися з фірами. Розгружали муку, сало, кабанів – усяку всячину, яку награбували в людей у Малині. Той стояв там із конем до вечора. Як темно стало, ніби за потребою од коня одлучився, оглянувся – не дивляться. В корчі! Рачки поповз додому, покинув коня.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 42/3.

Малин

Чміль Антон Федорович, нар. 28.02. 1923 р.

Я – Антон Федотович Чміль. Того дня, як палили Малин, із тої групи, що оточила села, прийшли до нас двоє, по-польськи говорили з бабушкою в хаті. Питають, де решта сім'ї. “Не знаю. Кудись пішли”. Сказали їй: “Витягни воза з клуні”. Взялася, не може – стара жінка, більше 80 років. Помогли їй. “Одв'язи пса”, по-польськи сказали. Одв'язала. Вистрілив один, запалив клуню. Пішли.

Архів Інституту українознавства ім. І. НАН України, фонд фонозаписів, 39/3.

Костопільський район

Золотин

Жданюк Микола Радіонович, нар. 7.04.1924 р., м. пр.: м. Рівне, вул. 24 серпня 17/4.

У нашому селі школа була семирічна, мова викладання в ній – польська. Викладалася як предмет і українська. Вчителі звали її по-старому “руска”. Ми, діти, розмовляли завжди тільки українською. Вчилися ми, українці, так: лише той, хто хотів. Коли не бажав, то влада не змушувала. У мене й братів бажання

було, всі до школи ходили за винятком найстаршої сестри Ольги. Господарство було велике, в ньому треба було працювати. Всі вчителі були поляки, а директор – українець Олійник Антон Леонтійович. Не знаю, як поляки терпіли, але він, родом із Тернопільщини, таки був. Десь у 1938 році українську мову став викладати Мотчук Іван, уродженець сусіднього села Тростянець, українець.

Наше село було велике, дуже гарне, розташоване над рікою Горинь. Молодь у селі влаштовувала вечорниці, танці, а серед неї була група національно свідомих, – треба відзначити, із багатших сімей, – які цікавилися політикою. Знаю, що без дозволу влади в селі працювала організація “Просвіти”, хоч не була зареєстрована. Це були 1936–37 роки. Виписували газету “Рідне слово” українською мовою, брат приносив її додому. Члени “Просвіти” збиралися, співали українських пісень, патріотичних козацьких. Село було співуче взагалі. Організатором “Просвіти” був Дмитро (прізвище забув), але знаю, що другом Дмитра був мій рідний брат Іван Жданюк. Вн теж був у “Просвіті”, часто приносив додому газети. Так, у 1936 чи 37 році він приніс додому “Кобзаря”, невеличку книжку. Ми всі з зацікавленістю стали розглядати її, але він сказав, щоб про це менше говорити. Очевидно, боявся поліції.

“Просвіта” діяла до 1939 року, поліція постійно цікавилася нею. Поліцаї приходили з сусіднього села, де були гміна й їхній постерунок, вели розмови з найбільш активними хлопцями, попереджували: “Щоб не було жодних антидержавних виступів!” Зрозуміло, хлопці говорили, що займаються виключно просвітницькою справою.

Про ОУН у селі в той час вже було чути. Все це теж ішло від “Просвіти”. В сусідніх селах поліція за зв’язок із нею декого арештувала. Один із таких звався Колтонюк Петро. Судили. Цей Петро Колтонюк, і ще із села Головин Ярчук Степан сиділи в концтаборі Береза-Картузька. За те, що підтримували націоналістичний рух. Очевидно, вони, як і Дмитро, були членами ОУН.

Треба відмітити, що селяни важко працювали, але польський уряд у їхній праці не заважав: повинні були сплатити податок і могли працювати на себе. Недалеко від нас за Корцем був державний кордон з СРСР. Його переходили люди, приносили інформацію і ми чули, що там – голодомор, люди голодують. Говорили, що в окремі села поблизу кордону звідти приходили люди і просили хліба. Була в селі мова про колгоспи, які більшовики запровадили там. Здивовано наші селяни до цього ставилися. Пригадую, чув тоді полеміку між старшими, що ж то таке колгоспи. Дивувалися – як то можна комусь віддати свою землю, щоб хтось на ній працював!.. Це ж неможливо. Навіщо це?.. Про совітів, як тоді їх звали, думки хорошої не було, бо люди в них жили бідно.

В нашому селі усі вважали себе і звали українцями. Такого, що ми “руські”, – не було. Жило також кілька єврейських сімей. Мали свої невеликі магазинчики. Поляків, здається, пару сімей було. Поряд з нашим за 5 кілометрів було село Ледне – біля 100 дворів. Там жили тільки поляки. Раніше їх було зовсім мало. Вони з’явилися у нас в 1920-ті роки. Це були осадники. Польський уряд, відомо ж, спеціально селив їх у певних місцях на сході країни. Можливо, земля їм була подарована, бо це були легіонери Пілсудського. Лісником теж був надісланий до нас поляк Гвіздецький. Мав гарну хату на краю села біля лісу.

Гміна знаходилася в сусідньому селі, старостою її був Кроль. Певне, був українцем, але підтримував польську владу. Недовго посаду цю займав, у 1935 році прислали на його місце поляка, прізвища його не пам'ятаю.

З поляками жили ми, нібито, мирно. Але, Ви знаєте, вони ставилися до нас дуже грубо, зовсім некультурно. Обзивали нас бидлом, хлопами. Разом із нами, українськими дітьми, в школі вчилися діти вчителів-поляків, то вони і обзивали нас цими негарними словами. Діти вчителів... Якщо коли хто мав із поляками суперечку, то від них чули: "Що ти будеш говорити з бидлом!"

Влада, озброєна поліція були повністю в руках поляків. Якщо хтось із селян невчасно сплачував податки, отримувал попередження від поліції. Поляки до нас, українців, були дуже недоброзичливі. Це принижувало. Але що було робити?.. Ми мусили терпіти.

Спроб забрати церкву у нас не було. Перешкод у православному богослужінні теж. Проводилася, щоправда, політика уряду, щоб перемовити українців покинути свою православну віру і прийняти на католицтво. Обіцяли за це винагороду: посаду солтиса в селі, землю продати, дитина змогла б навчатися в польській гімназії. Ополячення велося в 1937–38 роках особливо настирливо. Але, характерно, жоден мешканець села не прийняв польської, тобто католицької віри. В інших селах такі випадки були.

Потрібно відмітити, що поляки дуже зміцнювали східний кордон своєї держави. Будувалися великі бетонні укріплення. Наші селяни з такої okazji мали хороший, як на той час, заробіток: своїми возами перевозили на будові землю. Добре пам'ятаю, десь наприкінці літа 1939 року командування польської армії влаштувало тут великі маневри свого війська. Кіннота, артилерія. Через наше село везли гармати. Багато селян з навколишніх сіл були мобілізовані для перевезення продовольства, інших вантажів для маневрів.

Серед селян ішла мова, коли старші люди збиралися на вечорниці, що поляки "щось заворушилися". Молодь у Польщі, як рік підходив, служила в армії, – брали й українців, – то тепер хоч кінчався строк, а її не відпускали. До 1939 року тривала метушня: дуже часто селом їхала польська військова кіннота – приїхали, зупинилися, знову поїхали. Розмовляли з своїми людьми, іншими про те, що совети можуть напасти, треба укріплювати східний кордон.

Вийшло ж, що несподівано для поляків першими ударили їх не більшовики, а німці. У польській армії були хлопці з села. Один вернувся, а 3 чи 4 ні. Десь загинули. Один був учитель Степан Барчак, українець, жонатий – не вернувся.

Із перших днів німецько-польської війни поляки гоноровито говорили, що не віддадуть ні п'яді польської землі, але за тиждень через наше село рухалося багато цивільних осіб на машинах, на підводах у напрямі на схід. Навіть наших селян з підводами мобілізували, бо багато польських біженців йшло пішки.

17 вересня 1979 року Червона армія переходить кордон. Поляки спротиву не ставили. Жодних арок ніхто більшовикам не будував. З'явилися несподівано. Казали, ніби на кордоні було кілька незначних сутичок. Совіти взяли дуже багато військовополонених – особливо в районі міста Дубного. Там, розповідав мій родич, дуже багато польських військових здалося Червоній армії.

Старше покоління, батьки наші, сприйняли прихід червоних, як дружній крок з боку Радянського Союзу. Зробили мітинг Збігалися діти, бо ж “брати прийшли”. Вони кидали дітям цукерки, печивом вгощали. Говорили російською мовою, щоправда, було багато таких, які розмовляли українською. Політруки говорили селянам: “Товариші, у нас прекрасно жити. Живемо багато. Поляки гнобили вас, забороняли українську мову. Тепер у нас будете говорити вільно. Діти ваші будуть вчитися у вищих навчальних закладах . У нас їх багато”. Гарно розповідали. Люди стали обговорювати, казали: “Що то значить – своя мова! Свої люди! Може й краще буде тепер”.

Та замість гарного життя стало важке. Ще не пройшло року, а з містечка Степаня через наше село вели на Костопіль п’ятьох арештованих оунівців. У цьому містечку була сильна організація ОУН. Це було патріотичне селище колись. Тепер теж. Я бачив особисто, як у всіх п’ятьох були пов’язані руки. Гнало їх троє кіннотників з автоматами – спереду і з боків. Арештованих спеціально вели селами, щоб дати зрозуміти їх мешканцям, що всякий виступ проти радянської влади буде каратися. А в цю пору дуже переконливо заговорили українські патріоти: “Ось що принесли нам “визволителі”! ... Тюрми! Наших хлопців ні за що кидають у тюрми Рівного, Дубного, Луцька”. І коли в той час була спроба організувати колгоспи, то вона отримала повну поразку. “Як це так, – міркували селяни. – Щоб я віддав свою землю!” У нас ні один селянин не підтримав колективного господарювання. Червоні показали себе, як дійсні експлуататори наших селян. Люди цим дуже озлобилися.

Вже говорили: ось-ось буде війна і неминуче настануть зміни. Молодь на той час стала більш серйозною, була озлоблена проти більшовиків. Казали: “Поляки були нам чужими. Вчитися, правда, ми не мали можливості, бо треба було платити великі гроші. Але “брати” експлуатують у стократ більше, ніж поляки”.

Совіти стали ділити народ, чого не робили поляки, на бідняків, середняків, куркулів. Особливо жорстоке було ставлення до заможних селян. Священика виселили в якусь комірчину.

До поляків нова влада поставилася недружелюбно. Лісничий відразу втік з польською армією, куди – невідомо. Багаті поляки, осадники, з Ледна тоді теж повтікали. Інших багатих совіти вислали в Сибір.

Німці з’явилися без бою. Ніякого опору їм не було. Німецькі солдати пригощали наших людей цигарками, дітям шоколадки давали. Так було. Наші селяни раділи, що тепер колгоспів не буде, казали: “Це йдуть господарі”. Молодь казала: “Подивимось”. Був такий різкий перепад. Солдати советської армії відступали убогі, голодні, а ці прийшли ситі, добре озброєні.

Вже 30 червня, через вісім днів після початку війни у нашому селі з’явилися люди в цивільному, кожному по років 25–30. Було їх чоловік п’ять. Прізвище одного пам’ятаю й досі – Барановський. Оголосили: всім мешканцям, хто бажає, зібратися біля церкви й школи. Там був вигін, велика площа. Дуже багато людей прийшло. Я в той час уже був співчуваючим ОУН. У перші дні після приходу німців про неї в селі вже говорили відверто. Винесли стіл. На ньому з’явився невеликий жовто-блакитний прапорець. І ці хлопці, оунівці, розпочали мітинг. Тривав більше години. Пригадую, як зараз, оунівці казали, що українці

тепер перебувають у невизначеному становищі: червоні окупанти втекли, гонять їх німецька армія, але ми не можемо сподіватися того, що німці принесуть нам волю. Ми повинні за неї боротися. Казали, що у Львові тоді, 30 червня, проголошена незалежність Української держави. Зрозуміло, що це була велика радість. Присутні зустріли це оплесками. Молодь обнімалася, цілувалася, вигукувала: “Слава Україні!” Виступав директор школи Олійник, говорив теж: “Нам ще треба боротись за незалежну Україну”.

Відтоді, з початку липня, як тільки у Львові була проголошена незалежність України, у нашому селі над будинком, де була сільська рада, висів жовто-блакитний прапор. Головою сільської управи, обрано великого патріота, на прізвище, здається, Дідух Іван, організовано самозахист села – хлопці-підпільники з ОУН мали кілька крісів, встановили в селі круглодобове чергування. Так була організована наша українська влада. Ознакою нової ситуації стали вишиті сорочки. Поляки не любили, коли українці їх одягали, совіти – тим більше. Звали тих, хто їх одягав, націоналістами. Був у нас такий Дідух Григорій, одягнув при них вишиту сорочку, а ті з району, “уповноважені”, йому відразу: “Ти што ходиш в націоналістической рубашке?”

...А село в цей час ожило. З'явилася наша націоналістична преса. Люди з задоволенням її читали. Наші хлопці стали формувати в селі організацію ОУН. Школа в селі тепер була українською. Стара совітська влада, будучи слабкою, зникла без сліду. Та наша українська незабаром. Німці організували свою, під осінь 1941 року вже стали показувати себе не як визволителі, а таки як загарбники – масово вимагати в наших українських селян для своєї армії продукти в вигляді живої худоби. У багатьох селян тоді забрали вони корів, молодняк. Вимагали також зерно. Ходили по обійстях і виявляли, хто скільки чого має. Було доведено до кожного селянського господарства норму здачі збіжжя. Коли ж селянин цього не виконував, то приїжджали з Костополя вояки німецького гарнізону, ходило по селу їх чоловік 20 з перекладачем, грозили. Люди лякалися, обіцяли: “Завтра повезу”.

Але не так складалося, як би німцям хотілося, бо вже наприкінці 1941-го, на початку 1942-го року більш активно починають діяти оунівці. Були в нашому терені також бульбівці. Вони вели певну виховну роботу, агітували, аби не давати німцям ні зерна, ні худоби, все ховати, а коли буде облава, – говорити, що неврожай чи шукати інші причини. У нас на Поліссі – на Костопільщині, Деражненщині, – формуються перші загони УПА.

У нашому селі був такий випадок по відношенню до поляків. Селянин на прізвище Семенюк разом із сином-підлітком у 1943 році поїхав до лісу по дрова. Був, звичайно, без зброї. До нього підійшло кілька озброєних поляків-осадників – по дорозі була їхня кольонія Ледно. Пристали: “Чому ти рубаєш наш ліс?” Той каже: “Я приїхав по сушняк”. Ні за що вони його там убили... Все наше село дуже обурилося. Як почули про цей ганебний випадок – сусідні українські села теж, хоч до цього у нас із поляками було мирно-спокійно. Через кілька днів зібралася таки й наша українська боївка, напала на вбивць і кількоро їх у відповідь теж було вбито. Після цього сутички з озброєними поляками стали постійними. На той час українська поліція втекла від німців до УПА,

німці набрали собі прислужників тільки з поляків, то приводів для ворожнечі стало вдосталь. У її зародженні в наших селах, на мою думку, винні насамперед поляки, які два десятки літ вважали, що в нашому терені вони – господарі. Але ж то, таки, наша територія, наша Україна. Ми її відстоювали і будемо відстоювати.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, кол. Ю. Даревича, 16.

Рівенський район

Ремель

Бачук (Балдюк) Парасковія Сергіївна, 1923 р. н.

Я, Балдюк Параска, все бачила, все знаю. В кожну хату вбивці входили і стріляли. Або в хаті, або в хліві: “Ложись!” Стріляли з пістолетів. У кожного. Сестра моя, як вистрілили їй у потилицю, схопилася, кричить. То вони їй – ще по ногах. Рабрина була прибита до стіни – як лізти нагору. Коли вбивці, пішли, то ті, хто остався в живих, полізли на горище. Чуємо – реве. То самольот. Батько продирає снопки, бачить: горить село. Батько каже: “Злазьмо. Десь діваймося, бо поб'ють нас, погоримо”. Позлазили, пішли в льох. Із німців одні оточують село, інші ходять із хати в хату, б'ють. Льох був дерев'яний, покритий солом'яними сніпками. Як стали палити нашу хату, то він зайнявся, горів. Батько з трьома дітьми став там душитися. Гребли землю, прикладали, бігали. Вікно в льоху загорілося. До ночі вони там сиділи.

Людей били, кажуть, і німці, і поляки. Ці, що били, то були в чорному. Щуцмани. Ті, що на лузі, оточували, то не знаю.

Свекруха пішла на село побачити, що діється. Вже не прийшла. Там на селі її забили. А сестра мого чоловіка і ще одна невістка позалазили на горище. Там сиділи. Ніхто їм не сказав злазити, бо всі внизу побиті були. Сиділи. А вбивці поїхали на обід, зняли оточення. Осталися б живими, втекли. А ніхто не сказав, потім хату запалили, і вони живими погоріли.

Коло хати була яма. Там пасіку на зиму ховали. 18 душ в ту яму сховалося. Там стало плакати дитя. Вбивці почули, заходять шуцмани, хотіли ту яму завалити. Не вдалося. Давай гранати кидати в яму. П'ять душ осталося живими, а решта всі побиті.

То в середу було. А в суботу районний голова розпорядився по селах їхати в Ремель, звозити трупи. Серед села викопали велику яму, звозили і клали – обгорілі, всякі були.

Щуцмани теж були. Що робили, не знаю. Люди з Ремля, які осталися в живих, до того не доторкалися. Боялися.

Спочатку у нас була українська міліція. Потім вона розбіглася, настали поляки-щуцмани. Теперішня Новоукраїнка тоді звалася Осада Креховецька. В ній жили військові осадники. Головний із них мав 36 гектарів ґрунту, інші – по 12. Хати поставили. 20 літ тут прржили. Як німці прийшли, пішли до них на службу. Німці набрали в свою міліцію поляків і посилали по селах – ніби до

дівчат, а насправді вияснити, що українці думають. Потім пішли і тих дівчат постріляли. Розвідали, що по селах робиться, прислали їм більше допомоги і вони напали на Ремель. І на Забороль так само хотіли, але люди по ночах не спали, вартували. Забили кількох чоловіків, – сім, здається, – але не все село.

Люди вже знали, чого шуцмани оточують село, чого хочуть. На Ремлі шуцмани показали. Тепер усі села були на сторожі. Вартували в них.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 37/3.

Ремель

Денищук Степан Йосипович, 1931 р. н.

Мій батько йшов тоді селом, знайшов хлопчика. Далі натрапили на дві ямки над дорогою. Хлопчика сховав. Сам якось зігнувся, і так були до вечора. Як німці побили людей і стали палити хати, йшли дорогою. Батько чує: говорять по-польськи: “Юш Ремель. Єще Козлин і Шубкув”.

Ще жив у селі Колодзейчик – над дорогою від нас до Олександрії. Поляк. І при німцях хазяйнував. Щось із німцями мав. Бо як били село, то його не зачепили. А через кілька днів прийшли до нього наші хлопці і приборали. Забили.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 38/3.

Ремель

Катеринчик (Дацюк) Ганна Федорівна, 1918 р. н.

Я, Ганна Федорівна Дацюк, жила в Ремлі, тут народилася, живу.

За Польщі життя було неважне. Ротів нас у сім'ї було сім, а поля – зовсім мало. Не мали на чому працювати, їздили на осаду, працювали на поляків: копали картоплю, все робили, що треба, щоб заробити хоч би одного злота за день, не раз не виходило й злота – 80 грошів. Весь час там працювали. Трохи вдома, а то – в осадників-поляків. Плохе життя було зовсім.

Наш батько мав чотирьох дочок. А щоб видати заміж, не було як нас наділити землею. Навіть по півгектара не виходило. Докуплювали. Купили півгектара й видали заміж старшу. Далі другу. Одна так і не виходила заміж... Хвалити Польщу нема як.

Вчитися? Старші діти школи не кінчали, не було як вчитися. Я, найменша з сестер, чотири класи закінчила. Брат, наймолодший із нас, – теж чотири класи. Старші сестри були зовсім невчені. Не було за що вчитися. Не було їм школи.

У 1943 р. в нашому селі Ремлі трапилася біда. 17 березня ми були оточені. Не знаємо коли те сталося. Схопилися ще затемна, бачимо – оточені. Один другому показували німці в селі. Ніхто не знає, чого вони у нас, що трапилося.

Пройшло з годину часу, стали вбивати людей. З другого кутка, де вони починали, ми дізналися. Починали од Олександрії. Хто зміг вирватися, до нас на середину села прибігли, сказали: “Вбивають нас. Мою сім'ю вбили. Я залишився. Будуть палити село”.

Село оточили люди в чорній одежі. Німці, ми вже знали, ходили в зеленому, а ці були в чорному – ті, що оточили село. Тоді, як убивали, – наші люди потім говорили, – чули польську мову і німецьку мову. Були німці й поляки. Не знали

ми, що вони будуть робити – може, в Германію на роботу брати... Півсела вбили, а друга, наша, нічого не знала. Аж як підійшли ближче, то ми побачили, що вбивають, палять хати.

Я зайшла до сусідів, бачу: виводять із хати дітей, батьків. І вбивають. Ще й соломи скубнули, потрусили, щоб не було видно, що вбили цих людей. Я вбігла до хати, взяла з собою двох родичів. Втекли ми в льох сховатися. Там були ми. Бандити, як прийшли до нашої хати, то вивели старенького діда з хати, – був там один, – вбили. Зачула я: будуть палити хату. Не було порятунку. Вибили ми стару порохняву стіну. Я через неї просунула дитину, ще одна жінка пройшла. Ми дісталися на вулицю. Чули велику стрілянину. Люди розбігалися, а їх вбивали на бігу. Ми боком заскочили в другий льох. Там пробули до півночі, а тоді пішли в інше село.

З моєї родини вбито 14 душ: батька Федора, матір Палажку, сестер Агафію, Катерину, Антоніну, її дочку Федору, сестриного чоловіка Григорія. Ще вбиті материна невістка Сенька, її дочка Єфросинія, Владик, Мефодій – братові дітки, Тимофій – мій чоловік, Микола – брат, Федір – двоюрідний брат, його жінка, двоюрідна сестра Анастасія, її дочка Катя, син Василь, двоюрідний дядько Василь, Ганна і Єфросинія, Яків, Дмитро, рідний дядько Дацюк Охрім, Олександр, Настасія, Катерина, Яків, Василь, Федір, Гнат, Ганна, дві дівчини – імена їх забула. Всього вбито 464 чоловіки.

Як село наше спалили, людей вибили, то я пішла до сестри в село Забороль. Сестра у мене там була. Вночі, тільки но взялося на схід сонця, дивимось: горить крайня хата з боку Новоукраїнки. А люди, як побачили, кинулися бігти – сотнями, бо то велике село, стали тікати в бік Рівного. Одні гукають: “Ходімо в церкву! Збережемося”. Інші гукають: “Не йдімо. Вже десь спалили церкву з людьми”. Втікали в бік села Кустин. Бігли полями, а на дорозі стояло дуже багато німецьких машин. Як люди бігли, то по них стали стріляти і вбили сім чоловік. Люди, куди могли, розбіглися.

Один чоловік від своїх хлопців, що мали зброю, вхопив автомата і вбив німця. Німці злякалися і раптово стали втікати. Подалися до тих машин, поїхали на Рівне. Люди осталися в живих.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 36/3.

Рокитнівський район

Борове

Симонович Євген Михайлович, 1929 р. н., м. пр.: м. Луцьк, пр-т Президента Грушевського, 33/2.

У Боровому пройшло моє дитинство, батько був священником. У шість років я пішов до першого класу польської початкової школи, що була в нашому селі.

До села Борового належали села Карпилівка, велике село, і Нетреба, маленьке село на 80 дворів. То були українські села. А поряд – села Окопи і Будки, де жили поляки. Там був костел. У нашому селі Боровому з поляків були тільки надіслані вчителі й охоронці лісу – лісничі. А то – все українці. Жили ми з поляками мирно. Було, що й спілкувалися.

Наше село знаходилося за шість кілометрів від кордону. В ньому містилася станиця КОПу, яка стерегла кордон. Від влади станиця отримала зовсім несумісний з її статусом наказ здійснити полонізацію наших навколишніх сіл. Розпочали з найменшої Нетреби. Її мешканців насильно змушували ставати католиками. Адміністрація станиці КОПу на найбільші православні свята арештовувала у селі активних чоловіків, щоб не йшли до церкви. Таким терористським способом намагалися змусити їх з родинами стати католиками. Та це не вдалося.

Відносно політичного життя, то воно все гуртувалося навколо церкви. Комуністичного впливу в селі не було, а національний проявився з часу приїзду в край Тараса Бульби-Боровця. Він жив у Карпилівці на т.зв. 18-му кілометрі, залізничній станції.

Тарас Бульба-Боровець був патріотом України, як і мій батько. Він був батьковим парафіянином, то вони подружилися. Ми бували в його сім'ї, його сім'я – у нас. Тарас Боровець, організувавши кар'єр, став вести серед мешканців села роботу в національному русі. Тому то до війни серед усіх навколишніх сіл Карпилівка стала найбільш національно свідомою. Закінчилося тим, що польська влада запропонувала Бульбі-Боровцю виїхати звідси геть, то десь від кінця 1938 чи початку 1939 року батько з ним не спілкувався. Його вислали до центральної Польщі. Бульба-Боровець мав зв'язки з Президентом Української Народньої Республіки у вигнанні А. Лівіцьким, утворював на Поліссі українську організацію. Мешканці Карпилівки були її членами. До советського режиму на Україні в нас ставилися дуже негативно. Таке ж було – й до польської влади. Фактично відношення нашого українського населення до одних і других було однаковим.

Місцеве населення в нашій окрузі не ділилося на українців і білорусів, як тепер. Поділ шов за релігією – на православних і католиків. Адже в селах, які тепер належать до Білорусі, населення говорить фактично тим же самим діалектом, що і в суміжних селах теперішньої України. Був та й є спільний поліський діалект нашої мови, всі його розуміли, поділу не було.

Щодо стосунків з католицькою церквою, то православні священники з католиками близько не спілкувалися. Це й було неможливе. Однак, батько у своїх проповідях ніколи не прагнув викликати якусь ворожнечу щодо католиків, прагнув до примирення.

У станиці польського КОПу, що була в нашому селі, працювала моя тітка Олександра. Вона дізналася: поляки в своїй армії роблять чистку від українців, що мають до неї яке-небудь відношення. Розуміла, що це не мине й її. Тож коли по неї приїхали, то один із польських солдатів, який був української національності, допоміг їй врятуватися від арешту тим, що накрив її покришкою, коли вона була змушена сховатися в бочку. Що сталося з тими українцями, військовослужбовцями польської армії, яких тоді арештували, не знаю. Відомо мені, що в містечку Рокитному польська армія влаштувала табір для щойно взятих у полон. Привезли туди небагато – всього кількох німців. Війна була недовгою. Як табір ліквідувався, не знаю.

Радянське військо і з ним нова влада з'явилися у нас через два-три тижні після початку німецько-польської війни. Військові політруки відразу влаштували у селі мітинг. Стали розповідати про щасливе життя в СРСР. Люди наші сприйняли советів по-дружньому, бо ж були серед них українці, говорили з нами українською мовою, сказали, що тепер вона буде запроваджена замість польської. Мали надію: більшовики – вже не ті, які організували голод, а стали кращими. Школу й справді перевели на українську мову викладання. Моя тітка Юлія Симонович, українка-холмщачка, яка й до того була директором школи, так ним і була залишена, вона відразу стала вести заняття українською мовою.

Як совети прийшли, відразу розпочали репресії охоронців дісу. У нас в селі була державна лісничівка – лісництво – з керівником надлісничим, були також лісничі, які охороняли ліс. Усі вони були поляками. Для них за рахунок держави збудували спеціальні садиби на краю села. Їх усіх тепер арештували, вивезли з сім'ями – до десятка їх було. З наших українців арештували тільки двох. Вони мали по 30 гектарів землі. Мотивували арешт тим, що вони куркулі. Коли німці приїхали в село, у нас уже була повністю укомплектована поліція, обрали голову управи-сільради. Німці приїхали на "готове". Знову з'явився Тарас Боровець, уже не як власник кар'єра, а як отаман Поліської січі. Попросив у батька відслужити молебень, був освячений український прапор. З цієї нагоди зібралося багато людей, приїхали гості.

У краї розпочалося українське громадське життя. Німців при цьому прийняли гостинно. Німецьку мову знав тільки один чоловік, то його обрали старостою. Поїхали, залишалася наша українська влада.

За дуже короткий час у місті Олевську Житомирської області під керівництвом Тараса Бульби-Боровця була створена Поліська січ, він став її отаманом, батька запросив бути січовим священником. Виїжджаючи туди, брав мене з собою як прислужника. На Житомирщині в українські свята люди виходили, дуже гарно вітали нас. У Білорусі Тарас Бульба-Боровець теж організував самооборону. До речі, в Столинському, Лунинецькому районах вояків УПА, які залишалися там, навіть у 1950 році звали бульбівцями. Вже на самому початку війни були створені українські збройні сили під синьо-жовтим прапором – під проводом Тараса Бульби-Боровця. Звалися вони Поліська січ Української Повстанської Армії. Бульба-Боровець запропонував бандерівцям об'єднатися у боротьбі проти спільного ворога. Адже всі українські повстанці воювали проти більшовиків, були неполадки з поляками, що на той час тікали із навколишніх сіл. Тоді, у 1942 році німці розпочали репресії проти місцевого українського населення. 9 квітня вони приїхали в наше село, зібрали всю молодь і вивезли в містечко Березно, звідти – в Німеччину. Тоді вони вбили 48 мешканців Борового із тих, хто втік, а все село спалили. Наше село спалили німці, а сусіднє село Карпилівку – советські партизани. За одну ніч вони там убили 286 чоловік – усіх, кого застали. Зокрема, й нашого дядя – за участь у партизанському русі, за співпрацю з Бульбою-Боровцем.

Моє село Борове німці спалили в 1943 році. Ми ж із нього виїхали в Рокитне перед спаленням. Жили в одній хаті з поляками, які втекли з сіл. Тут наприкінці 1943 року батько зустрівся з Сигаленком, який був сотником у Бульби. Бульба

тоді пішов у підпілля. Це було після того, як німці запропонували йому розстрілювати євреїв в Олевську. Він відмовився, сказав, що в цивільних, неозброєних його люди стріляти не будуть, воюватимуть тільки проти більшовицьких партизанів. Його знову викликала німецька СД (поліція), але він не пішов, бо знав, якою буде там його доля. Тоді Бульба офіційно розпустив Поліську січ, прихильники пішли в підпілля. Його сотник Сигаленко емігрував у Польщу, згодом перейшов у Західний Берлін. Більшовицька контррозвідка його звідти викрала, привезли до Рівного. Мого батька у 1945 році викликали на допит, іронізували: “Чи ж ваш швагро щирий українець? Він же єврей”. Дізналися про це. Слідчі, що вели його справу, розповіли мені потім: до війни він працював у Львові в радянських органах безпеки оперуповноваженим. У 1950 році його розстріляли. Пригадую, після розпуску Поліської січі весь штаб Бульби-Боровця разом з редакцією газети “Гайдамаки” приїхав до нас у Борове. Були всі в нашому домі три доби, весь штаб – крім сотенних, яких я називав, кубанський козак, водії, а також – редактор газети “Гайдамаки” Марія. Знали, що вона – єврейка. Саме в той час у село приїхали німці, всі заворушилися: “Німці їдуть”. А найбільше Сигаленко турбувався про Марію – аби її сховати. В неї, пам’ятаю, рука була забинтована – прострелена німцями. Євреїв в Олевську розстрілювали без Бульби – після того, як він пішов у підпілля. Марію тоді поранили. Гарна, здібна була дівчина.

Коли ми втекли з Борового і були в Рокитному, то нас міська рада поселила з поляками, які втекли з села Будки-Боровські, в якомусь єврейському приміщенні. З новими сусідами були ми в дуже добрих стосунках. Допомогали одні одним, не було жодної ворожнечі. Це було в той час, коли доходили чутки: поляків у деяких місцевостях Полісся українці, обороняючись, б’ють. Оскільки поляків було менше, ніж українців, то їх опановував страх. Вони збиралися до залізничних станцій, з яких виїжджали в Польщу.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, фонд фонозаписів, кол. Ю. Даревича, 15.

ХОЛМЩИНА І ПІДЛЯШШЯ

Біло-Підляський повіт

Носів

Наумяк Іван Олександрович, нар. 10.08. 1932 р., м. пр.: м. Луцьк вул. Чехова 2/51.

...Люди нашого села, що залишалися при православної вірі, – а в католицьку у міжвоєнний час не перейшов ніхто, – в останні роки польської держави стали відчувати на собі утиски. Місцеві поляки з навколишніх сіл до нас продовжували ставитися менш-більш толерантно, але з боку польської адміністрації, уряду це носило характер неприязні. У 1938-му – мені було шість років, але це

дуже закарбувалося в пам'яті, – до нашого села приїхала автомобілем група польських військових (жолнежів, як вони казали, – солдатів), стали руйнувати, розвалювати нашу церкву. Всі православні мешканці села збіглися до неї, в тому числі й ми, діти, і, я пам'ятаю, як ці військові лізли на дах. А церква в нас була мурована, з бутового каменю, крита бляхою. Гарна церква, між іншим, побудована в 1862 році. Фундатором її, як неймовірно може звучати, був поміщик-поляк Венжик, який жив за півкілометра від села. Дуже порядна і добра людина за спогадами старих людей нашого села. Поляк був сам, але дуже добре ставився до наших православних, і його поважали. То ж люди побігли до маєтку нащадків цього поміщика з проханням захистити церкву від руйнування. На бричці, запряженій двома кіньми, приїхав котрийсь із них, говорив із старшим жовнірів, ті злізли з церкви, а нащадок привселюдно сказав: “Я не дозволяю валити цієї церкви, бо вона – дарунок мого дядька чи батька”. Вже не пам'ятаю, кого назвав...

Із приходом німців у 1939 році культурне життя в наших підляських селах як не парадоксально, але пожвавилось. Вперше в нашій історії організувалася школа рідною мовою, надіслали виховательку, яка влаштувала в нашому селі теж український дитячий садок. В селі було зібрано невелику бібліотеку української літератури. Я брав у ній казки. Ми ставили невеликі дитячі п'єси. Зсували у школі парти. Клади на них дошки, приносили з дому рядна, робили з них завісу – і давали виставу. Пам'ятаю, одна п'єса звалася “Із-за хмар”, присвячена приходу Святого Миколая, з небес спускався. Цікаво було. Вчили вірші, колядки співали, великодні пісні, гагілки. Дуже гарно було під час освячення Пасхи, ліхтарі вішали навколо церкви. Життя пожвавилось, люди відчули себе українцями. То був сплав національної свідомості з православною релігією. Служба Божа стала в церкві теж українською мовою, хоч старим людям відразу було незвично це сприймати. Співали в кінці Служби “Боже великий, єдиний...” І це – при тому, що за Польщі, хоч Служба відбувалася тільки старослов'янською мовою, проповіді священників заставляли говорити польською і навіть, пам'ятаю, у церкві був присутній поляк-поліціант, який мав слідкувати за цим. Тепер же все було українською мовою.

Як культурну подію, яку пам'ятаю, ніби сьогодні, храмове свято Чесного Хреста. З Холма приїжджав митрополит Іларіон з священником Григорієм Митюком, який був у нас колись на парафії. В нашому селі була плебанія, священник жив постійно. Церква мала дуже зспіваний хор, і я співав у ньому.. Керувала хором Наталя Курделевич. Завжди співанки відбувалися. Я малим туди ходив. Співанки не які-небудь, а по нотах. Регентом була монашка з Ліснянського жіночого монастиря, що знаходився за два кілометри від нашого села. За царської Росії він у нас діяв, лише під час Першої світової війни монашки перебралися в Сербію. Настоятелькою цього монастиря в селі називали тітку імператора Миколи другого. У 1905 році він приїжджав у цей монастир. Мій дід бачив весь той кортеж. Наше село не відчувало себе глухим, його звали “славне Носово”.

Під час Другої світової війни внаслідок пожвавлення українського культурного життя наші православні “руські” люди виразно усвідомили себе

українцями. Поляки на все це дивилися косо. Я не хочу нічого поганого сказати про поляків, які жили в нашому селі, бо це, за винятком однієї-двох сімей, всі були колишні українці, які хто як стали поляками. Той одружився з полькою, той хотів прикупити землі чи з іншої причини переходив на католика. Але були у нас випадки, коли й католики переходили на православ'я. І навіть часто це було. Ми святкували свої свята, вони – свої. В їхні свята ми не працювали в полі, старалися поважати ці дні. Вони теж. На наш Великдень чи інше велике свято з них ніхто не працював, або ж – так, щоб ніхто не бачив.

Хвиля українського культурного піднесення на Холмщині й Підляшші викликала не так у простих поляків, як у ксьондзів, інтелігенції, польської еліти злобу, ненависть. Усе це накопичувалося, неприязнь зростала. Тим більше, що в наших лісах тоді з'явилися партизани Армії Крайової, а також радянські військовополонені, які сиділи тихо, прилаштувавшись до вдовиць. Відділи УПА у нас переходили – говорили люди, що з'явилися у нас “Степанові хлопці”. А що за “Степанові хлопці”, то про це я дізнався, аж коли став дорослим: бандерівці. У нашому селі ніхто з партизанами пов'язаний не був, ніхто в них не перебував. Люди були мирні, в політику не встрягали, знали одне: церква, книжка – і праця.

А неприязнь між українцями й поляками з кожним роком німецької окупації зростала. У школі наше життя йшло мирно. Ми, українські діти, приходили на заняття в першу зміну, польські – в другу. Жодних бійок, коли у нас кінчалися заняття, а вони збиралися – не пам'ятаю. Були зате випадки, коли православний священник-українець був на останньому уроці, приїжджає католицький ксьондз проводити свій урок. Обидва поздоровуються ввічливо.

Так було десь до кінця 1943-го, може, початку 1944 року. ...Вчителька-полька, безумовно, ставилася до появи українського навчання негативно. Їй не подобалося, що її відтіснили на другу зміну, але жодних грубих дій вона не проявляла, хоч поляки, зрозуміло, ніяк не могли прихильно ставитися до цього.

Тим часом німецький окупаційний режим став показувати своє нутро. Почався суцільний перепис усього належного селянам майна, збір обов'язкових натуральних поставок – контингенту. Це дуже негативно відбилася на селянському господарюванні. Із селян гітлерівці намагалися висмоктати все, залишаючи йому тільки зерно на посів і щоб прогудувати сім'ю. Були введені картки на помол зерна. Якщо селянин повіз його до млина і не мав картки на дозвіл молоти, то його арештовували й кидали то в концтабір Освенцім, то ще куди. Такі випадки в нашому селі були. Один чоловік, – Аркадієм звався, – потрапив, таки, до Освенціма. Живий вернувся, але з підірваним здоров'ям, скоро помер.

Кожен селянський двір мав визначену кількість – скільки здати німцям м'яса, яєць, молока, збіжжя, картоплі. Все це було на строгому контролі. Якщо людина цього контингенту вчасно не здавала, то в кращому випадку приїжджали, вимітали й кидали сім'ю напризволяще – як хочеш, так і живи. Контингент був примусовий: завантажуй підводу, запрягай коней і – валками до Білої. На підводах – німецькі солдати з автоматами й кулеметами сидять, бо вже з'явилися партизани. Забирали німці з села все, що могли. Люди мусили хитритися, щоб якось залишити дещо собі. Кульчики, які німці вішали худобі

на вуха, навчилися перевішувати з більшої худобини на меншу, а ту підготовували. ...Жили якось. Голоду не було. Війну ми прожили ситі. А праця була важка, і все німці вимітали, залишали тільки на засів і на їжу... Різниця поміж двома режимами була. При польському заплатив податок – і був спокійний. Вже як не платив, то секвестратор приїжджав і забирав останню корову. Ніхто не дивився на твою біду й тоді теж. Але за німців були за це тюрма і смерть.

Після нападу Німеччини на Радянський Союз, коли вже була взята недалеко від нас Берестійська фортеця і німці пішли за Буг, через деякий час в районі міста Білої з'явився концтабір для радянських військовополонених. Старші люди говорили, що туди було зібрано близько 40 тисяч в'язнів. Глибокої осені 1941 року чи хтось допоміг, чи самі вони прорвали колючий дріт, – а умови там були нестерпні: осінній холод, ночували на лузі під відкритим небом. Батько розповідав, як возив капусту на ринок продавати. Їхав вулицею в Білій возом, а мимо йшла колона полонених, то вони рвали між собою вхоплені листки капусти. Німці били їх нагайками, а на батька кричали: "Їдь скоріше!"

Вже був листопад, заморозки. Полонені вночі прорвали кільце з колючого дроту і, хто мав сили, став тікати. Одних забила охорона. Інші розсипалися по селах навкруги. Наші люди, як могли, давали притулок. Ворог же був спільний – німець. Влаштували полонені своє життя, хто як. Один у нас до вдовиці пристав. До речі, коли згодом повернулися радянські війська, він вийшов до них, щоб піти в армію знову, то вони вивели його під ліс і розстріляли, сказали, що він "предатель". Декотрі з них пішли в партизани за Буг, коли взимку ріка замерзла.

1943 рік. Розпочалася усобиця між поляками й українцями. Початок цього був на Волині. Існувала неприязнь і у нас, але рука ще не піднімалася в одного на другого. Взагалі, наше село не вбило ні одного поляка, хоч люди від розбрату постраждали. Причина була в добре відомих подіях на Волині. Ця хвиля докотилася й до нас. На Підляшші саме народжувалася національна свідомість корінного населення. Це викликало неприязнь поляків – переважно польської еліти. Та все ж, я вважаю, основна причина була в тому, що на Волині йшла запекла боротьба між поляками й українцями. І події на Підляшші були свого роду помстою поляків за поразку на Волині.

У нас на Підляшші на 1943 рік українці вже становили меншість, хоча в нашому селі нас ще й було більше. Все ж оточення довкола було переважно польське. Інші села були мішані, і переважну більшість мешканців уже становили поляки. Армія Крайова після її розгрому гітлерівцями на Волині емігрувала до нас. Ліси були повні цих аківців, як їх називали. Радянські партизани в нас були дуже слабкі, тільки переходили через край – так само, як і відділи УПА. На місці були в основному аківці. І особливо це було характерне для 1944 року. Пам'ятаю такий епізод. Великодній четвер. Ми, діти, – на дорозі. У нас село компактне, бруківка, обабіч два ряди хат. Їдуть три чи чотири підводи. Вози парокінні, драбинясті. Солома, може, сіно на них. Німці – бачимо. Повиставляли атомати чи гвинтівки через щаблі. Коні біжать. Ми, діти, вже звикли до німецьких екзекуцій. Розбіглися про хатах. Я прибіг, кажу: "Тату, в селі німці. Ховаймося". Батько якраз вечеряв, кинув, побіг на вишки (горище

над хлівом). А вже сутеніло. Що ж було... Оточили аківці наше село. Хто хотів утекти, бачив: не можна, стоять на конях у житах, дивляться. Мій дядько жив на краю села, давай , таки, утікати, дивиться – сидить на коні аківець. Дядько – назад. А той каже по-польськи: “Втікай. Мене не бійся”. “А куди ж мені втікати? – розповідав потім. – Я трохи проповз по житі, метрів 50, сів і сиджу. Що вже буде...” Аківці ж тим часом оточили село, стали ходити по хатах, ловити чоловіків. Приходять у хату до нас. “Гдзе господаж?” Мама каже: поїхав до Білої, бо сусід ногу зламав. Якраз таке було. Дід на лавці сидить, до нього: ”Збирайся, старий”. Пройшли все село, зігнали впійманих чоловіків до школи, мого діда теж забрали. Там його вивели зі школи, – у нас вона і церква були поряд, – поставили під дзвіницею, сказали: Мудль се, стари”.” Дід, як розповідав потім, став молитися. Щось його осінило, і він почав промовляти молитву по-польськи: “Панно Марйо, ласкі-сь пелна...” Двоє аківців почули це, один до другого каже: “Так він же по-польськи молиться. Пускай старого додому... Іди, старий!” Дід приходить, – 75 років уже мав, – каже до баби: “Вже я з того світу прийшов”. Бігали аківці по селу всю ніч аж до ранку, шукали чоловіків-українців. Батько Міші Луцкевича був найбагатший на селі, то його особливо шукали в домі, а він на вишках за двома сніпками врятувався, не побачили його... На ранок поголос пішов по селу: аківці забрали з собою сімох чоловіків. День нема їх, два, місяць нема. Постріляли їх тоді і в лісі закопали. Коли вже прийшли радянські війська, люди стали звертатися до них, хтось знав, підказав, знайшли, у серпні чи вересні, їх перезахоронили. Лежать вони на православному цвинтарі в селі Носові.

...У наше село за німців, до речі, й фельдшера прислали. З Волині був сам. Євлаш на прізвище. То його тоді теж піймали й забили. Ще нашого сусіда Комаровського Михайла, Тимошинського Михайла, Кузьму на прізвище, Янчука Григорія – всього 7 чоловік.

Німці зреагували так. Коли українці зверталися до гмінного упраління, то вони сказали: “Беріть зброю і захищайтеся” Але з наших українців ніхто зброї не брав. Не брали тому, що ми ж на українському краю, навколо польське населення. Як тих сімох забили, ще ж декого з хлопців-українців позабирали в Німеччину на роботу. Кому було боротись!.. три-п’ять автоматів – що вони зроблять?..

Німці продовжували вивезення молоді в Німеччину. Не знаю, скільки саме з нашого села було взято хлопців і дівчат, але німці мали повні списки членів усіх сімей, визначали, кому коли потрібно з’явитися на вербувальний пункт для вивозу. Не з’явиться – зловлять і в тюрму. І ті, кому визначали, – йшли.

...Найстрашнішим був 1944 рік. Кожна ніч ставала жахом. Ходили грабіжники. Не вбивали, тільки грабували. Хто вони – невідомо. Забирали одяг, інше. Або ж, не криючись, нападали поляки. Кожну ніч люди ховалися, де хто міг, – по клунях, вишках, у соломі, в полі. Поляки полювали за українцями-чоловіками. Не можу сказати, що вони у нас чіпали дітей, жінок, не чіпали. Але чоловіків брали на мушку. Ніяк вони себе не звали. То вже люди звали їх бандитами або аковцями. Пригадую таке. Мій дід іде з поля. Бачить: іде військовий обоз. Польський – бо солдати в рогатівках. То було при німцях, та вже поляки не боялися. Дід якраз переходить через дорогу, з обозу питаються

його: “Як се та вьоска назива? Як зветься це село?” Дід відповів по-українськи, бо по-польськи не вмів. Вони – до нього: “Українець?” – “Я православний”, каже. Питають, хто в селі живе. Каже: православні. Чує: рішають спалити село. Побігли до перших хат. А у нас на краю села жила полька, та, що млина мала. Втрапили до неї, вона їм сказала, що в селі живуть ще й поляки. Мішано. Не спалили наше село тільки через те, що пошкодували поляків. Везли вони поранених, казав дід. Із-під Буга їхали.

У серпні 1944 року фронт наблизився до нашого села. А вже було чути канонаду. Німці валками все частіше йшли через наше село. Власовці відступали. У той день ніби й бою не було. Неділя. Ми – в церкві. Закінчилася відправа. Виходимо. З’явилися дві легкі танкетки, вилазять із них військові, прибігають у церкву в шапках, з автоматами, кричать: “Немци здесь есть?” Кажемо: “Вчора стояли. Зараз нема.” Поїхали далі, ми – по домах. Чуємо: снаряди падають. Німці обстрілюють наше село. Б’ють переважно по дорогах. Стрілянина була до вечара. На другий день – тихо. Фронт пішов на захід.

Через деякий час радянські війська стали в селі на відпочинок. Наші люди зраділи визволенню. Говорили солдати і по-російськи, і по-українськи. У нашій хаті грузини обідали. Грузинські пісні співали. Самі – такі чорні. У нас же народ русявий – було мені з них чудно.

Солтисом у селі залишався й далі той же українець Федір, що був раніше. Все було, як при німцях.

Одного дня їхали селом поляки з Армії Крайової чи Людової, озброєні, вдень. Хотіли в наших селян забрати коней. Нагодилися червоноармійці. Люди їм поскаржилися, і вони прогнали поляків, наказали їм: “Ідіть геть. Коней не можна брати”.

Банди грабіжників і далі нишпорили, але вже менше. Ночі стали спокійнішими, бо завжди якісь солдати стояли в селі на постой, на відпочинку, часом по пару тижнів. Молодь наша пішла служити в польську армію. Небагато її й було. В радянську не пішов ніхто. Рішали так: живемо в Польщі – то в польську.

Все ж спокійного життя не було. Та й агітатори з’явилися, евакуаційна комісія. І люди сказали: коли так у страху жити, то краще виїхати. У 1944 році 20 листопада кожній українській сім’ї нашого села, що погодилася на виселення в ССРСР, було надано автомашину – хто що хотів, брав. Забирали корів, овечок, коней. Свиней, птиці – ні. Ще – корми, муку. На дві сім’ї виділили критий вагон. Виїжджали з Білої, а туди військовими машинами нас на залізничну станцію завезли. Верталися, ще забирали, поки все майно не перевезли. Всього і взяти не можна було, то батько передав Червоній армії 40 центнерів збіжжя і близько 200 центнерів картоплі. Відразу пішло для фронту. Нам дали про здане документ, сказали: “Приїдете на місце – стільки ж отримаєте”.

На станції в Білій повантажилися ми в вагони, ждемо, коли поїдемо. Прочекали дві доби, поки рушили. Везли нас через Бересть (Брест), Сарни, Київ. Довго в дорозі стояли. Коли поїзд рушить – невідомо. Кажуть: “Не виходь”. Мати одного з наших зійшла – і по сьогоднішній день родичі не знають, де її могила.

Спочатку привезли в місто Миколаїв, вивантажили. Була дощова осінь, слота. Ми там жили під голим небом більше місяця. Буди з ліжок зробили... Призначили нам місцем проживання село Василівку тоді Тилігуло-Березанського району на шосе між Миколаєвом і Одесою. Будинки були з саману і хороші з ракушника. Привезли нас у колгосп, дали хату. 6 січня Коляда. Треба щось спекти, а дров нема. Бур'яну рядно принесуть – один дим, очі виїдав. Як палити, не вміли. Місцеві пристосувалися... Всі пригнічені.

Батько повів мене до школи. Старша роками вчителька послухала мене, сказала принести підручники, по яких я вчився. Приніс. Каже: "Візьму додому, подивлюся". День, тиждень не віддає. Кажу їй: "Пані вчителько..." Вона мені: "Не називай мене пані, а по імені й по батькові... Я твої підручники спалила, вони не годяться". Сльози мені потекли з очей.

Батьків прийняли в колгосп. Заяву вони написали, на колгоспних зборах зачитали. Я там був. "Прийняти?" Кричать: "Прийняти". Коня здали, корову залишили. І стали до нас іти тамтешні голодні люди. Голод же був на чорноземі!.. Приносили вино, міняли на пшоно, склянку муки. Спочатку наші люди міняли. Далі й вина не стало, а йшли:"Дай". А тут у самих кінчається... Кінь через пару місяців у колгоспі здох, бо робити заставляли, а годувати – сухий бур'ян у степу.

В літню пору жара нестерпна. Зовсім інший клімат. Босоніж ходити не можна – пече, колючки, змії по хатах. Працювати гонять, а плати не дають. Стали наші люди міркувати: як би ближче до рідної сторони дістатися. А може вдасться і в Польщу вернутися... Нас там поляками звали. Ще лемків, як їх вивезли, то біля нас поселили. Мовою дивною вони говорили. Місцеві з нас, підляшан, сміялися, хоч і розуміли. А тих – і не дуже.

Мамин брат, на тракториста він там навчився, працював, але нічого йому не платили. Хіба, як голодні люди підуть, назбирають того зерна, що суслики собі заготовили, їх піймають, зерно заберуть, по 5-10 років дадуть за це, то тим зерном заплатять по 50 грам. Він поїхав до Луцька, роздивився, залишився тут, а нам листа прислав: "Приїжджайте". Ми, 4 сім'ї, зібралися, найняли вантажну автомашину, спакували рештки майна, бо все проїли, тільки дещо залишилося – одні тлумки. Два сундуки відіслали багажем. І місячної ночі автомашиною втекли на Одесу, щоб ніхто не знав куди.

Пару діб там були. Я загубився на базарі. Знайшли мене на воротях. До Луцька діставалися цілий тиждень вантажними поїздами на вугіллі, камінні, у відкритих вагонах. А був березень. На одній станції нас спіймали, не знаю вже хто: "Вилазь!" Всунули гроші, відпустив. Дісталися до Здолбунова. Дядька мого в ньому обікрали – забрали тлумок.

В Луцьку поселилися на околиці – в селі Гнідава в клуні, бо в хатах не було місця, інші переселенці позаймали ці хати поляків, які жили тут до війни. Кілька місяців так перебивалися У 1947-48 роки було дуже важко. Ходив по полях, збирав колоски – по дядьківських полях на Омелянику. Декотрі гонили, не дозволяли.

...Ще хочу сказати, що вперше я відвідав рідне село Носове через 27 років – 1971-му. Летів на крилах, з таким піднесенням, не міг дочекатись. Спочатку,

щоправда, відвідав родичів у Прибалтиці, туди були виселені мої дядько і тітка під час операції “Вісла”. Біля Ельблонга вони жили. Далі – Носово. Село тоді не дуже змінилося. Було збудовано кілька нових хат. У церкві служилося через тиждень, бо жило всього кілька сімей українців. Юнаки з них служили в польській армії, їх не виселяли. Місцеві поляки в розмовах шкодували, що на наше місце поселилися поляки з-за Буга. Із ними не можуть жити так дружно, як із нами.

Був я і на сусідньому – через Буг – Північному Підляшші, бачив там наших людей, українців, які залишилися. Мені було завидно, що вони змогли втриматися на своїй землі, живуть там, а ми виселені. Тільки через те, що були записані українцями, а вони – білорусами. На них уся ця трагедія вигнання так не відбилася, як на нас у Південному Підляшші.

Архів Інституту українознавства, фонд фонозаписів, кол. Ю. Даревича, 17.

Більський повіт

Вилюки

Ворончук Микола 1949 р.н.

Як туолькі но люде сходилися, то хучій чи пузній зачиналі говорити про тоє, як нас палілі. Як тоє всьо виглядало? Ну, як звечора вони приїхалі, то одразу розбіглись по хатах і одразу: “Ubierać się na zebranie!” Але якоє зебрание? Залежит, хто до кого пришов, бо булі барзо вредни такії, а інши не так. Якраз до моїх батькуов вскочив – такая жаба, може літ петнадцеть, то так бив бабу, котора понад 50 літ міла. Так прикладом бив, бо хотіла щось узяти ще... Бо другі, віком старши, сказав: “Накладайте, що маєте, бо тоє оно будеш мів, що возьмеш на себе”. А той малий, то ниц не давав, туолькі оно ругався і трепав прикладом – хучій, хучій... Мати моя була в цьонжи, брат старши мів 3 рокі і батько – навет порадочно не одягнуліся.

Зогнали всіх в одне місце пуд плотом, розставілі ркм і сказалі: “Za to, że wasi synkowie do naszego wojska strzelali będziecie rozstrzelani”. Ну то всі люде думалі – кунець. То сказалі малим дїтьом, коб сілі ззаду на землю, що як будут стріляти і почнут падати, щоб прикрити, може которе дитя останеться. А наша баба каже до їх: “Ниц ми не виновати, ми ниц нікому не зробілі... Наши діти до нікого не стрілялі”. А той до єї: “A ty co, kurwa twoja mać, nie nauczyłaś się po polsku mówić za tyle lat!?” А баба й правду по-пуольські навет говорити не вміла, бо походила вона з Лозиць, то так і говорила. Батько був в пуольському вуойську, то муог говорити по-пуольську.

Но, але ходив той довудца, щось потум роздумався й каже: “Nie będziecie rozstrzelani, tylko zaraz, kurwa wasza mać, będziecie jaśnieć”. І туолькі но крикнув і одразу пудпалілі – вони булі вже розставляни коло хлівуов. Тож де котори був хоч троху якіїся годни то одчинив хлів і випустив бидло. А у нас всютко згоріло – куонь, бидло, десь дві овечкі навпув опаліяни якімсь способом, що оно втекло. Згоріла й хата, якую мілі будовати. Вже всьо було нашіковане – вже ділі лежалі прикрити, навет столярка була купляна. Так що дві хати згоріло одразу – одна,

котора стояла і друга. Навет міелі уже мясо нашиковане і у бочці насоляне, коб було як майстер будовати приде. То ще так було, що батько зробив подвойни щит в хлівови і там ліпше убране ховав, бо то ще навет і злодії ходилі в туом часі. Прийдут то обокрадут, то тоє ховане було всьо в туом хліві – і тоє мясо там стояло і ліпше убране, там і ровер якійсь навет був. І всьо так спалахтіло. Осталіся просто з нічим – пувтора метра плоту не догоріло.

Запис Ю. Гаврилюка. Оpubліковано: Над Бугом і Нарвою (Більськ), 2003. Ч.5(69). С.26

Залішани

Леміш Віктор, 1928 р.н.

То було в сорок шостум рокови, якраз 29 стичня. То був второк, помню, бо в понеділок був в Кліщелях. Торг в нас там. Приїхав додому. Я з маткою жив, бо брата в 45 рокови забилі коло Пілік, Банда “Зигмунта”^{*} забіла.

Второк рано ще я сплю. Приходит мати й каже: – Приїхало якоесь вуойсько до нас. Кожухі позабиралі в нас і за клуньюю варта стоїт. – І що вони говорили – питаю я. – Шукают банди, лапают банди – одказала мати.

Я подумав, якая ж то банда може бути в нас. Банди ходілі у нас пока села не спалілі. На нуоч і по дві банди було – “кожушнікув” тих. Сало бралі, то кубаси, то коні забіралі. Встав я, подавав коровам і кобилі. Кобилу мав такую хорошу. І бачу, що то не вуойсько. А в їх кожушкі пуд сподом, такіе безрукавкі, шинелі зельони, якби анґельські, елеганцко повбірани.

Пришлі, сказалі, щоб до каждой хати наносіті соломи, бо вони будут оддыхаті. Обставілі ціле село – од Сакуов аж по кладбіще наше туда. Хто в село в’їжджає – пускалі, а хто хоче вийти з села – нікуда, сиди. Там і католікув було мноуго, бо в нас по-сусідську Сакі, а там то католікі наполовіну, наполовіну православни. Тут і до своїх приїхалі двох, до швагра.

Наносілі соломи, щоб добре було паліті тие хати, щоб добре запалілося. Потуом сказалі наносіті овса, бо коні приїхалі з пуци. Подводув може з тридцетъ було, якіі їх везлі. А ще попередньо – то неділя була – вони їхалі через наше село на Гайнувку. В селі була забава. Во второк їхалі вже назад, з Гайнувкі. Подвода була в мене одна. Один не дав овса то його застрілілі в шпихірові. І сказалі ще, щоб обід нашиковаті на годіну третю. Баби фасолювкі наварілі.

На зебране всіх склікают. Нас, чоловік сімнадцетъ, взяли на подводи. Кажди коло свеї подводи стоїмо. Вже виїхалі на кунецъ села. Але нас теж завернули до теї хати на споткане. Сказалі нам роздягатися, розбуватися. Над каждым з еркаемом стоїт, стріляти будут. Хто хоче втикати, стріляют. Кожух з мене здерлі, в одной сорочці остався. Ще скарпети я мів суконни, прикладом достав, то і скарпети тие стягнулі. І сказав: “Idźcie do tego mieszkania”. Прийшов одьон, вистрилів з запальной кулі в суфіт. А хата була соломою крита. Зара чути, що

* Зигмунт – псевдонім підпоручника Зигмунта Блажесвича, колишнього командира ескадрону т.зв. V Віленської бригади АК.

вже горит. Через окно видно – там пудпалілі хлів солом’яни, там хати горат. Вже люде шалу досталі, не знають, що робіти. Жуонка скакала в окно – два літа молодша була од мене, літ шиснадцеть міла тогди. Що робіти?! Вони позамикали окна і двери, позабівалі гозьдзіма. Щоб спаліліся. Щоб то ще були люде з одного села. То був второк, день видатни і люде їхалі до пуши, то куолько люди було ще чужих. І всіх туди загналі, в одну хату. Хата велика була, там на половіну двох братуов жило.

Одін якісь добрий бандіт був, що з-заду стояв. Той одомкнув нам двери, гвоздзя одбів, і каже: “Усіекајсіе тєду”. А хто його знає, чи вуон так не каже, щоб постріляти собі добре? Але хлопчак одьон каже: “Льоня, ти бижи перши. Може, тебе не буде стріляти”. Літ мів може з вуосьом той Льоня – побіг. Той, що нам казав втікати, стріляє поверха. Давай і ми бігчи тогди. На Топори. Тут найбліжей, до двох кільметрув. І через тие болота ми давай втикают – боси і голи. Зімно. Добігаєм до Топоруов, до вульшини, а там тож люде втикают з Топоруов. Кажут: “В нас банда”. Од нас поїхав одьон фурман і пов’юоз їх там. Я постояв ще з пув годіни там і забіг до одного Кравчука в Топорах. Вуон дав мні валянки без кальошув. Нога не влазіт, напухла. Зайшов до одного дядька. Вуон дав мні такіє черевікі жолнерські, велікі. Я завернув і всадив ногі і прибіг до села.

Записав Іван Бакунович. Опубліковано: Над Бугом і Нарвою. Більськ, 2003. Ч.2(66). С.10-11

Зані

Чоломсі Юзеф, 1953 р.н.

We wsi Zanie przed wojną mieszkało około czterdziestu rodzin, w tym dwie rodziny katolickie. Reszta była wyznania prawosławnego. Chodziliśmy do cerkwi do Brańska. Tam była nasza parafia. Wszystkie domy były drewniane, murowanych domów nie było. Ludzie głównie utrzymywali się z ziemi. Żyli bardzo biednie, bo ziemie były bardzo słabe. Była bieda, głód i nędza. Nawet woda była głęboko. Jedna z wiejskich studni ma aż czterdzieści kręgów. W czasie wojny wieś nie była w ogóle zniszczona. Podczas wojny od radzieckiego pocisku zginęła jedynie jedna osoba. W Zaniach była pierwsza linia. W tym czasie mieszkańców ewakuowano. Mieszkali w pobliskich Świrydach.

Przyszli 2 lutego 1946 roku. Była sobota, karnawał. O godz. 10 jeszcze nie spaliśmy, łaziliśmy po wiosce. Tam gdzieś kawaler z Bujnowa do panny przyjechał, to pod okna zaglądaliśmy. Taka moda była, żeby obejrzeć kawalera. Później do domu wpadł ojciec z krzykiem “Bandyty we wiosce”. Zima była wtenczas słaba, było mało śniegu. Później dopiero spadło dużo śniegu. Gdzieś dwa tygodnie po spaleniu Zań. Koło dwóch metrów było. Gdyby było więcej śniegu, lepiej można byłoby się ukryć.

Tego wieczoru byli też w Szpakach. Tam trochę “narozrabiali”. Ze Szpak przyszli do Zań. W Zaniach byli gdzieś do północy. Rodziny katolickie miały ochronę. Widziałem jak jeszcze w dzień przyszli i ich ochraniaли. Po cywilnemu byli ubrani.

Wcześniej przychodzili i zabierali wszystko, nawet fajerki z, “angielki”. Wszystko. Konie, kozuchy, i świnię, później nawet sagany zabierali. “Do Moskwy wypierdalajcie, kacapy” – krzyczeli. Błaty nawet z pieców zrywali. Z sąsiednich wioszek chodzili.

Tego wieczoru przyjechali od strony Świryd. Władek Antoniuk miał karabin – wyleciał z domu i zaczął strzelać. Karabin był jednostrzałowy. Oni zatrzymali się. Stanęli. Utworzyli dwa skrzydła i otoczyli wieś. Przestrzelili wieś rakietami. Podchodzili do wioski coraz bliżej. Matka i ojciec uciekli wcześniej. Wyrzekli się nas. Babka została w domu. My buchnęliśmy w drzwi. Ktoś strzelił z automatu w górę drzwi. Myślał, że to dorośli. Z drzwi powylały deski. Cofnęliśmy się i uciekliśmy oknem. Plac był zalesiony, rosły krzaki, śliwki. Chcieliśmy uciekać do lasu, jednak z tamtej strony ktoś spod topoli zaczął strzelać z rkm-u na nóżkach. Później w tym miejscu było chyba z wiadro łusek. Bał się chyba, więc strzelał. Tymi nabojami można było pół wojska wybić. Mnie trafił pocisk w fufajkę, aż pakule poleciało. Cofnęliśmy się. Wleźliśmy do okopu. W okopie siedział już taki dziadek z dzieckiem. Wnuczek, który przyjechał z sąsiedniej wioski, Szeszków, zaczął płakać. Któryś z bandytów zaczął strzelać po tym okopie. Dziadkowi odstrzelił ręce, ale nie zabił. Zabił jednak wnuczka. Później zaczął podpalać gałęzie, które były w tym okopie. My z bratem wylecieliśmy z tego okopu, brat schował się w dylach. Ja spanikowałem. Leciałem tam gdzie krzyczą. Doleciałem do obory. Przy oborze było już zabitych kilka osób. Nas złapali i zaczęli ustawiać pod ścianą – do rozstrzału. W tym miejscu było najwięcej ludzi, bo było najbliżej do lasu. Ze wszystkich stron wieś była otoczona. Zaczęli rozstrzeliwać z pepeszki. W rzędku stało gdzieś koło ośmiu osób. Kilka osób padło od kul, ale zaciął się automat. Pobiegł do gruszy oddalanej ok. sześciu metrów i zaczął odblokowywać automat. Drugi w tym czasie podpalał chlew kryty słomą. Ja wyrwałem stamtąd i zacząłem uciekać w kierunku lasu. Z brzegu wioski wyskoczyła jeszcze Stefka Paszkowska i Janek. Ja doleciałem do lasu, oni nie. Jakimś cudem babka też doleciała do lasu.

Jak jeszcze byliśmy w lesie, to oni wszyscy pojechali na Wólkę., “Bury” miał tam dwie panny. Chyba ze trzydzieści fur jechało. Strzelali po lesie. Tak obszywali las, jakby w garnku się gotowało. Tylko ogień błyskał. Pewnie bali się zasadzki, bo w Zaniach kilku miało broń. Zaszliśmy do Szeszków. Mieszkała tam prawosławna rodzina, u której przenocowaliśmy. Bali się nam w chacie dać miejsce, to spaliśmy pod podłogą. Jakby jakie Żydy my byli. Przeleżeliśmy tam parę godzin. Nad ranem przyszliśmy do domu. Wioska była spalona. Dym, smród. Było popalone bydło. Trupy leżały popalone. Trupy leżały do tygodnia. Niektóre ciała porozrywały już psy. Marnie to wszystko wyglądało.

Większość z tych, którzy uciekli, do wsi już nie wrócili. Nasza chata ocalała, bo po sąsiedzku była chata katolicka. W ogóle we wsi zostały dwie chaty katolickie i jedna małżeństwa mieszanego. Ojciec z matką też wrócili. Siedzieli w brańskim lesie. Wróciła i babka. W domu nie spaliśmy. Nocowaliśmy u znajomego w Świrydach.

Dopiero jak przyjechało UB do Zań zaczęło powracać życie. Na wiosnę niektórzy zaczęli wracać. Inni w ogóle nie wrócili. Osiedlili się gdzie indziej, najczęściej w Bielsku. Obecnie w Zaniach jest około dwudziestu domów.

Запис Ю. Гаврилюка. Опубліковано: Над Бугом і Нарвою. (Більськ), 2003. Ч.1(65). С.18, 23

* Бурний – псевдонім Ромуальда Райса, колишнього командира ескадрону т.зв. V Віленської бригади АК, потім командира загону ПАС (Pogotowie Akcji Specjalnej) НЗВ.

Грубешівський повіт

Василів Великий

Юхимчук (Мірецька) Ольга Павлівна, 1931 р., н. м. прож.: с. Мирославка Рожищенського р-ну Волинської обл.

Я, Ольга Павлівна Мірецька, пам'ятаю, що в 1942 році у нас вбили вчителя. То було в жовтні в нашому селі, я тоді ходила до школи. Він був із другого села. Ішов додому. Його перестріли. Це зробили поляки. За те зробили, що їм не подобалося, що ми вчилися по-українськи, що вчитель учив нас по-українськи.

Потім ще вбивали українців. У нас воно в 1941 році почалося, до 1944 р йшло. В селі у нас сусід був, молодий хлопець Женько. Прізвище його Рудусь. Поляки замордували. Нічим він не був: просто сільський хлопець.

Ще вбили мого батька Павла Йосиповича Мірецького. Це вже було в 1944 році, 4 квітня. Поляки тоді вчинили свою акцію: горіло шість українських сіл: Новосілки, Родостав, Потуржинь, Ликошин, Василів. Ми були в схроні. Нас звідти дістали поляки, повиганяли. Звідки вони були? З усіх усюд. Кіньми роз'їжджали. Хати позапалювали. Я втекла до сусідів. Вони мене сховали. Жінка була українка, а чоловік Казік – поляк. Вони мене взяли з собою. З матір'ю залилася сестра півтора року. Дід і бабця залилися. Їх не зачепили. А батька вбили.

Я сиділа в рові, в картоплищі. Сусіди повиганяли туди свою птицю, побачили мене, забрали з собою. Ми пішли на сусідню колонію. Там була моя хрещена мати, полячка. Звалася Марія Масловська. Вона забрала мене до своєї хати і ще двох хлопців-українців забрала. З колонії. Самці їхнє прізвище. Але поляки прийшли до хати Масловської, побачили тих українських дітей. Забрали їх із собою. Убили, кіньми їх пограсували. А мені кажуть: “Пач, курва твоя маць, українка. Ми і тобі так зробимо”. А мені ж дванадцять років було! Я перелякалася, лягла. А та хресна мати поляка на мене сіла і сказала: “Як будете вбивати її, то забийте й мене”. Не дала мене. А далі взяла і всадила мене під комин, занавіскою затулила. Вони знову прийшли шукати мене, але не знайшли.

На другий день раненько приходять туди наша мати, каже: “Тато лежить забитий. Не знаю, де ти поділася”. Прийшли наші українці з поля, де чоловіки ховалися. Забрали нас туди в схрон. Ми цілий тиждень там були. А потім було так: вночі ми спимо, до нашої хати прийдуть поляки, виб'ють двері і кидають у хату каміння, пеньки. В колодязь. У муку наляють керосину. Знущалися, як хотіли.

Нарешті в жовтні 1945 року ми всім селом виїхали. Вигнали нас поляки. Військові і невійськові, всіякі разом те робили.

Інститут українознавства, фондофонд спогадів, 83/5.

Василів Малий

Попкевич (Покалюк) Софія Федорівна, 1934 р. н.,

Я, Софія Федорівна Покалюк, розкажу про вбивство свого дядька. Нам, українцям, на Холмщині дуже бракувало єдності. То було в 1939 році, коли до нас на два тижні прийшли совети. Тоді з підпілля вийшли місцеві комуністи.

Вони вночі прийшли до нас і забрали дядька. Його звати було Петро Покалюк. Був грамотним. Вони хотіли, щоб він був з ними. Брат його, мій тато, казав йому: “Петре, стережися”. Дядько дивувався: “Чого я маю стерегтися, коли ні в чому не винен”. Забрали його до лісу, завезли, там важко замучили: обрізали носа, очі повиколоювали, язика відтягли... За батьком ці комуністи теж слідкували, поки не вибралися до советів за Буг.

Прийшли німці. Поки що ми з поляками жили мирно, добре. Але поляки першими порушили цей мир. Пам’ятаю, ми, діти, гралися разом. Був серед нас полячок – звати Альбін. Такий за віком, як я. Сказав мені презирливо: “Ти – русінка”. Я була малою, але вже розуміла, що їм, полякам, я зайва, бо – українка. Той хлопчик взяв цеголку і кинув мені в око. Поранив шкіру над ним. Я – в плач... Напевне, батько йому те підказав. Було ж мені й йому по сім років.

А далі настав 1944 рік Страшні вбивства. Нас били, грабували, знущалися над нами. У нашому селі жило двоє братів, хлопців хороших. Прийшли вони замовити труну, бо їхній дід помер. Поляки зловили їх, розпороли їм животи, кишки їм протягали через дорогу, а ногами поклали у вогонь. Хлопці ще були живими, мучилися. Ми втікали зі схронів у поля, бачили ту муку. Одного звали Євген, другого – Степан. Прізвища не пам’ятаю.

Але прийшла наша рятувальниця УПА. Вона дала нам можливість спокійно вибратися на Волинь. Якби не УПА, нас, українців, вибили б на Холмщині до одної ноги.

Архів Інституту українознавства, фонд фонозаписів, 131.

Верешин

Климчук (Гурська) Ніна Семенівна, 1936 р.н.

Ця кривава розправа з українцями сталася 12 лютого 1944 року в селі Верешині Грубешівського повіту. Мені тоді було 8 років, але я досі пам’ятаю ту жахливу трагедію.

Татова двоюрідна сестра віддавала заміж свою доньку Стефу. Наречений був з сусіднього села Потуржина. Весілля відбувалося на хуторі біля лісу. Людей зібралось багато. А в лісі на той час знаходилася польська банда. Вона спостерігала за тим, що діється на хуторі, і ось коли зі своїми хлопцями приїхав молодий з Потуржина, і гості сіли за столи, польська банда напала на хутір і стала шалено його обстрілювати. Перелякані люди з криком і плачем вибігли з хати, кидалися хто куди. Тато взяв мене на руки і разом з мамою вибіг надвір. Та на розі хати мама, скошена бандитськими кулями, раптом упала, обливаючись кров’ю. Тато, рятуючи мене, побіг далі. Бандити, стріляючи, підходили все ближче і ближче. Тато посадив мене на сани, запряжені кінями, і, ховаючись від шквалу ворожих куль за мурованим хлівом, доїхав до села. Люди з Верешина почали тікати в сусідні села. Дід з тіткою мене забрали і поїхали в село Вишнів до родичів. Тато залишився з чоловіками-односельцями, щоб повернутися на хутір, забрати мою убиту маму та інших родичів.

Як тільки припинилася стрілянина, тато разом з іншими чоловіками саньми поїхав на місце трагедії. Наблизившись до хутора, вони побачили, як поляки

ходили по засніженому вкритому трупами полю, дострілюючи поранених, стягували з них чоботи. Тато забрав мертву маму, вбитих поляками родичів і повернувся в село. Тоді від куль польської банди загинуло понад 30 українців, у тому числі Лука Борис, Ольга Матвійшин, Анатолій, Михайло, Максим і Петро Матвійчуки, Марія Недоріз, Петро Остап'юк, Станіслав Різник та інші. Майже в кожній сім'ї був покійник або поранений. Тоді ж було вбито мою маму Марію Гурську, молодого з молодою – поранено.

Наступного дня звістка про розстріляне весілля на хуторі поблизу Верешина швидко долетіла до навколишніх сіл Ласкова, Малкова, Вишнева, Віткова, Потуржина, Смолигова та інших. Нашвидку відбулося поховання, люди боялися повернення банди, яка убивала всіх підряд українців, у тому числі й дітей, жінок, людей похилого віку.

Особливо багато українських сіл польські бандити спалили в березні 1944 року, зокрема Сагринь, Ласків, Сиховичі, Тереминь, Модринь та інші. А 21 березня вони спалили й моє рідне село Верешин.

Я з татом залилася жива, бо якраз напередодні ми виїхали до Грубешова. Дома залишилися дідусь та бабуся. Тато, довідавшись про те, що поляки спалили наше село, разом з дядьком поїхав туди. Там вони побачили жахливу картину: догоряли будинки, інші господарські будівлі, ревіла вціліла худоба, кругом валялися трупи людей, між якими ходили голодні свині. Вони почали гризти покійників. Чудом уцілілий дід повідомив, що бабуся Софія Гурська лежить убита разом з покійною сусідкою біля річки, всі, хто лишився з селі, згоріли в будинках або були розстріляні бандитами. За ніч села не стало, все згоріло дотла. А серед розстріляних, замордованих, спалених були родини Олійників, Остапишиних, Муховецьких, Сагайків, Михальчуків, Змарків, Ніна Гринюк, Катерина Шутовська, Григорій Мужичук, Марія Свідерська, Ольга і Павло Онишкевичі та багато інших. [...]

Бандити не дали нам можливості поховати вбитих і замордованих наших батьків і дідів за християнським звичаєм, поставити на їхніх могилах хрести, бо й кладовища наші обстрілювали. Я досі не знаю, де саме могили моєї бабці. В 70-х роках тато відшукав мамину могилку, поставив на ній металевого хреста, але поляки його знищили. Абсолютна більшість православних цвинтарів, пам'ятників зруйнована, нерідко їх використовували для фундаментів споруджуваних будинків і хлівів. На могили наших предків звальюють сміття.

Державний архів Волинської області. Ф. Р.1261. Оп.7. Спр.1. Арк.4-6.

Жуків

Білевич Лідія Михайлівна, нар. 24. 07. 1938 р., м. пр.: м. Ківерці, вул. Лівітана, 16.

Коли згадую поляків у рідному селі, в моїй уяві постає осінній вечір 1943 року. Лягаємо спати: дідусь, бабуся, брат і я. Менша сестричка вже спить. Тут із подвір'я гавкіт собак, крик, удар у двері. Ми вже знаємо: знову прийшла польська банда. Не перший раз. Заходять, хапають речі, які їм подобаються. Тягнуть швейну машину, мамину дорогоцінність. Мама – в плач, просить слізю,

аби покинули. Прокидається маленька молодша сестричка, собі – в лемент. Один із бандитів хапає її й голівкою б'є об кафель грубки. Тепер кричимо всі ми. Поляки хапають нас за коміри, тягнуть із хати. Вони вивертають з ліжок соломку, скидають її на середину й підпалюють. Ми з сіней на холод не йдемо, ховаємося на горищі. Чуємо, пахне димом, а скоро від нього дихати не стає чим. Бабця прориває снопки, якими покрито хату, щоб кликати людей на поміч. Бо ж горимо. З переляку вже й не пам'ятаю, як було далі. Напевне, поляки, пограбувавши останнє, пожежі не чекали, пішли, а бабця з матір'ю підпалену соломку встигли загасити. В хаті після того був дим і холод. [...].

Спогад другий. Знову глибока осінь. Земля замерзла. Вечір. Ще не спимо. Батько пораяється в хліві. Дідусь і ми, малі, полягали. У двері – сильний стук. То польські бандити на цей раз привели солтиса, щоб він наказав батькові “поліціантів завезти до Чешина”. Дідусь гречно запрошує: “Нех панове зайдуть до мешканя”. Поки батько одягнеться. Відмовляються. Напевне, не хочуть, щоб когось із них пізнали. Заходить батько. Підганяють, щоб збирався. Батько застріг, поїхали. Взяли решту банди – була за стодолами. Вийхали з села – і стали батька бити гвинтівками. Кричали: “Попалася, українська пташка!” Завезли його в ліс, зупинилися. Один стеріг, інші дещо відійшли і, не криючись, стали радитися, яку батькові заподіяти смерть. Куля в лоб – то залегла смерть для українця. Треба руки-ноги повикручувати, щоб довго конав. Батько те все слухав, роздягався – заставили. Зненацька кинув одяг на головного, що стеріг. Поки він порпався, шугнув у ліс. А знав його добре. Чув за собою постріли, але звернув убік. Це врятувало.

Бандити поїхали нашими кінями без нього. Батько вернувся на те місце, знайшов деякий одяг, батога. Спати ми тоді вже не лягали. Сусіди прийшли. Сиділи, ждали не знати чого. Батько босий – чоботи забрали – з батогом під ранок прийшов... Від того часу переховувався.

Потім у нашій хаті жили офіцери з советської комісії, що зайнялися евакуацією українців. При них були солдати, польські бандити трохи притихли. Не надовго. На католицьку Пасху комісар з кількома підлеглими поїхали до Свидника. Там їх усіх поляки вбили. І поки не прибула заміна, все вернулося на старе. Знову приходили. То хресну матір по снігу босою ганяли, то дідуся тачкою били. Голодували ми. Мусили забиратися з рідного дому в світ. Після війни поставила я пам'ятник над могилою свекрухи Євдокії Інозівни Білевич на кладовищі в Грубешеві. Хай підуть тамтешні поляки, глянуть: хтось із їхніх “культурних” ненависників зробив із нього купу брухту. Вигнали нас із споконвічної батькіщини.

Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, фондофонд спогадів, 139/8.

Копилове

Микитюк Віра Іванівна, 1929 р. н.

Я, Микитюк Віра Іванівна, скажу, що за німецької окупації спочатку були хороші стосунки з поляками. Але потім поляки стали нападати на наших людей, українців, убивати. Убили у нас Б'юшу Михайла. То було в 1943 р., березень.

Господарем був. Ножами його порізали. Перестріли в лісі. Від шевця йшов – той зробив йому чоботи. Йшов із села Матча. Перестріли, вбили.

У тому лісі було польське село, звалося Підліски. Одні поляки в ньому жили. Як перебралися до нас із-за Буга поляки, то настала велика біда. Нападали, били людей. вибивали українцям вікна. Було горе. Жили вони у поляків. Харчувалися там. А як нас вивезли, то позаймали наші хати.

Нас у 1944 р. силоміць виганяли поляки. Всі нас виганяли.

Як нас вивезли, зосталося в селі шестеро старих людей. Одного звали Козак, другого – Ковальський, двоє старих Козаковських. Через три дні, як нас вивезли, поляки вивели їх за село і там повбивали.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 104/6.

Крилів

Яцюк (Коновал) Ніна Василівна, нар. 1929 р., м. пр. : с. Рудка-Козинська Рожищенського р.

На Холмщині із настанням німецької окупації для нас, місцевих українців, розпочалося певне національне відродження. Адже до цього часу ми були майже безправні. Пам'ятаю, за Польщі я ходила до школи, – три роки, – то навіть на перерві нам заброняли говорити українською мовою. Я ж по-польськи добре не вміла, то за це нераз стояла в кутку, а з поляками, переселенцями до нас, ми говорили своєю місцевою мовою. За Польщі було духовне скривдження нас, українців. Пісні українські не можна було співати. Щоб хоч почути їх, виходили до Буга – слухати, як там співають українських пісень. Найчастіше це робилося у свята: батьки біля Буга пасли коней, корів, брали нас із собою. Їм слухати було дуже приємно, і нам – разом з батьками.

Коли до нас прийшли німці, настала можливість вчитися українською мовою. В селі відкрито дитячий садочок, першу українську школу – ні за Польщі, ні за царизму її не було. Молодь стала гуртуватися в відновленій “Рідній хаті”, потяглася до науки. Сприяли цьому юнаки з Галичини, які на той час опинилися в селі – 5 чи 6 осіб. Прізвища деяких пам'ятаю: вчителя Гарасовського Остапа – усі його любили, старі й малі, Озера, Климчака, Мигаля Богдана. Ці хлопці зробили багато для відродження українськості в нашому селі. Залунала українська пісня.

Це, напевне, було полякам не зовсім приємно. Але вони притихли, хоч і надалі до взаємної злоби ще не дійшло.. Ми з ними жили досить дружно. Святкували разом. Аж поки не настав 1938 рік. Тоді у Крилові поляки зруйнували церкву – була велика, мурована. Пригадую, все українське населення вийшло...

І тоді українці замкнулися в собі, бо поляки брали верх. До костела, як надіялися поляки, ніхто не пішов. Цей трагічний день став для українців села поштовхом до пошуку своїх українських коренів. Зате щодо поляків з'явилися озлоблення: чому ж не дають нам молитися в нашій українській церкві? Стали сторонитися одні одних – українці й поляки. Але це ще не виходило на яв.

Прийшли німці. Українцям ніби волю принесли – українські школи дозволили відкрити. Поляки стали задумливими, але злоби ще не мали. Сіють–орють же разом, але свята вже спільно не святкують. Окремо. Злоба замикається в душах. Як одних, так і других.

Коли українці побачили відродження, то й пригадалося, що за Польщі ж нікого з українців не було по школах. Одна тільки українська дівчина Рая Кіндзера вчилася у Варшаві. А тепер у Грубешеві відкрилася вчительська семінарія – пішла молодь вчитися. Запрацювала торгівельна школа. Теж шестеро наших дівчат пішло в науку. У Холмі відкрили гімназію – там теж були учні з Крилова: Супрун Євген, Коновал Олександр, Михайловський Ігор. Трусевич Клава, Кравчук Зоя, Бобал Ганна і ще декотрі пішли в торгівельку. Я, Поліщук Тамара і Очеретко Віра, Супрун Сергій стали вчитися в семінарії у Грубешеві.

...То було в 1942 році. Жителька Крилова Квятковська Єва пішла за Буг у село Новини. Там жила її заміжня дочка Соня. Про неї до матері дійшла чутка, ніби вона пропала. Мати пішла в Новини, і там її теж було вбито. У Крилові заговорили : на Волині поляки вбивають українців. Син цієї жінки Квятковський Іван, – працював в Українському допомоговому комітеті зразу в Крилові, потім у Грубешеві, – теж був убитий: ішов на роботу, на тротуарі з автомобіля застрілили. В Грубешеві. Його привезли хоронити в рідний Крилів – на українському цвинтарі, який був із польським разом. Сходяться на похорон люди. Мій батько як родич збирає чоловіків копати яму під могилу. Ідуть на кладовище – мій батько Коновал Василь, сусід Дусевич Олексій – муляр, Кравчук Михал, Коновал Петро – родич і ще Пайташ. Двоє з них пішло на цвинтар, який на краю Крилова. Перед ним – млин. Тож батько з двома чоловіками з якоїсь потреби зайшли по дорозі у млин. Чують: на могилках стрілянина. Через кілька хвилин – стрілянина і в млині. Батько стояв там поряд із знайомим поляком, той сказав: “Уцскай, Коновал”. Батько перестрибнув через паркан, кинувся назад. Прибіг додому, матері й нам, трьом дітям, каже: “Ховайтеся! На нас напали поляки. Ідїть у хлів сусідки-полячки Стасючки” Завів нас туди, сам пішов, а ми довго сиділи там.

Потім дізналися: в Крилові зчинилася метушня: бандити напали!.. При покійникові зібралось багато людей. Мали ж везти його до церкви – відслужити панахиду. Вийшла процесія. Дійшли до Ячменьової, а назустріч люди біжать, кричать: “Вертайтесь! Поляки-бандити там сидять, чекають на вас – на цвинтарі, у млині!” Люди стали розбігатися. Назад вертаються тільки ті, що при труні, – у приміщення церкви. Тут біля покійника залишається один батько. Всі розбіглися. Хоронили Івана Квятковського ввечері вісім німців і батько з зятем. Німців запросили як охорону. Закопали без християнських почестей. Тих людей, яких тоді вбили поляки, хоронили 9-го – так само в страху, не по-християнськи.

Хочу доповнити. Того дня, як мали хоронити Івана Квятковського і йшли на кладовище, перед тим був похорон поляка. На те ж кладовище йшла невелика процесія, а попереду – польський ксьондз при католицьких хоругвах. Бандити, що були у млині і чекали на великий православний похорон, побачили – щось не те. Були збиті з пантелику, подалися на село Тихобіж – люди бачили, як підвода з ними поїхала туди. Та не всі.

Пригадується ще один сумний день, коли було вбито Бискаль Стефу. Крилівська молодь у той час ставила п'єси. Одного дня аматори їхали в село Голуб'є показати свою виставу. Перед селом на підводі, якою їхали, – їх зустріла стрілянина. Там і було вбито учасницю нашої художньої самодіяльності Бискаль Стефу. Повернулися назад із мертвою дівчиною. Це було не в 1944-му році, а раніше. Бискаль Стефа вбита тоді. Ще – Бардига Іра, дівчина. Працювала в нашій гміні. А була із села М'яке під Долобичевом, їхала додому велосипедом. Під лісом її застрілили. Велосипед підкинули господині, у якої жила. Це дуже стривожило крилівців – вбивають поодинці нас, українців. Але далі був кривавий 1944 рік...

Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, фонд фonoзapisів, 30.

Мірче

Борис (Томчук) Марія Тимофіївна, нар. 16.05.1920 р., м. пр. : с. Мирославка Рожищенського р.

Я, Марія Тимофіївна Томчук, розкажу вам про вбивства у нас на Холмщині у 1942 році. Тоді у нас настало велике злодійство. Поляки обкрадали українців: худобу, коней. Приходили вони до нас із селе Тихівців – наші поляки видавали їм нас, казали, до кого йти брати коней, корів. Крали. Наші українці не мали зброї, не боронилися. Вони ж – при зброї, прийдуть і заберуть, поведуть.

Тоді з 1942 року поляки стали вбивати наших українців. З весни вбили Ковальчука Івана, мужа довір'я . Сіяв на своєму полі. Прийшло троє. Його забили, коні забрали.

Через пару днів, як того похоронили, вбили Івана Іванчука. Був солтисом у своєму селі. Почув про вбивство, тікав до села Сагринь із сином. Там його забили. Не дійшов до Сагриня. Син утік.

Тоді ж у 1942 році поляки перестріли дякову дочку, працювала в Крилові секретарем у гміні. Іра звалася Їхала ровером додому. На колонії Гурка, де жили одні поляки, її перестріли і забили. Батькам дали знати. Батько запряг коней, привіз, похоронили.

Ще у 1942 році поляки забили в нашому селі двох старих людей, копали картоплю – Ковальського Дмитра з жінкою. Ще з ними сусідська дівчина була, моя товаришка. Як їх стали бити, втекла. Чула, що по-польськи говорили.

Ще вбили у нас тоді ж учителя. Звався Михайло, був із Галичини. У нас за німців відкрили українську школу, вчителював у ній. Оженився в нашому Мірчі. То було навесні 1942 року. Як прийшли поляки вбивати, жінка зобачила: йдуть зі зброєю. Сказала: “Михайле, втікай”. Втікав, але тут при вікні хати забили. А жінку забили в хаті, як зайшли. Ще пограбували.

Був у нас православний священник. Правив у школі, бо церкви ще не було. Ховався. Жінку з дитиною вивіз за Грубешів до її родичів. Його теж хотіли забити, шукали, але не знайшли. Пропав він тоді, як у 1944 році били й палили всіх українців. Всі села. Його забили в Ласкові.

Тоді в нашому селі забили двадцять чотирьох українців. Бралися тоді поляки палити і наше село. Люди втікали, хто куди міг: в ліси, у рови. Я сама

в рові сиділа аж до рання. Під вербу влізла – і так усю ніч. Коло мене недалеко двох старих людей забили... Змерзла. Потім іду додому, до свого вогню, знайшла матір. Вона в один бік втекла, я – в другий. Стали плакати, бо ж усе згоріло, не залишилося ні корови, ні поросяти, ні коня. Хата, хлів, клуня, збіжжя – все згоріло. Бідували ми.

Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 76/5.

Модринець

Зінчук Лариса Семенівна, 1931 р. н.

Я, Зінчук Лариса Семенівна, хочу розказати про те, як ми виїжджали з Хомщини, як нас ображали поляки.

Це було 19 березня 1943 року. Наше село Модринець було населене українцями. Поляків жило мало, а в школі, до якої я тоді ходила, нас заставляли говорити по-польськи. Я ж говорила рідною мовою, ходила до своєї церкви, хоч нас змушували ходити до костьола. Нас, школярів, туди завели – в село Мірче, але в середину не пустили.

Хочу розказати, як поляки спалили наше село Модринець. У 1944 році польські банди напали на українців, вбивали. Ми ховалися від них у полях, по схронах. Ями копали і там ховалися. Почалося це з березня, а як стало тепліше, ми ховалися у полях. В хатах не ночували, йшли в поля. Неможливо було далі жити, ми поїхали до Грубешева. Жили деякий час там. Було тісно. Спали один біля одного. Дуже було важко. Моя мама каже: “Поїдемо додому. Що вже буде, доцю. Хоч переодягнемось”.

Пішли пішки – 12 кілометрів від Грубешева до Модринця. Субота. Прийшли, помилися, переодяглися. Мама напекла пирогів. Такі ми задоволені, чистенькі, у своїй хаті. Та перед обідом прибігає до нас сусідка, каже: “Поляки йдуть. Будуть палити наше село”. Ми давай тікати. Корову – на шнурок. Ліс – за два кілометри. Йдемо до того лісу дорогою. То низ, то горбок. По нас стріляють. Як ми внизу – ще нічого, але вийшли далі – кулі вже не досягають. Прийшли до лісу, сидимо. Мій дідусь Мартиневич Степан вийшов з лісу подивитися на село. Вернувся і каже: “Дітки, ходіть побачите пекло на святій землі”. Вийшли ми, бачимо: на місці села – заграва. Вона у мене в очах стоятиме, поки не помру...

...Нас стали записувати на виїзд. Ми були перелякані тим усім, згодні куди-небудь їхати, аби так не мучитися. Записали нас в Запорізьку область. Три підводи везли до Сокаля на залізничну станцію наше майно. На одній – батько, на другій – мати, на третій – я. Доїхали до постерунку польської поліції в Мірчі, а там із кущів – як стали по нас стріляти!.. Батько зіскочив, мене стягнув з підводи. В рові посідали. Батько каже: “Боже, добре, хоч ми живі”. Поляки тоді дві підводи нашого майна забрали. А в третьої коні злякалися, завернули. Осталася. З підводами інших людей було те саме. Їдемо знову до села, кажемо: “Вже не поїдемо. Нічого в нас нема”. Та заставляють нас їхати знову [...].

Архів Інституту українознавства, фонд фонозаписів, 119/8.

Модринець

Сівак Віталій Іванович, нар. 1.08. 1929 р., м. пр.: м. Луцьк, вул. І. Мазепи 61.

Було у нас три з половиною гектари землі, частка лісу, трохи лугу. Дід дав нам коня, ми обзавелися реманентом. З одним конем працювати в господарстві було важко, тому ми стали спрягати нашого коня з конем поляка-односельця Стаха Кліща, таким же, як і ми. То він брав нашого коня, то ми. По черзі й їздили на заробітки.

Жили ми в оточенні поляків-колоністів із півночі й півдня. Вони переселилися сюди на поміщицькі землі. На півдні в Ганушівці жили переважно багаті поляки, на півночі на гірших землях – бідняки. На Ганушівку поляки прибули ще за царських часів – викупили землю пана. Вони були найбагатшими в селі: кожен мав по 30-40-50 гектарів доброї землі, хорошу забудову. Наймали наших українців для обробітку. У багатьох із них, зокрема, Зюлковського, працювала і наша сім'я. Щоправда, розраховувався чесно. Ставився до українців доброзичливо, допомагав. Був такий випадок. У нас здохла корова. То він, навіть без нашого прохання, приніс нам гроші, сказав: “Іди, Іване, до Сихович і купи собі корову, а гроші якось віддаси”.

У 1925 році наші місцеві поміщики- поляки Мілевичі віддали свою землю, що мали в Модрині й Модринці, в іпотечний банк. Він за неї з ними розраховувався, а на ці землі стали селитися колоністи – поляки-мазури. Таким чином і на півночі села теж утворилася колонія польських поселенців – близько 30 сімей. До Модриня належала ще одна польська колонія Корчунок, утворена таким же способом – у ній проживало 100 сімей осадників-поляків. Українці ж землі купувати не могли – їм це було в державі заборонено. Пам'ятаю лише один виняток. Аж у 1938 році нашому сусідові, українцю Грабовському, який був у польському війську, в уланах, і воював проти України й советів, поляки виділили 5 гектарів землі на Корчунку. І ще наш селянин-українець Назарук, маючи, очевидно, досить грошей, купив у поляка на Корчунку цілий маєток. Ще перед самою війною два українці Качковські і Гаврилюки купили землю – приїхали з Красноставського повіту. В результаті цих поселень поляків кількість українців і поляків стала в селі приблизно однаковою.

Стах Кліщ був поляком-старожилом, виростав разом із нашим татом. Його сестра вийшла заміж за українця на прізвище Хома. Розмовляли ми всі між собою українською мовою: Стах, діти його, я, брат мій Олександр. Ми обидва гралися з Кліщевими дітьми, вони мали стільки ж років, як і ми, – Владек і Хелена. Нашою мовою міжнародного спілкування була українська, або як тоді поляки її звали, – “руска” (“русінська”).

У 1936 році я пішов у перший клас польської початкової школи в Модрині. Вчителями були поляки – Каліновська завідувача, ще одна. Для викладання Закону Божого до нас приїжджав священник із села Сиховичі, бо з 1925 року церква в нашому селі була закрита. Свої заняття священник вів російською мовою. Вчительки-польки раз на місяць вносили нас усіх до костела в село Мірче – в тому числі й православних. Жодного уроку української мови в нашій школі не було, хоч саме нею ми розмовляли між собою. Була в школі невелика бібліотека польських книг, нею ми користувалися.

Таким чином, наше національне усвідомлення в цій школі велося у двох напрямках: вчительки – у польському, отця із Сихович – у російському. Про Україну жодної згадки в них не було. Щодо національності, то у моєму шкільному свідоцтві про закінчення 3-го класу написано: віросповідання православне, “русин”.

На початку 1930-их років у період тогочасної “відлиги” в селах Грубешівського повіту активісти-українці організували відділення “руського” культурно-освітнього товариства “Рідна хата” (лише під такою назвою без слова “українське” у Люблінському воеводстві було дозволено існування української просвітньої організації – протидія національній консолідації українців була в тогочасній польській державі понад усе). На всю Грубешівщину славилася “Рідна хата” в с. Модринці, де я народився. До неї належало більше 50 активістів – хлопців і дівчат, старших селян. Була бібліотека української літератури, влаштовувалися читання, працювали гуртки драматичний, хорový. Надавалася допомога односельцям у вивченні рідної мови. Заходи свої “Рідна хата” влаштовувала в палаці поміщика пана Мілевича. Він відпустив одну з великих зал свого старого палацу, де це здійснювалося. При проведенні всіх заходів “Рідної хати” обов’язково був присутній поліціант із постерунку, приходили як контролери осадники. Перед початком вистави чи концерту обов’язково треба було співати гімн “Єще Польска не згінела...”, а тоді вже починати.

Членів КПЗУ в Модринці було чоловік 6, у Модрині кілька. Небагато. І поряд з тим у Модрині були члени ОУН. Належали до них заможні селяни, як Михайло Павлось, Носаль, інші. Теж небагато, але були... Поляки суворо розправлялися як з одними, так і з другими. Мого дядька посадили в тюрму, а Павлося Михайла – до концтабору в Березі-Картузській. Повернувся з нього аж у 1939 році після розвалу Польщі.

Становище українців із кожним роком у польській державі погіршувалося, починаючи від 1933-34 років загострювалося. Найперше почалися шалені випадки проти євреїв – наклепи, брехня, фізичні розправи. У нашому селі на шосе молодики-поляки нападали на них, грабували. У газетах, розвішаних плакатах, у листівках закликали нічого у євреїв не купувати, бо, ніби то, у них товари неякісні – хліб, який продають, місять ногами, до бочок з оселедцями наливають помий. А головне – “христопродавці, розп’яли Христа” і т.п.

Ще не закінчилося цькування євреїв, як почався “наступ” на українців-русинів. Стали змушувати нас переходити, вихрещуватися на католицьку віру, обіцяючи всілякі матеріальні блага – роздачу земельних наділів з панських маєтків, влаштування на кращу роботу. Ополячування посилювалося. Бажаючих іти на ці принади виявилось мало. Тоді в дію були запущені погромники-кракуси. Вони стали нападати на українські села – били вікна. Вривалися в хати, роздирали перини й подушки, пускали на вітер пір’я, вливали в муку керосин... Ми були тоді в постійній тривозі, страху. Чоловіки, – наш тато в тому числі, – з киями вартували на вулиці, аби захистити наші українські оселі від погромів. Наступним етапом антиукраїнської кампанії стало руйнування православних храмів. Наші старовинні православні храми були переважно

дерев'яні – бандитам-кракусам неважко було їх розвалити. Муровані вони замикали або переобладнували в костели. Модринську муровану церкву, яка мала більше 400 років, ще раніше закриту, в 1938 році переобладнали на музей. Викинули з неї іконостас, зруйнували, скинувши, баню, що була її окрасою, спалили церковну утвар. Із села Мірча сюди став приїжджати ксьондз, який правив свою службу, а українці були змушені ходити до церкви в село Сиховичі – за 8 кілометрів від Модрина.

...В останні роки існування польської держави почалися репресії проти політично активних мешканців села. Спочатку – проти членів КПЗУ, потім – проти українських націоналістів. Отруєні чадом шовіністичної зверхності, поляки у більшості своїй мовчали. Лише у незначно були такі, що засуджували дії властей, казали: до добра це не доведе. Наші українські селяни, передовсім молодь, захоплювалися “досягненнями” советів, колгоспами, організацією тамтешнього навчання, культурними здобутками, матеріальним рівнем життя. Інші думки про советські “успіхи” теж були. Говорилося про голод, арешти, розправи над людьми на Сході. Велася кампанія допомоги голодуючим. Але цьому майже ніхто не вірив.

Починаючи з 1938 року, в країні наростає воєнний психоз. Німецький уряд вимагає від Польщі “коридора” до Східної Пруссії і згоди на приєднання Гданська. Польща захоплює Заольззя. Навіть на крамницях, молочарнях, на хатах з’явилися плакати, листівки: “Не дами ані гузіка!” Писалося про великодержавність, могутність Польщі – і все це на тлі міжнаціональної ворожнечі в країні, нацьковування поляків на українців і євреїв, утвердження зверхності одних над другими.

Країна стояла на порозі війни. Вона розпочалася нападом Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 року. Через тиждень бачимо: із Грубешева на Сокаль відступають поляки. І йдуть то в один бік, то в другий – нерозбериха. З’явилися дезертири – переважно українці, білоруси, литовці. Йшли без зброї через наше село, говорили нам: “Нам нема за що воювати”. Під кінець другого тижня з’явилися німецькі танки, автомобілі. Жодних бойових дій із польським військом німці не вели, рештки його ховалися по лісах.

Кілька днів на нашому терені не було жодної влади – ні німців, ні советів. Тільки окремі роздрібнені загони польської армії переходили з одного лісу в другий, з одного села в інше.

У недільний день 21 чи 25 вересня 1939 року на околиці Ставищ із боку Сихович і Тихобужа з’явилися перші червоні вояки. Жалюгідний був вигляд. Привіталися, запитали, чи немає поляків. Дід Денис сказав, що є двоє в клуні. Червоноармієць йому: “Пусть виходят ко мне”. Дід передав. Польські вояки вийшли з піднятими руками, тримаючи в них гвинтівки. Червоноармієць зброю забрав, їм же сказав іти додому. Червоноармійці роззброїли польський підрозділ, який не виявив жодного опору, забрали його обоз. Інше майно поспішили розібрати селяни.

У нас в Модринці урочистої зустрічі червоних не було. Прихід відбувся раптово, в ентузіастів не було часу приготуватися. А в селі тоді було чимало

прихильників советів. Тож надвечір у центрі села розпочався мітинг. Говорили червоні про те, що буде безоплатне навчання рідною мовою, лікарні по селах, клуби, селяни об'єднуються в колгоспи, їм передадуть поміщицькі землі. У Модрині формується озброєна селянська міліція. Зброї на той час уже було вдосталь. Хто хотів, перепиняв на дорогах групи польських вояків, що виходили з лісу, роззброював їх, відпускав додому. Панський палац було розграбовано.

Наприкінці вересня пішла чутка, що совети будуть відходити. У селі виникла паніка – особливо серед прихильників советів. Багато односельців стало виїжджати разом з советським військом за Буг, переважно молодь. Тоді з Модринця виїхали, зокрема, наші сусіди Денис Василь, Михальчук Сергій, двоюрідний брат Сівак Петро, Яблонський, багато інших. Із Модринців виїхали дядько Коза Степан, двоюрідний дядько Коза Леонід, інші. Дядько Осип Євген Петрович з тіткою Ганною і ще одна сім'я взяли з панського маєтку пару коней, воза і також виїхали. Подумував про виїзд і наш батько, але трапилася пригода, яка змусила його задуматись, чи їхати. У цей час тато і я верталися з Модринця, Наша фіра опинилася серед советського військового обозу, батько звернувся до солдата, що правив кіньми: “Скажіть, що нам робити? Виїжджати з вами за Буг чи ні?” Іздовий оглянувся навколо себе, чи нема лизько інших, сказав: “Хату, шматок землі маєте? То й сидіть вдома, нікуди не їдьте”. Це був нам перший сигнал, пересторога людини, що жила при советах.

Дід Петро Коза теж подумував про виїзд за Буг, але солдат-шофер, який брав картоплю з панського маєтку і побачив добротні будівлі дідового господарства, сказав йому: “Сиди вдома”.

Найперше, з чого почали німці, – з роззброєння селян. У Грубешеві встановилася напіввійськова німецька адміністрація в особі ляндрвірта, гестапо, поліції – спочатку польської, потім української. У гмінах продовжували працювати старі довоєнні війти, солтиси.

Восени 1939 року за спільною угодою між урядами Німеччини і Радянського Союзу українцям було надано право переселятися до ССРСР. У Грубешеві стала працювати комісія у складі представника ССРСР, німця-офіцера і солтиса, їздила по селах, збирала заяви бажаючих виселятися до советів. Дядько Прокіп як ревний прихильник комуністів першим записався на виїзд. За ним послідував наш тато – і це, не дивлячись на те, що вже тікали від советів ті, хто пішов туди у в вересні. Вони розповідали про життя в Союзі правду. Зокрема, тоді вернувся додому в село Михальчук Сергій, брат дядини Зоськи. Але сталося так, що в цей час я важко захворів. Виїзд відклався.

Спробувавши життя при більшовицькому “соціалізмі”, вже через півроку ті, хто восени 1939 року перейшли за Буг до советів, а потім не зуміли повернутися додому нелегально, стали вимагати від радянської влади і німців дозволу на легальне повернення. У селі Бубнів Володимир-Волинського району був створений збірний пункт, де почали готувати їм документи для повернення до Німеччини, тобто додому. Тут зосередилися тисячі біженців. Советська влада всіляко гальмувала цю роботу, перешкоджала виїздові. Натомість німці охоче приймали. Комісія з німецького боку перевіряла стан здоров'я репатріантів.

Біженці через Устилуг потрапляли до Грубешева, тут німці негайно здорових людей насильно забирали до Німеччини на роботу, всіх інших відпускали по домівках. Таким чином дядька Степана Козу, сусідів Мусія Олександра насильно забрали на роботу до Німеччини, а такі, як Чиж, рідний дядько Коза Леонід, Мусій Степан з дочкою і багато інших вернулися до рідних домівок, Вони тепер були перші агітатори проти радянської влади.

Німці свою господарську діяльність найперше розпочали з тотального обліку вся і всього, що мало населення. Реквізували радіоприймачі, кожна корова, свиня на вусі мали кульчик з номером, який заносився до книги, що знаходилася в гміні. Відтак господар не мав права її продати чи забити. Все йшло на державу, в тому числі й урожай. Млини й вітряки були спочатку опломбовані. Накладалася сувора заборона на використання жорен.

В духовній сфері відбулися зміни на перший погляд прогресивні. Навчання в школах почалося українською мовою. Полякам школу в Модринці надали в приміщенні єврея Беня. Відкрили православну церкву, в недалекому минулому переобладнану в костел. Приїхав священник Пашук з сім'єю – до того був настоятелем у селі Забороль під Луцьком. До села прибули українські вчителі, переважно з Галичини. Молодь пішла до українських гуртків – драматичного, хорового. Ставилися п'єси, організували церковний хор. До села діставалася українська газета “Краківські вісті”, у книгарнях з'явилися книги українських письменників.

На перших порах, – перед війною з ССР, – німці ставилися до українців доляльно. Головне – щоб виконав накладений контингент: здав зерно, катоплю, худобу, заплатив податок, справився з іншими повинностями. Якщо, — боронь, Боже, – хтось їх не виконав, то з Грубешева від ляндрвірта приїжджав у село німець . Солтисом він викликав винуватця, наказував лягти на лаву і бив нагайкою по спині. ...Але цього для німців було замало. В панському маєтку Мілевича вони встановили суворий контроль за його діяльністю. Крім зернових давали завдання вирощувати цукрові буряки, цикорій – нову культуру в нашому краї, картоплю. На виконання цих робіт працівників фільварку не вистачало, тому німці стали залучати селян із Модриня і Модринця. Кожному дворові доводилося завдання з догляду і збирання цукрових буряків, картоплі, цикорію. Під час робіт ходили наглядачі – крім фільваркових ще й німці. Впроваджувалося щось на зразок панщини.

Коли німці прийшли на Холмщину, адміністрація на місцях залишилася попередня польська, в т.ч. працівники гмін, поліція. А пізніше вона була замінена на українську. У наше село і взагалі на Холмщину прибуло дуже багато втікачів від советів із-за Буга і з Галичини. Вони працювали в школах, у поліції, в інших установах, на підприємствах, були священниками. Завдяки емігрантам із-за Буга, особливо з Галичини, в селах Модринь і Модринець, взагалі, серед українців Холмщини відбулися певні зрушення – ріст національної свідомості.

У зв'язку з війною на території генерал-губернаторства, до якого належала Холмщина, німці уворили багато концентраційних таборів для советських військовополонених. Уже напочатку осені 1941 року розпочалися їх втечі. Ці втікачі з'явилися в холмських селах. За сприяння полоненим окупанти відразу

розстрілювали всю сім'ю, палили садибу. Наша хата знаходилася дещо збоку від шляху, навколо неї був сад, а за ним – глибокий канал. Кого тільки в нас тоді не було – українці, росіяни, грузини, татари...

У наших лісах в ту пору з'явилися озброєні групи людей, які нападали переважно на садиби заможних українських селян, забирали кращий одяг, продукти, худобу. Все це списувалося на радянських полонених, хоч зовсім не відповідало дійсності. Втікачі з полону, як правило, не затримувалися на нашому терені, намагалися дістатися за Буг. Цими знавцями російської мови, що стали тероризувати саме наше українське населення, був польський кримінальний елемент, випущений на свободу.

Польська поліція, яка була поставлена німцями після втечі української, намагалася вислужитися перед ними, стала видавати для гестапо активістів як української національної орієнтації, так і комуністичної. У селах розпочалися облави. Гестапо тероризувало населення. Одного літнього досвітку мама встала, вийшла надвір, побачила біля обійстя нашого сусіда Дениса Івана машину з гестапівцями, вбігла до хати, закричала: "Втікайте!" Ми з татом - із двору через клуню, добігли до рову, по ньому пішли в бік Ганушівки. Подібне було і восени. А тоді гестапівці взяли в наручники з нашого села Носаля Василя, Ковальчука Володимира, Грабовського, Михальчука Володимира, Назарка Петра, Бобровського Антона, Бучака Антона. Дениса Василя батьки зуміли викупити в Грубешеві перед відправкою в Майданек. Мельник Петро, двоюрідний брат, зумів втекти з-лід варті із збірного пункту. Рятуючись від погоні, він пересидів цілу добу в воді під мостом, дістався додому, але психіка від пережитого була порушена на все життя. Всі інші без слідства і суду, ні в чому не винні, були кинуті до Майданека. Він із жахом згадувався серед людей. Не повернулися додому, загинули в концтаборі Носаль Василь і Грабовський.

У селі з кожним днем ставало все небезпечніше. Німецьку адміністрацію не влаштовувала і польська поліція, яка була щитом для польського підпілля. Тому вже втретє німці замінили її в Сагрині – знову на українців. Ця поліція підбиралася не з кращих українців, дехто був замішаний у злочинах. Так, навесні 1942 року в с. Масловичі на польській колонії було замордовано, порубано сокирами кілька польських родин. Поляки твердили, що зробила це українська поліція. Прямих доказів цього не було, але поляки "у відповідь" взимку закатували тільки протягом однієї доби четверо українців – усю сім'ю Осипчуків.

З осені 1943 року німці розпочали на Грубешівщині примусове виселення поляків, на їхнє місце так само насильно привозили українців з Замістського, Білгорайського, Красноставського повітів. У тих повітах господарства українців, як і поляків займали поселювані фольксдойчі. Для перевезення майна українців німці збирали сотні фірманок...

Поляки з села Мірче навесні 1943 року теж були виселені – на Мазури. Багато з них утекло. У нас, наприклад, довго переховувалися брати Янек і Стах Озаровські, наші троюрідні брати по мамі. На місце поляків у Мірче привезли українців із Замістського повіту... Ворожнеча, недовір'я, розбрат між поляками й українцями посилювалися. Навесні 1943 року під час оранки на своєму полі був застрілений селянин із Модриня Нитка. 9 серпня 1943 року загинув від

рук поляка-бандита Барана Олексій Бойко. У січні 1943 року жителя нашого села українця Мельника Петра Григоровича, що вертався додому із села М'якого, бандити перестріли на польській колонії Корчунок. Петро намагався втекти, у нього був добрий кінь. Та на виїзді з колонії кінь з саньми з'їхав у рів, бандитам удалося Петра спіймати. Його жостоко катували, повиколювали очі, відрізали вуха, порубали сокирою. Через кілька днів сусіди знайшли його, розпізнати було важко... 24 жовтня 1943 року польська банда з боку села Смолигова і Заболоття напала на Мірче, одне з найбільших сіл у повіті. В його польських садибах в ту пору, не питаючи згоди одних і других господарів, були поселені українці з Замістського повіту. Нападники спалили село, вбили 26 осіб, переважно жінок і старих. Це була перша такого роду велика акція винищення українського населення Холмщини. Наша сім'я, всі мешканці Модрина і навколишніх сіл відтоді в домівках не ночували, кожної ночі, не роздягаючись, міняли місце перебування. До хати на ніч заносили кідька в'язок соломи, розстелювали на підлозі – і так усі покотом спали, в той час, як чоловіки по черзі вартували біля тої хати. Жодної зброї в них, як правило, не було. Зачувши постріли чи якісь підозрілі звуки, вони вбігали до хати, будили всіх. Жінки, діти втікали в поля, ховалися по ровах, садах до ранку. Аж коли небезпека минала, верталися. Скупчення людей, антисанітарні умови перебування, повна відсутність мийних засобів призводили до того, що з'явилися воші, короста, у багатьох тіло було вкрите якимись наривами. Це захворювання люди пов'язували з прививками, що їх німецькі лікарі поголовно провели серед нашого населення напочатку 1943 року. Говорили, ніби ці ліки були заражені – німці проводили досліди.

Трапилось так, що наприкінці 1943 року в одну з ночей двоє мешканців Модрина, українців, вбили двох поляків на прізвище Здоби, які були в польському підпіллі. Це викликало великий переполох у першу чергу серед українського населення Модрина. Було очевидним, що поляки нам відомстять. І ось – 2 грудня 1943 року. Увечері на Вілію надворі мряка. Завтра – католицьке Різдво. Насторожена тиша, тільки в лісах поодинокі постріли. Сьогодні саме в нашій хаті будуть ночувати сусіди: Дениси – 6 чоловік, Мельники – четверо, дядина Зоська і ми всі. На підлозі розстелили рядно соломи. До хати зайшов двоюрідний брат Сівак Василь Прокопович, став перед великим дзеркалом, причепурився. Мав виходити з хати, коли наша мама звернулася до нього: “Ваську, не йшов би ти сьогодні з дому, залишайся з нами. Навколо чути стрілянину”. “Піду на ніч до Хемка” (до Хоми Василя, що мешкав у центрі села). Пішов. Стали сходитися сусіди. Загасили лампу. Вартові заступили на варту. Десь опівночі до хати зайшов батько і сказав: “Вставайте. В селі стрілянина”. Ми всі зірвалися. Вибігли у двір. Не пам'ятаю, хто запропонував, але жінки з дітьми, в тому числі й ми з братом побігли у бік Ганушівки. Тоді було чимало снігу і ми, борсаючись у ньому, через рови й болото бігли до Мірча, не задумуючись над тим, що на Ганушівці нас можуть перестріти бандити. Страх заступив розум. Бігли й бігли. Не добігаючи до Мірча, побачили дві заграви в Модрині. Прибігли до родичів Денисів. Перелякані, по пояс мокрі, не знаємо, що сталося в селі з родинами. Чекаємо до ранку. Розвиднілося, стало

відомо, що польські бандити в Модрині побили багато людей. Вертаємось додому в відчаї. Дізнаємося, що вбито нашого брата Василя Сівака і господаря, в якого він ночував, – Хому Василя. Події цієї ночі в свято Різдва Христового за католицьким обрядом, – а поляки ж, ніби, ревні католики, принаймні, так вони себе вважають, – розгорнулися так. Українські мешканці села понадіялись, що в цю ніч свята народження Христа буде мир і спокій. Пильність їх притупилася. Якщо при віддалених хатах стояли вартові, які відразу ж попередили про небезпеку, то в центрі села ніхто не вартував. А тут у кожній українській хаті було повно людей, у тому числі й чоловіків, котрі мирно спали. Тому польські бандити, які увійшли до центру села, йшли від хати до хати і впритул у присутності жінок і дітей розстрілювали чоловіків. Так, у Хемковій хаті вбили господаря Хому Василя і брата Сівака Василя. В хаті коваля Бучака Антона вбили його старого батька Бучака Миколу і двох хлопців із села Терebinь, які в нього навчалися ковальської справи. В хаті Паніся Прокопа – його брата Петра. І так – із хати в хату. По шосе в бік Модринця бандити дійшли до садиби Куца Максима – мешкав напроти школи. З дороги навмання вистрілили у двері. В снігах проти них стояла сусідка Малащук Надія з однорічною донькою на руках, а за нею – господарів 10-річний син Анатолій. Куля пройшла через легені Малащук Надії, вбила Анатолія. Бандити підійшли до хати Тупака Петра, в якій на підлозі спало 5 чи 6 чоловік. Із сіней вистрілили в кімнату – вбили Гапона Михайла. У цей час Мельник Петро з пістолета вистрілив у їхній бік – бандити втекли з хати. Та група, що заходила в хату Хемка, попрямувала до Ставищ, нашої вулиці. Але в цей час Михальчук Сергій, який мав гвинтівку, вибіг проти них і вистрілив. Бандити повернули до центру села. По дорозі підпалили хлів Хоми Олександра...

Отже, у бандитів цієї ночі було зроблено всього два постріли, після яких вони не наважувалися вершити свою чорну справу. При виході з Модриня вони ще підпалили хату Кравців. Всього в цю святу для католиків ніч богобоязливі польські бандити вбили в Модрині 17 чоловік: Бучака Миколу, двох хлопців із Терebinя, учнів коваля, Муху Степана, Сівака Василя, Хому Василя, Барана Володимира, Барана Прокопа, Барана Олександра, Шуфріта Олександра, Дениса Володимира, Мельника Михайла, Петрука Івана, Куца Анатолія, Паніся Прокопа, Паніся Петра, Гапона Михайла. Випадково бандити застрілили Марценюка – за національністю поляка. В його хаті в ту ніч переховувалися українці.

Наша церква за більше, ніж чотириста літ свого існування, певне, такого похорону не бачила. Вся була заставлена трунами так, що навіть рідні загиблих не могли в ній вміститися. Стояли надворі. А цієї пори день найкоротший. Поки відправилася Служба і винесли покійників із церкви, стало вечоріти. Колона сaney із трунами і тими, хто проводив, розтяглася від церкви до самого цвинтаря...

Кривавий погром нашого села поляки згодом стали оправдувати тим, що це була “акція одвeтова” (акція “у відповідь” за вбивство двох поляків у модринeцькій колонії). Опис цієї “відповіді” знаходимо в книзі групи польських авторів “Луни над Гучвом і Бугем”, у якій вони дають волю своїй фантазії, звичайно, облагороджуючи кривавий злочин проти мирного населення. “На озброєнні ми мали ручний кулемет. Захопили центр Модриня, установи біля

кооперативу, молочарню, зерновий склад. Невідомо, чого хотів наш командир, але в той час із хат по нас стали стріляти члени самооборони УПА. Наші хлопці розсіялися на партизанські трійки, і кожна з них стала атакувати упівця, що захищався. У момент бою загинуло багато цивільних осіб, навіть поляків. Разом із членами самооборони УПА – всього 16 осіб. Наступ на Модринь закінчився здобуттям церкви”. “Здобуття” було...

Польські “борці” з беззахисним українським мирним населенням приписали собі ще дві “бойові акції”, яких фактично теж не здійснювали. Пишуть, ніби в березні 1943 року був бій підрозділу Батальйонів Хлопських проти німців і УПА в Модрині. Такого бою не було. Те саме стосується і 19 березня 1944 року – ніби був їхній бій з німцями й підрозділом УПА. Фактично ж це була їхня операція спалення Модриня й Модринця. Жодних німців вони не бачили. Після цього кривавого погрому більшість мешканців Модриня подалася на ночівлю до села Сагринь, де був постерунок української поліції. Дехто ж ночував у полях. Ми всією сім’єю кожного вечора ходили до Модринця на ніч до діда Петра, а домашні речі, зерно, сундук з одягом закопали в землю. Так було до березня 1944 року.

Тоді 9 березня в четвер, як завжди, ми дали худобі їсти, побачили: на сході – велике червоне коло ніби сонця, що сходить, хоч була мряка, похмурий день. Стали гадати, де ця пожежа. Зійшлися на тому, що це в Сиховичах. Дочекавшись ранку 9 березня, всі четверо пішли додому. Було страшно. День похмурий. Прийшли, дали худобі їсти. Мама стала готувати сніданок, їсти не хотілося. Близько полудня на південь від Модриня побачили величезний стовп диму. Згодом такі ж стовпи з’явилися на заході, потім ще виростали там же і на півдні. Надійшли перші відомості від людей, що тікали: горять села Сиховичі, Ласків, Сагринь, М’яке, Терebinь, багато інших. Всього 30 сіл за один день!

Прелякані мешканці Модриня негайно стали готуватися до втечі з рідних домівок. Збори були в кожній хаті. Незабаром дорогою розтяглася валка більше, ніж зі ста підвід. Хто мав чим їхати, їхав, інші йшли пішки, несли на руках дітей, дещо з домашніх речей. У Модринці було те саме. До кінця дня Модринь і Модринець повністю опустіли. Тільки де-не-де залишилися в хатах старі, які сказали: їх ніхто не чіпатиме, вони ж нікому зла не зробили. Та й як німцям було тікати!.. Зараз уже відомі подробиці цього страшного для мешканців Сихович, Ласкова, Сагриня, інших сіл дня. Втікачі розказували, що поляки із звірячою жорстокістю розправлялися з українським населенням від старих до немовлят. То була війна не проти членів селянської самооборони УПА, а проти мирних людей.

Через кілька днів наш тато разом з іншими господарями при підтримці Українського допомогового комітету знайшли в Грубешеві помешкання, і ми в одній кімнаті вмістилися трьома сім’ями. Цю кімнату надала нам пані Боніковська, яка в недалекому минулому, емігруючи від советів, прибула на Холмщину із м. Станіслава (тепер Івано-Франківськ). Ця полька виявилася дуже доброю людиною, чутливою до нашого нещастя. Засуджувала співвітчизників.

Під час нашої втечі з Модриня до Грубешева в селі залишилося багато старих людей. 19 березня, коли поляки влаштували свою акцію спалення села, майже всі вони були перебиті. Ось список жертв того дня: Величко Єфросинія,

Панюсь Марина, Панюсь Оля – 4 роки, внучка, Кришук Григорій, Павлось Ганна, Павлось Костянтин, Гала Володимир, Галай Костянтин, Мельник Тетяна, Назар Петро, Дуда Михайло, Шидловський Федір, Шидловська Ореста, Масловський Кирило, Масловська Антоніна, Масловський Петро, Дмитрук Микола, Дмитрук Кирило, Дмитрук Іван, Турович Володимир, Мірчук Петро, Шимчук Ганна. Ще одні Шимчуки – подружжя. На власні очі все це бачила баба Текля. Дід Юзик з синами Петром і Михайлом встигли втекти з дому і добігти до лісу. А баба Текля з невісткою Тетяною і двома дітьми залишилися, добігли тільки до середини поля. Тут їх настигло двоє вершників, пролунали слова: “Щеляць!” Баба Текля, тулячи до себе внуків, стала перед ними на коліна, підняла руки, як до Бога, по-польськи стала благати: “Панове, даруйте нам життя, ми ж ні в чому не винні! І у вас же є діти й матері...” По-польськи стала говорити Отченаш. Це на якусь мить подіяло на бандитів. Один із них казав: “Не тшеба”. Другий: “Щеляць!” Цими фразами обмінялися кілька разів, потім той, що пропонував стріляти всіх, наказав дядині завести їх до хати. Відійшовши кілька кроків, на очах бабусі й дочок застрелив дядину Тетяну. Далі обоє повернулися до бабусі Теклі й сказали: “А вам даруємо жице. Уцкайце.” Бабуся з дітками на руках дійшла до однієї з польських хат. Там перебула кілька днів, дісталася до села, потім у Черничин. ...Тоді тільки в Грубешівському повіті шовіністичні банди поляків, що виступали під прапорами Армії Крайової, Батальйонів Хлопських спалили 55, замучили 4 тисячі українців. Жодних відділів УПА в ту пору в нашій місцевості не було.

Мешканка Модриня Мельник Надія розповідала мені, що в день 10 березня, коли польські бандити оточили й палили Сагринь, її чоловік прорвався через кордон польської банди, прибіг до Грубешева, заявив про винищення українців німецькій жандармерії й поліції, просив допомоги, аби врятувати населення Сагриня. Жандарми справді взяли два автомобілі, виїхали з поліцією до Терєбіня, там постояли і – вернулися назад до Грубешева. А через кілька годин згорів і Терєбінь.

Польське збройне підпілля тоді було організованим, мало кадри офіцерів колишньої національної армії, багато зброї – в той час, як українська самооборона складалася із звичайних селян, які нераз замість зброї мали кії. Зачатки створення збройного захисту з’явилися пізніше. Але це вже був кінець 1944 року, коли українське населення стало виїжджати на Схід.

До організації ОУН у селі Модринь в той час належали Носаль Володимир. Гапон Володимир, Осипчук Борис, Осипчук Надія, Павлось Ольга, Шабельська Оксана, Назарок Олександр, Мельник Роман, Мірчук Петро. До речі, Мірчук Петро пізніше пішов до Радянської армії. Всі ці люди не змогли взяти активної участі в боротьбі з польськими бандами, бо то вже був 1944 року, українське населення стало шукати порятунку в ССРСР. Через 2 місяці, коли нам стало відомо, що на наших теренах з’явилися загони УПА, які очистили територію від польських банд, ми повернулися на свої згарища – і наша сім’я, і мешканці всього Модриня. Розпочали відбудову. Люди шукали будівельний матеріал, споруджували примітивні житла, засівали ярину, садили городи, хотіли налагодити нормальне мирне життя. Ми були тоді під захистом УПА, відділи якої розташовувалися в наших спалених селах і навколишніх лісах. Дружили з нашими захисниками. Вони

навідувалися до нас, надавали допомогу. Ми ж допомагали їм із провіантом, всіляко сприяли їхньому перебуванню на нашій території.

Але прийшли совети. І знову проживання в селі стало небезпечним. Ми опинилися в польській державі. Знову ночами залунали постріли, горіло те, що залишилося недопаленим після попередніх масових пожеж. Польські бандити знову нападали на безборонних українських селян, грабували. ...Одного дня група польських поліціантів проїжджала нашим селом. Поряд із дорогою орав на своєму полі Василь Гапон, наш далекий родич. Поліціанти без усякого приводу вбили його. Крім того тоді ж вони застрілили ще двох мешканців села, українців. Це свавілля доповнило нашу переконаність у тому, що і Армія Крайова, Армія Людова, і польська комуністична влада – всі однаково вороже ставляться до нас, українців Холмщини. Ми не бачили іншого виходу, як кидати рідні домівки й вирушати у світ.

23 квітня 1944 року, востаннє поспівдвши в недобудованих хатах, льохах, землянках, де хто з нас тоді жив, ми на підводах з прив'язаними до них коровами стали виїжджати з подвір'я на шосейну дорогу. Шикувалися в колону, як ті лелеки, що збираються в вирій. Але лелеки весною повернуться – хоча в нашому краї не буде їм де на згарищах осісти. Ми ж виїжджали, щоб більше ніколи в своєму житті сюди, на рідну землю вже не повернутися...

Проїжджаючи мимо модринської 400-річної церкви, ми, її парафяни, востаннє кланялися їй, хрестилися, а вона ніби промовляла: “З Богом, нещасні вигнанці”.

Зарадити в цій “добровільній евакуації” ніхто нам не спішив. Після двох місяців поневірянь на польській тоді (перед обміном ділянками території між СРСР і Польщею) залізничній станції Сокаль нас повантажили в товарні вагони й повезли в Херсонську область. Тамтешні малярійні комарі стали нашим другим великим ворогом після польських бандитів. Страшно згадати, як мучилися наші переселенці. До того явним стало, що грозить нам голод...

Я написав спогади, склав картосхему рідного Модринця, якого вже зараз немає, – на ній зазначена садиба кожного мешканця села, вказані прізвища, перераховую всі жертви серед мешканців села від рук польських і німецьких окупантів поіменно, щоб нащадки знали, хто жив і від чийх рук загинув.

Через 53 роки я приїхав на Холмщину, на рідну землю в село Модринець. Звідти привіз до Луцька жменю рідної земельки. Як умру, заповідаю висипати на могилу – хай спочиватиму під нею, як холмщак.

Коли я був у Модрині, до мене підійшло двоє поляків, молодих хлопців. Запитали: “Пане, а що тут у війну такого було?” Я жахнувся, подумав: невже ці молоді люди не повинні знати, що українська і польська кров тут пролиті даремно?..

Архів Інституту українознавства, фонд фонозаписів, кол. Ю. Даревича, 4.

Модринь

Новосад Надія Миколаївна, нар. 25.12. 1920 р., м. пр.: м. Луцьк, вул. Левітана, 12.

Своє життя від народження до заміжжя я прожила в селі Ласкові Грубешівського повіту. У шестирічному віці залишилася без мами з 90-річною

бабусею. Школа в нашому селі була польською, ми в сім'ї говорили “по-домашньому”. В школі навчання – тільки по-польськи. Про українську – й мови не було. Якось я купила новий зошит і підписала його по-українськи в надії: вчитель мене похвалить за те, що знаю ще одну мову. Він же, як побачив, почервонів, ніби півень. Вхопив мій зошит, порвав його на кусочки.

Минуло сім літ, закінчилося. Далі в освіту українським сільським дітям дороги не було. Пасла корів, жала, пряла, все, що в господарстві потрібно, робила.

У селі в нас була церква Успення Пресвятої Богородиці, але польські християни в державній адміністрації тримали її під замком. Лише раз на рік на престольний празник 28 серпня їхали представники села до Грубешева, до влади, просили, щоб хоч на той день дозволили правити в рідній святині. Тоді для всього села приходило велике радісне свято. З усіх навколишніх сіл сходилися люди на торжество. А в 1938 році приїхали дві вантажні автомашини, повні людей, то були поляки з пилами, шнурками, іншим знаряддям і розвалили нашу святиню.

Але ще перед тим стали змушувати нас, православних, переходити в католицьку віру, заставляли священників говорити в церквах проповіді польською мовою. Було так: ідуть через наше село хлопці-поляки, підходять до церкви, б'ють по її стінах киями, кричать ганебні слова. Але українці зносили всі образи терпляче. Люди у нас були мирні, спокійні. Тоді щоночі кракуси їздили по селах, вривалися в хати. Рвали-різали перини, витрушували пір'я наливали в муку нафту. А коли цього виявилось їм замало, стали руйнувати церкви...

Люди ходили до церкви до Сихович, за 10 кілометрів від нашого села. 1939 року ми там обвінчалися з моїм чоловіком.

У 1934 по 1935 рік в нашому селі був осередок товариства “Рідна хата”. Влаштувалися вистави, велася просвітницька робота. Польській владі це не подобалося. Заборонила товариство. Українці продовжували виписувати зі Львова газети українською мовою. Була така – “Народна справа”. Тато завжди купував календар-книжку “Золотий колос”. Ми по них вчилися читати рідною мовою і без школи. Читали й не забували, хто ми, чії діти. Кожен вечір по селах лунали українські пісні. Це теж була наша українська школа

Прийшли німці, стали заводити по селах свої порядки. Сказали обрати “мужів довір'я” з числа найповажніших українців. Хоча було невідомо, які в них будуть обов'язки, бо ж усіма громадськими справами в селі займався солтис. Закінчилося тим, що поляки повбивали всіх їх ще в 1943 році: в Ласкові – Бориса Петра, чоловіка спокійного, грамотного й дуже хорошого, в Мірчі – Ковальчука Івана, в Маличах - Лагоду Павла. І так у кожному селі. Правда, якось перед тим дочка дядя, дуже красива дівчина, велосипедом похала до міста Крилова – поляки перестріли її на дорозі, як йшла через польський хутір біля села Малки, по-звірячому поглумилися над нею і замордували. Поляки зараз величають своїх героїв, вважають, що вони робили надзвичайні вчинки. Нераз вони були дійсно “надзвичайними”. Ось що розповіла мені Ольга, дружина Шкуля Володмира, односельця. Його батьки жили напроти хати поляка-бандита Басая – “Рися”. 1943 року пізньої осені, – вже був сніг, – їхали підводою Міщук Тетяна та її дочка Люба років 18-19 до міста Крилова. Вони

– з Ласкова. Як проїжджали біля Басаєвої хати, він зі своїми колегами вибігли з неї, стали кричати: “Стуй!” Розпочали стрілянину по жінках. Куля попала в матір, вона випустила віжки, коні заплуталися. Бандити добігли, підводу з жінками забрали. Матір поволокли до лісу, дочку – до хати. Мучили її там десять днів. Шкулі сиділи при вікні, дивилися день і ніч, самі тряслися від страху. На десятий день побачили: бандити й дівчину поволокли до лісу. ...Через кілька днів село вийшло шукати матір і дочку. Знайшли в лісі прикиданих ломаччям. Обидві були страшно помордовані. Що могли, їм повідрізували, руки повикручували, очі викололи...

Читала я книжку, написану кількома з цих “борців”, – “Луни над Гучвом і Бугем” (“Заграви над Гучвою і Бугом”). Там пишеться, що в березні 1943 року відділ “Рися” здійснював акцію – напад на постерунок поліції в Ласкові й Сиховичах. По-перше, в Ласкові й Сиховичах ніколи ніяких постерунків не було, а, по-друге, ніякої акції до 1944 року теж. Поміч їм, пишуть, прийшла з боку Модриня, і “битва” тривала цілий день. Неправда! Ніякої битви не було. ...Далі пишуть. 18 березня українці напали на колонію Гурка. Вона від Ласкова за кілометрів півтора, не більш. Ніяких пострілів ніхто тоді в селі не чув, битви не бачив. ...У вересні 1943 року 3 плютони, поляків, ніби, беруть участь у битві в Сагрині. Неправда. Поляки під лісом забили чоловіка з Сагриня. І коли люди пішли, щоб його забрати, то засіли в лісі і ще одного українця вбили – Володимира Шпака, молодого, спокійного і дуже красивого хлопця. А битви ніякої не було. Я це добре знаю, бо в той час ми жили в Шпака. ...У тій книжці пишеться, що терен бою розтягнувся від Модрині аж до Мірча. Ми якраз мешкали біля дороги, що йшла до Мірча з Модриня. Від Модриня до нас було 2 кілометри, а від Мірча – трохи більше одного. Маю підстави твердити: нічого подібного не було. Правдою є те, що поляки перестривали, грабували і вбивали на цій дорозі українців, які їхали з Грубешева до Сокаля.

1944 року 10 березня серед білого дня о 9-10 годині ранку велика банда поляків оточила село Ласків, підпалила його смолоскипами і запальними кулями. Стріхи хат були солом’яними, то швидко загорілися. Люди стали ховатися по льохах, ямах. Та нічого не допомагало – був день, видно, де хто ховається. Кулі знаходили людей скрізь: в ямах і льохах. Бандити запалювали віхті соломи, кидали туди і димом душили людей. Була в селі сім’я Сегеди Михайла. Налічувала 9 чоловік. Під час погрому нашого села поляки винищили всіх із цієї родини: повідрубували голови, розклали довкола ями. Так винищили душоуби більше двох третин села. Хати згоріли всі – тільки димарі стирчали.

Того самого дня, 10 березня 1944 року, така ж доля спіткала о 4-ій годині ранку села Сиховичі і Сагринь. Ці села були досить великими, близько 400 будинків налічувало кожне. Населення мали більше, ніж по тисячі чоловік. Тоді, коли село Сагринь ще спало, почулися постріли. Ми в цей час тимчасово проживали в Сагрині – надіялися, що в такому великому українському селі буде безпечніше. Постріли частішали, від запальних куль спалахнули солом’яні стріхи. Люди стали тікати в поле. Далі був ліс, надіялися схватися в ньому. Та саме з лісу озвалися кулемети, покладали живих і мертвих на землю. Через кілька годин на село полем пішов ланцюг бандитів. Стали добивати тих, хто ще був

живим. Підійшли й до нас. Ми лежали в видолинку. Там був мій тато, маленька донечка і я. Коли підійшли ближче, тато, як та пташка, що відводить ворогів від свого гнізда, встав і пішов їм назустріч. Вони сказали: “Документи”. Тато показав. Коли побачили, що українець, вистрілили йому в голову розривною кулею. Підійшли до нас, запитали, хто ми. Я кажу: “Пане, естем полько”. Стали вимагати документа. Я проситися стала, кажу: при собі не маю, залишила вдома. Один із них каже: “В леб є, бо се тего розмножи”. (“В лоб її, бо цього українського розплодиться”) А другий: “Нех жие. Ідзь, жебись ведзяла, же поляк жице ці даровал”. (“Хай живе. Йди, щоб знала, що поляк життя тобі дарував”). Отак я залишилася з донькою жива серед мертвих на чорному березневому полі... Тоді в Сагрині, на нашій рідній землі нас, українців, загинуло, кажуть, близько 800 чоловік. Серед них – жінки, діти, старі. Дітей брали за ніжки, і розбивали їм голівки об дерева, інших кидали в вогонь живими.

800 – це тільки відомі сусідам загиблі мешканці села. А крім них ще було дуже багато людей із наколишніх сіл. Такщо там прийняло мученицьку смерть десь близько півтори тисячі душ.

На другий день, коли я пішла, щоб похоронити тата, то побиті люди лежали по полю скрізь, як снопи. Біля однієї хати в садку було особливо густо. Глянула я, жакнулася: скільки вас тут!.. Стала лічити. Налічила 18 чоловік. А ще перед садком лежало двоє. Їх знала. Це була сім'я Притул. Між ними була маленька дитина. Два тижні, як народилася. Голеньке лежало. І на нього не пошкодував бандит кулі: посеред чола – маленька дірочка.

...Тепер ми, холмщаки, живемо значною мірою на Волині. Кажуть, тут під час гітлерівської окупації були сутички – православного українського населення з польським. У місцях, де були побиті поляки, їх нащадки домагаються і споруджують пам'ятники. Ми, холмщаки, колишні мешканці сіл, стертих польськими бандитами з лиця землі, вимагаємо, щоб на місці наших сіл теж були поставлені пам'ятники, впорядкували кадовища, встановили на могилах хрести, аби було видно, де лежать жертви польського терору і насильства над невиними людьми.

Ще раз вернуся до книжки, виданої за польського комуністичного режиму, який повною мірою теж має нести відповідальність за післявоєнний терор проти українців Холмщини. Назва: “Над Гучво і Бугем”. Автори: Вацлав Ярошинський, Болеслав Клембоковський, Еугеніуш Токарчук. Обурлива неправда викладена в ній!.. Не українці, а саме поляки постійно нападали на мирних, ні в чому не винних українських селян, грабували і вбивали їх. ...Такий приклад. У Ласкові жило всього чотири сім'ї поляків – Михальські, Северко, Лісняків зять Мирослав і Дроздовський Матеуш. Ні один із них не загинув. Якби українці були подібними бандитами, як поляки, то з помсти чи без помсти, як це робили вони, убили б їх у першу чергу. А вони сиділи собі в селі...

Ми знаємо: як польські бандити мали палити Ласків, то усіх цих поляків вони попередили, щоби про всяк випадок покинули село. І на другий день після спалення наші люди, які втекли до Варешина, бачили: полька Ліснячка їхала через Варешин кіньми до Ласкова, ніхто її з українців не чіпав. І хати їхні в Сагрині не згоріли.

В тій книжці пишеться, що поляки під час нападу втрапили на весілля в Верешині, побили там людей. Чим воно їх зачепило?.. Пишуть, що українці скрізь були з німцями. Це також неправда. Ні в одному селі німців постійно не було. Коли поляки нападали і палили наші села, ніякі німці проти них не виступали. Ось коли горів Сагринь, мій чоловік і ще декілька інших побігли до Грубешева під прикриттям ночі, щоб сказати про кричущий злочин німцям, які були там, і просити, аби захистили від смерті невинний народ. Німці посідали на машини, взявши їх з собою, рушили, ніби на поміч. Під'їхали на таку відстань, щоб було видно, як горить село, зупинилися, засміялися, поговорили про щось між собою, позганяли наших чоловіків з машин і повернули до Грубешева. То де ж могли німці бути заодно з нашими людьми?!

Пише один із авторів цієї книжки, що врятував у Сиховичах українську дівчину, бо могла б утопитися в рові. Було б це благородно, якби відповідало правді. Не рятували польські бандити українців, а вбивали, не минаючи й маленьких дитинчат, що тільки народилися. Ці не рицарі ідеї, а звіроподібні душоуби без крихти благородства й порядності своїми збройними плютонами оточували наші беззахисні села, нищили невинних. Пишуть, “вальчили” тут з есесівцями. І ще, ніби, в Сиховичах на постої у дворі стояв якийсь німецький підрозділ чи гарнізон – “оддзля Вермахту”! Якби ж то він там стояв – то, може, побоялися б винищувати українських жінок і дітей. У тому то й річ, що поляки добре знали: німців в усій окрузі нема – можна, не боячись, іти “на воєнку” з мирним селом.

Бандити з Армії Крайової і Батальйонів Хлопських, якими командував “Рись”, поділили між собою вулиці села, щоб ніхто не міг втекти, і вбивали всіх без винятку. Автори книжки, учасники того поголовного винищення, пишуть, що оточені в селі стали тікати в бік села Тихобуж, шкодують, що запізно це побачили. Це, певне, єдине правдиве місце в книжці: були б вибили жінок і дітей ще більше...

Пишуть, ніби в цій своїй “акції” вбили кілька десятків озброєних українців, вояків УПА і, щоправда, “цілком випадково” постраждало чимало мирних жителів, які потрапили під шальні кулі. ...Який безсовісний цинізм! Пишуть: акція тривала до полудня. Знову неправда. Справилися вони тут швидко. Набили майже півсела трупів і о 9-ій годині вже оточили Ласків. Тут вчинили те саме: вимордували дві третини населення й пішли відпочивати, справляти перемогу над убитими дітьми, жінками, старими. Наступного дня рушили ще раз на Ласків, аби добити тих, хто ще залишився в живих, пограбувати закопане в ямах. Сиховичі, Сагринь атакували в одній порі – о 4-ій годині ранку 10 березня. Тоді ж – і села Пасіка, Турковичі, Маличі, інші.

...Це була широко закроєна акція – не сутичка з боївкою сільської самооборони, а планомірне винищення українців Холмщини, щоб вивільнити наші споконвічні землі для заселення їх поляками. Вже коли в Москві й Варшаві домовилися вигнати холмщаків із предківської землі, то могли б гнати більш цивілізовано, Але не з такою кров'ю... Серед тих польських озброєних убивць напевне були ті, хто вважав себе віруючим. Але чи були це католики? Це були кати...

Я склала список усіх, кого вбили в тут ніч у рідному селі, що мало 122 садиби, а також його план, вказала всі хати, де хто жив. Знищили тоді польські бандити 267 осіб, чоловік 120-130 залишилося живими. Ось поіменно перелік замучених, спалених, вбитих українців, мешканців села Ласків Грубешівського повіту Люблінського воєводства, які прийняли мученицьку смерть під час нападу на село озброєної банди польського підпілля 10 березня 1943 р.

Щуцький Вікентій, 1874 р. н.; Журавський Микола, брат, 1922 р. н.; Жураська Ольга, сестра, 1925 р. н.; Новосад Іван, чоловік, 1880 р. н.; Новосад Єва, дружина Івана, 1884 р. н.; Новосад Іван, син Івана, 1910 р. н.; Новосад Параска, невіст., жінка Івана, 1914 р. н.; Новосад Степан, син Івана і Параски, 1932 р. н.; Новосад Анатолій, син Івана і Параски, 1930 р. н.; Новосад Микола, син Івана, 1920 р. н.; Черняк (Новосад) Марія, доч. Івана, 1916 р. н.; Маленька дочка Марії, 1943 р. н.; Горлайчук Василь, 1899 р. н.; Горлайчук Петро, син Василя, 1923 р. н.; Горлайчук Федір, двоюр. брат Василя, 1911 р. н.; Музичук Федір, батько, 1895 р. н.; Музичук Катерина, мати, 1902 р. н.; Музичук Павло, син Фед. і Катер., 1923 р. н.; Музичук Настя, доч. Фед. і Катер., 1926 р. н.; Береза Ганна, сестра Федора, 1908 р. н.; Береза Володимир, син Ганни, 1926 р. н.; Береза Микола, син Ганни, 1926 р. н.; Береза Степан, син Ганни, 1931 р. н.; Коробчук Лев, священник; Новосад Микола, чоловік, 1882 р. н.; Новосад Текля, дружина, 1884 р. н.; Новосад Володимир, син, 1917 р. н.; Борис Йосип, чоловік, 1870 р. н.; Борис Катерина, дружина, 1875 р. н.; Томчук Марія, 1870 р. н.; Томчук Костянтин, брат чол. Марії, 1875 р. н.; Томчук Марія, дружина Костянтина, 1877 р. н.; Томчук Лідія, невістка Костянтина, 1916 р. н.; Томчук Анатолій, син Ліди, 1936 р. н.; Черніцька Марія, 1860 р. н.; Корнеля Трохим, 1898 р. н.; Корнеля Фросина, 1900 р. н.; Кіндзера Катерина, дочка Трохима, 1922 р. н.; син Катерини, 1944 р. н.; Корнеля Михало, син Трохима, 1924 р. н.; Гучак Михайло, батько, 1898 р. н.; Гучак Юстина, мати, 1902 р. н.; Гучак Микола, син Михайла, 1917 р. н.; Гучак Надія, дочка Михайла, 1923 р. н.; Новосад Олекса, батько, 1895 р. н.; Новосад Софія, мати, 1900 р. н.; Новосад Надія, дочка Олекси, 1924 р. н.; Новосад Михайло, син Олекси, 1926 р. н.; Борис Степан, 1910 р. н.; Борис Микола, 1903 р. н.; Борис Марія, мати Степ. і Миколи, 1880 р. н.; Позінкевич Дем'ян, чоловік, 1890 р. н.; Позінкевич Тетяна, дружина, 1895 р. н.; Геролінський Іван, 1900 р. н.; -"- Марина, теща Івана, 1870 р. н.; Геролінська Марія, дочка Івана, 1930 р. н.; Геролінський Степан, син Івана, 1932 р. н.; Геролінський, син Івана, 1934 р. н.; Дідух Григорій, батько, 1895 р. н.; Дідух Уляна, мати, 1897 р. н.; Дідух Антоніна, дочка Григорія, 1915 р. н.; Дитина Антоніни, три тижні, 1944 р. н.; Гучак Лука, батько, 1900 р. н.; Гучак Сепан, син Луки, 1928 р. н.; Дідух Степан, батько, 1896 р. н.; Дідух Марта, мати, 1902 р. н.; Дідух Степан, син Степана, 1922 р. н.; Дідух Катерина, дочка Степана, 1928 р. н.; Дідух Олекса, брат Степана, 1878 р. н.; Хорошук Микола, зять Олекси, 1907 р. н.; Семера Марія, 1875 р. н.; Семера Іван, син Марії, 1910 р. н.; Семера Настя, дружина Івана, 1912 р. н.; Семера Тимофій, син Наасті й Івана, 1934 р. н.; Семера Катерина, доч. Насті й Івана, 1936 р. н.; Семера Степанида, дочка Марії, 1909 р. н.; -"- Іван, чол. Степаниди, 1907 р. н.; Хлопчик, дитина Степаниди й Івана, 1927 р. н.; дівчинка, дитина Степаниди й Івана,

1929 р. н.; Щирба, мати, 1875 р. н.; Щирба Текля, невістка, 1918 р. н.; Щирба, дитина Теклі, 1944 р. н.; Слівіська Настя, баб.-повитуха, 1880 р. н.; Черніцький Іван, 1902 р. н.; Черніцький Іван, син Івана, 1923 р. н.; Черніцький Луць, брат Івана, 1885 р. н.; Ченіцька Марина, дружина Луця, 1890 р. н.; Черніцька Катерина, невістка Луця, 1915 р. н.; Черніцька Марія, дочка Катерини, 1940 р. н.; Черніцька Катерина, дочка Луця, 1909 р. н.; Черніцька Ганна, дочка Катер., 1928 р. н.; Віннічук Харитон, батько, 1906 р. н.; Віннічук Настя, мати, 1910 р. н.; Віннічук Настя, дочка Харитона, 1927 р. н.; Козак Петро, батько, 1880 р. н.; Козак Юлія, мати, 1882 р. н.; Козак Михайло, син Петра, 1920 р. н.; Козак Ганна, дочка Петра, 1916 р. н.; Козак, дівчинка, дочка Ганни, 1943 р. н.; Музичук Юлія, 1908 р. н.; Музичук Катерина, дочка Юлії, 1926 р. н.; Музичук Олександр, син Юлії, 1921 р. н.; Семера Василь, 1870 р. н.; Панасюк Фризіна, дочка Василя, 1900 р. н.; Панасюк Михайло, чол. Фризини, 1899 р. н.; Слівінська Марія, 1875 р. н.; Слівінський Федір, син Марії, 1903 р. н.; Слівінська Катерина, друж. Федора, 1905 р. н.; Слівінський Іван, син Федора, 1926 р. н.; Слівінська Марія, дочка Федора, 1929 р. н.; Змарко Олександр, батько, 1910 р. н.; Музичук Михайло, батько, 1912 р. н.; Музичук Євгенія, мати, 1915 р. н.; Музичук Анісія, дочка Михайла, 1935 р. н.; Музичук, хлопчик, син Михайла, 1937 р. н.; Слівінська Параска, 1890 р. н.; Слівінська Єва, дочка Параски, 1912 р. н.; Максимішин (по-вулицьному) Степан, 1910 р. н.; Фаня, його дружина, 1915 р. н.; Володя, син Степана і Фані, 1935 р. н.; Журавський Йосип, 1870 р. н.; Щирба Марія, 1917 р. н.; Щирба Степан, чоловік Марії, 1915 р. н.; їх дитина, 1941 р. н.; Слівінська Юлія, 1890 р. н.; Слівінський Михайло, син Юлії, 1919 р. н.; Слівінський Семен, син Юлії, 1921 р. н.; Слівінська, дівчинка, дочка Михайла, 1938 р. н.; Слівінський, хлопч., син Мих., 1940 р. н.; Слівінська, дівчинка, дочка Семена, 1942 р. н.; Голосинюк Леонтій, батько, 1902 р. н.; Голосинюк Уляна, мати, 1903 р. н.; Голосинюк Лідія, дочка, 1928 р. н.; Голосинюк Катерина, дочка, 1935 р. н.; Жигало Микита, батько, 1890 р. н.; Жигало Катерина, дочка Микити, 1926 р. н.; Жигало Лідія, дочка Микити, 1924 р. н.; Жигало Петро, син Микити; Жигало, син Микити; Жигало, син Микити; Журавський Мартин, чоловік, 1900 р. н.; Журавська Катерина, дружина, 1902 р. н.; Панюсь Ганна, мати Катерини, 1875 р. н.; Наконечний Михайло, чоловік, 1870 р. н.; Наконечна Марина, дружина, 1873 р. н.; Когут Василь, зять, 1990 р. н.; Романюк Ганна, 1880 р. н.; Позінкевич Ганна, мати, 1873 р. н.; Позінкевич Семен, син Ганни, 1900 р. н.; Позінкевич Параска, дочка Ганни, 1904 р. н.; Позінкевич Варвара, дочка, 1902 р. н.; Новосад Антон, 1908 р. н.; Новосад Іван, брат Антона, 1904 р. н.; Новосад Микола, син Івана, 1924 р. н.; Міщук Мартин, батько, 1881 р. н.; Міщук Тетяна, мати, 1885 р. н.; Міщук Степан, син Мартина, 1918 р. н.; Міщук Євгенія, дочка Мартина, 1921 р. н.; Міщук Любов, дочка Мартина, 1924 р. н.; Веремко Петро, 1883 р. н.; Веремко Ольга, дружина Петра, 1885 р. н.; Борис Петро, їх зять, 1905 р. н.; Борис Іван, син Петра, 1925 р. н.; Корнеля Петро, батько, 1878 р. н.; Корнеля Катерина, мати, 1880 р. н.; Корнеля Микола, син Петра, 1908 р. н.; Корнеля Ольга, дружина Петра, 1910 р. н.; Корнеля хлопчик, син Миколи, 1934 р. н.; Корнеля дівчинка, доч. Миколи, 1932 р. н.; Міщук

Петро, чоловік, 1907 р. н.; Мішук Настя, дружина, 1910 р. н.; Сегеда Антон, 1910 р. н.; Сегеда Настя, 1914 р. н.; Сегеда, син Антона, 1937 р. н.; Сегеда, дочка Антона, 1940 р. н.; Дідух Іван, батько, 1900 р. н.; Дідух Софія, мати, 1902 р. н.; Дідух Іван, їх син, 1924 р. н.; Позінкевич Степан, батько, 1898 р. н.; Позінкевич Ганна, мати, 1190 р. н.; Позінкевич Фадей, син, 1921 р. н.; Позінкевич Марія, дочка, 1937 р. н.; Наконечний Яків, чоловік; Наконечна Марина, дружина; Наконечний Антон, син; Наконечний Іван, син, 1923 р. н.; Гучак Михайло, чоловік, 1895 р. н.; Гучак Катерина, дружина, 1898 р. н.; Гучак Ганна, мати Михайла, 1870 р. н.; Власюк Василь, 1903 р. н.; Власюк Ганна, дружина Вас., 1908 р. н.; Власюк Софія, мати Василя, 1883 р. н.; Власюк Галина, дочка Василя, 1929 р. н.; Власюк Анатолій, син Василя, 1931 р. н.; Корнеля Онуфрій, батько, 1895 р. н.; Корнеля Іван, син Онуфрія, 1921 р. н.; Корнеля Володимир, син Онуфр., 1917 р. н.; Томчук Тимофій, чоловік, 1895 р. н.; Томчук Катерина, дружина, 1899 р. н.; Гучак Григорій, батько, 1880 р. н.; Гучак Катерина, мати, 1883 р. н.; Гучак Петро, син Григорія, 1920 р. н.; Гучак Іван, син Григорія, 1922 р. н.; Гучак Володимир, син Григорія, 1928 р. н.; Борис Іван, батько, 1890 р. н.; Борис Катерина, мати, 1892 р. н.; Борис Ольга, дочка Івана, 1917 р. н.; Сендик Настя, дочка Івана, 1915 р. н.; Сендик Степан, син Насті, 1933 р. н.; Новосад Петро, батько, 1880 р. н.; Новосад Євгенія, мати, 1883 р. н.; Новосад Марія, дочка Петра, 1918 р. н.; Новосад Ганна, дочка Петра, 1922 р. н.; Новосад Степан, син Петра, 1920 р. н.; Войтович Трохим, батько, 1875 р. н.; Войтович Катерина, мати, 1880 р. н.; Войтович Віра, дочка Трохима, 1922 р. н.; Войтович Ольга, дочка Трохима, 1926 р. н.; Войтович Лідія, дчка Трохима, 1926 р. н.; Віннічук Іван, батько, 1896 р. н.; Віннічук, мати, 1896 р. н.; Віннічук Микола, син Івана, 1918 р. н.; Віннічук Катерина, друж. Миколи, 1924 р. н.; Віннічук, дитина, 1941 р. н.; Позінкевич Сергій, чоловік, 1880 р. н.; Позінкевич Фризіна, дружина, 1885 р. н.; Хитрий Максим, чоловік, 1896 р. н.; Хитра Олена, дружина, 1900 р. н.; Хитра Катерина, дочка Макс., 1935 р. н.; Киселюк Іван, 1881 р. н.; Киселюк Наталя, 1885 р. н.; Уляна, сестра Наталі, 1890 р. н.; Сегеда Михайло, батько, 1870 р. н.; Сегеда Ганна, мати, 1875 р. н.; Сегеда Володимир, син Михайла, 1912 р. н.; Сегеда Марія, дружина Володим., 1918 р. н.; Сегеда дитина Володимира, 1943 р. н.; Сегеда Степан, син Михайла, 1919 р. н.; Сегеда Фадей, син Михайла, 1916 р. н.; Сегеда Євген, син Фадея, 1943 р. н.; Сегеда Михайло, син Мих., 1923 р. н.; Сегеда Петро, брат Мих., 1895 р. н.; Сегеда, дружина Петра, 1900 р. н.; Сегеда Надія, дочка Петра, 1925 р. н.; Сегеда Йосип, син Петра, 1920 р. н.; Панасюк Степан, чоловік, 1882 р. н.; Панасюк Настя, дружина, 1885 р. н.; Панасюк Євгенія, дочка Степана, 1923 р. н.; Панасюк, син Євгенії, 1942 р. н.; Радомська Катерина, 1912 р. н.; Радомський, батько Катер., 1970 р. н.; Трифон, зять Катер. Рад.; Стецюк, батько, 1870 р. н.; Стецюк, мати, 1875 р. н.; Стецюк Феня, дочка, 1900 р. н.; Гучак Катерина, мати, 1870 р. н.; Гучак Степан, 1900 р. н.; Гучак Павло, 1871 р. н.; Гучак Ганна, 1873 р. н.; Данилюк Прокіп, 1900 р. н.; Корнеля, стара жінка, 1865 р. н.; Дмитрук, сестра Максима Щирби, 1900 р. н.; Дмитрук Євген, її син, 1934 р. н.; Биндюк Сава, 1912 р. н.; Власюк Гавило Миколайович, 1881 р. н.; Змарко Олександр, син, 1911 р. н.

Допомогли мені в цьому односельці Коза (дівочє прїзвище Панасюк) Катерина Михайлівна, нині покійна, Борис Антон Миколайович, племінник, м.Нововолинськ, селище Жовтневе, вул.Б.Хмельницького 6 кв.1, Панасюк Василь Михайлович, с.Жабче Горохівського району Волинської області, Пазіна (дівочє прїзвище Сагайко) Євгенія, односельчанка, донька Хоменко Марія Іванівна.

Архів Інституту українознавства, фонд фонозаписів, кол. Ю. Даревича, 5.

Модринь

Сивак Віталій Іванович

Трагедія Модриня

Прочитав матеріали пана Ярослава Царука у вашій газеті і вирішив поділитися спогадами про пережите, але не на Волині, а на Холмщині, в Грубешівському повіті, у моєму рідному селі Модрині. Але події ці взаємозв'язані.

Однієї ночі, наприкінці листопада 1943 року, в Модрині були вбиті його жителі, поляки брати Антон і Казімір Здиби, а на Модринецькій колонії – Станіслав Гоголь і Болеслав Кравчук. То були перші жертви серед поляків у Модрині. Жителі села – українці засудили цей злочин. На жаль, були сили, які не рахувалися з їх думкою.

Серед селян пішли чутки, що цей випадок для нас, українців, так даремно не пройде. Люди стали ще більше насторожені. Тепер вони чомусь потягнулися ховатися на ніч в центрі села. Думали, що там буде безпечніше.

Події ночі 24 грудня 1943 року розгорталися так. Сподіваючись, очевидно, на те, що починається Різдво Христове по католицькому обряду, а поляки – ревні католики (принаймні, так вони себе вважають), то в цей день ніякої акції не повинно бути. У людей притупилася пильність. Якщо у віддалених хатах, де люди ночували, стояли вартові, які могли б попередити небезпеку (як у нас), то в центрі ніхто не вартував. В кожній хаті було повно людей, в тому числі і чоловіків, які преспокійно спали.

Тому польські бандити, які увійшли в центр села, вривалися в хати, і впритул у присутності жінок і дітей, розстрілювали чоловіків. Так, в хаті Василя Хоми вбили його і мого брата. В оселі коваля Антона Бучака вбили його престарілого батька Миколу Бучака і двох хлопців з села Терєбінь, які навчалися ковальській справі. В хаті Прокопа Панюся вбили його і брата Петра. В оселі Володимира Барана вбили його і рідних братів Прокопа і Олександра. І так з хати в хату. Дійшли до садиби Максима Малащука і навмання вистрелили в двері. А в цей час проти дверей, в снігах стояла сусідка Надія Малащук з однорічною донькою на руках, а за нею – господарів десятирічний син Анатолій. Куля пройшла через легені Надії і вбила Анатолія Малащука.

В хаті Петра Тупака на підлозі спало п'ять чоловіків. Увірвавшись в сніи, бандити вистрелили в кімнату і вбили Михайла Гапона, але в цей момент Петро Мельник вистрелив з пістолета у відповідь і бандити втекли.

Інша група бандитів, що була в Хоми, попрямувала в сторону Ставицьк (ближче до нас). У цей час Сергій Михальчук один раз вистрелив по них. Поляки тут же повернули назад, по дорозі підпаливши хлів Олександра Хоми. При

виході з Модриня ще хату Кравців. Отже, проти бандитів цієї ночі було здійснено всього два постріли, після яких вони не наважилися далі вершити свою чорну справу. Підкреслюю – лише два постріли.

Всього в цю “святу” ніч богобоязливі поляки-католики вбили в Модрині сімнадцять чоловік, а саме: Бучака Миколу, хлопця з Теребінь, Муху Степана, Сивака Василя, Хому Василя, Барана Володимира, Барана Прокопа, Барана Олександра, Марценюка Михайла (поляка), Дениса Володимира, Мельника Михайла, Петрука Івана, Малащука Анатолія, Панюся Прокопа, Панюся Петра, Гапона Михайла.

А ось як про ці ж події пишуть поляки в книзі “Заграви над Гучвою і Бугом” (дослівно, скорочено): “Акція-відповідь на село Модринь за 4-х забитих поляків.

24 грудня 1943 року “Rys” скомандував збір загону... Ми повинні йти на якусь акцію в день Вілійний... Нікому не хотілося в такий урочистий день нікуди йти... На виході з Ласкова нам сказали, що йдемо на акцію в село Модринь... Наша розвідка повідомила, що в день Різдва місцеві члени самооборони – УПА готуються напасти на поляків в колонії “Rysia” на Модринь. Наша група з 14 чоловік захопила центр Модриня... Не відомо, чого хотів наш командир, але в той час з будинків почали по нас стріляти члени самооборони – УПА. Наші хлопці розсипалися на трійки. Кожна групка атакувала упівця, що боронився. В момент боротьби загинуло багато цивільних осіб, навіть поляків. Разом з членами самооборони – УПА, які мали зброю, загинуло 16 осіб. Наступ на Модринь закінчився здобуттям церкви”. А чого треба було брати церкву? Що, там святі угодники оборонялися? Бандити від церкви були на віддалі майже півкілометра. Ніякої самооборони озброєної в селі не було.

Отже, події в Модрині 24 грудня 1943 року польською стороною подаються в перекрученому вигляді, від початку і до кінця фальсифіковані. Я розумію, хочеться себе виправдати, приховати злочини. В цій книзі згадуються й такі події, свідком яких я був особисто, і вони не відповідають дійсності.

В розділі “Місця бойових акцій АК і БХ (батальйонів хлопських) в повіті Грубешівським під час окупації” вказується, що 24.12.1943 року в селі Модринь була валька (бій) з УПА. Фактично, була акція проти мирного населення, де загинуло 17 чоловік.

Модринь, березень 1943 року. Бій БХ з німцями і УПА. Такого бою не було.

Модринь, Модринець 19 березня 1944 року – бій з німцями і УПА. Насправді в цей день польська банда палила села Модринь і Модринець. Люди, хто як міг, втікали, рятували своє життя. Тоді в Модрині загинуло 29 чоловік, переважно людей похилого віку.

Книгу “Заграви над Гучвою і Бугом” у 1992 році видала Світова спілка вояків Армії Крайової. Мета книги: нагадувати молодому поколінню, яке проживає на теренах Грубешівського повіту, недавнє минуле, сповнене “боротьби і героїзму”, щоб воно, якби виникла в цьому потреба, пішло слідами своїх батьків і дідів. То хто ж у кого повинен просити прощення?

Ох, як далеко до примирення!

Ощів

Кульчинська (Контроневич) Євгенія Костянтинівна, нар. 19.08.1927 р., м. пр.: с. Пожарки Рожищенського р-ну.

Я, Євгенія Костянтинівна Контроневич, розкажу про те, що трапилося в моєму селі Ощів у 1943 році.

На 17-те березня наш український священник домовився з польським ксьондзом прийти нам, українцям і полякам Ощева, на примирення. Люди, – українці й поляки, – зійшлися в Народному домі. Ждали, ждали. Наш священник приїхав. А ксьондза все не було.

Зате на той час під'їхали якісь незнайомі люди, стали перевіряти документи присутніх. Одягнені були в німецьку форму. Відсилали поляків в один бік, українців – у другий. Поляків там у тому Людовому домі стали стріляти. Українці, як почули постріли, розбіглися.

Наш дід звідти приходить додому, каже: “Діти, ховайтеся. Поляки пішли під костьоль брати зброю”. Мали під костьолюм заховану.

Ми втекли з дому, ночували в полі. Рано пішли до діда – жив окремо. Він не тікав. Плаче, каже: “Діти, втікайте, хто куди може. Бо поляки мене вже хотіли вбити, тільки сусід-поляк загварантував, же в мене нема в банді ні зятя, ні сина – нікого”.

Тільки но ми вийшли з хати, а за нами вже – трьох поляків летить (біжить – діал.), стріляють. Тато ще мені крикнули: “Лети не просто, а в боки!” І ми побігли з півкілометра. Поляки вернулися. А ми тоді пішли аж до Варяжа (тепер Новоукраїнка – територія, що внаслідок обміну відійшла до УРСР). Там поселилися. Так із того перемир'я з поляками нічого тоді не вийшло. Комусь воно заважало.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, 79/5.

Сагринь

Митюк Антоніна Василівна, 1913 р. н., м. пр.: Волинська обл., Ківерцівський р., с. Пальче.

...У нас в селі була чотирикласна школа, вчителем – Новак, потім – Васильовський. Поляки. Української школи у нас не було. По-українськи розмовляти в школі нам заборонялося, тільки по-польськи. Молитву перед уроками мовили тільки по-польськи. До костела нас водили вчителька Новакова. ...Українські діти ходили до цієї школи, хоч говорити, навіть одзиватися в ній по-українськи не можна було.

За Польщі українці й поляки у нас на Холмщині жили тихо, мирно. Женилися між собою, кумували. Так було до початку 1939 року. А тоді кракуси стали нападати, бити вікна, валити церкви, Тоді між нами розпочалася злоба. Кракуси були польським військом, їздили на конях. Вночі приходили під хату, стукали, викликали господаря надвір, вимагали: підписуй, як потім для вступу в колхоз, заяву, що завтра підеш до костела, висповідасься, станеш поляком. Люди “підказували” їм так: чого б не вивісити оголошення, що так влада вимагає?.. Наші люди їздили до Варшави до міністра внутрішніх справ, питали:

що ж то робиться? Навіщо така ненависть поміж людьми? Міністр відповів: “Ми того не наказуємо робити, але й заборонити не можемо”. “Бороніться самі”, сказав. То люди вирішили так: вила, мотика, коса – виходили вночі на вулиці села самим себе стерегти від кракусів.

У нашому селі було гмінне управління, постерунок поліції, то до нас кракуси не так заглядали, а в Турковичах, як допекли, то люди загнали кракусів перед Пасхою в холодну воду і довго тримали в ній. Потім мали з чого сміятися... Але ж і вїйт, скликавши збори українців села, став намовляти, щоб переходили на католиків-поляків. На те швагро мій йому сказав: “Як я був у 1920-му році в польському війську і під час війни з більшовиками 6 разів перепливав Віслу, то Юзеф Пілсудський тоді не робив різниці між поляками й українцями – разом служили. А тепер таке робиться...” Вїйт на те відповів: “До вівторка ви, українці, можете спати спокійно, а після вівторка я миру в селі не гарантую”. Думали у нас – приїдуть знову кракуси. Але ще не приїхали...

В нашому селі була православна церква, та ще в 1922 році з неї зробили костела. Відтоді до церкви ми ходили до села М'якого за 4 кілометри. Писали “подане”, й нам дозволили збудувати в селі ще одну церкву. Вибудували її на оболоні, на крижових дорогах (перехресті), стало добре: поляки йдуть до костела, православні – до церкви. Не було злоби – й так аж до 1939 року. А тоді котрогось дня приїхала польська банда з села Тишівець, виламали в нашій церкві двері, – була дерев'яна, – всю утвар з неї викинули, поламали, побили. З того у нас почалася велика злоба. В Турковичах тоді теж понищили-погромили. Там собор був великий – поламали. До гміни повивозили й поскидали великі купи деревини – він дерев'яний був. А муровану церкву забрали тоді під костел.

Як німець напав на Польщу, то польські солдати невдовзі вже опинилися в нашому селі – голодували, їхні підрозділи розбрелися. Ми варили їм їсти. Годували цих польських солдатів, хліб їм давали. Вони просили нас...

Скоро прийшло в село советське військо, везло гармати. Совети роззброювали польських солдатів, наказували їм: “Бросай оружие, іди домой!” Накидали польські солдати тоді в селі купу карабінів висотою, як найбільша хата. Ремені у них совети забирали, пістолети і гнали додому. І поліцію польську так само гнали. Ніхто з поляків у нас на Холмщині не упирався. Тільки один офіцер, то його росіянин застрілив.

Совети були у нас 3-4 дні. Вернулися за Буг. Разом із советами й деякі наші люди з села стали виїжджати. В селі було кількоро комуністів: Василь Рачок, Мартин – прізвище забула. Це – українці. З поляків комуністами були Вавжик Шашевський, Карпуш. Їх потім побили їхні ж поляки в 1944 році.

Режим за німців був дуже суворим. З селянина дерли останню шкуру. Комори вимітали. На кожну душу було визначено 120 кілограм збіжжя на рік. Їх можна було спожити. А решту до зернини треба було здати державі. У нас із чоловіком було 25 гектарів землі. Ми мусили здавати німцям 80 центнерів твердого збіжжя – жита й пшениці. Ячмінь і овес рахувався легким збіжжям. Картоплі ми мали здавати 20 центнерів.

За німців, щоправда, українці вернули собі приміщення церкви. Комуніст Василь Рачок першим пішов до католицького ксьондза, сказав йому так: “Ти

забрав будинок українців, моїх дідів-прадідів. Оддай ключі”. Часи для поляків змінилися. Ксьондз оддав. “Можеш ся вибирати з села”, сказав йому Василь Рачок, відімкнув церкву. Ксьондз, щоправда, кричав йому: “Ти – комуніст. Нащо тобі церква?” А той сказав: “Я не піду – мої батьки підуть”. Привезли православного священника. Звали його Ляшенко Василь. Приїхав десь іздалеку. Служив кілька літ по-нашому. Жінка його Серафима була вчителькою. Школа при німцях у селі стала українською, Так само чотирикласна, як і за Польщі. Вчителів було троє: Вербівський, Серафима Ляшенко, Бабич.

Перші польські банди з’явилися у нас у 1942 році. Напали на село Мірче. Кільком родинам там спалили будинки. У селі Стрільцях за Грубешевом спалили, в селі Пасіка напали на родину Сойків, винищили всю. Були ще подібні випадки то там, то там. Наші люди звернулися до німців зі скаргами, але ті запропонували: “Дайте докази”. А звідки селяни могли їх мати. Зрозуміли: німці не заступляться.

Бабця, мамина мама, була полька. Сестра моя була в Маличах замужем за Каліщук, поляком. Вони на католицьку Коляду приїжджали і нас на своє свято забирали до себе, а на наше свято вони приїжджали до нас. Разом святкували. Не було різниці... Колоністи теж добре ставилися до українців. З поляками жили ми добре. ...Сусідом у нас був поляк Ядамко (Адам) Блашук – то як рідний син для нас. Що йому треба, йшов до тата. Тато – до нього. До останнього дня так було. (...А не сказав, коли банда буде нищити українців у нашому селі. Знав – і не сказав). Дитину братиха занесла до них у той день, то вони все своє майно повиносили з хати (боялися, що, може, від нашої хати загориться їхня), а братишину дитину – ні. (Вона там згоріла.)

А польські банди й далі нападали на українські села Пасіка, Сайки, Бірча. Кілька родин винищили, в Трійцях за Грубешевом теж. Небезпека, ми розуміли, наближалася. Ночами люди не спали, закопавши майно, ховалися. ...Ще ж донедавна жили українці з поляками мирно, кумували одні в одних, женилися одні з другими. Чи поляк, чи русин – то ж було все одно. Третього травня (польське національне свято) відзначати його поляки йдуть до костела, українці – до церкви... Чого змінилося так? Я, селянка, не знаю.

Може тому, що поляки з-за Буга в 1943 році тікали до нас. Їхали жінки й діти, старі чоловіки. Молодих не було. Їхали на Тишівці, Грабовець, Комарів – усе через наше село. Вони казали: “Українці нас палять, б’ють за Бугом”. Ми ж у селі того не знали. Наші люди казали: “Боже, хоч би у нас був спокій”. Через наше село гнали худобу, овець. Казали ці поляки: йдуть з-під Луцька, тікають, бо їх там били. У нас же того зовсім не було.

9 березня 1944 року вночі українська поліція в нашому селі зібрала молодих чоловіків на варту від можливого нападу польської банди, розіслала по вулицях. До півчетвертої надрання в селі була тиша. А тоді загула сирена в пожежній. Ми повибігали з хат на дорогу, а в селі вже повно людей, які прибігли з селя М’якого. Побачили ми: горять Турковичі. Чути було постріли, нечасті. Тільки пожежу було виразно видно. І тут – як засиплють кулями по нас, по наших хатах від полудня. Могилки там – то звідти. Ми кинулися до хат. Я встигла

вхопити дитину – і в поле. Мати забрала дитину від мене. Тоді я – до хліва, але не вигнала нічого з худоби. Все вже горіло. Ми бігли далі від будинків. Добігли до сільської межі з Терebinем. Збіглися туди люди, не знають, що ж далі робити. Одні йдуть на Гай, на Терebinь, на Грубешів утікають. А кулі і звідти – в очі. І в Терebinі пожежа. Дороги нам туди нема. То ми – назад до села. Але і звідти стрілянина. І з гостинця (шляху) теж стріляють. Од Гаю – так само. Навхрест кулі летять. Ми по снігу навкарачки, на ліктях, на колінах повзаємо. Я вигрібла руками ямку, поклала туди дитину. Схилилися з матір'ю над нею, а вона – в тому снігу. Руки я порізала, бо сніг твердий. Підійшов Вацок із М'якого – і в ту яму. Я штурхаю його: “Дядьку, я ж видерла яму для дитини”. Пхається. ...Відступилися ми. Сіли за купкою гною. Прийшло троє українців – Стах Рачок, Зелінський. Назарук із Модрина. Вони були в ту ніч на варті. Їм дали зброю. Полягали з нами біля тої купки гною. “Чого ви, хлопці, сюди прийшли? – питаю. – Чого полягали з нами? Йдіть до гостинця”. Мамі кажу: “Не вложимо тут”. На ліктях відповзли ми і полягали в борозні – на рівному чистому полі. ...Лежимо і бачимо: польські бандити все ближче і ближче. З карабінами через плече бредуть, з торбами, в яких може по відру патронів, і кого бачать – вбивають. Чути вже кричать: “Вибіай! Вибіай! ...Юзік! Дай патрунув, бо еще живе українці лежо”. Підходять до нас. Той Юзік з патронами прийшов. Я підвела голову, прошу: “Шановні, не стріляйте, ми – поляки!”. “А, – відповідають, – сьогодні ви всі поляки! Давай кеннкарту (німецьке посвідчення особи, в ньому вказувалася національність). Вона у мене була за халявою в чоботі, але ж у ній значиться, що я українка. Кажу, що не маю. “Чого ж тоді сюди прийшла?.. Усім полякам було повідомлено”. Кажу: чоловік пішов до Грубешева ще в четвер, не сказав. “Чого ти сюди прийшла!” кричить. А я йому: “Хай пан заведе мене до Огоновських”. Прошу його. А другий каже:” Стріляй, бо українка!” Той перший йому: “Добре говорить по-польськи. Може, полька... Скільки синів має Огоновський?” Рахую йому: Павел, Ясек, Тадзек, Стефан, Болек. “А дочок скільки має?”. “Дві”. “Як звуться?” “Сташка і Стефка”. “За ким Сташка замужем?” “За Фільцом”. “А Стефка?” “За Мухою”. Став, стоїть. Відходить. Кажу йому: “Пан подарував мені життя...” Сама думаю: ще, може, поживу, поки заведе до Огоновських – всього півкілометра дороги буде. Мати не обзивається. Дитина лежить у борозні. Питаю поляка: “Що маю казати, як інші поляки прийдуть?” А він каже: “Відповіси так. Праве крило нас обминуло. Нехай обмине і ліве. І більш нічого”. Ці одійшли. Лежимо. Але ж іде друга банда. Стріляють у людей. Недалеко вчителька Ляшенко Серафіна лежала з дочкою. Дівчинка її Серафця звалася. Стали мордувати вчительку. Дитинятко пищить... Підходять до нас. “Тут ще! Тут ще живі е!” Я говорю їм: “Праве скшидло нас мінело. Нех міне леве”. Поляк дивиться на мене і каже, що мене знає, і я – українка. Я ж йому кажу: “Я – Огоновська. Хай пан проведе мене до дому”. Тоді він каже, щоб лежали тут, бо там нас поб'ють. Пішов. ...А ті три хлопці, що були зі зброєю, – вже побиті: поляк вистрілив чотири рази в купку гною, за якою вони ховалися.

... Біжить Крамек з жінкою Варварою, син Ігнась із ними. Як бахнув бандит розривною кулею, лице Федю розлетілося. Тільки ойкнув. Жінка впала теж.

Хлопця ще не забив. Став він так жалібно просити: “Мамо! Мамо! То один поляк крикнув другому: “Вернись, добий собаченя”. Вернувся, добив.

На тому самому місці ми лежали до ночі. Боялися голову підвести, бо бачили: поляки ходять по полю і вбивають старих, малих, чоловіків, жінок – хто їм попадеться. Долежали до ночі. Замерзли. Як стемніло, встали ми, пішли до села. А село горить, як пекло. Дивлюсь – у видолинку двоє людей лежить. Кажу мамі: може, яка засідка. Ждуть вони, як люди будуть сходитися до села. Мама: “Вернімося до того місця, де були”. Вернулися й були там до дня. Як розвиднілося, мряка над селом звисла, коні іржуть, худоба реве, люди то там, то там побиваються.

Знову стали ми йти до села. Дивимось: жінка лежить, махає рукою здалека. Інша каже: “Кличе вас”. “Не піду. – Кажу, – сил нема”. Бредемо. Дивимось: ті двоє, яких ми бачили вночі, то двоє побитих: моя мама і старий Шимула. Поплакала я коло мами. ...Потім мені Микитюків хлопець сказав: кликала мене тоді – то була поранена сестра рідна. В гості на той день до мами приїхала. Того хлопця, – йшов біля неї, – попросила: “Коли хтось із моєї родини є живий, хай прийдуть по мене, бо сама не встану”. Я з братом запрягли фіру, забрали їх – маму й сестру, поранену Ганну Цокалову теж. Бандит вистрілив їй у попереk, куля вийшла животом, вирвала всі кишки. А на руках вона тримала маленьку дитину, стала мене просити: “Скажи? Я буду жити?” Одхилила дитину, перинку до живота притискала. Я побачила: кишки жмутом вирвані. Жила ще до вечора, ніч... Брат Шикуну Марину привіз. Тата, маму, швагра, швагрову, сина сестри. Поклали всіх на подвір'ї. Так лежали...

Поляки, ті, які жили в селі, знали, що буде погром сусідів-українців. Знали. Нам про це сказав один із сусідів Огоновських – приходив до нас: “Коло п'ятниці-суботи буде великий напад на Сагринь”. У нашій хаті сказав. То було за день чи два перед тим. Тато на те так відповів: “Ніде сі не буду ховав. Що мене чекає, то мене тоє не обмине”.

Разом із українськими горіли й польські хати. В Огоновських – то ні, бо жили на кольонії (хуторі). А в селі у Блащука, солтиса, згоріла. Була в Блащуків бабця стара, вивели її, сиділа надворі. А мамі моїй, як забігла до них, не сказали, що будуть палити... Ті, хто палив, знали, де хто українець. Підлітки з наших односельців-поляків їм показували, де українці живуть, де поляки. ...У поляка було двоє таких, у Зеленюхи двоє. Потім вони зійшли з глузду. Папіж, – так його прозивали, – Білик теж мав двох. Гуля, поляк, мав двох підлітків.

У нашому селі було тоді багато переселенців-українців із села Чишники Замістського повіту. Німці звозили туди фольксдойчів, а поляків виганяли за дроти. Вони звідти тікали до Любліна. Українців німці виселяли в українські села і на місця поляків, яких виселяли з Холмщини. (На місці поляків, на добрих землях гітлерівці утворювали район з чисто німецьким населенням. Українців вони насильно селили вздовж його околиці, для захисту від обізнаних поляків. Їх злоба за вигнання найчастіше виливалася саме на беззахисних українців, яку були в такому ж становищі підневільних). У Сагрині цих вигнанців розпхали по українських хатах і до поляків по їхніх кольоніях. Поляки набили

тих українців, як море. Ніхто не знає кого і скільки, бо були приїжджі. ...У школі жив, – імені його не знаю, – один із мешканців Чишників. Бандит поравнив його, як він тікав. Село вже поляки спалили. На перехресті куля догонила його, впав. Поляк дав карабіна одному з тих підлітків, сказав: “Іди добий. І чоботи здери”. Той син Гулі добив, чоботи здер...

...Було перед тим і полякам. В лютому їх виселяли німці. Прибігли тоді до нас Огоновські – дві невістки: Галіна з Варшави і друга – мазурка Галасова. Німці ходять по хатах, шукають, чи нема поляків. Забирали їх за дроти, вивозили десь до Замістя чи де. Подавала я обом полькам по кужелю. Вони сіли прясти, ніби свої домашні. Прийшов німець, одчинив двері: “Поляків нема?” “Нема”, кажу. Попереджує: “Як зараз знайду, буде тобі – во!” Показує. Горло перереже. Трясуся... Бо ж під піччю, – поприбігали, – сховали ми дітей Огоновських: Юзя Павлового, Тадзікових Сабіну і Чесіка, Яськового Маніка, Крисіка й Рисіка. Шестеро дітей всадила я в той льошок. Галиним ліжечком його заставила, Галю на на те ліжечко посадила, дала ляльок. Вона на ліжечкові, а вони всі шестеро в тому льошкові... Ті дві жінки пряли. Так усі й осталися. Перетряслася я... Німців, що виганяли в селі, гурма була: на конях приїхали, на машинах. Зганяли поляків – тими машинами їх вивозили. Не били їх.

Із сусіднього Мірча теж поляків виселяли. Ще й мого чоловіка до того взяли. Тоді в гміні поліція замовила 50 фір для вивезення. Мій чоловік поїхав тоді не саньми, а возом, бо мати сказала: “На воза людям візьмеш більше багажу”. Бо полякам давали на збір німці дві години: що візьме. Худобу мали залишити на місці, тільки речі дозволяли брати. Поїхав чоловік на той “прошпан” (дорожна повинність ще з часів Польщі) – до кінця дня нема, цілу ніч нема. Аж на другий день приходить один чоловік, каже: “Не сподівайтесь. Ваших коней забрали німці. А Івана запхали до вагона, до тих мірецьких польських біженців. То Іван, певне, поїхав з ними”. Так і було, німці вибрали три пари найліпших коней, а власників-українців – до вагона з поляками... Мій чоловік і ще один із Сагриня – Рачок Іван – уночі повтікали з вагона. Коні ж так і пропали... Як вернулися до села, пішли із скаргою до Українського комітету в Грубешеві. І німцям пояснювали: коні взяті незаконно, тому що сподобалися німцям. Взамін потім коні нам дав Український допомогівий комітет. ...А один із чоловіків, коні якого взяли німці, був при них далі, то завезли його аж у Берлін...

То було в лютому 1944 року. У поляків з’явилася злоба на українців за те, що ми, ніби то, допомагаємо німцям вивозити українців. А та повинність була примусовою. Українці навіть коней продавали, бо дуже гонили німці на той шарварок: як день вдома – то на другий їдь. І зарплати – ніякої. ...У нас землі було багато, то ми коней продавати не могли, мусили тримати добрих коней. Тримали двох. То їх німці й забрали. ...На той час німці повиселяли з колоній усіх поляків. На їх місце цілими обозами стали везти українців з Томашівського, Замістського, Білгорайського повітів. І вони потерпіли разом з нами в ту ніч.

...Вернуся ще до тих спогадів, які зі мною впродовж усього мого віку. Ідемо ми тоді чорним ранком із поля, бачимо – Ковальчучка з хлопчиком убиті

лежать. Микитюки, подружжя, убиті двоє – четверо дітей у живих зосталося. Повтікали. Приходжу на своє подвір'я, бачу – в сусідів дев'ятеро душ побитих. Гергелева Настя була паралізованою, то діти винесли надвіря, як втікали. Коли поляки підпалили хату, то її вкинули у вікно в вогонь. Казали, дуже кричала в тому вогні, поки не згоріла. ...По сусідству в Собчуків двох забили. Хата в хату всіх старших людей вибили. Де бачили, що яке старе чи мале було, – всіх насмерть.

Мостом лежали люди. Не було кому ховати. Ми з братом, а потім із чоловіком звозили людей, як дрова – з поля на могилки. Своїх і чужих – було родини, щоб кому поховати. Одні яму копають, інші привозять убитих, накладають – і вже яма повна. Закладена. ...Крамик Василь викопав яму для брата, братихи і на хлопця, поїхав по їх трупи, а тут ту яму вже заклали іншими. Кричить: “Забирай!” А той, що клав, не хоче – як виймати... Василь із того всього: “Я вас постріляю!” А гвинтівку має в руках. Люди давай таки виймати трупи з тої ями... Закладали, закладали ями, а люди ще лежали. І довкола могилок, і навколо. ...Буськів було дві сестри, мати, брат, То їх на подвір'ї покололи вилами. Бігали мазури з вилами й кололи. Ми тоді, як верталися в село, дійшли до річки, я крикнула: “Мамо, дивіться! Не вода тече в річці, а кров!” Мати каже: “Подивися ж скільки людей побитих...” Одне плаває в воді цілком, у другого голова в воді чи нога. Лежали, як снопи за жнивваркою. Сніг був рябий... А скількох ми з чоловіком закопали! Йдемо з ним, лежить людина забита. Викопали яму, вже неглибоку, бо неперша. Вклали, засипали. Правда, потім люди шукають – то батька, то брата нема... Переказуємо одні одним – не знаємо, хто живий, хто ні...

...Обуховичеву жінку забили, то дитина три дні повзала по неживій матері, груди ссала. Аж тоді побачили, переказали йому, приїхав, дитину знайшов, забрав. Посьогодні живе... Зосталося з мешканців села дуже мало. Дуже-дуже... Ні одної хати цілої не зосталося. Наша хата була великою, деревяною. Смольна. Пам'ятаю, як горіла, то мама тоді, лежачи на засніженій землі, сказала: “Дивись, дитино, то наша жертва йде до Бога”. Плакали ми, а худоба енчила всіма голосами, бо то ж було семеро свиней, дві корови, троє коней. Все прив'язане, зачинене...

Тільки наша клуня не згоріла – осторонь стояла. Пробыла до травня, коли теж пішла за димом. Першого травня приїхали з Тишовець польські бандити. Ще знайшли в вигубленому селі двадцять корів, наловили корів. У нас, як тоді горіло, одна телиця вирвалася, втекла з хліва, обпалена ходила. Брат обміняв її на корову в Модрині, щоб малій була літра молока. Забрали. Десь коло 20-ти корів погнали тоді до Тишовець. І кого з українців стрінули при цьому – вбивали. Шпачиху забили, Мазура Йосипа, всього з десятеро українців. Варвару Морозову, молоду жінку теж...

Мусили українці ховатися, втікали до Грубешева на зовсім, або ж ходили туди на ніч. Рано прийдемо на попелище, працюємо, а на ніч ідемо до Грубешева. Боялися ночувати. Дехто в якому льохові мостився, більше – втікали.

З моєї родини сестра зосталася. Обпечена. Була в льохові з чоловіком, сином, ще сусід із двома дітьми. Льох мурований під хатою. Бандити запалили її, сховані в ньому стали задихатися. Вибили двері і втекли через вогонь.

...Ворожбитиха-переселенка і її сестра теж були в льоху. Обпекли лица, руки, коліна, діти й чоловік так у льоху й подушилися. Зосталася у мене ще сестра, що була в ту ніч у Модринці, а з тих, хто був у селі, – брат. Його жінка занесла дитину з колискою до сусіда Блащука Ядама, а з старшим сином втекла до іншого сусіда в схрон. Хотіла піти забрати ту дитину, але її не впустили, сказали: “Зобачать і поб’ють нас усіх”. Так зробила і Носальова Маня. Вносила речі з хати, побігла до сусіда в схрон, а там було 8 душ. Бандити побачили, що вона туди тікає. Забили саму і тих.

Серед тих бандитів були поляки з наших кольоній. Вони знали, хто українець, хто ні. Показували і вбивали самі. Були Юзьо Баюрка, Фелікс Мікулінів, Петра син. Той Ганну Цокалеву застрелив, маму мою забив, Надьку Шикілову поранив. Ладига з вилками був. Зустріла його Владка Огоновська, бігла до Модриня. Фелікс поколов вилками обох Вільгів на подвір’ї. Владка була за українцем за мужем, пристала на православну віру. Чоловіка забили, а вона зосталася.

Мій чоловік врятувався тим, що був на варті. Чоловіки з варті і українські поліціанти, всі вартівники тоді втекли до Грубешева. Потім повернувся.

Після того погрому стали ми обживатися. Збіжжя молотили, до млина завезли. Приїхала советська комісія, стали записувати на виїзд до Росії. І знову нагрянула біда. Ми вже були записані, але котрогось дня із гаю вийшла польська банда, стала по нас стріляти, бігли до нас. Ми втекли до хатини Корпуша. Збіглося нас туди восьмеро жінок, усі з дітьми. Прибіг до нас п’ятий бандит, крикнув: п’ять хвилин – і нас не буде. “Виходь!” Котра виходила – кожну – прикладом, прикладом. Кричу: “Панове, не бийте нас! Ми ж – не бандити! Ми приїхали хліба собі постаратись. Ми живемо в Грубешові в пані Барилючки”. Мене і матері не бив, пропустив, а сестру – кольбою по голові. Вона впала, руки в неї попечені, лице. Барилючка, в якій ми жили в Грубешові, була полькою. Її брат був у польській партизанці. То ж мене хоч і не бив, але поставив разом з усіма до розстрілу. Виставив перед нами кулемет на ногах із стрічкою патронів. Крутив корбою. Вона йому заїла, що піт лився, а він крутив. Під плотом стояли українці Кеда Ядам і Казьмірчук Павло. Побиті голови в них, кров по них текла, мовчали. Я крикнула бандитам: “Панове, позвольте нам помолитися, попрощатися”. Ми вклякнули, стали мовити Отченаш, і в ту мить дорогою з-за рогу виїхали машина з картоплею з Туркович. То їхали советські вояки. Як ми побачили – до них. А з кабіни вискакує лейтенант, тричі стріляє вгору з автомата, кричить польським бандитам: “Таваріщі, што ви делаєте! Знущаетесь над жінками й дітьми малими!.. Позаду нас їде ціла колона, зробить із вас мезгу!” Поляки – за свій кулемет. Один крикнув: “З нами є ваші командири!” Тоді ми їх не бачили – були одні поляки в рогатівках. Посідали вони на коней, кулемент взяли, поїхали на Модринь. Може, вони з польської армії були чи комуністичної Служби безпеки... Хто їх тоді міг розібрати. Всі вони українцям робили одне.

Ми всі тоді кинулися до машини. А шофер не хоче, зганяє, бо грязь, важко йому доїхати до шоси. Сестра моя сіла, інші жінки, чоловіки, а я зосталася, бо не хотіла кидати матір, і дитина мала.

То ми вернулися до себе на подвір'я, поїли під вечір, думаємо, де лягати спати. Бачу: світить машина, з Грубешева їде. Доїхала до перехрестя, звернула на Модринь, на нашу вулицю. І бачимо: ідуть солдати. Карабіни заклали на рамена. В рогатівках – польські, значить. Що робити? “Треба тікати”, кажу. А мати: “З отеї буди нікуди. Нех мене палять, заб'ють”. Я взяла донечку, побігла подвір'ям. Бляха на ньому була розстелена. Ми на ній зерно тримали. Чоловік утік до буди, що була там. Я добігла з донькою туди – вже бачу ходять бандити по тій блясі. Я в малину сіла з дитиною. Холодно, сніг. А бандити пішли. Стихло. Я – до сусідських скирт. Їх було дві. Присіла між ними. Дочка поклала мені голову на коліна, сидимо. Але чую – щось шуляє. Через солому чую. Думала: Микитюкові хлопці ховаються. Але приглядаюся до неба – рогатівки на голові. Поляк!.. Я здерев'яніла. Тікати нема куди, кричати не можна – заб'є!. На карабінові – штик. Коле ним і ногою мацає. Чую – підступає все ближче до мене. Зовсім близько! ...Що робити? Так заколе, а так заб'ють. Хапаю руками за гвинтівку і щосили кричу. Поляк від того гвинтівку кинув і – як зареве. І бик, і корова так не ревуть. Інші поляки, чую, кричать: “Кто там ест?” Відзиваюся: жінка з дитиною. “Виходь!” Один узяв мене за одне рамено, другий – за друге, і так ведуть. Думаю, чи видертись і тікати, щоб забили на ходу і не ст раждати. Веду донечку за руку, а вона питає: “Мамо, ми вже не будемо жити?” – “Ні, не будемо, доню”. – “Мамо, я хочу жити”. Три рази питала, поки йшли. Вони всі мовчать. Вводять мене до Шелепінової хатини. Василевої. Його замордували, а дочка ще зосталася, і жінка. Не чула я ні рук, ні ніг, ні язика. Варта стоїть, вікно завішене. Думаю: тут моя кончина. Одчиняють двері, а там – світло. Настя з дівчиною – біля плити. Побачила я її, ожила. А вони давай мене питати, чи маю чоловіка. “Маю”. “Де він?” – “Поїхав до млина”. Дочка моя слухає. Другий бере її на руки, дає цукерка, питає, як зветься, чи мама носить хліб солдатам українським, чи ходить до лісу. “Не ходить нікуди”. – “Чи пече хліб солдатам?” – “Ми печі не маємо. Хата згоріла і піч”. – “Чи тато їздить по дрова до гаю?” Ні. “А солдати до вас приходять?” – “Не бачила”. – “Чим палите, як мама їсти варить?” – “Ми палимо смалюхами”. Випитав дитину і скинув з колін. Я мовчу.

...Сказав нам, що вони приїхали на облаву. Як не впіймається нічого, ніхто в них не вистрілить, то ми будемо жити. Якщо хтось відізветься, вистрілить, то нас усіх вони виріжуть.

Ночували ми в тій хатині. Рано вони поїхали в гай, а мені сказали варити обід на 20 душ. Наварила я клюсок. Бандит мене закликав, питає, чи на нього не серджуся. Кажу, що ні, бо він же мене не бив. Каже: був на війні, у війську, але такого страху не мав, як я його настрашила. Другий каже: “Зле, що я не пішов. Був би виконав свою присягу. Склав її про те, що десять душ українців уб'ю, бо за Бугом убили дітей, тестя, жінку – п'ять осіб”. Цієї ночі був би присягу скінчив...

Настали жнива. Ми збирали збіжжя. Урожай добрий, але з гаю стріляють. Кидаємо все, тікаємо до Тереміня. Сім кілометрів полями несучи дівчину на плечах, колоски б'ють у лице. Затихне стрілянина – вертаємось назад, жнивемо далі. Молотарка татова збереглася – змолотили, звіяли. Нема мішків, у що

всипати. Ідуть солдати советські, питають: “Чи дасте на Красну армію ізлішкі?” – “Дамо”. Дали тонну збіжжя. Приїхали з мішками, повантажили. Дали документа – розписався старший із солдатів. Каже: “Все вам буде після війни віддане”. Інші сміються: “Давай, давай. Побачиш, як своє вухо, ту заплату”... Ще картоплі ми тоді здали 50 центнерів, 50 центнерів сіна, 50 центнерів конюшни. І для нас ще вистачило...

Хату треба було ставити. Думали ж зимувати. Але стала ходити комісія – руські й поляки. Описували, що залишаєш, оцінювали. І всі радили забиратися. Говорили й ми між собою: “Мудрий не прийде тебе забити. А всі поляки мають зброю”. І вони казали: “Дурак якийсь прийде і заб’є тебе”. Подумали ми: ідуть усі люди, одним у селі залишатися не можна – сплять, заб’ють. Рішилися їхати.

У той час ми були в Терєбіні, бо в Сагрині боялися ночувати. Мати зосталася якось там ночувати. А тут серед ночі приїхала машина, наказали нам: “Зараз же грузіться. Веземо до Замістя”. Люди в плач. Я сказала: “Не поїду, поки не попрощаюся зі своїми моглами. У мене 13 душ забито – вся родина. Я собі душогубство зроблю і мене тут поховасте”. Машини ночували в Терєбіні в Митюка на подвір’ї. Забрали чоловікову двоюрідну сестру з дітьми й матір’ю, вивезли вночі до Замістя. А на нас чекали до ранку. Руський начальник дав нам машину, завезли до Сагриня, ми на могилах поплакали, попрощалися, я взяла в торбинку землі з могил, забрали матір, приїхали до Терєбіня, стали вантажитися. Чоловік мав їхати возом, а все інше і корову повантажили на машину. Сестру мою з усім, що брала, – теж. Завезли до Замістя. Чоловік сестриноного коня продав, а свого зоставив, бо як же без коня... Цілий день того коня грузили: що ведуть у вагон – затупає ногами. Виривається.

Приїхав до нас якийсь генерал, зробили сход, сказав: “Не їдьте на Волинь. Як схочете на Волинь – завеземо, але ваші чоловіки й сини підуть на передову. Коли ж погодитесь поїхати туди, куди ми вас повеземо, то поїдете цілими сім’ями, і чоловіки поїдуть разом, брати й сини”. Всі закричали: “Везіть, де хочете”.

Ще ось що хочу розказати. В Грубешеві мала я зустріч із руським генералом. То було скоро після приходу руської армії на Холмщину. Іду Грубешевом, бачу: в загороді стоїть море нагнаної худоби. А нам поляк один дав телятко, вигодували ми його, виросла велика телиця. Діти маленькі, а корови нема. Підходжу до солдата, прошу: приведу вам гарну телицю, а мені дайте хоч гіршу, але тільну корову. Каже, дав би, але боїться, бо як довідаються, заберуть на передову. При коровах легше. Де шукати начальників? Сказав: в “Імперіалі”. Звати генерала Борис Шангін. Іду. Ми туди контингент возили німцям, документи відмічали, горілку отримували за збіжжя. Сторож пропустив. Заходжу в палатку. Сидить. Груди в медалях. “Сідайте”. Кажу, чи не можна телицю обміняти на корівчину – діти маленькі...” А він: “Ага! Телицю на корову? Ви наїлися булок з маслом! Ще вам молочка захотілося!.. З якого села? З Сагриня? Знаю! – мені каже. – А хто вас винищував?” – “Польська банда”. – “Ето не полякі білі. Ето ми білі. Мої солдати. Поняла?” – “Поняла”, кажу. “Не вибілі вас на утро – виб’ють на ужин. Хочеш корову за тьолку!.. А еслі би ти пришла і сказала: “Вот у меня осталась тьолочка – сдаю ей на Красную армію”!.. Тогда я би сказал, что ты хорошая. А ти – такая, как все ви... Знаеш, ми пришли освободять вас,

а ваші друзя за Бугом із-за угла стреляють в наших солдат. ... Ми всех вас отсюда вивезем. Останешся, то если поляки не скушають на завтрак, скушають на ужин. Дайом ім такую власть. Што захатят, то с вамі і сделають. Ми ім уже позволілі". Пошкодував мені поміняти, а ми ж Красній армії тонну збіжжя дали...

Виїхали ми у світ на Новий рік. Куди везли нас – не знали. Привезли у Вознесенський район Миколаївської області. [...] Через 25 літ я поїхала з дочкою і внуком на батьківщину. Все зруйноване. Від обійстя – ані підмурівки, садок вирваний, усе знищене до краю. ... Ми на могилах оправили могили. Довідалася я, що Болінадя син робить пам'ятники. Пішла до нього, попросила – батько сусід був недалекий, українець, оженився з полькою, зостався вдома. Діти вже поляки. Зробив нам пам'ятник, наладив розбитий над могилою, де поховані тато, бабця, внучок. У другій могилі поховані швагро і діти, наша дівчина і сестри двоє дітей, Настуня і Ваня... Я пішла до польського ксьондза, попросила його, щоб він запечатував гроби, бо ж рідні поховані без трун. (Як швагра ховали і сина, то сестра сама скочила до могили, кричала: "Засипайте мене разом з ними!"). Ксьондз згодився, склав список усіх побитих, відслужив у костелі Службу. І ми з ним хресним ходом пішли на могилки: костельний ішов і ксьондз. Освятив пам'ятники, запечатував гроби. Подякувала я йому, давала гроші, не взяв. Сказала тоді: "Даю на костел". А він: "Не візьму. Наш костел багатий, а ви – бідні, вигнані".

...Саме тоді я дізналася про долю брата Михайла. Сказали мені поляки, наші родовиті, які ведуться з часу унії, що він спалений на поліцейському постерунку. В ту ніч там спалено 35 душ. Малих дітей бандити порозпинали на дротах огорожі – в той день, як палили, нищили село.

Став наш давній Сагринь полем – людей нема... А я йду і бачу всю нашу вулицю. Всіх сусідів пам'ятаю. Живих! Їх усіх у той один чорний день не стало. Вільгів два – поколені штиками. Буськів дві сестри, батько їх і мати поколені вилками. Микульського Ганка з дітьми забита. Коркушова Настя і двоє дітей побиті. Ковальчуки старі і внучок побиті. Микитюки обоє побиті. Біліноги цілою сім'єю побиті. Шифлі Микола і син – всі побиті, старушок один зостався. Собчуки (Стихарі звалися) побиті. По два, по три чоловіки в кожній хаті... Одне яке мале зосталося або старе. ... Сташевські побиті. Шпаків двоє забито. Климчуків забито. Собчуки обоє. Новосад з жінкою побиті. Ричкова мати з сином побиті... Всього було, ми рахували, побито в тому погромі 850 душ. А ще ж були такі, яких ми не знали, – переселенці. Ми не знали, скільки їх було. І ще були такі, що поприїжджали з інших сіл ночувати до нашого села – ховалися од біди. ... Притула Василь Васильович, був учителем, знав, скільки людей загинуло в той чорний день у нашому селі, складав список.

Коли ж я була в Сагрині через тих 25 літ, то дізналася, що теперішні польські поселенці в Сагрині і зараз добре знають, де земля побитих і вигнаних українців. Ще й тепер ця наша земля, хоч і найліпша, ціниться у півціни – польська гірша у два рази дорожча. Між собою вони говорять, що непевні, ще, може, українці вернуться на свою землю.

...Ото я, Антоніна Василівна Митюк, розказала вам те, що тримаю в пам'яті в мої 87 літ.

Моя бабуся була полька, а сестра мамина вийшла заміж до Малич за Калішука. Він був поляк. Мама моя ж вийшла заміж за українця. Моїх батьків побили поляки, а в тих Калішуків – побили українці. ...Якось зустрілася я з дочкою Калішучки Антосі, плачемо. Вона мене цілує. “Марисю, – кажу їй, – ми ж сестри. Що з нами, з нашою спільною родиною зробили!..”

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фонд фонозаписів, кол. Ю. Даревича, б.

Сагринь

Шаварська Ганна, 1939 р.н.

Редакція газети “Волинь”

Наближається дата 9–11 березня 2004 року, коли поляки спалили наше село Сагринь Грубешівського повіту. Я далека від політики пенсіонерка, але знаю одне, що ми жили в селі Сагринь, а також жили і поляки, но поляків було мало – пару родин, більше було українців, але ніхто ніякого діла не мав до нас, українців, ні ми до поляків. Навіть наш сусід був поляк на прізвище Прихода, ми малі з сестрою, вона є старша за мене, ходили до них, а вони до нас. Батьки мої займалися господарством, працювали на землі. Але мирне життя переходило в страх. Мама нас виводила ввечері на двір і показувала, як палахкотіли заграви, горіли сусідні села, то тут, то там доносилися стрілянина. Одного вечора нахлинула лавина вогню і на наше село Сагринь, люди метушилися, ревля худоба, іржали коні, гавкали собаки, вони вже чули біду. Батьки кожного вечора запрягали коней і їхали в село ближче постерунку, бо там була варта і ми кожну ніч ночували в сільського лікаря. Він був швагро моєї бабці, Зелінський Данило, а в селі його звали просто Данило. В нього був цегляний шпихлір, де ховали зерно. І як почали поляки палити село і вбивати мирних людей, то матері з дітьми і старі люди ховалися в цьому шпихлірі. Там так було багато людей, що не було чим дихати. Малі діти дуже плакали, а була одна жінка з маленькою грудною дитиною, і ця дитина дуже плакала, бо хотіла дуже їсти, а мама її не мала в груді молока, то цю дитину накривала подушкою, щоб не чули поляки плачу, бо відкриють і нас всіх поб'ють. То була така страшна ніч, все село горіло, людей били, то словами не можна передати, незважаючи на то чи мала дитина, а чи старша людина. Коли на ранок вже стихла стрілянина, то нас відкрили і ми повиходили. Мама взяла нас з сестрою за руки, і ми бігли до польських хатів, їх було дві і вони стояли під лісом. Хати не згоріли, бо були польські, а цей шпихлір, що ми були в ньому, був цегляний і теж не згорів. Як ми почали бігти, по нас стали стріляти, і мама впала з нами в межу, тоді розставав сніг, бо був березень місяць. Як ми живі zostалися, – по нас же стріляли поляки. Пізніше добігли до цих хат і там пересиділи поки все затихло. Коли поверталися до села, воно було все спалене, побиті люди лежали по полі, як колись снопи в жнива. То такий був жах, що словами не передати. Прийшли ми знову до Данила на подвір'я. Тато з дідом почали пізнавати рідних і родичів, по полі шукати і зносити на подвір'я, щоб якось поховати. Замотували в рядно, хто ніс, а хто возом. Побитих відвозили на цвинтар, так і закопували в ямки

під страхом Божим. Тоді в селі Сагринь було вбито поляками 700 чоловік, а то і більше, по книжним даним, а ще з других сіл, котрі втікали до Сагриня до постерунку, думали, що зостануться живими.

Фонди Волинського краєзнавчого музею. Інв. № КДФ–18452.

Тугані

Міщанчук Ніна Сергіївна

Я, Міщанчук Ніна Сергіївна, відкликаюся на Ваш заклик терміново взятися за складання фундаментальної праці про жертви терору з боку польських шовіністів під час Другої світової війни.

Мій рідний дід по мамі Сіماشко Антон, 45 літ, був замордований, а потім добитий польською бандою з Армії Крайової 26 травня 1943 року разом з односельцями у селі Тугані Грубешівського повіту Люблінського воєводства. Про ці трагічні дні моя родина розповідала протягом всього свого життя.

Того трагічного ранку польська озброєна банда вийшла з лісу, оточила село і почала глумитись над людською гідністю православних українців, вигнавши з рідних осель, на їх очах почала підпалювати їх садиби, а потім мордувати та вбивати їхніх власників. Оскільки мої рідні жили під самим лісом, то наша хата разом з хлівом, стодолюю та льохом перша горіла на очах мого діда, бабці, мами. А щоб не сміли втікати, дідусеві прострелили ноги, наганяючи жах на беззахисних босих жінок у нічних сорочках. На очах у мами та бабці відрізали дідусеві вуха, язик, а потім брутально лаючись, застрелили. Моя мама серед бандитів впізнала старшого брата своєї шкільної подружки-польки, якого добре знала з дитинства. Моя бабця не раз, будучи сільською знахаркою, лікувала їхню сім'ю від простудних хвороб, різних побутових травм та харчових отруень. Але мама та бабця боялись признатись до нього і просити пощади. Проте він сам, трохи подумавши, підійшов до старшого, тихо переговорив з ним, а потім "пощадив" їх, скомандувавши втікати, куди очі бачать.

Мама з бабцею побігли у напрямку ставка, а кулі свистіли навколо них то зліва, то справа. Бабця (40 років) старалась під час бігу прикривати собою свою дочку, якій на той час було 22 роки. Бандити грались, спеціально стріляючи по обидві сторони втікаючих, а навздогін кричали, що знищать всіх православних, якщо вони не покинуть їхню польську землю. Мама та бабця сховались в очереті ставка і простояли у воді півтори доби, боячись вийти із схованки. З німим жахом дивились, як палало у вогні з діда-прадіда рідне село, як живцем горіла худоба; чули, як розпачливо плакали та стогнали поранені односельці-українці.

На третій день трагедії люди, котрим вдалось врятуватись, ховали під захистом самооборони та покровом ночі вбитих.

У селищі Дубенка на православній частині цвинтаря, крадькома, без похоронної процесії, у нашвидку збитій труні з неструганих дощок ховала свого замордованого чоловіка моя бабця з дочкою та сином (який в той трагічний день був у самообороні сусіднього села Стрільці) і родиною, яка з інших сіл прийшла на поміч. Лежить мій дідусь Сімяшко Антон, 45 років від

роду, у вічному спочинку поруч зі своїми батьками (а моїми прадідами) на споконвічній українській холмській землі, яка стала нашій родині навіть чужою.

Грубешівщина горіла у 1943–1944 роках від озброєних банд Армії Крайової, було спалено 52 села, замордовано та вбито близько 4000 безневинних українців. Кожну ніч приходилось ховатись по схронах, ночувати у полі, у лісі, кожна хвилину жити у страсі.

Ці страшні картини залишились у пам'яті моїх рідних на все життя.

З неодноразових розповідей мами, бабці та нашої родини я впродовж всього життя чула про те, яку дику жорстокість проявляли поляки до православних перед війною та під час війни, хоча раніше вони жили добрими сусідами, ходили в гості одні до других на католицькі та православні свята, діти разом грались та ходили до школи, дорослі дружньо допомагали у скрутні хвилини життя.

Цю трагедію мої рідні оплакували все життя і молились, щоб нікому ніколи не довелось таке пережити.

Моя бабця, Сімяшко Ольга Михайлівна (1903–1990), мама Міщанчук Зінаїда Антонівна (1921–1994), мій рідний дядько Сімяшко Анатолій Антонович (1923–1999) розповідали про поневіряння, які довелось пережити, залишившись без даху над головою, без майна, без всього необхідного, що потрібне для прожиття. Перебивались у родичів, які давали одержину і взуття, а потім у с. Березовець Білопільської гміни Грубешівського повіту, де проживали батьки мого тата Міщанчука Сергія Сергійовича (1919–1967), який в той час був у німецькому концтаборі. Моїй мамі чудом вдалось вирвати з концтабору мого тата, який, вийшовши звідти, важив 36 кг при зрості 176 см. Моя бабця як знахарка відпоювала свого зятя цілющими травами та годувала ощадливою їжею (бо той, хто наївся одразу досхочу після повернення, помирав).

І нічого не залишилось моїй родині, як підписати “добровільно” під прицілом автомата евакуаційний лист та з великим сумом покинути рідний край.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, фонофонд спогадів.

ДОДАТОК

ЗАЯВИ ОФІЦІЙНИХ ОСІБ ТА ЗВЕРНЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ з приводу 60-ї річниці збройного українсько-польського конфлікту на Волині

Українсько-польські відносини впродовж своєї тисячолітньої історії пережили декілька драматичних і навіть трагічних моментів. Проте, в пам'яті нинішніх поколінь чи не найболючішою травмою залишається братовбивчий польсько-український збройний конфлікт 1943 року на Волині, коли здетонували міни сповільненої дії українсько-польської історії.

Затиснуті в ідеологічних лещатах комунізму, обидва наші народи були позбавлені можливості вести чесний і відвертий діалог щодо згаданих подій, який спирався б на конкретні факти історії. Огульне засудження комуністичною пропагандою національно-визвольних змагань українців, зокрема діяльності ОУН і УПА, було лише інструментом тотальної советизації українського народу, а не іспитом його сумління. Поляки можуть це зрозуміти, оскільки самі, хоч і меншою мірою, пережили таке ідеологічне спотворення історії щодо Армії Крайової. Сьогодні, 60 років опісля трагічних подій на Волині, такого іспиту сумління не оминуть.

Це була війна, про яку ідеологи знають більше, ніж історики. Однак достовірні факти, документи і свідчення можуть суттєво спростувати викривлені чорно-білі картини минулого. Дух правдивої історії не терпить таких чорно-білих інтерпретацій, коли з одного боку бачать тільки героїв, натомість з іншого – лише злочинців.

Проте, хоч якими ретельними будуть дослідження істориків, фактологічна правда – це лише половина справи. Навіть найнезаперечніші факти, якщо вони ляжуть на ненависницьку основу душі, стануть джерелом нової незгоди й нових історичних поразок. Тому ми закликаємо обидва наші народи у сповідальному акті сумління знешкодити у своєму серці зерна ворожнечі, визнаючи цим самим нашу віру у вищу правду любові.

Нам близькі слова Президента Польщі Александра Квасьневського, що “глибока людська формула ‘вибачаємо і просимо вибачення’ має сенс навіть тоді, коли над кимось не тяжіє безпосередня відповідальність за те, що відбувалося в минулому”. Тому ми, підписані тут українці, зважуємося на те, щоб цим своїм словом промовити водночас і до наших краян, і до польського народу.

Ми схиляємо голови перед тими українцями, які в роки воєнного лихоліття під тиском обставин і з власного вибору взяли за зброю, щоб захищати свою землю і свої родини. Ми визнаємо, що нинішню нашу свободу окуплено, зокрема, ціною їхніх великих жертв, і вважаємо, що українська держава ще не сплатила свій борг перед ними. І складаючи їм свою шану, ми просимо всіх учасників згаданих подій, які сьогодні ще серед нас, а разом з ними і все українське суспільство по-християнськи простити провини тих, хто з польського боку став причиною їхніх понівечених доль.

Водночас ми просимо вибачення у тих поляків, долі яких були понівечені українською зброєю, а в їхній особі – і в усього польського суспільства. Ми висловлюємо свій жаль, що цю зброю було спрямовано також і проти невинних і мирних польських родин, та визнаємо, що насильницьке усунення польського населення з Волині було трагічною помилкою. Сліпа помста завжди уневажнює лицарство зброї, перетворюючи військову сутичку на різанину. Ми переконані, що принцип колективної відповідальності усієї спільноти за вчинки її окремих членів не мають під собою ні євангельської, ні загальнолюдської легітимації.

Хай же гріх братовбивства, що лежить на обох сторонах, буде відпущено Господом і відкуплено покаванням та щирим добросусідством обох народів.

Усе сказане не є спробою прикрасити нашу спільну історію: вона є і славною, і гріховною водночас. Ми також проти маніпулювання історичною пам'яттю заради короткотривалих політичних вигод. Поляки та українці й далі по-різному дивитимуться на свою спільну історію, і це нормально. Проте сьогодні нас турбує, як ми дивитимемось на наше майбутнє. Ми переконані: перепусткою до нового й мирного століття нашої історії може бути не сокира месника й не жало зловорожого слова, а людське серце, що вміє прощати і просити прощення.

Андрухович Юрій, письменник (Станіслав)

Білоножко Сергій, доцент кафедри всесвітньої історії Запорізького державного університету

Бобко Тетяна, аспірантка історичного факультету Запорізького державного університету

Богачевська Хомяк Марта, професор, доктор (Київ)

Борковський Антон, філософ (Львів)

Вакарчук Іван, ректор Львівського національного університету ім. І. Франка (Львів)

Васьків Микола, докторант Запорізького державного університету

Возняк Тарас, філософ, головний редактор Незалежного культурологічного журналу "І" (Львів)

Гвоздик Василь, викладач кафедри новітньої історії Запорізького державного університету

Грабовський Сергій, заступник головного редактора журналу „Сучасність” (Київ)

Грицак Ярослав, директор Інституту історичних досліджень (Львів)

Гудь Богдан, директор Інституту Європейської інтеграції (Львів)

Друль Орест, шеф-редактор газети „Поступ” (Львів)

Задніпровський Олександр, доцент кафедри історії України Донецького національного університету

- Замятін** Віктор, редактор відділу міжнародного життя газети „День” (Київ)
- Зубрицька** Марія, проректор з навчальної роботи Львівського національного університету ім. І. Франка (Львів)
- Ігнатуша** Олександр, доцент кафедри історії України Запорізького державного університету
- Казанова** Оксана, асистент кафедри всесвітньої історії Запорізького державного університету
- Коваленко** Леся, науковий працівник Інституту релігії та суспільства (Львів)
- Кривко** Ірина, доцент кафедри історії Запорізького державного університету
- Лосєв** Ігор, доцент кафедри культурології Національного університету Києво-Могилянська академія (Київ)
- Лях** Катерина, аспірант кафедри новітньої історії Запорізького державного університету
- Лях** Сергій, професор, завідувач кафедри історії України Запорізького державного університету
- Макаров** Юрій, журналіст каналу „1+1” (Київ)
- Максименко** Сергій, директор Інституту Схід-Захід (Київ)
- Мальський** Маркіян, декан факультету міжнародних відносин Львівського національного університету ім. І. Франка (Львів)
- Маринович** Мирослав, директор Інституту релігії та суспільства (Львів) Українського Католицького університету (Львів)
- Матвієнко** Анатолій, народний депутат України, голова Української республіканської партії „Собор” (Київ)
- Мороко** Валерій, доцент кафедри новітньої історії Запорізького державного університету
- Нестеренко** Людмила, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії України Запорізького державного університету
- Нікольський** Володимир, доцент кафедри історії України Донецького національного університету
- Онуфрив** Софія, перекладачка (Львів)
- Павлишин** Андрій, редактор відділу коментарів “Львівської газети”, голова Української Асоціації МА (Львів)
- Павліченко** Олександр, Директор Бюро інформації Ради Європи в Україні (Київ)
- Павловський** Борис, ст. викладач кафедри історії України Запорізького державного університету
- Павлюк** Святослав, старший координатор програми ПАУСІ (Київ)
- Панкевич** Богдан, Почесний Консул Королівства Нідерланди у Львові (Львів)
- Парипа** Петро, заст. головного редактора газети „Галичина“ (Івано-Франківськ)
- Пірко** Василь, завідувач кафедри Донецького національного університету
- Пограничний** Олесь, журналіст, секретар Польсько-Українського “Медіа Товариства”(Львів)
- Пономарьов** Віталій, філософ (Київ)
- Попович** Мирослав, філософ, директор Інституту філософії НАН України, академік, професор Національного університету Києво-Могилянська академія, кавалер Ордену НКЖ “І” (Київ)
- Потятиник** Борис, Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів)

- Прохасько Юрко**, літературознавець, перекладач (Львів)
- Расевич Василь**, історик (Львів)
- Рябчук Микола**, письменник, культуролог, літературний критик (Київ)
- Старовойт Олесь**, керівник відділу новин „Львівської газети” (Львів)
- Старух Олександр**, доцент кафедри новітньої історії України Запорізького державного університету
- Стріха Максим**, письменник, доктор фізико-математичних наук (Київ)
- Темірова Надія**, доцент кафедри історіографії Донецького національного університету
- Терно Сергій**, ст. викладач кафедри історії України Запорізького державного університету
- Турченко Галина**, доцент кафедри історії України Запорізького державного університету
- Турченко Федір**, декан історичного факультету Запорізького державного університету
- Усатенко Галина**, Фонд „Європа ХХІ” (Київ)
- Чабаненко Віктор**, професор, завідувач кафедри загального і слов'янського мовознавства Запорізького державного університету
- Чорновіл Тарас**, народний депутат України (Львів-Київ)
- Шиханов Руслан**, доцент кафедри всесвітньої історії Запорізького державного університету
- Шугалева Інна**, аспірантка історичного факультету Запорізького державного університету
- Яковина Микола**, художник (Київ)

Опубліковано: *І – Дискусії* www.ji-magazine.lviv.ua/dyskudia/volyn/

Ян Новак-Єзьоранський:
НАЙВАЖЛИВІШЕ, ЩОБ ЦЯ РІЧНИЦЯ НЕ ЗНИЩИЛА
НАШИХ СТОСУНКІВ І СПІВПРАЦІ

Володимир Павлів: Ян Новак-Єзьоранський – один із найбільших моральних авторитетів Польщі. Легендарний зв'язковий між окупованою гітлерівцями Варшавою і польським урядом на вигнанні у Лондоні, був згодом багатолітнім керівником польської секції радіо “Вільна Європа”, яке несло вільне слово на батьківщину, що знемагала під комуністами. Для американського уряду Новак-Єзьоранський був одним із найавторитетніших поляків, а після 1989-го став таким і для урядів нової Польщі. Торік Ян Новак-Єзьоранський назавжди повернувся на батьківщину, де й надалі залишається певним взірцем для багатьох думаючих людей у найважливіших для держави та нації справах.

– Нинішнього року відзначатиметься 60-та річниця “волинської трагедії”. Офіційні заходи відбуватимуться під патронатом президента Польщі. Однак у період Другої світової війни значно більше поляків загинуло від рук нацистів

і советів – чому саме “волинська трагедія” така важлива для польської громадської свідомості?

– Поляки й українці завдали одне одному багато кривди, і немає сенсу сперечатися, хто кому більше. Важливо, щоби погане минуле не формувало майбутнього – бо це ні в інтересах українців, ні в інтересах поляків. Для українців дружня Польща може бути важливим речником українських інтересів та устремлінь і в царині НАТО, і в царині Європейського Союзу. І навпаки – для Польщі вільна, незалежна, демократична Україна є елементарною умовою безпеки.

Натомість залишаються ще нам проблеми минулого. Як я вже казав, ми навзаєм нарobili одне одному кривди, але різня на Волині була чимсь особливим. Це правда, що німці і совети убивали поляків, але українців ніхто не ставив на той самий рівень, що й німецьких чи радянських окупантів. Українці були, як і поляки, жертвами переслідувань, депортацій, масових знишень, і, може, тому, чи навіть перш за все тому акт масового вбивства поляків був особливо болісним для польської сторони. До того ж це було не просто масове вбивство невинних людей – жінок, чоловіків, дітей, – а вбивство тільки через те, що вони народилися поляками. Я розцінював убивство тих десятків тисяч людей як щось абстрактне, аж поки не побачив на власні очі фотографій. Розглядаючи ці знімки, я став начебто свідком тієї страшної різни і був шокований перш за все жорстокістю, нелюдською жорстокістю. Люди, які мали обрізані кінчики носів і вух, які мали на собі сліди страшних тортур, завданих їм перед смертю, жінки із вбитими палицями в дітородні органи – все це справило на мене, визнаю, неймовірно драматичне враження.

Мені здається, що німецькі злочини тому стали в певному сенсі закритою справою, що німці відважилися на акт визнання тих злочинів і попросили в нас вибачення за це. Що стосується Катині (місце поховання кількох тисяч польських офіцерів, розстріляних НКВС. – В.П.), то я особисто бачив по телевізору, як Єльцин цілував у руку польського священика – одного з небагатьох, кому там вдалося врятуватись: схилився і поцілував його в руку, висловивши своє глибоке співчуття.

Такі жести надзвичайно потрібні, бо з обох сторін є екстремістські елементи – і з українського боку є крайні націоналісти, і з польського боку є крайні націоналісти. І ті, і ті є джерелом ненависті. Вони поширюють ненависть: польські націоналісти – до українців, а українські – до поляків. А ненависть як бумеранг врешті-решт ударяє того, хто її поширює. І тому потрібні люди доброї волі як з польської сторони, так і з української, котрі просто співпрацювали б у цій справі. Чим міцнішим буде той аспект визнання (у цьому випадку скоєного злочину), висловлення жалю, і не лише з боку найвищої влади, а й з боку суспільного чинника, тим легше нам буде цей розділ закрити. Так, щоб він не обтяжував нашого майбутнього.

– Чи можна вважати, що цього Польща і поляки очікують від Президента, уряду, парламенту України, а також усіх українців?

– Насамперед важливо, щоби самі поляки вшанували цю річницю і пам'ять тих осіб таким чином, аби не образити українців, не принижувати їхньої

національної гідності. Я гадаю, було б добре, якби поляки вибрали такий спосіб вшанування пам'яті жертв і пам'яті про ту трагедію, щоб у цьому могли взяти участь і українці, без відчуття самоприниження.

І я сподіваюся, що таке відзначення річниці, в якому взяли б участь і українці, здійснивши перед тим якийсь акт розкаяння, дозволило б нам закрити цей розділ і більше до нього не повертатися.

– У заходах з відзначення 60-ої річниці активну участь візьмуть і середовища “жертв українського нацизму” та ветерани Армії Крайової, які виносять вирок типу “ОУН-УПА – злочинна організація” ще до винесення вироків судом або ж більшістю дослідників. Чи не боїтеся ви, що це може тільки поглибити поділи між українцями і поляками?

– Не можу з цим погодитись. Адже не йдеться про те, щоби негайно з'ясувати у суді певні факти. Хто ж може заперечити, що була різня на Волині? Хіба для цього потрібне рішення суду? Поза сумнівом, у моєму переконанні ОУН, яка допустилася таких злочинів – бо свідчать про це документи, є накази – організація злочинна.

Я знаю, що багатьом українцям важко це сприйняти, бо УПА також боролася за незалежність своєї країни, і також були серед них люди, які за це гинули. Ми маємо схожу проблему з нашими крайніми правими елементами, які, наприклад, убивали євреїв. Що з того, що ці люди боролися за свободу Польщі? Що з того, що вони гинули, якщо їхня діяльність була поєднана зі злочином – убивством співвітчизників, які були євреями.

І тому я вважаю, що не можна чекати суду, який взагалі не відбувається, а потрібно визнати факти, які не підлягають жодній дискусії. Мені здається, що немає розбіжностей у встановленні очевидного факту, що різня була. Можна сперечатися про статистику, але ж зовсім не важливо, чи загинуло 60 тисяч поляків, чи значно менше, чи набагато більше. Істотний сам факт масового вбивства, і насамперед – нелюдської жорстокості, яка це супроводжувала. Треба цю справу закрити шляхом співдії розумних поміркованих елементів як в українському суспільстві, так і польському. Так, щоб це минуле не закріплювало і не поглиблювало тих поділів, які існують й існували між поляками і українцями. Найважливіше, щоб ця річниця не знищила наших стосунків і співпраці.

Дзеркало тижня, №6 (431), 15 лютого 2003

ЗАЯВА ПРОВодУ ОУН

З приводу польсько-українських подій на Волині 43-44 років

З ініціативи певних антиукраїнських кіл польського суспільства і під патронатом Президента Квасневського трагічні події на Волині 1943-44 років інструменталізуються з явною політичною метою. Викликає здивування

виокремлення подій на Волині в 1943-44 роках з усього спектру трагічних польсько-українських взаємин у першій половині ХХ століття. Різні публікації і заплановані офіційні заходи для вшанування пам'яті волинських жертв польсько-українського протистояння звужують усю складну проблематику тих далеких і жорстоких років до одностороннього польського наświetлення. Вони не можуть не викликати обурення короткозорістю деяких авторів, громадських діячів та закулісних режисерів. Замість обопільного примирення робляться спроби загально приписати певні дії виключно українським націоналістам і засудити тодішнє керівництво ОУН–УПА.

Події 1943–44 років на Волині не можна розглядати відірвано від широкого історичного контексту, який починається 1918 роком, тобто окупацією української етнічної території поляками, і який обумовлював пізнішу трагедію польського й українського народів. Знищення польської держави після наступу німецьких військ у 1939 році поставило обидва наші народи в однакову ситуацію чужого поневолення, обставини самі диктували, здавалося б, скоординовані дії українців та поляків проти спільних ворогів – німців та большевиків. Однак, вперте і сліпе заперечення поляками права українців Західної України на державне самовизначення було основною причиною виникнення польсько-української війни з усіма жахливими наслідками для цивільного населення.

Іншими словами, поляки вважали, що Західна Україна – це Польща, а українці були переконані, що ця територія має належати до України, звільненої від всіх окупантів.

Щоб могли краще використати нову ситуацію, поляки воліли краще піти на коляборацію з німцями та більшовиками, ніж шукати порозуміння з українцями, щоб по можливості боротися спільно проти німців та большевиків. Цілком зрозуміло, що тоді українське населення зосередилося на організації самооборони. Німецькі та польські каральні і винищувальні акції викликали серед місцевого населення відрух сліпої відплати, який викликає засудження, але який можна зрозуміти. При тому, згідно з останніми історичними дослідженнями, жертвами непотрібного польсько-українського протистояння на західних землях України впало стільки ж українців, як і поляків. Чому ж тоді замовчувати українські жертви?

Сьогодні, через 60 років після цих кривавих подій, треба вшанувати пам'ять усіх загиблих по обох боках невидного фронту на українській землі. Двері взаємної довіри відкриваються через розчищення замуленої фальшивими стереотипами історичної пам'яті.

Поляки й деякі українські політики та історики взагалі не враховують волю українського народу до побудови власної держави на своїй етнографічній території. У цей час українські націоналісти-самостійники були єдиною політичною силою, яка зуміла зорганізувати загальний опір українського населення німецьким окупантам в ім'я створення на українській території Української держави, до якої негативно ставилися польські політичні кола. Якраз тут є джерело польсько-української ворожнечі на українській території, зокрема на Волині.

Українці не могли зрозуміти, чому поляки почали співдіяти з червоними партизанами, провокуючи одночасно масові каральні акції німців проти

українського населення. Таким чином польське цивільне населення на Волині стало заручником антиукраїнської політики еміграційного польського уряду в Лондоні.

Після перемоги Червоної армії під Курськом у липні 1943 року проблема території Волині стала для польського еміграційного уряду особливо гострою. Між політичним керівництвом у Лондоні та керівниками польського підпілля на західноукраїнських землях виникли глибокі розходження у ставленні до українців. Нетерпимість польських підпільників до державницьких змагань українців характеризувалася звинуваченнями, погрозами і категоричними вимогами. Такий шлях вів у страхітливе нікуди.

Спроби обвинуватити провідників ОУН і командирів УПА у розпалюванні польсько-української боротьби на Волині не мають під собою жодних історичних фактів та документів. Навпаки, українські націоналісти-самостійники постійно і настійливо закликали польську сторону опам'ятатися і спрямувати свою зброю проти справжніх ворогів польської незалежності. Про це свідчить хоча б „Комунікат Проводу ОУН самостійників-державників в справі Волинських подій“ (жовтень 1943 р.).

Давно настав час примирення наших двох народів і держав, обостороннього порозуміння на платформі взаємного державного визнання, рівноправної партнерської співпраці. Безпристрасне вивчення спільного минулого в адекватному історичному контексті, а не шукання винуватців, захист прав українців у нинішній Польщі та їхньої тисячолітньої історії і культури на своїй предківській території, як і безперешкодний розвиток польської меншини в Україні – такий є спільний урок, що його з подій воєнного лихоліття ми мусимо засвоїти і передати наступним поколінням.

Нині Польща й Україна близькі стратегічні партнери у політичній та економічній сферах на шляху до інтеграції у високорозвинену Європу. Тому вітаємо кожну вагому ініціативу Варшави, яка полегшить і пришвидшить входження нашої держави в європейські та євроатлантичні структури. Від цього матимемо обопільну користь. Наші партнерські взаємини повинні розвиватися по-добросусідському і рівноправно, як на двосторонньому рівні, так і на рівні багатосторонньої дипломатії – у дусі зміцнення незалежності і процвітання наших держав, що суттєво сприятиме безпеці і стабільності в Європі.

Звертаємося до істориків, до парламентської українсько-польської групи Верховної Ради України, до всіх людей, яким дорога пам'ять і честь борців за волю і державність, до українських очевидців подій на Волині 1943–44 років, – донести повну історичну правду до своїх польських колег, гідно і непоступливо відстоювати державні інтереси українського народу проти односторонніх і не згідних з історичною правдою пояснень українсько-польської трагедії на українській території Волині і Галичини.

Ми переконані, що тільки такий шлях веде до реального примирення, чого всі ми кровно прагнемо.

Київ, березень 2003 року

Провід ОУН

JAK ZA JAREMY I KRZYWONOSA

Jurij Kiriczuk

Na Wołyniu obydwie strony przelewały niewinną krew i dopuszczały się haniebnych czynków. Konflikt polsko-ukraiński nosił echa średniowiecznych wojen religijnych, było w nim coś z chłopskiego powstania, ludowej wojny. Rok 1943 cechował się krwawą walką między Polakami i Ukraińcami, która rozpoczęła się na Wołyniu. Co do niej doprowadziło?

Przede wszystkim trzeba wziąć pod uwagę złożony i często sprzeczny rozwój wcześniejszych stosunków polsko-ukraińskich. Ukraińcy byli narodem zniewolonym gospodarczo, politycznie i kulturalnie, który walczył o niepodległość. W świadomości ukraińskiej dominowała chęć rewanżu za porażkę w latach 1918–20 [gdy Ukraińcom nie udało się stworzyć niepodległego państwa – red.]. Do tego w latach 40. Polacy nie chcieli zrezygnować z ziem zachodniej Ukrainy.

Nierzadko uczeni wypowiadający się na temat konfliktu polsko-ukraińskiego w 1943 r. piszą wyłącznie o jego motywach narodowych, zapominając, że czynniki społeczne były też niezwykle wybuchowe. Rolę bomby o opóźnionym zapłonie odgrywał na Wołyniu podział własności ziemskiej. Jeszcze w czasach przedwojennych większa część gruntów została przekazana polskim kolonistom. Osadnicy byli żywym symbolem krzywdy, którą rząd polski wyrządził Ukraińcom. Pogłębiali podziały, zaostrzali stosunki między Polakami i Ukraińcami. Dlatego ukraińska wiejska ludność Wołynia z zadowoleniem przyjęła dekret UPA z 15 sierpnia 1943 r. o przekazaniu ziem należących kiedyś do polskich właścicieli i kolonistów gospodarstwu ukraińskiemu.

Władze niemieckie podgrzewały antypolskie nastroje Ukraińców, stale podsycaly tę nienawiść. Erich Koch mówił: "Trzeba zrobić wszystko, żeby Polak przy spotkaniu z Ukraińcem chciał go zabić, żeby Ukrainiec, zobaczywszy Polaka, też płonął pragnieniem jego śmierci". Stosunek Niemców do konfliktu polsko-ukraińskiego podkreśla odpowiedź komisarza sarnieńskiego na skargi Polaków: "Wy chcecie Sikorskiego, a Ukraińcy chcą Bandere. Bijcie się między sobą". Często na zebraniach sołtysów przedstawiciele administracji niemieckiej podburzali Ukraińców, żeby "bili Lachów, gdzie tylko ich spotkają".

Na Włodzimierszczyźnie Niemcy na mityngach obłudnie występowali w roli obrońców ludności ukraińskiej przed polskim terrorem, obiecywali rozstrzeliwać po dziesięciu Polaków za każdego zabitego przez nich Niemca. Wzięci do niewoli żołnierze UPA tak mówili radzieckim śledczym: "Niemcy zakładają płaszcze z tryzubem i idą palić polskie wsie, że niby robimy to my. Tak było w Hucie Stefańskiej. Niemców było z 250 ludzi po cywilnemu. Wrzucali żywe dzieci do ognia". Jednocześnie w prasie hitlerowskiej pojawiały się zdjęcia cywilów z podpisem: "Partyzanci zabijają polskie kobiety i dzieci".

Po przejściu ukraińskiej policji do lasu faszyci jeszcze bardziej grali z Polakami. Na miejsce ukraińskiej policji przysłała polska [granatowa – red.]. W Łucku wszystkie niemieckie instytucje były opanowane przez Polaków. Napięcie między Polakami i Ukraińcami wносиła działająca na Wołyniu partyzantka radziecka.

Kto pierwszy?

Próba wyjaśnienia, kto pierwszy rozpoczął na Wołyniu walkę zbrojną, jest beznadziejna – mówił w 1997 r. na polsko-ukraińskiej konferencji historycznej w Iwano-Frankowsku prof. Jarosław Isajewicz. Pierwsze napady na Polaków zanotowano pod koniec 1942 r. Odbłyły się one pod znakiem zemsty za wydarzenia na Chełmszczyźnie [gdzie polskie podziemie atakowało działaczy ukraińskich – red.]. W katolickie Boże Narodzenie polska bojówka napadła na wieś Peresołowycze. Nad trupami zamordowanych Ukraińców śpiewano kolędy. Na początku 1943 r. zabójstwa Polaków dokonane przez Ukraińców miały charakter sporadyczny. Mordowano głównie ludzi związanych z administracją, którzy dali się we znaki miejscowej ludności. (...) Akcja antypolska nabrała charakteru zdecydowanie etnicznego pod koniec lutego. Doszło do masowych zabójstw Polaków w powiecie sarneńskim i kostopolskim na Rówieńszczyźnie. W marcu na Wołyniu chodziły słuchy, że "Wielkanoc Ukraińcy będą obchodzić już bez Polaków".

Do głównych wydarzeń doszło latem 1943 r. Pismo UPA "Do broni" groziło: "Budować Polskę niech jadą na ziemię polskie, bo tu mogą tylko przyspieszyć swoją haniebną śmierć". Banderowcy zdecydowali oczyścić Wołyń z Polaków. Ich przedstawiciele objechali wszystkie polskie wsie, żeby ich mieszkańcy wyjechali w ciągu 48 godzin za Bug albo San – inaczej śmierć. Polskie podziemie wydało rozkaz, żeby zostać, bo inaczej Polska straci Wołyń. Po stronie Ukraińców była sprawiedliwość historyczna. Trzeba jednak też brać pod uwagę emocjonalną i psychologiczną motywację polskich mieszkańców Wołynia. Dla nich te ziemie też były ojczyzną. Obydwie strony wybrały nie polityczny, ale biologiczny sposób rozwiązania konfliktu.

11 lipca 1943 r. UPA rozpoczęła kampanię depolonizacji Wołynia. AK i inne polskie ugrupowania zbrojne stawiały opór. Z obawy przed rzeziami Polacy masowo uciekali ze wsi do miast, wstępowali do partyzantki polskiej i radzieckiej, wyjeżdżali na roboty do Niemiec.

Obydwie strony przelewały niewinną krew i dopuszczały się haniebnych uczynków. Udział w akcjach brali cywile z kosami i siekierami. W ruch poszły polana, kamienie, odżyły średniowieczne pale. Zdawało się, że wróciły czasy Jaremy Wiśniowieckiego i Maksyma Krzywonosy. W wołyńskich wsiach doszło do reminiscencji wydarzeń z ulic Niemirowa w 1648 r. i Humania w 1768 r. [gdzie doszło do masowych pogromów – red.]. Konflikt polsko-ukraiński nosił echa średniowiecznych wojen religijnych, było w nic coś z chłopskiego powstania, ludowej wojny.

Lachy za San

Trudno ustalić liczbę ofiar po obu stronach. Polscy historycy oceniają liczbę ofiar po stronie polskiej na 50 tys., zaś ukraińskich na trzy razy mniej. Moim zdaniem te liczby są poważnie zawyżone. Sprawozdania AK za 1943 r. mówią, że na Wołyniu zginęło w tym roku 15 tys. Polaków i nieco mniej Ukraińców.

Po porażce na Wołyniu Polacy próbowali wziąć rewanż na Chełmszczyźnie. Na pomoc miejscowym Ukraińcom przybyło wówczas kilka oddziałów UPA z Wołynia, które zaczęły partyzantkę przeciw Polakom.

Konflikt polsko-ukraiński rozszerzył się też na Galicję. Do pierwszych napadów na Polaków doszło w sierpniu 1943 r. Prawdopodobnie zrobiły to też zapuszczające

się na te ziemie oddziały UPA z Wołynia. W odpowiedzi Polacy zabili kilku znaczących przedstawicieli społeczności ukraińskiej, m.in. we Lwowie profesora medycyny Łastowieckiego, a w Przemyślu popularnego piłkarza Wowczyszyna. Na akcje odwetowe nie trzeba było długo czekać. Pod koniec lata w Galicji doszło do masowych przypadków terroru przeciwko polskim wsiom i Ukraińcom wyznania rzymskokatolickiego. Celem było zmuszenie Polaków, żeby przesiedlili się na ziemie etnicznie polskie. Działo się to pod hasłem "Lachy za San".

Próbując zatrzymać tę wrogość, grekokatolicki metropolita Lwowa Andrzej Szeptycki zwrócił się do rzymskokatolickiego arcybiskupa Twardowskiego z propozycją przygotowania wspólnego postania dwóch hierarchów, ale ten odpowiedział, że nie może mieszać się do spraw politycznych. W Galicji ofiarami konfliktu padło 10-12 tys. Polaków. Ukraińsko-polska rzeź 1943 r. zaszkodziła obu narodom, posiadała jeszcze więcej nienawiści i nieufności.

Tekst pochodzi z portalu *Gazeta.pl* – www.gazeta.pl – 2003 © Agora SA

PRAWO POTOMKÓW

Jacek Kuroń

I my, i Wy wyznajemy Ewangelię, w której Jezus zwraca się, jak wierzę, do każdego z nas: nie szukaj źdźbła w oku bliźniego, lecz belki w oku swoim. Z tych powodów mówię do Was nie tylko w swoim imieniu – wybaczcie nam – pisze Jacek Kuroń

Drodzy Przyjaciele! Przyjaźń między narodem polskim i ukraińskim jest bardzo trudna, tak jak trudna jest przyjaźń między narodem polskim i niemieckim. My, Polacy, jesteśmy Ukraińcami dla Niemców i Niemcami dla Ukraińców. Na ogół nie wiemy nic o niemieckim wkładzie w naszą kulturę, a pamiętamy im pozbawienie niepodległości, zabory, germanizację, okupację, walkę chłopów polskiego o ziemię, której pozbawiali go niemieccy koloniści. Niemcy często pamiętają o tym pierwszym, a nie wiedzą o drugim. Do końca II wojny światowej i jeszcze trochę po niej polski ruch oporu był przez wielu Niemców traktowany jako bandytyzm. Na analogicznej zasadzie wciąż jeszcze są budowane stereotypy Ukraińców w świadomości niemałej części Polaków i stereotypy Polaków wśród wielu Ukraińców – jako wroga.

Piszę to wszystko, bo przyjaźń naszych narodów będzie właśnie w obecnie nadchodzących miesiącach wystawiona na ciężką próbę. W Polsce trwają już przygotowania do obchodów przypadającej latem tego roku 60. rocznicy wydarzenia, które w polskiej pamięci historycznej określa się jako rzeź wołyńską. Faktem jest, że w lipcu 1943 roku banderowskie skrzydło Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i związane z nim oddziały Ukraińskiej Powstańczej Armii rozpoczęły czystkę etniczną na Wołyniu, tzn. zabijały polską ludność pod hasłem "Lachy za San". Polska Armia Krajowa podjęła akcje odwetowe, ale liczba zamordowanych, także kobiet i dzieci, po stronie polskiej była kilkakrotnie większa niż po stronie ukraińskiej.

Na takie rocznice patrzę z mieszanymi uczuciami. Poległym, pomordowanym winni jesteśmy pamięć i hołd. Jeśli jednak robimy to w rytmie rocznic, to wyrrywamy każde zdarzenie z jego historycznego kontekstu i tym samym malujemy fałszywy obraz stosunków polsko-ukraińskich.

Mają prawo potomkowie wołyńskich Polaków czcic bliskich i rodaków zamordowanych w danym miejscu i czasie przez Ukraińców. Mają też prawo czcic swoich poległych potomkowie mieszkańców takich wsi jak Pawłokoma czy Zawadka Morochowska, gdzie akurat w pewnym czasie mordercami byli Polacy. Możemy cały rok zapęłnić rocznicami, a to polskiej pacyfikacji z 1930 roku, a to burzenia cerkwi pod koniec lat 30.

Na zachodniej Ukrainie i w południowo-wschodniej Polsce bliskie sąsiedztwo Ukrainy i Polski ma już tysiąc lat. Są w tej historii karty piękne, ale przytłacza je łańcuch krzywd obustronnych i wzajemnego odwetu, a krew nie wsiąka w ziemię, tylko rodzi mściciela, i nikt już dziś nie potrafi powiedzieć, kiedy i kto zaczął. Jednak od ponad 600 lat to my – Polacy – byliśmy stroną silniejszą, panującą i w związku z tym polonizowaliśmy ukraińskie elity. W XIX i pierwszej połowie XX wieku, kiedy w Polsce i na Ukrainie kształtowała się w masach świadomość narodowa, niemal w analogicznych formach, co najmniej dwa razy uniemożliwiliśmy Ukrainie wybicie się na niepodległość, zaś Ukraińcy nigdy takiej krzywdy nam nie zrobili.

Niezależnie od tego my i Wy wyznajemy Ewangelię, w której Jezus zwraca się, jak wierzę, do każdego z nas: nie szukaj źdźbła w oku bliźniego, lecz belki w oku swoim. Zaś pomysł, że nakazy Ewangelii nie dotyczą stosunków między wspólnotami narodowymi, jest niechrześcijański i sprzeczny z duchem Ewangelii. Z tych powodów mówię do Was, jestem przekonany, nie tylko w swoim imieniu – wybaczcie nam.

Niestety ani my, ani Wy jeszcze do tego nie dojrzeliliśmy, choć niewątpliwie dojrzewamy dzień po dniu i rok po roku.

Warszawa, 28.02.2003

Tekst pochodzi z portalu Gazeta.pl – www.gazeta.pl – 2003 © Agora SA

ВОЛИНЬ – НАШ СПІЛЬНИЙ БІЛЬ*Віктор Медведчук*

Віддаючи належне пам'яті мільйонів жертв Другої світової війни, сталінських репресій і нацистських “фабрик смерті”, ми тривалий час прагнули не згадувати імен багатьох тисяч волинян, головним чином польських селян, знищених у 1943 році.

Я – не історик і висловлюю тут свій, суто особистий погляд. Він не претендує на істину в останній інстанції та цілковиту неупередженість. Однак мені б хотілося поділитися з читачами думкою, що склалася у мене про одну з найбільш трагічних подій в історії україно-польських відносин.

Серед жертв терору були люди різних національностей – поляки, українці, євреї. Сьогодні в Україні підкреслюється та обставина, що жорстокість чинилась з обох сторін і мала історичну підоснову. Тут я не маю намір давати оцінки діям польських озброєних формувань. Це – справа Польщі.

Мене як українця насамперед цікавить питання про відповідальність відомих українських політичних сил за терористичні дії, що призвели до смерті тисяч мирних людей. Ці дії набули характеру спрямованої проти польського населення масштабної етнічної чистки і, поза сумнівом, підлягають засудженню як злочинні.

“Волинська різанина” – це трагедія не тільки польського, а й українського народу. Поляки здавна проживали поряд з українцями на цих землях нашої країни. Ненароджені діти та внуки жертв терору сьогодні були б повноправними громадянами незалежної України.

Це також трагедія українського визвольного руху, тому що організатори волинської різанини невинно проливаю кров'ю мирного населення запламували святу для мільйонів українців ідею боротьби за незалежну українську державу.

Трагічні події, що відбувалися на Волині в 1943 році, неможливо зрозуміти без звернення до історичного контексту.

Тривалий час протягом останніх десятиріч XIX – початку XX ст., незважаючи на драматичну невирішеність національно-державної проблеми, етнополітичні процеси на землях зі змішаним україно-польським населенням не вийшли за межі загальноприйнятих норм моралі. Одна з головних причин цього полягала в тому, що визначну роль у національних рухах відігравали політики демократичних і гуманістичних поглядів, багато з яких були близькі за духом до соціал-демократії. Їхній вплив дозволив багато в чому пом'якшити україно-польські міжетнічні суперечності.

Існувало чимало прикладів ефективної та вкрай моральної співпраці між польськими та українськими соціал-демократами. Як типовий історичний приклад, зазвичай наводиться взаємодія у Львові між Болеславом Лімановським, Адольфом Інлендером, Болеславом Червенським, з одного боку, та Іваном Франком і Михайлом Павликом – з другого. Польську Соціал-

демократичну партію Галичини та Сілезії і близьку до соціал-демократії Українську радикальну партію Івана Франка і Михайла Павлика було створено майже одночасно в 1890 році.

Розроблена Франком, Червенським та Інлендером “Програма галицьких соціалістів” була, як вважають українські історики, однією з перших і найбільш фундаментальних спроб закласти на землі Галичини підвалини соціальної демократії західного зразка. Вона виходила з гуманістичного принципу “рівні права – рівні обов’язки” і проголошувала, що “немає народів вищих і нижчих: всі вони є рівними і мають право на рівний розвиток”.

При цьому і українські, і польські соціал-демократи рівною мірою були орієнтовані на утворення відповідно української та польської незалежних держав. Вони домагалися поставленої мети, діючи суто демократичними методами та прагнучи формування демократичних режимів. У згаданій програмі Франка-Червенського-Інлендера підкреслювалося: “Наше бажання – щоб польський і український народи добилися незалежного національного існування”. В праці “Україна” соціал-демократ Юліан Бачинський уперше проголосив ідею створення самостійної соборної української держави.

Звернуся до думки професора Джона-Пола Химки з Альбертського університету, автора нещодавно виданої в Україні авторитетної праці “Зародження польської соціал-демократії і українського радикалізму в Галичині”: “Соціалісти першими в 90-х роках висунули програми створення незалежної української держави. Серед поляків соціалісти були першими, які закликали до боротьби за відродження польської незалежності також у 90-х роках”.

Україно-польська війна 1918 – 1919 років мала драматичні наслідки: було створено прецедент вирішення проблеми національно-державного розмежування між Польщею і Україною не на мирному і демократичному, а на суто військово-конфліктному підґрунті.

Для поляків результат цієї війни та інших військових конфліктів того часу – знову створено Річ Посполиту – став втіленням вікової мрії про національне визволення. Для широких верств української громадськості підсумки війни були неприйнятними та нелегітимними.

Ще одним драматичним наслідком українсько-польської війни та поразки національно-визвольних сил України в період 1918 – 1921 років стало виникнення політичних структур воєнізованого і конспіративного напрямку, на зразок Української військової організації (УВО), а пізніше, в кінці двадцятих років, і Організації українських націоналістів (ОУН). На відміну від помірних демократичних українських партій, ці організації зробили ставку в боротьбі за незалежність не на демократичні, а переважно на терористичні та революційні методи.

Революційна ідеологія ОУН стала набувати явно тоталітарного характеру. Організація виступала за утвердження в Україні тоталітарного й авторитарного однопартійного режиму з довічно обраним “вождем нації” на чолі.

Паралельно з цими процесами у другій половині 20-х років почали посилюватися авторитарні та радикально-націоналістичні тенденції і в польській політиці. Вони торкнулися не тільки представників націонал-

демократичного напрямку. Багато політиків інших поглядів, особливо “кресовського” походження, мали за плечима досвід революційної та конспіративної діяльності, накопичений ними в боротьбі проти Російської імперії. Їхній менталітет був мало сумісний з ідеологією парламентаризму і демократії. Авторитарні настрої негативним чином позначалися на взаємовідносинах з національними меншинами, в тому числі з українцями та білорусами. Внаслідок цього національна проблема залишалася для II Речі Посполитої невирішеною.

Необхідно відзначити, що такого роду процеси розвивалися на фоні загального погіршення загальноєвропейської політичної та ідеологічної ситуації. Двадцяті й тридцяті роки XX століття, протягом яких закладався менталітет вождів національно-визвольних і революційних рухів у багатьох країнах, характеризувалися тоталітарним мисленням, пропагандою насильства і терористичних методів політичної боротьби, аморальним волюнтаризмом, підкреслено антидемократичним культом харизматичних вождів.

Нівелювання цінності окремого людського життя, зневагу елементарними правами людини та етноцид під лозунгами захисту національних інтересів з “ганебних” явищ було зведено в ранг офіційних доктрин низки держав і політичних партій. До цього виявилися причетними й багато інтелектуалів – в Італії блискучий письменник Габріеле Д’Аннунціо, в Німеччині – Мартін Хайдегер. В Україні апологетом тоталітарних ідей став Дмитро Донцов, непримиренний критик драгомановських і соціал-демократичних традицій в українській політичній думці та прихильник італійського фашизму, що спричинив значний деморалізуючий вплив на ідеологію національно-визвольного руху.

Серед своїх головних противників керівники УВО і ОУН розглядали польську державу. Серед терористичних операцій ОУН найбільшої популярності набуло вбивство в 1934 році міністра внутрішніх справ Польщі полковника Броніслава Перацького. Тим часом ОУН інкримінували організацію терористичних актів і проти українських політичних і громадських діячів.

Непримиренна антипольська спрямованість ОУН стала одним із чинників, які обумовили встановлення контактів між цією організацією і спецслужбами нацистської Німеччини. На початку Другої світової війни ця частково тактична, частково ідеологічно мотивована співпраця вилилася у створення близьких до ОУН пронимецьких військових формувань („дружин українських націоналістів”) – батальйонів “Нахтігаль” і “Роланд”. Ця взаємодія, проте, не принесла ОУН бажаних дивідендів, внаслідок чого одна з фракцій цієї організації в період війни перейшла до тактики “опори на власні сили”, вступивши в конфлікт і протиборство з окупаційною німецькою владою.

Одночасно потрібно визнати, що радикалізацію громадських настроїв українців викликала жорстка, а часто і відверто репресивна політика Варшави відносно українського населення, що проводилася у міжвоєнний період на землях Галичини та Волині. Особливо це дало себе знати в настроях молодого покоління інтелігенції, багато представників якого побачили в революційному і тоталітарному націоналізмі дійовий засіб у боротьбі за відстоювання національних прав і незалежність України.

На Волині, крім традиційного для західних земель України протистояння навколо проблеми національних прав, українсько-польський міжетнічний конфлікт був пов'язаний із практикою заохочення колонізації. Проведена в 1930 р. урядом репресивна акція з “паціфікації” Галичини та Волині, міжрелігійні зіткнення (що особливо виявилися на православних волинських і холмських землях), утиски української освіти та культури, а також посилені в діяльності влади та низки політичних сил авторитарні й націоналістичні тенденції – все це створювало передумови для майбутньої консолідації політично активної частини українців навколо ОУН.

Конфліктний потенціал у міжетнічних відносинах існував, незважаючи на те, що між польською владою та українськими політичними колами було немало прикладів співпраці. Йдеться, головним чином, про взаємодію офіційної Варшави з українськими політиками, пов'язаними з традицією УНР.

На пошук компромісів з українським національно-визвольним рухом, як вважають українські історики, було направлено зусилля польських помірних і просоціал-демократичних сил – багатьох соціалістів, людовців та інших демократів, що виступали за вирішення національної проблеми на основі демократичного принципу “рівні права – рівні обов'язки” і почали пізніше, в період війни, схилитися до визнання ідеї української державності. Важливо також мати на увазі, що навіть в умовах тліючого конфлікту між політичними силами взаємовідносини між українськими та польськими селянами на Волині, за свідченням багатьох очевидців, залишалися в довоєнний час суто дружніми та добросусідськими.

Друга світова війна створила надзвичайно сприятливі умови для реалізації планів прихильників саме екстремістського “вирішення” національно-державних проблем. У військових умовах легко брали гору радикальні та воєнізовані сили. Вплив традиційних українських демократичних партій було зведено нанівець. У середовищі польських політичних сил війна також збільшувала вплив антиукраїнськи налаштованих екстремістів.

Серед причин волинської трагедії часом називають підтримку, яка надавалася, як вважають деякі українські історики, багатьма волинськими поляками радянським партизанським загонам, із якими ОУН вела непримиренну боротьбу. Самі ж представники українських націоналістичних кіл прагнули покласти відповідальність за волинський терор на місцеве польське населення, огульно звинувачуючи його у співпраці з німецькою поліцією й адміністрацією, які проводили на Волині жорстоку репресивну політику. Вони також розглядали волинські події як реакцію у відповідь на терористичні акції 1942 року з боку польського націоналістичного підпілля проти української інтелігенції Холмщини. Називають й інші причини, які викликали терор, однак безперечне одне: їх з'ясування може мати значення тільки для пояснення трагічних подій, що відбувалися, але ніяк не для їхнього виправдання.

Волинська різанина, розпочавшись у кінці 1942 року, набула особливого розмаху в першій половині 1943 року, поступово поширюючись і на Галичину. Справа вчених – скрупульозно зібрати факти і, по можливості, встановити точні цифри та імена всіх загиблих із польської й української сторін. Справа політиків

– згладити історичні розбіжності заради дня сьогоднішнього і завтрашнього. Але неможливо зрозуміти та пробачити вбивства мирних людей. І не має значення, вбивали вони з почуття помсти чи керувалися наказом своїх командирів, вбивали “просто так” чи з лозунгами про національну ідею.

Важливо інше: організована озброєна сила не обмежилася боротьбою зі своїми безпосередніми воєнними противниками, а перейшла до репресій проти мирного населення, включаючи спалення сіл і “реквізиції” захопленого майна. При цьому ні політичні сили, які ввергли Волинь, а потім Галичину в анархію і погроми, ні їхні наступники і по сьогодні не знайшли в собі мужності взяти на себе моральну відповідальність за волинську трагедію.

Це стало можливим, незважаючи на те, що волинський терор було осуджено в той час значною частиною української громадськості. Свій голос із метою зупинити масові вбивства на Волині та в Галичині підняв митрополит Андрій Шептицький. У його архіпастирському посланні від 15 серпня 1943 року зокрема відзначалося: “...Неодноразово вже попереджав усіх вірних про страшні наслідки у разі невиконання п’ятої Божої заповіді, що забороняє вбивати ближніх. Неодноразово застерігав щодо тих пристрастей, які відкривають людині шлях до злочину, які накладають на душу небесне прокляття, а на тіло – пляму невинно пролитої крові... Застерігав від злоби, національної ненависті, партійної ворожнечі, від прагнення до помсти ворогам”.

Деякі керівники націоналістичного руху сьогодні в непрямій формі прагнуть покласти відповідальність за трагедію, що відбулася, на українське цивільне населення. Один із них, полковник Василь Коваль, у своєму нещодавньому телеінтерв’ю заявив буквально таке: “Ми до цього жодного відношення не маємо. Ми просто сказали селянам: “робіть, що хочете”, – і пішли. А вони взяли сокири та вила і пішли вбивати поляків”.

Але з численних доступних на сьогодні документів випливає, що до місця розправи над поляками організатори терору зганяли українських селян із сусідніх сіл, заздалегідь примусивши їх взяти сокири та пилки. Люди в більшості випадків не знали, куди й навіщо їх ведуть. Організатори акцій чинили розправу над поляками, а вже після цього примушували селян заривати трупи, вантажити на підводи награбоване майно жертв. Тільки після цього українським селянам дозволяли повернутися додому.

Версії про “всенародний”, а не про політично спровокований та ідеологічно інспірований характер волинської трагедії спростовуються свідченнями ряду учасників тих подій, у тому числі й співробітників Служби безпеки ОУН. У цій групі свідків та організаторів репресивних акцій визнається факт того, що ліквідація тих чи інших сіл здійснювалася за прямим наказом вищого керівництва.

Так, референт Служби безпеки ОУН Іван К. в інтерв’ю, нещодавно показаному по українському телебаченню, підтвердив, що він отримав (і виконав) завдання спалити 21 квітня 1943 року село Борівниця-Польська, а потім вступив у переговори з представниками польського підпілля про припинення акцій взаємного залякування, направлених проти мирного населення.

У загальній оцінці волинської трагедії наведу думку українського історика Ігоря Ілюшина, автора нещодавно опублікованої книги “Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни”: “Щодо ОУН-УПА підкреслимо, що серед численних помилок (якщо не сказати, злочинів), яких припустилися представники цих двох структур, деполонізація західно-українських земель, тобто спроба повернути собі ці землі шляхом насильного усунення з них тих, хто цьому заважав, була... чи не найбільшою”.

Не можна не погодитися і з думкою Ярослава Ісаєвича, який підкреслив, що за загибель мирних людей “відповідають конкретні злочинці”, а не учасники українського повстанського руху в цілому. За злочинну акцію деполонізації відповідальність несуть безпосередні її ініціатори та виконавці зі складу ОУН і УПА, які належали до конкретних повстанських загонів. Їх було б невірним ототожнювати з усіма бійцями УПА, які вели боротьбу за незалежність України з озброєним противником.

Тим часом остаточну моральну оцінку волинської трагедії неможливо представити без скорботи з приводу невинно потерпілого українського цивільного населення, розслідування і оцінки дій тих, хто був винуватцем цих страждань.

Йдеться про численні жертви серед мирних українців у час так званих “превентивних акцій” і “акцій відплати”, проведених польськими озброєними формуваннями, в тому числі й АК. Ці акції також носили терористичний характер щодо мирних жителів, супроводилися вбивством жінок і дітей, спаленням сіл і грабунком. Вони здійснювалися в різний час і в різних регіонах, – у тому числі й на Волині. Особливо важкою в нашій країні вважають долю українського населення Грубешовщини і Томашовщини (Люблінщина), що зазнало масових втрат у період 1943 – 1944 років. Говорю про це аж ніяк не для того, щоб зіставляти число жертв, а для того, щоб істина про ті жорстокі події була відновлена повною мірою.

Переконаний, що і Україна, і Польща володіють необхідною моральною силою для того, щоб кожна з країн, незважаючи на критику з боку шовіністично налаштованих співвітчизників, змогла сказати всю, часом дуже нелегку, правду про події минулого, і тим самим відкрити дорогу для нічим не затьмареного діалогу. Свідченням цієї громадянської і політичної мужності стали благородні слова президента Олександра Квасневського з осудженням операції “Вісла”.

Повертаючись до питання оцінки ролі праворадикальних українських політичних сил у волинській трагедії, висловлю свою думку: українська держава повинна засудити знищення польського населення на Волині та в Галичині й висловити співчуття і співпереживання болю польського народу.

Незважаючи на найважчі історичні випробування, українсько-польський діалог сьогодні будується на гуманістичних традиціях довіри та взаєморозуміння, співзвучних духу співпраці між Іваном Франком і Болеславом Лімановським, Михайлом Павликом і Болеславом Червенським. І для всіх нас надзвичайно важливо, щоб історичні проблеми та “старі рахунки” не завдали шкоди відносинам між Україною і Польщею.

Мені близькі точні слова Марека Сівеца: “Стратегічний характер польсько-українських відносин побудований на дуже міцному фундаменті. На взаємному прощенні образ і спільному погляді на майбутнє”.

Текст розміщений на персональному інформаційному сервері Віктора Медведчука www.medvedchuk.org.ua

ПАМ'ЯТАТИ МИНУЛЕ ЗАРАДИ МАЙБУТНЬОГО ДО 60-Ї РІЧНИЦІ ТРАГІЧНИХ ПОДІЙ НА ВОЛИНІ У 1943 – 1944 рр.

Наближається 60-та річниця трагедії на Волині – початку кривавого збройного протистояння українців і поляків у 1943 – 1944 роках. На 11 липня 2003 р. заплановано участь президентів України Леоніда Кучми та Республіки Польща Александра Квасневського в заходах, присвячених цій даті. У висвітленні волинської проблематики все більшу роль починають відігравати ЗМІ двох країн. Тільки в “Дні” читачі могли ознайомитися зі статтями відомих істориків – академіка Ярослава Ісаєвича, професорів Юрія Шаповала, Тараса Гунчака, кандидата історичних наук Ігоря Ілюшина, з польської сторони – Марека Сівеца, Яцека Куроня та Адама Міхніка. Цією темою серйозно займається багато державних інституцій України та Польщі. В нашій країні біля витоків проблематики стоїть Рада національної безпеки й оборони України, очолювана Євгеном Марчуком. Внутрішнім і міжнародним аспектами українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни займається спеціальна робоча група експертів РНБОУ, до якої увійшли історики, соціологи, філософи... До уваги читачів пропонується інтерв'ю із заступником Секретаря РНБОУ, доктором політичних наук, професором Валентиною ГОШОВСЬКОЮ. Інтерв'ю провів і підготував до друку Сергій МАХУН.

– Чи не найтрагічнішою сторінкою українсько-польських взаємовідносин у ХХ столітті стали криваві події на Волині 1943 – 1944 рр. Більше півстоліття ми мовчали про цю трагедію, роблячи вигляд, начебто її ніколи не було. Що це було – кривавий епізод Другої світової війни, яка тривала неповних шість років, чи “вибух” накопичених століттями взаємних образ? Якими були мотиви, що підштовхнули українську і польську сторони до взаємного кровопролиття?

– Насамперед, хотіла б підкреслити, що об'єктивне висвітлення будь-яких історичних подій неможливе на основі їх “чорно-білого” бачення. Повною мірою це стосується українсько-польських міжнаціональних відносин.

Події на Волині 1943 – 1944 рр. виступили складовою частиною загального міжнаціонального українсько-польського конфлікту, що стався за часів Другої

світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння та Лемківщина). Тому з наукової точки зору було б більш доречним розглядати трагічні події на Волині 1943 – 1944 рр. у контексті всієї попередньої історії українсько-польських взаємин.

У суспільній свідомості, передусім у Польщі, утвердився дещо спрощений погляд на ці події, а саме, як на вбивство десятків тисяч беззахисних цивільних поляків українськими військово-політичними структурами. Однак тогочасна ситуація на Волині була значно складнішою, ніж це бачиться на перший погляд. Джерела польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни коріняться у нашому спільному минулому, вони є наслідком давніх обопільних упереджень, взаємних кривд та непорозумінь.

Неможливо забути драматичну історію польського та українського народів XVI–XVIII ст., заповнену селянськими бунтами і козацькими повстаннями, що придушувалися у крові і залишилися в свідомості багатьох поколінь відчуттям взаємної кривди й соціальної несправедливості.

В Україні пам'ятають наслідки програної українцями війни з Польщею в 1918 – 1919 рр., за результатами якої Польща постала як незалежна держава, а Україна – ні. Як відомо, у 1921 р. згідно умов Ризького договору Західна Волинь перейшла до Польщі. У 1923 р. складовою частиною Другої Речі Посполитої стала Східна Галичина. Загалом Польща отримала близько 126 тис. кв. кілометрів західноукраїнських земель, населення яких було переважно українським (приблизно 62 % за даними перепису 1931 р.).

У народній пам'яті зберігається відгомін національної політики Другої Речі Посполитої на східних територіях, що ґрунтувалася на засадах націоналізму й усунення інших національностей від участі в громадсько-політичному житті (справа автономії та самоврядування, проблема земельної реформи, освітня політика, порушення громадянських прав і свобод, репресії проти українців тощо). Ця політика не ліквідувала давні суспільні конфлікти, а навпаки їх загострювала. Незважаючи на те, що волинські селяни страждали від малоземелля, польський уряд насаджував тут колоністів-осадників, переважно колишніх офіцерів та підофіцерів польської армії. Таким рішенням були закладені підвалини селянського гніву, селянської ненависті, які перетворюють сокиру або косу в єдине знаряддя захисту власного життя та життя своєї сім'ї.

Крім того, у першій половині 20-х років польські власті проігнорували взяті на себе зобов'язання про надання територіальної автономії Галичині, грубо порушили права національних меншин, гарантованих Конституцією 1921 р., зволікали з відкриттям українського університету. До того ж, законами 1924 р. більшість шкіл Західної України були переведені на польську мову викладання, що, по суті, знищило українське шкільництво у цьому регіоні.

Неможливо не підкреслити і тієї обставини, що Волинські події розгорталися під час Другої світової війни – найжорстокішої в історії людства. Відповідно, ми повинні враховувати загальний деморалізуючий вплив того історичного періоду, що зумовив відхід від норм моралі, гуманізму, християнської етики та соціальної поведінки тисяч і тисяч людей.

Нарешті, історичною реальністю залишається безкомпромісність позицій польського уряду та керівництва ОУН у територіальному питанні. Все це, взяте у сукупності, і обумовило кривавий та злочинний характер конфлікту.

– *Останнім часом у Польщі питання висвітлення подій на Волині 1943 – 1944 рр. набули особливого резонансу. Що зроблено українськими науковцями у цьому плані? Як громадськість України ставиться до трагічних подій на Волині?*

– Волинські події перестали бути таємницею. Це – головний підсумок роботи політиків, науковців та громадськості обох країн. У той же час правда, якої ми всі прагнемо, дається дорогою ціною. Для прикладу приведу широко відомий у Польщі двотомник Владислава та Єви Семашків (батька й доньки) “Геноцид українських націоналістів щодо польської людності Волині 1939 – 1945”. Книга побачила світ у 2000 р. за сприяння різних інституцій, зокрема міністерства освіти. Як зазначено у польських рецензіях на цю роботу, дотепер не було книги, котра б показала розмір злочину, вчиненого українцями. Опис жорстокостей, вміщений у двотомнику, перевищує все, що ми знали з польської літератури. На моє глибоке переконання, це не просто історична книга, а спроба ревізії українсько-польської історії в угоду сьогоденним інтересам певних політичних сил, насамперед праворадикального спрямування.

Не можна не відзначити, що і для України, особливо останнім часом, питання об’єктивного висвітлення сторінок спільної українсько-польської історії набувають дедалі більшого не лише наукового, а й практичного значення. Вже вийшли друком праці таких відомих українських істориків, як Ісаєвич Я.Д., Шаповал Ю.І., Зашкільняк Л.О., Ільюшин І.І., Кучерепа М.М. та Сергійчук В.І. При цьому волинська проблематика українськими фахівцями досліджується дедалі глибше, в контексті сучасних євроінтеграційних процесів та демократичних перетворень України.

Серед колективних наукових праць, присвячених специфіці українсько-польських відносин середини ХХ ст., я хотіла б привернути Вашу увагу до багатотомних видань за участю Служби безпеки України і Міністерства внутрішніх справ та адміністрації Республіки Польща. (Серія “Польща та Україна у 30 – 40-х рр. ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб”). Також результатом колективної праці українських та польських істориків стало видання багатотомника “Україна – Польща: важкі питання”.

20–21 березня 2003 р. Інститутом історії України НАН України та Інститутом історії Польської академії наук за підтримки Верховної Ради України проведено міжнародну наукову конференцію “Українці і поляки в роки Другої світової війни: внутрішній та міжнародний аспекти взаємин”. У травні ц.р. у Луцьку, на базі Волинського державного університету ім. Л.Українки відбудеться ще одна міжнародна конференція – “Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг та наслідки”.

Останнім часом тема Волинської трагедії набуває дедалі більшого висвітлення в українських ЗМІ. Причому авторами виступають не лише науковці, а й громадсько-політичні діячі та представники органів влади як з України, так і Польщі. Лише за останній місяць на сторінках українських видань опубліковано кілька десятків публікацій з волинської проблематики. Нещодавно в Острозі

відбувся українсько-польський експертно-журналістський форум “Події на Волині: як жити з цим тягарем?”

– У зв’язку з наближенням 60-их роковин Волинської трагедії і в Україні, і в Польщі помітно активізувалася дискусія щодо можливості вибачення Президента України перед поляками за дії українців на Волині у 1943 – 1944 рр. Як приклад, достойний адекватної реакції від України, наводяться слова вибачення глави польської держави перед українцями за дії польської влади під час проведення сумнозвісної операції “Вісла” у 1947 р. Це питання викликає чи не найбільші розбіжності між польською та українською сторонами. Якою є ваша особиста позиція?

– Насамперед, хотіла б нагадати Вам, що Президент Республіки Польща ніколи не робив публічних заяв із приводу вибачення перед українським народом за операцію “Вісла”. Мова може йти лише про лист, який Президент А.Квасневський направив учасникам наукової конференції, присвяченої акції “Вісла” (квітень 2002 р.). Цей документ, поряд із однозначним засудженням акції “Вісла” і моральною оцінкою бездушного відношення польської влади до українського населення, не містить вибачення перед українцями, а обмежується висловленням співчуття потерпілим.

Відповідаючи на Ваше питання щодо можливості вибачення Президента України за події на Волині 1943 – 1944 рр., хотіла б особливо підкреслити, що за спогадами учасників та свідченнями архівних документів, у той час на території Волині діяли озброєні групи різноманітного походження: німецькі та угорські окупанти, радянські партизанські загони, Українська повстанська армія (УПА), польські парамілітарні формування та частини 27-ї Волинської дивізії піхоти Армії крайової (АК), “Поліська січ” Тараса Бульби-Боровця, мельниківські загони самооборони, а також так звані “блукаючі групи” здебільше мародерського спрямування. Крім того, не можна не враховувати і провокаційну діяльність “спеціальних груп та загонів НКВС”. Відповідно, у ряді випадків неможливо встановити дійсних винуватців знищення певного населеного пункту.

– Сучасні євроінтеграційні процеси, які покликані сформувати нову архітектуру європейської безпеки та духовного відчуття “нової Європи”, дають реальну можливість використати 60-ту річницю Волинської трагедії для історичного примирення між нашими народами, припинити негативну практику екстраполяції образ історичного минулого на XXI ст., а відтак спрямувати розвиток українсько-польського співробітництва в якісно нове європейське русло.

– Польська сторона враховує нашу позицію. Як заявив на сторінках “Дзеркала тижня” (березень 2003 р.) Державний секретар, Голова Бюро національної безпеки РП Марек Сівець: “...Польща не чинила і не має наміру чинити тиск на українську владу, а також в будь-який спосіб змушувати до слів вибачення за злочини, скоєні ОУН-УПА на Волині. Керівництво Республіки Польща ніколи не заявляло через своїх представників, що український Президент повинен “покаятися і від імені українського народу попросити вибачення у поляків”. Але кожен жест був би високо оцінений, особливо родинами жертв, убитих на Волині...”. Днями такий підхід польської сторони підтвердив Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в Україні Марек Зюлковський.

Виходячи із загальноприйнятого у міжнародній практиці принципу паритетності, глави України та Республіки Польща могли б разом вшанувати пам'ять безвинно загиблих, засудити Волинську трагедію як прояв актів масового насильства з обох сторін, висловити жаль з приводу братовбивчої війни та співчуття родинам жертв трагедії, як польських, так і українських. Цей прояв обопільної доброї волі виступив би логічним завершенням процесу українсько-польського історичного примирення, започаткованого Спільною заявою Президентів України і Республіки Польща від 21 травня 1997 р. “До порозуміння і єднання”.

– Об'єктивно Республіка Польща є одним із найбільш помітних та активних стратегічних партнерів України. Польща не лише представляє українські інтереси на Заході, а й у більшості випадків вона їх відстоює та захищає. У такому випадку, чому подекуди не завжди обґрунтована оцінка Волинських подій у сучасній Польщі? Можливо, якимось політичним силам це вигідно і у Польщі, і в Україні?

– Офіційна позиція Республіки Польща, яку неодноразово оприлюднював Президент А.Квасневський, є достатньо виваженою. Проте і в Польщі, і в Україні існують певні політичні сили, здебільша праворадикального спрямування, для яких Волинська трагедія 60- річної давнини – привід задля лобювання перед своїми опонентами власних сьогочасних інтересів.

І в Україні, і в Польщі помітно активізувався тиск громадсько-політичних об'єднань на органи державної влади та окремих публічних діячів із метою їхнього залучення до оцінки Волинської трагедії. За таких умов українсько-польський діалог повинен бути максимально виваженим, а рішення – задалегідь добре продуманими. Україна та Польща мають дійти згоди у цьому складному питанні, оскільки односторонні, поспішні дії, а тим більше упереджені оцінки Волинських подій 1943-1944 рр. можуть деструктивно вплинути на всю систему українсько-польських міждержавних відносин.

– Однією з найгостріших як для поляків, так і для українців залишається тема кількості жертв серед цивільного населення Волині. Що Ви можете сказати з цього приводу?

– Кількість жертв ще належить встановити. При цьому обом сторонам слід не поступатися принципом історичної об'єктивності при проведенні відповідних досліджень. Поки що у кількості жертв існують величезні розбіжності. Вже згадані В. та Є.Семашки називають 50 – 60 тис. жертв серед поляків. Наш співвітчизник, доктор історичних наук, професор Юрій Шаповал проаналізував ті цифри, які називались упродовж останнього року у вітчизняних ЗМІ. Польські жертви – 80, 50, 30, 18 тисяч. Українські – близько 100, 26, 18 тисяч. Історик стверджує: жодна з цифр не є остаточною і достеменно доведеною. І тому не можна змішувати політичний і академічний бік справи, пов'язаної з волинською трагедією. 60-річчя міне, а дослідники повинні і далі працювати, використовуючи всі можливі джерела для відтворення правди, яка потрібна обом нашим народам.

Прикладом громадянської позиції, яка дозволяє стверджувати, що “правда проб'є дорогу”, є діяльність історика-любителя Ярослава Царука, колишнього директора Володимир-Волинського районного державного архіву. Ярослав Царук пішки й велосипедом побував у 82 х населених пунктах Володимир-

Волинського, Іваничівського, Локачинського районів, об'єднаних у польській державі довоєнного періоду в один повіт. Ним статистично встановлено та доведено, що кількість жертв серед поляків у цих районах В. та Є. Семашками завищена у 4,1 рази, а серед українців – занижена у 25 разів.

Виважену та водночас об'єктивну позицію займає Волинська обласна державна адміністрація, Волинський державний університет ім. Л.Українки, які започаткували низку заходів з метою всебічного вивчення українсько-польських взаємин ХХ століття та гідного вшанування пам'яті жертв Волинської трагедії.

– Що вже зроблено законодавчою та виконавчою гілками влади в Україні з приводу підготовки та відзначення 60-х роковин Волинської трагедії?

– Необхідно наголосити на тому, що Волинські події 60-річної давнини перебувають у зоні пильної уваги державних органів України. Починаючи з 1993 року, діє Консультаційний Комітет Президентів України і Республіки Польща. Протягом 1990-х років склад Комітету оновлювався 6 разів. Розпорядження Президента України від 20 серпня 2001 року затверджено останній склад української частини цього Комітету. Уповноваженим Президента України в Консультаційному Комітеті Президентів України і Республіки Польща є Секретар Ради національної безпеки і оборони України Є.К.Марчук.

При Кабінеті Міністрів України створено Державну міжвідомчу комісію у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій, яка активно взаємодіє з аналогічною польською структурою – Радою охорони пам'яті боротьби та мучеництва Республіки Польща.

Парламенти України та Польщі, як про це повідомив Голова Верховної Ради України В.М.Литвин на прес-конференції 14 квітня цього року, дійшли згоди щодо необхідності прийняття українськими та польськими парламентаріями спільної заяви з питання вшанування пам'яті жертв Волинської трагедії 1943 – 1944 рр. Крім того, Голова ВР України зазначив, що під час його останнього візиту до Італії, Папа Римський Іоанн Павло II пообіцяв обов'язково висловити свою позицію з приводу необхідності історичного примирення між українським та польськими народами.

Крім того, слід зазначити, що відповідно доручення Президента України, з метою зміцнення українсько-польської дружби, дальшого всебічного вивчення українсько-польських взаємин у ХХ столітті та утвердження у відносинах громадян обох країн принципів взаємної поваги і толерантності, при апараті РНБОУ утворено робочу групу експертів для проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині у 1943 – 1944 рр. До складу групи входять провідні українські історики та представники органів влади, зокрема, Міністерства закордонних справ, Міністерства юстиції, Служби безпеки, Державного комітету у справах релігій, Державного комітету у справах національностей та міграції, Державного комітету архівів України та Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій при КМ України.

– Якою є офіційна позиція України при вирішенні широкого кола питань українсько-польського міждержавного співробітництва, зокрема, щодо

підготовки та вшанування 60-ої річниці трагічних подій на Волині 1943 – 1944 рр.?

– Національними стратегічними інтересами України було і залишається зміцнення дружніх стосунків із Республікою Польща, керівництво якої щиро і послідовно підтримує наші євроінтеграційні устремління. З метою подальшої розбудови дружніх взаємовигідних відносин між українським і польським народами, налагодження ефективного співробітництва не лише в економічній, а й в гуманітарній сфері, робочою групою експертів, яку створено при апараті РНБОУ, спільно з Міністерством закордонних справ, Міністерством юстиції, Службою безпеки України та іншими зацікавленими міністерствами й відомствами опрацьовано для узгодження з польською стороною пропозиції щодо Концепції та Основних заходів із вшанування 60-х роковин трагічних подій на Волині 1943 – 1944 рр.

Визначальним щодо офіційної української позиції зі вшанування пам'яті жертв Волинської трагедії є те, що ці заходи мають стати нашою спільною, України та Польщі, відповіддю на виклики сучасного світу, у якому, на жаль, не зникають людські страждання і розбрат народів, що живуть поруч. В їхню основу буде покладено дух та зміст Спільної заяви Президентів України і Республіки Польща від 21 травня 1997 р. “До порозуміння і єднання”.

При цьому, необхідно наголосити, що для нас особливу важливість має принцип паритетності, зокрема у діяльності Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій при КМ України та Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва Республіки Польща. Цей принцип має бути визначальним при вирішенні питань облаштування місць національної пам'яті як на території України, так і у Польщі, організації проведення досліджень в історичних архівах, а також безпосередньо в день вшанування пам'яті жертв трагедії на Волині (11 липня 2003 р.).

День, №73, 22 квітня 2003

З ІНТЕРВ'Ю ГЛАВИ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ БЛАЖЕННІЙШОГО ЛЮБОМИРА ГУЗОРА КИЇВСЬКІЙ ГАЗЕТИ “ДЕНЬ”

– *Наближається дата сумних подій на Волині влітку 43-го року. Колись Глава Української греко-католицької церкви Андрій Шептицький виступив із засудженням ворожнечі між українцями та поляками на Волині, нагадав про заповідь «Не убий». Цей факт зіграв певну роль, зменшив число жертв конфлікту. А діалог на найвищому рівні між Україною та Польщею почався лише через 60 років. Сьогодні церква має відігравати важливу роль у цьому питанні. Чи робляться відповідні кроки? Яким має бути вшанування 11 липня цього року загиблих на Волині? Адже вірні православної, католицької, греко-католицької церков стали заручниками тої ситуації.*

– Справді дуже складна і, одночасно, проста справа. Я не можу говорити за державу стосовно річниць, бо я не дуже поінформований, хоча наради в Луцьку вже проводяться. Скажу про те, що робимо ми.

Згадаємо, відносини між Польщею і Україною протягом століть були дуже різні. Були мирні, були напружені, були кровопролиття в різні часи. Волинь – то один із епізодів. Із цього приводу ми почали переговори з католицькою церквою Польщі; ми вирішили, що маємо зробити свій внесок у справу українсько-польських відносин і готові підключитися до державних ініціатив. І ось що плануємо зробити самі – будемо старатися розробити переконливі взаємні декларації, звернення заради того, щоб «замкнути» минуле. Є й прецедент. 1987 року верховний архієпископ Мирослав Любачівський і польський примас кардинал Глемп, в присутності багатьох єпископів з обох сторін, прочитали декларацію взаємопрощення. На жаль, цей документ пролунав і забувся. Може тому, що він не був належно підготовлений. Скоріше за все, не так документ, як не були готові люди. Тим більше, що це діялося за радянських часів і будь-який розголос як у Польщі, так і в Україні був неможливий. Зараз ми хочемо таку декларацію повторити і в дуже урочистих умовах. Перш за все, ми акцентуємо на тому, що в трагедії винна не одна сторона, але обидві. А також на тому, що це не може продовжуватися вічно, супроводжувати нас у майбутнє. Причини й місця завжди знайдуться. Отже треба собі сказати: «Стоп!» І ми надіємося, Бог дасть, що все піде добре. Але треба дуже ретельно приготуватися, бо і з нашої, і з польської сторони є гарячі голови, для яких примирення – то річ неможлива; вони впевнені, що ляха (або українця) можна тільки ненавидіти і більш нічого. Тут власне і має зіграти важливу роль церква. Більшість людей, як мені здається, є більш врівноважені і, хоча мають свій особистий гіркий досвід, розуміють, що примирення є необхідним для нормального життя. Як для держави, так і для церкви. Ми не повинні виховувати покоління за поколінням у взаємній на ненависті.

Такий є наш план тепер. Видамо декларацію нібито з нагоди Волині, але не підкреслюючи Волині. Тільки стверджуючи, що такі речі бували в історії, і щоб ніхто не думав, що він святий ангел, а інший – чорт. За взірць ми беремо подібну декларацію між Польщею і Німеччиною 1967 року, після якої припинилися дискусії щодо минулого. Історики хай собі працюють, а народ має заспокоїтися. Хоча б більшість. Бо всіх ми не задовольнимо і не заспокоїмо.

День, №76, 25 квітня 2003

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ народних депутатів України з нагоди 60-річчя трагічних подій на Волині

Виходячи з вимог моралі і права;
ставлячи за мету домогтися остаточного історичного примирення між українським і польським народами;
прагнучи до запровадження у відносинах між Україною та її сусідами європейських принципів гуманізму, толерантності й взаєморозуміння;
зважаючи на потребу подальшого поліпшення українсько-польських відносин;
враховуючи необхідність стримування і нейтралізації проявів політичного екстремізму й ксенофобії у внутрішньополітичних процесах в Україні,

Ми, народні депутати України – представники різних парламентських фракцій і прихильники різних політичних поглядів – **беззастережно засуджуємо дії, що призвели 60 років тому до масової загибелі мирного польського населення на Волині.** Ми закликаємо всі відповідальні політичні сили нашої країни напередодні відзначення 60 роковин цих трагічних подій підтримати нашу позицію. Адже жодні посилання на логіку національно-визвольної боротьби або інші міркування політичної доцільності не можуть виправдати застосування зброї проти цивільного населення. Вважаємо аморальними й напрочуд цинічними спроби вигородити осіб, які заплямували свої руки кров'ю жінок і дітей.

Значних втрат під час подій 1943-1944 років зазнало й мирне українське населення, зокрема у Грубешівському та Томашівському повітах на Люблінщині. **Ми звертаємося до керівних кіл Польщі з закликом однозначно засудити дії, що викликали масову загибель мирного українського населення.**

Вважаємо моральним обов'язком обох сторін належним чином вшанувати пам'ять про всіх жертв кривавих українсько-польських конфліктів того часу. Це тим паче потрібно, що впродовж тривалого часу правда про ті трагічні події старанно замовчувалася.

Вважаємо, що в цих умовах Верховна Рада України, інші вищі інстанції нашої країни мають виступити з заявами, спрямованими на історичне примирення з Польщею, безумовне засудження акцій знищення польської цивільної людності. Важливо також, щоб під час процедур поминання загиблих представники польської громадськості та родичі загиблих мали змогу без перешкод провести релігійні служби, відвідати місця масових поховань і спорудити пам'ятники.

Так само важливо, щоб були встановлені всі місця загибелі мирних українців – жертв дій польських збройних формувань під час подій 1943-1944 років. Їхня пам'ять також має бути вшанована через встановлення відповідних меморіалів.

Слід також уважно поставитися до пропозицій про встановлення спільних пам'ятників жертвам волинської трагедії незалежно від їх національного походження. Ми вважаємо, що наш обов'язок – домогтися, щоб поминання загиблих сприймалося не як приниження національної гідності будь-якої сторони, а як виконання морального християнського обов'язку та крок до взаємопримирення.

Ми також вказуємо на неприпустимість спроб ряду громадських діячів і парламентарів своїм невваженими, суто емоційними та псевдопатріотичними заявами спровокувати українсько-польські суперечки у справі волинської трагедії.

Б.Андресюк, Г.Астров-Шумілов, М.Баграєв, Т.Васадзе, В.Гошовський, Л.Давидова, Г.Дашутін, В.Драчевський, Л.Каденюк, Ю.Кармазін, М.Карнаух, О.Карпов, Л.Кириченко, С.Кіроянц, М.Круглов, Ю.Крук, П.Кузьменко, С.Ларін, В.Литвин, В.Мазуренко, В.Мусіяка, В.Наконечний, М.Павлюк, О.Петров, К.Поліщук, В.Потапов, О.Римарук, В.Самоплавський, Р.Сафіуллін, І.Сміяненко, М.Солошенко, Л.Супрун, Я.Сухий, С.Терещук, В.Тополов, Т.Чорновіл, В.Шепетін, В.Шкляр, Н.Шуфрч.

“Голос України”, № 98 (3098), 29 травня 2003

НОТАТКИ З МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”

Проти будь-яких спроб використати відзначення трагічних подій 1943–1944 років на Волині для розпалювання польсько-української конфронтації виступили учасники наукової конференції з даної проблематики, яка протягом 21-23 травня відбувалася на базі Волинського держуніверситету ім. Лесі Українки. Про це йдеться в підсумковому документі, прийнятому науковцями, які представляли кілька країн Європи і навіть Америки.

За кількістю учасників конференція виявилась досить представницькою. В її роботі взяли участь 150 науковців із України, Польщі, Білорусі, Німеччини, Франції та США. Зокрема з Німеччини – професор Богдан Осадчук (Берлін), Франції – професор Володимир Косик (Париж), США – доктор Євген Стахів і професор Тарас Гунчак (Ратгерський університет).

Роботу вів професор Волинського держуніверситету Микола Кучерепа. З вітальними словами до учасників звернулися ректор ВДУ, академік Іван Олексеюк, голова облдержадміністрації Анатолій Француз, заступник держсекретаря Міністерства освіти і науки України Віталій Журавський, радник Посольства Польщі в Україні Войцех Чайка, академік НАН України Микола Жулинський, голова крайового Братства вояків ОУН-УПА ім.Клима Савура Мелетій Семенюк.

Після пленарного засідання робота конференції продовжилася в чотирьох секційних засіданнях. Наукова дискусія, що відбулася 23 травня, завершилася виробленням підсумкового документа, який за дорученням учасників конференції підписали з української сторони професор Степан Макарчук (Львів), і з польської – професор Владислав Філяр (Варшава).

Підбиваючи підсумки, ректор ВДУ Іван Олексеюк відзначив кілька моментів. Стало очевидним, що проблема нагнітається штучно, є сили, зацікавлені в роздуванні скандалу та погіршенні відносин між Україною та Польщею. В той же час відкрито ряд нових наукових фактів, які вимагають детальнішого дослідження. В усіх виступах із обох сторін є заклики до того, щоб перегорнути цю трагічну сторінку і надалі жити в мирі, злагоді та будувати стосунки на засадах взаємоповаги. Конференція є повчальною для обох сторін, насамперед для взаємозрозуміння позицій і збагачення новими фактами. Сторони отримали задоволення від спілкування і виявляють бажання підтримувати подальші плідні контакти.

Аби передати загальний дух конференції, концепції істориків та позиції політиків із цього питання, наводимо тези найцікавіших виступів. Одразу хотів би наголосити на певному суб'єктивізмі викладеного. Воно не є дослівним цитуванням наукових тверджень чи “крилатих висловів”, а деякою мірою довільною інтерпретацією почутого.

Академік НАН України Ярослав Ісаєвич (Львів):

– Суть протистояння в тому, що українці вважали своїми землями ті, на яких селились їхні предки. Поляки вважали своїми землі, на які хоч колись поширювалася королівська влада. Дії українців на своїх землях, які перебували від владою Польської держави, не знаходили розуміння в поляків. Вони вважали їх антидержавними з усіма наслідками, що з цього витікають. Відхід Західної України під Річ Посполиту українці сприйняли як польську окупацію. Українці стали людьми другого сорту, проти них велася політика національної, релігійної та державної асиміляції.

Поширення ідеології націоналізму Донцова спричинила суспільна психологія, яка склалася в результаті такої політики Польщі. Це була не причина конфлікту, а наслідок польської політики асиміляції. Цей націоналізм узяв на озброєння ідею ненависті до поляків як окупантів, несприйняття всього польського.

Дався взнаки насамперед фактор взаємної недооцінки сторін. Поляки не передбачали історичної перспективи для українців. Українці не враховували, що шлях у Європу для них лежить через добросусідство з Польщею.

Академік НАН України Микола Жулинський, народний депутат України (Київ):

– Неподолане минуле буде висіти над нами і заважатиме жити. Але його не подолаємо шляхом протистоянь. Чим настирливіше поляки підніматимуть це питання, тим більше його вивчатиме українська сторона, і тим більше претензій з'являтиметься і в українців до поляків. Тенденційність підручників і встановлення монументів заохочують до подібних дій і з української сторони.

Минуле Польщі та Німеччини значно трагічніше, але воно таки подолане. Поляки будували своє примирення з німцями на прикладі побудови франкко-

німецького примирення. Українсько-польське примирення повинне теж будуватися на прикладі примирення Німеччини з Францією та Польщею.

В історичній перспективі остаточне примирення України та Польщі можливе, лише коли зникнуть кордони між обома державами. Нинішній кордон мозолить очі і болить обом сторонам, жодну з них не влаштовує. В нас перспектива одна – спільне життя в єдиній Європі. Шлях до цього – через взаємопрощення та взаємоповагу. Треба шукати те, що нас об'єднує, а не роз'єднує...

Професор Володимир Сергійчук (Київ):

– Ідеологічно свідома українська поліція пішла в УПА. Українське населення не симпатизувало ні німцям, ні червоним партизанам. Партизани стали опиратися на польські колонії. Тоді ж із поляками стали загравати й німці, пропонуючи їм створити свої національні загони поліції нібито задля захисту від бандерівців. Поляки піддалися цим заграванням, узяли з їхніх рук зброю... Німці зіграли на територіальних претензіях. На Волині було багато чеських колоній, але жодного конфлікту з чехами не виникло, бо в чехів не було територіальних претензій до українців.

Переговори між УПА та поляками влітку 1943 року у Львові про припинення братовбивчої війни не дали результату. Польська сторона покликала на інструкції емігрантського уряду в Лондоні й твердила, що не має достатніх повноважень. А польський емігрантський уряд українців просто ігнорував. Там були впевнені, що по закінченні війни вони встановлять на західноукраїнських землях польську владу.

Поляки постійно керувалися територіальними амбіціями. Коли фронт став наближатися до Дніпра, вони зрозуміли, що ділити територію доведеться з більшовиками. Тоді надійшла вказівка з Лондона: зробити все, аби на Волині й Галичині було якомога менше українців і якомога більше поляків. Щоб Волинь і Галичина були польськими.

Професор Владислав Філяр (Варшава):

– Це було воєнне міжетнічне збройне протистояння. Завдання з обох сторін було однакове: знищувати представників протилежної нації. Проте важливо розібратись, як розгортався цей конфлікт у хронологічних рамках. Польське населення на початках не мало своїх збройних загонів, у той час як уже існувала українська поліція. На початках конфлікту саме так і було – українці знищували беззбройних поляків. Допоки ті не організували собі збройні пункти опору. Коли Армія Крайова окріпла, вона стала давати відсіч, а подекуди й удаватися до акцій помсти. Тоді поляки, в свою чергу, стали теж знищувати мирне українське населення.

Є всі підстави назвати цей конфлікт екстермінацією поляків українцями. Це була акція фізичної ліквідації польського населення. Досі не вдалося віднайти офіційних документів, але є обґрунтовані припущення, що після III конференції ОУН–УПА прийняли секретне рішення про початок української національної революції. Цей термін фігурує в деяких документах. На Волині ця національна революція й обернулася “волинською трагедією”. Плани ОУН–УПА щодо масового винищення польського населення не дали очікуваного

результату. Поляки озброїлись і знайшли підтримку як у німців, так і в червоних партизан. Тоді ОУН–УПА вирішили змінити тактику, заявили про припинення братовбивчої війни і стали шукати шляхи для ведення переговорів.

Василь Червоний, народний депутат України (Рівне):

– Не можна погодитися з такою однозначною оцінкою тих подій, які містяться в офіційних листах польської сторони, – ніби це були “злочини ОУН–УПА”. Звільнившись від комуністичної влади, поляки не звільнилися від комуністичних підходів. Ланцюжок їхніх дій легко вгадується: спочатку вибачення, потім майнові та фінансові претензії, насамкінець і територіальні – на свої “східні креси”!

Цифри жертв у скандально відомій книзі Семашків завищені в 4-5 разів. Вони вже спростовуються архівними даними і спогадами свідків тих подій, які вдається знаходити українській стороні. Чи справді поляки хочуть примирення, якщо в монументах збираються на віки закарбувати, що хтось є винним і злочинцем, а хтось невинною жертвою?

Поляки були на українських землях окупантами – цей історичний факт треба визнати. Українці воювали на своїх землях. Це була для них священна національно-визвольна війна. А на війні, як на війні – жертви були з обох сторін. Їх іще не пораховано, хоча вже видно, що з української сторони жертв більше. Поляки колись зрозуміють, що як колись Костюшко гнав у шию зі своїх земель російських окупантів, так і українці мали повне право гнати в шию всіх, хто зазіхнув на їхню землю...

Україна ще не готова робити висновків – наші архіви не досліджені. Вивчені лише польські архіви, і їхні історики в цьому себе вичерпали. Треба, щоб обидві сторони вивчили й архіви по той бік кордону. Дайте нашим історикам іще кілька років, і ми знайдемо такі факти, перед якими будь-які шовіністи замовкнуть. Ми змінимо світогляд поляків. Покажемо, що ми – такі ж патріоти своєї землі, як і вони. І будемо поважати один одного за це.

Сергій Шевчук, народний депутат України:

– Тенденційні підходи з боку поляків викликали зворотну негативну реакцію українців. Причому не лише на заході України. Резонанс пішов і на схід та південь. Хоч як парадоксально це може звучати, але на сході під впливом цього починають по-іншому дивитися на ОУН–УПА. Спровоковане поляками в Україні активне обговорення проблеми заклало у свідомість широких мас українців переосмислення історичної оцінки цієї сили, створивши необхідні передумови для історичної реабілітації вояків ОУН–УПА...

Матеріали конференції буде опубліковано окремим збірником.

Олександр Пирожик

УХВАЛА
міжнародної наукової конференції “Українсько-польський
конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер,
перебіг і наслідки”
(м. Луцьк, 21-23 травня 2003 року)

Учасники Міжнародної наукової конференції відзначають, що українсько-польські відносини періоду Другої світової війни залишаються важливою й актуальною науковою проблемою, викликають глибокий інтерес широкої громадськості України та Польщі. На конференції було обговорено ключові питання першопричин, перебігу та наслідків українсько-польського протистояння.

Учасники конференції вважають:

1. Трагічні події на Волині 1943–1944 рр. повинні розглядатись у загальному контексті історії українсько-польських відносин ХХ століття.

2. За останнє десятиріччя українські та польські історики зробили значний крок уперед у документальному й історіографічному опрацюванні подій минулої війни в контексті їх внутрішнього і міжнародного вимірів.

3. Під час конференції було оприлюднено чимало невідомих досі фактів і документів, які вимагають нових концептуальних підходів до вивчення проблеми. Основними джерелами дослідження цього питання є архівні матеріали, доступ до яких усе більше відкривається для науковців.

4. Необхідно скоординувати дослідження історії українсько-польських відносин у ХХ столітті, створити повний банк даних щодо жертв українсько-польського конфлікту 40-х рр. ХХ ст. З цією метою започаткувати на базі Волинського державного університету ім. Лесі Українки лабораторію (кафедру) українсько-польських студій. Це повною мірою відповідає духу Спільної заяви президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання”, підписаної у Києві 21 травня 1997 року. У ній зазначається: “Інтерпретацією нашої спільної історії, її непростих періодів мають займатися фахівці, які в атмосфері відкритості ретельно вивчать події минулого й дадуть їм об’єктивні оцінки”.

Учасники конференції рішуче виступають проти спроб використати відзначення трагічних подій 1943–1944 років для розпалювання польсько-української конфронтації, висловлюють упевненість, що знання правди про минуле сприятиме утвердженню співробітництва і дружби між польським та українським народами в інтересах Польщі та України.

Від імені учасників підписали:

Проф. С. Макарчук (Україна),

Проф. В. Філяр (Польща)

ЛИСТ ВІКТОРА ЮЩЕНКА ДО АДАМА МІХНІКА ПРО ВОЛИНЬ

Пишу цього листа під ще свіжим враженням нашої дискусії про Волинську трагедію. Обмін думками, можливість почути Твої судження щодо цієї проблеми спонукали мене до довгих роздумів. Я під враженням нашої розмови ще з одного приводу – прямо після її закінчення я відвідав один із символів жаху, який у ХХ столітті пережило людство: табір смерті Аушвіц-Біркенау. Поїхав я туди разом із своїм сином, сином свого брата та своїми співробітниками, щоб у чергову річницю перемоги над нацизмом поклонитися його жертвам. Їхав я туди також з особистих причин: мій батько – радянський військовополонений - був його в'язнем з номером 11367.

Мені бракує слів, щоб передати Тобі свої почуття від хвилювання, яке я пережив, відшукавши документи про його перебування в Аушвіці. Особливим трепетом перейняло мене знайдення документальних слідів його невільницької праці під час прокладання дороги та побудові бараків у Біркенау. Я збирав камінчики з цієї дороги... Мені перед очима поставали батькові розповіді про сталінське ув'язнення до війни, про поранення в бою в 1941 році, полон, різні німецькі табори, до яких його запроторювали і з яких він сім разів утікав. Згадалося й те, що у нас в хаті ніколи не було великих собак – батько їх дуже не любив, бо вони нагадували вівчарок...

Я розповідав дітям про їхнього діда, щоб і юне покоління зрозуміло, що треба завжди і всюди діяти так, аби ніколи не повторилося зло, щоб не повторився тоталітаризм і ненависть в ім'я расових, національних чи класових ідеологій. Щоб їхнє покоління знало правду про Аушвіц-Біркенау – місце страждань і смерті великої кількості людей різних національностей, але, насамперед, близько одного мільйона людей єврейської національності. Місце, де смерть зроблено промислом, де людей знищували лише за те, що вони євреї. Це місце – найбільший єврейський цвинтар, на якому немає могил, бо отруєних газом людей спалювали в крематоріях...

Дорогий Друже,

Спадщину, яку залишило нам ХХ століття, важко нести. Світ, особливо Центрально-Східна Європа, ще не піднявся з руїни, яку залишили за собою епоха нацизму та комунізму. Їхніх спустошливих наслідків сповна зазнала Україна: мільйонів людських життів коштувала революція та громадянська війна 1917-1921 років; наступні мільйони жертв принесли три голодомори – 1921-1922 років, 1932-1933 років та 1946-1947 років, з яких найстрашнішим був другий – штучний, здійснений, щоб знищити український народ як самосвідому національну спільноту; сотні тисяч загинули під час Великого терору 1936-1938 років; Друга світова війна принесла чергові мільйони жертв, окрім фронткових, в концтаборах, таборах військовополоненх. Далі було жорстоке придушення національно-визвольного руху в Західній Україні, депортації, чергові табори, жорстоко придушений дисидентський рух, і, накінець, Чорнобильська трагедія. На початку 1990 років незалежне державний

статус Україна повертала собі як країна, понівечена історією, прибита її наслідками; країна, де понад половини населення загубила свою історичну пам'ять і мову.

Подолання цієї спадщини не дається легко, коли взяти до уваги, що в українському парламенті сидять поруч багатолітні в'язні сумління та співробітники служб, які їх туди запроторювали; у парламенті, в державних, громадських та приватних установах і підприємствах поряд працюють нащадки жертв ГУЛАГ-у та нащадки тих, хто цю систему створював й контролював. У нашій країні живуть поряд ті, хто в Західній Україні до початку 1950-их років воював за незалежність держави і ті, хто їх поборював. Сьогоднішню Україну творять люди різних регіонів з різним історичним минулим, часто відмінною покаліченою історичною пам'яттю та свідомістю. Нашу згорьовану землю заселяють також представники інших національностей, які зазнали страхотливих випробувань: євреї кожного року оплакують своїх дідів та батьків, замордованих у Бабиному Яру та інших місцях гітлерівських безчинств; поляки вшановують пам'ять депортацій і жертв Катині; після депортації 1944 року на батьківщину повертаються кримські татари. І цей перелік можна продовжувати. У кожного свій біль, своя пам'ять страждання і кривди.

Українську демократію будують на Законі правді, враховуючи пам'ять кожної людини, кожної групи. Ми прагнемо до нашої колективної традиції записувати їхній досвід, не обминувши нікого. Це заповідь того, що у нашій хаті кожен почуватиметься вільно, бо це його хата. Звідси для нас такі поняття як толерантність, громадянське суспільство, відмова від насильства, утисків на національному або соціальному ґрунті, боротьба з шовінізмом та антисемітизмом – це цінності, які ми, навчені трагічним досвідом минулого, заклали у свою політичну діяльність.

До історичної правди доходимо, долаючи різні перешкоди. Лише у цьому році відбулися перші парламентські слухання про причини та наслідки Голодомору 1932-1933 років. Після публікацій сотень книжок, наукових і газетних статей, виготовлення десятків документальних теле- та радіопередач, після звітів міжнародних комісій, зокрема комісії Конгресу США, здавалося, все тут зрозуміло. Проте, щойно у цьому році Верховна Рада України прийняла відповідну постанову. На жаль, не всім своїм складом: фракція комуністів відмовилася голосувати... З історичної мандрівки ми повільно приходимо до власного дому. Потроху збираємо каміння пам'яті.

Волинська трагедія та українсько-польський конфлікт 1940-их років. Зіштовхнувся з ними давно: спершу слухав розповіді українців, а тоді мав можливість ознайомитися з досвідом поляків. Вивчав історичні довідки, проте найважливішими, вирішальними стали розповіді очевидців – тих, хто сам постраждав. Постала картина великого горя, великого терпіння, яке сусід завдавав сусіду, знайомий – знайомому. На душі ставало моторошно від почутого й прочитаного. У наші часи, які призвичаїли нас до горя мільйонних жертв, ця трагедія здалася чимось окремим, адже винищували один одного близькі і обидва поневолені народи, яких об'єднувало минуле, яких, здавалося, має об'єднати спільна небезпека – загроза фізичного та політичного існування з боку двох ворогів. Замість цього прийшов кривавий конфлікт.

Постало запитання про причини та винуватців цієї трагедії. Прийшла свідомість того, що без подолання цієї драматичної спадщини неможливе налагодження добросусідських відносин між нашими народами й державами: їхнім фундаментом мусить бути правда й побудоване на цій правді примирення. До цього процесу треба прийти з чистим серцем, бути відкритим до почуттів другої сторони, та, перш ніж розповідати про вину інших, самому збагнути власну провину. На моїй свідомості важким тягарем лягло те, що зло завдавали полякам мої земляки і робили це часто в ім'я патріотизму.

Митрополит Андрей Шептицький у своєму пастирському листі *“Не убий!”* у листопаді 1942 року написав: *“Дивним способом обманюють себе і людей ті, що політичне вбивство не уважають гріхом, наче би політика звільняла чоловіка від обов'язку Божого закону та оправдувала злочин, противний людській природі. Так не є. Християнин є обов'язаний захищати Божий закон не тільки у приватному житті, але й в політичному та суспільному житті. Людина, що проливає неповинну кров свого ворога, політичного противника, є таким самим чоловіковбивником, як людина, що це робить для зрабунку, і так само заслуговує на кару Богу і на клятву Церкви”*.

Це заповітні слова. Вони найкраще передають те, з чим ми звертаємося до кожного поляка, який постраждав від рук українця: жодна мета не може виправдати смерті невинних людей - дітей, жінок, людей мирних. Такі способи боротьби завжди і всюди мусять бути засуджені. Маємо діяти згідно з християнським і загальнолюдським принципом моралі та етики: Вибачаємо і просимо прощення. Відчуваючи відповідальність за моральну провину перед невинними польськими жертвами, ми говоримо: простіть нам.

Дорогий Друже,

Я не історик, отже, нерадо заходжу на чужу мені територію. Як політик, знаю умови прийняття політичних рішень, намагаюся передбачити їхні наслідки, знаю ціну зроблених кроків та відмови від них. Перша світова війна та доба революцій і воєн, що прийшла їй на зміну, закінчилися поразкою українського визвольного руху: незалежність втратила Українська Народна Республіка та Західно-Українська Народна Республіка. Українські землі увійшли до складу чотирьох держав: СРСР, Польщі, Чехословаччини та Румунії. Кожна з цих держав вела свою політику щодо українського народу. У Польщі відносні свободи політичного життя та культурного розвитку чергувалися з відмовою надання територіальної автономії, введенням тзв. Сокальського кордону, політикою військової колонізації, брутальними паціфікаційними акціями, примусовою асиміляцією, проголошеною напередодні війни, політикою зміни національного складу українських земель, нищенням церков, шкільництва, культурних установ, запроторенням тисяч національних діячів до тюрем і контабору в Березі Каргузькій. Українці обирали різний шлях політичного життя: одні діяли згідно союзницького договору Пілсудський-Петлюра, інші намагалися використовувати легальні форми для збереження національного життя, ще інші обирали підпільну діяльність з її терористичними методами або в Українській Військовій Організації та ОУН, або в Комуністичній Партії Західної України.

У годину випробування, нападу Німеччини та СРСР на Польщу, переважна більшість українців лояльно виконала своє завдання перед Польською державою: в рядах польської армії воювали понад 120 тисяч українців, з яких понад 7 тисяч віддали своє життя. До боротьби за Польщу закликали легальні партії, православні та греко-католицькі єпископи, з парламентської трибуни зробили це депутати Василь Мудрий та Степан Скрипник. Інший шлях обрали радикальні групи: комуністи очікували на прихід радянських військ, натомість ОУН пов'язувала свої плани з вибухом німецько-радянської війни.

Гітлер поділив українські землі на чотири адміністративні одиниці. Для ОУН це означало арешти й запроторення до концтаборів одних провідників та перехід у підпілля – інших. Умови окупаційного режиму були особливо жорстокі в *Райхскомісаріаті Україна*, яким керував Еріх Кох - *брунатний кат України*, і до складу якого входила Волинь. На порядку денному було полювання на людей, розстріли, непосильні реквізиції, система рабської праці й нацьковування однієї національної групи на іншу. Відбувалося винищення єврейського населення. У таких умовах у народному організмі мусив виникнути опір. Він спочатку був стихійним, щоб після Сталінградської битви – коли перемога переходила до антинімецької Великої коаліції – перетворитися в організовані структури радянських партизан, УПА та інших українських збройних формувань. А також АК. Кожен намагався залучати до своєї боротьби цивільне населення, діставати від нього всіляку допомогу. За таких обставин вистачило іскри, щоб розгорілося вогнище безжальної боротьби. Особливою трагедією позначений липень 1943 року, коли загинуло населення багатьох польських сіл.

У розмові, яку ведуть наші історики, найбільше дискусій виникає довкола проблеми відповідальності за спалах українсько-польського конфлікту, і, зокрема, Волинської трагедії. Польські та частина українських вчених називає винуватцями українське підпілля - ОУН і УПА, інші українські науковці вказують на політику польського еміграційного уряду, який наполягав на довоєнних польських кордонах, на німецьку політику нацьковування поляків на українців та українців на поляків, врешті - на провокації радянських спецслужб. Ця дискусія не закінчена, десять наукових конференцій, які підтримувалися також моїм урядом, не завершилися прийняттям протоколу узгоджень.

Думаючи про Волинську трагедію, про весь українсько-польський конфлікт 1940-х років, намагаюся зрозуміти обставини та спосіб мислення людей, які тоді діяли в ім'я високих ідеалів свободи свого народу. Зрозуміти - це не значить виправдати те що виправдати не можливо. Якщо хтось взяв на себе відповідальність за долю свого народу, то методи, якими він користується, мусять бути відповідальні. Він мусить контролювати свої дії та територію, яку захищає, бо в іншому випадку спричинить трагедії свого та інших народів. Його дії будуть справедливо засуджені.

Дорогий Адаме,

Хочу торкнутися ще одного питання. Йдеться про українську пам'ять Волинської трагедії та всього українсько-польського конфлікту 1940-их років.

Нещодавно я ознайомився з думкою Яна Новак-Єзьоранського, який у Твоїй газеті сказав, що у справі “відзначення Волинської різни” він не може мовчати, бо “це ж був акт неймовірного звірства з боку українців”. Тут ми підійшли до моменту, який, як відчуваю, недостатньо сприймається нашими польськими приятелями. Для справжнього примирення наших народів хочу, щоб сприйняти позицію українців, які не можуть пройти мимо історичної пам’яті своїх земляків. А вона переповнена свідченнями про жакливі злочини, про неймовірне звірство з боку поляків: винищення цілих сіл, смерть дітей, жінок, людей похилого віку. Це також описи, від яких холоне кров. Від польських колег чую, що було їх набагато менше, що це були *відплатні акції*, що до них не дотичні структури підпільної держави. А що таке з морального боку *відплатні акції*?

В Україні збираються нові свідчення, які додають нових фактів про трагедію українців, які загинули від рук поляків, у тому числі і про їх кількість. Робиться це не для того, щоб применшити польську трагедію. Метою цих досліджень є краще пізнання своєї історії. Я далекий від того, щоб зводити підрахунки жертв - вважаю, що це дорога внікуди. Визнаю, що я безсилий, коли маю пояснити жертвам та їхнім нащадкам, що їх пам’ять має ховатися за формулою *відплатних акцій* польських збройних формувань на українському мирному населенні. Це теж дорога внікуди, бо ж яку ціну виставляємо тоді життю людини? Що ж говорити нам вихідцям з Холмщини, Надсяння та Лемківщини, яких після війни близько півмільйона переїхало або було депортовано в Україну, і які зазнали три винищувальні операції з боку польських збройних формувань? Польські історики вказують, що українських жертв було 10-12 тисяч. Їхні долі аж ніяк не можна звести до операції “Вісла”, яку – що в Україні з вдячністю сприймаємо - засудив Сенат та Президент Польщі Александер Квасневський.

Великий поляк, а також великий син України, Яцек Куронь у листі до Мирослава Мариновича пише: *“Незважаючи на все це, Ми, як і Ви, сповідуємо Євангеліє, в якому Ісус звертається – вірю в це! – до кожного з нас із закликом не шукати скалку в оці ближнього свого, а шукати колоду в оці своїм (пор. Мт 7, 3). Думка про те, що євангельські істини не стосуються взаємин між народами, є нехристиянською і суперечить духові Євангелія. Саме з цих причин я звертаюся до Вас – впевнений, що не лише від свого імені – і кажу: простіть нам”*. Я вдячний йому за ці слова.

Ми напередодні відзначення Волинської трагедії. Про гідний спосіб вшанування пам’яті жертв домовляються президенти, в парламентах підготовлені проекти відповідних постанов. Треба зробити все, щоб ці заходи увінчалися успіхом. Проте, над спільним проведенням врочистостей зависла тінь надмірної політизації, яка вже затьмарила підготовку до них. З одного боку мене радує відкритість дискусії, підхід без упереджень та замовчування “білих” чи “чорних плям”. Вважаю це великим здобутком. Проте мене хвилює частина голосів, які вдаються до мови диктату, спрощених підходів, політичної експлуатації історичних подій, а навіть ображання другої сторони. Вони лунають як з польського, так і з українського боку. Мені ще більше гірко, що частина моїх колег також піддалася емоціям.

Яцек Куронь написав: *“Нащадки волинських поляків мають право віддавати шану своїм близьким і просто співвітчизникам, убитим у певному місці та певного часу українцями. Таке саме право мають нащадки мешканців, наприклад, Павлокоми та Завадки Морохівської, де вбивцями у певний час були поляки. Ми можемо увесь рік заповнити річницями – польської паціфікації 1930 року, знищення православних церков наприкінці 30-х років тощо”*. Мені дуже близький такий підхід. Ми пропонуємо у поточному році вшанувати пам'ять польських та українських жертв, щоб процес примирення просунути далеко вперед. Польська сторона поки що відкрита до 60-ої річниці липневих подій 1943 року.

Ми як політики докладемо всіх зусиль, щоб змогли сказати, що зробили свою справу для примирення наших народів. Мене надихають слова кардинала Любомира Гузара, який від імені греко-католицьких єпископів звернувся з посланням до обох народів, в якому написав: *“цим Зверненням ми бажємо розпочати не легкий, і, на перший погляд, не зовсім сприйнятливий процес, який повинен завершитися не тільки зовнішньополітичним, але й внутрішньорелігійним примиренням. Вживаємо слово “процес”, оскільки розуміємо, що мало хто легко і швидко спроможеться на те, щоб сказати: “Вибачаю і прошу прощення”. В наших обставинах для цього потрібен певний час, бо йдеться про історичне повернення: ми довший час йшли в одному напрямі - хибному, - в напрямі роз'єднання, - і тепер потрібно звернути на правильну дорогу. Цей процес примирення вимагає певної програми, яку ми всі разом повинні розробити і здійснити”*.

Про те саме говорить Голова українського ПЕН-Клубу Євген Сверстюк у зверненні до наших народів: *“Спроби будь-якої зі сторін нагромаджувати і перебільшувати кількість невинних жертв є виявом людської слабості. Вони не ведуть до розуміння історичної і фактичної правди, потрібної для спадкоємців. Винуватці дадуть звіт перед Богом. Але ні українцям, ні полякам не потрібно, щоб винуватці мали своїх спадкоємців та продовжувачів.*

Я дуже хочу, щоб ми продовжували нашу розмову у Києві в такому ключі. Вважаю надзвичайно вартісним безпосереднє ознайомлення з польським поглядом на ці проблеми української громадської думки. Мені хочеться, щоб учасниками розмови з Тобою було якнайширше коло людей, у тому числі й ті, що мають інший погляд на минуле українсько-польських відносин.

Я переконаний, що це принесе позитивні результати.

Ще раз запрошуюю скоро відвідати Україну.

ЛИСТ ІВАНА ПАВЛА II

Дорогі сини братніх народів України та Польщі!

1. Мене поінформували, що 11 липня цього року у 60-ту річницю трагічних подій на Волині, пам'ять про які донині все ще жива серед Вас, мешканців обох народів, що так дуже мені дорогі, відбудеться офіційне відзначення українсько-польського поєднання.

У завірюсі Другої світової війни, коли потреба у солідарності та взаємодопомозі повинна була бути такою потрібною, темне діяння зла затруїло серця, а зброя допровадила до пролиття невинної крові. Тепер, коли минуло шістдесят років від тих сумних подій, у серцях більшості поляків та українців все більше утверджується потреба глибокого рахунку сумління. Відчувається необхідність поєднання, яке дозволило б поглянути на сучасність та майбутнє у новому дусі. Те схиляє мене до вдячності Богові разом з тими, котрі у роздумах та в молитві згадують усі жертви тих актів насильства.

Нове тисячоліття, у яке ми нещодавно вступили, вимагає, щоб українці та поляки не залишалися поневоленими своїми сумними спогадами про минуле. Розглядаючи минулі події у новій перспективі і беручись за побудову кращого майбутнього для всіх, нехай подивляться одне на одного поглядом єднання.

Якщо Бог пробачив нам у Христі, треба, щоб віруючі вміли пробачати взаємно пережиті кривди і просити про пробачення власних недоліків, і в такий спосіб приєднуватися до будівництва світу, в якому шанується життя, справедливість, згода і мир. Крім того, християни, які знають, що Бог "учинив за нас гріхом, щоб стали ми Божою праведністю в Нім!" (2 Кор 5,21), покликані, визнати помилки минулого, розбудити власне сумління щодо нинішніх компромісів і відкрити серця для справжнього, тривалого навернення.

2. Під час великого ювілею 2000 року Церква урочисто і з усвідомленням всього того, що сталося у минулому, просила перед світом вибачення за провини своїх синів, пробачаючи одночасно усім, котрі заподіяли їй різну кривду. Прагнула через це очистити пам'ять від сумних подій, від усякого відчуття болю і помсти, щоб зміцненою і довірливою розпочати нову справу побудови цивілізації любові.

Цю саму поставу пропонує Церква світській громадськості, заохочуючи всіх до широго поєднання, усвідомлюючи, що немає справедливості без пробачення, а співпраця без взаємної відкритості була б нетривкою. Це є ще більш важливим, коли розглядається потреба виховання молодих поколінь у дусі поєднання і розбудови майбутнього без застережень історії, нагромадженої недовіри, без упереджень та насильства.

Польща й Україна — землі, які протягом багатьох століть знають євангельські заповіді і які дали незліченні свідчення святості стількох своїх дочок та синів — тепер, на початку нового тисячоліття, прагнуть зміцнити свою дружбу, звільняючись від гіркоти минулого, і відкритись для братерських виявів у сьайві Христової любові.

3. Висловлюю радість, що християнські спільноти України і Польщі взяли за організацію цих заходів, аби спричинитись для зарубцювання і лікування ран минулого. Заохочую обидва братні народи, щоб незмінно та витривало рухались шляхом пошуку співпраці та миру.

Присилаю сердечні вітання для всього єпископату, духовенства та вірних обох країн; переказую вирази поваги панам президентам та світській владі, а за їх посередництвом народам Польщі та України, які є завжди присутні у моєму серці і молитві. Бажаю постійного поступу в побудові згоди та миру.

Ці побажання супроводжує моє спеціальне Апостольське Благословення, яке приділяю усім учасникам урочистостей.

Іван Павло II

Ватикан, 7 липня 2003 р.

Поступ, 10 липня 2003

ПРО ПРИМИРЕННЯ – В 60-ТУ РІЧНИЦЮ ТРАГІЧНИХ ПОДІЙ НА ВОЛИНІ

Спільна заява

Президента України і Президента Республіки Польща "Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині"

Зважаючи на стратегічний характер партнерства між двома державами, виходячи із загальноєвропейських демократичних цінностей та ідеалів, прагнучи зробити спільний внесок у розбудову нової об'єднаної Європи, керуючись положеннями ухваленої у травні 1997 року Спільної заяви "До порозуміння і єднання", Україна та Польща не забувають про складні та болючі моменти спільного минулого.

Багатовікова історія українсько-польських відносин знає багато світлих сторінок і чимало трагічних подій, які перешкоджали мирному співіснуванню обох народів.

У пам'яті українців і поляків роз'ятреною раною ще залишається трагедія, яка сталася у 1943-1944 роках на Волині, Холмщині, Східній Галичині, її образ пов'язаний з надзвичайно болісними долями повоєнного покоління обох народів.

З існуючої в той час ненависті, упереджень, соціальних та економічних проблем, помилкових ідеологій, політичних гріхів і застарілих образ вилилася страшна трагедія, яка поглинула життя десятків тисяч людей, перетворила на попелища села, храми і пам'ятники, принесла неувяленні страждання, посіяла глибокий біль та недовіру.

Ми не можемо змінити цієї історії, ані її заперечити. Не можемо її замовчати, ані виправдати. Натомість ми повинні знайти в собі відвагу сприйняти правду,

Відкриття пам'ятника українсько-польського примирення за участю Президента України Леоніда Кучми та Президента Республіки Польща Олександра Квасневського. 11 липня 2003 р. с. Павлівна Іваничівського району Волинської області.

щоб злочин назвати злочином, оскільки лише на повазі до правди можна будувати майбутнє.

Керуючись переконанням, що добросусідським українсько-польським відносинам не зашкодить оприлюднення навіть найбільш болючих фактів з нашого минулого, пам'ятаючи трагічні події на Волині, Холмщині, Східній Галичині, від імені українського і польського народів Президенти України і Республіки Польща:

– віддають найглибшу шану жертвам кривавих братовбивчих конфліктів, а також висловлюють співчуття їхнім родинам;

– поділяючи біль родин жертв, вважають за необхідне продовжити спільний пошук історичної істини про трагедію на Волині і здійснення публічного морального засудження виконавців злочинів, вчинених проти українського та польського народів;

– рішуче і однозначно засуджують злочини, вчинені у минулому проти наших народів, висловлюючи глибоке переконання, що жодна ідеологія, жодні політичні інтереси і рахунки за кривди з попередніх десятиліть не можуть бути виправданням злочинів, застосування принципу колективної відповідальності, а також помсти у відносинах між народами;

– засуджують дії, які призвели до злочинів і вигнання українського і польського цивільного населення під час Другої світової війни. Великих жертв зазнали обидва народи. Особливо трагічною виявилася доля польського населення на Волині в 1943-1944 роках;

– підтримують заклик Іоанна Павла II до українського і польського народів: "Настав час звільнитися від болісного минулого!.. Нехай прощення – дароване й отримане –розіллється немов цілющий бальзам, у кожному серці. Нехай завдяки очищенню історичної пам'яті усі будуть готові поставити вище те, що об'єднує, а не те, що розділяє, щоб разом будувати майбутнє, засноване на взаємній повазі, на братерській співпраці та істинній солідарності“.

Схиляючи голови перед жертвами злодіянь та всіх трагічних подій, що мали місце в спільній історії, ми висловлюємо переконання, що взаємне прощення буде першим кроком до повного примирення молодих поколінь українців і поляків, які повністю увільняться від упереджень трагічного минулого. Ми глибоко цінуємо і поділяємо кожне слово, яким прощають, і слово, яким просять прощення, коли воно йде від душі.

Ми вважаємо, що конфлікти минулого не можуть перекреслити те, що протягом століть поєднує Україну і Польщу. З цього місця, трагічно вписаного в історію обох народів, ми звертаємося із закликом зробити ще тіснішими зв'язки, які нас поєднують, усвідомлюючи, що кожен, хто ці зв'язки намагається розірвати, діє не тільки проти іншого народу, але також і проти власного. Сьогодні ми знаходимося ближче до правди, ближче один до одного – разом у об'єднаній Європі.

*Леонід Кучма
Александр Квасневський*

Поступ , 16 липня 2003

ВІДГУКИ НА СПІЛЬНУ ЗАЯВУ

Здзіслав РАЧИНСЬКИЙ, Віце-директор департаменту Європи МЗС (Польща)

– Це вшанування один із перших кроків на шляху поступового заглибленого взаєморозуміння обох народів, які хоча й близькі за своїм духом та географічно сусідують, проте дещо в інший спосіб розуміють свою історію. Необхідно, аби обидва народи перейнялися взаємною толерантністю у розумінні історії, хоча певні факти кожна зі сторін завжди буде трактувати по-своєму. Проте хотілося б, аби Павлівка стала, з одного боку, символом наближення до історичної правди, а з іншого, – власне місцем єднання народів. Ви знаєте, коли я їхав сюди, то допоміг перетнути кордон трьом молодим українцям, оскільки мав вільне авто.

Для молодих людей події минулого надзвичайно далекі, вони визнають, що майже не вчили історії, проте змогли б переступити через минуле заради

майбутнього. Нова генерація має своє бачення минулого, і це символічно, коли події, які були в минулому ніяким чином не закривають шляхів для майбутніх поколінь.

– Постає питання: частина українського політикуму прагне за кілька років продовжити традицію скорботних вшанувань жертв і Холмицини, і акції "Вісла".

– Є два аспекти цього питання. Перший полягає у тому, щоб ці історичні події не були використані в політичних іграх, у зароблянні політичних очок. Зокрема, ми таке бачили у діях української опозиції, від якої сподівалися інших позицій, що не здаються мені цілковито мудрими. Безперечно, зрозуміло, з яких причин, але... З іншого боку, необхідно бути чесним і визнати, що з польського боку є сили, які прагнуть тлумачити історію дуже однобічно і не бачити деяких проблем. Проте я все ж таки думаю, що події нинішнього дня будуть розвивати довіру, взаєморозуміння і відкриватимуть правду. Цією урочистістю ми прокладаємо певний шлях, русло ріки, з якого будь-яким політичним силам буде важко вийти, бо це стане політично неправильним кроком, нетактовністю, такою ж, як не прийнято вихваляння нацизму чи комунізму в наших країнах. Буде складно і ревним патріотично-народним силам, не кажемо "націоналістам", піти старим шляхом. Зараз зроблено крок, що стане еталоном політичної поведінки.

– Наскільки був сильний тиск польської преси на польській уряд.

– У Польщі вшанування 60-тої річниці волинських подій було дещо розфокусоване поточною політичною боротьбою, коли наводилися не лише історична аргументація. Позиція уряду відрізнялася від думки правих радикалів, в основному зосереджених у парламенті, які все розуміють у необільшовицький спосіб: "Лише ми маємо монополію на правду". Вони не визнають чужих аргументів.

Якби Україна і Польща не вжили цих заходів, наслідки могли бути дуже поганими для двосторонніх взаємин. Це пом'ящило удар, і правниця не отримала поля для маневрів, їй не було де розгулятися. Зрештою, заява у парламенті пройшла, в нашому з більшою перевагою, ніж в українському, і скоро з'являться коментарі. Різні... Проте на це також не треба зважати, позаяк різні опінії – це нормально.

– Як Ви можете прокоментувати парламентську ухвалу?

– Ухвалена!!! Чи не так? Ухвалена, – це основне. Неважливо, що з мінімальною перевагою в українському парламенті, неважливо навіть, що шляхом таких гострих суперечок у нашому. Той факт, що суверен народу зміг підвестися до висоти, де проявився політичний розум, є справжнім політичним досягненням обох народів. За два-три роки ми не пам'ятатимемо, як це було ухвалено, ми пам'ятатимемо, що парламенти висловилися у спільній декларації. Ось це залишиться і в історії, і в політиці.

Гжегож МОТИКА, історик, один із провідних спеціалістів з волинської трагедії, експерт Інституту національної пам'яті

– Пане Мотика, чи можна сказати, що історики остаточно відтворили загальну картину волинського конфлікту, і які причини Ви вважаєте головними?

– Що ж... Нема єдиної причини. Є комплекс причин, що спричинили до тих подій. Проте назву кілька основних: це помилкова національна політика II Речі Посполитої, інтегральний націоналізм, політика советів та німців, котрі намагалися посварити поляків та українців, і той приклад, який давали окупанти щодо цивільного населення, зокрема у винищенні євреїв. Показували, що можна вбивати цілі групи населення, і це зменшувало людську опірність щодо страждань, – одного дня коїлись жахливі злочини, а наступного починався ніби черговий будень. Це руйнувало норми суспільної поведінки. Важливою причиною стало те, що польське і українське підпілля насправді не мали шансів порозумітися, – вони стояли на протилежних позиціях. Проте треба пам'ятати, і це польські історики постійно підкреслюють, – антипольської акції, мордувань польського населення на Волині могло і не бути, якби не конкретне рішення провідника УПА на Волині Кліма Савури. І я часто даю як приклад іншого провідника, що також вів антипольську партизанку в тому регіоні – Тараса Бульбу-Боровця. Проте на протилежних засадах.

Хочу сказати, що поляки та українці лише віднедавна змогли дискутувати про минуле. Після того, як Польща та Україна стали незалежними, уможливилися польсько-українські контакти, наприклад, було проведено низку семінарів "Польща-Україна: важкі питання", коли протягом кількох років польські та українські історики обмінювалися досвідом, вивчали аргументацію іншої сторони. Сподіваюся, що цей діалог буде мати продовження. Думаю, що саме завдяки цим семінарам лагідніше пройшло вшанування 60-тої річниці, тому що протягом останніх місяців відбулося декілька польсько-українських конференцій. Я переконаний, якби це були перші конференції, то домовитися про щось було б набагато важче. Безперечно, на ці процеси вплинули різні інституції, проте Інститут національної пам'яті та Польська Академія Наук, будуть зацікавлені у подальшому обговоренні цієї проблеми.

– Який доробок Інституту національної пам'яті, щодо вшанування волинських подій.

– Ми організували конференцію за участю українських істориків у Вроцлаві "Волинь: минуле, що ділить. Екстермінація поляків на Волині 1943-44". Крім того, ми відкрили виставку в Києві, присвячену взаєминам Польщі та України у 1939-1947р.р., котра показала цілісний образ польсько-українських стосунків. Ми організували польсько-українську дискусію істориків, на котрій часом суперечило одне одному те, що говорять українські та польські історики.

– Чи готові польські історики вести діалог з приводу подій на Холмищині та щодо акції "Вісла", і чи не відмовчуватиметься польське суспільство.

– Переконаний, що поляки готові до діалогу. Я хочу наголосити, що ми були готові до діалогу і тоді, коли йшлося про 60-ту річницю Волині. Я думаю,

що і польське суспільство не мовчатиме. Ми говоримо про це вже давно. Можна дискутувати – добре чи погано. Дуже багато подій та трагедій українців є описаними. Зібрана інформація про конкретні села, наприклад, про Павлокому чи Вишковичі. І це не викликає у Польщі котроверсійних обговорень із сумнівами, що там гинули українці. Протягом останніх років це було досліджено, хоча навколо тих подій тривала бурхлива дискусія.

– *А чим особисто для Вас стала нинішня урочистість?*

– Це насамперед є закінченням певного етапу дискусії. Ця урочистість завершує дуже напружену дискусію в польсько-українських стосунках. І не забуваймо, що це трагедія для поляків. Найважливіше, що вона перестала бути темою-табу, її обговорюють і поляки, і українці, а сам факт цієї дискусії не стане причиною образи. До цього сам факт розгляду цієї проблеми дехто вважав антиукраїнським. Нині я розумію: можна сміливо говорити на цю тему. І це дуже важливо для польсько-українського порозуміння.

Я переконаний, що наші суспільства віднайдуть взаєморозуміння, взаємоповагу та любов, але необхідно пам'ятати, що це довга дорога, і, можливо, не варто її штучно прискорювати.

Владислав Філяр, професор історії, ветеран 27 піхотної дивізії АК, вчився у школі в Порицьку (Павлівці)

– Вважаю, що нинішні урочистості були дуже потрібні, і вони є справді великим кроком для нашого поєднання. Я би навіть сказав, що це колосальний здобуток, бо виразно було сказано про те, що відбулося на Волині, було сказано про злочини, котрі часто замовчувалися. Треба визнати, що це заслуга обох президентів, які подолали величезний опір і в Польщі, і в Україні. Ухвалення спільної заяви означає, що нарешті було сказано правду, були створені умови, аби польські та українські історики мали доступ до архівних документів, і нарешті з'ясували, які були причини і які треба зробити висновки.

– *Які причини Ви вважаєте основними в польсько-українському протистоянні?*

– Цих причин було багато, вони навіть сягають 17 століття, – селянських та козацьких постань та їх приборкувань. Це нашаровувалося протягом віків. Дуже важливим було те, що після Першої світової війни Польща дістала незалежність, а Україна – ні. І це також було двигуном до пошуку інших шляхів... На жаль, дорога, яку було обрано, часто базувалася на злочинах. І очевидно, що період II Речі Посполитої також не сприяв добрим польсько-українським стосункам. Треба сказати: Польща не була доброю матір'ю для українців, їх часто мали за людей другого сорту. І маємо визнати, – це було використано радикальними українськими націоналістами, які змогли використати цю ненависть, що призвела до злочинів.

– *Чи є для Вас Волинь другою батьківщиною?*

– Так, безперечно. Я був тут минулого року, підчас конференції у Луцьку. Це було першим візитом за 60 років. Я потрапив додому, туди де народився. Прошу уявити, що люди, які там мешкають, знають мою родину і мене. Я

стояв на подвір'ї, розмовляв, і тут підходить сусідка, глянула на мене і покликала, як кликала моя мама. Вони впізнала мене за жестами мого батька, бо я на нього дуже схожий. Виявилось, що вона молодша за мене на два роки. Вона була подругою моєї сестри, з якою ходила до школи. Це була емоційна зустріч та дуже хаотична розмова. Ми згадували, як ми разом співали, гуляли, гралися, і постали запитання: "Хто це зробив? Чому це сталося?". Я би хотів поїхати туди на довше, зокрема зараз. Проте тут не дуже спокійно, почекаю, поїду у серпні з сином, аби йому все показати, можливо, зустріну когось із друзів, з якими разом вчився.

Розмовляв Антон БОРКОВСЬКИЙ

Поступ, 16 липня 2003

ПОЄДНАННЯ У СКОРБОТІ

Антон Борковський

Селище Павлівка, колись Порицьк, було обрано для зустрічі не випадково: 11 липня 1943 там було скоєно нечуваний злочин – під час недільної відправи в храмі Божому, було винищено близько 200 католиків латинського обряду, переважно поляків. До костелу вдерлися люди, які відкрили стрілянину, а потім, поклавши на соломі артилерійські снаряди, підпалили споруду. Врятувалося кілька осіб. Щоправда, число вбитих потребує деякого уточнення, проте жадливості злочину це не зменшує.

Дехто нагадає, що горіли не лише костели, але й церкви, а православні зазнали мордувань і на Волині, і на всій Західній Україні та Східній Польщі, де палав вогонь кривавого змагання. Проте трагедія волинських сіл – це окрема жадлива сторінка, яку так просто не скинеш з терезів правди і кривди поляків та українців. Те, що замовчувалося за советів, нарешті було офіційно вшановано. Безперечно, лише констатації трагедії недостатньо, а взаємними перепросинами не повернеш вбитих. Проте національна гідність може проявитися лише у вибаченні, і ніколи у спазматичному підрахункові заподіяного колись.

Організація

Якщо власне жалобні церемонії знаходилися у руках влади церковної, то організація решти перебувала під орудою всіляких служб безпеки, над якими верховодила Служба президентської охорони. Особливих нарікань на безпеку з боку президентів нібито не було, ексцеси, якщо й були, то не доходили до оточеного цвинтаря. Хоча інколи закрадався сумнів, чи все це не було влаштовано лише задля того, аби силові відомства змогли продемонструвати свою бадьору боездатність.

Цвинтар, який розташований на краю села, був оточений неймовірною кількістю співробітників різних підрозділів. З них же і складалася "масовка", яка організованими колонами прокрокувала із однотипними "першотравневими" транспарантами з невибагливими текстами, що всіляко схвалювали всі починання на ниві польсько-української дружби і пророчили світле(?) майбутнє двом

братнім народам. Щоправда, звиклу советсько-київську ідилію дещо порушували члени СНПУ, проте виявити незгоду на контрольованій території не могли.

Асфальт було покладено нещодавно, кавалки дерну аналогічно. Апогей підготовки почався, як ведеться у постсовку, за днів чотири до початку. Щоправда, були навіть біотуалети та безкоштовна їжа – горохова чи то каша, чи то зупа. Але доступ до води та ятки з продуктами були за щільним кордоном охоронців.

Сонце припікало несамовито, а захист від нього передбачався виключно для осіб, які є гарантами конституцій, та для членів їхніх команд, тому решта засмагала, ризикуючи одержати сонячний удар. І якби не польські скавти, себто пластуни (велике їм спасибі), які не відомо де брали воду, то могли би бути неприємні випадки.

Що не могло не тішити, так це толерантність охорони щодо преси. Щоправда, перетин перших контрольних застав тривав довше, ніж треба, бо запускали організовані колони усміхненого "місцевого" населення з кодовою назвою "лісники". Поки преса невиправдано довго чекала, "лісники" в цивільному займали рубежі, з яких вони мали випромінювати щастя та непідробний інтерес до процедури, помахуючи вищезгаданими транспарантами та українськими прапорами.

Вшанування

Святу літургію відправляло католицьке духовенство, серед якого був і глава католиків східного обряду кардинал Любомир Гузар. Зі вступним словом звернувся кардинал Мар'ян Яворський, наголосивши, що крім вшанування загиблих, метою є поєднання у правді народів України і Польщі. Було зачитано звернення Святішого Отця, Папи Римського Івана Павла II. Це звернення "Поступ" опублікував у числі від 10 липня.

Над посвяченим католицьким цвинтарем Павлівки линули слова польового єпископа Війська Польського отця Славоя Лешека Глудзя: "...Тільки зустріч з правдою, навіть з трагічною, може стати підставою для побудови кращого майбутнього, до відкриття навзаєм сердець. Настав час стати перед цією правдою, не перекручувати її, як інколи це має місце, а застосувати до неї єдину міру, гідну християн і послідовників Христа. Міру примирення. Міру простягнутої в братерському жесті руки і відкритого серця.

Для того, щоб так сталося, ми, поляки, і Ви, брати українці, повинні розпочати спільну працю, докласти спільних зусиль, щоб зберегти і зміцнити пам'ять про той трагічний епізод нашої історії. Здійснити це в ім'я справедливості і надолуження тисячам мучеників Волині [...]

Ця подія в Павлівці, якої ми свідки, є важливим свідченням наших нових взаємостосунків, які формуються в душі приязної єдності. Українсько-польська приязнь – це єдиний шанс, шанс для нашого сусідства [...]

Також і ми, прибулі з Польщі, стаємо коло цих намогильних хрестів і молимося за трагічно померлих жителів Порицька і околиць. Молимося за жертви кайнового злочину на Волині. Молимося також за Боже вибачення і милосердя для тих, хто його вчинив, щоб та жертва, та смерть стількох невинних людей, принесла плоди благодаті, прощення, братерства і любові. Молимося також за це, щоб про ті історичні події зберігалася пам'ять, – не для того, щоб

ділити і ятрити, а для того, щоб через подолання лихого минулого. Через усвідомлення вчиненого зла, через визнання провин підготувати ґрунт під засів надії. Яку приносить Христос [...]

За декілька хвилин від Господнього престолу Ви почуєте заклик обмінятися знаком миру. Обміняйтеся ним біля цієї могили, над цією могилою, в ім'я цієї могили. І знесімо цей Божий мир незалежній Україні, і незалежній Польщі“.

Наслідки промов

Якщо з польського боку делегація була чимала, то українська взагалі не була сформована. Лишається тільки здогадуватися чому. Відповідно, через аналогічні причини не було прямої трансляції з місця подій. Промова Кучми, на щире переконання присутніх, була написана Василем Базівим, бо містила стару добру поезику: "Засипаючи шанці буремного минулого, нам належить зводити bastiони світлого майбутнього“.

Промови президентів безперечно були адресовані різним народам, і складалося враження, ніби вони сподівалися, що зміст заяв до правацької преси не потрапить. Говорячи про потребу поєднатись над могилами, наголошували на різних речах. У своїй промові Квасьневський чітко назвав винуватців "злочину“, покладаючи тягар провини за Волинь на представників націоналістично-визвольних інституцій українців, а Кучма розглядав волинську трагедію виключно у контексті польсько-українського протистояння II світової війни.

Відповідь польської правиці на вшанування на забарилася : вже після прямої телетрансляції поляки відчували себе ошуканими, мовляв Кучма не вибачився і не засудив злочинців. Польська преса та телевізія зарясніли звинуваченнями на кшталт, що констатація злочину не є вибаченнями за нього. Щоправда, були і протилежні відозви, мовляв нарешті вдалося полякам та українцям поєднатись, а промова Кучми містить і осуд злочинців, і перепросини за гріхи минулого, з визнанням того, що від адресних звинувачень Кучма втримався, покладаючи провину на "екстремістськи налаштованих діячів, які перебували у складі національно-визвольних рухів обох народів“.

Поступ, 15 липня 2003

КОМЕНТАРІ

Богуміла БЕРДИХОВСЬКА, польська журналістка, громадський діяч

Я можу сказати, що втішена своїм перебуванням у Павлівці і змогою все почути. Хотілося б, аби це відзначення 60-тої річниці волинських подій спричинилося до потепління у взаєминах між нашими народами, але не знаю, чи так буде. Я переконана, що ми можемо подолати упередження, проте досі залишається питанням, скільки це забере часу і людських зусиль, але що так врешті-решт станеться для мене є очевидним.

Однак у тому, що це заспокоїть польську та українську правиці я сумніваюся. Вважаю, що люди, які проти діалогу взагалі, жодних аргументів не приймуть навіть до відома. А частина правих сил у Польщі і Україні однозначно є проти примирення, – згідно з їхньою позицією ми повинні або відновити залізну завісу на кордоні, або ще краще – розпочати нову війну. Натомість позиція громади

може подолати охолодження польсько-українських стосунків. Хоча найкраща модель співпраці, коли позиція громадянського суспільства та державний курс співпадають. А зараз склалася така ситуація, коли державні інституції зробили набагато більше, ніж громадянське суспільство. Людям заангажованим у ці справи з обох боків кордону часто не вдавалося знайти якусь відповідну формулу. Але сподіваюся, що за якийсь час з'являться нові ідеї. А зараз, гадаю, взагалі не варто деякий час про це говорити. Наші суспільства повинні переосмислити те, що сталося і щодо тих подій, і щодо 60-х роковин. Що ми зрозуміли і чого ми не зрозуміли, в чому полягають позитиви, а в чому негативи. Я хочу побажати людям доброї волі в Україні та в Польщі не втрачати надії та енергії. Я вважаю, що проблема була в нас: і поляки, і українці недопрацювали над реалізацією всіх добрих ідей. Я не хочу обговорювати правих та екстремістів, проте рахунок сумління треба починати з себе.

Олег ТЯГНИБОК, народний депутат, блок "Наша Україна"

Те що виробляла влада – це ганебно. Ці кордони, що починаються за десять кілометрів від села, зона пересування у селі, коли навіть місцеві мешканці не могли пересуватися – це ганебно.

Я можу сказати, що у Павлівці ми зустріли обмеження конституційних прав людей, зокрема права на пересування. Також часто порушувалися права журналістів на доступ до інформації. Навіть був скандал пов'язаний із тим, що не пропускали аташе польського посольства.

Те, що Кучма не сказав "вибачте" – це позитив. Я вважаю, це пов'язане, з тим, що впродовж усього часу відбувалися акції протесту, з тим, що 82% волинян сказали – не потрібно вибачатися, також відіграла роль позиція парламенту. Це дало можливість українцям остаточно не впасти в болото обличчям, вибачаючись перед польською стороною.

Я думаю, що Польща абсолютно прагматично розрахувала ситуацію. Вони ж не вимагали вибачення 10 років тому. Зараз у Польщі складна політична ситуація і в Квасьневського, і в лівиці, яка втрачає політичну популярність. І якби Квасьневському вдалося здолати Україну у справі вибачення, то це би йому додало популярності. Хоча і те, що відбувалось зараз є величезним плюсом для Квасьневського. Я не думаю, що поляки змінять свій політичний вектор. Насправді ситуація прозора: за рік президентські вибори, і Кучма також готовий робити все, аби досягнути якихось позитивів для себе.

Анджей ЖУПАНСЬКИЙ, голова братства вояків 27 піхотної дивізії Армії Крайової

Ця подія була надзвичайна! Важко недооцінити значення цієї зустрічі. Це друга подія за значенням після ухвалення заяви двох парламентів. Я величезний оптиміст, коли йдеться про польсько-українське майбутнє, і не маю жодних сумнівів, що єдина перешкода була – історична. Ви називаєте це "волинські події", а ми – "різанина". Це єдина перешкода. І вона після нинішніх подій і тут, і в Варшаві, і в Києві, коли ми пояснимо все до кінця, не буде над нами тяжіти. Ніщо інше нас не ділить. Ні кордон, ні господарські чи суспільні проблеми. І поляки, і українці, що мають трохи в голові, розуміють – ми маємо бути разом.

Я впевнений, що під час зустрічі зможу говорити з німцем, з яким воював. Але з солдатами УПА не маю про що говорити. Насамперед тому, що мене не торкнулися події на Волині. Я приїхав з Варшави на Волинь 9 лютого 1944 року і не воював з Українською Повстанською Армією. Однак говорити з упівцями, я міг би тільки після сьогоднішніх подій, а ще вчора – ні. Тому що моє розуміння ролі УПА і розуміння Української Повстанської Армії солдатами УПА – зовсім інше. Колись, ще у 1996 році, на семінарі я розмовляв з Василем Куком. Він був останнім провідником УПА в 1950-х роках після загибелі Романа Шухевича. Повстанська армія – це його армія, для нього це щось прекрасне, як ще інакше солдат може говорити про своє військове формування. Ми ж вважаємо, що це є злочинна організація.

Але все, про що зараз ідеться – це відбулося 60 років тому. Це вже історія. Це не торкається нинішніх поколінь. Є люди, що не мають із тим жодного зв'язку. Переважна більшість українців за Збручем взагалі нічого не знають про волинські події. І дізналися лише зараз. Я не бачу жодних перешкод для порозуміння. Крім того, що незавершена справа завжди буде вилазити боком. Також потрібна ще одне, – не вибачення, але осуд. Коли станеться однозначне визнання того, що був злочин, осуджений українським суспільством і владою, тоді буде остаточний кінець.

Поступ, 15 липня 2003

МІСТ НАД ВОЛИННЮ

Марек Зюлковскі, Посол Республіки Польща в Україні

Відзначення 60-ї річниці трагічних подій на Волині було важливим випробуванням міцності і єдності польської політики по відношенню до України. Її основа переконує в тому, що Польща та Україна мають попереду передусім сучасність і майбутнє. Успіх полягає у тому, що інтерпретація польсько-українських подій не стала головним критерієм польсько-українського сьогодення. Особливо те, що суперечці щодо історії ми надали шляхетну форму зусиль до народного поєднання, так як у спільній заяві Президентів Республіки Польща і України „Про порозуміння та поєднання“ п'ять років тому.

Підготовка річниці подій на Волині показала, що правда про цю трагедію є надалі болісною як для поляків, так і для українців. Доповіді Президентів РП і України і проголошена ними у Павлівці заява про поєднання, а також заява парламентів у зв'язку з 60-ю річницею Волинської трагедії залишаться у хроніці польсько-українського сусідства як одне з найбільш важливих його історичних досягнень.

Відновлення пам'яті

Майже рік в Україні інтенсивно і всезагально тривають дискусії на тему Волинської трагедії. Адже декілька поколінь радянських ідеологів працювали, часто успішно, над тим, щоб стерти багато сторінок української історії.

У Польщі ми часто розглядаємо історію України через призму польсько-українських подій, які відбулись на Західній Україні. Сучасна Україна, натомість, отримала значно ширшу перспективу, історія Польщі - це для неї передусім історія сусіда. Ми не можемо очікувати, що після 12 років незалежності Українці сформують єдиний і цілісний погляд на свою історію. Досить пригадати, наскільки різноманітні політичні і культурні фактори впливали протягом останніх століть на західну, південну і східну частини України. Окрім того, там, де поляки говорять, що де два поляка - там три точки зору, українці говорять, що де два українця - там три гетьмана. Це прислів'я має безпосереднє історичне підґрунтя: майже кожен з гетьманів проводив іншу політику. В Україні вже розпочалася дискусія на цю тему з приводу 350-ї річниці у 2004 році Переяславської угоди, відомої у Польщі завдяки постаті гетьмана Богдана Хмельницького і „Вогнем і мечем“ Сенкевича.

Без висновку, хоча з добрим вступом

Як виглядають українські дебати на тему Волинської трагедії? Починаючи з осені минулого року - це кілька десятків повідомлень, докладів, статей або інтерв'ю у центральній і регіональній пресі, також кілька десятків програм і фільмів по телебаченню щомісяця. Правда про трагедію на Волині є, на даний момент, більш медіальним фактом, ніж обґрунтованою історичною точкою зору. Нам залишається відповісти самим собі, чи можуть здійснитись сподівання, щоб за рік була відкрита і стверджена в Україні вся правда щодо трагедії 1943-1944 рр. І усвідомлюючи, що це неможливо, ми повинні з повагою прийняти таку живу і драматичну дискусію. Вона також пов'язана з відкриттям досліджень тих подій, які довгий час були заборонені.

Одним з переломних моментів у цій дискусії стала зустріч Президентів РП і України 11 липня 2003 року і вшанування ними пам'яті жертв цієї трагедії і правди про неї. Часто задавалось питання, що ми почуємо від Президентів. Це не могла бути вся правда, оскільки в Україні знання про Волинську трагедію тільки формуються. Ми повинні дати історикам обох країн більше часу для дослідження і конфронтації власних тез. Сьогодні ми повинні потурбуватися хоча б, як це зробили Президенти, про представлення, згідної з правдою, логіки подій, тобто факту, що Волинська трагедія розпочалася з винищення польського народу.

Пам'ять про жертви

Одже, здається, що вшанування правди стало більш моральним постулатом, ніж визнанням масштабу трагедії поляків на Волині. Дуже важливою була також готовність вшанувати пам'ять жертв українською стороною. Ще донедавна це було неможливим. Ми маємо право вимагати від України вшанування місць, де загинули десятки тисяч поляків, доступу до них для родин загиблих. Здається, що урочистості 11 липня у Павлівці (Порицьку) були символічним здійсненням Україною цього морального обов'язку. Поряд з вшануванням пам'яті жертв Волинської трагедії можуть бути глибші роздуми про те, що важливіше: моральне і політичне вшанування пам'яті жертв, чи засудження тих, хто вчинив цей злочин. В Україні у радянські часи штучно розбудовували пантеон героїв, а жертвам надавали лише номери у військових статистиках.

Ми можемо за допомогою вшанування пам'яті жертв Волинської трагедії стати учасником відновлення історичної свідомості нашими сусідами, не тільки з точки зору героїзму, але також вартості людського життя.

Порозуміння та поєднання

Чи потрібні українцям порозуміння та поєднання з поляками? Зрозуміння - напевно. Поєднання - також, з приміткою, що багатьом українцям, особливо зі Східної України, бракує елементарного знання історії польсько-українських відносин. Потрібно визнати, що ця позитивна відповідь є незвичайним успіхом нашої політики. Почалось з відкриття кордонів та визнання незалежності України. Наша країна, не так як в XIX столітті далека Америка, стала для наших східних сусідів місцем сезонної роботи, навчання, політичних зустрічей і різноманітних торговельних зв'язків. Підвищився інтерес до польської мови. Кілька десятків українців вчить польську мову, і часто польською мовою викладаються управління чи бізнес. Така зацікавленість створила реальні підстави для переконання рішучої більшості українців в особливій вартості добросусідських стосунків з Польщею.

Не будемо обминати також факту існування середовищ, які неприязно ставляться до Польщі. Однак це середовища, які є другорядними, або окремі особи.

Міжнародний авторитет

Про ідею і причини підготовки до урочистості 60-тої річниці Волинської трагедії нас запитували у Києві дипломати багатьох країн. Вони вважають, що ушанування пам'яті жертв надає Польщі та Україні насправді міжнародний авторитет. Такими є результати французько-німецького чи польсько-німецького поєднання. Як ми знаємо з останніх років XX століття, не всі сусіди в Європі спромоглися на таке поєднання. Сьогодні поляків та українців розділяють не конфлікти і відкриті суперечки, а скоріше упередження, стереотипи і важка історія. Їхнє подолання стає черговою перепусткою до визнання міжнародними партнерами в Європі (і не тільки) стратегічного значення польсько-українського сусідства. Сьогоднішня дискусія навколо трагедії на Волині записала у цій перепустці перші речення: про відновлення пам'яті, про вшанування пам'яті жертв, про необхідність морального і політичного засудження цих подій. Можна також підкреслити, що полякам та українцям вдається будувати міст згоди і порозуміння, а не суперечки, між минулим і майбутнім. Українці одночасно доводять нам, що їхня зацікавленість Польщею йде не лише від потреб нинішньої політики і торгівлі, а також від почуття політичної та історичної відповідальності за дружнє сусідство з поляками.

Київ, 17 липня 2003 року.

Неофіційний переклад з польської

www.ji-magazine.lviv.ua/dyskudia/volyn/

ПЕРЕЛІК ОПУБЛІКОВАНИХ ДОКУМЕНТІВ

№ 1 1943 р., травень. – Інформації про військові та суспільно-політичні події на території генерального комісаріату Волинь–Поділля	402
№ 2 1943 р., після травня 20. – Інформація про становище в м. Луцьку у травні 1943 р.	404
№ 3 1943 р., не раніше травня 22. – Звіт про події на Волині у квітні–травні 1943 р.	410
№ 4 1943 р., травня 23. – З доповідної записки керівників радянських партизанських загонів Рівненської області (розділ про польське населення)	430
№ 5 1943 р., після травня 28. – Огляд подій в околицях Луцька	431
№ 6 1943 р., червня [2]. – Інформація про бій УПА з польсько-німецьким підрозділом у с. Гірка-Полонка	435
№ 7 1943 р., не раніше червня. – Інформація про повіт на півночі Волині і в південному Поліссі	436
№ 8 1943 р., після 19 липня. – Звіт про дії відділів УПА	438
№ 9 1943 р., початок серпня. – Інформація про події в Володимирсько–Горохівській окрузі у липні 1943 р.	439
№ 10 1943 р., серпня 6. – Звіт сільського референта юнацтва ОУН “Калини” про політичні настрої населення	445
№ 11 1943 р., після 15 серпня. – Інформація про події на Здолбунівщині 9–15 серпня 1943 р.	445
№ 12 1943 р., після 26 серпня. – Інформація про становище в Галичині й Волині у серпні 1943 р.	447
№ 13 1943 р., початок вересня. – Звіт про воєнно-політичне становище у Луцькій окрузі у серпні 1943 р.	449
№ 14 1943 р. вересень. – Інформація про суспільно-політичні події та воєнні дії на Кореччині та Звягельщині	455
№ 15 1943 р., не раніше вересня 21. – З доповідної записки обласного штабу партизанського руху Рівненської області секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову і начальникові УШПР Т. Строкачу про націоналістичний рух на Волині у серпні–вересні 1943 р.	458
№ 16 1943 р., жовтня 5. – Повідомлення польського прорадянського партизанського загону Р.Сатановського секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про становище та діяльність поляків у Західній Україні	472
№ 17 1943 р., після 19 жовтня. – Інформації про події на Костопільщині 8–19 жовтня 1943 р.	473
№ 18 1943 р., жовтня 21. – Інформація про бої в околицях Костополя (район “Іскра”)	475
№ 19 1943 р., 29 жовтня. – Інформація про події на Сарненщині у жовтні 1943 р.	475
№ 20 1943 р., жовтня 30. – Звіти командира загону ім. Богуна про амуніцію, вистріляну 30 жовтня 1943 р., і про зброю та амуніцію, здобуту від 20–30 жовтня 1943 р.	477
№ 21 1943 р., грудня 16. – Інформація про військово-політичні події на сході й півдні Рівненської області та Кременеччині	478

№ 22	1943 р., грудня 25. – Інформація про воєнні події в південно-західних районах Волинської області	485
№ 23	1944 р., січня 4. – Звіт політичної референтури ОУН Костопільського надрайону про пропагандистську діяльність за грудень 1943 р.	488
№ 24	1944 р., січня 22. – Список вбитих українських громадян на Холмщині й Підляшші в 1942–1943 рр., складений Люблинським представництвом Українського Центрального комітету	493
№ 25	1944 р., лютого 10. – Інформація про події в Кобринщині	508
№ 26	1944 р., лютого 20. – Інформація про військово-політичні події на Ковельщині протягом 1–15 лютого 1944 р.	509
№ 27	1944 р., лютого [29]. – Інформація про військово-політичні події на Ковельщині за 15-29 лютого 1944 р.	515
№ 28	1944 р., березня 2. – Інформації про діяльність УПА, польських та радянських партизанських підрозділів на заході Волинської області	521
№ 29	1944 р., кінець 6 березня. – Інформації про військово-політичні події	522
№ 30	1944 р., березня 7. – Інформації про події у Кобринському районі і у Західній Волині	523
№ 31	1944 р., березня 20. – Інформації про військово-політичні події на Волині	524
№ 32	1944 р., березень 20. – Інформація про військово-політичні події у 7 південних районах Волинської області	527
№ 33	1944 р., березня 28. – Інформація про військово-політичні події в західній Волині та Холмщині	528
№ 34	1944 р., квітня 4. – Інформації про військово-політичні події у західних районах Волинської області	537
№ 35	1944 р., червня 5. – Кореспонденція з “Вістей української інформативної служби” про бої УПА у квітні–травні 1944 р.	545

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ДО РОЗДІЛУ “СПОГАДИ”

Антонівка (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	653
Баїв (Луцьк. р-н, Вол. обл.)	600
Блаженик (Турійськ. р-н, Вол. обл.)	578, 583
Борове (Рокитн. р-н, Рівн. обл.)	694
Боровичі (Манев. р-н, Вол. обл.)	645
Бортяхівка (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	653
Буяні (Луцьк. р-н, Вол. обл.)	603
Василів Великий (Грубешів. повіт, Холмщина)	708
Василів Малий (Грубешів. повіт, Холмщина)	708
Велика Осниця (Манев. р-н, Вол. обл.)	648
Верба (Дубен. р-н, Рівн. обл.)	674
Верешин (Грубешів. повіт, Холмщина)	709
Вилоки (Більськ. повіт, Підляштя)	704
Вишеньки (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	653, 654
Вігуричі (Горохів. р-н, Вол. обл.)	552
Вікторяни (Луцьк. р-н, Вол. обл.)	609, 611
Вітоніж (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	654
Вічині (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	655, 656
Вовковиї (Млинів. р-н, Рівн. обл.)	675
Воютин (Луцьк. р-н, Вол. обл.)	611
Всеволодівка (Луцьк. р-н, Вол. обл.)	613
Годомичі (Манев. р-н, Вол. обл.)	646
Гончий Брід (Ковель. р-н, Вол. обл.)	579
Городині (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	657
Городок (Луцьк. р-н, Вол. обл.)	613, 614
Грузятин (Манев. р-н, Вол. обл.)	647
Гуща (Любомл. р-н, Вол. обл.)	634
Дворець (м. Луцьк, Вол. обл.)	592
Добрятин, х. Щаслива (Млинів. р-н, Рівн. обл.)	681
Дубники (Володимир-Волин. р-н, Вол. обл.)	549
Жуків (Грубешів. повіт, Холмщина)	710
Забара (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	657
Забороль (Луцьк. р-н, Вол. обл.)	615, 616
Зади (Травневе) (Млинів. р-н, Рівн. обл.)	682, 683
Залісці (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	658
Залішани (Більськ. повіт, Підляштя)	705
Зані (Більськ. повіт, Підляштя)	706
Запілля (Любомл. р-н, Вол. обл.)	642
Золотолин (Костоп. р-н, Рівн. обл.)	687
Ізів (Волод.-Вол. р-н, Вол. обл.)	549
Кичкарівка (м. Луцьк, Вол. обл.)	597, 598
Клепачів (Ківерц. р-н, Вол. обл.)	568
Княжі (Горохів. р-н, Вол. обл.)	560
Колки (Манев. р-н, Вол. обл.)	647
Колодежі (Горохів. р-н, Вол. обл.)	553
Копачівка (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	659
Копилове (Грубешів. повіт, Холмщина)	711
Коршів (Луцьк. р-н, Вол. обл.)	619, 620
Кошів (Луцьк. р-н, Вол. обл.)	621
Красне (Млинів. р-н, Рівн. обл.)	684

Красний Сад (Горохів. р-н, Вол. обл.)	561, 562, 563
Кременець (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	659
Крижівка (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	660, 661
Крилів (Грубешів. повіт, Холмщина)	712
Линів (Локачин. р-н, Вол. обл.)	591
Луків (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	661
Луцьк (Вол. обл.)	595
Любче (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	662, 663
Мала Осниця (Манев. р-н, Вол. обл.)	648
Малин (Млинів. р-н, Рівн. обл.)	684, 686, 687
Мар'янівка-Богушівська (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	663
Мильськ (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	665
Мирославка (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	665, 666
Мірче (Грубешів. повіт, Холмщина)	711
Модринець (Грубешів. повіт, Холмщина)	715, 716
Модринь (Грубешів. повіт, Холмщина)	726, 734
Навіз (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	666
Несвіч (Луцьк. р-н, Вол. обл.)	623, 624
Новий Загорів (Локач. р-н, Вол. обл.)	587
Носів (Біло-Підляськ. повіт, Підляшшя)	697
Озеро (Ківерц. р-н, Вол. обл.)	570
Озеряни (Турійськ. р-н, Вол. обл.)	684
Омельне (Ківерц. р-н, Вол. обл.)	572, 573, 574
Острів (Ківерц. р-н, Вол. обл.)	574, 575
Острови (Манев. р-н, Вол. обл.)	649
Ощів (Грубешів. повіт, Холмщина)	736
Підбереззя (Горохів. р-н, Вол. обл.)	564
Підгірне (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	668
Пожарки (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	668
Полапи (Любомл. р-н, Вол. обл.)	642
Ратнів (Луцьк. р-н, Вол. обл.)	626
Ремель (Рівен. р-н, Рівн. обл.)	692, 693
Рудка-Козинська (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	669, 670
Рудники (Манев. р-н, Вол. обл.)	649
Сагринь (Грубешів. повіт, Холмщина)	736, 747
Скобелка (Горохів. р-н, Вол. обл.)	558
Сокіль (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	671, 672
Ставки (Турійськ. р-н, Вол. обл.)	585
Стара Олександрівка (Рожищ. р-н, Вол. обл.)	667
Старий Загорів (Локачин. р-н, Вол. обл.)	588, 589
Старосілля (Манев. р-н, Вол. обл.)	650
Суськ (Ківерц. р-н, Вол. обл.)	575, 576, 577
Тельчі (Манев. р-н, Вол. обл.)	651, 652
Тишковичі (Іванич. р-н, Вол. обл.)	565
Тростенець (Ківерц. р-н, Вол. обл.)	578
Тугані (Грубешів. повіт, Холмщина)	748
Усіцька Діброва (Луцьк. р-н, Вол. обл.)	627
Холоневичі (Ківерц. р-н, Вол. обл.)	578
Хорохорин (Луцьк. р-н, Вол. обл.)	627, 628
Чаква (Волод. р-н, Рівн. обл.)	673
Чаруків (Луцьк. р-н, Вол. обл.)	628, 629
Чехівщина (Луцьк. р-н, Вол. обл.)	630, 632
Чорторійськ (Манев. р-н, Вол. обл.)	652
Шепель (Луцьк. р-н, Вол. обл.)	633

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АК – Армія крайова
 БХ (Bch) – Батальйони хлопські (Селянські батальйони)
 ВДП (WDP) – Волинська дивізія піхоти
 ВіН (WiN) – Вольносьць і незавіслосьць
 ВО – Військова округа
 ГГ (GG) – Генеральне губернаторство
 ДА СБУ – Державний архів Служби безпеки України
 ДСЗ (DSZ) – Делегатура сил збройних
 ЗВЗ (ZWZ) – Звйонзек валькі збройне
 ЗУЗ – Західні українські землі
 КБВ (KBW) – Корпус внутрішньої безпеки
 КОП (KOP) – Корпус охорони прикордоння
 МО – Міліція обивательська
 НЗВ (NZW) – Народови звйонзек войскови
 НКВС (рос. мовою НКВД) – Народний комісаріат внутрішніх справ
 НСЗ (NSZ) – Народове сілі збройне
 ОУН(б) – Організація українських націоналістів (під проводом С.Бандери)
 ОУН(м) – Організація українських націоналістів (під проводом А.Мельника)
 ОУН-СД – Організація українських націоналістів самостійників державників (бандерівців)
 ПКВН (PKWN) – Польський комітет національного визволення
 ППС – Польська партія соціалістична
 ПУН – Провід українських націоналістів
 ркм (еркаем) – ручний карабін машинний (автомат, ручний кулемет)
 СБ – Служба безпеки
 СБ – Служба безпеки (ОУН)
 СД – Служба безпеки німецької націонал-соціалістичної партії
 СКВ – Самооборонні кущові відділи
 СЛ (SL) – Стронніцтво людове
 СН (SN) – Стронніцтво народове
 СП (SP) – Стронніцтво праці
 ТУНС – Тимчасовий уряд національної єдності
 УБ (UB) – Ужонд безпеки (Управління безпеки)
 УГВР – Українська головна визвольна рада
 УНАКОР, Унакор, УНК – Український народний козацький рух
 УНС – Українська народна самооборона
 УССД – Українська самостійна соборна держава
 УЦК – Український центральний комітет
 УШПР – Український штаб партизанського руху
 ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
 ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України
 ЦШПР – Центральний штаб партизанського руху

ПРО АВТОРІВ

Вовк Олександр – науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського. Дослідник історії українського визвольного руху 40–50-х рр. ХХ ст., автор побудованих на широкому колі джерел статей з цього питання. Співупорядник 1 і 2 томів “Літопису УПА” (нова серія), упорядник 3 тому.

Дрозд Роман – доктор габілітований, професор. Працює в Інституті історії Поморської педагогічної академії в Слупську. Автор і співавтор шести книжок і численних статей, надрукованих в Польщі та Україні. Його монографії: *Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji “Wisła”* (Warszawa, 1997); *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989* (Warszawa, 2001); Збірник документів: *Ukraińska Powstańcza Armia. Dokumenty-struktury* (Warszawa, 1998); Співавтор: *Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość. Dokumenty i materiały* (Warszawa, 1999); Редактор збірника праць: *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski 1918–1989* (Słupsk; Warszawa, 2000); Співредактор збірника праць: *Ukraina–Polska: kultura, wartości, zmagania duchowe* (Koszalin, 1999).

Зашкільняк Леонід – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов’янських країн Львівського національного університету ім. І. Франка, автор праць з історії Польщі та українсько-польських відносин у ХХ ст., української, польської та західної історіографії, методології й теорії історії, зокрема монографій: *Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40–60-ті роки)* (Київ, 1992), *Вступ до методології історії* (Львів, 1996), *М.Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.)* (Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Л. Зашкільняка, Київ, 1997), *Методологія історії від давнини до сучасності* (Львів, 1999), *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів* (у співавторстві з М. Крикуном, Львів, 2002).

Заярнюк Андрій – доктор філософії (Едмонтонський ун-т), молодший науковий співробітник Інституту історичних досліджень Львівського національного університету ім. Івана Франка та Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, займається соціальною і культурною історією України ХІХ–ХХ ст.

Ісаєвич Ярослав – професор, доктор історичних наук, академік НАН України, директор Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Напрямок наукових досліджень: історія Центрально-Східної Європи, історія України, зокрема української культури та суспільно-політичної думки, історіографія та джерелознавство. Автор книг і статей, серед яких монографії: *Братства і їх роль в розвитку української культури ХVІ–ХVІІ ст.* (Київ, 1966); *Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні* (у співавторстві з Я. Запаском, Львів, 1981–83); *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми* (Львів, 2002).

Ковалевський Збігнєв Марцін – історик, перекладач та громадсько-політичний діяч польської лівиці. Був науковим працівником в установах Польської Академії Наук. Працював у Парижі, Латинській Америці. На початку 80-их рр. член Лодзької “Солідарності”. Редактор і упорядник суспільно-політичного та історичного піврічника “*Rewolucja: przeszłość, teraźniejszość i przyszłość ruchów rewolucyjnych na świecie*”. Автор численних праць з історії лівого партизанського руху в країнах Латинської Америки, руху чорних мусульман та з польської історії другої половини ХХ ст. Праці: *Chłoptwo w życiu politycznym Trzeciego świata* (Wrocław, 1976); *Guerrilla latynoamerykańska* (Wrocław, 1978); *Rendez-vous nos usines! Solidarność dans le combat pour l'autogestion ouvriere* (Montreuil, 1982); *Chiesa, partito è masse nella crisi polacca 1939–1981* (Roma, 1988); *Między Malcolmem X a subkulturą gangową* (Warszawa, 1994).

Коваль Петро – письменник, журналіст, громадський діяч. Друкується у варшавському “Народному слові” та польській пресі. Коло зацікавлень – новітня історія українців Надсяння, громадське життя в місцях їх поселення. Мешкає в м. Ольштинек у північно-східній Польщі.

Купріянович Григорій – доктор, ад’юнкт на Кафедрі новітньої історії Університету Марії Кюрі-Склодовської в Люблині. Автор численних наукових статей, зокрема з історії Холмщини й Підляшшя в першій половині ХХ ст. та історії Православної Церкви у ХХ ст.

Макар Юрій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Автор понад 300 наукових публікацій, в тому числі індивідуальних і колективних монографій, навчальних посібників. Редактор і член редколегії ряду наукових видань. Коло наукових інтересів охоплює історію держав Центральної Європи.

Макарчук Степан – доктор історичних наук, професор. Заслужений діяч науки і техніки України. Професор Львівського національного університету ім. І. Франка (кафедра етнології). Досліджує етнічну історію України, загальну історію західноукраїнських земель ХІХ–ХХ ст. Автор праць: *Етносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма* (Львів, 1983); *Український етнос (виникнення та історичний розвиток)* (Київ, 1992); *Етнографія України (відповідальний редактор, співавтор)* (Львів, 1994); *Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР* (Львів, 1997); *Писемні джерела з історії України* (Львів, 1999); *Історичні писемні джерела* (Львів, 2002).

Менджецький Владзімеж – доктор габлітований, професор, працює в Інституті етнології і культурної антропології Варшавського університету. Найважливіші праці: *Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych* (Wrocław, 1988); *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku* (Warszawa, 2000); *Młodzież chłopska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji* (Warszawa, 2002).

Руккас Андрій – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Кандидатська дисертація: “Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень-жовтень 1939 р.)”. Коло наукових зацікавлень: військові дії вересневої кампанії 1939 р. на західноукраїнських землях; служба українців у польській армії 1921–1939 рр.; польсько-українське військове співробітництво та українська військова еміграція в Польщі у міжвоєнний період. Основні праці: Участь українців – контрактних офіцерів польської армії у вересневій кампанії 1939 р. // Київська старовина. 2002; Яків Гальчевський – український офіцер у Війську Польському міжвоєнного періоду // Молода Нація (Київ, 2000); ОУН на території Львівського воєводства у вересні 1939 року // Київська старовина. 2003; The Red Army’s Troop. Mobilization in the Kiev Special Military District During September 1939 // Journal of Slavic Military Studies. 2003.

Трофимович Володимир, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Національного університету “Острозька Академія”. Наукові інтереси: історія національно-визвольної боротьби в Україні, Україна в міжнародних відносинах ХХ століття, українсько-польські відносини в роки Другої світової війни. Автор праць: Історія військових формувань ОУН, 1939–1942 (Львів, 1994); Україна в роки Другої світової війни. Львів, 1995; Україна в міжнародних відносинах ХХ століття (керівник авторського колективу, Львів, 1997); Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939–1945 рр. // Україна–Польща: важкі питання (Варшава, 2001, т.5); Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–XXст.) (член авторського колективу, Львів, 2001) та ін.

Шенке Корнелія – докторант Кельнського університету. Підготувала докторську дисертацію: “Національна держава і національне питання: поляки і українці (1921–1939)”. Мешкає в Гамбурзі.

ЗМІСТ

Ярослав Ісаєвич

Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки	3
<i>Трагедія та її інтерпретації.....</i>	<i>3</i>
<i>Історична спадщина</i>	<i>15</i>
<i>Початок відкритого конфлікту й етапи його ескалації</i>	<i>23</i>
<i>Українсько-польське протистояння 1943–1947 рр.: відображення в суспільній свідомості поляків та українців</i>	<i>46</i>

Микола Кучерпа

До генези конфлікту: українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни	59
---	-----------

Юрій Макар

Українсько-польське протистояння на Холмщині: причини, характер, наслідки	71
--	-----------

Grzegorz Kuprianowicz

Projekty “rozwiązania” kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku	99
---	-----------

Руккас Андрій

Антипольські збройні виступи на Волині (вересень 1939 р.)	119
--	------------

Володимир Трофимович

Польське питання в українській політичній думці в роки Другої світової війни	139
---	------------

Леонід Зашкільняк

Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939–1945 роках	161
--	------------

Олександр Вовк

Організаційне оформлення УПА в контексті політичної ситуації	203
---	------------

Степан Макарчук

Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни	225
---	------------

Андрій Заярнюк

Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема	261
---	------------

Збігнев Марцін Ковалевський

Польське питання у післявоєнній стратегії

Української Повстанської Армії	287
<i>Польське питання до 1943 року</i>	292
<i>Польське питання з 1943 року до кінця війни</i>	298
<i>Перелом наприкінці війни</i>	302
<i>Пропагандистська діяльність і нагромадження сил</i>	308
<i>Зміна в розстановці сил і перше зближення з польським підпіллям</i> .	313
<i>Опір акції переселення і нове зближення з польським підпіллям</i>	318
<i>Акція в Грубешеві. Перелому не відбулося</i>	322
<i>Висновки і кінцеві зауваження</i>	328

Роман Дрозд

Польсько-українські відносини на Холмщині, Надсянні та

Лемківщині в 1944–1947 рр.	335
---	-----

Włodzimierz Mędrzecki

Obraz Ukrainca w polskim dialogu publicznym po

drugiej wojnie światowej	353
---------------------------------------	-----

Cornelia Schenke

Nationalstaat und nationale Frage: Polen und die Ukrainer (1921–1939).

Zusammenfassung der Dissertation	369
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

Про книгу В. і Е. Семашків (Ярослав Ісаєвич)	375
Монографія Т. Снайдера: про давню Річ Посполиту і про етнічні чистки 1943–1947 рр. (Ярослав Ісаєвич, Андрій Портнов)	390
Українська тематика в творчості В. Одоєвського (Петро Коваль)	397

ДОКУМЕНТИ	401
------------------------	-----

СПОГАДИ	547
----------------------	-----

Волинська область	547
Рівненська область	673
Холмщина і Підляшшя	697

ДОДАТОК	750
----------------------	-----

Заяви офіційних осіб та звернення громадських діячів	751
---	-----

Перелік опублікованих документів	803
---	-----

Географічний покажчик до розділу “Спогади”	805
---	-----

Список скорочень	807
-------------------------------	-----

Про авторів	808
--------------------------	-----

Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич. Львів, 2003 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – 813 с.

Упорядники висловлюють подяку за надані матеріали
Архіву Служби безпеки України,
Державному архіву Волинської області,
Волинському державному краєзнавчому музею

Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

Художньо-технічне редагування:

Галина Леськів, Богдана Пікулик

Літературне редагування і коректура:

Марта Войтович, Оксана Рак, Світлана Іваник

Комп'ютерний набір:

Ольга Войтюк, Любов Дейнека, Наталя Іванчук

Підписано до друку 7.12.2003. Формат 70 x 101/16. Друк офсетний.
Видруковано з готових діапозитивів у Жовківській друкарні видавництва
Отців Василіян “Місіонер”
Зам. № 724

